DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

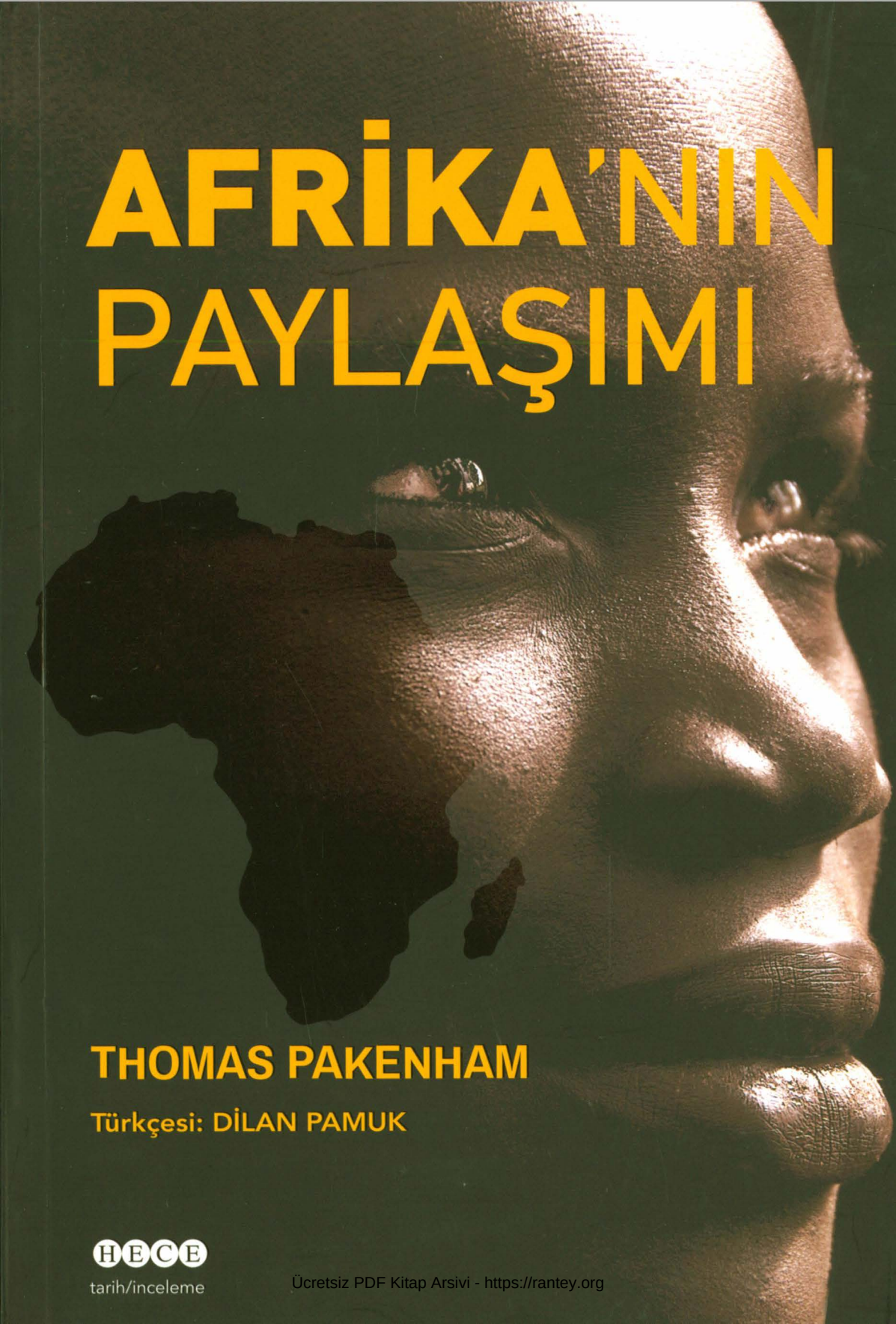
https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

AFRİKA'NIN PAYLAŞIMI

THOMAS PAKENHAM

Türkçesi: DİLAN PAMUK

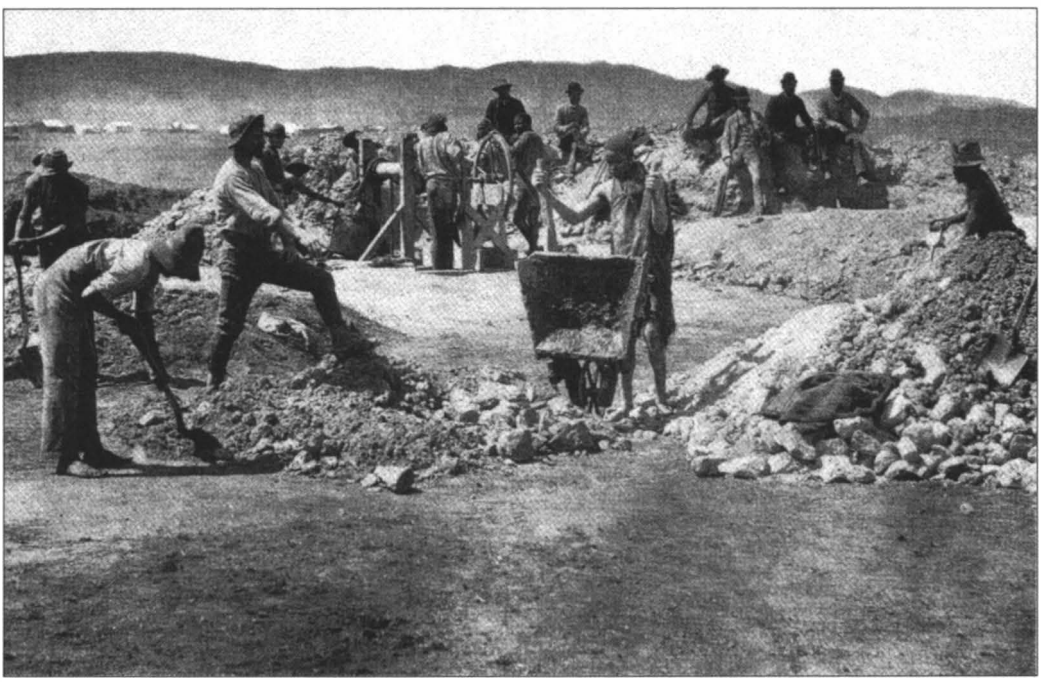
HECE
tarih/inceleme

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Livingstone Chitambo'nun köyüne yaklaşırken, Nisan 1873 *Livingstone's Last Journals*'tan [Livingstone'ın Son Günlükleri], Horace Walle tarafından düzenlenmiştir

De Kaap'taki bir altın madeni için şaft gömülürken. Fotoğraf: Robert Harris 1888 (Hulton Picture Company)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Afrika'nın Paylaşımı'na Övgüler

'Muazzam, bilgece ve enfes'

Spectator

'Pakenham, hikayeyi hızını iyi ayarlayarak ve çekici bir okunurluk ile anlatıyor... bir tarihçinin eline bundan daha muhteşem bir konu geçemez ve Pakenham bunun hakkını vermiş... devasa bir boyutta, usta bir sanatçının tüm renkleri ve hakimiyeti ile tasavvur edilmiş'

Evening Standard

'Koloniden metropole ve tekrar geriye dönmek suretiyle aksiyonu akıcı kılarak Pakenham bir kez daha, hikayeyi baş döndürücü ve neredeyse bir film gibi anlatma yeteneğini gözler önüne sermiş'

Independent on Sunday

'Ustaca, süratli ve karakter dolu'

TLS

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

AFRİKA'NIN PAYLAŞIMI

Thomas Pakenham

İngilizceden Çeviren: **Dilan Pamuk**

HECE YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hece Yayınları: 551

Tarih/ İnceleme

Orijinal adı

The Scramble for Africa

Bu kitabın telif hakkı Curtis Brown Group Limited'tan alınmıştır.

Copyright © 1991 by Thomas Pakenham

©Hece Yayınları

Editör

Ahmet Sait Akçay

Birinci Basım

Kasım 2019

Kapak Tasarımı

www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık

www.hece.com.tr

ISBN: 978-605-7547-41-5

Baskı

www.dumat.com.tr

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara

T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

Sertifika No: 17672

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Önsöz / 9
Giriş: Taçlandıran Başarı / 13

BİRİNCİ KISIM: AÇIK YOL

1. Bölüm: Leopold'un Savaşı / 23
2. Bölüm: Afrika'da Üç Bayrak / 36
3. Bölüm: İki Adım İleri / 53
4. Bölüm: Diz Çökmüş Aslan / 70
5. Bölüm: İsmail'in İmparatorluk Hayali / 86
6. Bölüm: Bir Adım Geri / 100
7. Bölüm: Bey'i Kurtarmak / 122
8. Bölüm: Hidiv'i Kurtarmak / 142

İKİNCİ KISIM: YARIŞ BAŞLIYOR

9. Bölüm: Havza Yarışı / 165
10. Bölüm: Hayal Aleminde / 187
11. Bölüm: Hewett Bayrağı Kaldırıyor / 203
12. Bölüm: Bismarck Neden Fikrini Değiştirdi / 225
13. Bölüm: Çok Geç? / 244
14. Bölüm: Karşınızda, Bir Hayırsever / 266

ÜÇÜNÇÜ KISIM: FETİH HAKLARI

15. Bölüm: Gordon'ın Başı / 287
16. Bölüm: Sultan'ın Bayrağı / 312
17. Bölüm: Feryat Figan / 333
18. Bölüm: Siz Doktor Emin Olmalısınız? / 354
19. Bölüm: Salisbury'nin Pazarlığı / 374
20. Bölüm: İtaatsiz Bir Ordu / 398
21. Bölüm: Yeni Bir Rand? / 412
22. Bölüm: Msiri'nin Alaycı Gülümsemesi / 434
23. Bölüm: Haçın İzindeki Bayrak / 455
24. Bölüm: Fildişi Savaşı / 478
25. Bölüm: Nijer Nehrinde Boş Anlaşma Formları / 497
26. Bölüm: Aslan Payı / 523
27. Bölüm: Rhodes, Yağmacılar ve Asiler / 541
28. Bölüm: Hanotaux'ya Meydan Okumak / 559
29. Bölüm: Hiçliğin Ortasına Yarış / 580

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

30. Bölüm: Mehdi'nin Kabri / 596
31. Bölüm: Milner'ın Savaşı / 615

DÖRDÜNCÜ KISIM: DİRENİŞ VE REFORM
32. Bölüm: Kesik Eller / 645
33. Bölüm: Kayser'in İlk Savaşı / 667
34. Bölüm: 'Maji-Maji!' / 682
35. Bölüm: Fransız Kongo'yu Kurtarmak / 695
36. Bölüm: Britanya'yı Eski İdeallerine Kavuşturmak / 708
37. Bölüm: Leopold'un Son Hamlesi / 725

PAYLAŞIMIN SONU / 739
KRONOLOJİ / 751
DİZİN / 767

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Afrika'nın Paylaşımı, kıtanın en mütevazi köylüsünden zamanın güçlü devlet adamları Lord Salisbury ve Prens Bismarck'a kadar herkeste hayret uyandırmıştır.

Roma zamanlarından beri Avrupa, güneydeki gizemli kıtayı azar azar kemirmekteydi. 1870'lerin ortalarına gelindiğinde birçoğu hâlâ gizemliydi. Afrika'nın esrarengiz bir isabetlilikle ekvatoru baştan sona kapsadığı bilinmekteydi. Fakat hiçbir kaşif iç bölgelere doğru, o tehlikeli sıfır enleminde fazla mesafe kat edememişti. Afrika'nın en büyük nehrinin hangisi olduğunu ya da nereye uzandığını bilmiyordu. Avrupalılar, kıtanın büyük kısmını 'boş' biliyorlar: yasal anlamda *res nullius*, yani kimsesiz topraklar olarak görüyorlardı. Devletler ve hükümdarlar vardıysa bile, Afrikalıydılar. Hazineler vardıysa, Afrika toprağına gömülüydü. Fakat Avrupa, kıyı hattındaki ticaret merkezleri ve stratejik öneme sahip Cezayir ve Güney Afrika kolonileri dışında hiçbir şey için müdahalede bulunma gereği görmüyordu.

Birden bire, yarım nesillik zamanda Paylaşım, Avrupa'ya fiilen kıtanın tamamını vermişti: otuz yeni koloni ve himaye, yaklaşık 26 milyon kilometre karelik yeni toprak ve sersemlemiş hâldeki 110 milyon kişilik yeni bir halk öyle ya da böyle ele geçirilmişti. Afrika bir pasta gibi dilimlenmiş, dilimleri beş rakip ülke – Almanya, İtalya, Portekiz, Fransa ve Britanya (İspanya'ya da biraz sofra kırıntısı bırakmışlardı – tarafından mideye indirilmişti ve Britanya ile Fransa birbirlerinin boğazlarına yapışmışlardı. Hepsinin ortasında, bu rekabetten istifade eden ve kendisine hayırsever diyen, kıtanın merkezinin kontrolünü elinde bulunduran gizemli bir kişi bulunuyordu: Belçika Kralı II. Leopold.

Yüzyılın sonlarında, Paylaşım'dan ileri gelen hırs, Avrupa'daki siyasi havanın zehirlenmesine katkıda bulunmuş, Britanya'yı Fransa ile savaşın eşiğine getirmiş ve Boerlere karşı, 1815 yılından beri girişilen en uzun süreli ve kanlı savaş olup, aynı zamanda İngiliz tarihindeki en küçük düşürücüsü olan bir mücadeleye girişilmesini tetiklemişti. Koloni pastasının dilimleri ise, doksan yılın ardından, zengin de fakir de olsalar (genellikle fakirler) artık Afrika'nın kırk yedi bağımsız ülkesi hâlindeler.

Avrupa liderleri Afrika'da imparatorluklar kurmak için neden böyle hayasızca bir akına girişmişlerdi ki? İngiliz-Fransız rekabeti bunun sebeplerini büyük oranda açıklamaktadır – fakat yeteri kadar değil. Günümüz tarihçileri, zamanın politikacılarının olduğu kadar şaşkın durumdadırlar. Scott Keltie 1893 yılında, Paylaşım zirve noktasına ulaşmadan önce *The Partition of Africa*'yı[1] yazmıştı. 'Dünya tarihindeki en olağanüstü dönemlerden biri' olduğundan emindi, fakat 'üst üste gelen' olayların yarattığı telaştan bunaldığını itiraf ediyordu.

Tarih yazıcılığı, söz konusu olaylara üst üste bir sürü teori eklemiştir. John Hobson'ın (ve sonradan Lenin'in) teorisindeki gibi Avrupa'daki fazla sermayenin Afrika'ya genişleme mevzuunun ardındaki itici güç olduğunu söyleyen Avrupa merkezci açıklamalar; bizzat Afrika'daki emperyalizm altıcılığa vurgu yapan Afrika merkezci açıklamalar; ve Profesör Robinson ve Profesör Gallagher'ın

[1] Ç.N: Eserin adı, Türkçede Afrika'nın Bölünmesi anlamına gelir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Africa and the Victorians'daki[2] dahice analizlerinde olduğu gibi ikisini birleştirenler mevcuttur. Afrika tarihine yönelik *The Cambridge History of Africa*[3] gibi çok ciltli eserler, John Hargreaves'in Batı Afrika'nın bölünmesini incelediği çalışmaları gibi bölgesel çalşışmalar, ve her bir Avrupa ülkesinin emperyalizmleri ile ilgilenen başka sayısız uzman çalışmaları bulunmaktadır. Fakat tarihçilerin kabullenebileceği *geneli kapsayan* bir açıklama da – böyle bir açıklamayı bulabileceklerine dair ortak bir görüş de yoktur.

Ve tuhaftır ki, Scott Keltie'den beri hiçkimse Paylaşım'ın tek ciltlik, tüm kıtayı ele alan ve beş Avrupa ulusu – ve Kral Leopold – arasındaki yarışı kapsayan bir anlatısını yapma denemesinde bulunmamıştır.

Ben ise bu kitapta, tam olarak bu açığı kapatmayı denedim.

Hikayede altını çizmek istediğim iki katman vardır, bunlar istilacıların gerekçeleri ve izledikleri yöntemlerdir.

Mayıs 1873'te meşhur misyoner-kaşif David Livingstone, kıtanın keşfedilmemiş kalbi Ilala'da ölmüş, ve güneşte kuruyan bedeni Westminster Abbey'de gömülmek üzere vatanına getirilmişti. Livingstone, nefin altındaki pirinç kaplı mezarından, Afrika'yı medeniyete açmak adına dünya çapında bir çağrı yapmıştı. Swahililer ve Araplar tarafından Doğu Afrika'da organize edilen yeni bir köle ticareti, ülkenin iliğini kurutmaktaydı. Livingstone'un buna cevabı 'THM' olmuştu: Para, Tanrı ve sosyal kalkınmanın birleşmesiyle oluşan Ticaret, Hıristiyanlık ve Medeniyet ittifakı. Afrika'yı silahlar değil, alışveriş özgürleştirecekti.

Bölünmenin bağımsız destekçileri – Livingstone'un peşinden Afrika'ya giden ve kendilerine pay çıkarmak için açgözlülükle paylaşıma girişenler – artık unutulmaya yüz tutmuşlardır. Kendi zamanlarında ünlüydüler – ve kötü ünlüydüler -, kahraman olarak görülmüşler, canavar ya da şarlatan olarak kınanmışlardı.

Bunlardan her biri, Livingstone'un çağrısına kendi yöntemleriyle karşılık vermişti. Fakat hepsi, söz konusu mücadeleyi romantik milliyetçilik kapsamında algılıyorlardı. Henry Stanley gibi gazeteci kaşifler, Pierre de Brazza gibi denizci kaşifler, Frederick Lugard gibi asker kaşifler, Carl Peters gibi pedagog kaşifler, Cecil Rhodes gibi altın ve elmas kodamanlarıydı bunlar. Birçoğu çeşitli açılardan dışlanmış tiplerdi, fakat bu durum milliyetçilik konusundaki heveslerini azaltmıyordu. Emperyalizme – yeni bir tür 'yarış vatanperverliğine' – misyon bilinci getirmişlerdi. Yalnızca Afrika'yı kendisinden kurtarmayacaklardı. Afrika, kendi ülkelerinin kurtuluşu olacaktı.

İlk başta Avrupa hükümetleri müdahale etmekte isteksizdi. Fakat seçmenlerinin çoğuna göre bir şeylerden geri kalma ihtimali vardı. Afrika bir piyangoydu ve kazanan bilete büyük ödüller çıkabilirdi.

El Dorado, elmas madenleri ve Sahra'daki boydan boya altın madenleri hayalleri süslüyordu. Avrupa'da zaman Büyük Buhran zamanıydı ve satılamamış Manchester pamukları, Lyons ipekleri, Hamburg cinleri dağ gibi birikmekteydi. Belki de Afrika, tüccarların dualarının kabulüydü. Bu Afrika'daki Cennet bahçesinde yeni pazarlar olabilir, gönüllü siyahi eller tarafından toplanacak altın meyvelerle dolu tropik korular bulunabilirdi.

Ya da belki piyangonun en büyük ödülü prestij olurdu. Denizaşırı imparatorluk kurmak, Fransa-Prusya savaşında bozguna uğrayarak küçük düşen Fransız ordusunun *amour-propre*'unu dindirebilirdi. Ve Avrupa'nın siyasi açıdan sonradan görmeleri olan Almanya'nın İkinci Reich'ı ve henüz birlik olmuş İtalya'nın gururlarını da bir o kadar okşardı. Bir de diplomatik avantajlar vardı. Ormanda çekilen kartlar, Avrupa şansölyeliklerinde oynanabilirdi. Bismarck'ın Fransa ve Britanya'nın aralarını kızıştırarak kendi konumunu güçlendirmesinde bir sakınca yoktu. Peki göçmenlere bir kıyak geçmek – ve gemilere binip Amerika'da izlerini kaybettirmekte olan Reich'ın onca genç

---

[2] Ç.N: Eserin adı, Türkçede Afrika ve Viktoryenler anlamına gelir.

[3] Ç.N: Eserin adı, Türkçede Cambridge Afrika Tarihi anlamına gelir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

evladını ellerinde tutmanın bir yolu olur muydu bu? Bunu bir denemek, ya da Bismarck'ın alaycı deyimiyle 'kolonilemek' (*Kolonialtummel*) lazımdı.

Britanya'da Paylaşım sakin karşılanmıştı – ilk başlarda tabii. Ardından isyancılara karşı gittikçe büyüyen bir hoşnutsuzluk peyda olmuştu. Britanya Orta Afrika'nın keşfi ve hıristiyanlaştırılmasına öncülük etmişti ve kıtanın büyük kısmında mülkiyet hakkı olduğu kanısındaydı. Ayrıca, Britanya için önemli bir çıkar söz konusuydu. Tek büyük denizci İmparatorluk olarak, rakiplerinin Süveyş ve Cape üzerinden Doğu'ya uzanan buharlı gemi güzergahlarını bloke etmesine engel olmalıydı. Bunu yapmak için Afrika'nın her iki ucuna yerleşmesi gerekiyordu.

Ve böylece Livingstone'un sözlerinin en derinden vurduğu yer, Tanrı ve Paranın birbirleri için var oldukları Protestan Britanya olmuştu. 'THM', Afrika'yı kurtaracaktı.

Afrikalıların Paylaşım'a karşı bakış açıları böyle değildi. O kısaltmaya dördüncü bir harf olan, Fetih kelimesinin 'F'si ekleniyor ve bu kelime diğer üçüne karşı gittikçe daha baskın hâle geliyordu. İlk başlarda Avrupa keşif seferleri Afrikalı hükümdarlara karşı çıkamayacak kadar güçsüzdü. İmparatorluk düşkünü bir misyoner tarafından tercümesi yapılan boş anlaşma formlarını kullanmak, atış mühimmatı kullanmaktan daha güvenliydi.

Fakat kağıt emperyalizmi kısa süre sonra yetersiz kalmıştı. Yasal mülkiyet edinmek için fiili işgal şart olunca, çatışma kaçınılmaz hâle gelmişti. Afrikalı hükümdarlar arasından buna karşı koyabilecek güçte olanlar, kendileri de şiddete bel bağlayanlardı: Zulu kabilesinden Kral Cetshwayo, Ndebele kabilesinden Kral Lobengula, Habeşistan İmparatoru Menelik, Sudan'daki Mehdi, Afrika'Nın ikiz beyaz kabileleri Transvaalli Boerler ve Orange Free State mensubu Boerler gibi Afrikalı emperyalistlerdi.

Kısa süre sonra Maxim topu – ticaret ya da haç değil – Afrika'da çağın sembolü haline gelmişti (gerçi, o lanet şey sıkışma yapıyor ve şarjörlü tüfek bu görevi daha iyi yerine getiriyordu). Savaşların çoğu zalim derecede tek taraflıydı (fakat Boerlere karşı savaşan İngilizler ya da Habeşistanlılara karşı savaşan İtalyanlar için durum böyle değildi). İngiliz subayları Omdurman'da kumların içinde yatan ölü ya da ölmekte olan 10,000 Sudanlı saymışlardı. 15,000 yaralıya yardım etmek için kullarını kımıldatmamışlardı.

Güçler'in gerçekleştirdiği işgalin ilk aşamasında vahşetlere rastlamak olağandı. Güneybatı Afrika'daki Alman gaddarlığı Hereroları isyana teşvik ettiğinde, Alman generali Lothar von Trotha kadınlar ve çocuklar dahil tüm kabileye karşı bir Vernichtungbefehl ('katliam emri') yayınlamıştı. Kabile üyelerinden yaklaşık 20,000 kişi su kuyularından uzaklaştırılmış ve Omaheke çölünde ölüme sürülmüşlerdi.

Avrupa, Afrika'nın başına silah dayamak suretiyle istediğini yaptırmıştı. Elli yıl sonra Afrika bağımsızlığını kazandığı zaman hatırlanacak bir dersti bu.

• • •

Bu kitap üzerinde çalışırken Britanya, Avrupa ve Afrika'da sayısız insandan aldığım yardımdan bahsetmek benim için bir memnuniyettir.

Daktilo metninin tamamını ya da bazı kısımlarını okuyan, bana tavsiye ve cesaret veren tüm bu kişilere borcum büyüktür: Robin Denniston, Mark Girouard, Victoria Glendinning, John Hargreaves, Jeff Guy, Neil Parsons, Kenneth Rose, Anthony Sampson, Donald Simpson ve annem, Elizabeth Longford.

Andrew Roberts tam bir faydalı bilgiler kaynağıydı.

Bana ödünç verdiği bazı nadir fotokopiler için Barbara Emerson'a, koleksiyonundaki fotoğrafları kopyalamama müsaade ettiği için Bryan Maggs'e teşekkür etmek isterim.

Raymond Carr ve St. Anthony üyelerinin cömertliği sayesinde tarafıma okul binasında imkanlar tesis edilmiştir, ki bunun için minnettarım.

Bana sayısız biçimde yardımcı olan, aşağıdaki kurumların çalışanlarına teşekkür etmek isterim. Bu adalardakiler: Trinity College, Dublin, İrlanda Ulusal Kütüphanesi, İskoçya Ulusal Kütüphanesi,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Rhodes House, Britanya Kütüphanesi, Londra Kütüphanesi, Ulusal Ordu Müzesi, Devlet Arşivleri Ofisi, Kraliyet Commonwealth Topluluğu, Kraliyet Coğrafya Toplulkuğu ve Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu. Belçika'dakiler: Kongo Müzesi, Tervuren ve Brüksel'deki Kraliyet Arşivleri. Fransa'dakiler: Archives Nationales, Section d'Outre-mer. Afrika'dakiler: Cape Town, Dar-üs Selam, İbadan, Nairobi ve Kampala'daki üniversitelerin kütüphaneleri.

Araştırmam süresince, Afrika'nın kırk yedi bağımsız ülkesinden yirmi ikisini ziyaret ettim. Misafirperverlikleriyle Afrika'da başımı sokacak yer bulduğum aşağıdakilere borcum büyüktür: Jim ve Barbara Bailey, Aelda ve John Callinikos, Alexander ve Sheila Camerer, Ewan ve Sara Ferguson, John ve Jean Johnson, John Laband, John ve Elizabeth Leahy, April ve Ian Percy, Mary-Anne ve Tim Sheehy, Dick ve Marina Viets, Frank ve Christine Wisner.

Timothy ve Patricia Daunt beni Avrupa'da ve Türkiye'de yılmak bilmeyen bir misafirperverlikle ağırlamışlardır ve çalışmamın ilham kaynaklarından olmuşlardır.

Antonia ve Harold Pinter bana Corfu'da, Jennie ve Christopher Bland Dordogne'da, Linda ve Laurence Kelly de Cumbria'da sığınacak yer vermişlerdir.

Bana uzun süredir katlanan iki dostuma, Heather Laughton ve Janet Barton'a kelime işlemcileri ve daktilodaki muhteşem yetenekleri için; Dorothy Girouard'a düzeni oluştururken yarattığı mucizeler için teşekkür etmeliyim. Kevin MacDonnel'a bir kez daha muhteşem fotoğraflar borçluyum ve Richard Natkiel'a haritaları çizerken sergilediği bitmek bilmeyen sabır için teşekkür etmek isterim.

Bir kez daha Londra ve New York'taki yayımcılarıma, özellikle Christopher ve Gila Falkus'a, Amanda Harting'e ve Weidenfeld & Nicolson'dan George Weidenfeld ile, Random House'dan Joe Fox'a büyük minnet borçluyum.

Son olarak, bu nehir akıntısına kapılmış hâlde yaptığım on senelik yolculuğumda *The African Queen* filmindeki Katharine Hepburn misali bana eşlik eden eşim Valerie'ye teşekkür etmek isterim.

Not:

Görünüşe bakılırsa 'Afrika'nın Paylaşımı' terimi ilk olarak 1884'te ortaya atılmıştır. Günümüz tarihçileri bunun tam olarak hangi dönemi kapsaması gerektiği konusunda hemfikir değildirler. Ben ise bu terimi, 1876'da başlayıp 1912'de biten, bölünmenin o son telaşlı kısmının tamamını kapsamak amacıyla kullandım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

TAÇLANDIRAN BAŞARI

Ilala, Orta Afrika
21 Nisan-Mayıs 1873 ve sonrası

'Dikkatinizi Afrika'ya çekmek istiyorum; biliyorum ki birkaç yıl içerisinde orada öleceğim - şu anda yolu açık olan o ülkede. Bu yolun yeniden kapanmasına izin vermeyin! Ticaret ve Hıristiyanlık için bir yol açmak üzere Afrika'ya dönüyorum. Ben başladım, siz bitireceksiniz. *Bu işi size bırakıyorum!' David Livingstone*, Cambridge Üniversitesi konuşması 5 Aralık 1857

Başta kimse, hatta Livingstone'ın kendisi bile, ölmekte olduğunun farkında değildi. Chuma, Susi ve birçoğu azat edilmiş kölelerden oluşan Afrikalı destekçileri ile dolaştığı yıllarda çok kez ölümün kıyısına gelmişti. Bir keresinde Tanganyika Gölü'nün* batısına yaptıkları bir yürüyüşte zatürre olmuş, öksürüp kan tükürerek, yarı baygın bir halde günlerce sedyede taşınmıştı; nihayet göle vardıklarında kendisine Arap usulü ilaçlar verilmiş ve dostane bir grup Svahili tüccarın yardımıyla yeniden sağlığına kavuşmuştu.

Fakat 1873 Nisan'ının bu son haftasında, Bangweolo Gölü'nün** güneyindeki büyük bir bataklıkta yemek yiyemeyen, gözleri neredeyse görmeyen ve bitkinlikten eşeğinden düşen Livingstone yine de kafileyi batıya, Lualaba ve Luapula nehirlerine doğru götürüyordu. Oradaydı, şüphesiz, yakınlarda, belki de bu bataklıklardan yalnızca birkaç mil uzaktaydı coğrafyacıların aklını başından alan ve Heredot'un zamanından bu yana 'İmparatorlar, Krallar ve filozoflar'[1] atlatmış göz kamaştırıcı ganimet. Afrika'nın son coğrafi gizemiydi bu. Bu gizemi çözerse hayatının en büyük başarısı olacaktı. Nil'in kaynağı olan, Heredot'un eski 'pınarları'ydı[2] aradığı.

Tam yirmi yıl Afrika'da gezinmesinin ardından Livingstone bilinen en ünlü gezgin olmuştu. Aslında bir gezginden de öteydi: bir misyoner ve hayırseverdi. Onun

---

* Sınırları Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Tanzonya, Zambiya ve Burunji içinde yer alan dünyanın en uzun tatlı su gölüdür. (Ed. Notu)

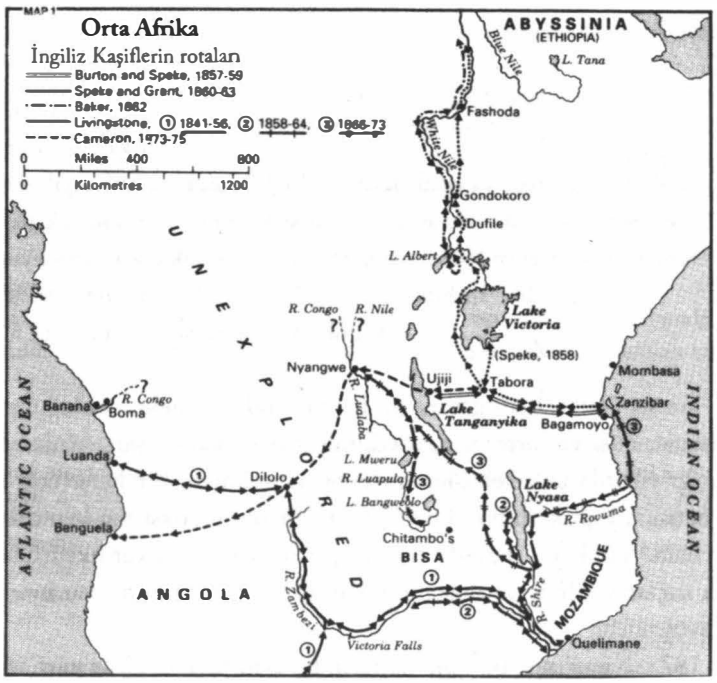
** Zambiya'nın kuzey doğusunda yer alır. (Ed. N.)

[1] Livingstone'ın *The Times*'a mektubunun bir kopyası ile İskoçya Milli Kütüphanesi'nde Cameron Belgeleri arasındadır, Kasım 1870 (Erişim 7513, microf, 19. Bölüm)

[2] Livingstone, *Last Journals*, 321-3, 25 Nisan 1873, 508.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir aziz olduğunu söyleyenler de vardı. Yaptığı coğrafi keşifler - 1849'da Ngami Gölü, 1855'te Viktorya Şelalesi, 1853'te tüm kıta boyunca uzanan orta Zambezi vadisi, 1859'da Nyasa Gölü, 1871'de Lualaba nehri - kendi keşifleri dahi olsa onu büyülemiş ve şaşırtmıştı. Çünkü dev göllerin ve şelalelerin arasında, coğrafyacıların tamamen çöl sandığı bereketli topraklarda, o kır cennetinde, karanlığın yüreğine, köle ticaretinin yeni bir kaynağına ulaşmıştı. Buranın 'dünyanın kanayan yarası' olduğunu ve buraya medeniyetten gelen bir 'yol açarak' yarayı iyileştirebileceğini söyledi. Akdeniz'den yaklaşık 5000 kilometre ötedeki Afrika'nın kalbine ticaret ve Hıristiyanlık getiren Nil, eğer Livingstone onu bulabilirse, işte bu yol olacaktı.

Belki de Livingstone bataklıkta geçen o perişan yıllar boyunca hiç köle kafilesi görmediği için minnettardı. Kaçmasınlar diye boyunları ahşap köle sopalarına bağlanmış köleleri görmek ona mide bulandırıcı geliyordu. Yine de Zanzibar Sultanı'nın kan kırmızısı bayrağını taşıyan bazı köle kafileleri, sıcak yemek ve kölelerin efendileri Svahili tüccarların verdiği Arap ilaçları sayesinde Livingstone'ın içini rahatlatmıştı. Bundan iki yıl önce, sıcak bir 1871 gününde Livingstone, Dugumbe adındaki bir Svahili'nin koruması altında seyahat ederken büyük Lualaba nehri üzerindeki bir pazar kasabası olan Nyangwe'ye ulaşmıştı. Dugumbe'nin adamları uyarı yapmaksızın alaybozan tüfekleri ile pazarı yaylım ateşine tuttular. Nehirde mahsur kalan kadınlar çığlık çığlığaydı. Sandallar ters dönmüştü. Yüzlerce insan vurularak ya da Nyangwe'de yaklaşık bir mil genişliğindeki nehrin akıntısında boğularak öldü. Svahililer nehrin tüm kıyısındaki köyleri ateşe veriyor, bağırıyor, gülüyor, davullarını çalıyor ve sandalla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rını köleleri yakalamaya gönderiyorlardı. Livingstone on yedi köyden sütunlar halinde yükselen dumanları sayıyordu. Kendi silahıyla katilleri vuracak cesareti bulamadan, dehşet içinde kalakaldı. Nyangwe'deki bu sıcak günün, cehennemden bir gün gibi, dipsiz bir kuyu[3] gibi olduğunu söyledi. Tanganyika Gölü'ne dönüş yolculuğuna devam edebilmesi için gereken kıyafet ve barut için, bu 'tazı'ların yardımına muhtaçtı.

1871'in Kasım ayında, Ujiji'ye¯, göldeki karargâhlarına dönüşünden bir ay sonra, ihtiyaçları *New York Herald* için çalışan atılgan genç Amerikalı gazeteci Henry Morton Stanley tarafından karşılandı - isterseniz 'bulundu' diyelim. Livingstone minnettar kalmıştı. Karşılık beklemeden yapılan bir iyilik örneğiydi başına gelen. Eski bir arkadaşı onu Stanley'nin kendisi üzerinden bir servet elde etmenin peşinde olduğu konusunda uyardı. 'Eğer öyleyse,' diye karşılık verdi Livingstone, 'hoş geldi sefa geldi, çünkü ben bile kendimde o kadar şey bulamıyorum.[4] Stanley'nin yaptığı vurgun Livingstone'ın ölümü konusundaki söylentilerle örtüşüyordu. Söylentiler, kendisini 1866'da terk eden, Komoro Adaları'ndaki Johannalı destekçileri tarafından yayılmıştı. Stanley Livingstone'a ihtiyacı olan her şeyi ve hatta daha fazlasını getirmişti: balyalarla kumaşlar, kutu kutu boncuklar, konserveler, kocaman su ısıtıcılar, tencereler, ilaçlar, cephane, hamallar ve her şeyden önemlisi, evinden mektuplar. Sonunda iki arkadaş bir yılı aşkın bir süre önce - Mart 1872'de - yollarını ayırmıştı ve Livingstone'a Ağustos'tan beri hiç ikmal ulaşmamıştı.

Şimdi 21 Nisan'da, Livingstone eşeğinden düştüğünde, Chuma silahını yere atıp kafileyi durdurmaya koştu. Onu bir kulübeye alıp bir *kitanda* -üzeri çimen ve battaniyeyle kaplı, bir halatla çekilen ve Doktor'u güneşten korumak için ikinci bir battaniye kullanılan, odun iskeletli bir sedye- yaptılar. Günlerce onu bu sedyede taşıdılar, uzun çimenlerdeki çiy erir erimez yola çıkıyorlar ve her gece onun için bir kulübe yapıyorlardı. Köle istilacılarından ödü kopan köylülerin çoğu onların yaklaştığını görünce kaçıyorlardı. Köylerden birindeyken *kitanda*sının gölgeliğinde yatan Livingstone, Nil'in kaynağı, yani Heredot'un pınarları hakkında sorular sorabileceği bir adamla karşılaştı.

İkisi kuzeye, ikisi güneye akan dört nehre hayat veren dört tane 'pınar'ın aktığı bir tepeden haberi var mıydı?[5] Hayır, dedi adam, bizler gezginlik yapmıyoruz burada. Malenga'nın kasabasında bir araya gelen Bisalı tüccarlar da köle avcılığı yapan Mazitu'lar (Ngoni) tarafından katledilmişti; kurtulanlar bataklıklarda yaşıyorlardı.

Sonraki gün Kalunganjovu kasabasındayken, Arap gibi giyinip kırmızı bir fes takan Şef, *kitanda*ya uğradı. Yanında bir çocuk ve üç sepet yer fıstığı ile selamladı onları. Kafile, Şef'in ağaçtan oyma kanolarıyla dar nehrin karşısına geçirildi. Livingstone'ın iç kanaması vardı ve sırtındaki ağrıdan bahsetmeye dili varmıyordu. Chuma yavaşça onu en büyük kanoya taşıdı. Nehrin akıntısına kapılmış kuru miambo ağaçları arasından, papirüs ve lotusların kapladığı bataklıklardaki bir saatlik yolculuğun ardından Chitambo köyüne vardılar.

---

[3] Livingstone, *Last Journals*, 16-18 Temmuz 1871, 386-7.

[4] Livingstone'dan H. Waller'a, 2 Eylül 1871 (ve daha sonra) Rhodes House Kütüphanesi Afrika Bölümü 16/1, fr80 devamı vardır.

¯ Batı Tanzanya'da bulunan en eski yerleşim yerlrinden. (Ed. N.)

[5] Livingstone, *Last Journals*, 25 Nisan 1873, 508.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yalnızca birkaç gün önce, Livingstone etrafındaki bu kasvetli ortamı göz ardı edebilmişti. 'Bu su dünyasında bir aslan geziniyordu,' yazdı günlüğüne 've gece gündüz kükredi tiksinti duyarmışçasına: onu çok iyi anlıyorduk!'[6]

Ama şimdi ağrıdan uyuşmuş bir haldeydi. Ona büyük bir kulübe yapıp içini balya ve kutularla doldurdular: parlak Mericani (Amerikan kumaşı) balyaları, karşılığında yemek alabilmesi için mavi ve kırmızı Venedik boncukları, ve kendisine ait değerli eşyalar - hasar almış sekstant ve kronometre, atış oyunu için yiv, İncil ve son altı yılın gezginliğine dayanabilen diğer şeyler. Masaya çevirdikleri bir kutu üzerine ecza dolabını yerleştirdiler. Livingstone'ın günlük kayıtları yapmak için kullandığı metal arkalıklı defteri teneke bir kutuda açılmamış duruyordu. 'Dünyadaki hiçbir şey beni umutsuzluğa sürükleyerek çabamdan vazgeçiremez,' yazmıştı 25 Mart'ta. 'Yoluma gücümü Tanrı'mdan alarak devam ediyorum.' Son kaydı 17 Nisan Pazar günü gözleri artık neredeyse görmezken karalarcasına yazmıştı. 'Beni uyandırdıklarında çok bitkindim. Bekleyip kendime geldim ve beni süt keçisi almaya gönderdiler.' Molilamo Nehri'nin kıyılarındayız.'[7] Şimdi bile geri dönmeyi -hatta yaklaşan ölümünü- geçirmiyordu aklından.

Son gün, 30 Nisan'da, Chitambo nezaketen onu ziyaret etmeye geldi, ama Doktor ondan bir gün sonra gelmesini rica etti; ertesi gün biraz daha gücü olacağını umuyordu. Uykuya daldı. Saat onbir sularında Susi'ye kulübeye gelmesi söylendi. Uzaktan bağrışma sesleri geliyordu. Susi Doktor'un hafifçe 'Bizim adamlarımız mı yapıyor bu gürültüyü?' diye sorduğunu duydu. 'Hayır' dedi Susi, 'birileri *dura* [sorgum] tarlalarına giren bufaloları korkutmak için yapıyor.' Livingstone söyle bir düşündü. 'Luapula mı bunlar?' Susi onların Chitambo'da olduklarını söyledi. Ardından Livingstone, bu kez Svahili dilinde sordu:

'Siku ngapi kuenda Luapula'
'Na zani ziku tatu, Bwana'
('Luapula'ya gitmek kaç gün sürer?'
'Sanırım üç gün, Efendim.')

Livingstone büyük bir acı içindeymişçesine yarı iç geçirdi, sonra yarı iç geçirir yarı konuşur gibi 'Aman ya rabbim' dedi.

Bir saat sonra Susi yeniden kulübeye çağrıldı. '*Bwana* seni çağırıyor, Susi.' Doktor ona biraz su ısıtmasını söyledi. Susi bakır su ısıtıcıyı tam dolu bir şekilde getirdi. Ardından ecza dolabını yatağa bırakıp mumu aldı. Doktor bin bir güçlükle bir kalomel şişesi seçebildi. 'Tamamdır. Sen çıkabilirsin artık.'

Şafaktan önce Susi kulübenin kapısında uyuyan çocuğun, Majwara'nın '*Bwana*'nın yanına gel, korkuyorum,'[8] diye bağırdığını duydu. İki adam ve aralarında Chuma ile Matthew Wellington'ın da olduğu diğer hizmetçiler kulübeye girdiler. Bir mum kendi damlalarıyla kutunun üzerine sabitlenmişti. Dr Livingstone yatağının kenarında diz-

[6] Aynı eserde, 7 Nisan 1873, 501-2.
[7] Aynı eserde, 25 Mart ve 27 Nisan 1873, 498, 508.
[8] Aynı eserde, 511-12.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerinin üzerindeydi, bedeni öne eğilmiş, başı yastığa gömülmüş bir halde, anlaşılan dua etmekteydi. Bir dakika kadar onu izlediler. Hiç kımıldamıyordu. Matthew sessizce yaklaştı ve ellerini Livingstone'ın yanaklarına koydu. Bedeni neredeyse soğumuştu.

Üzerini örttüler ve ateşin başında oturmak için dışarı çıktılar. Aysız bir geceydi. Kısa bir süre sonra horozların ötüşü duyuldu.

* * *

Livingstone'ın yalnız ölümü, talihsiz son seferini taçlandıran trajedi sayılabilirdi. Oysa son yolculuğu henüz bitmemişti - hatta en ünlü yolculuğu henüz başlıyordu. Kendilerini bir anda kafilenin başında bulan Susi ve Chuma, adamları bir araya topladı. Kadınlar ve çocuklar hariç yaklaşık elli kişilerdi. Kendi başlarınalardı; Zanzibar'daki evlerinden yaklaşık 2500 kilometre uzakta, kıtanın bilinmeyen merkezinde, savaşan kabilelerin ve köle avcılarının vahşi ülkesinde kaybolmuşlardı.

Chuma naaşın gömülmemesi, bunun yerine Zanzibar'a taşınması konusunda ısrar etti. Fakat bu durumda planı Chitambo'dan gizlemek zorunda kalacaklardı. Zira hepsinin de bildiği gibi, yerel halk bir yabancının ölümünü batıl bir korkuyla karşılayacak ve kafilenin belini bükecek bir *hongo* (geçiş bedeli) ödemesi gerekecekti ki bu da ticaret mallarının daha onlar sağ salim eve varmadan çok önce tükeneceği anlamına geliyordu. Arkadaşlarına Doktor'un gerçekten öldüğünü, Johannalı adamların altı yıl önce yaptığı gibi onu terk etmediklerini başka türlü nasıl gösterebilirlerdi? Tüm adamlar, en güvenli yolun naaşı gizlice gömmek olduğunu bilseler de, bu sıra dışı planı kabul ettiler.

Bu toplantının ardından Chuma boncuklar ve kumaşlardan bir hediyeyle Chitambo'nun yanına gitti.

'Efendimiz çok hasta. Bu kokuşmuş kasabayı ve sıçanları sevmiyor. Dışarıya bir kulübe yapılmasını istiyor.'

'Dün geldim ama onunla görüşemedim. Bugün görüşebilir miyim?'

'Olmaz. Onu kumaşla saracağız da.'

'Peki, ne zaman görüşebileceğimi haber verin de halkıma ona satmak için et getirmelerini söyleyin.'[9]

Sonra Chuma'ya yeni kulübelerin yapılacağı yeri gösterdi. Uzun bir mvula ağacının gölgeliğine yakın bir yerdi. Birlikte odun kesmeye gittiler.

Bu sırada, Zanzibarlı adamlardan biri ikmalleri almak için Chitambo'nun yerine gitti ve Amir'e Doktor'un öldüğünü söyledi. Chitambo'ya Chuma'yı çağırması söylendi.

'Ölümünü nasıl olur da gizlersin? Onu yemek istediğimizi mi sanıyorsun? Göster onu bana.'

'Gösteremem.'[10]

'Korkma artık. Ben de bir gezgindim ve Mazitu'lar ülkeyi harap etmeden önce birkaç kez Bwani'ye [Bwani kıyısına] gitmiştim. Buraya gelirken kötü bir niyetiniz

[9] Waller'ın 1874'te İngiltere'de Chuma ve Susi ile konuşmaları üzerine aldığı notlar, Rhodes House Kütüphanesi Afrika Bölümü, 16/1.

[10] Aynı eserde.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmadığını biliyorum ve ölüm zaman zaman gezginlerin de başına gelir.'[11]

Ertesi gün Susi, Şef'in yanına giderek gerçeği kabul etti. 'Peki. Tüm halkım yasa boğulacak şimdi,'[12] dedi Chitambo. Geri döndüğünde üzerinde geniş kırmızı kumaş ile pamuklu etek ve yanında kadınları ile yay, ok ve mızrak taşıyan adamları vardı. İki saat boyunca davullar çalındı, ağıtlar yakıldı ve Livingstone'ın adamları naaşın üzerinden havaya ateş atıp durdu.

Cenazeyi yolculuğa hazırlamak için Susi ve Chuma tavansız özel bir kulübe yaptılar. Doktorun Zanzibar'daki hizmetçisi Farjala, onu ölüm sebebini bulmak için bir kadavrayı incelerken izlemişti. Şimdi, ustasının göğsünde küçük bir kesik açtı. Diğer hizmetçiler perde ile cesedin görünmesini engellerken, Farjala kalbi ve bağırsakları çıkardı. Bir yandan Jacob Wainwright (Hindistan'da azat edilen ve misyonerlerden eğitim alması için Bombay yakınlarındaki Nasik'e götürülen genç Afrikalı kölelerden biri) Livingstone'ın dua kitabından cenaze töreni kısmını okurken çıkarılan organlar teneke bir kutu içinde uzun mvula¯ ağacından yirmi beş metre uzağa gömüldü. Ardından yüzünü kumaşla kapladılar, biraz boncukla takas ederek aldıkları tuzla cesedin içini dışını ovdular ve ağzı ile saçlarını ecza dolabındaki brendi ile yağladılar. Bir deri bir kemik kalan zavallı ceset on beş gün boyunca her gün güneşe maruz kaldı, geceleri onu sırtlanlardan korumak için bir mum yakıp cesedi izlediler. Chitambo her gün onların ziyaretine geldi. 'Neden gömmüyorsunuz onu?' diye sordu. 'Ah hayır, koca adam, onu buraya gömemeyiz.'[13]

Nihayet cesede iyi kötü bir çare bulundu. Onu bir deriye sardılar ve tahtadan bir tabut yapacak gereçleri olmadığı için, bir myonga ağacından tek parça halinde çıkardıkları silindir şeklindeki bir ağaç kabuğuna yerleştirdiler. Ardından bunu yelken bezine sardılar ve tüm paketi bir direğe bağladılar. Ve son olarak Livingstone'ın teknesi için ayırdıkları katranla boyadılar.

Chitambo'nun yanından ayrılmadan önce güzelce katranla kaplanmış birkaç ahşap direk şeklinde küçük bir anıt diktiler ve Jacob Wainwright, mvula ağacının göğüs yüksekliği hizasına Livingstone'ın ölüm tarihini gösteren bir yazı yazdı: '4 Mayıs' (günleri yanlış hesaplamışlardı; aslında 1 Mayıs idi). Chitambo'ya yerde çimen olmasına müsaade etmemesini söylediler; yoksa mvula ağacı bir yangında yok olabilirdi. İleride uğrayacak olan gezginlere beyaz bir adamın burada öldüğünü kanıtlayabilmesi için Şef'e bisküvi kutusu ile birkaç gazete verdiler. Chitambo 'Ama İngilizler gelecekse, umarım çabuk gelirler - buradan ayrılmamız gerekirse, birileri kano yapmak için bu ağacı kesebilir,'[14] dedi.

Beş ay sonra, 1873'ün Eylül ayında Unyanyembe bölgesindeki Tabora'dayken, Londra'dan Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından gönderilen son arama ekibinin başındaki İngiliz subayı Teğmen Verney Cameron'a İngilizce yazılmış bir mektup geldi. Mektubu Chuma getirmişti ve 'Dr. Livingstone'ın kafilesinden Jacob Wainw-

[11] Livingstone, *Last Journals*, 517.
[12] Waller, bahsedilen eserde.
[13] Aynı eserde.
¯ Meşegillerden bir ağaç türü. (Ed. N.)
[14] Aynı eserde.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

right' imzalıydı. Kafile, Livingstone'ın oğlu önderliğindeki arama ekibinin Tabora'ya vardığından haberdardı. (Aslında, oğlu Oswell İngiltere'ye dönmüştü ve yeğeni Robert Moffat ateşli bir hastalıktan ölmüştü.) Jacob, 'Babanız Bisa kırsallarında hastalıktan öldü, ama biz cesedini yanımızda götürüyoruz, askerlerimizden on tanesi kayıp ve bazıları da öldü. Açlık bizi gerekli şeyleri alabilmemiz için sizden biraz kumaş istemek zorunda bırakıyor,'[15] yazmıştı.

Başta Cameron mektubun ne anlama geldiğini anlayamamıştı. Kendisinin zaten uğraşacak yeterince derdi vardı. Yarı kördü ve iki İngiliz yoldaşından biri, Dr. Dillon, ateşten öyle dengesiz bir hale gelmişti ki birkaç hafta sonra kafasına sıktı. Yine de Chuma'ya gerekli tedarikler verildi. Birkaç gün sonra Doktor'un naaşı Tabora'ya getirildi. Cameron, efendilerini o an oraya gömmeleri için Afrikalıları ikna etmeye çalıştı. Ne de olsa Livingstone'ın karısı da öldüğü yere, Zambezi'nin kıyısına gömülmüştü. Ve Livingstone da, o an henüz kimse bunu bilmiyorduysa da, Haziran 1868'de günlüğüne 'sessiz, dingin ormana, kemiklerime hiçbir elin değmeyeceği ormana' gömülmek istediğini yazmıştı. Ama Chuma, Susi ve diğerleri Livingstone'ı evine götürmeye gönül vermişlerdi. Cameron da Livingstone'ın hasarlı kronometresi ile kendisine lazım olan bazı yöngüdümsel cihazlarını alıp batıdaki keşiflerine devam etti. Cameron'ın iki yoldaşının bir araya getirdiği alay Bagamoyo'ya ve denize doğru yola çıktı.

İlk gecede bir hileye başvuruldu. Ceset sıradan bir kumaş balyası gibi görünecek şekilde yeniden paketlendi. Sonra da kuru çimenlerden yapılan sahte bir cesedi Tabora'ya geri götürdüler ve ormana bıraktılar.

Nisan 1874'te, ölümünden on bir ay sonra, Livingstone'ın naaşı nihayet İngiltere'ye vardı ve Westminster Manastırı'nda kahramanlara yaraşır bir cenaze töreni yapıldı. Naaş Zanzibar'dan bir İngiliz gemisine bindirildi, Jacob Wainwright bu yolculukta ona eşlik etti. Tabutu taşıma onuru da Jacob'a, bu mütevazı Afrikalı hizmetkâra ve Stanley'e, Dr. John Kirk'e ve Livingstone'ın diğer yakın arkadaşlarına verildi. Mayıs ayında Chuma ve Susi Londra Misyoner Derneği tarafından İngiltere'ye getirildi. O zamana dek İngiliz halkı meydana gelen tüm bu çarpıcı olayların önemini kavramaya başlamıştı. Daha önce Afrika ile ilgili benzer bir şey akıllarının ucundan bile geçmemişti. Hikâye yalnızca Livingstone'ın akıl almaz manevi gücünü göstermekle kalmamış, aynı zamanda Afrikalıların da girişkenlik gösterip liderlik yapabileceklerini gözler önüne sermişti. Siyahi Afrika, Britanya'ya elini uzatmıştı. Bunun karşılığının derhal ve cömertçe verilmesi gerektiğine karar verilmişti.

Bu muhteşem cenaze töreninde yalnız bir kişi eksikti: alayı yeniden Tabora'ya yerleştiren yirmi sekiz yaşındaki Teğmen Cameron. Resmi Livingstone'ı kurtarma görevini Susi ve Chuma'nın emin ellerine bırakmasının ardından, batıya doğru yüzlerce kilometre giderek Livingstone'ın son misyonunu tamamlamak, gizemli Lualaba nehrini keşfetmek için yola çıkmıştı.

2 Kasım 1875'te, Westminster Manastırı'ndaki cenaze töreninden bir buçuk yıl

[15] V. L. Cameron, *Across Africa*, 164-5 (tıpkı basım).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

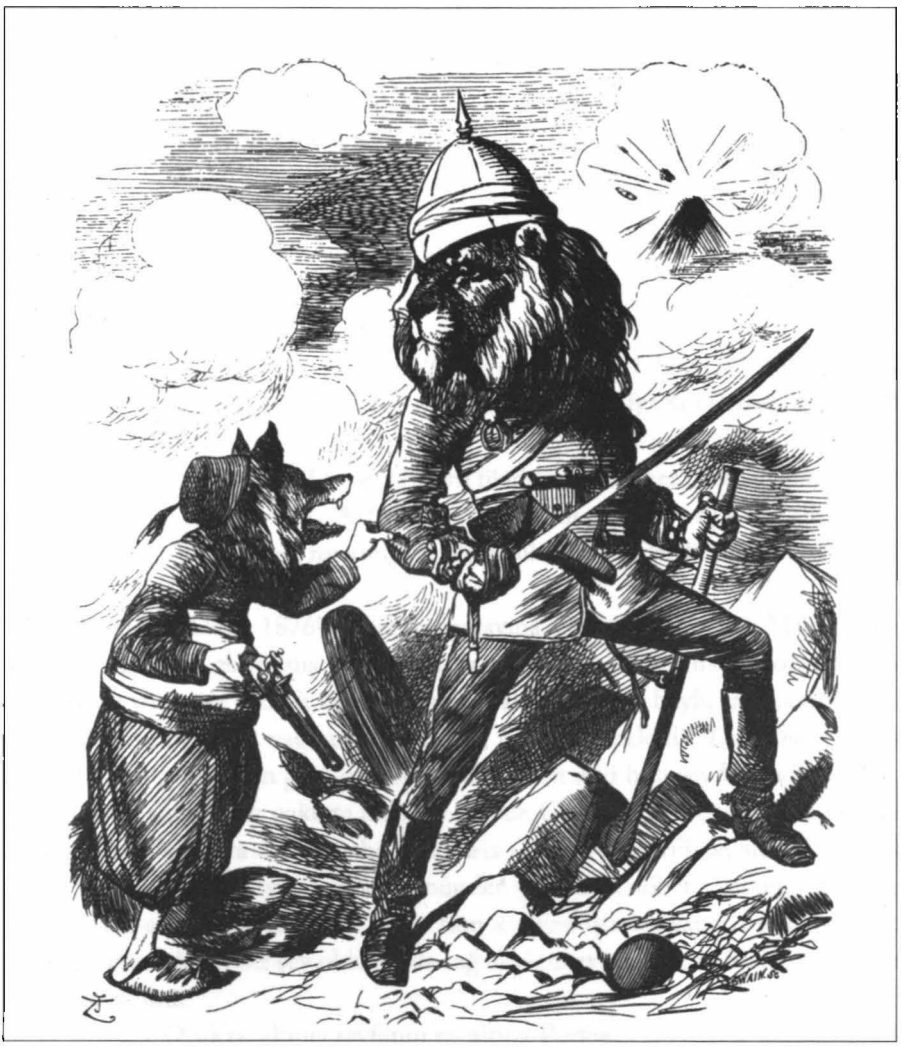
sonra, Cameron, Angola kıyısındaki Benguela kumsalında şaşkınlıkla yere yığıldı. Lualaba'yı denize kadar takip edememişti. Ama Orta Afrika'nın doğusundan batısına kadar gelebilen ilk Avrupalı olmuştu. Ayrıca, henüz bunu kanıtlayamıyorduysa da Afrika coğrafyasının kalan en büyük gizemini çözdüğüne inanıyordu.

Keşfettiği şey Livingstone'ın aklını başından alacak bir şeydi. Çünkü tüm bildikleri Lualaba'nın — Nil değil, Kongo Nehrinin ta kendisi olduğunu gösteriyordu. Ama Cameron, Kongo'nun bu bilinmeyen kaynağının Livingstone'ın en büyük keşfi olduğuna inanıyordu. Denizden yaklaşık 1600 kilometre uzaktayken dahi Nil'den dört kat büyük olan Kongo, Nil'den çok daha fazla işe yarayacak, Afrika'nın kalbine ticaret ve Hıristiyanlık'ı getiren olan yol olacaktı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ KISIM

AÇIK YOL

ASLAN İLE TİLKİ

İNGİLİZ ASLANI: "BANA YARDIM EDECEKSİN, ÖYLE Mİ? SANA SUNACAK BİR TEŞEKKÜRÜM YOK, TİLKİ EFENDİ. BU İŞE YALNIZ BAŞLADIM, VE BİTİRMEYE KARARLIYIM!!!"

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. BÖLÜM

LEOPOLD'UN SAVAŞI

Brüksel
7 Ocak - 15 Eylül 1876

'Akıntı arkamızda.' *II. Leopold*, Belçikalıların Kralı
Brüksel'deki Coğrafya Konferansı, 12 Eylül 1876

'Birkaç yıl önce, o [Kral Leopold] bana fikirlerinden ilk kez bahsettiğinde Belçika'da onun misafiriydim... Aklındakiler tüm bencil ticari veya siyasi amaçlardan uzak, son derece hayırsever ve hiç görülmemiş türdendi.' *Sör Bartle Frere*, 1883

The Times 7 Ocak 1876'da Laeken sarayına her zamanki gibi Majesteleri'nin kahvaltı zamanında getirilmişti. Leopold saat beşten beri uyanıktı. Normalde saray bahçelerinde yürüyüşe çıkardı, belli belirsiz topallayan, uzun boylu sakallı adam çakıllı yollarda dolanırdı, ya da yağmurlu günlerde, seraları incelerdi. *The Times*'ı her gün okurdu. Kıta'ya gönderilen gece postasına yetiştirilen eski baskısıydı okuduğu. Gazete kendisine özel silindir bir pakette hızlı bir şekilde Güney Doğu Demiryolu ile Blackfriars'tan Dover'a, sonra da bir buharlı vapurla Ostend'e getiriliyor, ardından Brüksel ekspresi Laeken'deki kraliyet sarayının önünden geçerken, nöbetçi vagonundan uşağın beklediği yere atılıyordu. Leopold, diğer tüm kraliyet işlerini yaparken takındığı ciddiyetle, gözüne takılan bir şey olduğunda sağ eliyle mavi ceketinin önünü silkeleyerek okurdu gazetesini.

O sabah, 7 Ocak'ta, altıncı sayfanın en altına Portekiz'in Angola kolonisinin yarı terkedilmiş başkenti Londra'daki *The Times* muhabirinden yaklaşık yedi hafta öncesine ait ufak tefek bir not iliştirilmişti. İngiliz kâşifi Teğmen Cameron üç yıllık yolculuğunun ardından Afrika'nın bir ucundan batı kıyısına ulaştı. Bahardan önce İngiltere'ye dönemeyecek kadar hastaydı (iskorbütten yarı ölü bir haldeydi). Bu süreçte gelecek Pazartesi günkü Kraliyet Coğrafya Topluluğu toplantısında okunmak üzere bazı gezi yazılarını gönderiyordu.

Dört gün sonra, *The Times* KCT'nin Pazartesi günkü toplantısını 'Afrika'nın Keşfi' başlığı altında yurt haberler sayfasının ilk üç kolonu olarak yayınladı. Başkan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sör Henry Rawlinson, Cameron'ın keşif gezisinden 'Afrika kıtasının içlerinde yapılmış olan en zorlu ve başarılı yolculuklardan biri' diye bahsetti. Toplantıda Cameron'ın bizzat kendi mektuplarını okuyan halk için bu ifade abartı gelmiyordu. Tabi bir de, henüz hiçbir Avrupalı bu toprakları kolonisi ya da mandası ilan etmiş olmamasına rağmen, Cameron ileride 'diplomatik sıkıntılar' yaşanabileceğini işaret eden ilk kişiydi; zira müthiş bir zenginlik tehlike altındaydı.

> İç kısımlar genel olarak kelimelerle anlatılamayacak zenginliklerin muhteşem ve verimli ülkesi. Elimde iyi bir kömürün ufak bir numunesi bulunuyor; altın, bakır, demir ve gümüş gibi diğer mineraller oldukça bol ve şundan eminim ki akıllı ve liberal (ama savurgan olmayan) bir sermaye harcaması ile dünyadaki en iyi yurt içi seyrüsefer sistemlerinden biri kurulabilir ve bu meseleye el atan her girişimci sermayedarı 30 ila 36 ay arası bir sürede geri ödeyecektir...[1]

'Girişimci sermayedar'lar bekleyen bir 'kelimelerle anlatılamayacak zenginlikler' ülkesi. Leopold bu genç Cameron ve onun heyecan verici keşifleri hakkında ne düşünüyordu? Cameron'ın hikâyesi kesinlikle gözüne çarpmıştı. Birkaç gün içinde, gerekli olduğunda Cameron'ın yolculuğunun masraflarını karşılamak üzere cömertçe yüz bin frank (dört bin sterlin) ödeyeceğine dair KCT'ye söz verdi.

Ancak Leopold bu ilgisini başkalarına hiç belli etmedi. Senatoya bir Roma imparatoru gibi çıkıyordu; uzun boylu, sakallı, kadırga burnuna benzer bir burunlu. İçten içe gürleyen sesiyle yapılması gerekenlerden bahsediyordu. Hükmetme sanatını zor yollardan öğrenmişti. Babası I. Leopold yoksul bir Alman prensi olan Saxe-Coburg-Gotha Dükü'nün oğluydu. IV. George'un muhtemel varisi Prenses Charlotte'la evlenerek gözünü İngiltere'nin sarsılmaz tahtına dikmişti. Charlotte 1817'de doğum yaparken hayatını kaybetmişti. I. Leopold 1831'de Belçika'da tahta çıktı - fakat bu taht pamuk ipliğine bağlıydı. Belçika'da iki halk -Flamanlar ve Valonlar- ve iki hizip -Liberaller ve Katolikler- savaş halindeydi. Üstelik ülke dışında da Belçika, savaş halindeki iki Güç -Fransa ve Almanya- arasındaydı. Bu yüzden Belçika kralları iki kat fazla tehlikeye açık konumdaydı. Kralın varlığı, birbirinden keskince ayrılmış iki halkın insafına bağlıydı. Belçika'nın varlığı da açgözlü iki komşunun insafına bağlıydı. Hem tahtı hem de halkı korumak için Kralın uyuşmazlıklardan uzak durması gerekiyordu. Bu uzaklık, görünüşe bakılırsa, II. Leopold'un doğasında vardı. Görünüşe göre doğal bir serinkanlılığı - veya hiç olmazsa kaderi inkârın getirdiği soğuk bir mizacı vardı. Babası, Kraliçe Viktorya'nın 'sevgili amca'sı, üç çocuğundan hiçbirine yeterince şefkat göstermemişti. Leo'yu beceriksiz ve inatçı buluyordu. Leopold'un asil annesi, Fransa kralı Louis Philippe'in kızı Louise, kendisini çocuklarına adamış bir kadındı, ancak Leopold'un onun favorisi olmadığı ortadaydı. Annesi, Leopold on iki yaşındayken ölmüştü. Ve babasının üzerine titrediği oğlu da gencecik yaşta öldüğünde Leopold doğrudan bir erkek

[1] *The Times*, 11 Ocak 1876.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

varisten yoksun kalmıştı. Cenaze töreninde Kral kontrolü elden bırakmıştı. Kalabalığın gözü önünde yıkılmış ve tabutun başında hıçkıra hıçkıra ağlamıştı.

Yine de 1865'te tahta çıktığından beri halkın önünde hiç yanlış bir adım atmamıştı. Belçika'nın dışında tanınıyorsa sadece bir rol model olarak, ya da günlük hayatta, bir hükümdar olarak biliniyordu. Genellikle ufak ülkelerin taçlı kafalarını dolduran ihtişam deliliğinden şaşırtıcı ölçüde uzaktı.

Leopold, kendi elemanlarına ve onunla düzenli olarak görüşen birkaç politikacıya kendisini daha karmaşık bir karakter olarak gösteriyordu. Hiçbir saray memuru, eğer Kral isterse, Kral'ın kendisinden daha ağırbaşlı ve alımlı olamazdı. Ancak bazı konularda korkunç derecede inatçıydı - ve görünüşe göre, tamamen mantıksız. Rüyalarında denizlerin ötesinde keşfedilmemiş topraklarda bir Belçika imparatorluğu yaratmayı görüyordu. 1861'de tahtın meşru mirasçısı olduğu dönemde koloniciliğe karşıtlığıyla ünlü Maliye Bakanı'na, Parthenon'dan aldığı ve üzerinde *'Il faut à la Belgique une colonie'*[2] yazan mermer bir kâğıt tutucu armağan etmişti. 'Geçmişten alınan dersler' konusunda saplantılı olduğu anlaşılıyordu. Modern devletlere mevcut 'güç ve refah'ı sağlayan koloniler idi. Uzak Doğu'dan bir örnek vermişti. Tıpkı Hollanda kolonisi Java gibi tropikal bir sömürü kolonisi karşılığını fazlasıyla ödeyecekti. Aynı zamanda Belçikalı insanlara da *-petit pays, petits gens-* kendilerine rağmen 'başkalarına hükmetme ve onları medenileştirebilme yetisine sahip görkemli halk' olduklarını kanıtlayacaktı.

Leopold'un söylediği bu tutkulu kelimeler başta pek ciddiye alınmamıştı. *Chef du cabinet*'si Jules Devaux konuyu alaya almaya çalıştı. Serbest ticaretin Britanya için olduğu kadar Belçika için de bir inanç meselesi olduğu yıllardı. Yıllar önce babası I. Leopold da aynı saçma düşünceyi eğlence malzemesi yapmıştı: bir kraliyet kolonisi. Ortada St Thomas de Guatemala'ya yatırım yapmak gibi ahmakça bir plan vardı. Buraya yerleşenlerin bazıları ateşli hastalıklardan öldü ve yaşlı Kral'ın parmakları yandı. Temel girişimci iflastan dolayı girdiği hapishanede öldü ve dul kalan karısının da boşboğazın biri olduğu anlaşıldı. Gelecekte de I. Leopold sömürge maceralarından uzak durdu ve o da oğlunun Doğu'da bir imparatorluk kurma hayalleriyle alay etti. Bu, Leo'nun sekreterine anlattığı *'enfantillages'*lerden, çocukça hayallerinden biriydi. Zavallı çocuk elbette cesaretliydi. Ama öğrenmesi gereken çok şey vardı. Çok fazla konuşarak ve çok fazla yorucu sorular sorarak etrafındakileri darlıyordu. Yurt dışı seyahatlerine düşkünlüğü çılgınlık derecesindeydi. Aslına bakarsanız akciğer yetmezliği vardı ve bir ayağı aksıyordu. Seyahat iyi gelir bahanesiyle Leo aylarca Doğu'nun ateşli hastalıklarla kaynayan yerlerine yelken açıyordu. 1854 ve 1855'te Mısır'ı ve Yakın Doğu'yu gezdi; 1860'ta ve sonra 1862'de Mısır'a yeniden geldi ve son gelişinde Lessep'in Süveyş'i kazarak bir kanal açma fikri ile büyülendi. 1864-65'te Hindistan ve Çin için yola çıktı. Roma'daki Belçika Büyükelçisi *'Quel rage de voyager,'* diye söyleniyordu. 'Sevgili prensimizin yolculuğa çıkmak için bahane olsun diye kendisini bilerek hasta ettiğini düşünmeye başlıyorum.' Belçikalıların bu sonu gelmez tropikal gezilerden 'hoşnut

[2] Brabant Dükü'nden W. Frere-Orban'a, 27 Eylül 1860. Archives Générales du Royaume Brussels Frere Belgeleri no. 356. (Kitabın aslı Tervuren Müzesi'ndedir.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmadığını' da ekledi.[3] İnsanlar Leo'nun topallığının Brüksel'den ayrıldığı anda geçtiğini fark etmişlerdi. Neden diğer herkes gibi soğuk iklime dayanamıyordu ki?

Babasının 1865'teki ölümünün ardından II. Leopold bir koloni için *'à l'affût'* olmaları (gözlerini dört açmaları) gerektiği düşüncesine takılıp kaldı. Babasının anısı için bunu yapmak zorunda olduğunu söylüyordu. Danışmanları ona babasının hükümetinin bunun gibi bir projeyle ilgilisi olamayacağını, zira Belçikalıların görev insanları, kolonilerin ise sömürü ve yerleşim meselesi olduğunu, özellikle de tropiklerdeki o yeni kolonilerin kirli işler olarak görüldüğünü boşu boşuna hatırlatıp durdu. Kral, masrafları kendisinin karşılayabileceğini söyledi. Ne de olsa Avrupa'nın en zengin insanıydı; anne ve babasından kendisine on beş milyon frank (altı yüz bin sterlin) kalmıştı ki bu miktarı Süveyş Kanalı hisseleriyle kumar oynayarak artırmıştı da. Masrafları karşılayabilirdi ve bankaları bir mali sendika oluşturmaya ikna edebilirdi. Bir adamından İspanyol Büyükelçisi'nin ağzını aramasını istedi. İspanyolların ödeneklerden ötürü utanç duyduğu söyleniyordu. Şu anda zararına işletilen Filipinler'i kiralamak isterler miydi? Eğer adalardan fayda sağlayabilirlerse, sendika, yarısı nakit olarak 10 milyon frank ödeyecekti. Nedendir bilinmez - Leopold'un dediğine göre - İspanyollar bu teklifi tartışamayacak kadar kibirliydiler. İspanyol Büyükelçisi hiçbir bakanın Parlamento'ya böyle bir teklifle gelemeyeceğini ve hiçbir Parlamento'nun bunu ciddiye almayacağını açıkladı; 'İspanyol Kralı'na gelince, bu teklifi kabul etmesi, tahttan inmesi, hatta intihar etmesi demek olurdu...' Portekiz hükümetinin Angola ile Mozambik'i veya Timor adasını bırakmaya razı olması da Leopold'a göre aynı ölçüde mantıksız olurdu. Bu yüzden gözlerini İngilizlere çevirdi.

Temmuz 1875'te Britanya Büyükelçisi Saville Lumley'i Brüksel'e çağırdı ve ona yeni projesini açıkladı. Londra'ya yazdığı raporuna bakılırsa Lumley biraz afallamıştı.

> Ülkemin ihtiyacı olan şey, enerji fazlası için bir emniyet supabı [diye başladı Kral konuşmaya]. Merhum Kralımız hem ülkemizin ticari gelirlerini artırmak hem de ihtiyacımız olan ticaret filosunu oluşturarak ordumuzun maneviyatını güçlendirmek için bir Belçika kolonisi kurmaktan daha iyi bir çözüm olmadığına inanırdı...
>
> Belçika'nın, İngiltere'nin izinden ağırbaşlılıkla giderek bu muazzam medeniyet vazifesinde yerini almasının zamanı gelmiştir [diye devam etti Kral]...
>
> Tüm yerleşim masraflarını kendi özel kaynaklarımla karşılayarak ülkeme bir koloni sunmaktan onur duyuyorum.
>
> Koloninin neresi olacağı son derece karmaşık bir sorun, ama biraz düşündüm, Japonya ile Avustralya arasındaki geleceğin ana ticaret yolunda yer alan Yeni Gine adasına yerleşim yapılabileceğine inanıyorum..
>
> Cahilliğimi bağışlayın [diye cevapladı Lumley] ama korkarım oranın iklimi Belçikalı yerleşimciler için pek elverişli olmayabilir.
>
> Eh tabi [dedi Kral], halkımın İngilizler kadar dayanıklı ve enerjik olmadığının farkın-

[3] Carlus'tan Baron Lambermont'a, 6 Mayıs 1863, Lambermont Belgeleri, Archive du Ministére des affaires etrangeres Brüksel.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dayım, ama bu harika ada ... öyle bereketli ki, bitki örtüsünün güzelliğinin, bolluğunun ötesine hiçbir şey geçemez.

Ardından, şu anda bu planda Belçika hükümetinin bir yeri olmadığını açıkladıktan sonra, Lumley'e ciddiyetle sordu: 'Majesteleri'nin hükümetinin bu adaya dair bir planı var mı? Varsa, başka bir koloni arayacağım.'[4]

Londra'da, Kraliçe Viktorya'nın bakanları Leopold'un bu ciddi sorusunu duyar duymaz kafa yormaya başladılar. *Pall Mall Gazetesi* geçenlerde Yeni Gine'yi 'neredeyse keşfedilmemiş ... çoğunluğu acımasız yamyamlardan oluşan ... tahminen beş milyon yerlinin yaşadığı' bir yer olarak anlatmıştı. Dışişleri Bakanı Lord Derby, nasıl olur da Belçikalı yerleşimciler ailelerini bu insanların yanına getirebilirler diye soruyordu. 'Bu kadar sorun teşkil edip karşılığında bu kadar az fayda sağlayan başka bir eylem planı düşünemiyorum.' Leopold'un, halkı dinî davalarından saptıracak denizaşırı bir kolonin Belçika'ya güvenlik valfi sağlayabileceği iddiasıyla dalga geçti. Ayrıca, Leopold'un Yeni Gine'yi kolonileştirmesine göz yumarlarsa bunun diplomatik yansımaları da olacaktı. 'Avustralya kolonileri, Yeni Gine'yi Avustralya'nın bir parçası yapmayı kafalarına koymuşlar. Eninde sonunda bu adayı almaya kararlılar ve orada yabancı bir bayrak görme fikri onları öfkeden deliye döndürür.'[5]

Henüz Britanya'nın, Büyük Britanya bayrağını o beş milyon acımasız yamyamın arasına dikmeye niyeti yoktu. Fakat Derby'nin Lumley'e söylediğine göre, Leopold'u 'caydırmak' gerekiyordu. Birkaç gün sonra Lumley, kraliyet sarayına Leopold'un cefakâr kabine Şefi (*chef du cabinet*) Devaux'un keyfini yerine getiren caydırıcı haberlerle geldi.

Ret cevabına Leopold'un tepkisi ürkütücü derecede yumuşaktı. Ağustos 1875'te Dışişleri Bakanı Lambermont'a 'Piyasa hiç de ümit verici değil, diretmenin bir faydası olacağını da sanmıyorum,' diyerek durumu kabullendi.

'Ne İspanyollar, ne Portekizliler, ne Flemenkler' - ne de İngilizler, diye ekleyebilirdi - '[kolonilerini] satmayı kabul etmiyorlar. Afrika'da yapılabilecek bir şeyler var mı diye ihtiyatlı bir araştırma yapmayı planlıyorum.'[6]

Leopold, Teğmen Cameron'ın 'girişimci sermayedar'ı bekleyen 'kelimelerle anlatılamayacak zenginlikler' ülkesi Orta Afrika'daki muhteşem keşiflerini anlatan *The Times*'taki o haberi 7 Ocak 1876'da görmüştü.

Onbeş milyon frangıyla Leopold, bu sermayedar olmasa mıydı şimdi? Ama artık Disraeli ve diğerleriyle, bu ne yer ne yedirir Avrupalılarla daha fazla münakaşaya girmek istemiyordu. Orta Afrika'yla ilgili sıkıntı ise bazı İngilizlerin gözünde Livingstone'ın herkesten önce gidip orayı İngiltere için ayırmış olmasıydı. Önceki yılda, 1875'te, *Ilala* isimli bir prefabrik buharlı gemi, Nyasa Gölü'nün sularına demir atmıştı. Burası Anglikan misyonerlerin ilk daimi durağıydı; Livingstone'ın mezarından yaptığı

[4] J. Stengers, *Conférence Géographie* 313'ten alıntı yapılmıştır.

[5] Aynı eserde.

[6] Leopold'dan Lambermont'a, 22 Ağustos 1875, Archive du Ministére des affaires etrangeres Lambermont V, 9 Roeykens, *Débuts*, 95-6.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kutsal çağrıya cevaben kurulmuştu. Ve Doğu ve Orta Afrika'daki bu topraklara ilk gelenler kendi kâşifleri ve misyonerleri olduğundan İngiliz halkı, kendilerini buraların sahibi olarak görmeye başlamışlardı. Bir yandan Fransız hükümeti de kendi kâşiflerini Gabon'daki kolonilerinden doğuya, keşfedilmemiş Kongo havzasına ilerlemeye teşvik ediyordu. Resmî olarak Afrika'daki sömürgelerini genişletmek için vergi mükelleflerinin paralarını savurmaya ne İngiliz ne de Fransız hükümetinin gönlü vardı. Ancak Livingstone'ın çağrısı üzerine bu politika değişebilir, hatta tersine dönebilirdi.

Leopold'un kafasında, Avrupa diplomasisinin ustalarından birinin bile aklına gelmeyecek kadar parlak ve sinsi bir düşünce oluşmaya başladı. Belçika'nın zayıflığını güçlendirmenin ve İngiliz haklının mücadeleci ruhunu kendi çıkarına göre kullanmanın bir yolunu bulmuştu.

Altı ay sonra, Eylül 1876'da, aşağı yukarı bir düzine meşhur kâşif, Orta Afrika'yı konu edinecek olan ilk coğrafi konferans için Leopold'un Brüksel'deki sarayına gelmeye başladılar. Hiç kimse bu mütevazı konferansın, kıtanın tarihini konferanstan yedi yıl önce açılan Süveyş Kanalı kadar derinden şekillendirmeye başlayacağından şüphelenmemişti. Haliyle Jules Devaux tüm bu olan biteni alay konusu yaptı.

'Ne kadar istemesem de ben de bu işe bulaştım bu lanet olası Afrika meselesine,' diye yakınıyordu, 'öyle bir oyun ki, kimseye bir zararı olmayacağı ve coğrafyacıları büyüleyeceği doğru, ama burada hepimizi kahkahaya boğacak.'[7]

* * *

Leopold, kendi ekibinin alaylarına rağmen, bir Afrika imparatorluğu yaratmak için aile servetini riske atmaya neden böylesine hevesliydi? Bu soru Jules Devaux gibi keskin bir zekâya sahip birini düşündürmüş olmalı. Dağ gibi engellere ve sonucunda elde edilecek zırvalara bakılırsa, yapılan girişim baştan aşağı ahlaksızca görünüyordu.

Avrupalı kâşifler için bundan daha az gidilesi bir kıta yoktu. Afrika'nın pürüzsüz yuvarlak biçiminin Portekizli denizcilerin haritalarını ilk süsleyişinden beri neredeyse 400 yıl olmuştu. Kıtanın iç kısımları, kuzey ve güneyde çarpıcı istisnalar olmasının yanı sıra çoğu zaman Ay'ın yüzeyi kadar gizemli kalmıştı. (Bir bakımdan Ay'ın yüzeyi o kadar da gizemli değildi, zira Avrupalılar teleskoplarıyla Ay'daki dağların haritasını güvenli bir şekilde çıkarabiliyorlardı.) Akdeniz'in güneyindeki Afrika kıyıları giderek daha da elverişsiz bir hal alıyordu. Neredeyse hiç liman yoktu. Mangrov bataklıkları ve mercan kayalıklarına çarpan dalgaların perdesi ardında korunaklı demirleme yeri bulmak dahi çoğu zaman zordu. Yunanların zamanından beri kıtanın içine akan muhteşem nehirlere dair masalların anlatıldığı doğruydu. Nil bir yana, büyük nehirler birer serap gibi görünüyorlardı. Nijer ve Zambezi'nin ağzı tam bir bataklık ve kum labirentiydi. Kongo'yu kesen dev çağlayanlar vardı. Nil'in yolu bile bir papirüs labirentinde kayboluyordu. Ve büyük nehirlerin yılın büyük bölümünde sıcak ve nemli olan vadilerinde, yerliler için tehlikeli, yabancılar için ise çoğunlukla ölümcül olan şiddetli ateş, sıtma ve uyku hastalığı türleri ortaya çıkıyordu.

[7] Devaux'dan Beyens'e, 28 Haziran 1876, Beyens Belgeleri, J. Stengers bahsedilen eserde, 349'dan alıntı yapılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Böylelikle Afrika yüzyıllar boyunca en ürkek türden araştırmalara dahi direndi. Aydınlanma Çağı gelip çattı, ama hiçbir Avrupalı şu en basit soruyu cevaplayamadı: İçeride engin hazineler mi saklıydı, yoksa Afrika dünyanın en çorak kıtası mıydı?

Afrika, Orta Çağ boyunca altın yaldızla kaplı diyar, El Dorado olagelmişti. Ve yalnızca hayali bağlamda altın kaplı değildi. Avrupa'nın büyük Avrupa kentleri - özellikle de Cenova ile Venedik - sahip olduklarının birçoğunu Afrika'nın zenginliğine borçluydu. Geç Orta Çağ'da dünyadaki altın tedarikinin üçte ikisi Batı Afrika'dan geliyordu. On dördüncü yüzyılda Afrikalı bir Karun Mekke'ye giderken Kahire'ye ulaştı. Kendisi hafife alınmaması gereken bir kişi, Mali Kralı Mansa Musa idi. Çölü beraberindeki beşyüz köle ile aşmıştı ve her bir köle elinde yaklaşık iki kiloluk som altın taşıyordu. Bu türden teşhircilik Avrupa'da hoş karşılanıyordu. Kralların ve papaların gücü, taçlar ve kadehlerden ziyade altına dayanıyordu. Altın, şimdi olduğu gibi o zamanlarda da dış ticarette esas alınan temel unsurdu. Doğu ile yapılan karayolu ticaretinde altın sikkeler kullanılıyordu. Cenne ve Timbuktu'dan deve kafileleri iki ay ağır ağır yürüdükten sonra Akdeniz'e ulaşırdı. Bir ya da iki yıl sonra hurçlardaki altınlar Avrupa'da sikke olarak basılarak Orta Asya'ya gider, Çin'de ipekle veya Molük Adaları'nda baharatla takas edilirdi. İşte bunlar, Afrika'nın bilinmeyen yüreğini Avrupa'ya ve Avrupa'yı da Afrika'nın bilinmeyen yüreğine yaklaştıran altın ipliklerdi.

Batı Afrika altınlarını ele geçirmek on beşinci yüzyılda Portekizli denizcilerin başlıca amaçlarından biriydi. Kimse bu altın sızıntısının Sahra'nın ötesindeki hangi orman ya da bataklık krallıklarından geldiğini bilmiyordu. Fakat Portekizliler eğer Batı Afrika'ya denizden doğrudan bir gidiş dönüş yolu bulabilirlerse ticaret yolunu İtalya'dan Portekiz'e çevirebileceklerini fark ettiler. Buna ilaveten, Afrika'daki deniz yolunu Hint Adaları'na kadar ilerletebilirlerse Hint baharat ticareti ile Çin ipek ticaretini de ele geçirebilirlerdi. 1480'lerin sonuna gelindiğinde Senegal Nehri'nde ve Gine Körfezi'ndeki El Mina kasabasında ilk Portekiz gemilerine altın yükleniyordu ve bu altın belli ki bilinmeyen altın yataklarından çıkarılıp batıya ve güneye ihraç ediliyordu. Her yıl Portekiz yelkenli gemileri daha da güneye, ekvatorun yağmur ormanlarına ve ötesindeki kuru fundalıklara doğru ilerliyordu. Diego Cam ile Bartholomeu Dias kıyı boyunca yollarını ararlarken ilerlemelerini göstermek için geçtikleri yerlere uzun taş haçlar -*padronelar*- diktiler. 1497'de Vasco da Gama Ümit Burnu'nu aşarak Hint Adaları'na giden deniz yolunu açmış oldu. Bu deniz yolu Asya'dan geçen karayolunu gölgede bıraktı ve Afrika kıyıları dünyanın ana ticaret yolu haline geldi.

Şimdiye kadar hiçbir kâşif on beşinci yüzyılın sonlarındaki ve on altıncı yüzyılın başındaki bu gözü pek Portekizli gemicilerin kazandığı böylesine nefes kesen bir başarıya bu kadar kısa sürede ve büyük ölçekte ulaşamamıştı. Aslına bakarsanız fazla başarılıydılar, çok uzaklarda keşifler yapmışlardı. Angola ve Mozambik'te iki adet Afrika kolonisi ve Batı Afrika'da sayısız ticaret merkezi kurmuşlardı. Ama Afrika altınının sızıntısı ile fildişleri ve devekuşu tüyleri, Doğu ve Batı'nın servet seliyle karşılaştırılamazdı bile. Colombus, Yeni Dünya'nın adalarına ilk kez, da Gama'nın Hint Adaları'na giden yolu bulmasından beş yıl önce gitmişti. Çok geçmeden İspanyol külçe gemileri Şili ve Mek-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sika'nın tropikal ormanlarından sandıklar dolusu altın getiriyorlardı. Afrika, o buğulu kıyı kuşağı, sıcak sisler içindeki karmaşık mercan kayalıkları şeridi, uğursuz bir taştan yapılma haçın iç bölgelere giden yolda nöbet tuttuğu burun, yeniden karanlıklara çekildi.

Aynı anda ileriki üçyüz yıl boyunca Orta Çağ'da Afrika altınının bile önemine gölge düşürecek yeni bir Afrika ihraç ürünü piyasaya girdi. Avrupalı yatırımcılar Yeni Dünya'nın dört bir tarafında pamuk ve şeker ekimine girişmişlerdi. Ancak bu ürünler Afrikalı köleler olmadan yetiştirilemezdi.

Batı Afrika köle ticareti - zor beğenenler bunu bir iş alanı olarak görmeseler de - ta başından Avrupa'ya azımsanamayacak kazançlar sağladı. Bu işte Avrupalıların altın ticaretinde olduğu gibi, iç kısımlardaki esrarengiz olaylarla karşı karşıya gelmeleri gerekmiyordu. Nijer Nehri'nin batısında, Slave Coast'ın* buğulu limanlarından aşağı köleler, zincirleri çıkarılıp sınıflandırılmak, satılmak, yeniden zincirlere vurulmak, gemilere doldurulup minimum kayıpla (muhtemelen üçte biri ölürdü) Brezilya, Amerika ve Batı Hint Adaları'ndaki köle çiftliklerine gönderilmek üzere ayaklarını sürüyerek ilerlerdi. Afrikalıların kendi insanlarını köleleştirmeleri için ikna edilmeleri gerekmiyordu. Portekizlilerin keşiflerinden sonraki üç yüzyıl boyunca on milyon siyahi Afrikalının, ayakta sığırlar, ya da kafeste tavuklar gibi ihraç edildiği düşünülüyor. Bu, Avrupalıların kayıtlarında yer alan en büyük ve tabi en korkunç göç idi. Sonrasında ise Avrupalılar vicdan azabı çekmeye başladı. Öncelikle köle ticareti, ardından köleliğin kendisi birbiri ardına farklı uluslarda yasaklandı; Britanya'da bu yasaklar sırasıyla 1802 ve 1834'te geldi. Amerika da istemeye istemeye bu yasaklara ayak uydurdu. Kölelik karşıtı hareketin doğuşu ve başarısının ardından, Yeni Dünya'da şeker ve pamuğun yeni köleler ithal etmeden de kârlı bir şekilde yetiştirilebileceği anlaşıldı.

1850'lere gelindiğinde, batı yakasındaki tüccarlar yasaklanan köle pazarına makul alternatifler getirdi. Tüm fikir pirinç su ısıtıcısı ve siyah bacadan esinlenerek ortaya çıkmıştı: buhar. Buharlı gemilerin uzun siyah bacaları yeni Afrika'nın sembolü haline gelmişti. Buharlı makineler yalnızca Avrupa'daki endüstriyel üretimde değil, aynı zamanda demiryolu taşımacılığında da bir devrim yaptı. Deniz yolu taşımacılığını kökten değiştirdi. Yelkenli günlerinde yalnızca en değerli, en az yer tutan ve en dayanıklı mallar ulaşım masraflarını çıkarabiliyordu. Köleler için üretilen eşyaların değiş tokuşuyla büyüyen Liverpool gibi önemli limanlar şimdi aynı ürünleri tropik meyvelerle -yer fıstığı, Amerikan fıstığı, palmiye yağı- takas ederek daha da büyüyebilirlerdi. İşte bu, 'meşru ticaret', Afrika'nın 'kanayan yarası'nın buharla gelen mucizevi ilacıydı.

Afrika'ya yağ ve çerez karşılığında Birmingham düğmeleri ve Manchester pamukları götüren buharlı gemiler, aynı zamanda Tanrı'nın yardımıyla iç kısımlara girmeyi deneyecek yeni nesil kâşifleri de taşıyordu. Bunlardan en ünlü olanı, haklı olarak, David Livingstone'dı. Bir doktor ve bilim adamı olarak, sıtma ilacının içeriye girişin anahtarı olduğunu ilk gösteren kâşif oydu. Bu keşiften önce, Nijer ve Kongo'yu keşfetmek intihar olarak görülüyordu. Sıtma bu nehirlere olan yapılan tüm seferleri -Kaptan James

* On altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar devam eden, Atlantik köle ticaretinin güzergahı olduğu için kölelerin sahili anlamına gelen "Slave Coast" adını almıştır. (Ed. N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

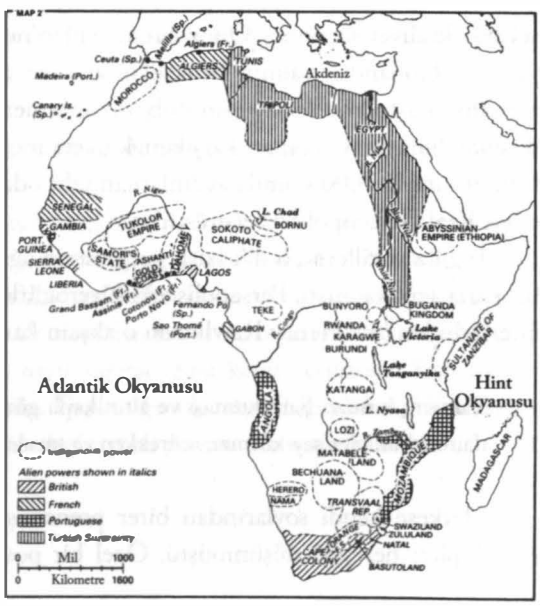
Tuckey'nın 1816'daki Kongo seferi ile Richard Lander'ın 1832 ve 34'teki Nijer seferi-kırıp geçirmişti. Livingstone otuz yıl boyunca ateş nöbetlerine yenik düşüp yeniden iyileşerek, Güney ve Orta Afrika'da dolaşıp durdu.

1858'de, 563 kilometre uzunluğundaki Nyasa Gölü'nü keşfetti. Burası, Zambezi ve Shire nehirlerine ve tropikal Afrika'nın yüreğine bağlanan buharlı gemiler için bulunmaz bir yoldu. Aynı dönemde Batı Afrika'da bir denizci cerrah, William Baikie, Nijer'e doğru bir buharlı geziye önderlik ediyordu. 1854'te *Pleiad* adlı bir buharlı vapuru nehrin 480 kilometre yukarısına getirdi. Beş yıl Nijer ve Benue nehirlerinin kesişim yeri olan Lukoja'da yaşadı.

Doğu ve Orta Afrika'da dört İngiliz kâşif, en çarpıcı keşfe imza attı. 1857'de Richard Burton ve John Speke Tanganyika Gölü'nü keşfetti ve ertesi yıl Speke Beyaz Nil'in ana kaynağı olduğunu -oldukça doğru bir şekilde- tahmin ettiği Viktorya Gölü'nü buldu. 1860-63'te Speke Viktorya Gölü'nü ve çevresindeki araziyi keşfetmek üzere geri döndü. James Grant ona eşlik ediyordu. Nil üzerinden Akdeniz'e indiler. Yolda nehirden yukarı giden Samuel Baker'la karşılaştılar. Çok geçmeden Baker, Albert Gölü'nü keşfedecekti. Nil'in yapısı artık çoğu coğrafyacı için az çok bilinir olmuştu. 1876'da çözülmeyi bekleyen sır Tanganyika Gölü'nün batısından biraz uzaktaki Livingstone'ın keşfettiği kuzeye akan dev nehir Lualaba'nın seyri ve yapısıydı. Daha önce de bahsedildiği üzere Cameron, Lualaba'nın batıya dönerek Kongo'ya karıştığını iddia ediyordu. Dünya, Cameron'ın haklı mı haksız mı olduğunu çok geçmeden öğrenecekti.

Stanley ise 1875'te Viktorya Gölü'nden batıya doğru yola çıktı. Amacı Cameron'ın başaramadığını denemek ve başarmaktı: Lualaba'dan direk Atlantik'e inmek.

Bir şey açıkça ortadaydı - fakat yalnızca Leopold bunun farkındaydı: Sıtma ilacı ve buharlı gemi birlikte kullanıldığında her şeyi değiştirmişti. Afrika haritasındaki boşluklar hızla küçülüyordu. Yakında asıl soruların da cevapları bulunacaktı. İçerisi engin zenginliklerle mi doluydu? Yoksa orada sömürecek hiçbir şey yok muydu?

Jules Devaux ve Leopold'un arkadaşlarının diğer hepsi de 'Hiç bir şey yok,' diye söyleniyorlardı. Eylül 1876'daki o hafta Brüksel'e davetli olan yarım düzine ünlü kâşif de dâhil olmak üzere dünyadaki uzmanların çoğu da aynı fikirdeydi - Verney Cameron hariç. Leopold'un en seçkin konuğu elli yaşında, beyaz saçlı fakat çevik bir gazi olan Grant idi. Speke ile yaptıkları tüm Nil gezilerinde, fildişi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ticareti hariç, el değmemiş muazzam zenginliklere dair bir işaret görmemişti. Ancak avcılar fildişi ticaretini sürekli istismar ederlerse fil sürüleri de çok geçmeden yok olacaktı. Alınan kâşifler de aynı can sıkıcı sonuca ulaşmışlardı. 1869-74 arasında Gustav Nachtigal, Sahra'yı ve Nil'in batısında bulunan Kordofan'daki Sudan bölgesini keşfetmişti. Buralar dünyanın en kurak yerleri arasındaydı. 1865-67 arasında Gerhard Rohlfs Sahra'yı geçerek Bornu'ya ve ötesine kadar ilerlemişti. Gelişen palmiye yağı ticaretinin merkezi olan aşağı Nijer bölgesi dışında, zenginliğe dair tek bir işaretle karşılaşmamıştı.

Tüm bunların karşısında ise, bilinmeyen engin havzanın güney sınırına teğet geçmiş olmasına rağmen Kongo'nun 'kelimelerle anlatılamayacak zenginlikler'inden bahseden genç bir kâşifin, Verney Cameron'ın sözleri vardı. Fakat bir ticaret türünde tüm kâşifler hemfikirdi ve tatsız raporları Livingstone'ın keşiflerini doğrular nitelikteydi. Batı Afrika'da sona eren köle ticareti Doğu Afrika'da hâlâ devam ediyordu. Artık doğulu Arap ve Svahili insanlar tarafından düzenlenen köle ticareti tüm Orta Afrika'ya kanser gibi yayılıyordu.

Livingstone'ın ölümünden bir yıl sonra 1874'te yayımlanan son günlükleri, bu dehşetleri İngiliz halkının akıllarına kazımıştı.

Jules Devaux, Livingstone'ın haklı olduğunu ve Afrika'nın yüreğindeki bu yeni köle ticaretine son vermek için Orta Afrika'yı Hıristiyanlık ve ticarete açmanın kaçınılmaz gerekliğini kabul edebilirdi. Ama ticari beklentiler son derece iç karatıcıydı, sağduyulu yatırımcıların ilgisini çekecek hiçbir şey sunmuyordu. Yalnızca pervasız bir hayran -ya da bir hayırsever- parasını böyle bir riske atmayı isteyebilirdi. Ve bir hayırsevere dönüşen Kral'ın - karlı bir yatırım için dünyayı köşe bucak arayan Leopold'un fikirleri Jules Devaux'u bir kez daha güldürecekti.

11 Eylül 1876'da akşam saat altı buçuk civarında saray kıyafetleriyle biraz tuhaf görünen uzun sakallı bir grup kaşif ve diğer uluslararası coğrafya uzmanları, Brüksel'deki kraliyet sarayının Onur Merdivenleri'ni inmeye başladılar. Merdivenler, otuz yıl önce Hollandalı valinin Brüksel'in ana meydanına yaptırdığı sade saray binasıyla karşıtlık oluşturan, Versay esintili beyaz mermerden yepyeni barok tarzı bir çift merdivendi. Saray halkı, onları karşılamak üzere merdivenin başında sıra olmuşlardı. Hep birlikte sırayla 7000 mumla aydınlatılan taht odasına girdiler ve ev sahiplerini, Majesteleri Kral II. Leopold'u selamladılar.

İngiliz vekillerin, o dik başlı gezginlerin ağzı Kral'ın misafirperverliği karşısında bir karış açık kalmıştı. Persepolis'teki hiyeroglifleri çözen, KCT'nin temsilciler kurulu liderlerinden Sör Henry Rawlinson o akşam karısına şöyle yazdı:

> Tamamı kırmızı Şam kumaşı ve altın kaplı göz alıcı odalardan oluşan bana ayrılmış bir dairem var. Her şey kırmızı, mürekkep ve tuvalet kâğıdı bile![8]

Herkese kendi soylarından birer prensmiş gibi davranılıyordu. Görünüşe göre ev sahipleri her şeyi düşünmüştü. Özel bir posta vapuru onları Dover'dan almış ve

[8] Sör H. Rawlinson'dan Leydi Rawlinson'a, 11 Eylül 1876, Rawlinson Belgeleri, Royal Asya Topluluğu, Londra.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kanal'dan geçerek direk Ostend'a götürmüştü. Buradan devletin özel arabalarıyla Bölge Delege Yardımcılarının beklemekte olduğu Brüksel'e giden tren yoluna taşınmışlardı.

Kral'ın keyfi yerindeydi. Konukların isimlerinin davetiyelere doğru yazılıp yazılmadığına (*j' ignore si Backer* [Sör Samuel Baker] *s'écrit avec un CK ou avec un K seul'*), ve FRGS, FRS, KCB gibi uygun kısaltmaların isimlerinden sonra yazılmaları gerektiğine (*'il faut bien mettre toutes les lettres après ces noms'*) kadar konferansın her bir detayını bizzat denetledi.[9]

Leopold mayıs sonunda Londra'ya kısa bir ziyarette bulundu ve söylenenlere bakılırsa farklı bir isimle Claridges'te kaldı. Cameron (nisanda yaptığı geziler sırasında), Grant ve diğer kâşifler ile konuştu ve diplomatik bir çevre edinmenin yanı sıra Balmoral'da kuzeni Kraliçe Viktorya'yı da ziyaret etti. Leopold'un muhtemelen daha önce şüphelendiği üzere, Cameron'ın İngiliz hükümetini Kongo'nun kendi keşfetmiş olduğu bir bölgesini manda altına almaya ikna etmeye çalıştığı ortaya çıktı. Cameron belli başlı Kongo şefleriyle çoktan anlaşmalar imzalamıştı.

Konferans 12 Eylül'de Kral'ın Tuileries'i model alma önerisine göre hazırlanan Büyük Galeri'nin abartılı ihtişamı içerisinde başladı. Kral'ın açılış konuşması ustacaydı. Kendisinin gerçek hislerine dair en ufak bir ipucu vermemişti. Konuşması yalnızca bilim ile hayırseverlik üzerineydi:

> Dünyamızda medeniyetin henüz girmemiş olduğu tek bölgeye medeniyet götürmek, tüm toplumları sarmalayan karanlığı delip geçmek, bana kalırsa, bu yüzyıllık gelişime değer bir savaştır.
>
> Merkezci ve tarafsız bir ülke olan Belçika'nın, görüşmemiz için uygun bir yer olduğunu düşünüyorum; bugün başlatmaktan onur duyduğum bu küçük konferans için bana sizi evime çağırma cesaretini veren de budur. Elbette sizi Brüksel'e getirmemin sebebi bencil fikirlerim değildi. Hayır, beyler, Belçika küçük de olsa, kendi payı ile mutlu ve tatmin bir ülkedir. Benim tek amacım da ona hizmet etmektir.[10]

Daha sonra Kral, savaşı halka duyurma ve bağış çağrısı yapma planlarını da içeren konferans gündemini masaya yatırdı.

Vakti geldiğinde vekiller keşif işinin nasıl en iyi şekilde düzenlenebileceğine karar vermek üzere - Alman vekilleri Fransızlardan uzak tutmaya dikkat ederek - gruplara ayrıldı. Ertesi gün konferansta alt kurulların planları konuşuldu: Loanda ile Zanzibar arasında kalan Orta Afrika'ya kurulacak olan 'merkez'lerin (karargâhlar) yeri. Üçüncü güne gelindiğinde konferansta neyin nasıl yapılacağına karar verilmişti. Yeni uluslararası oluşumun adı Uluslararası Afrika Topluluğu olacaktı. Toplulukta, Uluslararası Komisyon adlı bir yönetim bünyesi, bir uluslararası yönetici ve son olarak her ülke için bir ulusal komite bulunacaktı.

---

[9] Vandewoude, *Conférence*, 434.

[10] Aynı eserde, 410.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Rawlinson'ın ifadesine göre her şey 'tıkırında' gitmişti.[11] 'Kral'ın görüşmelerimizi nasıl yönettiğini anlatmak imkânsızdı,' dedi Alman vekillerin lideri Baron von Richtofen. 'Hiçbir dönemde hiçbir ülkede böyle muhteşem ölçüde asil bir misafirperverlik görülmemiştir...'[12]

Peki, Afrika'yı geliştirmek için yapılacak uluslararası bir savaşa dair tüm bu konuşmalarından bir şey çıkar mıydı? Art arda dört gün ziyafet çekmeyi midesinin kaldırıp kaldıramayacağını merak eden Rawlinson bundan biraz kuşkuluydu. 'Tüm bunlardan pek bir şey çıkacağını sanmam, ama kâğıt üzerinde tüm planlar iyi görünüyor.'[13] Hiç olmazsa başka ülkelerden diğer birçok kâşifle tanışmaktan mutluydu.

Tüm bunlardan bir şey çıkar mıydı? Kimse bilmiyordu. Ama Avrupa'da gazetelerinden bu savaşın haberini okuyan tüm asil ruhlu kimseler bunun Kral için bir zafer olduğunu düşünüyordu. Kozadan bir anda göz alıcı yeni bir Leopold çıkıvermişti. Kendisinin her zaman ruhsuz, hatta yabani olduğu düşünülüyordu. Şimdi ise köle ticaretine karşı açılan modern bir savaşın lideri, *beau sabreur*, heykeli Brüksel'in ana meydanını süsleyen Godfriod de Bouillon gibi nazik bir kahraman olan Leopold konuşuluyordu. Özellikle İngiltere'de insanlar önemli bir şeylerin dönmekte olduğunu fark ediyorlardı. Livingstone'ın mezarından yaptığı Afrika'yı geliştirme çağrısına verilen yeni bir yanıttı bu. Kral kendi parasını bu insanî görev için harcamaya hazırdı. Lesseps bunu 'çağımızın en yüce insanî çalışması' olarak nitelendirdi.[14]

Elbette Jules Devaux ile Leopold'un ekibi bu dilden konuşmuyorlardı - Leopold'un da onlarda bu dilden konuşmadığı gibi. Lambermont savaş konuşmasının hazırlanmasına yardım etti, ama diğerler işlere şüpheyle yaklaştı. Onlar muhtemelen Kral'ın aklından geçenleri anlamışlardı. Orta Afrika'nın keşfi için yaptığı uluslararası iş birliği çağrısında riyakârlık yoktu. Kara Kıta'yı geliştirmenin maliyeti çok yüksek olacaktı. Eğer halk hevesli bağışçılar haline gelirse çok daha iyi olurdu. Uluslararası Afrika Topluluğu şimdilik bir oyun olmasa da, Leopold'un kontrolü altında kalacaktı. Genel Sekreter kendi adamlardan biri olacaktı. Her ne kadar alçak gönüllülükle yalnızca bir yıl görevde kalmayı kabul etmiş olsa da daimi başkan kendisi olacaktı. Zamanı gelince gerçek planları ortaya çıkacaktı. Bu planlarının ne olduğu, köle ticaretini bitirmek için yapılan uluslararası bir savaştan ne kadar farklı olduğu, birkaç ay sonra Londra'daki Belçika Büyükelçisi'ne gelen bir mektupta açığa çıkıyordu:

> Bu fevkalade Afrika pastasından bize de bir dilim alma şansını kaçırmak istemiyorum.[15]

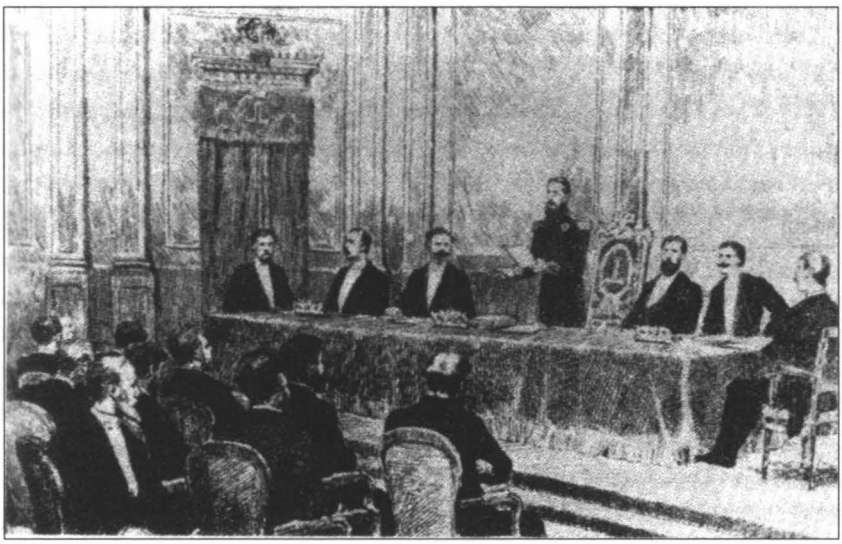
Öte yandan Kongo'yu geliştirme işine başlamak için Leopold'un ihtiyacı olan tek adam Stanley idi. Stanley, üç yıl önce Zanzibar'dan yola çıkmış olan bir İngiliz-Amerikan seferine rehberlik ediyordu. Ondan en son 1875'te Viktorya Gölü'nün çevresini

[11] Sör H. Rawlinson'dan Leydi Rawlinson'a, bahsedilen eserde, 12 Eylül 1876.
[12] Vandewoude, *Conférence*, 313.
[13] Sör H. Rawlinson'dan Leydi Rawlinson'a, bahsedilen eserde, 14 Eylül 1876.
[14] Vandewoude, *Conférence*.
[15] Leopold'dan Solvyns'e, Roeykens, *Débuts*'tan alıntı yapılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dolaştığında haber alınmıştı. Afrika'nın batısından ilerleyerek Avrupa'ya geri dönmeyi planlıyormuş gibiydi. Cameron'ın deneyip yapamadığı şeyi yapmaya çalışıyordu: Lualaba'yı denize kadar takip ederek onun Nil değil Kongo olduğunu kesinleştirmek.

Stanley olmadan Leopold'un eli kolu bağlıydı. Peki, tüm o Kara Kıta'da şimdi neredeydi Stanley?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. BÖLÜM

AFRİKA'DA ÜÇ BAYRAK

Orta Afrika ve Avrupa
14 Eylül 1876-Haziran 1878

Çekil Wasambywe [Svahili] kötüsünüz siz!
Wasambywe'ler kötüdür, kötü, kötü! Nehir derin, Wasambywe ... Kanatlarınız
yok sizin, Wasambywe. Çekil, Wasambywe.' Wenya kayıkçılarından biri nehirde
Stanley'nin kafilesine seslenirken Kongo, 19 Kasım 1876

14 Eylül 1876'da, Brüksel'deki saraydaki eğlencenin sonuncu günü, aynı zamanda Stanley'nin Afrika'daki karşı konulamaz ilerleyişinin son adımının başlangıcı oldu. Tanganyika Gölü'nün batı kıyısında, konik kulübelerden oluşan küçük bir köy olan Ruanda'yı terk ederek Livingstone'ın 'Muhteşem Nehir'i Lualaba'ya doğru yola çıktı. Uzun çimenlerle ve dikenli çalılarla kaplı dolambaçlı yollarda günde yaklaşık on beş kilometre yol kat ederek istikrarla ilerliyorlardı. Köylülerin çoğu, sıra sıra hamal ve askerleri ve başlarında tutulan üç bayrağı ile kafileyi görür görmez kaçtı.

Birincisi aşina oldukları uğursuz bir bayraktı; Zanzibar Sultanı'nın kan kırmızısı bayrağı. Bu, Sultan'ın gücünün bir ispatı, son yıllarda Zanzibar'ın üstün egemenliğinin Svahili köle kafileleri ile Afrika'nın yüreğine kadar getirildiğinin bir göstergesiydi. İkincisi bu bölgede yeni idi; Yıldızlı ve Şeritli bayrak[1]. Stanley bir Amerikan gazeteciydi; bu sefer için *New York Herald* onu görevlendirmişti.

Üçüncü bayrak, geleceğin en nüfuzlu sembollerinden biriydi. Britanya'da doğmuş olan Stanley İngiliz halkı tarafından tanınmak için can atıyordu ve seferin bir başka sponsoru olan *The Daily Telegraph* isimli bir Londra gazetesinde gönüllü olarak çalışmaya başlamıştı.

Stanley beyaz güneş kaskı ve sarığı, gri tropik üniforması, iyi cilalanmış kahverengi botları ve tozluklarıyla kısa ve tıknaz yapılı bir adamdı. Livingstone'dan ne kadar da farklıydı! Bu yaşlı adam birkaç ayda bir az çok yardıma muhtaç kalır, Afrikalıların merhametine bel bağlardı.

Stanley, iyi donanımlı bir özel orduya benzeyen bir grupla geziyordu. İki yıllık

[1] Ç.N. Birleşik Amerika Bayrağı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

keşfin ardından hâlâ (kadınlar ve diğer sempatizanlar hariç) 132 hamalı ve askeri, ayrıca en güçlü on iki adamın taşıdığı ve *Lady Alice* adlı sökülüp takılır bir teknenin ve yaklaşık on yük cephaneliğin de olduğu 95 yükü vardı. Daha gözü pek olan köylülerden bazıları ona yiyecek, keçi, manyok, darı gibi şeyleri satmaktan korkmuyorlardı. Stanley onlara karşılık olarak bol bol kumaş, cam boncuklar, ya da yerel para birimi olan deniz kabukları veriyordu. Yerel Waguhha kabile üyelerinden birinin de söyleyerek Stanley'i memnun ettiği gibi, onda büyülü bir şeyler vardı. Mesele sadece 'diğer tüm insanların aksine sürekli kumaşla kaplı halde gezmesi,' ve kahverengi cilalı botlarının içinde ayaklarının görünmez olması değildi. Ne arıyordu bu adam? 'Onda çok esrarengiz bir şeyler var, ya da tehlikeli, belki de büyücüdür. Ne olursa olsun onu yalnız bırakıp rahatsız etmemek en iyisi.'[2]

İki buçuk yıl önce Westminster Manastırında Livingstone'ın cenazesinde tabut taşıyan sekiz kişiden biri olduğu zaman ruhunun alev aldığını söyledi Stanley. Tabutun üzerine ilk bir avuç toprak atıldığında Stanley sessizce yemin etmişti: Livingstone'ın görevini tamamlayacak ve daha da fazlasını yapacaktı. 'Tanrı izin verirse,' diye yazdı daha sonra 'coğrafya biliminin bir sonraki şehidi ben olacağım, ya da eğer hayatım bağışlanırsa sadece Muhteşem Nehir'in sırlarını değil, Burton ve Speke ile Speke ve Grant'ın keşiflerinden sorunlu ve yarım kalan ne varsa hepsini çözeceğim.'

İşte bunlar Herkül'ün coğrafi Görevleri[3] idi. Burton, Speke, Grant ve Baker kendi keşifleri olan üç büyük ekvatoral gölün, Tanganyika, Viktorya ve Albet göllerinin çevresini dolaşmayı tamamlayamamışlardı. Her üç gölün de büyüklüğü ve şekli hâlâ coğrafyacıları hayrete düşürmekteydi. Livingstone'ın 'muhteşem Nehir'i Lualaba ise hepsinden daha büyük bir bilmeceydi. Bu nehir Cameron'ın iddia ettiği gibi (çoğu koltuk coğrafyacısı bu iddiayı desteklemiştir) yukarı Kongo muydu? Yoksa Livingstone'ın her şeye rağmen umduğu gibi Nil'in başlangıcı ve Akdeniz'i Orta Afrika'ya bağlayan 'açık yol' muydu? Amerikan gazeteci-kâşifi Stanley, bu cevapları getirmekle görevlendirilmişti.

Stanley bir de Livingstone'ın 'Afrika'yı Hristiyanlığa açma' görevini tamamlayacaktı. 1871-72'de Afrika'da Livingstone'ın yanında geçirdiği dört ay bunları gün yüzüne çıkardı. Livingstone ile tanışmadan önce, yalnızca bir kez içini dökebileceği bir adamla tanışmıştı. Stanley Galce konuşan iki sorumsuz ebeveynin, Elizabeth Parry ile John Rollant'ın (Rowlands olarak İngilizceleştirilir) gayri meşru oğluydu. John Rowlands adıyla vaftiz edildikten sonra ebeveynleri tarafından reddedilmiş ve *Nicholas Nickleby*'daki[4] Squeers'e model oluşturabilecek nitelikteki sadist bir okul müdürünün işlettiği Denby yakınlarındaki bir ıslahevinde, St Asaph'ta yetiştirildi. İşkencecisini dövüp onu Squeers gibi (Stanley'nin kendi ifadesine göre) sınıfta yerde sersemlemiş halde bıraktıktan sonra, onu bir kez daha reddeden annesinin yanına kaçtı. On yedi yaşında bir gemide tayfalık yaparak Amerika'ya gitti. New Orleans'ta şansı yaver gitti

[2] H. M. Stanley'nin günlüğü, 12 Eylül 1876, Exploration Diaries, 130.

[3] Ç.N. Herkül'ün Görevleri, Yunan mitolojisinden bir efsanedir. Bu efsaneye göre Herkül, günahlarının bağışlanması karşılığında Miken Kralı Eurystheus'a 12 yıl hizmet etmiş ve bu 12 yılda 12 görevi yerine getirmiştir.

[4] Ç.N. Nicholas Nickleby, 1839'ya yayınlanmış bir Charles Dickens romanı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve Henry Hope Stanley adlı zengin bir İngiliz pamuk tüccarının önce arkadaşı, sonra evlatlık oğlu oldu. Ona yalnızca iki ismini değil, aynı zamanda öğrenimini tamamlamasını sağlayan eğitimi ve uzun süredir hasret olduğu sevgiyi de veren Stanley işte oydu. Ne yazık ki kısa zaman sonra anlaşılamayan nedenlerle rüya ayrılıkla sona ermişti.[5] Bir süre sonra Stanley, *New York Herald*'ın örnek dış muhabiri olmuştu: içinde kanayan bir Galli kalbi saklayan kibirli Amerikan edası.

Livingstone ile birlikte Tanganyika Gölü'nü keşfettikleri aylar Stanley'e katlanılamaz gelmişti. Yollarını ayırdıklarında Livingstone, onun sanki sekiz yaşındaki bir çocuk gibi ağladığını söylemişti. Huysuz bir mizantrop beklemiş olmalıydı. Her düş kırıklığını sakinlikle karşılayan, çok nazik ve sevecen ruhlu olduğundan, ona ihanet eden Afrikalı hizmetkârlarını cezalandırmaktan hoşlanmayan bir adamla karşılaştı. Livingstone, Stanley'e kendi misyonunun tam olarak Afrika'ya İncil'i yaymak olmadığını söyledi. Bir iki kişi bu konuda ne yapabilirdi ki? İlk adım Avrupa'ya köle ticareti dehşeti ve bunu tamamen durdurmak konusunda ne yapmaları gerektiğini anlatmaktı. Sonrasında sistematik olarak organize edilmiş olan normal misyonerler gelir, kabile kabile, bölge bölge İncil'i yayarlardı. Stanley Livingstone'a hizmet edeceğine ant içmişti. Livingstone'ın müridi ve sözcüsü olacaktı. Birbiri ardına yazdığı makalelerinde ve *Livingstone'ı Buluşum* adlı kitabında kendisini böyle görüyordu. Yazdıkları, Atlantik'in her iki yanında da Livingstone'ın kendisinden tek kelime dahi okumamış olan milyonlarca insanın yüreğine dokundu. Stanley özel günlüğüne de ciddiyetle şöyle yazmıştı:

Ondan sonra Afrika'yı Hristiyanlığın parlak ışığına ulaştıracak olan ben olayım! Ancak benim yöntemim Livingstone'ınkiyle aynı olmayacaktır. Herkesin kendisine özgü bir yöntemi vardır. Onunki, bana kalırsa, bazı yönlerden kusurluydu, her ne kadar kendisi iyilik, sabır, ... ve özveri açısından neredeyse İsa gibi olduğu halde. Bu bencil ve kalın kafalı dünya, iyiliği sevmek kadar uzmanlık da istiyor.[6]

Stanley'nin 'uzmanlık' konusunda Afrika'da dayandığı nokta *Yeni Ahit*'ten çok *Eski Ahit*'ten geliyordu: düşmanlarına 'dayak atma' diyordu buna Stanley ve bu uzmanlık çok geçmeden ona kötü bir ün kazandırdı.

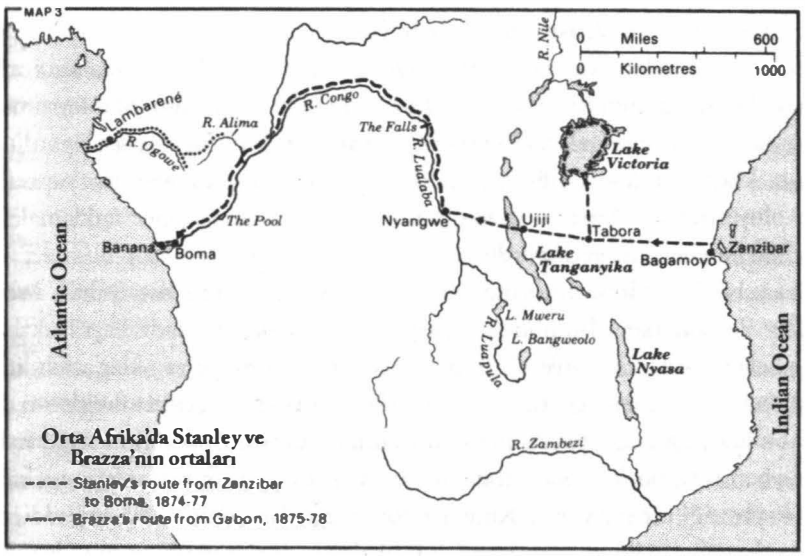
1872'de Stanley'nin Livingstone'ın müridi olması düşüncesini çok gülünç bulan çok insan vardı. *Livingstone'ı Buluşum*'u küçümseme ve güvensizlik ile karşıladılar. Stanley'nin amacından şüphe etmekle kalmıyorlardı: Livingstone ile hiç tanışmadığı, o mektupların sahteliği, Afrika'ya gidişinin numara olduğu, tüm hikâyenin yalan dolandan ibaret olduğu aşikârdı.

Sahtekâr ve düzenbaz olarak görülmek Stanley'de asla tam olarak iyileşmeyecek yaralar açtı. Yıllar sonra 'Hayatım boyunca yaptığım her şey, tüm düşüncelerim, 1872'den beri bir suistimal fırtınasıyla çarpıtılmakta.'[7] Alıngan olmak için haklı sebepleri vardı. Islahevinde geçen çocukluğundan kalan derin yaralar taşıyordu - yoksulluğun ve gayri meşruluğun verdiği iki kat utancı. Bunları tam anlamıyla bir Amerikan

[5] Stanley, *Autobiography*, 297-8. F. Hird, *Stanley*, 129-30.
[6] Stanley, *Autobiography*, 295.
[7] Aynı eserde, 289.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kimliği takınarak, bazen de gerçekleri küçük değişiklerle kendi hikâyesine uydurarak gizlemeye çalıştı. (Örneğin, ABD donanmasında subaylık yaptığını söylüyordu fakat gerçekte kâtipti.) Kendi hassaslığı onu diğerlerine karşı oldukça taş kalpli bir hale getirmişti.

Livingstone'ı keşfinden sonra başına gelen yanlış izlenim fırtınasının üç kaynağı vardı: *New York Herald*'ın yaptığı muhteşem haber atlatmayı kıskanarak skandal habercilik yapan rakip gazeteler; Livingstone'ı desteklemek için sarf ettikleri amatörce çabalarıyla kendilerini küçük düşüren Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun seçkin isimleri; ve yeterince hızlı yardımda bulunmadığını Stanley'nin ihbar ettiği Zanzibar'daki İngiliz mümessili (sonrada Sör John olarak bahsedeceğimiz) Dr Kirk'ün özel arkadaşları. Stanley'nin bu tür düşmanları etkisiz hale getirebilme yeteneği yoktu. Onları ya yere sererdi, ya da, giderek daha fazla yaptığı gibi, görmezden gelirdi. Kendisinin de söylediği gibi 'Düşmanlarım o kadar çoktu ki, arkadaşlarım suspus olmuşlardı ve ben de hakaretlere cevaben sessizliğe gömülmek zorunda kalmıştım.'[8] Sükût altın olabilir. Ancak zaman zaman umursamaz da olabilir. Onun ise aşırı hassaslığını gizleyerek savunmasız görünümünü azaltmıştı. Başına gelen bir sonraki suistimalde ise itibarını korumada hiçbir faydası olmamıştı. Ve suistimal, çok geçmeden tropikal bir yağmur gibi yağmaya başladı üzerine.

Sorun, Orta Afrika'ya yapılan bu İngiliz-Amerikan seferinin ilk evresiydi: Viktorya gölü'nün çevresinin dolaşılması ve Uganda'nın keşfi. Livingstone'ın standartlarına göre, bu görevin 1874-75'te Buganda'nın (Uganda'daki baskın krallık) Kabaka'sı Mtesa'nın saltanatına uzun vadeli sonuçları bir başarı olarak değerlendirilebilirdi. 1862'de Speke barbar Kral'ı ziyaret etti ve korkunç insan kurbanı hikâyeleriyle döndü: kendi tahta çıkışını kutlamak için Mtesa'nın diri diri yaktığı 30 kardeş, Kral'ın önünde

[8] Aynı eserde.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yüksek sesle konuşmak gibi ufak tefek suçlar için işkence ve infaz edilen insanlar. Ama görünüşe bakılırsa zaman bu zorbayı olgunlaştırmıştı. Hiç olmazsa Mtesa Stanley'e diğer Afrika hükümdarlarından daha medeni bir şekilde karşıladı. 'Sıraya girmiş binlerce insan, silah taşıyan yüzlerce asker. Yüzden fazla Şef, ve altından bir kumaşla kaplanmış geniş bir koltukta bir krala yakışır şekilde oturan Mtesa.'[9] Mtesa, İslam ilgisini çekmiş de olsa, Hıristiyanlığa da büyük bir ilgi beslediğini ifade etti. Stanley, Mtesa'nın misyonerlere yaptığı çağrıyı *The Daily Telegraph* ile *New York Herald*'a yazdığı mektuplarla bildirdi ve bu çağrı Kasım 1875'te yayınlandı. Stanley tüm pagan dünyasında misyon için geleceği en parlak yerin burası olduğunu söylüyordu. Çağrı yayılmıştı. Hatta on dokuz yıllık süreçte Uganda'yı bir İngiliz mandası yapmanın ilk adımını oluşturmuştu. Ama bu sırada Stanley'nin yayınlanan diğer açıklamaları suistimalleri de beraberinde getiriyordu.

Nisan 1875'te Mtesa'nın sarayından Viktorya Gölü'nün batı yakası üzerinden *Lady Alice* ile dönerken, Bumbireh Adası denen küçük bir adada başı birkaç kabile üyesi ile belaya girdi. Ona yiyecek vermeyi reddettiler, mızrak ve oklarla tehdit ettiler, takma olduğu halde saçını çektiler ve *Lady Alice*'i zorla kıyıya çekip küreklerini çaldılar. Stanley bu karşılaşmadan paçasını zor kurtardı; on dört düşman öldürdüğü halde hiç adam kaybetmedi, bir kişi bile yaralanmadı. Aslına bakarsak saygınlığı -ve kürekler- dışında kaybettiği bir şey yoktu. Kürekler çok geçmeden yeniden ele geçirildi, dört ay sonra Stanley adanın ikinci derece amirini yakalayıp zincire vurdu ve onu da uygun bir fidye karşılığında amirine vermeyi teklif etti. Teklifi reddedildiğinde Stanley Bumbireh insanlarına bir ibret dersi vermeye karar verdi.

Olayı kendi anlatışı capcanlıydı, kendisine zarar verebilecek kadar canlı. 'Bumbireh'i inatçı ve itaatsiz oğlunu cezalandıran bir babanın gücüyle cezalandırmak' istiyordu. Seçtiği yöntem Bumbireh'e dönmek ve mızrak ve oklarının menzilinin dışında kalarak kabile üyelerinin üzerlerine kutu kutu Sniper mermileri yağdırmaktı. Otuz üç adamı vurduğunu ve birçoğu ağır olmak üzere yüz kişiyi yaraladığını öne sürdü. 'Minnettar olmak için müthiş bir nedenimiz vardı.' Herkes 'zafer' için yüreğini ortaya koymuştu. 'Kıyı boyunca ilerlerken bir cesur bir gösteri sergiledik, gür sesli davulların ve borazanların şenlendiren sesine göre kürek çeken [aralarında yerli müttefiklerin de olduğu] 500 adam taşıyan otuz yedi kayık, şenlendiren bu manzarada neşeyle havada süzülen birlik içindeki İngiliz, Amerikan ve Zanzibar bayrakları.'[10]

Stanley'den daha zeki bir adam bu yaptıkları şeyden nefret ediyormuş gibi yapardı. Stanley ise bundan oldukça keyif alıyormuş -daha da kötüsü- bu konuda yazmak hoşuna gidiyormuş gibi görünüyordu. Eğer bir zamanlar olduğu gibi Kızılderililerle yapılan bir savaşı anlatan bir muhabir olsaydı, anlatış şekli daha kabul edilebilir olurdu. Afrika'daki düzen ise bambaşkaydı.

Kraliyet Coğrafya Topluluğu ile Dışişleri Bakanlığı'na protestolar düzenlendi: bu gibi olaylar Stanley'nin Amerikan bayrağıyla birlikte taşımakla övündüğü İngiliz bay-

[9] Stanley, 24 Ağustos 1875, *Exploration Diaries*, 99.
[10] Aynı eserde, 96.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rağının şanına leke sürüyordu. Baker gibi diğer kâşifler başlarını iki yana sallıyorlardı. Basit kâşiflerin 'köyleri yağmalama' ve 'yerlileri öldürme' yolundan gitmeleri 'oldukça yeni' idi. 'Ne Speke, ne de sen,' diye yazdı Baker Grant'a, 'ne Livingstone ne de ben bu tip eylemlere yeltenmedik; entrikalara ve aksaklıklara sabırla katlandık.'[11] En kötüsü ise Stanley'nin ağzını kapalı tutamayışıydı. 'Onun verdiği hiç geçmeyecek kötü bir tat var.' Eğer Stanley İngiltere'ye dönecek olursa arkadaşlara ihtiyaç duyacaktı. Neden insanları kendisinden soğutacak yollara başvuruyordu ki?

Peki, geri dönecek miydi Stanley? *Lady Alice* ile yaptığı Viktorya ve Tanganyika göllerinin etrafındaki yolculuklara rağmen, Eylül 1876'da Afrika coğrafyasının son büyük gizemini çözmek üzere Lualaba'ya yola çıktığında, bundan kendisi de hiç emin değildi.

17 Ekim'de görkemli Lualaba'ya ulaştı. Gördükleri onu 'gizli bir çoşku' ile doldurmuştu. Neredeyse bir buçuk kilometre genişliğinde ve soluk gri renginde 'tıpkı Mississippi'nin, Missouri paslı kahverengi gür sularını ona karıştırmadan önceki hali gibi' idi.[12] On gün sonra Svahili tüccarlarının nehirdeki ana karargâhları olarak kullandıkları Arap evlerinin ve Afrikalı kulübelerinin ve sebze bahçelerinin bir karışımı ve Zanzibar bayrağının taşındığı o ana kadarki en batı nokta olan Nyangwe'ye vardı.

Nyangwe aynı zamanda Lualaba'nın bir Avrupalının o ana dek ulaşabildiği en aşağıdaki noktasıydı. Livingstone'ın Temmuz 1871'in sıcak bir gününde yüzlerce savunmasız kadının Livingstone'ın kendi ev sahipleri Dugumbe ve Tagamoio liderliğindeki köle tacirleri tarafından avlanışını dehşet içinde izlediği yer işte burasıydı. Livingstone'ın deyimiyle bu 'tazılar', onun işlerine müdahale etmesine sinirlenerek, Lualaba'dan aşağıya yolculuğu için kayık alamayacak ya da kiralayamayacak halde Ujiji'ye dönmeye zorlanışını ilgiyle izlemişlerdi.

Tazılar 1874'te Cameron'ın da Nyangwe'de yolunu kesmişlerdi. Cameron'a Afrikalıların ona Lualaba'dan aşağıya inmesi için kayık satmamalarının başka bir nedeni daha olduğu söylenmişti. Onun nehri köle ticaretine açmasından korkuyorlardı. Eğer ondan önceki yabancılar gibi davranırsa, yerlilerin gözünde yalnızca yeni bir zalim olurdu, ya da soyguncular ve köle tacirlerine yeni bir yol açardı. Bu yüzden Cameron yolunu bir hayli dolandırarak güney batıya doğru ilerlemeye zorlandı ve bir süre sonra Angola'ya vardı.

Lady Alice ile teçhizatlanmasına ve hem Cameron hem de Livingstone'dan daha iyi silahlandırılmış olmasına rağmen Stanley, başarısının köle tacirlerini kendi tarafına çekmeye bağlı olduğunun farkındaydı. Nyangwe'ye giderken yolda liderleri Hamed bin Muhammed (Tippu Tip olarak bilinir) ile görüştü. Tippu Tip uzun boylu, siyah sakallı, bembeyaz bir cüppe giyen, kırmızı bir fes takan ve belinde bir hançer taşıyan, hayatının altın çağındaki melez bir adamdı. Ünlü bir savaşçı ve köle taciriydi. Stanley onun büyüsüne hazırlıksız yakalanmıştı. Başta Tippu Tip Stanley'nin önüne serdiği büyük yemi kabul etmekte tereddütlüydü: silahlı 140 adamı ve o sayılarda mızrakçısı

[11] Sör S. Baker'dan Albay J. Grant'e, 16 Kasım 1875, Grant Koleksiyonu, İskoçya Milli Kütüphanesi 17909, f28-29.
[12] Stanley, *Dark Continent*, 11, 92-3.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ile Stanley'e eşlik etmesi karşılığında beş bin dolar.

Eğer siz Wasungular [beyaz adamlar] hayatlarınızı çöpe atmayı istiyorsanız, biz Arapların da öyle yapması gerekmiyor. Biz fildişi ve köle almak için yavaş yavaş ilerliyoruz ve yıllarımızı veriyoruz - ben Zanzibar'dan ayrılalı dokuz yıl oluyor - ama siz beyaz adamlar sadece nehirler, göller, dağlar arıyorsunuz ve hayatlarınızı bir hiç uğruna, amaçsızca harcıyorsunuz. Bisa'da [Ilala'da] ölen o yaşlı adama baksanıza! Yıllar boyunca, ta ki seyahat edemeyecek kadar yaşlanıncaya kadar, neyin peşinde koşup duruyordu? Beş parasızdı, zira hiçbirimize bir şey vermemişti, fildişi veya köle satın almamıştı, ama hepimizden daha da uzaklara gitti, peki ne uğruna?[13]

Sonunda Tippu Tip'in Nyangwe'den ayrıldıktan altmış gün sonra geri dönebileceği şartıyla anlaşma yapıldı.

700 kişilik (sempatizanlar da dâhil olmak üzere) müşterek kafile 5 Kasım'da Nyangwe'den yola çıktı. Svahililer bembeyaz tunik ve sarıklarıyla, ve yanlarındaki boyunları köle çubuklarına bağlı köleleriyle göze çarpıyorlardı. Dugumbe ve Tagamoio gibi tazılarla kıyaslandığında Tippu Tip bir centilmen gibi görünüyordu. 'Duygudan yoksundur o,' dedi Tippu Tip Tagamoio hakkında. 'Benim küçük tırnağım kadar bile kalbi yok!' Ne olursa olsun, iş işti. 'Kölelerin bize bir masrafı yok,' dedi Stanley'e soğuk bir sesle, 'tek yapılması gereken onları toplamak.' [14] (Yolculardan birinin söylediğine göre, daha sonra kadın ve çocuklarla dolu bir bot bir çağlayana kapılıp kaybolduklarında 'Çok yazık! Güzel kayıktı oysa,' dedi.)[15]

Kafile Nyangwe'den ayrılır ayrılmaz, hemen hemen Lualaba'ya paralel bir şekilde ilerlerken, ilerideki manzarada hayra alamet olmayan bir değişim fark ettiler. Kıyıdan 1500 kilometre doğuya açılana dek, çalılıklarda gördükleri her bir şekil fevkaladeydi: akasya çiçekleriyle benek benek olmuş çimenli kumullar, çalılıkların kısmen tıkadığı taşlı küçük dereler, kurak mevsimde parşömen kadar kuru ve yağmurlardan sonra yeşim taşı gibi yemyeşil kıvrılan vadiler ve hepsinin ötesinde, Afrika'nın tüm ovalarının üzerinde yükselen, ufuktaki biraz dağ, biraz buluttan oluşan gizem dolu mavi çizgi.

Şimdi ise ileride nehri ve ovayı yutan kara kıvrımlı bir yağmur ormanı duvarı yükseliyordu. Çok geçmeden sanki bir tünele girmişler gibi karanlık çökmüştü. Stanley kurşun kalemiyle defterine yazdığı kelimeleri göremiyordu. Daha önce ormanda bulunmuşlardı; ama bunun gibisini hiç görmemişlerdi. Muz sarmaşıklarından yükselen, gemi direği genişliğinde ve yüksekliğindeki dev mvula ağaçları, palmiyeler ve yaban hurmaları ve onlarla birlikte kıvrılan yabani eğrelti otları, su kamışları ve zıpkın otları. Kafile, vahşi hayvanlar gibi toprağı kazarak, elleri ve dizleri üzerinde gitmek zorundaydı. Feci şekilde terleyen Stanley, beyaz güneş kaskını silahının yerine takmıştı. Çürümüş yapraklar ve kurumuş dallarla örtülü kahverengi topraktan sera gibi buhar yükseliyordu. Ve her ağaç gövdesinin altından yoğunlaşım akıntıları geçiyordu. Hemen ilerideyse dolambaçlı yol bir kil çamuruna dönüşüyordu. Tüm bunlar yetmezmiş gibi,

[13] Aynı eserde, 11, 98.
[14] Aynı eserde, 11, 119-20.
[15] Ward, *Five Years*.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tippu Tip'in yabanıl destekçileri Stanley'nin muntazam kafilesi öne doğru itiyor ve bitmek bilmez aksaklıklar yol açıyordu.

Lady Alice'in altı parçasını taşıyan on iki kayıkçı, herkesten daha ümitsiz durumdaydı. Baltalı adamlar dağ gibi yığılı dallarla yollarını kapatan devrilmiş ağaçları keserek dar bir patika açmak zorunda kaldılar. Birinci günün sonunda kayıkçılar hepten bitap düşmüştü. Bir düzine adam daha onlara yardım etmek için gönderildiyse de, onlar da kafileden saatlerce geriden geldiler; diğerleri yemek yerken ve dinlenirken hâlâ teknenin parçalarını ormanda kör saban gibi sürükleyerek çekmeye çalışıyorlardı. Stanley onlar için üzülüyordu ama belli etmekten korkuyordu. Nyangwe'ye dönmesi için diretebilirlerdi, ya da teknesini yakabilirlerdi. Tippu Tip on gün sonra onun çadırına gelerek, Stanley'nin içten içe beklediği haberleri verdi. Erzakları tükeniyordu. Kokuşmuş hava adamlarını öldürüyordu. Artık devam edemezdi. Yaptıkları anlaşma feshedilmişti. Burası yalnızca 'aşağılık paganlar, maymunlar ve vahşi yaratıklar'a göre bir yerdi.[16]

Geri dönmek söz konusu bile olamazdı. Stanley nehirden uzaklaşıp kuzeydoğuya dönerse ve Lualaba'nın Kongo nehri olduğunu ispatlarsa bir uzlaşmaya varabilirdi. Ve bu da aylar sürerdi. Aynı şekilde *Lady Alice*'i, nehri keşfetmek için birebir olan muhteşem vasıtayı, kafilenin uğurunu bırakıp gitmek de düşünülemezdi.

Stanley'nin tekneye Londra'dan ayrılmadan birkaç hafta önce sırılsıklam âşık olduğu büyüleyici genç bir Amerikan'ın, Alice Pike'ın adını verdiği iyi saklanan bir sırdı. On yedi yaşındaydı, mavi gözleri ve altın sarısı saçları vardı. Babası fakir bir adam olarak Cincinatti'de viskiden bir servet damıtmış ve şimdi de bir fabrikatör ve sanat destekçisi haline gelmiş, Fifth Avenue'nun büyük iş adamlarından Astor'lar ile Vanderbilt'ler arasında yerini almış bir Yahudi göçmeniydi. İki âşık New York'ta bir evlilik anlaşması imzalamışlardı: 'Birbirimize sadık kalacağımıza ve Henry Morton Stanley Afrika'dan döndüğünde evleneceğimize yemin ederiz.'[17] Ardından Alice ona bir fotoğrafını vermişti ve Stanley ipek bir kumaşa sardığı bu fotoğrafı göğüs cebinde taşımaya başlamıştı. Elbisesi çiçek işlemeleriyle kaplıydı ve şapkasına bir devekuşu tüyü takmıştı. Düğün gününü de belirlemişti: 14 Ocak 1877. Bu tarih ne yazık ki erkendi, yaşanan gecikmeleri daha acı bir hale getiriyor ve Stanley'nin destekçilerine karşı tahammülsüzlüğünü artırıyor, onu bir büyü gibi Kongo'ya (Lualaba'nın Kongo olduğunu farz ederek), Atlantik'e ve Alice'e çekiyordu. Ona Ujiji'den gönderdiği son mektubunda 'Sen benim hayalim, dayanağım ve umudumsun,' yazmıştı 've inan ki, sana kavuşacağım ya da ölümün beni karşılayacağı ana kadar seni böyle hatırlayacağım.'[18]

Şimdi yolu gösteren, onun adaşı, *Lady Alice* idi. Ormanda yaşadığı söylenen yamyamlar hakkındaki endişelerine rağmen, Tippu Tip yeni bir anlaşma yapmayı kabul etmişti. iki bin altı yüz dolar karşılığında yirmi intikale daha katılacaktı. Kafile ikiye

[16] Stanley, *Dark Continent*, 11, 140.
[17] R. Hall'un 12 Temmuz 1874 tarihli alıntısı, *Stanley*, 17-18.
[18] Stanley'den Alice Pike'a, 14 Ağustos 1876, R. Hall'dan alıntı, 61-2.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ayrılacaktı. Orada orman daha seyrek göründüğünden ve yiyecek bulma ihtimali daha yüksek göründüğünden, Tippu Tip ile ana kafile nehrin batı kıyısından yürüyeceklerdi. Stanley *Lady Alice*'in parçalarını toplayacak ve bulabildikleri tüm kayıklarla Muhteşem Nehir üzerinden seyredeceklerdi.

Nehir, bir mil ötede ormanların oluşturduğu siyah duvarlar arasındaki akıntının ittiği teknenin üzerinde hızla ileri doğru süzülmekte olduğu kahverengi ayna, oldukça elverişliydi. Nehrin insanları ise o kadar sempatik değillerdi. Satın alınabilecek gıdaları yoktu. Stanley'nin birliğinin köle avı için geldiğini düşünen yerli Wenya'lar panik içindeydiler. Diğerlerinden daha cesur olan iki Wenya, onları karşılamak için nehre indiler. Birisi Stanley'nin tercümanına bu yabancıların kim olduklarını sordu.

'Biz Warungwana'yız.'

'Nereden geliyorsunuz?'

'Nyangwe'den.'

'Aa! Siz Wasambywe'siniz [sünnetsiz, yani Svahili].'

'Hayır, yanımızda bir beyaz adam var...'

'Nehri geçmenizi istemiyoruz. Çekil Wasambywe; kötüsünüz siz! Wasambywe'ler kötüdür, kötü, kötü! Nehir derin, Wasambywe ... Kanatlarınız yok sizin, Wasambywe. Çekil, Wasambywe.'

Sonra Wenya nehrin karşısındaki yüzlerce sesin de söylemeye ve çanlar çalarak eşlik etmeye başladığı sert bir savaş şarkısı tutturdu, '*Uuuuh-hu, ooooh-hu-hu-hu*'.[19]

Sonunda Stanley birkaç Wenya'yı ana partiyi nehrin batı kıyısına geçirmelerine yardım etmeleri için ikna etti. Köyün yanına kamp kurdu ve köylülere boncukla ödeme yaptı. Ertesi gün köyü terkedilmiş halde buldular. Kayıklar karaya çıkarttıkları yerde duruyorlardı. Muzlar ve kırmızı palmiye meyveleri salkımlar halinde ağaçlardan sarkıyorlardı. Ama insanlar ormana kaçmışlardı. Geçtikleri her köyde durum buydu. Nehir kıyısına su almaya gelen küçük bir çocuk *Lady Alice*'in yaklaştığını görmüştü: 'Anne, Wasambywe'ler! Wasambywe'ler geliyor!'[20] Pazardaki insanlar dehşet içinde sanki bizzat Tagamoio'nun kendisi görmüşler gibi çığlıklar atıyorlardı. Stanley muz saplarının sanki bir bufalo sürüsü sallıyormuş gibi sallandığını görmüştü. Tekne süzülerek rıhtımı geçerken, köye yeniden sessizlik hâkimdi.

Stanley, adamlarının açlıktan öldüğünü görmektense keçi eti ve manyok aşırmalarına müsaade ediyordu. Ama günler akıp gittikçe yerliler daha da düşmanca bir tavra bürünüyorlardı. 21 ve 24 Kasım'da Stanley'nin kaptanlarının yerlileri vurmaya zorlandığı çatışmalar yaşanmıştı. Bu sırada ana kafile ormanda yolunu kaybetmişti ve Stanley onları bulmadan evvel üç adamı kafileden ayrılarak oklarla vurulmuştu. Moraller tehlikeli ölçüde dalgalanıyordu. Bazı günler bolca yemekleri oluyordu. Ikondu kasabasında -köylerin iki mil uzunluğunda bir cadde oluşturduğu gerçek bir köy şeridiydi- palmiye ağaçlarından sarkan şarap testileri, bahçelerde büyük kavunlar, manyok ve yer fıstığı tarlaları ve dalgalanan şeker kamışı tarlaları buldular. Ama kasaba, tıpkı diğerleri gibi,

[19] Stanley, *Dark Continent*, 11, 152-3.
[20] Aynı eserde, 11, 157.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tamamen terk edilmişti. Tüm duydukları Wenya'ların köyden köye 'Wasambywe'ler geliyor,' haberini veren ormanda yankılanan ürkütücü savaş çığlıkları '*Ooh-hu-hu-hu-hu*', ve davul (şüphesiz savaş davulları) sesleriydi.

Aralık'ın ortalarına gelindiğinde, bir kriz yaklaşıyordu. Tifo, dizanteri ve çiçek hastalıkları yüzünden belleri bükülmüştü. Tippu Tip'in kafilesininden haremindeki en sevdiği üç kız da dâhil birçok kişi ölmüştü; bedenleri yüzen hastane görevi gören kayıklardan aşağı atılmıştı. Yeni kabileler nehir kıyısında fildişinden savaş boruları çalarak ve '*Bo-bo-bo*' diye yeni bir savaş çığlığı atarak onların etrafını çevirdi. 19 Aralık'ta Vinya-Njara adlı köyde çoğu kayık üstündeki 1000'den fazla yerli, Stanley'nin kampına saldırmaya çalıştı. Kazıklardan üç tane set, odunlardan da iki kule yapmıştı, Snider tüfeklerine yer açmak için de çimleri sökmüştü. Saldırı tamamen püskürtülmüştü; ama Stanley'nin üç adamı öldürülmüş ve on üç adamı da yaralanmıştı. Kazanç olarak ise karşı taraftan yirmi üç kayık ele geçirmişlerdi. Fakat bu savaş Tippu Tip'in canına tak eden nokta olmuştu.

Tippu Tip gideceğini bildirdi. Hâlâ katılması gereken yirmi intikali daha olduğu halde Stanley ona iki bin altı yüz dolarlık bir çek verdi ve birliğini hediyelere boğdu: bir eşek, bir altın zincir, bir tabanca, kumaşlar, boncuklar ve bir tel.

Noel Günü kayık yarışları ve Tippu Tip ile Stanley'nin sağ kalan tek beyaz arkadaşı Frank Pocock arasındaki neşeli bir üç yüz metre koşusunun da yapıldığı veda oyunları oynandı. Stanley kazanana gümüş bir kupa vaat etti. Tippu Tip on beş metre farkla kazandı. *Lady Alice*'in ele geçirilen kayıkların filosunu getirdiği gün, 28 Aralık, sisli bir gündü. Tippu Tip ve onun beyaz cüppeli Svahili adamları nehrin kıyısına dizilip ağıda benzer bir veda şarkısı söylüyorlardı. Güçlü kahverengi akıntı kafileyi bilinmeze doğru sürüklerken, hüzünlü notalar havada sis gibi asılı kalmıştı.

İleride onları neyin beklediğini bilselerdi neredeyse hiçbiri, hatta Stanley bile yola devam etmezdi.

Aylar boyunca dört farklı düşmana göğüs germek zorunda kaldılar: yamyamlar, hastalıklar, açlık ve nehir. Aruwimi nehrinde iki bin yabani, devasa bir savaş kayığı filosuyla onlara saldırdı. Kollarındaki fildişi bilezikler ve saçlarındaki papağan tüyleriyle kürekçiler, ellerindeki fildişi saplı kürekle nehri çalkalayıp köpürtürken dimdik ayakta duruyorlardı. Günden güne, savaş çığlıkları, davullar ve savaş borularının seslerine Stanley'nin Snider'larının parçalanma, çatırdama sesleri ekleniyordu. Nehirdeki çağlayanların gürlemesi ise savaş çığlıklarından bile daha korkunç idi. Stanley'nin adının verildiği yedi büyük şelale zincirine gelindiğinde, Stanley ormanda bir yol açmak ve *Lady Alice* ile kayıkları karadan yürütmek zorunda kaldı. Bu bile ileride 145 kilometre batıdaki, Stanley'nin Livingstone adını verdiği art arda otuz iki dev çağlayanla karşılaştırıldığında hiçbir şeydi. Adamlarının çoğu boğularak ölmüştü. Isangila Şelaleleri'nde ise sağ kalanlar karadan daha doksan beş kilometre batıda olan denize yönelirken, *Lady Alice*'i güneşte çürümeye terke etmeleri gerekti.

Henüz yaşanmamıştı bunlar. O günlerde, Aralık 1876'da Tippu Tip'ten ayrıldıklarında, Stanley'nin birliğinin çoğu bir daha asla Zanzibar'daki evlerini göreme-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yeceklerine ikna olmuş, ağlıyordu. Dümenci bir şarkı tutturmayı denediyse de sesi çatallandı, arkadaşları gülmekle ağlamak arasında kaldılar.

* * *

Stanley'nin 1877'nin başlarında bulunduğu yerin yaklaşık 1500 kilometre batısında genç Fransız kâşif Pierre Savorgnan de Brazza yağmur ormanıyla cebelleşiyordu. Yakında Stanley'e ve onun keşiflerine en büyük rakibi oynayacak olan kişi işte bu tanınmayan genç kâşif idi.

Brazza o zamanlarda Ogowe'nin keşfedilmemiş üst sınırlarından olan Lambaréné'nin doğusunda bir yerlerdeydi. Çoğu günlerde yerli kabilelerin tamtamlarını duyuyordu ve mangrov bataklıklarının kara duvarlarından mızraklarını sallayan ve davul çalan adamlar fırlayıveriyordu. Bu kabilelerden savaşçı Ossiebas gibi bazıları yamyamdı. Zaman zaman onlarla sorunlar yaşanıyordu. Kendisinden önceki kâşif, August Brazza kayığını çalmaya çalışan iki adamı vurmuştu. Oysa Pierre Brazza genelde daha hoşgörülüydü. Beyaz amir ile siyah amir arasında sürüp giden bir yağcılık vardı; hediyeler alıp vermeler, deniz kabuğu karşılığında tavuklar, daha fazla hediye için çekişmeler... Günler, kayıkları Ogowe'den yukarı götürmenin yollarını tartışırken geçip gidiyordu. Brazza'ya baskı yaparak son boncuk ya da deniz kabuğunu da aldıktan sonra, şef onu komşu kabilelerin hainliğine karşı uyararak geçmesine izin verdi. Nehirde birkaç kilometre ilerledikten sonra bu delirten süreci tekrarlamaları gerekecekti.

Stanley gibi, Brazza da Livingstone'ın bir hayranıydı ve adamları epey iyi silahlanmış olsa da, onun seyahat tarzı Livingston'ınkine çok daha benzerdi. İstese geziyi hızlandırabilir, en azından daha barışçıl kabilelerden geçerken kendi yolculuğuna çıkabilirdi. Ama şeytana uymadı. Ogowe'nin kaynağını ilk bulan kişi olmaya can atıyordu. Bu işin soylu bir mükafatı olacaktı - haritadaki beyaz boşlukları renklendirmenin, keşfedilmemiş nehirlere ve hayvanlara ismini vermenin, Fransız bayrağını ve Fransız ticaretini daha da içerilere, belki de muazzam ekvatoral göllere kadar taşımanın gururu. Oysa Brazza öz güvenini kazanmak istiyordu, güven aşılamak, hatta sevilmek. Avrupalı bir kâşif için görülmemiş bir durumdu elbet. Livingstone hariç diğer kâşiflerde daha da görülmemiş olanı ise, Afrikalıları gerçekten seviyor olmasıydı.

İnsanlar Pierre de Brazza'nın tuhaf bir Fransız olduğunu düşünüyorlardı. Gerçekten Fransız olup olmadığı bile tartışılabilirdi. Güçlü bir İtalyan aksanıyla şarkı söyler gibi konuşuyordu. Roma'da büyümüştü; Fransa'da güçlü torpilleri bulunan, Sör Walter Scott gibi romantik romancılara ilgi duyan, iyi bir eğitim görmüş Udine'li İtalyan asilzadesi Kont Ascanio Savorgnan di Brazza'nın yedinci oğludu. Pietro (o zamanki adıyla) çocukluğundan beri keşifler konusunda saplantılıydı. Babasının, Roma'daki düzenbaz okul müdürünün ve Fransız amirali olan bir aile dostunun desteğiyle Brest'teki Fransız Bahriye Mektebi'ne katıldı. Terfi kazanıp asteğmen olarak Afrika'ya geldi. 1871'de Güney Atlantik filolarından *Jeanne d'Arc*, Kabyle kabilesinin üyelerinin Fransız yönetimine karşı ayaklandığı yere, Cezayir'e takviye götürmüştü. Brazza, Fransız birliklerinin isyancılara ateş ettiğini gördüğünde donakalmıştı.

Venus'e transfer olan Brazza, ilk kez keşfetmenin tadını aldı. Gemi zaman zaman

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kongo nehrinin ağzındaki küçük, yoksulluktan payını almış Gabon kolonisine uğruyordu. Brazza 1874'te cesaretini toplayıp iç kesimlere doğru iki gezi yaptı, bu gezilerde Gabon ve Ogowe nehirlerinin yukarılarını gezdi ve yerel dilleri öğrenmeye başladı. Ardından, nüfuzunu kullanarak Fransız hükümetini Ogowe'nin kaynağını keşfetme planını desteklemeye ikna etti. Başvurduğu Denizcilik Bakanı, daha önce onun denizcilik okuluna alınmasına yardım eden Fransız amirali ve aile dostunun ta kendisiydi.

Yine de Brazza'nın Fransız olarak pek fazla tanındığı söylenemezdi (planını Denizcilik Bakanlığı'na önermesinden bir ay sonrasına kadar vatandaşlığa alınmamıştı). Ancak, Jules Ferry ve Leon Gambetta gibi yüksek mevkilerdeki arkadaşların da yardımıyla koloni hazinesinden on bin frank koparmıştı. Gerisi Gabon'dan ve kendi cebinden gelmeliydi. Rütbesi bir subayın taşıyabileceği en düşük rütbeydi, 'yardımcı asteğmen'. Yanına üç beyaz arkadaşını aldı: bir denizci, Hamon; bir bilim insanı: Alfred Marche; ve kuvvetli, genç bir doktor, Noel Ballay. Takımının gerisi siyahiydi: on *laptot*[21], diğer bir deyişle Senegal'de takımına kattığı görmüş geçirmiş denizciler; birkaç Gabonlu rehberler ve tercümanlar; ötesinde hızlı akıntının buharlı vapurların geçmesini imkânsız kıldığı Lambaréné'de işe aldığı dokuz kayıklı 120 kayıkçı. Yanına normal Afrika ticaret malları -incik boncuk ve yapay inciler- almıştı; bir de yerlileri eğlendirmek için birsürü tuhaf Fransız havai fişeği getirmişti. Brazza, gerekli olduğunda salağa yatmaya karşı bir insan değildi.

O zamanlar, 1875'te, Brazza yirmi üç yaşında çaylak, tuhaf, ketum, uzun bir aristokrat burunlu ve iri kahverengi gözlü bir oğlandı. Becerikliliği ve bazen safça olan idealizmi onu onurlandırıyordu. Lope'ta iken, bir kölenin acımasız efendisinden kurtarılmak için yalvarış çığlıklarıyla uyanmıştı. Brazza dört yüz frank karşılığında köleyi satın aldı, piyasa değeri on santimetrelik bir boncuk dizisiydi. Tabii bunun üzerine kurtulmak isteyen diğer köleler etrafını sarmıştı - bunu yapmalarını efendilerinin buyurduğu muhakkaktı. Sonunda Brazza kampına üç renkli bayrağını astı ve şaşkın Afrikalılara bayrağa dokunarak özgürlüklerini kazanabileceklerini, zira Fransa'nın köleliği tanımadığını söyledi. Büyü işe yaradı. Yine de, çoğu kölenin en başta kendilerini satan kişilere dönmek istediğini anlamak onu üzmüştü.

Hüsran, çoğu kâşif gibi Brazza'nın da sık sık tattığı bir şeydi. Kendi arkadaşları, siyahiler kadar beyazlar da, birer hüsran kaynağıydılar. Ateş herkesin canını sıkmaktaydı. Takımın bilim insanı Marche, huysuzlandı ve kıyıya döndü. Umutlarını Ogowe'yi Orta Afrika'ya kadar takip etmeye bağlamışlardı. Oysa Ogowe Lambaréné'nin yalnızca 320 kilometre sonrasında zayıflayarak kayboluyordu. Brazza, iki nehir arasındaki engebeli tepelerin arasında kalan havzayı aştı, yeni birkaç kayık getirdi ve Alima adlı pırıl pırıl yeni bir nehri, yerlilerin nedense 'büyük su' dedikleri yere doğru takip etmeye başladı. Bu noktada Brazza'nın barışçıl yaklaşımı, Afrika gezileri boyunca ilk ve son kez neredeyse hayatına mal oluyordu.

Daha önce hiç beyaz insan görmemiş yamyamlar olan Apfouruların bölgesindeydiler. Brazza dört ya da beş tanesiyle tanıştı, tercümanı bilinmedik bir dilde onlarla

[21] Ç.N. Laptot: 1750 ile 1900'ler arasında Fransa hizmetinde görev yapan Afrikalı sömürge birlikleri.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

konuşurken piposunu içerek ve silahını kulübenin verandasına bırakarak, onlara son derece iyi niyetinin teminatını verdi. İlk Apfouru köyü kayıklarının geçmelerine izin verdi. Ama aynı gece nehrin kıyısından oklar vızıldayarak üstlerine geliyordu. Tüm gece savaş davullarını ve Apfouruların yamyamca tehditlerini dinlediler. Şafak sökerken otuz kayıktan başlatılan bir saldırıyı geri püskürtmek zorunda kaldılar. Brazza bu savaşçıların atılgan cesaretlerine hayranlık duymadan edemedi. 'Atışlarımızı odakladığımız en önde yer alan kayıktaki adamı asla unutmayacağım. Ayakta durmayı sürdürdü, başının üstünde tuttuğu bayrağı sallıyordu. Etrafında uçuşan kurşunlar adeta onu es geçiyordu.'[22]

Cephaneleri azalmaya başladığında Brazza geri çekilme kararı aldı. Kayıklarını ve teçhizatlarının çoğunu terk ettiler. Sonra nehrin doğu kıyısındaki bataklıklardan bata çıka geçtiler. Geri çekilme bozguna dönüştü. Birlik tepelere döndüğünde bacak ülserleri ve ateşten kıvranıyordu. Brazza bunların üstüne bir de sancılı bir şok geçiriyordu. Niçin barışçıl yöntemler işe yaramamıştı? Neden Apfourular ona yol vermemek için bu kadar acımasızca savaşmıştı?

Şüphesiz sebeplerden biri Brazza'nın ilerilemek için çok sabırsız davranmış olması ve palavralarla Apfouruların güvenini kazanamamasıydı. Yenilginin ikinci sebebini Brazza ancak Aralık 1878'de Avrupa'ya döndüğünde öğrenebilmişti - ve olayın gerçekten önemli olduğuna inandığı boyutunu duyabilmişti. Alima, 'büyük su'yun, Kongo'nun ta kendisinin, en kuzeydeki kollarından biriydi. Kongo'nun aşağısında, kendisine karşı çıkan herkesi ezip geçerek, talihsiz seferinden birkaç ay önce Stanley'nin yanına gitti. Brazza sonraları, Stanley'nin acımasız yöntemlerinin intikamını almak için Apfouruların kendisine saldırdığını öne sürecektir.

5 Ağustos 1877 günü, Stanley Avrupa ve Amerika'ya son raporlarını gönderip Lualaba'da ortadan kaybolduğundan beri neredeyse bir yıl oluyordu. Gün batımından yaklaşık bir saat sonra, Kongo nehrinin ağzında bulunan Boma'daki bir İngiliz fabrikasında çalışan iki Avrupalı tüccara, aç ve paçavralar giyen dört Svahili, tuhaf görünen bir mektup getirdi. Daha yaşlı olan tüccar, Motta Veiga adında bir Portekizli, mektubu okumak için gözlüklerini taktı.

Boma pek büyük bir yer sayılmazdı: dev sarı-kahverengi nehir ağzının kuzey kıyısına sıralanmış uzun, kutu gibi, sac çatılı bir ev dizisiydi. Her bir ev, Amerikan sınırındaki bir karakol gibi, beyaz parmaklıklarla korunuyordu. Boma da bu sınırda yer alıyordu - ya da ötesinde. Henüz hiçbir Avrupalı güç bölgede hak iddia etmemişti.

Flemenk, Fransız, Portekizli ve İngiliz aşağı yukarı on sekiz beyaz tüccar, bu ıssız yere zar zor geldiler; Avrupa'dan ihraç edilen sıradan ve ucuz ticaret mallarının -pamukların, tencere ve tavaların, kapanlar ve silahların- Afrika'nın palmiye yağı, yer fıstıkları ve fildişleri ile takas edilebildiği yarım düzine 'fabrika'nın (aslında ticaret merkezi) başına geçtiler. Buralarda hiç beyaz kadın yoktu. Elbette, adamlardan bazıları bir Portekizlilerin Afrikalı metresler tutma geleneğini izlediler. Ateş nöbetleri ve yerli Afrikalılarla sabırla başa çıktıkları kavgaları dışında, tekdüze bir hayat sürüyorlardı.

[22] Brazza, *Conférences*, 46.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(Bir sonraki ticari yerleşkede, Kongo ağzındaki Banana'da, fabrikalarından birisi yanıp kül olduktan sonra, Avrupalı tüccarlar kırk Afrikalıyı işkence ederek öldürmüştü.) Karanın iç kısımlarına doğru fazla gidilemiyor olması Boma'ya klostrofobik bir hava katıyor olmalıydı. Afrikalı aracılar çerezleri ve fildişlerini oraya kadar getirerek iyi iş çıkarıyorlardı ve işlerine müdahale edilmesine kızıyorlardı. Çağlayanlar nehrin önünü kesiyordu, Boma etrafındaki arazi ise rüzgarlı ve taşlı olduğundan, yürüyüş yapmaya elverişli değildi. Avrupalılar seyahate çıktıklarında, amirler gibi, güçlü sekiz hamalın taşıdığı beyaz hamalarda seyahat ediyorlardı.

Motta Veiga 5 Ağustos 1877'de mektubu aldığında, başta okuduklarına inanamadı. Svahililer'i sorguya çekti. Onlar da bu akıl almaz hikâyeyi doğruladılar. 'Nsanda'dan (karadan içeri doğru iki gün uzaklıktaki yoksul bir köy) gönderilen mektup, İngilizce yazılmıştı:

Embomma'da [Boma] *İngilizce konuşan tüm beyefendilere.*

Sayın Beyefendi,

Zanzibar'dan buraya erkek, kadın ve çocuk toplam 115 canla geldim. Şu anda açlıktan ölmenin kıyısındayız. Bizim kumaşlarımızı, boncuklarımızı ve tellerimizi beğenmedikleri için yerlilerden hiçbir şey alamıyoruz. Pazar kurulan günler hariç bu köyde alabileceğimiz hiçbir erzak bulunmuyor ve açlıktan ölen bu insanların bekleyecek dermanı yok.

Sizi tanımıyorum; ama bana Embomma'da İngilizlerin olduğunu söylediler ve siz de Hıristiyan beyefendiler olduğunuz için ricamı göz ardı etmemeniz için yalvarıyorum... Tedariklerin iki gün içerisinde ulaşması gerek, aksi halde ölüp gidenlerin arasında korku dolu zamanlar beni bekliyor olabilir...

Saygılarımla,

H. M. Stanley

Anglo-Amerikan Afrika Seferi Komutanı.

Not: Beni ismen tanımıyor olabilirsiniz; bu nedenle ekliyorum, ben 1871'de Livingstone'ı bulan kişiyim...[23]

Gün ağarır ağarmaz, da Motta Veiga, Stanley'nin yardım isteğine cevaben sıra sıra kızaklar gönderdi: Svahililer için çuvallar dolusu pirinçler, tatlı patatesler, yığınlarla balık, tütün, bir fıçı rom, beyaz ve baskılı kumaş ruloları; Stanley için ise ekmekler, iki çanak tereyağı, bir paket çay, sardalyalar, somon balıkları, bir erikli puding, şişeler dolusu beyaz bira, şeri şarabı, porto şarabı ve şampanya.

İki gün sonra, 9 Ağustos günü, bu merhametli adam ve diğer dört Avrupalı, Stanley'nin Boma'ya yaklaştığını öğrendiklerinde, onu karşılamak üzere beyaz hamaklarında yola çıktılar. Tatil kıyafetlerini giymişlerdi: beyaz mayolar, şık hasır şapkalar, renkli boyunbağları ve rugan deri botlar. Yolları uzun çimlerin, grotesk baobap ağaçlarının arasından geçip, nehir ağzının çoğunu kaplayan kayalık tepelere ulaşıyordu.

Bu yabani topraklardaki buluşma, Stanley ve Livingstone'ın altı yıl önce Ujiji'deki görüşmelerinin acınasılığından ve aykırılığından bir şeyler taşıyordu. Ancak bu

[23] Stanley, *Dark Continent*, 11, 447-8.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kez kendisini kurtaranların gözlerine yarı bilinçsiz halde bakan Stanley idi. Nasıl da soluktu yüzleri! Yine de bu tuhaf beyaz adamlar, ne kadar iyi dayanmışlardı. Sonradan anlattı hissettiklerini, sanki kendisi yarı Afrikalıymış gibi, aynı anda hem gururlu hem mütevazı idi.

İfadesiz yüzlerde söyledikleri o kelimeler - kusursuzca anlaşılabilir türden şeylerdi. Ne garip! Başlarıyla yaptıkları küçük onaylamaları izlemek hayli keyifliydi. Tamamen giyiniklerdi ... ve tertemiz... Kendimi onlarla eşit tutamazdım ki; sakin mavi ve gri gözler korku salmıştı içime ve kıyafetlerinin pırüpak temizliği gözlerimi kamaştırmıştı.[24]

Elbette o anda Stanley bayıldı bayılacak bir haldeydi. Adamları bir zafer şarkısı tutturunca, kendine hâkim olamayıp ağlamaya başladı.

Da Motta Veiga (Stanley'nin yürüyebilecek gücü olduğuna dair cılız itirazına rağmen) onu bir hamağın üzerine koydu ve zafer edasıyla Boma'ya taşıdı. Stanley'nin Zanzibar'dan ayrılmasının 11.407'inci kilometresi ve 999'uncu günüydü. Muhteşem Göller'in etrafını dolaşmış ve Lualaba'nın Kongo olduğunu kanıtlamıştı. Livingstone'ın tüm görevlerini yerine getirmişti, tıpkı kendine söz verdiği gibi - fakat ne kayıplarla, ne acılarla...

Stanley uzun kare evlerin ve baobap ağaçlarının yanından akıp giden haşmetli kahverengi nehre baktı. Nehrin dinginliği ona bir tür riyakârlık gibi geliyordu. Üç beyaz arkadaşından sağ kalan tek kişi Frank Pocock da dâhil birçok iyi adamını çalmıştı kendisinden. Pocock 3 Haziran'da dev şelalelerden birinde boğularak ölmüştü. O zaman Stanley üzüntüden neredeyse mantığını kaybetmişti ve ölümü için Pocock'a imreniyordu. ('Ah Frank,' yazmıştı günlüğüne, 'Mutlusun be dostum. Bu korkunç karmaşadan kurtardın kendini. Benim boğazıma kadar battığım bu ıstırap çukurundan kurtuldun.'[25]) Stanley şimdi, zaferinde bile onun boşluğunu hissediyordu. Zanzibar'dan iki yüz elliden fazla adamla, kadınla, çocukla denize açılmıştı. Şimdi sadece yüz sekizi (on üçü kadın ve altısı çocuk) evlerine güvenle dönebilecekti. Diğerleri ise kafileyi terk etmiş ya da ölmüştü: on dördü boğulmuş, otuz sekizi savaşta öldürülmüş, altmış ikisi de açlıktan, dizanteriden falan ölmüştü. Bu düşünce Stanley'nin boğazında bir düğüm gibi kaldı, gözlerini doldurdu. Bazen onlara kölelerden bir farkları olmadığı için lanetler okumuştu. Şimdi ise onları kahramanlar, şehitler olarak görmeye başlıyordu.

Sağ kalanlar bu tükenmiş insanları Zanzibar'daki yuvalarına götürmek için kendi Avrupa'ya dönüşünü ertelemeye karar verdi. Zanzibar'dayken zaferini onun gözünde daha da anlamsızlaştıran özel bir mektup almıştı. Alice Pike, hayatının 'hayali, dayanağı ve umudu', Stanley *Lady Alice*'le Lualaba üzerinde yola çıkmadan on ay evvel onu terk etmiş ve Ohiolu bir demiryolu milyoneri ile evlenmişti.

* * *

Bu sırada, Laeken'deki sarayın topraklarında Leopold çakıl yollarda bir o yana bir bu yana yürüyor, seraları inceliyor ve Stanley'e ne olduğunu öğrenmek için sabır-

[24] Aynı eserde, 11, 462-3.

[25] Stanley'nin günlüğü, 10 Haziran 1876, *Exploration Diaries*, 195.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sızlanarak *The Times*'ın kolonlarına göz atıyordu. Haziran 1877'de, Ujiji'den önceki Ağustos'ta gönderilen son gönderiyi okudu. Eylül'de Kongo'dan ilk haber dalgası geldi: Stanley Boma'dan geçmişti. Ardından, Kasım ortalarında da, Leopold'un dahice önsezisini doğrulayan, büyük tartışmalar yaratan haber. Stanley Kongo'yu denize kadar takip etmişti. Ve tıpkı Cameron gibi, Orta Afrika'nın bir hazine evi, açılmayı bekleyen bir zenginlik musluğu olduğunu bildirdi.

Kral 17 Kasım'da heyecanla Solvyns'e Londra'daki Belçika Büyükelçisi'ni '*au courant*' etmek için bir mektup yazdı. Stanley, Londra'da bir kahraman olarak karşılanışının tadını çıkardıktan hemen sonra onu Brüksel'e getirmek için fırsat kollamalıydılar. Ona bir teklif sunacaklardı. Stanley zamanı gelince Kongo'yu Kral'ın adına İngilizler'den koparıp alacak olan adam olabilirdi. Leopold çoktandır bu büyük gezgini 'Belçikalı Gordon Paşası' yapma 'hayali'nden bahsediyordu. Tabi ki Solvyns bunların tek bir kelimesini dahi İngiltere'deki kimseye söylememeliydi.

Şundan eminim ki eğer Stanley'i alenen Afrika'nın bir kısmını benim adıma ele geçirmek için görevlendirirsem İngilizler beni durduracaklardır. Eğer onların fikrini sorarsam, aynı şekilde yine beni durduracaklardır. Bu yüzden sanırım Stanley'e sadece kimseyi incitmeyecek ve bizim sonradan sahiplenebileceğimiz üsleri ve idari merkezleri sağlayacak birkaç keşif görevi vereceğim...[26]

Kral şimdilik Solvyns'i 'muhteşem Afrika pastası'ndan bir dilim için kabaran iştahını gizlemek için Uluslararası Afrika Topluluğu'nu kullanmaya devam etmesi konusunda uyarıyordu. Kral'ın planları zaten seralardaki orkideler gibi gelişmekteydi. UAT kendisine birçok açıdan faydalı olabilirdi. UAT'nın ulusal komiteleri, Kral'dan esinlenerek bazı yararlı fonlar bulmuşlardı. Bu fonlar Doğu Afrika'ya milli seferler düzenlemek için ayrılmıştı. Böylelikle dikkatler Afrika'nın gerçekten iştah açan yerlerinden, Kongo havzasından, uzaklaştırılmış olacaktı. Aynı zamanda, UAT'nın yönetsel güçlerini kendi kontrolü altındaki bir komiteye devrederek topluluğu kendi isteği doğrultusunda yönlendirecekti.

Tahmin edileceği gibi, Kral'ın yeni fikirlerine temel muhalefet kendi kadrosundan geldi. UAT'nin Belçika Genel Sekreteri Baron Greindl, Kral'ın böyle aceleci davranması durumunda istifa edeceğini söyleyerek tehditte bulundu. Belçika Dışişleri Bakanı Lambermont, Leopold'u Afrikalılara kötü davranışları yüzünden Stanley'nin İngiltere'de kendisine kazandırdığı kötü şöhret konusunda uyardı. Böyle bir insanla işbirliği yapmak UAT'yı riske atmak olurdu, ne de olsa bu bilim ve hayırseverliğe adanmış uluslararası bir topluluktu. En azından Stanley'e yakında çıkacak olan kitabıyla üzerindeki ithamlardan kurtulma şansı vermelilerdi. Bu da bir sonraki yıla kadar beklemeleri demekti.

Elbette beklemek Leopold'un yapacağı son şeydi. Stanley'i Londra'daki karşılamalardan önce ele geçirmesi gerektiğine karar vermişti, bu karar başını döndürüyordu. Sonuç olarak Greindl ve bir tane daha gizli ajan, büyük kâşifin yolunu keserek onu Brüksel'e getirmek üzere Marsilya'ya gönderildi. Stanley'nin kötü yöntemlerinin onları

[26] Leopold'dan Solvyns'e, 17 Kasım 1877, Archives du Palais Royal, Brüksel, Fonds Congo, 100/1.

riske atacağı fikri Leopold'a absürt geliyordu. Herhangi biri bu sebeple Stanley'i istemiyorsa, onlarınki daha büyük bir aptallıktır. 8 Ocak 1878'de gizli ajanlar Marsilya tren istasyonunda Stanley'i karşıladılar. Saçları beyazlamıştı ve en son Avrupa'da olduğu zamandan beri on yıl yaşlanmış gibi görünüyordu. O an kendilerine Brüksel'e kadar eşlik edemeyecek kadar yorgun ve hasta olduğunu söylerek ajanları nazikçe reddetti.

Bu durum Leopold'u çok da endişelendirmedi belki de. Ancak çok geçmeden *The Times* Kral'ın endişelerini onayladı. Stanley Londra'da çarpıcı bir şekilde karşılanmıştı. Ülkenin her yerini ziyaret ederek iş adamlarının ve yardımseverlerin ilgisini çekmişti. Muhteşem Nehir'i üstadının adıyla yeniden adlandırdı: Livingstone. Livingstone'ın çağrısını kendi yorumuyla tekrarladı. Orta Afrika zengindi. Orayı ticaret ve Hristiyanlığa açması gereken Britanya idi. Kongo'da Arap köle tacirlerinin kan kırmızısı bayrağının yerine, Büyük Britanya bayrağının dalgalanması gerekiyordu.

Haziran 1878'e gelindiğinde, Stanley'nin Brüksel davetini mütevazılıkla kabul ettiğini duyduğunda Leopold'un içi rahatladı.

Uganda'ya misyonerler gönderme çağrısına verilen yanıt dışında, neden Stanley'nin Britanya'ya yaptığı çağrı kulak ardı edilmişti? 1878'de İngiliz halkı tropikal Afrika'da yeni koloniler için pek iştahlı değildi. Bir yıl öncesinde, 12 Nisan 1877'de, Disraeli hükümeti Kongo'nun 3200 kilometre güneyindeki Güney Afrika'da cesur bir adım atmıştı. Bir ısırıkta Transvaal'deki Boer cumhuriyetini topraklarına katmıştı. Bu adamın gerçek nedeni stratejikti: Cape'deki Britanya üssünü korumak. Ancak Britanya'nın çiğneyebileceğinden fazlasını ısırmış olduğuna dair işaretler zaten ortadaydı.

3. BÖLÜM

İKİ ADIM İLERİ

Transvaal, Cape Town, Natal
12 Nisan 1877-22 Ocak 1879

'Transvaal'in İngiliz toprağı olmasına sevindim; Belki şimdi biraz huzura kavuşur.'
Zulular'ın Kralı, *Cetshwayo,* Britanya'nın Transvaal'i topraklarına kattığını öğrendikten sonra

Britanya'nın Transvaal'deki Boer cumhuriyetini ilhakı, bir kır düğünü kadar sessiz sakin gerçekleşti. Başta, karşılığını ödemek de böylesine kolay olacak gibi görünüyordu.

12 Nisan 1877 günüydü, Stanley'nin Boma'ya inme mücadelesinden dört ay önce. Transvaal'in başkenti Pretoria'da, kış güneşi Hollanda kilisesinin sacdan çatısında parlıyor ve öküzlerin Kilise Meydanı'nda bağlandığı tozlu kahverengi çimenleri yakıyordu. Saat on bir civarında, Özel İngiliz Temsilcisi Sör Theophilus Shepstone tarafından temsilci olarak atanan küçük bir İngiliz memur grubu, yapılacak törene önderlik etmek üzere Kilise Meydanı'na geldiler. Öküzler ile öküzlerin çektiği kağnılar arasında, sömürge işçileri ve silahlı Boerlerle dolu kasabada muhafızsız, uyumsuz tüvit avcı yelekleri giyinmiş yedi İngiliz centilmeni duruyordu. Yine biraz olabileceklerin ek kötüsünden korkarak, telaşlı ve coşkunlardı.

'Ve her ne kadar dostumuz olan bir komşu ülkenin savaşçı yabani kabileler tarafından yağmalanması, en ciddi ve zavallı kuruntular olmadan, bir an için bile olsa Majesteleri'nin Hükümeti'nin işi olduğuna yorulamaz olsa da...'

Melmoth Osborn, Misyon Bakanı, gözlüklerini taktı ve bildirgeyi okumaya başladı. Elleri şiddetle titredi, sesi giderek azaldı ve yok oldu. Shepstone'ın yirmi yaşındaki kâtibi Rider Haggard'ın kâğıdı ondan alarak bildirgenin gerisini okuması gerekti:

'Ve her ne kadar bazı söylevlerden, törenlerden ve mektuplardan memnun olsam da... Transvaal sakinlerinin büyük bir bölümü... ülkenin harap olmuş halini görüyor ve bu nedenle ülkelerinde Majesteleri'nin otoritesini ve gücünü görmeyi yürekten istiyor...'[1]

Pretoria'daki çoğu iş adamı gibi, çoğunluğu İngiliz olan küçük kalabalıkta kibar bir şenlenme vardı. Yedi İngiliz memuru rahat bir nefes aldılar ve atlarıyla karargâh

[1] C. 1776.

kurdukları eve ve bahçeye dönmeye hazırlandılar. Ortada ne bayrak, ne bayrak bezi, ne tek bir Büyük Britanya bayrağı ne de bir 'Tanrı Kraliçe'yi korusun' yazısı vardı. Hepsi bir aya kadar, ilk İngiliz taburu Natal'dan gelip Pretoria'ya girene kadar getirilirdi.

Transvaal bir süreliğine, resmî olarak Britanya İmparatorluğu'na bağlanmıştı. Britanya Hazinesi bunun sessiz, neredeyse tamamen masrafsız bir düğün olduğunu duyduğuna memnun olacaktı. Bu Kilise Meydanı'nın yan tarafında, hükümet makamlarının karşısında sırada ikinci bir tören yapılıyordu, ama bu seferki bir cenaze törenini andırıyordu.

Yürütme Kurulu'ndan biri Transvaal'in pişkin Başkanı Thomas Burgers imzalı resmi protestoyu okurken Küçük bir Boer grubu - kasaba halkı ve bazılarının boynunda tüfek asılı olan sakallı *takhar*lar (bozkırlılar) dinliyorlardı. 1852'de, Sand River Sözleşmesi ile Britanya hükümeti Transvaal'in bağımsızlığını tanımayı kabul etti. Ne olmuştu da şimdi sözlerini geri almışlardı? Ancak Transvaal hükümeti sırf şiddetten kaçınmak için istemeye istemeye Britanya hükümetine teslim olmayı kabul etti. Kasabalılara sakin kalmalarını söylediler. Müsadereden vazgeçilmesi için Başkan Yardımcısı Paul Kruger önderliğindeki bir heyeti Londra'ya göndereceklerdi. Bu sırada, tuhaftır ki, Yürütme'nin Kruger hariç tüm üyeleri İngilizler için çalışmayı -ve maaşlarını onların vermesini- kabul etmişlerdi.

Çifte tören, bildiri ve protesto, Shepstone ve Burgers'ın pozisyonlarının zayıflıkları göz önüne alınırsa, yapabilecekleri en iyi uzlaşmaydı. Shepstone'ın Transvaal'i, kanunen, sanki fethedilmiş bir ülke gibi yönetmesi gerekiyordu. Fakat hiçbir fatih düşmanına bu kadar yumuşak başlı davranmamıştı. Natal sınırından aralarında Standard Bank'ın mümessilinin de olduğu on iki kişilik bir kadroyla ve yirmi beş atılı Natal polisiyle geçmişti. Önceki yıl İngilizler komşu İngiliz kolonilerine, Natal ve Cape'e tehdit oluşturabileceği gerekçesiyle Transvaal'in politik ve ekonomik krizlerini araştırması için kendisini Özel Vekil olarak atamıştı. Yalnızlığı seven bir adamdı; Zulular ve diğer yerliler konusunda bir uzmandı, zira Natal hükümetinde otuz iki yıllık tecrübesi vardı - oysa Boerler hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Londra, ona alışılmadık bir pervasızlıkla tam yetki vermişti. Eğer mümkünse, Shepstone Transvaal'i alacak ve burayı geçici bir süre için kendisi yönetecekti. Tek koşul, ilhakın kansız bir şekilde gerçekleştirilmesiydi. Çünkü bu İngiliz hükümetinin Transvaal ile diğer Boer cumhuriyeti, Orange Free State'i Britanya İmparatorluğu'na katılmaya ikna etmek ve iki İngiliz kolonisi, Cape ve Natal ile birleştirmek için temel Güney Afrika planının ilk adımıydı.

Yirmi beş atlı polisiyle Shepstone geldi ve kasabayı fethetti. Transvaal'deki politik ve mali kriz fazlasıyla gerçekti. Beyaz azınlık üç gruba bölünmüştü: Başkan Thomas Burgers yanlısı Boerler; Başkan Yardımcısı Paul Kruger yanlısı Boerler ve oraya yeni yerleşmiş, emperyalist müdahale yanlısı İngilizler. Bunun sonucunda az vergi toplanıyordu ve Kruger yanlıları, Transvaal'in hak iddia ettiği kuzey topraklarının bir kısmını elinde tutan Pedi amiri Sekhukhene'e karşı savaşta Burgers'i desteklemeyi reddetti. Böylece Burgers ve komandoları Sekhukhene tarafından geri püskürtüldü. Üstelik 12/6d hariç, hazine de tükenmişti. Savaş masrafı bir yana, Mozambik'teki Delagoa

Koyu'ndan Pretoria'ya kadar uzanan demiryolu tasarısı için korkunç bir yabancı kredi vardı. Bu proje çökerek Transvaal'in mali itimadını sıfırlamıştı.

Tüm bunlar Shepstone'ın bildirisinde yer verilen acınası gerçeklerdi. Güçlü Zulu ulusunun kralı, Transvaal'in ezeli düşmanı Cetshwayo'nun İmpi'lerini saldırı için topladığını da ekledi. En azından Zulu uzmanı Shepstone bunu iddia ediyordu. Transvaal'i tüm Güney Afrika'yı tehlikeye atan bir katliamdan, sadece İngiliz müdahalesi kurtarabilirdi.

O zaman bildiriyle duyurulan ve Shepstone'ın Londra'daki üstleri tarafından kabul edilen ilhak nedeni buydu. Yıllardır emperyalist politikanın yaptığı en cüretkâr davranıştı. Shepstone'ın kendi zayıflığı durumu daha da cüretkâr, hatta belki ihtiyatsız hale getiriyordu. En başta yalnızca yirmi beş polisle hayatta kalmak zorundaydı. İlk İngiliz taburları Natal'dan gelip Pretoria'ya ilerlemesi tam bir ay sürerdi.

Shepstone'ın sağ kalabilmesi için yalnızca Transvaal'deki Boerlerin değil, aynı zamanda Orange Free State'de yaşayan Boerlerin ve onların Cape Kolonisi'ndeki Afrikaner akrabalarının da rızası gerekiyordu.

Ve şüphesiz, Zulular'ın müdahale etmemesi hayati önem taşıyordu. Shepstone'ın bu konuda bir kaygısı yoktu. 1873'te Kral Cetshwayo'nun taç giyme törenine katıldığından beri, Cetshwayo ona 'baba' derdi: Somsteu, Beyazların Babası'. Zulularla nasıl başa çıkılabileceğini biliyordu. Aslına bakarsanız, eğer Shepstone yola devam edecektiyse, elindeki bir sonraki numarada da kullanabileceği kozu, onun Zulular üzerindeki bu gücü, Transvaal'i alabilmesini sağlayan bu Zulu kartıydı.

31 Mart 1877'de ilhaktan on iki gün önce, Currie Hattı posta vapurlarının en yenisi ve en hızlısı *Balmoral Castle* (telgraf hattı yokken İngiltere ile temel iletişim yolu idi) Cape Town limanına demir attı. Masa Dağı'nın üzerindeki kabarık beyaz katmanı, 'Masa Örtüsü'nü hayranlıkla izleyen İngiliz yolcularının arasında Cape'in yeni Valisi ve Yüksek Temsilcisi Sör Bartle Frere, krallığını ilan etmeye geliyordu.

Bu yirmi iki gün rekor bir geçiş olmuştu, yine de can sıkıcıydı. Frere başta kıyıdaki yaşamı da aynı ölçüde sönük buldu. Ambara benzer cephesinde bir Flemenk kalkanı bulunan Hükümet Binası, Bombay Valisi olduğu sürece kullandığı saraydan sonra düş kırıklığı yaratmıştı. Londra'ya ilk raporunda orayı 'uykulu ve pasaklı' bulduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştı. Cape Town'dan daha 'pis ve hastalıklı'[2] bir şeyi hayal etmek çok zor olsa gerekti.

Sonra, 16 Nisan'da *Cape Times*'ın editörü Frere'in eline Kimberley'den gelen şaşırtıcı bir telgraf bıraktı. Shepstone Transvaal'i bundan dört gün önce almıştı. Biyografisini yazan kişiye göre Frere'in aklından ilk geçen 'Aman Tanrım, Londra'dakiler ne diyecek?'[3] olmuştu. Ancak sonra bu işe hiç karışmaması gerektiğine karar verdi. Bu, akıntıya ateş eden bir adama küreklerin nasıl kullanılacağını anlatmak gibi olurdu. Hem zaten, Londra bu ilhakı neden onaylamasındı ki? İşgali kabul ettirmek için Transvaal'in zayıflığından faydalanmak ve ardından ilhakı tüm Güney Afrika'yı

[2] Sör B. Frere'den Lord Carnarvon'a, 17 Nisan 1877, Martineau, Frere, II, 164.
[3] Martineau, II, 179.

Britanya bayrağı altında birleştirmenin ilk adımı olarak kullanmak, bu cesur darbe, en başta Londra'nın fikriydi.

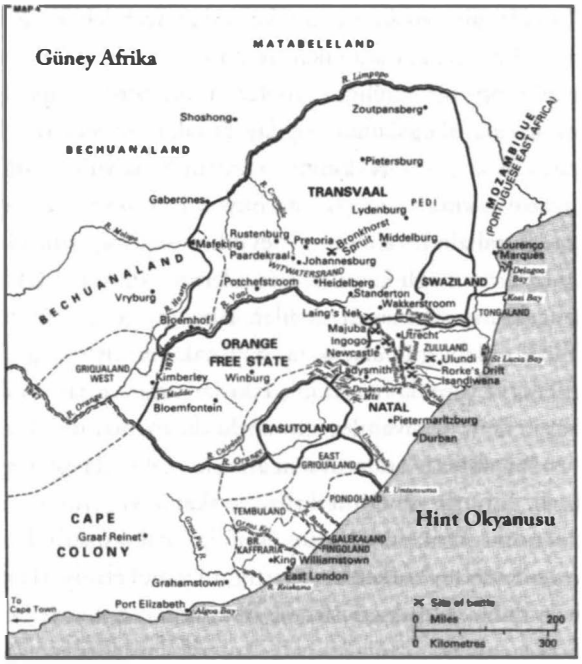
Belki de Shepstone aceleci davranmıştı. Bunu zaman gösterecekti. Peki, o zaman Koloni Bakanı Lord Carnarvon önceki yaz daha da aceleci davranmış sayılmaz mıydı? 20 Eylül 1876'da Londra'daki Koloni Bakanlığı'na bir mektup geldi: Transvaal Boerleri '*ölmek üzere*' idi ve İngilizlerin müdahale etmesi istenecekti. Cape Town iki yıl boyunca Carnarvon'un federasyon için yapmış olduğu tüm zekice planlara inatla direnmişti. Şimdi ise Transvaal sayesinde yeni bir başlangıç şansı görüyordu. Zulu uzmanı Shepstone, başarısızlığa uğrayan konfederasyon üzerine bir konferans vermesi için Cuma gününün posta vapuruyla apar topar Londra'ya getirildi. Cebinde Tranasvaal'in ilk İngiliz Valisi olacağını belirten gizli bir emirname vardı. Planı Bakanlar Kurulu'na bildirecek zaman yoktu. Carnarvon sadece Başbakan Disraeli'ye 'eğer gelişi bunu herhangi bir şekilde mümkün kılarsa' Shepstone'ın Transvaal yönetimini almasını istediğini yazıverdi. Cevaben Dizzy'nin tipik cevabı geldi (kendisi Aylesbury'deki bir seçim ziyafetinin ortasındaydı): 'Sana göre en akıllıcası neyse onu yap.' [4] Çoğu İngiliz gibi, Disraeli de kafa yoracak Afrika'dan daha faydalı konular buluyordu.

Shepstone gözü pek misyonu için gönderildikten bir ay sonra Carnarvon, Frere'i Vali ve Yüksek Temsilci olarak Cape'e gitmesi için ikna etti. Başta biraz endişeliydi. Frere kibar, alçakgönüllü bir adam ve Livingstone'ın bir hayranıydı. Bu işin getireceği kısıtlamaların farkındaydı. Hindistan konusundaki kırk bir yıllık tecrübesiyle (her ne kadar kral naipliği seçiminde göz ardı edildiyse de), koloni valisi, hayırsever ve kraliyet ailesinin koruyucusu olarak nam salmıştı. Afrika konusunda neredeyse hiçbir şey bilmiyordu. Evet, 1873'te Sultan'ı sömürgelerinde köle ticaretini yasaklamaya ikna etmek için Zanzibar'a Livingstone'ın hoşuna gidebilecek başarılı bir sefer düzenlediği doğruydu. Ayrıca Galler Prensi'ne Mısır'a ve yeni açılan Süveyş Kanalı'na yaptığı bir seyahatte rehberlik etmişti. Ancak isteklerini asabi beyaz sömürgecilere aşılama konusunda tecrübesizdi. Carnarvon ona güvence vermişti. Bu sıradan bir iş olmayacaktı. Her şey yolunda giderse yeni Güney Afrika sömürgesinin Genel Valisi, yani Afrika'nın kral naibi olacaktı. Yem olarak da (Frere para konusundaki kaygısını saklamıyordu) yıllık 10,000 sterlinlik duyulmamış bir maaş teklif etti - sıradan bir Vali'ninkinin iki katı.

Carnarvon bu işi her açıdan öyle karlı göstermişti ki, Frere'in endişeleri uçup gitti. Carnarvon'a Koloni Bakanı olarak Kanada eyaletlerini tek bir sömürge altında birleştirmedeki başarısından dolayı hayranlık duyuyordu ve imparatorluğun bütünlüğüne olan inancını paylaşıyordu. Carnarvon'un 'yayılma' politikasına olan inancını da paylaşıyordu: İmparatoluğun tüm sınırlarını daha ileri götürmek. Bu tarihte 'emperyalist' kelimesi henüz türetilmemişti. Carnarvon gibi Frere de bu sözcüğü oldukça iyi karşılayabilirdi. Güney Afrika konfederasyonun gerekli olduğuna ikna olmuştu. İngiliz göçmenler - ve bu sayede İngiliz sermayesi de - Güney Afrika'ya akın edecekti. Vergiler Erika'nın duvarları gibi düşecekti. Demiryollarından hapishanelere kadar her şeyde bir ekonomi dönecekti ve bu da Hazine'yi pek memnun edecekti ve yerliler dâhil

[4] Sör A. Hardinge, *Carnarvon*, II, 220

herkes için tarafsız bir adalet olacaktı. Kimsenin Frere'e yerlilere adil ama katı bir şekilde davranması gerektiğini hatırlatmasına gerek yoktu; ne de olsa o Hint İsyanı'nın ve sonrasındaki misillemelerin dehşetini görmüş geçirmişti.

Son olarak, Carnarvon Frere'e Britanya'nın Güney Afrika'nın ötesine açılan yeni imparatorluğunun çarpıcı bir tasvirini sundu. 'Doğu'da, hatta Afrika'nın orta kısımlarında bile bir rekabete göz yumamayız: ve neden bilmiyorum ama ... Zambezi bizim sömürü bölgemiz dışında ele alınmalıdır.'[5] Frere'in ayakları yerden kesilmişti. Afrika'da yeni bir Hindistan yaratılmaktaydı, yeni bir imparatorluk çağının ilk ışıkları görünüyordu. Hindistan'daki kral naipliği için göz ardı edilen adamın Afrika Clive'i[6] olarak seçilmesi kariyerinin zirvesi olurdu.

İngiliz Kabinesinin Güney Afrika raporlarına göz atmak, Frere'i tepetaklak yeniden dünyaya döndürdü.

Güney Afrika Britanya İmparatorluğu'nun yüz karasıydı. Akla gelen tüm imparatorluk problemleri düşünülebilirdi: Kanada'da iki beyaz topluluk, Fransızlar ve İngilizler arasındaki düşmanlık; Avustralya'da maden endüstrilerinin iflası; Yeni Zelanda'da beyazlar ile Maoriler arasındaki savaş; İrlanda'da zorbalık ve baskı. Afrika'dakiler de aynı - ama daha da kötü - sorunlardı.

Yine de ana vatan olarak Britanya'nın ilgisi azımsanamazdı. Kabarık beyaz 'Masa Örtüsü'nün ardında, Cape Town'un birkaç kilometre güneyinde yer alan Simonstown'da, Britanya'nın tüm dünyadaki 'en önemli' deniz üssü ve kömür istasyonu bulunuyordu. Lord Carnarvon, bunu Disraeli ve Bakanlar Kurulu'na söylemekten hiç geri durmuyordu. Bu üssü kurmak için, Britanya Fransız Devrimci Savaşı sırasında Cape'i geçici bir süre için Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nden almış, 1806'dan sonra ise işgali kalıcı kılmıştır. Cape o zamanlar Hindistan ve ilerisine giden yalnızca direkt rotaları denetlemekteydi. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasına rağmen, 1877'de Britanya'nın Hindistan ve doğu ile ticaretinin üçte ikisi hâlâ Cape rotası üzerinden yapılıyordu ve bu rotayı denetlemek için Britanya'nın yalnızca Gibraltar gibi bir hisar üssüne değil,

[5] Carnarvon'dan Frere'e, 12 Aralık 1876, Devlet Arşivleri Ofisi, Londra, 30/6/4. Goodfellow, *Confederation*, 117.

[6] Ç.N. Robert Clive, 1725-1774 yılları arasında Hindistan'da görev yapmış olan devlet adamı.

Kanada gibi sadakatine her koşulda güvenilebileceği bir hisar kolonisine ihtiyacı vardı.

Aslında, ara ara çıkan isyanlar Cape'in Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ndeki günlerinin bir özelliğini gözler önüne serdi. Cape Town'un etrafındaki gür bitkilerle kaplı vadi, dalgalanan buğday tarlaları ve sıra sıra üzüm bağlarını saymazsak, arazi yarı çöl sayılırdı. Koloninin yüreğinde, koyun ve sığır yetiştiriciliği hariç her şey için fazlasıyla kurak ve taşlı olan büyük Karoo yer alıyordu.

İngilizlerin yönetimi devralmasına rağmen, Hollandalı çiftçilerin birçoğu fakir ve özlerine bağlı kaldılar. Kendilerine Afrikaner (Afrikalı insanlar) ve kendi Flemenk lehçelerine Afrikanca dediler. Birçoğu gezgin pastoral çitçiler, göçmen Boerler idi. Tarih onlara güç alacak üç dayanak vermişti: bağımsızlık tutkusu, katı bir Kalvinist ahlakı ve (bunda bazen iniş çıkışlar yaşansa da) ortak bir kader anlayışı. Yakında hem beyaz hem de siyahiler için zorlu düşmanlar olduklarını kanıtlayacaklardı.

Siyahilerle aralarındaki anlaşmazlıklarda eşi görülmedik bir eğilmezlik sergiliyorlardı. Sınırda yönetimi kırbaç ve silahla sağlıyorlardı. Buna rağmen, Cape Town'da hür doğumlu Afrikalılar kanun önünde - kağıt üzerinde - eşitti. Sınırdaki Boerler Kilise'de veya devlette Afrikalıların eşitliğini kabul etmiyorlardı. Ve işgalden dolayı bu topraklar, hâlâ daha yoksul, güçsüz ve Boerlerden daha da bölünmüş durumdaki Afrikalı toprakları, onlara aitmiş gibiydi. Amerika'nın Güneyi ve Karayiplerdeki yerleşimciler gibi, toprakların işlenmesi için Boerler de Afrikalıları köleleştirdi.

1834'te İngiliz Parlamentosu, İmparatorluğun tamamında köleliğin sonlandırılmasını emretti. Köle sahiplerinin tazminat ödemeleri yavaş ve düzensiz bir biçimde ödendi. 1835-36'da yaklaşık 6000 Boer, tiksintiyle Cape Town'u terk etmeye karar verdi. Sürüleri, yaklaşık 6000 Afrikalı köleleri ve diğer kendilerine tabi kişilerle Orange ve Vaal nehirlerinin ötesine göçtüler. Burada halihazırda Afrikalı topluluklar arasında Mfecane ('Parçalama')'in, yani, Kral Shaka ve Zulu'ların zayıf komşularına yaptığı tahribatın yaratmış olduğu kaosa dahil oldular. Göçmenlerin bazıları Shaka'nın halefi Dingane'ın önderliğindeki Zulular tarafından öldürüldü. Diğer birçok Boer de Mzilikazi önderliğindeki Ndebele tarafından öldürüldü. Çoğu hayatta kalmayı başardı ve sonradan Orange Free State, Natal ve Transvaal'e dönüşen minyatür Boer cumhuriyetleri kurdu. İngilizler bu Büyük Göç'ü yasa dışı ilan ettilerse de uygulamaya gelindiğinde görmezden geldiler. Ardından Britanya'nın 'yayılmacı' politikası - emperyal genişleme - sürdürüldü. 1842'de bölgede istikrarı sağlamak amacıyla Natal yönetimi İngilizler tarafından ele geçirildi; bu devralışın başka bir sebebi de Durban'da işe yarar bir liman bulunmasıydı. Fakat anavatanda yaşanan sallantılar emperyalist genişleme sürecine son verdi. Yoksullaşan Transvaal ve Özgür Devlet cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları sırasıyla 1852 ve 1854'te İngilizlerce tanındı.

1860'lara gelindiğinde İngilizler ile Boerler arasındaki eski kızgınlıklar geçiyor gibi görünüyordu. Ancak 1867'de bir gün bir Afrikalı çoban, bozkırda tuhaf, parlak bir taş parçası buldu. Çok geçmeden Koloni Bakanı, Meclis'in Cape Komisyonu'na

'Beyler,' dedi, 'Güney Afrika'nın gelecekteki başarısı bu taş üzerine kurulacak.'[7] Sonuna kadar haklıydı. Önce Vaal nehri yakınlarındaki Batı Grikualand'de, sonra otuz kilometre ötede yer alan, sonraları Kimberley diye adlandırılan tombul şekilli tepe Colesberg'de elmaslar bulundu. Bu büyük tepe kısa bir süre içinde dünya üzerindeki insanlar tarafından yapılmış en büyük çukur olan Büyük Çukur haline geldi. Beş yıl içerisinde Cape Kolonisi'nin geliri beş katına çıktı. Koloni bir anda sıfırdan zengin olmuştu. On binlerce kazmacı, özellikle (Cecil Rhodes) gibi beyaz İngilizler ve Güney Afrika'nın dört bir yanından Afrikalı siyahiler Kimberley'nin mavi çamurunu kapışmaya başladılar. Elbette Britanya defineyi el üstünde tutuyordu. Eli darda olan İngiliz Hazinesi'ni bir başka denizaşırı yükünden kurtarabilirdi. Şimdi 1872'de Cape Kolonisi'ne sorumlu hükümet tanınarak tıpkı Kanada federasyonu, Yeni Zelanda veya bazı Avustralya eyaletleri gibi tamamen kendi kendini yöneten bir yer haline getirilmişti.

Fakat Büyük Çukur'dan baş edemeyecekleri kadar çok elmas, volkandan fışkırırmışçasına çıkıyordu. Yıllar boyunca elmasların keşfedildiği Batı Grikualand'ın kime ait olduğu konusunda çirkin bir tartışma sürüp gitti. Free State'deki burada hak iddia ettiyse de, unvanları ne olursa olsun - zira unvanların Afrika mülkiyetinde pek önemi yoktu- diğerlerine kabul ettiremediler. Kazmacılar İngilizleri burayı ilhak etmeye davet ettiler. İlhak, Özgür Devlet'in gönülsüzce boyun eğmesiyle 1871'de ilan edildi. Bu sırada Batı Grikualand Cape Kolonisi'ne bağlanmıştı. Ve Özgür Devlet'teki - sonradan Transvaal'de de görülen - Boer protestolarını bir bedel karşılığında bastırmak mümkün görünüyordu. Sonunda Özgür Devlet, tazminat olarak 90,000 sterlinlik toplu bir ödeme karşılığında bastırıldı.

Elmas patlamasının bir başka çarpıcı sonucu da Avrupalıların gözünde Afrika'da çalışma ücretleri tavan yaptı. Beyaz çiftçiler ve yöneticiler zaten zar zor Afrikalı işçi bulabiliyordu. Kimberley madenleri Britanya'daki Kara Bölge ya da Almanya'daki Ruhr ölçeğinde işçileri yutmaya başladı. Madencilerin çoğu Afrikalıydı ve ücret olarak onlara beyaz madencilerin kazandıklarının küçücük bir kısmı veriliyordu. Yine de günde bir şilin onlara servet gibi geliyordu. Hepsi paralarını biraya ve kafayı çekmeye harcamıyorlardı. Bazıları bu parayı kendilerini geliştirmek için kullanıyorlardı. Birkaç ay sonra köylerin beyaz adamlar gibi, golf pantolonlarla, ayakkabılarla ve -kendilerini saldırılardan korumak için- kuyruktan dolma silahlarla döndüler.

İşte bunlar Frere Güney Afrika'ya vardığında gördüğü durumun en rahatsız edici yanlarıydı: İngiliz kolonilerinin her yanında siyahi işçiler daha ender fakat daha pahalı bir hale geliyorlardı; siyahilerin ücretleri Afrikalıları modern silahlarla donatıyordu. Yine de durumun eski sıkıntıları her zamanki kadar rahatsızlık verici kaldı.

Birincisi, daha karşıt olan Boerler öfkeyle Cape Kolonisi'ni terk etmiş olsalar da, diğer Afrikanerler hala beyaz nüfusun üçte ikisini oluşturmaktaydı. Hatta iki İngiliz kolonisinde, Cape Kolonisi ve Natal'da, Afrikanerlerin sayısı hâlâ üçe iki oranında fazlaydı. Bu nedenle federatif Güney Afrika ile federatif Kanada arasında gerçek bir paralellik gösterilemezdi. Kanada'da İngilizlerin sayısı Fransızlardan ikiye bir oranında

[7] *Oxford History of South Africa*, II.

öndeydi. İkincisi, buna karşılık olarak özellikle Natal ve Transvaal'de Afrikalıların sayısı tüm beyazlardan çok daha fazlaydı ve burada oran her bir beyaz adama karşılık en az on siyahi idi. Bu iki eyalet panik yaratan 'siyah tehlike' konuşmalarının en çok dinleyici bulduğu ve beyazların Afrikalıları yerlerinde tutmalarının 'istikrar'a bağlı olduğu yerdi.

Dahası, Natal ve Transvaal'e komşu, güçlü bir Afrikalı hükümdarın, Kral Cetshwayo'nun kontrolünde bir Afrika krallığı yer alıyordu: Zululand. Birçok Natallı disiplinli ve (tahminen) inançları için evlenmeyen otuz bin savaşçısıyla Zululand'i boğazlarına dayanmış bir hançer olarak görüyordu. Oysa Cetshwayo kendi sınırlarının dışına çıkmayacağına dair Shepstona'a güvence vermek için çok gayret etmişti - ve kendisini Boerlerden koruyacağı için İngilizlerin Transvaal'i ilhakına özellikle memnun olmuştu. Hatta kendisini başa geçiren Zulu iç savaşından bu yana yirmi yıldır devam eden Boer saldırılarından korunmak için İngilizlerin desteğini kazanmaya çalışmıştı.

Frere'in çok geçmeden umutsuzluğa kapılmasına neden olan daha öncelikli endişesi, kendi yönetimi altındaki İngiliz kolonilerindeki beyaz azınlıklar arasında devam eden anlaşmazlıklar ve bu azınlıkların emperyalist otoritelere, hatta kendisine duyduğu kıskançlıktı. Görünürde ortak olan tek şey yerlilere yapılan muamelelerde adalet ve sağduyunun hiçe sayılması iken Boerler ve İngilizler, İngiliz bayrağı altında birleşmeye nasıl ikna edilecekti?

Bu hiçe sayışın korkunç bir örneği de yankıları hâlâ Cape'ten Whitehall ve Westminster'e kadar uzanan geçenlerdeki Langalibalele olayında meydana gelmişti. Langalibalele, yedi bin kişilik Hlubi halkının, yirmi yıl önce Shepstone tarafından genelde karla kaplı Drakensberg sıradağlarının gölgesindeki doksan bin dönümlük yeşil bayırlardan oluşan bir Natal rezervine yerleştirilmiş olan Zululand mültecilerinin amiri idi. Hlubiler enginleştiklerinde beyaz komşularına iki kat huzursuzluk vermeye başladılar. Modern sabanlar kullanarak beyaz çiftçileri geride bırakarak, artanını satacak kadar mısır yetiştirdiler. Beyazların çiftliklerinde verilen düşük ücretler için çalışmaları gerekmiyordu. Nakit para isteyenler Kimberley'deki madenlerde çalışmaya gidiyorlar ve sürekli artan sayılarla, silahla kuşanmış bir şekilde dönüyorlardı.

1973'te diğer amirler gibi Langalibalele de, halkındaki ateşli silahları kayda geçirmek üzere bir sulh hâkimi tarafından çağrılmıştı. Amir yalanla dolanla sıyrılmayı denedi. Kendisine, Shepstone'ın karşısına çıkarılmak üzere koloni başkenti Pietermiritzburg'a rapor yazması söylendi. Langalibalele paniğe kapıldı. Theophilus'un kardeşi John Shepstone'ın silahlarını gizlediğinden ve barışçıl bir görüşmeye gelen otuz Afrikalıyı öldürdüğünden haberdardı. Kendi kabilesini terk edip Shepstone'a rapor vermekten çok korkuyordu. O Ekim'de 200 Natal gönüllüsü, 200 İngiliz muvazzaf askeri ve 5000 Afrikalı askerinden oluşan karma bir birlik Hlubi rezervini kuşattı. Shepstone, bir Afrikalı ulak göndererek son uyarısını yaptı. Dönüğünde Amir tarafından soyulduğunu ve küçük düşürüldüğünü iddia etti (ancak sonradan bunun yalan olduğu anlaşıldı). Langalibalele, kabilesindeki adamlarda birlikte Basutoland'a giden Drakensberg geçitlerine çekildiler. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar bayırdaki mağaralarda başlarının çaresine bakacaklardı.

Bunsan sonra olanlar nihayet gazetelerde yerlerini aldığında İngiltere'deki liberaller arasında bir protesto fırtınasına neden oldu. Öncelikle, felaketten zarar görenler davacılar oldu. Haritalar roman gibi okunuyordu. İngiliz muvazzaf askerleri ve koloni gönüllüleri Drakensberg geçitlerinin sisleri içerisinde sendeleyerek ilerliyorlardı. İngiliz muvazzaflarının komutanı Binbaşı Anthony Durnford kayalık bir yokuştan kayıp atıyla birlikte düştü ve feci şekilde yaralandı. Geçidin zirvesinde gruptan ayrılmış birkaç Hlubi ile karşılaştılar ve bir çatışma patlak verdi. Kolonicilerden üçü ve Afrikalılardan ikisi vuruldu. Durnford'un sol koluna bir mızrak saplandı ama yine de kolonilere sadık bazı Bastolar gibi cesurca savaştı. Gönüllülerin çoğu korku içinde geri aşağıdaki vadiye kaçtı.

Küçük düşen, ama yine de Hlubi topraklarına aç olan sömürgeciler hırslarını yaşlı Hlubili adamlardan ve diğer savaşamayanlardan çıkardılar. Kadınlar ve çocuklar mağaralardan dışarı çıkarıldı. Sömürgeciler tüm sığırları ve tahılları alarak köyleri yağmaladı ve ateşe verdiler. Gruptan ayrılan birkaç Hlubi'yi ele geçirdiler ve vurdular. 'İsyan'ı bastırmaktaki 'demir yumruk'larıyla övündüler.[8] Tüm Hlubi rezervini kendilerine almakla kalmayıp bir adım daha ileri gittiler. Langalibalele ile hiçbir ilgisi bulunmayan komşu kabile Putini'den de birkaç yüz kişiyi ele geçirip vurdular ve onların da topraklarını aldılar. İki kabileden de binlerce kadın ve çocuk Pietermritzburg'a köleden bir farkı olmayan 'çıraklar' olarak yerleşimcilere teslim edilmek üzere götürüldü. Sonradan Natal'ın Teğmen-Valisi, Sör Benjamin Pine adındaki yaşlıca bir koloni memuru resmi bir tazminat yasası çıkararak olay sırasında vahşete maruz kalan yerleşimcileri kurtardı.

Langalibalele de Basuto'lar tarafından kuşatıldığında kabilesiyle birlikte teslim oldu. Vatan hainliği için mahkemeye verildi, sonraları yolsuzluklarıyla ünlenen bir davada sürgüne mahkûm edildi ve Cape Town yakınlarındaki Robben Adası'nda hapsedildi. Kabilesi dağıtıldı, kadınlar gibi adamları da Natallı çiftçiler için çalışmaya zorlandı.

İngiliz yerleşimcilerin Natal'daki medenileştirme misyonunun 1874 ile 1875 arasında ortaya çıkan hikâyesi işte böyleydi. Bunun gün ışığına çıkması da neredeyse tamamen tek bir durdurulması imkânsız İngiliz'in, Natal'ın 'kâfir' piskoposu John Colenso'nun cesareti sayesinde olmuştur. Colenso 1860'larda İngiltere'de İncil'e (özellikle de Yaratılış'a) harfi harfine uyulması gerekmediği iddiasıyla Hıristiyanları utandırmıştı. Cemaatindeki bazı Zululara yaptığı konuşmalardan, bu konulara daha dikkatli yaklaşması gerektiği fikrine varmıştı. Darwin'in yeni keşifleri ile Hıristiyanlığın kabul görmüş inançları arasında bir köprü oluşturmayı denedi. Arnold'dan Disraeli'ye ve Canterbury Başpiskopusuna kadar birçok İngiliz Hıristiyan tarafından suistimal edildi ve alaya alındı. 1863'te Güney Afrika'da, Cape Town'daki katedralde sapkınlıktan resmen yargılandı ve ardından Başpiskopos tarafından görevden alınarak aforoz edildi. Danışma Meclisi'ne başvurdu ve Danışma Meclisi onun Natal Piskoposu olarak memuriyetine onay verdi; ancak onu alay tufanından kurtaramadı.

On yıl sonra Colenso, Hlubi ve Putinilere yapılan bir dizi vahşeti açığa çıkarmak için linç edilmeyi göze aldı. Belgelerini Londra'ya götürerek Lord Carnarvon'a gös-

[8] C 102 5 no. 27 enc. 2, 5.

terdi ve Carnarvon istemeye istemeye onun haklılığını kabul etti. Pine görevden alınmıştı. Putinilerin zararı ödenmeli ve Langalibalele ile adamları serbest bırakılmalıydı. Bu, Colenso için bir zaferdi. Ama bu zafer çok pahalıya patladı.

Colenso'nun en yakın aile dostu Natal Yerli İşleri Bakanı Theophilus Shepstone idi. Colenso, Shepstone'ı hep bir Afrikalı hakları şampiyonu olarak görmüştü. İki adam Afrikalıların Natal rezervlerini toprağa aç beyaz yerleşimcilerden korumak için omuz omuza mücadele etmişlerdi. Şimdi, Afrikalı şahitlerin ifadelerini alırken, Colenso 'aldatıldığının' farkına vardı.[9] Shepstone'ın davranışları sıradan bir Afrika Şefi'ninki kadar zalimceydi; zorba ve yalancının tekiydi. Langalibalele olayında vahşete göz yummuştu ve yerleşimcilerle iş birliği içerisindeydi. Bu aydınlanma Colenso'yu şaşkına çevirdi. Sonra bunun bir arkadan vurma savaşı olduğuna karar verdi.[10] Ve belki de Mahşer'in nerede olduğunu tahmin edebiliyordu: görünüşe bakılırsa Zululand'deki Shepstone ailesinin özel rezervindeydi. Langalibalele'ye yapılanlar Cetshwayo'ya da mı yapılacaktı? Beyazlara karşı koyma bahanesiyle krallığından def mi edilecekti?

Bir başka İngiliz, şimdilerde albay olan Anthony Durnford da yaşanan bunalım sırasında Colenso'nun yardımına koştu. Drakensberg'de Langalibalele'nin adamları tarafından mızraklanmasından dört yıl sonra, hâlâ kolunu boynuna bağladıkları askıda taşıyordu. Ama yiğit bir adamdı ve Afrikalı düşmanlarının cesaretine hayrandı. Ayrıca piskoposun kızına, Fanny'e de hayrandı ve İngiltere'de yaşayan bir karısı olduğu halde Fanny de ona sırılsıklam âşık olmuştu. Putinilerin haklarının geri verilmesine yardım etmek için birlikte mücadele ettiler. Durnford resmi engellere rağmen kabileye yeni topraklar alacak kadar para kazanmaları için kamu işlerinde Putinili adamları görevlendirdi.

Bu sırada, Sör Bartle Frere Transvaal'de Shepstone'la görüşmek üzere giderken, süregelen sorunları kendi gözleriyle görebilmek için Natal'a gelmeye karar verdi. Buna karşılık doğu Cape'teki her şeye rağmen Langalibalele olayından daha karmaşık ve tehlikeli durumlara takılıp kaldı.

Bu dönemde Kei nehrinin kayalık vadileri Cape Kolonisi'nin doğu sınırını oluşturmaktaydı. Sınırın yakınındaki Ciskei'de nispeten daha zengin Afrikalı topluluklar olan Ngquika-Dxhosa ile Fingolar (Mfengular) yaşamaktaydı. Kei'nin diğer tarafında, Transkei'de, Kreli Sarhili denilen bir amir liderliğindeki yoksul Gcaleka-Xhosa topluluğu, resmî bir ilhak olmamasına rağmen İngiliz denetimi altında yaşıyordu. Onlar Fingoların eski efendileri ve İngilizlerin Fingolara sınırda savaşmaları karşılığında destek amaçlı verdikleri toprakların sahipleriydi. Ağustos 1877'de bir sarhoş kavgası yeni bir savaşa dönüştü. İlk olarak Gcalekalar nefret dolu oldukları Fingolara saldırdılar. Sonra modern silahlarıyla koloni içindeki en yakın yakın İngiliz polis noktasına ilerlediler. Ancak henüz yeni silahlarını kullanımını tam öğrenememişlerdi. Saldırı polis ve gönüllüler tarafından geri püskürtüldü. Ardından Gcalekalar, Bashee nehri kadar uzaktaki Transkei'ye kadar kaçtılar. Birkaç hafta içerisinde 700 tanesi hayatını kaybetmiş, yirmi amir öldürülmüş ve

[9] Piskopos Colenso'dan Chesson'a, 24 Şubat 1876, Colenso Belgeleri, Killie Campbell Kütüphanesi, Durban. J. Guy, *Heretic*, 247.

[10] Rees, Colenso's Letters from Natal 273, J. Guy, *Heretic*, 212.

on üç bin baş sığır - kabilenin temel varlığı - sömürge güçleri tarafından ele geçirilmişti. Görünüşe göre Kreli'nin aptalca 'işgal'i için yeterince ceza uygulanmıştı.

Öte yandan, İngiliz muvazzaf askerlerinden sorumlu generalin uyarılarına rağmen, Transkei'deki bazı geçitler korumasız bırakılmıştı. Bazı Gcalekalar Kei nehrinden ve Amir Sandile önderliğindeki Ngquikaları da kışkırttıkları koloniden geçerek geri geldiler. Frere, kendi koloni vekillerinin ve onların adamlarının kontrolünü kazanmaya çalışırken, yedi ay boyunca King Williamstown'daki İngiliz kışlalarında, olaylı bölgenin tam ortasında mahsur kalmıştı. Transkei'deki ayaklanmadan ve şimdi kolonideki bu isyandan onların zaaflarının sorumlu olduğuna inanıyordu. Hindistan meselelerindeki tecrübesinden yola çıkarak Transkei'yi çok önceden ilhak etmeleri gerektiğine inanıyordu. Bu tecrübeleri 'neredeyse bağımsız bir amir' olan Kreli ile edinmeleri 'fena akılsızlık'tı. Onları da en azından Fingoları yönettikleri kadar iyi bir şekilde yöneterek, 'ellerinden geleni yapmalı'ydılar.[11] Ngquikalara uyguladıkları politika da oldukça alçakçaydı. Yerlileri desteklemek ve denetlemek, İngiliz adaletine güven duymalarını sağlamak yerine, Sandile'in barış ya da savaşa karar verebilen, kendi topraklarında koloni polislerinin bulunmasına karşı çıkma hakkı bulunan yüce bir amir olduğuna dair fikirlerini beslemişlerdir.

İsyanın patlak vermesiyle, Cape hükümetinin politikası korkusuz zayıflıktan korkusuz şiddete doğru kaymıştı. Kei yakınlarındaki ağaçlık tepelerden sıra sıra dumanlar yükseliyordu. Yerlilerden gönüllüler köyleri ateşe veriyor ve sığırları topluca talan ediyorlardı. Frere'i rahatsızlık veren asıl şey de isyanda yakalanan birçok zavallı Ngquika'nın yargılanmadan 'asi' diye infaz edilmesiydi. Evet, belki amirler suçluydu ve cezayı hak ediyorlardı; fakat yapılması gereken halkı silahsızlandırmak ve onlara kanuna uyma yükümlülüklerini anlatmaktı. Frere'in vekillerine ısrarla anlattığına göre bu, birçok beyaz adamın hâlâ öğrenememiş olduğu bir yükümlülüktü.

Vali'nin 'kaffir'lere* nasıl davranılacağı konusunda kendilerine ders vermesi kolonicilerin hoşuna gitmemişti. En iyileri bile çirkin bir tavır içerisindeydi. Cape'in Afrikanerlerin desteğini kazanmış Başbakanı Molteno, koloni güçlerinin emperyalist kontrolden bağımsız bir şekilde isyancıları avlayabilmeleri konusunda ısrar ediyordu. Bu nedenle Frere cesur bir adım atarak Cape vekilini azletti ve yeni Başbakan olarak yeni bir hükümet kurmaya hazır ve kadir Gordon Sprigg'i atadı.

Bu sırada, iki yeni İngiliz muvazzaf taburu hem isyancı Afrikalıları hem de muhalif kolonicileri dize getirmek üzere aceleyle Güney Afrika'ya gitmekteydi. Komutayı yeni bir İngiliz generali, Korgeneral Frederick Thesiger üstlendi. Çok geçmeden kolonicilerin amansız şiddetinin - sığır hırsızlığı, köyleri ateşe verme ve 'kaffir'leri vurma - yerini düzenli bir askeri harekât aldı. İngilizlerin şansına, Afrikalılar açık alanlarda toplu saldırılara maruz kalmaya, on iki librelik Armstrong toplarına ve Martini-Henry tüfeklerine kusursuz hedefler oluşturmaya devam ettiler. Sandile öldürüldü, Krerli sürgüne gönderildi. Nisan 1878'e gelindiğinde isyan son bulmaya başladı ve Frere yedi ay King Williamstown'da evsiz

[11] Martineau, loc cit.

* Kaffir, Güney Afrika'da siyahlar için kullanılan aşağılayıcı bir ifadedir. Irkçı bir ifade olup daha çok Bantu halkı için sömürge döneminde yaygınca kullanılmıştır. (Ed. N.)

barksız uyuduktan sonra Cape Town'a güvenli bir şekilde dönebileceğini düşündü.

Çok geçmeden Transkei, ve Pondoland, de ilhak edilecekti. Britanya Cape'ten Natal'a kadar uzanan tüm stratejik kıyı şeridine egemen oluyordu. Elbette Frere, bu adımın daha önce atılması gerektiğini düşünse de, sonuçtan son derece memnundu. Peki, aynı hassasiyetteki yayılma politikası beyaz topluluklar üzerinde nasıl uygulanacaktı? Konfederasyona dönüşümleri son bulmuştu - tabi başlamış sayılırsa. Bu iç karartıcı haberi Cape'e dönerken aldı.

Derken bir başka felaket çıkageldi. Frere'in güvenerek politikasını Disraeli'nin kabinesine dayatmış olduğu Koloni Bakanı Lord Carnarvon 25 Ocak'ta ani bir kararla istifa etti. İstifa nedeni Afrika değil, Doğu politikası idi. Frere kaybı derinden hissetti. Yeni Koloni Bakanı kendisinin pek tanımadığı, yine de tam yetki verebilecek kadar güvendiği, deneyimsiz bir genç olan Sör Michael Hicks Beach idi.

Frere'in görevinde bir değişiklik olmadı: yine konfederasyonu bir şekilde idare edecekti. İngiltere'de, Koloni Bakanlığı gayretle çalışarak yeni büyük birleşik sömürgelerini şekillendirecek olan anayasal kalıp niteliğindeki Güney Afrika Bildirisi'ni oluşturmuşlardı. Güney Afrika'da yalnızca Cape Kolonisi'ndeki Afrikanerler, Transvaal'deki Boerler ve *rooinek*ler -İngilizler- karşıtı Özgür Devlet'te bir bütünlük gözlemlenebiliyordu. Shepstone'ın Transvaal'i ilhakından beri, Boer çoğunluğun görüşleri daha ters bir hal almaktaydı. Bir dilekçeye göre, ilhaka karşı olan önemli bir çoğunluk vardı. İngiltere'ye, ülkelerine yeniden bağımsızlık tanımalarına ikna etmek için, her ikisi de Paul Kruger liderliğinde iki heyet gönderildi. Boerler sorun çıkardığı takdirde kendilerini nelerin beklediğine dair bir ipucu vermek için kendisine Woolwich'teki ağır top üssü gösterildikten sonra, Kruger kibarca reddedildi. Güney Afrika'ya döndüğünde, hem Free State Boerlerini hem Cape Afrikanerlerini hem ilhaka hem de konfederasyona karşı kışkırtarak fazlasıyla yeterince sorun çıkardı.

Frere, Cape'in Başbakanı olarak yanında Gordon Sprigg gibi imparatorluk odaklı bir sömürgecinin olmasından hoşnuttu. Ama şimdi Muhalefet'in başında bulunan ve kolonideki çoğu Afrikaner tarafından desteklenen Molteno'nun karşısında Sprigg, konfederasyonu bir santim bile genişletemezdi. Ve Frere Natal'daki kolonicilerin çoğunlukla İngiliz olmalarına rağmen konfederasyon konusunda temkinli olduklarını, zira güçlü beyaz komşularına katılarak yok edilmekten korktuklarını fark etti.

Geriye kilit noktası olarak, doğrudan imparatorluk hükümeti tarafından yönetilen tek bölge olan Transvaal kalıyordu. Peki, neden Shepstone Kruger'i ve onun Transvaal Boerlerini ilhaka - ve konfederasyona - razı olmaya ikna edememişti? Bu soru Frere'in kafasını karıştırıyordu. İmparatorluk hükümeti Transvaal'i iflastan kurtarmak için yüz bin sterlin bağışta bulunmuştu. Ama Shepstone'ın kayıtlarda sahtekârlık yaptığına dair işaretler vardı. Raporlar gerekli şekilde tutulmuyordu. Bu adam Hindistan'da olsaydı uzun süre görevde kalamazdı! 1878 yazına gelindiğinde Frere yaşlı, zavallı Shepstone'ın bir yük olduğu ve yerine başkasının geçirilmesi gerektiği sonucuna varmıştı; Londra, üzülerek bu karara razı olmuştu.

Ardından Temmuz 1878'de bu aksiliklere bir yenisi daha eklendi. Natal'dan gelen

haber Frere'de yıldırım etkisi yarattı. Haber Cetshwayo ve Zulular ile ilgiliydi.

Frere her ne kadar Shepstone'ın Transvaal'deki başarısızlığından şikâyet etse de, bir konuda - Zulular konusunda - Shepstone'ın uzmanlığından emindi. Bu noktada kontrolü Shepstone'a bırakıyordu. Ama yirmi yıl boyunca Cetshwayo'nun tanınmış yoldaşı, beyazların babası, yani Somsteu olarak bulunduktan sonra, Shepstone utanmadan taraf değiştirmişti. Belki de bu yüz seksen derecelik dönüş, Transvaal'in yönetimini ele geçirdiğinde kaçınılmaz bir hal almıştı. Transvaal Boerleri, Zulların ezeli düşmanlarıydı; Boerlerin desteğini kazanmak için, düşmanlarına karşı onlarla aynı cephede yer almaktan daha iyi bir yol olabilir miydi? İşte bu, Shepstone'ın elindeki koz, Zulu kartını oynamanın yeni bir yoluydu.

Ekim 1877'de Shepstone Transvaal ile Zululand arasındaki Kan nehri sınırına gitti ve Cetshwayo'ya hayra alamet olmayan bir mesaj gönderdi. Uzun zamandır Zulular ile Boerlerin arasındaki ayrılığa yol açan sorun, Zululand'in kuzeybatı sınırındaki büyükçe bir toprak parçasıydı. Boerler bu topraklarda hak iddia ediyorlardı. Buranın çeşitli Boer göçmenlerine devredildiğini söylüyorlardı ve gerçek haklarını kanıtlayabiliyorlardı. Shepstone bu kanıtları daima reddetmişti. Bu toprak parçasını Natal'a alarak ülke dışından işçi olarak getirilen Afrikalılar için kuzeye giden bir koridor olarak kullanmak amaçlarından biriydi. Aslında Cetshwayo'nun babası Mpande bu toprağı, Boer saldırılarına karşı halkının güvenliğini sağlamak için Natal'a sunmuştu. Şimdi ise Shepstone, Cetshwayo'yu Boer haklarını tanımaları konusunda uyarmıştı. Cevaben Cetshwayo'nun ulaklarından incitici bir mesaj geldi. Ona 'baba'demişlerdi, o ise onları terk etmişti. Hain ve düzenbazın tekiydi. Shepstone nehrin kıyısında nefes darlığıyla boğuşurken terkedildi.

Shepstone'ın gururuna aldığı bu yara iyice kötüleşmişti. Londra'ya öfke dolu bir mektup yazdı ve mektubu Frere okudu. Cetshwayo gitmeliydi. Onun çağdışı rejimi yıkılmadığı sürece, Güney Afrika'da gelişime dair bir umut yeşeremezdi.

Cetshwayo [metinde aynen] ondan yüzlerce kilometre uzaktaki, onun bayrağının dalgalanması arzusunu taşıyan her bağımsız amirin gizli umududur... Kötülüğün kökleri -ki ben bunun Zulu gücü ve askerî oluşumu olduğu kanaatindeyim- ne kadar çabuk kurutulursa, görevimiz o kadar kolay olur.[12]

Shepstone sonrasında Cetshwayo'ya karşı, mağdur olan sınır çiftçilerinden, viski ve silahla uğraşan tüccarlardan ve -en kötüsü de- Protestan misyonerlerden alınan çarpıtılmış raporlardan oluşan bir basın kampanyası başlattı. Sonuncusu yalnızca birkaç kişiyi yanlarına çekebildi ve bunlardan çoğu da başı rejimle belaya giren insanlardı. Kral ile misyonerler arasında birbirlerine karşı ortak bir kızgınlık gelişmişti. Misyonerlerden özellikle bir tanesi Shepstone'ı iştah açıcı yalanlarla besledi; bir zamanlar Colenso'nun müritlerinden olan ve sonraları daha önceden inandığı her şeye sırt çevirerek viskinin ve güzel Zulu kızlarının cazibesine yenik düşen Robert Robertson (Cetshwayo ve onun şeytani destekçileri tarafından ayartıldığını iddia etmişi).

İşte bunlar Cetshwayo'ya dair Shepstone tarafından onaylanmış hikâyelerdi. Zululardan gelen bir ideolojik tehdit fikri Frere'e absürt gelmiyordu. Cape'te isyan, tıpkı Hindis-

[12] Sör T. Shepstone'dan Lord Carnarvon'a, 11 Aralık 1877, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/6/23. J. Guy, *Heretic*, 255.

tan'daki Başkaldırı gibi, kontrolden çıkmış bir yangın misali kabileden kabileye yayılıyordu. Şüphesiz Shepstone haklıydı. Cetshwayo kana susamış bir zorbaydı ve gitmesi gerekiyordu. Britanya denizden denize uzanan tüm Güney Afrika'yı kontrol altına almalıydı.

Kral, Frere'in gözünde cahil bir yabaniydi. Ancak Kral önceki Ekim'de Kan nehrindeki karşılaşmalarında Shepstone'ın yaptığı meydan okumaya, kuşkusuz çileden çıkaran bir ustalıkla yanıt vermişti. Cetshwayo Piskopos Colenso'ya ve Natal Valisi Bulver'e tavsiyelerini sormak için mesajlar göndermişti. Bulwer, Transvaal ile Zululand arasındaki tartışmalı bölgeye dair kanıtlar toplaması için bir Danışma Komisyonu atanması gerektiğine karar verdi. Cetshwayo'nun keyfi yerine gelmişti. (Shepstone aracılığıyla) İngilizlere tekrar tekrar bu konuda hakemlik yapmaları için yalvarmıştı.

Frere, uzlaşmayı kabul etti ancak bazı kuşkuları vardı. Shepstone, Boerlerin haklı olduklarını gösteren kanıtları kendi gözleriyle gördüğünü söyleyerek ona güvence verdi. Ayrıca ailesinden iki kişi durumu yumuşatacaklardı: 'tarafsız' temsilcilerden biri olarak kardeşi John ve Transvaal vekili olarak oğlu Henriques. Böylelikle frere Cetshwayo'nun Ödül'ü alamayacağından emin oldu. Muhtemelen Cetshwayo'nun kellesinden de olacağını ve yalnızla savaşla çözülebilecek bir krize zemin hazırlayacağını da düşünmüştü.

Frere, bu iyi yürekli Protestan, Livingstone'ın hayranı, ezilenlerin savunucusu, Zulularla savaşılması gerektiğine ikna mı olmuştu? Elbette -en başta- bir saldırı olmayacaktı. Ama Temmuz 1878'de, beklenmedik bir durum cereyan ettiğinde, aniden taktik değiştirdi.

Beklenmedik durum, temsilcilerin Ödül'e dair vardıkları kararlardı. Bu aykırı üçlü - Gallwey adındaki bir avukat, John Shepstone ve Albay Durnford - haftalardır Bufalo nehrinin Rorke Çayı'nda kurdukları kampta Zulu savaşçılarından ve Transvaallilerden kanıt toplamaktaydılar. İnanılmaz bir şekilde, Boerler - iki Shepstone'ın aracılığına rağmen - Transvaal lehine kanıt niteliğinde hiçbir belge ortaya koyamadılar. Aksine, tüm kanıtlar Zulların lehineydi. Boerler zorbalığa, tatlı dile ve - Güney Afrika'nın dört bir yanındaki kabile topraklarında yaptıkları gibi - saldırganlığa başvurdular, ama yerel şeflere en ufak bir rüşvet dahi vermediler. Zulu monarşisi buna cüret edemeyecekleri kadar güçlüydü. Cetshwayo ile babası Mpande iddiaya en başından beri karşı çıkıyorlardı. Böylelikle temsilciler Ödülü, tartışmalı toprak parçasının mülkiyetini, Cetshwayo'ya verdiler.

Verilen karar, yirmi yıl boyunca bölgedeki barışı tehlikeye sokan çekişmenin mutlu sonu olarak görülebilirdi. Frere'e göre ise kafasındaki büyük plana vurulan öldürücü bir darbeydi. Transvaal'de dostlar edinmenin ve ilhakı desteklemenin yolu bu muydu! Ve Shepstone'ı dinleyerek nasıl da hıyarlık etmişti. Şimdi Güney Afrika'nın her yanında insanlar Downing Caddesi'ni ve siyah destekçilerini konuşacaklardı. Malum Ödül canavarlıktı. Frere, temsilcileri fikirlerini değiştirmeye ikna etmenin vahşi umuduyla sonucu halktan gizledi ve Londra'ya da yarım ağızla bildirdi.

Eylül'de yeniden Cape'e doğru yelken açtı. Savaşın, tıpkı bir bitki gibi, olgunlaşmak için sıcaklığa ve zamana ihtiyacı vardır. Neyse ki, elinde tam yetkisi vardı Londra ile bir telgraf hattı yoktu ortada. Böylece Frere, Koloni Bakanlığı'na, onları korkutmadan, bu yönde imalarda bulunmaya ve onları doldurusa getirmeye başladı. Takviye birliklerine ihti-

yacı vardı (alında onlar olmadan da işin içinden çıkabilirdi). Natal'daki editörlere de savaşın yaklaştığına dair imalarda bulundu. Natal basını teşvike ihtiyaç duymaksızın iş başına geçti.

Hepimizin hayatlarımız boyunca esaret altında yaşadık ve kolonimizde yaşayanlar bilirler ki bunun sorumlusu Tugela üzerindeki kara gölgedir [Zulular]... Böyle bir ulus şüphesiz sınırlarının ötesindeki barış yanlısı Avrupalı toplumlara sürekli bir tehdit oluşturmaktadır. Medeniyet, etrafındaki bu tip şeylerle birlikte var olamaz.[13]

Kasıma gelindiğinde dahi, Frere Londra'ya yazdığı mektuplarda hâlâ kendisini diplomatik anlaşmalar yapan ve barışı sürdürmeye çalışan biri olarak gösteriyordu. Oysa şimdi şartlarını Londra'ya bildirmemeye özen göstererek, Cetshwayo'ya dalga dalga ültimatom gönderiyordu. Misyonerler yeniden gönderilmeliydi (oysa hiç kovulmamışlardı); Kral İngiliz Yerleşimini kabul etmeliydi (bu madde tesir itibariyle Zululand'i manda haline getirecekti). Askerlik sistemini - tecrübesiz askerlerden oluşan alayını - kaldırmalıydı, aslına bakılırsa, devletinin oluşumunu ortadan kaldırmalıydı. Bu şartlara otuz gün içinde uyulmaması halinde İngilizler işgal gerçekleştirmek zorunda kalacaklardı. Ve Kral'ın boyun eğmeyeceğini bildiğinden böyle bir korkusu yoktu. Frere'in ültimatom göndermekteki amacı savaşı kesinleştirmekti. Artık zamanı gelmişti.

11 Aralık 1878 sabahı, Tugela nehrinin denize döküldüğü yerin yakınlarında, temsilcilerin sınır anlaşmazlığı konusundaki kararlarının nihayet Kral'ın ulaklarına söylenmesi gerekiyordu. Öğle saatlerinde onlar güzel haberleri sindiriyorken, ültimatom zehirli bir tabak gibi önlerine konacaktı.

Fötr şapkasıyla Albay Anthony Durnford kendi topraklarındaydı ve sol kolu hâlâ askıda olmasına rağmen yeniden faal görevindeydi. Cheftain adlı süvari atını dizginleri sallanarak sürerken hiç zorlanmıyordu, oysaki at başka kimseyi sırtına almayacak kadar yabaniydi. Savaş dedikoduları gerçekliğe dönüşmüştü. Durnford Aralık 1878'e gelindiğinde Zululand'i işgal edecek İngiliz kumandanlarından biri olmayı bekliyordu. Bu uzun zamandır beklediği bir şanstı; arkadaşları Colensolar gibi, savaşın hem adaletsiz hem de gereksiz olduğuna inandığı düşünüldüğünde bu düşüncesi oldukça tuhaftı.

Durnford kendisini şöyle ifade etti: 'Elbette bir siyah destekçisi değilim, bir asker olarak savaşmayı sevmeliyim; ama bir insan olarak savaşı kınıyorum.'[14] Sınır anlaşmazlığında, kuşkusuz kendi üstüne düşeni kendi deyimiyle 'adil oynayarak' yerine getirmişti.[15] Haftalar boyunca ayak diremiş ve Frere'in Ödül'ü alma girişimini boşa çıkarmıştı. Arkasında Frere'in savaş isteğine elinden geldiğince karşı çıkan, Natal'ın insancıl Vali'si Bulwer vardı. Sonuç olarak barış destekçisi Durnford'ın yerini asker Durnford almıştı.

Cetshwayo'nun resmi taç giyme töreninde Shepstone'a eşlik etmişti, bu yüzden Zuluları çoğu İngiliz kumandanlarından daha iyi biliyordu. Adamlarını bir tür çatışma olacağı konusunda uyardı: 'Zulular hedefe hücum edecekler.' Öte yandan işgalin bir tür 'askeri gezinti' olacağını düşünüyor, ya da belki annesinin içini rahatlamak için öyle söylüyordu.[16] Çoğunlukla mızrak kullanan bir düşmana karşı top ve modern tüfeklerle

[13] Bkz. Duminy ve Ballard, *Anglo-Zulu War*.
[14] Albay Durnford'dan annesine, E. Durnford'dan alıntıdır, *A Soldier's Life*, 184.
[15] Aynı eserde, 183
[16] Aynı eserde.

verilen karşılıktan başka ne beklenebilirdi ki?

Frere'in ültimatomunun otuzuncu günü 11 Ocak 1879'da sona erdi. Ertesi gün İngiliz başkumandanı Korgeneral Lord Chelmsford (bu rütbeyi yılın başlarında General Thesiger devraldı) 7000 kişilik İngiliz birliğiyle üççatallı bir istila başlattı. Durnford merkezde bizzat Chelmsford'ın komutası altındaki karargâh kıtası olan 3. Kıtada yer alıyordu. 18 Ocak'ta Chelmsford düzenli taburları - 24. Alay'ın 1. ve 2. Taburlarını - alarak sınırı, Rorke Çayı'ndaki Bufalo nehrini aştı ve ardından Zululand'a giden kayalık tepelerde ortadan kayboldu. Hüsrana uğrayan Durnford Rorke Çayı'ndaki merkez kampının başına getirilmişti. Aralarında Langalibalele olayından sonra kurtarmış olduğu bazı talihsiz Hlubi ve Putinilerin de bulunduğu büyük bir yerli birliğinden sorunluydu. 21 Ocak'ta annesine yazdığı mektupta oraların yağışlı ve perişan olduğunu anlattı. "'Mutsuzum", çünkü beni "bırakıp gittiler", ama neler olacak göreceğiz.'[17]

Chelmsford'ın keyfi yerindeydi, halinden ziyadesiyle memnundu. Zululand'in yirmi kilometre içerisinde, çimenlik bir *nek*te[18], tuhaf görünümlü bir kaya çıkıntısının altına kamp kurdu. Ne bir siper kazılmıştı ne de kampı korumak için tahkimat girişimi yapılmıştı. Ne de olsa, bu tek bir kıtada Zuluların üstesinden gelmek için bol bol adamı vardı: 2000 imparatorluğun İngiliz askeri, 1000 gönüllü yerleşimci ve 1000 yerli ve bunların üstüne altı sahra topu. Ona Zulular tarafından öldürülen voortrekkerlerine (Boer önderlerine) olanları aklından çıkarmamasını söyleyen Boer gazisi J. J. Uys'un uyarılarını yabana atmıştı. 'Zululand'e birbirine yakın iki karargâh ile git. Gözetmenlerini uzaklara yerleştir ve kağnılarınızı karargâh kağnısı şeklinde oluşturun.[19] Chelmsford gülümsedi. Bunlar kırk yıl önceydi. Dünyanın en modern ordusu İngilizlerindi.

Sabah güneşi o tuhaf görünümlü yaklaşık 60 metre yüksekliğindeki kaya çıkıntısının üzerine diz çökmüş bir aslana, ya da bir sfenkse benzeyen uzun gölgeler düşürüyordu. Zulular buna 'Küçük Ev'ya da 'İnek Midesi' anlamına gelen Isandlwana ismini vermişlerdi. Bu çok yakında tüm dünyada yankılanacak bir isimdi.

140 kilometre güney batıdaki sac çatılı Bishopstowe Evi'nde, Piskopos Colenso ailesiyle birlikte bekliyordu. Özellikle de en sevdiği kızı, kalbini Durnford'a kaptırmış olan Fanny çok endişeliydi. Aralığın sonuna kadar hepsi Frere'in savaş yanlılığının blöf olduğunu umuyorlardı. Bir istila korkusunun Cetshwayo'yu devletini modernleştirmeye ve kapılarını medeniyete açmaya zorlayabilirdi - tüm misyonerler gibi Colenso da medeniyetin vadesinin dolduğunu düşünüyordu. Kasımda Frere Natal'a geldiğinde Colenso'yu bizzat ziyaret etmişti ve bu onu piskoposu duygulandırmıştı. Zuluları desteklediği için cemaati tarafından boykot edilen Yüksek Temsilci'nin piskoposu ziyaret etmesi de kuşkusuz iyiye alametti. Nihayet, bunların ardından Colenso durumun umutsuz olduğunu gördü. Frere'in ondan istediği - ve aldığı - tek şey Colenso'nun sessizliğiydi. Bir kez daha 'aldatılmış'tı.

Ulundi'de, 240 kilometre uzaktaki kraliyet başkentini oluşturan arı kovanına benzer kulübelerinde Cetshwayo eşleri ile birlikte bekliyordu. O da son ana kadar barış

[17] Aynı eserde, 208, 214.
[18] Ç.N. Güney Afrika dilinde "dağ geçidi".
[19] D. Morris, *Washing of Spears*, 329-31.

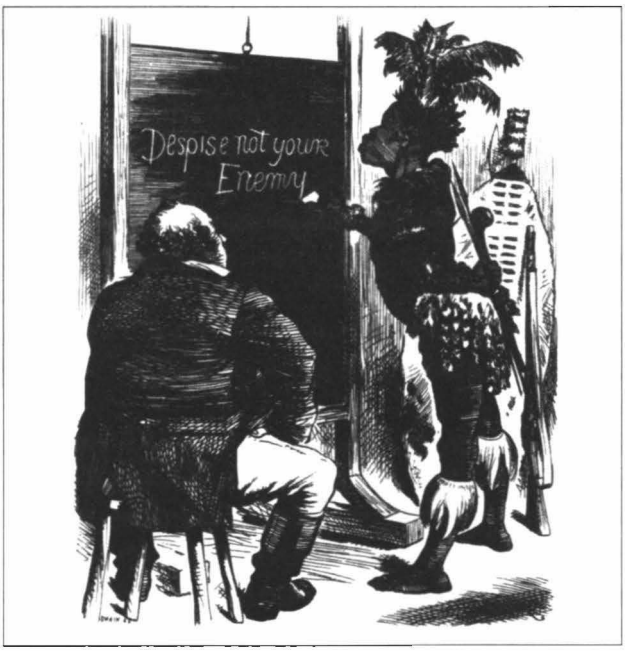
ümidi taşıdı. Ama Frere'in gördüğü kadarıyla, ültimatom ona böyle bir tercih sunmuyordu. O şartları kabul etmesi, krallığından, tahtından vazgeçmesi demek olurdu.

Cetshwayo'nun Frere hakkında ne düşündüğüne dair bir kayıt bulunmuyor, ama iki yıl öncesinde misyoner bozuntusu Robertson'a, Shepstone hakkındaki hislerini açmıştı:

İngilizleri seviyorum. Ben Mpande'nin oğlu değilim; Kraliçe Viktorya'nın çocuğuyum. Ama aynı zamanda kendi ülkemin kralıyım ve bana buna göre davranılmalı. Somsteu benimle kibar bir şekilde konuşmalı. Emir verilmemeli bana... Cesedimi çiğnemeliler önce.[20]

Cetshwayo yaş alaylarını çağırarak onlara talimatta bulundu.[21] Elbette her ülkenin askerlerinin yaptığı gibi, karmaşık duygular içinde, ama bağımsızlıklarını korumak için savaşacaklarını bilerek verilen emirleri kabul ettiler. Ayrıca, gelenek gereği genç askerlerin evlenebilmeleri için bir savaşta yer almaları gerekiyordu. Bu, Cetshwayo'nun saltanatındaki ilk savaş, ilk 'mızrak temizliği' olacaktı.

Shepstone, yeni bir büyük İngiliz sömürgesi oluşturmanın ilk adımı olarak Boerleri ilhak etmişti. Ama ikinci adım onu konfederasyona dönüştürmek değil, Zululand'in istila edilmesi olacaktı. Şimdi İngilizler - ve zamanı gelince Zulular - bunların bedelini kanla, hazineyle ve aşağılanmayla ödemek zorunda kalacaklardı.

Düşmanını hafife alma.

[20] Robertson'dan Macrorie'ye, 23 Ekim 1877, Wigram Belgeleri, Hakikati Yayma Cemiyeti, N. Etherington'dan alıntı, Duming ve Ballard tarafından düzenlenmiştir, *The Ango-Zulu War*, 43.

[21] Ç.N. Yaş alayı (İng. *Age-regiment*).

4. BÖLÜM

DİZ ÇÖKMÜŞ ASLAN

Londra, Zululand, Londra
Kasım 1878-22 Ocak 1879

'Ne de gülünç! Gerçekten saldırıyorlar kampımıza. Pek gülünç!'
Yarbay Crealock, Binbaşı Clery ile konuşurken, 22 Ocak 1879.

Zulu kabilesi ile bir savaş çıkması ihtimali, Disraeli'nin moralini bozdu. Frere'i, Shepstone'ı ve özellikle eski amirleri 'Twitters'ı - Disraeli'nin Koloni Bakanı Lord Carnarvon'a taktığı isimdi bu - suçladı.

Kendi sağlığı da kötüye gidiyor gibi görünüyordu, her halükarda bir Başbakan için fazla dengesizdi. Haziran 1878'de Berlin'deki büyük sarayda, her nasılsa kendisini gösterebilmişti. Avrupa'daki en büyük isimlerin katıldığı Kongre'de sivrilmişti. '*Der alte Jude, das ist der Mann*' ('yaşlı Yahudi, adamımız o'), diye kükredi Bismarck. Gerisi çorap söküğü gibi geldi. Eylül ayını, Chilterns'ın kayın ormanlarının gölgesinde tavus kuşlarını inceleyebileceği Hughenden'daki romantik mimari ile inşa edilmiş, kırmızı tuğlalı, neo-Tudor stilindeki malikânesinde geçirdi. Burası ilk kez otuz yıl önce kendisini oturaklı bir beyefendi olarak kanıtladığı yerdi. Burası, Topluluk'a yaptığı saldırıya dayanak teşkil etmişti.

Şimdi de, bunun karşılığı olarak bronşit ve gut hastalığı ona saldırıyordu. Günlük rutinindeki en ufak bir değişiklik - kütüphanesinden arabası ile ayrılıp komşu ziyaretlerine gitmek gibi, yeni bir öksürük nöbetine girmesine sebep oluyordu. Kasım 1878'de, sisin pencereleri Kabine'deki bazı iş arkadaşlarının zihinlerinde olduğu gibi donuk hale getirdiği Downing Street 10 Numara'daki nefes alma mücadelesine dönmüştü.

Twitters'ı, eli kulağındaki Zulu savaşı konusunda kırdığı pot yüzünden (Twitters bir önceki Ocak ayında Kabine'den istifa etmiş de olsa) affetmeyecekti. Bu işin sonucundan, Londra'daki herhangi birilerinin duyduğundan fazla şüphe duyuyor da değildi gerçi. Galibiyet bir çocuk oyuncağı olacaktı. Fakat nasıl bir zamanlamaydı bu. Avrupa'daki barış durumu Disraeli'nin sağlığı kadar hassastı; hem de kendisinin Rusların Avrupa'da toprak elde ederek Türklere karşı zaferini pekiştirme çabasını engellemiş olmasına rağmen. Avrupa dışında ise Kabine hali hazırda hiç istemedikleri

bir savaşa girişmişti: Afganistan'ın işgali. Onları bu girişime sürükleyen kişi ise; bunun Hindistan'ı Rusların pençesinden korumanın tek yolu olduğunu iddia eden dik başlı Kral Naibi Lord Lytton'dı.

Frere ve Shepstone, daha az mazeretle de olsa, artık Lytton ile aynı hilelere başvuruyor gibiydiler.

> ... eğer sinirimi bundan daha çok bozan bir şey varsa [demişti Disraeli, yakın arkadaşı Lady Bradford'a Eylül ayında yazdığı mektupta], bu da her geçen gün Twitters'ın yeniden çuvalladığı Cape meselelerimizdir. Kefil olduğu adam, gökten inmiş gibi gördüğü Sör T. Shepstone'dı. Onu yalnızca Twitters'ın hatırı için göndermiştik ki; hem İngilizler, hem Hollandalılar hem de Zulular ile bozuşmayı becerebildi - ve şimdi onun geri çağırılması gerekiyor ama korkarım, ancak o yeni bir savaşa sebep olduktan sonra. Froude [Carnarvon'ın patavatsız federasyon danışmanı] fazlasıyla kötüydü ve bize olan maliyeti bir milyonu buldu; bu ondan da kötü olacak. Twitters'dan medet ummak buraya kadarmış.[1]

Disraeli, Shepstone'ı geri çağırmanın Boerleri memnun edebileceği ve Transvaal'in ilhakına sıcak bakmalarını sağlayabileceğini fark etmişti, fakat bu bile Zulular ile yaşanacak savaşı engelleyemeyebilirdi. Savaş çığırtkanlığı yapan Frere idi; artık mevzuya dişlerini geçirmiş olan Frere. Kontrolden çıkan bu adamları nasıl durduracaktı? Kasım ayında, Kabine onu Sör Michael Hicks Beach'i yeni Koloni Bakanı olarak atayarak nazikçe kınamıştı. Frere, Cetshwayo ve Zululara 'uzlaşmaya niyetliliğini' ve 'müsamahasını' göstermeliydi. İhtiyaç duyduğunu iddia ettiği ilave kuvvetlere dair yaptığı talep ise şiddetle reddedilmişti. Kabine, kendi ülkelerindeki ticari gerilemeyi de göz önünde bulundurduklarında Afrika'daki bir savaşın, bedelinin altından kalkamayacakları bir lüksten de beter olduğuna kanaat getirmişti. Bu durum, 'ciddi bir musibet' teşkil edecekti.[2]

Disraeli'nin Twitters'ı Zulu mevzuundan ötürü suçlaması makul ise, kendisini de dört yıl önce Twitters'ı Koloni Bakanı olarak atamış olduğu için suçlamalıydı. Belki de, Carnarvon'ın izlediği konfederasyon politikasındaki üstü örtülü niyetin; bağımsız Afrika krallıklarını bertaraf ederek sınırları yaklaşık 1600 kilometre kuzeydeki Zambezi'ye dayandırmak suretiyle İmparatorluk'u genişletmek olduğunu yeni anlamaya başlıyordu. Disraeli ve meslektaşları Afrika'da bu tür bir ilerleme politikası izlenmesine kesinlikle gerek görmemişlerdi. İngiltere'nin Afrika'daki stratejik ya da ticari hiçbir çıkarı, diğer Avrupalı güçlerin tehdidi altında görünmüyordu. Bu mevzu Carnarvon'ın Koloni Bakanlığı'ndaki döneminde son haddine varmamıştı, çünkü kendisi oldukça farklı bir sebepten ötürü istifa etmişti. Fakat Carnarvon'ın politikası kaldığı yerden devam etmiş; Frere tarafından şaha kaldırılmıştı.

Kasım ayında Hicks Beach, Frere'i kontrol edebilmesinin mümkün olmadığını itiraf etmişti:

---

[1] Lord Beaconsfield'dan Leydi Bradford'a, 28 Eylül 1878. Zetland, *Letters to Disraeli*, 11, 189.
[2] Lord Blake, *Disraeli*, 699'dan alınmıştır.

> Bir telgraf olmadan onu ciddi anlamda kontrol edemem. (Bir telgraf olsaydı da kontrol edebilir miydim bilmiyorum.) Bunu, şu an Zulular ile savaşta olmaması kadar yüksek bir ihtimal olarak görüyorum ve eğer elindeki kuvvetler yetersiz kalır ya da Transvaal Boerleri isyan etmek için bir fırsat yakalarlarsa çok zor bir durumda kalacak ve onu desteklemediğimiz için biz suçlu olacağız.[3]

Ardından Hicks Beach, Kabine'yi bir uzlaşma yapmaya ikna etti; Frere'i tanıyan kimse bunun işe yarayacağını düşünmüyordu. Bu savaşçı genel vali, takviye kuvvetlerini her şeye rağmen elde edecekti fakat bu kuvvetler yalnızca savunma amaçlı olarak kullanılacaktı. Bu hareket, kontrolden çıkmış bir ata vurdukları son dizgindi.

Disraeli, Frere ve Twitters hakkında dert yanmaya devam etti. Fakat en azından Afganistan'daki savaş, Lytton'ın hak ettiğinden daha iyi gidiyordu.

Bu sıralarda, 11 Kasım'da Disraeli arabası ile Guildhall'a, Belediye Başkanı'nın ziyafetine katılmaya gitti. O sabah, görev altından kalkabileceğinden çok daha zor görünmüş, sesi de buna istinaden kırıklaşmıştı, ama akşam olduğunda insanlar oldukça güçlü ve net bir ses ile karşılaşmışlardı. Bin kadar misafir ayağa kalkarak mendillerini ve peçetelerini memnuniyetle salladı. Konuşmanın sonu, o anın atmosferini yakalamış; Berlin'deki zaferinden ötürü duyduğu gururu pekiştirmişti. Kim İngiltere'nin gücünün eksilmekte olduğunu söyleyebilirdi ki? Fakat yapılan hitabet imparatorluğun genişletilmesi anlamına gelecek yeni bir emperyalizm mantığı üzerinden değil, eski usul milliyetçilik üzerinden yapılmıştı. Dizzy ise Doğu mevzuuna ve ötesine; Rusya'nın Hindistan'ı kapmaya hazırlandığını tahmin ettikleri Orta Asya'ya takılmıştı.

Afrika'da yeni bir imparatorluk mu? Düşüncesi bile saçmaydı.

Britanya imparatorluğunu Afrika'ya genişletmek fikrine herkesten çok sadık olan biri vardı: Henry Morton Stanley. Londra'ya Ocak 1878'in sonlarında, yaklaşık on ay önce ulaşmış ve her yerde bir bayram havası ile karşılanmıştı. Onun tarafından gerçekleştirilen Kongo Nehri'nin keşfi, Afrika'da yapılan tüm zamanların en önemli keşfi kabul ediliyordu. Baker ve Grant gibi Eski Afrika ehilleri dahi ondan şüphe ettikleri için özür dilemişlerdi. Topluluk'un her yemeğinde, masa başında o vardı; kraliyetin gözdesiydi. St. James Salonu'nda Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na yaptığı konuşma sırasında protokolde Galler Prensi bulunuyordu.

Ününde tek bir leke mevcuttu: yerlilere karşı tutumu bir centilmene yakışmıyordu. Fakat bu leke bile, onca başarısının ve Britanya'ya, İmparatorluk'a duyduğu bariz hayranlığın gölgesinde kalmaya başlamıştı.

Stanley'nin kendisi ise aldığı tepki karşısında şaşkın ve kızgındı. St. James Salonu'ndaki büyük toplantıda gördüğü birkaç boş koltuk ona hakaret gibi geldi. Her akşam yemeğinde buluştuğu ve tanıştığı politikacılar, editörler, hayırseverler ve finansörlerden hiçbirinin onu ciddiye almadığı kanısına vardı. Sonraları yazdığı bir yazıda, 'İngilizleri hiç anlamıyorum. Ya bir şeylerin peşinde olduğumu düşünüyorlar ya da bana inanmıyorlar. Yaptıklarım için aldığım tek karşılık, uyduruk haberci olarak

[3] Sör M. Hicks Beach'ten Lord Beaconsfield'e, 3 Kasım 1878, Buckle, *Disraeli*, IV, (1910-20) 421.

adlandırılmak oldu. Livingstone'ın içi rahatlasın diye bana sahtekar dediler ... onları adım atmaya davet ettiğim için de işe yaramaz, fare beyinli bir adammışım.'[4]

Onu umutsuzluğa sürükleyen şey; Britanya'nın, onca zenginliği boşa giden Kongo'yu ele geçirmesi gerektiğine kimseyi ikna edememesiydi.

Ocak 1878'de Marsilya'ya vardıktan sonra Leopold'un tekliflerini ve kraliyetten gelen Brüksel davetini reddetmişti, çünkü tüm umudu Kongo'nun hâkimiyetini Britanya adına almaya bağlıydı. Fakat olabilecek en kötü zamanda Londra'ya ulaşmıştı. O hafta, Kabine'de Türklerin Balkanlar'daki yenilgisinden ileri gelen bir krizin patlak verdiği haftaydı. Dediklerini anlayabilecek tek politikacı olan Carnarvon, Koloni Bakanlığı görevinden istifa etti. Britanya genel olarak bu yeni sömürgecilik girişimlerine şüpheci bir tavır ile yaklaşıyordu ve bu tavır hem işadamları hem de politikacılar arasında yaygındı. Avrupa'da tedbirsizce alınan - ve bankaların tedbirsizce verdiği - borçlardan ötürü Hidiv'in iflas etmiş olmasından ileri gelen Mısır krizinden ötürü Başkent'in ağzı yanmıştı. Anavatandaki ticari gerileme, herkesin kemer sıkmak zorunda kalmasına sebep olmuştu. Tropik girişimler ise herkesin bildiği gibi riskli idi. Afrika'da kurulacak yeni bir koloninin kendi masrafını çıkarması yıllar alırdı. Bu esnada da vergi verenler ise dişlerini gıcırdatıyor olurdu. Her halükarda, ticaretin neredeyse hiçbir bedel ödemek gerektirmediği bir zamanda, dünya ihracat pazarlarının büyük çoğunluğu Britanya'nın elindeyken, Britanya hangi sebepten ötürü yeni sömürgelere ihtiyaç duyacaktı ki?

Misyoner lobisinin kaynakları ise, Nyasaland ve Uganda'ya gönderdikleri misyoner heyetlerinden dolayı iyice kısıtlanmıştı. Kongo konusunun beklemesi gerekecekti.

1878 baharında Stanley, Kongo günlüklerini yayına hazır hale getirmek meşgalesine dalmıştı. Kitabına *Kara Kıta'dan* adını verdi ve iki cildi günde on dört sayfa yazarak oluşturdu. Haziran ayı geldiğinde, kraliyetin Brüksel davetini neden reddettiğini düşünmeye başlamıştı. Belçika Büyükelçisi Solvyns, yeni bir davetiye lütuf etti. 11 Haziran'da Kral Leopold onu kraliyet sarayında ağırladı. Stanley'nin dili, onca şatafat ve gösterişin karşısında tutulmuştu fakat Kral da ağzını pek açmadı. Onu ölçüp biçiyordu. Ardından Stanley, Londra'dakinden bile daha coşkulu karşılandığı Paris'e gitti. Ağustos'ta Leopold'un asıl planlarından haberdar olan danışmanları ile detaylı görüşmelere başladı. Danışmanlar, efendilerine Kongo'ya girmenin nelere mal olacağı konusunda Stanley'nin yaptığı tahminleri iletiyorlardı. Henüz herhangi bir net karara varmamış olan Stanley, Britanya halkının bu konudaki fikrini değiştirmek hususunda son bir girişimde bulunmak için Londra'ya döndü. Ülkenin birçok yerini dolaştı, otuz konuşma yaptı. Fakat Kongo hakkındaki planları ya umursamazlık ya da şüphe ile karşılanıyordu.

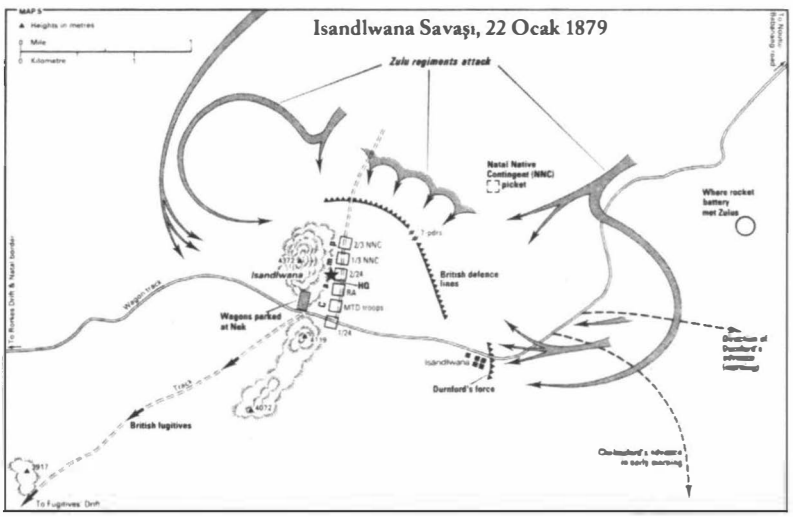
1878 sonbaharında Stanley resmi olarak Leopold'a biat etmişti: II. Kral Leopold'a Afrika'da beş yıl boyunca hizmet edecekti. Planlarda hâlâ bulanıklık vardı ve durumu mümkün olduğunca uzun bir süre boyunca gizli tutması için uyarıldı. Disraeli ya da İngiliz hükumetinin başka üyeleri soru soru soracak olurlarsa, projenin 'oldukça

[4] Hird, *Stanley, 171*, Stanley'nin güncesinden alıntıdır.

basit ve mütevazı bir girişim olduğunu söyleyecekti. Boma ve Stanley Havzası[5] arasında kurulacak üç hastane ve bilim istasyonu, Kongo'nun üst ve alt kısımlarını birbirine bağlayacak bir ulaşım planı, 'tamamen insani ve bilimsel amaçlar taşıyan'[6] görevinin içeriğini oluşturuyordu ve bu girişim Leopold'un Uluslararası Afrika Topluluğu gözetiminde Afrika'ya yayılma mücadelesinin bir parçasıydı. Stanley, Disraeli'ye yalnızca bu kadarını anlatabilirdi.

İlk başlarda Stanley de neye inanacağını bilemiyordu. Bunca gizlilik çabasını garip buluyordu. Üzerinde, Stanley'nin kurmak istediği istasyonların kırmızı ile işaretli olduğu büyük bir Kongo haritası, Brüksel'de kralın kurduğu organizasyonun *Comité des Etudes du Haut Congo*'nun ofislerinde asılıydı. Gizli planlar halka açık haldeydi. 'Belçikalılar', diyordu, 'fazlasıyla saf insanlar. Saf derken, diğer insanların işin içine burunlarını sokma kapasitelerinden haberleri olmamalarını kastediyorum.'

10 Şubat 1879'da yeni bir sefer için gerekli planları oluşturduktan sonra Stanley, Kongo'ya dönmek için Brüksel'den 'M. Henri' gibi saçma bir takma isim kullanarak ayrıldı. En azından kendisi saf değildi. Hakikaten de artık olayların iç yüzünü sezmeye başlamıştı. 'Kral, zeki bir devlet adamı. Yüksek derecede keskin bir zekası var, fakat onu bu işi gerçekleştirmeye sevk eden sebeplere burnumu sokmadan onunla sohbet edebilme olanağını pek bulamadım ... Uluslararası Topluluk kisvesi altında, Kongo havzasını Belçika'ya bağımlı hale getirmeyi hedeflemiş durumda.'[7]

Kendisine emanet edilen görevin büyüklüğünü fark ettiğinde, Stanley'nin tüm hoşnutsuzluğu kayboluverdi.

Disraeli ve İngiliz hükumetinin geri kalanı, Stanley'nin Leopold ile olan münasebetini sorgulama gereği duymamıştı. Bunun sebeplerinden biri, Dışişleri Bakanlığı'nın

[5] Ç.N. Stanley Havzası, günümüzde Malebo Havuzu olarak bilinir; Kongo Nehri'nin genişleyerek bir gölü andırdığı bir kısmıdır.

[6] Hird, 173.

[7] Aynı eserde, 175-7. Ayrıca bkz. B. Emerson, *Leopold*, 285.

eline, Whitehall'ın Stanley hakkındaki en büyük şüphelerini haklı çıkaran bir rapor geçmişti. Raporu yazan kişi, Stanley'nin Livingstone'a gereken desteği vermediği için ihbar ettiği Zanzibar Konsolosu Dr. John Kirk idi ve rapor, Stanley ile birlikte görev yapan Afrikalılar ile yapılan görüşmelere dayanıyordu. Yapılan iddialar oldukça cüretkârdı: Stanley bir adamı ölümüne tekmelemiş, siyahi bir metres edinmiş, bazı Afrikalıları tutsak edip köle olarak satmış, herhangi bir sebep olmaksızın köylere saldırmıştı. Kirk bu iddialara inanmış ve Stanley'nin seferinin 'insanlığın yüz karası' olduğunu belirtmişti.

Dışişleri Bakanlığı, Stanley'nin davranışlarının 'en iyi ihtimalle yüz kızartıcı' olduğuna katılıyordu.[8] Özetlemek gerekirse bu adamın ciğeri beş para etmezdi, gerçekleşme ihtimali düşük de olsa hükumetin Afrika'ya yayılmak fikrine sıcak bakması durumunda bunun için yapılacak bir planın, ellerine emanet edilmesi gereken son insandı.

O hafta Kabine, Zululand'den gelecek olan haberleri, pek de umursamayan bir hal içerisinde bekliyordu. Sör Michael Hicks Beach bir anda iyimser bir tavır takınmıştı. Ek kuvvetler, Frere'e ulaşmıştı. Hicks Beach, Disraeli'nin güvenini tazelemiş, 'Afgan mücadelesinde olduğu gibi savaşın kısa ve başarılı bir biçimde geçmesi ihtimalinin fazlasıyla yüksek olduğunu umuyorum,"[9] demişti. Frere'in despotluğuna karşı duyulan içerlemişlik hissi kaybolmaya başladı. Ne de olsa, işin başındaki adam oydu. Gönderdiği ihtiyatsız ültimatom dahi 'oldukça başarılı bir hamle' olabilirdi.

* * *

22 Ocak 1879'da, yeni aydan bir önceki gece 1.30'da, Isandlwana'nın göğe vuran sönük yansımasının altında, Binbaşı Francis Clery Lord Chelmsford'ın çadırına girdi. Clery neşeli ve fırça bıyıklı bir İrlandalıydı, merkez kıtanın karargâh subayıydı. Yırtık bir defter sayfasına karalanmış, aciliyeti yüksek bir mesaj getirmişti.

Generalin çadırı kampın yukarı kısmındaki tepenin üstünde, diz çökmüş bir aslan şeklini ya da 24. Alay'ın armasındaki sfenksi andıran kayalıklı bir çıkıntı olan Isandlwana'nın hemen altındaydı. Askerlerin çoğu ya çadırlarına çekilmiş ya da yamacın 800 metre kadarlık kısmına yayılmış olan kamp ateşlerinin etrafına uzanmışlar, Zululand'e yaptıkları intikal hakkında konuşuyorlardı. Zulular hakkında duydukları onca hikâyelere rağmen bu intikal resmen çocuk oyuncağı haline gelmiş, hatta hayal kırıklığı yaratmıştı. Ne yazık ki siyahların cesareti onlar ile dalaşmaya yetmiyordu.

İki gün önce Isandlwana'da kamp kurmuş ve yaklaşık 90 metre aşağıda uzanan ovaya uzun uzun bakmışlardı. Terk edilmiş gibi görünüyordu. Ovanın kıvrımları boyunca rastgele dikilmiş olan köylerde herhangi bir yaşam belirtisi göze çarpmıyordu. Güneydoğu tarafında, tüccarların öküz kağnılarının bıraktığı eski izler fark edilebiliyordu. Bu izler, dönerek devam ediyor ve zaman zaman akarsu oyuklarının içinden geçerek, Ulundi ve Cetshwayo'nun büyük köyünden yaklaşık 64 kilometre uzaktaki ufuk çizgisinin ötesinde kayboluyordu. Batı yönünde ise aynı izler 19 kilometre mesafedeki Rorke Çayı'na denk gelen Natal sınırına ulaşıyordu. İçleri su ile dolduğundan,

---

Dr. J. Kirk'ten Lord Derby'e, 1 Mayıs 1878, Dışişleri Bakanlığı, 84/1514. R. Hall, *Stanley*, 246.
Hicks Beach'ten Beaconsfield'a, 12 Ocak 1879, Buckle, IV, 424.

şimdi yol sıralı beyaz çadırların yanında boş vaziyette duran, levazım birliğine ait öküz kağnılarının geçişi ile kahverengi bir renk ile kaplanmışlardı.

Clery generali uyandırdı, ardından kamp yatağının yakınına yüzüstü uzandı ve ona mesajı okudu. Natal Atlı Polisi, Gönüllüler ve Natal Yerli Birliği eşliğinde, ileri-deki yolun keşfini yapmaya gönderdikleri Binbaşı Dartnell, düşmanın bir kısmını sol taraftaki hendeklerde gördüğünü bildirmişti. Sabah saatlerinde onlara saldırmak için, beyazlardan oluşan bir iki bölük askere ihtiyacı vardı. Chelmsford'ın tereddüdü uzun sürmedi. Harekât planı basitti. Üç küçük kıtası ile Zuluları Cetshwayo'nun Ulundi'de-ki köyüne sürecekti. Bizzat yönettiği merkez kıta, direkt olarak tüccarların kullandığı eski yoldan gidecekti. Öküz kağnılarını içi su dolmuş toprak yollardan götürmenin zorluğu bir yana, tek bir korkusu vardı: Zulular daha küçük gruplara bölünerek elinden kurtulabilirlerdi. Bu taktiğin, yerlilerle savaşmanın en zorlu yanlarından biri olduğunu geçen yıl Kreli ve Sandile ile savaşırken yaşadığı kayıplar ile öğrenmişti.

Mücadele muhtemelen sıkıcı fakat tehlikesiz geçecekti. Korkuları yoktu - Chel-msford ve diğer karargâh subaylarının inancı Zulların ciddi bir saldırı gerçekleştire-bilecek türde bir düşman oldukları yönündeydi. Mızraklar ve alaybozan tüfeklerinden başka hiçbir şeyi olmayan vahşilerin, sayıları binlere varan, atlı süvarileri ve modern topları olan İngiliz kuvvetlerinin 800 metre yakınına bile gelebilme şansları mı vardı ki? Bu yüzden Rorke Çayı'ndaki depoda da, Isandlwana'daki tepelerde de hiçbir tedbir almıyorlar, siper kazmıyor ya da kamplarını koruyacak savunmalar inşa etmiyorlardı. Chelmsford'ın bu durum için gösterdiği sebep de 'bir hafta sürecek'[10] olmasıydı, vakit kaybından ibaret olurdu. Clery'e söylediği üzere, elindeki kuvvetleri daha da bölmek gibi bir niyeti yoktu.

Chelmsford, kıtanın büyük bir kısmını Dartnell'e yardımcı olması için gönder-mişti. '24 Alay. 2. Tabur'a, dört adet top ve süvarilerin tamamı ile birlikte gün doğu-munda başlamaya hazır olma emri verin.' Durnford'ın yedek kuvvetlerini de getirecek-ti. 'Albay Durnford'a adamlarıyla birlikte kampı takviye etmesini söyleyin'[11] General'in çadırının yanında karargâh subaylarının çadırları bulunmaktaydı ve bunların arasında Clery'nin arasının açık olduğu Albay Crealock'ın çadırı da mevcuttu. Ne yazık ki Crealock bu konuşmalara kulak misafiri oldu ve Durnford'a emri kimin vereceğini sordu. Görev, merkez kıtanın kurmay subayı Clery'e mi düşecekti? Cevap 'Hayır, sen yapacaksın.'[12] olmuştu. Emri Crealock yazmıştı fakat tipik bir karmaşa peydah olmuş-tu. Crealock Durnford'a kampın komutasının kimde olduğunu, kampı takviye etmek için mi yoksa Chelmsford'ın ilerleyişine destek vermek için mi çağırıldığını söylemedi.

Clery kamptaki herkesi ayaklandırmamak ve düşmanı uyarmış olmamak için kalk borusu çaldırmadı. Karanlıkta, komutanları kendisi bizzat uyandırdı ve her birine tek tek komutları iletti. Güneş doğmaya başlamadan önce, general çoktan üniformasını giymiş ve çadırından ayrılmıştı. Tam o sıralarda, kampı korumak için geride kalacak

[10] Binbaşı C. Clery'den Alison'a, 18 Mart 1879, Alison Belgeleri, Brenthurst Kütüphanesi (Belgeler 6399). S. Clarke, *Invasion*, 64, *Zululand at War*, 122.

[11] Binbaşı C. Clery'den Albay Harman'a, 17 Şubat 1879, Alison belgeleri bahsedilen eserde Clarke *Zululamd*, 83.

[12] Clery'nin C2260 soruşturmasındaki kanıtı.

olan 1. Tabur 24. Alay'ın komutanı Albay Pulleine'e hiçbir emrin verilmemiş olduğu Clery'nin aklına geliverdi. İnisiyatif kullanarak ilgili emri yazdı ve emir eri aracılığı ile gönderdi. Generalin yokluğu sırasında kampın komutası Pulleine'de olacaktı. Kendisine, 'yalnızca savunma yapması'[13] emri verilmişti. Clery potansiyel tehlikeleri öyle küçümsüyordu ki Pulleine'e bunlardan bahsetmek konusunda tereddüt etti. Zulu grupları kampın yakınına gelse ve Pulleine onlara saldırmazsa ne olacaktı? Suç Clery'nin üstüne kalacaktı. Öte yandan, Sandhurst'te bir taktik dersi öğretmeni olan Clery, teoride Zululara harika bir fırsat sunduklarının farkındaydı.

Gün ışığı yolu aydınlatacak kadar belirir belirmez karargâh subayları, Clery ve kıtanın büyük kısmı Chelmsford'ın önderliğinde güneydoğuya doğru hareketlendi. 24. Alay 2. Tabur'dan altı bölük (yedinci bölük Rorke Çayı'nı korumak için geride bırakılmıştı), toplam altı topun dördü ve atlı süvarilerin tamamı mevcut ve hazırdı. Bu sırada, genç bir ulaştırma subayı olan Teğmen Horace Smith-Dorrien karanlığın ortasında yola inmiş, Crealock'ın kafa karıştırıcı mesajını Durnford'a iletmeye gitmişti.

Rorke Çayı'na giden yol kuzeybatı yönüne doğru yedi ya da sekiz kilometre kadar, kayalık tepelerin cenahları boyunca devam ediyor ve nehre doğru keskin bir sola dönüş çiziyordu. Smith-Dorrien o sabahki yolculuğu sırasında Zulu şefi Sihayo'nun köyüne yakın bir yerden geçti. Kulübeler yanmış ve terk edilmişti. Geçen hafta burada bir çatışma yaşanmış, birkaç Zulu ölmüş ve 400 kadar sığır, İngilizler tarafından yağmalanmıştı. Smith-Dorrien nehre doğru atını sürmeye devam etti. Farkında değildi ama ayaklarının dibinde yer yarılıyor ve cehenneme açılıyordu: asıl Zulu ordusunu gizleyen cehenneme.

Yolun doğusundaki hendeklerde, kovanlarına doluşmuş devasa bir arı sürüsü gibi, sessiz ve hareketsiz, ışıksız ve ateşsiz bir vaziyette; Cetshwayo'nun bizzat seçtiği yirmi bin savaşçı bekliyordu. Kral'ın planı Chelmsford'ınki kadar basitti, fakat daha iyi gizlenmişti. Ulundi'de otuz bin kadar insanı bir araya getirmiş ve onlara şu sözleri söylemişti:

> Sizi, Zululand'i işgal eden ve sığırlarımızı alıp götüren beyazlara karşı gönderiyorum. Rorke Çayı'ndaki kıta ile karşılaşacaksınız ve onları Natal'a geri püskürteceksiniz... Gündüz vakti saldıracaksınız; sayınız bunu kaldırabilecek kadar çok. Kendinizi yormamak için yavaş yürüyeceksiniz.[14]

Zulular, Natal sınırını geçmemek konusunda kat'i emirler almışlardı. 17 Ocak'ta Ulundi'den yola çıkmışlar, 21 Ocak'ta Isandlwana'nın doğusundaki vadiye varmış ve kendilerini gizlemişlerdi. Batıl inançlarına göre Zulular, ay 'ölü' iken savaşmamaları gerektiği için 23 Ocak'taki yeni ay doğumuna kadar saldırının ertelenmesini planladılar. Bu esnada da platonun en ucunda saklanmış olarak beklediler. Yakın mesafeye uygun mızrakları ve beyaz inek derisinden yapılmış kalkanlarına ek olarak, birçoğu modern Martini-Henry marka tüfekler kullanıyordu. Tüccarlardan aldıkları bu silahlar, tıpkı bu ordunun kendisi

[13] Clery'den Alison'a, 28 Nisan 1879, bahsedilen esede.

[14] *The Times*, 22 Mart 1879 H. Colenso, vb.den alınmıştır, *Zulu War*, 408.

gibi henüz denenmemişti - Zulu ordusu iç savaş sırasında meydanlarda boy göstereli yirmi yıl olmuş ve aralarından hiçbiri daha önce beyazlara karşı savaşmamıştı.

Albay Durnford, Smith-Dorrien'ın getirdiği mesajı sabah saat 5.00 sularında Rorke Çayı'nda aldı. Siyasi temsilcisi olan, Sör Theophilus'ın oğlu (babasının izlediği politikalara katılmasa da) ve Durnford'ın sadık bir hayranı George Shepstone'a danıştı. 'Tıpkı beklediğim gibi,' diye yanıt verdi Durnford. 'Bir an önce gitmeliyiz. General bir Impi'ye saldırmak üzere yola çıkmış.'[15] Elindeki kuvvetler pek fazla destek verebilecek güce sahip değildi; yalnızca bir roket bataryasına ek olarak Natal'dan ve Basutoland'den gelen 300 atlı yerliden oluşuyordu. Fakat bu Hlubilileri ve diğer yerlileri Durnford bizzat eğitmişti. İnsanın içine işleyen bir sadakat duygusu ile onun emri altında görev yapıyorlardı. Sabah saat 10.30 sıralarında Durnford, atı Chieftain'ın üzerinde Isandlwana'ya varmış ve 24. Alay 1. Tabur komutanı Albay Pulleine ile buluşmuştu. Peki ya kampın komutası kimde olacaktı? Durnford'ın görevi neydi? Crealock'ın gönderdiği emirler, bu gibi soruları cevaplamıyordu. Pulleine açık konuştu: 'Benden kıdemli biri olarak buraya kadar geldiğiniz için üzgünüm, komuta tabii ki sizde olacak.' Durnford itiraz etti. 'Sana engel olmaya niyetim yok. Kampın içinde kalmayacağım.'[16] İkiye bölünen komuta kademesi, garnizonun daha da zayıf kalmasına sebep oldu. Pulleine veya Durnford'ın - hatta George Shepstone'ın dahi, tehlikeden zerre haberleri yoktu. Tek bildikleri, ufak Zulu gruplarının kuzeydoğu tarafındaki plato civarında, Chelmsford'ın geçen gün incelemeyi ihmal ettiği bir pozisyonda görüldükleriydi. Bu hareketlilikler, sabah saat 8.00'da Pulleine tarafından General'e iletilmişti. Pulleine'in gözcüleri son raporları ile Zulular'ın geri çekilmekte olduğunu söylemiş, hatta Chelmsford'ın ana kıta ile beklemekte olduğu noktaya doğru gittiklerini belirtmişlerdi.

Felaketin nasıl önlenebileceğine dair yapılan, sonu gelmeyen münakaşaların sürdüğü aylar boyunca kabul edilen yegâne nokta, en önemli anın Durnford'ın gelişi olmasıydı. Chelmsford'ın, karargâh subaylarının ve Clery'nin dahi değil de Boerlerin tavsiyelerine uymak suretiyle Durnford ve Pulleine içinde bulundukları vahim durumu fark etmiş ve bir an önce bir savunma planı yapmış olsalardı, kampın içinde ya da yanındaki hangi savunma hattının daha iyi olacağına karar vermiş ve orayı güçlendirmiş olsalardı, korumalı siperler kazılmış; savunmayı arttırmak için taşlar yığılmış, kağnılardan bir barikat oluşturulmuş, net bir atış alanı oluşturmak için çadırlar sökülmüş ve kısacası herhangi bir savunma hazırlanmış olsaydı, belki bir şansları olurdu.

Hali hazırda Durnford, eğer bir tehlike varsa onun da Chelmsford'a ve ana kıtaya karşı olduğunu düşünüyordu. Saat 11.00'i gördükten hemen sonra, George Shepstone'ı ve sadık yerlilerini roket bataryası birlikte alarak Zulular'ın önünü kesmek için Chieftain'a atlayıp, içi geçmiş olan sol kolu eyere çarpar vaziyette oradan ayrıldı.

Lord Chelmsford zorlu bir sabah geçiriyor, kendisi ve kıtanın komutanlarına öfke duyuyordu. Atlı adamları ile ovanın 16 kilometre güneydoğusunda kalan Dartnell'i buldu. Fakat Dartnell'in, sol tarafta kalan hendeklerde olduğunu iddia ettiği Zulular ise

[15] E. Durnford, *A Soldier's Life*, 226.
[16] Aynı eserde.

orada yoklardı. Birçoğu kaçıp kaybolmuştu. Seksen düşmandan ibaret olan ufak bir grup kalmıştı. Aşırı yoğun çalışmanın ve adam akıllı bir karargâh subay desteğinin eksikliğinin General'i ne kadar şaşırtıcı derecede huysuz bir hale getirdiği, Clery'nin dikkatini çekti. Başlarına bir de bu sorunun çıkmış olmasına katlanamıyordu. 'Şu adamların bir kısmını öldürmek dışında, sabahtan beri yaptığımız her şey boşa gitti,'[17] demişti.

Sabah saat 9.30 civarında Clery, Pulleine'den gelen acil bir mesaj aldı: 'Elimize ulaşan bilgilere göre Zulular büyük bir ordu ile kampın sol cephesine doğru ilerliyorlar. Saat 8.05.' Clery, mesajı General'e gösterdi ve 'Bu son gelen rapor ile ilgili ne yapalım?' diye sordu. 'Yapılacak hiçbir şey yok,'[18] cevabını aldığında öfkesini gizlemeye çalışarak oradan ayrıldı. Chelmsford'ın Pulleine'e destek için gönderdiği kuvvetler, Kumandan Browne'ın komutasındaki Natal yerlilerinden oluşan güçsüz bir taburdan ibaretti. İki subaya da yakındaki bir tepeye çıkıp, dürbünleri ile kampı gözlemelerini söyledi. Subaylar saat on bire kadar orada kaldılar ve herhangi bir sıra dışı gelişme olmadığını bildirdiler. Bu esnada Chelmsford da, askerlerin ovada, açık havada ikinci kez gecelemelerine karar verdi. Yüzbaşı Gardner'a kampa geri gitmesini söyledi ve Pulleine'e çadırların ve diğer malzemelerin kağnılara yüklenerek önden gönderilmesini iletme emri verdi.

Günün geri kalanı da, ilk kısmı kadar sinir bozucu geçti. Clery'nin içinde yatan taktik öğretmeni, Chelmsford'ın gereksiz riskler almakta olduğu hissini üzerinden atamıyordu. Elindeki kuvvetleri neden bölmüştü? Zulular'ın 'büyük bir ordu'ile kampa doğru ilerlediklerini öğrendikleri halde neden geri çekilip kampa dönmüyordu? General, kendisine bu konuda verilen tüm tavsiyeleri yok sayıyordu.

Gözlerden uzakta ve kampa Clery'nin olduğundan daha yakın mesafede, altı topundan dördünü alarak General Chelmsford'a eşlik etme emrini almış olan; topçu bataryalarının güler yüzlü ve hantal komutanı Albay Harness at üstünde ilerlemekteydi. Öğlen saat bire az bir vakit kala, topçuları ile birlikte kampın olduğu taraftan gelen top seslerini duymuş ve şaşırmışlardı. Kuzeydoğu yönündeki yayla topraklarının, top mermilerinin çarpması ile havaya sıçrayışını gördüler. Bunu yapanın, Pulleine'e bıraktıkları iki top olduğunu düşündüler. Harness neler olup bittiğini araştırmak istediği sırada bir haberci beliriverdi. Chelmsford'ın o sabah kampa geri gönderdiği Kumandan Browne'dan gelen, çaresizlik kokan bir mesajdı bu. Şöyle diyordu: 'Tanrı aşkına geri dönün. Kampın etrafı sarılmış halde.'[19] Harness'ın bundan daha büyük bir sebebe ihtiyacı yoktu. Dört topu da yanına alarak hemen yola düştü. Chelmsford'ın kıdemli yardımcısı ise bu duruma şahit oldu ve anında durumu komutanına bildirdi. Dakikalar içerisinde Harness geri çağırıldı ve Browne'ın deli saçması mesajını umursamaması söylendi.

Chelmsford, kampın herhangi bir tehlike altında olamayacağı fikrine sıkı sıkıya tutunuyordu. Ne de olsa bin tüfekli asker ve iki top kampın savunması için geride bırakılmıştı. Kampta devam etmekte olan çatışmalara dair dönen dedikodulara aldırmadı.

[17] Clery'den Harman'a, 17 Şubat 1879, bahsedilen eserde.
[18] Aynı eserde.
[19] E. Durnford, *A Soldier's Life*, 244.

Saat 12.15 civarında Zululu tutsaklardan bazılarını tercümanı aracılığı ile sorguya çekti. Bu tutsaklara göre, o gün Ulundi'den yirmi binden fazla askerden oluşan büyük bir Zulu ordusu gelecekti. Aldığı bu haber Chelmsford'ı endişelendirmedi. Eğer düşman tek bir yerde ne kadar çok toplanırsa, bu mücadeleyi sonlandırmak o kadar kolay olurdu. İşte tam o sırada kuzeyden top sesleri geldi. 'Duydunuz mu?' diye bağırdı Zululu tutsaklar, 'Kampta çatışma var.'[20] Bir saat sonra at üstünde bir yerli, tepeden son hız iniverdi. Söylediğine göre, Isandlwana'daki çatışmadan gelen dumanları görmüştü. Chelmsford ve kurmayları adamın söylediklerini kontrol etmek için tepeye çıktılar. Dürbünlerini, yaklaşık on altı kilometre ötedeki o tuhaf tepeye çevirdiler. Güneş, kayalıkların gerisinde duran o mükemmel dizilimli çadırların üzerinde tüm berraklığıyla parlıyordu. Çadırların arasında hareket eden adamlar vardı. Bunda tuhaf olan herhangi bir şey yoktu. Crealock, Clery'e döndü ve 'Ne de gülünç! Gerçekten saldırıyorlar kampımıza. Pek gülünç!'[21] dedi.

Şok içindeki felaketzedelerin parça parça anlattıklarından o korkunç günde neler yaşandığı tahmin edilebilir.

Normalde bir Zulu İmpi, bir boğa gibi göğsünü gerip belini geride tutarak, boynuzlarıyla kurbanını sarmak suretiyle saldırırdı. Fakat bu ordu daha ziyade dev bir nehir gibiydi; önce sessizce nehir yatağının kıyısına taşmış daha sonra altındaki vadiyi çarparcasına doldurmuş, bir gelgit dalgası gibi ağaçları ve evleri kenara savurmuştu.

İlk başta Albay Durnford'ın adamları, onun bu tehlike karşısında coşkulu göründüğünü düşünmüşlerdi. Karşılarındaki manzara, korkuyla karışık huşu vericiydi. Zulu ordusu kenarlardan taştıkça yemyeşil yayla siyaha büründü. Durnford roket bataryasını sol cepheye gönderdi ve kendisi sağ cephedeki saldırıyı durdurmak için ileri atıldı. Roket bataryası kısa süre içinde saf dışı kaldı ve Durnford da hayatta kalanlarla birlikte kampın 800 metre kadar doğusuna püskürtüldü. George Shepstone, Pulleine'i tehlikeden haberdar etmek için atına atladı ve hızla yola koyuldu. Durnford, askerlerine siper kazmalarını söyledi. Emri altındaki Basutolulardan biri olan Jabez, daha sonra manzarayı şu şekilde anlattı:

> Sonunda, kampa yakın olan kötü, kayalık bir araziye ve ufak bir akıntının yanına ulaştık. Burada uzun süre dayandık, hiç durmadan ateş ediyorduk. Albay atının üstünde bir ileri bir geri koşturuyor, bizi cesaretlendiriyor - bizimle sohbet ediyor hatta kahkahalar atıyordu. 'Ateş edin, evlatlarım!' 'Harikasınız evlatlarım!' diye bağırıyordu. İçimizden bazıları, onun kendisini bu şekilde tehlikeye atıyor olmasından hoşnut değildi ve arkamızda kalmasını istiyorduk. O ise bize gülüyor ve 'Tamam yeter, saçmalamayın artık,' diyordu. Fazlasıyla sakin ve neşeliydi. Sayımız fazla olmasa da, önderimizin bizi idare etme biçimi sayesinde Zuluları o cephede uzun süre tutmayı başardık... Ama maalesef ki cephanemizin bitmesi an meselesiydi.[22]

Durnford'ın atlılardan oluşan ufak birliği yavaş yavaş tepeye doğru püskürtülürken, Pulleine'in beş piyade bölüğü, iki topçu takımı ve yarı silahlı yerlileri kampın öteki tarafında, binlerce Zulunun bitmek bilmeyen saldırısını durdurmaya çalışı-

[20] Norris-Newman, *Zululand*, 57.
[21] Clery'den Alison'a, 18 Mart 1879, bahsedilen eserde Clarke *Zululand*, 122.
[22] F. Durnford, *A Soldier's Life*, 228-9.

yordu. İlk başlarda endişe yoktu. 24. Alay 1. Tabur'a bağlı olan bu bölükler, Kreli ve Sandile kabilelerine karşı yapılan savaşta tecrübe kazanmışlardı. Yerlilerin saldırısını bitirmek konusunda asla hayal kırıklığına uğratmayan yegâne taktiği biliyorlardı: toplardan atılan mermiler ve Martini-Henry marka tüfekler ile açılan toplu ateş.

Fakat Zulular sayısı yirmi bindi ve Gcalekalılar gibi hareket etmiyorlardı. Merkezdeki kısım, ön savunma tedbirlerini sayıları ile boğuyordu. Yanlardaki birlikler kampın içine doluşuyordu. Mesafe kısaldıkça, toplar şarapnel mermilerini bırakıp kasalı mermilere geçti. Zulular her şeye rağmen atılmaya devam ediyordu, yeni ve eski tip tüfekler ile ateş ediyorlar, mızraklarını sallıyorlar, savaş çığlıkları atıyorlar ve devasa bir arı kovanı gibi uğulduyorlardı. Korkudan akıllarını kaçıran yerli piyadeler gruptan ayrılıp kaçtılar.

Bir anda, her şeyin disiplin ile ilerlediği, askerlerin çalınan düdükler ile komut alarak pozisyon değiştirdiği o nizami yer, dehşete gömüldü. Askerler kampa doğru geri çekilmeye çalışıyordu fakat kamp dumanlar içindeydi ve Zulular ile dolup taşıyordu. Herkes kendi başının çaresine bakacaktı. Yerlilerin çoğu, çoktan nehre doğru uzanan taşlı yoldan kaçmışlardı. Çok geçmeden o yol panik içindeki askerler ile dolmuştu, birçoğu yaralıydı ve imdat çığlıkları atıyordu. Piyadelerin şansı tükenmişti. 24. Alay'ın bir kısmı subaylar tarafından toparlandı. Ufak gruplar halinde, mermileri bitene dek sırtlarını birbirlerine vererek savaştılar. Bazıları Zulu gruplarının ortasına dalarak içlerinden geçmeye çalıştıysa da yol üstünde avlandılar. Topçular da bir kanalın içinde mahsur kalmış, topları devrilmişti. Pulleine'in, Chelmsford'a son bir not bırakmak için çadırına döndüğünü söyleniyordu. Durnford da oradan kaçmak fikrini tamamen aklından çıkarmış gibiydi. Sırtına başka hiç kimseyi bindirmeyen sadık savaş atı Chieftain'ını salıvermişti. Son savunmasını kayalığın hemen altındaki dar alanda yapacaktı. Altındaki iyi atı ile kaçabilme şansı yüksek olan George Shepstone da geri döndü ve ona katıldı.

Orada gerçekleşen katliamı, hayatta kalan yalnızca bir avuç beyaz adam anlatabiliyordu. Bunlardan biri, o sabah Rorke Çayı'na mesaj götürmeye giden genç lojistik subayı Horace Smith-Dorrien idi.

> Biz daha nerede olduğumuzu anlayamadan, önlerine gelen herkesi mızraktan geçirerek kampın ortasına indiler. Altında atı olan herkes kaçtı. Düşman, yarı yürür yarı koşar gibi bir eda ile hızla ilerliyordu. Etrafımıza baktığımızda çevremizin tamamen sarılı olduğunu ve Rorke Çayı'na giden yolun kapandığını gördük. Hepimiz, sayılarının en az olduğunu gördüğümüz yere doğru yöneldik. Herkes bir curcuna içinde, dev kayaların ve taşların kapladığı yerden ilerlemeye devam etti ve sonunda derin bir kanala vardık. Atlarımızın oradan nasıl atlayabildiği konusunda hala bir fikrim yok. Benim altımdaki at dizi kırık, yaşlı bir düldül idi ve bana ait bile değildi - her an devrileceğini düşünüyordum. O kanaldan atlarken, düşmanın içinden geçmemiz gerekti ve adamlarımızın çoğunu orada kaybettik. Bana yapılan saldırıları mucizevi bir şekilde ucuz atlatıyor ve at üstünde hızla ilerlerken tabancam ile onlara ateş ediyordum. Nehre doğru uzanan arazi o kadar zorluy-

du ki Zulular atlarımız kadar hızlı koşuyordu ve koşarken öldürmeye devam ediyorlardı. Beyazlardan çok az kişi kalmıştı; at üstündekilerin çoğu bizim siyahlardı. Buffalo Nehri'ne açılan uçurum gibi bir yere gelene kadar böyle devam etti.

Atımdan indim ve durdum. Atlı piyade birliğinden zavallı bir adam - bir er - kolundan vurulmuştu, yanından geçerken bana kolunu bir şey ile sarıp kanamayı durdurabilirsem durumunun düzeleceğini söylüyordu. Ben de mendilimi çıkarıp koluna sardım ve bağladım. Tam o sırada topçu birliğinden Binbaşı Smith yanıma geldi ve 'Tanrı aşkına bin şu atına be adam, Zulular tepemize binmek üzereler' dedi, kendisi de yaralıydı. Yerdeki yaralı adam için elimden geleni yapmış olarak kalktım ve atıma binmek için hareketlendim. Bindiğim sırada atım uçurumun dibine doğru sendeledi, bir mızrak darbesi almıştı. Umudumu yitirmiştim; Zulular etrafımı sarmıştı, o yardım ettiğim adam ve Binbaşı Smith dâhil tüm yaralıları öldürüyorlardı. Fakat böyle anlarda insanların sarıldığı o tuhaf umut içimi kapladı ve koşarak nehre atladım. Yaptığım şey, kabarmış dalgaların içine atlamaktan halliceydi.

Akıntı beni inanılmaz bir hız ile taşıyordu. Sahibinden kaçmış bir ata denk geldim, kuyruğunu yakaladım ve beni sapasağlam bir şekilde kıyıya çıkardı.[23]

Zulular doğu kıyısından ateş ederek, etrafındaki adamları öldürmeye devam ettiler. Smith-Dorrien ata binemeyecek kadar bitap düşmüştü. Botlarının içi su ile doluydu. Zulular onu nehrin yaklaşık beş kilometre uzağına kadar kovaladılar. Yalpalayarak da olsa yoluna devam etti ve o gece, Natal bölgesinin 16 kilometre içindeki Helpmekaar'a ulaştı. Sonradan öğrendiğine göre, katliamdan sağ çıkan yalnızca beş imparatorluk subayından biriydi. Toplamda o sabah kampta neşeyle kahvaltılarını yapan 800 beyaz adamdan sadece otuzu kurtulmuştu.

Saat üçü gösterdiğinde Lord Chelmsford büyük Zulu ordusunun, elinden kaçtığını fark etti. Kampa doğru yavaşça yol alan kıtanın en başında at sürüyordu. Yorgun ve sinirliydi. Zorlu bir gün boyunca çalışmış ve karşılığında hiçbir şey alamamıştı. Saat beş civarında, yerlilerden oluşan taburlardan birinin komutanı olan Lonsdale ile buluştu. Lonsdale geçen gün çok kötü bir biçimde düşmüş ve başına darbe almıştı fakat kampta olan bitene birebir tanıklık etmişti.

Atı oldukça hırpalanmıştı. Atlı bir Zulu'nun peşinden giderken, adamları ile irtibatı kopmuştu. Sonra da saat üç civarında, yolu takip ederek dalgın bir halde kampa geri dönmüştü. Kampa geldiğinde, dikkatsiz bir yerli nöbetçi ona ateş etmişti. Kafası dağınıktı ve yorgundu. Kamp, kırmızı ceketliler ile doluydu. Sonradan kafasına dank etmişti. O kırmızı ceketlerin içinde siyah adamlar vardı. Ortalıkta tek bir beyaz bile yoktu. Zulular kampı yağmalıyorlardı. Atını geri döndürdü ve koşması için kamçıladı; etrafında kurşunlar vızıldıyordu.

Clery Chelmsford'ın yüzündeki ifadeyi gördü. Bu olanlar önceden içine doğmuş olduğu halde, Clery bile şaşkına dönmüştü. Subayların çoğu, gelen haberlere inanmayı ilk başta reddetmişti. Chelmsford kendisine çekidüzen verdi. Clery'nin daha sonra

[23] Teğmen H. Smith-Dorrisen *Brecon County Times*'ta F. Emery, *The Red Soldier*, 88-90'dan alınmıştır.

söylediği üzere, 'Tamamıyla kendisine gelmişti - hiçbir şeyden vazgeçmiş gibi görünmüyordu.'[24] Yapılacak tek bir şey vardı.

Chelmsford, 24. Alay 2. Tabur'un altı bölüğünü de sıraya dizdi ve onlara şunu söyledi: 'Düşmanlar kampımızı ele geçirdi. Arkadaşlarımızın çoğu, kampı savunurken canlarını feda etmiş olmalılar. Savaşmak dışında bir seçeneğimiz kalmadı - ki şunu bilin, tüm gücümüzle savaşmamız gerekecek. Hayatlarımız buna bağlı. Sizleri tanıyorum ve sizlere güvenebileceğimi biliyorum.'[25]

Kıta zifiri karanlıkta, yokuş yukarı zirvede beliren kayalıklara doğru yürüyordu. Nöbetçilerin düzensiz bir biçimde yaktıkları ateşler yanıyor ve Rorke Çayı'ndaki misyon merkezinden meşum bir parıltı yayılıyordu. Chelmsford, bir tuzağa gidiyor olmaktan endişe duyuyordu. Kağnılar, askerlerin ilerleyişini yavaşlatmak için boğum noktasına çekilmişlerdi. Askerlerden biri, hareket eden birilerini gördüğünden emindi; diğerleri de boğuk çığlıklar ve mızrakların kalkana vuruş seslerini duyuyordu.

Chelmsford topçulara, kağnıların olduğu yere dört el şarapnel mermisi ile ateş etmelerini emretti. Kulakları sağır eden patlama vadi boyunca tekrar tekrar yankılanarak ovanın ötesine ulaştı (kuzeyde kırk kilometre ötede, kamp ateşlerinin başındaki Albay Evelyn Wood'un askerlerinin olduğu yere kadar). Sonra ses kesildi. Vhelmsford, bir grup askere kayalığın karşısındaki taşlı tepeyi kontrol altına alma emri verdi. Askerler, görevlerini başardıklarını sevinç çığlıkları ile bildirdiler. Kağnılara ulaştıklarında, terk edilmiş olduklarının farkına vardılar. Zulular geldikleri kadar sessiz bir şekilde çekilip gitmişlerdi. Toplar, bomboş bir geceye ateş etmişti.

Kıtanın askerleri, herhangi bir saldırı ihtimaline karşı silahları ile birlikte dinlenme emri almışlardı. Herhangi bir İngiliz kıtasının geçirebileceği daha korkunç bir gece olamazdı. Çatışmanın en yoğun olduğu yerde, açık havada dinleniyorlardı. Uzanacak yer bulmaya çalışırken, cesetlere takılıyorlardı. Chelmsford sürekli volta atıyor, adamlarına uyumamalarını söylüyordu. Kimisi, onun telkinlerine rağmen uyumayı becerebildi. Diğerleri ise, daha o sabah yanlarından ayrıldıkları yoldaşlarının yanı başında sanki bir kâbustaymış gibi öylesine uzanıyordu.

Hava aydınlanmadan önce Chelmsford orada Zulu ordusu ile karşılaşıp savaşmak zorunda kalma ihtimalleri de olsa kıtaya Rorke Çayı'na geri çekilme emri verdi. Askerlere, ölü yoldaşlarını gömme izni veremeyecek kadar endişeliydi. Cesetleri sadece görmek dahi onlara fazla gelebilirdi. Charles Norris-Newman adındaki, *Standard* gazetesinden gelen bir muhabir, gün doğmadan bir saat önce uyanmış, ölülerden herhangi birini tanıyıp tanımayacağını görmek için etrafa bakınıyordu. Karşılaştığı şeyler midesini bulandırdı. Askerlerin çoğunun üzerinden kırmızı ceketleri alınmıştı, çıplak ya da yarı çıplak yatıyorlardı. Zulular cesetlerin hemen hemen hepsini parçalamış, karınlarının alt kısmına geleneksel kesiklerini atmışlardı. Vurulmuş ve kılıçtan geçirilmiş olarak, gruplar halinde uzanıyorlardı; akla gelebilecek her şekle sokulmuş, kağnılardan alınan çay ve şeker çuvalları, tuvalet kâğıtları, ölü atlar ve öküzlerin arasına

[24] Clery'den Harman'a, 17 Şubat 1879, bahsedilen eserde.
[25] Aynı eserde.

atılmışlardı.

Ölülerin yalnızca ufak bir kısmını tanıyabildiler. Askerlerden biri, ilk başta kızıl yeleğinden ötürü bir istihkâm subayı olduğu düşünülen bir cesedin üstünde altın bir saat gördü. Bu saatin Durnford'a ait olduğu, aylar sonra Piskopos Colenso tarafından anlaşılacaktı. Tam öğleden sonra 3.40'ta durmuştu. Saldırı başladıktan sonra neredeyse dört saat boyunca; son nefesine dek savaşmıştı. George Shepstone da onun yanı başında can vermişti.

Chelmsford'ın parçalanmış haldeki kıtası, pusu ihtimaline karşı Buffalo Nehri'ne doğru intikallerine devam etti. Rorke Çayı'na geldiklerinde, misyon merkezinin hâlâ alevler içinde olduğunu gördüler. Fakat askeri karargâh ve Buffalo Nehri'nin diğer kıyısına geçmelerini sağlayacak olan geçit güvendeydi. 24. Alay 2. Tabur'a bağlı olan bölüklerden biri, Isandlwana'daki askerlere kıyasla çok daha büyük bir sayısal dezavantaja sahip olmalarına rağmen devasa bir Zulu ordusunu geri püskürtmüştü. Aldıkları ufacık bir tedbir sayesinde hayatta kalmışlardı: alelacele inşa edilmiş, bisküvi kutuları ve taş duvarlardan oluşan bir savunma hattı.

* * *

Isandlwana'da yaşanan felaketin kuvvetli yankısı önce Natal'da ve Cape'de, sonrasında ise İngiltere'de hissedildi. Chelmsford ve kurmayları nefessiz kalmış halde Pietermaritzburg'a gelmişler, askeri kuvvetlerin geri kalanını kendi başlarına bırakmışlardı. Crealock'ın söylediğine göre General 'fena halde sarsılmıştı'. Karargâh subayları, onun tamamen aklını yitirmesinden endişe duyuyorlardı. Natal'ın her yerinde, Durban kadar güneyde bile insanlar savunma tedbirleri inşa ediyor ve Zulu istilasına karşı hazırlanıyordu. Zulu orduları ise Kral'ın emirlerine sadık kalmak suretiyle sınırı geçmiyorlardı.

Londra'da, 12 Şubat gece yarısından yaklaşık bir saat sonra, Hicks Beach'in Portman Meydanı'ndaki evine bir telgraf ulaştı. Telgrafta yazan şey o kadar hayrete düşürücüydü ki, yalan olması mümkün değildi. Lord Chelmsford'ın merkez kıtasının yarısı Isandlwana denen bir yerde Zulular tarafından katledilmişti. Lord Chelmsford ve hayatta kalan diğerleri Natal'a kaçmışlardı. Bu yenilgi, son yüzyılın başlangıcından beri İngilizlerin aldığı en küçük düşürücü yenilgiydi. Zulular 858 beyaz adamı (52 subay dâhil) ve 471 siyahi askeri (silahsız olanlar ile birlikte) öldürmüşlerdi. Kabine dehşet içindeydi. Disraeli, bunun kendi hükumeti açısından ölümcül bir darbe olduğunun farkındaydı. 'Çok üzgünüm,' diye yazmıştı, 'herkes beni tüm Bakanların arasında en şanslısı olduğum için kutlarken, şimdi başımıza gelen felakete bakın!'[26] Kraliçe'ye, bu yaşananların her şeyi değiştireceğini, İngiltere'yi diğer süper güçlerin nazarında küçük düşüreceğini, nüfuzunu zedeleyeceğini ve maddi gelirlerin tükeneceğini söyledi. Zulular, doğru zaman geldiğinde fethedileceği gerçeği kaçınılmazdı. Fakat bunun bedelini Disraeli'nin hükumeti ödeyecekti. Isandlwana'da yaşananlar, Gladstone'ın ve Liberallerin tekrar kontrolü ele almasına sebep olacaktı.

[26] Beaconsfield'dan Leydi Bradford'a, 12 Şubat 1879, Zetland, *Disraeli's Letters*, 11, 207.

Twitters, Frere ve Shepstone, Cape'ten Zambezi'ye kadar uzanan yeni bir İngiliz İmparatorluğu kurmayı hayal etmişlerdi. O hayal, Isandlwana'daki savaş alanında ölmüştü. Fakat geçmişi gizlemek, o tepede yatan, rengi atmış cesetleri gömmekten daha kolay olmayacaktı.

Çok yakında Afrika mevzuu ile ilgilenme görevi Gladstone'a verilecek, o da birçok yeni problem ile yüzleşmek zorunda kalacaktı. Carnarvon, Frere ve Shepstone'ın izledikleri baştan savma politika, onları geri dönüşü mümkün olmayan bir yola sokmuştu. Transvaalli Boerler, milliyetçilik akımının yeni ve saldırgan bir türünü yaratıyorlardı. Dahası, Britanya'nın hak iddiasını kıskanan Fransa da kendi imparatorluklarını Afrika'da genişletmek için fırsat kolluyordu.

Her şeye rağmen, 1879 yılında Boer milliyetçiliği da Fransız emperyalizmi de Britanya için mevcut bir tehdit teşkil etmiyordu.

İngilizlerin dikkati, Mısır'da çıkan bir krize yönelmişti. Kahire sokaklarında tuhaf bir hadise yaşanıyor, beyhude bir isyan peydah oluyordu. Bu isyan, Orta Afrika'da büyük bir Mısır İmparatorluğu kurma hayali taşıyan ve bunun için ülkesini rehin bırakan Mısır Hidivi (Türk Valisi) İsmail Paşa'nın işine geliyor gibi görünüyordu.

5. BÖLÜM

İSMAİL'İN İMPARATORLUK HAYALİ

Mısır ve Sudan
18 Şubat 1879-Haziran 1880

'Yabancı bir Güç bu ülkeyi [Sudan'ı] tereyağından kıl çeker gibi alabilir. Halkın milliyetçilikle alakası yok. Hükümetleri iyi olduktan sonra dini umurlarında olmaz... [Mısır'daki] Hükümetin medenileşmeye halktan çok daha fazla ihtiyacı var.'
Ekvatorya Valisi, *Albay Charles Gordon*, ailesine yazdığı mektuptan, 11 Nisan 1876

Kahire'deki tuhaf olaylar - gerçek başkaldırı bir yana, isyan bile denemezdi - 18 Şubat 1879'da öğle vaktinden birkaç dakika sonra ortaya çıktı.

Geniş, kenarlarında sıra sıra ağaçlar uzayan, Kahire'nin tüm yeni Paris tarzı bulvarları gibi tuhaf ölçüde dümdüz bir cadde Hidiv'in Abdin'deki ucu bucağı görünmeyen rokoko sarayını Malieh'e, gösterişten uzak Maliye Bakanlığı'na bağlıyordu. Bu güzel caddenin ilerisinde, zıt yönlerden korumasız iki kapalı at arabası geldi. Birincisini Meclis Başkanı (tesir itibariyle Başbakan), Ermeni bir Hıristiyan olan Nubar Paşa; ikincisini de Maliye Bakanı, İngiliz vergi uzmanı Rivers Wilson sürüyordu.

Birdenbire Wilson bağrışmalar duydu ve silahlı ve kılıçlı birkaç adamın öne doğru koşarak Nubar'ın arabasını eken atların başlarını tuttuklarını gördü. Wilson cesurca Nubar'a yardım etmek için elindeki değneğiyle aşağı indi. Ancak onun da üzerine çullandılar, sakalından çektiler ve tekme tokat Nubar'ın arabasına bindirdiler. Nubar da itilip kakılmış, fesi oradan oraya tekmelenmiş, kravatı yırtılmış ve paltosu toz içinde kalmıştı. Ardından, - siyasi açıdan ülkede Hidiv de dâhil herkesten güçlü olan- iki adam çete tarafından Malieh'e götürüldü. Orada çete liderleri, 'Hıristiyan köpeklerine ölüm!' diye bağırarak Wilson'ın üst kattaki odasına girmeye çalıştılar.[1]

Nubar ve Wilson, adamların Mısır ordusunun subayları olduğunu anladıklarında şoka uğradılar. Aralarında fellahlardan, halktan seçilerek askere alınan Arabi adında bir albay da bulunuyordu. Kendilerinin ve ailelerinin açlıktan kıvrandıklarını söylediler. Birkaç hafta önce alınan, daha eksik maaşlarını ödemeden maaşlarının yarıya indirilmesi kararını protesto ediyorlardı.

[1] Konsolos Vivian'dan Lord Salisbury'e, 20 Şubat 1879, Dışişleri Bakanlığı, 497/iii/1/57.

Bu esnada, Başkonsolos Vivian, Kahire'deki İngiliz diplomatik temsilci, olayı duymuş ve dörtnala Hidiv'i uyarmaya gitmişti. Fransız subaylarının Saint-Cyr'daki harp okulu mezunu Hidiv İsmail Paşa Hazretleri, son derece cesur bir adamdı - yapmacık cesarette kimse eline su dökemezdi. Korumasını beklemeden Vivian'la birlikte atını Bakanlık'a doğru sürdü. Geldiklerinde binanın çevresi subaylarca kuşatılmıştı. Kalabalık, Hidiv'in arabasına saygıyla yol açarak Paşa Hazretleri'ni çığlık çığlığa karşıladı. İsmail'in Nubar Paşa'dan nefret ettiği, duygularının da karşılıklı olduğu herkesçe biliniyordu. Nubar Paşa'nın güvende olduğundan emin olduktan sonar İsmail isyancılara dönerek gitmelerini söyledi ve adil isteklerini yerine getireceğine söz verdi. 'Eğer sizler benim subaylarımsanız, bana itaat etmeye yeminlisiniz; eğer kabul etmezseniz sizi ortadan kaldırmam gerekecek.'[2] Penceredekilere uzunca bir nutuk çekti (konuşmasını Arapçadan ziyade, ana dili olduğundan Türkçe yaptı).

O zamana kadar koruması dörtnala gelmiş ve kalabalığın önünde yerini almıştı. Subaylar dağılmayı reddedince birliklere havaya ateş açmalarını emretti. Çıkan karmaşada aralarında Hidiv'in koluna bir kılıç yarası alan saray nazırının da bulunduğu birkaç adam yaralandı. Bir başkası ayağından vurulmuştu. Ardından isyan, küçük bir kum fırtınası gibi yatıştırıldı. Yarım saat ya sürmüştü ya sürmemişti.

Ertesi gün Kahire'de Hidiv'in tüm olanları gizlice planladığı konuşuluyordu. Sonucundan şüphesiz memnundu. Yabancı konsoloslar - İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan - Abdin sarayına akın ederek krizle mertçe başa çıkışından dolayı Hidiv'i tebrik ettiler. Hidiv onlara her zamanki nezaketiyle Fransızca teşekkür etti, ancak tatlı sözcüklerin altında umutsuzluğu konusunda yanılmadığını hissediyordu. 1878'de uluslararası bir anlaşmayla ona dayatılan anayasal monarşinin aşağılayıcılığına artık tahammülü kalmamıştı. Hidiv, yani ismen Türk Sultanının kral naibi olarak, bölgesinin güvenliğinden sorumluydu, ancak tüm siyasi gücü elinden alınmıştı. Bakanları ona bir şey danışmıyorlardı bile. Subayların 'başkaldırı'sı - Sultan'a yazdığı bir raporda *une grande effervescence*[3] olarak bahsetmişti - çıbanın başını koparmıştı. Subaylara tam maaş verilmeliydi. Ama ilk olarak nefret ettikleri Nubar Paşa'yı Meclis Başkanlığı görevinden alarak yerine yumuşak başlı oğlu Tevfik'i getirdi.

İsmail 8 Nisan'da Güçler'in başkaldırısını bir adım öteye taşıdı.

Hayatında en büyük hayali Afrika'daki en zengin imparatorluğu yönetmekti - Nil uzunluğundaki, Akdeniz'in 5000 kilometre ötesinden ekvatora kadar uzanan bir imparatorluk. Modern bir firavun gibi yönetmek istiyordu ülkesini. Ancak eli kolu bağlanmıştı: sembolik olarak hükümdarı olan güçten düşmüş Türk Sultanı yakasındaydı; diğer yandan Süveyş Kanalı'nın başarısıyla güçlenen Büyük Güçler gözünü korkutuyordu ve o imparatorluğu kurabilmek için ülkesini rehin vermiş olduğu Avrupa'daki her bir tefeci tarafından soyup soğana çevrilmişti.

Son bir şansı vardı. İsmail 1878'de yaptıkları iki Avrupalı bakanın - biri İngiliz, biri Fransız - Kabine'si üzerinde nüfuz kurmasını mümkün kılan gayrı resmî anlaş-

[2] Aynı eserde.
[3] Vivian'dan Salisbury'e, 20-21 Şubat 1879, bahsedilen eserde.

mayı feshetmeye karar verdi. 8 Nisan'da Rivers Wilson'ı ve Fransız mevkidaşını da işten aldı. Mısır hükümetini, dediklerini harfiyen yerine getireceğine güvenebileceği Mısırlılara ayıracaktı.

Güçler'e karşı yaptığı bu darbe, umutsuz bir kumar oyunuydu. Ama tüm bunlar, en çok hayranlık duyduğu iki adam ve modern Mısır'ın galip kahramanlarının, yani dedesi Muhammed Ali Paşa'nın ve İmparator Napolyon Bonapart'ın maceracı ruhları içindi.

Hidiv ile tanışan biri için maceraperestlikten konuşmak biraz tuhaf olabilir. Abdin Sarayı'nın şatafatlı duvarlarının ardında bir Fransız taşra otelini andıran tekdüze mobilyalarla döşenmiş mütevazı odalar yer alıyordu. İsmail işte burada günde sekiz, on, on iki saat, yalnızca ziyaretlerle ve görüşmelerle ara verilen bir bıkkınlıkla, masasında bir bürokrat havasında köle gibi çalışıyordu.

Yabancı ziyaretçiler bu tecrübe için hazırlıksızlardı. İsmail Paşa Hazretleri kısa, tombul ve şen şakrak, her ziyaretçiyi şarşırtıcı bir gülümsemeyle karşılamaya hazır bir şekilde, orada oturuyordu. Kasıntısız, fanatiklikten uzaktı ve korkutucu bir doğululuk çarpmıyordu göze. Kendisine gülebilen biriydi ve en sönük ziyaretçilere bile birdenbire kendilerini önemli hissettirebilirdi. Afrika'nın yarısına hükmetmenin hayalini kuran, mevcut müttefikleri - ama aynı zamandan geleneksel rakipleri - olan Britanya ve Fransa'ya güçleri yetiyorsa kendisini tahttan indirmeleri için meydan okuyan adamın bu olduğuna inanmak güçtü.

Mısır'daki Güçler arasındaki rekabet İsmail'in kahramanı Napolyon'un günlerine dayanıyordu. 1 Ocak 1798'de Napolyon İskenderiye yakınlarında karaya çıkmış, Nil'e ilerlemiş ve Piramitler Muharebesi'nde Mısır'ı yöneten askeri elitlerin - Memluk beylerinin - ordularını ezip geçmişti. Planının Mısır'ı özgür kılmak ve Türk Sultanı'nı Memluk beylerinin baskısından kurtararak eski gücüne kavuşturmak olduğunu öne sürmüştü. Ancak Ekim 1801'e gelindiğinde çok sürmeyen Fransız istilası fiyaskoyla sonuçlanmış ve bir süre sonra düşmanları olan İngilizler, Mısır'ı matbusuna, Konstantinopolis'teki Sultan'a vermişlerdi.

Ancak, yıllar geçtikçe, Fransız etkisi giderek artıyordu. Modern Mısır'ın hükümdarlarında, Fransız fikirleri için zamanla daha da sivrilen bir açlık söz konusuydu. Napolyon'un bahriyeli *cuirassier*leri, *savant*lardan oluşan bir orduydu: 165 bilge, bilim insanı ve yazıncı. Onların çalışmaları, Fransızların gerileyişi sırasındaki toz toprak ve kaosun içerisinde dahi köklenmişti. Muhammed Ali, Arnavut bir maceracı, gücü ele geçirerek Sultan'ı kendisini paşa olarak tanımaya zorladı. Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca - 1805'ten 1848'e dek - Mısır'a hükmetti; hepsinden çok hayranlık beslediği ülke ise Fransa'ydı. Belirtmek gerekir ki, oryantal tarza bağlı kaldı. Gelirler artırılmıyor, kırbaçlarla fellah denen köylü çiftçiler üzerinden gelir elde ediliyordu. *Ulema*'lara, tahta çıkmasına yardım eden tanınmış Müslümanlara, ihanet ve zulüm etti. Memluk beyleri onu kışkırtmaya devam ediyorlardı, böylelikle Mart 1811'de bir akşam onları Kahire'deki Hisar'da büyük bir ziyafet vererek onurlandırdı ve bu ziyafette tüm konukların tören havasındaki katliamıyla olayları çabucak bir sonuca bağlandı. Sonra *ulema* topraklarını alarak ülkenin tüm toprak gelirlerini cebine indirdi.

Öte yandan Muhammed Ali büyük bir zorba olduğu kadar büyük bir devrimciydi de. Vahşi fellah ve köle orduları çok geçmeden Fransız eğitmenler tarafından disipline ve modernize edildi. En sevdiklerini eğitim için Paris'e gönderdi. Diğerlerine de palmiye ağaçları arasında açılan yeni Fransız *lycée*lerinde eğitim verildi. Deltayı kareli defter gibi bölen birçok suyolu açıldı. Ağustos'ta Nil gibi gelirler de yükselmişti. Mısır sanki endüstriyel devrime hazırlanıyor gibiydi - sfenkslerin yanına bir Manchester kurmaya hazırdı, gerçi kölelerin kas gücü batı Avrupa'nın kömür ve buhar gücü ile yarışamazdı.

Ülke dışında, Muhammed Ali'nin başarısı Napolyon'unkiyle eş tutuluyordu ancak onunkinden daha kısa sürmüştü. Ordusu için siyahi köleler ele geçirmek üzere güneye, çağlayanların ötesine bir sefer düzenledi ve Mavi ve Beyaz Nil'in kesiştiği yere kadar olan Sudan'ı fethederek buraya 1823'te Hartum'u kurdu. Daha öncesinde Hicaz'daki Vahabi isyanını bastırmış ve matbusu olan Sultan adına Orta Arabistan'ı ele geçirmişti. 1831'den 1833'e dek Sultan'a başarıyla kafa tuttu ve Suriye'nin zengin bölgesini kendisine aldı. 1840'lara gelindiğinde Sultan, vassalının düşüncesiyle dahi titrer olmuştu.

Ardından Britanya, Fransa ve diğer Güçler, Muhammed Ali'nin diplomatik dengelerine karşı bir tehdit oluşturduğuna karar verdiler. Rusya'ya karşı bir dayanak oluşturmak için Konstantinopolis'e ihtiyaçları vardı - zaten şehir sallantıdaydı. Muhammed Ali yerine, Afrika'ya gönderilmişti. Tahttan çekilmesinden bir yıl sonra, 1849'da bunak ve yalnız bir şekilde öldüğünde, Sudan'ın bomboş çöllerindeki kölelik imparatorluğu dışında tüm fetih hayalleri buhar olup uçtu. Oğulları ve halefleri Abbas (1848-54) ve Said (1854-63) Mısır'ın gücüne ve prestijine pek katkı sağlayamadılar. Abbas, gücü yettiğince (zaten çok yetmiyordu) Avrupalı yatırımı, özellikle de İngilizleri demiryolu yatırımına teşvik etmeye çalıştı. Fransızları kayıran Said, Abbas'tan çok daha gözü pekti. Ferdinand de Lesseps'e Süveyş Kanalı için önemli ayrıcalıklar tanıdı. Fakat öldüğü zaman, Fransızların yaptığı kanal yalnızca yarısına kadar açılmıştı.

Sultan'ı ikna ederek kanalı 1869'da tamamlayan ve onu yalnızca kanalda bir kesik

değil de kıtalar arasındaki bir bağ, Mısır'ın yeni, baş döndürücü sembolü haline getiren İsmail olmuştu. 'Artık bir Afrika ülkesi değiliz,' dedi gururla, 'bir Avrupa ülkesiyiz.'[4] İsmail'in yaptığı her şeyin altında Avrupa ile ortaklık düşüncesi yatıyordu.

Muhammed Ali'nin başarısız olmasının sebebi, Güçler tarafından kendisine son çare olarak verilen rolü anlayamamış olmasıydı. Büyük bir devrimci ve büyük bir savaşçıydı, ama diplomatlık ona göre değildi. Tam tersine torunu İsmail, bir bilge tutkusuyla diplomasi çalışmıştı. Aynı zamanda halkla ilişkiler konusunda da tam bir uzmandır. Bir gemi İskenderiye kıyısına dokunur dokunmaz, yolcu listesi yüzlerce kilometre ötede Kahire'deki Abdin Sarayı'na telgrafla gönderilirdi. Cevap olarak Hidiv'in konukları olma davetiyesi gelirdi: Albay Falanca ya da Leydi Sarah Filanca, ya da *Daily World* veya *Weekly Globe*'ın temsilcisi, Hidiv'e misafirperverliğini kabul ederek ona bu şerefi bağışlarlar mıydı? Ardından tüm faturalar saraya ait olmak üzere, para su gibi akardı. Ve şanslı gezgin kendisini, birinci kattaki sade, yaldızlı masa ve damask kumaşıyla kaplı divanın olduğu küçük bir odaya götürülürken bulur ve ona tüm direnişleri yerle bir eden, ince ve keyifli bir pohpohlama gösteri ikram edilirdi.

Bu antik toprakları, firavunların ülkesini, bir insan ömrü içerisinde ilerici, modern bir ülkeye dönüştürmeye çalışmanın elbette bir kumar olduğunu ziyaretçilerine söyleyen ilk kişiydi İsmail. Peki, Ekselansları başka ne öğütlemişti? Rodos'taki yeni şeker fabrikasını görmüş müydü? İskenderiye'deki rıhtımları teftiş etmiş miydi? Heliopolis'teki model çiftliğini ziyaret etmek ister miydi? Tüm bu projeler paraya, daha doğrusu yabancı dövizlerde milyonlara mal oluyordu. Neyse ki ülkenin ekonomisi fellahların geniş sırtları kadar güçlüydü. Egemenliği süresince pamuk ihracatının tonajı üç buçuk kat artmıştı ve hükümetin gelirleri iki katına çıkmıştı. Çoğu doğulu hükümdarla kıyaslandığında, İsmail tam bir kusursuzluk örneği, Afrika Güçleri için mükemmel bir işbirlikçi idi.

Hidiv, bir açıdan Büyük Güçler'in tamamından çok daha iyiydi. İmparatorluğunu Orta Afrika'ya kadar genişletmişti. Livingstone'ın mezarından gelen köleliğe bir son vermek adına ülkeyi meşru ticarete açma çağrısına cevap vermek Ne Britanya'nın ne de Fransa'nın umurundaydı. 1876'da Belçikalıların Kralı Leopold bu çağrıya cevap vererek elini taşın altına koydu. Uluslararası Afrika Topluluğu'nun himayesinde kendi seferini başlattı. Ancak bundan on yıl önce Hidiv imparatorluğunu ekvatora doğru güneye, Uganda'daki Viktorya ve Tana Gölleri'ne, iki Nil'in kaynağına doğru genişletmişti. 1869'da, Albert Gölü'nü keşfeden İngiliz kaşifi Sör Samuel Baker'ı güneyde Ekvatorya adlı bir eyalet kurmak üzere görevlendirdi. Aynı zamanda Habeşistan'ın doğu ve kuzey sınır bölgelerini fethetmek için de seferler düzenledi. Ayrıca Kızıl Deniz üzerindeki iki stratejik limanı - Suakin ile Massava - Sudan ve Arabistan arasındaki köle ticaretini sonlandırmak için kullanacağını söyleyerek Sultan'dan kiraladı.

Kendisinin zaten binlerce kölesi olan ve köle sahibi olmanın sıradan bir şey olarak görüldüğü büyük bir Müslüman ülkeyi yöneten İsmail, gerçekten de köle ticaretine bir son vermeyi mi planlıyordu? İsmail bu soru karşısında elini kalbine koyup 'haşa' derdi. Üçkâğıtçı gibi mi görünüyordu? Oysa kölelik ile köle ticareti tamamen

[4] J. McCoan, *Egypt As It Is* (1878), 88-94.

farklı şeylerdi. Yeni Afrika imparatorluğunun genel valisi olan Baker'ı işaret ediyordu. Kimse Baker'ın Afrika'yı bu dertten kurtarma konusundaki kararlığından şüphe edebilir miydi? Peki, neden Sör Samuel Baker'ın önce Florence'a, Macar güzeli karısına bir Türk köle pazarında göz koyup onu satın alarak kendi kölesi yaptığı (tabi bunu söylerken İsmail'in gözlerinin parladığından da şüphe yoktu) fısıltılarla söyleniyordu?

Baker, Hidiv'in hizmetinden 1873'te çekildiğinde, İsmail Ekvatorya Valisi olarak Albay Charles Gordon'ı seçti ve ona da aynı iki emri verdi: Mısır imparatorluğunu Büyük Göller'e ve Orta Afrika'ya kadar ilerletmek ve köle ticaretine son vermek. Ve kim 'Çinli' Gordon'ın bu asil göreve bağlılığından şüphe edebilirdi? Gordon bir *beau sabreur* idi, Çin İmparatoru'nu kurtarırkenki başarısından ötürü İngiliz halkının sevgilisi, yakında asker-aziz olacak bir adam ve birçok efsanenin konusuydu. Livingstone'ın çağrısını yanıtlayacak ondan iyi bir adam bulunamazdı.

İsmail'in Avrupalı işbirlikçilerini seçerken daha titiz davranması gerektiği nokta, kendisine finans danışmanlığı yapması için seçtiği adamlardı. Birçok konudan oldukça iyi anlayan İsmail, para söz konusu olduğunda tam bir avanaktı. Naiplik tahtına çıkar çıkmaz köşeyi dönmüştü. Aslında bu kaygan yoldaki ilk adımlar yumuşak başlı selefi Sait tarafından atılmıştı. Süveyş Kanalı'nın yapılışı için Lesseps ve onun diğer yatırımcı kardeşlerinin Sait'e dayattıkları şartların sömürüden pek eksik kalır yanı yoktu. Mısır kanal üzerindeki transit ticaretini kaybetti, ancak Sait'in şirkete doksan dokuz yıl boyunca ücretsiz kanal kiralama ve bunun yanında büyük tarımsal araziler sağlaması gerekiyordu. Ayrıca işin çoğunu *corvée*'ye (zorunlu işçilere) yaptırmak zorunda kaldı. Doksan dokuz yıl bitmeden evvel karşılığında onun eline geçecek olan tek şey, kanal şirketindeki diğer hissedarlar gibi, yatırım yaptığı sermaye üzerinden alacağı kâr payı idi.

İsmail'in bu şartları yeniden görüşmede ısrarcı davranması anlaşılabilirdi, ancak onu temsil eden Nubar Paşa öyle berbat bir pazarlık yaptı ki sonuçta İsmail şirkete 4 milyon sterlinden fazla tazminat ödemek zorunda kaldı. Bu para ancak fahiş faiz oranlarıyla uluslararası kredilerden gelebilirdi ve fahiş bir amortisman fonuyla ayarlanabiliyordu. Ve çok geçmeden her kredi yeni borçlar okyanusunda kaybolup gidiyordu. Bu yalnızca savurganlıktan, ya da kendini dev aynasında görmekten kaynaklanmıyordu. İsmail'in yeni gösterişli kamu çalışmalarının - limanlar, demiryolları, sulama kanalları, şeker fabrikaları - bazen şaşılası düzeyde iyi tasarlanıp işletildiği de oluyordu. Pamuktan mumya kemiklerine (gübreleme için) kadar uzanan bir ihracat yelpazesine dayanan ekonomi son derece sağlamdı. Ancak Amerikan İç Savaşı sırasında Güney eyaletlerinin ablukada olmasından dolayı 1864-65'te piyasadaki ani canlanmadan sonra pamuk fiyatları da heyecan vermemeye başladı.[5] İsmail'in saltanatı sırasında Mısır'ın geliri yalnızca iki kat artarken, devlet borcu doksan milyon sterline yükseldi ve bu borç yalnızca eski dış kredilerin fahiş faizlerini öderken ortaya çıkmıştı. Neydi bunun sonu? Verdi'nin *Aida* bestesi eşliğinde (Süveyş Kanalı'nın açılışı için bestelenmişti) ülke ihtişam içinde iflasa sürükleniyordu.

Ç.N. 1860'larda pamuk önemli bir ticaret ürünüydü. Avrupa'da kullanılan pamuğun büyük bir kısmı Amerika'dan ithal edilmekteydi; ancak Amerikan İç Savaşı (1861-65) sırasında ham pamuk üretimi ve ihracatı durma noktasına geldi. Bu nedenle Avrupa pamuk için özellikle Hindistan ve Afrika'ya yöneldiğinde, pamuk satışlarında bir patlama yaşandı.

1875'te İsmail, Süveyş Kanalı hissesindeki dört milyon sterlinlik araziyi, son büyük varlığını satarak kıt kanaat geçiniyordu. Sonraki yıl yine borç içerisindeydi ve teknik olarak iflas etmişti. Yabancı kredilerinin faizlerini ödememişti. Bunun üzerine Avrupalı Güçler İsmail'e fahiş faiz oranlarıyla kredi vererek köşeyi dönen senet sahiplerini korumayı hedefleyen Caisse de la Dette Publique adında uluslararası bir komisyon kurdular. Fransa ve Britanya 'ikili kontrol' diye bilinen bir sistemle, Mısır gelir ve giderlerinin başına ikiz muhasebeci kimliğiyle kendi icra memurlarını koydular. 1878'de Güçler, İsmail'e yeniden gururunu bir yana bıraktırarak meşruti kral rolünü kabul ettirdiler. Ağustos 1878'de kurulan yeni sistemin başında Nubar Paşa ile Rivers Wilson bulunuyordu.

Böylelikle İsmail'in 1879'daki ikili kumarının zamanı gelmişti: öncelikle gizlice subayların Şubat'taki isyanını düzenlemesi (en azından bundan faydalanması) gerekiyordu ve ardından 8 Nisan'da Rivers Wilson'ı ve Fransız emsalini sepetlemesi ve şikayetçi subay sınıfıyla müttefik olup Güçler'e karşı bir darbe yapmalıydı. Tutarsız bir ittifaktı bu, zira Mısır'daki yeni orta sınıfta Türklerin elit kesimine karşı bir kin - ki bu kesimi Mısır'da İsmail temsil ediyordu - eski bir gelenek halini almıştı ve onlara olan kızgınlıklarının Nubar gibi Ermeni Hıristiyanlara, ya da Rivers Wilson gibi Avrupalılara karşı olan hislerinden aşağı kalır yanı yoktu. Öte yandan Hidiv de olsalar dilencilerin tercih hakları yoktur. Bu, İsmail'in son, yıkıcı atışı olacaktı.

20 Şubat 1879'da şafaktan biraz sonra Hidiv'in hizmetine gönderilen Sudan'ın Genel Valisi Albay Charles Gordon, gömleğini ve pantolonunu giyip Hartum'daki beyaz duvarlı sarayında, *divan*da bulunan ofisine gitti. Kısa boylu, zayıf, güneşten yanmış, safir gibi masmavi gözlü bu İngiliz işlerini açık diplomasiyle yürütüyordu. Gösterişten de, bu saraydan da nefret ediyordu. Güzel bir durumda olmasına rağmen kasvetli, ıssız bir kışla idi. Panjurlu pencerenin ardında, hurma ağaçlarının alacalı gölgelerinin ötesinde, kumsaldan yarım mil yukarıda, çölden denize 2900 kilometrelik son, büyük, kıvrımlı bir yolculuğa hazırlanarak gücünü Beyaz Nil ile birleştiren Mavi Nil'in pırıltılarını görebiliyordu. Fakat o sabah Gordon *divan*a vardığında Sudanlı kâtibi Berzati Bey onu parlak siyah suratında bir parça fildişi gibi duran bir sırıtma ile karşıladı. Kahire'deki Hazretleri'nden bir telgraf gelmişti. Subayların isyanı iki gün önce vuku bulmuştu. Gordon'un *bête noire*'ı Nubar Paşa görevden azledilmişti. İşin aslı, bu Hidiv'in Nisan'da Güçler'e karşı yapacağı darbenin ilk adımıydı.

Gordon buna bir anlam veremiyordu. Hazretleri Nubarı'ı azletti de ne demekti? Hazretlerinin Kahire'ye dönmesi emrini reddettiği için kendisinin kovulmasını bekliyordu o gün.

Sonrasında haberler doğrulandı, Hazretleri Nubar Paşa'nın uğursuz etkisinden kurtulmuştu (Gordon bu şekilde değerlendiriyordu), ve her şeyi Gordon'a bırakmıştı. Kahire'ye dönüşünü erteleyebilirdi. Hatta köle tacirlerinin başlattıkları isyanı bastırmak için 1500 kilometre güneybatıdaki Kurdufan ve Darfur bölgelerine doğru yola çıkabilirdi. Gordon, Hidiv fikrini değiştirmeden evvel yola çıktı; o korkunç yabani doğada, deve sırtında günde elli kilometre giderek, kurumuş sarı otlarla ve fundalıklarla kaplı kumlu ovalarda pirinç çuvalı gibi sallana sallana, şafak sökmeden iki saat önce

yola çıkıp yalnızca öğle sıcağında mola vererek dört ay sürecek sallantılı bir yolculuktu bu. Gordon bu işkenceden bitap düştüyse de vazgeçmedi. Tanrı'nın iradesiydi ne de olsa. 'Benim gibi bir zavallı için en iyisini o bilir,'[6] diyordu. Köle ticaretine öldürücü darbeyi vurmak için bu son şanstı.

Gordon deve üstünde sallana sallana ilerlerken - bazen öyle şiddetli sallanıyordu ki karaciğeriyle akciğerlerinin yerlerinden çıkacağını sanıyordu - aklına, İsmail ile ilgili şaşırtıcı derecede arkadaşça düşünceler geliyordu. 'Kendi halkının mükemmel bir örneği', diye bahsetti ailesine, 'halkın tüm ilkelerine tamamen bağlı, görkemli leopar! İmkânsız göründüğü zamanlarda dahi kırıp geçtiği sayısız kafese bakın.' Gordon'da İsmail'e karşı bir kahramana tapınma huyu vardı. Aynı zamanda Kahire ve İskenderiye'deki Avrupalı topluluğa karşı bağnaz bir antipati besliyordu ('ahlaki açıdan Asyalılardan çok farklı değiller') ve Britanya ile Fransa'nın İsmail'e karşı tutumundan şikayetçiydi. 'Onların [Mısır'ın] iç meselelerine müdahale etmekten kaçınalım; bırakalım reformları da onlar ve onların halkı yapsın.'[7]

Fakat Gordon'un birine hayran olduğunu ya da birinden hoşlanmadığını söylemek çok yetersiz kalırdı. Kıyafet değiştirdiğinden daha sık değişirdi fikirleri. Bir gün İsmail görkemli bir leopar olurdu, ertesi gün zayıf ve kaypak biri. Bazen Gordon'un Sudan'da yaşadığı hüsranlar onu deliliğe sürükler gibiydi. İnsanlar ıslah edilemez durumdalardı, Araplar ve siyahiler de aynı şekilde. Günlerce kendisini bir odaya kapatıp kimseyle konuşmadan ölümü beklediği olurdu. Bir keresinde kocaman sarayında hemen hemen yalnızdı, hasta olmuştu ve ateşten çılgına dönmüş bir şekilde büyük, boş odalarda aynı çıkmazların tekrar tekrar önüne konmasından delirmiş halde kendisine gönderilen hayalî dilekçeleri cevaplayarak dolanıp durmuştu.

Sonradan ruh hali rüzgâr değişimi hızıyla umutsuzluktan cinnete dönerdi. Sinekler eşliğinde yaptığı sallantılı yolculuğu unutarak; devesine atlayıp, bu büyük canavarın sessiz, yumuşak adımlarıyla mest olmuş bir şekilde, temiz havanın ve çölün yalnız ihtişamının tadını çıkararak deve kanatlanmışçasına yaklaşık altmış kilometre giderdi. Onu efsane yapan -yoksa bir *cin* ya da Eski Ahit peygamberi miydi?- vahşi ruh halleri işte bunlardı ve bu efsanelerden memnuniyetle faydalanıyordu. 'Ateş' olmasıyla övünüyordu. Halkının üzerine 'yıldırım misali' inmişti.[8]

Bundan iki yıl önce Darfur'da köle tacirlerinin çıkardığı başka bir isyanla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bir Arap reisinin dediğine göre, Gordon oraya telgraf hızında ulaşmıştı. Kendi ifadesinde de oraya gidişini İncil'deki Arabacı ile karşılaştırmıştı. Engin çölde birkaç benek göze çarpıyordu. Amir üniformasıyla ve yabani görünümüyle Gordon bu beneklerin olduğu yerlere geldi. 'Altından kıyafetler giyip kuşanmış 'Genel Vali'yi aklını kaçırmışçasına oradan oraya uçarken görmek beni korkutuyor' (diye yazmıştı ailesine) 'yalnızca bir rehberle, peşinde biri varmış gibi. Düşman onu yakalamadan evvel kendini toplamaya vakit bulamamıştı. Bazı korumalar kuyudan su içiyorlardı;

[6] Gordon'ın günlüğü, 5 Mart 1879, Gordon, *Central Africa*, 339.
[7] Aynı eserde, 25 Nisan 1879, Gordon, *Central Africa*, 352-3.
[8] Aynı eserde, 31 Ağustos 1877, Gordon, *Central Africa*, 271.

faydası yoktu, onlar silahlarına davranana kadar olan olmuştu... Gordonlar ve develer aynı soydandı - akıllarına bir fikir düştükten sonra hiçbir şey onları vazgeçiremezdi.'[9]

Ardından tepkiler yağmaya başlardı ve misyonunun ümitsizliğini hissederdi. Diyelim ki köle ticaretine son verip Sudan'ı medeniyete açmıştı? Hidiv ve Mısır kendi fethini akıllıca kullanabilecek miydi? Amansız bir şüphe, savaştan kıl payı kurtulduktan sonra göğsünde hissettiği bir sızı gibi, aklını ele geçirmişti. Sudan *medeniyetsiz* kalsa daha mı iyi olurdu? Bazı bazı Gordon'un Tanrı'ya olan inancı fırtınadaki bir geminin halatları gibi zorlanıyordu. Halat yine de kopmuyordu - 'Tanrı tek hükümdardır ve ben O'nun yolunda açık yüreklilikle yürümeye çalışıyorum...'[10] - ama bazen hayatını çarmıha gerilmeye benzetiyordu.

Gordon'ın Sudan'da Tanrı'nın yolunda yürümesi beş yıl önce Nubar Paşa ile Konstantinopolis'te tesadüfen karşısına çıktıktan ve onu Ekvatorya'nın valiliğini üstlenmeye ikna ettikten sonra başlamıştı. Nubar ona tam yetki vermiş ve görevinin iki kısımdan oluştuğunu söylemişti: ülkeyi dışarıya açmak ve köle ticaretine nokta koymak. Peki, bu Mısır İmparatorluğu'nun sınırlarını genişleterek, görünüşe göre Afrika'nın en güçlü, en yoğun nüfuslu ve (hepsinden öte) en zengin ülkelerinden birini, Buganda hâkimiyetindeki Uganda'yı da içine almak anlamına mı geliyordu? Nubar öyle umuyordu, ama eğer şimdi Buganda Kralı Mtesa ürkeklik gösterirse Gordon, en azından Orta Afrika'yı medenileştirmenin ana yolu olan Nil'e kadar ilerlemek zorunda kalacaktı. Bu, Hartum'dan Viktorya Gölü'ne kadar bir uzanan tahkimli istasyon hattı ve ardından buharlı ticaret gemileri hattı kurmak demekti. Nehirden ticaret bir akmaya başladı mı, mucizevi etkileri olacaktı. Bölge zenginleşecekti. Şimdi Nil kıyılarında sefalet içerisinde yaşayan, köle tacirlerinin kurbanı çıplak siyahiler, yakında Mısır'daki fellahlar kadar zengin olacaklardı ve köle tacirleri kölecilikten vazgeçip yasal ticarete başlayacaklardı. Nubar, Gordon'un büyük meslektaşı David Livingstone'un da böyle öngördüğünü anlattı.

Nubar'ı dinledikçe Gordon'ın aklından türlü şeyler geçiyordu. Ya tüm bu sefer 'İngilizlerin ilgisini çekmek için düzenlenen bir oyun' ise?[11] İsmail'in iyi niyetle hareket ettiğine, ama Mısır'ın tamamen yozlaşmış olduğuna kanaat getirdi. 'Mısır'ın zenginliklerinden tiksinen Musa gibi' hissediyordu. 'Hâmân'a boyun eğme'yecekti.[12]

Gordon haftalarca Hartum'dan gelen akıntıya karşı yaptığı buharlı gemi yolculuğunun ardından, Ekvatorya'nın başkenti Gondokoro'ya (günümüzdeki Cuba kasabasına birkaç kilometre uzaklıkta) ulaştı. Yolculuklarına ay ışığında gümüş gibi parlayan fil ve hipopotam sürülerini geçerek, gece gündüz demeden devam ettiler. Şans eseri büyük Sudd'u - yüz altmış kilometrelik papirüs bataklığını - açık buldular; akıntı bataklıkta bir kanal açarak gidiyordu. Yalnızca motor için odun toplamak üzere durdular. Gondokoro acınası durumda, küçük bir istasyondu; Nil'in yağlı, kahverengi sularının yanındaki birkaç kulübe yığını. Baker bu bataklık arazisine razı olmuştu çünkü Hartum'dan gelen

[9] Aynı eserde, 7 Haziran 1877, Gordon, *Central Africa*, 235.
[10] Aynı eserde, 21 Temmuz 1879, Gordon, *Central Africa*, 397.
[11] Aynı eserde, 14 Şubat 1874, Gordon, *Central Africa*, 1.
[12] Aynı eserde, 26 Şubat 1874, Gordon, *Central Africa*, 5.

hattın bittiği noktadaydı. İleride, çağlayanlar nehirde ilerlemeyi imkânsız kılıyordu. Fakat Gondokoro bir mezarlıktı. Gordon'un peşindekilerin çoğu ateşler içindeydi ve birçoğu ölmüştü. Ve yerliler, askerlerden sığırlarını yağmaladıkları için askerlerden nefret ediyorlardı. İstasyondan uzaklaşmak tehlikeliydi. Gordon yakınlarda daha iyi durumdaki iki bölgeyi, Lado ile Recaf'ı seçti ve zamanla yerlilerin güvenini kazandı. Ardından, yağmur bastırdıkça 108 tonluk *Hidiv* adlı buharlı gemisini çağlayanlar üzerinden siyahi askerlerine çektirerek, istasyonları nehirden yukarılara taşıdı.

Adamlarını on sekiz ay boyunca delirmişçesine yürüttükten sonra ('hemen hemen herkesin av, benim ise avcı olduğum av mevsimi'),[13] Nil'de aradığını buldu. Yaklaşık yüz altmış kilometre güneyde, esrarengiz, yağlı kahverengi nehir kayboluyor ve Dufile'de yerini hiçbir mevsimde hiçbir buharlı geminin geçemeyeceği kayalık bir vadiye bırakıyordu. *Hidiv*'i parçalayıp çağlayanın öbür kıyısında birleştirmekten başka bir yol yoktu. Buradan sonra gemi Albert Gölü'nde karaya oturdu. Ancak Viktorya Gölü'ne giden yolda iki büyük şelale daha vardı. Stanley'nin çoktan fark ettiği (ve Leopold'un da eninde sonunda anlayacağı üzere) Nil Orta Afrika'nın yalnızca bir ara sokağı; Ekvatorya ise sadece 'sefil bir bataklık' idi.

Bunyoro reisleri ile Buganda Kralı Mtesa da aynı ölçüde umut kırıcıydı. Gordon Mtesa'nın başkenti Mengo'ya bir garnizon kurmak ve Bunganda'da bir tür manda oluşturmak üzere 160 asker gönderdi. Mtesa onları esir aldı ve bu askerler büyük zorluklarla kurtarıldı. 1876'da Gordon Valilik görevinden ayrıldı ve şevki kırılmış bir halde Kahire'ye döndü. Hidiv'le yaptığı pazarlığı Viktorya Gölü'ne kadar uzanan merkez hatları kurarak onurlandırdı; ama ona Tanrı tarafından verilen büyük misyonunda - perişan haldeki siyahilerin hayatlarını iyileştirmek ve köle ticaretine son vermek - neredeyse hiçbir şey yapamamıştı.

Gordon Hidiv'in hizmetinden ayrılmaya can atıyordu. Mısırlıların imparatorluk idaresinde çok kötü olduğundan son derece emindi. Kahire'de yüksek makamlardaki birçok kişi - örneğin Nubar -, Göller'e yapılan seferlerin, Kahire'nin köle ticaretine son vermek için ne kadar çaba sarf ettiğini göstererek Güçler'e (özellikle de Britanya'ya) yaranmak için oynanan bir oyun olduğuna inanmakta gönülsüz davranıyorlardı. Diğerleri, şüphesiz yozluktan adı çıkmış Maliye Bakanı İsmail Sadık Paşa da bunların arasındaydı, Ekvatorya ve Buganda'nın zenginliklerini sömürme konusunda gerçekten umutlulardı - ama onlara güvenilebilir miydi? 'Yerlileri sessiz kalmaları için kandırmaya ne hakkım var? Ben gittikten sonra zorba bir paşanın eline düşerler. Mtesa'ya güvenlikle avutmaya ne hâkim var, sonunda ortadan kaldırılacaksa?'[14] 1876'ya gelindiğinde sorularını Bunyan'ın Christian karakterinin sesinden cevaplayabiliyordu. 'Vücudun Rahatlığı - diyor güçlü bir beyefendi, "İyi durumdasınız, üzerinize düşeni yaptınız; evlerinize dönün ..." der Mantık Bey, "Böyle bir hükümete daha fazla ülkenin yolunu açmanın ne anlamı var? Şu anda ellerinde idare edebileceklerinden daha fazla güç var."'[15] Gordon Buganda'yı alma girişimini Tanrı'nın neden başarısız kıldığını

[13] Aynı eserde, 21 Haziran 1875, Gordon, *Central Africa*, 65

[14] Aynı eserde, 15 Temmuz 1875, Gordon, *Central Africa*, 93-94.

[15] Aynı eserde, 29 Ekim 1876, Gordon, *Central Africa*, 197.

şimdi anlıyordu. Mısır'a güvenilmezdi.

Gordon, İsmail adına yapılan yozlaşma ve adaletsizlikte İsmail'in bir suçunun olmadığını düşünüyordu, ancak Kasım 1876'da başına, Hidiv'i sandığından daha az tanıdığını gösteren tüyler ürpertici bir olay geldi. Hidiv Hazretleri'nin yağcılığının sırrı, etrafı Doğululara sarılı son derece medeni bir Avrupalı rolü yapmakta gizliydi. Misafirlerine Paris'ten yeni gelen lezzetlerini sunarken 'Tabii biz Avrupalılar,' diye girerdi söze.

Gordon'un bu lezzetlerde hiç gözü yoktu, ama yağcılığı sineye çekmişti. Sonra, 1876 güzünde, Kahire'ye yaklaşırken buharlı gemisinin güvertesinden Hidiv Hazretleri'nin başka bir yönünü, tüyler ürpertici doğulu tarafını gördü. Bir *diabeyah* (yelkenli tekne) akıntıya karşı çıkageldi, tüm pencereli çivilenmişti ve kamara kapısında askerler bekliyordu. İnsanlar olan biteni fısıltıyla konuşmaya dahi cüret edemiyorlardı. Ancak *diabeyah*'ın içindeki adamın kötü namlı Maliye Bakanı İsmail Sadık Paşa olduğu aşikârdı. Gordon onun Hidiv'in yabancı kredilerinden cebine para aşırdığı için adının çıktığını biliyordu. Ama bu kadarını da hak etmemişti. İsmail onu görevinden azletmiş, sonra da yemek ya da hizmetçilerin olmadığı bu tekneye kapatmıştı. Resmi açıklamalar Sadık'ın Wadi Halfa'da öldüğünü söylüyordu. Başkalarıysa onun, gemi Kahire'den ayrılmadan önce çoktan ölmüş olduğunu, Hidiv'in emriyle boğulduğunu iddia ederken, diğerleri Nil nehrine atıldığını - kelimenin tam anlamıyla 'çuvala koyup atıldığını' söylüyordu. Gordon Aralık 1876'da Kahire'ye vardığında şok içinde ve öfkeliydi. 'Olaya bak! Herkes nefes bile almadan bundan bahsediyor. Kararımı verdim, artık Hidiv Hazretlerine hizmet etmeyeceğim."[16]

Gordon pek tabii fikrini değiştirmiş ve tarih Mart 1879'a geldiğinde Hidiv'e hali hazırda iki yıl daha hizmette bulunmuştu. Fikrini değiştirmesinin sebebi, yüce Ekselansları'nın Gordon'ın Kahire'deki düşmanlarını - Nubar Paşa gibileri - bastırarak onu tüm Sudan'ın Genel Valisi olarak atamasıydı. Gordon aldığı bu terfinin, köle ticaretini kökünden bitirmek için mümkün olan tek yol olduğu konusunda ısrarcıydı. Görünüşe göre Ekvatorya'dan geçen az sayıda köle kafilesi vardı. Köle tacirlerinin asıl avlanma bölgesi, güneybatıdaki paganların bölgesi olan Bahr el Gazel idi. Sefil köleler Darfur ve Kordofan çölleri üzerinden doğuya doğru getiriliyor ve Kızıl Deniz'den gemiyle geçirilip Arabistan'da ve daha uzaktaki haremlere taşınıyordu.

Bu köle tacirleriyle yapacakları son karşılaşma, Gordon'ın farkında olduğu üzere İsmail'in izlediği müphem politikadan ötürü uzun süredir erteleniyordu. Köle ticaretinin rakipsiz kralı, Zebir Paşa adındaki Sudanlı bir devlet adamıydı. Darfur vilayetinin valisi olmak konusunda şansını zorlamıştı. Hak iddiasını Hidiv'e karşı savunmak için Kahire'ye yelken açmış, Hidiv de onu ev hapsine mahkûm etmişti. Bunun üstüne Zebir, Bahr el Gazel'deki köle tacirlerini, yirmi yaşındaki oğlu Süleyman önderliğinde bir isyana teşvik etti. İsyan, Sudanlıların hali hazırda Mısır hükümdarlığına karşı çıkmak için fazlasıyla sebeplerinin olduğu Darfur ve Kordofan'a yayıldı. Zebir ukala bir şekilde, bu bölgelerde yaşananları bastırmak için şahsen oraya gitmeyi teklif etti ve bir de üstüne yıllık yirmi beş Sterlin miktarında ödeme yapmayı önerdi. Aynı ukalalık ile Nubar da kendi çöküşünden az bir zaman önce, Zebir'in bu teklifinin kabul edilmesini

[16] Aynı eserde, 29 Kasım 1876, Gordon, *Central Africa*, 200.

önerdi ve bu öneri Gordon tarafından şiddetle reddedildi.

Gordon'ın Mart 1879'da bir deve üstünde, kurumuş sarı çimler ve ufak ağaçlardan oluşan ıssızlıkta dörtnala koştururken köle tacirlerine vuracağı ölümcül darbe planı burada başlamıştı.

Zebir'in oğlu Süleyman'a karşı güdülen asıl mücadele, Gordon'ın ilk kez Kırım'da tanıştığı genç İtalyan tercüman Romolo Gessi tarafından üstlenilmişti. Gessi, Gordon'ın şahsi karakterindeki savaşçı yanının bir temsilcisi gibiydi. Gordon onu 'soğukkanlı, fazlasıyla azimli bir adam. Pratik zekâ ve yöntemler konusunda doğuştan bir dahi. 1832 değil de 1560 yılında doğmuş olması gerekirdi. Mizacı tıpkı Francis Drake'inki gibi,'[17] sözleriyle tanımlıyordu. Karmaşık savaş konusunda gösterdiği başarıya bakılırsa Gessi gerçekten de Gordon'ın taktiklerinden nasibini almıştı. Mısırlılar ve Sudanlılardan oluşan, bin kişiden az bir kuvveti yönetiyordu ve bunların çoğu firar etmişti. Askerlerinin sayısı düşmanın onda biri idi ve cephaneleri o kadar azdı ki, her çatışmadan sonra adamlarına attıkları mermileri geri toplama emri veriyordu. Şiddetli çatışmalar sonucu Süleyman'ı iyice yıpratmış, Süleyman'ın bataklık köylerinden aldığı 10,000 köleyi kurtarmıştı. Köleler, genellikle kadınlar ve çocuklardan oluşuyordu. Kimliği belirlenebilenler, ailelerine geri gönderiliyordu. '*Quant à population,*' diye yazmıştı Gordon'a, '*elle est au paroxysme du contentement*'[18]. Mayıs ayı geldiğinde, Süleyman'ın on bin kişilik hırsızlar ordusundan geriye yalnızca birkaç yüz kanun kaçağı kalmıştı ve Gessi amansız takibini sürdürmekteydi. Köle tacirlerinden yüzlercesini indirmişti. Geri kalanları da, mızraklarıyla öldürsünler diye köylülere bırakmıştı. Kadınlar bile, soyları devam eder korkusuyla öldürülüyordu.

Gordon, Gessi'nin aşırı hevesli bir şekilde sunduğu raporlar hakkındaki hisleri karmaşıktı. Kölelere karşı merhamet hissetmiyordu ve Gessi'ye eğer Süleyman'ı bulursa onu vurması için müsaade vermişti. (Gessi Temmuz ayında bunu büyük bir zevkle yapmıştı.) Gordon bizzat Kordofan ve Darfur'dan geçerken, zavallı kölelerin bıraktığı izlerden gidiyordu. Her yerde kafatasları vardı, kuyuların etrafındaki kumun içinden çocuk kafaları beliriyordu ki bu yüzden tatlı suyun tadı bile (en azından Gordon'a göre) berbattı. Mısır'ın hesap vermesi gereken çok şey vardı.

Bu gaddarlık yıllardır süregeliyordu. Fakat bölgedeki köle ticaretini saf dışı bırakma konusunda yaptığı girişimler, midesini bulandırmıştı. Çoğu köle arabası elinden bir şekilde kurtuluyor, kölelerin günlerce susuz kalmasına ve geride kalanların çölde ölüp gitmesine sebep oluyordu. iki bin civarında köleyi kurtarmıştı ama kurtardıklarının iskeletten pek farkı yoktu. Onları yüzlerce kilometre ötedeki bataklıklarda olan evlerine götürmesi mümkün değildi, bu yüzden de onları yeni köle sahiplerine teslim etmek zorunda kalıyordu. Çöl dizi dizi kölelerle dolu gibi görünüyordu, aralarında kadınlar ve çocuklar vardı ve her yöne dağılmışlardı. Elinden bir şey gelmiyor olması, Gordon'ı umutsuzluğa sürüklüyordu. Kimsenin, köleliği tamamen ortadan kaldırmadan bu dehşet verici gidişatı durdurması mümkün değildi ama aynı zamanda kölelik Sudan ve Mısır'ın can damarıydı.

Gordon 27 Mayıs günü ağır ağır, ateşten yarı ölü gibi bir halde Nil nehrine doğru

---

[17] Gordon, *Central Africa*, 373.

[18] Gessi'den Gordon'a, tarihsiz, Gordon, *Central Africa*, 380.

giderken, bir kez daha pes etmeye karar verdi. 'Hidiv'e bu toprakların çektiği acıya dair mektup yazmayı bırakacağım artık ... Bunlar hakkında kafa yormaya dahi vaktinin olmadığını biliyorum.' dedi. Sudan Mısır gibi duyarsız ve yozlaşmış bir ülke tarafından yönetilirken, Sudan'a faydalı hizmetlerde bulunmak imkânsızdı. Mevcut sistemin uzun süre ayakta kalmayacağı belliydi gerçi. Hidiv'in hesap günü yaklaşıyordu. 'Hatta onun hala Hidiv olduğundan şüphe duymamak zor,'[19] diye ekledi Gordon, olacakları öngörürcesine.

Haziran ortasında, 3200 kilometre ötedeki Kahire'de, gül suyu ve Fransız aynaları ile kaplı Abdin Sarayı'nda İsmail'in sonu alacaklılarının elinden oldu. Son sahnesini ağırbaşlı, hatta neredeyse acındıracak bir şekilde oynadı. Güçler'in, onun 8 Nisan Darbesi'nden ileri gelen ümidini boşa çıkaracak gücü kendilerinde bulmaları iki ay sürmüştü. Sürünün başını Fransız senetçiler ve sempatik hükümetleri çekiyordu. İngilizler de ayak uydurma konusunda hevesliydi fakat Disraeli Liberallerin 'para babaları' diyerek dalga geçmelerine karşı hassas davranıyordu. Bismarck (dedikodulara göre finansörü Bleichroder, her adımının hesabını tutuyordu) senet sahiplerine eşit davranılması gerektiği hususunda ısrarcıydı. İtalyanların, Bâb-ı Âli, yani Konstantinopolis'teki Türk Sultanı ile entrikalar çevirdiği düşünülüyordu. Sonra birden, iflasa yabancı olmayan Sultan dâhil herkes hizaya gelmişti. Aslında, Hidiv'in yerinde onun olmaması tamamen Allah'ın merhametindendi. Kendisinin de aynı senet sahiplerine 100 milyon Sterlin borcu vardı. İsmail'in yerine Konstantinopolis'te yaşayan amcası Halil Paşa'yı getirmeyi yeğlerdi ama ne denilse yapmaya da hazırdı, tek isteği Hidiv'i görevden alanın kendisi olmasıydı. Güçler, İsmail'in yumuşak başlı oğlu Tevfik'in harika bir Hidiv olacağına karar vermişlerdi. Ölümcül darbeyi vuracak olan telgrafi Bâb-ı Âli'nin çekmesine izin verilmişti.

İsmail soğukkanlı ve başı kalabalık tavırlar sergiliyordu. Güçler'in tüm temsilcileri ona görevi bırakmasını söylediklerinde, bunun Sultan'a bağlı olduğunu söyledi. Belki de hala yabancılardan alacağı büyük bir borç ile kendisini kurtarması için Sultan'a rüşvet vermeyi planlıyordu. (Gönderdiği asıl rüşvet oldukça yetersizdi.) Aynı zamanda haremini toplamış ve en sevdiği eşleri ile metreslerini seçmişti. Tüm mücevherlerini ellerinden almış, elmasları ve diğer değerli taşları kolayca elden çıkarabilmek için sökmüştü. Abdin Sarayı'ndaki ve diğer saraylardaki hazinelerini de toplamaya başlamıştı: Kıpti döşemelerini, Aubusson kilimlerini, gümüş duvar lambalarını, en güzel yemek takımlarının yirmi ikisini almıştı. Her şey yolundaydı, tek sıkıntı yoksun bırakılan harem kadınlarının cinnet geçirip 8000 Sterlin değerinde aynalar ve eşyaları paramparça etmeleriydi.

26 Haziran sabahı erken saatlerde, Abdin Sarayı'nın Törencibaşı'sına tuhaf bir telgraf ulaştı. Telgraf Türkçe yazılmıştı, alıcısı ise 'Eski Mısır Hidivi İsmail Paşa' idi. Doğu'da kötü haber getiren elçiye zeval olunurdu. Bu yüzden kimse bu telgrafı üst kata, Hidiv Hazretleri'ne götürmek istemiyordu. En sonunda Başbakan olarak Nubar'ın yerine geçen Şerif Paşa bu belayı kendi başına sarmaya karar verdi.

[19] Gordon'ın günlüğü, 27 Mayıs 1879, Gordon, *Central Africa*, 362.

İsmail, politik manada ölüm cezası teşkil eden telgrafı, gözünü bile kırpmadan okudu. İsmail'in hep biraz antipati duyduğu oğlu Tevfik'e haber gönderildi. Oğlunu iki yanağından öptü ve hızlıca hazinelerini toparlamaya devam etti.

O gün öğleden sonra, Kahireliler Hisar'daki toplardan gelen hükümdarlık selamlamasını duyduklarına şaşırmışlardı. Güçler, Tevfik'in yeni Hidiv olarak atanmasını kutlamak amacıyla temsilcilerini göndermişlerdi. Dört gün sonra büyük bir yük treni, ağzına kadar hazinelerle dolu halde Kahire'den ayrıldı. İsmail ve ailesi de şahsi trenleri ile hemen arkasından çıktılar. Bir sonraki gün, şahsi yatı *Mahruza* İskenderiye Limanı'ndan demir aldı, limandaki tüm gemilerin selamı eşliğinde Napoli'ye doğru yelken açtı. Oynadığı her oyunu kaybeden bir kumarbaz için hiç de kötü bir sonuç elde etmemişti; hazinelerine ek olarak Güçler ona iki milyon Sterlin değer biçilen bir tazminat ödemişlerdi.

Gordon 23 Ağustos'ta Kahire'ye vardığında, dostu İsmail'in tahtından haksız biçimde indirilişini duyduğuna oldukça üzüldü. Fakat özellikle istifasını ona teslim ettiğinde Tevfik de kendisine fazlasıyla arkadaşça davrandı. İngiltere'ye dönmeden önce Mısır'ın güneydeki tuhaf komşusu Habeşistan'ın imparatoru Yohannes ile diplomatik ilişkileri onarmayı kabul etti. Bir sonraki ay, bu görevi yerine getirmek için katır sırtında yola çıktı.

Takvim 1880'i gösterdiğinde Kahire'de yeni bir milliyetçilik ruhu ortaya çıkıyordu ve bu durum Avrupa hükümetlerinde İsmail'in vurdumduymaz hareketlerinin yol açtığından çok daha büyük gerginliklere sebep olacaktı. Şubat ayında isyan eden Albay Arabi ve diğer Mısırlı subaylar, kendi güçlerinin farkına varmışlardı. Bir dahaki sefere Nubar ve Rivers Wilson'ın sakallarını yolmak ve kafalarındaki fesleri düşürmekten çok daha fazlasını yapacaklardı. İsmail tarafından yağmalanan ve Güçler tarafından aşağılanan Mısır, artık kendi ayakları üzerinde duracaktı.

Fakat Londra'da henüz kimse Arabi'nin ismini duymamıştı. Mısır, akıllardan uçup gitti. Aralık 1880'de Britanya'nın gözleri bir anda, Afrika'nın diğer ucundaki en yeni kolonileri olan Transvaal'de patlak veren bir krize odaklanmıştı.

6. BÖLÜM

BİR ADIM GERİ

Güney Afrika ve Londra
16 Aralık 1880-3 Ağustos 1881

'[Boerler] ... Kaffirler'in cesaret ve dürüstlüğünden yoksunken
tüm kurnazlık ve acımasızlığını taşıyorlar ...
bizim birliklerimizin karşısında bir saat bile duramazlar.'
İngiliz Yüksek Temsilcisi, *Sör Garnet Wolseley*'in
Sör Michael Hicks Beach'le konuşmasından, Ekim 1879

O gün günlerden 16 Aralık 1880, yani Boerlerin 1838'deki Dingane ve Zululara karşı elde ettiği zaferin yıldönümü olan Dingane Günü, ya da Uzlaşım Günü idi. Birkaç gün içinde Transvaal'de büyük bir karışıklık bekleniyordu. Başkent Pretoria'da ise görünürde değişen pek bir şey yoktu.

Bundan üç buçuk yıl önce, Shepstone'ın ilhak bildirisi Pretoria'daki Kilise Meydanı'nda okunmuştu. Beyaz nüfusun çoğunluğu İngiliz olduğu halde, başkent hâlâ bir *dorp*, bir Boer köyü gibi görünüyordu. Flemenk Reform Kilisesi'nin hasarlı kalkan duvarlarının altında hâlâ öküzler ince kahverengi çimenlerde otlanmaktaydı. *Nachmaal* (Komünyon) zamanı geldiğinde yüzlerce örtülü kağnı burada koşumdan çıkarılmıştı. Ama bugün burada yarı terk edilmiş bir görünüm vardı.

Birkaç kişinin kriket oynadığı meydandaki hindistancevizi hasırını, sac çatılı hükümet binasının yanında dalgalanan Britanya Bayrağı'nı ve manastırın yanındaki saman çatılı koğuştaki tek bir tabur İngiliz askerleri dışında etrafta İngiliz egemenliğine dair çok işaret yoktu. Ancak hayati önem taşıyan tek bir yenilik vardı; Natal'ın mavi tepelerine doğru kıvrılan bozkır üzerindeki araba yolunun kenarında, (Durban'dan geçerek Aden'deki bir sualtı kablo kanalıyla) Britanya'nın en yeni Kraliyet Kolonisi'ni Londra'ya bağlayan bir telgraf hattının sonu olan küçük bir telgraf ofisi. Bu telgraf hattının yapımı biraz aceleye getirilmiş, bu yüzden de bölgenin yıllık bütçesinin yaklaşık beşte biri değerindeki otuz bin sterlinlik bir servete mal olmuştu. Ama imparatorluğun otoriteleri Boerlerde bir 'karışıklık', yani savaş olursa bu hattın faydalı olacağı konusunda hemfikirdi.

Hükümet binalarından hiç kimse bu tip bir şeyi Noel'den, Transvaal'deki yaz ortasından, açık hava tenisi sezonundan öncesi için öngörmüyordu. Yönetici Albay Sör Owen Lanyon uzun boylu, esmer bir İrlandalıydı, Boerlerin 'Uzun John'u, İngiliz topluluğu, esnaflar, iş adamları, müfettişler ve ailelerinin 'Billy'si idi. Lanyon Transvaal'i 1879'da Shepstone'dan almıştı ve şimdilerde bölgeyi kendisi Natal'da bulunan Yüksek Temsilci'nin, Tümgeneral Sör George Colley'nin denetiminde yönetiyordu. Lanyon ve Colley, Boerler hakkında basit bir sonuca varmışlardı: sevgili cumhuriyetlerini geri kazanmak için mücadele konuşmaları Boer 'böbürlenmesi'nden ibaretti.

8 Aralık'ta Rustenburg yakınlarında bulunan Paardekraal'da (At Köyü) silahlı Boerlerin toplu bir buluşma yapması planlanmıştı. Ekim'de oradan ayrılmak için başvuru yapmadan önce Lanyon, 'Bırakın atıp tutsunlar,' demişti Colley'e:

Buradaki saygıdeğer vatandaşlarımızdan bazıları yaklaşan toplu buluşma için 'Kurt, kurt' diye bağırmaya başladılar, ama benzer her olayda aynısını yapmışlardı. Bu konuda hiç endişe duymuyorum ve eğer insanlar onları kendi hallerine bıraksalar, onların [Boerlerin] hiçbir şey yapacağı yok. Birkaç kişi bana geldi ve dedi ki 'Hadi ama, artık ağırlığını koymalısın!' Eğer şehit verecek olursak, onlara tam istediklerini vermiş oluruz...[1]

Karışıklığın ardından, kusursuz budalalar olarak Lanyon ve Colley'nin işlerine son verilmesi yerinde olurdu. Nasıl olmuş da o sallantıları, kendilerini yerle bir etmeye gelen büyük depremin işaretlerini gözden kaçırabilmişlerdi?

Ancak tüm ordu içerisindeki en parlak komutan olarak görülen (Disraeli ondan 'tek askerimiz' diye bahsederdi ve bu ifade çok da abartı sayılmazdı), Colley'in patronu ve ondan önceki Transvaal Yüksek Temsilcisi olan Sör Garnet Wolseley, Afrika konusundaki *gerçek* uzmandı ve o bile, bu işaretleri görememişti.

Belki de Wolseley etrafında olup bitenlerin farkına varamayacak kadar kendine hayran, fazlasıyla harikaydı. Kuşkusuz 1879'da Güney Afrika'ya atanmasını hoşnutsuzlukla karşılamış, kendisine edindiği İngiliz ordusunu modernize etme görevinden bir alıkoyulma olarak görmüştü. 1850'lerde neredeyse kıza benzeyen zayıf, genç bir asteğmen olarak orduya katıldığı andan beri Britanya'ya dünyanın en güçlü ordusunu vermek için 'delice ve erkekçe bir öfke' dediği bir şeye kapılarak hareket ediyordu. Yoksa ülke nasıl kendisini koruyacaktı, dünyaya yayılmış imparatorluğu nasıl elinde tutacak, hatta nasıl genişletecekti? Ne kendisi, ne de sayısız yazılarının okuyucuları bu kutsal amaçtan kendilerini geri tutmadı. Her İngiliz öğrencinin bildiği üzere, Burma Savaş sırasında görme yetisinin yarısını kaybetmiş ve Kırım'da neredeyse bir gülle tarafından parçalara ayrılmıştı. Ama genç subaylar arasında korkusuz yiğitlik görülmemiş bir şey değildi. Daha görülmemiş olanı, Wolseley'nin bir fikir adamı oluşuydu. Ve onda istisnai - neredeyse intihar anlamına gelen - şey, İngiliz ordu teşkilatına, At Muhafızları'na[2] saldırısıydı.

Her bir subayın terfi kararı o duvarların ardında alınırdı ve At Muhafızları saraydan ve toplumdan seçilenlerin - örneğin, Kraliçe'nin kuzeni ve Cambridge Dükü, böbürlenmeyi seven Başkumandan gibi - oluşturduğu kısımdı. Wolseley Asil Geor-

[1] Albay O. Lanyon'dan Sör G. Colley'e, 25 Kasım 1880, W. F. Butler, *Colley*, 265-6.
[2] Ç.N. Horse Guards (İng.)

ge'u namı diğer Büyük Alman Sosisi'ni tiksindirici ölçüde çağ dışı buluyordu. Savaş Bakanı Carwell'in göz bebeği Wolseley, kılıcıyla ölü ağaçları kesip, komisyonlara satın alma ve ter türlü profesyonellikten uzak davranışla son vererek, Cardwell'in yeni kısa hizmet ordusunu deyim yerindeyse 'tamamen Sör Garnet usulü'[3] haline getirmek üzere yeniden düzenleyerek Pall Mall'u kurdu. 1879'da aynısını Hindistan'daki İngiliz ordusu için aynısını yapmak için sabırsızlanıyordu, ancak Güney Afrika'ya atanması tüm planlarını bozdu.

Bu atama Wolseley'e iki şapka kazandırdı: bir koloni valisinin siyah şapkası, bir de generalin beyaz miğferi. Her iki şapkayı da Isandlwana savaş meydanında elde etmişti. Disraeli ve Kabinesi Sör Bartle Frere'i azletme dürtüsüne karşı koydular ve bunun yerine onun küçük düşürmek için en çetin görevini, Zululand ve Transvaal'den sorumlu Yüksek Temsilci rolünü Wolseley'e verdiler. Frere'i hâlâ konfederasyon oluşturabileceğine dair boş bir umuduyla umutla Cape'in Valisi ve Yüksek Temsilcisi olarak bıraktılar. Aynı zamanda Wolseley'e de Başkomutan olarak Lord Chelmsford'ın Güney Afrika'daki ordusunu devralması söylendi. Wolseley buraya yaklaşık on beş gün geç ulaştı.

Bunun üzerine 'avanak' Chelmsford'ın zafer kazanması Wolseley'i endişelendirdi. Wolseley temelde Frere'in Zululand'ı Britanya İmparatorluğu'na ekleme planını içtenlikle onaylıyordu. Ancak Frere'in planında ölümcül bir kusur vardı: Chelmsford'la iş yapmak. Wolseley'e göre Isandlwana savaşı, reform edilmesi gereken İngiliz ordusundaki tüm mantıksızlıkları gözler önüne sermişti. General kuvvetlerini ikiye bölmüş ve kampı Zulu saldırısına açık bir halde terk etmişti. Ne yazık ki yine aynı General Chelmsford, kendisine rağmen zafere giden yolda tökezlemişti. Savaşın maliyetini 1,3 milyon sterlinin üzerine çıkaran büyük takviye birlikleriyle Chelmsford, Cetshwayo'nun savaşçılarını 4 Temmuz 1879'da Ulundi'de bozguna uğratmıştı. Wolseley'e sadece seferden yalnızca, kendi deyimiyle 'obez' kralı yakalamak gibi yavan bir görev kalmıştı.

Hiç zaman kaybetmeden Cetshwayo'yu bir katır kağnısıyla Cape Town'daki bir cezaevine gönderdi. Ardından Wolseley, kimseye akıl danışmakla zaman kaybetmeden, Zululand'de bir yerleşim oluşturdu. Bölgeyi doğrudan ilhak etmeyi tercih ederdi, ama Disraeli'nin Kabinesi, gönülsüz emperyalistler, Frere sayesinde derslerini almışlardı ve Wolseley'e İmparatorluğu ve harcamalarını genişletmeyi yasakladılar. Böylelikle Zululand - her biri düşmanlarıyla anlaşmazlık içerisinde bulunan bir şef tarafından yönetilen on üç bağımsız minyatür eyalete bölünmüş halde - sözde özgür kaldı. Bu, intikamın getirdiği bir parçala-yönet taktiğiydi. Ve tahmin edilebileceği gibi, Wolseley'nin sabırsızlığı yerleşimin sonunu getirdi (Zululand Britanya tarafından resmen ilhak edildi).

Zululand'i parçaladıktan sonra hâlâ koloni valisi şapkasını giymekte olan Wolseley, yaşanan karışıklığı yatıştırmak üzere dörtnala Transvaal'e gitti. O daha Pretoria'ya ulaşmadan, Boerlerin yeniden cumhuriyeti kurma saçmalıklarıyla uğraşmayacağını açıkça belirtti. Kasabaya yaklaşık üç kilometre kala, onu karşılamaya gelen Boer

[3] Ç.N. 'all Sör Garnet' (İng.) konışma dilinde ordulardan bahsederken 'mükemmel, son derece düzenli, muntazam' anlamında kullanılan bir söz öbeğidir. Sör Garnet Wolseley'in usulünü yansıttığından hâlâ onun ismiyle anılmaktadır.

delegeleriyle karşılaştı. Gözetleme Tepesi'nin üzerindeki güneşi işaret ederek 'Güneş Güney Afrika üzerinde parladığı sürece, Pretoria üzerinde İngiliz bayrağı dalgalanacak.'[4] Her şeye rağmen Zululand üzerinde İngiliz bayrağının dalgalanmadığını fark etmek, Boerleri çok daha derinden yaralayabilirdi.

Wolseley'nin Boerlere pek sempati beslemesi zaten beklenemezdi. At Muhafızları'na karşı verilen on yıllık mücadelenin başarısı, onu düşmanlarının kılıç ve kalkanları kadar acımasızca yaralamıştı. Zor günler atlatmış olan İngiliz-İrlandalı bir aileden geliyordu. Sivri zekâsını ölçüsüz İngiliz önyargısıyla birleştiriyordu. Bol bol içini döktüğü özel sefer günlüklerine göre, insan ırkının çoğundan nefret ediyordu. Kim ona bir İngiliz beyefendisi demeye cüret edebilirdi? Ne Sör Hitch-Bitch (Hicks Beach) ne de Sör Bottle Beer (Bartle Frere) yapamazdı. Ne Gladstone, ne 'o kilise yöneticileri (Radikaller), ne Parnell ve eli kanlı Özerk Yöneticiler'i (onlardan birisini ellerimle asmalıyım), ne de İngiliz sömürgecileri, Yahudiler ve türlü iş adamları. Boerlere gelince, onlar 'barbarlığa emin adımlarla yürüyen ... [ve] şimdi birçok açıdan siyahilerden aşağıda olan tek beyaz insan ırkı' idi. Öyleyse neden onların kendi kendilerini yönetebilecekleri iddialarına kulak assındı ki? 'Nereye gidersem gideyim,' diye yazmıştı, 'hep aynı şeyi duyuyorum, Güney Afrika'nın dört bir yanında İngiliz karşıtı algının giderek güçlendiği geliyor kulağıma.' Ama bağımsızlıklarını yeniden kazanmak için boyunlarını tehlikeye atacakları düşünülemezdi bile. 'Bana kalırsa Transvaal Boerleri ceza almayacaklarını bildiklerinde büyük ve boş laflar eden, ama yakasına yapışıldığında süt dökmüş kediye dönen saf ve basit korkaklar.'[5]

Pretoria'ya vardıktan bir ay sonra, Wolseley tekrar doğuya, ara sıra dikenli fundalık kümeleri dışında neredeyse bomboş bozkır üzerinde uzun, tozlu bir yolculuğa çıktı. Zuluları savaşta yenmek için biraz fazla geç kalmış da olsa, en azından 'Pedilerin haydut şefi' Sekhukhene ile dağlardaki sığınağında bir uzlaşma sağlayabilirdi. Sekhukhene, 1876-77'de Başbakan Burgers ve komutanlarına kırılamayacak kadar çetin bir ceviz olduğunu göstermişti. Hatta Sekhukhene'in direnişi, Burgers için çöküş, Shepstone için ise bir fırsat demekti. 1877'deki bildirgesinde Shepstone Transvaal'in yalnızca İngiliz ilhakıyla düşmanlarından kurtarılabileceğini açıklamıştı. Şimdi Wolseley bu vaadi yerine getirmek için sabırsızlanıyordu. Kördüğümleri kesip atmaktan nasıl da keyif alıyordu. Boerler düşmanlarını aşağılanmış görmekten memnun olacaklardı ve kendi birlikleri de bu işten karlı çıkacaklardı. Hazine masraflara mırın kırın edecekti ama öte yandan Sekhukhene'i gözetlemeleri için birlikleri oraya konuşlandırmak zaten oldukça maliyetli olmuştu. Ve Hazine'deki cimrileri- Sekhukhene can verinceye kadar yerlilerin İngilizlere Boerlere ödediklerinden daha fazla vergi ödemeyecekleri konusunda uyarabilirdi.

Ne kadar ukala olsa da, Wolseley haklı gibiydi. Sefer bir model niteliğinde ilerledi: Chelmsford'unki ne kadar tatsız, kanlı ve masraflı geçtiyse, bu da (Wolseley için) o kadar kısa ve tatlı idi. Sekhukhene'in Pedi savaşçıları 'kasabaları'nın yukarısındaki bir tepede son bir savunma için toplanmışlardı. 28 Kasım 1879 sabahında, Krupp top-

Sör G. Wolseley, *SA Journal*, 303, 112, 124. Maurice ve Arthur, *Life*, 122.
Wolseley, Journal, 138, 139, 240, 248, 254, 272-5.

larıyla desteklenen İngiliz askerleri önderliğindeki birkaç saldırıda bu tepeye hücum edildi. Savaşın en şiddetli kısmını Boerlerin yerli müttefikleri, çoğunluğu mızrakla savaşan 8000 Svazi (Wolseley'nin deyimiyle 'ürkütücü bir grup')[6] üstlenmişti.

Her şey birkaç saat içerisinde olup bitmişti: komşu mağaraların, sağ kalanların sığınaklarının, pamuk barutlarıyla havaya uçurulması yerleri titretirken, kasaba kül olmuş, sığırlar Svaziler tarafından yağmalanmıştı. Sekhukhene canlı bir şekilde ele geçirildiği ve Cape Town'daki hapishaneye, Cetchwayo'nun yanına gönderildiği için kendisini şanslı sayabilirdi.

Wolseley'in küçük savaşı yalnızca yüz bin sterline, yani Zulu savaşının onda birinden daha azına mal olmuş ve daha fazlasını başarmıştı. Pedilere karşı kararlı tutumunun, her yerde yerliler üzerinde olumlu bir etki yarattığını görmek, Wolseley'i memnun etti. Artık Transvaal yerlilerinin kulübe vergisini ödemeye istekli oldukları bildirildi; 1880'de vergilerden otuz bin sterlin gelmesi bekleniyordu ve bu miktar Boerlerden gelecek vergilerden bile fazlaydı.

Keşke Boerler de derslerini alabilselerdi. Wolseley, ezeli düşmanlarını ortadan kaldırdığı için onların kendisine hiç şükran duymadığını fark etti. Aksine, Aralık 1879'da Pretoria'ya tekrar intikal ettiğinde Boerler hiç olmadıkları kadar çatışmacı bir tutum içerisindeydiler. Aslına bakılırsa, düşmanlarını yok ederek onları daha da cesaretlendirmiş gibi görünüyordu. Paul Kruger önderliğindeki heyetler, Disraeli'yi ilhakı geri çevirmeye ikna etmeyi denemek üzere çoktan Londra'ya ulaşmıştı. İddialarına göre Shepstone, ülkelerini yanlış iddialarla ilhak etmişti. Bu iddialarını altı bin beş yüz doksan bir kasabalı tarafından imzalanmış bir tazmin dilekçesiyle desteklediler. Transvaal'de İngilizlere sadık kalan yalnızca 587 kişi karşıt bir dilekçe imzalamıştı. Daha müfrit düşünen Boerler vergilerini ödemeyi reddediyor ve İngiliz esnaflarını boykotla tehdit ediyorlardı. Daha ılımlı olanlar dahi İngilizlere neden Shepstone'ın bildirgesinde onlara vaat edilen İngiliz bayrağı altında özerklik verme sözlerini yerine getirme onurunu göstermediklerini soruyorlardı. Hatta İngiliz bayrağının Sekhukhene ile Cetshwayo'yu mağlup etmek dışında ne getiri sağladığı bile sorgulanabilirdi. Transvaal Hazinesi hâlâ zarardaydı ve İngiliz Hazinesi'nin yüz bin sterlinlik pinti bağışı subay maaşlarını ve yeni telgrafı öderken hızla tükenmişti. Ülkede bir ilerlememe olmayışı - kamu hastaneleri, köprüler ve asfalt yol yapılmaması - İngilizlere karşı duyulan kini daha da besliyordu.

Wolseley'nin buna tepkisi uzlaşmacı sayılmazdı: vergilerinizi ödeyin, sadakatinizi kanıtlayın ve bir gün siz de Cape Afrikanerleri gibi tam özerkliğinizi alırsınız. Öte yandan, sadece doğrudan yönetime - Kraliyet Kolonisi hükümetine - güvenli bir şekilde müsaade edilebilirdi. 10 Mayıs 1880'de Pretoria'da, İngiliz topluluğunun seçilmiş üyelerle temsil edildiği yeni bir yasama meclisi açtı.

10 Aralık 1879'da birkaç bin silahlı Boer, Potchestroom yakınlarında, Wonderfontein'de yer alan karargâha girdi. Bağımsızlık taleplerini yeniden dile getirdiler ve onu elde etmek için tüfeklerini kullanmakla tehdit ettiler. Wolseley'nin buna cevabı

[6] Aynı eserde, 173.

Bok ve Pretorius adındaki iki Boer liderini vatan hainliğinden ötürü tutuklamak oldu, ancak bu kişilere karşı bir dava açmamayı seçti. Böylelikle blöflerine hodri meydan demiş olduğuna inanıyordu. 'Zavallı yaratıklar, ilk Süvari birliğimizi görür görmez kaçacaklarını içten içe bildikleri halde askercilik oynamaya devam edip bize tehditler savuruyorlar.'[7]

Wolseley Londra'ya, Transvaal ve Natal'daki İngiliz garnizonlarının güvenle altı taburdan dörde düşürülebileceği tavsiyesinde bulundu. Ardından Tümgeneral Colley, onun yerini almak üzere Hindistan'dan yelken açtı ve Wolseley Nisan 1880'de vatanına dönmek üzere Pretoria'dan ayrıldı. Natal'a doğru tekerlek izleriyle kaplı yollardan üç günden daha kısa bir sürede yaklaşık 320 kilometre yol alarak sabırsızlıkla dörtnala giderken bir daha geri dönmek zorunda kalmaması için dua ediyordu. Tek bir pişmanlığı vardı. Eğer Boerler korku değil de mücadele göstermiş olsalardı, saçmalıklarına sonsuza kadar son verebilirdi.

Wolseley'nin gidişinden sonra Colley ile Lanyon nazik ama kararlı tutumlarını sürdürdüler. Kasın 1880'e gelindiğinde güç denemesi yeni bir düzeye ulaşmıştı. Ya kasabalılar vergilerini öderlerdi ya da kanunların yaptırımı uygulanırdı. Bezuidenhout adlı bir çiftçinin 27-105 sterlin değerinde vergi borcu vardı. Afrikaner halkının hafızalarında bu önemli etkilere sahip bir isimdi. 1816'da Bezuindenhout adlı bir başka çiftçi Kraliyet'e isyan suçundan Cape'teki Slatchers Nek'te asılanlardan biri olmuş, halkı için şehit düşmüştü; ya da yirmi yol sonra Büyük Göç'ü gerçekleştirenlere öyle demişti.

Kasaba polis şefinin adamları, vergi borcunu kapatması için Bezuidenhout'un çiftlik kağnılarına el koydu, ancak Piet Cronje adlı bir isyancı önderliğindeki silahlı Boerlerin kağnıları sahibine geri götürmesi üzerine, girişim fiyaskoyla sonuçlandı.

Ardından Aralık 1880'de, Lanyon silahlı Boerlerin Rustenburg yakınlarındaki Paardekraal buluşmalarından haberdar oldu. Yalnızca bir önlem almaya karar verdi: gelişmelerden haberdar etmesi için oraya bir casus göndermek. Natal'dan 320 kilometre uzakta bulunan ama telgrafla bilgilendirilen Colley, çevredeki bazı garnizonları bu iş için görevlendirmeye karar vermişti. Lydenburg'a 80inci taburun orada konuşlanmış olan iki bölüğünün tekrar Pretoria'ya intikal etmesi gerektiğine dair bir telgraf gönderildi. Fakat Lanyon hiç endişe duymadığını söylüyordu. O 'seçkin vatandaşlar' sadece yalancı çabanı oynayarak 'kurt indi' diye bağırıyorlardı.[8]

Lanyon hikâyenin ana fikrini unutmuştu. Kurt indi diye bağıranlara kulak asılmamıştı, ancak sonunda haklı çıkmışlardı: kurt onları yemişti.

Lanyon'un 8 Aralık'ta Paardekraal'deki yasaklanan buluşmaya gönderdiği casus akıllara zarar görüntülere şahit oldu. Transvaal'de toplam sadece sekiz bin kasabalının yaşadığı sanılıyordu. Bu sayısının yarısından çoğu, belki de beş bin silahlı kişi, kayalık tepede buluşmuştu. Bazıları, bozkırda kapalı kağnılarda günlerce sallana sallana ilerledikten sonra *Nachmaal*'e gidecek olmalarına rağmen ailelerini de getirmişti. Diğerleri de ava çıkmış gibi at sırtında, yanlarında siyahi bir hizmetkâr ile eyer topuzunda bir battaniye ve

[7] Aynı eserde, 203.

[8] Lanyon'dan Colley'e, 25 Ekim 1880, Butler, *Colley*, bahsedilen eserde.

tüfekle ve koşu takımına bağlanmış kurutulmuş geyik eti dilimleri ile gelmişlerdi. Atlarını durdurdular ve liderlerinin avın ne zaman başlayacağına karar vermesini beklediler.

Edward Jorrisen, eski cumhuriyet savcısı, 9 Aralık'ta geldi ve Kruger onu *'Het is klaar'* ('Her şey hazır') diyerek karşıladı.[9] Jorrisen, Başbakan Burgers'ın Hollanda'dan getirttiği yeni bir tür uluslararası ilişkiler uzmanıydı. Sonradan avukatlığa başlayan bir papaz olan Jorrisen hemen Kruger'in en yakın politik danışmanı oldu. Volksraad tarafından 1877'de birlikte Londra'ya gitmek üzere (ilhakı geri çevirmeyi amaçlayan yarım kalmış iki görevden birincisi için) görevlendirildiler. Bu iki adam, uzun, zayıf, çekingen, keyifsiz bir şehirli fikir adamı olan Jorrisen ile, siyah yeleleri ve dolu bir kağnıyı kaldırabilecek kadar geniş omuzları ile yarı insan-yarı aslan bir bozkır dâhisi, sürekli giydiği ona biraz bol gelen siyah bir Dopper ceketi altındaki iri cüsseli Kruger, birlikte çok çarpıcı bir tezat oluşturuyorlardı. Ay yükselirken ve kamp ateşleri şehrin ışıkları gibi parlarken, iki adam birlikte, ama sanki yalnızlarmış gibi, tepede bir aşağı bir yukarı yürüdüler.

Zar atılmış, iki adam da kabul etmişti. Piet Cronje, Kasım'da Bezuidenhout'un kağnısını icra memurlarından kurtarırken şansını zorlamış ve İngilizlere kendisini tutuklamaları için kafa tutmuştu. İşte bu kırılma anı olmuştu. İnsanlar - halk - sonunda birleşmişlerdi. Eğer şimdi harekete geçmezlerse, cumhuriyeti geri getirme düşüncelerinden vazgeçseler de olurdu.

Neden halkın İngilizlere karşı birleşmesi yaklaşık dört yıl almıştı? Bu soruyu kimse Kruger'den daha iyi cevaplayamazdı. Ardındaki halkı bir araya getirmek hemen hemen kırk yıl - tüm siyasi hayatı - almıştı. Bazen halkın içerisindeki tartışmalar onu umutsuzluğa sürüklerdi. Transvaal sınırlarının ötesinde yeni bir göçe katılmayı aklından geçirdiği bile olmuştu. Özgür Devlet Boerleri ve Cape'teki kardeşleri için yasa ve düzen ne kadar doğalsa, o sınır toplumu olan Boerler için de anarşi ve kaos o kadar doğaldı. İngiliz ilhakına doğrudan yol açan da zaten çaresizliği yaratan bölünmüşlük, Başbakan Burgers'ın hükümetinin tamamen yıkılışı idi, ama şimdi, Tanrı'ya şükür, İngilizlerin akılsızlığı, uzun süredir umutsuzluk içerisindeki halkı yeniden birleştirmişti.

Kruger soytarıyı oynayabilirdi. İncil'deki peygamberi de oynayabilirdi. O bir liderdi, yabani doğayı yontarak kurdukları yeni devlet kadar yabani bir lider. On yaşındayken Büyük Göç sırasında anne ve babasıyla, Cape Kolonisi'nden ayrılıp Orange ve Vaal nehirlerinin ötesindeki Vaat Edilmiş Topraklar'ı aramaya çıkmışlardı. Hiç söylemekten bıkmadığı gibi, cumhuriyetin doğum sancılarını kendi gözleriyle görmüştü: savunma için kare şeklinde dizilmiş birkaç düzine ortada, tekerlekleri birbirine zincirlenmiş Boer kağnıları; gözetleme delikleri hariç çalı çırpıyla doldurulmuş boşluklar; Ndebelelerin savaş marşları, ve davul gibi dövdükleri kalkanlarından yankılanan öfkeli gümbürtü; ve sonra, tüm vücutları savaş boyasıyla boyanmış binlerce savaşçının kağnılarına karşı ileri atılışı; yaralıların çığlıkları; mızrakların vızıltıları, çakmaklı tüfeklerden yükselen dumanlar... Ve Tanrı, şükürler olsun ki, halka muhteşem bir zafer bahşetti.

Kruger tek eğitimini Kitab-ı Mukaddes'ten ve silahtan aldığıyla övünürdü. Her ikisini de silah olarak aynı ölçüde kullanışlı bulurdu. İlk aslanını daha on beş yaşına

[9] E. J. P. Jorissen, *Transvaalse Herinneringen*, 60-9.

basmadan önce vurmuştu. On sekizine basmadan göreve başlayarak yerel bir memur oldu. Yirmi sekizine geldiğinde başkomutan olmuştu. Halk içindeki tartışmalar iç savaşa dönüştüğünde, asileri topa tutan ve sonrasında arabulucu gibi davranan yine Kruger oldu. Kendisine esas destek bozkırın gerisinden, en yoksul ve en muhafazakâr Boerlerin yurdundan geldi. Hollanda Reform Kilisesi'nden ayrılan ultra-Kalvinist kesimi olan Dopper'lerin kısa siyah ceketini giymeye başladı.

Oysa doğuştan bir avcı gibi bekleyebilirdi Kruger, ama tehlikeli düşmanının peşinden giderken geri çekilmeyi aklının ucundan bile geçirmedi. Başbakan Burgers ile iş birliği yapmış ve ona ayak uydurmuştu. Burgers Cape'li eski bir rahipti, teolojide öyle ilerlemişti ki Kruger onun Hıristiyan olduğunu düşünmüyordu. Burgers'ın Transvaal'i modernleştirme konusunda da aynı ölçüde ileri fikirleri vardı. Kruger onun halka göre fazla ileri ve fazla hızlı gittiğini düşünüyordu. Şans ve kurnazlığın bir karışımıyla Burgers'a engel teşkil etmeye başladı. Doğan kriz, yani Delagoa demiryolu projesinde ve Pedi savaşında yaşanan ikili fiyasko, Kruger'in bu anlamda çok işine yaradı. Ardından, öngöremediği bir felaket geldi çattı: Shepstone'un müdahalesi.

Halkı Britanya'ya karşı birleştirmek için şans ve kurnazlıktan daha fazlası gerekiyordu: Kruger'in tüm manevi gücünü kullanması lazımdı. Zamansız ayaklanma tehlike arz ediyordu. Öfkeli kalabalığı sakinleştirmesi şarttı. Aynı zamanda kararsızları da kendi tarafına çekmeliydi. Aslında her toplu görüşmede, 1878'de Doornfontein'deki bir ve 1879'da Wonderfontein'deki iki görüşmede, daha da büyüyen kalabalıkları bir araya getirdi. 1880'e dek, İngilizlerin Shepstone ve Frere tarafından kandırıldıklarını idrak edeceklerini ve cumhuriyeti gönüllü olarak yeniden getireceklerini ummaya devam etti. Ancak sonra, Haziran 1880'de bir gün, Kruger'in savaşın neredeyse kaçınılmaz olduğunu anlamasını sağlayan bir tokat geldi.

Kruger, Frere'in federasyonu Cape Parlementosu'na kabul ettirme planına karşı lobi oluşturmak üzere, kasaba sakinlerinin Milli Komitesi tarafından Cape Town'a gönderildi. Bu zor olmadı. Cape'teki beyaz seçmenlerin çoğunluğunu Afrikanerler oluşturuyordu. 'Ellerinizi kardeşlerinizin kanlarına bulamayın,' dedi Kruger.[10] Afrikanerlerin zaten böyle bir niyeti yoktu. Boerlerin ilhakı geri çevirmeye çalıştıklarını fark ettiklerinde, tamamen onların tarafında yer aldılar. Ayrıca Natal ile federasyon fikrine de düşmanca yaklaşıyorlardı (ve bu yaklaşım karşılıklıydı). Temmuz 1880'de Frere federasyon planlarının Cape Parlementosu'nda tek bir oy alamayarak yerle bir olduğunu görerek son bir kez daha küçük düştü. Shepstone'un sabırsızlığı ve kendi cahilliğinin zayiatı olarak, ağustosta Londra'ya çağrıldı. Planları mahvolmuştu, ufukta bir kaos vardı, ama Frere hâlâ önlerindeki federasyondan bahsediyordu.

Bu sırada Kruger'ı ve diğerlerini gizlice silahlarını ve cephanelerini doldurmaya iten o tokat gelmişti. Nisan'da, Gladstone Britanya'nın Başbakanı olarak Disraeli'nin yerini almıştı. Önceki güz yaptığı seçim kampanyasında Transvaal'e yeniden bağımsızlık vereceğini ima etmişti. En azından Midlothian'da yaptığı konuşmalarda ilhakın 'çılgınca'

10 S. J. P. Kruger, *Memoirs*, 1, 164.

ve 'despotça' olduğunu söyleyerek ateş püskürmüştü[11] ve yeni koloninin yalnızca ordu gücüyle zapt edilebileceğini beyan etmişti. Gladstone'un sağ kolu, Whig lideri Lord Hartington daha da ileri gitmişti. Avam Kamarası'nda, yanlış bir şeref anlayışının Transvaal'e yeniden bağımsızlık verilmesinin önünde durmaması gerektiğini söylemiş ve Gladstone'unki gibi, onun konuşması da Güney Afrika'da halka geniş ölçüde duyurulmuştu.

Öte yandan, Kruger, yeni Liberal hükümete dair Kraliçe'nin Söylevi'ni okuduğunda, bağımsızlığa değil de özerkliğe dair kaygı verici bir atıf ile karşılaştı. Daha evvel, 10 Mayıs'ta Kruger Gladstone'a resmi bir mektup göndermişti. İlhakı feshetmeye kararlı mıydı? Gladstone'un cevabı ona Haziran'da, Kruger hâlâ Cape Town'dayken ulaştı. Öyle yavan, ümitsiz bir cevaptı ki bu, Disraeli tarafından hazırlanmış bile olabilirdi: Majestelerine Transvaal üzerindeki egemenliğinden vazgeçmesini öneremezdi.

O Cumartesi, 10 Aralık 1880'de Paardekraal'da Boerler Vierkleur'ü, yani milli bayrağı çekme ve yeniden cumhuriyeti getirme kararı aldılar. Oyları saymaya gerek yoktu. Toplantıda 1877'deki eski hükümetin ve eski Volksraad'ın görevlerine devam etmelerine oy birliği ile karar verildi. Teknik olarak üç kişi yetkili olacaktı: Başkan Yardımcısı Paul Kruger; yaşlı bir eski Başbakan Marthinus Pretorius (başkente adını veren, devletin kurucusu Pretorius'un oğlu); ve tecrübesiz yeni Başkumandan Piet Joubert. Elbette Kruger diğer iki adam arasında sivriliyordu. Tepede bir aşağı bir yukarı gezinirken savaş planlarını şekillendiren o ve Jorrisen idi.

Yeniden kurdukları cumhuriyete yasallık kazandırmak için bir bildirge hazırlamaları gerekiyordu. Bu bildirge aynı zamanda bağımsızlık ilanı ve İngilizler için bir ültimatom olacaktı. Paardekraal'ın güneyine, Potchefstroom'a götürülmeli, bastırılmalı ve dağıtılmalıydı. Yeni Boer hükümeti karargahlarını Heidelberg'e, Pretoria'nın yaklaşık yüz kilometre güneyine, en yakın İngiliz birliklerinden yeterince uzaktaki bir toplanma noktasına kuracaklardı. Sefer basit ve cesurca planlanmıştı. Pretoria'yı ve İngiliz garnizonlarının bulunduğu diğer kasabaları kuşatmaları için küçük kasabalı gruplar göndereceklerdi. Bu sırada General Joubert komutasındaki ana ordu Natl'da buluşarak General Colley'in takviye birlikleriyle kuzeye ilerlemesini engelleyecekti.

Böyle bir plan başarılı olabilir miydi? 1876'da Pediler'in mızraklarından ve filintalarından kaçan ve Başbakan Burgers'ı zor durumda bırakan aynı adamlar şimdi profesyonel İngiliz birliklerine karşı hayatlarını riske atar mıydı? Daha önce yalnızca bir kez, 1848'deki Boomplaats muharebesinde İngiliz askerlerine karşı savaşmışlardı. O zaman ağır bir yenilgi almışlardı; bugün daha iyi iş çıkarabileceklerini kim söyleyebilirdi?

Transvaal Boerleri hâlâ acemi idi, ne göstermelik de olsa bir düzenli orduları, ne de liderlik yapabilecek profesyonel bir askerleri vardı. Tüfekleri mükemmeldi, burası doğru - tek atışlılar, av tüfekleri, Martini-Henryler ve Westley-Richardlar, İngilizlerin onlara doğrultabileceği her silah kadar iyi sayılırdı. Ancak mühimmatları çok azdı, adam başı on beş atış ancak yapılabilirdi; ve tek bir ağır silahları dahi yoktu.

Ellerinde sadece iki avantajları vardı. Birincisi, tahminen 7000 kişilik kasabalı güçlerini bir araya getirerek Colley'nin Transvaal ve Natal'daki güçlerinin sayısını

[11] W. Gladstone, Speeches, (T. Bisset, L. tarafından düzenlenmiştir, 1916), 1, 63.

üçe katlayabilirlerdi. (Ama İngilizler her bir buharlı gemiyle Güney Afrika'ya takviye birlikleri getirirdi, bu yüzden hızlı davranmak zorundalardı.) İkincisi, Avrupa usulü savaşlara dair hiçbir şey bilmeseler de, kasabalılar bozkırdaki savaşın ustalarıydı. Bir keresinde tüfekleriyle Afrikalıları tavşan avlar gibi avlayarak bakir doğadaki bir yeri ele geçirmişlerdi. Şimdi de Tanrı'nın ve Martini-Henrylerinin yardımıyla *rooinek*leri, İngilizleri aynı şekilde avlayacaklardı.

O sıralarda kasabalılar Paardekraal'da Sabbath[12] gününü gözlemlediler. Daha sonra Jorrisen, kayalık tepeye oturmuş uzun sakallı kabile reislerinin olduğu o sahneyi yalnızca Rembrant gibi çizebilen birinin betimleyebileceğini söyledi. O ve diğer liderler çadırlarını platonun zirvesindeki küçük düzlüğe kurmuşlardı. Altlarında, bir amfi tiyatrodaymışçasına bir araya toplanmış binlerce kasabalı duruyordu, birkaçı kamp taburelerinde oturuyor, ama çoğunluğu yerde uzanıyordu. Herkes dikkatli gözlerini vaize dikmişti. Üzerine İncil'i koyduğu küçük bir masayı kendine kürsü olarak almıştı. Bir dua ile ilahi duyuluyordu. Sonra, coşkudan titreyen bir sesle vaiz, Milli Komite'nin din adamlarının yaklaşan mücadelede halka destek olmasını talep eden çağrısını okudu. 'Gelmemi istediniz. İşte buradayım. Sizinle geleceğim ve mücadelenizde yanınızda olacağım.'[13]

15 Aralık'ta toplantı sona erdi, ve kasabalılar sefer planına göre ayrıldı. Bezuidenhout'un kağnısına el koyarak isyana patlak veren delifişek Piet Kronje, bildirgenin basıldığından emin olmak için atını Potchefstroom'a sürdü. Kruger, Jorrisen ve liderler Heidelberg'e gittiler. 16 Aralık'ta, Dingane Günü'nde, Uzlaşım Günü'nde cumhuriyetin resmi olarak olan edileceği yer işte burası olacaktı.

Ama öncelikle bir tören gerçekleştirdiler; bu tören akıllarda bildirgeden bile canlı hatıralar bırakacaktı, ne de olsa halkın yeni bütünlüğünü simgeliyordu. Oradan ayrılmadan önce herkes tepeden bir taş aldı. Bu taşlar cumhuriyete adanmış 5000 hayatın anıtı olarak, kürsünün yakınına bir tepecik halinde üst üste yığıldı. Ardından bambu bir direk üzerindeki Vierkleur - turuncu, kırmızı, beyaz ve mavi renkli bayrak - tepeciğin üzerinde göndere çekildi.

İngiliz kıtası, dokuz subay ve 248 askerden oluşan 94üncü alayın toz içinde kalmış iki bölüğü, tekerlek izleriyle dolu yolda, 34 yük kağnısıyla zar zor yürüyerek ve ikide bir çıkan fırtınaya lanet ederek Lydenburg'den güneybatıdaki Pretoria'ya doğru ağır ağır ilerliyordu. 5 Aralık'ta yola çıkmışlardı. 20 Aralık'a gelindiğinde 200 kilometre anca ilerleyebilmişlerdi, ama iki gün içerisinde Pretoria'ya varmış olacaklardı. Tabiat şimdiden yumuşamaya başlamıştı. Doğu Transvaal'in sert, askeri yiyecek istihkakı kadar kuru ve boğucu olan dümdüz bozkırı, yeşil vadilerle ve fundalıklarla kaplı bir arayiyle birleşiyordu. Askerilerin moralini yüksek tutmak için kıtanın başında askeri bando 'Tanrı Kraliçe'yi Korusun' marşını çalıyordu.

Komutan Albay Anstruther ve Egerton adlı yük idarecisi herkesten önde yürüyordu. Saat akşam 10 civarıydı. İki adam Bronkhorst Spruit'in (Tere Kanalı) bir buçuk kilometre

---

[12] Ç.N. Sabbath (İng.) Musevilik inancında çalışmayıp dinlenmeye ve ibadete ayrılması gereken gün, Cumartesi günü. Hıristiyanlık'a göre ise Sabbath Pazar günüdür.

[13] Jorissen, *Transvaalse Herinneringen*, bahsedilen eserde.

ötesinde kamp yeri seçmeye gidiyorlardı. Fakat sonra Anstruther müziğin kesildiğini duydu. Atıyla arkasında döndüğünde 150 kişilik silahlı bir Boer grubunun yolun sol tarafındaki fundalıkların arasından çıktığını gördü. Aralarından bir tanesi beyaz bir bayrakla Anstruther'e İngilizce bir mektupla çıkageldi. Boer kumandanı ona dört gün önce Heidelberg'de cumhuriyetin ilan edildiğini, ve İngilizlere bir ültimatom verildiğini bildiriyordu. Her neredeyse orada kalmalıydı, yoksa olacaklardan Boerler sorumlu olmazdı.

Anstruther cevap olarak Pretoria'ya gitmek için emir aldığını, ve orayaya gideceğini söyledi. Dörtnala kıtasının yanına dönerek askerlerine savaş düzenine girmelerini emretti.

Sonraki sahne, İngilizlerde bir karabasan etkisi yarattı.

Bir mermi yağmuru, davullarını ve borazanlarını bırakıp kağnılardan tüfeklerini almaya çalışan bandoculari yakaladı. Çimlerde mevzilenmekte olan askerleri yere sererek, arkalarındaki kağnıları yerle bir ederek ve yaralanan öküzleri çılgına döndürerek yoluna devam etti. Askerler onlara öğretildiği gibi yaylım ateşi usulüyle karşılık vermeyi denediler. Ancak Boerler kuş olup uçmuşlar, ağaçların ve kayaların ardına saklanmışlardı. Diğerleri kıtanın etrafını sarmak için yayılıyorlar, her kağnının önündeki öküzü vuruyor ve Afrikalı şoförünü öldürüyorlardı.

Kıta kâbusa birkaç dakika dayanabildi. Yalnızca kılıç ve tabancaları olan subaylar askerlerine güç vermek için çatışma hattında duruyorlardı. Cesurca, ama intihar anlamına gelen bir davranıştı bu. Nihayet Anstruther borazancıya ateşkes emri verdi. Yol, bir kasap avlusu gibi görünüyordu. Dokuz subaydan beşi ölmüş ya da ölümcül yaralar almıştı; bacağına beş kurşun alan Anstruther de onlardan biriydi. Birisi beyaz bir bayrak kaldırdı. Askerlerin üçte biri ölmüştü, diğer üçte biri çoğu ağır olmak üzere yaralıydı. Yaralı öküzler, yıkık dökük kağnıların, ölülerin ve ölenlerin arasında sürükleyerek koşturuyordu.

Beyaz bayrak kaldırıldığında, fötr şapkalı Boerler dört bir yandan dörtnala çıkageldiler. Adamların tüfeklerini topladılar, beyaz miğferlerini çıkardılar ve Afrikalılar gibi çömelmelerini söylediler. Liderleri Komandan Frans Joubert, Anstruther'in elini sıktı ve yaralandığını gördüğü için üzüldüğünü söyledi. Joubert diğer yaralılarla da aynı şekilde insanca ilgilendi. Onlarla ilgilenmesi için bir doktor ve silahsız birkaç asker bıraktı; fazladan yardım getirmesi için Pretoria'ya bir ulak gönderdi. Sonrasında Boerler yara almayan tutsaklarını topladı ve fazlasıyla ihtiyaç duydukları ganimetlerle - tüm atlar ve Martini-Henrylerle ve cephanelerle dolu üç önemli yük kağnısı da dâhil olmak üzere kağnılar - Heidelberg'e doğru götürdü.

Bağımsızlık mücadelesi, Tanrı'ya şükür, oldukça iyi başlamıştı. Yalnızca on dakika içinde Boerler Transvaal'deki İngiliz birliklerinin sekizde birini ortadan kaldırmıştı.

* * *

İlk başta Londra'da Boerlerin bağımsızlık bildirgesini okuyan hiç kimse ciddi bir telaşa kapılmamıştı. Birilerinin dediğine göre (her sene denildiği gibi) hatıralardaki en yağışlı Noel'den bir önceki haftaydı. İnsanlar ördeklerle birlikte Serpentine'de, ve balıklarla çekme yollarının nehirden kilometrelerce yükseğe kadar su bastığı Thames'te

yüzüyorlardı. Neredeyse on bin kilometre ötedeki bir bozkırda yapılan bir bildirge bir yana, hiçbir şey tatil atmosferlerini bozamazdı. Kristal Saray'da yeni cesur bir Siyah Beyaz Ozan Gösterisi yapılıyordu. İnsanlar imparatorluklarının en son başarılarını görmek için hayvanat bahçelerine doluşuyorlardı: Lady Florence Dixie'nin sunduğu evcil jaguar ile yakın zamanda görevden atılan Hindistan Kral Naibi Lord Lytton'dan ödünç alınan insan yiyen bir kaplan.

Transsvaal'e gelince, ne Koloni Bakanlığı ne de *The Times*'ın başyazarı bu konuda ne yapılacağını biliyordu. Durban, Boerlerin Standerton'ın batısında kalan telgraf hattını kestiğini, bu yüzden telgrafların kısa ve kafa karıştırıcı olduğunu bildirdi. Tümgeneral Sör George Collet'nin kumanda merkezinden 19 Aralık'ta Natal'dan gönderdiği resmi telgrafı ayın 20'sinde Londra'ya ulaştı ve ertesi gün *The Times*'ta yayınlandı. 'Sıfır çarpışma veya şiddet' yaşandığını söyledi.[14] Zaten kim beklerdi ki bunların olmasını? Aylarca Lanyon ve Colley herkese işlerin düzelmekte olduğunun güvencesini verdi.

Noel'den evvel Gladstone ve Kabinesi oraya gitmek üzere trene atladı. Liberal Kabinesi'nin çoğunluğu Whig soyundan gelen, büyük arazi sahipleri olan asillerden oluşuyordu. Silahlar yağlandı, silahşörlere son bir bilgilendirme yapıldı, meclisteki partiler büyük *battus*'ta ağırlandı. Bu çevrelerin iyi bir Noel geçirme anlayışlarına dâhil olan şeylerden biri, tazılar ile çıktıkları sülün avlarıydı. Hindistan'dan sorumlu Devlet Bakanı Lord Hartington, babasının Chatsworth'teki dükalık topraklarında; Koloni Bakanı Lord Kimberley, Kimberley'de; Argyll Dükü Ferman Mührü Emini, Inverary'de; Konsey Başkanı Lord, Althorp'ta; Dışişleri Bakanı Lord Granville, Walmer'da, vb hüküm sürüyordu. Kabine'de yalnızca iki koltukta Radikaller oturuyordu: Lanchester Dükalığı Bakanı John Bright, ve Ticaret Odası Bakanı Joseph Chamberlain. Evleri, onları zengin yapan büyük endüstriyel şehirlerde, Rochdale ve Birmingham'daydı. Gladstone Liverpoollu bir tüccarın oğluydu, ama karısı toprak sahibi aristokrasiden geliyordu ve aile varlığına Hawarden mülkü eklemişti. Gladstone, bolca reklamı yapılan meşe ağacı kesme alışkanlığını saymazsak, kendisini açık hava sporları için fazlasıyla asil buluyordu. O Noel'i bölge kilisesinde vaazları okuyarak ve 'Huzur Tapınağım' dediği kütüphanesinde çalışarak sessiz sakin bir şekilde Hawarden'de geçirdi. Kabinesini sarsan, kendisini tropik fırtınalar gibi yoldan dışarı sürükleyen, art arda yaşanan krizlerden -Afganistan, İrlanda, Kraliçe- kısa sürelik bir uzaklaşma idi bu.

Noel Günü'nde Bronkhorst Spruit felaketi, Koloni Bakanlığı'ndaki nöbetçi subaya telgrafla bildirildi, ve Lord Kimberley, Gladstone, Kabine ve Kraliçe için tekrarlandı. Kimse Koloni Bakanı Kimberley kadar kuşkucu yaklaşmadı. Lanyon ve Colley tarafından aptal yerine konulduğu için kendisinden başkasını suçlayamazdı. Şimdi amirini haberlerin 'ciddi' olduğu konusunda uyarmalıydı, çünkü 'ilk başarı isyana büyük güç verecektir.'[15] Takviye birlikleri istemeye çekiniyordu zira Gladstone'un askeri harcamalardan hoşlanmadığı malumdu, ama Colley bir tane daha alaya ihtiyacı olduğu konusunda ısrarcıydı. (Çok geçmeden neden sadece *bir* diye soracaklardı.)

[14] Colley, *The Times*'dan alıntılanmıştır, 21 Aralık 1880.
[15] Lord Kimberley'den Başbakan'a, 25 Aralık 1880, Britanya Kütüphanesi, 44225/265. D. Schreuder, *Gladstone*, 90.

Kraliçe haberleri tam da kendisinden beklenildiği gibi karşıladı. Noel'i her zaman olduğu gibi Osborne'da, Wight Adası'nda Prenses Louise ve Prens Leopold ile sakin bir şekilde geçiriyordu. Gladstone hükümetin başına geçtiğinden beri olan hiçbir şey o iğrenç adam hakkındaki görüşlerini değiştirmemişti. Disraeli'ye yaptığı aşağılık saldırılar ve kendisine karşı yapmacık tavırları görevine uygun değildi. Gladstone başbakan olmadan önce, Whig liderlerinden Hartington ve Granville'e görevi almaları için yalvararak ayağını kaydırmaya çalıştıysa da nafileydi. Şimdi ise, belki bir tutam *schadenfreude* etkisiyle 'Boerler tehlikeli bir düşman, bu yüzden Sör G. Colley'e sağlam bir destek sağlamalıyız,' diye yazmıştı.[16]

Gladstone Hawarden'de iken istemeyerek de olsa onayını verdi. Henüz Boer isyanını kışkırtmada bir eli olduğunu kabullenemiyordu. Sonradan -belli belirsiz bir edayla- büyük bir hata yaptığının farkına varacaktı. Muhalefette olduğu sıralar, Boerleri eğer isterlerse bağımsızlıklarına kavuşacaklarına inandırmıştı. İktidara geçtiğinde ise onlara bir tokat atmıştı yüzlerine: bağımsızlık tartışılamazdı bile.

Başkalarının ahlaki kusurlarını yüzlerine vurmakta tereddüt etmeyen Gladstone, neden kendi verdiği sözleri yerine getirememişti? Tüm dünyada baskı altındaki milletlerin kahramanı, Transvaal'in bir felakete sürüklenişine neden seyirci kalmıştı? Olay yerindeki adamların -Wolseley, Colley ve Lanyon- gözünden kaçanları onun ta Londra'da görmüş olması takdire şayandı. Boerlerin İngilizler tarafından yönetiliyor olmaya duyduğu kızgınlık, hayati bir ilke ile ilgili ciddi bir sıkıntıydı. Kruger ve liderleri bir avuç uzlaşılamaz adam olarak değerlendirerek Transvaal'de yaşanan zorluklar halı altına süpürülemezdi. Yine de onları ellerinin tersiyle itmek, yeni Liberal Bakan Lord Kimberley'nin desteğini kazanan Koloni Bakanlığı'nın politikasıydı. Frere'in görevden alınmasına rağmen, komutanlar Transvaal ve Cape Kolonisi'ni federe etmenin için bir yol bulmaya can atıyorlardı. Belki de daha iyi fikirleri olduğu halde, Gladstone ses çıkarmadı. Mayıs ayında hükümetini Transvaal'i elinde tutmaya ikna etti. İşin aslı Transvaal tamamen aklından çıkmıştı. Kendi deyimiyle İrlanda 'çorba'sına boğazına kadar batmıştı, ve entrikalar giderek 'yoğunlaşıyor' ve her şeyi zehirliyordu. Hem İrlanda hem Kabinede iç savaş kapıdaydı.

İrlanda'da, Britanya kıyılarından yalnızca seksen kilometre uzakta, bir savaş hiddetlenmekteydi. Her telgrafla yeni bir köylü zulmünün haberi geliyordu: evler yakılıyor, sığırlar katlediliyor ya da sakatlanıyor, toprak sahipleri vuruluyor ya vücutları paramparça ediliyordu. Asıl zulümden neredeyse daha kötü olansa hukukun ve düzenin bozuluşuydu. Buna, tanıkların sindirilmesi ve tehditle yollarını bulan İrlanda Toprak Birliği'nin toprak sahiplerine karşı yürüttüğü düşmanca bir kampanya neden olmuştu. Polis ve mahkemeler bu komplolarla başa çıkamayacak kadar çaresiz olduklarını itiraf ettiler.

Bunlar yetmezmiş gibi, tartışmalı toprak sorunlarına bir de Özerk Yönetim, yani İrlanda'nın özerkliği sorusu eklendi. Westminster'deki altmış İrlandalı milletvekilinin yeni kibirli lideri Charles Stewart Parnell, Toprak Birliği Başkanı seçildi. Şimdi, Birlik'in talepleri tam olarak yerine getirilmediği sürece tüm parlamento işlerine engel olacağını

[16] Kraliçe Viktorya'dan Başbakan'a, 26 Aralık 1880, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları II seri III, 167.

söyledi. Liberaller, öyle ya da böyle istediğini yaptırmakta kararlı olduğunu anladılar.

Gladstone, bu süreçte kendi partisine zarar vermeden Parnell'le nasıl başa çıkabilirdi? Kabine'sindeki Whig toprak sahipleri, Radikallerin maliklerin hakları konusunda yaptığı gibi, kendilerini toprak sahiplerinin haklarına haiz görüyorlardı. Ve her hizip kendi dedikleri yapılmadığında istifa tehdidi savuruyorlardı.

29 Aralık'ta Gladstone, ertesi gün yapılacak önemli bir Kabine toplantısına hazırlanmak için Downing Caddesi'ne döndü. O gün doğum günüydü, yetmiş birine giriyordu, ve özel sekreterleri bu büyük adama 'Gladstone Çantası' hediye ettiler; kendisinin meşhur ettiği, bir hokkabazın her şeyinin sığabileceği kadar geniş ve çok gözlü bir çantaydı bu. Otuz beş yaşındaki gözde adamı ve bakan yardımcısı Eddy Hamilton, Gladstone'un ne kadar şaşırtıcı derecede fit ve sağlıklı göründüğünü fark etti. Yetmiş bir yaşındaki bir erkeğe göre bir mucizeydi bu; beyaz saçlarına rağmen, omuzları bir atletinkini ve gözleri bir kartalınki gibiydi. Bugün eşinin en ciddi bulduğu 'resmi' görünümü takındı. Hamilton'un günlüğünde belirttiği gibi: 'İrlanda'nın bütün ağırlığı omuzlarında, ve Kabinede sağ ile sol kanatların ikili ateşi arasında duruyor.'[17]

Ertesi gün yapılan Bakanlar toplantısında, Büyük Yaşlı Adam hokkabaz çantasından yeni bir numara çıkardı. Whigler'in güvenini kazanmak için Habeas Corpus'u askıya almaya karar verdi. Bu, hükümete bilinen suçluları mahkemede onlara karşı kanıt sunmak zorunda kalmadan tutuklama yetkisi verecekti. Radikallerin güvenini kazanmak için Gladstone, tüm enerjisini Arazi Kanunu'na eklenecek yeni bir arazi reformu yaratmaya harcadı (kendisi buna 'ikili reform' diyordu).[18]

Radikalleri daha da memnun etmek için, Afganistan'dan çekilmek üzere resmi bir karar alındı. Bu, Disraeli'nin önceki yıllarda yürüttüğü yayılmacı politikanın tersine çevrilmesiydi, ama büyük Whig toprak sahipleri onay verdi. Pahalı emperyalist maceralara partinin geri kalanından daha düşkün değillerdi. Keşke aynı şeyi hâlâ Osborne'da olan Kraliçe için de söylemek mümkün olsaydı. Kraliçe 4 Ocak 1881'de, ayın 6'sında gerçekleşecek Parlamento açılışında yapacağı Kraliçe Nutku metnini gördü. Afganistan'daki son birliklerini geri çekme niyetini açıklayan bir paragraf vardı: 'Benim niyetim, Kandehar'ın işgalini kalıcı olarak sürdürmek değil.'[19] Lord Granville ve Lord Hartington, kraliyetin onayını almak üzere Osborne'a tren ve gemi ile yola çıktılar. İlk başta Kraliçe kesin olarak reddetti. Tahta çıktığından beri asla böyle bir muamele görmediğini söyledi. Bir günlük bir kuşatmanın ardından, bakanların gösterdikleri tutumdan ötürü Kraliçe'nin 'son derece hoşnutsuz' olduğu belirtildi; ancak Kraliçe istemeyerek de olsa onlara boyun eğdi.

'Zavallı kadın!' dedi Gladstone (Eddy Hamilton'ın kaydına göre). 'Yalnızca birkaç ay önce eski Bakanları tarafından büyük önem addetmeye ikna edildiği bir yerden çekilmekten duyduğu memnuniyeti ifade etmek zorunda olması eminim oldukça zordur.'[20]

Kraliçe hakkında kopan tüm bu yaygaranın ortasındayken ve Liberallerin İrlanda

[17] E. Hamilton 29 Aralık 1880, *Günlük*, 1, 94.
[18] Aynı eserde.
[19] E. Hamilton, 10 Ocak 1881, *Günlük*, 1, 99.
[20] The Times, 7 Ocak 1881, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, II, III, 178-81.

konusunda kendilerini paralamalarını önlemek için bir yol ararken, Gladstone kimsenin fark etmediği bir hata yaptı. Kabine bir araya geldi. Parlamento tekrar toplandı. Kraliçe Nutku okundu ve tartışıldı. Transvaal hakkında bir kelime bile konuşulmadı.

Şubat sonunda Gladstone'un hatası daha da hayret verici görünecekti. İnsanlar o kışın, o zamana dek yaşayan en soğuk kış olduğunu söylüyorlardı (ve bu kez haklılardı). Thames Nehri donmuştu. Kaykaycılar Serpentine Gölü üzerinde ördeklerle yarışıyordu. Kürenen karlar Downing Caddesi'ne yığılmıştı. Başbakan, Marlborough Evi'nde Galler Prensi'ni ziyaret ederken karda düştükten sonra başı sargılandı ve nihayet Transvaal'den kötü haberler, İrlanda'dan gelenlerin yerini aldı. Tek bir takviye alay ile desteklenen General Colley, 28 Ocak'ta Laing's Nek'te ve 7 Şubat'ta Ingogo'da olmak üzere, Boerler ile iki çarpışma daha yaşamıştı. Her ikisinde de küçük güçlerin yol açtığı ağır kayıplarla geri püskürtülmüştü.

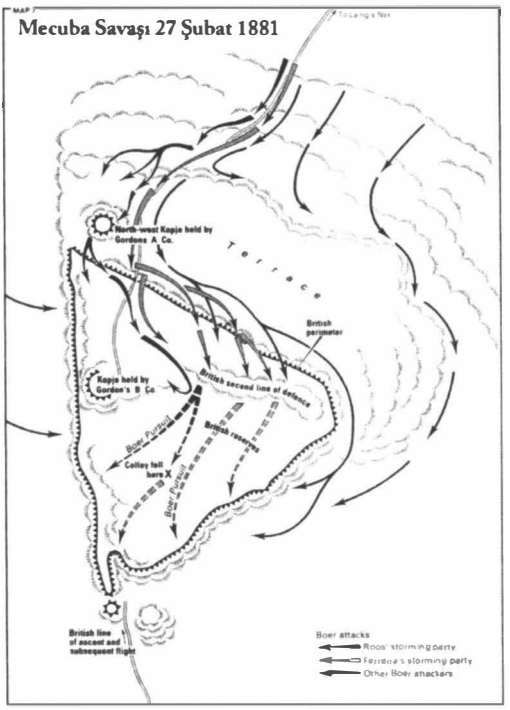
Bu sırada Cape Kolonisi'nin yeni Vali'si Sör Hercules Robinson, Londra'ya krizin en endişe verici parçasını bildirdi. Orange Free State'ndeki Boerler, Transvaal'daki kardeşlerine katılmak üzere akın ediyorlardı. Sayıca her ikisinden de üstün olan Cape Kolonisi'ndeki Afrikanerler de onlara katılmaya teşvik ediliyordu. Cape'ten gelen bu gönderi, Koloni Bakanlığı'ndaki üst düzey uzmanları ikna edemedi, ancak Koloni Bakanı Lord Kimberley üzerinde belirleyici bir etki yarattı. İzlediği politikayı bir anda tersine çevirdi ve Boerlerle barış görüşmeleri yapılmasını önerdi. Kimberley, Gladstone'dan yardım istedi. Sürekli Disraeli'nin ilhakının acınası bir hata olduğunu söylüyordu. Üç yenilginin almış da olsalar, tüm Güney Afrika'yı başka bir İrlanda'ya çevirmektense görüşmeler yapmak daha iyiydi kuşkusuz. Eddy Hamilton'un itiraf ettiği gibi, kendi hataları, geçen Nisan'da Liberaller iktidara gelir gelmez, Transvaal'in bağımsızlığını müzakere etmek üzere temsilciler göndermemiş olmalarıydı. Fakat bu derhal Frere'in görevden alınması ve ilhakın geri çekilmesi anlamına gelirdi, ve bunlar da Kraliçe'nin tüm hoşnutsuzluğundan Gladstone'un sorumlu tutulması demek olurdu.

Gladstone sırf vicdanını rahatlatmak için paçasını kurtarmaya çalışacak biri değildi, partisi de buna ses çıkarmazdı. Hatta Transvaal'i Boerlere geri vermek Radikallerce vatansever ve onurlu bir hareket sayılarak memnuniyetle karşılanacaktı. Whigler de karşı çıkmazdı. Kraliçe çılgına dönerdi ve milliyetçiler ulumaya başlardı. Ama olsun!

16 Şubat'ta Colley'e, Kruger'i ateşkese ve barış görüşmelerine davet etmesi söylendi. İngiliz egemenliğini (yani gerçekte dış ilişkilerin denetimini) kabul etmeleri şartıyla bağımsızlık, artık savaşa lüzum olmaksızın onlarındı.

* * *

Kraliçe olan bitenden memnun değildi. Toryler şüphe içerisindeydiler. Ancak her ikisinin de Gladstone'u Boer isyancılarıyla aşağılayıcı bir barış ('yenilgiye uğrayan barış') yapmaktan alıkoymak için o an ellerinden bir şey gelmiyordu. Natal'ın rüzgârlı yamaçlarındaki bozkırda, Laing's Nek'te Boerlerin aşılması zor mevzileri ile karşı karşıya olan Sör George Colley daha fazla özgürlüğe sahipti. Barıştan bahsedilmesi onu dehşete düşürdü. Her şeyi değiştirmek için bir şans daha istiyordu. Sadece kendisini kurtarmakla kalmamalı, ordusunun onurunu da korumalıydı. Tüm fedakârlıklar değerdi buna.

Colley,Kabine'nin ateşkes yapmayı denemesine itiraz etmedi. Buna gerek yoktu. Kimberley'nin 16 Şubat'ta gönderdiği telgrafındaki talimatlar, yanlış anlaşılmaya yol açabilecek kadar belirsizdi. 'Kruger'e, Boerler silahlı mücadeleden vazgeçtiği takdirde, geniş yetkilere sahip Temsilciler atamaya hazır olacağımızı bildirin ... Bu öneriyi kabul ederseniz, düşmanlıkların askıya alınmasıyla yükümlü olduğunuzu da ekleyin'.[21] Bu anlaşılmazlığı açıklığa kavuşturmak için o da bir telgraf çekti. Gerçekten Kimberley, Transvaal'daki İngiliz garnizonları kuşatma altındayken, (Natal sınırları içerisinde yer alan) Laing's Nek'i Boerlerin ellerine bırakmayı mı kast etmişti? 'Evet,' diye cevap verdi Kimberley telgrafında. 'Eğer anlaşmada bir ilerleme olursa,' Laing's Nek'i ele geçirmeye *çalışmayacak* ya da Transvaal'deki garnizonlara yardım etmeyecekti. Yalnızca özgürce kendi başlarının çaresine bakabileceklerinden emin olmalıydı. O halde önemli koşul 'eğer anlaşmada bir ilerleme olursa,' idi, yani her şey Kruger'in ateşkesi kabul edip etmemesine bağlıydı. Bunu anlamak için de Colley, Kruger'in cevap vermesi gereken 'makul bir süre' belirlemeliydi.[22]

'Makul bir zaman' ne idi peki? Colley, Londra'yı bilgilendirmeksizin kırk sekiz saat dedi. O an Heidelberg'te olan Kruger'den cevap gelmesinin en az altı gün süreceği konusunda Boerler onu özellikle uyardı. (Aslında Rustenberg'deydi ve on iki gün sürdü.) Colley ise 'kırk sekiz saat'te ısrarcıydı. Amaç, ateşkesin sabote edilmesiyse, çok makul bir süreydi bu.

Bir anda Colley'nin ateşli beyninde göz kamaştırıcı bir zafer planı belirdi. Laing's Nek'teki düşmanın siperinin en batısında, 600 metre yükseklikteki tepesi dümdüz bir dağ, Mecuba, etrafındaki kilometrelerce uzaklıktaki toprakları yukarıdan görebilmeyi sağlıyordu. Wolfe'nin Quebec'ten önce İbrahim Dağları'nı ele geçirdiği gibi bu dağı *coup de main*' ile ele geçirirlerse, Boerler Laing's Nek'ten ayrılmak ve Transvaal sınırından sıvışarak kaçmak zorunda kalacaklardı. Zafer hıza ve gizliliğe bağlıydı. Hem belki böylece kan dökülmezdi. Yerliler, Boerlerin dağa tahkimat yapmadıklarını ve bu nedenle saldırıya karşı koyamayacaklarını iddia ettiler.

E. Hamilton, 6 Haziran 1881, *Günlük*, 1, 97.
Kimberley'den Colley'e, 19 Şubat 1881, C 2837 10
Savaş sırasında yapılan ani saldırı. (Ed. N.)

Colley aceleyle 600 askerlik bir birlik oluşturdu. Durban'a sadece iki hafta önce varmış olan 92. Highlander alayından üç bölük vardı. Kıta, üç gün yetecek kadar yiyecek istihkakı ile kazma-kürek de dâhil olmak üzere tüm ekipmanlarını alacaktı. Kırk sekiz saatin bitiminden sonraki gün, 26 Şubat Pazar akşamı saat 10.30'da mevzilenmek üzere yola çıkacaklardı. Hedeflerine dair sırrı sadece birkaç subay bilecekti. Askerler ise dağa tırmanmaya başladıkları zaman öğreneceklerdi.

Bir dağın gece tırmanışında iyi kılavuzlar, iyi sinirler ve iyi bir dilim şans gerekir. Colley'de bunların üçü de vardı. Afrikalı kılavuzları bir an için yollarını kaybettilerse de, sonrasında onları zirveye götüren bir koyun sürüsünün izini buldular. Askerler kayaların üstünde tökezleyerek, el yordamıyla, tüfeklerinin ve paltolarının, sığır eti konservelerinin ve yedek cephane keselerinin altında nefes nefese ilerliyorlardı. Yaklaşık her yüz metrede bir mola isteniyordu. Zirveye yakın en dik kısımda ancak eller ve dizler üzerinde yürünebiliyordu. Fakat tırmanış sorunsuz tamamlandı. (Aslında o gece zirveyi gözetlemekle görevli Boer nöbetçisi karanlıkta yolunu kaybetmişti.) Yaklaşık sabah saat 04.00'te, Colley, ağır yükler taşıyan asker sırasını düz zirveye bizzat kendisi çıkardı. Adamlar nefeslerini toplamak için çimlerin üzerine çöktüler. Colley platonun kenarlarına baktı. Yaklaşık kilometre uzakta ve 600 metre aşağılarında, Boer kağnılarının karargâhları arasında fenerler ışıkları titreşiyordu. Onların varlıklarından habersiz düşmanları, uykudaydı.

Şafak ovayı ışıkla doldurup, kumdan bir tablodaki çukurlar gibi Boer siperlerinin üzerine düştüğünde, müthiş bir rahatlama hissi sardı Colley'i. Son haftalardaki gerginlik, aldığı yenilgilerin acısı aniden buharlaştı. Colley bir krizde daima serinkanlı görünmekte ustaydı. Şimdi Kurmay Başkanı Stewart'a içini dökmüştü. 'Sonsuza dek burada kalabiliriz,' dedi Stewart'a.[23] Komutan vekili Binbaşı Fraser'a zirvede siper kazmalarına hiç gerek olmadığını söyledi. Askerler çok yorgunlardı. Onları rahatsız etmeye gerek yoktu, zaten güvenli bir konumdalardı.

Adamların yarısını merkeze yedek olarak yerleştirdi ve diğerlerine platonun kenarlarında sıra olmalarını söyledi. Bunun hiçbir hazırlık yapmamıştı. Düşman zaten kaçıyordu. Aşağıdaki vadide gördüklerinin anlamı buydu: Boerler, karıncalar gibi bir ileri bir geri koşuşturuyorlar, atlar yükleniyor, kağnılar harekete geçiyordu. Londra'ya iletilmesi için kampa neşeli bir telgraf gönderdi. Askerleri de bir o kadar gamsızlardı. Varlıklarını gizlemek için hiç çaba sarf etmediler. Highlanderlerden bazıları düşmana yumruklarını sallayarak bekliyorlardı. Colley ateşi durdurma emri verene kadar subaylardan birisi, toplarını aşağıdaki Boerlerin üzerine birkaç el ateşledi.

Boerlerin, ufuk çizgisindeki Highlanderları görmemelerine imkân yoktu. Gördükleri manzara tüm karargâhı paniğe sürükledi. Stephanus Roos adındaki genç bir subay o anı şöyle anlattı. 'Herkes ve her şey karmaşa içindeydi. İngilizleri bir an önce zirveden indiremezsek kaybedeceğimizi hissediyordum, ama birliklerimize tahkimat yapmaları ve silahlarını kuşanmaları için zaman verdik. Bir savaş konseyi toplamak için zaman ya da fırsat yoktu. Atıma atladım ve dağın eteğine doğru sürdüm. Etra-

[23] Colley'den Kimberley'e, Kimberley'den Colley'e, 19 Aralık 1880, kaynakça, 13.

fimda benim gibi dörtnala yukarı çıkan tek tük adamlar gördüm. Hepsini kayalığın altında toplamak içi bağırdım ve şapkamı salladım.[24]

Başkumandan Piet Joubert her zamanki gibi geçici karargâhını kurmuştu ve sessizce çadırında çalışmaktaydı. Serbest Devlet Başkanı Brand'e barış görüşmeleriyle ilgili bir mektup yazıyordu. Birdenbire 'Eyeri takın! Eyeri takın!' diye çığlıklar duydu, ve İngilizlerin dağın zirvesinde olduklarını fark etti. Joubert üzgün ve kızgın hissediyordu. Barış teklifiyle onu oyalarken gafil avlamışlardı. Vakti gelince Brand'a bir itiraz yazısı yazacaktı. Ama şimdi, İngilizler zirvedeki mevzilerini korurlarsa 'her şeyimizi kaybederiz.' diyordu. Geri çekilmekten bahseden korkaklara 'Şimdi onları almaya gidiyorsunuz,' diye bağırdı. Daha sonra en iyi askerlerinden biri olan Savaş Generali Nicolas Smit'e operasyonları üstlenmesini söyledi, sanki bu kolay olacakmış, yerlilerle yapılan sonu gelmeyen dağ savaşlarından biriymiş gibi. Smit, kasabalılara gönüllülüğe teşvik eden kısa ve tutkulu bir konuşma yaptı. 'Korkak olmayanlar bizi takip etsinler.'[25]

İlk düz kayalıkta, dağın gölgesinde, Roos ve askerleri midillilerinden inmiş ve onları vadi siperinde dizlerinden bağlamışlardı. Bir asker grubundan çok avcı topluluğu gibi görünüyorlardı. Subaylarla ve erkeklerin günlük giysileri birbirine benziyordu: geniş fitilli kadifeler, şişkin yelekler, ve gevşek kenarlı şapkalar. Bazıları şişman, bıyıklı yaşlı adamlardı, diğerleri ise on üç ya da on dörtten fazla olmayan genç erkeklerdi. Herkeste arkadan dolma tek atışlık modern bir tüfek vardı ve tüfek ve yedek cephaneyi taşıması için Afrikalı uşağı olanlar haricinde herkes fişeklik kuşanmıştı.

Düzlükte Roos başka bir subayı, Komutan Joachim Ferreira'yı buldu ve ikisi, kasabalıları iki ay önce Paardekraal'da ciddi anlaşma için etmiş oldukları gibi, sadakat yemini etmeye çağırdı. Adamlar yemin etti: 'Peşinizden geleceğiz, ya zirveyi ele geçireceğiz ya da öleceğiz.' Roos, 'Tanrı'mız bize yardım edecek ve zirveyi alacağız, zira elimizden başka bir şey gelmez,' dedi.[26] Ardından iki gruba ayrılmaya karar verdiler; Ferreira'nın grubu esas zirvenin kuzeybatı köşesine bakan küçük tepeye hücum edecek, Roos'unki ise taraçalara tırmanarak ilerleyip doğrudan zirveye saldıracaktı.

Zirveyi ellerinde tutan yerlilere karşı kullandıkları gibi İngilizlere karşı da aynı vasat taktikleri kullanmaya karar vermişlerdi. Her gruptaki adamlar, yoldaşları sazlar arasında sürünerek ilerleyebilsin diye koruma ateşi açacaktı ve saldırıya geçen her grup diğerine destek sağlamak için yan ateş açacaktı. Taktikler mükemmel işledi. Üstlerine İngilizlerin yaylım ateşleri yağarken otların ve oynak kayaların üstünde karın üstü tırmanmak yavaş ilerleyen ve zor bir görevdi. Fakat altlarındaki öfkeli ateş perdesi Boerleri adeta ağır silahlarla korunuyormuş gibi savunuyordu, ve İngilizler siperden başlarını çıkarmıyorlardı. Üç-dört saat sonra, yaklaşık öğle saatinde, Roos ve adamları zirvenin birkaç metre altına kadar tırmandılar, düşmanla aralarında yalnızca bir kaya bloğu genişliğinde mesafe vardı. Başını kaldırdı, sonra dehşete kapılmış bir halde yeniden eğildi. Zirve *rooibaatje*, yani İngiliz askerleriyle doluydu.

---

[24] I. Hamilton, Ekim 1881'de kendisinden alıntılanmıştır, Listening for the Drums, 140. Sör G. White, 5 Nisan 1881, Beyaz Kitaplar'da Lehmann, *First Boer War*, 239'dan alıntılanmıştır.
S. Roos (tr G. Tylden), *Journal of The Society for Army Historical Research*, XVII (1938), 9.
Lehmann, *First Boer War*, 240-1.

Roos cesur ve dini bütün bir adamdı. Sevgili Tanrı'sının onu bir yalandan dolayı affetmesini diliyordu. Kayanın ardından tekrar yükseldi ve şapkasını salladı, ve bağırdı: 'Hadi gelin, dostlar! Çabuk olun! İngilizler kaçıyor.'[27]

Boerler karınları üzerinde dağa tırmanırken, İngilizler zirvede sırt üstü yatıyorlardı. Birçoğu sabahları böyle geçiyordu. Yumuşak çimenlerle kaplı plato, kayalıkların arasındaki küçük bir kayalık dizisine ve ortadaki bir çukura doğru eğim gösteriyordu. Afrikalı uşaklar oraya iki kuyu kazdı ve bir hastane çadırı kurdu. Kahvaltıdan sonra adamlar yerlere uzandı. Hava sıcaktı, adamlar yorgundu ve general herhangi bir emir vermemişti. Aşağı taraftaki tüfeklerden açılan yaylım ateşi, hatta başlarının üzerinden seken kurşunlar dahi onları endişelendirmiyordu. Aksine, Boerlerin acizliğini gözler önüne seriyordu.

Platonun kenarında kurşunların sesleri ve gelişleri farklıydı. Teğmen Ian Hamilton, Boerleri görmüş ve planlarını tahmin etmişti. Hamilton, Gordon Highlanders Kıtasından (92. Alay) sorumlu, genç ve kibirli bir as idi. Dürbünüyle büyük Boerler gruplarının (aslında Roos'un ve Ferreira'nın adamlarının) mısır tarlasını dörtnala geçip, midillilerini bıraktıkları hendeğe gidişlerini izlemişti. Ardından, her seferinde on ya da on beş adamın yirmi metrelik açık zeminde arkadakilerin açtığı koruma ateşiyle aceleyle ilerlediğini, ve sonra aşağıda gözden kaybolduklarını gördü. Durumu generale bildirmesi gerektiğine karar verdi. Kurşunları atlatmak için eğilip, koşarak merkeze döndü. Orada herkes çok rahat görünüyordu, dedi Hamilton sonraları, 'yiyor, uyuyor veya sigara içiyorlardı.'[28] Gönderisine cevaben Colley Hamilton'a teşekkürlerini iletti. Süreç aynı şekilde işliyordu: 100, 200, 350, 400 Boer aşağılarındaydı görünmeden dağın zirvesine doğru ilerliyorlardı. Hamilton, Colley'ye haberleri dört defa bildirdi. Takviye istedi, ancak sadece beş adam ve bir subay gönderildi. Sonunda generalin uyumakta olduğu söylendi.

Hamilton'un uzandığı otlarla kaplı yerin yaklaşık 100 metre solunda, ana platoya bakan kısıtlı kuvvetlerinin oturmadığı küçük bir tepeydi. Bu tepenin solunda, Teğmen Hector MacDonald'ın sorumluluğunda olan Highlanderların diğer kıtası, B Kıtası yer alıyordu. Öğle saatinden kısa bir sure sonra Hamilton, tüfeklerden ateşlenen ezici bir yaylım ateşinin sesini duyduğunda ve mermilerin yaklaşık altmış metre ilerisindeki toprağı yerinden oynattığını gördüğünde şaşkına dönmüştü. Boerler -aslında Ferreira'nın adamları- küçük tepeyi ele geçirmişlerdi. İki-üç zavallı asker oracıkta öldürülmüştü; diğerleri ise kaçtı. Subaylar yedek kuvvetlerle, Highlanderlar süngüleriyle, Bahriyeliler de kamalarla çıkageldi. Haliyle korkmuş ve endişeli görünüyorlardı. Tepeden bir yaylım ateşi daha geldi. Yedek kuvvetlerden on altı adam yere serilmiş, diğerleri ise kaçmıştı. Hamilton şaşkınlığını üzerinden atamadan, Boerler dumanın içinden hızla nişan alıp ateş ederek taarruza geçtiler. Yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Hamilton canını kurtarmak için ortadaki çukurdaki kaya dizilerinin arasına kaçtı. Ardında kendi bölüğünün ve MacDonald'ın bölüğünün hemen hemen tamamı, düşmanların ele geçirdiği birkaç şanslı dışında, ardında ölü ya da yaralı bir şekilde yatıyordu.

[27] Roos, bahsedilen eserde, 10.
[28] Roos, bahsedilen eserde, 11.

Kayalıkların arasında gözden kaybolan Colley'nin, böylesine yakın bir mesafede patlayan yaylım ateşinin önemini düşünmek için çok fazla zamanı yoktu. Bitkin ve panik içerisindeki yedek kuvvetler, tepeden hızla geri döndü. Üç birlik de artık tamamen birbirine karışmıştı - Highlander'lar 58. Alay ile, 58. Alay Bahriyelilerle - ve bu yüzden subayların askerleri zar zor idare edebiliyordu. 'Sağdaki grup! Sağdaki grup!' Yine de bir şekilde Colley'nin olduğu yerin yakınında, küçük bir dizi kayalığın ardında yeni bir ateş hattı kurulmuştu. Sadece otuz metre uzakta, dumanların arasında Boerler yakın mesafeden ateş ediyorlar, yalnızca namlu ağızlardan görülebiliyorlardı. Gürültü korkutucuydu. *Natal Times*'ten Thomas Carter, o cehennem gürültüsü içerisinde sesinizi duyurmak için bağırmak gerekliydi, dedi. Subaylar 'Şimdi, yiğitlerim, onlar ortaya çıkana kadar bekleyin; alçaktan nişan alın, alçaktan!' Ardından 'Mevzilenin! Mevzilenin!' çığlıkları geldi.[29] Ancak hiç kimse kayaların siperliğinden ayrılmak istemedi. Boerler yavaş yavaş platonun kenarlarına doğru ilerliyorlardı. Colley'nin kanadındaki askerler, mühimmat getirme emri aldıkları bahanesiyle kaçıp gidiyorlardı. Bazıları emredilince geri döndü, diğerleriyse gitti. Yaklaşık on dakika boyunca, merkezdeki adamlar atış çizgisinden ayrılmadılar. Gücünü toplayan Ian Hamilton, Colley'den süngülerle taarruza geçmelerine izin vermesini istedi, ve bunu sorarken haddini aşmamış olduğunu umduğunu da ekledi. Colley, 'Hayır, aşmadın, Bay Hamilton, ama Boerler bize ilerleyinceye kadar bekleyeceğiz, sonra da onlara yaylım ateşi açıp taarruza geçeceğiz.' dedi serinkanlı bir sesle.[30]

İşte bunlar Colley'nin kayda geçen son sözleriydi, zira kendi adamları beklememişti. Birbirine karışmış, kötü yönetilen, yetersiz korunan Highlanderların, 58. Alay'ın ve Bahriyelilerin artık canına tak etmişti. Carter ardında 'aniden kulakları sağır eden bir dehşet çığlığı' duydu. Askerler bir an bocaladı. Memurlar, boş yere, yalvarıyor ve tehditler savuruyorlardı: 'Siz ne yaptığınızı sanıyorsunuz? Geri dönün, geri dönün!'[31] Carter daha ayağa kalkamadan panik içindeki askerlerin o sabah erkenden tırmandıkları yoldan kaçmaya çalışırken, serseriler etrafını çevirmişlerdi. Bileğindeki feci yaraya rağmen hayatını kurtarmak için koşan Hamilton'ın da aralarında olduğu subaylar da kaçanların takip ediyorlardı.

Mecuba'da direniş gösterilmedi. Askerler tavşanlar gibi vurularak öldürüldü. Romalılara yaraşır bir biçimde ölmek için düşmanla yüz yüze kalan, yerinden ayrılmayan tek bir adam kalmıştı - General Colley. Bedelini ödemesi gereken çok şey vardı daha. Kendi yetkisine dayanarak ateşkesi reddetmiş, Mecuba'da rezil bir darbe girişiminde bulunmuş, sonra da zirveyi elinde tutmayı başaramamıştı. Şimdi ise elinden geldiği kadarıyla kefaretini ödemeye hazırdı. En son hatta görüldüğünde Colley elinde tabancasıyla yavaş yavaş düşmana doğru yürüyordu. Boerlerin komutasındaki Roos, bu yalnız adamı fark etmiş ama kim olduğunu anlayamamıştı. Bir an içinde Colley, alnının ortasında bir Boer kurşunuyla yere düştü.

* * *

[29] I. Hamilton, *Drums*, 135.
[30] T. Carter, *History*, 276-7.
[31] I. Hamilton, *Drums*, 136.

Ertesi gün, 28 Şubat Pazartesi günü, erkenden Londra'ya telgrafla bildirilen Mecuba haberleri, tüm İngiltere'de, Isandlwana'daki başarısızlıktan sonra hissettiklerinden de beter, tüyler ürperten bir utanç yarattı. Haberi aldığında Bladstone bir anda yatağına yığıldı. Dayak yemiş gibi bir hali vardı. Her üç taraftan saldırıya uğramıştı, Radikaller, Whigler and Toriler tarafından açıkça güçsüzlükle suçlanıyordu.

Chamberlain, Bright ve diğer Radikaller Kimberley'yi barış görüşmelerini berbat etmekle suçluyorlardı, ve Kimberley'nin görevine son verilmediği takdirde istifa edecekleri yönünde tehditlerde bulunuyorlardı. Onlar, felaketi 'Whigler'i atlatmak' için faydalı bir bahane olmuştu.

Kraliçe ve Toryler, bu yüz kızartan fiyaskoya neden olan zafiyet politikasını kınayarak birlik oldular. Mecuba'da aldıkları utancı, Isandlwana'dakinden daha da derindi. Boerler, (132 yaralı ve 96 ölü hariç Mecuba'da 56 kişiyi canlı ele geçirmişlerdi); Zulular artlarında sadece ölü kahramanlar bırakmıştı. Ayrıca, Rorke Çayı'nda gösterilen kahramanca direnişle Isandlwana'nın öcü alınmıştı. Son olarak, Zululara Ulundi'de gereken ders verilmişti. Bu yüzden Toryler son derece kararlıydı. Sorun kimin efendi olduğuyla ilgiliydi. *The Times*'ın dediği gibi: 'Güney Afrika'dan derhal ve koşulsuz geri çekilmeye hazır değilsek' (elbette söz konusu olamazdı) 'başkaldırıyla karşılaştığımız yerde otoritemizi yeniden tesis etmeliyiz'[32].

Whigler de aynı duygusal gereksinimler içerisindeydi: yenilginin utancından kurtulmak ve İngiliz otoritesini korumak. Kimberley bile kendi düşüncelerine olan inancını kaybetmeye ve barış politikasını terk etmeye başladı.

En büyük utancı yaşayan kişi ise Wolseley olmuştu. Colley'i o yetiştirmişti ve yakın çevresindeki sağ kolu idi. Ve Colley'nin başarısızlıklarının kökeninde Wolseley'nin Boerlerin savaşmayacağına dair inancı yatıyordu. Üstüne üstlük hükümet barış umutları suya düşerse Boerleri bastırması için gönderilen 10,000 kişilik yedek birliğe önderlik etmesi için, Wolseley'nin düşman bellediği rakibini, Kandahar harekâtının kahramanı Sör Fred Roberts'i seçti.

Fakat Wolseley çok geçmeden bu özel görevde görmezden gelinmeye razı oldu, zira Gladstone şimdi hokkabaz çantasından yeni bir numara çekmişti. Whigler'e özgü bir ustalıkla Radikaller'i köşeye sıkıştırdı. Güney Afrika ile yapılan yazışmalar Kabine'ye sunuldu, Colley'nin 'makul süre'si de artık bakanlarca öğrenilmişti. Aslında Kruger, 4 Mart'ta ateşkes kabul etti, yani Mecuba için savaşılmasına hiç gerek yoktu. Kabine ayrıca Cape Kolonisi'nin Vali'sinden gelen uğursuz mesajı da gördü. Mecuba'da yaşananlardan evvel barış yapmak zordu. Şimdi ise daha da zordu, ama barış her zamankinden daha fazla ihtiyaç vardı. Aksi takdirde Cape Kolonisi iç savaşa sürüklenebilirdi ve İngilizler tüm Güney Afrika'yı kaybedebilirdi.

23 Mart'ta, Boer ve İngiliz delegeleri Mecuba'da yaralananların getirildiği O'Neill çiftliğinde geçici barış şartlarını imzaladılar. Savaş bitmişti. Pretoria'da ve diğer garnizonlarda kuşatılmış olan İngiliz askerleri istedikleri zaman gitmekte özgürlerdi. 3 Ağustos'a gelindiğinde Transvaal ile Britanya arasındaki ilişkiler Pretoria Sözleşme-

[32] Carter, *History*, bahsedilen eserde.

sinde resmi olarak tanımlanmıştı. Muhtemelen mevcut koşullar altında yapılabilecek en iyi anlaşmaydı bu. Transvaal bir kez daha cumhuriyet olmuş, bağımsızlığını geri kazanmıştı. Fakat bu, mutlak bir bağımsızlık değildi. İngiltere, ona özellikle dış ilişkilere müdahale etme hakkını veren bir dizi maddede belirtilen 'hükümdarlığını' koruyacaktı.

Belki de Gladstone'un kendisinden başka kimseyi şaşırtmayacak nitelikteki bu hokkabazlığının sırrı buydu. Bu telaşlı ve aşağılayıcı taktiksel geri çekilişin ardında, Transvaal'ın kuzeyine uzanan stratejik bir ilerlemenin yolunu çizilmekteydi.

7. BÖLÜM

BEY'İ KURTARMAK

Paris ve Tunus
23 Mart - Kasım 1881

'Köşeye sıkışmış durumdayız ve
Avrupa hala kayda değer olup olmadığımızı görmek için bizi izliyor...'
Le Marquis de Moailles'in (Berlin'deki Fransız Büyükelçisi) Saint-Hilaire'e (Fransız Dışişleri Bakanı) Sözü, 26 Ocak 1881

Quai d'Orsay'deki (Fransız Dışişleri Bakanlığı) Siyasi İşler Komitesi Direktörü Baron Alphonse de Courcel, terbiyeli bir aristokrat idi; uzun boylu, yuvarlak kafalı ve kırk altı yaşındaydı. O zamanların başbakanı olan Jule Ferry'e büyük hayranlık duyan Courcel, Fransız dış politikasını daha dişli hale getirmekle görevlendirilmiş olan kıdemli diplomattı. Fakat bu görevi başarmak konusunda ne kadar şansımız var ki diye düşünüyordu Courcel. Halkın bu konudaki görüşü oldukça çekingendi ve tüm partilerin siyasetçileri yaklaşan seçimlerden ötürü tir tir titriyordu.

Bakanlık binasındaki kendi ofisini Meclis Başkanı Léon Gambetta'ya ait şatafatlı dairelerden ayıran, Rue de l'Université'nin parke taşlarıyla döşenmiş dar sokağından geçti. Henüz saat sabahın yedisiydi, ve yirmi yıl sonra bulutsuz, soğuk olarak hatırlayacaktı o sabahı. Sokakta hala kimsecikler yoktu ama gün ışığı sağrılı çatıları ve bir dizi bacanın altındaki basit görünümlü saçakları aydınlatıyordu. Kalbi, göğüs kafesinden çıkacakmış gibi atıyordu. Gambetta'nın yanına, o 'canavarın' karşısında diz çökmeye gitmeyi seçerek dertsiz başına dert almıştı. Gambetta Union Républicaine'in güçlü lideri, Jule Ferry'nin rakibiydi ve Courcel'in içinde onu Jules Ferry'nin hükumetinin Tunus konusundaki politikasını tam tersine çevirmek hususunda ikna edebileceğine dair sönük bir umut vardı.[1]

Bunun, son şansı olduğundan emindi. Tunus, Fransa'nın esas kolonisi Cezayir için kilit seviyede bir stratejik öneme sahipti. Aynı zamanda orası, Fransa'ya can vermek için elzemdi. Bu şansı yakalayıp, dış işlerinde ilerici bir politika izlemeli ve sömürgeci yayılmayı destekleyerek, Cezayir'i korumak amacıyla Tunus'u işgal etmek

1. G. Hanotaux, *Histoire des Colonies* IV, 650-1'de Baron Courcel, *Souvenirs Inédits*.

gibi bir adım atmaları gerekecekti. Yoksa pes edip tüm Avrupa'ya kendilerini rezil edecek, dişsiz ve iktidarsız olduklarını gösterecekler, İtalya'nın da Tunus'u burunlarının dibinden çalıvermesine göz yumacaklardı.

Berlin Kongresi'nde Bismarck ve Salisbury, Akdeniz'de ve Doğu'da yeni kurdukları dünya güç dengesinde teraziyi dengelemek amacıyla Fransa'ya Tunus'u vermeyi önereli üç yıl olmuştu. Waddington'ın resmi raporuna göre; 'Orada [Tunus'ta] dilediğinizi yapabilirsiniz,' dedi İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Fransız meslektaşı Waddington'a. 'Almak zorunda kalacaksınız. Kartaca'yı barbarların elinde bırakamazsınız.'[2] Sonraları Lord Salisbury, Waddington'ın kendi sözlerine getirdiği 'renkli' yorum hakkında şüphe duymuştu. Disraeli'ye, 'Tunus ve Kartaca'dan sanki şahsi malımmış gibi bahsetmeme sebep oluyor. Ona liberal bir düğün hediyesi hazırlıyormuşum gibi hissediyorum' dedi. Fakat Salisbury yine de konuşulanlarının çoğunun oldukça isabetli olduğunu düşünüyordu.[3] Britanya, eğer Fransa Tunus'u almak isterse onlara müdahale etmemek konusunda kararlıydı. Fakat onları gücendirmekten korktukları için bu anlaşma gizli tutuluyordu. Tunus, kağıt üzerinde de olsa Türk hükümdarlığı altındaydı. Berlin'de Salisbury - ve de Disraeli - çökmekte olan Türk İmparatorluğu'nu ayakta tutmak yönündeki İngiliz politikasını tam tersine çevirmişti. Türkiye'yi, Kıbrıs'ı bir İngiliz *place des armes*'ı olacak şekilde koyvermek suretiyle Doğu'da Süveyş'i ve Boğazlar'ı koruyan yeni bir Cebelitarık yaratmaya zorlamışlardı. Fransa'nın gönlünü almak için de Türkiye Tunus'u Fransa'ya teslim etmek zorunda kalacaktı. Almanya, Fransa ve Britanya'nın bağlı oldukları gizli anlaşma bu şekildeydi. Fakat bu anlaşma ile hem dostları tarafından paylaşıldığı için Türk İmparatorluğu, hem de Courcel gibilerin düşündüğü üzere kendisine sunulan haktan istifade ederek Tunus'u almadığı için Fransa rezil olacaktı.

Fransa neyden korkuyordu? İmparatorluk da cumhuriyet de olmuş bir ülkenin insanları olarak Fransızlar emperyalizmden sakınıyordu. Cezayir'in başkentini 1830'da fethettiklerinden beri yıllardır süregelen sıkıntılar dolayısıyla ve yakın zamanda Meksika'da olanlardan ötürü derslerini almışlardı. Ayrıca, Tunus'u verme planını ortaya atanın Salisbury değil de Bismarck olması uygunsuzdu. Önceden Disraeli'yi Kıbrıs yerine Mısır'ı alması için cesaretlendirmiş, Fransızlara Suriye'yi ya da Tunus'u önermişti. Dudaklarını şapırdatarak, Tunus'un 'dalından koparılmaya müsait bir meyve gibi'[4] olduğu benzetmesini yapmıştı. Fakat Üçüncü Cumhuriyet'in Fransız politikacıları korkudan titriyordu. Paris'in 1871'de tıpkı Truva gibi düşüşünü hatırlıyorlardı. 'Et dona ferentes' ('hediyelerle geldik'), diyerek Bismarck ve tayfası onları deliler gibi korkutmuştu. Sedan'daki yenilgilerinin ve Alsace-Lorraine'i kaybedişlerinin üzerinden tam on yıl geçmiş olmasına rağmen Fransızlar hala yaralarını sarmaya çalışıyordu. Sağcı monarşistler ve Solcu cumhuriyetçiler dahil olmak üzere çoğu vatanperver Fransız'a göre, sınırları denizaşırı genişletmek fikri bile bir tuzaktan ibaretti. Bismarck'ın,

---

[2] Waddington'dan d'Harcourt'a, 21 Temmuz 1878, Documents Diplomatiques Français 1/2/330-2. Salisbury, Ganiage, *L'expansion*, 50'den alıntı yapmıştır. Salisbury'den Lyons'a, 24 Temmuz 1878, Salisbury Belgeleri Hatfield Marsden'den alıntı yapmıştır, *Tunis*, 55 (not 91).

[4] Ganiage, *L'expansion*, 76.

onların aklını Almanları yenerek Alsace-Lorraine'i geri kazanmak fikrinden uzak tutmak için bir kapan kurduğundan şüpheleniyorlardı.

Bu iddiaya Bismarck'ın verdiği yanıt oldukça sakinleştirici bir etki yaptı. Gizli amaçlardan bahsetmek ve onu bir Machiavelli'ye benzetmek saçma olurdu. Fransızlar'ın kaybettikleri bölgeler konusunda yas tutmaya bir son vermelerini istediğini gizlemiyordu. Eğer o şekilde devam ederlerse kaçınılmaz sonuç yeni bir Franko-Prusya savaşı ve tekrar Almanlar tarafından hezimete uğratılmalarından ibaret olurdu, Almanya çoktan Fransa'yı hem nüfus hem de endüstri alanlarında sollamıştı. Fransa kendine hakim olarak Sedan'ı unutmalı, Metz ve Strasbourg'u aklından çıkarmalıydı. Uzlaşmak Fransa için hayati öneme sahip olduğu kadar Almanya için de, Avrupa'daki barış için de önemliydi. Bismarck'a göre Fransızların ihtiyacı olan şey, Almanya ile çatışmalarına gerek bırakmayacak, onca enerjiyi kullanabilecekleri yeni bir noktaydı. Sömürgeci yayılma Almanlara hiçbir zaman mantıklı gelmemişti, peki ya Fransızlar neden o Tunus meyvesini dalından koparmıyorlardı? Neden *amour propre*'larını yeni ve büyük bir imparatorluk kurarak gerçekleştirmiyor, aslen o ismi lazım olmayan Türkler tarafından atılan temeller üzerinde yeni bir Fransız medeniyeti inşa etmiyorlardı?

Courcel gibi yüksek rütbeli ve keskin zekalı devlet adamlarının, Bismarck gibileri tarafından kışkırtılmaya ihtiyacı yoktu. 1881 yılında, Sahra Çölü'nün ötesine uzanan yeni, büyük bir Fransız İmparatorluğu kurmaya dair yapılan tartışmalar Quai d'Orsay'in ve Paris'teki Denizcilik Bakanlığı'nın (bu bakanlık aynı zamanda sömürgeler ile ilgileniyordu) koridorlarını dolduruyordu fakat henüz Fransız halkına tek kelime dahi sızdırılmamıştı, dünya ise durumdan tamamen bihaberdi. Fransızların resmi tutumundaki bu ince değişikliği abartmaya gerek yoktu. Britanya, dünya üzerindeki en büyük donanma ve sömürge güçlerine sahipti, en önde gelen üretici ve ihracatçıydı. Fransızların 1815 yılındaki yenilgisinden sonra Britanya'nın Afrika'da, Akdeniz sınırları ötesinde altmış yıl boyunca hiçbir rakibi olmamıştı. Fakat 1881'de, rakiplerinden ikisi bu durumu gizlice değiştirmeyi planlıyorlardı. Bunlardan ilki kendisini hala uluslararası bir hayırsever olarak tanıtmakta olan Leopold idi. Diğeri ise dışarıdan bakıldığında Britanya'nın en yakın müttefiki olan fakat bugüne dek hala birçok tarihçiyi şaşırtan sebepler ile harekete geçen Fransa idi.

Quai neden İngilizlere rakip çıkmak için bu anı seçmişti? Bu soru bizleri, Afrika tarihinde sonraki yirmi yılı kapsayan bilmecenin kalbine götürüyor. Gayri resmi imparatorluk - yani Britanya'nın Afrika'yı hiçbir şekilde yönetmesine gerek kalmadan suistimal etmesini sağlayan görünmez imparatorluk sistemi, hala yıllarca devam edebilecek gibi görünüyordu. Britanya Zirvedeki Güç idi, sürünün başındaki imparatorluktu, Afrika'nın büyük kısmı hala yalnızca ona aitti. Fakat durup dururken, sürünün içinden biri meydan okumaya başladı.

Leopold'un sebepleri ve zamanlaması konusunda ise hiçbir gizem söz konusu değildi. Kendisine bir servet edinmek istiyordu ve 1876 yılında neredeyse tesadüfen Afrika'ya ilgi duymaya başlamış, Cameron'ın El Dorado hakkında söylediklerinden etkilenmişti. Fransa'nın sebepleri ise karmaşıktı ve zamanlamasını açıklamak oldukça

zordu. Fakat iki karşıt güç net biçimde görülüyordu: ikisi de Fransız ulusalcılığını destekliyor ve Fransa'yı daha aktif bir politika izlemeye sevk ediyordu. Bunlardan biri Almanya'ya karşı duydukları ve 1870-1871 yıllarında doğan nefretti; diğeri ise Britanya'ya karşı duydukları, Napolyon Savaşları'ndan kalma ve çoğunlukla Fransız donanmasının bireylerine has olan kıskançlıktı. Bu iki farklı korku birleştiğinde, Fransızları tıpkı arada teklese de kuvvetle çalışmaya devam eden bir buhar motorunun iki silindiri gibi harekete geçiren bir güce dönüşmüştü.

Salisbury gibi diplomatlara fazlasıyla gizemli ve gayri tabii görünen şey, denizcilik konusunda İngiltere'ye karşı duydukları korkuydu. Ne de olsa, Almanlar'a karşı duydukları nefret Fransızlar'ı İngilizler'in kollarına atılmaya sevk etmeliydi. Fakat Fransız denizciler geçmişe takılıp kalmışlardı ve skoru eşitlemek istiyorlardı. Nelson tüm donanmalarını yok etmişti ve Hint Okyanusu'ndaki işe yarar tek deniz üssü olan, adı sonradan Mauritius olarak değiştirilen Île de France'ı Britanya'ya kaptırmışlardı. Bu durum, tıpkı Moltke'nin Fransız kara kuvvetlerini yok edişi ve Alsace-Lorraine'in kaybedilmesinin orduda ve halkın genelinde bir Alman fobisi yaratması gibi, Fransız donanma subayları arasında kalıcı bir İngiliz karşıtı refleks gelişmesine sebep olmuştu. İngiliz korkusu, Fransız sömürgecilik planlamasını şekillendiren ilerici politikanın temelinde yatıyordu. Söz konusu koloni Onyedinci Yüzyıl'da bir Fransız ticaret merkezi olarak kurulmuş ve Batı Afrika'daki Fransız gücünün merkezi olmaya devam etmişti. St. Louis ve Dakar olmak üzere iki adet sömürge limanı, bir dizi ticaret merkezi ile birlikte Senegal nehrine doğru 480 kilometre boyunca uzanıyordu.

1879'da Senegal Valisi Brière de l'Isle, doğuya doğru açılmaya başlamıştı. Brière de l'Isle nehir boyunca yukarı doğru ilerliyor, sömürgelerin kontrolünü elinde bulunduran Denizcilik Bakanı Amiral Jauréguiberry tarafından teşvik ediliyordu. Fransız sömürge lobisinde, Sahra Çölünden geçerek, Timbuktu ve batı Sudan üzerinden Cezayir'i Senegal ile bağlayacak bir demiryolu kurulması fikri konuşuluyordu. Bu megalomanca proje, Jauréguiberry'nin müttefiklerinden biri olan ve o zamanlar Fransız Bayındırlık Bakanlığı görevini yürüten Freycinet tarafından resmi olarak desteklendi. Bu plan çok geçmeden, güney Sahra'ya giden Albay Flatters ve beraberindekilerin Tuaregler tarafından 1881 yılında yenilgiye uğratılmasından ötürü suya düştü. Senegal'in güneyinde kalan Gine Körfezi'nde Fransız karakolları vardı ve bunların arasında Dahomey sahilindeki Cotonou'da yer alan bir serbest liman ve Fildişi Sahili'ndeki ticari yerleşim yerleri bulunuyordu. Her iki bölgedeki Fransız mercileri ve iş adamları, Sierra Leone, Altın Sahil ve Petrol Nehri'ndeki (günümüz Nijerya'sı) İngiliz komşuları hakkında ciddi şüphe içindeydiler.

1870'lerin sonuna kadar Quai d'Orsay bu rekabeti İngilizler'in de yaptığı gibi kınıyordu. 1877 yılından 1879 yılına kadar Fransız Dışişleri Bakanlığı görevini, kendisi de yarı İngiliz olan ve Cambridge Üniversitesi'nde lisans eğitimi aldığı yıllardan beri Lord Salisbury'e hayranlık duyan William Waddington yürütmüştü. Fakat Waddington'ın ayrılmasından sonra Quai, Amiral Jauréguiberry'nin ve ondan sonra gelenin kontrolündeki Denizcilik Bakanlığı'nın ürettiği İngiliz karşıtı argümanlar ile baş etmekte zorlanmaya başladı.

Quai'nin Britanya'ya karşı aldığı bu yeni tavrın iki sebebi var gibi görünüyordu ve bu sebeplerin ikisi de kısmen çelişkiliydi. İlki Lord Carnarvon, Frere ve Shepstone'un başlattığı ve Fransızları korkudan titreten, Güney Afrika'daki yayılmacı politikaydı. Öyle görünüyordu ki Transvaal'in 1877'deki ilhakından ve Zululand'in 1879'daki işgalinden önce bile İngilizler giderek daha da girişken ve agresif bir tutuma bürünmekteydi. Anglo-Saksonlar Güney Afrika'daki karmaşık harikuledeliği, Cape'ten Limpopo'ta kadar uzanan resmi bir imparatorluğa dönüştürmek konusunda kararlılardı. Neydi bunun sonu? Fransızlar'ın, Lord Carnarvon'ı, Frere'i ve Koloni Bakanlığı'ndaki kıdemli danışmanları heveslendiren o büyüleyici hayali, Senegal ve Cezayir hariç tüm kıtayı İngiliz kırmızısına boyama rüyasını fark edebilmek için ajanlık yapmalarına gerek yoktu. Fransızlar'ın gördüğü kadarıya bu rüya, artık resmi İngiliz politikasıydı. Artık Salisbury'nin de, Carnarvon'ın halefi Hicks Beach'in de Fransızlar'ın içini tamamen rahatlatmak için yapabilecekleri ya da söyleyebilecekleri hiçbir şey yoktu. 'Hali hazırda, sahip olduğumuz güce karşı çıkan amansız rakiplerimiz var,' diye yazmıştı Jauréguiberry. 'Bize engel olmak için ellerinden geleni arkalarına koymuyorlar.'[5] İşin garip yanı, tam da Salisbury bu yayılmacı politikanın önünü kestiğini düşünürken Quai İngilizler hakkında duyulan bu şüpheleri benimsemeye başlamıştı.

Bir o kadar ironik olan bir başka nokta ise Gladstone'ın hükumetinin çizdiği, emperyalist girişimleri dışlamaya hazır görünen imajın Jauréguiberry gibi adamların işine gelmesiydi. Bunun sebebi kısmen İngiltere'den korkan Fransızlar'ın Gladstone'ı ikiyüzlü biri olarak damgalamak konusunda İngiliz Toriler'den bile daha hızlı davranması ve Quai'nin, Gladstone'ın Dışişleri Bakanı Lord Granville'i kendilerine Lord Salisbury kadar yakın bulmamasıydı. Dahası, İngilizlerin 1881'de Mecuba'da uğradıkları yenilgi, özellikle Isandlwana'daki felaketin üstüne İngiliz ordusunun kurtarılamayacak kadar bozulduğuna dair bir işaret olarak yorumlanıyordu. Eğer Gladstone Boerler'e hadlerini bildirerek bu aşağılamaları def etmek için adam akıllı bir ordu göndermiş olsaydı, Kıta'nın saygısını kazanmış olacaktı. Fakat şu anki gidişata göre, Mecuba olayından sonra hızlıca geri çekilmiş olmaları İngiliz ordusunun meşhur başarılarının yalnızca kendi abartılarından ibaret olduğu düşüncesini uyandırıyordu. Yere göğe sığdıramadıkları donanmaları da somun pehlivanı olmalıydı. İmparatorluk savunmasının köşe taşı olan İngiliz donanması, yıllardır ara sıra köle tüccarları ile çatışmak dışında pek ciddi görevler üstlenmemişti. Jauréguiberry'nin yalakalarından biri 'Britanya dünya çapında bunca feci savaşa girişmişken hakkımız olanı almak için gün bu gündür,'[6] demişti.

Quai'deki Siyasi İşler Komitesi'nin nazik direktörü Alphonse de Courcel, fikirlerini ifade ederken daha yontulmuş bir dil kullanıyordu. Gladstone'ın zorlu biri olduğunu inkar etmiyordu. Fakat iş Tunus mevzuuna gelince, İngilizlerin tatsız zorluklar çıkarmaları için herhangi bir sebep göremiyordu. Tunus'ta bir Fransız deniz üssü bulunması, kuzeydeki İtalyan gücüne karşı bir denge sağlamış olurdu. Gladstone, Berlin'de yapılan anlaşmalara bağlı kalmak zorunda olurdu, ki zaten Tunus'un yayılmacı politika için

[5] Jauréguiberry C. W. Newbury ve A. S. Kanya-Forstner, *Journal of African History*, X, 2 (1969), 268.
[6] Aynı eserde.

başlangıç noktası olarak seçilmesinin ana sebeplerinden biri de buydu. Almanya ve İtalya'daki Fransız büyükelçileri planı benimsemişlerdi. On yıl boyunca akıntıda sürüklenmenin ardından, şimdi en azından kendi tercihleri ile ileri adım atmış olurlardı.

Keşke Courcel Jules Ferry'i ve Kabine'yi de ikna edebilmiş olsaydı. Dışişleri Bakanı Barthélemy Saint-Hilaire tasarıyı Kabine'ye sunmuş fakat yalnızca kendisi ve iki diğer bakan bu tekliflerin lehine oy kullanmıştı. Diplomatik sebepler oldukça ikna ediciydi fakat zamanlaması imkan dışıydı. 'Seçim yılında Tunus'a sefer düzenlemek mi?' diye çıkıştı Jules Ferry Kabine toplantısının ardından Saint-Hilaire'e. Kolunu meslektaşının omzuna atarak, 'Sevgili Saint-Hillaire, aklını kullanmıyorsun!'[7] dedi.

Bu sırada, Tunus'ta yurttaşlarını kayırmak ile suçlanan enerjik, yanık tenli Fransız Konsolosu Théodore Roustan'dan endişe verici haberler gelmişti. Önceleri Roustan, Tunus Beyi Muhammed es-Sadık'ı yönlendirmeyi kolay buluyordu. Yaşlı adam oldukça mülayim biriydi, sarayında Avrupalı güçlerin entrikalarından ziyade güzel yüzleri - genç erkek yüzlerini - görmeyi yeğliyordu. Roustan, Bey'in o zamanki favorisi olan, Yahudilikten dönen ve Bey tarafından başbakan yapılan 27 yaşındaki züppe Mustafa bin İsmail'e oldukça fazla zaman ve para harcamıştı. Ne yazık ki Mustafa, 1880 yılının sonlarında Roustan'a sırtını dönmüştü. Mustafa'nın göz diktiği Enfida adındaki devasa bir sahil arsasına, onun burnunun dibinde bir Fransız bankası tarafından el koyulmuştu. Beyhude bir hamle ile Roustan, Bey'in hizmetindeki diğer güçlü adamlardan, özellikle de Cenevizli güzel eşinin Roustan'ın metresi olduğu halk tarafından da bilinen, Mısırlı bir Katolik olan General Mussali'den yardım istemişti. Mustafa, Nuh diyor peygamber demiyordu. Enfida'yı istiyordu ve onu almak için ne gerekiyorsa yapacaktı. Bey'i parmağında oynatıyordu. Bey de Fransa'nın tekliflerini geri çevirip, İtalya'nınkiler ile ilgilenmeye başlamıştı.

İtalya'nın Tunus'taki adamı, her açıdan Fransız meslektaşı kadar aktif olan Licurgo Maccio idi. İtalyanlar'ın Tunus'taki sayıları fazla, cüzdanları ise boştu. Sicilya'dan yalnızca 145 kilometre uzaklıktaki bu ülkeyi, ihtiraslarını gerçekleştirebilmeleri için doğal olarak onlara ait olan bir çıkış noktası olarak görüyorlardı. Bu rekabet Tunus'taki Avrupa topluluğunu ve Levanten yağcılarını iki gruba bölmüş, her grup bir mekanı mesken tutmuştu. Maccio ağzına geleni güzeller güzeli Madam Mussali'nin görümcesi ve kendisinin metresi olan Sinyora Traverso'nun mekanından söylüyordu. Roustan da aynısını Mussali'lerin mekanından yapıyordu. İki konsolosun ve metreslerinin bu operayı andıran savaşında, riskin büyük olduğunu unutmak kolaydı. Tunus'un ekonomisini ve zaman içinde yönetimini ele geçirecek olan hangi taraftı - Fransa mı İtalya mı?

Mustafa ile müttefikliği devam ederken Roustan'ın finansal imtiyazlar konusundaki yarışı kazanmış olduğu konusunda şüphe yoktu. Fransızlar ilk olarak Cezayir'e bağlanan telgraf hatlarını inşa ettiler. Ardından Cezayir'e uzanan ana demiryolunu hattının inşasını Bey'den aldıkları kontrat ile üstlendiler. Bu hat inşa edilme aşamasındaydı. İtalyanlar ise Tunus'tan başlayıp şehir dışı yerleşim yerlerinden ötesine gitmeyen, borç içinde yüzen ufak bir demiryolu hattını İngilizler'den büyük bir meblağ karşılı-

---

Garriage, *Origines*, (2. Basım 1968), 512-13.

ğında satın almak ile yetinmek zorunda kaldılar. Fransızlar bunların üstüne iki büyük imtiyaz daha elde etmişti - bir liman inşaatına ek olarak Bizerta'ya ve güneye uzanan yeni demiryollarının yapımı. Fakat Mustafa Roustan'a sırtını döndükten sonra her şey İtalyanlar'a kaptırılmıştı. Fransızların sahip olduğu kontratlar hükümsüz gibiydi.

Mustafa Enfida'yı ele geçirmek için işin içine İngilizler'i karıştıracağı bir planı devreye soktu. Levy adındaki, İngiliz vatandaşlığı bulunan Maltalı bir Yahudiyi paravan olarak kullanmak suretiyle, arsaya komşu olduğunu belirterek dolaylı yoldan Enfida'yı satın alma hakkı bulunduğunu iddia etti. Mustafa'nın bu oyunu gerçekleştirirken kullandığı kişi ise Alexander Broadley adındaki, Hindistan'da hapse girmekten son anda kurtularak kaçmış, eliçabuk ve genç bir İngiliz avukattı. Şimdilerde Mustafa'nın avukatlığını, Bey'in politik danışmanlığını, *The Times* ve *Daily Telegraph*'ın özel muhabirliğini yapıyordu.

Ocak ayının sonuna doğru Courcel, Saint-Hilaire'i duruma Fransızlar'ın müdahale etmesini sağlamak için konuyu Jules Ferry'e ve Kabine'ye taşımaya ikna ettiğinde, Roustan Enfida mevzuu ile boğuşuyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Kabine bu fikri anında reddetti. Bu işe yaramayınca, aptalca bir fikri denediler: Enfida meselesini çözmekle yükümlü olan Tunus otoritesini korkutmak amacıyla *Friedland* adındaki bir savaş gemisini Tunus açıklarına gönderdiler. Gladstone'un kabinesi dahi bu hareketi hadsizlik olarak gördü. İngiliz savaş gemisi *Thunderer* bunun üzerine Fransız gemisinin tepesinde bitiverdi. İki gemi de sakince geri çekildiler. Hala çözülmemiş olan Enfida meselesi Broadley hariç herkesin ağzının tadını bozmuş ve İngiliz hükumetini İtalyanlar'ı destekliyor gibi görünmek zorunda bırakmıştı. Roustan aşağılanmış hissetti ve istifa etmek tehdidinde bulundu. Tunuslular bile artık Fransızlar'ı hakir görüyordu; onlar artık '*jusqu'au fond du fossé*' idi ('çukurun dibine düşmüşlerdi'). Gördüğü tek umut, bu rezaletin Fransızlar'ı yakın zamanda öyle ya da böyle daha 'erkekçe bir çözüme'[8] doğru sürükleyecek olmasıydı.

Roustan'ın *cri de coeur*'ü Courcel'in tam kalbine isabet etmişti. Onu daha da çok öfkelendiren şey hala İtalya'nın eli kolu bağlı olmasından ötürü bir Fransız müdahalesine karşı çıkmayacak olmasıydı - fakat bu durum uzun sürmeyecekti. Gerçek şuydu ki Cairoli tarafından yönetilen İtalyan hükumeti beş parasız kalmak üzereydi. Paris Bourse, İtalya'ya 650 milyon frank gibi devasa miktarda bir borç verecekti. İtalyanlar bu parayı aldıklarında daha saldırgan bir tavır izlemekte özgür olacaklardı.

Almanya'da ise Bismarck'ın sabrının taşmak üzere olduğu barizdi. Ocak ayında Alman büyükelçisine Waddington'ın 'püritanlığı'nın ve Freycinet'nin 'kayıtsızlığı'nın harika bir fırsatı kaçırmalarına sebep olduğunu söyledi. Bir gün uyanacaklar ve Cezayir sınırında İtalyan askerlerini göreceklerdi.[9]

İşte böyle bir felaketi önlemek için 23 Mart 1881 sabahı saat 7.00'de Courcel gururunu sineye çekmiş ve gücünden asla bir şey eksilmeyen Union Républicaine'in lideri, Ferry'nin muhtemel halefi, entrikaların üstadı ve Courcel ile amiri gibi keskin

[8] Roustan'dan Courcel'e, Şubat 1881, Ganiage, *L'expansion*, 513-14'ten alıntılanmıştır.
[9] Noailles'ten Saint Hilaire'ye, 26 Ocak 1881, Documents Diplomatiques Français, III, 330.

zekalı cumhuriyetçilerden nefret eden Gambetta'nın desteği için yalvarmaya gitmişti.

Orada tam olarak nelerin söylendiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Courcel'in ellerinin canavarın dizlerine kapandığı kadar, sözleri de kalbine nüfuz etmişti. Söylenenler arasında belki de Berlin'deki Fransız büyükelçisinin Fransız Dışişleri Bakanı'na birkaç hafta önce yazdığı şu mektuptan yapılan alıntılar vardı:

> Seçimler bitene kadar bekleyip sonra adım atmayı tercih ettiğinizi söylüyorsunuz... Bu ne ahmaklık, bu ne körlüktür! On ay içerisinde bize karşı kurulması kaçınılmaz olan bir ittifak ile karşı karşıya kalacaksınız ve yine pes etmek zorunda kalacaksınız çünkü şu ankinden daha büyük askeri öneme sahip bir mesele olmayacak bu - eğer Cezayir'deki sömürgemizi korumak istiyorsak bir Avrupa savaşının içine sürükleneceğiz. Ah, sevgili Bakan, siz tam bir vatanseversiniz. M. Gambetta da öyle. Onunla görüşün, konuşun ve ülkemizi tekrar aşağılanmaya maruz kalmaktan, bizi tehdit altında bırakan yeni bir '*amoindrissement*'tan kurtarın... Köşeye sıkışmış durumdayız ve Avrupa hala kayda değer olup olmadığımızı görmek için bizi izliyor; sert bir hamle, enerjik bir irade ile, ciddi bir tehlike olmadan, kan dökülmeden diğer milletlerin gözündeki yerimizi koruyabileceğiz; fakat bizi güçsüz gösterecek herhangi bir şey daha olursa İspanya'nın düşürüldüğü seviyeye düşeceğiz.[10]

Courcel konuştukça Gambetta'nın yüzündeki sert ifadenin yumuşadığını gördü. Düşmanlık ve çekincelilik hissi kayboldu. İçinde galip gelen o ince fikirleri Courcel sonradan şu şekilde anlatmıştı: 'Coşkulu bir vatanseverlik, geniş çaplı istihbarat, idealistlk, karakterinden kaynaklanan cömertlik ve günlük işinin bir parçası olan parlamentonun menfur entrikalarından bir anlığına dahi olsa kaçabilmenin verdiği tatminlik vardı onda.'[11] Birkaç saat sonra Courcel oradan ayrıldığında, Gambetta'nın vatanseverliğine yaptığı münacatın tam isabet olduğunun farkındaydı. Bu konuda şu da eklenmelidir - ki Courcel hikayenin bu kısmından bahsetmemiştir - Courcel'in sözleri Gambetta'nın kesesine de dokunmuştu. Örümcek ağı halini almış maddi entrikalar bu büyük cumhuriyetçinin etrafını çevreliyordu. Eğer Fransızlar başarıyla Tunus'u alırlarsa, uluslararası banker olan Erlanger ve Rothschild gibi dostları Tunus hükumet senetlerinin değerinin yükselmesi ile milyonlar kazanacaktı.

Gambetta'nın kalbi, ruhu ve cüzdanı Courcel'in Tunus'u alma planının gerisinde kalınca, Ferry ve hükumeti karşı çıkmaya uzun süre devam edemedi. Quai d'Orsay'de, Roustan'ın işbirliği ile dahice bir plan devreye sokuldu. Bu planı başarıya ulaştıracak olan şey hızlı hareket etmek ve yeterince ateş gücü toplamaktı: Cezayir sınırından iki kıta asker - mesela otuz bin kadar - hızla geçirilecek ve ardından Bizerta'ya denizden bir çıkartma harekatı düzenlenecekti. Kan dökülmesini ve Fransız Parlamentosu'nda meydana gelebilecek karmaşayı önlemek amacıya bu istilanın Bey'e yardım sağlamak için gerçekleştirildiği söylenecekti. Bu seferi, Cezayir'in doğu sınırındaki Berberi kabileleri olan daimi baş belaları Karmirler konusunda Bey'e yardımcı

[10] Noailles'ten Saint Hilarie'ye, bahsedilen eserde.
[11] Hanotaux, *Colonies*, 650-1'de Courcel.

olmak için düzenlenmiş bir destek harekatı olarak gizlemek kolay olacaktı.

Karmirler onları yanıltmadı. 4 Nisan'da, Courcel Gambetta'yı ziyaret ettikten on gün sonra Ferry sınırda Karmirler ile ciddi bir karşılaşma yaşandığı haberiyle geldi. Üç sün sonra, Temsilciler Meclisi düzenlenecek seferleri finanse etmek için beş milyon frank değerinde bir bütçeyi onayladı. Toulon'dan alınan binlerce asker, Cezayir'e gönderildi. 25 Nisan'da, o soğuk ve açık havalı sabahta Courcel'in rue de l'Université'nin parke taşlarıyla döşenmiş dar sokağından yürüyüşünün üzerinden beş haftadan az vakit geçmiş iken, General Bréart ve General Forgemol'ün idaresindeki iki kıta Fransız askeri bayraklarını dalgalandırarak Cezayir sınırındaki tepelerden geçtiler. Hali hazırda ortadan kaybolmuş olan Karmirler ile ilgilenmediler bile. İki kıta da direkt olarak Tunus'un tozlu yollarına döküldü.

Paris'te ise Saint-Hilaire durumu gayri ciddi bir biçimde özetliyordu: 'Bey'e karşı cephe almış durumda değiliz, böyle bir niyetimiz de yok. Kendisiyle müttefik konumunda bulunarak Tunus sınırları içerisindeki meseleleri düzene sokmayı planlıyoruz.'[12]

* * *

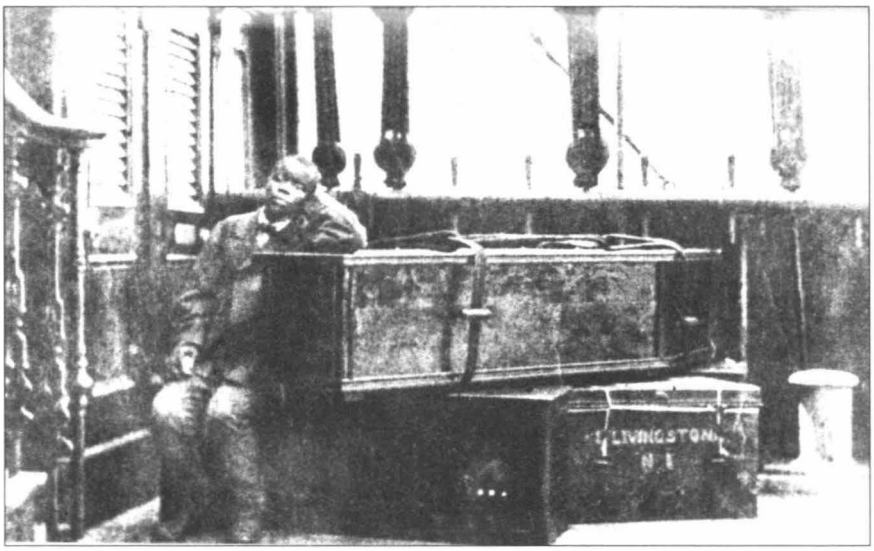
Tunus merkezinin yaklaşık 3 kilometre uzağında, mor tepelere doğru uzanan ışıl ışıl Manuba düzlüklerinin ötesinde, yüzyıllar boyunca Tunus beylerinin resmi ikameti olan ve artık kısmen tahribata uğramış Bardo'nun güçlü duvarları yükseliyordu. Dış görüntüsünün ardında modern, dört katlı, kireç badanası ile süslenmiş ve ustukadan yapılma, İtalyan tarzında bir saray vardı. Burası Kasr-es-Said ('Saadet Meskeni') idi, güllerle, yasemin çiçekleri ve portakal ağaçları ile dolu kameriyelerin arasında yarı gizlenmiş gibiydi. Tunus Beyi Muhammed es-Sadık, bu muhteşem yerin eski sahibi ayrılır ayrılmaz orayı ev edinmişti. (Mekanın eski sahibi olan, girişimci kafalı eski bakanlarından biri Bey'in kardeşi ile entrikalar çevirmek suçundan boğularak öldürülmüştü.)

O sabah, 23 Nisan tarihinde, *The Times'ın* Tunus muhabiri Alexander Broadley palmiyelerin ve biber ağaçlarının arasında Kasr-es-Said'e doğru at sürerken, ortada herhangi bir kriz emaresi yoktu. Vakit henüz erkendi ama binanın ustukadan yapılma ön yüzü, kör edici güneş ışığında parlıyordu. Düz çatının üzerinde Bey'in otoritesinin sembolü olan Hasani hanedanının sembolü, çift bıçaklı altın kılıç yeşiş, kırmızı ve turuncu bir bayrağın üzerinde dalgalanıyordu. Dışarıda her zamanki gibi mehter takımı çalmaktaydı. Broadley sarayın içine girdiğinde birçok devlet görevlisinin, Güçler'in yaptığı müdahale hakkında fısıltı ile konuştuklarını gördü. 'Sınırdan haber var mı? Gazeteler ne diyor? İngiliz filosu geldi mi? İtalyan askerleri Palermo'ya girdi mi?'[13] gibi sorular havada uçuşuyordu.

Broadley'i Muhammed es-Sadık bizzat karşıladı, elini sıktı ve soluk sarı renkteki Şam kumaşı ile döşenmiş bir salona buyur etti. İhtiyarın gri sakalı ve kızarmış bir yüzü vardı, giydiği siyah renkli bir frak ceket ve kırmızı pantolona ek olarak paşa kılıcı ve Türk arması taşıyordu. Bu adam, Tunus Beyi'nin Fransız basınında tarif edilen zayıf, yozlaşmış, efemine bir Doğulu imajına hiç uymuyordu. Endişe içinde kalmış da olsa ağırbaşlılığını korumuştu.

---

[12] Saint-Hilaire'den Roustan'a, 7 Nisan 1881, A. M. Broadley, *Last Punic War*, 216'dan alınmıştır.
[13] Broadley, 235.

'Sadık eller tarafından karadan ve denizden getirildi'. Jacob Wainright'ın, Southampton'a Dr Livingstone'ın tabutu ve bagajları ile varışı, 16 Nisan 1874, Livingstone'ın Westminster Abbey'deki cenaze törenine giderken

Susi (ortada) ve Chuma (sağda), kendilerine İngiliz hayranları tarafından verilmiş mavi kabanlarını kuşanmış halde, Livingstone'ın günlüklerini çocuklarına ve Horace Waller'a (en sağ) gösterirken, Newstead Abbey, Haziran 1874

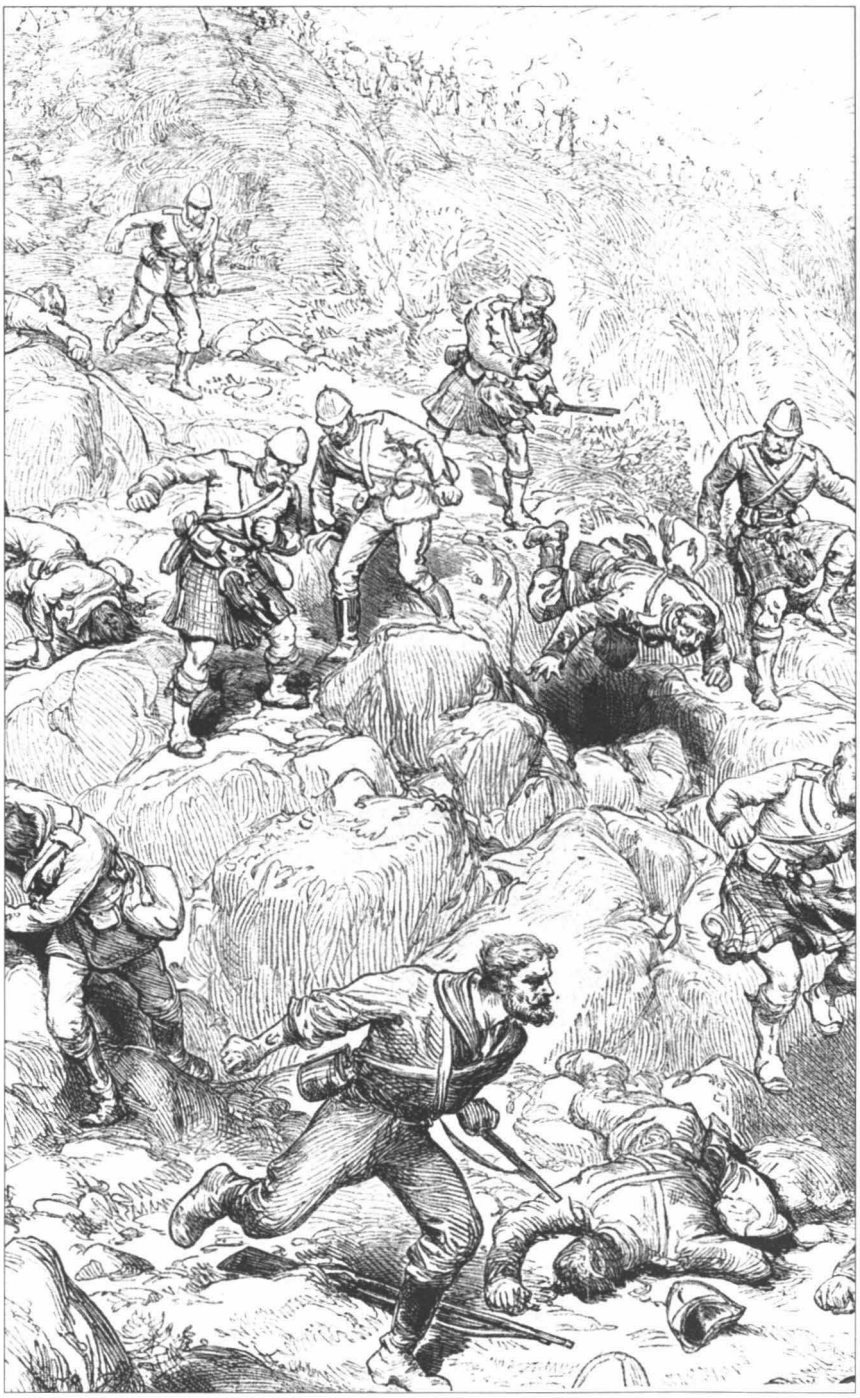
Afrika mücadelesini başlatmak amacıyla, Kral Leopold kendisinin bu yaldız çerçeveli portresini Brüksel'deki misafirlerine takdim etmiştir, 12-14 Eylül 1876

(Sol üst): 'Twitters', Lord Carnarvon, Afrika üzerine büyük bir planı olan Koloni Bakanı. (Sağ üst): Sör Bartle Frere, Cape Yüksek Temsilcisi. Transvaal'in ilhak edildiğini öğrendiğine şaşırmıştı. (Sol alt): Paul Kruger, İngilizlere baş kaldıran Boerlerin lideri. (Sağ alt): Piet Joubert, Mecuba'daki Boer başkomutanı

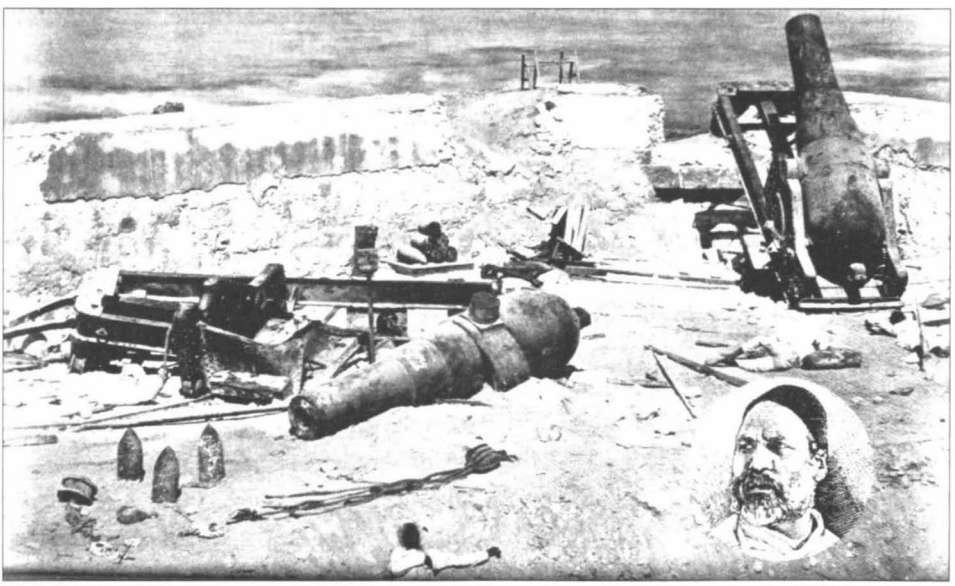
Cetshwayo, Zulu Kralı, 1879'daki Ulundi Savaşı'nın sonrasında sürgündeyken

Hatırlamaya değer bir gün: Mecuba Tepesi, 27 Şubat 1881

Üç renkli bayrağın Tunus'ta göndere çekilmesi, Mayıs 1881. (İç resim): Talihsiz Bey, Muhammed es-Sadık

Donanma bombardımanının ardından İskenderiye, Temmuz 1882: Arabi'nin hurdaya dönmüş topları ve ölü topçuları. (İç resim): Arabi mahkemesini beklerken

'İngiltere'den yeni geldiniz, İngilizler Karmirler'e güveniyorlar mı?'

'Korkarım ki onlar hakkında çok az şey biliyorlar. Fakat İngiliz basını bu seferi ağız birliği ile kınıyor.'[14]

Muhammed es-Sadık bunun farkında olduğunu ve müteşekkür olduğunu söyledi. Ardından Broadley'e, İngiltere'ye ve Avrupa'nın geri kalanına iletmesi için önemli bir mesaj verdi. 200 yıl boyunca Tunus beyleri İngilizler ne emretse yapmışlardı. Kuzeni Ahmet, köleliği kaldıran ilk Müslüman olmuştu. Kendisi de elinden gelen her şekilde İngilizler'in ticari çıkarlarını gözetmişti. Fransızlar ile hiçbir alıp veremediği yoktu. Demiryolu ve telgraf hatlarını onların inşa etmesine izin vermiş olmaktan memnundu. Fakat son onüç aydır Fransız konsolosu Roustan, onu Fransız mandasını kabul etmeye zorlamak amacıyla hayatını zehir etmişti. Onların hükmünü kabul etmek tabii ki ihtimal dışıydı. Mücevherlerle kaplı Türk usulü kılıcına ve elmaslarla sarılı Osmanlı Devlet Nişanı'na işaret etti. Bir Türk paşasıydı o, Bâb-ı Âli'nin kuluydu, Sultan'ın fermanına ve Güçler'in onayladığı anlaşmalara bağlıydı. Karmirler ve sözde isyanlara gelince, aklı başında herhangi birinin gerçekleri görebileceğini söylüyordu. Fakat kendisi ve tebaası Fransızlar'a karşı silahlı direnişte bulunacak kadar güçlü değillerdi. Yapabileceği tek şey karşı çıkmaktı. Kaderini 'Avrupa adaletinin eline'[15] teslim ediyordu.

İki gün sonra 25 Nisan'da öğlen vakti, bir haberci Bardo'ya dörtnala girerek o korkunç haberleri getirdi ve bir saat içinde Tunus'un tamamı, Fransız kıtalarının sınırı geçtiğini öğrenmişti. Güçler'e karşı protestolar yapılmaya başlanmış, Alexander Broadley ve İtalyan Konsolosu Maccio da bu protestoların düzenlenmesine yardımcı olmuşlardı. İngiliz hükumetine gönderecekleri telgraf, o gece boğazları geçerek Sicilya'ya giden İtalyanlar'a ait bir buhar gemisi tarafından taşınmak zorunda kalmıştı çünkü Fransızlar normal telgraf hatlarını bloke ediyordu. Bu bir *cri de coeur* idi. 'Aziz dostumuz, Majesteleri Büyük Britanya Kraliçesi'ne ve Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan tüm hükumetlere sesleniyoruz... Şu zor zamanımızda Büyük Güçler'i ilgili makamlarını bizim adımıza araya sokmaya davet ediyoruz.'[16]

Fakat günler geçti ve Büyük Güçler'den çıt çıkmadı. Bey'in bihaber olduğu şey ise bu sessizliğin, onunla alay edercesine üç yıl önce Berlin'de kararlaştırılmış olmasıydı.

Bu sırada Bey'in önerisi ile, Broadley'nin İngiliz bir arkadaşı olan Perkins adındaki işadamı, sınıra yakın bir konumda Fransızlar'ın Karmir sorununu nasıl çözdüklerine dair tarafsız bir tanık teşkil etmek için bulunan Bey'in kardeşi Ali Bey'in kampına gönderilmişti.

Önce Fransız demiryolunda, ardından at sırtında geçen iki günlük yorucu bir yolculuğun ardından Perkins Ali Bey'in Sidi Sala'daki kampına 24 Nisan gecesi ulaştı. Karşılaştığı antar ağaçları ve fıstık çamları ile sarılmış kayalık geçitler ile dolu manzara, bir operadan fırlamış gibiydi. Bundan daha da operayı andıran şey ise ertesi sabah Ali'nin ordusunun Fransızlar'a doğru intikal etmesi idi. Ağabeyinin muhtemel

[14] Aynı eserde, 237 (ikinci cümlesi dolaysız anlatıma çevrilmiştir).
[15] Aynı eserde, 242.
[16] Broadley, Tunus Beyi'nden Lord Granville'e, 25 Nisan 1881'den alıntılamıştır.

varisi olarak Ali Bey sayısı binlere varan 'muvazzaf' bir ordu hazırlamış; onları ceket, pantolon, bot ve kırmızı Tunus şapkaları ile şaşaalı bir Avrupai birlik haline getirmişti. Askerlerin çoğu botları ve pantolonları gereksiz bulmuş, çıplak bacaklarıyla yalınayak yürüyorlardı. Ali Bey birliğin başında oldukça gösterişli, dört katır tarafından çekilen arabasının içinde, arkasında deri kaplı, pirinç kakmalı ahşap bavullara yüklenmiş devasa miktardaki bagajının yüklü olduğu bir dizi başka yük arabası ile birlikte ilerliyordu. Bunca bagaja eşlik eden ve bir o kadar da hantal bir şekilde ilerleyen imam, kahve ocakçısı, silah taşıyıcısı, kılıç taşıyıcısı, su taşıyıcısı ve kaşmer bulunuyordu.

Ali Bey Perkins'i son derece içten bir tavırla karşıladı fakat durumdan biraz habersiz olduğunu itiraf etti. Perkins sarayda olup bitenleri izah edebilir miydi? 'Bardo'da ikili bir oyun döndüğünden korkuyordu'. Kendisi takdir ettiği üzere buradaki rolü sınırda hafiften güç gösterisi yapmaktı, dolayısıyla zaman zaman geniş çadırında kendisine hürmet göstermek için gelen Karmirleri ağırlıyordu. Bunun üzerine yüzlerce korkutucu görünümlü kabile üyesi yaklaştılar, tepeden tırnağa silahlıydılar. Her birinin elinde iki metre boyunda birer çakmaklı tüfek, ikişer adet iri boyutlu tabanca, farklı boylarda ikişer üçer adet bıçak bulunuyor; çıplak bacaklarının üzerinde geniş birer kuşak ve yedek barut ile mermilerini bulundurdukları birer kese taşıyorlardı. Çadırın içinde Ali'nin önüne gelip kuyruğa giriyor, bir halka oluşturup 'Ya Sidna' ('Ah, efendimiz!') diye bağırıp, tüfekleriyle yere, efendilerinin önüne ateş ettikten sonra çadırdan ayrılarak herkesin rahat bir nefes almasına müsaade ediyorlardı.[17]

Bu itaat gösterisi Perkins'i şaşırttığı kadar memnun etti. Ali de aynı şekilde hissetti ve Perkins'e artık onların Fransızlar ile olan anlaşmazlığın çözülebileceğini söyledi. Her şey absürd bir şekilde, bir Tunuslu ve bir Cezayirli'nin ortaklaşa sahip oldukları bir inek yüzünden başlamıştı. Fakat ertesi gün Fransız generalinden gelen bir mesaj, tüm kampı umutsuzluğa sürükledi. General Forgemol, Ekselansları'na Karmirler ile ilgili sorunun detaylarını tartışmanın gereksiz olduğunu söylüyordu. Bu kabileleri cezalandırmak için emir almıştı ve tam olarak da bunu yapacaktı.

Aynı gün Fransızlar sınırı geçtiler ve mısır tarlalarını ve hayvanlarını savunmaya çalışan Karmirleri bir çırpıda alt ettiler. iki yüzün üstünde ölü ve yaralı vardı. Geri kalanlar kayalık tepelere ve mantar ağacı ormanlarına kaçtılar. Fransızlar'a saldırmamak için kat'i emir altında olan Ali Bey, uygun bir dil ile bu duruma karşı çıktığını belirten bir mektup gönderdi. Fransızlar'ın sınırdaki bir anlaşmazlığı çözmek niyetinde olduklarına inanmıyordu. Doğrusu, neye inanacağını bilmiyordu. Fransızlar, ağabeyi Muhammed es-Sadık'ın 'bilgisi dahilinde' orada bulunduklarına dair onu temin ediyorlardı. Fransızlar'ın, Bey'e ait bir sınır limanı olan Tabarka'yı bombaladıklarını duymuştu. Şimdi ise hızla sahil boyunca ilerliyorlardı. Ali'nin içinde bulunduğu durumu daha da güçleştiren şey ise kendi askerlerinin onu Fransızlar'la işbirliği yaparak ihanet etmek ile suçluyor olmalarıydı. Perkins Ali'nin en az Karmirler'den ve Fransızlar'dan korktuğu kadar kendi askerlerinden de çekindiğini görüyordu. Yapabileceği tek şey gururunu bir yana bırakmak ve geri çekilmekti.

[17] Aynı eserde, 265.

28 Nisan günü sabaha karşı saat 2.00'de çadırlar söküldü, Ali Bey'in dört katır tarafından çekilen arabası, arkasında deri kaplı pirinç kakmalı ahşap babullara yüklenmiş bagajları, silah taşıyıcısı, kılıç taşıyıcısı, kaşmeri Perkins ve bu opéra bouffe'nin tüm diğer aktörleri Bardo'ya giden sarsıntılı yola koyuldular, karanlığa sığınarak Ali'nin o gözü dönmüş ordusundan uzaklaştılar.

'Saadet Meskeni'nde ise Ali'nin ağabeyi, Tunus Beyi'ne zorla verilen rol daha az operayı çağırıştırıcı fakat bir o kadar da sinir bozucuydu. Fransızlar her geçen gün ilerleyişlerine devam ediyorlardı. Bizerte'yi ele geçirmişlerdi. Şelkiye'de bazı kabile üyelerini ve ailelerini katletmişlerdi. Artık Karmir sorunu ile ilgilenmek için oradaymış gibi bile davranmıyorlardı. Broadley ve diğer danışmanlar, Britanya'ya ve diğer Güçler'e yürekler acısı yakarışlar ediyor, mesajlarını özel bir buhar gemisi aracılığı ile karşıya göndermek zorunda kalıyorlardı. Güçler ise bu yakarışları duymazlıktan geliyordu. Bey'in efendisi olan Türk Sultanı'ndan güvence ve yardım sözleri geliyor; zarifçe kurulmuş cümlelerin arkasının boş olduğu görülebiliyordu. Muhammed es-Sadık'ın ihanete uğradığını hissetmesi normaldi. Fransızlar'a karşı aldığı cesur tavır, onu kışkırtan İtalyan Konsolosu Maccio'dan kaynaklanıyordu. Şimdi ise İtalyanlar da, tıpkı diğer Güçler gibi onu kendi kaderiyle başbaşa bırakmıştı. Belki de Muhammed es-Sadık, ailesinden birinin ona ihanet ettiği kanısına varmıştı. Ali Bey ona sadıktı fakat Fransız Konsolosu Roustan, Bey'in diğer kardeşi Tayyip'i Fransız mandasını kabul etmeye ikna etmişti. Eğer Muhammed es-Sadık savaşmadan pes etmemeye karar verirse, Tayyip Tunus Beyi olarak onun yerine geçirilecekti.

Belki de bu kafirlere karşı cihat ilan edilebilir, İslam dünyasının görünürdeki yüzünün hemen altında hali hazırda var olan yabancı korkusunu şiddetli bir biçimde ortaya çıkaracak olan bir kökten dinci isyanı çıkarılabilirdi. Fakat Muhammed es-Sadık rahatına düşkün bir ihtiyardı ve bir Türk'tü, Arap değil. Mısırlı İsmail Paşa gibi kendisi de eski kumarbazlardandı fakat kumar ile aklını bozmuş değildi. Elinde doğru kartlar yoksa yalnızca pes edebilir, Allah'ın - ve de düşmanlarının - merhametinden medet umabilirdi.

İşte o beklenen an 12 Mayıs akşamı saat beşte, Fransız istilası başladıktan üç hafta sonra geldi.

O sabah erken saatlerde General Bréart'ın kıtasının öncü grubu Manuba ovasının bitişiğindeki sıra sıra tepeleri geçmekteydi. Öğlen vakti geldiğinde bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyordu. Kıta, çadırlarını kurmuş ve Kasr-es-Din'deki süvari kışlasına yerleşmişti. Sarayı, toplar için hedef tahtası olarak kullanmışlardı sanki. Bey, askerlerin karşısına çıkmayı cesurca reddediyordu. Morali, Bâb-ı Âli'deki Sultan'dan gelen bir telgraf ile az da olsa yükselmişti, gelen telgraf 'Her ne olursa olsun Fransa ile hiçbir anlaşma imzalamayınız. Meseleyi bize ileteceğinizi söyleyiniz,'[18] diyordu. Fakat bu telgrafın deşifre edilmesinin üstünden henüz birkaç dakika geçmiş iken Roustan, saat dört civarında Bey'i görmeye geldi - beraberinde general ve yaverleri ile birlikte baştan aşağı sırılsıklam olmuş fakat kılıçlarını ve tabancalarını kuşanmış halde. Gelenler üç hafta önce Broadley'nin misafir edildiği, birinci katta yer alan soluk sarı renkteki Şam kumaşı

[18] Aynı eserde, 312.

ile süslenmiş salona alındılar. Generel Bréart nezaket göstermek ya da havadan sudan konuşmak ile hiç vakit kaybetmedi. Cebinden, o sabah Tunus'taki Fransız idaresi üzerinden aktarılmış olan on maddelik bir anlaşma çıkardı ve Bey'e uzattı. Anlaşma Fransızca idi ve Bey tek kelimesini bile anlamıyordu. Arapça yazılı bir tercümesini rica etti, onlar da kabaca tercüme edip verdiler. Bir Fransız Mukimi ve bir Fransız ordusu 'Eskilerden beri süregelen dostluk ve komşuluk ilişkilerini pekiştirmek' amacıyla orada kalıcı olarak bulunacaktı. Tunus, Fransız mandası altına girecek, bağımsızlığı lafta kalacaktı.

> 'Bana teklifinizi düşünmem için yirmi dört saat verebilir misiniz?' diye sordu Bey.
>
> Bréart'ın yanıtı ise 'Kat'iyen olmaz. Bu gece saat sekizden önce cevabınızı almayı bekliyor olacağım ve alana kadar da buradan ayrılmayacağım,' oldu.

Bréart salondan ayrıldıktan sonra Roustan, İhtiyar'a daima onun için en iyi olan ne ise onu yaptığını hatırlattı. Onu, işlerin bu noktaya geleceğine dair uyarmıştı. Kardeşi Tayyip Bey onlara çok daha fazla yardımcı oluyordu. 'Yapmanız gereken tek şey anlaşmayı imzalamak Bey Hazretleri, eğer bunu yapmayı reddederseniz de mühim değil çünkü seve seve imzalayacak biri var,' dedi. 'İmzala' diyordu bakanları (yakışıklı Başbakan Mustafa'ya, Fransız tebaası nezdinde askeri mahkemede yargılanıp idam edileceğine dair yapılan dostça bir hatırlatmadan dolayı). 'İmzala' diyordu haremden mesaj getiren hadım ağası, sarayın parmaklıklı pencerelerinden üzerlerine doğrultulmuş Fransız toplarını gördükleri için ödleri kopmuştu. Saat beş civarında İhtiyar'ın cesareti tükendi. Okuyamadığı metnin altına, titrek karakterli Arapçası ile imzasını attı.

Kasr-es-Din'in dışında ise dedikodular, huysuzlanmakta olan halkın arasında hızla yayılıyordu. Bir parfümcünün başını çektiği bir grup Mustafa'ya geldi. Anlaşma neleri içeriyordu? Başbakan ukalaca yanıtladı: 'Karmirler Fransızlar'ı yendiler, biz de Fransızlar evlerine dönebilene kadar onları sarayda misafir edeceğiz.'[19]

Fakat Muhammed es-Sadık için bu komedi oyunu artık sona ermişti. Yaşadığı aşağılanma ona çok fazla geldi. Yalnız kaldığı anda çöktü ve sevdiğini yitirmiş biri gibi hüngür hüngür ağladı.

İlk başlarda Ferry'nin *fait accompli*'si* tüm sorunlarını kelepir fiyata çözmüş gibi görünüyordu. Düzenlenen sefer çocuk oyuncağı olmuş, güç gösterisi teşkil etmişti. Fakat Quai d'Orsay'de zafer kutlamaları kısa sürdü. Güçler ile bu noktada yaşanan sıkıntıların açtığı yaralar ve yan etkileri, Courcel'in sandığından daha uzun sürecekti.

Yalnızca İngiliz karşıtları Gladstone'un Fransız galibiyeti karşısında aldığı memnuniyetsiz tavırdan hoşnut kalmıştı. Gladstone onlara esefle bakmış ve bu istilayı onaylamadığını belli etmişti. İngiliz halkı da olan biteni olumlu karşılamıyordu. Broadley'nin *The Times* ve *Telegraph*'ta yayınlanan nükteli yazılarını okumuşlardı ve ilk başta hala Berlin Antlaşması'ndan haberleri yoktu. Fransızlar, Bey'in dostu gibi davranıp onu koltuğundan ettikleri için dalga konusu olmuşlardı. Toriler'in sesi olan *The Times*, yalnızca iki argü-

[19] Aynı eserde, 313-19.

* Latincede bir işi oldu bittiye getirmek anlamında. (Ed. N.)

manın bu tip bir emperyalist hareketi haklı çıkarabileceği fikrini savunan ulvi bir tavır takınmış, bu argümanların 'stratejik gereklilik ya da orada yaşayanların kendi kararları' olabileceğini ve her ikisinin de bu istila söz konusu iken mevcut olmadığını belirtmişti.

İtalya'da ise hükumetin yetersizliği destekçilerini öyle çileden çıkarmıştı ki Cairoli ve kabinesi görevden alınmıştı. Hem İtalya'da hem de Fransa'da gerilim yükseliyordu. Marsilya'da kavgalar çıkıyor, İtalya'nın her yerinde Fransız mülklerine ve vatandaşlarına misillemeler yapılıyordu.

Yine de, eğer Fransız halkı vatanperver bir tavır takınsalardı, Courcel gibi koyu ulusalcı olan ve yayılmacı politikayı savunanlar yabancıların tepkilerinden dert yanmak zorunda kalmazlardı. Ferry'nin baştaki çekinceleri, bu olanlar yüzünden haklı çıkarılmış gibiydi. Bardo Anlaşması'nın ardından (Kasr-es-Said'in Teslim Oluşu ismi daha makul olurdu) kısa, keyifsiz bir 'balayı' dönemi başlamıştı. Muhammed es-Sadık gururunu bir kenara bırakıp, General Bréart ve Théodore Roustan'a Devlet Nişanı taktı. Mustafa bin İsmail, Enfida konusundaki arzusunu bastırarak Fransa'ya yelken açtı, oraya vardığında bir devlet görevlisi olarak askeri törenle karşılandı ve Şeref Madalyası aldı. Tüm üst düzey Tunus devlet görevlilerinin atamaları yapılmış, eksik kalan Belediye Başkanlığı ise Bey'in kaşmerine verilmişti. Bey'in yeni patronu Roustan ise Fransız Mukimi ünvanını almış ve efemine ihtiyarın bundan sonra herhangi bir sıkıntı çıkarmayacağı kanısına varmıştı.

Roustan bu konuda haklıydı da. Bela, Haziran ayının sonunda Bey'den değil ama ülkenin merkezinde ve güneyinde yaşayan, ve bir Türk Beyi'nin onların bağımsızlığına yaptığı ihaneti kabullenemeyen Araplar'dan geldi. Güneydeki Safakes ve Kabes şehirleri ayaklandı. Onbinlerce göçebe kabile üyesi de bu isyana katıldılar. Ferry, alacağı politik hasarı en aza indirgemek için Temsilciler Meclisi toplanmadan önce isyanı bastırmayı umuyordu. Safakes bir donanma filosu tarafından bombalandı ve 26 Temmuz tarihinde deniz piyadelerince ele geçirildi.

Fakat askeri 'gezinti' günleri sona ermişti. Bu sefer gittikçe çirkin bir hal almaya başlamıştı ve gereğinden uzun sürüyordu. Fransa ve Cezayir'den ek birlikler temin edildi. Binlerce Fransız askeri tifo hastalığı ve normalde önlenmesi zor olmayan birçok diğer rahatsızlık yüzünden can verdi. Düzenlenen harekatlar, Tunus'un güneyine hayatı zehir ediyordu. Yüz bin kadar göçebe kabile üyesi, aileleriyle birlikte Trablusgarp sınırını geçip Osmanlı himayesine sığındılar. Kasım ayında Temsilciler Meclisi toplandığında, Bismarck'ın bahsettiği 'koparılmaya hazır Tunus meyvesi'nin içi boş olduğu ortaya çıkmıştı.

Ferry'nin, Fransa'nın o her şeyi belirleyecek olan karar anına geldiği konusundaki fikirlerine çamur atılmamış; resmen çamur seli ile karşılanmıştı. Ferry'e göre Fransa ya denizaşırı genişleyerek ticaret alanında fırsatlar ile dolu yeni bir imparatorluk kurmalı ve bu çıkarlarını denizaşırı üsler ile muhafaza etmeli, ya da yitip gitmeliydi. Fakat savunduğu bu fikirler hali hazırda Courcel ve Quai d'Orsay'nin fikirleriydi. Haliyle Temsilciler Meclisi de Ferry'deki bu tavır değişikliğine kanmadı. Bardo Antlaşması feshedilmedi ancak Ferry yuhalanarak Meclis'ten kovuldu ve yerine Quai'nin güven duymak için neredeyse hiçbir sebebinin olmadığı o 'canavar' Léon Gambetta geçerek Başbakanlık görevini devraldı.

Öyle görünüyordu ki, politikacıların binbir çekince ile kabullendikleri, Quai d'Orsay'in

yayılmacı politikası, Ferry'e atılan çamurdan nasibini almıştı. Bahar geldiğinde ortalıkta herhangi bir düşmanın izine rastlanmayışı (ne gelmişti ki o Karmirler'in başına?) Fransızlar'ı alay konusu haline getirmiş; sonbaharda ise artık yalnızca bir avuç hırsız ve kabadayı olarak görülmeye başlanmışlardı. Muhalif basın, tüm bu harekatın Gambetta ve onun Yahudi finansörlerine para kazandırmak için başlatıldığı yönündeki suçlamasını yineliyordu.

Aslında, Bismarck'ın olgun meyvesi her şeyi kökten değiştirmişti. Bu yeni opéra bouffe uvertürü ile yeni bir sömürgecilik devri başlamıştı. Parçanın giriş kısmı bitmek üzereydi. Yeni bir bölünme meydana geliyordu ve Afrika yarışının başlamasına yalnızca bir yıl kalmıştı. Bunun önünde tek bir engel duruyordu: İngiltere ve Fransa arasındaki kırk yıllık bir *entente*. Zinciri kırarak kazara yarışı başlatan kişi, zamanının en önde gelen emperyalist kişiliği olan, boğazına kadar Mısır kumlarına batmış haldeki Gladstone olacaktı.

8. BÖLÜM

HİDİV'İ KURTARMAK

Londra ve Mısır
31 Aralık 1881 - Ekim 1882

'Mısır'a ilk girişimiz hırsızlık olarak da, önleyici bir girişim olarak da görülse,
durdurulamaz bir biçimde büyüyüp ... sonunda Ekvator üzerinden
Natal ve Cape Town ile ellerimizi kavuşturmamızı sağlayacak bir
Kuzey Afrika imparatorluğunun sarsılmaz temeli olacak.'
W.E. Gladstone,
The Nineteenth Century'den alıntı, Ağustos 1877

Şükür ki sonunda o karanlık 1881 yılı sona erdi diye düşünüyordu, Gladstone'un sadık özel kalemi Eddy Hamilton. Hamilton günlüğünün o yıla ait olan son sayfasında, 'içişlerinin' (yani Britanya'nın İrlanda'ya umutsuzca hükmetme çabası) Büyük Adam'a 'denizler dolusu dert getirdiğinden'[1] bahsediyordu. İrlanda'nın 31 Aralık'taki durumu, bir önceki 1 Ocak'ta olduğu kadar acınasıydı. Nasıl sona erecekti bu dert? Gladstone tehdide uzlaşmayı da denemişti. Sert davranmak da, adil davranmak da onları barışa ulaştırmıyor gibi görünüyordu.

Hükümetin şansı en azından 'deniz ötesi mevzularda' - Gladstone dışişlerine bu ismi vermişti - yaver gidiyordu. Britanya'nın, Fransa dahil olmak üzere Avrupa'daki Güçler ile olan ilişkileri olaysızdı. Tunus ile ilgili o tuhaf meselenin, Nisan ve Mayıs ayları boyunca diplomatik iklimi biraz soğutmuş olduğu da doğruydu tabii. Hatta Dışişleri Bakanı Granville, Fransa'nın Tunus'ta izlediği tavrı düzeltmesini sağlamak için bağlantılarını bile kullanmıştı. Gladstone bu konuda Granville'den bile daha çok rahatsız oluyordu. Fakat Granville'in müdahale planı, ona Gladstone'un ve diğer Kabine üyelerinin de söylediği üzere hiç de pratik değildi. Fransızlar'a engel olmak için Bismarck'ın yardımı gerekiyordu. Fransızlar'ı kışkırtan ise zaten Bismarck'ın ta kendisiydi. Dahası, Gladstone Berlin'deki gizli anlaşmanın varlığını inkar edemiyordu çünkü Tunus'un karşılığında *quid pro quo* olarak Kıbrıs'ı elinde tutmak istiyordu.

Tunus meselesi artık netleşmişti. Gladstone'un bakış açısına göre mevzu yalnızca

[1] E. Hamilton, 31 Aralık 1881, *Diary*, 1, 207-8 (sözcük dizimi değiştirilmiştir).

Fransızlar'ın bir dalaletiydi. Neden Bismarck'ın oyununa gelmişlerdi ki? Uluslararası düzende bir aksaklık, dengede bir bozukluk idi bu. Gladstone tüm bu olan biteni bir tarih yanılgısı olarak, eski günlerdeki dövüşerek paylaşmak usulüne bir dönüş olarak görüyordu. Düzenlenen o seferin, dostça bir müdahale olarak gizlenmiş olması onun midesini bulandırıyordu. Şükür ki kendisi, Toriler'in Afganistan ve Transvaal'de güttükleri pervazsız yayılmacı politikanın zeminini hazırladığı bu tür gereksiz maceralardan Britanya'yı uzak tutmayı başarmıştı. 'Emperyalizmin eli kanlılığını'[2] düşündükçe irkiliyordu.

Gladstone eğer yalnızca birkaç ay sonra olacakları öngörebilse dehşete kapılırdı. 1882 yılı, o kara 1881 yılı ile kıyaslandığında zifiri karanlıktı.

İrlanda'da onu şahsi facialar bekliyordu. Yedi ay içinde kendi hükümeti Mısır'ı işgal edecekti. Tunus'taki Fransız işgalinin tüm o esef verici nitelikleri - riyakarlık ve eli kanlılık, hatta daha fazlası - kendi Liberal hükümeti tarafından çok daha büyük ölçekte tekrarlanacaktı. En kötüsü ise, tıpkı 1877'de öngördüğü üzere bu Mısır macerası Afrika'da kurulacak yeni bir İngiliz İmparatorluğu'nun ve dünya tarihini kökten değiştirecek derecede agresif bir emperyalizmin 'sarsılmaz temeli' olacaktı.

1881 yılının sonuna gelindiğinde Mısır'daki durum uzun zamandır olduğundan çok daha iyiydi ve İngiltere'deki kimse yaklaşan çatışmayı hayal dahi edemezdi. Britanya ve Fransa'nın, diğer Güçler ile işbirliği yaparak Mısır ile ilgili mevzuları idare etmesini sağlayan 'çifte kontrol' sistemi, ülkeyi borçlarını ödeyebilecek konuma getirmek için çaba sarf ediyordu. Yabancı senet sahipleri oldukça mutluydu - hatta belki biraz fazla mutlulardı. İsmail'e, zamanında büyük bir Afrika imparatorluğu hayalleri kurduğu zamanlarda verilen devasa miktardaki borçlar, fahiş seviyedeki faiz oranları ile birleştiğinde çöküşün eşiğine gelinmişti. Ardından Güçler duruma el koymuş, İsmail'i görevden almış ve Mısır'ı - dolayısıyla da senet sahiplerini kurtarmışlardı. Asıl zor durumda kalanlar ise fellah adı verilen Mısırlı köylülerdi, kırbaçla ya da kırbaçsız ina edilerek faiz ödüyorlardı. İşin bu kısmı Liberaller'in ve Toriler'in vicdanına dokunuyordu. Fakat Fransızlar ısrarcıydı. Fransız hükümetleri baş döndüren bir hızda birbirinin yerini alıyor fakat Fransız senet sahiplerine karşı daimi bir muhafaza tavrı güdüyorlardı. Finansal baskı yapan gruplara karşı çok daha savunmasız olan ve Afrika'da yaptıkları insanî yardım ile gurur duyan İngiliz hükümetleri de haliyle faiz oranlarını düşürmek konusunda çaresiz hissediyorlardı. Hükümetleri finansal entrikalarıyla meşhur olan Gambetta tarafından yönetilirken dahi Fransızlar'ın gönlünü hoş etmek öncelikliydi.

Aralık 1881'de Mısır ufkunda yalnızca ufak bir bulut görünüyordu ve neye dalalet ettiğini anlamak güçtü. Bir fellahın eli miydi bu, yoksa huysuz bir albayın başındaki fes mi? Eddy Hamilton, bu sorunun cevabını bildiğini iddia eden, sonradan kaşifliğe terfi eden genç ve cesur İngiliz diplomat Wilfred Blunt'ın yakın bir dostuydu. 9 Eylül'de Arabi ve Mısır ordusundaki bazı diğer albaylar tarafından bir tür darbe düzenlenmişti. O yıl noelde Blunt olan biten hakkında ustaca yazılmış bir rapor oluşturmuş, Hamilton da bu raporu amirine iletmişti. Raporu önemli kılan bir başka şey de, Blunt'ın İngiliz ajanı Sör Edward Malet tarafından Mısır halkının nabzını yoklamak için görevlendi-

[2] Glastone, *Midlothian Speeches*, Leicester 1971, 93.

rilen kişi olmasıydı. Verdiği bilgilere göre Arabi'nin yaptığı darbe 1879'da Kahire'de çıkardıkları 'isyanda' olduğu gibi yalnızca huysuz subayların başını çektiği bir tantanadan ibaret değildi, aksine çok daha heyecan verici bir şeydi - doğal adaletin gerektirdiği yegane şeyi gerçekleştirecek olan vatanperver bir hareket, bir 'ulusal yenilenme' akımıydı ve özü 'Mısır, Mısırlılar'ındır,'[3] idi. Hamilton etkilenmişti. Amirinin ise içi ürperdi.

Prensip gereği Gladstone, özgürlük mücadelesi veren küçük ulusların destekçisiydi. Midlothian'da yaptığı ve destekçilerinin yüreklerini titreten konuşmalarının temalarından biri de buydu. Fakat Mısır'da, Mısır ulusalcılığının haricinde yeterince sorun mevcuttu: bozulmakta olan çifte kontrol uygulaması, Fransızlar'ın sürekli İngilizler'in ensesinde olması ve senet sahiplerinin faiz gelirlerini talep etmesine ek olarak; sembolik derecede de olsa devam eden Türk egemenliği, en az selefleri kadar dengesiz olan yeni Sultan Abdülhamid ve yeni atanan Mısır Hidivi Tevfik'in orada süregelen karmaşayı kendi çıkarları adına suistimal etmek konusunda kararlı olması bunlardan bazılarıydı.

Blunt'ın raporu Gladstone'u duruma müdahale etmemek konusunda aldığı karardan caydıramadı. Gladstone ve Granville statükoyu devam ettirmek dışında başka bir seçenek göremiyordu - Fransızların şimdilik istedikleri buydu. Pek tabii mümkün olan en kısa zamanda kendilerini çifte kontrol uygulamasından çıkaracaklardı. Bir de İngilizler için gerçek ehemmiyet teşkil eden tek şey olan Kanal'ın hakimiyeti uluslararası yönetime daha geniş yetkilerle bırakılırsa çok daha iyi olacaktı.

Fakat Gladstone'un henüz farkında olmadığı şey ise yeni Fransa Başbakanı Gambetta'nın, onu çoktan dikkatsiz bir hamle yapmaya zorlamış olmasıydı. 30 Aralık 1881'de Gambetta, Hidiv'e altında hem Fransa hem de Britanya imzası bulunan, güçlü bir dil ile yazılmış bir nota gönderdi. Bu nota Kasr-el-Nil'e ulaştığında tarih 8 Ocak 1882 idi. Amaç Hidiv'in ve dolayısıyla onu yöneten Britanya ve Fransa'nın elini güçlendirmekti. Sonuç ise tam tersi olmuştu.

* * *

Kendisini İslam'a ve Araplar'a adamak için diplomatlık kariyerini bırakmış olan uzun boylu, Byron tavırlı, genç İngiliz kaşif Wilfred Blunt çadırlarını Kahire'nin hemen dışına diktiğinde 1881 yılının sonbaharıydı, Arabi'nin 9 Eylül'deki darbesinden birkaç hafta sonraydı.

İlk başlarda Blunt şüpheci yaklaşıyordu. Subaylar tarafından yapılan bir darbenin, İngiliz usulü parlementer demokrasi oluşturmaya ön ayak olması pek mümkün değil gibiydi. Fakat Aralık ayının ortalarında Arabi ile tanıştığında resmen ayakları yerden kesilmişti. Arabi onu Abdin kışlasının yakınındaki mütevazi kiralık evinde ağırladı. Evin girişi ve ana koridoru, ondan yardım istemeye gelenler ile doluydu. Arabi Mısır'ın idolüydü, 'El Vahid' idi, 'Tek Adam' idi. Blunt önceleri onu çekici kılan şeyin ne olduğunu çözememişti. Adamın kendisi de bir fellah gibi görünüyordu: uzun boylu, geniş uzuvlu, yavaş hareket eden, etrafına boş gözlerle bakan ve sade yüzünde müphem bir ifade taşıyan biriydi. İşte Mısır'ı yönetenlerin - yani Türkler ve Çerkezlerin - yüzyıllardır

[3] E. Hamilton, 3 Ocak 1882, *Diary*, 1, 209-10. W. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt* (L., 1907), 556-8.

sömürdükleri insan tipini özetliyordu bu adam: hakkını alamadan ve sesini çıkaramadan çalışan, Nil nehrinin zavallı, yorgun yük hayvanıydı. Fakat Arabi'nin yüzü güldüğünde, bir anda sanki tüm o boş topraklara aydınlık gelmiş gibiydi. İçinde yatan 'nazik ve yüce zeka' görülebiliyordu. O yabani görüntüsü dahi onu olduğu kişi kılan özelliklerden biriydi. Kitleler kendilerini onunla özdeşleştirebiliyordu: El Vahid idi o; tüm halkın arasında Türkler'i de Avrupalılar'ı da zekasıyla alt ederek gücü elde edebilmiş tek kişiydi.

Arabi de Blunt gibi varlıklı, iyi yetişmiş, hem klasik çöl Arapçası'nı hem de Nil'in halk lehçesini rahatça konuşabilen hevesli bir İngiliz ile tanışmaktan fazlasıyla hoşnuttu. Özellikle Blunt'ın eşinin dedesi olan Byron ile aile bağı olduğunu duymak onu çok etkiledi. Arabi, Byron'ın şiirlerinden tek bir dize dahi okuduğunu iddia etmiyordu ama 'özgürlük işi'[4] söz konusu olduğunda, Yunanlılar'ı Türk hükmünden kurtarmak için verdiği savaştan ötürü Byron'a karşı büyük hürmet besliyordu. Blunt, eğer iş savaşma noktasına gelirse Mısır için en az Byron'ın verdiği kadar destek vermeyi vaat etti. Bir yandan da özgürlük dostu, her açıdan güvenilir biri olduğuna kalıbını bastığı Bay Gladstone ile irtibatı olduğunu iddia ediyordu.

Arabi, Londra'da algılandığından çok daha karmaşık bir biçimde gerçekleşen kendi darbesinin detaylarını anlattı. Kısmen, iki yıl önce Nubar Paşa ve Rivers Wilson'a yapılan darbeye benziyordu. İki vakanın ortak yanı ise Mısırlı subayların yaşadığı sıkıntılardı. Şımartılmış ve yozlaşmış elit bir grup olan Türk ve Mısırlı subaylara kıyasla çok daha az kazanıyor ve birçok haktan mahrum bırakılıyorlardı. Arabi ve dostları, ordunun kontrolünü ele almak hususunda kararlılardı. 9 Eylül tarihinde, Riyaz Paşa adındaki Türk Başbakan tarafından sürgüne gönderilecekleri uyarısını aldıkları zaman başka seçenekleri kalmamıştı.

Fakat Arabi, yalnızca sıkıntı yaşayan subayların sesi değildi. Arkasında Mısır Mısırlılar'ındır hareketi vardı ve bu hareket Mısır'daki tüm anayasal reformcuları bir çatı altında topluyordu. Bunların arasında eski Başbakan Şerif Paşa gibi aydın Türkler'den tutun, eski Savaş Bakanı Mahmud Sami Bey'e, ve ülkenin entelektüel insanları ve gazetecilerine varana kadar birçok kişi vardı. Çoğunluğu ise fellah kökenliler oluşturuyordu. Onları bir araya getiren şey, Türk oligarşisinin hakimiyetini kırmak noktasındaki kararlılıklarıydı. Batı karşıtı değillerdi - en azından ilk başta öyle değillerdi. Batılı tarzdaki uygulamalara hayranlık duydukları ve Batı usulü bir demokrasi kurarak, seçimle göreve gelmiş bir Parlamento ve ülkeyi anayasaya bağlı kalarak yönetecek bir Hidiv ile yollarına devam etmeyi planladıkları da bir gerçekti. Ancak Tunus'un istilasından beri Fransızlar ve İngilizler'e karşı iyice tedirgin yaklaşmaya başlamışlardı. Hristiyanların o saldırganlığı, tüm Müslüman aleminin tüylerini ürpertmişti.

Tunus ve Mısır'ın içinde bulunduğu durumlar arasında endişe verici derecede büyük bir benzerlik görülüyordu. Türk gücünün çöküşte olması, onlara tabi olan devletleri Güçler'in yırtıcı açlığına maruz bırakmıştı. Pek tabii bir piton yılanının kurbanını yutması zaman alırdı. İlk aşamada, fahiş derecedeki faiz oranlarıyla borç vermeye gönüllü olan yabancı uyruklu bankerler gelmiş, onları bu faizlerin ödendiğin-

[4] Blunt, *Secret History*.

den emin olmak için mali denetçiler izlemiş ve bir de üstüne bunlardan komisyon alan binlerce yabancı danışman eklenmişti. En nihayetinde ülke iflasa uğramış ve aciz bir hale büründüğünde yabancı ordular, ülkenin hükumdarını 'asi' halkından 'kurtarmaya' gelmişti. Pençelerini son bir kez geçirdiklerinde de ülkenin işi tamamen bitmişti.

Peki Mısır hükümdarı Hidiv'in bu olan bitendeki rolü neydi? Bu soru, herkesin kafasını karıştırdığı kadar Arabi'nin ve ıslahatçıların da kafasını karıştırıyordu. Eylül ayına kadar Tevfik, Güçler'den ikisinin onun için hazırladığı role fazlasıyla sadık kalmıştı: anayasaya bağlı bir tekerk yani lafta Hidiv olarak görevini yapmış ve ona bağlı olan bakanlar da Güçler'in tüm isteklerini yerine getirmişlerdi. Fakat Tevfik'in dahi bir şerefi vardı. Islahatçıların bunu bir avantaja dönüştürmesi mümkün müydü? İsmail gibi olmanın hayallerini mi kuruyordu? Buna işaret eden bazı deliller vardı. Sebebi her ne olursa olsun, tıpkı İsmail'in iki yıl önce Nubar ve Wilson'a yapılan darbenin kısmen arkasında olduğu gibi, onun da Arabi'nin 9 Eylül'de gerçekleşen darbesinin kısmen arkasında olduğu görülüyordu.

Haliyle darbe, görünenden çok daha teatral idi. Londra ve Paris'te iddia edilenin aksine darbenin odağı tam olarak Tevfik değildi; Güçler tarafından sömürülen, yozlaşmış Türk oligarşisiydi. Dürüst olmak gerekirse Tevfik de 9 Eylül'de İngiliz danışmanlarının önerdiğinin aksine ona biçilen korkak rolünü pek de iyi oynamamıştı.

Onların hikayesi ise şöyleydi. O sabah Arabi kılıcını çekip Abdin Sarayı'nın önüne at sürmüş, ana girişi piyadeleri ile kapatmış ve batı kapısını da topçular ile bloke etmişti. Sahneye Hidiv girmişti, titriyordu; İngiliz danışmanları Charles Cookson (Malet'in yokluğunda konsolosluk görevini üstlenmişti) ve mali denetçi Auckland Colvin yanındaydı. 'Ne yapacağım ben şimdi?' diye fısıldadı Colvin'e, zavallı Tevfik. 'Atından inmesini emret,' diye yanıtladı Colvin.[5] Arabi kılıcını bıraktı ve atından indi. Colvin'in sonradan iddia ettiğine göre Tevfik, Arabi'yi kontrol ediyordu. Tevfik'in büyük dedesi Mehmet Ali olsa tereddüt bile etmezdi. Arabi'yi tabancasıyla vuruverir, bu saçmalığa oracıkta son verirdi. Bunun yerine Tevfik müzakere etmiş ve kaybetmişti. Kuralları belirleyen Arabi olmuştu: aşırı sağcı Riyaz Paşa görevden alınacak, yerine Başbakan olarak Şerif Paşa geçecek; Arabi Savaş Bakanı olacak, ordudaki asker sayısı 18,000'e çıkarılacak, yeni bir anayasa belirlenecek ve Parlamento oluşturulacaktı. Korkak Hidiv orada çöküverdi. İsyancılar kazanmıştı. Colvin ve Cookson İngiliz Kabine Raporu'nda olayı bu şekilde anlatarak efsaneleştirmişlerdi.

Hatta Arabi'ye göre Hidiv, tıpkı babasının bir önceki darbede olduğu gibi, bu darbenin ilk sonuçlarından fazlasıyla memnundu. Fakat Tevfik de Arabi de Güçler ile olan ilişkilerinin bu kadar sıkıntıya gireceğini tahmin etmemişlerdi. Yarı İngiliz yarı Hintli bir delifişek olan Auckland Colvin ile uzlaşmak mümkün olmasa da şimdilik sesi çıkmıyordu. Nüfuzu oldukça genişti çünkü her nasıl olduysa, en önde gelen Liberal gazete olan ve editörlüğünü John Morley'nin yaptığı *Pall Mall Gazetesi* onu dinliyordu. Öte yandan İngiliz Konsolosu Malet şaşkın fakat anlayışlıydı, Gladstone'un ıslahatçıları kendilerinden uzaklaştırmamayı istediğini biliyordu. Genç Wilfred

[5] Cookson (enc Colvin), 10 Eylül 1881, C 3161

Blunt'ın kendisini sahnenin en ortasında, hem Malet'in hem de Arabi'nin yabancı müdahalenin getirebileceği felaketi önleme konusunda bel bağladıkları bir arabulucu konumunda bulması böylelikle gerçekleşmişti.

8 Ocak'ta, Gambetta'nın yazdığı o uğursuz Ortak Nota Kahire'ye ulaştı. Malet, notayı Blunt'a gösterdi. Dehşete düşmüştü. 'Bunu bir savaş ilanı olarak kabul edecekler.' Nota, Britanya ve Fransa'nın statükoyu tehlikeye atabilecek iç ve dış mihraklardan kaynaklanan tüm sıkıntıları giderme noktasında tamamen hemfikir olduklarına dair Hidiv'e garanti veriyordu. Fransızlar'ın Tunus'u işgalinden öncesi olsa, bu kulağa o kadar da zararlı gelmezdi. Fakat şimdiki şartlarda korkunç bir etki yaratmıştı.

Malet, Blunt'ı Arabi'ye Londra'nın istediği son şeyin bir müdahale olduğunu açıklaması için gönderdi. (Sonraları Colvin bir müsabakayı tetiklemek için uğraştığını itiraf etmiş olsa da, Malet'in söyledikleri doğruydu.) Blunt Arabi'yi Kasr el Nil'deki makam odasında yalnızken buldu. Yüzünden düşen bin parçaydı. Blunt ona Ortak Nota hakkında ne düşündüğünü sorduğunda, gözleri garip bir biçimde parladı.

'Sen söyle bana bundan ne anladığını,' diye sordu Blunt'a. Blunt ona Malet'nin samimiyetsiz mesajını iletti. Nota'nın amacı ulusalcılara, Hidiv'in anayasal tekerk olarak bürüneceği yeni role kimsenin müdahale etmeyeceğine dair garanti vermekti.

'Sör Edward bizim okuduğunu anlayamayan çocuklar olduğumuzu sanıyor herhalde' diye çıkıştı Arabi. 'Bir kere,' diye devam etti, 'kullandığı üslup tehdit üslubu. Bu makamda, o kelimeleri o anlamlarda kullanacak tek bir katip bulamazsınız.' Fransız ve İngiliz politikalarının ortak noktalarına bakıldığında da, bunun tıpkı Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi gibi İngiltere'nin de Mısır'ı işgal edeceği anlamına geldiği görülebiliyordu. 'Gelsinler bakalım,' dedi, 'Mısır son adama ve son çocuğa kadar savaşacaktır. İlk yumruğu atmak prensiplerimize aykırı olsa da, karşılık vermeyi iyi biliriz.'[6]

Blunt başını öne eğerek oradan ayrıldı. Buraya boşuna geldiğini baştan anlamıştı.

Politik kriz, endişe verici bir hızla büyüdü. Ulusalcı duygular sel olup Kahire sokaklarından akıyor, Arabi ve sivil ulusalcılar arasındaki ittifakı temin ediyor, Güçler'den ikisinin kuklası haline gelmiş olan Hidiv'i ortada bırakıyordu. Şubat ayının başlarında ulusalcılar Güçler'e direkt olarak rest çekti. Hali hazırda ülkenin dokuz milyon sterlinlik toplam bütçesinin yarısı, İsmail'in dağlar kadar olan borçlarının faizini ödeyebilmek amacıyla yabancı senet sahiplerine ayrılmıştı. Ulusalcılar bu durumdan nefret ediyor da olsalar anlaşmayı kabul etmişlerdi. Fakat Ayan Meclisi'ne - yani yeni toplanan parlamentoya - bütçenin geri kalanının nasıl kullanılacağı konusunda oylama usulü ile karar alması kuralında ısrarcıydılar. Islahatların ilk aşamasında, orduya ayrılan bütçeyi artırarak fellah subaylarına daha geniş terfi imkanları sağlanması ve toplam asker sayısının 18,000'e çıkarılmasını önerdiler. Mali Denetçiler - Colvin ve Fransız meslektaşı - ise bu öneriyi anında reddetti. Bütçeyi onlar kontrol ediyordu ve bu şekilde bölünmesi mümkün değildi. Askeri bütçenin o derecede arttırılmasının, senet sahipleri için bir tehdit unsuru teşkil edeceğini söylüyorlardı. İki Güç Hidiv'e, bakanlarına kanun değişikliğini kesinlikle onaylamaması yönünde talimat vermesini

[6] Blunt, *Secret History*, 189.

emretti. Fakat Hidiv çaresizdi. Şerif Paşa Başbakanlık görevinden istifa etti ve yerine Arabi'nin destekçilerinden biri geldi. Arabi, Savaş Bakanlığı ve Mısır'ın asıl hükümdarı rolünü üstlenerek sahnenin odak noktasına geçti. Bir çarpışmanın gerçekleşmesi kaçınılmazdı: bir tarafta eski gayriresmi imparatorluk sistemini destekleyen ve senet sahiplerinin çıkarlarını kollayan Güçler, diğer tarafta bir zamanlar Afrika'nın devi olan bu antik toprakların gücünü gösteren Arabi ve devrimi vardı.

* * *

Bu sırada Paris'te Léon Gambetta'nın yeni hükumeti ikili bir çelişkinin içerisinde kalmıştı: hem Fransız Parlamentosu'na hem de İngiliz Hükumeti'ne Mısır'da sert bir tutum izlemeleri için ya yalvaracak ya da onları bunu yapmaya zorlayacaklardı. Gambetta hem aşırı Sağ'ın hem de aşırı Sol'un *bête noire*'ıydı ve iki tarafın onun hakkındaki ortak görüşü, tüm kurallara ters düşen bir deha olduğu yönündeydi. Görüntüsü ve kökeni gizemliydi. Güney'den geldiğini, vücudunun etine dolgun görünüşünden, canlı teninden ve beyazlamış olan gür, gri renkli saçlarından anlayabiliyordunuz. Dedikodular - ki doğru değillerdi - onun bir Yahudi olduğunu söylüyordu. Doğru olansa finansal destekçilerinin Yahudi olmalarıydı ve herkesten sakladığı metresi Léonie Léon'un yarı Yahudi, yarı siyah melezi olmasıydı. Babası mütevazi bir İtalyan bakkaldı, annesi Cahors'ta doğmuş bir Gaskonyalı idi, kendisi yirmi yaşını geçene kadar vatandaşlığa kabul edilmemişti bile. İşte bu askeri odaklı Fransız vatanperverliğinin vücut bulmuş halini temsil eden kişi bu adamdı.

Otuz iki yaşındayken, 'talihsiz zamanlar'[7] sırasında (Franko-Prusya savaşının en kötü kısmına bu ismi takmıştı) üne yükselmişti - kelimenin tam anlamıyla. İçişleri Bakanlığı görevine atanmıştı ve kuşatma altındaki Paris şehrinden balon ile kaçmıştı. Eylül 1870'te fiili olarak bir diktatördü ve savaşı taşradan yönetmişti. Doğaçlama biçimde yeni ordular kurmuş, başkenti kurtarma planları yapmış ve Paris teslim olduğunda ise son adama kadar çarpışmayı teklif etmişti.

Gambetta'nın bu gözükara girişimindeki ortağı ise Freycinet idi ve iki erkeğin arasında ancak bu kadar büyük zıtlıklar bulunabilirdi. Freycinet bir mühendis ve bürokrattı, uzun boylu, zayıf, 'beyaz fare' lakabıyla anılacak kadar basit ve karaktersiz biriydi. Gambetta zeki ve sıcakkanlıydı, fevri hareket ederdi, bir yunus balığı kadar etine dolgun ve kıvraktı, doğaçlama üstadıydı, fırsatçıydı; istikrarlı olan tek yanı, sahiplendiği bu ülkeye ve kendi ününe duyduğu sadakatti. Bu iki adam, savaştan sonraki çalkantılı on yıl boyunca dost ve müttefik kaldılar. Freycinet Başbakanlık görevine yükseldi ve 1879'da sömürgeci yayılım politikasının mimarı olarak meydana atıldı.

İlk başlarda Gambetta yayılmaya şiddetle karşıydı. Temsilciler Meclisi'nde sesi en çok çıkan cumhuriyetçi grubunun başı olarak, *revanche* ruhunun vücut bulmuş haliydi; Fransızlar'ın Alsas ve Loren vilayetlerini Prusya'dan geri almak konusundaki iradelerini hiçbir şey bozmamalıydı. Fakat 1881 yılında Freycinet'nin yerine Başbakanlık görevine Ferry'nin atanması ile Gambetta'nın gözleri açılmıştı. Olabilecek en ateşli biçimde sömürgeciliği benimsedi. Sömürgeci yayılım politikası Fransa'yı tekrar eski gücüne kavuşturacaktı. Prusya ile hesaplaşma vakti henüz gelmemişti. 1879'dan 1881'e kadar

[7] J. P. T. Bury, *Gambetta and the Making of the Third Republic*, (1973).

Meclis Başkanlığı görevini yürütmüş biri olarak, '*pouvoir occulte*'ün yani siyasi dalaverelerin üstadıydı. Mart 1881'de, Quai d'Orsay'nin Siyasi İlişkiler Komitesi Direktörü olan Courcel'e, Tunus'u işgal etme önerisini gerçekleştirmekte yardımcı olmayı işte bu noktada kabul etmişti. Şimdi 1882 yılında Başbakan olarak adını bir 'yürürlük' politikası ile duyurma kararı almıştı. Fransızlar Mısır'da İngilizler ile kat'i olarak eşitlik elde etme konusunda ısrarcı olmalılar, iki hükumet de dizginleri elinde tutmalı ve İngilizler'in Arabi'ye ya da dostlarına herhangi bir imtiyaz tanımasına engel olunmalıydı.

Gambetta gibi tutkulu ulusalcılara göre Fransa'nın çıkarlarını savunma ve Britanya'yı kışkırtma politikasını uygulama vakti çoktan gelmiş de geçiyordu. 'Çifte kontrol' kulağa iyi geliyordu. Gerçekte ise İngilizler hem politik hem de ticari açıdan avantajı ele geçirmişlerdi. 1878'deki mali kriz Rivers Wilson'ın pastanın en büyük dilimi denebilecek olan işi kapmasını, yani Nubar Paşa'nın hükumetindeki Maliye Bakanlığı görevine getirilmesini sağlamıştı. Fransız meslektaşı Blignières ise Bayındırlık Bakanı olarak atanmış ve gururunu bir kenara bırakmak zorunda kalmıştı. Doğal olarak Rivers Wilson en iyi işleri kendi hemşehrilerine vermeye başladı. 1879'a gelindiğinde bir elleri yağda diğer elleri baldaydı: tren yolları, ticaret merkezleri, telgraf hatları, limanlar, deniz fenerleri, gümrük ve hatta Hidiv'in yazmanlık dairesi dahi İngilizler'e gitmişti. Fransızlar'a yalnızca Bulgah Müzesi ve Hidiv Kütüphanesi gibi artıklar kalmıştı.

Ticaret ve maliye noktasında da gidişatın berbatlığı hemen hemen aynıydı. İngiliz yatırımcılar ellerini ovuşturup daha fazla Mısır tahvili alırken, Fransız senet sahiplerinin karnı açlıktan ağrımaya devam ediyordu. Ticaret mevzuunda da İngilizler 1881'e kadar Mısır piyasasının yüzde yetmişini ele geçirmiş ve Fransız ticareti yerinde saymıştı. Yabancı ithalat artmış fakat Fransızlar'ın işleri o kadar kötü gitmişti ki Kahire ve İskenderiye'deki Fransız sömürgeleri çökmeye yüz tutmuştu. Fransızlar'ın önde olduklarını iddia edebilecekleri tek nokta kültür ve 'medenileştirme görevi' idi; Arapça'nın ardından en çok konuşulan dil Fransızca idi ve okullarda Fransız eğitim sistemi baskındı. Fakat kültür konusunda da Anglo-Saksonlar işi ilerletmeye başlamışlardı. 1881'den beri mahkemelerde ve yönetimde kullanılan resmi dil İngilizce olmuş, kazançlı bir Fransız tekeli daha bozuntuya uğramıştı.

Gambetta'nın Paris ve Kahire'deki danışmanlarına kalırsa, bu gidişatı düzeltmek ve İngilizler ile gerçek eşitliği sağlamak onun elinde değildi. Fakat Gambetta yine de denemek konusunda kararlıydı. İlk aşama, Hidiv'e 8 Ocak 1882'de ulaşan Ortak Nota olmuş, bu notayı Gambetta bizzat tehditkar bir dille kaleme almıştı.

Bu girişim Ulusal Parti'yi dize getirmekte yetersiz kalınca - blöfü görüp Arabi'nin arkasında birleşmişlerdi - Gambetta'nın azmi büyüdü. Gladstone ve Granville'in Ulusal Parti'yi herhangi bir şekilde teskin etmesine izin vermeyi reddediyordu. Aksine, bir krize yol açmakta kararlı görünüyordu. (Londra'da ise Gladstone, 'popüler prensiplerin' - demokrasi gibi - Gambetta'nın nezdinde bir şey ifade etmediğini öğrenmekten ötürü hayal kırıklığı yaşıyordu. Bu büyük Cumhuriyetçinin 'gerçek bir liberale yakışır'[8] bir ruhtan yoksun olması ne de üzücüydü.) Gambetta, Gladstone'un

[8] A Ramm *Gladstone Correspondence*, I, 337.

kolay incinen hislerine, Arabi'ninkilere aldırdığından fazla aldırmıyordu. Kahire'deki Başkonsolos'tan, İskenderiye'de bir güç gösterisi yapmak için Fransız savaş gemilerini göndermenin mümkünatına dair rapor istedi ve 6000 Fransız deniz piyadesinden oluşan bir kuvvetin Toulon'da hazır bulundurulmasını sağladı. Ocak ayının sonuna gelindiğinde, felakete sebep olmaya hazır görünüyordu. Nihayetinde denizdeki güç gösterisi planını uygulamakta karar kıldı. Eğer bu blöf işe yaramazsa büyük ihtimalle Fransız askerlerini gönderecekti. Fakat Gladstone ve İngilizler ortaklaşa bir çıkartma harekatı düzenlemeyi kabul ederler miydi ve amaç gerçekten de Bismarck'ın kast ettiği gibi Britanya'yı değil de Fransa'yı baskın taraf haline getirmek miydi? Kesin olan tek şey Gambetta'nın çifte çarpışmayı göze almış olduğuydu: Mısır'daki barışı bozarken Britanya ile olan *entente*'ı da bozacaktı.

İşte tam o noktada Gambetta'nın içinde yatan deli fişek onu tamamen ele geçirdi. Çifte çarpışma yeterli değildi. Fransız Meclisi ile çarpışmak da gerekliydi.

Yıllar boyunca seçim sistemini değiştirmek adına daha az sıklıkta fakat daha büyük çaplı, çok sayıda üyesi bulunan seçim bölgeleri oluşturmak için uğraşmıştı. 1881 yılında ise grupları ve partileri aşan bir mevzu olmuştu bu. Gambetta'ya göre seçim bölgelerini genişlettikçe meclis üyelerinin entelektüel seviyesi de buna doğru orantılı olarak yükselecek ve Fransa'ya gerçekten ulusalcı nitelik taşıyan bir politika getirecekti. 1881'de Temsilciler Meclisi ilgili değişikliği oylamış fakat Senato reddetmişti, dolayısıyla mesele çözümsüz kalmıştı. Ocak ayında Gambetta, tüm kozlarını bu meseleye oynamaya karar verdi. Bunun bir intihar olacağı konusunda uyarılmıştı. Metresi Léonie Léon'a söylediği üzere bu tepkiye verdiği yanıt eğer kazanırsa Meclis'i avucunun içine alacağı, kaybederse de 'haklı bir mücadele yürütmüş olacağı' yönünde olmuştu.[9]

Aslında Gambetta'nın bu vurdumduymazlığının sebebi, şahsi yaşantısının tuhaflığıydı. Yakın zamanda Léonie'ye onunla evlenmesi için yalvarmıştı. Ev hayatına biraz rahatlık getirmenin vakti gelmişti ne de olsa. Diğer herkese karşı ne kadar zorba ve duyarsızsa, Léonie'ye karşı bir o kadar hassas ve bağlıydı. Léonie buna rağmen, onun başarısına duyduğu kıskançlık ve kendisine duyduğu acıma ile evhamlanmış, alenen tanınmak korkusu ile teklifini reddetmişti. Seçim reformu için alınan büyük riskin, Léonie'den kaynaklandığına şüphe yoktu. Ve Gambetta biliyor olmalıydı ki; eğer oylamayı kaybederse Léonie'yi kazanacaktı. Ona mektubunda 'Ah! Yarıda kalan, birbirimizin peşinde koşarak geçirdiğimiz ve Şirinim'in varlığını onu birkaç dakika içinde kaybedebileceğimi düşünerek harcadığım hayatımı yoluna sokmak için ne kadar sabırsızlanıyorum bir bilsen,'[10] diye yazmıştı.

Bu kelimeleri kağıda döktüğü sıralarda Gambetta özgürlüğünü kazanmış ve Léonie'yi kendisiyle evlenmeye ikna etmişti - en azından öyle görünüyordu. 26 Ocak'ta seçim reformu oylamada reddedildi: Solcular, Sağcılar ve Çekingenlerin oluşturduğu 268'e 218'lik çoğunluk onun aleyhineydi. Bu olayın ardından hemen istifa etti ve eski müttefiki, 'beyaz fare' lakaplı Freycinet onun yerini alarak yeni bir hükümet kurmak

[9] J. P. T. Bury, *Gambetta's Final Years*, (L., 1982) 311.
[10] Aynı eserde, 334.

için öne atıldı. Yaptığı planlar, tıpkı kişiliği gibi dümdüzdü. Meclisin içinde bulunduğu durum itibariyle, Mısırlı ulusalcılar ile aralarındaki gerginliği arttırmama kararı aldı. Haliyle inisiyatif tekrar Londra'daydı ve bu durum Gladstone'un tedirgin ve aklı bir karış havada olan Kabine'sinin içini rahatlatmıştı.

* * *

Ne var ki Gambetta'nın fikirlerinden biri henüz masadan kalkmamıştı: donanma ile güç gösterisi yapma önerisi. Bu çok büyük tavizler vermeyi gerektirmeyecek gibi görünüyordu. Gladsone'un etrafı dört bir yandan sarılmıştı. İrlanda'daki kargaşanın Kabine'ye sıçraması gibi bir tehdit söz konusuydu. Radikaller zorbalık ve otokrasiyi reddetmişler, Whigler ise onlara imtiyaz tanıma ve uzlaşma fikrinden kaçıyorlardı. En azından Mısır'da eleştirecek ortak bir şey bulabilirlerdi: saldırgan bir dış politikaya karşı tabuları olan geleneksel Liberaller ve Fransızlar ile takışmaktan kaçınma yönündeki dostane politika gibi. Dolayısıyla Gladstone, İki Güç'ün blöflerini göstermesini sağlayacak bir plan önerdi; donanma tatbikatı. Eğer Ulusal Parti'yi çifte kontrol uygulamasını bozmanın tehlikeleri konusunda uyarmakta bu yöntem de etkisiz kalırsa, Mısır probleminin uluslararasılaştırılması şart olacaktı.

Çözüm seçeneklerinden biri, Hidiv'i desteklemek amacıyla Güçler'in Türkler'i bölgeye asker göndermeye ikna etmeleriydi. Granville, henüz kısa süre önce Bulgarlar'a karşı icra ettikleri dehşet verici gaddarlıkların üstüne o 'ismi lâzım olmayan Türkleri' bir de Mısır'a davet etmenin 'nefret edilesi'[11] bir fikir olduğunu itiraf ediyordu. Bu konuda yadsınamayacak olan tek şey, Sultan Abdulhamid'in resmi olarak Hidiv'in efendisi olmasıydı. Fransa ve Britanya'yı direkt müdahalede bulunmak zorunluluğundan kurtarmanın - ki daha kötüsü olabilir ve Britanya bu müdahaleyi tek başına yapmak zorunda kalabilirdi - yolları arasından en az zararlı olanı bu gibi görünüyordu.

Türk müdahalesini içeren bu ürkekçe planın tek bir kusurlu noktası vardı: Fransızlar'ın bundan haberi olmamalıydı. Hâlâ 1881 yılında Tunus ve Cezayir'de çıkan kabile isyanlarından arta kalan sıkıntılar ile uğraşıyorlardı. Otoritelerine karşı yapılan bu ayaklanmayı, Konstantinopolis'teki Sultan tarafından yönetildiğini iddia ettikleri İslamcı politikaya atfediyorlardı. Arabi'nin isyanı, bu Müslüman vebasının bir başka semptomu olan ulusalcılıktı. Bu yüzden kendi kirli işlerini Abdülhamid'e yaptırmak söz konusu bile olamazdı; eğer Mısır'ı birileri işgal edecekse bu birileri Britanya ve Fransa olmalıydı ve omuz omuza yürümeliydiler. Haliyle henüz herhangi bir hamle yapılmamıştı. Mısır'da ise Arabi'nin ve ulusalcıların gücü gizliden gizliye, büyük bir barajın ardında biriken su kütlesi gibi büyüyordu.

Bu sıralarda Gladstone'un Kabine'sinin savaş alanı ise İrlanda idi. Mayıs ayında Dışişleri Bakanı bizzat yeğeni Lord Frederick Cavendish'i yenilikler gerçekleştirmek üzere İrlanda Başkatibi olarak atamıştı. Birkaç gün sonra Gladstone, Lord Frederick'in Dublin'deki Phoenix Parkı'nda eli neşterli Fenia üyeleri tarafından bıçaklanarak öldürüldüğü haberini aldı. Phoenix Parkı'ndaki cinayetler Gladstone'u iyice sersemletirken, Kabine'yi daha da derin bir bölünmeye sürükledi.

[11] Granville'den Gladstone'a, 15 Aralık 1881, Britanya Kütüphanesi 44173/249. A Ramm, *Correspondance*, 1, 320.

Fakat Fransızlar Mısır'da taviz vermek konusunda hazırlıklıydılar. Freycinet donanma tatbikatının başlatılmasını ve ardından, eğer diğer her şey yetersiz kalırsa Türkler'in müdahale etmesini önerdi. Türk birlikleri, İngiliz ve Fransız idaresinde olacaktı. İki hükümetin de onayladığı plan bu şekildeydi. Bu doğrultuda, Almanya'ya ve diğer Güçler'e Mayıs ayı ortasında bir İngiliz-Fransız filosunun açık denizde İskenderiye'ye doğru yol aldığı söylendi. Hidiv'in otoritesini pekiştirecekler, kanunları ve düzeni koruyacaklardı.

İşin doğrusu, tıpkı Ortak Nota'nın yarattığı etki gibi bu ortak filonun da etkisi tam tersi yönde oldu. İskenderiye'nin dış limanına demirleyen iki Fransız ve iki İngiliz zırhlısı, onları gören ulusalcıların beynine kan sıçratmıştı. Bunun ne anlama geldiğinin farkındalardı. Fransız filosunun Tunus'a varışı, istilanın habercisi olmuştu. Arabi duruşunu bozmadı, tüm Mısır onun arkasındaydı. Liberallere göre artık her şey Türk müdahalesine bakıyordu.

25 Mayıs'ta Tevfik'in, kendi efendilerinden cesaret alarak Arabi ve diğer bakanlara rest çektiği bildirildi. Fakat bir önceki gün Granville endişe verici bir haber almıştı. Freycinet plandan cayıyordu. Meclis'teki Türk karşıtı havadan duyduğu korkudan ötürü, Sultan'dan yardım talep etmeyi reddediyordu. Tevfik zor durumdaydı. Tarih 30 Mayıs'ı gösterdiğinde Arabi ve bakanları Tevfik'in blöfünü görmüştü. Yeniden işe koyulmuşlardı ve Kahire patlamaya hazır bir bomba gibiydi.

İlk patlama 10 Haziran'da gerçekleşti. Birleşik filonun gözleri önünde çeteler İskenderiye sokaklarında dehşet saçarak Avrupa vatandaşı olan ya da Avrupa koruması altındaki elli kişiyi öldürdü, İngiliz Konsolosu dahil olmak üzere çok daha fazlasını yaraladı ve Mısır hükumetine milyonlarca sterlinlik maddi hasar verdi.

İskenderiye'de yaşanan 'katliam', İrlanda'dan gelen kötü haberleri henüz sindirmekte olan Londra'yı şoke etti. Kabine Mısır konusunda da ayrılığa düşmüştü. Hindistan İçişleri Bakanı Lord Hartington'ın başını çektiği bir Whig isyanı baş verdi. Fransızlar'ın suiniyeti ve Granville'in saflığı ile dalga geçiyordu. Dışişleri Bakanı'nı kinayeli bir şekilde tebrik ederek: 'Kabine ortalıkta görünmediğine göre sanırım en azından mevzu netliğe kavuşturulmuş oldu... Fakat beni rahatsız eden şey bu netliğe kavuşturma işinin yapılma biçimi. Arabi Paşa pes mi etti yoksa Mösyö de Freycinet'i yatağından kalkmaya ikna edebildik mi?'[12]

Hartington ve Whigler'e yayılmacı politika sonunda benimsetilmişti. Salisbury ve Toriler gibi onlar da başka bir yolu olmadığı sürece direkt müdahalede bulunmaya karşılardı. Fakat Mısır gibi hayati stratejik önem taşıyan bir yer söz konusu olduğunda durum farklıydı. Gladstone ve Granville'in başarısızlıklarının sebebi, Avrupa konsepti ve ezilen milletler hakkındaki duygusal fikirleri idi. Yatıştırma politikası izlemeyi denemişler; kaypak Fransızlar'a, ismi lazım olmayan Türkler'e, eli kanlı fellahlara hoşgörü göstermişlerdi. Artık İmparatorluk'u korumak için gerekli olan tutumu takınma vakti gelmişti. 18 Haziran'da Hartington cüretkar bir tavırla, diğer seçeneklerin yeter-

[12] Hartington'dan Granville'e, 27 Mayıs 1882, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/1320. Robinson, Gallagher, vb., *Africa*, 105.

siz kalması durumunda Britanya'nın kendi ordularını göndermesi fikrini öne sürdü. Eğer gerekli adımlar atılmazsa Whigler ellerini eteklerini çekeceklerdi.

Gladstone ve Granville, bu hamleyi tek başlarına yapma fikrinden esef ediyorlar, zamana oynamaya çalışıyor ve umutlarını Türk müdahalesine bağlıyorlardı. Güçler, Haziran ayında Konstantinopolis'te bir konferans gerçekleştirecekti. Bu konferansın sonucu belli olmadan hiçbir karar almak mümkün değildi ama Kabine her geçen gün daha da kafası karışık hale geliyor, liderleri ise gittikçe izole oluyordu.

İrlanda'da izledikleri sert politika ile Radikaller'i öfkeden deli eden Whigler, Mısır'a müdahale etme konusunda onlarla fikir birliğine ulaşmış fakat bir sonraki adımın ne olması gerektiği noktasında ayrılığa düşmüşlerdi. Whigler'in Mısır'a bakış açısı Palmerstone'un dar görüşlü felsefesi çerçevesindeydi: silahlı bir iki gemi, askeri çıkartma, müttefikleri olan hükümdarın otoritesinin pekiştirilmesi, az biraz top ateşi ya da top ateşi ile korkutma taktiği her şeyin eskisi gibi olması için yeterli olurdu. Joe Chamberlain'ın önderlik ettiği Radikaller'in görüşü ise bundan farklıydı. Arabi'nin bastırılması gerektiği noktasında hemfikirdiler. Arabi hakkında yapılan yanlış çıkarımlar, gerçekleştirilen o katliamlardan onun sorumlu olduğunu söylüyordu. Rol yapmayı bırakmıştı, kimse ona senet sahiplerinin haklarına ve dolayısıyla da çifte kontrol uygulamasına tabi kalması konusunda itimat etmiyordu. Ülke çapında bir lider değil, olsa olsa 'macera peşindeki bir asker' idi. Mısır ulusalcılığının asıl kalbi, hakikaten ulusal ve vatanperver nitelikler taşıyan Ayan Meclisi'ndeydi (ki aslında bu meclis bir grup muhafazakar toprak sahibinden oluşuyordu). Haliyle Mısır'a müdahale etmek yalnızca Kanal'ı koruma amacı gütmeyecek, aynı zamanda da bu yeni vücut bulmuş ulusal akımı askeri diktatörlüğün pençesinden kurtaracaktı.

Londra'ya ulaşan haberler, Kabine'deki kafa karışıklığının Mısır'daki karmaşayı yansıttığı yönündeydi. Kontrolün Arabi'de mi yoksa çetelerde mi olduğu belli olmaktan çok uzaktı. Eğer kontrol Arabi'deyse neyi amaçlıyordu? Yönetimi ele geçirmesi Süveyş Kanalı'nı tehlikeye atar mıydı? Temmuz başlarında İskenderiye'deki İngiliz filosunun komutanı olan Amiral Seymour, meseleyi çözmek için Kabine'den izin istedi. İddia ettiğine göre Arabi'nin askerleri, gemilerin güvenliğini tehdit eden kıyı bataryaları kurmaya çalışıyordu. Onlara bir ültimatom göndererek, ya bataryalar üzerinde çalışmayı bırakmalarını ya da bırakmazlarsa bombardımana maruz kalacaklarını söyleyebilir miydi? Freycinet'ye bu konudaki fikri soruldu. Buna yanıtı, gemilerini Said Limanı'na geri çekmek şeklinde oldu. Bu durumda Britanya tek başına kalıyordu - tıpkı Gladstone ve Kabine'si gibi.

Mısır krizinin tavan yaptığı sıralarda, İrlanda krizinin de bir yanardağ gibi patlama noktasına ulaşmasına ramak kalmıştı, Westminster'ı Liberal Parti'nin yoğun saldırısına maruz bırakıyordu. Eddy Hamilton, 9 Temmuz'da Gladstone'un sanki hiçbir sorun yokmuş gibi sakin olduğundan bahsetmişti. Fakat o Temmuz ayının ilk haftası, Başbakan'ın uzun siyasi kariyerinin en acı verici zamanlarından biriydi. İrlanda'da ulusalcı milletvekilleri olan Parnell'ciler ile yapılan anlaşma, çöküntünün eşiğindeydi. Kara savaşlarında suça iştirak etmekten tutuklanan Parnell ve bazı diğerleri, hükümet ile işbirliği yapmaları

karşılığında serbest bırakılmışlardı. Whigler bu anlaşmadan en az Toriler'in ettiği kadar tiksiniyordu. Radikaller Gladstone'a, anlaşmanın devamını getirmesi için baskı yapıyorlardı. Fakat Ceza Önleme Kanunu'na dahil edilecek olan bir madde Meclis oylamasına sunulduğunda Gladstone hükümetinin mağlubiyetine şahit oldu; Parnell'ciler bu madde tasarısına olan desteklerini çekmiş ve yirmi kadar Whig, Gladstone'a sırtlarını dönmüştü.

Şef, artık istifanın eşiğine gelmişti. Hartington'ın bakanlıkları Whig kontrolü altına almaya çalıştığına dair dedikodular vardı fakat Radikallerin desteğini ne ile satın alacaktı ki? Kontrolü Torilerin ele geçireceğini tahmin ediyordu. Bu karmaşanın ortasında Kabine Amiral Seymour'a ültimatom gönderme izni verip vermeyeceklerine karar vermek zorunda kalmıştı. Whigler ve Radikallerin kanı bu savaş kazanında birlikte kaynıyordu: Seymour'un ortalığı ateşe vermesine izin verilmeliydi. Arabi'nin yerine daha anlayışlı birini geçirmek için İngiliz askerlerini göndermek fikrini tamamen destekliyorlardı. Granville ve ılıman fikirli olan diğerleri, planın bu aşamasını uygulamaktan çekiniyorlardı. Seymour'ın ültimatomu ile ilgili tasarıyı kabul etmiş olsalar da savaştan kaçınmayı umuyorlardı. Birkaç top patlaması ve askeri çıkartma tehdidi bir ihtimal Arabi'nin hakkından gelmeye yetebilirdi.

Amiral'in ültimatomuna karşı çıkan tek kişi - John Bright hariç - Gladstone idi. Ne de olsa Bright'ın şaşırtıcı bir yalınlık ile belirttiği gibi Britanya'nın ilgilendiği tek şey Kanal'ı korumaktı. 'Eğer limana yapılması planlanan saldırı Kanal'ı tehlikeye atacak ise gerçekleştirilmemeliydi.'[13] Fakat İrlanda mevzuu artık Gladstone'un kalemini kırmak üzereydi. Granville'e ültimatomun gerekli olduğunu düşünmediğini söylemiş, 'Fakat senin kararlarına ve yargına güvenebilirim,'[14] demişti. Aslına bakılırsa bunu yapmak suretiyle Mısır'ı ve kendi Liberal prensiplerini, Kabine'nin ayrılığa düşmemesi için feda etmişti.

İki gün sonra Seymour'ın ültimatom doğrultusunda tanıdığı süre doldu ve İskenderiye'deki kıyı bataryaları duman ve ateş içerisinde kaybolup gitti. Sahilde bulunan ve umuma ait olan güzel binaların çoğu da kıyı bataryaları ile aynı kaderi paylaştı. Şehirdeki bu yıkım, Arabi'nin askerlerini nehir deltasına doğru geri çekmesi ile son buldu. Hemen ardından çeteler, iki gün süren bir yağma ve katliama başladı.

Kabine artık son aşamaya geçmişti. Gelen bilgiler, Arabi'nin Kanal'ı İskenderiye'ye yapılan saldırının misillemesi olarak yok etmeyi amaçladığı yönündeydi. Resmen Kutsal Savaş ilan etmişti. (Aslında Arabi'nin yaptığı, kendisini canı pahasına zapt etmek idi.) Liberaller'in Mısır'a derhal asker gönderilmesi için Torileri ikna etmesi hiç de zor olmadı. 27 Haziran'da Meclis ezici bir çoğunluk ile bu harekat için gerekli olan kredinin çıkarılması yönünde oy kullandı. Harekat 2.3 milyon sterline mal olacak ve gelir vergisinin neredeyse yüzde 10'luk bir ivme ile bir peni kadar arttıracaktı. Malta ve Kıbrıs'tan toplanan on beş bin, Hindistan'dan getirilen on bin kişilik İngiliz ordusuna Sör Garnet Wolseley komuta edecekti.

Planın arkasındaki isimleri korkutan tek bir şey vardı. Sultan ve Beyaz Fare'nin

[13] Bright cab min, 7 Temmuz 1882, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/143, Robinson, Gallagher, 110.
[14] Gladstone'dan Granville'e, 9 Temmuz 1882, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/126, Robinson, Gallagher, 111.

bu harekattaki rolü ne olacaktı? İkisinin de İngiliz kuvvetlerinin gücüne herhangi bir katkıda bulunacakları düşünülmüyordu. Neyse ki hâlâ Arabi ile pazarlık yapmaya devam eden Sultan'ın zamanında bir karar vermesi mümkün olmamıştı. Freycinet de bu kez aşırı tedbirlilikten vazgeçmiş, Kanal'ın korunmasında Fransızlar'ın da rol almasını sağlamak için Fransız Meclisi'ni oylamak uğruna tüm riskleri almıştı. Meclis'te uğradığı ezici malubiyete, bu eski müttefikiyle hesaplaşmak için can atan Gambetta'nın katkısı büyük olmuştu.

Artık her şey General Wolseley'e bağlıydı. İskenderiye'ye 16 Ağustos'ta ulaştı. Zulular ve Boerler tarafından küçük düşürülen bu yeni düzenlenmiş ordu, bir kez olsun Afrika'da bir savaş kazanabilecek miydi?

* * *

Tarih 12 Eylül'ü gösterdiğinde Wolseley İsmailiye'den öteye ilerlemek için hazırdı. Etrafında kılıçlar ve beyaz miğferleri ile at binen ('Wolseley Çetesi' olarak da bilinen), Albay Redvers Buller, Albay William Butler, Binbaşı J. F. Maurice ve diğer karargah subaylarından oluşan 'Ashanti Grubu' vardı. Her biri, gelecek yıllar içerisinde iyi - ya da kötü - üne kavuşacaklardı. Ancak yeni emperyalizm akımının ön cephesinde savaşan bunca adamın arasından yalnızca çok azının kendilerini emperyalist olarak görmesi tuhaftı.

Amirleri emperyalistti - ve bununla gurur duyuyordu. Aslen İrlandalı bir Protestan olan Wolseley, aşırı milliyetçi olmakla gurur duyuyordu. Hem Afrika'da hem de Afganistan'da yayılmacı politika izlenmesini eskiden de çok istemişti. Anavatanda yapılacak bir askeri reformu engellemeye çalışan Toriler'den tiksindiği kadar, Gladstone'dan ve Radikaller'den de sömürge politikasındaki çekingenliklerinden ötürü tiksiniyordu. Onun aksine, West Country'de toprak sahibi olan Buller eski kafalı bir Whig idi. Wolseley'nin profesyonelliğine hayrandı fakat generalin saldırgan vatanperverliği sinirini bozuyor olmalıydı. Boerler'e bağımsızlık kazandırmak fikri, Gladstone ve Granville gibilerine mantıklı geldiği kadar ona da mantıklı geliyordu. Yine de aynı yolda devam etmişti. İrlandalı bir Katolik ve İrlanda Milliyetçisi idi, özerklik destekçisi ve Parnell hayranıydı. Pek hoşuna gitmeyerek de olsa itiraf etmesi gerekirse, Mısır'a gelişinde herhangi bir asil amaç yoktu. Bu sermayedarların savaşıydı, senet sahipleri için yapılan bir savaş. Fakat daha sonra yazılarında bahsettiği üzere, günümüz askeri umduğunu değil bulduğunu yemeliydi. Karşısına çıkan fırsatı - yani bu savaşı - reddetmek pek uygun olmazdı.

Bu harikalar grubunun bir halkası eksikti: aralarındaki en zeki adam ve Wolseley'nin favorisi, Colley. Zavallı adam üstün zekalı olmasının bedelini Mecuba'da canıyla ödemişti. Wolseley'in kendisi de genellikle küstahlığı ihtiyat ile karıştırırdı. Stratejik açıdan konuşmak gerekirse mümkün olduğunca az risk almaya karar vermişti artık. Bir önceki sene Colley alelacele bir şekilde yalnızca 1200 İngiliz muvazzaf askerini kullanarak, 2000 Boer istilacısına karşı harekat düzenlemeye kalkmıştı. Bu Mısır harekatı için Wolseley 25000 kişilik, çoğu tecrübeli askerlerden oluşan, neredeyse bir kolordu büyüklüğündeki, son model toplar ile desteklenen ve iyi yönetilen bir İngiliz kuvveti oluşturmakta ısrar etmişti. Mısır ordusunun resmi asker sayısı 18000'den ibaretti. Bu sayı dahi Arabi'nin gücünün bir abartısıydı. Arabi son birkaç ay içinde binlerce yeni

asker almış olsa da ordusunun büyük kısmı yaşlı erkekler ya da acemi askerlerden oluşuyordu. Yalnızca Sudan ya da Habeşistan'da çarpışmış olan birliklerin biraz savaş tecrübesi vardı.

Wolseley de nereden ilerleyeceğini seçmek konusunda bir o kadar temkinliydi. En uzun ve en güvenli yol olan Kanal'dan ilerlemeyi seçmişti. Bu bölgede şans temkinli insanların yüzüne gülerdi. Süveyş Kanalı İşletmesi'nin başkanı olan ve büyük eserini saldırıdan korumak konusunda büyük tıtku besleyen Lesseps, Arabi'ye Güçler'in savaş durumunda Kanal'ı tarafsız bırakmaya niyetli olduklarını anlatmıştı. Fakat pek tabii Wolseley'nin buna uymaya niyeti yoktu; aksine Kahire'ye en basit yoldan, yani doğudaki çölün sert kumlarının üzerinden ilerlemeyi planlıyordu. Bunu yapmanın en kolay yolu Kanal'ı Said Limanı ve Süveyş'i ele geçirmek suretiyle iki taraftan kontrol etmek ve ardından aşağı yukarı merkez teşkil eden İsmailiye'ye kadar gemiyle gitmekti. İsmailiye, işgal kuvvetlerinin ana limanı ve merkez kampı olacaktı. O noktadan itibaren açık alanda, çöl üstünde yalnızca 160 kilometre kadar bir mesafe katederek Kahire'ye ulaşacaklar, Lesseps'in muhteşem demiryolunu ödünç alıp levazımat taşıyacaklar ve hayran olunası Tatlı Su Kanalı'nı askerler ile atlara su sağlamak için kullanacaklardı.

Wolseley'nin geçen Temmuz'da Savaş Bakanlığı'nda hazırladığı planlar bu şekildeydi ve daha önce hiçbir İngiliz harekatı bu kadar kusursuz geçmemişti. Kanal'ı ele geçirmeden önce Wolseley Abukir'de bir donanma aldatmacası yaptıysa da uğraştıklarına değmemişti. Arabi Lesseps tarafından kandırılmış, Kanal'ı ve çevresindeki şehirleri savunmasız bırakmıştı. Planda yalnızca bir tek değişiklik yapılmıştı. Wolseley'nin 'suç teşkil eden'[15] aptallığı yüzünden İskenderiye bombalanmış ve bahriyelilerin kontrolü altına alınmıştı. Bu durum Arabi'nin kuvvetlerinin büyük kısmını güneyde toplamasına olanak sağlamış, Wolseley'nin işgal kuvvetlerini ikiye bölerek bir tugayı İskenderiye'de boş bırakmasına sebep olmuştu. Bu tugayı, Grup'un hadsizlik göstermeye başlayan bir üyesi olan Sör Evelyn Wood'a emanet etti. (Wood'un Akdeniz'de biraz kendisine gelmesi fena olmazdı. Şef, yüzünü ekşiterek onun 'kendisini Napolyon sanmaya başladığını' söylüyordu.)

Wolseley 12 Eylül'de, planlanan tarihin günlerce öncesinden İsmailiye'den hareket etmeye hazır haldeydi. Demiryolu boyunca birkaç çatışma yaşanmış, bir de üstüne Arabi'nin Kahire'ye 96 kilometre uzaklıkta yer alan Tel el-Kebir'deki müstahkem kampını aşmak onları zorlamaya başlamıştı. Arabi hali hazırda ordusunun çoğunu orada konuşlandırmıştı. Bu bir yandan iyi bir şeydi çünkü Wolseley Arabi'yi ve tüm ordusunu tek bir hamlede ezerek Kahire'ye doğru atılmayı umuyordu. Harekat bu şekilde tek darbede bitirilebilir ve İngiltere'nin hâlâ korkulacak bir güç olduğu kanıtlanabilirdi. Alay bandosu sinek dolu çöldeki havayı yumuşatmak için çaldığı romantik İrlanda müziği eşliğinde çadırında otururken eşine yazdığı mektupta Wolseley 'İngiltere'nin içinde hâlâ yücelik olduğunu, askerlerinin de hala radikalizmin bezdiren etkisine rağmen büyük bir kuvvet ve cesaret timsali olduğunu tüm dünyaya hissettirecek kat'i bir zafere ulaşmayı o kadar çok istiyorum ki,'[16] demişti.

[15] Sör G. Wolseley'den Leydi Wolseley'e, 10 Eylül 1882, Arthur Wolseley *Letters*, 76.
[16] Wolseley'den Leydi Wolseley'e, (Eylül 1882) Wolseley Papers Hove, Sussex WP, 11/17i/2.

Peki ya Tel el-Kebir'i nasıl aşacaklardı? Geçen gece şafak sökmeden önceki ayazlı karanlıkta Wolseley atına binip, on sekiz generale şafaktan hemen önce yapılacak bir saldırının planlarını göstermeye gitti. Taktiksel açıdan alışılmışın dışındaki bu plan, kullanılan stratejinin basmakalıp olduğu kadar cesurcaydı da.

Gece gerçekleştirilecek bir intikal, şafağın ilk ışığından hemen önce yapılacak bir saldırı ile birleşince yalnızca savunan taraf için değil, saldıran taraf için de sürprizler ile dolu olabilirdi. Birkaç dakikalık ya da birkaçyüz metrelik yanlış hesaplama, şans eseri düşman gözcülerine denk gelinmesi gibi bir durum felakete sebep olabilirdi. Karanlık, en iyi eğitimi almış askerleri dahi panikleyen aptallara döndürebilirdi. Wolseley kendi askerlerinin sarsılmazlığına güveniyordu. Risk büyüktü ama avantajlar yadsınamazdı. Öncelikle, şaşırtma gücü onların elindeydi. İkincisi, karanlık saldıran tarafı kale duvarlarını yarıp geçene kadar tüfek ve top ateşinden korurdu. Üçüncüsü, karanlık ayrıca askerleri çölün dayanılmaz sıcaklığından muhafaza ederdi. Son olarak da eğer süvariler buradaki savaşın ardından Kahire'ye yönelirlerse gün ışığından fazlasıyla istifade edebilirlerdi. Süvarilerin yapacağı bu hızlı hücum, başkenti kurtarmanın tek yolu olabilirdi çünkü Arabi eğer Tel el-Kebir düşerse Kahire'yi yakacağına yemin etmişti.

Her şey onları gafil avlamaya bağlıydı. Gerçekten de Arabi'yi uykusunun ortasında yakalayabilirler miydi? Wolseley o sabah on sekiz generalini, kalenin yaklaşık 6 kilometre uzunluğundaki surlarını incelemeye götürdüğünde, ilk olarak cep saatine bir baktı. Günün ilk ışıkları, surların arkasından belirerek gökyüzünün hatlarını çiziyordu. Düşmanın nöbetçileri, devriyeye çıkmak için kaleden henüz yeni ayrılıyorlardı. 'Saate bakın,' dedi Wolseley. Sabah 5.45'ti. 'Saldırıyı bu saatten önce gerçekleştirmeliyiz... Yoksa o nöbetçilere yakalanırız.'[17] Saldırı vakti sabah 5.00'e çekildi, orduyu Teğmen Rawson'ın yıldızlardan faydalanarak yönlendirmesinde karar kılındı. Plan, şaşırtma özelliğini garantilemek adına son ana kadar ordunun büyük bir kısmından gizli tutuldu.

O gün öğleden sonra askerler kamptan çıkarıldı ve kamp ateşlerini yanar vaziyette bırakmaları emredildi. Borazanlar çalınmadı ve verilen emirler tuhaftı: sessiz yürünecek, sigara içilmeyecekti. Martini-Henry marka tüfek ve süngüler, keselere doldurulmuş yüzer adet mermi, bir heybenin içine yerleştirilmiş matara, üzerine fazladan birer beyaz çizgi çekilmiş kızıl serjden yapılma üniformalar ve Highland birliklerinin tuniklerinden oluşan teçhizatlarının altında yalpalayarak ilerlediler. Saat gece 11.00'i gösterdiğinde, bir avuç kum ve kayadan ibaret olan ve demiryolunun yaklaşık bir buçuk kilometre uzağındaki 'Dokuzuncu Tepe'de' yer alan ordugaha yerleştiler.

Ardından saldırı düzenine geçildi: iki tümen ve iki piyade tugayı, kırk iki toptan oluşan topçu birliği ile ikiye bölünerek altı buçuk kilometrelik bir cepheden saldıracaklar, süvariler ve atlı topçular sağ kanattan gelecekti. Hintlilerden oluşan bir tugay ve bir donanma tugayı, içinde demiryolunun ve Kanal'ın yer aldığı vadiyi takip edecekti. Köpekler, kazlar ya da develer ile karşılaşıp da düşmanı erkenden uyandırmamaları için mümkün olduğunca geriden gelmeleri emredildi.

[17] McCalmont, *Memoirs*, 218-19.

İlk başta ilerleyişleri oldukça kolaydı. Askerlerden biri, yanındaki bir şişe romun dibini görmüştü. Butler, adamın tuhaf sarhoş kahkahasının karanlıkta yankılanışını duydu. Arkadaşları onu çabucak sakinleştirdiler. Ardından sabah saat 3.30 civarında, Highland Tugayı'nda sonradan ne kadar saçma olduğu görülse de onları neredeyse felakete sürükleyecek olan ufak bir olay yaşandı.

Highland Tugayı, soldaki tümenin öncüsüydü ve ön hattı yarım kıtaların birleşmesinden meydana gelen dört tabur oluşturuyordu. Durma emri kısık sesle taburdan tabura ve bölükten bölüğe iletilmiş, kanatlara ulaşması vakit almıştı. Haliyle kanatlardaki taburlar olan Cameronian'lar ve Black Watch'lar yolu kaybetti. Tugay durduğunda, ön hattaki düz çizgi içe doğru bükülerek hilal şeklini aldı. Tugay tekrar yürüyüşe geçtiğinde kanattaki iki tabur neredeyse birbirlerinin üzerine yürüyecekken başlarındaki komutan olan Tümgeneral Alison durma emri verdi. Sinirleri bir gemi halatı kadar gergin olan Wolseley de tehlikenin farkına vardı. Dikkatli bir biçimde adımları sayan Butler, durumu incelemek için atını ileri doğru sürdü. Teğmen Rawson ve diğer subayların karışıklığı çözmesi bir saat sürdü ve ardınan yürüyüşe devam edildi.

Henüz bir buçuk kilometre kadar daha yürümüşlerdi ki ilkinden de tuhaf bir olay yaşandı. Düşman kampının tam üzerinde gökyüzü bir mısır demeti biçiminde, soluk renkte ışıldadı. Eğer bu şafağın ilk ışığı idiyse, çok geç kalmışlardı. Aslında o mısır demeti, 1882 Yılının Büyük Kuyruklu Yıldızı idi ve saldırı tam zamanında gerçekleştiriliyordu. Highland Tugayı surların yalnızca birkaçyüz metre ötesine gelmişti. Hemen ardından Wolseley ve subayları ön tarafta tek bir silah patlamasının üstüne iki üç patlama daha duydu. Devamında, Albay William Butler'ın 'tüfeklerin gök gürültüsü gibi infilak etmesi', ağır silahların boşalması, surların uçtan uca loş ışıkta patlaması şeklinde tarif ettiği an gerçekleşti.[18]

Tel el-Kebir savaşına kimi zaman 'askerin savaşı' denir, bunun sebebi de taktik uygulamaktan ziyade, iki ordu çarpıştıkça çeliğin eti delip geçmesinden ibaret olmasıdır. Arabi'nin askerleri arasından hayatta kalanlar adına bu çarpışma unutulmaz bir tecrübeye dönüşmüştür. İyi eğitimli binlerce fellahin, beyaz üniformaları, kırmızı fesleri ve tüfekleriyle gece boyunca surlarda nöbet tutmuştu. Fakat kimse, karanlığın içinden gelecek etekli silüetlerin siperlere doluştuğu, barbarlar gibi süngüleriyle kesip biçtiği, azgın suların baraja çarpması gibi ateş hattını yardığı, şarapnelden yaralanan ve parçalanan vücutların etrafa saçıldığı, süvarilerin kaçanların üstüne at sürüp sanki mısır tarlasında hasata çıkmış gibi çelik kılıçları ile ikiye böldüğü bir saldırıyı beklememişti. Çatışmanın ciddi kısmı, Wolseley'nin subaylarının söylediğine göre yarım saatten fazla sürmemişti, Albay Buller'ın eşine bahsettiği üzere 'gerisi anlatılmasa da olur'[19] idi. Asıl çatışma bittiğinde katliam başlamıştı.

Savaş sırasında ve sonrasında olanlara dair en net anılar, bir İrlanda Milliyetçisi ve paralı asker olan Albay William Butler'dan gelmektedir. Wolseley ve subayları, Mısırlılar'ın savunma hattının bozulması ve askerlerinin kaçmaya başlamasından birkaç

[18] Butler, *Autobiography*, 232.
[19] Sör R. Butler'dan Leydi Butler'a, 1882, Crediton Belgeleri, Devon.

dakika sonra ilerlemeye başladı. Saat sabah 5.45'i yeni geçmişti ve güneş ufkun ardında belirmişti. Surların önündeki gri, çakıl taşlarıyla dolu çöl, Mısırlılar'ın ilk yaylım ateşine maruz kalan Highland Hafif Piyadeleri'nin yaralıları ile dolmuştu. Önlerinde, surlarda gedik açtıktan sonra piyadelerin peşinden kampa giren İngiliz topları vardı. İçerideki kum ölü Mısırlılar, atlar ve develer ile kaynıyordu. İleride, çölün demiryolu ve Kanal'a ulaştığı yerde Arabi'nin ordusu her yöne rastgele dağılmıştı. 'Noktalar halinde, beyazlar içindeki askerler' diye anlatıyordu Butler, 'tepelerden aşağıya, kampların içinden, demiryolunun üzerinden ve Kanal'dan doğu ve batıya doğru kaçışıyordu'.[20]

Saat 6.20'de Wolseley ve subayları Kanal'ın üzerindeki köprüye ulaştığında, Wolseley süvarilerine Kahire'ye doğru dört nala ilerlemeleri emrini verdi. Kamptan ilk kaçanlardan biri olan Arabi, onlardan yaklaşık bir saat öndeydi. Wolseley Savaş Bakanlığı'na, zaferiyle övündüğü bir telgraf gönderdi. Övünmeyi fazlasıyla hak etmişti. İdolü Sezar gibi o da gelmiş, görmüş ve fethetmiş - üstelik bunu yalnızca otuz beş dakikada yapmıştı.

O sırada Butler ve diğer subaylar, yaralıların öldürülmesini önlemeye çalışıyordu. 'Savaşın çirkin yüzü burada kendisini bariz biçimde gösteriyordu: hemen her şeye ateş etmemek işten değildi. Ölü ve yaralı askerler, atlar, develer her yerdeydi.' İngiliz subaylarından bazıları, yaralanan Mısırlılar'a su taşıyorsa da diğer askerler düşmana pek nazik davranmaya niyetli değildi. 'Subaylardan birinin, matarasını kanaldan doldurmakta olan adamlarından birinden, köprünün ayağına sırtını dayamış ve nefes almakta zorlanan bir Mısırlı süvari askerine su vermesini istediğini gördüm. Adam öfkeyle, 'Tek damla bile olmaz' şeklinde cevap verdi.'[21] Diğer İngiliz askerleri de tıpkı her askerin savaş sonrası yaptığı gibi çalmaya ve yağmalamaya, vadinin köylülerinden direnmeye çalışan olursa da dövmeye başlamıştı.

Butler, kanal görevlilerinden birinin kulübesinde ufak bir kahvaltı yaptı, ardından yeni dinlendirilmiş bir ata atladı ve yakıcı güneşin altında yavaşça ilerleyerek savaş alanını teftiş etmeye başladı. *Vae victis*: kaybedenlerin vay haline. Yaralananların çoğu ortada yoktu. 'Savaş alanının bu kısmından aşırı fazla sayıda silahlı adam art arda geçmişti.' Bir an için yenilen tarafa karşı sempati, hatta hayranlık duydu.

> Uyanmak, toplanmak, hazırlanmak ve görev yerlerine geçmek için bir anlık vakitleri dahi olmadı. Karşılaştıkları saldırı, yatağında uyumakta olan bir adamın başına yıldırım düşmesi gibiydi. İtimat ettikleri liderler, tıpkı kendileri gibi fellahin idi; aralarından çok azı savaş sanatından, manevralardan ya da gerektirdiği şeylerden anlıyordu; sırtlarını dayadıkları her kale çöktüğü halde her şey olup biterken onu, yirmisi, ellisi bir şekilde toplanabildikleri yerde durup cesurca çarpıştılar... Tüfeklerine sarılmış ya da tüfekleri boyunca güneşin doğduğu yöne doğru uzanmış haldeki bir yığın ceset, bu zavallı adamların son anlarındaki manidar azimlerinin ispatıydı.[22]

[20] Butler, *Autobiography*, 235.
[21] Aynı eserde.
[22] Aynı eserde, 237.

İki gün sonra Wolseley ve subayları, Sör Redvers Buller'ın makinistliğini yaptığı bir trene binerek Kahire'ye gittiler. İstasyonda, anlaşılır sebeplerden gergin görünen bazı paşalar tarafından karşılandılar. Sanki rutin bir ziyaret gibiydi. Bir önceki gün Kahire tek bir mermi dahi atılmadan, ufak bir süvari birliğine teslim olmuştu. Teslim olanlara Arabi ve diğer devrimci liderler de katılmıştı. Wolseley bundan daha kesin bir zafer isteyemezdi. Yalnızca Mısır ordusunu devirmekle kalmamıştı. Ulusal Parti koalisyonunu da sanki oyun kartlarından yapılmış bir ev gibi yıkmıştı.

İlerleyen günlerde Wolseley ve subayları Abdin Sarayı'nda lordlar gibi ağırlandılar. 'Ne değişim ama,' diye yazmıştı Wolseley karısına Kahire'deki o ilk gününde, 'hem de sadece kırk sekiz saatte! Çölün pislik ve sefaletinden, kiri ve sineklerinden çıkıp şu geniş sarayın serinliği ve lüksüne geldik. Dün pislik içinde yaşıyorduk, şimdi buzlu şampanya içiyoruz.'[23] Wolseley'e tebrik dolu telgraflar yağıyordu ki bu telgrafların arasında Gladstone'un heyecandan çıldırmış halde ona baronluk teklif ettiği bir mektup da vardı. Amiral Seymour'ın da baronluk alacağını duyunca, en azından vikontluk alsaydım diye homurdadı. 'Seymour İskenderiye'yi yok etti. Ben Kahire'yi kurtardım.' Kendisine yapılan haksızlık için Kraliçe'yi suçluyordu. 'Sanırım her zaman olduğu gibi Kraliçe benim herhangi bir şekilde ödüllendirilmememem için elinden geleni ardına koymuyor'. Fakat itiraf etmeliydi ki morali olabilecek en iyi seviyedeydi. Kendisini 'tam havasında'[24] hissediyordu. 25 Eylül'de Kahire, Hidiv'in dönüşünü kutluyordu. Tevfik, yalakalarının tezahüratları arasında şehrin içinden geçti. Dalkavuk paşalar ve titrek ünlüler, Tevfik ve danışmanları ile tekrardan barıştılar. Şerif Paşa yeniden Başbakanlık görevine getirildi. Devrimin tüm izleri bir serap gibi silinip gitmişti - Tel el-Kebir'deki Kanal'ın yukarısında yer alan çölde toplu mezarlara gömülen cesetler, Hisar'da tutsak olarak bulundurulan Arabi ve birkaç diğer kişi hariç. (Wolseley, Kraliçe ile en azından Arabi konusunda hemfikir olabilmişti; bu adam bir hain ilan edilerek asılmalıydı.)

Tevfik'i İngiliz halkının vergilerinden harcanan 2.3 milyon sterlin ile tekrar göreve getirdikten bir ay sonra, Sör Garnet Wolseley Londra'daki Charing Cross'ta, aralarında ayağı yerden kesilmiş haldeki Başbakan'ın da bulunduğu devasa bir kalabalığın tezahüratları ile karşılandı. Bundan birkaç gün sonra Kraliçe onu Balmoral'da harika bir şekilde ağırladı. Hatta bu iki hasım, Gladstone'a ve nefret edilesi Radikaller'e karşı aynı şeyleri hissettiklerini fark ettiler.

Gladstone'un, Wolseley'nin başarısından ötürü duyduğu büyük rahatlık, kısa zaman içinde buharlaşıp uçtu. Biraz zaman kazanabilmişti, o kadar. Daha ötesi yoktu. Kabine'sindeki iç sıkıntılar hâlâ giderilmemişti. Partisinin İrlanda mevzuu yüzünden ikiye bölünmesi riski devam ediyordu. Mısır'da ise bela onları bulmak üzereydi ve bu bela çok yakında ülkenin partiye olan güvenini yerle bir edecekti.

Bu Mısır macerasının yaşanmasını Gladstone'a dikte eden, Whigler ve Radikallerin şeytani birliğiydi. Prensiplerinden ve içgüdülerinden ödün vermiş, sonunda da boyun eğmişti. Şimdi ise tıpkı daha önce Transvaal'den çekildiği gibi, yeterince

[23] Wolseley'den Leydi Wolseley'e, 15 Eylül 1882, bahsedilen eserde, WP, 11/19.
[24] Wolseley'den Leydi Wolseley'e, 21 Eylül 1882, bahsedilen eserde, WP, 11/21i.

güvende hissettiği anda Mısır'dan çekilmeyi planlıyordu. Radikaller bunu kesinlikle desteklerlerdi ama Whigler'in karşı çıkma ihtimali oldukça yüksekti. Gladstone, liderlikten istifa etmeyi çok arzuladığını söylüyordu. Fakat Whig'leri yola getirene ve Mısır'da Arabi öncesindeki statükoyu tekrar sağlayarak - Fransız'lara herhangi bir şey bırakmadan - Britanya'yı oradan çekene kadar, bu arzusu da ertelenmek zorundaydı.

Gladstone Britanya'yı gerçekten Mısır'dan - ve kendisine kurtarıcı adı veren Mehdi'nin Sudan'daki Mısır imparatorluğundan - uzak tutabilecek miydi? Gelecek otuz yıl içinde Paylaşım tamamlandığında, tarihçiler İngilizler'in Mısır'ı işgaline bir dönüm noktası olarak bakacaklardı.

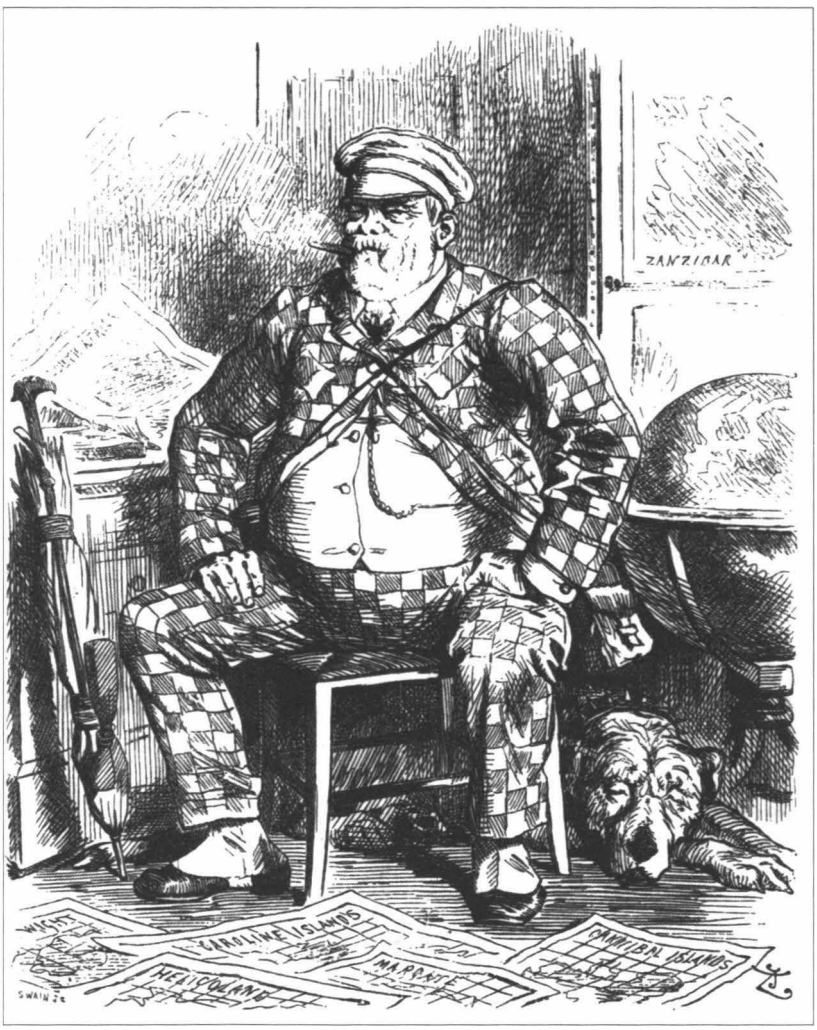
İlk aşama bitmişti. Britanya, önce ilerleyip sonra geri çekilmek zorunda kalarak Güney Afrika'daki yayılmacı politikasını yüzüne gözüne bulaştırmıştı. Fakat Britanya'nın fırsattan istifade eden rakipleri çoktan ileri yönde adım atmaya başlamıştı. Fransa, Tunus'u İtalya'nın gözünün önünden çekip almıştı. Kongo'da üç renkli Fransız bayrağını taşıyan Pierre de Brazza ve kendisini hayırsever olarak tanıtan Kral Leopold'a hizmet eden Henry Stanley arasında bir yarış boy göstermişti.

Fransa ve Britanya'nın kırk yıllık bir *entente* ile yönetilen ilişkileri, İngilizler'in Mısır'ı işgali ile zehirlenecekti.

Hem Kral Leopold, hem de Prens Bismarck tarafından suistimal edilen bu bölünmenin ne yönde hareketleneceğini, önlerindeki hayret verici yıllar gösterecekti.

İKİNCİ KISIM

YARIŞ BAŞLIYOR

"ZAPTOLUNMAZ" TURİST

9. BÖLÜM

HAVZA YARIŞI

Avrupa ve Orta Afrika
30 Mayıs 1882 - Nisan 1883 ve öncesi

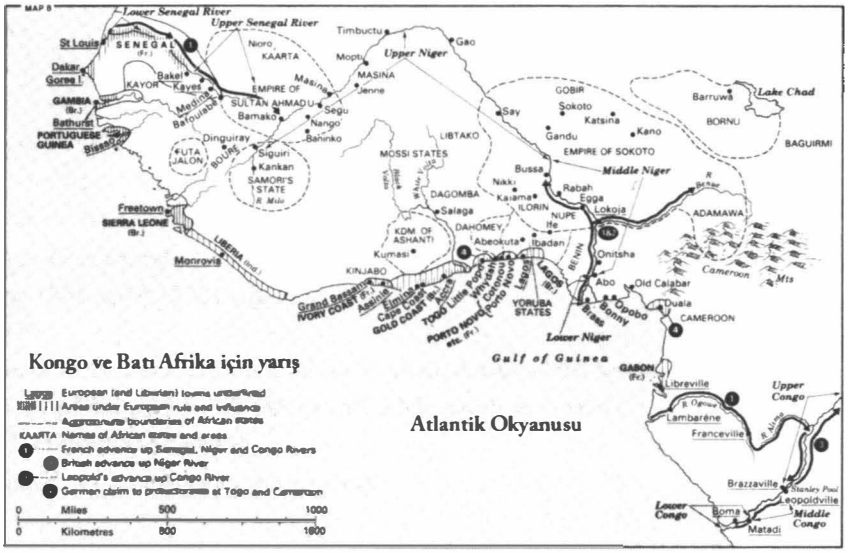
Brazza: Beyaz adamların iki eli vardır. Daha güçlü olan el, savaşan eldir. Diğer el de ticaret elidir. Peki ya Abanhos hangi eli tutmak istiyor?
Abanhos (hep birlikte): Ticaret
Brazza'nın günlüğünden alıntı, Eylül 1881

Dört buçuk ay önce, 1882 yılının Mayıs ayının sonlarında Arabi hâlâ Mısır'da karşısına her çıkanı etkisi altına almaktayken, ufak bir İngiliz yük gemisi İrlanda Kanalı boyunca yüzmüş, Holyhead'in etrafından dolaşmış ve havuz kapaklarından geçerek İngiltere ve Afrika Buharlı Gemi Şirketi'nin Liverpool'daki geniş limanına girmişti. Geminin adı *Corisco* idi, Batı Yakası'nda hizmet veren otuz altı İngiliz gemisinden biriydi. Aylar önce Gabon'a gitmiş, Birmingham çaydanlıkları, eski model tüfekler, barut ve pamuk balyaları gibi her zamanki türden İngiliz ihracat mallarını taşımıştı. Şimdi ise palm yağı, kauçuk ve lastik fıçıları ile fildişi gibi keskin kokulu tropik mallar ile geri dönmüştü. Dikkatleri üzerine çekmesi mümkün olmayacak kadar sıradandı. Geminin varışı, *The Times*'ın nakliyat köşelerinde tek bir satırdan fazla yer işgal etmezdi.

Geminin yolcuları arasında iki sakallı Fransız kaşif ile eski Afrika'nın her zamanki kötü mahsulleri vardı. İki kaşiften daha yaşlıca olanı, belirgin bir İtalyan aksanı ile Fransızca konuşuyordu. Uzun boylu ve romantik tipliydi, ama sıtmadan muzdaripti. Aslında otuz yaşında olmasına rağmen erkenden yaşlanmış gibi görünüyordu.

İşte bu adam Brazza idi, Gabon ve Kuzey Kongo'daki iki buçuk senelik koşuşturmacanın ardından yanakları içine göçmüş, gözleri fıldır fıldır dönmekteydi. Belki de tuhaf hikayesini gemideki diğer yolculara anlatmıştı ve yolcular ona acımışlardı. (Zavallı adam. Batı Afrika'da kafayı yiyen ne ilk, ne de son kişiydi.) Bir Fransız deniz teğmeni olduğunu, Kongo nehrinde ve özellikle nehrin aşılması daha kolay olan üst kısımlarına ulaşımı sağlayan Havza'da keşif yapmak için düzenlenen resmi bir Fransız seferberliğinin başındaki isim olduğunu iddia ediyordu. Havza'nın kontrolünü elinde bulunduran Makoko adındaki Afrikalı bir kral ile anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma Fran-

sa'ya Afrika'nın kalbine giden yolun anahtarını veriyor, on binlerce kilometre karelik verimli topraklardan barışçıl biçimde istifade edilmesini mümkün kılıyordu. Şimdi ise, Fransa'nın Makoko ile olan anlaşmayı kabul ettiğinden emin olmak için Paris'e dönüyordu. Yani en azından anlattığı hikaye bu şekildeydi.

Fakat Brazza'nın mavi renki asteğmen üniforması yırtık pırtıktı. Kendisinin de, arkadaşının da ceplerinde beş kuruş yoktu. *Corisco* limana yanaştıktan sonra Fransız Konsolosluğu'ndan yardım istemeye gittiler. Konsolos, Paris'teki Denizcilik Bakanı'na geçtiği telgrafta 'Brazza ve tamirci Michaud Gabon'dan geldiler, hiç paraları yok,' diye yazdı, 'Yol masraflarını karşılamalı mıyız?'. Gelen cevap sanki başlarından aşağı bir kova deniz suyu dökülmüş etkisindeydi: 'Acilen Brazza'ya mümkün olduğunca küçük miktarda bir yardımda bulunup gönderin.'[1]

Brazza'nın, geçen üç yıl boyunca kendisini etkilemek için elinden geleni yapmış olduğu Fransa Denizcilik Bakanı Amiral Jean Jauréguiberry'den böyle bir yanıt geleceğini tahmin etmişti. Batı Afrika ve Senegal'de bir Fransız imparatorluğu inşa etmek konusunda Jauréguiberry'den heveslisi zor bulunurdu. Fransız donanmasındaki çoğu subay gibi o da ateşli bir İngiliz karşıtı, Bayonne'da büyümüş ve kendisini yetiştirmiş bir adam, eski Senegal valisi ve mücadeleci bir vatanseverdi. Brazza'ya şüpheyle yaklaşması anlaşılabilirdi. Hükumetin Gabon ve Kongo'ya daha fazla para akıtması demek, Batı Afrika ve Senegal'e daha az para gelmesi demek olabilirdi. Brazza'nın torpil yaptırmasından da rahatsız oluyordu. Kimdi bu İtalyan aristokrat? Birdenbire Fransız donanmasına alınmış, görevi ondan çok daha fazla hak eden genç Fransızlar'ın önüne geçirilmişti ve bunun tek sebebi Ferdinand de Lesseps, Jules Ferry ve Jauréguiberry'den önceki Denizcilik Bakanı Amiral Montaignac gibi yüksek makamlardaki kişileri tanıyor olmasıydı. Montaignac Brazza'ya Gabon'daki Ogowe'nin üst kesimlerinde

[1] R. Maran, Brazza, 181-2.

düzenlenecek olan ilk büyük keşif seferi için resmi bakanlık desteğini verdiğinde yıl 1875 idi. 1879'da Jauréguiberry Brazza ile ilgili her şeyden elini eteğini çekmek için elinden geleni yapmıştı. Kabul ettiği tek şey keşif gezisine gitmesi için ona gerekli müsaadeyi vermek, yol parasını ödemek ve Kongo'daki yeni keşfinde ona eşlik etmesi amacıyla yanına on altı Senegalli *laptot* (denizci) vermek olmuştu.

Bu noktada günü kurtaran isim yine Brazza'nın eski hamisi Amiral Montaignac oldu. Montaignac hevesli bir coğrafyacı ve Société Géographique de Paris (SGP) üyesi idi. Yakın zamanda o ve bu topluluğun diğer üyeleri Kral Leopold'un Afrika'yı uluslararası bir girişim ile medenileştirmek hususunda yaptığı heyecan verici çağrıya cevap vermişlerdi. SGP liderleri olarak, Leopold'un kurduğu Uluslararası Afrika Topluluğu'nun (UAT) Fransız Ulusal Komitesi'ni oluşturuyorlardı. Dahası, Milli Eğitim Bakanı Jules Ferry 100000 franklık (4,000 sterlin) Fransız devlet ödeneğini, bu komitenin açacağı yeni girişimlere bağışlama sözü vermişti. Montaignac'ın lobicilik faaliyetleri sonucunda, bu ufak miktarın yarısının Brazza'nın düzenleyeceği keşif seferine ayrılmasına karar verilmişti. Brazza, Fransız komitesinin iki merkezinden birini kuracak, Gabon'daki yukarı Ogowe ile yukarı Kongo'yu birbirine bağlayacaktı. Aşağı Kongo'da ise, Leopold ve Brüksel merkezli asıl UAT için çalışan Stanley çoktan 1879 yılında birkaç ay önceden çalışmaya başlamıştı.

Normalde, bu iki keşif harekatının işbirliği içinde olması beklenirdi. Ne de olsa iki taraf da aynı nehri ticarete açmaya çalışıyor ve aynı teşkilat tarafından (UAT) destekleniyordu. Oysa durum tam tersiydi, iki keşif grubu da birbirinden mümkün olduğunca gizli tutuluyordu. Brazza, Montaignac ve UAT'nin Fransız komitesindeki diğer destekçiler, Leopold ve ana komitenin attığı adımlar konusunda daha çok şey öğrendikçe daha da şüpheye düşüyorlardı. Stanley Şubat 1879'da, 'M. Henri' ismi altında Avrupa'dan ayrılmıştı. Ardından işin kokusu çıkmaya başlamıştı - belki de Leopold'un Fransız destekçilerinden olan başkan Lesseps gibileri, yeni ve esrarengiz bir kuruluş olan Comité d'Etudes du Haut Congo (CEHC)'nun hayırsever UAT'nin yerini almaya başladığını ağzından kaçırmıştı. Görünüşe göre bu yeni kuruluş, zengin Fransız, Hollandalı, ve İngiliz işadamlarından oluşan bir grup yatırımcının adına Kongo'nun zenginliklerini sömürmeyi amaçlayan, tamamen ticari bir organizasyondu. Daha da tuhafı ise, 1879 yılının Kasım ayında yatırımcıların çoğunun paraları iade edilmişken, Kral adına çalıştığı düşünülen Belçikalı yatırımcılarınki iade edilmemişti. Eğer bu doğruysa Stanley artık uluslararası bir girişimin parçası değildi; Kral ve işbirlikçileri adına bir sömürge kuruyordu. Brazza'nın bu bariz kanıya varması kolay olmuştu. UAT ya da CEHC ne fark ederdi? Yaptıkları zaten göz boyamaktan ibaret değil miydi? Eğer UAT'nin merkezi Kral Leopold ve Belçikalılar'ın bir paravanıysa, neden Fransız komitesi de Fransızlar için bir paravan teşkil etmesindi ki?

O sıralarda Fransız komitesi ne düşüneceğini bilemiyordu, bağlı oldukları mercilerin sayısı çok fazlaydı. Komite başkanı Ferdinand de Lesseps'in içinde bulunduğu ikilemi bir düşünsenize. Aynı anda dört kişiye, yani Leopold'a, Fransa'ya, Tanrı'ya ve Mammon'a nasıl hizmet edecekti? Brazza'nın ise kendi sadakati konusunda en

ufak bir şüphesi yoktu. Kalbi ve ruhu tamamiyle, yeni benimsediği ülkesine aitti. Jauréguiberry'ye tekrardan maruzatta bulunarak, açık bir şekilde Stanley'in ve Belçikalıların önüne geçmeyi teklif etti. 'Belçikalılardan önce davranıp Fransız bayrağını Stanley Havzası'na dikebilirdi'[2] (ki bu havza, akarsuların sonunda ve seyire elverişli nehir sisteminin başında olduğu için yukarı Kongo'nun ekonomik açıdan anahtarı olma özelliğini taşıyordu). Stanley de bir taraftan Kongo nehrinin ağzından Havza'ya doğru mücadelesine başlamış, nehrin alt kısmındaki çağlayanlardan oluşan 320 kilometrelik alanı pas geçiyordu. Brazza, Gabon ve yukarı Ogowe üzerinden kestirme yolu kullanmak suretiyle Stanley'nin yolunu kesmek için müsaade istiyordu. Bunu gerçekleştirdikten sonra, bölgeyi Fransa adına ele geçirecekti. Bu plan gizli tutulabilir, yalnızca Brazza'nın oraya ilk ulaşan kişi olması durumunda uygulamaya koyulabilirdi. Eğer başaramazsa, yaptığı bu harekat Fransız komitesi adına gerçekleştirilen basit bir coğrafi geziden ibaretmiş gibi gösterilebilirdi.

Amiral Jauréguiberry, politik açıdan çok tehlikeli olan bu fikirleri, kendi şahsi memnuniyetsizliğini gizleyerek reddetti. Genç teğmen, özel bir görevde olduğunu unutmuş gibiydi. Fakat zapt olunması mümkünatsız olan Brazza'nın, Léon Gambetta ve yakında sömürgeci genişleme politikasının öncüsü olarak meydana çıkacak olan Jules Ferry ile yaptığı görüşmeler çok daha olumlu geçti. Ağustos ayında 100000 Frank'lık bir ödenek için yapılan oylama, hem Temsilciler Meclisi'nden hem de Senato'dan en ufak bir sıkıntı yaşamadan geçti. Ferry, Brazza'nın politik amaçlarından kimseye bahsetmemek konusunda dikkatli davranıyordu. Meclis'e anlattığı tek şey, UAT Fransız komitesinin büyük bir fedakarlık göstererek üstlendiği bir medenileştirme görevinin söz konusu olduğuydu. Politikadaki tecrübesi sayesinde, eğer 1879 yılında sömürgecilik ile ilgili tek kelime dahi ederse beş kuruşluk ödenek bile alamayacağının farkındaydı. Bundan sonrası Brazza'nın elindeydi. Havza'ya doğru yapılan yarışı kazanabilirdi ama Stanley'nin yaklaşık dört ay gerisindeydi.

Tarih Ağustos 1880'i gösterdiğinde Brazza, Ogowe'deki (daha sonra Franceville adını alacaktı) ilk merkezini geride bırakmış, iki nehrin arasındaki seti geçmiş ve yukarı Kongo'ya yaklaşmaktaydı. Yarışı kimin önde götürdüğünü bilmenin imkanı yoktu. Aslında Stanley'nin keşif grubu hala nehrin alt kısmında takılı kalmış, çağlayanların arasında sıkışmış bir su aygırı gibi çırpınıyordu. 15 Ağustos 1880'de yalnızca Vivi'nin 40 kilometre yukarısındaki bir noktaya ulaşabilmiş, hedefinin 320 kilometre kadar gerisinde kalmıştı.

Aynı gece Brazza, 'Olumo' adını verdikleri henüz keşfedilmemiş bir nehri ilk kez görüyordu. Günlerdir, adamlarını öldürecek kadar yüksek sıcaktan kavrulan bu ülkenin bir ormanında avare gibi dolanıyordu. Sebebi nedendir bilinmez ama yerel kabile şeflerinden biri, yollarını kapatmaya çalışmıştı. Brazza onu bir sopayla, histerik bir şekilde kahkaha atarak - ki susuzluk ve ateşten yarı deli bir halde olduğu için pek de rol yapıyor sayılmazdı - onu bir sopayla kovaladı. 'Aptal herif! Beyazlara kafa tutuyor

[2] Brazza'dan Jauréguibery, tarihsiz (1879), Brazza *Conférences*, 414-15. R. Nwoye *Public Image*, 65-6.

bir de,'[3] diye bağırıyordu. Gece yarısından sonra önlerinde devasa bir nehir olduğunu fark ettiler. Nehir, ay ışığının altında ormanın öteki tarafına doğru bir çarşaf gibi uzanıyordu. Brazza kendisini nehrin kenarına attı ve uykuya dalmadan önce kana kana su içti. 'Olumo' nehri aslında Kongo idi, fakat Brazza'nın Stanley'e karşı verdiği yarışı kazandığını anlaması birkaç gün sürmüştü.

İki haftadan biraz daha kısa bir süre içinde Brazza, çağlayanların yukarısındaki Havza'nın üstünde konuşlanmış olan yerel Teke kabilesinin şefi Kral Makoko ile kritik görüşmelere başladı. Bir zamanlar Makoko'nun ataları tüm bu bölgenin hakimiydi ve isminin hâlâ yerel şeflere karşı bir ağırlığı vardı. Brazza'nın rehbereleri ona bu yüce insanın huzuruna çıkarken en güzel kıyafetlerini giymesini önerdiler. Brazza kir içindeki haki kıyafetini çıkarıp, mavi renkli ince yünlü kumaştan yapılmış, altın yaldızlı asteğmen üniformasını giydi. Senegalli *laptotlar* da paçavralarından kurtulup üzerlerine Fransız denizcilerinin klasik mavi üniformasını geçirdiler. Brazza bu merasim havasını günlüğünde şu şekilde anlatıyordu:

> Bir borazancı ve Fransız bayrağı eşliğinde köye vardım. Şefin yerleşkesinin kapısına vardığımızda durduk. Girişin hemen arkasındaki bir direğin üzerine asılmış demir bir çan bulunuyordu. Gelenler olduğunda bu çanı çalıyorlardı...
>
> Sonunda Makoko, zevcelerini önüne katarak teşrif etti. Kendisinin ve ilk eşinin boynunda bakır kolyeler vardı. Adam giydiği geniş cübbesine ek olarak ayağına ve kollarına büyük halka bileklikler takmış, gergef işi yün şapkasının üstünde onu sabitlemek için iliştirdiği, iki upuzun tüy ile süslenmiş bir demir iğne bulunuyordu...
>
> Şef Makoko dört metre genişliğinde, üzerinde mavi ve kırmızı kare semboller bulunan ve aslan kürkünden yapılmış bir yolluk ile tamamlanan bir halının üzerine yerleşti. Sonrasında, bana eşlik eden adamlar gidip önünde diz çöktüler...
>
> Hemen ardından kabile doktoru ayağa kalkıp, benim karşımda mızrağı ve kılıcını kavramış halde diz çöktü ve bir saygı göstergesi olarak ellerini ellerimin üzerine koydu.
>
> Ben de şefe kendi ülkemde bir şef olduğumu, bizim adetlerimize göre iki şef karşılaştığında el sıkıştıklarını söyledim. Gidip elini sıktım ve yanındaki bir balyaya oturdum.[4]

Brazza'nın açlıktan ölmek üzere olan adamları, sonraki yirmi beş gün boyunca Kral Makoko tarafından krallar gibi ağırlandı. Karınlarını mısır ve şamfıstığı ile tıka basa doyurdular, manyoktan yapılmış bira ve palmiye şarabı ile zil zurna sarhoş oldular. Görüşmeler de bir o kadar tıkırında ilerliyordu. Makoko da, tıpkı ülkenin iç kesimlerindeki diğer kabilelerin şefleri gibi Avrupalılar ile anlaşma yapmak için yeterli sebebe sahipti. Havza'da üretim neredeyse hiç yok gibiydi; bu yüzden ticaret yerel zenginliğin ve gücün temelini oluşturuyordu. Fransa ona kıyı şeridi ile ticaret yapma imkanını tanıyabilirdi. Brazza'nın, Havza'nın kuzey kıyısında yer alan Ncuna'da (sonradan Brazzaville adını alacaktı) bir Fransız karakolu kurması için gerekli olan araziyi ona temin etti. O topraklar

---

[3] Cahiers d'Études Africaines (1966), 186'da R. West, 106'dan alıntılanmıştır.

[4] H. Brunschwig, *Makoko*, 22-3.

aslında Makoko'ya hizmet eden bazı kıdemsiz Abanhos şeflerine aitti. Brazza'nın yaptığı tipik pandomimlerine bayılan şefler, yeni komşularını ağırlamaktan fazlasıyla memnunlardı. Brazza birden ayağa kalkıp, sol eline birkaç mermi, sağ eline ise satılacak olan bir parça kumaş alıp 'Beyaz adamların iki eli vardır. Daha güçlü olan el, savaşan eldir. Diğeri ise ticaret elidir. Peki ya Abanhos hangi eli tutmak istiyor?' diye sordu. Hep bir ağızdan 'Ticaret!' diye bağırdılar. Ardından Brazza mermileri bir çukura attı, üzerine bir fidan dikti ve 'Bu ağacın dallarında mermi yetişene kadar savaş yüzü görmeyeceksiniz,'[5] dedi.

Bu esnada, 10 Eylül günü Makoko alabildiğine büyük öneme sahip bir politik anlaşmaya resmi imzasını attı. Bu anlaşma Brazza'ya her türlü hakkı - yani Stanley'e ağzının payını vermek için ihtiyaç duyduğu her türlü hakkı - tanıyordu. Makoko hükumdarlık haklarını Fransa'ya devretti ve kendisini Fransız himayesine bıraktı. Bunun Brazza'ya, Makoko'ya verdiği birkaç hediye dışında (Stanley'nin iddialarına göre iki parça kumaş, üç beş boncuktan ibaretti) en ufak bir maliyeti olmamıştı. Ziyadesiyle kıymetli olan bu anlaşmayı garantileyen Brazza, buna ek olarak yerel şefler ile yaptığı anlaşmaya dair de bir bildiri aldı - ki bu bildiri resmen Fransız Kongosu'nun tapusunu oluşturuyordu, bir de Fransız hükumeti anlaşmayı onaylasa tam olacaktı - ve bir an önce sahile dönmek için gerekli olan hazırlıkları yaptı. Peki ya bu yeni kazandıkları mandayı Stanley'den nasıl koruyacaktı? Her şey, Brazza'nın geride bıraktığı Senegalli *laptotlara* bağlıydı. Bunların arasından en becerikli olan, Karama'lı, uzun boylu, neşeli karakteriyle tanınan Malamine'i çavuş rütbesine yükseltip, kendisi geri dönene kadar karakolu ona emanet etti. 'Askerlerin var, ellerin var, silahların var. Kafana ne esiyorsa onu yap ama sakın ola görev yerini terk etme,'[6] dedi.

Bir de Malamine'e Makoko ile yaptıkları anlaşmanın bir kopyasını vererek, buradaki Fransız hakimiyeti ile ilgili tuhaf sorular soran beyaz adamlar olursa onlara bunu göstermesini söyledi. Makoko ve emri altındaki diğer şefler, artık bu bölgeye yalnızca Falla'nın, yani Fransızlar'ın girebileceği konusunda uyarılmışlardı. Brazza'nın dostlarını ayırt etmek kolay olurdu: şapkalarına horoz tüyü takacaklardı.

Malamine'e görev yerini terk etmemesi yönünde tekrar talimat verdikten sonra Brazza nehirden aşağı doğru, kayalık kıyılardan geçerek Boma'ya ve sahil şeridine doğru yola çıktı. Kendisi ve ufak grubu kısa süre içinde Orta Kongo'nun otuz iki çağlayanından ilkinin arkasında gözden kayboldular.

7 Kasım 1880 Pazar günü, Lutete Kuna adındaki Afrikalı hizmetçi heyecanla Stanley'nin Isangila şelalelerinin altında yer alan Ngoma Point'teki kampına dalıverdi ve Stanley'e buruş buruş olmuş, ufak bir kağıt parçası uzattı. Stanley kağıttakileri tam çözemiyordu, 'Le Comte Savorgnan de Brazza, *Enseigne de Vaisseau*' yazıyordu. Lutete, bahsi geçenin bir 'Francess' [Fransız] olduğunu belirtti. 'Arka arkaya patlayabilen bir silah kullanarak ağaçlara ateş edip duruyordu. Peki bana söyle bakalım, Bula Matari, neden beyaz adamlar ağaçlara ateş eder ki. Kötü ruhları öldürmek için mi?'[7]

Aynı eserde, 47-8. R. West, 110.
Marin, 170. R. West, 110.
H. Stanley, *Congo*, 1, 231-4.

'Bula Matari' Stanley'e yerlilerin verdikleri bir isimdi ve fazlasıyla hak edilmiş bir iltifat olma özelliğini taşıyordu. 'Kaya Kıran' anlamına geliyordu, önüne çıkan tüm engelleri ezip geçen mucizevi insan.

Boma'ya on beş hafta önce geldiğinden beri Stanley bir dizi büyük darbe almıştı. Brüksel'de Kral bu işten bahsederken, kulağa sanki piknik yapmak kadar rahat gelmişti. Üç karakol inşa edecek ve en aşağıda yer alan çağlayandan Havza'ya kadar uzanan bir yol yapacaktı - işini bilen birkaç bin adamla yapılamayacak şey değildi. Fakat Stanley'nin hem siyahiler hem de beyazlar dahil yalnızca 215 adamı vardı. Bunların arasında Zanzibar'dan gelen 68 kişi mevcuttu ve liderlerinden biri Livingstone'un ustabaşısı olan Susi idi. Fakat en alçaktaki şelalelerin de altında yer alan Vivi'deki ilk karakolu inşa etmek aylar sürmüştü. Ardından iki ufak buharlı gemi olan *Royal* ve *En Avant*'ın tamamen sökülüp el yordamıyla kağnılara yüklenerek, Havza'ya doğru giden yeni yola çıkarılması gerekmişti. Kimi zaman karşılarına çıkan büyük kayalardan yolu arındırmak için kazma kürek hatta patlayıcı kullanmaları gerektiğinden ötürü günde doksan metreden fazla yol açmak mümkün olmamıştı.

Bir yandan, Brüksel'deki Kral'dan sürekli öğütler yağıyor, bu öğütleri de şu esrarengiz Comite d'Etudes du Haut Congo grubunun başkanı Albay Strauch iletiyordu. Stanley'e göre işin en sinir bozucu yanı buydu. 'Karakollarımızın örnek teşkil etmesi şarttır,' diyordu Kral, 'medeniyeti doğru biçimde temsil etmeleri için bu karakolların başına birinci kalite insanlar yerleştirmeliyiz.'[8] Kral için söylemesi kolaydı. Stanley'nin Vivi'nin başına geçirecek kadar güvenebileceği kimse yoktu ve kendisi Havza'ya doğru ilerlemeye devam edeceği zaman yol yapım ekibiyle ilgilenecek bir kişi bile bulunmuyordu. En iyi adamlarının bir kısmı hummadan ölmüştü. Leopold'un gönderdiği adamlar ise Belçika ordusunun kartografya bölümünden arta kalanlardı. Bunlar ölmemişti ama Stanley ölmelerini umuyor olabilirdi. Beceriksizlikleri onu çıldırtıyordu. Teğmen Harou disiplinsizliği kontrol almakta o kadar başarısız olmuştu ki adamları palmiye şarabıyla sarhoş olup kulübelerini yakmışlardı. Teğmen Braconnier kağnıları öyle dikkatsiz bir şekilde sürüyordu ki bir defasında az kalsın *En Avant*'ın buhar kazanının altında ezilecekti.

Bu esnada Leopold Stanley'i rahat bırakmıyor, acele etmezse Brazza'nın öne geçeceğini söyleyip duruyordu. Kral'ın Fransız komitesindeki casusları ona Brazza'nın 1880 yılının başlarında Jauréguiberry ile yaptığı, Stanley'nin önüne geçmek hakkındaki yazışmaların bir kopyasını göndermişti. Stanley'nin yanıtı tam ona yaraşır bir şekilde dobracaydı. Sıkboğaz edilmek istemiyordu: 'Ben Stanley Havzası için yarışan bir siyasi partinin parçası değilim,' diyordu. Eğer Kral onun elini çabuk tutmasını istiyorsa daha fazla adam ve tahsisat göndermeliydi. 'Gücümüzü iki katına çıkarın ki hızımız da ikiye katlansın; iş gücümüzü üç katına çıkarın ki ilerleyişimiz üç kat daha çabuk olsun. Yeterince adamımız olursa bir ay içerisinde Stanley Havzası'na ulaşabiliriz,'[9] demişti.

Tarih 7 Kasım günü Brazza Stanley'nin kampına yetiştiğinde, Stanley'nin tamamlayabildiği tek karakol Vivi idi ve yalnızca altmış dört kilometre kadar karayolu inşa edebilmişti. Önünde hala Isangila Şelaleleri'nin aşağısındaki kanyonda büyük

[8] Leopold'dan Stanley'e, tarihsiz, Maurice, *Unpublished Letters*.
[9] Stanley'den Leopold'a, 5 Şubat 1880, *Unpublished Letters*, 34-5.

kayalıklardan oluşan bir üçgen gibi, ve yaklaşık 460 metre yükseklikten nehire kuvars ve kum taşı döken Ngoma Dağı gibi büyük engeller vardı.

Brazza oraya ulaştığında bitap düşmüş de olsa ihtiyatlı davranıyordu. Stanley'e Ncuna'da (Havza'da) Çasvuş Malamine dahil üç siyahi askerin nöbet tuttuğu ufak bir karakol kurduğunu söyledi. Cebinde duran Makoko anlaşması hakkında tek kelime dahi etmedi. Stanley'i, o kağnılar ile Ngoma Dağı'nı aşmasının altı ay süreceğini söyleyerek kışkırtmayı denedi. Stanley sakinliğini koruyordu. Belki de içi rahatlamıştı. Neden Kral'ın Brazza'yı gözünde bu kadar büyüttüğünü anlayamıyordu. Adamın ismini duyalı yalnızca iki yıl olmuştu.

Hele bir de şu kolay gaza gelen Latinlerin zorlukları abartma huyu yok muydu. Ngoma Dağı'nı aşmak için altı ay mı gerekecekti? Bunu yapmak Stanley'nin yalnızca bir ayını almış, binlerce ton ağırlığındaki kayaları dinamit ile parçalayarak aşmıştı. Isangila'daki ikinci karakolun inşası 1881 yılının Şubat ayında tamamlandı. Hummaya yakalanarak ölenlerin sayısı artmış olsa da bu başarı morallerini yükseltti. Buhar gemilerinden küçük olanının, yani *Royal*'ın parçaları tekrar bir araya getirildi ve *En Avant*'ın parçaları ile birlikte diğer ikmal malzemeleri, seyire elverişli olduğu anlaşılan 145 kilometre boyunca bu gemide taşındı.

Şubat ayının sonlarına doğru, Brazza'nın nehrin alt kısmına uğrayışından dört ay sonra Stanley pek hoş olmayan bir şey ile karşılaştı. Crudington ve Bentley adındaki iki İngiliz Baptist kilisesi misyoneri, Havza'da bir misyonerlik merkezi kurmak amacıyla Angola'daki üslerinden yola çıkıp nehrin kuzey kıyısına doğru yönelmişlerdi. Stanley'e verdikleri bilgilere göre güney kıyısında yer alan Ntamo'nun kabile şeflerinden biri olan ve Stanley 1877 yılında Havza'yı keşfettiğinde kan kardeşi ilan ettiği Ngaliema adındaki bir adam onları karşılamıştı. Fakat diğer şefler silahlarını çekmiş ve onları tehdit etmişti. Görünüşe göre Malamine, onları şapkalarına horoz tüyü iliştirmeyen beyaz adamlara yardımcı olmamaları konusunda uyarmıştı.

Bunu takip eden Mayıs ayında Stanley kuvvetli bir sıtma nöbeti ile yataklara düşmüştü, kendisi dahil herkes öleceğini düşünüyordu. Vedasını etmek için adamlarını baş ucuna toplamıştı. 'Kral'a deyin ki,' diye mırıldanıyordu, 'daha fazla gücüm var sanıyordum ve bu yüzden bana verdiği görevi yerine getiremediğim için üzgünüm.'[10] Fakat bir süre sonra iyileşti. Manyanga adındaki üçüncü karakolun inşası tamamlandı ve son hamleyi oynama zamanı geldi. Tıpkı Brazza gibi Stanley de Kongo'ya giden yolun, seyire elverişli 8000 kilometrelik su yollarına açılan kapı olan Havza'dan geçtiğinin farkındaydı. Peki Havza'yı kim kontrol ediyordu? Stanley yol yapım ekibini ve kağnılardan oluşan kafileyi 80 kilometre kadar geride bırakıp, kuzey kıyısındaki kabilelerin şefleriyle pazarlık yapmak için yola çıktı. Ncuna'daki (geleceğin Brazzaville'i) karakolda, Brazza'nın da ona söylediği gibi Fransız bayrağının dalgalandığını gördü.

İlk başta her şey tıkırında ilerliyordu. Malamine dedikleri adamın uzun boylu, bronz tenli ve otuz yaşlarında bir Senegalli olduğunu gördü. Vücudunun narin hat-

[10] Stanley'den Strauch'a, tarihsiz. Maurice, aynı eserde, 34-5.

ları ve ince yapısıyla yarı Berberi, yarı Arap gibi görünüyordu. Nezaketin ete kemiğe bürünmüş haliydi. İki yanında duran Senegalli denizciler eşliğinde Stanley'e Makoko ile yaptıkları anlaşmayı gösterdi ve onları 'karakollarına' davet etti. Stanley etkilenmişti ama etkilendiği şey berbat bir kulübeden ibaret olan karakol ya da Fransızların orada sahip olduğu imkanlar değildi. Malamine çavuş üniformasını yalnızca özel zamanlarda giyiyordu; normalde bedenini zar zor kapatan Afrika paçavralarını üzerine geçirip, saçlarını Teke usulü, kavun sapını andıran bir şekilde örüyordu. Stanley'nin dikkatini çeken şey Malamine'in üstün zekası, hakimiyet kuruşu ve tecrübesini belli eden tavırları idi, adam gerçek bir Fransız gibiydi. Bir Fransız misyonerin anlattığına göre Malamine ona 'Dürüst olmak gerekirse buradaki tek beyaz adam olarak fazlasıyla sıkılıyorsunuzdur, bu yüzden başka beyaz adamların da size katılıp eşlik etmesinden memnun oldum,'[11] demişti. Stanley, Brazza'nın bu adamı emirlerini yerine getirmek konusunda 'hünerli ve kurnaz bir biçimde'[12] eğittiğini görebiliyordu.

Bahsi geçen emirlerin, Stanley'i Stanley Havzası'ndan kovmak yönünde olduğunun anlaşılması birkaç gün sürdü. Stanley'i rahat ettirmek için elinden geleni yapacağına dair garanti veren Malamine, aslında bir yandan beyaz adamlara hiçbir ikmal yardımı yapılmaması emrini veriyordu. Birden tüm kapılar Stanley ve adamlarının yüzüne kapanmaya başlamıştı. Yerel kabile şefleri onlara da geçen yıl gelen İngiliz Baptist misyonerlere yaptıkları uyarıyı yapıyordu: ya buradan gidin, ya da açlıktan ölün. Stanley başını önüne eğip güney kıyısındaki Ntamo'ya döndüğünde, Malamine'in büyüsüne kapılmayacak kadar zengin ve güçlü olan bir şefin var olduğunu öğrendi.

O şef, Stanley'nin 1877'deki kan kardeşi Ngaliema idi. İki adam 2 Ağustos 1881'de tekrar karşılaştığında Ngaliema'nın gözleri parlamış ve ağzı sulanmıştı. Bu Teke'li adam zengin bir fil dişi tüccarı idi, birkaç yıl içerisinde 150 tüfekli bir köle ordusu kurmuştu, 3000 sterlin değerinde ağzına kadar fil dişi ve başka çeşitli ticaret malları ile dolu bir deposu vardı. Sarı, mavi ve kırmızı renkteki ipekler içinde bir züppe gibi giyinmişti. Politik açıdan Stanley'i parmağının ucunda oynatabileceğini kimsenin ona söylemesine gerek bile yoktu. Stanley'den aldığı hediyeler bir krala ödenen vergi gibiydi: Flora adındaki siyah renkli bir Ternöv köpeği, iki eşek, büyük bir ayna, altın yaldızlı bir ceket, mücevherler, cam tokalar, upuzun pirinçten yapılma zincirler, desenli bir masa örtüsü, on beş top kumaş ve üzerinde Chubb kilidi bulunan vernikli bir metal kutu.

Bundan dört yıl önce nehrin aşağı kısımlarında hızla yol kat ederken Stanley böyle ölçüsüz taleplere boyun eğeceği bir günün geleceğini aklından bile geçirmemişti. O hediyeleri vermekten ziyade Şef'e yapacağı şey muhtemelen kendi ifadesiyle 'karnını kurşunla doldurmak' olurdu. Fakat bir imparatorluk yaratmak için keşfetmekten başka metodları uygulamak da gerekiyordu. Bu kez yapacakları fethin barışçıl olması şarttı, dolayısıyla Stanley uysal bir tavırla hediyeleri - ve de fazlasını - teslim etti. Fakat hiçir şey Ngaliema'nın pahalı ipek ve kadifelere duyduğu açlığı dindirmiyordu. Stanley, böyle zengin ve hırslı bir şefin imtiyazına nail olamayacak kadar az ticari malı olduğunu fark

[11] Monsenyör Augouard, R. West 117'den alıntılanmıştır.
[12] Stanley, Congo, 1, 292-3.

etti. Emrindeki Belçikalı subaylardan biri olan Valke'yi ta Loanda'ya kadar gönderip, 500 sterlin değerinde ipek ve kadife kumaş aldırmaktan başka çaresi kalmamıştı. Bu esnada Susi'nin - Livingstone'un Susi'sinin - başını çektiği on bir Zanzibarlı da Ntamo'da Ngaliema'nın yanında kalarak onu oyalayacaktı. Stanley yol yapım ekibini yukarı doğru getirmek için bizzat işe koyuldu, içinde buhar gemisi *En Avant*'ın en mühim parçalarının bulunduğu kağnılardan oluşan bir konvoy ile yavaşça yol açarak Havza'ya yöneldiler.

Kasım 1881'de yol yapımı hemen hemen tamamlanmış ve kafile Havza'yı görebilecek kadar bitişe yaklaşmışken, Susi ve diğer on Zanzibarlı Stanley'nin kampına iki eşeği beraberlerinde çekiştirerek geldiler. Ngaliema onları kovmuş, tüm hediyeleri geri vermiş ve onlara uygulanan genel boykota katılmıştı. Havza'nın kapıları gerçekten de yüzlerine kapanmıştı demek. Boykot fikrinin Malamine'in başının altından çıktığı, hali hazırda kıyı kesimleri ile yaptıkları fil dişi ticaretindeki tekellerini kaybetme endişesi duyan Kongolu yerel tüccarların kışkırtarak bu işi becerdiği anlaşılmıştı.

Stanley'nin buna verdiği yanıt tam Brazza'nın espri anlayışına yaraşır bir eşek şakası oldu. Ngaliema'nın, yüzleri savaş boyasıyla kaplanmış iki yüz adamıyla birlikte savaş hazırlığı yaptığını duyduğunda Stanley adamlarına etraftaki kulübeler ve kağnıların içine saklanmalarını ve gong sesini duyana kadar çıkmamalarını söyledi.

Ngaliema geldiğinde kampı neredeyse terk edilmiş bir halde buldu. Stanley ortaya oturmuş, gamsız bir edayla kitap okuyordu. Ngaliema kendisine getirilen en yeni hediyeleri görmek istediğini söyledi, ellerini kırmızı yünlü kumaşların, parlak mendillerin, kalaylı kutuların ve demir sandıkların üzerinde onları okşar gibi gezdirmeye başladı. Ardından, Stanley'nin Çin yapımı gongunu gördü.

'Bu da nedir?'

'Bu bir totemdir,' dedi Stanley vakur bir tavırla.

'Bula Matari, çal şunu da sesini duyayım.'

'Ah Ngalyema, bunu çalmaya cesaretim yetmez; savaş totemidir bu.'

'Olmaz öyle şey! Çal hadi Bula Matari, sesini duymak istiyorum.'

'Yapamam Ngalyema. Bundan çıkan ses savaş işaretidir. Silahlı adamları savaşa çağırır; kötü şeylere sebep olur.'

'Hayır, hayır, hayır! Çal diyorum sana. Çalacaksın, Bula Matari.' Ngalyema bir çocuğun sabırsızlığıyla tepiniyordu.

Stanley tüm gücüyle, yankı yaptırarak gonga birkaç defa vurdu. Hemen ardından, yerin dibinden ve göğün içinden - Ngaliema'nın korkudan aklı gitmiş adamlarına öyle görünüyordu - şeytani savaşçılar dışarı fırladılar. Ngaliema'nın adamları tüfeklerini bir yana atıp, köylerine doğru çığlık çığlığa kaçmaya başladı. Zanzibarlılar tüfeklerini sallayıp bağırarak üzerine gelirlerken, Ngaliema Stanley'nin beline sarılmış haldeydi.

'Kurtar beni Bula Matari; beni incitmelerine izin verme. Kötü bir niyetim yoktu benim.'

'Sıkı tutun Ngalyema,' [diye bağırdı Stanley,] 'belime sıkı sıkıya tutun ve korkma, ben seni korurum.'[13]

[13] Stanley, Congo, 1, 339-42.

Gösteri bittiğinde aralarındaki dostluk tekrardan kazanıldı ve Ngaliema'nın rezil oluşu Stanley'nin namının Havza'nın güney kıyısının da ötesinde duyulmasını sağladı. Birkaç ay içinde dördüncü ve şimdiye kadarkilerin en büyüğü olan karakolun duvarları yükselmişti: ahşap kulübeler, villalar, depolar ve bir limandan oluşuyordu. Leopoldville adını verecekleri koloninin merkezi burası olacaktı. Ngaliema bir müttefik olarak da pek güvenilmez tavırlar sergilemeye devam ederken, diğer kabile şefleri herhangi bir aracı olmadan beyaz adamlarla ticaret yapma şansına tamamiyle kucak açmışlardı. Nehrin yukarısına gönderilen *En Avant*'tan gelen bilgilere göre, bolca fil dişi mevcuttu. En güzeli de, 1882 yılının yazında yerliler Çavuş Malamine'in kuzey kıyısında yalnız başına tuttuğu nöbeti bıraktığını ve Gabon'a geri çağırıldığını söylediler. Gösterdiği sabır, Stanley'nin oyunu kazanmasını sağlamıştı. Leopold'un tüm dırdırına rağmen Havza'yı ele geçirmişti.

Brazza'yı, *Corisco* gemisi ile 1882 yılının Mayıs ayında Liverpool'a geldiğinde hala kabuslara gark etmekte olan şey Malamine'in geri çağırılmasıydı. Yaşanan tersliklerin doruk noktası bu olmuştu. Ogowe'nin üst kesimlerine buharlı tekneler yerleştirmek konusundaki planları, teknelerin bozuk olduğunun ortaya çıkmasıyla suya düşmüştü. Arkadaşı Teğmen Ballay, yeni tekne ayarlamak için Avrupa'ya dönmek zorunda kalmıştı. Onun yerini, Fransız Komitesi tarafından seçilen Teğmen Mizon almıştı. Aralarının bozulması çok sürmedi. Nisan 1882'de ödenekleri tükendiğinde, Mizon Malamine'e geri dönmesini emrettiğinde, Malamine bu emre uymayı elinden geldiğince uzun bir süre boyunca erteledi.

Önceki yıl, 1881 Nisan'ında, Brazza Fransız Komitesi'ne bir *cri de coeur* (şikayet) yazmıştı. Onların da kabul ettikleri planları gerçekleştirebilmek adına kendisini feda ettiği halde onlar Brazza'yı Fransız hükumetine karşı desteklemek için nüfuzlarını kullanmayı beceremişlerdi. Gösterdiği başarıları tek tek sayıyordu: fil dişi ve kauçuk ile dolu bir hazineyi, inanılmaz derecede zenginlikleri sömürülmeye açık olan topraklar keşfetmiş, Fransız bayrağını Yukarı Gabon'daki Franceville ve Kongo'daki Ncuna olmak üzere iki yeni karakola dikmiş, yerel tüccarların tekelini bozmak suretiyle Ogowe'nin üst kesimlerini Fransız ticaretine açmış; 'Stanley'nin kan döktüğü yere' barış bayrağını asmıştı. Kaptığı dizanteri ve bacağına aldığı enfeksiyonlu yaralar ile yarı ölü bir halde olmasına rağmen yenilgiyi kabul etmiyordu. 'Gücüm elverdiği sürece mücadeleye devam edeceğim. Eğer düşersem, yeniden ayağa kalkmamak üzere düşerim.'[14]

Tarih 2 Haziran 1882'yi gösterdiğinde Brazza perişan bir halde Paris'e geri getirilmişti. Hissettiği ihanete uğramışlık duygusunu anlamak fazlasıyla mümkündü. Gare du Nord'da geçirdiği o akşamüstünün ardından, *cri de coeur*'ünün yine de cevaplanmış olduğunu fark etti.

SGP'den bir heyet - ki bunlar aynı zamanda Fransız Komitesi'nin liderleriydi - onu bayraklar ve flamalar ile karşılamaya gelmişlerdi. Velinimeti Montaignac oradaydı. Lesseps de gelmiş, kürsüde bir konuşma yapmıştı. Bu genç kaşif, günün kahramanıydı. Fransa'nın şerefini uzak topraklarda savunmmuştu. Hemen ardından alelacele bir şekilde, hali hazırda devam etmekte olan halka açık bir SGP görüşmesine götürüldü. SGP üyeleri, sanki David

[14] Brazza'dan Fransız ette'ye, Nisan 1881, Brunschwig, *Mukoko*, 183-4, 191. R. Nwoye, *Public Image*, 88-90.

Livingstone mezarından kalkıp gelmiş gibi onu selamlamak için ayağa kalkılar.

SGP'yi ve Fransız Komitesi'ni onun lehine çeviren şey ne olabilirdi? Nisan 1881'deki *cri de coeur*'ü ve devamında gönderdiği mektuplar doğru yere isabet etmiş olmalıydı. Aslında bu yıl, Fransız kamuoyunun imparatorluk kurma fikrine iyice ısınmaya başladığı yıldı. Sömürge lobisinin de bunda bir katkısı olmuştu tabii. Ferry'nin hükumeti Kasım 1881'de çökmüş, Tunus'un güneyinde yaşanan askeri fiyasko onları bitirmişti. Gambetta Mısır'da bir yayılmacı politika izlenmesini desteklemiş ama Ocak 1882'deki seçim reformu oylamasını kaybetmişti. Freycinet Arabi'ye müdahale etme fikrinden caymaktaydı. Akdeniz'de uygulanabilecek iddialı yayılmacı politikaların kötü yanı, daima uluslararası karmaşalara sebep verecek olmalarıydı. *Revanchist*'lerin bu konudaki görüşü de, bu tip maceraların Fransızların ülke içindeki askeri güçlerinin, kaybettikleri toprakları geri kazanmak için Almanya'ya karşı verdikleri mücadelenin son ayağında yetersiz kalabileceği yönünde olurdu. Orta Afrika'da üç renkli bayrağı dalgalandırmanın güzel yanı, ucuza mal olması ve hali hazırdaki önemli çıkarlarından hiçbirisini tehlikeye atmamasıydı. Hatta neredeyse hiç risk yoktu - Brazza gibi kahramanların hayatları pahasına aldıkları risk hariç.

Gazetecilere ve politikacılara SGP ve Fransız Komitesi tarafından sızdırılan argüman bu şekildeydi. Hükumeti Makoko anlaşmasını onaylamaya ikna etmek için gerekli olan altyapı da bu şekilde oluşturulmuştu. Paris'teki toplantı salonlarında da Brazza artık mücadelesine, Kongolu vahşilere karşı gösterdiği oyunculuk yeteneklerini kullanarak devam edebilirdi. Zayıf Fransızca'sı ve yakışıklılığının yarattığı romantik havanın üzerine çektiği acıların eklenmesi, onu bu rolü oynamak için biçilmiş kaftan haline getiriyordu. Anlaşmanın onaylanması yönündeki fikirlerini haklı çıkarmak için, imparatorluk kuran insanların öne sürdüğü üç çeşit sebebi öne sürüyordu: insani, ekonomik ve politik sebepler. Bu üçü de ona Stanley'e satışma fırsatı veriyordu.

Brazza her şeyden önce görevinin barışçıl niteliği ile övünüyordu. Tıpkı Livingstone gibi o da Orta Afrika'yı kurtarmaya gelmişti, ticaretin doğru yollarını öğreterek köleliğe son verecekti. Yerliler, gördükleri her yerde üç renkli bayrağa imreniyorlardı. Livingstone'un 'THM' kriterlerinin Fransız dengini dikte etme şansları işte bu noktada doğuyordu: Fransız Katolikliği, Fransız Medeniyeti ve Fransız Ticareti ile bunu başarabilirlerdi (özgürce ticaret yapmaktan bahsetmiyordu tabii, yalnızca Fransa ile ticaret yapılabilirdi). Brazza'nın karakteri Stanley'nin şiddet dolu karakterinin tam zıttıydı. Stanley 1876-77 yıllarındaki maceralarından bahsederken Kongo'nun tepesine bir fırtına gibi inişini, önüne çıkan tüm yerlileri vurup öldürüşünü anlatarak övünüyordu. İşte bu yüzden Havza'ya ikinci gelişinde ona sırtlarını dönmeleri hiç de şaşırtıcı değildi.

Brazza, hitabetini ekonomik mevzulara da yayıyordu. Kongo'da sahipsiz duran o kadar muhteşem hazineler vardı ki. 'Tek mermi atmadan' Fransa istifade edebileceği devasa büyüklükte kaynakları bulunan bir bölgenin sahibi olabilirdi. Yerliler doğuştan tüccardı: dost canlısı, çalışkan ve zekilerdi. Oralar resmen bereket timsaliydi: hurma, fildişi, kauçuk, mısır, bakır ve kurşun gibi tropik zenginliklerle doluydu. Bu ticaret cennetini faaliyete geçirebilmesine yarayacak, Kongo ve Gabon'u birbirine bağlayacak

bir kısa yol keşfetmişti. (Kongo'dan dönüş yolundayken, Gabon'daki Kwilu-Niari istikametinin, tam olarak kestirme yol teşkil etmese de Yukarı Ogowe'ye kıyasla aşılmasının çok daha kolay olduğunun farkına varmıştı.) Onun aksine Stanley, Leopold'un o esrarengiz Uluslararası Topluluğu'na ait olan milyonlarca frankı, Aşağı Kongo'nun aşırı derecede engebeli topraklarına yol yapmaya çalışırken çarçur etmişti.

Üçüncü argüman, yani politik olan ise haliyle en kışkırtıcı olanıydı ve Brazza'nın bu noktada abartı yapmasına gerek dahi kalmıyordu. Ağustos 1882'de, Denizcilik Bakanlığı'ndaki eski düşmanı Amiral Jauréguiberry'e ayrıntılı bir rapor gönderdi. Rapora göre Havza'nın kuzey kıyısındaki Makoko ile bir anlaşma yapmıştı, bu adam 'gücü büyük ve neredeyse kutsal denebilecek olan nüfuzu hala yüksek'[15] olan ve artmaya devam eden bir kraldı. Fakat Havza'nın diğer yakasında UAT bayrağı Leopoldville'in, yani Stanley'nin dördüncü karakolunun üzerinde dalgalanmaktaydı. Fransız hükumeti hızlı davranıp anlaşmayı onaylamazsa, Fransa Kongo'nun zenginlikleri üzerinde hak iddia etme şansını kaybedecekti. Leopold, Afrika'da yaptığı işlerin uluslararası camiaya atfedildiğini ve tamamen hayırseverlik üzerine olduğunu, fakat temsilcilerinin Aşağı Kongo'da yer alan Vivi'deki yerliler ile imzaladığı anlaşmaların, o bölgenin tüm ürünlerinin ticaretini yapmak hususunda yalnızca kendisine özel haklar tanıdığını iddia ediyordu. Kısa süre içinde Kral'ın temsilcileri Havza'nın tamamı üzerinde bir tekel kurmuş olacaklardı. (Bu kadarı hakikatti. Leopold'un tehdidi oldukça ciddiydi.)

Brazza'nın Amiral Jauréguiberry'e olan maruzatı, Denizcilik Bakanlığı'nın meşhur İngiliz karşıtlığına seslenmeyi amaçlayan bir dokundurma ile bitiyordu. Portekiz'in Kongo üzerinde hak iddia etmesi komikti, fakat İngilizler hali hazırda bölgede bulunan Baptist misyonerler üzerinden hak iddia etmeye başlamışlardı. Brazza, an itibariyle Britanya'nın savunması gereken herhangi bir ticari çıkarı olmadığını iddia ediyordu - ki Aşağı Kongo'daki İngiliz fabrikalarının varlığı barizken bunu söylemesi şaşırtıcıydı. Fakat tüm bunlar, Kongo'nun barındırdığı zenginliklerin varlığı kabul edildiğinde değişecekti. Fransız hükumetinin Makoko anlaşmasını onaylama vakti gelmiş de geçiyordu bile.

Amiral Jauréguiberry'den gelen yanıt çok şaşırtıcıydı. En azından Brazza'nın argümanlarını reddetmemişti ve anlaşmayı onaylamanın 'münasip sonuçlar'[16] doğurabileceğini inkâr etmiyordu. Fakat Kongo'da bir sömürge kurmak, hali hazırda Senegal'deki ve Nijer'in üst kesimlerindeki genişleme çalışmalarından ötürü kaynakları hızla tükenmekte olan Denizcilik Bakanlığı'nı maddi açıdan daha da büyük bir yükün altına sokmuş olurdu. Bu mevzuyla ilgilenmesi gereken devlet organı kendisininki değildi, konu Quai d'Orsay'deki siyasi işler direktörü ile görüşülmeliydi. Courcel'in hala sevilen bir isim olması şaşırtıcı değildi. Fransız basınının Brazza'nın seferberliğine yaklaşımının heyecan verici olduğuna dikkat çekiyordu. Courcel'e göre Stanley'nin girişimleri ve Britanya'nın ödülü Fransa'nın elinden kapmak için peydah ettiği hak iddiası, bu seferberliğin potansiyelinin ne kadar yüksek olduğunu gösteriyordu. Konu-

[15] Brazza'dan Jauréguiberry'e, Ağustos 1882, Brunschwig, *Makoko*, 257-77. R. Nwoye, 100-1.
Jauréguiberry'den Duclerc'e, 26 Eylül 1882, Brunschwig, L'Avenement, 152-3. R. Nwoye, 103.

nun Kabine'ye taşınmasını önerdi.

O sıralarda Brazza'ya Brüksel'deki saraydan abartılı bir davet geldi. Bu davet, Brazza'nın yüzünde alaycı bir gülümseme belirmesine sebep oldu. Aylar önce, Malamine'in geri çağırıldığı sıralarda Gabon'dayken Brüksel'deki birinden iyi dileklerle dolu bir mektup almıştı. Öğrendiğine göre Leopold Brazza'nın yaşadığı sıkıntılardan ötürü keyiften dört köşe olmuştu. 'Mösyö de Brazza'nın kendisine çeki düzen vermesi lazım,' dediğini duymuştu Kral'ın. 'Anlaşması asla onaylanmayacak. Kongo'ya oyuncak muamelesi yapıyorlar. Mösyö de Brazza gelip bize katılırsa zamanını doğru biçimde kullanmış olur.'[17]

Brazza Brüksel'e gitmeyi kabul etti. Fakat şimdi her şey Brazza'nın istediği gibi ilerlerken, Kral ona ne teklif edebilirdi ki?

Leopold, rakiplerinin hamlelerini her zamanki özenliliği ile analiz ediyordu. 30 Mayıs 1882'de *Corisco*'nun Liverpool'da demirlediğinin *The Times*'ın nakliye bölümünde yazıldığı gün, Kral Brazza'yı Brüksel'e davet edebileceğini söylemişti. Lesseps'in ya da Fransız Komitesi'ndeki diğer destekçilerinden birinin ona bilgi sızdırdığına şüphe yoktu. Peki ya onu Brüksel'e getirtmek konusundaki gecikmenin sebebi neydi? Muhtemelen önce Brazza'nın başarısının tadını bir süre çıkarmasına göz yummayı amaçlamışlardı. Nasıl olsa kısa zaman içinde o başarının içi boş olduğu anlaşılacaktı. Tıpkı Stanley'nin 1878 yılında İngiltere'ye dönüşünde olduğu gibi Brazza da eğer ülkesinin ona Kongo'da bir sömürge kurmasına izin vereceğine inanıyorsa imkansızı istiyor demekti.

O yıl, yani 1882'de Kongo'dan gelen havadisler her geçen ay Leopold'un gözüne daha olumlu görünüyordu. *En Avant* Kongo'nun yukarı kısımlarında suya indirilmişti ve Stanley ile arasında yaşanan, sonu gelmeyen çekişme artık bitmişti. Tam da zamanıydı zaten. Üç yıldır Kral şahsi servetini - üç milyon franklık kısmı (yüz yirmi bin sterlin) çoktan harcanmıştı - kendi kurmaylarının gülünç olduğunu düşündükleri bu işe yatırıyordu. Harcadığı para karşılığında ne kazanmıştı peki? O 320 kilometrelik lanet kağnı yolunun yapımı sonunda bitirilmiş ve ilk dört karakolun inşası da tamamlanmıştı: okyanusa açılabilen gemiler için Vivi'deki liman, buhar gemileri için Stanley Havzası ve Kongo'nun orta kısmında yer alan iki diğer karakol mevcuttu. Nisan'da Stanley ona yazdığı mektupta, *En Avant*'a binerek asıl amaçları olan büyük ticaret imparatorluğunu kurmaya başlamak için yola çıktığını söylemişti. İşte asıl para, nehirlerden oluşan bu 8,000 kilometrelik seyire müsait yollarda kazanılacaktı. Nisan ayında, Havza'da ilk takas gerçekleşmiş, fil dişleri, ipek ve pirinç ile el değiştirmişti. Stanley bir çift fil dişi başına 28 sterlinlik bir kar elde edeceklerini öngörmüştü: ki bu Havza'dan Orta Kongo'ya kadar malların taşınması için ödedikleri fahiş bedele rağmen neredeyse yüzde 50 kâr edilmesi demekti. Zaman içinde burada bir demiryolu kurarlarsa, nehrin yukarı kesimleri ile yaptıkları ticaretten elde edecekleri kar tavan yapardı. Fillerin bol olduğu bölgeye doğru ilerledikçe, fil dişinin alım fiyatı da düşerdi. Stanley eğer fil dişi ile takas etmeye yetecek kadar hamalı, ipek balyaları, pirinç çubukları olursa Kongo'nun suyunu çıkarabileceğine garanti veriyordu.

[17] Chambrun, *Brazza*, 110.

Stanley'den gelen haberler, siyasi açıdan da bir o kadar iç rahatlatıcıydı. Mayıs ayında Malamine'in geri çağırıldığı bilgisini vermiş ve Havza'daki Fransız tehdidinin son bulduğunu söylemişti. Gobila adındaki bir kabile şefi ile anlaşma imzalamış, imzaladığı anlaşma ile Leopold'un Comité d'Études du Haut Congo (CEHC) topluluğuna Havza'dan nehrin kuzey kıyısına doğru, Kwango nehrine dek uzanan 160 kilometrelik bölgede özel imtiyazlar kazandırmıştı. Anlaşma ucu ucuna yetiştirilmişti, çünkü Malamine'i geri getirmek için görevlendirilen Fransız deniz piyadesi müdahale etmeye kalkmış ve Gobila tarafından geri püskürtülmüştü. Gobila ona 'Olmaz, Bula Matari artık benim kardeşimdir. Benim olan her şey onundur,'[18] demişti.

Stanley artık özgürce nehrin daha da üst kesimlerine doğru yol alıyordu; Stanley Şelaleleri'ne varana kadar olan 1600 kilometrelik yol boyunca karşısına çıkan tüm kabile şefleri ile imtiyaz anlaşmaları imzalayarak Brazza'nın önünü kesme emri almıştı. Eğer sağlığı elverirse Aralık ayına kadar nehrin üst kesimlerinde olmayı planlıyordu.

Fakat yazın ilerleyen günlerinde Fransız kamuoyunun üzerine tuhaf bir hava çökmüş gibiydi. Leopold zamanla Brazza'nın Paris'te bulunmasının, Havza'da olmasına kıyasla daha büyük bir tehdit teşkil ettiğinin farkına vardı. Adı herkesin dilindeydi, yerlilerin sevgilisiydi, o Anglo-Sakson kabadayısı Henry Stanley'i unutturan nazik Latin kaşifiydi o. Leopold rakibini etkisiz hale getirmenin en uygun yolunun onu satın almak suretiyle yanına çekmek olduğuna kanaat getirdi.

Peki neydi bu adamın fiyatı? 'Brazza'ya Fransız yönetimini faaliyetlerimize istedikleri şekilde katılmaya en münasip biçimde nasıl davet edebileceğimiz hususunda danışmak iyi olacak,' demişti Albay Strauch'a Eylül ayının başlarında Brazza'nın saraya gelmesinden birkaç gün önce. 'Böylece Brazza'nın bizim girişimlerimize ilgi duymasını sağlayarak, bunlardan bazılarının başına geçmeye teşvik edebilmek için konuyu kolayca açmış olacağız.'[19]

Bu genç ve tutkulu vatanperver kişiliği etkilemek için bundan daha kötü bir tuzak kurulamazdı. Brazza 12 Eylül günü saraya kabul edildiğinde, altın yaldızlı mobilyalar, kırmızı halılar ve kraliyet havası onu hiç cezbetmedi. Leopold'un onun üzerinde hiçbir etkisi yoktu. Kongo'yu sömürmek ile elde edebilecekleri muazzam kâr ile ilgili yaptıkları görüşmeler, yalnızca Brazza'nın UAT'nin uluslararası alanda verdiğini iddia ettiği mücadelenin devasa bir sahtekarlıktan ibaret olduğu yönündeki inancını pekiştirmeye yaramıştı. Brazza daha sonra bu olay hakkında iğneleyici bir üslupla şöyle yazmıştı:

> Kral'ın konu ile hiçbir ilgisinin olmadığı barizdi. Milyonluk servetini yalnızca yabani kabileleri medenileştirmek için harcamıştı. Fakat inanıyorum ki Belçika Kralı'nın hayırseverlik güdüsünün altında yatan siyasi bir sebep mevcuttu. Kendisini bu yüzden suçlayacak değildim tabii, fakat benim şahsi siyasi görüşlerimin varlığına da bir engel teşkil etmiyordu. Görüşlerim oldukça basitti. Eğer Kongo'dan kazanılacak bir şey varsa, Afrika'daki bu muhteşem bölgenin üzerinde dalgalanacak bayrağın 'uluslararası' Belçika bayrağı değil,

[18] Stanley'den Strauch'a, 11 Mayıs 1882, Maurice, *Unpublished Letters*
[19] Stanley'den Strauch'a, Eylül 1882, Maurice, aynı eserde, 148. R. West, 120.

Fransız bayrağı olmasını yeğliyordum.[20]

Brazza oradan ayrıldıktan sonra Leopold, eski Fransız müttefiklerinden Lesseps'e ümitsizce bir maruzatta bulundu. UAT'ye bağlı olan Fransız Komitesi tarafından ihanete uğramış gibi hissediyordu (her ne kadar sonraları ortaya atılan iddialara göre komitenin bütçesine tek kuruşluk katkısı olmadıysa da). Lesseps'e, Makoko ile yapılan anlaşmanın onaylanması durumunda herkesin köşe kapmaca oynar gibi yeni topraklar peşinde koşmaya başlayacağının, her ülkenin 'artık herkese açık olan bölge ticareti' üzerinde tekel kurmaya çalışacağının farkına varması için yalvarıyordu. Avrupalılar'ın Afrika'da takışmaya başlaması, verilen tüm emeklerin sonu olurdu. Çalışmalarına hayranlık duyduğu bir *comme explorateur* olan genç Mösyö de Brazza'ya yardım elini uzatmaktan memnuniyet duyacaktı. Fakat tek bir şartı vardı: Brazza'nın çalışmaları yalnızca 'ticaret, medeniyet ve ilericilik'[21] alanları ile kısıtlı kalmalıydı.

Peki Ferdinand de Lesseps kimin tarafındaydı? Leopold'un, Fransız Komitesi'nin kendilerine bağlı olan karakolları, Fransız Kabinesi'nin Makoko anlaşmasını onaya sunması beklendiğinden ötürü Fransa'ya teslim edeceğine dair iç karartıcı bir mesaj alması birkaç haftayı bulmuştu. Lesseps'in gizli tuttuğu şey ise kendisinin ve komitesinin, söz konusu anlaşmanın onaylanması için var güçleriyle lobicilik yapmış olmalarıydı.

Ekim 1882'nin ilk haftasına girildiğinde Brüksel'deki kraliyet sarayına hakim olan gerginlik havası paniğe dönüşmekteydi. 'Eminim ki Paris'teki Kabine bu işin sonunda anlaşmayı onaylayacaktır... Brazza kıvrak zekasıyla kamuoyunun nabzını kontrol etmeyi başardı, tüm basın da onun tarafında zaten.' Bu iki adam yüz yüze geldiklerinde, Leopold büyük ihtimalle kendi dengini bulduğunun farkına varmış olmalıydı. Genç kaşifin arzuları, kuzey Kongo cephesinden çok daha öteye uzanıyordu. Leopold o haftaki yazılarında Brazza'nın hayalinden bahsederken 'yalnızca anlaşmayı onaylatmak istemiyor, aynı zamanda da tüm Kongo havzasına Fransa adına el koymak niyetinde,'[22] demişti. Leopold bir anlığına sükunetini yitirdi. Londra'daki Belçika Büyükelçisi Henry Solvyns'e, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile iletişime geçip Gladstone'un kanına girmek suretiyle onu Fransızlar'ı korkutup kaçırmak için Kongo nehrinin ağzına bir savaş gemisi göndermeye ikna etmesini söyledi. 'Ufacık bir gemi bile Brazza'nın planlarını berbat etmeye yetecektir,'[23] diyordu.

Haliyle Solvyns bu aptalca fikri, olabildiğince üsturuplu bir şekilde reddetti. Baron Lambermont'a söylediğine göre eğer kendisinden istenileni yerine getirmiş olsaydı, 'anında ülkeye geri çağırılmayı hak etmiş' olurdu. Konu ile ilgili tavsiyesi yeterince basitti ama muhtemelen bunu Kral'a anlatmaya çalışmayacak kadar akıllıydı. Havlu atma vakti gelmişti artık. Oyunu kazanan Brazza olmuştu. Aralarındaki düşmanlık varken Stanley'i temsilci olarak Brazza'ya karşı kullanmak 'aptallığın daniska-

[20] Brazza, Conférences, 174. R. West, 120.
[21] Leopold'dan Lesseps'e, 18 Eylük 1882, Brunschwig, L'Avènement, 160'tan alıntı yapılmıştır. R. Nwoye, 104-5.
[22] Leopold'un Solvyns'e notu, 8 Ekim 1882, P. Gifford ve W. Louis, *France and Britain*, 138-9'da J. Stengers'dan alıntı yapılmıştır.
Leopold'un Solvyns'e notu, 8 Ekim 1882, aynı eserde, 100.

sı'[24] olurdu. Brazza ile yarışmaya çalışmamalıydı artık. Fakat illa ki isterse Kongo'da Fransız bayrağı altında çalışacak bir ticaret şirketi kurabilirdi.

Leopold, herkese açık ticareti destekliyormuş gibi bile davranmayan ve uluslararası alandaki rekabetten sanki vebadan kaçarmış gibi kaçan ülkenin bayrağı altında, *Fransız* bayrağı altında çalışmanın düşüncesine dahi katlanamazdı. Bir an durup düşündü. Peki ya Fransız hükumetinin başındaki isimle birebir görüşseydi? Ekim ayına gelindiğinde, Mısır'da yaşanan kriz Freycinet hükümetinin düşüşüne ön ayak olmuştu. Onun yerine göreve gelen Duclerc, uluslararası camiada yaşamaktan fazlasıyla çekiniyor olması ile tanınıyordu. Leopold en güvendiği maddi destekçisi olan Belçikalı banker Léon Lambert'ı, Duclerc'in aklını başına getirmesi için gönderdi. Kongo tüm ülkelerin ticaretine açık olmalıydı yoksa toprak kapma yarışı çirkin bir hal alacaktı. Duclerc işinin ehli bir işadamıydı, İngilizler'e karşı Nijerya'da üstünlük sağlamak için çalışan bir Fransız şirketinin direktörüydü. Pek tabii Kongo için aynı türden bir anlaşmazlık ile uğraşmak istemezdi. Fakat yine de Lambert Paris'ten eli boş döndü.

İşte bu noktada, etrafı her yönden sarılmış olan Leopold yeni ve hiç beklenmeyen bir tehlikenin varlığını öğrenmişti. Geçirdiği bir sıtma nöbetinin üstüne Stanley durup dururken Kongo'dan ayrılmış ve Avrupa'da iyileşmeye gitmişti. Ayrılmak için bundan daha kötü bir zamanlama olamazdı. 'Stanley'nin çenesini kapalı tutmasını sağlamak için ne yapabiliriz?' diye sordu Leopold umutsuzca. Belki de bu ağır hastalık mevzuu yalnızca bir 'bahane' idi. 'Avrupa'ya dönüşünün sebebi, Kongo'nun Fransız himayesine girmesi konusunda Mösyö de Brazza'nın yaptığı çalışmalara çomak sokmak değil midir?'[25] diye düşündü. Fakat Bula Matari'yi, yani Kaya Kıran'ı, züccaciye dükkanına top sektirerek girmiş bu yaramaz çocuğu Paris'te pot kırmaktan alıkoymak mümkün olmamıştı.

Hem de ne potlar kırılmıştı. Kral, korku içinde Fransız gazetelerinden 19 Ekim 1882'de Stanley'nin Paris'te Brazza ile Kongo uğruna sanki bir ring dövüşçüsüymüş gibi kapışarak, Leopold'un onca emek verip yarattığı UAT centilmenliği imajını yerle bir edişini okudu.

Bu kapışma Brazza'nın yeni ülkesine Kongo'yu kabul ettirmek için giriştiği teatral mücadelenin özüne yaraşır bir zirve noktası olmuştu. Her zamanki ustalığıyla bu talih kuşundan istifade etmişti ve bir sonraki hafta aynı kuş yeniden omzuna konacaktı.

14 Eylül tarihinde Paris gazeteleri Albay Arabi'nin Wolseley'e karşı Tel el-Kebir'de geçen gün aldığı şoke edici yenilgiden bahsediyorlardı. Şoke edici olmasının sebebi, Fransız devlet erkânının önceden az da olsa öngördükleri bir şeyin ispatı olmasıydı: kendileri de Mısır'da küçük düşürücü bir yenilgiye maruz kalmışlardı. Gladstone Freycinet'ye Arabi'ye saldırmak için güçlerini birleştirmeyi önermişti. Freycinet kararsız kalmış ve sonraları yalnızca Kanal'ı savunmak amacıyla pasif müdahalede bulunmayı teklif etmişti. O korkakça teklif bile Temsilciler Meclisi'ne ağır gelmiş, bu yüzden de Freycinet devlet ödeneği almak için gerekli olan oyları alamamış ve yerine herkesi memnun etmek için çırpınan Duclerc gelmişti. Fakat artık Fransız kamuoyu, gittikçe

[24] Solvyns'ten Lambermont'a, 12 Ekim 1882, *France and Britain*, 139'da J. Stengers'dan alıntı yapılmıştır.
[25] Leopold'dan Strauch'a, tarihsiz (1882), Maurice, *Unpublished Letters*, 151.

daha kırgın ve aşağılanmış hissetmekteydi. İsmail 1876'da iflas ettiğinden beri Mısır gizliden bir sömürge haline gelmiş, yarı Fransız yarı İngiliz idaresindeki çifte kontrol uygulaması ile yönetiliyordu. Tel el-Kebir'in üzerindeki duman perdesi aralandığında, aslında çifte kontrolün paramparça edildiği izlenimine kapılmak zor olmamıştı. Mısır İngilizler'in elindeydi ve herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadan idare edebilirlerdi.

Fransa yenilmişti: Ekim ayı geldiğinde Fransız basını hep bir ağızdan bunu söylüyordu. Yenilmekle kalmamış, kendisini aptal yerine koydurmuştu. Haliyle, denizaşırı genişleme hamlelerinde bulunmak için yeni bir içsel gerekçe daha doğmuş oluyordu. Fransa'nın kendisini ancak bu şekilde kurtarabilirdi - hem de cüzi bir bedel karşılığında. Eğer adım atmazlarsa İtalya gibi bir üçüncü dünya ülkesine dönüşeceklerdi. Bu yaralı aslan psikolojisi Brazza'nın seferberliğini o sonbaharda şaha kaldırdı. Leopold'a hizmet ediyor da olsa Stanley Anglo-Sakson küstahlığının tipik bir örneği iken; Brazza çat pat Fransızca konuşuyor olmasına rağmen Fransız centilmenliğinin bir abidesiydi.

İki adamın karşılaşması 19 Ekim günü Continental Hotel'de gerçekleşti. Stanley, kendi hayranlarının oluşturduğu Stanley Kulübü'nün Paris şubesinin misafiri olarak orada bulunuyordu. Hikayeye göre ikili, tesadüfen yolda karşılaştı. 'Bu gece seni öldüreceğim, Brazza,'[26] dedi Stanley. Brazza karşılık vermeye oracıkta karar verdi ve o gün öğleden sonranın tamamını sade kahve içip arka arkaya sigara tüttürürken, birinin onun adına İngilizce'ye çevirdiği konuşmasını ezberleyerek geçirdi.

Stanley ise kendi konuşmasını yaparken o kadar öfkeli ve dikkatsizdi ki Brazza'nın reklam kampanyasının onu ne derecede tedirgin ettiğini belli etmişti ve insanlar onun sarhoş olduğunu sanmışlardı. 'İtalyan beyefendisinin' kaşif gibi davranması ile dalga geçiyordu.

> Mösyö de Brazza ile 1880 yılında, Kongo'nun alt kesimlerindeki karakolumuzda tanıştığımda, ağırladığım kişinin kısa süre sonra başımıza bu kadar bela açacağı aklımın ucundan bile geçmemişti. Yalınayak, üstü yırtık pırtık olan, yalnızca solgun renkli üniforması, frak ceketi ve büyük şapkası ile akılda kalan bu adam, bildiğiniz türden bir heybet abidesi ya da kılık değiştirmiş bir meşhur şahsiyet değildi.

Bu 'yalınayak' kaşifin tek başarısı, Gabon ve Kongo arasında yer alan 257 kilometrelik bir alanı keşfetmek olmuştu.

Bunların ardından Stanley, Brazza'nın yardımseverlik iddiaları ile, yeni bir Livingstone olarak görülmesi ile alay etmeye başladı. Fransız basını onu onu bir 'özgürlük savaşçısı' olarak anıyor, 'Batı Afrika'da köleliğe büyük bir darbe vurduğundan' bahsediyordu. Siyahların toplu halde onun huzuruna çıkarak özgürlük istedikleri, onu bir kurtarıcı olarak gördükleri söyleniyordu. 'Bunun ne kadar şaşırtıcı olduğunu anlayabildiğinizden eminim ve ben de şahsımı suçluyorum, çünkü çadırımda misafir ettiğim bu tuhaf insanın o yüce erdemlerini göremeyecek kadar körmüşüm.'

Stanley içindeki öfkeyi dışa vurarak, Brazza'nın yalnızca bir şarlatan değil aynı

[26] Chambrun, 120.

zamanda bir yalancı ve oyunbozan olduğunu - kendi işvereni UAT'ye ihanet ettiğini söyledi. Makoko'yu birkaç top kumaş ve üç beş boncuk ile dolandırıp, topraklarını elinden alarak Fransız mandasına sokmaya çalıştığını iddia ediyordu. Makoko gerçekten de topraklarını bu kadar düşük bir fiyata satmış olamazdı ya. Pek tabii, söz konusu alışveriş Brazza'ya hiçbir siyasi hak tanımıyordu; kuzey kıyısı ile sınırlı olarak imzalanmış bir ticaret anlaşmasından ibaretti, tıpkı kendisinin Havza'nın güney kıyısında bir karakol inşa etmek için imzaladığı anlaşma gibi. Brazza nasıl olurda bu toprakları Fransa'ya kattığını iddia edebilir ve yerlilerin eline sanki şeker dağıtır gibi üç renkli bayrakları tutuşturabilirdi ki? Asıl işverenleri, Uluslararası Afrika Topluluğu'nun Fransız Komitesi idi. Kendisine ayrılan ödeneğin yarısı, Belçika Kralı'nın muazzam cömertliği sayesinde Belçika'dan gönderilmişti. Karakollarını Fransa'ya teslim etmeye hiçbir şekilde hakkı yoktu. Bir Fransız vatanperveri olduğu yönündeki iddia, hakkındaki diğer her konuda olduğu gibi düzmeceydi. 'Fransız bayrağının, ahlaki sorumlulukları yoksayan bu skandalın üzerini örtmek için kullanıldığı apaçık ortadaydı.'[27] Kısacası bu küstah genç İtalyan beyefendisinin tek amacı ya olay çıkarmaktı, ya da zavallı Kongo yerlilerinin sırtından şahsına para kazandırmak.

Aksi gibi Stanley, söz kendisinin uluslararası mücadelede gösterdiği başarılara gelince hiç mütevazi ayaklarına yatmadı. Sözlerini ağdalı bir söylev ile bitiriyor ve onca emeği berbat etmeye kalktığı için Brazza'yı lanetliyordu:

> Kongo Havzası henüz bomboş, faydasız bir yer, çorak ve verimsiz bir bölge... Biz bu bomboş alanı doldurmak, faydasız yerden fayda çıkarmak, siyahilerin toplayıcılık yapacağı yerlere ekim yapmak, Avrupa'nın bunca zamandır varlığını unuttuğu o toprakları yeniden canlandırmak için yola çıktık. Lanet olsun amaçsız kıskançlık ve kötülükleri ile bizi karakollarımızı bırakmaya, bariz bir şekilde verdiğimiz emeği batırmaya ve Afrika'yı el değmemiş yardıma muhtaçlık ve yabaniliğinin içinde terk edip gitmeye sevk etmeye çalışan her kim ya da kimler olursa.

Tam o anda Brazza, her zamanki teatral tavrı ile kalabalığı yararak odaya girdi ve konuşmak için izin istedi. Espri yeteneği, muştaya karşı kullanılan zarif bir kılıç gibiydi, Stanley'nin görgüsüz hicvine karşı çocuksu bir sempatikliği vardı.

Brazza ilk olarak o kelimesi kelimesine ezberlediği İngilizce konuşmasını yaptı. Kendisine bu toplantının Stanley'nin başarılarını takdir etmek için düzenlendiği söylendiğinde, onu bir düşman olarak değil aynı alanda emek veren bir iş arkadaşı olarak gördüğünü belirtti. Farklı çıkarlara hizmet etseler de sarf ettikleri efor aynı amaca, yani Afrika'da ilerleme kaydetmeye yönelik olduğunu savunuyordu. Kadehini kaldırdı. 'Beyler, ben bir Fransız vatandaşıyım ve Deniz Kuvvetleri mensubuyum. Kadehimi, tüm ulusların *her birinin kendi bayrakları altında* bir araya gelerek Afrika'nın medenileştirilmesi yönünde verdikleri emeğe kaldırıyorum,'[28] dedi. Alkışlar salonu doldurdu;

[27] Maurice, *Unpublished Letters*, 153-50. *The Times*, 20, 21 Ekim 1882.
[28] Aynı eserde.

Brazza'nın Stanley'nin yanına gidip o akşam saldırıya uğradığını duyduğunu söylemesi ile o sevinç sesleri yerini nefes tutmalarına bıraktı. Brazza'nın saldırı konusunu yorumlamak adına tek yaptığı, uzanıp abartılı bir biçimde Stanley'nin elini sıkmak oldu.

Ertesi gün Brazza taraftarları mutluluktan çılgına dönmüş olmalıydı. Paris gazeteleri Stanley'i eskisinden de sert bir şekilde yerden yere vuruyordu. Kahramanlarına *'va nu-pieds'*, yani çıplak ayaklı serseri demişti. Fransız bayrağı ile alay etmesine rağmen o meşhur vatanperver Brazza büyüklük yapıp onun seviyesine düşmemişti.

Makoko anlaşmasının onaylanması sağlayacak yasa tasarısının meclisten geçmesi artık kesindi.

20 Ekim günü Fransız gazetelerini dehşet içinde okumakta olan Leopold'un yüzleşmekte olduğu kriz böyle bir şeydi işte. Kongo'nun kuzey kesiminin, Fransa tarafından burnunun dibinden çalınmasını durdurmak noktasında yapabileceği hiçbir şey yoktu. Eğer hızlı davranmazsa üç renkli bayrak çok yakında tüm Kongo havzasının üzerinde dalgalanıyor olacak, gemileri nehirden men edilecekti. Birden bire aklına yeni ve heyecan verici bir fikir geldi. Üç renkli bayrak ile savaşmanın yegane yolu belki de işin içine başka bir bayrak sokmaktan geçiyordu. Şahsi çıkarlarını artık o çocuksu kurgu eserleri olan Uluslararası Afrika Topluluğu ya da Comité d'Études du Haut Congo ile korumak mümkün değildi. Kongo artık gerçek bir sömürge haline gelmeli, başlı başına bir devlete dönüştürülmeliydi.

Fakat zaten baştan beri Leopold'un asıl planı bu değil miydi diye düşündü Brazza. Fransız Maliye Bakanı Frère-Orban'a kömür ateşi misali yanan *Il faut à la Belgique une colonie* kelimelerini kazıdığı, Partenon'dan kopmuş olan mermer parçasını vermesinin üzerinden yaklaşık yirmi yıl geçmişti. Kral'ın büyük planı o zamandan beri daha da olgun bir hale geldiyse de özünde basitti: ana fikir siyasi değil maddi odaklıydı. Leopold, haritada siyasi anlamda bir boşluk teşkil eden, Afrika'daki bu sahipsiz topraklarda bir ticaret tekeli kurarak devasa bir servet elde etmeyi planlamıştı. O boşluğu doldurmak için emek göstermek ve masraf yapmaya hiçbir gerek görmemişti.

O yeni ve müthiş fikri yalnızca Solvyns, Strauch ve Jules Devaux gibi en yakınındaki birkaç kişiye açabilirdi - ki onlar da bu konudaki şüphelerini gizleyemezlerdi. Zavallı beceriksiz Stanley'nin bilmesine gerek yoktu. O hala çocuksu kurgu eserleri için çalıştığına inanıyordu ama aslında Comité d'Études bir yıldan uzun bir süredir işlevsizdi. Leopold, Uluslararası Kongo Topluluğu adı altında yeni bir paravan daha açmaya karar verdi. Bu diplomatik kamuflajın altına saklanarak Congo Free State'i kuracaktı.

Leopold kendisinin bir Coburglu olduğunu asla unutmamıştı. Bir devlet başkanı olarak taç giymeyi, şehir içindeki bir toplantı odasında şapka takmaya yeğliyordu. Yaptığı yeni plan doğrultusunda paravanlar tasfiye edilecek ve kendisi bağımsız bir devletin yöneticisi olarak, tek amacı Afrika'yı medeniyet ile tanıştırmak olan *le roi souverain* mahiyetinde sahneye çıkacaktı. Bu şekilde yalnızca Fransız rakiplerini elemekle kalmayacak, aynı zamanda da kendisini para babalarının ve ticari tekelciliğin kötü ünlerinden arındırmış olacaktı. Yaşadığı bu ani dönüşüm bir dehanın eseriydi. Free State ticareti destekleyecek fakat kendisi ticari aktivitelerde bulunmayacaktı. Bireysel yatırımcılar için

atacağı bu olta - yani en azından kâğıt üzerinde serbest ticaret yapma hakkı - İngilizleri kendi tarafına çekmesi ve Fransızları denklemden çıkarmasını sağlayacaktı.

Peki ya bu ani dönüşümü kimseyi huylandırmadan nasıl tamamlayacaktı? Bir önceki sene Stanley'e Vivi'den Stanley Şelaleleri'ne kadar olan bölgedeki tüm kabile şefleriyle anlaşmalar imzalayarak Fransızların önüne geçmesi söylenmişti. Isangila'da (8 Mayıs), Manyanga'da (13 Ağustos), Ngombi'de (24 Eylül), Leopoldville'de (12 Ekim) ve daha bir çok yerde anlaşmalar nihayete erdirilmişti. Fakat her ne kadar Leopold Comité'nin hükmünü pekiştirdiğinden belli belirsiz bahsetmiş de olsa bu anlaşmalar aslında yalnızca özel ticaret imtiyazları sağlıyordu. Stanley'nin yeni anlaşma metinleri hazırlayarak özel *politik* imtiyazlar alması, bu şekilde de ticari tekelciliğin tüm kanıtlarının ortadan kaldırılmış olması gerekecekti.

Kral artık Stanley'i huzuruna kabul edip ona bilmesi gerektiği kadarını anlatmaya hazırdı. Stanley kraliyet sarayına geldiğinde Ekim ayının sonlarıydı, Paris'te yaşadığı aşağılanmanın ve Kongo'dan bıkıp usanmışlığının yaraları hala tazeydi. Strauch'un ona ilk başta imzaladığı beş yıllık kontratın hala iki yılı kalmış olduğundan ötürü o kontrat ile yollarına devam edeceklerini söylemesi onu şaşırttı. Mümkün değil diye düşündü Stanley. Doktorları eğer o iklimde biraz daha kalırsa bunun ölüm demek olacağını söylemişlerdi. Havlu atmak konusunda kararlıydı.

Kral'ın ilk cümlesi 'Size en ihtiyacım olduğu zamanda beni bırakıp gitmeyi düşünmüyorsunuzdur herhalde Bay Stanley,'[29] şeklinde oldu. Serzenişte bulunmak adına sarf ettiği tek cümle buydu. Continental Hotel'deki dehşet verici boşboğazlığı hakkında hiçbir yorum yapmadı. Leopold, kaşifine karşı alabildiğine nazik, teskin edici ve sakinleştirici bir üslup ile hitap ediyordu. Bir krala yaraşır, babacan, cana yakın tavırlarla ona bir arkadaş gibi davranarak Stanley'nin sadakatini pekiştiriyordu. Stanley bocalamış ve şaşkın bir haldeydi. Nasıl olur da velinimetini yüzüstü bırakırdı? Kral yıllık 60,000 sterlin civarında harcamalar yaparak kendi servetini feda edip, Stanley'nin ömürlük hayalini gerçekleştirerek Afrika'nın tamamını medenileştirmeye tüm asaleti ile hazırdı.

Bu iki adam, kardeş uyumu içerisinde çalıştılar. Stanley'e Zanzibar'dan daha fazla adam getirilecek, ticarette kullanması için daha fazla ipek ve kadife kumaş verilecek, fil dişi ile takas edebilmesi için başka ne gerekiyorsa emrine amade edilecekti. Bir an önce Afrika'ya dönüp Brazza'nın önüne geçecekti. Yukarı Kongo'da yeni karakollar kuracaktı. Geçtiği her yerdeki kabile şefleri ile anlaşmalar imzalayacaktı (bu anlaşmaların metni ona Brüksel'den gönderilecekti). Ve de pek tabii rakiplerine karşı üstün zekasını kullanacaktı. 'Unutma,' dedi Kral, 'Fransız hükümeti Topluluk'umuza karşı oldukça dost canlısı bir tavır sergiliyor.'[30]

Dost canlısı olsalar da olmasalar da Stanley Afrika'ya döndükten sonra planlarını Fransızlar'dan saklamak doğrultusunda emir aldı. 14 Aralık'ta yeni bir takma isim kullanarak yola çıktı, Avrupa'dan ayrıldığı henüz fark edilmeden Kongo nehrinin ağzına vardığında Brazza'nın dört ay önündeydi.

18 Kasım günü Paris'te, Duclerc Makoko anlaşmasını memnuniyetle Temsilciler Meclisi'nin onayına sundu. Anlaşma, en ufak bir muhalefete maruz kalmadan onay-

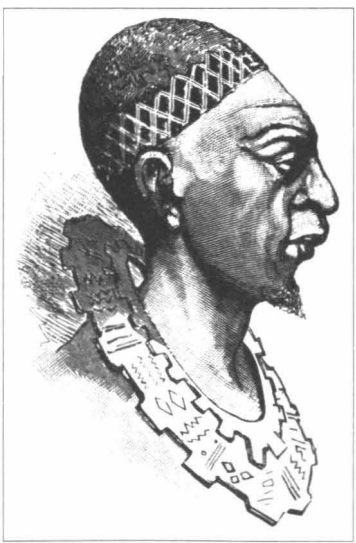
[29] F. Hird, *Stanley*, 186.
[30] Aynı eserde, 190.

landı. Duclerc hükumetinin kamuoyu nazarındaki imajı yükseldi. Brazza'nın kendi neslindeki Fransızlar arasında ünü zirvedeydi. Jauréguiberry ve Denizcilik Bakanlığı dahil tüm düşmanlarını alt etmişti. Paris onu bağrına basıyordu. Léon Gambetta Aralık ayında tabancasını temizlerken yanlışlıkla kendisini vurup kan zehirlenmesinden öldüğünde, milli kahramanın kortejine eşlik edecek isim olarak Brazza seçilmişti.

Nisan 1883'te Gabon'a döndüğünde, hükümetin ona Fransız hükümdarlığını Kongo'da mümkün olan her yere yayma emrini taşıyordu. Parlamento ona bin iki yüz yetmiş beş bin franklık bir ödenek ayırmıştı, ki bu miktar bir önceki seferinde aldığı ödeneğin on katıydı. Artık Stanley'e yalnızca hırs noktasında değil, sahip olduğu imkanlar açısından da kafa tutabilirdi. 88 beyaz adam, 291 Senegalli *laptot*, 400-500 civarında gemi tayfası ve ihtiyaçlarını karşılaması için 350 tonluk malzemesi vardı. Artık kimse ona yırtık şapkalı *va nu-pieds*, yani çıplak ayaklı serseri diyemezdi. Henüz sadece otuz bir yaşında olmasına rağmen sömürge valisi ünvanına sahipti.

Stanley Kongo'yu keşfetmişti. Leopold onu desteklemişti. Brazza Stanley ile yarışmıştı. Bu rekabet, Mısır'da yaşanan fiyaskoyu yeni yeni kabullenmekte olan Fransız kamuoyunun hayal gücünü cezbediyordu. Tarihçiler çok sonraları, kazalarla dolu bu tuhaf olaylar silsilesini Paylaşım'ın başlangıç noktası olarak belirleyeceklerdi.

Fakat o zamanlar Avrupa'daki kimse tüm bir kıtayı kapmak için bir yarışın başladığını tahmin edemezdi. Gladstone'un İngiltere'sinde, Mısır'ın geçici işgaline rağmen Afrika'nın güneyinde izlenen yayılmacı politikanın başarısızlığa uğradığı ve resmiyette desteklenmediği düşünülüyordu. Bismarck'ın Almanya'sında sömürgeci hareketin heyecanı hissedilmiyordu bile. Yalnızca Fransa'da vatanperverlik sömürgecilik ile el eleydi ama orada bile bu akım nispeten önemsiz görülüyordu. Haritada Kongo'yu gösterebilecek biri bile var mıydı ki?

O M. de Brazza adındaki enik için 350 tonluk levazımat hazırlatmak zorunda kaldığı için dişlerini sıkmakta olan Denizcilik Bakanı Amiral Jauréguiberry'ye Kongo mevzuu uzak ve saçma geliyordu. Jauréguiberry Fransa'nın Afrika'da büyük bir güce kavuşmasını tutkuyla destekliyordu. Fakat öncelikle Sudan'ın batısını kontrol altına almalılardı. Fransız halkının ve temsilcilerinin itirazlarına rağmen, Kongo nehrinin 3200 kilometre kuzeybatısında yer alan bu çorak topraklarda Fransız ordusunun atılımı çoktan başlamıştı.

Eğer halk işi ciddiye almaya başladıysa, bakmaları gereken yön bu taraftaydı. Burada, Nijer nehri boyunca uzanan 2400 kilometrelik alanda olduğuna inandığı El Dorado, yakında ya Fransa ya da ezeli düşmanları Britanya tarafından fethedilecekti.

10. BÖLÜM

HAYAL ALEMİNDE

Yukarı Nijer ve Fransa
1 Şubat - Temmuz 1883

'Bolca ihtiyat ve bol cesaretin bir araya gelmesiyle,
o iğrenç [Tukolor] imparatorluğu tamamen yıkılabileceğimize inanıyorum....
Bence diğer herhangi bir politika, zayıf ve yersiz olacaktır
ve yalnızca İngiliz çıkarlarına hizmet edecektir.'
Albay Borgnis-Desbordes, Fransız yetkililerine,
9 Nisan 1881

Brazza hâlâ Paris'te şampanyasını yudumlarken, ışık-gölge oyununu andıran at sırtında beyaz subaylar, katırlar üzerinde beyaz askerler, at sırtında siyahi Sıpahiler ve yalınayak siyah *tirailleur*lerden oluşan savaş görmüş bir Fransız kıtası, Kongo'dan 3200 kilometre uzakta, yukarı Senegal nehrinin ötesindeki beyaz, kayalık yaylalar üzerindeki kervan yolundan doğuya doğru ağır ağır ilerlemekteydi.

Havzanın ötesindeki muhteşem nehire, Nijer'e ulaşmak için bu ıssız yolda ilerledikleri üçüncü mevsimdi. Aralık ile Nisan arasındaki kuru mevsimlerin çoğunda Sahra'dan esen sert, kuru, doğu rüzgârı *hamattan* tarafından direk gözlerine gelen gri-kahverengi bir toz ve kum bulutu içinde ilerlediler. 1 Şubat 1883'te son bayırı da geçtikten sonra Bamako'da ödüllerine kavuştular: Nijer nehri, serap değil, aksine pırıl pırıl bir su şeridi. Ormanlık tepelerden yılan gibi kıvrıla kıvrıla kavrulan ovaya inen, kaynağından yüzlerce kilometre uzakta bile yarım kilometre genişliğindeki bir nehir.

Kıta lideri mavi üniforma, deri tozluklar, beyaz pantolon ve Fransız sömürge topçuları Artillerie de Marine'in bir yarbayının beyaz tropik kaskını giyiyordu. Bu adam, Yarbay Gustave Borgnis-Desbordes idi; zorlu bir müşteri (gerek siyahi gerek beyaz herkes bu konuda hemfikirdi), ve sessizliği ile tanınan bir adamdı. Olur da konuşursa da dedikleri öyle hemen unutulmazdı. O soğuk, ifadesiz yüzünden kılıç kadar keskin bir bakış atardı ve ardından kısa, kulakta çınlayan bir emir gelirdi. Ancak 7 Şubat'ta, Bamako'daki ilk kamplarını kurduktan bir hafta sonra, Desbordes bir kereliğine kendini şımartmaya karar verdi: bir konuşma yapacaktı. Arkadaşı Yüzbaşı Louis Archinard,

on bir pare top atışıyla selamlayacaktı onu. Üç renkli bayrağı ilk kez kaldıracak ve yukarı Nijer'deki ilk Fransız kalesinin ilk taşını, batı Sudan'daki büyük Fransız imparatorluğunun temel taşını koyacaktı. Yurtiçi ve yurtdışındaki düşmanlara karşı üç yıllık mücadelelerinden sonra artık kutlama zamanı gelmişti.

Desbordes, kıtayı Bamako köyünün dışındaki, nehir kenarından yıllık selden korunacak kadar uzağa kurulmuş yüzlerce kerpiç kulübenın bulunduğu bir yere götürdü. İki yüz - üç yüz yarı çıplak Bambaralı yerli, onlara bakmak için şaşkınlık içerisinde dışarı çıktı. Kıtanın, Senegal'deki Saint-Louis'de bir geçit töreninde gibi bir havası vardı : iki bölük beyaz sömürge piyadesi, kırmızı pelerinli ve sarıklı, süvari kılıcı taşıyan at üzerindeki siyahi Sıpahiler, atışa hazır yeni Gras tüfekleriyle bol pantolonlu siyahi *tirailleur*ler, özel günler için sakladıkları mavi ve beyaz pelerinleriyle katırcılar ve eşekçiler. Yüzbaşı Archinard, topları kurusıkı mermilerle doldurdu ve Fransız subaylarından birinin hayranı olan Parisli bir hanımefendinin armağan ettiği şık bir Fransız bayrağı göndere çekildi. Ardından Desbordes konuşmasına başladı:

Kasım'da yukarı Senegal komutasını üstlendiğimde size şunları söylemiştim: 'Konuşmak için değil, görevimizi yapmak için Sudan'dayız. Nijer'e gitmeliyiz, ve gideceğiz.' İşte bugün, *oradayız*.

Ve onlara medenileştirme misyonlarını anlattı:

Sudan'ı işgale başladığımızda ne halde olduğumuzu hepiniz biliyorsunuz. 1880'de itici gücümüz ve Vali [Senegal Valisi] Brière de L'Isle'in bağlılığından başka hiçbir şeyimiz yoktu. Diyebilirim ki, dört bir yanımızdan gelen uğursuz uyarılarla başımız beladaydı...[1]

En az bu gördüğümüz Malinkalar ve Bambaralılar kadar vahşi, ilkel, dikkafalı ya da cahil olan atalarımız, Gauller miydik biz? Emin olun Bambaralılar ilk teklifinizle ticarete başlamayacaklardır. Onlar raylı trenleri, buharlı gemileri, telgrafı, döviz kurlarını bir anda kavrayamazlar...[2]

Ardından Desbordes, son üç yılda kaç kez onlara ayaklarının çamurda, başlarının bulutlarda olduğunu söylediğini hatırlattı. Çamur Senegal, bulutlar ise Bamako idi.

Ve ben düşündüm ki ... bu uzun boylu, ayakları ve elleri her yere uzanan bu kişi Fransa Cumhuriyeti olabilirdi; ve birden fark ettim ki, yolunu kesen çamurdan ve görüşünü engelleyen bulutlardan kurtulması için hiçbir engel yoktu.[3]

Desbordes konuşmasının sonuna geldi:

Her yanımızda fırtınanın uğultularını duyduğumuzdan, Bamako'da, belki de birliğimizin en tehlikeli zamanında bu sözleri duymanızı istedim. Bu fırtına, olacaklara karşı sakin ve soğukkanlı kalmamıza engel olmayacaktır.

Sonra Desbordes, yeni kalenin ilk taşını attı. Ne kadar da mütevazi bir tören, diye düşündü. Elinde, temelin geleceği için gömmek üzere yalnızca bir reçel kavanozundaki birkaç sikke, ve üzerinde cumhurbaşkanı ve Denizcilik Bakanı gibi birkaç ismin yazılı

[1] Albay Desbordes, 7 Şubat 1881, Méniaud, *Pionniers*, 1, 188.
[2] Aynı eserde, 1, 189-90.
[3] Aynı eserde, 1, 188.

olduğu bir kağıt vardı. Küçük üç renkli bayrak rüzgarda dalgalanıyordu. Topçu on bir pare topu ateşledi. Desbordes, sesin 'ayaklarımızın altındaki dağa ulaşmayacak' olduğunu' sözledi askerlerine, 'ama yankısı ... Senegal'in çok ötesindesinde dahi duyulacak.'[4]

Kasım 1880'de Desbordes, Senegal Valisi Albay Brière de L'Isle tarafından bu yeni kurulan bağımsız komuta için seçildi ve kendisine Herkül'ün Görevleri'nden biri olarak yukarı Senegal nehri ile yukarı Nijer nehrini üçlü bir bağlantı ile birleştirme emeği verildi - bir kaleler zinciri, telgraf ve bir demiryolu hattı. Böylelikle Segu'daki, Timbuktu'daki ve Nijer'in aşağısında yer alan -teşvikçilerin deyimiyle 'yeni bir Hindistan' olan- bilinmeyen topraklardaki efsanevi zenginlikleri sömürmeye başlayacaktı.

Nijer kıyısındaki yeni bir Hindistan rüyası, orada 1854-1861 ve 1863-1865 yılları arasında görev yapmış olan zorba Senegal Valisi Louis Faidherbe'den kalan bir mirastı. Faidherbe enerjik bir insandı ve zayıflığı, özellikle de Paris'teki politikacıların zayıflıklarıysa, hor görürdü. Abdül Kadir önderliğindeki fanatik İslami ayaklanmayı bastırmak için 200.000 Fransız birliğine ihtiyaç duyulduğu 1840'lı yılların Cezayir birliklerinin zorlu okulunda eğitim almıştı. Onun emperyalizm anlayışı bir diplomatın, bir işadamınınkinden farklıydı, bir askere göreydi. Askeri güvenlik ticaretten önce geliyordu ve savunmanın en iyi biçimi ilerlemekti. O günlerin Müslüman karşıtı önyargılarından uzak, tutkulu bir Afrikasever idi.

İlerleme planı kulağa oldukça basit geliyordu. Yukarı Senegal ve yukarı Nijer nehirleri arasındaki kasvetli havzada bir Fransız kaleleri zinciri oluşturulacaktı. Bamako'da Nijer nehri üzerine bir liman inşa edilecekti. Sonradan da Orta ve Aşağı Nijer nehirlerinden Segu, Timbuktu ve El Dorado'ya inilecekti.

1850 ve 1860'larda bir Fransız ilerlemesinin önündeki engel (1880'lerde kalacağı gibi), Müslüman din adamı El-Hac Ömer'in dehasıyla çölde kurulmuş bir İslam imparatorluğu olan, rakipleri Tekrurlar idi. Ömer halkını, Futa Toro'da yaşayan Tekrurlar'ı, Senegal nehrinin güneyindeki yurtlarına veda ederek doğudaki paganlara karşı açtığı on yıllık bir cihada katılmaya çağırmıştı. 1797 yılında doğmuş, Mekke'ye hacca gitmiş ve Halife olarak atanmıştı. 1852'de, doğudaki ruhlara tapan insanlara karşı cihat ilan etti. Binlerce *talibe* (dinî öğrenci) yardım için Ömer'in ayağına koştu. Ömer, onlara Avrupalı tüccarlardan satın alınan modern tüfeklerin yanı sıra, yerel üretimli siyah barut kullanan misket tüfekleri verdi. Çok geçmeden bölgedeki en güçlü ordu kontrolü altındaydı. Müslüman şeriatından doğan bir hevesle, ya da ganimet hevesiyle, ya da ikisi için de, doğuya, Kaarta'ya saldırdılar. Kısa bir süre sonra fethedilen arazi müritleri arasında parselleniyordu. Sünnetsizlerin vay haline! Camiler yapılıyor, şeriyat zorla dayatılıyor, Kaartalılar din değiştirmeye zorlanıyor, köleleştiriliyor ya da öldürülüyordu.

Ancak Faidherbe de doğuya ilerlemekteydi - ve Umar'ı kışkırtmaktan korkmuyordu. Umar'ın düşmanlarından birini, Senegal nehrinin 300 mil uzağındaki stratejik bir merkez olan Medine'ye bir Fransız kalesi inşa etmesine izin vermeye ikna etti. Kale hem Ömer'e karşı muhalefeti kuvvetlendirmek, hem de Nijer yolunda ilk üssü kurmak için gerekliydi. Ömer, oltaya takıldı ve 1857'de, kılıç ve misket tüfekleri kuşanmış ve

[4] Aynı eserde, 1, 190-1.

gözlerini cennete dikmiş yirmi bin *talibe*lik bir orduyla bu kaleyi kuşattı. Fakat kaleyi ele geçirmeye güçleri yetmedi ve aldıkları büyük kayıplar Ömer'in prestijine büyük bir darbe indirdi. Doğuya doğru çekilerek Senegal'in tamamını Fransızlara bıraktı.

Beledegu ve Segu'daki Bambara halkına karşı yaptığı cihadında daha başarılıydı. Nihayet 1861 yılında, yaklaşık otuz bin adamla, doğuya yüzlerce kilometre uzaktaki Müslüman bir Fulani sultanlığı olan Masina'yı istila etti. İlk başlarda Tanrı, Ömer'in daha önce misafirperverliklerinden neşeyle yararlandığı Müslüman kardeşlere yapılan bu saldırıyı kutsuyor - ya da hoşgörüyor - gibiydi. Masina'yı yönetmesi için yeğenlerinden birine verdi ve Timbuktu'dan haraç istedi. İşte şimdi Ömer altından kalkamayacağı şeylere kalkışmıştı. 1863'te Masina isyan etti, ve bunu Segu takip etti. Masina'nın başkenti Hamdallahi'nin kuşatılması sırasında Ömer, başı kesilerek öldürüldü.

Faidherbe, o yılın başında vali olarak görev yaptığı ikinci döneminde Ömer ve Tekrurlar'la barış antlaşması imzalamak üzere bir elçi göndermişti. Tekrurlar'la son hesaplaşmalarına kadar barışın Fransızlar'ın çıkarına uygun olduğuna inanıyordu. Elçisi cesur, yirmi altı yaşındaki denizci teğmen Eugène Mage'di. Faidherbe, Ömer'e cömert bir teklifte bulundu: havza boyunca kaleler zinciri ve ticaret merkezleri yapmak üzere araziyi kiralamasına izin verilmesi karşılığında, Ömer'in daha sonraki fetihlerini tanıyacaklarına söz verecekler, ona toplar ve tüfekler vereceklerdi.

Ancak, Teğmen Mage Segu'ya ulaşıncaya kadar, Ömer Hamdallahi'deki asiler tarafından öldürülmüştü. Masina ve Timbuctu kaybedilmişti ve bütün imparatorluk sallantıdaydı. Segu'da Bambaralıların çıkardığı isyanla, Ömer'in yeni sultan olan oğlu Ahmedü'nün eli kolu bağlanmıştı. Ahmedü yine de Teğmen Mage ile sıkı bir pazarlık yaptı. Sunacağı tek şey, Fransızların ona ağır silahlar vermesi koşuluyla, bir barış antlaşması ile bir ticari sözleşmeydi. Mage'in görevinin ana amacını, kaleler ve ticari merkezler için topraklarını kiraya vermeye ise reddetti.

Bu arada Faidherbe Paris'e geri dönmüştü ve Paris, Nijer nehri üzerindeki sözde El Dorado'ya olan ilgini kaybetmişti. Franko-Prusya savaşının felaketleri kapıdaydı. Fransa'da, Afrika'daki sömürge maceralarına harcayacak para kalmamıştı. Senegal kendi kendi başının çaresine bakmak zorundaydı. 1874 yılına gelindiğinde, temel ihraç ticareti - yerfıstığı ve kauçuk - dünya çapındaki bir arz artışı ile yüzde 30 oranında azalmıştı. 1870'lerin sonuna gelmeden Paris bir kez daha gözlerini Nijer'e doğru çevirmeye başlamıştı.

İlk plan, kulağa Jules Verne'in bir romanının başlığı gibi geliyordu: "Trans-Sahara", Akdeniz'den doğrudan Nijer'e uzanan, kavrulan kumlar üzerindeki 2500 kilometrelik bir demiryolu. Temsilciler Meclisi'nde, bu inanılmaz plan sanki bir Paris banliyö hattı planıymış gibi ciddiyetle karşılandı. O zamanlarda Bayındırlık Bakanı olan Charles de Freycinet, ve aynı şekilde Gambetta'nın en yakın danışmanları Paul Bert ve Maurice Rouvier de bu plana bayıldı. Sponsorlarından birinin ısrarla öne sürdüğü gibi, Trans-Sahara, 'bir Fransız Hindistan'ı, İngiliz'lerin Hindistan'ının zenginliği ve bolluğuyla yarışacak; ticaret ve sanayi için sınırsız pazarlar açacak [ve] medenileştirme dürtülerimize engel olmayacak ... muazzam bir sömürge imparatorluğu' yaratacaktı.[5] Rouvier

[5] Soleillet, *Avenir de la France en Afrique* ve Duponchel, *Le Chemin de Fer-Trans Saharien*, 218, her ikisi de Kanya-

batı Sudan'ın zenginlikleriyle böbürleniyordu: 'Orada, büyük nehirler ve büyük göllerle sulanan, inanılmaz verimli bölgelerin bulunduğu, iki yüz milyon insanın yaşadığı geniş topraklar var. Bu bölgeler, ticaretimiz için sınırsız fırsatlar sunmaz mı?'[6] 1879'un sonuna gelinmeden, Meclis, rotanın ön araştırmaları için sekiz yüz bin frank (otuz iki bin sterlin) ayırmaya oy birliğiyle karar verdi. Ancak iki yıl içinde plandan vazgeçildi; Albay Flatters'ın liderlik ettiği araştırma ekibi, göçebe Tuaregler tarafından katledilmişti.

Daha az kahramanca olsa da, Faidherbe'nin önerdiği şekilde, Nijer'e Senegal üzerinden, batıdan ilerlemek daha mantıklıydı. 1880'de Faidherbe'nin planı, Denizcilik Bakanı Amiral Jean Jauréguiberry tarafından yeniden gündeme getirildi. Genç bir yüzbaşı iken Faidherbe'nin görev yaptığı iki dönem arasındaki sürece Senegal Valisi olarak görev yapmıştı. Faidherbe ile aynı ölçüde enerjik, ama densiz idi.. Faidherbe bile, beyaz tüccarları uzaklaştırma ve Futa Toro'daki yerli köylerini yakma üzerine beceriksiz politikası karşısında şok olmuştu. Zaman, Jauréguiberry'nin politik tarzına bir şey katmamıştı. Meclis'te hâlâ patavatsız davranışlarını sürdürüyordu, ama en azından ne istediğini biliyordu: bu 'yeni Hindistan'ın servetinden faydalanmak için batı Sudan'ın tamamına hükmetmek.

Rue Royale'deki Denizcilik Bakanlığı'nda yetkililer, Senegal-Nijer demiryoluna ilişkin tahminlerde bulundular: iki nehir arasındaki demiryolu için 45 milyon frank, hattı korumak için yapılacak kaleler için 82 milyon frank - eğer hat Atlantik kıyısından başlayacak olursa, toplamda 120 milyon franka (4.8 milyon sterline) mal olacaktı. Yakında bu tahminlerin tuhaf bir şekilde düşük olduğu ortaya çıkacaktı, ama Temsilciler Meclisi'ni daha şimdiden dehşete düşürmüştü. Şubat 1880'de, Jauréguiberry, ilk taksit olarak 9 milyon istedi. Parlamento'dan tek koparabildiği ise, uzun bir gecikmenin ardından Haziran'da oylamayla karar verilen 1.3 milyon frank idi. Jauréguiberry'nin, Senegal Valisi'ni demiryolu yapımında önceliğin barış olduğu konusunda uyarması gerekti; hangi sebeple olursa olsun bütçeyi aşmamalıydı. Sonra ise Rue Royale'deki Denizcilik Bakanlığı'ndaki görevinden - bir süreliğine - ayrıldı.

Senegal'deki Saint-Louis Valisi Köşkü'nde, Albay Brière de L'Isle uyarıları duymazdan gelmişti. Cezayir askeri okulunun ateş yutanlarından biriydi; Jauréguiberry veya Faidherbe'den daha müsamahasız ve daha itaatsiz idi. *Fait accompli* kullanımında uzmanlaşmıştı. Paris'ten gelen itirazlara verdiği yanıt daima aynıydı. Koloninin güvenliğini sağlamak mümkün olduğunu anlaması bir hayli zaman almıştı. 1877'de bir Fransız kıtasını Futa Toro'ya sokmuş ve yerlileri Fransız mandasını kabul etmeye zorlamıştı. Ertesi yıl, yukarı Senegal'deki Sabouciré kalesine saldırdı. Paris, bütçeye dair korkularını yutarak yeni yayılmacılık politikasını kabul etti.

Ancak 1881 yılına gelindiğinde, Amiral Jauréguiberry'nin Rue Royale'deki yerini alan Amiral Cloué, Albay Brière de L'Isle'nin kendini dev aynasında gördüğüne kanaat getirdi. Brièr, demiryolunun barışçık bir şekilde yapımına öncelik verilmesi kararını reddetti. Yukarı Senegal komutanı Albay Borgnis-Desbordes'a Nijer'e cezai bir sefer

[6] Forstner, *Conquest*, 61'den alıntı yapılmıştır.

[*] Rouvier raporu, 10 Haziran 1879, Kanya-Forstner, *Conquest*, 63'ten alıntı yapılmıştır.

düzenlemesini ve Bamako'ya manda yönetimini zorla kabul ettirmesini emretmişti. Brière emirlere karşı gelmişti. Paris'e zan altında geri çağırılmışı.

Brière'nin düşüşüyle ilgili haber, Albay Desbordes'i rahatsız etmedi; aksine, daha rahat davranması için ortam hazırladı, çünkü Brière onu kontrol edebilecek tek insandı. Sonradan Brière'in yerine geçenler her ne kadar Paris'te Amiral Cloué'yi memnun etmeyi denefierse de, başlarının çaresine bakamıyorlardı. Yağmurlu mevsimlerde, tifo ve sarı humma salgınları, aşağı Senegal'i esir aldı. Hastalıklar dört ay içinde Brière'in ilk halefinin ölümüne yol açtı. İkinci halef salgınların yarattığı kaosu kaldırmadı ve büyük yeni demiryoluna dair tüm umutlar terk edildikten sonra görevden alındı.

Demiryolunun yapımı yılan hikayesine dönmüştü. Halihazırda milyonlarca frank harcamıştı ve hâlâ bir metrelik bir yol bile yapılmamıştı. 1882 yılına gelindiğinde, yaptıkları tahminlerin tutarsız olduğunu fark ettiler. Ancak şimdiye kadar Denizcilik Bakanlığı, kayıplarını telafi etmek için büyük miktarlarda kamu parası harcamışlardı. Bakanlık, Meclise, milletvekillerinin gönülsüzce razı olduğu 7.5 milyon franklık yeni bir kredi talebinde bulundu. Daha da önemlisi, 1882 ilkbaharında Amiral Jauréguiberry, nihayet Nijer'e bir saldırı daha yapmaya kararlı bir şekilde Denizcilik Bakanı olarak görevine geri döndü.

Albay Desbordes izinliyken Paris'e döndüğü 1882 yazında, Rue Royale'de Jauréguiberry'nin yanına uğradı.

İki adam çok geçmeden görüştüler. Yukarı Senegal'deki harekatların son yılları ikisini de fazlasıyla hayal kırıklığına uğratmıştı. Her yıl yağışlı mevsimin bitiminde Fransız kıtası Senegal nehrinde yola çıkmış ve Nijer'e doğru ilerlemişti. Her yıl Senegal'de, tifo ve sarı humma, tedarik sorunları ve Paris'teki korkaklardan kaynaklanan birçok sorunla boğuşmuşlardı. Desbordes, Badumbe ve Kita'da, nehirleri arasındaki yol boyunca taş ve çamurdan yapılma iki tane kale inşa etti. Dökülen tüm kan ve harcanan tüm hazinelerin karşılığı yalnızca bunlardan ibaretti.

Desbordes, Batı Afrika'daki emperyalist rakiplerinin bu yılları boş geçirmediği konusunda amirini uyardı: Babası büyük Halife Ömer'den kalan Tekrur imparatorluğu Sultanı Ahmedü, imparatorluğunu elinde tutmak için savaşıyor; Gine dağlarındaki altın ve köle satışıyla finanse edilen görgüsüz Samori, Nijer'in güneyinde yeni bir imparatorluğun temellerini atıyor; kalleş Britanya Sierra Leone ve Gambiya'da stratejik üsler kuruyordu. Fransızlar yeterince hızlı davranmazlarsa Samori ve İngilizlerle yaşanacak bir çatışmadan kaçınılabilirdi. Fakat Tekrur Sultanı Ahmedü ile çarpışmayı önlemek pek mümkün değildi. Zira Fransızlar'ın üzerinde plan yaptığı yerler Ahmedü'nün imparatorlunun topraklarıydı.

Desbordes, iki yıl önce üstleri Takruri başkenti Segu'ya barışı temin etme görevi başlattıklarında bu yaklaşımı tiksintiyle karşılamıştı. Görev, kendisinin bir rakibi olan otuz bir yaşındaki Kaptan Joseph Simon Gallieni tarafından yürütülüyordu. Yıllar sonra Gallieni, sömürge diplomasisinin ustası olarak tanınacaktı. Ancak şu an neredeyse Desbordes kadar savaşçı bir karaktere sahipti. Yerli Bambara kabilelerini alenen Takruri derebeylerine karşı isyan etmeye teşvik etmeye çalıştı, ama bir yandan

da Ahmedü'ye barış ve dostluk sözü verdi. Ancak casusları Ahmedü'ye Fransızların isyankar Bambaralar'ı kışkırmaya çalıştığını bildirdi. Gallieni, on ay boyunca hayatıyla tehdit edilerek Segu'dan kırk kilometre uzaklıktaki Nango'da bir çamurdan yapılma bir kulübede aklını başına alması (ya da başının komple alınması) için beklemeye zorlandı. Bu süreçte, İngilizler'in Ahmedü ile bir anlaşma üzerinde müzakere yapmaya hazırlanmakta olduklarından emin olmuştu ve onlardan önce davranmaya kararlıydı. Zaman içinde Ahmedü'yü ikna ederek Kasım 1880'de Ahmedü'nün Fransız mandasını kabul etmesi ve Fransa'nın Nijer üzerinde özel ticaret ve gezinim ayrıcalıkları olmasını şart koşan bir anlaşma imzaladı. Buna karşılık, Fransızlar, Sultan'ın topraklarında müstahkem kaleler inşa etmeyeceğine ve asla Takruri imparatorluğunu istila etmeyeceğine söz verdi. Ayrıca yeni haklarının karşılıklarını cömertçe ödeyeceklerdi: tüm teçhizatıyla beraber dört ağır dağ topu, 1000 tüfek ve 4000 mermi, ayrıca yıllık 10, 000 franklık kira, 200 çakmaklı tüfek, 200 top ve 200 varil barut.

Elbette Gallieni'nin kendi adına pazarlığa girişme niyeti yoktu. Ahmedü de pek niyetli görünmüyordu. Kurnaz Sultan, antlaşmanın Arapça versiyonunda Fransız mandasını kabul ettiği kısmı çıkararak ciddi bir teslimiyetten paçayı kurtardı. Neyse ki, Gallieni çok fazla ödün verdiği için Paris, Nango Antlaşmasını onaylamayı reddetti. Aksine Fransız tarafında, Şubat 1882'de Samori ile kanlı bir çarpışma yaşandığından, tedirgin bir ateşkes vardı.

Tedirgin ateşkes gibi, Gallieni'nin tepkisi de Desbordes'i memnun etti. Fakat Paris, ona ihtiyacı olan tam yetkiyi verecek miydi? 1882 yazında o gün Rue Royale'de Jauréguiberry'nin ofisinden çıkarken, kafasında yeni, cesur bir plan şekillenmeye başlamıştı. Bir sonraki harekat sezonu boyunca Bamako'da ilerlemesine izin verilecekti. Nijer'de atına biner binmez yukarı Senegal nehrinden karaya çıkarılan savaş gemilerini tekrar bir araya getirecekti. Ardından küçük kıta Sultan'ın başkentine ve Timbuktu'nun ötesine doğru ilerlemeye devam edebilirdi.

Bu planda tek bir bariz tehlike vardı. Rakiplerinin planları neydi? Eğer Ahmedü aklına koyduysa, silahları her ne kadar ilkel de olsa muazzam Takruri ordusu Fransızları bir kola fındığı gibi ezebilirdi.

* * *

Fransızların Ahmedü olarak bildikleri Müminlerin Lideri Ahmed bin Ömer, Segu'da iki katlı, çamur ve taştan yapılma, kendi tarzına uygun mütevazi bir sarayda oturuyordu. Afrika'da bir zamanlar hüküm sürmüş olan büyük İslami yöneticilerinin, Tunus Bey'inin ve Mısır Hidiv'inin aksine, krallığını yabancı bankerlere rehin vermemişti. Zaten yeterince savunmasızdı. Başkent Segu'nun heybetli bir görünümü vardı: Bamako'nun yaklaşık 250 kilometre doğusunda, Nijer nehrinin güney kıyısında uzanan, bir uçtan diğerine beş kilometre genişliğindeki surlarla çevrili bir şehirdi burası. Yine de, Avrupa topçularının tek bir nefesinde, bu üç buçuk metrelik taş ve çamurdan yapılma duvarların kartondan bir farkı kalmazdı.

1861'de Ömer'in fethettiği bu yer, yerel Bambaraların krallarının kalesi olarak doğmuştu. Ahmedü, Segu'yu özgün bir Takruri kalesi olarak yeniden inşa etti. Aşağıda

bir Bambara tapınağı yer alıyordu; sonradan putların asılı olduğu ağaçların yerine bir minare dikilerek tapınak bir camiye dönüştürüldü. Ahmed imparatorluğunun merkezi cephaneliğini ve hazinesini, müminlerin namaz kıldığı bu caminin karşısına kurdu. Cami aynı zamanda yirmi yıllık savaşın tüm ganimetlerinin - tamamı Fas veya Türk usûlü kumaşlarla süslenmiş sekiz yüz cariyesi ve belki de bir o kadar atı, Sudan altınlarıyla ve köleleriyle takas yapmak üzere develerle Sahra'nın bir ucundan diğer ucuna gönderilen şık kumaşlar - sığacağı kadar büyüktü.

Teğmen Mage'nin ifadesine göre, Ahmedü ziyaretçileriyle kendi mütevazi odalarında, etrafında bir grup vahşi görünümlü silahlı kölelerle, yerde bir keçi postu üzerinde oturarak görüşüyordu. İnsanlar daha genç olduğunu düşünse de kırk sekiz yaşındaydı.

Narin yüzünde sakin bir ifade var, ve entellektüel bir havaya sahip. Konuşurken biraz kekeliyor ama yumuşak ve nazikçe konuşuyor. Gözleri büyük, hoş görünümlü, ve burun yapısı ince. Alnı geniş ve açık. En nahoş görünen yeri ağzı, zira dudakları biraz dışarı doğru çıkıntılı. Ağrı ve geriye dönük çenesinden dolayı siyahları andırıyor. Cildinin rengi bronz rengine benziyor.[7]

Ahmedü, Rouen veya Strazburg'da yapılmış olabilecek mavi pamuklu bir sarık ve aynı malzemeden gevşek bir cübbe giymişti. Bir elinde bir tesbih tutuyordu ve konuşurken tehbih çekmeye devam ediyordu. Arkasında, keçi postunun üzerinde Arapça bir kitap, terlikleri ve kılıcı duruyordu.

Son yirmi yılı babasının imparatorluğunu tekrar bir araya getirmekye çalışarak harcamıştı. Bazen geleneksel Afrika savaş tekniklerini kullanmıştı; tüm kasabalar kılıçtan geçirilmiş ya da halkları köleleştirilmişti. Fakat orduları babasınınkinden çok daha zayıftı. Yine de, tercih ettiği silah diplomasiydi ve kendisi bu konusa uzmanlaşmıştı. İki merkezi il, Kaarta ve Segu, Ahmedü'nün üvey kardeşlerinin liderlik ettiği ayaklanma girişimlerine rağmen güvenli bir şekilde boyunduruk altına alınmıştı. Ömer'in yeğeninin bağımsız bir devlet olarak yönettiği Masina, onun kontrolünün ötesinde kalıyordu. Güneydoğudaki Dinguiray bölgesi de Ahmedü'nün bir kardeşi tarafından yönetiliyordu ve neredeyse bağımsızdı. Beledegu'da yaşayan Bambaralar'ın yalnızca bir kısmı bastırılabilmişti. Ahmedü, hali hazırda elinde tuttuğu yerleri serbest bir federasyon gibi yönetiyordu, ama dönemin standartlarına göre oldukça iyi idare ediyordu. Fransızlarla nasıl baş edileceği sorununu ise çözemiyordu. Yirmi yıldır iki imparatorluk arasında tedirgin bir ateşkes vardı. Ardından Desbordes, Takruri'leri Ahmedü'nün imparatorluğunun batısından sınır dışı ederek Nijer'e doğru ilerlemeye başladı. Bu son provokasyonla, Bamako'ya yapılan bu saldırıyla, barış devam edebilir miydi?

Ahmedü'nün savaşçılarının birçoğu, Sultan'ın bu ataletinden dolayı hissettikleri hayal kırıklığını gizleyemiyorlardı. En saldırgan olanları da Murgula'daki bir Takruri kalesinin askerleriydi; Kita'daki kendi kalelerine yönelik potansiyel bir tehdit oluşturdukları için Fransızlar tarafından sürgün edilmişlerdi. Bu Murgula mültecileri, Ahmedü'nün kardeşi ve Kaarta'daki Nioro Valisi olan Muhammed Muntaga'ya kaçtılar ve burada Fransızlar'ın nefretini körüklediler. Desbordes'e, yılan ısırığı tadında bir mektup gönderildi:

[7] Mage, *Voyage*, 67-8.

Allah'ın tüm topraklar için yolunu açtığı ve tüm insanlığın Hak yoluna döndürülmesini buyurduğu, Allah adına, ve sadece Allah'ın kanunlarına göre, kutsal bir uğurda savaşan Müminlerin Büyük Şeyhi Ömer oğlu Muhammed Muntaga'nın adıyla; sünnetsizler ve onların oğullarına, Albay Desbordes'e. Dilerim ki Allah sizin ve beraberinizdekilerin başlarına felatler yağdırsın... Kimse sizden daha cani, daha hain, daha aşağılık değildir.

Tek amacınızın ticaret için bir yol açmak olduğunu söylüyorsunuz. Bu tamamen bir palavra; akla ve mantığa aykırı. Arzunuz, ülkeyi yok etmek, ticaret yollarını kapatmak ve Müminlere savaş açmaktır...

Muntaga mektubunu şöyle sonlandırdı:

Karşılaşacağımız gün, gökteki kuşların yiyeceklerini başka yerlerde aramaları gerekmeyecek.[8]

İki yıl önce, Gallieni, anlaşmayı görüşmek üzere Nango'da bulunduğunda, Desbordes'in Kita'ya ilerlediği ve Goubanko'ya kışkırtıcı bir saldırıda bulunduğu haberleri Segu'daki Ahmedü'ye ulaşmıştı. Başkentte büyük heyecan vardı. 'Takruri imparatorluğunu ele geçirmekten başka bir şey düşünmeyen' beyazlara karşı tepki yükseliyordu. Danışmanları müzakereye çağrıldığında Ahmedü suratı asık ve sessizdi. Öfkeli danışmanlar şiddetten yanaydı. Ahmedü, onların Fransızlar'a karşı güvensizliğine ortaktı, ama provokasyona gelmeyi reddetti. Kasvetli bitiriş sözlerini Gallieni şöyle kaydetmişti: 'Her şeye karşın, ben yine de işi yüzbaşı [Gallieni] ile halletmek isterim. Ama dediğim gibi, kendisine güvenmiyorum. ... Bekleyeceğim, ve Fransızlar benimle savaşmak istiyorlarsa, Allah onlara karşı yanımda olacak.'[9]

Şimdi, 1883'te, Ahmedü hâlâ Fransızlarla savaşmaktan çekiniyordu. Geniş imparatorluğu üzerindeki hakimiyeti zayıf ve sallantıdaydı. Halkı hiziplere ayrılmıştı. İlk amacı, güney ve batı eyaletleri için tehdit teşkil eden muhalif Bambaraları bastırmaktı. Bu sırada Fransızlarla silahlarla ilgili bir anlaşma yapmaya çalışmaya da devam edecekti. Ancak silah alamazsa, en azından zaman kazanabilirdi. Fransızlarla yaşanacak bir çarpışma yıllarca ertelenebilirdi belki. O aralıkta da, karşı koymaları gereken başka düşmanları olurdu.

Ahmedü saldırı yapamayacak zayıf hissediyordu. Oysa Fransızlar daha da zayıftı ve ateş ve dizanteriden sayıları azalıyordu, ve Senegal'e uzanan ikmal hatları kopma noktasına gelmişti. Neden bu ikmal hatlarını kesip, kale tamamlanmadan evvel Bamako'yu ele geçirmesindi ki?

Fransızlar Ahmadü'nun antlaşmasını şiddetler reddettiler; o halde neden Fransızlar'ın Afrikalı düşmanlarıyla, özellikle güneyin yükselen yıldızı olan savaşçı Samori ile güçlerini birleştirmesinlerdi? Birlikte iki ordu, Takruri ve Samoriler Avrupalıları yenebilirdi. Gelecekteki zor yıllarda Ahmedü'nün istemeyerek de olsa benimsediği strateji buydu. Fakat 1883'te hâlâ aşağılanma ve lekelenmeden muzdaripti. Tek girişimi Fransız ticaretini boykot etmekti. Yeni yetme Samorileri göz ardı etti. Ahmedü, El

[8] Muntaga'dan Desbordes'a, Méniaud, *Pionniers*, 1, 177-8.
[9] Gallieni, *Voyage*.

Hac Ömer'in oğluydu. Samori'nin kimin oğluydu peki? Putlara tapan, bira düşkünü, sünnetsiz bir ahlak düşmanıydı, tıpkı Fransızlar gibi.

Bamako'nun birkaç kilometre güneyinde, küçük bir akarsunun büyük nehrinin ağaçlarla kaplı kıyılarına ulaştığı yerde Weyanko adında küçük bir köy vardı. Burası da diğer tüm Bambara köyleri kadar perişan görünüyordu: komşularından parçalanmış *tata*larla ve çamurdan yapılma bir dış savunma duvarı korunan ve etrafı dağılmış darı tarlaları ve meyve sebze bahçeleri ile çevrili bir dizi çamurdan yapılmış dikdörtgen kulübe. Samori'nin kardeşi Fabou önderliğindeki kuzey ordusunun bir çekirge sürüsü kadar tehlikeli binlerce silahşörünün 1883 Mart'ının son gününde aniden işgal ettikleri yer, işte burasıydı.

Köylüler Fabou'nun adamlarının iyi niteliklerini test etmeyi düşünmediler bile. Ardlarına bakmaksızın kaçtılar. Desbordes, Samori'nin adamlarının yaklaşıtığını duyduğu gün, nöbetçileri ona Bambaraların vadideki köylerini terk ettiklerini bildirdi. Söylentiler çoğaldıkça çoğaldı. Fabou'nun bir grup adamının nehrin güney kıyısında ilerlediği söylendi. Asıl asker grubu Bamako'yu doğrudan tehdit ederken, üçüncü bir müfrezenin belli ki tedarik hatlarını kesmek için tepelere doğru yönelmişti. Bamako ile Kita'yı birbirine bağlayan yolda, batıdaki engebeli araziden on günlük mesafedelerdi. Bamako çevresindeki bölge öylesine verimsizdi ki, garnizon neredeyse her gün kesimlik sığır ikmalinin yanı sıra, sık sık yaşanan kayıpların yerine yeni atlara ihtiyaç duyuyordu. Ancak yeni telgraf bağlantısı zaten bozulmuş,muhtemelen Fabou'nun adamları tarafından kesilmişti. Önlerindeki yol boyunca tüm köylerin panik içinde olduğu söyleniyordu.

Desbordes 31 Mart'ta, telgraf hattının yeniden açılması için bir risk alarak ufak bir kıta gönderdi. Tamamı Yüzbaşı Pietri komutasında olan kıta, *tirailleur* bölüğünün yarısı, katır üzerindeki beyaz askerler ve on iki Sıpahi'den oluşuyordu. Onlar tepelerde gözden kaybolurken, Borgnis-Desbordes'un sağ kolu Yüzbaşı Louis Archinard'ın içini bir ürpeti kapladı. Normalde kendine güvenen ve hatta kibirli biriydi, ama artık Pietri gittiğine göre, üç yüzden az sayıda silah tutan adam kalmıştı. Hastalıkların yol açtığı kayıplar giderek artıyordu; daha o gün, yüksek ateşten ölen dört beyaz askeri toprağa vermişti.

Archinard,günlüğüne 'Kimse böyle günlerden geçmek istemez'diye yazmıştı. 'Albay bu gece Samori'nin savaşçılarının bize saldıracağını düşünüyordu; tüm gece tetikte bekledik. Geceleri artık botlarınızı çıkaramayacağınız, ve elinizde tabancayla uyumanız gerektiği zamanlar olur. Her an tetikte olmak can sıkıcı bir hal almaya başlıyor.' Archinard, bulundukları yere Samori'nin iki taraftan saldırmasının beklendiğini öğrenmişti. 'Oldukça akıllıca bir plan olurdu bu, ancak kaleyi inşa etmemize müsaadde edilmesi çok düşüncesizceydi, kalenin için gerekli her şey neredeyse tamam.'[10] Ama civarda yaşanan panik inşayı yavaşlatıyordu. Bu büyük ölçüde artık kaçmış olan Bambaralar'ın zorla çalıştırılmasından kaynaklanıyordu. Albay, Archinard'a dış duvardaki boşluklarını ne pahasına olursa olsun kapatmasını söyledi, ve çok geçmeden Archinard söyleneni yaptı.

1 Nisan'da gece yarısından hemen sonra güvenlik birliğinden bir Sıpahi birçok düşmanın ileri karakollardan birinin önünden geçtiğini bağırarak hızla kapıya doğru

[10] Archinard'ın günlüğü, 31 Mart - 1 Nisan 1883, Méniaud, 1, 220.

gittiğinde, Archinard onun '*poisson d'avril sérieux*'[11] ('Nisan şakasını yutan gerçek bir aptal') olduğunu düşündü. Bir an içinde borazanlar alarm verdi ve ağır topçılar da dahil tüm garnizon bir araya toplandı. Dışarıdaki karanlıkta birkaç el tüfek sesi duyuldu - sonra ise çıt çıkmadı. Birkaç saat sonra da herkes oflaya poflaya yatağına döndü.

Ertesi sabah Sıpahi'nın haklı olduğu anlaşıldı. Fabou'nun büyük kıtası mola vermeksizin yürüyerek Weyanko'ya varmıştı. Piyadeleri saldırı yapmayı reddetti. Ama bazı süvariler karanlıkta Bamako duvarına çıkmış ve bir çobanı kılıçtan geçirmişlerdi. Garnizon, Archinard'ın duyduğu bu tüfek atışlarıyla onları korkutup kaçırırken, onlar da birkaç kesimlik sığır ve *tirailleur*lara ait birkaç kadın köleyi ele geçirmeye çalışıyorlardı.

Desbordes, Fabou'nun adamları iyice hazırlanamadan önce bir cephe taarruzu yapmaya karar verdi. Yarı bitmiş bir kale, eli kulağındaki yağmurlu günler, ve hastalığın kırıp geçirdiği bir garnizonla, düzenli bir kuşatmaya direnecek durumda değildi. Ama önce Bamako halkını etkilemek için askeri bir tören düzenledi. Yerel Mağribi tüccarların öncüsü Karamoko Bile'nin oldukça konukseverdi. Fakat aynı şey kardeşleri Tiekoro ve Sidikoro için pek söylenemezdi. Desbordes, Samori'nin adamlarıyla ittifak içinde olduklarına inanıyordu. Zaten köyün iyiliği için onları kalede rehin olarak tutuyordu. Şimdi kıta Fabou'ya karşı yürümeye başlamadan önce, Desbordes iki talihsiz tüccarı dışarı çıkarttırarak kurşuna dizdirdi.

242 kişilik kıta bir makineli tüfek ve iki topla korunuyordu. 2 Nisan'ın serin şafağında neşeyle Fabou'nun kampına saldırmaya gidiyorlardı. Birkaç saat sonra, öğlenin yakıcı sıcağında, sağ kalanlar sendeleyerek geri döndüler.

Beyaz askerler öylesine yorgundu ki, düşmemek için katırlarının kuyruklarına tutunmak zorunda kaldılar. Bazıları yaralanmıştı. Diğerleri de sedye üzerinde taşınıyorlardı. Her şey ters gitmişti. Fabou'nun adamları kamplarına yapılan cephe taarruzunu fanatik bir cesaretle geri püskürtmüşlerdi. Daha da kötüsü, ustalıkla ve zekice savaşmışlardı. Bir noktada sanki tüm Fransız kıtası alt edilmiş gibi görünüyordu. Mühimmat giderek azalıyordu. Tüfekleri tutulamayacak kadar ısınmıştı. Tek bir doktor yoktu; yaralılarla ilgilenebilecek sadece bir veteriner hekim vardı. Son mermi kutuları dağıtıldı ve , bir tanığın söylediğine göre, Avrupalılar'a son mermiyi kendileri için saklamaları tembihlendi. Ardından bir kare oluşturuldu ve sağ kalanlar perişan ve morali bozuk bir halde, gerisin geri kaleye geri döndüler.

İleriki birkaç günde moraller daha da bozuldu. Yüzbaşı Pietri'den hiçbir haber yoktu. Telgraf hâlâ çalışmıyordu ve adamlar hastalıktan ölmeye devam ediyorlardı. Archinard'ın dediği gibi, '*Nous étions tous très inquiets.*'[12] Üç yıl içinde Desbordes kendisini yenilmez görmeye başlamıştı ve bu da yaşanan tehlikeli geri püskürtmeyi daha da anlaşılmaz kılıyordu. Makineli tüfek ve ağır toplara korkusuzca göğüs geren yalnızca kısmen silahlı olan bu siyahi askerler de kimdi? Bu paganlara, cihatçı Müslümanlar'dan bile daha gözü dönmüş bir cesaretle savaşmayı öğreten, cennetten bir kılıç darbesi uzaktaki Milolu büyük savaşçı Samori kimdi hakikaten?

---

[11] Aynı eserde, 1 Nisan 1883.

[12] Archinard'ın günlüğü, 16 Nisan 1883, Méniaud, 1, 223.

* * *

Buzlu akarsuların ve dağ çayırlarının diyarı Gine Yaylaları'nın ormanlık eteklerinde, Nijer nehri ve onun getirdiği zenginlikler - Dion, Sankarani, ve Milo - bir şerit gibi yükselir. Güneyde, kayalık havzanın ötesinde, dağ akarsuları kayalıklardan aşağı yollarını bulur ve Gine Körfezi'ndeki yaylaları kesen engebeli yağmur ormanları arasında gözden kaybolur. Fakat kuzey eteklerinde her bir nehir dağları oyarak kendi göz alıcı vadisini yaratır, ve bunlardan en göz alıcı olanı da, tam bir Afrika Cenneti olan Milo vadisidir.

Konya adlı bölgede kola fıstığı ticareti Ortaçağ'dan beri gelişerek yöreye beklenmedik kazançlar sağlamıştır. Kola fıstığı ormanların açık alanlarında yetiştirilir, vadide pazarlanır ve daha sonra vahşi doğada ter dökerek Sudan ve ötesindeki çamurdan köy kentlere yüzlerce kilometre taşınırdı. İslam'da müsaade edilen az sayıdaki uyarıcılardan biri olan kola fıstığı, Müslüman Afrika ve Ortadoğu'ya lüks malları olarak satılırdı. Bu zahmetli ticareti organize etmek için Dyulalar, yani kıyılarda yaşayan Müslüman göçmenler gelirdi. Dyula'nın başkenti Kankan, Milo nehri kıyılarında bereketli bir çamur kulübeleri köyü idi.

Ticaret hatları gelişti ve daha sofistike hale geldi. hassas ve dayanıksız kola fıstığı için tasarlanan ana ticaret rotaları - adil pazarlar, kuru depolar, güvenilir muhafızlar, güçlü hamallar - aynı zamanda ormandan narin kadın köleler de sağlayabiliyorlardı. Karşılığında Sahra'dan tuz külçeleri ve kafilelerin çok daha uzaklara taşıdığı Kuzey Afrika'nın lüks malları getiriliyordu: Fas kumaşları, Tunus çömlekleri, Arabistan atları...

On sekizinci yüzyılda Dyula'da bir tür devrim gerçekleşti. Köle çeteleri güney ormanları üzerinden Gine ve Sierra Leone'un köle limanlarına sızdılar. Buradan Yeni Dünya'nın çiftliklerine gönderildiler. Hamallar, başlarının üstünde Eski Dünya'nın lüks mallarıyla ormandan geçerek geri döndüler: İspanyol bıçakları, İngiliz çaydanlıkları, Fransız kumaşları, her şeyden öte, her çeşit eski türden silahlar. Silahlar ve barut yakında temel gıda maddeleri kadar zaruri bir ihtiyaç halini alacaktı. Silahlar olmadan, şef ve halkı çok geçmeden Dyulalar tarafından yakalanarak köle limanlarında ticari mal olarak sergilenirlerdi.

Daha büyük bir Dyula devrimi, ektiğini biçen Milolu savaşçı Samori'ye karşı gerçekleşmek üzeriydi. Devrim, 1830'larda Kankanlı din adamı Mori-Ule Sise, Kankan'dan ayrılarak Konya ile Toro arasında yaşayan yerli paganlara karşı cihad ilan ettiğinde başladı. İlk başta Kankanlı tüccarlar pek oralı olmadılar. Ancak kuzeydeki Müslüman kenti Masina'daki Fûlaniler 1818'de cihad ilan ettiğinde onlardan ilham aldılar. Dyulalar bu Fûlani sığır yetiştiricileri ile ticaret yapar ve onları küçük görürlerdi. Ama Fûlaniler'in merkezi bir krallık fikri Mori-Ule Sise'nin amacına uygundu. Cihada baş koyacak bir orduya ve onları toplayacak bir başkentti ihtiyacı olan. Bölgenin o zamana dek gördüğü tek merkezi krallık olan Moriuledugu adlı mütevazı bir yerde her ikisini de buldu. Mori-Ule Sise çok geçmeden rakipleri tarafından kesilerek öldürülmüş ve cihadın sonunu getirememiş de olsa, oğulları cihadda sonuna kadar direndi. 1860'a gelindiğinde yukarı Konya ve Milo vadisinin efendileri olmuşlardı. Sonra ise

Samori'de baltayı taşa vurdular. Yerli paganlarla ittifak kuran Samori, 1860'lı yıllarda Milo'yu geri aldı ve çok geçmeden Malinke imparatorluğu, Futa Jallon'dan Bure'nin altın yataklarına kadar uzandı. 1880 yılına gelindiğinde Sise'yi yenmiş ve artık Dyula ağının merkezi haline gelmiş olan Kankan kapılarına dayanmıştı.

Çoğu büyük imparatorlukların kurucularının aksine Samori sıradan bir köylü ailesinden geliyordu. Ailesi, bir zamanlar Müslümanlığı benimsemiş, sonrasında yeniden paganizme ve çiftçiliğe dönmüş Ture kabilesindendi. Samori İslam'ın ticaret ve kurallarındansa sığır gütmeyi ve ruhlara tapmayı tercih etti. Kendisini Dyulularla özdeşleştirmişti. 1853'te, Samori yaklaşık yirmi üç yaşındayken talihsiz annesi, acımasız Sise tarafından kaçırıldı. Samori için ise bu bir talihsizlik değildi. Moriuledugu'da annesini kaçıranlardan savaş ve barışta ülkenin nasıl yönetileceğini, ve Sise'nin hatalarından nasıl faydalanacağını öğrenerek beş yıl geçirdi.

Nijer ile dağlar arasındaki herhangi bir hükümdarda eşi benzeri görülmemiş olan başarısını yaptığı iki yenilik açıklıyor. Her ikisi de, Samori'nin, Dyula devrimini nasıl adapte edip ve kendi amaçlarına uygun hale getireceğini anladığını gösteriyor. Birincisi, imparatorluğunun tamamında şaşırtıcı bir dini hoşgörü vardı. Paganlara din değiştirme ya da ölüm arasında bir seçim sunan geleneksel cihadın tek bedeli insan hayatı değildi. Aynı zamanda paganların çoğunlukta olduğu yerlerde tehlikeli ölçüde etkisizdi. Hem Mori-Ule hem de Takruriler'in yaptığı yanlış buydu. Bu siyah İslam imparatorlukları, sözde İslamcı Bambaralar gibi egemenliği altındakilere bir nefret öğretisi yayıyor, ama tıraşlı kafalı, suyla sarhoş olan efendilerinin pisliklerini gizleme zahmetine girmiyorlardı. Samori, din konusunda fanatik değildiyse de, dinin politik anlamda kullanımına saygı duyuyordu. Ruhlara tapan yurttaşları için pagan putu 'Faama' büyüsünü, Müslüman yurttaşları için ise 'İmam'ların sempatisini kullanıyordu. Ve herkese, hem Pagan hem Müslümanlara karşı aynı büyüleyici materyalizmi, aklı başıda olan tüm emperyalistlerin mesajını sunuyordu: imparatorluk barışı, ve barış da refahı doğuraccaktı. Dyulalar'ın geliştirdiği o ana ticaret yollarında imparatorluğun can damarı olan altın, köle ve kola fıstığı selleri akacaktı.

İkinci yenilik, askeri sistemdi. Samori, dahiyane bir askeri organizatördü. otuz binden fazla kişilik yeni model piyade ordusu ile fetihler yapıp imparatorluğunu yönetti. Merkezi bir krallık gibi merkezi ordu fikrini de Sise'den öğrenmişti. Sonrasında ise bunları kendisine bağlı bir sadakat sistemine dönüştürdü. Bilindiği üzere Afrikalı savaş beyleri, göreve aldığı askerleri savaş esirleri veya acemi askerler arasından seçerler ve yaş ve bölgelerine göre gruplandırırlar. Zaten her grubun kime sadakatle bağlı oldukları önceden belirlemiştir. Samori bu kalıbı kırmaya kararlıydı, bu yüzden her alayı rastgele seçilen askerlerin karışımından oluşturdu. Böylece her alay, Samori'ye bağlı yeni bir tür *esprit de corps* geliştirdi ve sonuçta bunlar Samori'nin en güvenilir savaşçılarından birinin komutası altındaki bir orduyu meydana getirdiler. Her ordu, imparatorluğun beş bölgesinden birine tahsis edildi. Merkezde, Samori'nin kendine ayırdığı Forobah (Güzel Toprak) karargahı vardı. Forobah'dan her şeyi denetim altında tutmasına olanak veren bir gizli ajan sistemini idare ediyordu. Kendisi için kişisel bir gurur kaynağı

olan modern tüfeklerin tedarikini kontrol ettiği yer de burasıydı. Üstün ateş güçlerinin muazzam sonuçları olacağını fark ettiği en yeni Fransız silahlarını taklit edebilmeleri için köyündeki demircileri eğitti. Ancak, genelde modern tüfeklerle donatılmış ve her zaman son derece disiplinli olan adamları, tahmin edilebileceği gibi modern savaş teknikleri konusunda eğitimli değillerdi. Samori, bir dahi organizatörü ve stratejist idi, ama Avrupalılar'la savaşma taktikleri hakkında henüz hiçbir şey bilmiyordu.

Öyleyse yeni imparatorluğunu genişletmek bir yana, Fransızların acımasız ilerleyişine nasıl karşı koyacaktı? Samori'nin bir cevap bulamadığı bu sorunun bir benzeri Ahmedü'nün de kafasını karıştırıyordu. Takrurilerle ittifak yapmaya pek meyilli değildi, tıpkı onların da böyle bir ittifakı istemediği gibi. Şimdilik elinden gelen tek şey kendi gücünü arttırmak ve Fransızlarla yaşanabilecek bir çatışmayı önlemeye çalışmaktı - ki bu çatışma bir süre sonra kaçınılmaz olabilirdi. Zaten 1882'de Desbordes önderliğindeki bir baskın müfrezesi, yakın zamanda Samori'nin ele geçirdiği Keniera adlı kasabaya saldırdığında, Fransızlar ile bir çatışma yaşanmıştı. Bu deneyim kendisine Avrupalılarla nasıl savaşılacağını bilmediğini öğretmişti, bu yüzden generallerine riske girmemeleri konusunda uyardı. Kuzey komutanı Fabou'ya, Bamako'yu Bambaralar'ın elinden alıp burayı stratejik bir üse çevirmesi emrini verdi fakat bu Desbordes'a saldırması anlamına gelmiyordu. Aksine, Samori, Nijer'de Fransızlar'a saldırmanın felâkete davetiye çıkarmak olacağını tahmin ediyordu.

On gün geçti ve Samori'nin tahminleri tam olarak doğrulandı. Desbordes, zayıflamış garnizonunu kurtarmak için hızlı bir çarpışma yapması gerektiğini biliyordu. 12 Nisan'da Fabou'nun savunma hattında bir kusuru fark etti - taş duvarın arkasında savunmasız bir boşluk vardı ve saldırısını bu boşluktan gerçekleştirdi. İki yüz *tirailleur* ve sömürge piyadelerinden oluşan bir kıta bu boşluktan geçerek kampa sızdı. Sonrası tam bir hengame idi. Fabou'nun adamları, Nijer'in öteki tarafına geçerek kaçtı ve geriye Desbordes'un adamlarının zaferle yanlarında sürükleyerek götürdüğü tonlarca tahıl ve yüzlerce kilo yerli barut bıraktı. Fabou'nun sazdan yapılma kulübelerinden oluşan kampı, hoş bir şenlik ateşine dönüştü.

Desbordes bir nefes daha aldı. Pietri'nin de bir kahramana yaraşır biçimde davrandığını öğrendiler. Düşmanı bozguna uğrattıktan sonra ikmal hayyını yeniden açmış ve kaybettikleri kesim sığırlarının tekrar ele geçirip bunlara bir de Fabou'nun sığır ve koyunlarını eklemişti. Nisan ayının sonunda Desbordes, Senegal'e güvenli bir şekilde dönebileceklerini düşünerek kaleyi tamamlamak ve korumak için sadece 155 kişilik bir garnizon bıraktı. Yola çıkmadan önce, siyahi *tirailleur*ler için bir zafer dansı düzenledi. Archinard, Bamako'nun yarı çıplak şefi Titi 'dansa yön verirken', Mağribi tüccarların yeni şefi Karamoko Bile'nin 'öldürülen iki kardeşi için yas tutarken görevinin başında' olduğunu gözlemleyerek alaycı bir şekilde onları izliyordu.[13]

* * *

Haberler Paris'e bildirildiğinde herkes, Desbordes'in ve küçük kıtasının kahramanlığına övgüler yağdırdı. 1881'deki Tunus fiyaskosundan sonra yakındığı ters tutu-

[13] Archinard'ın günlüğü, Nisan 1883, Méniaud, 1, 225.

ma rağmen, imparatorluk konusunda her zamankinden daha hevesli olan Jules Ferry, 1883'ün başlarında bir kez daha Meclis Başkanı (Başbakan) olmuştu. Bamako'nun 'cesaretleriyle, kararlılıklarıyla ve hünerlerinin çeşitliliğiyle bizleri şaşırtan Fransa'nın kahraman çocukları' tarafından alınmasını bir zafer olarak karşıladı.

Aslında Ferry'nin, Desbordes'in batı Sudan'daki imparatorluğu genişletmeye yönelik saldırgan tutumunu destekleyemesi en ufak bir risk teşkil etmiyordu. Tunus'tan veya Uzak Doğu'dan farklı olarak, Sudan siyasi açıdan güvenliydi. Temsilciler Meclisi'nde sömürgecilik fikrine genelde iki açıdan karşı çıkılıyordu: bu maceralar Fransa'nın metropolitan ordusunu zayıflatıyor ve bu nedenle Kaybedilen Bölgeler'i geri alarak hesaplaşma gününü erteliyordu; aksi halde adları *affairisme* ve Gambetta'nın sıklıkla suçlandığı hileli mali spekülasyonlarla kirletilirdi. Sudan her iki açıdan da sorunsuzdu. Garnizonu hiçbir zaman 4000 kişiyi aşmamıştı. Fransa'nın bu kahraman çocukları, yalnızca sağlıksız kolonilerde görev yapmak üzere ayrılmış olan hor görülen deniz piyade sınıfından alınmıştı. Ve şimdiye dek kimse orada *affairisme* hayali kurduracak zenginliklerle karşılaşmamıştı.

Sudan'daki Fransız fatihlerin Paris'teki itibarı da güvende idi. Desbordes, bayrağa hizmet etmek ve askeri kariyerini ilerletmek için verilen emirlere itaatsizlik etmiş olması artık bir sorun teşkil etmiyordu. *Fait accompli* Cezayir'de olduğu gibi Sudan'da da yenilmez olduğunu göstermişti. Faidherbe'nin büyük planının ilk bölümünü tamamlamıştı: Senegal'i ve Nijer'i birbirine bağlayan bir dizi kale inşa etmsek ve nehrin üzerinde bir üs kurmak. Meclis'teki sol kanattan hiçbir temsilci artık Fransız ordusunu Nijer üzerindeki bu yeni imparatorluktan çekmeye çalışmaya cüret edemezdi. Geri çekilmek düşünülemezdi bile. Bayrağa leke sürülmesinin yanı sıra, Senegal'in güvenliği için de muhtemel bir risk söz konusu olurdu. En ufak bir zayıflık gösterdikleri anda, Fransız Batı Afrika'nın bir iskambil kule gibi yerle bir olacağı iddia ediliyordu. Ferry'nin Clemenceau gibi en amansız düşmanlarının bile, yeni sömürgeciliğin bu zaferini kabullenmesi gerekiyordu.

Hiç kimse Debordes'un başarılarını kendisi kadar net göremedi. Mayıs ayında Senegal nehri üzerinden Saint-Louis'e geri döndü ve Bamako kahramanlarının fazlasıyla itici bulduğu Vali vekili Le Boucher ile görüştü. Saint-Louis'te her zaman görülen, ama bu kez Le Boucher'in selefi Servatius'u da öldürecek kadar ciddi bir tifo salgını vardı. Askerlerini yakındaki bir adada karantina altında bulmak Desbordes'i tiksindirdi. Jauréguiberry'e şiddetle karşı çıktı, ve görevinden istifa etmesi gerektiğini bahane ederek onu tutukladı. Tahmin ettiği üzere Jauréguiberry istifa etmeyi reddetti.Le Boucher kınandı, ve Desbordes, Denizcilik Bakanlığı'nda Sudan uzmanı olarak görev yapmak üzere Paris'e geri çağrıldı.

Desbordes'in Paris'e dönüşü, muhtemelen onun da önceden tahmin ettiği gibi, sarkacın yeni bir salınımıyla çakıştı. Öfkeli yayılmacı Jauréguiberry'nin yerini daha sakin ve daha aklı başında bir Denizcilik Bakanı aldı. Temsilciler Meclisi'nde Jauréguiberry'nin kontrolü kaybettiğine dair bir kanı vardı. Temmuz ayında yapılan aynı oturumda Ferry, Desbordes'a övgüler yağdırmak zorunda kaldı. Sudan'ın feci mali durumuna dair genel bir eleştiri vardı. Trans-Sudan demiryolu, teşvikçilerini gülünç bir duruma düşürmüştü. Tahmini maliyet şimdi ikiye katlanmış, halihazırda 60 milyon frank harcanmış, ve

yalnızca birkaç kilometre yol yapılmıştı. Temsilciler Meclisi, gönülsüzce 4 milyon frank daha vemeye razı oldu. Ancak demiryolunun geleceğine artık şüpheyle bakılıyordu ve Bamako'nun ötesine ilerleme ümitleri demiryoluna bağlıydı.

Desbordes, Rue Royale'daki yeni ofis merdivenlerini çıkarken, Nijer'e yapılan koşuşturmanın başladığı gibi aniden sona erdiğini farketmiş olmalıydı. Şu an için üstünlük Fransa'nın düşmanlarına, Ahmedü ile Samori'ye geçiyordu. Belki de şanslarını kullanamayacak kadar zayıftılar - Desbordes buna kesin gözüyle bakıyordu - ancak Fransız halkı Nijer'e olan ilgisini kaybediyordu. Sonraki aşama kesinlikle bir hayal kırıklığı olacaktı. Bariz sebeplerden ötürü bunun gerçekleşmesi oldukça muhtemeldi. Trans-Sudan demiryolu halkın yoğum ilgisini çekmişti çünkü o El Dorado'ya giden bir tren bileti olacaktı. Fakat altın var mıydı orada - sahiden, bu çorak tepelerde kayda değer herhangi bir şey var mıydı? Ordunun yukarı Nijer'de keşfettiği hiçbir şey - Bamako'daki harabeye dönmüş çamurdan evler, açlık çeken sığırlar, taşlı topraklar, vahşi toplumlar - işadamlarının zerre ilgisini çekmiyordu. Şimdi ise Fransız halkı yukarı Nijer'i, ona ziyadesiyle değer veren insanlara, kahraman deniz piyadelerine bırakmaya kararlıydı. Ama bu işe yaramaz bölgeye sahip olmak için tek bir frank daha harcamaya yanaşmıyorlardı.

Denizcilik Bakanlığı'nda dahi yukarı Nijer'e dair beklentiler konusunda giderek artan şüpheler vardı. Jauréguiberry'nin halefleri, aynı nehrin aşağısında yer alan, 2500 kilometre uzaktaki daha makul bir El Dorado'ya göz dikiyorlardı. Palmiye korularının arasında, deltanın dere ve bataklıklarında, ticaret ganimetleri öyle zengindi ki, ufukta iki ana rakip arasında Afrika'da gerçekleşecek ciddi bir üstünlük yarışı görünüyordu. Doğuştan ticarete yatkın olan İngilizler şu an avantaj sahibiydi. Hayal aleminde gezen Fransızlar batı Sudan'da zaman kaybetmişlerdi. Arayı kapatmak için çok mu geç kalmışlardı? Ne de olsa, Faidherbe'nin yeni bir Hindistan hayalinin ikinci kısmı aşağı Nijer idi.

11. BÖLÜM

HEWETT BAYRAĞI KALDIRIYOR

Londra ve Batı Afrika
Ocak 1883 - 19 Temmuz 1884 ve öncesi

'Hizmetkarlarınız olan bizler, bir araya gelerek size sevecen bir mektup yazmayı düşündük... Dileriz ki kanunlarınız bizim topraklarımıza da gelsin. Tüm usullerimizi değiştirmek niyetindeyiz ve de Konsolos'unuzun sözünden çıkmayız.'
İngiliz mandasına girmek için Kral Acqua, Prens Dido ve diğerleri tarafından Kraliçe Viktorya'ya gönderilen dilekçe, Kamerun nehri, 1880

Fransa'nın göz bebeği Brazza'nın, Kongo için yeni planları vardı. Desbordes ve beraberindeki kahramanlar Nijer nehrinin yukarısına doğru, üç renkli bayrağı sırtlayarak yola çıkacaklardı. Fakat 1883 yılının Ocak ayında İngiliz gazetelerinde ufak puntolarla ile yazılan ve Afrika'da gerçekleşmekte olan bu iki olaydan hiçbiri, İngiliz Kabinesi'nde böylesine büyük bir karmaşaya yol açmamıştı. Asıl sıkıntı anavatana çok daha yakındı.

Liberal Parti'nin ete kemiğe bürünmüş hali olan Gladstone'un sağlığı kötüye gidiyordu. Artık yetmiş dört yaşındaydı, huysuz, depresif bir haldeydi ve uykusuzluktan şikayet ediyordu. En kötü günlerinde bile - 1882 yılının Mayıs ayında Lord Frederick'in cinayete kurban gitmesi ya da Temmuz ayında nefeslerini tutmuş halde Arabi'nin son direnişi ile ilgili haber almayı beklerken - Gladstone tek seferde yedi veya sekiz saat kadar deliksiz uyuyabilmekle övünürdü. Bugünlerde ise dört saati zor buluyordu. Kraliçe onu sürekli Granville'in Dışişleri Bakanlığı'ndaki yardımcısı Sör Charles Dilke hakkında sıkıştırıp duruyordu. Dilke'den nefret ediyordu. Adam güvenilmez biriydi, Kabine'ye uygun değildi; gizliden gizliye cumhuriyetçi olduğundan emindi. Peki ya kendi Başbakan'ına, ona yarım yüzyıldır hizmet eden bu adama güveniyor muydu? Gladstone, bu tip 'şahsi sorulardan usandığını' söylüyordu. Arkadaşları, uzun zamandır diline doladığı o istifa tehdidini gerçeğe dönüştürmesinden korkuyorlardı.

Gladstone'un bu kadar tuhaf ve abartılı tepkiler vermesini, belki de bir vicdan muhasebesi içinde olmasını Mısır'ın ele geçirilmesine bağlamak mümkün müydü? Attıkları o adımın muazzamlığının farkına Liberaller de Toriler de, İngilizler de Fransızlar da yeni yeni varmaktaydılar. Sultan'ın yanına gönderilen İngiliz Büyükel-

çisi Lord Dufferin'in Mısır hakkındaki ürkütücü raporu ellerine yeni ulaşmıştı. Çifte kontrol uygulamasını sonlandırmalıydılar: Fransızlar ile kurdukları ortaklığın devam etmesi mümkün değildi. Mısır'ı planladıkları şekilde çekip çevirebilmek için her şeye müdahale edebilmeleri gerekiyordu ve Britanya bu noktada yalnız hareket etmeliydi. Vergilendirme, adalet, tarım, hemen her şey berbat haldeydi. Ahıra dönmüş olan bu ülkeyi temizlemek en az beş yıl sürecekti; bu süreç boyunca da İngiliz ordusunun bir kısmı işgal gücü olarak orada kalmak zorundaydı. Dolayısıyla Liberaller Mısır'da kapana kısılmış olacaklardı. İşte bu, henüz resmiyete dökülmemiş, yepyeni bir imparatorluktu, artık görünmez değildi. Herkes onları, fethettikleri bu ülkenin hükümdarları olarak görecekti. Mısır'ı sanki İngiliz İmparatorluğu'na yeni katılan bir eyaletmiş gibi, Hindistan'ın batı kesimiymiş gibi bariz bir biçimde yönetecekler - o barizliğin üzerini de Hidiv'in tahtı ile hafifçe örteceklerdi.

Gladstone Mısır'a bu şekilde bağlanmak fikrinden tiksindi, ki ikiyüzlü olarak anılmanın verdiği histen daha çok nefret eden birini bulmak mümkün değildi. İstila konusunda vicdanı temizdi. Kendisi bir emperyalist değildi ve İmparatorluk'a Mısır'ın tek bir dönümünü bile katmamıştı. Yapılan müdahale diğer Güçler'in, özellikle de Fransa'nın başarısızlıkları yüzünden, sorumluluklarının daha ciddiye alınması noktasında Britanya'nın elinin zorlanmış olmasının bir sonucuydu. Mısırlılar'ı (ve de senet sahiplerini) kaostan çekip çıkaracak biri lazımdı. Eğer onları kendi hallerine bıraksaydı, kaos eskisinden de beter bir hal alacaktı. Gladstone'un arkasına sığındığı ulvi sebep buydu. Fakat eğer şimdi havlu atıp Başbakanlık görevinden istifa ederse, o sebep ulvi olmaktan uzaklaşacaktı.

Bu ihtimal Kabine'ye, en çok da Koca İhtiyar'ın muhtemel haleflerinden en popüleri, Avam Kamarası'nın baş adayı Lord Hartington'ın ve dışişleri bakanı, Lordlar Kamarası'nın baş adayı, Gladstone'un Kabine'deki yardımcısı kara aygır Lord Granville'in içine korku salıyordu. Hartington'ın da, Granville'in de Liberal Parti'yi parçalanmaktan bir günlüğüne alıkoyabileceklerine dair pek umut yoktu.

1883 yılının Ocak ayına gelindiğinde, Gladstone'un Fransa'nın güneyinde yer alan Cannes'da bir kış tatili yapmayı kabul ettiği duyulduğunda Lord Granville'in içi rahatlamıştı. O yurtdışındayken, yerine Granville bakacaktı. Bu plan tüm Liberaller'in işine geliyordu. Şimdilik tartışma sebebi olacak pek fazla şey yoktu; kalan tek mevzu Londra yerel yönetimi için ödenek çıkarmaktı. Pek tabii İrlanda konusundaki ızdırap verici boğuşmaların hiçbiri henüz tam olarak nihayete erdirilememişti. Fakat en azından Kabine biraz rahatlayabilecekti. Alman ve Fransız basın organları İngiltere hakkında öfkeyle atıp tutuyor da olsa, Avrupa'ya barış hakimdi. Mısır'ın istilasının en kötü yan etkisi Fransız kamuoyunun kıskançlığını kamçılaması ve Britanya'nın Fransız liderler ile diplomatik ilişkilerinin sekteye uğramaya başlamasıydı. Almanya'da ise halkın İngiliz karşıtlığına Bismarck'ın yüz vermeyeceği, o her zamanki şüpheci tavrıyla da olsa Britanya'ya sadık kalacağından eminlerdi. Ne de olsa 1878 yılında Fransa 'Tunus meyvesini dalından koparıp ağzına atarken', Britanya'nın da Mısır'ı alması fikrini ortaya atan Bismarck olmuştu.

Lord Granville'in siyasetçiden ziyade diplomat olduğu söylenebilirdi. Kendisi tipik bir Whig idi: cazibeli, yakışıklı, görgülü ve yaratıcılık yetenekleri konusunda - haklı olarak - mütevazi. İlhamını Gladstone'un sonu gelmeyecek gibi görünen fikirlerinden alıyordu. Olur da o fikirlerin sonu gelirse, tıpkı Mısır ve Güney Afrika mevzularında olduğu gibi, genellikle İrlanda yüzünden olurdu. Afrika da Gladstone'u büyülemekte yetersiz kalmıştı. Tiksindirici bir kıtaydı orası, ulvi amaçlardan yoksun ve hastalık dolu bir bataklıktı, ahlakı yozlaştıran, beyaz adamların da vahşilerin seviyesine düşmesine sebep olan bir yerdi. Orada yapılan hiçbir girişim başarıya ulaşmıyordu, tabii Gladstone'un atalarının aile mirasını biriktirdikleri bir tür ticaret hariç. Köle ticaretiydi söz konusu olan. Bunun düşüncesi dahi Gladstone'un içini titretmiş olmalıydı.

Granville, her ne kadar asil ruhlu İngiliz toprak sahiplerinin soyundan geliyor olduğunu yansıtsa da, o da Afrika'yı ve özellikle Gambiya'dan Kongo'ya uzanan batı yakasındaki tehlikeli kısmını pek önemsemiyordu. İngiltere'nin oradaki menfaatleri hiçbir zaman stratejik açıdan önem taşımamıştı; o menfaatler aslen tüccarların menfaatleriydi. Granville'in yüzü buruştu. Bu tip ticari meseleleri mümkün olduğunca Dışişleri Bakanlığı'na ve radikal ruhlu yardımcısı Charles Dilke'e havale ediyordu. Ne de olsa Dilke'nin ailesi zenginliklerini ticaretten kazanmışlardı. Fakat Dilke Batı Afrika'da sinir bozucu bir tavıra bürünmüştü. Tez canlı İngiliz Konsolosu Edward Hewett'ın tarafını tutmuştu. Hewett bir önceki sene gönderdiği absürd mektupta Oil Rivers bölgesinin tamamını Britanya'nın resmi himaye altına almasını talep etmişti. Bu bölge, orada üretilen palm yağının ismini alan ve Lagos'tan Nijer Deltası ve Calabar'a doğru, Kamerun'a kadar 480 kilometre boyunca uzanan bir şeritti. (Lagos'un da eklenmesiyle birlikte günümüz Nijerya kıyısının tamamını kapsıyordu.) Granville mevzunun ardındaki mantığı görmekte zorlanıyordu. Britanya zaten hali hazırda Oil Rivers'ın kontrolüne yeterince sahip değil miydi? Gayri resmi bir imparatorluk kafi değil miydi?

O zamanlardaki genel algı, İngiliz bayrağının İngiliz ticaretini kötü yönde etkiliyor olduğu doğrultusundaydı. Her halükarda ticaretin yapıldığı yerlerde bayrağın dalgalanması birkaç nesil sonra, hayat resmi egemenliği gerektirecek kadar karmaşıklaştığında ve işler bunun maliyetini kaldırabilecek kadar büyüdüğünde gerçekleştirilebilirdi. Şimdilik tüccarlar hayatı kolaylaştırıyorlardı ve yaşanan siyasi boşluk sayesinde işler tıkırında ilerliyordu. Gizli ve göze görünmeyen imparatorluk buydu işte, İngiliz konsoloslukları ve İngiliz savaş gemilerinin tüm Afrika kıyılarına taşıdığı gayri resmi güç şebekesi aracılığı ile desteklenen, tıpkı bir elektirik ağı gibi görünmez olan bir ticaret şebekesiydi.

Koloni Bakanı Kimberley de Granville ile aynı fikirdeydi ve Hewett'ın tasarısını veto etmeye çalışmıştı. Dilke'in eli kolu bağlıydı. Tek yapabildiği şey Hewett'tan Dışişleri Bakanlığı'na Kamerun'daki durumu bildirip resmi himaye için gerekçelerini, tabii eğer gerçekten vardıysa, onlara sunmasını istemekti.

Belayı başlarına saran mektup, bazı Kamerun'lu kabile şeflerinin ('krallar' ve 'prenslerin') Kraliçe Viktorya'ya maruzatta bulundukları 'sevecen mektup' idi. Kraliçe'ye Kamerun'u alması için yalvarıyorlardı. Mektup ellerine geçeli üç yıl oluyordu ve Dışişleri Bakanlığı o tipik ilgisizlikleri ile cevap vermekten kaçınmışlardı. Bunun

ardından 'Kral' Acqua ve 'Kral' Bell dertlerini Gladstone'a açmışlar ve benzeri bir sonuç almışlardı. Kraliçe'ye gönderilen mektup, Oil Rivers'a özgü o tınıyla yazılmıştı:

> Kamerun Nehri
> Acqua Kenti
> Pek Sevgili Hanımefendi,
> *Hizmetkarlarınız* olan bizler, *bir araya gelerek* size tüm *dileklerimizi* anlatacak *sevecen bir mektup* yazmayı düşündük. *Dileriz* ki, kanunlarınız bizim topraklarımıza da gelsin. Tüm *usullerimizi* değiştirmek niyetindeyiz ve Konsolos'unuzun *sözünden* çıkmayız. Ülkemizde yeterince savaş yaşanıyor. Yeterince cinayet, ve yeterince put perestlik de öyle. Belki de yazdığımız bu *satırlar* size *içi boş* bir masal gibi görünüyordur.
> İngiliz Konsolosu ile burada bir İngiliz *yönetimi* kurmak üzerine birçok kez *konuştuk*. Sizden asla cevap alamadık, o yüzden size *kendimiz* yazalım dedik.
> Kalabar Nehri'nin kentlerinde İngiliz *kanunları* olduğunu, *bağnazlıklarından* kurtulduklarını duyduk, ah, şimdi bizler de Kalabar gibi olabilmeyi ümit ediyoruz.
> Bizler, vs.
> Kral Acqua
> Prens Dido Acqua
> Prens Black
> Prens Jo Garner
> Vs.[1]

İşte bunlar Hewett ve Dilke'nin, kendilerine Britanya İmparatorluğu içerisinde saygıdeğer bir yer verilmesini savundukları, köle sahibi olan ve Oil Rivers cini ile zil zurna sarhoş oldukları bariz olan krallar ve prenslerdi.

18 Ocak 1883 tarihinde, Gladstone'un treninin Charing Cross İstasyonu'ndan ayrılarak şefi Cannes yolculuğunun ilk ayağına taşıdığı günün hemen sonrasında, frak ceketli bir grup işadamı Whitehall'daki Dışişleri Bakanlığı'nın İtalyan tarzdaki kapısında beliriverdiler. Dışişleri Bakanı'nı görmeye gelmişlerdi. Ulusal Afrika Şirketi'nin yöneticileriydiler ve başlarındaki yaşlı adam, aynı zamanda Granville'in eski Liberal dostu Lord Aberdare idi.

Belki de Aberdare beraberindekilere, Dışişleri Bakanı'nın St. James Parkı manzaralı odasına uzanan basamakların bulunduğu merdiven boşluğunu süsleyen (ki günümüzde de süslemektedir) parlak freskleri göstermekteydi. Freskler, Britanya'nın denizci tüccarlardan gelen hediyeleri kabul edişini temsil ediyordu. O gün çıktıları görevi bundan daha iyi özetleyecek bir şey olabilir miydi?

Aberdare ve beraberindekiler de denizci tüccarlardı ve Granville'e kulağa zararsız gelen ama aslında Hewett'ın tasarısından bile daha hırslı olan bir plan önermeye gelmişlerdi. Eğer plan başarıya ulaşırsa, toplam nüfusu kıtanın altıda birini oluşturan Nijer nehri ve Sudan'ın merkezinin büyük bir kısmı Britanya'nın kontrolüne geçmiş olacaktı.

---

[1] Kral Acqua vb.'den Kraliçe Viktorya'ya 7 Ağustos 1879, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/269 (Dışişleri Bakanlığı 4824 no. 1)

Lord Aberdare'in hem devletin önde gelen şahsiyetlerinden olması, hem Gladstone'un eski İçişleri Bakanı olması hem de Granville'in eski siyasi müttefiklerinden biri olması tesadüf değildi. Ulusal Afrika Şirketi'nin yüzü olarak seçilmiş olmasının sebebi buydu. Orada bulunan heyetin asıl lideri, şirketin agresif ve tuhaf kişilikli sorumlu müdürü, kırk üç yaşındaki George Goldie Taubman idi. Sonraları Goldie olarak anılan bu adam (soyisminin Almanca olan uygunsuz kısmını sildirmesinin ardından), Man Adası'nın seçkinlerinden olan bir aileden geliyordu. Goldie Taubman ailesi, servetlerini on sekizinci yüzyılda kaçakçılık yaparak elde etmiş, zaman içerisinde sıradan derebeyi, toprak sahibi ve sanayici gibi kimliklere bürünüp yerleşik düzene geçmişlerdi. Ailenin en büyük oğlu, adayı mütevazi bir biçimde Manastır adı verilmiş olan, çimleri denize kadar uzanan bir baronluk sarayından yönetiyordu. Oturduğu yerden adanın parlamentosu olan Temsilciler Meclisi'nin[2] üzerinde, sanki kendi malvarlığının bir parçasıymış gibi hakimiyet kurabiliyordu. En genç yaştaki oğulları ise Yarımada ve Kırım'da savaşıp ölmeye gönderilmişlerdi. George Goldie ailedeki dördüncü erkek çocuktu, dik başlı ve parlak zekalı, her ne kadar akıllı olsa da kaçakçılık yapan atalarından bile daha gözü kara biriydi.

İlkin, Goldie'nin sonunun kötü olacak gibi görünmüştü. Kendisinden beklendiği üzere orduya katılmıştı. Fakat ayaklı bir barut fıçısı gibiydi (kendi söylediklerine göre). Woolwich'teki istihkamcılara katıldığında kör kütük sarhoştu. İki yıl sonra bir akrabasından kendisine miras kalmış, görevini terk edip kaçarak Kahire'ye gitmiş, güzel bir Mısırlı ile tanışıp onunla birlikte Sudan çöllerinde izini kaybettirmişti. Hayatının bu noktaya kadar olan kısmına dair olan hikayeler kulağa ucuz bir roman gibi geliyordu. Goldie geçirdiği bu tuhaf döneme 'Allah'ın Bahçesi' adını vermişti. Üç yıl boyunca özgürlüğünün tadını çıkardı. Hayatını çarçur ediyormuş gibi görünse de boş durmuyordu. O güzel metresi ona günlük konuşma dilinde Arapça öğretmişti, Nijer'den Mekke'ye giden hacılar ile muhabbet etmişlerdi. Zaman zaman develerine atlayıp Kızıl Deniz'deki Suakin'e giderlerdi, Goldie orada İngiltere'den gönderilen kitaplarını teslim alırdı. Henry Barth'ın beş ciltlik şaheseri *Travels and Discoveries in North and Central Africa*'yı [Kuzey ve Orta Afrika'da Seyahatler ve Keşifler] bir çırpıda okumuştu. Aklında usul usul, sıradışı bir fikir oluşmaya başlamıştı.

Afrika'nın, Nijer'den Nil'e kadar uzanan Sudan'daki kalbinde bir ahenk vardı ve bu ahenk yalnızca boşluktan kaynaklanmıyordu. Sahra Çölü'nün güneyinde, Nijer nehri bir dizi antik medeniyetin doğumuna vesile olmuştu ve İslam da onları zenginleştirmişti. İşte burada, Sahra'nın ve denizin arasında, Nijer ve Nil'in arasındaydı Goldie'nin El Dorado'su. Kendisini orada, İngiliz bayrağı altında devasa bir ticaret imparatorluğu kurarak affettirecekti.

Bu tasarı da tıpkı Kral Leopold'un Kongo'yu sömürmek için giriştiği ve hala gizli tutulan planı gibi kulağa megalomanca geliyordu. Hatta ondan daha bile gülünçtü. Öncelikle, Belçika Kralı'nın aksine Goldie Avrupa'daki en zengin kişilerden biri değildi. Başarısız ve uyumsuzdu, iş yürütmek hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Bir diğer nokta da

[2] Ç.N. House of Keys: Man Adası'nın Temsilciler Meclisi, "House of Keys" olarak geçmektedir.

serbest ticaretin ve Britanya'nın görünmez imparatorluğunun altın çağını yaşıyor olmalarıydı. Neden Britanyalı tüccarlar İngiliz bayrağını ulu orta dalgalandırmak istesinlerdi ki?

Goldie geleneksel tarzdaki düşüncelere aldırmıyordu. Ve de açıkçası, ciğeri beş para etmez biri olduğu yönündeki kötü ününü savuşturmak için hiçbir şey yapmıyordu. Allah'ın Bahçesi'nden ve latif Mısırlı yoldaşından sıkılmış ve onları terk etmişti. Man Adası'ndaki Manastır'a döner dönmez, ailenin mürebbiyesine sırılsıklam aşık olmuştu. Zavallı kızcağız Matilda Elliot'ı onunla gizlice Paris'e kaçmaya ikna etmiş, orada fırtınalı bir ilişki başlamıştı. Ardından aşk yuvaları bir tuzak misali üzerlerine kapanmıştı. Tarih, Ağustos 1870'ti. Bismarck ordularıyla Fransız başkentine doğru atılmıştı. Paris kuşatma altındaydı. Goldie ve mürebbiye, aç karnına aşk yaşamanın tüm zorluklarına katlanmışlardı. Bir sonraki sene geri döndüklerinde, Goldie bile sorumluluklarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Gözden uzak bir şekilde Londra'daki St. Marylebone'da evlenmişlerdi ama Goldie pek de sadık bir koca olmayacaktı.

Yaşananlar kıssadan hisse gibiydi. Zavallı George! Yazık şu tepetaklak olmuş kariyerine, talihsiz evliliğine, kendisinden onca beklenti duyulan genç adamın felaketlerle dolu hayatına.

Çelişkili bir biçimde George'un kurtuluşu, ailesinde yaşanan iflaslardan doğdu. En büyük kardeşi John, Amelia adındaki bir iyi aile kızıyla temiz bir evlilik yapmıştı. Kızın babası Kaptan Grove-Ross, Nijer nehrinde palm yağı ticareti yapmaya 1869 yılında başlayan Holland and Jacques isimli, Londra merkezli ufak bir şirketin yöneticisiydi. 1875 yılına gelindiğinde o takdire şayan şirket boyundan büyük işlere kalkışmıştı ve hızla batmaktaydı. Grove-Ross damadına bir yardım çağrısı gönderdi. Taubman ailesi birleşip, Holland and Jacques'a ait mevcudatı nispeten ufak bir miktar karşılığında satın aldı. Ailenin yüz karası George'a da, Amelia'nın babacığını kurtarmak suretiyle kendisini ispatlaması için bir şans verildi. Kendisini Sudan konusunda bir uzman olarak görüyordu, öyleyse neden Nijer'e gidip hatanın nerede olduğunu çözmesindi ki?

Goldie'nin kurduğu ilk plan, tahmin edilebileceği gibi çılgıncaydı. Kendisi ve küçük kardeşi Alexander, bizzat Nijer nehrinde bir tekne ile yol alarak Hausa'lı hacıların Mekke'ye (ve de Allah'ın Bahçesi'ne) doğru devam eden izlerini, Sudan üzerinden Nil nehrine kadar takip edeceklerdi. Bu plan, Alexander Nijer'in yağmur ormanlarına çok da uzak olmayan Nupe'de ölüm ile burun buruna geldiğinde sona erdi. Fakat Goldie'nin gördükleri, Nijer'deki ticaret konusunda neyin ters gittiğine dair koyduğu teşhisi teyit etmesine yeterdi. Buradaki hastalığın adı rekabetti: çok fazla sayıdaki tüccar, çok az miktardaki palm yağının peşindeydi. Yalnızca tekelcilik Nijer'in ticaretini eski sağlığına kavuşturabilirdi. Dönüş yolundayken, rekabet halindeki dört İngiliz şirketini birleştirmek üzere esaslı bir entrikaya girişti. Taubman ailesi Holland and Jacques'ın ismini değiştirip, Orta Afrika Ticaret Şirketi adıyla tekrar sektöre soktular. Takvimler 1879'u gösterdiğinde Goldie kendi firmasını, kendisinden çok daha büyük olan Glasgow'lu Miller Kardeşler ve Manchester Batı Afrika Şirketi dahil olmak üzere diğer üç rakibiyle birleştirdi. Dört firmanın toplam kazançları yeni kurulan ve sonradan adı Ulusal Afrika Şirketi olarak değiştirilen Birleşik Afrika Şirketi'ne aktarıldı.

Goldie'nin, henüz hiç iş tecrübesi yokken ve rakiplerini satın alacak paraya sahip

değilken bu darbeyi yapmayı nasıl başardığını sormak işten değildi. Bu sorunun cevabı, Goldie'nin müthiş ikna yeteneğinde yatıyordu. Glasgow'lu kül yutmaz tüccarların, parlak metali andıran gözlerindeki parlamayı gördüklerinde dizlerinin bağı çözülmüş, kıvrak zekasının onları sanki maden ocağından gelen sıcak rüzgar gibi yakışını hissetmişlerdi. Fakat mantık da onun lehine işliyordu. Nijer'de iş yapmakta olan firmalar artık o kadar güçlüydüler ki birleştikleri zaman yağ için ödedikleri fiyatı düşük tutabilirlerdi. Yalnızca Afrikalı üreticilere ve aracılara ödedikleri yüksek bedel elde edecekleri kar için bir tehlike teşkil ediyordu. Palm yağından gelen para, marmelat parası gibiydi. Sanayi Devrimi Avrupa'da bitki yağlarına yönelik talebi ikiye katlamıştı: yeni nesil fabrikaların dişlileri bu yağlardan üretilen gres ile dönüyor; o fabrikalarda çalışan yeni nesil işçiler bu yağlardan üretilen sabun ile temiz tutuluyordu. Fakat Avrupa o abartılı bedelleri ödemeye hazır değildi. Batı Afrika'ya ek olarak başka ikmal kaynakları da vardı. Miktar arttıkça dünya çapındaki fiyatlar düşüyordu. İngiliz ve İskoç tüccarlar arasındaki rekabeti bitirmek suretiyle Goldie, Nijer'i aşırı yüksek fiyatlardan ötürü pazar payını kaybetmekten kurtarıyordu.

Afrikalıların oluşturduğu rekabet tehdidi ise hala devam etmekteydi. Sofistike siyahi aracılardan oluşan bir ağ batı yakasındaki ticaretin tamamını kontrol ediyordu, yağı labirent gibi ırmak kollarından geçiriyor, deltanın kuzeyindeki yağ bandından mallarını yükleyip, açık denize yakın noktalarda alışveriş yapan İngiliz tüccarlara taşıyorlardı. Deltanın bazı bölgelerinden ve kıyı boyunca doğuya doğru uzanan öteki çamurlu nehirlerden Kamerun'un dağlarına kadar her yerde bu Afrikalı aracıların meyancılıktaki tekelleri, İngiliz tüccarlar ile imzalanan ticaret anlaşmalarıyla korunuyordu.

Fakat Nijer nehrinin ana rotası üzerinde, rekabet halindeki dört İngiliz firmasının 'Afrika Mafyası' diye yaftaladıkları bu teşkilatın bir etkisi yoktu. Yağmur mevsiminde nehir buharlı gemilerin Bussa'daki hızlı akan ırmaklara kadar uzanan 480 kilometrelik yolu katetmesine elverişli bir hale geliyordu. Şirketlere ait gemiler, bacalarından çıkan kara dumana ve tropik bataklıkların çamuruna bulanıp görünmez bir hale gelerek açılıyor, yolun diğer ucundaki yağ veren palmiyelerin bulunduğu koruda birden muzaffer bir eda ile beliriveriyorlardı. Bu bölgedeki yerel kabile şefleri, işbirliği yapmak noktasında gereğinden fazla endişeliydiler. Afrikalı aracıların düzenlediği saldırıda Holland and Jacques'ın bir buharlı gemisi batınca, bölgedeki tüccarlar yerlileri cezalandırması için İngiliz savaş gemilerini getirtmişlerdi. Fakat köyleri ateşe verip kanoları batırmayı içeren bu yöntem aşırı kabaydı ve pek etkili olduğu söylenemezdi. Goldie, bu durumdan alınacak bir ders olduğunu görebiliyordu. Gayri resmi imparatorluğun vadesi dolmuştu. Direkt olarak siyasi kontrolü ellerine almak suretiyle gerçek kanun ve nizam kuramayacakları bir yerde iş yapmaya çalışmak beyhudeydi.

Goldie'ye göre bundan daha da endişe verici olan şey, iki büyük Fransız ticaret şirketi ile rekabete girme tehlikesiydi. En büyük endişe kaynağı ise Fransız hükümetinin açık bir şekilde bu ticaret şirketlerini destekliyor olduğu yönünde aldıkları haberlerdi. Peki bu durumda Fransa Nijer'in orta ve aşağı kısımlarını işgal edip, hali hazırda Senegal'de ve aynı nehrin yukarı kısmında yaptıkları gibi burada da bir Fransız ticaret tekeli yaratmaya çalışır mıydı? İşte Lord Aberdare ve diğer beş direktörün, 18 Ocak 1883'te

Dışişleri Bakanlık Ofisi'nin İtalyan tarzı kapısının önünde belirivermesinin sebebi, Fransızlar'ın tekeline engel olup İngilizler'inkini garantileyerek bu felaketin önüne geçmekti.

Toplantının ne kadar sürdüğüne dair herhangi bir resmi kayıt tutulmamış da olsa, orada konuşulanları toplantıda bulunan başlıca isimlerin mektupları ve notları üzerinden çözmek mümkündür. Bakan Vekil Yardımcısı Villiers Lister ve Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika uzmanı Percy Anderson da dahil olmak üzere danışmanları Granville'i gafil avlamıştı. Konuşmanın çoğunu Goldie'nin yaptığına dair şüphe yoktu, susturulması mümkün değildi. Aberdare'in tek yapmağı, heyeti tanıtmak oldu. Granville'e, Afrika Şirketi'nin Nijer ticaretini tekelleştirmeye yönelik 'özel ayrıcalıkların' peşinde olmadığı söylendi. Burada asıl kastedilen şey, UAŞ'nin serbest ticaretin onlara tüm rakiplerinden daha makul fiyatlar vermek suretiyle hilesiz bir tekel kurma hakkı tanıyacağına inanıyor olmalarıydı. Mandacı Fransızlar ise tam aksi yönde hareket edip, rekabeti gümrük vergisi aracılığıyla sindirerek eşitliksiz bir tekel kuracaklardı. Afrikalılar ile ilişkilerinin 'oldukça dostane' bir biçimde ilerlediğini de sözlerine ekleyen heyet, tek istisnanın 'Delta'daki barbar yerliler' olduğunu söylüyordu. Asıl tehlike, Fransızlar'ın Nijer üzerinde yaptıkları planlardı.

> Malumunuz Fransızlar Senegal, Sego [metinde aynen] ve Nijer'in üst kesimlerini bağlayacak olan Demiryolu'nu kurmaya doğru büyük bir şevk ile ilerlemektedirler. Başarıya ulaşmaları halinde, muhtemelen Timbuktu'nun yukarısındaki ticaret trafiği üzerinde bir tekel kuracaklardır. Prensip gereği her ne kadar itiraz edilmesi icap etse de bizim buna bir itirazımız yoktur - çünkü bu Bölge'nin İngiliz ticaretine müdahil olması, uzun yıllar boyu mümkün görünmemektedir.
>
> Aşağı Nijer'de gözlerini korkutmaya niyetimiz de yoktur. Adil olduğu sürece rekabette bulunmayı fazlasıyla göze almış durumdayız. Ancak, Fransız hükümetinin *Orta Nijer*'de bazı yerel hükümdarlara bu ticaret trafiğinin kontrolünü verip, İngiliz ticaretinin doğal ivmesini önlemek maksadıyla İngiliz mallarına fahiş vergiler bindirmelerinden endişe duymak için yeterli sebebimiz mevcuttur.[3]

Endişelerinin sebeplerini açıklayan kişi, bir pamuk tüccarı, Liberal milletvekili, UAŞ'nin en tecrübeli direktörü (aynı zamanda Manchester Ticaret Odası Başkanı) olan James Hutton oldu. Hutton'ın, bunların haricinde bir de yakın zamanda Paris'te tanıştığı Brazza hakında söyleyeceği endişe verici şeyler vardı. Genç kaşif kendisine ilk başta Fransız hükümeti tarafından Nijer'e gitmesi ve Fransa'nın orada bir manda kurması için gerekli olan anlaşmaları yapması yönünde emir verildiğini anlatmıştı. Fakat sonrasında Stanley'nin planlarından haberdar olmuş ve Kongo'ya gitmişti. Aslında bu, Brazza'nın bir başka dalkavukluğuydu ama Whitehall'daki devlet erkanı mesajı almıştı. Brazza, Fransa adına Afrika pastasından bir dilim kaparak, nasıl Fransız usulü kahraman olunacağını göstermişti. Başka özenti kahramanlar da onun izinden giderek Nijer'deki kabile şefleri ile anlaşmalar yapacaklardı; ve bu anlaşmaların onaylanması mümkündü. Peki o zaman Britanya nasıl Fransa'nın Aşağı Nijer'i almasına engel olacaktı? Tek seçenek orayı

[3] Aberdare'den Granville'e, 1 Ocak 1883, Dışişleri Bakanlığı 84/1654/87-93.

resmi olarak alıp bir İngiliz kolonisine dönüştürmek ya da en azından himaye altına almak mıydı? Her iki yöntem de kapıyı Fransızlar'ın yüzüne kapatmalarını sağlardı. Fakat öncelikle Kabine'yi ve Gladstone'u ikna etmeleri gerekirdi, ki Gladstone serbest ticaretin bir ahlak kanunu olduğunu ve ilhakın şeytanın işi olduğunu söylerdi.

Goldie kafasında kendi büyük planını kurmuştu, Aberdare'in bunu İngiliz hükumetine açmasına henüz müsaade etmiyordu. Ulusal Afrika Şirketi hem aşağı hem de yukarı Nijer'i alıp, kraliyet fermanı kapsamında özel koloni statüsü ile bizzat yönetecekti. Aberdare'in İngiliz hükümetine anlattıkları ise kulağa çok daha masum geliyordu. Bazı kuşlar Goldie'ye, Whitehall'un Fransa ile geniş kapsamlı bir anlaşma yapmak suretiyle Batı Afrika'yı İngiliz ve Fransız hakimiyetine tabi iki ayrı küre halinde bölmeye daha sıcak baktığını söylemişti. Aberdare de Granville'i Nijer için de aynı türden bir anlaşma yapmaya ikna etmeye çalışıyordu. Fransızlar Nijer'in güneyindeki herhangi bir yere, mesela Timbuktu'nun ötesine herhangi bir politik hamle yapmamaya söz verirlerse; karşılık olarak İngiltere de Fransızlar'ın Yukarı Nijer'de istediklerini yapmalarına müsaade edecekti. Belki de batı kıyısında yer alan Fransız yerleşimlerini, Gambiya'daki İngiliz kolonisi ile takas etmek üzere bir fikir birliğine de varılabilirdi. Fakat Fransızlar Gambiya mevzuunda oltaya gelseler de gelmeseler de, basit bir pazarlık yapmak daha mantıklı geliyordu: Nijer'de kararlaştırılan bir sınırın batısı Fransızlar'a, doğusu İngilizler'e ait olabilirdi - tabii eğer İngiliz hükümeti bu seçeneği değerlendirmeye tenezzül ederse.

Goldie'nin Nijer hakkındaki ya da Orta Sudan'daki El Dorado'suna uzanan şahsi planlarına dair hiçbir şey açığa vurulmamıştı. Almanya'nın sıkıntı çıkaracağına yönelik bir endişe de yoktu. 1883 yılının Ocak ayında, hiçkimse Bismarck'ın Britanya'nın gayri resmi imparatorluğundan bir parça koparmaya yelteneceğini aklının ucundan bile geçirmiyordu.

Sonraki birkaç gün boyunca Granville'in Dışişleri Bakanlığı'ndaki temkinli danışmanları Goldie'nin planını dikkatlice gözden geçirdiler. Kendi çekincelerine rağmen etkilenmişlerdi. Bu plan Nijer'deki İngiliz ticaretini Fransızlar tarafından bastırılmaktan kurtarabilirdi. İngiliz hükümetinden hiçbir talepte bulunulmuyordu. Fransa'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Lyons'ın Quai d'Orsay'i sakinleştirebileceği öngörülüyordu. Bu sırada iş Koloni Bakanlığı'na devredilecekti. Fazladan sorumluluk üstlenmek hususundaki isteksizlikleri meşhurdu ama Gambiya'nın ele alınması ile (ya da daha doğrusu elden çıkarılması ile) acaba Komutan yemi yutar mıydı?

1882 yılında Konsolos Hewett'ın, Kral Acqua'dan Kraliçe Viktorya'ya yapılan, Lagos'tan Kamerun'a kadarki tüm kıyı bölgesinin kontrolünü vermeyi içeren teklifini kabul etmeye yönelik o cüretkar planını anında reddeden kişi, dönemin Koloni Bakanı Lord Kimberley olmuştu. Kimberley lafını sakınmadan, 'O kıyı bölgesi hastalıkla dolu, yerli nüfusu çok fazla ve kontrol edilmesi imkansız,' diye yazmıştı. Yeni Koloni Bakanı Lancashire'lı büyük iş adamı, eski Dışişleri Bakanı ve beş yıl önce aniden gelen bir vicdan muhasebesi sonucu 'Twitters' (Carnarvon) ile birlikte Tori Kabinesi'nden iltica eden Lord Derby idi. Vicdanı bu kez onu Koloni Bakanlığı görevinde pek rahatsız

etmiyor gibiydi. Yokluğunun fark edilmediğini düşündüğünden ötürü herhangi bir kaygı taşımıyordu. Koloni Bakanlığı ile ilgili meseleler iki tembel devlet memurunun eline bırakılmıştı: Kalıcı Bakan Vekili Robin Herbert ve Bakan Vekil Yardımcısı Robert Meade. Bu ikili de Goldie'nin planını okumuş ve etkilenmişti. Fransızlar'ın Brazza'nın taktiklerini Nijer'de de kullanmayı deneyecekleri hususunda endişeleniyorlardıysa da harekete geçmeye güç bulamıyorlardı.

Burada vurgulanacak nokta, Whitehall'un yönetmesi gereken üç farklı İngiliz imparatorluğu olduğudur. Hindistan meseleleri, Hindistan Bakanlığı'na aitti. Esmerlerin de, siyahilerin de yaşadığı koloniler Koloni Bakanlığı'ndaydı. Mandalar ve gayri resmi, görünmez ticaret imparatorlukları (Mısır gibi) ise Dışişleri Bakanlığı'nın meselesiydi. Haliyle Koloni Bakanlığı Goldie'nin planını kabul etmekten fazlasıyla memnundu. Kendilerinden hiçbir şey talep edilmiyordu.

Fakat Meade'in Herbert'a belirttiği üzere, eğer Fransa ile Gambiya'dan vazgeçmek suretiyle bir anlaşma yapılırsa bu da Koloni Bakanlığı'nın işine gelirdi. Meade'in de, tıpkı Gladstone gibi yeni sömürgelerden ödü kopuyordu. Böyle girişimler daima para kaybettirirdi - en azından ilk başlarda öyle olurdu. Fakat eski sömürgelerin sınırlarını genişleterek paradan tasarruf edilebilirse, iş çok farklı bir noktaya gelirdi. Batı kıyısındaki Fransız yerleşimleri, İngiliz yerleşimlerinin arasına girerek büyük bir tehlike yaratıyordu. İngiliz yerleşimlerinin hiçbiri (Koloni Bakanlığı'nın onları darboğazdan çıkarmak zorunda kalmasının yaratacağı riskten) güvende değildi. İç bölgenin ya da kıyı şeridinin yeterli kesimine hakim değillerdi. Dolayısıyla bu da kendi masraflarını karşılayacak kadar vergi haczedemeyecekleri anlamına geliyordu. Ancak Gambiya takası her şeyi değiştirebilirdi. Gambiya omuzlarında bir yük teşkil ediyordu; sıcaktan kavrulan, fakirlik içinde, Senegal'in ortasında kalmış bir yerdi. Fransızlar'a verseler, Senegal o bölgeyi kolayca yutabilirdi. Karşılığında tüm batı kıyısı, yani Fildişi Sahili, Gold Coast, Togoland, Dahomey, Nijer ve Kamerun (Kral Bell ve Kral Acqua da dahil olmak üzere) işlerine geldikçe sömürebilecekleri şekilde Britanya'ya ait olacaktı.

Herbert bu noktada Meade'e karşı çıktı. Parlamento asla Gambiya'yı vermeyi kabul etmezdi. Fakat Goldie'nin planını kabul etmeye hazırdı ve mevzu çok yakında soyut bir hal alacaktı. Mart 1883'ün başlarında, Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lyons'tan kahreden bir mesaj geldi. Gladstone Mısır'daki çifte kontrol uygulamasını fesh etmeye karar vermişti. Bu durum Fransızlar'ı öyle berbat bir ruh haline sokmuştu ki, onlarla yeni müzakerelere gitmek mümkün bile değildi. Mart ayından beri Jules Ferry Başbakanlık görevini üstlenmişti ve Fransızların bu yeni takındıkları aşırı milliyetçi mizacı onun da taşıdığına kesin gözüyle bakılıyordu. Sanki Nil Nehri kıyılardan taşmış ve ta Nijer'e kadar tüm çölü sular altında bırakmıştı.

Başlarındaki belalara bir de Kongo meselesinin Nijer'e taşma ihtimali eklendi. Kongo'daki İngiliz ticari çıkarlarını korumak doğrultusunda Dışişleri Bakanlığı Portekiz ile bir anlaşma yapmak gibi cüretkar bir fikir ortaya atmıştı. Bu gelişme, Fransızlar'ın berbat ruh halini daha da kötüleştirdi. Artık İngilizler'e karşı Nijer'de misilleme dahi yapabileceklerinden korkuluyordu.

Dışişleri Bakanlığı'ndaki duayenleri insiyatif kullanmaya iten şey Leopold'un Kongo'ya dair planları değildi. Leopold hayırsever biriydi, en azından öyle olduğunu iddia ediyordu. Gerçek sebepleri buna kıyasla daha az asilce olabilirdi ve de Dışişleri Bakanlığı, Stanley'nin yaptığı yarım yamalak gaftan sonra bu sebeplerin ne olabileceği konusunda az çok bir fikire sahip olmuştu. Yine de Kral'ın, Kongo Nehri'nin ağzında da yukarı kesimlerinde de İngiliz ticaretini baltalayacağına dair herhangi bir tehlike sezmiyorlardı. Hatta, Şubat 1883'te duydukları dedikodulara göre Kral'ın Kongo'daki mal varlığı bir İngiliz şirketine devredilecekti. Bakan Vekil Yardımcısı Villers Lister'a göre 'bunun mümkünatı yok da değildi'. Dışişleri Bakanlığı, Kral'ın Kongo kaçamağının kötü sonla biteceğini öngörmüştü.

Dışişleri Bakanlığı'nı da, Koloni Bakanlığı'nı da endişelendiren adam Leopold'un rakibi Brazza'dan başkası değildi. 1882 yılının Kasım ayında, Fransız hükümetini Kral Makoko ile yaptıkları anlaşmayı onaylamaya ikna etmekteki başarısı, İngilizler'i şaşkına çevirmişti. Fransızlar devasa Kongo havzasının tamamını alacak siyasi bir hamlenin planlarını mı yapmaktaydı? Eğer öyleyse, Fransız gümrük vergileri kısa süre içinde serbest ticareti, yani İngiliz ticaret üstünlüğünü bitirirdi. Bu tip şeyler hali hazırda, Brazza'nın merkez üssü olan Gabon'da onlara ayak bağı olmuştu. Dışişleri Bakanlığı da bu sebepten bir cesaretle Brazza'nın yoluna taş koymayı deneyecekti. Fransızlar'ın Makoko anlaşmasını onaylamalarının üstünden henüz iki hafta geçmişken, Britanya Portekiz'e kur yapmaya başladı. İngiliz hükümeti resmi olarak Aşağı Kongo'nun her iki yakasında da Portekiz hakimiyetini tanıyacaktı.

Portekiz'i Fransa'ya karşı kullanmak, paslı bir tabanca ile ateş etmeye çalışmak gibiydi ve tabanca Dışişleri Bakanlığı'nın elinde patladı. Yüksek nüfuzlu Liberaller, Avam Kamarası'nda kendi hükümetlerini alenen suçladılar.

Öncelikle, Portekiz'in hak iddiasını elli yıldan uzun bir süre şiddetle reddettikten sonra birden kabul etmek saçmaydı. 1810 yılından beri Britanya ve Portekiz arasında köle ticareti yüzünden ağır anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Yüzyılın ortalarına dek Portekiz Batı Afrika kıyısının kendi hakimiyeti kapsamındaki kısmından - Kongo Nehri'nin ağzından kuzeye doğru Cabinda'ya kadar olan bölgeden - köle taşıma hakkına sahip olduğunu iddia etmişti. Britanya köle ticareti yapmanın ahlaka uygun olduğu düşüncesine de, bölgedeki hakimiyet meselesine de karşı çıkmıştı.

Ayrıca, Portekiz'in serbest ticarete saygı göstermesi nasıl beklenebilirdi ki? İngiliz hükümeti haklı olarak Fransız gümrük vergilerinin Kongo ile yaptıkları ticareti bitireceğini düşünmüştü ama şimdi kendileri Fransa'dan bile daha ayrımcı bir vergi politikası izleyen bir ülke ile anlaşma yoluna gidiyorlardı. Dilke umutsuzca, buna karşı alınan tedbirleri sıraladı. Önerilen anlaşma ile Portekiz şu üç koşulu kabul etmek zorunda kalacaktı: en uygun ayarda gümrük vergisi, Britanya'ya en ayrıcalıklı ülke statüsü verilmesi ve Aşağı Kongo'daki ticaretin kontrol edilmesi için İngiliz ve Portekizliler'den oluşan bir komisyon kurulması.

Teklifin ortalığı karıştırması uzun sürmedi. Söz konusu anlaşma, içeriği ile korunması amaçlanan tüccarlar tarafından kınandı. Ayriyeten, Angola'daki utanç verici icraatlarından ötürü (iki harekat da - serbest tüccarlar ve hayırseverler kılığı altında -

Kral Leopold tarafından gizlice organize edilmişti) hiçbir şart altında Portekizliler'e güvenmeyen Kölelik Karşıtları Topluluğu ve Baptist misyonerlerinin gazabını da üzerine çekti. Daha da önemlisi, Britanya'nın Portekiz ile yapmayı planladığı pervazsız anlaşma, Fransa'yı yeni müttefik arayışına itti. (Arayışa cevap veren kişi, İngilizler'i afallatan Bismarck olmuştu. Buna ileride değinilecektir.)

1883 yılının baharında, Nil ve Kongo nehirleri Nijer'e taşmaya henüz yeni başlamıştı. Hewett'ın planı da, Goldie'ninki de henüz uygulamaya geçmemişti ve Dışişleri Bakanlığı'ndaki ya da Koloni Bakanlığı'ndaki kimse herhangi bir adım atmakta acele etmeleri gerektiğini düşünmüyor gibiydi. Ardından Nisan ayında Fransızlar'ın yaptığı iki hamle, Dışişleri Bakanlığı'nı Fransızlar'ın tüm batı kıyısını ele geçirmeye kalkmasının 'artık bir ihtimal değil, an meselesi' olduğuna birden bire ikna ediverdi.

İlk olarak, Fransız Cumhuriyeti ve Porto Novo kralı Tofa arasında düzenlenen bir anlaşma sonucu, batı kıyısındaki Fransız deniz kuvvetlerinin komutanı şehire üç renkli bayrağı dikmiş ve yirmi yıl önce Kral Tofa'nın babasının vahşilikleri ve Porto Novo'yu savunmanın zorluğu sebebiyle terk edilmiş olan mandayı tekrar hayata geçirmişti. Bu ve yerel krallar ile yapılan diğer anlaşmalar, Fransızlar'a Dahomey'nin ana sahil şeridinden, aynı lagünün batı ucundaki Lagos'un 80 kilometre içine kadar olan bölgenin hakimiyetini vermişti. Ardından Fransızlar *Voltigeur* adındaki silahlı bir tekneyi Nijer deltası ve Oil Rivers'da devriyeye göndermişlerdi. Nisan ayında geminin kaptanı, Bonny'deki Kral Pepple ile bir anlaşma yapmayı denemiş ve aynı ay içerisinde Kamerun'da da boy göstermişti. Şimdilik Fransızlar'ın teklifleri reddedilmekteydi. Fakat Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Kamerun'lu Kral Acqua ve Kral Bell'in Fransızlar ile anlaşmaya yanaşabileceklerini bildiriyordu. Kraliçe Viktorya'ya ilettikleri maruzatlarının üstünden üç yıl geçmişken hala cevap alamadıkları için sabırlarını yitirmişlerdi.

Gelen bilgiler Koloni Bakanı'nı dahi derin uykusundan uyandırmaya yetmişti. Lord Derby, Porto Novo'nun tekrar himaye altına alınmasının Fransız 'saldırganlığının'[4] bir örneği olduğunu söylüyordu. Artık bir hamle yapmaları şarttı. Fakat ne tür bir hamle bu durumda etkili olurdu? Kaygı dolu muhtıralar devletin kolları arasında gidip geldikçe, Whitehall bile artık Kongo ile paralel olarak Batı Afrika'nın paylaşımı için yapılan ve haysiyetten uzak bir yarışın başladığından emin olmuştu. Bu meselede de Britanya tüm avantajları elinde tutuyor gibi görünüyordu. Nijer'in sırlarını ilk keşfeden, yağını ilk çıkarıp kullanan, üzerinde gayri resmi olarak ilk hakimiyet kuran Britanya olmuştu. Peki Britanya şimdi bu tekliği resmi bir manda kurmak yolu ile yasallaştırmayı mı deneyecekti? Dilke hariç Gladstone'un meslektaşlarının tümü resmi birlik ve gözle görülür imparatorluk fikrinden, sanki ahlaksız bir teklifmiş gibi kaçıyordu.

Goldie Whitehall'da bir yere varamıyordu. Bu görünmez imparatorluk işi, Fransa'ya küstahça karşılık verdirecek bir blöften mi ibaretti?

* * *

Artık her şey buyurgan İngiliz Konsolosu ve Nijer'in gayri resmi hükümdarı Edward Hewett'a bağlıydı. Üslerinden biri, 'Majesteleri'nin Benin ve Biafra Konsolosu'

[4] Lister'ın notu, Dışişleri Bakanlığı, 84.

şeklindeki renkli ünvanını kullandığı Bonny'deydi. Batı kıyısında yapacak pek fazla şey olmasa da Hewett şikayetçi değildi. Eski bir milis kuvvetleri subayıydı, içinde bir kaşif yatan, ateşler içinde hareketsiz yattığı zamanlar dışında oldukça şen şakrak bir adamdı.

Bonny, kargo gemilerinin Manchester pamuğu ve kasalar dolusu eski tüfekten oluşan yüklerini indirdikleri, koyu yeşil mangrov surlarının, çamurlu tarlaların ve tüccarlara ait fabrikaların bulunduğu bir yerdi. İnsanlar bir kere alışınca Bonny'nin aslında güzel bir yer olduğunu söylüyorlardı - tabii o kadar uzun süre hayatta kalabilirseniz. İlk görüşte aşk söz konusu değildi tabii. 'Aman tanrım! Ne korkunç bir kaza. Gidip o kadar şeyin arasında Styx nehrini bulduk,'[5] demişti Mary Kingsley 1890'larda buharlı gemisi sığlıklardaki köpüğün içinde sessizce, çamurdan parlamış ve kir içinde kalmış halde Breaker Adası'na yanaşırken. Çürümekte olan mangrov duvarları ve çamur kokusunun haricinde, (bir zamanlar ticaret yeri olarak kullanılan) eski gemilerin suya kısmen batmış ve kararmış halleriyle Bonny'nin suyundan hastalık kapmış habis yaratıklara benzeyen enkazlarından başka bir şey yoktu. 'Nemli mevsim' boyunca - Mayıs'tan Eylül'e kadar devam eden kasvetli zamanlarda - yalnızca iki ses duyulurdu, çullukların bağırışları ve yağmurun bunaltıcı kükremesi. Bazen altı hafta aralıksız, sanki su oluğundan dökülürmüş gibi yağmur yağardı.

Alıştıktan sonra aslında güzel bir yer olduğunu iddia eden Bonny sakinleri bir de atlattıkları en son sarı humma salgınını, on bir beyaz adamdan dokuzunun nasıl on gün içinde telef olduğunu anlatmadan duramazlardı. Cenazelerden biri sırasında iki sarhoş kıdemsiz memur, tabuttan önce mezara düşmüş, üstlerine kapatılan tabutla birlikte çukurdan çıkarılmaları gerekmişti. 'Ne gereği vardı ama, değil mi?' diye atlardı biri, 'Nasıl olsa o ikili de bir sonraki gün batımını görmeden mezara girecekti.'[6]

Bonny bir mangrov bataklığından başka bir şey değildiyse, bu demek oluyordu ki Konsolos Hewett'ın gayri resmi imparatorluğunun kıyı şeridi de aynı şekilde Lagos'tan Rio del Rey'e kadar bir dizi yeşil bataklıktan meydana geliyordu. Dünyanın en büyük kıyı bataklığı olduğu tahmin ediliyordu. Mary Kingsley tuhaf bir güzellik gözlemliyordu burada. *Travels in West Africa* kitabında, bu yerin kasvetli ihtişamını Himalayalar'ınkine benzetmişti. Sınır taşı olmayan bir toprak parçası gibiydi. Dumanı tüten her bir koy, berbat esanslar taşıyan her bir dalgalı dere, her bir kokuşmuş çamur tarlası yüzlerce kilometre boyunca birbirinin aynısıydı, sanki aynı kalıba dökülerek yapılmışlardı. Nijer'den yukarı doğru bir yol bulmaya çalışmak, 160 kilometrelik bir yeşil sünger keşfine çıkmak gibiydi. Deltanın yirmi üç asıl ağzı ve sayısız çıkmaz yolu olduğu anlaşılmıştı. Kaşiflerin Nijer'den çıkış yolunu bulmalarının, Nil Nehri'nin kaynağını bulmaktan daha uzun sürmesine şaşmamalıydı. İlerleyen zamanlarda köle kaçakçıları yıllar boyunca donanma ile, su çekildiğinde kano dışında hiçbir şeyin yüzmediği bu baş belası sığ derelerde saklambaç oynamıştı.

Hewett, doktorunun yaptığı sağlığının kaldıramayacağı yönündeki tüm uyarılara rağmen 1882 yılının yağmur mevsiminde oraya geri dönmüştü. Acilen, Afrikalılar ile

---

[5] Derby Lister'a Meade'den alıntı yapmıştır, 4 Temmuz 1883, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/269 (Dışişleri Bakanlığı, 4825, no, 17).

[6] Mary Kingley, *Travels in West Africa*, 98.

yaşanan ticari anlaşmazlıkların çözüme bağlanması ve düzeni bozulan yerlere tekrar düzen getirilmesi gerekiyordu. Daha da önemlisi, Dışişleri Bakanlığı'na neden Britanya'nın Lagos'tan Kamerun'a kadarki tüm sahillerin resmi hakimi olması gerektiğini açıklayan bir rapor iletmesi gerekiyordu.

Gayri resmi imparatorluk yeterli değildi. Lamı cimi yoktu. Kanunları ve düzeni sağlaması bekleniyordu ama bunu yapmasını sağlayacak araçlara sahip değildi. Resmi imparatorluk iki sebepten elzemdi: Avrupalıların Oil Rivers'da güvenle ve bol kazançla ticaret yapmasını imkansız hale getiren Afrikalı aracıların hükmünü sonlandırmak ve de pek tabii Fransızlar'ı uzak tutmak.

Hewett, yokluğunda Nijer'in birçok yerinde işlerin iyice sarpa sardığını öğrendi. Kıyıda başlarına en büyük dert açan isim, Opopbo'lu Kral Ja-Ja idi. Afrikalı tüccarların büyük bir kısmı Hewett'ın genel otoritesine boyun eğiyordu. Hatta kimileri bağrına basıyordu. Ne yazık ki Ja-Ja, prensiplerine uymadığını söyleyerek karşı çıkıyordu. Hewett'ın bölgeye yeni geldiği 1880 yılında, Ja-Ja tam bir baş belası olmuştu. Siyah ya da beyaz ayırt etmeden tüm rakiplerine yaptığı gibi Hewett'ı da sinir bozucu bir ustalıkla köşeye sıkıştırmıştı. Hewett artık bu sonradan görme adama karşı tüm sabrını yitirmişti.

Yıllar önce Ja-Ja, Bonny'e sıradan bir köle olarak getirilmişti. Uzun boylu, yakışıklı biriydi ve sıradışı bir ticaret zekasına sahip olduğunu göstermişti. Kölelerin çoğunun özgürleştirilmesinin ardından, bir grup köleyi peşine takıp Bonny kralı George Pepple'a karşı isyan başlatmıştı. Eski kölelerden oluşan başka bir grup tarafından yenilgiye uğratılmış, adamları ile birlikte yakındaki bir göle, yani Opobo'nun güvenli kollarına kaçmıştı. Sonu gelmişti - en azından öyle görünmüştü. Birkaç yıl içinde, kıyıdaki en büyük siyahi ticaret imparatorluğunun kralı oluvermişti. Opobo'daki beyaz tüccarlara yılda 8,000 ton palm yağı satıyordu ve iç kesimlerdeki palm oil üreticileri üzerinde acımasız bir tekelcilik icra ediyordu. Bu tekelciliğe çomak sokmaya kalkan siyahi ya da beyaz kim olursa, kanoları parçalanmış ve cansız bedenleri nehirde yüzer halde bulunuyordu.

Hewett yakın zamanda Ja-Ja ve Qua Ibo'lular arasında geçen bir anlaşmazlığı soruşturmak zorunda kalmıştı. Ja-Ja'nın çalışma yöntemleri tüylerini ürperiyordu. Ja-Ja'nın adamları Qua Ibo'da yüz kişiyi esir alıp Opobo'ya götürmüştü. Birkaç kişinin hala hayatta olduğu söyleniyordu. Çoğu ise işkenceye maruz kalmış ve öldürülmüştü. Bazılarını yemişlerdi. Hewett ihtarda bulunduğunda ise Ja-Ja yüzüne karşı gülmüştü. Liverpool'lu tüccarlara, kendisini her koşulda desteklemelerini sağlayacak kadar çok para kazandırmıştı. Ardından Ja-Ja Granville'e gönderdiği üsturuplu mektubunda (mektubu söz konusu tüccarlardan birinin kaleme aldığına şüphe yoktu), 'yerel meseleler hakkında kendisini rahatsız ettiği için' özür diliyordu. Qua Ibo meselesinde sert davrandığını itiraf ediyor fakat 'Britanyalı Majesteleri'nin hükumetinin, bağımsızlık rüyası peşinde meşru hükumdarlarının gönderdiği elçileri katleden her bir küçük Afrika köyünü himayesine almaya niyetli olup olmadığını'[7] sorguluyordu. Hewett'ın Londra'yı Ja-Ja'dan kurtulmaya ikna etmesi mümkün olmadı. Aksine, Liverpool'lu tüccarlar Granville'i Hewett'ı kovmaya ikna etmeye çalıştılar.

[7] Kral Ja-Ja'dan Granville'e, 26 Mayıs 1881, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/269 (Dışişleri Bakanlığı, 4824, no.2).

Nijer Nehri'nin yukarısında, Ja-Ja gibi aracıların kötücül etkilerinden uzakta, ticaret daha iyi işliyordu. Hewett'a göre Goldie'nin Ulusal Afrika Şirketi tarafından uygulanan bir tekelcilik anlayışı, İngiliz politikasının önemli bir kolu haline gelmişti. Goldie'nin başa geçmesinden önceki kötü dönemlerde, her yağmur mevsiminde sular yükselir yükselmez İngiliz savaş gemileri Nijer'in üst kesimlerine cezai seferler düzenlemek zorunda kalıyordu. Bu savaş gemileri arkalarında, beyaz tüccarlara sıkıntı çıkaran yerleşimlerin enkazından oluşan bir iz bırakıyordu; her şey kasten ateşe veriliyor (İngiliz ticaret malları güvenli bir yere taşındıktan sonra), kadın ve çocukların cesetleri küle dönmüş harabelerin ortasında bırakılıyordu. Şimdilerde ise bu nahoş olaylar daha az yaşanıyordu. Fakat UAŞ'nin polis gücü ya da ordusu yoktu - düzeni korumalarını sağlayacak otoriteye bile sahip değillerdi. 1882 yılının yazında İngiltere'den döndüğünde Hewett UAŞ müdürü David McIntosh'tan bir yardım çağrısı aldı. Pataniler, nehrin 190 kilometre kadar yukarısında sıkıntı çıkarıyorlardı. Muhtemelen şirketin tekelciliğine içerlemekteydiler. Asaba'daki fabrikayı yağmalamış, müdürünü ve dört çalışanını öldürmüşlerdi. Şu Pataniler'e hadleri bildirmeyeceklerse şirket pılını pırtısını toplayıp Nijer'den ayrılsın daha iyiydi.

1882 sonbaharında Hewett'ın düzenlediği cezai harekat, dönemin ve bölgenin standartları göz önünde bulundurulduğunda pek de fazla şiddet içermiyordu. Ancak Hewett şirketin mallarına yapılan saldırıları ve Kral Ja-Ja'nın işlediği vahşetleri, gayri resmi imparatorluğun yetersiz kaldığını göstermek amacıyla tek tek sayabiliyordu. 14 Kasım günü HMS *Flirt* gemisine binerek ana kanaldan ayrıldı ve yoğun palmiye ormanlarının içinden geçen bir su yoluna çıktı. Nehirde geçirdikleri bir günün ardından Asaba'ya vardılar. Birileri nehir kenarından alaybozan tüfeği ile üzerlerine ateş açtı. Hewett, kasabanın top ateşi ve roketler kullanmak suretiyle yok edilmesi emrini verdi. Gece vakti olduğunda, savaş şarkıları ve tamtamların çalışını duyuyorlardı. Kanolar ile yapılacak bir saldırı an meselesi gibi görünüyordu. Gatling topları karanlığa ateş açtığında sesler kesildi. Ertesi gün Abari kasabası da saldırganları teslim etmedikleri için top ateşiyle yok edildi. Bu yıkımı tamamına erdirmek amacıyla, bir grup bahriyeli karaya inip civardaki tüm kulübeleri ateşe verdi. Üçüncü bir kasaba daha, yani Torofani kasabası da yerle bir edildi, sakinleri ya öldürüldü ya da sürüldü. Asaba'daki fabrikaya saldıranların hiçbiri adalete teslim edilmemişti. Yine de Hewett Bonny'e geri dönerken Pataniler'e gerekli dersi verdiği için halinden memnundu. İngilizler'in 'barışçıl biçimde ticaret yapma'[8] hakkı ufacık bir bedel karşılığında savunulmuştu: yalnızca iki denizci tüfek saçmalarından ufak yaralar almıştı. Fakat cezai harekatlar gerçek otoritenin yerini tutamazdı. Britanya'nın Oil Rivers'ı ele geçirmek zorunda olmasının ilk sebebi buydu.

İkinci sebep de Fransızlar'ı uzak tutmaktı. Hewett üç renkli bayrağın, isilik misali Nijer Nehri'nin yukarısına ve kollarına yayıldığını fark etmişti. 1880 yılında Brass'tan Nupe'e kadar hiçbir yerde tek bir Fransız ticaret noktası bile yoktu. Tarih 1882'yi gösterdiğinde üç renkli bayrak Union Jack'in bile Benue'de gidemediği yerlere kadar ilerlemişti.

[8] Hewett'in raporu, 19 Kasım 1882, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/269 (Dışişleri Bakanlığı, 4824, no. 40).

İngilizler'e Nijer'de kafa tutabilecek kadar deli cesaretine sahip olan ilk Fransız şirketi, Paris merkezli büyük bir firma olan Desprez and Hutchet'ın bir koluydu. Bu alt kuruluşun ismi Compagnie Française de l'Afrique Equatoriale idi ve eski bir *tiralleurs* subayı olan Comte de Semellé tarafından kurulmuştu. Zavallı adam 1880 yılında batı kıyısında ateşler içinde ölmüştü ama direktörler bir başka koloni ordusu subayını, Yüzbaşı Mattei'yi bu tehlikeli görevi üstlenmeye ikna etmişlerdi. Teşvik teşkil etmesi amacıyla Fransız hükümeti, Mattei'yi konsolosluk temsilcisi olarak atamıştı. 1882'de ikinci bir firmanın; önemli siyasi bağlantılara sahip Marsilya merkezli Werminck firmasına ait Senegal Şirketi'nin de işin içine girmesi desteği arttırmıştı. Artık nehirde Fransızlar'a ait toplam otuz üç fabrika bulunuyor, bu fabrikalar İngilizler'inkilere birebir meydan okuyordu. Çok yakında Fransızlar İngilizler'e karşı sayısal üstünlük elde edebilirdi. Fransız gümrük vergileri olmadan bile bu pervazsız yarış UAŞ'nin elini kolunu bağlardı. Fakat eğer Fransız hükümeti Aşağı Nijer'i tahmin edildiği üzere ilhak ederse, İngiliz mallarını vergiye maruz bırakırlardı. Ardından UAŞ ayağı betona bağlanmış gibi dibe çökerdi. Ticari açıdan da siyasi açıdan da Nijer, Gine Körfezi'nden itibaren bir Fransız nehri haline gelirdi.

Hewett Nisan 1883'te vatanına döndüğünde verdiği endişe verici ders bu doğrultudaydı. Ayrıca, Nijerli kabile şeflerinin İngiliz himayesi altına girecekleri iddiasının altına da imzasını atıyordu. Elinde, UAŞ'nin merkezinin bulunduğu Akassa'daki üç şef tarafından imzalanmış bir himaye talebi dahi vardı. Ve en sonunda yolunun üzerindeki Kamerun'a uğrayarak Kral Acqua ve Kral Bell'i ziyaret etmişti. Hewett, bölgenin ticari açıdan büyük gelecek vaat ediyor olmasından etkilenmişti. Kraliçe Viktorya'nın o malum 'sevecen mektubu' cevapsız bırakmış olmasına rağmen Kral Acqua da, Kral Bell de İmparatorluk'a katılmak için sabırsızlanıyor gibiydiler.

* * *

CFAO'nun Baş Temsilcisi ve Fransız Cumhuriyeti'nin Konsolosluk Temsilcisi Kumandan Antoine Mattei Paris'ten Nijer'in ağzına döndüğünde tarih 3 Nisan 1883'tü. Yokluğunda Fransız hükümeti *Voltigeur* gemisini, Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'nı alarma geçiren bir devriyeye göndermişti. Aslında *Voltigeur* rakiplerinin elini güçlendirmek dışında hiçbir şey başaramamıştı. Bonny'de Fransızlar'ın yüzüne kahkahalarla gülünmüştü. Kamerun'da ise yalnızca Kral Pass-All dedikleri, haysiyetini yitirmiş bir kabile şefi anlaşma imzalamaya gönüllü olmuştu.

Mattei, geri döner dönmez saldırıya geçmeye karar verdi. Yanında anlaşma formları getirmişti. Üzerinde kendi karargahının bulunduğu, Nijer'in merkezi ağzında yer alan ve Goldie'nin şirketine baş belası olan Brass'a bu anlaşmayı imzalatacaktı. Mattei Desprez tarafından baş temsilci rütbesine getirildiğinde kendisine görevinin '*plus patriotique que commerciale*' olduğu söylenmişti. Ancak Mattei şahsen Cezayir ve Senegal'de görev yapan Fransız Deniz Piyadeleri'nin birçok subayının aksine Anglo-fobik değildi. Korsikalı bir Fransız'dı, iri çeneli, gür bıyıklı, fazlasıyla vatanperver olan ve kolay telaşlanan bu adam, aynı zamanda İngilizler'e hayranlık duyuyordu. Liverpool'dan bindiği gemide tanıştığı, Ashanti yolundaki mahzun ve nutku tutulmuş İngiliz subayları gözüne ne de tuhaf görünmüşlerdi. Yeğeninin dediği gibi, sanki parlak mermerden

yapılmışlardı. Fakat şimdi ise Liverpool merkezli, Batı Afrika ticaretine hükmeden iki büyük İngiliz nakliye rotasındaki buharlı gemilere gıpta ile bakıyordu. Neden vatanperver Fransız gemicileri de kendilerine ait bir Batı Afrika rotasına sahip olamasınlardı ki?

'*Allez, voyez, faites comme les anglais.*'[9] Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı emir buydu: İngilizler gibi davran. Hep bunu istemişti! Fakat her açıdan engeller mevcuttu. Ölümcül iklim kesinlikle bunların arasında önemli bir yere sahipti. Genç ve vatanperver adamlarından, sekreteri olarak ona hizmet etmeye gelen yeğeni dahil yedisini kaybetmişti. Bu topraklarda imparatorluklarına ekleyecek yeni bir Hindistan arayışında olan korkunç İngilizler'in de kalpleri kırılmıştı, ama en azından hükümetlerinin desteğine daima tamamen güvenebiliyorlardı. Mattei'ye göre İngiliz işadamlarının en büyük hazinesi işte bu körü körüne duyulan güvendi - ancak bu düşünceyi Goldie duysa müstehzi bir kahkaha patlatırdı.

Mattei, Brass'ı UAŞ'nin Nijer'deki zayıf noktası olarak belirlemişti. Brass'taki siyahi aracılar, üst kesimlerdeki deltada iş yapan İngiliz firmaları tarafından yavaş yavaş aç bırakılmışlardı. Bir zamanlar limanlarından 5000 ton palm yağı ihraç etmişlerdi. Şimdi ise 1500'ü zor görüyorlardı. Whitehall'a, adil şartlar sağlanması için maruzatta bulunmuş, 'Sinirotu ya da yer elması yetiştirebileceğimiz türden topraklarımız yok; eğer ticaret yapamazsak aç kalırız,'[10] demişlerdi. Nijer Şirketi'nin rakipleri olan Liverpool'lu tüccarları arkalarına almışlardı. Fakat Whitehall duymazlıktan geliyordu. Umutsuzca Liverpool tüccarlarından silah almış ve onları piyasadan uzaklaştıran şirketin gemilerine misillemeler yapmışlardı. Holland and Jacques'ın buharlı gemisini nehrin dibine gömen ya onlar, ya da onların Afrikalı müttefikleriydi. Buna karşılık İngiliz savaş gemileri Brass'a şiddetli misillemelerde bulunmuş, nehir boyunca kasaba ve köyleri yakmıştı.

9 Ağustos 1883 günü Mattei, Brass'ı kanatlarının altına alarak kurtarmayı önerdi. Kabile şeflerine önerdiği himayenin şartlarına göre, hiçbir rakipleriyle hiçbir türden anlaşma yapamayacaklardı. Şefler imzalamayı kabul ettilerse de Mattei ertesi gün sözlerinden döndüklerini gördü. Görünüşe bakılırsa İngiliz birliğinin gücü ona fazla gelmişti. Goldie'nin nehrin daha yukarı kesimlerinde kurduğu tekelciliğin ezeli düşmanları olan Liverpool'lu tüccarlar bile Fransızlar'ı uzak tutmak için birlikte cephe almışlardı.

Reddedilme hissi Matte'yi kendisine getirdi. Büyük bir cesaretle kuzeye doğru, hakkı olanı almak için yola koyuldu. Şirketin buharlı gemisi *Nupe*'a tipik Avrupai ayarda, satılık mallar yükleyip - barut, silahlar, cin, rom, demir külçeleri ve daha birçok şey - Nijer'in yukarısına, palmiye ormanının ötesine gitti ve ardından doğudaki Benue'ye, otuz yıl evvel oradaki ticaretin öncülüğünü yapan William Baikie hariç hiçbir Avrupalı kaşifin daha önce gitmediği noktaya ulaştı. Geldiği yer, en azından teorik olarak Sokoto'nun yüce Sultan'ına biat etmiş olan Müslüman devletlerin güneydoğu sınırındaydı. Bunun üzerinden bir ay geçtiğinde Mattei, Nijer'den yukarı, gemisinin isminin kaynağı olan Nupe'deki zengin Müslüman krallığına doğru hızla yol almaktaydı. Hali hazırda UAŞ'nin Nijer'de yaptığı toplam ticaretin yaklaşık üçte biri Nupe bandıralıydı.

[9] Mattei, *Bas Niger*, 3.

[10] Brass şeflerinden Dışişleri Bakanlığı'na, 7 Temmuz 1876, Dışişleri Bakanlığı, 84/1498. Flint, *Goldie*, 28.

fildişinden aşağı yukarı elli bin sterlin ve karite yağından (bir margarin çeşidi) 50,000 sterlin geliyordu. Goldie El Dorado'sunun, Nijer ve Benue'nun kuzeyindeki, Sokoto imparatorluğuna ait bu zengin ve yoğun nüfuslu Sudan devletlerinin - Nupe, Gando, Adamawa ve Sokoto'da bulunduğuna yönelik inancını gizlemiyordu.

Mattei de Goldie'nin büyük hayaline inanıyordu. Batı Sudan daltanın kokuşmuş bataklıklarından uzakta, ayrı bir dünyaydı: kuru sıcağın ve baş döndüren gökyüzünün uçsuz bucaksız ovaları. Buradaki insanlar nispeten daha bir medeni idi. Leş gibi kokan bu kıyı, denizin on beş kilometre açığına kadar suyu bulandıran Nijer'in sarı çamuru, alçak pagan ayinleri ve putları Mattei'nin midesini bulandırıyordu. Cezayir'de *tirailleur*larla birlikte görev yapmış için bir subay için Sudan neredeyse evi gibi rahattı. Temelde, Avrupa ile paylaşılan değerler anlamında İslam çatısı altında bir birleşim vardı. Bunu Mekke önünde eğilen sıra sıra beyaz sarıklarda, avukatlara ve bilginlere (bankacılara ve kredi mektuplarına da) duyulan saygıda, her ne kadar istikrarsız da olsa, tek bir tanrının korkusuyla ayakta duran tahtın gücünde görmek mümkündü.

Belirtmek gerekir ki, Nupe'ta Emir'in tahtının gücü alışılmadık ölçüde istikrarsızdı. Ancak Mattei bu durumu fırsata çevirdi. 1882'de oraya vardığında Emir'i Niger kayıkçıları başına üşüşmüş halde bulmuştu. Emir'e UAŞ'nin sattığı süvariler ve silahlar nehrin batı kıyısında mahsur kalmıştı ve kendisi doğu kıyısında Bida'daki sarayında köşeye sıkışmıştı. Mattei, halihazırda kurtarma harekatına atılmış olan UAŞ'nin tekneden bozma savaş gemisine yardım götürmesi için kendi buharlı gemisini göndermekte ısrar etti. Mattei'nin müdahalesi sadece isyanı bastırmakla kalmadı, aynı zamanda UAŞ'nin Nupe'taki tekelini de kırdı. Minnettar kalan Emir, Mattei'ye rakiplerinin arazilerinin hemen yanında, fabrikalar kurabileceği araziler verdi. 1883'e gelindiğinde Fransız rekabeti, Nupe'u Goldie için Nijer'in geri kalanı kadar kazançsız kılma riski altında bırakıyordu.

Mattei, en güzel fabrika daha kurulmadan evvel, üç renkli bayrağı Chonga semalarında dalgalanmaya bırakıp, palmiye ormanının karanlığına ve Brass'ın pis kokulu mangrov bataklıklarına doğru tekrar yola çıktı. Kuzeydeki başarılarına rağmen cesaretini giderek yitiriyordu. Desprez bu misyon için '*plus patriotique que commercial*' demekte ne kadar haklıydı. İngiliz tekeline meydan okuyarak firması Compagnie Française de l'Afrique Equatoriale için para kazanamıyordu. Şüphesiz Fransız hükümetinin doğrudan desteğini almak suretiyle siyasi bir adım atmalıydı. Mattei birdenbire, fahri konsolos olarak şimdiye dek Denizcilik Bakanlığı'ndan ya da Dışişleri Bakanlığı'ndan hiçbir talimat almamış olduğunun garip bir şekilde farkına vardı. Fransız hükümetinin Nupe Emiri'ne yaraşır bir hediye göndermeyi reddetmesi nedeniyle küçük düşmüştü. Bu amaçla ona verilen tek şey, toplamda Konsolos Hewett'in elindeki miktarın onda biriydi. Dahası, görünüşe bakılırsa Fransız donanması onu unutmuştu.

1883'ün yağmur mevsiminin kısa sürmesi ve Nijer'in su seviyesinin bir gecede düşmesi de Mattei'nin sorunlarına yenilerini ekliyordu. Sonuç olarak, en yeni iki buharı gemisi *Nupe* ile *Moleki*'nin, gelecek Haziran'a kadar çaresiz, karaya oturmuş halde kalması gerekecekti. Daha da kötüsü, firması CFAE'nin mülkiyeti bir esrarengiz kazalar silsi-

lesiyle ele geçilmişti. Buharlılardan biri *Adamawa*, bir çarpışmanın ardından batmıştı ve Loko'daki bir fabrika, yetmiş bin franklık ticaret mallarının kaybıyla yanıp kül olmuştu.

Aralık ayında Mattei, Liverpool'a giden bir İngiliz vapuruyla bir kez daha yola çıktı. Hastaydı ve büyük bir moral bozukluğu yaşıyordu. Vatanseverlikten fazlası gerekiyordu. Şirketten istifa etmeye karar verdi.

* * *

Bu arada, Gladstone'un Kabinesi nihayet bakışlarını Afrika'nın tiksinç batı kıyılarına çevirmek zorunda kaldı. Bir buçuk yıl boyunca Hewett'in Oil Rivers mandasını destekleyen sözleri Whitehall'da dalga konusu olmuştu. Haziran 1883'te, sonraki on yıl boyunca Britanya'nın Afrika'nın Paylaşımı'nda hak ettiği payı aldığını görmek için herkesten çok daha fazlasını yapacak bir müttefik bulacaktı. Bu kişi Dışişleri Bakanlığı'nın yeni oluşturulan bölümü Afrika Dairesi'nin başkanı, ve (dünyayı at gözlüğü ile görse de) parlak zekalı bir adam olan Percy Anderson idi. Hewett Haziran ayının başında bakanlığa yeniden bir rapor gönderdi. Bir hafta sonra Anderson, Whitehall'daki pencereleri zangır zangır titretmek ve Koloni Bakanlığı'nın gözlerini yuvalarından fırlatmak için planlanmış olması gereken bir eylem çağrısında bulundu.

Şu ya da bu bayrak altında bir mandanın kaçınılmaz olduğuna kanaat getiren Hewett ile görüştüğünü söylemişti. Oil Rivers şefleri, kendilerini hazırlamış oldukları gibi İngiliz himayesine alınmazlarsa, 'kendilerini tartışmasız Fransızlar'ın ellerine teslim edeceklerdi. Anderson konuşmasını sürdürdü:

Fransızların onları alacağından şüpheniz mi var? Daha kesin olan bir şey varsa, o da Fransızlar'ın Afrika'nın hem Doğu hem de Batı kıyısı için sabit bir politikaya sahip olduğu ve bunun bize düşmanca bir politika olduğudur. Bu politikanın ilerleyişi bazen yavaşlar, bazen ateşlenir, ama asla durmaz... Senegal'de demiryolları Saint-Louis'den Yukarı Nijer'e doğru ilerliyor. Soudan ile bağlantı kuruluyor ve ilerleme Timbuktu'ya doğru çevriliyor. Yakın zamanda Grand-Bassam'da ve Assinie'de [Fildişi Sahili'nde] yeni istasyonlar kuruldu. M. De Brazza Kongo Nehri'nde ... Porto Novo'dan Lagos ticaretine saldırıldı; resmi Fransız temsilcisi Nijer deltasında iş başındayken, 'Voltigeur'un kaptanı, nehrin ağzındaki yerlilere Anlaşmalar'ını kabul ettirmeye çalışıyor. Bu işte başarılı olursa, son adım da atılacak ve Fransız yetkilileri merhamet göstermediği sürece İngiliz ticaretinin var olma şansı kalmayacak.

Görünen o ki, bir adım atmamız gerekiyor, durum buysa, o yönde bir köşeye sıkışacağız demektir. Bunun tek bir mümkünatı var; bu da Oil Rivers'ın ağzındaki ve komşu kıyılardaki yerli Devletler Himayeleri'nin yönetimini üstlenmekten geçiyor.

Britanya, ancak bu mandalara uzanan her iki eli de saf dışı bırakarak 'Fransızlarla yersiz ve tehlikeli bir yarış'tan[11] - kısacası, Paylaşım'dan - kaçınabilirdi. Bu yapılabilirse Fransızlar entrikalarından vazgeçmek ve müzakerelerde bulunmak zorunda kalacaklardı. Sonra, ve ancak o zaman, Fransız politikasının gerçek amacı olan Gambiya'yı değiş tokuş etmek üzerine konuşmanın bir anlamı olurdu. Gambiya karşılığında çok şey koparabilirlerdi onlardan: Galon, Aşağı Nijer, Gold Coast, ve Fildişi Sahili. Bunlar ucuz bile kalırdı.

[11] Anderson'ın notu, 11 Temmuz 1883, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/269 (Dışişleri Bakanlığı, 4824, no. 19).

'Görünen o ki, bir adım atmamız gerekiyor ... köşeye sıkışacağız.' Lord Derby ile Koloni Bakanlığı'ndaki çalışanları, Anderson'un çağrısını kasıtlı bir hoşnutsuzlukla karşıladı. Dışişleri Bakanlığı bir yerleri himaye ilan edebilirdi - bu onlara kalmış bir şeydi - ama Koloni Bakanlığı hiçbir mesuliyet alamazdı. Aylar geçti. Dışişleri Bakanlığı taktik değiştirdi. Ekim 1883'e gelindiğinde Granville, Oil Rivers'ı bir *koloni* haline getirmenin daha uygun bir çözüm olabileceğini, ve böylelikle doğrudan Britanya tarafından ve Dışişleri Bakanlığı yerine Koloni Bakanlığı sorumluluğunda yönetiliyor olacağını savunuyordu. Yeni taktikler sonunda Derby'yi de saklandığı yerden çıkardı. Kraliyet kolonisi mi olmalıydı yoksa manda mı? Derby, ikilemi ancak Gladstone ve Kabinesi'nin çözebileceğine inanıyordu ve sorunlar 22 Kasım'da onlara sunuldu.

Gladstone, Nijer'in bulanık sularına Derby kadar tiksintiyle baktı. Aklı bambaşka yerlerdeydi. Cannes'daki kış tatilinden döndükten sonra, parlamento çekişmelerine eski kavgacılığıyla atıldı. Mısır, hükümet için bir ateşten gömlek olmaya devam etti. Fransızlar, İngilizler'in ikinci bir Süveyş Kanalı inşası planına öfkeyle bakıyordu, ve bu plan suya düştü. Haziran ayında Gladstone'un Mısır konusunda Torieler'in alaylarına hakaretle karşılık verdiği bir tartışma yaşanmıştı. Ne cüretle Liberaller'in Mısır'a Hidiv hükümetini ele geçirmek için gittiklerini öne sürebilirlerdi? Oraya gitmelerinin tek amacı hükümeti eski haline getirmekti. Gladstone'un meslektaşlarına gelince, eleştirilere karşı aşırı hassas olan Lord Rosebery'nin istifa etme konusunda ısrarcı olması ve her zamanki gibi umursamaz olan Joe Chamberlain'in Birmingham'da Kraliçe'nin 'tehlikeli ve uygunsuz'[12] olarak nitelendirdiği bir konuşma yapması dışında, şaşırtıcı bir dayanışma göstermişlerdi. Chamberlain, Kabine onayı olmaksızın Parlamento Üyeleri'nin genel meclis oylaması ve ödemelerine dair bir öngüde bulunmuştu. Gladstone, Chamberlain'i yaptığı aptallıktan kurtarmak için Kraliçe'den özür dilemek zorunda kalmıştı.

Peki Oil Rivers'ı Fransızlardan nasıl kurtaracaklardı? Kabine, elbette mümkün olan en ucuz cevabı destekliyordu. Bu da onları doğrudan Hewett ile Anderson'un planına getiriyordu. Gerçekte neredeyse hiç yönetim gerektirmeyen kağıt üzerindeki bir himayenin, en azından ilk yıllarda, bir koloniye kıyasla neredeyse hiç masrafı olmazdı. Öyleyse manda yapılmalıydı. Ama mandanın azıcık bir maliyeti bile - üç konsolos vekilinin maaşları, diyelim ki yılda 5,000 sterlin ve diğer giderleri - İngiliz vergi mükellefleri için ağır bir yüktü. Başka biri ödemeliydi. Başka biri ödemelidir. Kabine bu konuda çok katıydı. Faturaların nereye gönderileceğine karar vermek Dışişleri Bakanlığı'na bırakıldı.

Oil Rivers'da bir Fransız darbesinin yakın olduğu aylar öncesinden anlaşışmıştı. Ancak şimdi bile, hükümet bir karar vermeye hazır olduğunda, Dışişleri Bakanlığı hâlâ köşeye sıkışmış bir haldeydi. Sorun, yeni mandanın masrafını çıkarmak için yılda 5000 sterlinin nasıl bulunacağı idi. Dışişleri Bakanlığı'nın anladığı kadarıyla kural olarak, kolonilerin aksine, bir mandadan yapılan ihracatta vergiler yükseltilemezdi, ne de olsa manda en azından kağıt üzerinde yabancı bir bölge idi. İngiliz tüccarları ödemeye gönüllü olurlar mıydı? Onların sır saklayacağına güvenilir miydi? Dışişleri Bakanlığı planlarının sızdıra-

[12] E. Hamilton'ın güncesi, 21, 24 Temmuz 1883, *Günce*, 451-2.

lacağı ve bunun da Fransız darbesine zemin hazırlayacağı endişesiyle alarma geçmişti. Sonra birinin aklına - belki de Granville'e - bir anda parlak bir fikir geldi. Elbette tüccarlar arasında kefil olabileceği biri vardı, eski dostu Aberdare. Aberdare tam gizlilikle diğer tüm tüccarların ağzını arayabilirdi. Nijer ticareti yılda üç yüz bin sterlin kazandırıyordu. Eksik kalan beş bin sterlini tüccarların tamamlaması neden sorun olsundu ki?

Zaman, paradan daha değerliydi. Eğer Goldie, sonradan bazı hayranlarının sandığı gibi haritayı kırmızıya boyamaya çalışan kısır görüşlü bir İngiliz vatansever olsaydı, şimdi bunu göstermenin tam sırasıydı. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Dışişleri Bakanlığı tarafından yönetilen değil, UAŞ tarafından kraliyet fermanıyla yönetilen bir manda için kendine has fikirleri vardı. Kısacası Nijer'i kendisini yönetebilirdi. Bu devrim niteliğindeki planın bir süre Dışişleri Bakanlığı'ndan gizli tutulması gerekiyordu, ama Goldie hâlâ sıradan bir mandayı ziyan etmeye çalışıyordu. Hayır, tüccarlar o yıllık beş bin sterlin'in tek bir kuruşunu dahi ödemezlerdi; öte yandan, kendi baş temsilcileri yerine UAŞ, maaşsız çalışacak bir konsolos vekili olarak David McInthosh'u görevlendirebilirdi. Aberdare'nin eski dostu Granville'e verdiği cesur cevap bu şekildeydi. Başka hiçbir tüccara danışmadığını söylemeye çekiniyordu. Sadece Goldie ve UAŞ adına konuşuyordu.

Köşesine tekrar dönen Dışişleri Bakanlığı, ekonomi için çaresizce bir çözüm arayıp duruyordu. Yılda bin beş yüz sterlin tasarruf etmelerini sağlayabileceği için, McIntosh'u konsolos vekili olarak kabul etmek zorunda kaldılar. Dünyanın her yerindeki konsoloslukların kapatarak denge sağlanmalıydı. Valparaiso, Honolulu - balta kalktı, ve düştü. Bağış listesini azaltmak zorunda bırakılan yoksul bir toprak ağası gibi, dünyanın en zengin ticaret ülkesinin temsilcileri bu acılı uygulamaları yavaş yavaş yerine getirdiler. Ve nihayet sonuca ulaşıldı. 16 Mayıs 1884'de, Konsolos Hewett, Kral Acqua ve Kral Bell için yanına aldığı bir dolu boş anlaşma formu ve rom ile Oil Rivers kıyısına doğru yelken açmakta özgürdü.

Kabine'nin Nijer'e olan ilgisi giderek sönmekteydi. Mayıs 1884'te, Downing Caddesi'nde Kongo ile ilgili tüm işler tıkırındaydı. Fransızlar'dan daha iyi şartlar alabilmek için ayak sürümeyle geçen bir yılı aşkın bir sürenin ardından, nihayet Portekizli'ler Britanya ile Kongo antlaşmasını imzalamışlardı. Bu anlaşma Portekiz'e, Matadi ve ilk çağlayanlara kadar olan aşağı Kongo'da egemenlik hakkı tanıyordu. Böylelikle Brazza'nın denize ilerleyişini engelleyerek İngiliz ticaretinin korunacağı düşünülüyordu.

Fakat Fransızlar, İngiliz işgaline rağmen hâlâ iflas durumunda olan Mısır'da misilleme yapma tehdidinde bulunarak yaygara kopardılar. İngiltere'nin, diğer Avrupalı Güçler'in Mısır'ı geçici olarak ellerinde tutacaklarına dair bir anlaşmaya ihtiyacı vardı, aksi takdirde Mısır'ı tek başına finanse etmek zorunda kalacaktı. Jules Ferry, Bismarck'ı İngiltere'ya karşı Fransa ile birleşmeye ikna etti. Böylelikle Anglo-Portekiz antlaşması tamamen kağıt üzerinde kaldı.

Gladstone'un kabinesi, Bismarck'ın ne Afrika'da ne başka bir yerde kolonilere zerre kadar ilgi duymuyor olmasının Britanya'nin lehine olduğunu düşünüyorlardı. Kendisi ise bunun düşüncesini dahi gülünç buluyodu.

Hewett yelken açtıktan sonra, başlıca destekçisi Percy Anderson'ın, bir an için

kendisini tebrik etmesi hoş görülmelidir. Çürümeyi durdurmuştu. Eski, gayrıresmi İngiliz İmparatorluğu ayvayı yemişti. Kabine'nin ve Whitehall'ın bu basit gerçeği anlaması tam iki buçuk yıl almıştı. Hewett'in görevi, yeni bir resmi imparatorluğun başlangıcı olacaktı. Ardından Gambiya takası gerçekleşecek ve Britanya, Senegal'den Kongo'ya kadar tüm batı kıyısını alacaktı. Hemen harekete geçmek, 'Fransızlarla yersiz ve tehlikeli bir yarış'a girilmesini engelleyebilirdi.

Zavallı Anderson. Keşke her şey bu kadar kolay olsaydı.

* * *

Hewett'in gemisi *Benguela*, batı kıyısındaki küçük buğulu limanlarda salındı ve 18 Haziran 1884'e dek Benin limanına demir atmadı. Bunun ardından Hewett, batıdaki Opobo'dan doğudaki Kamerun'a gideceği bir rota belirleyerek, zaman kaybetmeden bir anlaşmalar zinciri yapmak için yerlilerle görüşmeler ayarladı. Böylelikle görevinin en güzel kısmını sona saklıyordu. Kuşkusuz Kral Acqua ile Kral Bell, onun dönüşü için gün sayıyorlardı. Kamerun'da nehrin üzerinde yeşil tepeler ve yaklaşık 4 bin metre yüksekliğindeki dağdan esen tatlı bir esinti vardı. Hewett buraya bir sanatoryum yapmayı ve belki de karargahı orada kurmayı geçiriyordu aklından.

Temmuz başında HMS *Flirt* adlı gemiye bindi. Dışişleri Bakanlığı, kendisine aynı sekiz maddeden oluşan boş anlaşma formları vermişti. I ve II. Maddeler Britanya'ya manda kurmak için siyasi haklar tanıyordu. VI. Madde, komisyoncunun tekeline son vererek Britanya'ya serbest ticaret hakkı veriyordu. İlk iki maddede hakkında herhangi bir sorun yoktu, ancak deltanın hiçbir bir limanında VI. Madde'yi kabul eden kimse çıkmadı. Buna rağmen, Hewett Britanya Bayrağı'nı göndere çekti, hediyeler dağıttı ve Nijer kıyısındaki sayısız limanlarlabir dizi anlaşma imzaladı. Ancak bu anlaşmalar, boş anlaşma formlarına damgalarını basan adamlar her ne kadar bunu tam olarak anlamasalar da, hayati önem taşıyacaklardı. Britanya'nın gelecekteki Nijerya kolonisinin tapu senedi yerine geçeceklerdi.

15 Temmuz'da İngiliz donanma subayı Hewett'e Kamerun'da yabancı bir savaş gemisinin haberlerini getirdiğinde o hâlâ Benin'deki şeflerle görüşmeler yapmaktaydı. Gemidekilerin Kral Acqua ve Kral Bell ile bir anlaşmayı görüştüklerine, ancak Kralların Hewett'in karşı bir teklifte bulunması için ona bir hafta verdiklerini belirten bir rapor vardı. Hewett her şeyi bir yana bıraktı. 19 Temmuz günü öğleden sonra HMS *Flirt*, Bell Town'daki limana gitti.

Hewett sıcak sisin içinden dikkatle baktı ve gözlerini ovuşturdu. Mangrove bataklıkları arasındaki bayrak direklerinde üç yabancı bayrak dalgalanmaktaydı. Fakat üç renkli bayrağın kırmızı, beyaz ve mavisi değildi gördükleri. Kayser'in Almanya'sının siyah haçını taşıyorlardı.

Beş gün evvel, şimdi Afrika'nın batı kıyısının İmparatorluk Başkonsolosu olan ünlü Alman kâşif Dr Gustav Nachtigal, *Möwe* adlı savaş gemisinden bir grup Alman Bahriye eri tarafından sandalla karaya getirildi. Hayretler içerisindeki İngiliz tüccarlarına Alman İmparatoru adına Kamerun'a el koyduğunu bildirdi.

Bismarck herkesi bir adım geride bırakmıştı. Artık bu 'yersiz ve tehlikeli yarış'ı' hiçbir şey durduramazdı. Paylaşım'ın en ateşli safhası şimdi başlıyordu.

12. BÖLÜM

BİSMARCK NEDEN FİKRİNİ DEĞİŞTİRDİ

Almanya, Afrika ve Londra
19 Mayıs 1884 - Kasım 1884

'Almanya'nın dünyanın bu ıssız
yerlerine yayılmasına memnuniyet,
sempati ve mutlulukla bakıyorum.'
Britanya Başbakanı, *W. E. Gladstone*,
1 Eylül 1884

Şaşkına dönen tek kişi Hewett değildi. Bismarck'ın kendi danışmanları da afallamıştı. İki ay evvel, 19 Mayıs 1884'te İmparatorluk Şansölyesi Prens Bismarck telgrafla Lisbon'daki Nachtigal'e, Bismarck'ın Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki kendi yakın çevresini bile ürküten gizli emirler göndermişti. Nachtigal Kamerun'a Alman bayrağı dikecekti falan filan. Misyonu, Little Popo (Togo) ve Angra Pequena'daki (güneybatı Afrika) iki mandayı daha ele geçirmekti. İkisi birlikte, Almanya'ya Reich'in beş katından daha geniş bir Afrika sömürge imparatorluğu oluşturacaktı. Şansölye, kolonileri her zaman Almanya için bir yükümlülük olarak görerek alaya almıştı. Peki şimdi onu fikrini değiştirmeye iten ne vardı aklında?

Nachtigal'e giden bu şaşırtıcı şifreli telgraf, Berlin'deki 76 Wilhelmstrasse'de Bismarck'ın evinin hemen yanında yer alan ki Dışişleri Bakanlığı'nın genel merkezinden gönderilmişti. Bismarck'ınki, kendi şeytani ruhuna uymayan bir karakter ve büyüklükte, mütevazi, tek katlı, arkasında küçük bir bahçesi olan bir evdi. Ancak Bismarck'ın Berlin'de bir prens gibi yaşama arzusu yoktu. Burayı küçüklüğü ve züppeliğinden dolayı aşağılıyordu. Berlin bir dedikodu fabrikasıydı. Kalbi görkemli kır evlerinde idi; Hamburg yakınlarındaki zengin, killi, buğday tarlaları kaplı topraklardaki Friedrichsruh; ve Pomerania'nın kumlu kayın ve meşe ormanlarındaki Varzin. Her ikisi de hayranları tarafından ona verilen savaş ganimetleriydi - Varzin'i 1866'da Avusturya'yı devirdiğinde; Friedrichsruh'ı da 1870-71'de Fransa'yı yendiğinde almıştı.

Bismarck şimdi altmış dokuz yaşındaydı ve görünen o ki zaman ona hak ettiğinden fazlasını vermişti.

Genç bir adam olarak, en sevdiği İngiliz yazarlardan Scott ya da Byron'ın kendisini içkiyle ya da atlarla mahvetmeye kararlı bir kahramanının parodisine benziyordu. Siyah saçlı, solgun yüzlü, ve ince belli genç bir dev idi. Bu, 1862'deki görüşmelerinden sonra onu anlatan Disraeli'nin romantik tasviriydi bu. 1878'de, Bismarck Berlin Kongresi'ne başkanlık ettiğinde ise bir 'öcü' (Disraeli'nin Kraliçe Victoria için kullandığı tabir) gibi görünmeye başlamıştı: güce karşı iştahı, yerken bir yandan ağzına tıktığı karides ve kirazlara olan iştahı kadar itici, kırmızı yüzlü, kel, sakallı ve bıyıklı, yüz on üç kiloluk bir öcü.

Şimdi, Mayıs 1884'te Bismarck sakalını kesmiş, yirmi beş kilo vermişti ve on yıl daha genç görünüyordu. Cefakar eşi Prenses ve küstah genç Yahudi doktoru Dr Schweninger onu diyet yapmaya zorlamışlardı; günde bir şişe Rhenish şarabı bile içemiyordu. Yıllardır astım, nevralji ve rahatına düşkünlükten sinirleri gerilmiş olan Şansölye, ses çıkarmadan onların söylediklerini yaptı.

Dr Schweninger'in diyeti, onun bozuk sinirlerini veya kemiksiz dilini iyileştirmedi. İşine geldiğinde yılanı deliğinden çıkaracak kadar tatlı dilli oluyordu. Başka zamanlarda ise demir testeresiydi mübarek. Kimse güvende sayılmazdı - kraliyetin efendisi Kayser I. Wilhelm, İmparatoriçe, ya da geleceğin kraliyet efendileri Veliaht Prens ve Veliaht Prenses bile (özellikle de yanlarında ağzının gevşekliği konusunda güvendiği bir gazeteci varsa). Daha doğrusu, tek bir kişi güvende idi. Bismarck, uluslararası işlerinde yardımcısı olarak kullandığı ve görünüşe göre halefi olmaya hazırladığı, zeki, hoyrat, en sevdiği oğlu Herbert'a karşı asla vefasızlık yapmamıştı.

Herbert'ın talihsizliği, babasının kötü özelliklerinin birçoğunu - şiddet, kibir, ve gurur - aldığı halde, dehasından zerre kadar almamış olmasıydı. Ama babasına yeterince sadık bir şekilde hizmet ediyodu. Yalnızca bir kez onun isteğine karşı çıkmaya kalkıştı. Herbert, genç bir dul olan Prenses Carolath'la evlenmek istedi; ancak Corolath doğum ve evlilik yoluyla babasının en eski düşmanlarından biriyle bağlantılıydı. Şansölye gözyaşlarına boğuldu, Herbert'i mirasından mahrum bırakmakla ve kendini öldürmekle tehdit etti. Herbert boyun eğerek vazgeçti. Fakat bu deneyim, belki de genç adamın karakterinin en şiddetli yanlarından bazılarına sebep olan derin bir yara açtı.

Bismarck, Dr Schweninger'ın mucizevi tedavisinden önce zaman zaman olduğu gibi sinir krizi geçirdiği bir anda, istifa ederek Varzin'deki pek sevdiği kayın ormanlarına çekilmekten bahsetti; tıpkı Gladstone'un, Hawarden'deki pek sevdiği kayın ormanına çekilmekten söz ettiği gibi. Sonra yeniden aklını başına aldı. Eski Prusya için olduğu kadar yeni Reich için de vazgeçilmez biriydi (Gladstone'un yeni Liberaller için vazgeçilmez olduğu gibi de diyebilirdi).

Otuz yıl içinde Bismarck'ın sihirli değneği, bir Alman krallığı olan Prusya'yı askeri alanda dünyanın en güçlü imparatorluğu haline getirdi. Reich'in kalbinde devasa benlik algısı vardı. Almanya'nın birleşimi, Kralın Kayserliğe yükselmesi, yeni Reich'in anayasası, hepsi de Şansölye'nin kendi gücünü güçlendirmek üzere tasarlanmıştı. Temsilciler Meclisi'nin alt kademesi niteliğindeki Reichstag, egemen bir Parlamento

değildi. Egemen olan Kayser idi. Şansölye yalnızca Kayser'e karşı sorumluydu; ve onu görevinden alabilecek tek kişi yine Kayser idi.

Anayasal teori işte böyleydi, ama pratikte Bismarck yeri geldiğinde tatlı sözlerle kandırarak, yeri geldiğinde de göz dağı vererek hem seksen dört yaşındaki Kayser'e hem de ona tabii olanlara hükmediyordu. Demokrasiye duyduğu tiksintiyi gizlemeye çalışmıyordu. Doğrudur, bazen Reichstag'da boy gösterip ince, tiz bir sesle korku içindeki üyelere seslenirdi, fakat amacı halkına kendini açıklamaktan ziyade muhalifleriyle alay etmek gibi görünüyordu. Komiteleri katılamaya dayanamayacağı kadar çok sıkıcı buluyordu.

Bu yüzden, 1884 Haziran'ının ortalarında Bismarck'ın, dış politikasında yüz seksen derecelik bir değişikliğe giderek Almanya'ya Afrika'da bir imparatorluk verme kararını açıklamak üzere Reichstag'ın Bütçe Komisyonu'nun huzuruna çıkmayı planladığında herkes afallamıştı.

Kendisinin ün kazandırdığı Bismarck 'sistem'i sadece Avrupa ile ilgiliydi. 'Bir tarafta Rusya, bir tarafta Fransa,' demişti sonraları endişeli bir Alman kaşifine, 'ortalarında ise Almanya. İşte benim Afrika haritam bu.'[1] Almanya ortada, Avrupa'nın en savunmasız ülkesi idi. Harita her şeyi açıklıyordu. Prusya'nın üç rakibini - Danimarka, Avusturya ve Fransa - küçük düşürmüştü. Ama Goethe'nin dediği gibi, 'Deha, nerede duracağını bilmektir'. Tüm komşuları içinde en tehlikelisini, Rusya'yı küçük düşürmek, Napolyon'un yolundan gitmek olurdu. Dolayısıyla Bismarck, Almanya'yı diğer güçlerden ve diğer güçleri kendisinden kurtarmak için birbiriyle örtüşen (bazen de çelişen) anlaşmalardan oluşan sihirli ağ ördü.

1879 yılında bu ağı Avusturya üzerine attı. Avusturya-Almanya ittifakının amacı, Avusturyalıları Rus saldırılarına karşı güvenliklerini temin ederek sakinleştirmekti. Bu bariz bir Rus karşıtı ittifaktı. İki yıl sonra Rusya'yı ikna ederek Avusturya'yı başka bir antlaşmaya sürükledi: Üç İmparatorlar Birliği. Buradaki hedef Rusya'nın Akdeniz ve Asya'daki ezeli rakibi Britanya idi. Ardından Bismarck sihirli ağa üçüncü bir tel ekledi. Avusturya'nın rakibi olan İtalya'yı, Avusturya ve Almanya'nın yanında Üçlü İttifak'a dahil etti. Artık bu saldırgan ruhlara başarılı bir büyü yaptığına göre, Fransa ile uzlaşmaya, en güçlü sihrini kullanması gereken yere döndü. Fransa'nın küçük düşmesiyle İngiliz-Fransız ilişkilerini zehirleyen Mısır'daki durumun ardından, 1884 Fransızlar'ı Almanya'nın yanına çekmek için doğru an gibi görünüyordu. Bir düelloda yenik düşmanına yardım eden bir galip edasıyla Fransa'nın yaralarını sarmaya hazır olmak, Avrupa'nın yeni lideri Almanya için doğru bir tutumdu. 1871'de bu yaraları açtığından beri Bismarck'ın kendi politikası bu yönde olmuştu. Fransızlar'a Afrika'da bir hisse - 'olgun armut', yani Tunus'un - verilmesi Alsace-Lorraine'i akıllarından çıkarmalarını sağlayabilirdi.

Fakat Afrika'da Almanya'ya bir hisse vermenin getirisi ne olabilirdi ki? Bu soru, Bismarck'ın sıcakkanlı Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Kont Hatzfeldt, ya da yirmi yıl önce St Petersburg'daki elçilikte birlikte çalıştıklarından beri Bismarck'ın sağ kolu ve

[1] A. J. P. Taylor, *Bismarck*, 221'de Bismarck'ı alıntılamıştır.

arkadaşı, zeki ve tehlikeli genç bir bekar olan Üst Düzey Komisyon Üyesi ve numaracı Baron Holstein gibi üst düzey yetkililerinin kafasını karıştırıyordu.

Holstein, Bismarck'ın cephe değiştirdiğini 5 Mayıs'ta, yani Nachtigal'e şifreli telgraf göndermesinden sadece iki hafta önce öğrendi. Günlüğünde bunun üzerine kafa yorum durdu. Şefin, devletin kolonilerle uğraşması fikriyle her zaman dalga geçtiğini Holstein'dan daha iyi kimse bilemezdi. Yakın zamanda Bismarck ona 'Şansölye olduğum sürece,' demişti, 'sömürge politikalarından uzak duracağız.'[2] Aynı yemini Reichstag'daki diğer görevlilere de tekrarladı ve miletvekillerinin de başına kakıp durdu. Tam dört farklı nedenden dolayı sömürgeler Reich için manasız bir yükümlülük olurdu.

Birincisi, yeni sömürgeler kendi masraflarını geri ödeyebilecelşer miydi? Hesabı vergi mükelleflerinin ödemelerini beklemek haksızlık olurdu. İkincisi, kamuoyu buna hazır mıydı? Ve politik açıdan kabul edilebilir olsa bile, katı Alman bürokrasisi tropik bölgelerdeki rahat yaşamla nasıl başa çıkabilirdi? Üçüncüsü, Alman donanması bu kolonileri nasıl savunacaktı? Zira küçük bir donanmaları vardı, İtalya'nınkinden bile daha küçük. Koloniler, Reich'i stratejik açıdan savunmasız bırakırdı. Dördüncüsü, kendi diplomasisine gelecek zararla nasıl naş edecekti? İster prestij ister kar için kurulmuş olsun, koloniler Güçler'le yaşanacak yani sorunlar doğururdu.

Önceden itiraz sebepleri bunlardı. Holstein, yeni gelişen olaylarla bunların çoğunun geride kaldığını görebiliyordu. Örneğin son iki sebebi ele alalım: savunmanın zorlukları ve Bismarck'ın kendi diplomasisine yönelik tehdit. Berlin Kongresi ve sonrasında gelen ittifaklar ağı, imkansız olmasa da savaş fikrini mantıksız kıldı. 1884'ün rahat atmosferinde hiç kimse, Almanya'nın hızlı davranarak Little Popo ya da Angra Pequena'yı - Holstein'ın deyimiyle 'bir iki tane adayı,' ya da 'çorak toprakları' almasına kimse ses çıkarmazdı. Fransa'ya gelince, Almanya onların göz diktikleri topraklara dokunmadığı ve yaptıkları Britanya'ya atılan bir tokat gibi göründüğü sürece bu adımları memnuniyetle karşılardı.

Özellikle Britanya'dan erken davranmak Şansölye'nin hem dış diplomaside hem de yurt içi entrikasındaki amaçlarına hizmet ederdi. Britanya'nın yeni rakibi Fransa ile bir itilaf oluşturacaktı. Ayrıca, kariyer beklentileri Bismarck'ınkine bir tehdit gibi görünen tek Alman'ın, Veliaht Prens'in de elini kolunu bağlardı. Kayser I. Wilhelm seksen yedi yaşındaydı ve elli iki yaşındaki Veliaht Prens, Friedrich, her an Kayser olabilirdi. İngiliz liberal fikirlerinin hayranı olduğundan, Reichstag'da Liberalleri kayırıyordu. Ancak İngiliz karısı, tıpkı annesi Kraliçe Viktorya gibi Bismarck'tan yürekten nefret eden Bismarck'ın *bête noire*'ı, Friedrich'i parmağında oynattığı için Bismarck onu zavallı bir adam olarak görüyordu. Böylelikle, Britanya yeni bir İngiliz korkusu dalgası yaratacağından, yeni sömürgeler Bismarck'ın eline yeni bir silah verecekti. Bu şekilde Bismarck gelecekteki Kayserin'i, dolayısıyla gelecekteki Kayser'i de, kontrolü altına alacaktı. (Kendi sömürge politikasının - 'Veliaht Prens ile İngiltere'nin arasını

[2] Holstein'in günlüğü, 5 Mayıs, 19 Eylül 1884, *Holstein Papers*, II, 138, 161.

açmak' - o sonbaharda Çar'a yaptığı alaycı bir politik açıklamasıydı bu. Hayran kalan İngiliz karşıtı Çar'ın cevabı '*Voilà qui est intelligent*,'[3] olmuştu.)

Bismarck elbette bu silahın kullanışlı olacağını anlamıştı. Ama Bismarck'ın yüz seksen derecelik dönüşünü tam olarak açıklıyor muydu? Holstein yeterine açıklamadığını düşünüyordu. Bismarck'ın sömürgelerle ilgili üçüncü itirazını, halkın hazır olmamasını, anahtar olarak görüyordu. Şimdi ise tam tersi söz konusuydu. Reichstag'da milletvekilleri sömürge aşkıyla yanıp tutuşuyorlardı. Gazeteler, alman kamuoyunun koloniler için 'gerçek bir heyecan'a kapıldığını yazıyordu. Sadece birkaç yıl önce bir grup meraklı 'Deutsche Kolonial Verein'i (Alman Koloni Birliği) kurmuştu. Hâlâ yalnızca birkaç bin üyesi vardı, ancak savundukları fikirler salgın gibi yayılmaktaydı. Denizaşırı imparatorlukların ekonomik avantajları üzerine çok az ciddi çalışmalar yürütülmüştü; oysa on yıldır dünya çapında yaşanan buhran Ruhr'u kavuruyor ve Bismarck'ı düşük gümrük tarifesi duvarını teşvik eden İngiliz tarzı serbest ticareti bırakmaya sevk ediyordu. Eğer bu duvarlar yükselirse, sömürgeler işe yarayabilirdi. Fakat sömürge hayranlığı başı değil, yüreği cezbediyordu. Birçok Alman, İngiliz ve Fransız kaşiflerin çılgın iddialarını okumuş ve inanmıştı. Orta Afrika, 'girişimci sermayedarları bekleyen' bir El Dorado idi. Stanley ve Brazza bunun için yarışıyordu. Ganimetler neydi bilinmiyordu, ancak prestij ve kâr bu ganimetler arasında olacaktı. Avrupa'nın en güçlü ülkesi olan Almanya neden mahrum kalsındı ki? Bu fikir karışıklığından sömürge çılgınlığı doğmuştu. Koloniler için bir koşuşturmaca başlamıştı. Kapı kapanıyordu. Şimdi bir şeyler kapmazlarsa, sanslarını sonsuza dek yitireceklerdi. 'Kapı kapanışı paniği', *Torschlusspanik*', 1884 ilkbaharında Alman seçmenlerini ele geçirmiş ve Paylaşım'ı gerçeğe dönüştürmeye başlamıştı.

Holstein'a göre, Bismarck seçmenlerin paniğinden alayvari bir tavırla faydalanıyordu. Holstein, Şansölye'nin aklının çalışma biçimini kavramış olduğuna inanıyordu. Sömürge politikası 'yalnızca bir seçim numarası' idi. Hatta Bismarck'ın kendi sözleri aktarılabilir: 'Tüm bu sömürge işi bir oyun *[Schwindel]*, ama seçim için oynamamız lazım.'[4] Sonbaharda bir Reichstag seçimi yapılacaktı ve Bismarck bu sözleri bir Prusya bakanının yanında ağzından kaçırıverdi. Elbette bu açıklamaya sömürgelerle veraset arasındaki ilişki de dahildi. Alman seçmenlerinin desteğini sömürgelerle kazanmaya çalışmak, Bismarck'ın Veliaht Prens ve onun çileden çıkaran İngiliz eşiyle yaşayacağı yaklaşan mücadelesine kendini hazırlayabilmesinin tek yoluydu.

Holstein'ın açıklaması çok mu yüzeyseldi - ve çok mu alaycı? Bismarck'ın zihninden geçen küçük bir detayı okuyabileceğini iddia etmek, günümüzdeki bir tarihçi için yüz kızartıcı olurdu, ama yakın zamanda yapılan araştırmalar, Bismarck'ın ilk itirazıyla ilgili fikirlerini (kolonilerin ticari bir yükümlülük getireceği) de gözden geçirdiğine işaret ediyor. Sömürge politikası yalnızca bir *Schwindel* değildi. Görünüşe göre Bismarck, bu politikaya Holstein'in tahmin ettiğinden, ya da sonradan itiraf etmeye hazırlandığından daha fazla inanıyordu.

[3] Holstein'in günlüğü, 19 Eylül 1884, bahsedilen eserde, 161.

[4] Aynı eserde.

19 Mayıs'ta Nachtigal'e gönderilen o şaşırtıcı telgrafın ardındaki öyküyü Alman arşivlerinde çözmek mümkün. Her şey, on üç ay önce 8 Nisan'da Dışişleri Bakanlığı'nın önde gelen sömürge meraklıları tarafından Bismarck'a gönderilen bir mektupla başladı. Yasal ticaret bölümündeki Özel Danışmanı Heinrich von Kusserow, onu 'Fransa ve İngiltere'ye dikkat et,' diye uyardı. Fransa ve İngiltere tüm Batı Afrika kıyılarını aralarında paylaşmayı planladıklarını ve birbirlerinin yurttaşlarına gümrük vergisi koymamayı kabul ettiklerini belirtti. Alman tüccarlarının vay haline! İlginçtir ki, Kusserow bir ay önce, Mart 1883'te yayınlanan Sierra Leone ile ilgili İngiliz-Fransız anlaşmasının Fransızca metnini yanlış okumuştu. Yaptığı uyarı bir yanlış alarmdı. (Anlaşma, ticaret değil, yaşam ve mülkiyetin korunması ile ilgiliydi). Ancak Kusserow'un tatsız öngörüleri, daha ağırlığı olan bir başkasınınkiyle -Afrika'da ticaret yapan en büyük Alman firmalarından biri olan Woermann's Hamburg'un başkanı Adolph Woermann- çakışıyordu. Mart ayında Woermann, Şansölye'yi Paylaşım'ın başladığı konusunda uyardı: Portekizliler Kongo'yu tecrit ediyorlardı; Fransızlar Gabon çevresine yayılıyorlardı; bir İngiliz konsolosunun (Hewett'in), Alman firmalarının ana üslerinin bulunduğu sahili, yani Kamerun'yı ilhak etmeyi planladığı bildirilmişti. Tüm bunlar Alman ticareti için yıkıcı olabilirdi. Woermann lafını sakınmaz bir sömürgeciydi. Fransa, İngiltere ve Portekiz'in Alman ticaretini çiğneme tehdidine karşı koymak için Almanya'nın bir tek yolunun olduğunu öne sürdü: ticari çıkarlarını korumak için bazı yerleri ilhak etmeli ve bir deniz üssü kurmalıydı.

Bismarck, bir Hamburg tüccarının onu sıkboğaz etmesine izin vermezdi. Ama Afrika ticaretinde en çok sözü geçen limanlardan, Hamburg, Bremen ve Lubeck limanlarından, tam bir rapor talep edecek kadar etkilenmişti. Aldığı cevaplar şaşırtıcıydı. Yıllarca Afrika'da ticaretle ilgilenen zengin Baltık limanları, tıpkı İngiliz limanlarının da yaptığı gibi, serbest ticaretin nimetlerini övüp durmuşlardı. Şimdi ise Hamburg ve Bremen limanlarının ticareti Woermann'ın hattına kaymıştı. Hamburg Ticaret Odası (Başkan Yardımcısı Adolph Woermann), Bismarck'a bölgede bir donanma filosu kurması ve Kaiser adına Kamerun'u ilhak etmesi için yalvardı. Kaybedecek bir saniye dahi yoktu. Eğer Almanya tereddüt ederse, diğer güçler duruma el atarak içerideki 'tükenmez' pazarları çalacaklardı. Baltık'taki *Torschlusspanik*'in ilk esintisiydi bu. Yalnızca Lubeck sükunetini korudu; şehir Afrika'nın onları bir cevabı hak edecek kadar ilgilendirmediğini bildirdi.

Şansölye de sükunetini korudu. Fakat Ağustos 1883'e kadar Kusserow ve Woermann'ın etkisi altındaki politikası fark edilmeyecek bir şekilde değişmekteydi. Bismarck, yılın başlarında, doğal Afrika gübresi ticaretine soyunan ne idiği belirsiz bir Bremen tütün tüccarı Adolf Lüderitz'in talebini geri çevirmişti. Adam, güneybatı Afrika'da -bugünkü Namibya- yer alan İskelet Sahili'nde, Cape Kolonisi ile Angola arasında verimsiz bir liman olan Angra Pequena'daki küçük ticaret merkezi için Alman bayrağının 'himaye'sini istemişti. Himaye ile kast etttiği tek şey, Almanlara yurtdışında verilen her zamanki konsolosluk yardımları ile bir Alman savaş gemisinin tuhaf ziyaretiydi. Şubat 1883'te bu bile Bismarck'ın müsaade edebileceklerinin çok

ötesindeydi. Bunun yerine, 4 Şubat'ta Londra'ya İngiliz hükümetini bu işi devralmaya davet eden bir sevkiyat gönderdi. Almanya'nın 'denizötesi projeleri'[5] ile ilglenmediğini, ve İngiltere'nin bu bölgelerdeki Alman yerleşimcilere himayesini açtığını görmekten mutluluk duyacağını belirtti.

Şimdi Ağustos 1883'te ise Bismarck, Cape Town'daki Alman Konsolosuna, Lüderitz'e her zamanki konsolosluk yardımını sağlamasını emrediyor ve bu cömert hareketi kamuoyuna açıklamaya hazırlanıyordu. Halk bu hareketten memnun oldu. Halkın olumlu tepkisinden cesaret alan Bismarck, bir adım daha atmaya karar verdi. Kusursuz tasarıları tarihçileri şaşkına çevirdi - kuşkusuz Alman Dışişleri Bakanlığı'nı da şaşkına çevirmişti. Fakat bu aşamada, Angra Pequena'yı Reich için almak gibi bir planı olmadığı anlaşılıyor. Almanya, İngiliz müdahalesi olmaksızın Lüderitz'in bağımsızlığını sağlama alarak bu bölgeyi güvenli bir hale getirebilirdi. Tek ihtiyacı İngilizler'in buraya el uzatmasını engellemekti. O sonbahar Bismarck, İngiltere'ye o bölgede bir hak talebi bulunmadığını kabul ettirmek için düzenlediği bir dizi sevkiyat gönderdi. Majesteleri'nin hükümeti Angra Pequena ve çevresinde egemenlik hakkına sahip olmadığına dair güvence verebilir miydi lütfen? Ancak Bismarck'ın Lüderitz'i İngilizler'den kurtarma arzusu, Woermann ve Hamburg lobisinin kurtarılması arzusuyla yers düşmekteydi. Berlin'dekiler, Konsolos Hewett'in, Kamerun ve belki de batı sahilindeki başka yerlerin İngiliz ilhakı konusunda görüşmek için Londra'ya döndüğünü zannediyorlardı. Bismarck, Hewett'i önlemek için kılını kıpırdatmadı. Aksine, Aralık 1883'te Hamburg'a, bağımsız şeflerle ticari anlaşmalar için görüşmek üzere bir delege gönderileceğini söyledi. Fakat Reich sömürge sahibi olamazdı, böyle konularla alakadar değildi.

Mart 1884'e gelindiğinde, Londra'dan Angra Pequena üzerindeki egemenlik iddialarından vazgeçtiklerini belirten bir cevap hâlâ gelmemişti. Bismarck'ın sabırsızlığı kontrolden çıktı. *Deutschfeindlichkeit* -Almanya'ya düşmanlığı- ve kötü niyet kabul edilemezdi. Neden cevaplamadıklarını bildiğini düşünüyordu; İngiltere'nin iştahını kabartmıştı ve şimdi de Angra Pequena'yı çalmaya çalışıyorlardı. Kızgınlığı artarken Baltık iş lobisinin baskısı da artıyordu. İngilizler'in, önemli Alman ticaret merkezlerinin bulunduğu Togo'yu ilhak etme planlarına dair bildirileri kınıyorlardı. Şubat ayında, Anglo-Portekizliler'in Kongo nehri ile ilgili yaptıkları anlaşmanın haberleri yuhalamayla karşılandı . Ardından Mart ayında Lüderitz, İngilizler'in akıl almaz bir iddiasının hikayesi ile Güney Afrika'dan döndü. Angra Pequena üzerindeki haklarını ispatlayan, uzun süredir unutulmuş bir belge bulmuşlardı.

Bismarck çıldırma noktasına geldi. Çıkarlarını dözü doymaz İngiliz ve Fransızlar'dan korumak için koloniler gerekli olabilirdi. Ama gerçekten de *işe yarar*lar mıydı? Reich onları gerçekten yönetebilir miydi? İşte tam bu önemli anda Dışişleri Bakanlığı uzmanı ve sömürge meraklısı Heinrich von Kusserow, Anglo-Fransız anlaşmasını yanlış okuyup uzun soluklu raporlar yazan adam, öne çıkarak Bismarck'ın son itiraz-

C 4265 no. 5. Aydelotte, Colonial Policy, 27 ve devamı.

larını da ortadan kaldırdı.

Neden Reich, yeni Alman sömürgelerinin masraflarını ödemek zorundaydı? İngilizler, Hindistan'daki büyük imparatorluklarını ferman şirketi sistemiyle kurmuşlar ve kısa bir süre önce bu sistemi Kuzey Borneo için yeniden hayata sokmuşlardı. (Elbette Goldie'nin ferman planlarından onun haberi yoktu.) Sistemin güzelliği, Reich'tan çok az şey isteyecek olmasıydı. Bölgeyi imparatorluk fermanıyla yönetmek Lüderitz'e bırakılacaktı. Tüm bunlar Kusserow'un 8 Nisan'da gerçekleşen önemli protokolünde ortaya atıldı. Bundan yıllar sonra Bismarck, 'Beni sömürge telaşına *(Kolonialtummel)* Von Kusserow sürükledi,'[6] diye itiraf edecekti. Aynı gün Lüderitz'in Güney Afrika'daki vekillerinden dramatik bir telgraf geldi. Cape Kolonisi hükümeti görünüşe göre Angra Pequena'yı ilhak etmeye hazırdı. Bismarck kararını vermişti. Kusserow'a, 'Hadi harekete geçelim,' dedi.[7]

Angra Pequena'yı, dünyanın yaşama en elverişsiz topraklarından birini yönetmenin maliyeti ve zorluğuna dair endişelerden sıyrılan Bismarck'ın zihnine düşünceler üşüşüyordu. Lüderitz'i kurtarmıştı. Aynı şeyi Woermann ve batı kıyısındaki diğer tüccarlar için de yapardı. Madeira'da bulunan ve güneye ilerleyen Nachtigal'i durdurmak için bir telgraf çekildi, ve aynı zamanda kendisine yeni talimatlar gönderildi. 19 Mayıs'a gelindiğinde Nachtigal'e Togo ve Kamerun göklerine Alman bayrağı çekmesini ve Anga Pequena üzerinde hak iddiasında bulunmasını emreden gizli telgraf hazırdı. Bunu yapması en azından Temmuz'un başlarına kadar sürerdi. Bu sırada, İngilizler'in seçilen bu bölgelerde kendi hakları bulunduğunu önlemek için ne yapılacaktı? Seçeneklerden biri kumardı: Bismarck kartlarını masaya koyar ve Afrika imparatorluğu hakkına İngilizler'in saygı duymasını beklerdi. Ya da amaçları konusunda onları kandırabilirdi.

Belki de karısı ve oğlu Herbert dışında hiç kimseye güvenmeyen Bismarck'ın İngilizler'den en kötüsünü beklemesi doğaldı. *Realpolitik* bir salon oyunu değildi. Yapmak, ama asla kabul etmemek, aldatmak da oyunun kurallarındandı. Benimsediği diplomatik hile çok basitti. 24 Nisan'da Londra'daki Alman Konsolosuna, Majesteleri'nin hükümetini Angra Pequena'nın 'imparatorluğun himayesinde'[8] olduğunu bildirmesini söyledi. Bu sadece haberleri olsun diyeydi, ancak tıpkı Bismarck'ın istediği gibi, İngilizler'i yeni politikaya karşı uyarmacak kadar üstü örtülüydü. Aynı hile, Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi Lord Ampthill ve Londra'daki Alman Büyükelçisi Kont Munster'a karşı da yapıldı. İkisi de Nachtigal'e verilen yeni talimatlardan bihaberlerdi. Londra, Nachtigal'in sadece 'Alman ticaretini incelemek'[9] için gönderildiğine inanmaya devam edecekti. Münster'in bu aldatmacadaki rolü, İngilizler'i Angra Pequena'yı çok da dikkate almaları gerekmediğine ikna etmekti; Bismarck'ın sömürge imparatorluğu kurmak gibi bir niyeti yoktu. Bu arada *Möwe* (adı *'Gull'* demek oldu-

[6] Gifford ve Louis, *Britain and Germany*, 69'da E.W Pavenstedt'in Journal Modern History eserinden Turner aracılığıyla Bismarck'ı alıntılamıştır.
Turner, Kusserow, *Deutsche Kolonialzeitung* (1898), 299'dan Bismarck'ı alıntılamıştır.
Turner, bahsedilen eserde, 70-1. Schreuder, *Scramble*, 124-5.
Turner, bahsedilen eserde, 73. Fitzmaurice, *Life of Second Earl Granville* (L. 1905), II, 340.

ğundan çok yerindedir[10]) savaş gemisi, Dr Nachtigal ile bayraklar ve bildirgelerle dolu kıymetli yükünü taşıyarak güneye, Batı Afrika kıyılarına doğru ilerliyordu.

Bismarck'ın stratejisi, yeni Paylaşım'ın artık durdurulamayacak bir hıza ulaştığını varsayıyordu. Almanlar Konsolos Hewett'ten erken davranarak Batı Afrika'da, ve Cape hükümetinden önce harekete geçerek Angra Pequena'yı kazanacaklardı. Mayıs'ın sonlarında İngiliz Koloni Bakanı Lord Derby'nin Cape'teki bir temsilciye, Britanya'nın güneybatı Afrika'ya kıyısından girmek isteyen 'dış güçleri engellemek için genel bir hakkı olduğunu'[11] söylediğini duyduğunda çok daha büyük bir hayal kırıklığı yaşadı. Derby'nin dediklerine göre, İngiliz hükümeti, Cape hükümetini iki kez bölgeyi ilhaka davet etmişti. Haziran'ın başlarında Bismarck, Cape Town'daki Alman Konsolosundan, Cape hükümetinin Angra Pequena'nın kuzeyinde yer alan Walvis Körfezi'ndeki mevcut karakola kadar olan toprakları almayı kabul ettiğini duydu. Bismarck'ın hayal kırıklığı öfkeye dönüştü. Elindeki kartları erkenden masaya sermek zorunda kaldı. Nachtigal ile Möwe batı kıyısına hala bir aylık uzaklıktaydı. Artık elinden gelen tek şey, Nachtigal'a yarışta mümkün olan en iyi şansı vermek için diplomatik adımları atmaktı. Kont Munster'a yine bir şey söylenmeyecekti. Haziran'ın ortalarında Bismarck, agresif oğlu Herbert'i, artık kesin olarak bir Alman mülkiyeti olan Angra Pequena'dan uzak durması konusunda Gladstone'u uyarması için Londra'ya özel bir görevle gönderdi.

Herbert, Haziran'da Londra'ya giden trene bindikten sonra Bismarck, yaptığı yüz seksen derecelik dönüşünü açığa vurmak suretiyle Reichstag'ı şaşkına çevirecek kadar kendinden emindi. Reichstag şaşkın ve mutluydu. Nachtigal'ın gizli görevini ise hâlâ sır olarak saklıyordu. Tek söylediği, görevlerinin Afrika'da bir sömürge imparatorluğu kurmak olduğuydu. Eski itiraz sebeplerine değindi ve bunların neden artık geçersiz olduklarını açıkladı. Denizaşırı imparatorluk, devlet tarafından yönetilen kolonilerden oluşmayacak, İngilizlerin ferman şirketi sistemine dayalı olacaktı. Angra Pequena'da ve diğer yerlerde, Alman tüccarları tarafından hâlihazırda kurulmuş olan topraklar için himaye oluşturulacaktı. Şansölye konuşmasını Milletvekillerini ayağa kaldıracak bir gözdağı ile sonlandırdı. Britanya'nın ya da Cape gibi İngiliz sömürge hükümetlerinin, toprakların zaten onlara ait olduklarını kanıtlamadıkça, Almanların hak iddialarını engelleme yetkileri olmadığını belirtti. 'Eğer İmparatorluğun uzak bölgelerdeki Alman işletmeleri üzerinde etkili bir korumanın bedelinin nasıl karşılayacağı sorulursa, ilk akla gelen bir İmparatorluk olmanın etkisi, ve diğer güçlerin dostane ilişkileri sürdürme konusundaki arzu ve menfaatleri olacaktır.'[12]

Şifre çözülebilirse, bu şu anlama geliyordu: Britanya sorun çıkaracak olursa, Almanya Fransa'yla el ele vermekte tereddüt etmeyecek ve Britanya'yı en çok acıtan yerinden vuracaktı: bel altından, yani Mısır'dan.

Kont Herbert von Bismarck, 13 Haziran 1884'te gemiyle Londra'ya gitti. Ertesi

Ç. N. 'Gull' İngilizcede 'martı' anlamına gelirken aynı zamanda 'hile, oyun, aldatma, vb.' anlamı da vardır.
Turner, bahsedilen eserde, 75. Aydelotte, 60-1.
C 4190, 52-5.

gün Britanya'yı ve deniz tüccarlarını geçerek Dışişleri Bakanlığı'nın asil merdivenlerini çıkarak St James Parkına bakan muhteşem odasında Lord Granville'in yanına getirildi. Berlin'e yolladığı raporlarına bakılırsa, Herbert kendisine bol bol planlanmış kabalıklarını gösterme şansı verdiği için bu görüşmelerden keyif alıyordu. Reich Şansölyesi olan babası, talebinin yerine getirilmesinde yaşanan gecikmeyle aşağılanmış hissediyordu. Cape hükümeti çaktırmadan güneybatı Afrika'yı ilhak etmeye çalışıyordu ve İngiliz Koloni Bakanı da gizliden gizliye onu kışkırtıyordu. 19 Haziran'a kadar idare etmeyi başardığı fırtınanın asıl sebebi buydu.

Herbert şaşkına çeviren şey, muhtmelen İngilizler'in tüm bunlara kuzu kuzu boyun eğmesiydi. Mısır'da misilleme yapma tehdidiyle Granville'in üstüne gitmeye gerek yoktu. Dışişleri Bakanı merhamet diledi: 'Yapmam gereken çok şey olduğundan, sömürgelerle ilgili bu sorulara ayrıntılı bir cevap vermemek benim için çok zor... Ayrıca, bu zor dönemde Parlamento işinin bir kısmı, Ayan Meclisi'in lideri olarak bana düşüyor. Üstelik, tuhaf Mısır görüşmelerini de benim yürütmem gerekiyor.' Granville kendisini ve Lord Derby'i suçladı. Tüm Angra Pequena meselesi onların açısından berbat bir 'karmaşa'[13] olmuştu, ama dürüst bir karmaşa. Şansölye'nin ardından dolap çevirmek akıllarının ucundan bile geçmezdi. Sadece, Bismarck'ın kolonilerle ilgilendiğini anlayamamışlardı işte. Aksine, son dakikaya kadar, tüm Almanlar'ın istediği şeyin, İngilizler'in Almanları koruma sorumluluğunu üstlenmesi olduğuna inanıyorlardı.

Bu alçaltıcı itiraflar gerçekti. Ampthill ve Kont Munster'ın yanlış yönlendirdiği İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Bismarck'ın oyununa gelmişti. Yüz seksen derecelik dönüşü o haftaya kadar gözlerinden kaçmıştı.

İki gün sonra Gladstone ve Kabine, Granville'in şartları kabul ettiğini açıkladı. İlerleyen günlerde Dilke, Bismarck'ın 'hiçbir işe yaramayacak Angra Pequena konusunda Lord Granville'e çok kaba davrandığını, bundan Kabine'ye bahsedildiğini'[14] yazmıştı. İşin aslı, Mısır'da İngilizler, Angra Pequana kadar değersiz bir şey için Bismarck ile karşı karşıya gelemeyecek kadar savunmasızlardı. Cape Town'a sömürge hükümetini uyarmak için bir telgraf çekildi ve Granville, Cape'in hükmünü kuzeydeki Angola'ya kadar ilerletme çağrısını geri çekti. Fakat teslim olmak o kadar basit değildi. Temmuz ayının başlarında, Derby'nin her zamankinden daha beter halde karmaşaya batmış olduğu, kıyılar üzerinde hak iddia eden rakipler -Bismarck ile Cape hükümeti- arasında sıkışıp kaldığı ortaya çıktı.

Derby ve Koloni Bakanlığı nasıl bulaşmışlardı bu karmaşaya? Peki neden Cape bakanlığı bunca süre kayıtsız kalmıştı da şimdi birden öfkeli emperyalistlere dönüşmüştü?

1884 yılının başlarında Lord Derby, Angra Pequena üzerindeki İngiliz egemenliğinden vazgeçmeyi reddederek Bismarck'ı çileden çıkardı. Bunun yerine, 3 Şubat'ta Cape hükümetini güneybatı Afrika'ya el koymaya davet etti. Yanılgıları pek o kadar derin olmasa bile, yaptıklarına bakılırsa Granville kadar zayıftı. Granville'in, Alman-

[13] Aynı eserde, 56-7. Schreuder, Scramble, 127.
[14] Gwynn & Tuckwell, *Dilke*.

ya'nın asıl istediği şeyin Britanya'nın Luderitz'e koruma sağlaması olduğuna dair yanılgısını paylaşıyordu. Bismarck 4 Şubat 1883'te, Almanya'nın sömürge projelerine hiçbir ilgi duymadığını özellikle belirterek kendilerinden böyle bir koruma talep etmişti. Fakat, Derby ve Koloni Bakanlığı'ndaki danışmanları Bismarck'a oyunbozanlık yapmasına sebep olacak bir koz vermemek için didiniyorlardı. Dışişleri Bakanlığı'nın aksine, Koloni Bakanlığı, Angra Pequena sahilini değersiz görmüyordu. Cape sınırına çok yakın olduğu için huzur bulamazlardı. Yanlış ellere geçerse yerlilerle sorunlar baş gösterirdi. Ayrıca, Cape Town'da bu bölgeye üç yüz bin sterlinlik bir yatırım yapıtığını iddia eden De Pass, Spence & Company adında bir Cape firmasının öncülüğünü yaptığı güçlü bir ticaret lobisi vardı. Cape'teki kamuoyu uzun süredir bölgenin yönetiminin devralınmasından yanaydı. Üstelik, Cape Parlementosu 1877'de, Walvis Körfezi'ndeki yerleşimin yönetimini üstlenmeyi kabul ettiklerinde, Londra'dan resmi olarak Orange nehrinin kuzeyinden itibaren tüm kıyıyı almalarını istemişti. Ama o zaman Londra bu isteği geri çevirmişti. Şimdi, Bismarck'ın mülkiyet iddialarıyla ilgili soruları karşısında endişelenen Derby, beklediği anın geldiğine karar verdi. 3 Şubat'ta çektiği bir telgraf ile Cape'i, Walvis Körfezi'ne kadar uzanan sahili ilhak etmeye davet etti.

Tuhaftır ki, gelen tek cevap gizemli bir telgraftı: 'Bakanlar konunun yakında yapılacak Kabine toplantısına kadar açıkça görüşülmesini istiyorlar. Başbakan uzakta.'[15] Bakanlar, Britanya'nın kıyıyı ilhak etmesini istedikelerini bir kez daha Koloni Bakanlığı'na bildirmişlerdi, ama finansal sorumlulukları kendileri üstlenmek istemediklerinden konuyu oluruna bırakmışlardı. (Ünlü bir hikayeye göre Başbakan, hayati önem taşıyan telgrafı cebinde unutmuştu.) Lord Derby iş ağırdan alarak Mayıs'a kadar oyalandı, ve sonra 3 Şubat'ta çektiği telgrafı tekrarladı. Cape ilhak için elini cebine atmaya hazır mıydı? Bu, eğer ödemeyi reddettikleri takdirde bölgeyi Almanya'nın devralabileceğine dair bir işaretti. Hiçbir cevap yoktu, zira bu kez Cape hükümeti düşmüştü. Sonuçta Herbert Bismarck, İngiliz Kabinesi'ni boyun eğmeye zorlayıncaya dek tüm mesele oluruna bırakıldı.

Öte yandan, Cape'te, Derby korktuğu gibi, başında kendisinin bir 'şovenist' olarak gördüğü John X. Merriman'in bulunduğu yeni bir bakanlık olduğunu öğrenmişti. Aslında Merriman sömürgeci bir milliyetçiydi, ve ülkesinin imparatorluk hükümeti tarafından feda edilişi karşısında öfkeli ve utanç doluydu. Çifte sömürge çıkarları risk altındaydı: Cape tüccarlarını ve Cape sınırlarını koruma hakkı. 9 Temmuz'da Derby, Merriman'ın endişe verici bir telgrafını aldı. Çıkarlarını korumak için ne gibi önlemler alınıyordu? İki ateş arasında kalan Derby ve Koloni Bakanlığı pervasız bir uzlaşma girişimi başlattılar. 14 Temmuz'da Derby, Merriman'a cevap gönderdi. Masraflarını üstlendiği sürece Cape'in Lüderitz imtiyazının kuzeyindeki tüm sahilleri - yani Walvis Körfezi'nden Angola sınırına kadar - ilhak etme izni vardı. Ancak Cape iyi bir adım daha atmıştı - belki de kötü. 17 Temmuz'da hükümet, Londra'ya, Orange nehrinin kuzeyinde kalan Angra Pequena da dahil olmak üzere tüm kıyıları ilhak ettiğini bil-

[15] C 4265 no. 6, 8. Schreuder, *Scramble*, 123.

diren bir telgraf çekti.

Bu Derby'nin aylarca süren ertelemelerden ve karışıklardan bir şeyler elde etmek için son çırpınışıydı. Elde ettiği tek şey, Bismarck'a gerçek bir dert vermek ve onu Mısır kartını oynamaya kışkırtmaktı.

Temmuz ayının başlarında Bismarck, Herbert'in Granville'e karşı takındığı nezaketsiz tavrın hoşnutluğuyla, Pomeranya'daki gösterişli arazisi Varzin'e döndü. Herbert'in lafını sakınmaksızın 'Hükümetim, sizi ilgilendirmeyen bir konuda sorularınıza yanıt vermeyecektir.'[16] demişti Granville'e. Oğlunun Berlin'e gönderdiği rapordaki bu alıntıyı okuyan Bismarck 'Doğru' diye yazdı sayfanın kenarına. İşte mesele buydu. Güneybatı Afrika planları konusunda onu sorgulamaya ne hakkı vardı İngilizler'in? Kimseden izin istemeksizin, canı istediğinde istediği kadarını alırdı. Şimdi çok yakında Nachtigal'ın başarılı görevinin raporu gelecekti.

Yaz mevsiminin ortalarında Varzin, Berlin'deki hayal kırıklıklarının, ve Reichstag'daki liberaller ve müttefiklerin entrikalarıyla, Veliaht Prens ve Veliaht Prenses ile uğraşırken boşa giden haftaların ardından tam bir cennetti. Varzin'de aralıksız çalışıyordu ama bir keşiş gibi yaşıyordu. Günler boyunca, kendi ailesi ve demiryoluna en yakın nokta olan Schlawe'den gelen, Berlin'den şifreli telgraf ve diğer gizli belgelerle dolu kutuları taşıyan trompet sesli postilyon dışında kimseyle görüşmedi. Ormanın, kayın ve meşe ağaçlarından oluşan siyah çizgisi, çoğu insanın klostrofobik bulacağı sonsuz bir ufukta, yıpranan sinirlerine ilaç gibi gelmişti. Ormandaki bu aristokratları istediği gibi sömürebilir, istediği zaman onları baltalayabilirdi.

Bismarck'ın ruh hali, Temmuz ayının üçüncü haftasında Cape'ten gelen akıl almaz telgrafı okuduğunda aniden değişti. Oradaki yetkililer, Angra Pequena da *dahil* olmak üzere, Orange nehrinin kuzeyinde kalan tüm kıyıları ilhak ettiklerini öne sürüyorlardı. Anlaşılan kaşınmaya başlamışlardı.

Dışişleri Bakanlığı'na Almanya'nın, İngilizler'in Mısır'daki işlerini zorlaştırmada Fransa'nın yanında yer alacağını belirten bir telgraf çekti. Ellerindeki fırsat, İngiltere'nin çağrısıyla Londra'da yapılacak olan Büyük Güçlerin konferansıydı; bu konferansla İngiltere'nin Mısır'ı yeni bir iflas krizinden kurtarmasına yardım edileceği varsayılıyordu. İngilizler Mısır'ın yaklaşık sekiz milyon sterline ihtiyacı olduğunu düşünüyordu, ki bunun hemen hemen yarısı 1882'de İngilizler'in İskenderiye'yi bombalamasının ve bunu seyreden korkunç ayaklanmanın yabancıları uğrattığı zararı tazmin etmeye gidecekti. İngiltere faiz ve geri ödemede tercihli uygulamaya tabi olduğu sürece krediyi vermeye hazırdı. Bu, çoğunluğu Fransız olan yabancı senet sahipleri pahasına, 1880 yılında yapılan uluslararası bir anlaşma olan Tasfiye Kanunu'nun değiştirilmesi demekti. Haziran'da Ferry hükümeti işbirliği yapmaya hazır görünüyordu. Sonraki birkaç yıl boyunca ve ikili kontrol sona erene kadar Mısır'da İngilizlerin egemen olacağı konusunda uzlaştıklarını açıkça belirttiler. Ancak konferansın 22 Temmuz'da yapılan ikinci toplantısında, Britanya ile Fransa arasındaki Kanal genişliğinde bir mesafe

[16] Herbert Bismarck'tan Prens Bismarck'a, 17 Haziran 1884, G.P. IV, 69.

olduğu barizdi. Fransızlar, borç komisyoncularının arasında Fransızların da bulunduğu Caisse de la Dette'i eski gücüne ulaştırmak istiyorlardı. Ve yeni İngiliz kredisine tercihli uyglama tanımak için hiçbir sebep göremiyorlardı. Temmuz ayının sonlarında İngiltere, bu delikten çıkmasına yardım etmesi için umutsuzca Almanya'ya bakıyordu; aksi halde Mısır'ın kurtarılması için İngiliz vergi mükelleflerinin desteği gerekecekti. İşte Bismarck, Mısır kartını oynamaya o an karar verdi.

Bu kart, Bismarck'ın en kana susamış ruh halinde dileyebileceği kadar etkili - İngilizler içinse bir o kadar küçük düşürücü - idi. Alman delegesi, Granville'i Bismarck'ın politikası konusunda çaktırmadan kandıran kişi, Londra Büyükelçisi Kont Münster idi. Şimdi talihsiz adam konferansı sabote ederek İngiltere'yi cezalandırmak zorundaydı. Sabotajı, konferansla alakasız bir konuda, Mısır'ın sağlık koşullarını tartışarak dağıtmak suretiyle yapıyordu. 2 Ağustos'a gelindiğinde konferans, İngiltere ile Fransa arasındaki karşılıklı ithamlar sonucu başarısızlıkla dağıldı.

Öte yandan, Bismarck'a göre, Granville tevazunun ta kendisiydi. Bir kez daha, özür dilemeliydi, diye mırıldandı. Manasız bir karmaşa vardı ortalıkta; Dışişleri Bakanlığı ile Koloni Bakanlığı arasında telgraflar gelip gidiyordu. Ne onun ne de Derby'nin, Almanya'nın ilhaktan başka neyin peşinde olduğuna dair bir fikri yoktu. Ama Britanya'ya, Almanya gibi bir sömürge komşusundan çok ne yakışabilirdi? Elbette Cape makamlarına, Londra'nın hak iddialarını onaylayamadığı söylenecekti. Granville utancından ancak, Ağustos ayının ortalarında, Bismarck'ın uzun zamandır beklediği haber Avrupa'ya ulaştığında kurtulabildi.

Togo ve Kamerun, Temmuz ayında Dr. Nachtigal tarafından resmi olarak Alman mandaları ilan edildi. 7 Ağustos'ta *Elizabeth*'in kaptanı Angra Pequena'yı ilhak etmişti. Geriye sadece Afrika'nın tüm güneybatı sahillerini Kaiser adına ilhak etmek kalmıştı. Alman savaş gemisi *Wolf*'un kaptanı bu ilhakı Ağustos ayının sonunda resmen ilan etti.

Keyfi yerine gelen Bismarck, şimdi Fransa ile *raprochement* şeklinde yürüttüğü sömürge politikasından ilk getirisini almaya hazırdı. Berlin'deki mevcut Fransız Büyükelçisi, üç yıl önce Gambetta'yı Tunus müdahalesini desteklemeye ikna eden Baron de Courcel idi. Ağustos ayında Bismarck, onu ülkelerinin Afrika ile ilgili çıkarlarının örtüştüğü iki konuda bir politika belirlemek amacıyla Varzin'de kalmaya davet etti: Nijer ve Kongo'yu uluslararası ticarete açık tutmak, ve Mısır'daki senet sahiplerinin haklarını savunmak.

Courcel, kendi ininde bu büyük adama karşı çıkma konusunda doğal olarak tedirgindi. Britanya'dan ayrılmadan önce Bismarck'ın gözde adamı Holstein'e akıl danıştı. Holstein onu asla Şansölye'nin sözünü kesmemesi konusunda uyardı. Bunun üzerine Courcek Fransa'nın 'dengesini kaybettiğini'[17] ve hükümetinin dengelerini yeniden sağlamada Almanya'nın yardım edebileceğine inandığını kabullendi. Açık sözlülüğü Holstein'in hoşuna gitmişti. Elbette Bismarck'ın planı dengesizlikten yanaydı. Holstein, Afrika'nın muhteşem fırsatlar sunmuş olduğu Fransa ve İngiltere'yi karışıklığa

[17] Holstein'in günlüğü, 27 Ağustos 1884, *Holstein Papers*, II, 157.

sürüklemek için Bismarck'ın elinden geleni yapmasını umuyordu, ancak Şansölye'nin kan ve demir konusundaki yeteneğine olan güvenini kaybetmeye başlamıştı. Başlıca sorun Herbert Von Bismarck idi. Aile meselelerinde her zamankinden daha da zorba idi, fakat dış politikada yumuşamaya başlamıştı. Sarsıcı tavırlarına rağmen Kont Münster'in İngiliz arkadaşlarından övgüler aldığı Londra ziyaretinden hoşnut kalmıştı. Holstein, Herbert'in, İngilizler'i zor durumlarından kurtarmaya hiç de niyetli olmayan babası üzerinde kötü bir nüfuz olabileceğinden korkuyordu, ki bu da tüm gücünü Fransa'ya saklaması demekti. Keşke Mısır konferansı, İngilizler'e kararlı bir tokat atılarak sona erseydi.

Fakat Courcel 27 Ağustos'ta Varzin'e ulaştığında Şansölye onun aklını başından aldı. O yaz genç bir Alman diplomatına 'İngilizler, masaldaki köpeğe benziyor', demişti; muhtemelen aynı şeyi Courcel'e de söylemişti. 'Başka bir köpeğe katlanamayan köpeğin birkaç kemiği olmalıdır, oysaki besili canavar ağzına kadar dolu bir kasenin altında oturuyor.'[18] Birlikte Fransa ve Almanya o bencil canavarın elindekileri vermesini sağlayabilirdi. Mısır hakkında konuşmaktan kaçınıyordu. Fakat Batı Afrika - Kongo ve Nijer - ile ilgili olarak Berlin'de uluslararası bir konferans düzenlemeyi önerdi. İngiliz iddiaları karşısında Fransızlar'ı destekleyeceğine dair sağlam bir taahhüt verdi. Ne kadar sağlamdı peki? Courcel Berlin'e döndü ve Holstein'e 'Bismarck'ın büyüsünün etkisinde'[19] olduğunu itiraf etti. Yine de Holstein, Courcel'in şefi Jules Ferry'nin, Şansölye'nin onları kandırdığını ne zaman fark edeceğini merak ediyordu.

Bu arada, Avrupa'nın aslan terbiyecisi Bismarck, kırbacını her zamanki gibi keyifle sallayarak ringe dönmüştü. Eylül'de Herbert ve diğer oğlu Bill ile birlikte, Kayzer'i Rus sınırındaki küçük bir kasaba olan Skerniewice'deki demiryolu kulübesinde, bir törenle bir araya gelecek olan üç imparatorun buluşmasına götürmek üzere Varzin'den ayrıldı. Bu imparatorluk buluşması, Bismarck Barışı'ın yıllık sembolüydü. Her şey, bu tuhaf üçlünün arasındaki işbirliğinin devamlılığına bağlıydı: Dengesiz genç Çar III. Alexander, Avusturya imparatoru gazi Franz Josef, ve yaşlı, güçsüz Kayzer I. Wilhelm. Bismarck, yarattığı bu birliktelikten kıvanç duyuyordu. Reich, Rusya'yı müttefiki olarak görse de, diğer Büyük Güçlerle savaşmak düşünülemezdi. Yine de bu, Fransa ile İngiltere'yi birbirine düşürerek Afrika pastasından bir dilim de kendisine almamak için bir neden değildi.

Skierniewice'de imparatorları çemberlerinden atlattıktan sonra, ve Berlin'deki Batı Afrika konferansına ev sahipliği yapmadan önce, Bismarck öncelikle yorucu Reichstag'la uğraşmalıydı. Seçimler 28 Ekim'de yapıldı. Bu noktada yeni sömürge politikasının ikinci getirisini elde etmeyi bekliyordu. Elbette seçmenler, Veliaht Prens ve Veliah Prenses'in desteklediği parti olan Yeni Liberaller'i ciddiye almamıştı. Diğer Liberallerle birlikte eski Reichstag'da 117 koltukları vardı. Şimdi ise sadece 67 koltukları kalmıştı. Normalde Şansölye'yi destekleyen partilerin - Muhafazakarlar, Emperyalistler, ve Nasyonel Liberaller - önceden 119 koltukları vardı. Şimdi bu sayı

[18] Bülow, *Memoirs*, 556.
Holstein'in günlüğü, 30 Ağustos 1884, *Holstein Papers*, II, 160.

157'ye çıkmıştı. Buraya kadar her şey yolunda gitmişti. Maalesef, Sosyalistler, koltuk sayılarını 10'dan 24'e çıkararak çarpıcı bir yükselme yaşamışlardı. Şansölye'ye düşman diğer gruplar da oylarını korumuşlardı. Bu nedenle yeni Reichstag, yine Bismarck'ın etinde bir diken olarak kalacak, gururunu kırıp istedikleri zaman bütçelerini kesintiye uğratacaktı. Açıkçası, Alman emperyalizmindeki yeni yükseliş, kent işçi sınıfına kadar uzanamamıştı. Onların önemsediği şey Büyük Buhran'ın açtığı yaraları sarmaktı; bu da daha çok iş, daha iyi maaşlar, ve daha iyi çalışma koşulları anlamına geliyordu. Afrika'daki El Dorado'ya, İskelet Sahili'ndeki baş döndürücü yeni pazarlara, ve Togo ya da Kamerun'daki sıtmalı bataklıklara karşı şüphe içindeydiler.

Daha da kötüsü, Bismarck üç yeni mandanın masraflarından bahsetmeye başladığında, koloni tüccarları lobisinin birdenbire sessizliğe gömüldüğünü fark etti. O sonbaharda Hamburg yakınlarındaki Friedrichsruh'da Adolph Woermann'ın da katıldığı bir konferans düzenledi. Doğal olarak, Woermann'ı Reich'in Kamerun temsilcisi olarak görüyordu. Woermann'ın gemi filosu, depoları ve personeli onun kontrolündeydi. Bu adamlar, oralara Alman bayrağı dikmenin - cömertçe verilen rom ve rüşvetlerle - yolunu açmışlardı. 1884 yazında Woermann'ın Duala'daki temsilcisi, Kral Acqua ve Kral Bell ile anlaşma taslaklarını görüştü ve Dr Nachtigal 14 Temmuz'da şaşırtıcı bir biçimde bu taslakları onayladı. Şimdi Bismarck, bir sonraki adım için Woermann'a bakıyordu: mandayı imparatorluğun fermanlarıyla yönetmek. Woermann, diğer Alman firmalarının ortaklarının yaptığı gibi, kibarca reddetti. Onlar koloni yöneticileri değil, işadamlarıydı. Fermanı kabul etmeleri, ne kadar vatanperver olursa olsun, herhangi bir Alman firması için çok pahalıya patlardı. Ne de olsa Hindistan ya da Doğu değildi burası; yoksulluktan muzdarip Afrika idi.

Bismarck, Kusserow'un devlet tarafından işletilen pahalı kolonilere, yani *Reichkolonie*'lere gerek olmadığı iddialarının ne kadar boş olduğunu yavaş yavaş görmeye başladı. Haziran'da kendisi de bu iddiaları Reichstag'da tekrarlamıştı. Togo, Kamerun ve güneybatı Afrika yalnızca sözde manda olacaklardı. Bunların yükünü tüccarlar değil, Reich çekecekti. Bu yüzden Reichstag, bütün bütçeler için yaptığı gibi koloniler için de kesenin ağzını sıkacaklardı. Koloniler, Reichstag'daki işlerini kolaylaştırmak bir yana, önüne yeni engeller koyacaktı. Bu, Reich Şansölyesi olarak geçireceği son yılların tatlı habercisiydi.

Onu bu 'sömürge telaşı'na sürükleyen Kusserow'du. Görünüşe göre küçük dağları yarattığına inandığından, sömürge politikasını yürütme göreviden çoktan azledilmişti. Çok geçmeden itibarını kaybedip, Lahey'deki daha alt bir makama gönderildi. Bismarck Kusserow'u kolay kolay aklından çıkaramadı. Yapılabileceklerin en büyüğünü başarmıştı: Bismarck'ı kandırmıştı.

Gladstone, 5 Eylül 1884'te 'Sanırım [Bismarck'ın] [Mısır'la ilgili] konferansta sergilediği davranışlar Angra Pequena'nın intikamı için atılmış bir tokat idi,'[20] diye yazmıştı Gladstone. Bu bariz gerçeği kavramak onun bir ayını almış olsa da gözlerinin açılmasını sağlamıştı. Bismarck'ı her zaman güvensizlikle bakmıştı ve bu güvensizliğin

[20] Gladstone'dan Granville'e, 5 Eylül 1884, Ramm, *Political Correspondence*, II, 246.

karşılıklı olduğunu biliyordu. Yine de İngilizler Mısır'da krizden krize savrulduğundan, Almanya'nın onu Fransızlar'a karşı savunmaya devam edeceğine inanıyordu.

Mısır'daki kölelik son birkaç aydır Gladstone'un zihnini neredeyse başka hiçbir düşünceye yer bırakmayacak ölçüde meşgul ediyordu. Mısır'da Liberal Parti'deki ayrılıklar yeniden ortaya çıkmış, partiyi batan bir geminin parçaları gibi etrafa savurmuştu. Şimdi Mısır, Britanya'yı Avrupa'da savumasız bırakmıştı.

Bu sırada, Kahire'den başlayarak Nil Nehri'nin 1600 km yukarısında yeni bir İslami cihad, çölde bir veba misali yayılıyordu.

1881'de, Kuzey Sudan'ın Dongola kentinden kendisini Mehdi (Kurtarıcı ya da Mesih) olarak adlandıran mütevazi bir tekne yapımcısının oğlu Muhammed Ahmed, Hidiv'e karşı siyah isyan bayrağını kaldıran ilk kişi olmuştu. Kasım 1883'e gelindiğinde bütün Sudan onun arkasındaydı. 5 Kasım'da Hidiv'in asıl ordusunun son savaş gücü - birçoğunu Tel-el Kebir'den sağ kurtulanların oluşturduğu 10.000 Mısır askeri - İngiliz komutanları Hicks Paşa ile Kordofan'daki (Şeyhan) El-Ubeyd Savaşı'nda katledilmişti. İngiliz hükümeti, Hidiv'in otoritesini - ve ödemelerini - eski gücüne kavuşturması için Kahire temsilcisi Sör Evelyn Baring'e itimat ediyordu. Görünmez imparatorluğun güvenliğini tekrar sağlamanın ve İngiltere'nin resmi olarak geri çekilmesinin tek yolu buydu. Baring Hidiv'e elini Sudan'daki imparatorluktan çekmesini ve sağ kalan Mısır garnizonlarını ülkeden çıkarmasını söyledi. Hidiv'in bakanlığı bu yönergelere uymaktansa istifa etmeyi seçerdi. İflas etmiş bir hal içindeki Hidiv, Baring'in köpeği olacak kadar düşmüştü. Mısır garnizonlarına gelince, İngiliz kabinesi onları tahliye etmesi için nüfuzlu bir İngiliz'i görevlendirdi. Seçtikleri kişi, bu kaprisli kahraman, (Gladstone'un deyimiyle) 'yaratıcı ve kaçık'[21] General Charles Gordon idi.

Şimdi Gordon'un nasıl kurtarılacağı konusu Bakanlar'ın şaşkına dönmesine ve bölünmesine yol açmıştı. Hartum'da sıkışıp kalmıştı, ya da belki de (kardeşin kanısına göre) özgürdü fakat kendisine verilen emirlere karşın Nelson-vari bir tavır takınıp en ufak bir şey yapmayı reddediyordu. Kimse olup biteni anlayamıyordu. Kahire'deki İngiliz Temsilcisi ve Hidiv'in efendisi Baring'e haber getiren son ulak çölden geçip gideli aylar olmuştu.

Gazeteler Gordon'a bir kurtarma seferi için uluyup duruyorlardı. Gladstone Parlamento'da Gordon'un 'halüsinasyonlar' gördüğünü belirtti. Ağustos 1884'te istemeyerek bir kurtarma planı taslağını kabul etti ve Wolseley'i lider olarak atadı. 'Çok geç', Lord Randolph Churchill gibi dengesiz Toriler için artık bir slogan haline gelmişti. Her taraftan ve içeriden köşeye sıkıştırılmış olan Kabine'nin eli ayağına dolaşmıştı.

Oil Rivers'tan gelen çıkan şaşırtıcı haberler Avrupa'ya ulaştığında tepki yine 'Çok geç' çığlıkları oldu ve 'Çok Geç Hewett' talihsiz Konsolos'un lakabı haline geldi. Kamerun'u ilhak yarışını beş gün farkla Dr Nachtigal'in - ve Bismarck'ın - kazandığını öğrenmek Kabine'nin hoşuna gitmedi. Chamberlain ve Dilke gibi radikaller bunun mantık dışı olduğu konusunda hemfikirlerdi. Chamberlain Eylül ayında Dilke'ye,

[21] Gladstone'dan Granville'e, 19 Eylül 1884, Ramm, *Political Correspondence*, II, 260.

'Ah Kamerunlular!' dedi, 'İnsanı çileden çıkarıyorlar. Söylediğiniz gibi, mandanın yönetimini on sekiz ay önce üstlenmiştik, her şeyin tamam olduğunu sanıyordum. Eğer Ticaret Odası ya da Yerel Yönetim Kurulu işlerini Dışişleri Bakanlığı ve Koloni Bakanlığı usüllerine göre düzenlerlerse, senle ben idamı hak etmişiz demektir.'[22] Çok geçmeden üç Afrika kolonisini ele geçirmekle yetinmeyen Bismarck'ın, Avustralya hükümetinin burnunun dibindeki Yine Gine'den de dilim aşırmak istediğini fark etti. O kış Chamberlain, 'Yeni Gine zerre kadar umurumda değil,' diye yazmıştı, 've Alman sömürgesinden korktuğum da yok, ama Bismarck'ın saygısız konuşmalarından hoşlanmıyorum.'[23]

Bazı eski kafalı Whigler bile, Bismarck'ın Angra Pequena mevzuunda yaptığı zorbalığa Britanya'nın boyun eğmesinden utanç duyuyorlardı. Lord Selborne, 'Mısır'daki zorluklardan başımız dik bir şekilde kurtulma şansımıza ket vuran' Almanya ile ters düşmemek için kollarını kıpırdatmadıklarını söyledi. Granville bu karışıklıktan Derby'yi sorumlu tuttu, ve Derby onları kasıtlı olarak yanlışa sürükeleyen 'kaba eylemler'inden[24] dolayı suçu Bismarck'a attı.

Ancak Gladstone, Bismarck'ı yatıştırmaya çalışmaktan utanmıyordu. Ona Angra Pequena ile ilgili yaşanan geçikmeden dolayı özür borçlulardı. Hem Almanya gibi iyi bir komşuya Afrika ya da Yeni Gine'den bir dilim vermenin neresi yanlıştı?

Atılgan Radikallerin ve Sağ cephedeki müttefiklerinin aksine o, eski Liberal fikirlere sadık kalmıştı. Emperyalizm etik değildi, bir tür kötülüktü. Stratejik bir zorunluluk yoksa, dünyanın çoğu İngiliz ticaretine açıkken resmi Britanya İmparatorluğu'nu genişletmenin ne manası vardı? Gladstone gönülsüzce, Oil Rivers'ı bir İngiliz mandası ilan ederek İngilizler'in ticari çıkarlarını Fransız gümrük tarifelerine karşı korumayı kabul etti. Şimdi, 1 Eylül'de Midlothian'da söylediği gibi, 'Almanya'nın dünyanın bu ıssız yerlerine yayılmasına memnuniyet, sempati ve mutlulukla'[25] baktığını söylebilirdi.

Bu, ikiyüzlülük değildi, ancak Gladstone, Bismarck'ın o ıssız toprakların işe yararlığı konusunda yaşadığı ani fikir değişimine şüpheci yaklaşıyordu. Şansölye, 'seçimler için gönülsüzce [Alman sömürgeciliği uğruna] çalışıyor'du. Gladstone, söyleyeceği tek bir kibar sözcüğü bile Bismark'ın kabul etmeyeceğinin son derece farkındaydı. kendisinden gelen tek bir sözcüğün Bismarck'la özellikle iyi geçemeyeceğinin farkındaydı. 'Sözcüklerimin, o yüce adamın gözüne takılıp takılmayacağından, onu hoşnut edip etmeyeceğinden emin değilim, zira muhtemelen kendisi vurabileceği şeyleri seviyordur.'[26]

Her ne olursa olsun, Bismarck'ı yatıştırmak, herhangi bir stratejik engel bulunmadığı sürece, bir noktaya kadar Kabine politikasıydı. Sınıra ulaşılmış mıydı? Mısır'ın ve Gordon'ın manşetleri ele geçirdiği bu ıstıraplı haftalarda, Kabine'deki yayılmacı grup, Almanların güneybatı ve güneydoğu Afika'da daha fazla yayılmasını engellemek

[22] Chamberlain'dan Dilke'ye, 18 Eylül 1884, Gwynn ve Tuckwell, II, 83.
[23] Chamberlain'dan Dilke'ye, 29 Aralık1884, Garvin, *Chamberlain*, 1, 497.
[24] Derby'den Granville'e, 28 Aralık 1884, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/120. Gladstone, 1 Eylül, *The Times*, 2 Eylül 1884.
[25] Gladstone'dan Granville'e, Ramm, *Political Correspondence*, II, 260.

için sinsi planlar uygulamaya başladılar.

O yılın başında, Başbakan Kruger, 1880-81 Transvaal Savaşı'ndan sonra imzalanan Pretoria Anlaşması'nı yeniden görüşmek üzere gemiyle Londra'ya geliyordu. Bu anlaşma çerçevesinde, Transvaal (Güney Afrika Cumhuriyeti) isteksizce şartlı bağımsızlığı kabul etmişti. Burada İngiliz 'hükümdarlığı' (artık bu ne anlama geliyorsa) ve yerlilerin haklarını koruyan ve Boerler'i yabancı güçlerle anlaşmalar yapmaktan men eden bazı kısıtlamalar olacaktı. 1884 yılında Kruger, Koloni Bakanı Lord Derby ile yeni bir Anlaşma'ya başarıyla imza attı ve bu anlaşma Londra Anlaşması olarak anıldı. Her iki taraf da memnundu şimdi. Kruger daha çok bağımsızlık koparabilmişti, hükümdarlık ile yerlilerin haklarını korumaya yönelik önemli madde de anlaşma metninden kaldırılmıştı. Yabancılarla yapılacak anlaşmaları men eden maddeye ise hiç dokunulmamıştı.

İngilizler, Transvaal'ın batı sınırını, yani Bechuanaland sınırını belirleyen bir anlaşma elde etmişti. Burası, Cape Kolonisi'nin kuzeybatısında, Montshiwa ve Mankurwane şeflerinin egemenliğinde yaşayan yoksul, Seswana dili konuşan kabilelerin yaşadığı kumlu bir arazi idi. Bu yerli tapınak evi, son yıllarda Transvaal'den gelen kağnılar dolusu yağmacılar tarafından istila edilmekteydi. Cape Kolonisi'nin hükümeti bu saldırıları durdurma hususunda endişeliydi ve Koloni Bakanlığı da onları destekliyordu. Her ne kadar yerlileri koruma fikri misyonerlere çekici gelse de, amaçları bundan ziyade kuzeye, Limpopo nehri üzerinden sözde El Dorado'ya, Kral Lobengula'nın topraklarına giden yolla kendi yayılım hatlarını açık tutmaya çalışan Cape yağmacılarını engellemekti.

Şimdi bu üç taraflı toprak mücadelesine -yerlilere karşı Boerler, ve her ikisine karşı Cape çıkarları- dördüncü bir rakip katılmıştı: güneybatı Afrika'daki Alman kolonisi. Peki ya neden? Lüderitz'in Angra Pequena'daki imtiyazı ona denizden sadece otuz iki kilometrelik bir sınır veriyordu, ancak hem Cape hükümeti hem de imparatorluk hükümeti Almanlar'a Bechuanaland'ın iç işlerine karışma şansı vermenin çok büyük bir stratejik risk olacağına kanaat getirdi. Bismarck, Başbakan Kruger yurduna dönmeden önce 1884 baharında Berlin'e geldiğinde, Bismarck onu bir kahraman gibi karşılamıştı. Almanlar'ın Transvaal'deki o tehlikeli cumhuriyetçiler ile bir olup Bechuanaland'ı köprü olarak kullanmalarının önüne nasıl geçilecekti? Hartington ve Chamberlain liderliğindeki yayılmacı grup, bu stratejik iddiayı Kabine'de sertçe savundu. Britanya, ya Bechuanaland'ı bir manda olarak almalı ya da onu Cape Kolonisi'ne katmalıydı. Koloni Bakanlığı, bunun çocuk oyuncağı olacağından emindi, artık Transvaal sınırı belirlendiğine göre, Boerler'le çarpışma veya Cape'teki Afrikanerler'i kızdırma riski ortadan kalkmıştı. Gladstone Kasım'da bu iş için İngiliz komutanı Albay Charles Warren'in önderliğindeki 4000 gayrınizami Cape askerini görevlendirmeyi kabul etti. Komutan, tek el dahi ateş atmadan görevini yerine getirdi. İngiltere'de çok az kişi farkına varmış olsa da, bu olay Bismarck'ın zorbalığına karşı koymak ve yarışta Almanya'nın önüne geçmek için yapılan ilk girişimi olmuştu.

Doğu kıyısındaki St Lucia limanını ele geçirilmesiyle, aynı derecede başarılı,

ve aynı derecede gözden kaçan ikinci İngiliz atağı gerçekleştirildi. Burada müdahale yanlısı stratejik iddialar güçünü koruyordu. St Lucia, Almanya'nın ele geçirip düşman Transvaal için bir geçit olarak tutabileceği bir limandı. Buna izin verilemezdi. Ancak Aralık ayında Derby, tüm bunları, yerkürenin tuhaf köşelerini ele geçirme yarışını absürt bulduğunu itiraf etti:

Koloniler için ansızın başlayan Paylaşım'da garip bir şeyler döndüğü konusunda sana katılıyorum, ve bu Paylaşım'a katılmaya pek niyetli değilim, tıpkı senin gibi; ancak yeni kazanımlar istemekle sahip olduklarımızı elimizde tutmak arasında bir fark var; ve eğer herhangi bir dış güç Natal ve Cape arasındaki kıyı üzerinde hak iddia edecek olursa, artık neredeyse bizim olan ama diğer ulusların tanımak zorunda oldukları resmi bir bağ ile bizim diyemeyeceğimiz hem Natal hem de Cape Kolonisi tehlike altında ve huzursuz olacak...[27]

Ansızın başlayan 'Paylaşım'. Rakiplerinin Britanya'ya dayattığı, kuruş paylaşımı kadar haysiyetsiz olan sömürge yarışı için yeni ironik sözcüktü bu. Bakanlar geç de olsa görünmez imparatorluk günlerinin sona erdiğini görmeye başlamıştı. Ama dilenci gibi beş kuruşun peşinden taklalar atmak da neydi! Böyle bir tuhaflık algısına İngiliz halkı da ortaktı. Tory basını bile Almanlar'ın Angra Pequena'yı almalarını memnuniyetle karşıladı; ah bir de nerede olduğunu bilebilselerdi... Bu aşamada Bismarck'ın Almanya'sında ve hatta Brazza'nın Fransa'sında olduğu gibi yeni sömürgeler çağrısı yoktu veya imparatorluk heyecanı yoktu. Britanya'nın, beyaz sömürgelerde pay sahibiydi ve bariz emperyalizme ihtiyaç duymaksızın büyük bir imparatorluk yaratmıştı. Bu ironik tarafsızlık birkaç yıl sonra öyle garip görünecekti ki....

Bu sırada sahne, Paylaşım'ı farklı yollarla tanımların dışına çıkaracak iki perdelik bir tiyatro için hazırlanmaktaydı. Bismarck, Berlin'de uluslararası bir konferans düzenleyecek ve Fransızların yardımıyla, yağ açısından zengin Nijer'i İngilizler'den almayı deneyecekti. Aynı zamanda Wolseley, Gordon'u -ve ulusun şerefini- Mehdi'nin pis ellerinden kurtarmak için, Hartum'a yolunda Nil'in çağlayanlarıyla boğuşuyordu.

[27] Derby'den Granville'e, 28 Aralık 1884, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/120.

13. BÖLÜM

ÇOK GEÇ?

Sudan
26 Eylül 1884 - 26 Ocak 1885

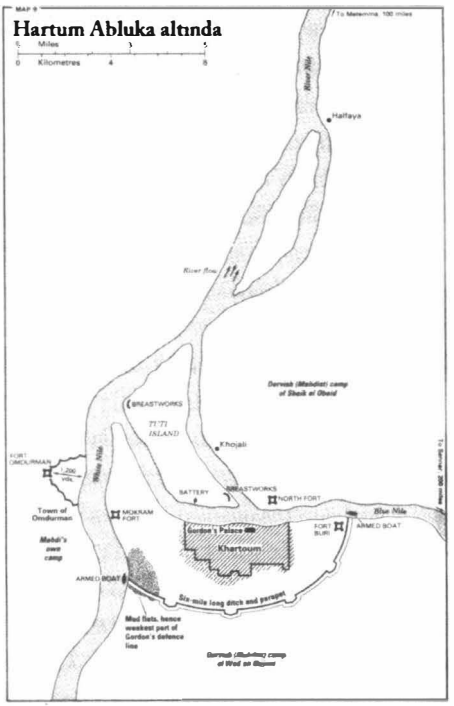
'Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla...
Mehdi olduğumuza iman edenler ve teslim olanlar kurtarılmış,
iman etmeyenler ise helak edilmiştir...'
Mehdi Muhammed Ahmed, Hartum'lu Gordon Paşa'ya,
22 Ekim 1884

26 Eylül 1884'te eve, annesine yazan küçük bir oğlanın masumiyet ve hassasiyetiyle, 'Serail'in tepesinden, bir kişi kilometrelerce görünürde olan biten her şeyi kontrol ediyor,' diye yazmıştı Gordon günlüğüne. Hartum'daki sarayın düz çatısında Mehdi'nin nişancılarının görüş alanında dururdu bu kısa, teleskopuyla bir o bir bu yanda sıcak buğuların arasında buharlı bir geminin dumanını arayan yalnız adam. İngiliz kurtarma seferi, tabi öyle bir şey varsa, kuzeyden, Nil'i yararak, Berberler'i yeniden ele geçirip sonrasında Mehdi'nin dış saflarını ezip geçmek üzere Matemma'ya doğru ilerlerdi. Güneydoğudan Gordon'un buharlı gemileri Mavi Nil'e inerek, Sennar'dan fena halde ihtiyaçları olan tahılları getirirdi. Bu gıda konvoyu, Mehdi'nin ordusunun sadece öncü kıtası da olsa sayıları on binlere varıyordu.

Öğleden sonra saat dörtte, bir odun dumanı çizgisi çölün güneydoğusunda kıvrılıyordu. 'Sennar'dan gelen buharlılar göründü. Şimdi hepimiz bir olmalıyız, Tanrı'ya şükür.' Ödü kopan Gordon, teleskobunu Thames buharlı gemileri gibi ince olan üç küçük çarklı gemi üzerine odakladı. 'Araplar'ın silahlarını ve tüfeklerini öfkeyle ateşlediklerini çatıdan görebiliyorduk. Gemilerdeki kurşun izleri suçiçeğini andırıyordu.'[1] Mürettebatta birkaç ölü (bir oğlan da dahil) olsa da her üç gemi de güvenli bir şekilde limana girdi; çelik levhalar üzerinde bazıları bir insanın başının ve omzunun girebileceği kadar geniş birkaç mermi çukuru açılmıştı *Bordein*'e, su çizgisinin yaklaşık yarım metre altından bir top isabet etmişti ve mürettebattan biri atış deliklerine eski çadırları sıkıştırmayı akıl etmeseydi gemi batabilirdi de. Gordon, kaçışın Tanrı'nın ellerinin onlara uzandığını gösteren bir mucize olduğunu düşündü. 'Eğer kalbimizde inanç

[1] Gordon'ın güncesi, 26 Eylül 1884, Gordon, *Journals*, 105.

varsa, en çetin savaşta bile Londra'daki bir çizim odasındaki kadar güvendeyizdir.'[2] Tahıl da aynı şekilde mucizevi idi. Temmuz ayında Gordon, dört ay, yani Kasım'ın ortalarına kadar yetecek kadar tahıllarının bulunduğunu tahmin etmişti. Şimdi ise garnizona açlık onlara 'havlu attırmadan'[3] önce Aralık ortalarına kadar yetecek fazladan 2000 *ardeb* (yaklaşık 365 bim kilogram) tahılları vardı.

Bugün kuşatmanın 198. Günüydü. 18 Ocak 1884'te Gordon, Lord Granville onu platformda uğurladıktan ve Lord Wolseley ona borç olarak biraz nakit verdikten sonra garnsız bir halde saat sekiz Charing Cross trenine binmişti. 18 Şubat'ta, Genel Vali'nin yatı *Tevfik*, Hartum'a kadar gelmiş ve coşkuyla karşılanmıştı. Gordon Paşa, yurduna, Gordon'a, Sudan'ın kurtarıcısı kendi Mehdi'sine gelmişti. Üç hafta sonra, 12 Mart'ta, henüz garnizonu tahliye etme şansı bulamadan kuşatma başlamıştı. Dervişlerden oluşan dört bin kişilik kuvvet nehrin on beş kilometre aşağısından Halfaya'ya saldırmış ve telfraf direklerinin bakır tellerini kesmişlerdi. Kuzeye - Metamma'ya, Berber'e, Kahire'ye ve çağlayanların 1600 kilometre ötesine - giden hat çöl kadar sessizdi. O günden itibaren Gordon, orada hapisteki bir adam gibi dünyayla bağlarını kaybetmişti. Dışardan gelen yankılar da Kahire ve Londra'dan aldıkları yankılar kadar bulanıktı: kendi canlarını riske atıp koşarak gelip giden ulakların gizlice getirdiği, bazen sıraları karışmış ya da anlaşılması imkansız olan küçük kağıtlara yazılmış telgraflar ve notlar...

Kuşatmayı başlamadan önce öngörmek mevcut engellerden ötürü mümkün olmamıştı. Kahire'de, Ocak ayının sonlarında, İngiliz temsilcisi ve Hidiv'in amiri Barent, Gordon'a resmi talimatlarını belirtmişti; ve bu iki adam her ne kadar birbirlerini hiç sevmeseler de, Gordon talimatlarını sanki Tanrı tarafından verilmişçesine yerine getirmişti. Gladstone ve Kabinesi tarafından görevlendirilmiş olan Baring'in emriyle mühürlü bir fermanla kendisine verilen kutsal görev Hartum'daki Mısırlı askerlerin, subayların ve bunların ailelerinin tahliye edilmesini sağlamaktı.

Peki ama Gordon garnizonları nasıl kurtaracaktı? Yanında tek bir İngiliz askerini, Yarbay J. D. Stewart'ı getirmişti. Baring ona hiç asker vermediği gibi, o da en başta istemedi. Garnizonları Sudanlıların 'Sultan' ve 'Baba' diye ağlayarak Hartum'da ayaklarını öptükleri ulu paşa'nın barakasından, yani Sudan'dan, sihirle mi çıkarmalıydı? Gor-

[2] Aynı eserde, Gordon, *Journals*, 106.
[3] Aynı eserde, 1 Kasım 1884, Gordon, *Journals*, 271.

don'un garip fikirleri vardı, ancak kendi sihrinin gücünü gözünde fazla büyütmüyordu. Hapishanenin kapıları çınlayarak kapanmadan üç hafta önce, Baring'e giderek daha da umutsuzluğa saplanan çağrılar gönderip durdu. Hem Hartum hem de diğer garnizonları tahliye etmenin basit bir 'tüyme' ya da 'dönme' politikası olmadığı konusunda Baring ve Gladstone hemfikirdi. Hem pratik hem de ahlaki sebeplerden ötürü belayı peşlerinden sürükleyerek öylece kaçamazlardı. Gordon dizginleri muhtemel bir halefine teslim etmeliydi. Böylece, görevi ikili bir göreve dönüştü: garnizonları tahliye etmek ve Sudan'da Mehdiliğin siyasi dalgalarına direnecek kadar güçlü bir tür özerk yönetimi kabul ettirmek.

Hartum'daki ilk halef tercihi oldukça tuhaf görünüyordu. Bir zamanlar Bahr el-Gazel'i özel köle imparatorluğuymuş gibi yöneten Sudalı büyük köle taciri Zebir Paşa'yı seçmişti. Oğlu ve veliahtı Süleyman, Gordon'a karşı köle tüccarlarının isyanına öncülük ettiği için Temmuz 1879'da Gordon'un onayıyla Gessi tarafından yakalanarak idam edilmişti. Zebir ise Gordon tarafından ölüme mahkum edildi, fakat ceza Kahire'deki yetkililerce onaylanmadı. Şimdi ise barış yapmıştı ve rahat bir emeklilik geçiriyordu. n Gordon'un Süleyman'a nasıl davrandığını Zebir'in unutmadı bildirilmişti; ancak, Gordon'un yanında Hartum'a götürerek halefi tayin etmek istediği kişi, kendisine kan davası güden bu adamdı.

Baring ilk başta şaşkınlıkla karşıladı, ama daha sonra bu seçimin ardındaki mantığı görerek destekledi. Sudan'da işlerin nasıl yürüdüğünü onun kadar iyi bilen, ya da onun yarısı kadar prestije sahip hiç kimse yoktu; ve Kahire'de geçirdiği yıllar ona nasıl davranması gerektiğini öğretmişti. Mısır hükümetinden yüklü bir devlet desteği alması (Zebir'in, Mehdi'ye Mehdi'nin usulleriyle karşı koymak için Hidiv'in iflas etmiş hazinesinden yılda üç yüz bin dolar almak zorunda kalacaktı) uslu durmasına bağlıydı. Gordon'un dahice planı buu şekildeydi. İngiliz hükümeti düşünmeden reddetti. Kölelik karşıtı seferin kahramanı Gordon'un adı çıkmış bir köle tacirini halefi olarak ataması son derece kışkırtıcıydı. Parlamento buna asla göz yumamazdı.

Mehdi'yi saymazsak, Zebir yerine kim koyulabilirdi? Gordon'un önerisi daha da umutsuzlaşmıştı. Türk Sultanı bu işi yapar mıydı? İngilizler Hindistan'dan Müslüman birlik göndererir miydi? İngilizler Kızıl Deniz'in karşı tarafındaki Berber'e adamlar göndererek bir şaşırtmaca yapar mıydı? Londra tüm bu fikirleri reddetti. Bunun üzerine Gordon gözlerini tekrar Zebir'e çevirdi. 'Zebir'i göndermiyorsanız, garnizonları kurtarmayı unutun.'[4] Gordon bu ümitsiz tahmini 8 Mart'ta telgrafının sesi kesilmeden dört gün önce yapmıştı. Öneri bir kez daha Londra'daki Kabine tarafından geri çevrildi. Bir kez daha destekçilerinin hassaslıklarından korkmuşlardı. (Gladstone'un duruma daha olumlu bakıyor olması mühimdi. Zebiri göndermenin *pis aller* olduğuna ve halkı ikna edebileceğine katılıyordu, ama Gladstone, Kabine toplantısına hasta olduğundan katılamamıştı.)

Kabine'nin en son reddi Gordon'a bildirilemeden telgraf hatları kesilmiş ve kuşatma başlamıştı. Şimdi olabileceklerin en kötüsünü bekliyordu. Lord Dufferin'e 'Her şeye *kıl payı* geç kalıyoruz.'[5] diye yazdı. Kendisine anne gibi davranan en büyük kız kardeşi Augusta'ya (güncesine o çocuksu yazıları onun için yazıyordu) şunları yazdı:

Gordon, 8 Mart 1884, Allen *Gordon*, 296'dan alıntı yapmıştır.
Gordon'dan Dufferin'e, 11 Mart 1884, Lyall, *Life of Dufferin*, 346-70, Allen, 303.

> Bu sana gönderdiğim son mektubum olabilir, çünkü buradaki ve Berber'deki kabileler birbirine girdi ve bizim yolumuzu kesmeye çalışacaklar. Bizimle doğrudan savaşmayacaklar, ama bizi açlığa mahkum edecekler... Şu an yapmam gereken kaderimi Tanrı'nın ellerine bırakmak, başıma ne acılar gelecek olursa olsun.[6]

Veda etmek için henüz çok erken olsa da, bir kehanete kapılmış gibiydi. Kuşatma başladığında Hartum'da şu veya bu türden 8000'i asker olan 34000 kişi yaşıyordu. Altı ay, yani Eylül ayına kadar yetecek kadar yiyecek olduğu hesaplanmıştı. Gordon başından itibaren aktif bir savunma yapmaya kararlıydı. Bunun başarıya ulaşması, tuhaf çarklı gemi filosunun hareket kabiliyetine ve ateş gücüne bağlıydı.

Haziran'a kadar sular giderek çekildi. Birleşen Mavi ve Beyaz Niller bile, Hartum'un kuzey ve batı yönlerinde aşılmaz bir hendeğe dönüşmüştü, tabi buharlı gemiler nehirlerin efendileri olarak kaldıkları sürece. Çölün güneyine canla başla çalışarak yaklaşık on kilometrelik bir hendek-siper de iki Nil'e katılıyor ve savunma üçgenini tamamlıyordu. Gordon nehrin karşısına iki karakol kurmuştu: Beyaz Nil'in batı kıyısındaki Omdurman'a bir kale ile nehrin aşağısına doğru devam eden bir takviye hattı; ve Beyaz Nil'in kuzey kıyısında direkt Hartum'a bakan Kuzey Kalesi. Omdurman'daki kalenin altında, sığ suyun dibinde, küçük garnizonun zayıf noktasını oluşturan kum yığınları vardı; Mavi Nil de buharlı gemilerin yüzeyemeyeceği kadar sığ idi, bu nedenle Gordon çevrelerindeki ülkeye küçük baskınlar yapmakla yetinmek zorunda kaldı. Bazen bu baskınlarda birkaç yüz kilo fazladan yerel tahıl elde ediliyordu. Ancak ağır kayıplar aldıkları zamanlarda, Gordon'un Sudanlı arkadaşı suçu iki yerli paşaya atıyordu. (Tüm kuruntularına rağmen Gordon ikisini de idam ettirdi.)

Temmuz ayına gelindiğinde, iki Nil Hartum'u savunmak için bir kez daha yükseldiğinde sular yeniden kum tepelerinin üzerlerini ötrmeye başladı. Gordon büyük filosu taarruza katılabildiği için memnundu. Tuhaf görünen bir gemiler topluluğuydu bu. Sekiz geminin tamamı eşekler kadar yavaş ve durgun hareket edecek şekilde inşa edilmişti. Filo, Hidiv'in yatı *Tevfik* ile yedi çarklı gemi ile yedi odun yakan geniş çarklı gemiden oluşuyordu. Bunlardan bazıları İsmail'in babası Said Paşa döneminde çağlayanlardan sürüklenmiş, başkaları Samuel Baker'ın döneminden kalmış, diğerleri ise Gordon'un parça parça deve sırtlarında taşıtarak Nubian çölünü aşarak 1877'de getirdikleriydi. Gordon, bu uyumsuz materyallerden 'bir süvari sınıfı' ile taşınabilir top adını verdiği şeyleri oluşturdu. Silahları baş ve orta kısımdaki taretlere yerleştirilmişti, güverteleri ahşap desteklere oturtulmuş ve tüfek yuvalarıyla donatılmış çelik kazan plakaları ile korunuyordu. Eski motorları nasıl tıslayıp vızıldardı! Gordon, onların bu şekilde kullanımından çocuksu bir gurur duyuyordu. Komutan Muhammed Ali Paşa'ydı. 12 Ağustos'ta dört buharlı gemi, Muhammed Ali'nin altı yüz adamını nehir kıyısındaki gayrınizami gruplara destek sağlamak üzere Mavi Nil üzerindeki kuşatmacı kalelerinden biri olan Gereif'e taşımıştı. Bu adamlar Hartum'a yüz bin kilogram kadar tahıl ve bin tüfek ile döndüler. Bir sonraki baskın onları Ebu Haraz'a götürdü

[6] Gordon'dan kız kardeşine, 11 Mart 1884, *Gordon Letters*, 381-2.

ve iki buharlı gemi de Mavi Nil'in 250 kilometre uzağındaki Sennar'a gitti. Bu seferde de 330 bin kilogram tahıl ele geçirildi. Ayın sonlarına gelindiğinde kuşatmayı kaldırmışlar gibi görünüyordu. Ülke şu an için Dervişlerden temizlenmişti ve yerlilerin tereddüt içinde kaldığı görülüyordu. Gordon, Mısır'la iletişimin yeniden sağlanmasında anahtar konumunda olan Berber'i geri alabilecek kadar güçlü hissediyordu. Ama önce, komutayı yine Muhammed Ali Paşa'ya vererek muzaffer orduyu ve dört buharlı gemiyi El Ilafun'a saldırmaya gönderdi. Bölge, tahıl, yağ ve kahve açısından zengindi. Tıpkı komşuları gibi yerli Şef Şeyh Ubeyd de Dervişlerin tarafını tuttu, ama ilk olarak bu seçimin ona kazandıracağı fevkalade kutsallık ve prestij, ikincisi de Mehdi'nin bu bölgede olması sebebiyle yapıldığı biliniyordu.

Nehir kıyısındaki bir köy olan El Ilafun'a yapılan saldırı tam anlamıyla planlandığı gibi gitti ve buharlı gemilerden biri gamimet yüklü bir halde Hartum'a döndü. Sonrasında ise zafer Muhammed Ali'nin başına vurdu. Gordon'dan gemileri bırakarak düşmanı kıyıdan yaklaşık yirmi beş kilometre içerideki ikinci bir El Ilafun'a, Şeyh'in doğduğu yere götürmek için iznini istedi. Gordon'un şüphe içerisindeydi. Ormanda karanlıktı ve pusu kurmak için idealdi. (Sudan'ın asıl fethi sırasında bir çok Mısır askeri burada öldürülmüştü.) Gordon, Muhammed'i karşılamak için birkaç gayrınizami süvari göndermeyi kabul ettikten sonra razı oldu.

Ancak Muhammed'i bulamadılar ve ertesi gün buharlı gemiler,tüm Hartum'u kedere boğacak haberlerle geri döndüler. Bir rehberin onlara ihanet etmesi üzerine, Gordon'un en iyi generali komutasındaki en iyi bin askeri, Muhammed Ali'nin kuvveti ormanda kuşatılmış ve öldürülmüştü. Bu felaketin, Hicks Paşa'nın geçen Kasım'daki El Ubeyd felaketinin hikayesine anlaşılmaz ölçüde benziyordu. Sarkacın yönü onlara dönmüştü şimdi. Artık taarruz yeniden Mehdi'nin ellerindeydi.

Elbette Gordon haberler üzerine korkuya kapılmadı. Mehdi'nin adamlarından hiçbiri Tanrı'nın iradesine Gordon'dan daha çok boyun eğmemişti. Mısır subaylarından bir temsilciye 'Her şey için Tanrı'ya şükrediyorum' demişti. 'Bu adamların vadelerinin dolduğuna eminim.' Ancak kendisi de suçluyordu. 'Savaş raporunu, okun efendisine dönmediğini duyduğumda çok üzüldüm.'[7] Şimdi nasıl ilerleyecekti? Nil, selin doruğuna ulaşmak üzereydi, yakında çekilmeye başlayacaktı. Suların çekilmesi, Wolseley'nin ağır botları çağlayanlardan yukarı canla başla itmeye çalışan kurtarma seferini daha da gecikmesine yol açıyordu ve çekilen sular ince hendek hattına dolduğundan Hartum için yeni tehlikelere işaret ediyordu. Gordon, iki İngiliz yoldaşı olan Albay Stewart ile *The Times* muhabiri ve İngiliz Konsolosu genç Frank Power'ı, Nil üzerinden kaçarak kendilerini kurtarmaları için yüreklendirdi.

İlk başlarda Stewart amirini bırakıp gitmesinin yakışık almayacağını söyleyerek karşı çıktı. Gordon, onun için son derece önemli bir görevi olduğunu açıkladı. Stewart her şeye hakimdi ve sözü Gordon'unkinden daha çok geçerdi. Garnizonun içinde bulunduğu gerçek durumunu anavatana bildirmenin ve İngiliz hükümetini 'mahçup

[7] Bkz. Gordon, *Journals*, 254.

ederek'[8] harekete geçirmenin tek yolu buydu. Koşarak gelip giden ulaklara verdiği kısa mesajların hangilerinin varış yerlerine ulaştığını dahi bilmiyordu. Tek bariz olan şey, Kahire'deki Baring ile Londra'daki Gladstone'un Kabine'sinin onu tamamen yanlış anlamış olmasıydı.

Ona 'Hartum'da herhangi bir tehlike olup olmadığını' soran saçma sapan mesajlar gönderiyorlardı. Onun düşüncesizce Britanya'yı Mehdi ile yapılan savaşa dahil etmek için çabaladığı düşüncesine saplanıp kalmışlardı. Sanki başka seçeneği varmış gibi! Bazen okul müdürü hakkında konuşan küstah bir talebe gibi, siyasi amirleri ile alay ederek deşarj olurdu. Başka zamanlarsa onları ağır bir dille azarlardı:

> [Baring'e yazdığı mektupta] Sudan'a dikkatinizi çekmeye çalışarak defalarca takviye istedik sizden!
>
> Siz yiyip içip güzel yataklarda yatarken bizler ve bizimle olanlar, gerek asker gerekse hizmetkarlar, gece gündüz tetikte bekliyoruz, bu sahte Mehdi'nin çıkardığı isyanları bastırmakla uğraşıyoruz...
>
> Şimdi Albay Stewart'ı göndermemin nedeni, hepinizin bu süreçte sessizliğe gömülmeniz ve bizi göz ardı etmeniz, ve işe yarar tek bir iş yapmadan zaman kaybetmeniz.[9]

9 Eylül gecesi, Muhammed Ali'nin kuvvetlerinin başına gelen felaketin üzerinden daha bir hafta geçmemişken, Stewart ile Power'ı, birkaç Yunan mülteciyi ve de Fransız Konsolusunu taşıyan küçük çarklı gemi *Abbas*, nehir üzerinden Hartum'dan yola çıktı. Gordon, bu gemiye eşlik ederek Berber'deki Araplar'a göğüs germeye yardım etmesi için *Safia* ve *Mansura* adındaki iki büyük buharlı gemiyi de beraberinde gönderdi. Ayrıca *Abbas*'a gömülü bir silah ile elli asker yerleştirdi ve gemiyi su altındaki kayalardan korumak için su seviyesinin otuz santimetre altına özel tamponlar koydu. Acil durum olması ihtimaline karşı da arkada Stewart'ın bir çift yelkenli teknesi vardı. Gordon, albayı kimseye güvenmemesi konusunda uyardı. Onu endişelendiren şeylerden biri de Stewart'ın herkese çabucak güvenen bir yapısıydı. (Gordon'un söylediğine göre kendisinden çok farklıydı; kendisi şüpheden 'oluşuyordu'.)[10] Bu nedenle Stewart'ı asla kıyıya yakın demirlememesi ve yakmalık odunu sadece bankaya demirlemeyeceğini ve yakacak odunu yalnızca ıssız yerlerde kesmesi için uyardı. Stewart'a, garnizon'un çıkmazda olduğunu doğrulayan bir yığın gizli belge verdi. Dışişleri Şifresi de dahil olmak üzere çıkmaza girdiğini doğrulamak için, Dışişleri Bakanlığı'nın parolası dahil bir dizi gizli belge verdi. Yani kısacası Stewart, Gordon'un kendisi söylemekten gurur duyacağı sözlerle yardım dilenmek için bir imdat çağrısı olarak gönderilmişti. Garnizon perişan haldeydi. Kasım'ın ortalarına gelmeden yiyecekleri tükenmiş olacaktı. Kurtarma kıtası rüzgar hızıyla gelmeliydi, yoksa gibi gelmeli, aksi halde (Gordon'ın ifadesiz bir yüzle söylediği gibi) 'oyun bitti, Hükmet Britanya'.[11]

---

[8] Gordon'ın güncesi, 5 Kasım 1884, Gordon, *Journals*, 287.

[9] Gordon'dan Baring'e, Allen, 365'ten alıntılanmıştır.

[10] Gordon'ın güncesi, 5 Kasım 1884, Gordon, *Journals*, 281.

[11] Aynı eserde, 24 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 227.

Tahıl almak için Mavi Nil üzerinden Sennar'a gönderilen *Bordein* de dahil olmak üzere diğer üç vapur, 26 Eylül'de zaferle geri döndü. Aralık ortalarına dek yetecek kadar yiyecekleri vardı. Sarkaç bir kez daha umuda doğru savruldu. Gordon, Stewart ve Power'ın ayın 28'inde güvenli bir şekilde Hartum'un 400 kilometre kuzeyindeki Debba'ya ulaştıklarını düşünüyordu. Berber'i sağ salim geçtiklerine dair temin edilmişiti. Başka başka ümit veren haberler de ona ulaşmaya başladı. Diğer cesaret verici mesajlar ona süzmeye başladı. Kandura giymiş genç binbaşı Herbert Kitchener'ın liderlik ettiği küçük bir grup çölde develer üzerinde tehlikeli bir yolculuk yaptıktan sonra Debba'ya ulaşmıştı. Wolseley'nin kurtarma seferine dair ilk kesin haberleri, Kitchener'dan gelen kısa bir mektuptan öğrendi. Gordon Ekim ayının ortalarına dek kurtarılmış olacağını hesaplamıştı. Gemilerinde birkaç yüz İngiliz askerinin bile kuşatmayı kırmak için yeterli olacağından emindi. Birlikleri getirmeye hazır üç buharlı gemi - *Safia, Mansura* ve *Tel el-Houreen* - Matemma'ya gönderildi. Birliklerin başında arkadaşı Stewart'ın geleceğini umuyordu.

Gordon'un morali Nil gibi yükseldi ve bu moral günlüklerine de yansıdı. Wolseley'nın adamlarını develerinin üzerinde sallanarak geldiklerini gözünde canlandırabiliyordu.

> 'Bir ileri, bir geri, bir ileri, bir geri; bir adamı öldürmek için yeterli bir neden bu. Gözlerimi açık tutamıyorum. Bir saatlik uyku bir şilin verebilirim! Evet, tabi ki de bunun an meselesi olduğunu söylüyorsun, *seni kara şeytan*.' ... 'Merhaba! Dur! Zalimin kaçmasına izin verme ... Zalimi durduramaz mısınız (yere yığılan bir cesedin sesi); ama bunun da bir sonu var. Bu çöl gemisine tekrar bineceğime yürürüm daha iyi.' ... Kum dolu botlarla sekiz yüz metre yürür.
>
> Ardından kıdemli subayları yerdi:
> Chermside'dan, Kitchener'a: [Gordon'dan] Bir haber var mı?
>
> Kitchener'dan, Chermside'a: Pek sayılmaz; iki-üç adamımızı daha kaybettik. Gemilerimiz Matemma'ya ulaştı. İstihbarat Departmanı'nın her zamanki sorumsuzluğu. Mehdi daha da iyi bir durumda: o [Gordon] mektuplarını göndermekte gün geçtikçe daha çok zorlanıyor, ve karaciğer rahatsızlığının ve uğradığı haksızlıkların üstlerinden gelmek için vakti olacakmış. Stewart, sinir krizleri sırasında onun yanında olmanın hemennem gibi olduğunu söylüyor. [Gordon'a] *Umarım iyisindir. Senin için yapabileceğim herhangi bir şey olursa bana haber ver.*
>
> Kitchener'dan, Chermside'a: Yaşasın! Haberler iyi! Mehdi onu [Gordon'u] tuzağa düşürdü. Mehdi Omdurman'a gitti. Onu köşeye sıkıştırdı! İstihbarat Departmanı'na dair münasebetsiz bir çift söz daha duymak istemiyoruz. Dongola ışıl ışıl! Muntazam bir fener şöleni var! Keşke burada olsaydın, eski dostum; umarım iyisindir! Vs. vs.[12]

[12] Aynı eserde, 9 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 168-71.

Gordon, kurtarıcılarına yer açmak için saraydan ayrılma hazırlıklarına başladı. Stewart gittiğinden beri yer boştu. Kendisine, mahkumların hücrelerinde bulduğu türden yeni bir arkadaş bulmuştu. 12 Ekim'de güncesine 'Stewart'ın masadaki boşalan yerini bir fare aldı.' diye yazdı. '(Şişkin görünüşüne bakılırsa) hiç kormadan gelip benim tabağımdakileri yiyor.'[13] Uyutana dek huysuz bir hindiyi kucağında sallayarak onunla da arkadaşlık kurmayı denedi. Kuş ise uyandığında Gordon'a saldırdı.

Mehdi konusuna gelince, Gordon ona da ninni söyleyerek uyutmayı düşünecek kadar umutsuzluğa düşmemişti. Mehdi'nin nerede olduğu konusunda Gordon'un en ufak bir fikri yoktu. Ardından 9 Ekim'de, dört gün önce Mehdi'nin kampından ayrıldığını iddia eden bir çocuk geldi. Mehdi, Hartum'un 160 kilometre güneyineki Beyaz Nil'e ulaşmış ve yaklaşık dört bin adam ve aralarında birkaç Yunan rahibesinin de bulunduğu tüm Avrupalı esirleriyle birlikte batı kıyısından şehre doğru ilerliyordu. Nehri mucizevi bir şekilde yayan geçecekti. Bununla övünüyordu. Haberler Gordon'un moralini daha da yükseltti. Mahdi'ye rahiberlerin eşlik etmesinin yaaarattığı absürtlük hoşuna gitmişti. Üstelik en başından beri düşmanıyla yüz yüze gelmeyi bekliyordu.

Tanrı'nın iradesine güvenerek çölü, fanatik savaşçılar arasında bir başına sağ salim geçmek yalnızca bir peygamberinki gibi masmavi gözlü, fes takan küçük bir adam olan Gordon'ın göze alabileceği bir şeydi. Aslında Londra böyle bir karşılaşmayı yasaklamıştı, ama şimdi Mehdi de Wolseley'nin adamları da Hartum'a geliyordu. Gordon bu tesadüfü aniden vahiy inmişçesine fark etmişti. Belki de Mehdi ile yalnızca bu son savaşta - bu savaşa 'Mahşer' diyordu - yüz yüze gelecekti. Bu düşünce ona ne acı ne de zevk vermişti. Tek istediği, yorgun bir sesle (ve tabi ki kendisine olan dürüstlüğüyle) söylediği gibi garnizonları tahliye etmek ve ne kendisinin ne de ülkesinin onurunu feda etmeden bu berbat ülkeden gitmekti.

Gordon sarayın çatısından Beyaz Nil'in yakında Mehdi'nin birliklerinin kamp kuracağı bomboş batı kıyısına doğru bakıyordu. Sular çekilmeye yeni yeni başlıyordu. Suların alçaldığı gibi morali de kötüye gidiyordu. Kuşatmanın yarattığı sıkıntılardan biri de Gordon'un düşmanlarına karşı kendisine zarar verecek kadar hayranlık beslemesiydi. Mehdi'nin sahte bir peygamber olduğuna inanmasına ve zulmünden nefret etmesine rağmen, kendi Tanrısı da Mehdi'ninki kadar yobaz bir hal almıştı. Her iki adam da çölün temiz rüzgarını seviyorlardı. Gordon günlüğüne 'Her gece Londra'da yemeğe çıkmaktansa, bir Derviş gibi Mehdi'yle yaşamayı yeğlerim.' diye yazmıştı. 'Umarım, Hartum'a gelen bir general olursa, beni yemeğe davet etmez.'[14] Yarı şakayla, yarı ciddiyetle yazmıştı bunları. Mehdi'nin hırpani müritlerine gelince, tam da Gordon'un liderlik etmeyi istediği türden bir orduydı. '(Profesyonel açıdan bir düşündüm de) Keşke Araplar'ın komutasında olsaydım.'[15] diyordu güncesinde. İçgüdüsel olarak Hartum'daki güçsüz paşalar ve mülk sahipleriyle değil, ezilen siyahilerle, Sudan'ın yoksullarıyla özdeşleştirdi kendini. Kendi garnizonundaki yoksulların bile Mehdi'ye

[13] Aynı eserde, 12 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 188.
[14] Aynı eserde, 24 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 228-9.
[15] Aynı eserde, 12 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 185.

katılmak istemelerinden korkuyordu. 'Ah! Bizim şu hükümetimiz yok mu! Neler neler için hesap vermesi lazım. Bana değil, şu yoksullara. Bakın söylüyorum; eğer şehrin Mehdi'yi istediğini düşünürsem, savaşı bırakırım: özgür iradeye saygım sonsuz.'[16]

Gordon bunları yazdıktan bir hafta sonra 22 Ekim günü, saray Arapçası ile yazılmış bir mektup cepheye getirilmişti, zarfın üzerindeki kırmızı renkli büyük mühürde Mehdi'nin ismi yazıyordu. Birebir tercüme ettirildiğinde bile Gordon ne anlama geldiğini çıkaramamıştı.

> Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla [diye ulvi bir şekilde başlıyordu] şükürler olsun ve Allah cömert Hükümdarımız, Efendimiz Muhammed'i korusun.
>
> Allah'ın hizmetkarı, Abdullah oğlu Muhammed.
>
> Allah Hartum'lu Gordon Paşa'yı doğru yola sevk etsin, amin!
>
> Biliniz ki, Kahire'ye haber vermek için Dongola üzerinden, temsilcileriniz Stewart Paşa ve birer Fransız ve İngiliz Konsolosuna ek olarak beraberindeki diğer kişiler ile birlikte gönderdiğiniz geminiz *Abbas*, Allah'ın izniyle ele geçirilmiştir.
>
> Mehdi olduğumuza iman edenler ve teslim olanlar kurtarılmış, iman etmeyenler - ismi verilen temsilciniz, Konsoloslar ve de diğerleri dahil - ise helak edilmiştir ve Allah onları ateş içinde sonsuz cehennem azabına mahkum etmiştir.[17]

Stewart ve Power ölmüş, ve şifreli mesajları ele geçirilmiş olmalıydı. Gordon'ın aklından geçen ilk korkunç düşünce buydu. Ardından kafasını topladı. Ortada bir yanlışlık olmalıydı.

Mektup, *Abbas*'ta bulunan gizli belgelerden bahsediyordu. Fakat söz konusu belgeler *Abbas*'a hiç yüklenmemişti. Diğer iki buharlı gemiden gelen haberlere göre *Abbas* gideceği yere güvenle varmıştı. Gordon tekrar derin bir nefes aldı, bu meseleleri aklından çıkardı ve güncesine yazdıklarının içinde ahmak rolü oynamaya devam etti. 'Diplomatlarımızdan nefret ettiğimi belirtmeliyim,' diye yazdı o gün keyifle. 'Sanırım birkaç istisna hariç hepsi birer katıksız şarlatan ve bunun farkında olduklarını tahmin ediyorum.' Ardından Baring'in komik bir çizimini yaptı, tek camlı gözlüğüyle sanki Edward Lear'ın Absürd şiirlerindeki karakterlerden birinin karikatürü gibiydi. Altında 'B...G' yazıyor ve bir de konuşma bulunuyordu: 'Vah yandık! Yanmadık mı ama! Şarlatan diyor bize! *Katıksız şarlatanlar*!'[18] Tam da ona yakışan bir edayla Gordon bu muhteşem güncesinin kısımlarını kendi gözleriyle görsünler diye *Bordein* gemisi aracılığı ile Wolseley ve Baring'e gönderiyordu.

Baring şakadan anlar mıydı? Belki de Gordon bunu asla bilemeyecekti. Gordon, güncelerini belki de Mehdi'nin okuyabileceğini dahi aklından geçirmişti. Peki ya *o* anlar mıydı bu şakalardan? Bu da ayrı bir gizemdi, zira henüz hiçbir Avrupalı, Mehdi başa geçtiğinden beri onunla tanışıp gördüklerini anlatacak kadar uzun süre hayatta kalmamıştı.

---

[16] Aynı eserde, 15 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 198-9.
[17] Aynı eserde, 22 Ekim 1884, ve Ek U, Gordon, *Journals*, 220-1, 522-30.
[18] Aynı eserde, 23 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 223-4.

Bu konuda başarıya ulaşmakta kararlı olan bir Avrupalı vardı. Rudolf Slatin adındaki yakışıklı, mavi gözlü, otuz bir yaşındaki bu Avusturyalı paralı asker, Gordon tarafından en batıdaki vilayet olan Darfur'un valisi olarak atanmıştı. Geçen yıl vilayeti işgal edildiğinde teslim olmuştu. Tutsakların çoğu işkenceye tabi tutulmuş ve katledilmişti, fakat Mahdi Slatin'i sevmişti. Genç adam inananlardan olduğunu iddia ediyordu (çoktan İslamiyet'e geçmişti çünkü kendi askerlerinin inancına göre uğradıkları yenilgilerin sebebi bir Hıristiyan'ın onlara liderlik etmesiydi). Slatin beyaz üniformasını, beylere layık bir kırmızı fes ile ve yamalı bir Derviş cübbesi ile değiştirmişti. Dıştan göründüğü kadarıyla dindar bir Müslümandı, adı Abdül Kadir idi ve Mehdi'nin en sadık hizmetkarlarındandı. Bunların tümü bir oyundu. Slatin kaçmak için fırsat kolluyordu. Mehdi'nin devasa ordusu Hartum'a Slatin'in kendi sözleriyle 'büyük bir kaplumbağa gibi'[19] sürünerek yaklaşırken, şansını denemeye karar verdi.

Mehdi'nin Gordon'a yazdığı Stewart'ın öldüğünü ve *Abbas*'ın ele geçirildiğini iddia eden o malum mektubu yazmasından altı gün önce, Slatin Mehdi'nin huzuruna çağırıldı. 14 Ekim akşamıydı ve ordu Hartum'dan yalnızca bir gün uzaktaydı. Koyun postundan yapılma bir kilimin üzerinde oturan Mehdi, Slatin'i tebessümle karşıladı. Çarpıcı derecede yakışıklı bir adamdı bu Kurtarıcı ve Beklenen Kişi Muhammed Ahmed: uzun boylu, geniş omuzlu, hafif esmer, kara sakallıydı ve gözleri ışıl ışıldı. İki yanağındaki üçer kabile damgası haricinde yüz hatları ince ve normaldi. Üzerinde Derviş yamaları olan fakat misk ve gülsuyu kullanılarak özenle yıkanmış bir cübbe giyiyordu. Sesi etkileyiciydi. Fakat aynı anda hem iyi bir espri anlayışına sahip hem de dindar biri olduğu izlenimini veren şey, beyaz dişlerini ve Sudan'da talih simgesi olan öndeki iki dişin arasındaki boşluğu gözler önüne seren gülümsemesiydi.

Teslim olduğu yıldan beri Slatin, Mehdi'nin yardımcısı olan Halife'nin evinde yaşamış ve Mehdi'nin müritleri üzerinde sahip olduğu muazzam etki hakkında çok şey öğrenmişti. Adam yoktan var olmuştu. Gerçekte Muhammed Ahmed, herhangi bir resmi kaynağa dayandırmaksızın Peygamber soyundan olduğunu iddia eden, Dongola'lı sıradan bir tekne inşaatçısının oğluydu. Henüz genç yaştayken ailesi önce Hartum'un yakınlarına taşınmış, sonra da tekne yapımına daha uygun ahşap bulmak için Beyaz Nil'deki Abba Adası'na göçmüşlerdi. Genç Muhammed Ahmed, meşhur bir mistik topluluğun lideri olan Sufi şeyhi Muhammed Şerif'in sadık müritlerinden biri olmuştu. Kısa süre içinde aşırı riyazet kapsamında yaşadığı hayatı ile ünlü olmuş ve aile içindeki kutlamalarda müziğe ve dans etmeye müsamaha gösteren efendisinin yanından ayrılmıştı - böyle şeyler Muhammed Ahmed'e göre tiksindiriciydi. Kendi düzenini kurmuştu ve yerel kabile üyeleri Abba Adası'ndaki bu münzevi adamı ziyaret etmek için akın akın gelmeye başlamışlardı. Gordon'un kürekli buhar gemileri bile 800 kilometre ötedeki Ekvatorya'ya giderken saygı göstermek amacıyla adanın yanından geçerken hızlarını düşürmüşlerdi. Avrupalılar'a zararsız fakat hafiften çatlak biri gibi görünüyordu. Yalnızca bu dünyanın faniliğinden ve Allah'ın yüceliğinden bahsediyordu. Kimse onun fikirlerini bu kadar çabuk ispatlayacağını tahmin edemezdi.

[19] Slatin, *Fire and Sword*, 185.

Muhammed Ahmed'in fırsatı 1881 yılında, Mehdi beklentileri hali hazırda ayyuka çıkmışken geldi. Sudanlılar, artık Mısır'dan bıkmışlardı. Kuzeydeki 'Türkler' kendilerini zenginleştirmek için sınır tanımıyorlardı. Mısır tarafından yönetilmek, soyguncular tarafından yönetilmek ile aynıydı. Pek tabii 1820'lerde Muhammed Ali bu kabilelerle dolu ıssız yeri bir devlet haline getirdiğinden beri Sudanlılar aynı dertten muzdaripti. İsmail Paşa'nın 1870'lerdeki yenileşme teşebbüsleri yalnızca hakarete uğradıkları düşüncesini körüklemeye yaramıştı. Çoğu Sudanlı, Mısır'ın güneyden gelen köle ticaretini önleme çabasına şaşkın kalmıştı. Köleler Sudan'ın zenginliklerinin doğal temeliydi, ticaretin köşe taşıydı, evdeki ve tarlalardaki işlerin yürümesini sağlayan şeydi. İsmail ne had ile Kuran tarafından kabul edilen bir kurumu yıkmaya çalışırdı?

Gerçekte, İsmail'i bu kölelik karşıtı mücadeleye sokan kişiler onun asil ruhlu Avrupalı danışmanlarıydı ama bu büyük yeniliğin nasıl ya da hangi bedel karşılığında gerçekleştirilebileceğini hesaplamaya tenezzül etmemişlerdi. İsmail, yolsuzluğa bulaşmayacağına güvendiği iki Hıristiyan'a bel bağladı: Baker ve Gordon. Alelacele bir yönetim oluşturabilmek adına Romolo Gessi ve Rudolf Slatin gibi maceracıları işin içine dahil etmişlerdi. Gordon, Süleyman'a ve köle tacirlerine karşı verdiği savaşı kazanmış olduğunu iddia ediyordu. Fakat o kazandığı şey, savaşın tek bir kısmından ibaret değil miydi? Peki insanları ötekileştirmenin bedeli neydi?

Gordon 1879'da Sudan'dan ayrılır ayrılmaz ülkenin çoğunluğu Gordon'ın reformlarını eski haline kavuşturması için Mehdi'yi, Beklenen Kurtarıcı'yı bağrına bastı. İslami cihat liderleri gibi Mehdi de muhalifleri tek bir devrim bayrağı altında birleştirebiliyordu. Kutsal görevi, Muhammed Peygamber'in altın çağını geri getirmekti. 'Türkleri' ve Hıristiyanları kovacak, Kahire'nin uyguladığı o lanet nüfus vergisini kaldıracak, büyük isimlere tekrar saygı duyulmasını sağlayacak ve naçizane vatandaşlara merhamet gösterecekti. Bunlar, konuşmalarında kullandığı kışkırtıcı sözler, Sudan'ın her köşesine alevli bir kılıç gibi taşıdığı cihat manifestosu idi. Halk, melekler ile birlikte zafer kazandığını söylüyorlardı. Kasım 1883'eki El-Ubeyd (Şaykan) savaşında Hicks Paşa tarafından yönetilen 10,000 kişilik Mısır ordusunu, kendi adamlarına neredeyse hiç zarar gelmeden bozguna uğratmıştı. Kurdufan'ın başkenti El-Ubeyd'i ele geçirmesinin ardından adeta yenilmez olmuştu. Abba Adası'nın mütevazi münzevi şahsiyeti, Sudan'ı kötü yoldan kurtaran bir ulusal devrimin kahramanına dönüşmüştü. Mehdi, ateşten mesajını kötü yola düşmüş tüm İslam ülkelerine - Kahire, Mekke ve ötesine taşıyacağını iddia ediyordu.

İşte Slatin'in Hartum'un hemen dışındaki büyük kampta (şüphesiz Mehdi'nin kendi ağzından) duyduğu ve iç titreten bir ruhani coşku ile etkisi büyüyen sözler bunlardı. Bu haberler Gordon'ın içini pek rahatlatmayacaktı ama Slatin eski amirine de, kendisine de yardımcı olmayı istiyor ve bunun altından kalkabileceğine inanıyordu. Gordon cihat arzusunu küçümsemek suretiyle rakibini de küçümsemişti, fakat Slatin şahsen Mehdi'nin yenilmez olduğunu düşünmüyordu.

Öncelikle Mehdi'nin karakteri değişiyor gibi görünüyordu, gücü arttıkça yumuşuyor ve yozlaşıyordu. Hâlâ bir sofu gibi davranıyordu, inananlara Bayram dualarını ederken çocuklar gibi ağlamıştı. Ancak yakın çevresindekiler bu davranışların çoğu-

nun rolden ibaret olduğunu görebiliyorlardı. Bir çatışmanın ardından ele geçirilen köle kızları adamlara dağıtılırken, ilk seçim hakkı Mehdi'nindi ve daima en güzelini seçerdi. Ayrıca, büyük emirler kendi aralarında tartışmaktaydılar ve savaşa doymuş gibi görünüyorlardı. Yağmalanacak çok şey olduğunu bildikleri halde Hartum'a saldırmaya hevesli değillerdi. Hatta muhalif şeyhlerden bazıları, eşlerini ve ailelerini geride bırakmak zorunda kalmasalar Gordon'ın tarafına geçmek fikrini bile hoş karşılayabilirlerdi.

Slatin'in Gordon'a vermek için yanıp tutuştuğu garanti bu yöndeydi. Biraz kudret ve derman ile Hartum'un aylarca dayanması mümkündü. Mehdi'nin taktiklerini iyi bildiğinden ötürü Slatin savunma açısından büyük bir avantaj teşkil ederdi. Ve belki de Gordon'ın buharlı gemilerinden biriyle nehrin aşağısına yolculuk düzenleyip, güneye ilerlemekte olduğu bilinen yedek kuvvetlere ulaşabilirdi. Ama önce Hartum'a kaçmak işini becermesi gerekiyordu. Bu kez, ona aradığı fırsatı tanıyan kişi Mehdi'nin ta kendisi olabilirdi.

Mehdi Slatin'i 14 Ekim günü çadırına davet ettiğinde, ona Gordon'ı teslim olmaya ikna etmesi gerektiğini söyledi. 'Ona benim gerçek Mehdi olduğumu, garnizonuyla birlikte teslim olması ve hem kendisini hem de ruhunu kurtarması gerektiğini söyle. Ve de ki, eğer itaat etmezse karşısında her birimizi bulacaktır. Senin dahi bizzat savaşacağını bildir ona.'[20] Slatin böyle sözlerin işe yaramayacağını, Gordon'ın onlara inanmayacağını söyledi. Gordon'a bir mektup yazıp, teslim olmalarını sağlamak üzere aracı olarak görüşmeyi önerdi. Mehdi öneriyi kabul etti.

Slatin o gece Gordon'a Almanca yazdığı mektupta, teslim olmalarını sağlama bahanesiyle oradan kaçma planını anlattı. Gordon'ın bu yanıltmacayı yapmak konusunda kendisine destek olmasını rica etti. On beş yaşındaki bir çocuk, mektubu Gordon'ın cephesine götürdü. Döndüğünde, Paşa'nın verecek bir cevabı olmadığını söyledi. Umutsuzca Slatin bir mektup daha yazdı. Avusturya Konsolosu'ndan (muhtemelen mektubu Gordon için tercüme eden oydu) belli belirsiz bir cevap gelmiş, fakat Gordon bir kez daha teklifi reddetmişti.

İronik bir şekilde bu durum Slatin'in kaçmaya çalıştığından şüphelenilmesine engel olmadı. O gece Halife'nin adamları tarafından yakalanıp etkisiz hale getirildi. Boynuna ve bacaklarına ağır demir halkalar geçirildi, zincirlendi. İki gün sonra savaş davulları ileri marş emrini verdi. Çadırlar söküldü, yükler develere bağlandı ve Mehdi'nin ordusu arkalarında devasa bir toz bulutu bırakarak yürüyüşe geçti. Slatin ordunun ortasında, bir eşeğin üzerinde, zincirlerin ağırlığından ötürü düşmesin diye iki taraftan askerler ile desteklenerek ilerliyordu. O gün öğleden sonra yüksek bir yerde durdular; Slatin sonunda onca zamandır özlediği Hartum'un palmiye ağaçlarını görebiliyordu. Gordon neden onu geri çevirmişti?

Gordon, sarayın çatısından büyük nehire doğru, sıcaklığın yarattığı puslu görüntüye dalıp gitmiş halde Wolseley'nin onu kurtarmaya geleceği günleri sayıyordu. *Bordein*'in ve diğer buharlı gemilerin öncü kuvvetler ile - ve şüphesiz yanlarında Stewart ile - birlikte 10 Kasım'a kadar dönmüş olacaklarına inanıyordu.

[20] Aynı eserde, 187.

Zavallı Slatin. Onun Hartum'da bulunmasının savunmaya büyük katkı sağlayacağı doğruydu. Gordon güncesine 'Burada en yoğun hissettiğim şey, Gessi ya da Slatin gibilerin eksikliğidir,'[21] diye yazmıştı. Fakat Slatin'in planını reddetmekten başka bir seçeneği yoktu. Gordon'ın kendi başına buyruk karakterini bile yola getiren şeref anlayışı, Slatin'in sözünü bozarak kaçmasına yardım etmesine elvermiyordu. Mehdi'ye verilen söz, 'başka herhangi bir güce verilen söz ile aynı ağırlığı taşımalıydı'. Belki de içten içe Gordon hâlâ Slatin'i Hristiyanlık'tan çıkıp İslam'a geçtiği için affetmiyordu. Bu adam bir 'Spartalı' gibi değildi, böylelerinden şehit olmazdı. Yine de ona yardım etmek isterdi. 'Eğer kurtulabilirse onu da yanımda Kongo'ya götürürüm [Kral Leopold Gordon'ı, Kongo'nun yönetimini Stanley'den devralmaya davet etmişti], insanlardan biraz *uzak kalmak* isteyecektir; kendisi adına üzülüyorum,'[22] demişti.

Kasım ayı başlarında Gordon yiyecek stoklarını kontrol ederken, peksimet stoğunun dörtte birine denk gelen 115 kiloluk kısmın kayıp olduğunu gördüğünde deliye döndü. Söz konusu erzakların geçen yıl çalındığı ortaya çıktı. Eğer Wolseley onlara Aralık ortasına kadar ulaşmış olmazsa 'havlu atması' gerekeceğini tahmin ediyordu. Düşüncesi bile onu 'kudurtuyordu'. 'Eğer Majesteleri'nin Hükümeti tarafından kudurtulmuş olmasam tam bir melek olurdum (biliyorum, değilim); fakat umarım Sudan ve Kahire meselelerinin dengesizliğine rağmen bu konuda sessiz kalabilirim; ancak onca güzel siyahi askeri kaybetme fikri, beni geleceğimizi yönlendiren insanlara karşı öfke ile doldurmaya yetiyor.'[23]

Ardından, 3 Kasım günü öğleden sonra saat dört civarında, ufukta odun ateşinden gelen mavi renkli bir duman görüldü. Metemma'dan dönen *Bordein* gemisinin dumanıydı bu. Merasim atışları yapıldı, Mısır bayrakları kalelerde ve buharlı gemilerde göndere çekildi. İnsanlar kurtarıcılarına ilk dokunanlar olma hevesiyle rıhtıma koştular.

Bordein'den bir tane bile İngiliz inmedi. Garnizon için tahıl çuvalları da getirmemişlerdi. Bunların yerine iki resmi tebliğ getirilmişti: biri Lord Wolseley'in gönderdiği şifreli bir telgraf, diğeri de Binbaşı Kitchener'dan gelen kısa bir mektuptu. Şifre çözücüyü Stewart aldığı için telgrafı okuyamıyordu. Mektup ise *Abbas*'ın ele geçirilmesinden ve gemideki herkesin öldüğünü düşündüklerinden bahsediyordu. Öyleyse Mehdi doğruyu söylemişti. Stewart ve Power ölmüştü, imdat çağrıları kimseye ulaşmamıştı.

Eğer Gordon Wolseley'nin 20 Eylül günü Kahire'den gönderdiği telgrafı okuyabilseydi daha da 'kudururdu'. Wolseley garnizonun içinde bulunduğu vahim durumu hiç de anlayamamıştı. 'Kuşatmanın kaldırıldığını duyduk; doğru mudur? Öyleyse Hartum'a İngiliz askerleri göndermenin ne anlamı var ki?'[24] diye yazmıştı. İşin aslı, Wolseley 480 kilometre kadar kuzeyde yer alan Dongola'da bir aylığına konaklamıştı ve Aralık ayına kadar ilerleyişe geçmeyi düşünmüyordu.

Bir hafta sonra Mehdi'nin kendi askerleri nehrin öteki tarafındaki ufak karakola, Gordon'ın bile takdir etmiş olması gereken bir yiğitlikle saldırdılar. Saldırı başladığında hava hala karanlıktı. Zorlukla geri püskürtülmüştü.

---

[21] Gordon'ın güncesi, 20 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 209.
[22] Aynı eserde, 10, 17 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 200-2.
[23] Aynı eserde, 2 Kasım 1884, Gordon, *Journals*, 271-2.
[24] Wolseley, 20 Eylül, Allen 400'den alıntılanmıştır (tıpkı basım).

> Sabahın 3'ünde zaten zorlukla uyuyabilmiş biri olarak davul seslerine uyanıyorum - dom dom dom! Önce rüya gibi geliyor, fakat birkaç dakika sonra iyice ayılıyorum ve beynim *Hartum'da olduğumuzun* farkına varıyor. Aklımdan geçen bir sonraki soru bu dom dom domların nereden geldiği hakkında oluyor. Şimdi kesilir diye umutlanıyorum ilkin. Ama yok, devam ediyor, hatta şiddetleniyor... Nihayet diyorum ki el mecbur, kalkacağız artık ve sarayın çatısına gideceğiz; ardından telgraflar, emirler, küfürler ve lanet okumalar sabahın 9'una kadar devam edecek.[25]

Bu sırada Gordon çaresizlik içinde Wolseley'e, kuşatmanın şehri daha da sıkı bir şekilde çevrelediğini anlatan ve yalnızca kırk günlük yiyecekleri kaldığını özetleyen, 'sonrasında işimiz zor' dediği bir mektup yazdı. Fakat resmi bir dile sadık kalmak için, asıl olan biteni tam olarak anlatmaya yetmeyen bu ifade, Wolseley tarafından yanlış anlaşılabilirdi. O yüzden günlüğüne en son - umut ve umutsuzluk arasında gidip gelen bir hal içinde yazdığı kısmını, tüm çocukça dürüstlüğü Chermside ve Kitchener'a ithaf ettiği hicivleri ve Baring karikatürü ile birlikte *Bordein*'e verip Wolseley'e gönderdi. 'Altı haftalık stok diyorum!! Yoksa havlu atacağız,' diyordu. Wolseley artık demedin diyemezdi. Bir de şunu düşünsündü: 'Pek tabii Hartum'un, seferi kuvvetlerin gözünün önünde ele geçirilmesi de mümkün, *ki bir bunun olmadığı kaldı zaten.*'[26]

'Bir ileri, bir geri; bir ileri, bir geri.' Gordon'ın düşündüğü kadar komikti durum. Wolseley'nin 10000 kişilik kurtarma seferinin başında, gerektiğinde ana ordudan ayrılarak çölü hızla aşabilecek 1600 subay ve 2500 develi asker vardı. İngiliz ordusunun göz bebeği olan bu birlik, Londra sosyetesinin göz bebeği olan - on bir asilzade ve asilzadelerin oğulları da dahil -, develerini vakurla süren bir grup tarafından yönetiliyordu. Kasım ayının ortalarına gelindiğinde Nil nehrinin kıyılarında, 150'şer kişilik bölükler halinde, Asvan'dan Halfa Vadisi'ne kadar olan yaklaşık 380 kilometrelik alana dağılmış bir şekilde ayak sürümekteydiler.

Bu durumu daha da büyük bir maskaralık haline getiren şey, Develi Süvari Sınıfı'nın on yedinci yüzyıl tarzı ve sirk kostümlerini birbirine karıştıran türdeki yeni üniformasıydı: tamamen kırmızı renkteki kazaklar, dizlikler, fişeklikler, güneş gözlükleri ve beyaz miğferler. Wolseley'nin yorumu, 'Sanki korkuluk gibi giydirilmiş, mavi gözlükler takılmış, zar zor idare edebildikleri develerin üstüne oturtulmuş birer Cankurtaran bunlar sanki. Manzaraya bak!'[27] şeklinde olmuştu. Develer de ayrı bir mevzuydu, son dakikada Aden kadar uzak yerlerden toplanan, her renkten ve boyuttan, her biri gergedan kadar büyük olan kahverengi yük taşıyıcılarından tutun da geyik yavrusu gibi zarif renklere sahip Arap yarış develerine kadar her şey vardı. Askerler, yerinde duramayan develere binmenin pek bir heyecan verici olduğunu düşünüyorlar, sıklıkla ve sert şekilde düşüp duruyorlardı. Wolseley bile çok sert bir biçimde, çakıllı bir kum yığınının içine, tüm ordusunun gözleri önünde düşüvermişti. Develerden nefret ediyordu. 'O kadar

[25] Gordon'ın güncesi, 12 Kasım 1884, Gordon, *Journals*, 317-8.
[26] Aynı eserde, 13 Ekim 1884, Gordon, *Journals*, 191.
[27] Wolseley'den karısına, 27 Eylül, Wolseley, *Letters*, 121.

aptallar ki; sırtlarına eyer vurduğunuz anda ulumaya başlıyorlar ve tiksinç kokuyorlar...'[28]

Wolseley'nin hiçbir konuda espri yapacak hali kalmamıştı. Gordon onun kahramanıydı, birebir tanıma şerefine eriştiğini söylediği tek kahramandı. Onu kurtarmak kutsal bir görevdi. Başka hiçbir sebepten bu çöl macerasına atılmazdı. Sudan'ı düşmanın eline bırakma politikasından nefret ediyordu. Yayılmacı politikanın öncülerinden biri olarak tüm prensiplerine tersti bu. Gladstone'un hükümetine karşı öfkeden tütüyordu. İngiltere'yi aptal durumuna düşüren, İngiltere'nin de kendisinin de geleceğinin çarkına çomak sokan o 'kilise cemaatinden' tiksiniyordu. Afrika'nın cenk meydanında da Whitehall'da da karşısına çıkan herkesi önüne kattığı o altın yıllar geride kalmıştı artık. 1882 yılının Eylül ayında Tel el-Kebir'de yıldızı iyice parlamıştı. O sefer, iyi parlatılmış bir kılıcın ışıltısı gibiydi. İsmailiye'ye varışından itibaren yirmi altı gün içinde Arabi isyanını kökten çözüp Kahire'ye büyük bir zaferle girdiği zamanlardaki hızı ve gücü nasıl tekrar yakalayabilirdi?

Başlangıcı üç ay geç yapmıştı. Önündeki büyük engel buydu ve bu konuda elden gelen bir şey de yoktu. Savaş Bakanı Lord Hartington'a Gordon ve garnizonunu kurtarmak için yaptığı, ihtilaf yaratan planını sunduğunda henüz Nisan ayıydı. Söz konusu planın uygulanmasına karşı güçlü argümanlar vardı. Hartum'a giden en bariz yol Kızıl Deniz'deki Suakin limanından yola çıkıp, Berber'e uzanan 400 kilometrelik çölü geçip, Nil nehrinin kolay aşılan 320 kilometrelik bir kısmını daha kat etmekten geçiyordu. Wolseley bu rotaya dudak büküyordu. Suları yetmezdi ve o topraklar düşmanla doluydu. İskenderiye limanından on bin adamıyla birlikte yola çıkıp, ilk 350 kilometrelik kısmı (Asyut'a doğru) trenle aradan çıkarıp, sonraki 870 kilometreyi (Haifa Vadisi'ne doğru) buharlı gemiler ve mavnalarla geçip, kalan son 1380 kilometrelik ayakta ufak teknelerden oluşan bir filoyu kullanmak suretiyle Nil üzerinden gitmekti.

Gladstone seferi ancak dört aylık bir gecikmeyle vakit kaybettikten sonra onaylamıştı. Nil nehri güzergahı üzerinden gitme planı artık çok daha mantıklı geliyordu. Suakin rotası anavatandaki ve Mısır'daki uzmanlara daha münasip görünüyor olabilirdi. Suakin-Berber güzergahı normal mesafenin dörtte biri kadardı - 2600 kilometrelik mesafeye kıyasla en yakın tedarik üssüne sadece 725 kilometre uzaklıktaydı. Evet, Nil Nehri'nin ikinci halkasında kat edilecek 800 kilometrelik mesafe, Korti'den Metemma'ya kadar 180 kilometrelik bir kestirme sayesinde aradan çıkarılabilirdi. Fakat eğer bu kestirme yolu kullanmak gerekliyse neden Suakin'den çıkan kestirme kullanılmasındı? Bu seferin esas kriteri hızdı. Tekneleri Halfa Vadisi'nin yukarısındaki çağlayanlardan insan gücü kullanarak geçirmek aylar alırdı - ayrıca hiç pratik bir çözüm olmayabilirdi.

Wolseley inatla, ufak tekneleri nasıl daha önce 1870'teki Kızıl nehir seferi sırasında kimisi Niagara'dan bile yüksek olan Kanada ırmaklarından sürüklediğini anlatıyor ve aynı türden küçük tekneleri Nil'den de geçirebileceğini söylüyordu. Yardıma çıraklarından oluşan ve Kızıl nehirdeki zorlukları birlikte atlattığı o sihirli halkayı - Wolseley Çetesi'ni - çağırdı. Onların raporuna göre 'Nil Nehri, mümkün olan en kolay, güvenli

[28] Wolseley, *Journal* 27.

ve masrafsız intikal hattı olma özelliği teşkil ediyordu.'[29] Sonunda Hartington ikna edilebilmişti. Gordon'ın kendi başının çaresine bakamaması durumunda yardımcı olmaları için Wolseley ve Çetesi Ağustos ayında Nil güzergahı üzerinden harekete geçmek üzere yola çıkarıldılar. Wolseley şahsen Mehdi'nin askerlerinin, ordu Hartum'a henüz ulaşmadan bu sevdadan vazgeçeceklerine dair 'büyük bir umut' taşıyordu.

En kolay, en güvenli, en masrafsız? Bunların hepsi doğru olabilirdi. Fakat en hızlı güzergah bu muydu? Gençliğinde çıktığı Kızıl nehir maceralarını hatırlarken Wolseley'nin yüzleşmek istemediği soruydu bu. En iyimser tahminlerine göre ilk tekneler Hartum'a şehrin erzakları *tükendikten* dört ay *sonra* ulaşacaktı. Öyleyse garnizon oldukça vahim bir durumda olmalıydı. Ya da başka bir deyişle, söz konusu güzergahlardan biri boş bir umut doğururken, diğeri hiç umut vaat etmiyordu. Peki Wolseley ve Çetesi kendi güçlerine dayanarak mucize yaratacaklarına mı inanıyorlardı?

Wolseley hakkındaki gerçek çok daha aleladeydi. Gordon yalnızca Mehdi'nin gerçek bir düşman sayılması durumunda tehlike altında demekti, ve Wolseley Mehdi'yi en az Bay Gladstone'u gördüğü kadar hor görüyordu. İsyancılar, kendi ordusu Hartum'a ulaşmadan bu sevdadan vazgeçeceklerdi.

Takvimler 17 Aralık'ı gösteriyordu ve Wolseley'nin ilerleme planlarının, düşünülenden çok daha fazla iyimser olduğu ortaya çıkmıştı. Henüz Hartum'dan deniz yoluyla 1380 kilometre uzaktaki Halfa Vadisi'ndeydi ve tüm nehirdeki en zorlu ırmakların ters tarafındaydı. Yeni tahminlerine göre ordunun Debba'ya konuşlandırılması en erken 7 Ocak gününü bulacaktı. Haliyle nehir kıtasının Hartum'a varışı o tarihten dört ay sonra ancak gerçekleşebilecekti. Bu yüzden Eylül ayında aklına sonradan gelen bir fikir ile ne olur ne olmaz diye ordusuna dahil ettiği, hızlı hareket edebilen egzantrik Develi Süvariler'in varlığı içini rahatlatıyordu.

Peki neden nehir seferi planın haftalarca gerisinde kalmıştı? Wolseley bunun sebebini öğrenmek için Dongola'ya at sürmüş ve kendisinden bekleneceği üzere kendisi hariç Çete'deki herkesi bundan sorumlu tutmuştu. Kurmay Başkanı Albay Sör Redvers Buller'ın, ihtiyaç duydukları kömür takviyesini Thomas Cook'un yerel bağlantısı üzerinden yapmakta başarısız olduğunu öğrendi. Kömür eksikliğinden ötürü Asvan ve Halfa Vadisi arasındaki tüm buharlı gemiler oldukları yerde kalakalmıştı. Brackenbury'nin bu rolü daha iyi üstlenebileceğine kanaat getirdi. Fakat 'Brackenbury'nin damarlarında Yunan kanı vardı'[30] ve bu yüzden ona güvenilmezdi. Butler da çekilmez biri haline geliyordu. İş yapmaktan hiç anlamıyordu. Sör Evelyn Wood için ise Wolseley'nin yorumu 'aşırı derecede ikinci sınıf bir general, vatanperverlikten uzak ve bencil bir devlet memuru' şeklindeydi. Wolseley'nin unutamadığı ve affedemediği şey, Wood'un Mecuba olayından sonra Boerler ile 'namussuzca' yaptığı barış anlaşmasıydı. Roberts onun yerine geçemeden 'savaşı bitirmeye karar verdiği, *coûte que coûte*'[31] için Wood'u suçluyordu.

---

[29] McNeill'in raporu, Bulller ve Butler, Colvile, *Sudan Campaign*, 1, 39'dan alınmıştır.

[30] Wolseley'nin güncesi, 31 Aralık 1884.

[31] Wolseley'nin güncesi, 15 Ocak 1885, Wolseley, *Letters*, 154-5.

Wolseley'nin itiraf edemediği gerçek ise, bu seferi tehlikeye atacak ikinci bir hata yapmış olmasıydı. Sadece güzergah konusunda değil, ulaşım yönteminde de yanlış bir seçim yapmıştı. Nil güzergahının dezavantajlarından biri, ihtiyaç duyacakları deve sayısının fazlalığıydı. Wolseley'nin buna verdiği yanıt, duruma özel tasarlanan ufak teknelerden oluşan bir filonun daha iyi olacağı yönünde olmuştu. Tekneler gerçekten de rekor denebilecek kadar kısa bir sürede tasarlanmış ve inşa edilmişlerdi ama teknelerin ta İngiltere'den gönderilmesi, bir de bunlara ek olarak bir de ta Kanada'dan acayip bir grup Kızıl nehir tayfasının - kendilerine *voyageurs* deniyordu - getirilmesi gerekiyordu. Bir de bunun üstüne, kimsenin öngöremediği başka gecikmeler yaşanmıştı. Teknelerin makineleri kaybolmuş veya hasar görmüştü; bunları tamir etmek gerekmişti ve taşıdıkları yük için gereğinden fazla küçüklerdi. Wolseley Halfa Vadisi'ne Kasım ortalarında döndüğünde, muazzam filonun ilk teknesi şehrin yukarısındaki ırmaklarda henüz yeni denenmişti. Bu sırada çok sayıda deve satın almak yerine - ki bunu yapmaya Ağustos ayında başlayabilirlerdi, Wolseley yalnızca 4,000 tane satın alınması emrini vermişti ve bu sayı ufak çaptaki hızlı birliğin ihtiyacını bile karşılamıyordu. Üçüncü büyük hatası bu olmuştu.

Wolseley'nin 17 Kasım günü Halfa Vadisi'nde burnundan solurken yaptığı, diğerlerini bile bastıran dördüncü bir hata vardı. Eline, o zamanlar İngiliz ordusunun elindeki bir ileri karakol olan Debba'dan gelen, Kitchener imzalı bir saha telgrafı tutuşturulmuştu. Metinde yazanlar, yalnızca on üç gün önce Gordon tarafından çaresizlik içinde gönderilmiş bir mesajdı. En azından Gordon'ın ne kadar dayanabileceği sorusu artık cevaplanmıştı. Gordon, daha önce söylediği şeyleri tekrar ediyordu. Erzakları neredeyse tükenmişti. 'Kırk gün kadar kolayca dayanabiliriz; fakat sonrasında işimiz zor,'[32] diyordu.

Bir adamı iyi bir general yapan şey yalnızca stratejisinin sağlamlığı değil, stratejisinin yanlış olduğu anlaşıldığında hatadan ne kadar çabuk dönebildiğidir. Wolseley Mehdi'yi çok fazla hafife almıştı. Madem öyleydi, artık o sonradan aklına gelen fikirle ordusuna dahil ettiği, 'uçan kıtanın' öncelik haline getirilmesi farz olmuştu. 4 Kasım'dan itibaren kırk günü vardı. Fakat uçan kıta, nehir kıtasından feragat etmek suretiyle, aceleyle cepheye gönderilirse zaman kazanabilirlerdi. Wolseley teşebbüs bile etmedi. Uçan kıta sallana sallana Nil güzergahından ilerlemeye devam etti. Wolseley Gordon'ın mektubunda yazanları Hartington'a telgraf ile iletti ve bu durumun herhangi bir şeyi değiştirmeyeceğini anlattı. Uçan kıta, çölü aşmak amacıyla Ocak ayının başına kadar Korti'deki nehirden ayrılmayacaktı. Wolseley haklı sebeplerden endişe doluydu, fakat Gordon'ı kurtarma endişesi bunlardan biri değil gibi görünüyordu. Mehdi'yi hakir görmesi ve mucizelerin adamı Gordon'a körü körüne itimat etmesi tüm mantıklı kararları devre dışı bırakmıştı. Subaylarından birinin, kamptaki gazetecilerden birine söylediği üzere: 'Eğer Gordon altı hafta dayanabileceğini söylüyorsa, altı ay da dayanabilir,' demekti.

Ana ordu nehir yolundan yaptığı intikal ile Debba yakınlarındaki Korti civarında

[32] Gordon'dan Wolseley'e, 4 Kasım 1884, Allen 403'ten alıntılanmıştır.

toplanmaya başladığında, uçan kıta üç haftadır orada boş halde beklemekteydi. Wolseley'nin attığı hiçbir adım, herhangi bir acele içerisinde olduğunu göstermiyordu. Deve sayısının azlığı - ve Wolseley'nin herkesin develere binmesi konusundaki ısrarı - uçan kıtanın çölde bir karakol kurmaya çalışarak on gün kaybetmesine ve ardından erzak almak için geri dönmesine sebep olmuştu. 2 Ocak günü Wolseley Gordon'dan son bir vahim haber almıştı. Bir posta pulu büyüklüğündeki, dışarı zorlukla çıkarılabilmiş kağıt parçasının üzerinde 'Hartum iyi durumda, 14.12.84, C. G. Gordon,'[33] yazıyordu. Mesajı getiren afallamış haldeki ulak, durumu anlattı. Çatışmalar gece gündüz devam ediyordu. Başkası olsa Hartum'un düşmek üzere olduğunun bariz olduğunu görürdü ama Wolseley durumu öyle görmüyordu. Londra'ya çektiği telgrafta, çöl kıtasını daha önceden planlandığı üzere Metemma'ya göndereceğinden ve 'Gordon ile buharlı gemi aracılığıyla iletişim kuracaklarını, tam durumu öğreneceklerini ve eğer piyadelerin nehirden gelmesini bekleyemeyecek kadar *aşırı derecede zor bir durumdaysa*, ne olursa olsun develi süvariler ile yardıma koşulacağını' söylemişti. Diğer bir deyişle, henüz kurtarma ekibi göndermeyecekti. Uçan kıtayı Metemma'ya yolluyordu ve ardından 'Gordon'ın tam durumunu'[34] öğrenmek için buharlı gemiyle keşif yapacaklardı.

Gerçekten de Wolseley emrindekilere bu emirleri vermişti. Sör Herbert Stewart uçan kıtayı Metemma'ya götürecek ve orada bekleyecekti. İstihbarat Şefi Sör Charles Wilson, Gordon'ın buharlı gemilerinden biriyle Hartum'a ilerleyecekti. Gordon'ı kurtarmaması kendisine tekrar tekrar tembih edildi; ona yalnızca bir mektup verecek, kırmızı giysili İngiliz askerlerini şehrin ortasından yürütmek suretiyle halka 'İngiliz kuvvetlerinin yardım etmek için yakında mevcut bulunduğunu'[35] hatırlatacak ve Gordon'ı Hartum'da bırakıp Metemma'ya dönecekti. Wolseley, Mehdi'nin kırmızı ceketlileri görür görmez ödü kopmuş halde kuşatmayı kaldırıp kaçmasının 'hâlâ imkan dahilinde' olduğunu da sözlerine ekledi.

Bu şen haberler ile şevke gelen Stewart ile Wilson bir bölük denizci, bir zırhlı süvari birliği, birkaç atlı piyade, yarım batarya kadar topa ek olarak, 1600 asker ve 2500 develi süvari ile birlikte 8 Ocak 1885'te çölde yola koyuldular. Başta keyifleri yerindeydi, nihayet seferin asıl kısmı başlıyordu. Garip üniformaları Nil kıyısınca ağır ağır iki ay ilerlemelerinin ardından daha da garip görünür olmuştu. Çoğu paçavraya dönmüştü. Fakat tecrübeli deve sürücüleriydi onlar. Bazı subaylar at sürüyorlardı, Lord Charles Beresford beyaz bir tay ile gelmişti. İlerleyişleri kolay kazanılmış bir zafer gibiydi. Çöl dümdüz ve çakıllıydı, develer olmasa bile kolayca ilerlenebilirdi; sıcak günlere tatlı bir esinti, ayın ve parlak yıldızların aydınlattığı gecelere de nefis bir serinlik eşlik ediyordu.

Dört gün sonra kıta, Stewart'ın tedarik merkezini iki hafta önceden ayarladığı vahaya, Jakdul'a vardı. Çöl şimdi *savas* otu ve mimoza ile kaplanmıştı. Ayın 18'ine doğru Ebu Klea'ya, Matemma'dan önceki son vahaya yaklaşıyorlardı, fakat Jakdul'a gidip dönerek kaybettikleri fazladan on günün düşmanın dikkatini çektiği anlaşıldı.

---

[33] Gordon, 14 Aralık 1884, Wolseley'nin karışına yazığı 31 Aralık 1884 tarihli mektubundan alınmıştır. Wolseley, *Letters* 137, (Hartum'un yazılışı düzeltilmiştir.)

[34] Colvile, *Sudan*, 1, 139. Allen, 414-15.
Wolseley'den Wilson'a, C. Wilson, *Korti to Khartoum*.

Büyük bir kuvvet - on binden fazla kişiden oluştuğunu söyleyenler vardı - Ebu Klea'nın gerisinde atlarının üstünde beklemekteydi. O gece göremedikleri bir kampta savaş davullarının çaldığını duydular. Karanlıkta mermiler ürkütücü bir çığlıkla kayalıklardan sekerek başlarının üstünden uçuyordu. Ama adamların çoğu uyanık kalamayacak kadar bitkindi. Ertesi gün kopan fırtına, korkunç bir vahşeti de beraberinde getirdi.

Stewart küçük kuvvetini ikiye bölmüştü: birisi çalı ve kayalardan bir *zeriba*nın arkasına siperlerin kazılmasıyla oluşturulan kampı savunacak, diğeri kare şeklini bozmadan ilerleyecekti. Bu kare formasyonu, yaya süvariler, atlar, develer ve denizcilerden oluşan ayaklı bir kale idi. Formasyonun bu şekilde kullanılabilmesi, süvarilerin ve denizcilerin sahip olmadığı türden eğitim ve tecrübe gerektiriyordu. Üstelik kimse düşmanın yırtıcı cesareti ile karşılaşmaya hazır değildi.

Saat on civarında formasyon yavaşça ilerlemeye başladığında, mühimmat taşıyan develer ortada, avcı erleri ve süvariler (hafif süvari erleri ve atlı piyadeler) kanatları koruyordu. Düşmanın keskin nişancıları tıpkı geçen gece *zeriba*ya saldırdıkları şekilde formasyona saldırıyorlardı. Sonra kare formasyonundaki birlik, kervan yolundan birkaç yüz metre ötedeki taşlık tepede durdu. Ötede, bir hendeğin içerisinde yarı gizlenmiş şekilde bekleyen birkaç bin kadar siyah-yeşil bayraklı Arap beklemekteydi.

İşte o anda, formasyon için talihsizlikler silsilesini başlatan dizilim değişiklikleri geldi. Emri veren Albay Fred Burnaby idi, 1,93 boyundaki bir muhafız, balon pilotu, yayımcı-yazar ve Londra kulübü üyesi olan bu ilginç adam, paralı asker olarak aralarına katılmış ve anlamsız bir biçimde Wolseley tarafından ikinci komutanlığa getirilmişti. Burnaby, Beresford ve denizcileri tarafından kullanılan Gardner topunun mevzilendirilme vaktinin geldiği kanaatindeydi. Bahriyeliler'e topu arka saflardan alıp, düşmana çevrilecek şekilde ön sol köşeye getirilmesi emrini verdi. Bu sırada ağır silahlı birliğin mühimmat ve gergi taşıyan develeri geride kalmıştı, sürücüleri ise onları bir araya toplayarak hızlandırmaya çalışmaktaydı. Ortaya çıkan şey develerin bağırışları ve denizcilerin ettiği küfürlerden peydah olan bir arbedeydi, denizcilerin bazıları toptan ayrı kalmışlardı. Burnaby gürültüyü bastırarak süvarilere çark etmek suretiyle formasyondan çıkarak denizcilerin tekrar düzene girmelerine müsaade etmelerini emretti. Devasa vücutlu, mavi süvari üniformalı, ödünç alınmış tayının üstündeki Burnaby de onlarla birlikte kare formasyonundan çıktı.

Burnaby'nin yaptığı hata tek başına çok mühim olmayabilirdi ancak Stewart da düşmanını hafife almıştı. Kendi komutasındaki avcı erleri formasyonun dışında, yüzlerce metre uzaktalardı. Fırsattan istifade eden Araplar, beş kıta halinde hızlı ve eşit adımlarla hücuma geçtiler.

Formasyondaki askerler düşmanın düzenine hayranlık duymadan edemiyorlardı, bir grup yerliden beklenmeyecek bir şeydi bu. Her biri Mehdi'nin üniformasına, yani yamalı cübbelere bürünmüştü. Her bir kıta, at sırtında bayrak taşıyan ve etrafında yardımcıları bulunan bir emir ya da şeyh tarafından komuta ediliyordu. İlerledikçe bayrakları kış güneşinde ve kulağa akarsu sesi gibi gelen savaş çığlıklarının eşliğinde dalgalanıyordu. Stewart'ın avcı erleri hayatlarını kurtarmak için kaçışmaya başladığın-

da, formasyonun içindeki silah arkadaşları onlara yere yatarak kendilerine atış yapma şansı tanımaları için feryat ediyordu.

Vahşice kıyıma uğrayanlar hariç diğer avcı erleri güvenle formasyona döndüler. Bu sırada formasyondaki askerler ateş edememiş, etmeye çalıştıklarında da çoğunun silahları tutukluk yapmıştı. Araplar'ın işine gelen felaket ve arka kısımda açılan boşluk, Ağır Silahlılar, denizciler ve Gardner topunun girdiği yakın çatışmadan kaynaklanmıştı. Birden bire arka cephedeki Martini-Henry tüfek taşıyan askerlerin düzeni bozulmuş ve iki metrelik mızraklar taşıyan Araplar akın akın bu açıklıktan hücum etmiş, üstlerine sanki baraja çarpan su gibi binivermişlerdi.

Formasyon bozulduğunda üçüncü komutan Albay Sör Charles Wilson, Stewart'ın atının hemen arkasında, ön saflara yakın bir yerdeydi. Dervişler'in hücumunu karmaşık hisler içinde izliyordu: birkaç dakika içerisinde hepsi vurulup düşeceği için onlara acıyor ama soğukkanlılıklarına da hayranlık duyuyordu. Birbirlerine o kadar yakın duran askerlerin siper olmayan bir yokuşu hücum ederek aşmaları mümkün değil gibi görünüyordu, çünkü yokuşun sonunda Martini-Henry tüfekleriyle burun buruna geleceklerdi. Ardından, ateş hattından yetmiş metre kadar uzakta, ceset yığınları ilerleyişlerini yavaşlatmaya başlamıştı. Wilson şaşkınlık içinde, Derviş kıtalarının sanki geçit törenindeymiş gibi çark ederek arka cepheye doğru yönelmelerine şahit oldu. O kısa süre içerisinde aklından yalnızca 'Hakikaten de formasyonumuzu delecekler,'[36] düşüncesi geçebilecek kadar vakti varken, at üstünde bir elinde bayrak, diğer elinde dua kitabı olan vakur ve yaşlı bir şeyhin, develerin arkasındaki formasyon merkezine doğru ilerlediğini gördü. Bir anlığına, dua kitabından bir şeyler okuduğunu duydu. Göz açıp kapayıncaya kadar bayrağını dikmiş, kurşun yemiş ve kitabıyla birlikte yere kapaklanmıştı.

O an her şey birbirine girdi. Ön cephedeki Muhafızlar, formasyonun merkezine doğru ateş edebilmek için arkalarına döndüklerinde, yalnız Dervişleri değil kazayla bazı İngiliz subaylarını da vurdular. Wilson, Stewart'ın atının yediği mermi ile düştüğünü, Stewart'ın kendisinin de develerin arkasında siper aldıktan sonra mızraklarını ona yöneltip hücuma geçen üç Arabın merhametine kaldığını gördü. Wilson tabancası ile adamlardan birini vurdu; diğerleri yanındaki süvari subayları tarafından öldürüldüler. Daha geride, sürekli yükselip alçalan deve sürüsünün ardında, Muhafızlar ve denizci birliği hayatları pahasına savaşmaktaydı.

'Askerlerin' karşı karşıya geldiği çatışmalardan biriydi bu: yumruk yumruğa, mızrak süngüye karışıyor, her bir asker kasap gibi önlerine geleni kesiyordu. Beş dakikalığına ortalık tam bir cehennem manzarasına bürünmüştü. Fakat bozulan formasyonun dış safları kapanmış, saldırganlar ortada kalmış ve ölü develerden oluşan duvarlar merkezden öteye geçmelerine engel olmuştu. Dökecek kanın kalmaması uzun sürmedi. Ardından yapılacak tek şey, düşen İngiliz askerlerine yardım etmek ve yaralı Araplar'ın işini bitirmekti.

Hassas bir adam olan Wilson, hislerinin bunca dehşet karşısında ne kadar çabuk

[36] C. Wilson, *Korti to Khartoum*, 28.

uyuştuğunu gördüğüne şaşırmıştı. Dervişlerden biri ceset yığınının arasından fırladı, ayağa kalktı ve subaylardan birine doğru mızrağını sallayarak koşmaya başladı. Subay mızrağı sol eliyle yakaladı, sağ eliyle kılıcını adamın karnından geçirdi. İkisi de hareket edemiyordu. İşte oracıkta, sanki fresklerden fırlamış iki gladyatör gibi, biri Derviş'i vurmayı akıl edene kadar durdular.

Çatışmanın sonra ermesinin ardından, histeri gibi bir his erlerin içini kapladı. Subaylar askerleri ancak kırk beş metre yürütüp tekrar formasyona soktuktan sonra hizaya getirebiliyorlardı. Yaşadıkları tecrübenin verdiği his, hakikaten de sinir bozucuydu.

O beş dakika içinde İngiliz kuvvetlerinden altmış beş kişi ölmüş ve altmış bir kişi yaralanmıştı, çoğu ağır silahlı deve binicilerindendi. Formasyonun hemen dışında Fred Burnaby'nin devasa bedeni yatıyordu, bir mızrak yarasından ölmekteydi. Denizci Tümeni'nden iki subay, onuncu mermisini atamadan tutukluk yapan Gardner topunun yanıbaşında hayatlarını kaybetmişlerdi. Charlie Beresford akıllara zarar bir şekilde kurtulmayı başarmıştı. Dervişlerin hücumu onu sırt üstü düşürmüştü. Oracıkta, bir ölü yığınının altında kalakalmış, güvenli noktaya dönebileceği ana kadar beklemişti.

Ölen İngilizler'in çoğu, tepenin az aşağısındaki büyük bir çukura gömüldü. 800 kadar derviş, kırışmış siyah-yeşil bayraklarının yanında yatıyor, ceset yığınları hücumun ne kadar isabetli olduğunu ve formasyonun içindeki katliamın boyutlarını gösteriyordu. Diğerleri, savaş alanını kilometreler boyunca kaplayan *savas* çimlerine dağılmışlardı. Yaralıların çoğunun günler boyu orada kaldığına şüphe yoktu. Şanslı olanlardan bazılarına, Metemma'dan gelen bir grup kadın yiyecek ve su vermişti.

Bu sırada Stewart formasyonu yaklaşık üç buçuk kilometre ileri yürütüp Ebu Klea'daki su kuyularına el koydu, geride kalan yaralılara ve *zeriba*'da bıraktıkları yedeklere su keseleri gönderdi. Fakat Metemma'dan Nil'e giden yol hâlâ kapalıydı. Kayaların ve fundalıkların arasından yaptıkları gece intikaline rağmen rehberler yolu kaybetmiş, yüzlerce yük devesi buhar olup uçmuş, kıta gün doğumundan önce nehire ulaşmayı başaramamıştı.

Metemma'dan birkaç kilometre uzaktaki Ebu Kru'da ikinci bir çatışma yaşandı. Stewart kendisini sorumsuzca ateş hattına atarak ölümcül bir yara almıştı. Belki de eğer Dervişler formasyonu tüfek ateşiyle, o açık arazide sindirip susuzluktan düşene kadar bekleseler, tüm kıtayı yok edebilirlerdi. Fakat Dervişler'in ölümü, yiğitliklerinden olmuştu. Formasyona, Ebu Klea'daki silah arkadaşlarının gösterdiği disiplin ruhu ile saldırmışlardı. Formasyon sarsılmamıştı. Avcı erleri tam zamanında geri çekilmiş ve süvariler piyade gibi ayağa kalkıp ateş etmeyi öğrenmişlerdi. Dervişler mızrak mesafesine yaklaşamamışlardı bile. Yamalı cübbelerin, tesbihlerin, buruşmuş bayrakların ve kırık mızrakların üzerini kapladığı devasa bir ceset yığını daha kısa süre içerisinde bu savaş meydanında peydah olmuştu.

Seferin lideri konumuna gelen Wilson, yorulan askerler kendilerini Metemma civarındaki Nil kıyılarına atmaya başlayınca kıtayı baştan düzenledi. Moralleri hala kırılgan bir haldeydi. Wolseley onlara Metemma kasabasını ele geçirmelerini ve Gordon'ın buharlı gemilerinden birini kullanarak Hartum'a bir grup asker göndermelerini emretmişti. Kimse onlara çölün ortasında on bin mutaasıp savaşçı ile yüz yüze geldik-

lerinde yaşayacakları tecrübeye hazırlamamıştı. Toplam sayılarının onda biri öldürülmüş ve yaralanmıştı. Metemma'ya yapılan saldırı beyhudeydi, top mermileri çamurdan yapılma kulübeleri herhangi bir zarara sebep olmadan yalnızca delip geçiyordu. Bir savaş generali değil istihkamcı olan Wilson, nasıl takviye isteyeceğini bilemiyordu. Keşke bir saha telgrafı çekme şansı ya da Korti'deki Wolseley ile iletişim kurmanın başka hızlı bir yolu olsaydı.

Metemma'da düzenlenen o beyhude saldırı sırasında Wilson'a, Hidiv'in büyük kırmızı renkli bayrağını taşıyan birkaç çarklı geminin nehrin aşağısına doğru yaklaştıkları bildirilmişti. Bekledikleri buharlı gemilerin bunlar olduğu anlaşılmıştı, üçü Gordon tarafından kurtarma birliğine ulaşmak amacıyla geçen sonbaharda gönderilen gemilerdi. Dördüncüsü, yani *Bordein* adındaki gemi Hartum'dan 14 Aralık'ta yeni ayrılmış, Gordon'ın son mektuplarını ve güncesinin altı cildini getirmişti. Wilson tüm bunları, olması gerektiği biçimde büyük bir dikkatle okudu.

Günce şu kehanetle son buluyordu: 'ŞİMDİ SİZE DİYORUM Kİ - eğer Seferi Kuvvetler, ki 200 adamdan fazlasında gözüm yok, on gün içerisinde ulaşmazsa *şehir düşebilir*, ve ben de yurdumuzu onurlandırmak adına yapabileceğimin en iyisini yapmış olurum. Elveda.'[37] Şahsi mektuplarından anlaşılıyordu ki Gordon en kötüsüne hazırlıklıydı. Aralık ortasında erzaklarının tükenmesinin ardından kısa bir süre içinde şehir düşecekti. Tarih 19 Ocak'tı. Başkası olsa, eğer Wilson en hızlı buharlı gemileri alıp, erzaklarını ve en iyi savaşçılarını yükleyip giderse Gordon'ın imdadına yetişebileceğini düşünürdü.

Fakat Wilson'ın aklından geçen bu değildi. Wolseley'nin emirlerine sadık kaldı. Önceliği, kendi emrindeki kuvvetlerin güvenliğini temin etmekti. Gordon tabii ki dayanabilirdi. Birkaç günlük gecikme herhangi bir şeyi değiştirmezdi. Wilson nehirde bir aşağı bir yukarı gidip gelerek Dervişlerden kaynaklı herhangi bir tehlike olmadığından emin oldu. Gemilerin motorlarına özenle bakım yaptı. Üç günlük gecikmenin ardından *Bordein* ve *Talahawiyeh* gemileri görkemli bir şekilde Hartum'a doğru, Sussex Alayı'ndan ayırılabilen yalnız yirmi kırmızı ceketli[38] ile birlikte yola çıktılar. (Askerlerin kırmızı ceketlerinin çoğu ya kaybolmuş ya da çalınmıştı, fakat bir kısmı diğer birliklerden ödünç alınmıştı.)

Gordon'ın buharlı gemilerinin siyahi tayfalarının morali, iki gemi akıntıya karşı ilerlerken oldukça yerindeydi. Hartum, birçoğunun eviydi. Wilson o gece boyunca ayaktaydı, içindeki endişeden ötürü uyuyamıyordu. Gordon'a, Wolseley'nin Nil kıtası Mart ayında oraya varana kadar görevi bırakamayacağı haberini nasıl verecekti? Bir yandan kendisine verilen emirler, Mehdi'yi korkutmak için gönderdiği yirmi İngiliz askerini bile Gordon'ın yanında bırakamayacağı yönündeydi.

Wilson yola çıktıktan dört gece sonra, 26 Ocak günü şafak sökmeden iki saat önce, Mehdi emrini verdi ve ordusu Gordon'ın savunma hatlarını bir çırpıda aşıp Hartum'a akın etti.

---

[37] Gordon'ın güncesi, 14 Aralık 1884, Gordon, *Journals*, 395.
[38] Ç.N. İngiliz askeri

14. BÖLÜM

KARŞINIZDA, BİR HAYIRSEVER

Berlin, Brüksel ve Londra
15 Kasım 1884 - 27 Şubat 1885

'İkinci Leopold'un emrinde, günümüz seyyahlarının en meşhuru [H.M. Stanley] tarafından yönetilen, Afrika'nın iç kesimlerindeki yerlilere yeni kanun, düzen, insaniyet ve koruma anlayışını taşıyan, birçok ırkı tek vücut halinde bir araya getiren maceracılar, tüccarlar ve misyonerler var.'
Daily Telegraph
22 Ekim 1884

Batı Afrika Konferansı 15 Kasım 1884 Cumartesi günü başladı. Kış Berlin'e erken gelmiş; o hafta boyunca her gün rokoko fırtınası halinde yağan kar, Bismarck'ın Wilhelmstrasse 77 Numara'daki evinin gri sütunlarını ve kuvars sarısı tuğlalarını beyaza boyamış ve delegelerin arabalarından indikleri her geçen gün yavaş yavaş suya dönüşmüştü.

Cumartesi günü öğleden sonra, saat henüz ikiyi vurmadan, on dört büyük ve küçük Güç'ü vekaleten orada bulunan on dokuz temsilci ve on beş yardımcı büyük müzik odasına uzanan merdivenleri tırmandılar ve at nalı şeklindeki masanın etrafına, ilk oturumu başlatmak üzere kuruldular. Temsilcilerin hepsi diplomatik teşkilatlarının ışıltılı üniformalarını giymişlerdi. Ev sahipleri Prens Bismarck o yaz günü karnını masaya yapıştırmış, yüzü at nalının açık kısmına bakar şekilde, tıpkı altı yıl önce misafirlerini Berlin'deki meşhur Kongre için ağırlamak amacıyla oturduğu gibi yerini almıştı. Müzik odasının düzeni hemen hemen önceki gibi yapılmıştı. Uzun, beyaz boyalı, kubbeli bir salondu ve binanın tüm genişliği boyunca uzanıyordu, yer yer gri mermer sütunlar, kırmızı şanı kumaşından yapılma perdeler ve tavanda asılı duran tek bir devasa avize haricinde hemen hemen dekore edilmemiş bir haldeydi.

Fakat bu yalnızca bir konferanstan ibaretti. Altı yıl önceki Kongre'de Berlin, zamanın devlerini ağırlayacağından ötürü iyice süslenmişti. O sıralarda Bismarck'ın sağında Disraeli, önünde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, solunda Rusya adına konuşan Gorchakov ve Shuvalov, Avusturya'yı temsil eden Andrassy ve Fransa

adına da Waddington ile Vallier oturuyordu. Büyük Güçler'in altısı birden - üç imparatorluk, iki krallık ve bir cumhuriyet - önde gelen devlet erkanını at nalı şeklindeki masaya yollamışlardı. Şimdi ise Büyük Güçler'den yalnızca yerel büyükelçiler davet edilmişti; bu adamlar diğerlerine kıyasla önemsizdiler ve zaten Wilhelmstrasse'den bir araba yolculuğu uzakta yaşamaktalardı.

1878 yılında Berlin'de bulunan o devler büyük oynuyorlardı. O zamanın en iyi stratejisiydi çünkü. Ruslar Osmanlı İmparatorluğu'ndan parçalar kopardığında, Bismarck bu fırsatı değerlendirip Britanya ve Fransa'ya leziz lokmalar (Tunus ve Kıbrıs) ikram etmişti. Güçler birleşerek Doğu'da yeni bir denge yaratmışlardı. Bugün Berlin'de, söz konusu büyük oyundan eser yoktu. Yalnızca Britanya'nın Kongo ağzını Portekiz'e verme teşebbüsünden arta kalan ve düzeltilmesi gereken bir diplomatik karmaşa vardı. Pek tabii bu da, mideye oturması muhtemel Afrika pastasından pay almak için yapılan haysiyetsiz hücumdan kaynaklanıyordu. Pek tabi insanlar Paylaşım ile dalga geçiyor ve Bismarck'ın bu konferans ile ne elde edebileceğini sandığını merak ediyorlardı. Sadece Kongo'daki - ve de Nijer'deki - Alman tüccarları korumak adına düzenlenen bir serbest ticaret konferansından mı ibaretti?

İlginç bir muammaydı bu, fakat on dört delegenin çoğu için pek de büyük ehemmiyet taşımıyordu. Birçoğu kendilerini at nalı masada bulmaktan ötürü şaşkın olmalıydı. Böyle seyircilere leziz lokmalar ikram edilmezdi. Temsil ettikleri ülkeler sömürge istemiyordu, Afrika'da savunacakları herhangi bir çıkarları yoktu ve devam etmekte olan endüstriyel düşüşe ilaç gibi gelecek de olsa ticaret hacimlerini büyütme şansları bulunmuyordu. Bu seyircilerin arasında Büyük Güçler'in üçü - Rusya, Avusturya-Macaristan ve Birleşik Devletler - bir de Danimarka, İsveç, Norveç, Hollanda ve Belçika gibi küçükler bulunuyordu. Öte yandan, Büyük Güçler'den ikisinin ortalığı kızıştırmak için bolca sebebi vardı. Britanya, büyük resmî Afrika İmparatorluğu ve daha da büyük olan gayri resmî imparatorluğundan ötürü Bismarck'ın planlarına karşı oldukça savunmasız bir konumdaydı. Kamerun, Togo ve Angra Pequena'yı kaybettiği gibi, Nijer ve Doğu Afrika'daki imparatorluğunun başka yerlerini de kaybedecek miydi? Almanya'nın müttefiki olmasına rağmen Fransa'nın da, Bismarck'ın duyurduğu ticareti özgürleştirme planı yüzünden kaybedebileceği çok şey vardı. Çünkü Fransa, dünyanın en önde gelen ilhakçısıydı. Bir de Portekiz vardı ki, kısmen bunamış ve neredeyse tamamen iflas etmiş bir halde Afrika, Angola ve Mozambik'te çok uzun zamandır sahipliğini yitirdikleri şeyleri, kâr edebileceklerini düşündüklerinden değil de gurur meselesi yaptıkları için zulalıyordu. Portekiz de ilhakçılardandı. Bismarck'ın amacı Portekizli tüccarların tekelini bozmak mıydı? Son olarak da, yabancı devletler arasında malum planlara karşı en savunmasız olanı, Leopold'un sonradan Uluslararası Kongo Topluluğu olarak değiştirdiği CEHC idi. Bu müstakbel devlet, konferansa davet edilmemişti bile. Bismarck Kongo'yu Leopold'un elinden almayı mı planlıyordu?

The Times gazetesinin Paris'teki usta muhabiri Henri Blowitz'in ilerlettiği popüler teorilerden birine göre, konferanstan en büyük zararla ayrılan Britanya olacaktı. Bismarck, Mısır meselesinden ötürü araları bozulan Britanya ve Fransa'nın ilişkilerinin

tamamen kopmasını sağlamayı, yeni bir ittifak oluşturan Almanya ve Fransa'ya karşı Britanya'nın acizliğini gözler önüne sermeyi amaçlıyodu. Blowitz'in Bismarck hakkındaki teorilerine temkinli yaklaşmak gerekiyordu, zira bu iki adam birbirlerinden nefret ediyorlardı. (Dedikodulara göre Blowitz, 1878'deki Kongre'nin ardından Şansölye ona yalnızca üçüncü sınıf bir madalya taktığı için onu affedemiyordu.) Fakat mevcudat göz önünde bulundurulduğunda bu kez Blowitz'in teorisi Fransız hükümetininkiyle eşleşmekteydi. Berlin'deki Fransız Büyükelçisi Baron de Courcel geçen Ağustos ayında Varzin'e gitmiş ve Bismarck'ın iyi niyetine yönelik itimat ile geri dönmüştü. Courcel, Bismarck'ın tıpkı on beş yıl önce Fransa'nın askeri ve siyasi üstünlüğünü çökertiği gibi şimdi de Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğünü çökerteceğini düşünüyordu. 'Kanıtlar gösteriyor ki', demişti Paris'e ilettiği gizli raporunda, 'İngiliz egemenliğine karşı planladığı büyük saldırı, söz konusu egemenliğin en can alıcı noktalarını hedef alacak, Almanya'nın endüstriyel ve ticari büyüklüğü İngiltere'yi mahvedecektir.'[1]

'Söz konusu egemenliğin en can alıcı noktalarını hedef alacak'. Courcel bu netameli cümlesinde ne demek istemişti? Büyük olasılıkla Nijer'e ve Britanya'nın Afrika'nın batı ve doğu kıyılarında kurduğu muazzam gayri resmî imparatorluğunun tamamına atıfta bulunuyordu. Eğer Bismarck Fransa Başbakanı Jules Ferry tarafından destekleniyorsa, Britanya bu tehdit ile nasıl başa çıkabilirdi ki?

Berlin'deki İngiliz heyetinin resmiyetteki lideri, muhterem Lord Ampthill'in ani ölümünün ardından Berlin Büyükelçisi görevine getirilen eski Kahire Büyükelçisi Sör Edward Malet idi. Fakat bu işler, bizzat itiraf ettiği üzere Malet'in boyunu aşıyordu ve heyetin asıl lideri, Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika işlerinden sorumlu olan ve uzman desteği sağlamak amacıyla yanlarında bulunan Percy Anderson idi. Gladstone'u Konsolos Hewett'ın Aşağı Nijer ve Oil Rivers'ı ele geçirme planını onaylamaya ikna eden, Fransızlar'ın Britanya'yı kışkırtmaya yönelik 'kalıcı politikası' hakkındaki o muhteşem genelgeyi de Anderson yazmıştı. Malet'in Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı talimatları o tayin ediyordu: asıl düşman olan Fransa'ya hiçbir şey bırakmamak, ve Bismarck'a Britanya'nın önemli ticari çıkarlarının bulunduğu tek bölge olan Nijer dışında istediği her şeyi vermek. '*Nijer'in Hakimi* biz olmalıyız,'[2] diyordu Anderson. Fakat Dışişleri Bakanlığı en kötü senaryoya karşı hazırlıklıydı. Bismarck ve Ferry'nin içinde bulundukları saldırgan ruh halinden ötürü Berlin'deki Batı Afrika Konferansın da, Londra'da Mısır'ın maddi durumunun Ağustos ayında çökmesinin ardından düzenlenen o rezil konferans gibi gelişmesi mümkündü. Müsteşar'ın söylediği gibi, 'Konferans dumanlar içinde bitebilirdi'.[3]

15 Kasım günü saat ikiyi vurduğunda Bismarck temsilcileri ayakta karşıladı ve kısa süren Fransızca bir konuşma yaptı. Kırmızı kraliyet üniformasının içinde, bir muhafızınki kadar formdaki vücudu, her zamankinden daha bakımlı ve genç haliyle fevkalade görünüyordu. Fakat tuhaf bir sebepten ne söyleyeceğini bilmiyormuş gibi bir

[1] Courcel'den Ferry'e, 19 Ocak 1885, Documents Diplomatiques Français 1. Seri, 5, no. 528. W. Louis Gifford ve Louis, *Britain and France*, 193, dipnot.

[2] Anderson'ın notu, 4 Ekim 1884, Dışişleri Bakanlığı, 84/1813. W. Louis, bahsedilen eserde, 192. Pauncefote'ın notu, 30 Ekim 1884, Dışişleri Bakanlığı, 84/1814. W. Louis, aynı eser.

hali vardı. İlkin, dinleyenlere Livingston'ın ideallerinden ve 'THM'den - ticaret, Hıristiyanlık, medeniyet - bahseden göstermelik sözlerle başladı konuşmasına. Konferansın amacı, kıtanın iç kısımlarını ticarete açmak suretiyle Afrika yerlilerinin medenileştirilmesiydi. Ardından, Kongo'da serbest ticaret, Nijer'de serbest dolaşma hakkı ve gelecekte yapılacak ilhakların şartlarını belirleyecek olan bir anlaşmadan oluşan üç kısıtlı hedeften bahsetti, tüm ülkelerin kabul edeceği bir dizi kuralın oluşturulmasını kastediyordu. Fakat değindiği en önemli nokta negatif bir noktaydı: konferansın özerklik ile hiçbir ilgisi olmayacaktı. Kısacası konferans Paylaşım'ın kurallarını belirleyecek ama asıl paylaşma aşamasının detaylarına girmeyecekti. Barışçıl ve insani amaçlara biraz daha değinmesinin ardından Demir Şansölye yerine oturdu.

Avrupa'nın dört bir yanından gelen güç odaklarının yetkilileri, Bismarck'ın konuşmasına kısmî bir hayranlık duyuyordu. Londra'daki Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden birinin tuttuğu zabıta göre konferansın içeriği 'ticaret ve dolaşım hakkında söylenen birkaç basmakalıp sözden'[4] fazlası değildi. Berlin'den çıkacak bir basmakalıp söz fırtınası ve muazzam bir hayal kırıklığı dışında umulacak - ya da korkulacak - hiçbir şey yok muydu?

The Times gazetesinin bir nüshası, 17 Kasım Pazartesi günü her zamanki kraliyet usulü ile Brüksel treninden özel bir kutu içinde bırakılmış, Majestelerinin sabah saat 6.00'daki kahvaltısı için tam vaktinde Laeken'a yetiştirilmişti. İnsanlar Leopold'un biraz solgun göründüğünü ama keyfinin yerinde olduğunu fark ediyorlardı. Berlin'i kar altında bırakan sert kuzeydoğu rüzgarı, Aşağı Ülkeler'i[5] kasvetli bir sis ile kaplamıştı. Hava, Laeken'daki parka neşe getirmemişti. Böyle nemli günlerde Leopold sabahın erken saatlerini devasa ısıtmalı seralarda, tropik bitkilerle dolu hazine dairelerinde, kendi hayallerini temsilen tepesine bir altın yıldız yerleştirilmiş olan Kongo limonluğunda dolaşarak geçiriyordu.

O sabah, Henri Blowitz'in devam etmekte olan Batı Afrika Konferansı hakkındaki yazısı, *The Times* gazetesinin yabancı haberler bölümündeki üçüncü köşeyi kapmıştı. Kral Leopold'un kendisinden ya da Kongo'yu sömürme planlarından bahsedilmemişti, ve at nalı masada Uluslararası Afrika Topluluğu'ndan bir temsilci olmaması da dikkat çekmemiş gibiydi. Leopold rahat bir nefes almış olmalıydı. Dikkatleri üzerine çekmek, bulunduğu hassas noktada her şeyi mahvedebilir, Kongo'da imparatorluk kurmak için verdiği altı yıllık mücadelenin doruk noktasını harcayabilirdi. Stanley'i bu girişimde bir ortak olarak tehlikeli kılan şey de buydu. Stanley'nin ekmek teknesi olan propagandanın, başını belaya sokmasına sebep vermediği pek olmuyordu. Fakat Leopold Büyük Güçler, özellikle Birleşik Devletler, Fransa, Almanya ve Britanya için bulduğu gibi Stanley için de uygun bir rol bulmuştu. İnanılmaz özgüveninden ötürü, Bismarck'ın değil, kendisinin Berlin'de olan biteni kontrol eden kişi olacağından emindi.

Laeken'daki saraydan ayrılmadan Berlin'deki kuklaları parmağında oynatabilmek

---

[4] Lister'ın notu, 19 Kasım 1884, Dışişleri Bakanlığı, 84/1815. W. Louis, bahsedilen eserde, 194.

[5] Ç.N. Aşağı Ülkeler (Ing: Low Countries) başta Hollanda ve Belçika olmak üzere Kuzeybatı Avrupa'daki deniz seviyesinden aşağıda bulunan topraklara atıfta bulunmak için kullanılan bir terimdir.

için Leopold'un bir Coburg olmasından ileri gelen şahane özgüveninin yanında, entrika konusunda sezgilerinin de bir kedi kadar gibi kuvvetli olması gerekiyordu. Temel diplomasiyi, saraydaki ona sadık olan çalışanları, Uluslararası Afrika Topluluğu adına işe aldığı kişiler ve Belçika hükümetinin diplomatları aracılığı ile yürütebilirdi. Fakat en hassas görevlerin bir kısmını keskin zekalı amatörlerden oluşan bir gruba vermişti. Bu adamlara pohpohlama dışında başka bir bedel ödemesi gerekmiyordu, yalnızca bazı durumlarda girişimleri başarıya ulaşırsa iş yapma şansı vaat ediyordu, o kadar. Asil tebessümünü bahşettiği, onun ile yabancı hükümetler ve yatırımcılara aracılık yapan üç adam vardı: bir Amerikalı, bir İskoç ve bir İngiliz. Hepsi aklı başında işadamlarıydı fakat yine de Majesteleri'ne bu yüce hayırseverlik girişiminde hizmet etme şerefine eriştikleri için ayakları yerden kesilmişti. Asil velinimetlerinin mevzuya ilgisini yitirdiği yönündeki iddialara gerçekten de inanıyorlar mıydı? Kralın asıl niyeti şimdiye kadar yalnız birkaç şahıs tarafından bilinmekteydi ve haberleri olsa en çok şaşıracak kişiler, en yakın işbirlikçileri olurdu.

Amerikalı olan, Connecticut'lı 61 yaşında bir aristokrat (annesinin ailesi, ülkenin kurucu ailelerindendi), Abraham Lincoln tarafından Amerikan Belçika Büyükelçisi olarak atanan bağımsız bir eski diplomat, ve zamanında Florida'da turunçgil yetiştiriciliği ve imar işlerine atılmış bir yatırımcıydı. Hiç askerlik yapmamış olsa da kendisine 'General' Henry S. Sanford diye hitap edilirdi. Kazandığı askeri ünvan, İç Savaş'ta Birinci Minnesota Alayı'na hediye ettiği top bataryasından ötürü ona jest olarak verilmişti. Savaş sırasında Birlik adına yaptığı daha da mühim şey ise Belçika yapımı silahlar alarak ve para toplayarak Brüksel'de Amerikan gizli servisini organize etmek olmuştu. Bu sıralarda Belçika sarayı içinde büyük bir çevre edinmiş ve kahraman olarak gördüğü Leopold'a tapar hale gelmişti.

İskoç olan, Campbeltown'daki Argyllshire isimli mütevazi bir yerde doğmuştu. İş arkadaşlarından biri onu 'ufak tefek, şık giyimli, gaga burunlu, favorili ve yardımsever karakterli, namuslu bir adam'[6] olarak tanımlıyordu. Adı Mackinnon idi ve kariyerine bakkal çırağı olarak başlamıştı. Aradan kırk yıl geçtiğinde bir ticaret prensine dönüşmüştü ve dünyanın en büyük nakliye şirketlerinden biri olan Britanya Hindistanı Buharlı Seyrüsefer Şirketi'nin başındaydı. Sanford ile olan bağlantıları 1870'lerde Florida'da emlak işleriyle uğraştığı zamanlardan geliyordu. 1876 yılında Brüksel'deki Coğrafya Konferansı'na İngiliz delegesi olarak katıldığında, hali hazırda Leopold'a uzun süredir hayranlık beslemekteydi. Leopold'un Orta Afrika'daki mücadele için yaptığı Livingstone'u andıran çağrı Mackinnon'ın kendi fikirleriyle uyuşmaktaydı ve belki de onları bir araya getiren Zanzibar'daki İngiliz Temsilcisi ve aynı zamanda Livingstone'un eski yardımcılarından biri olan Sör John Kirk idi. Kirk Mackinnon'ın içinde yatan, Afrika'da köleliği bitirerek bölgeyi yasal ticarete açabilecek türden asil ruhlu tüccarı ve nakliye imparatorunu görmüş, her iki adam da Leopold'u çağın en büyük hayırseverlerinden biri olarak benimsemişti. Mackinnon, Kral ile kurduğu ilişkiden ötürü para kaybetmeyi beklemiyordu. Comité d'Études'e para yatırmıştı ve

[6] H. Johnston, *Life*, 147. Anstey, *Britain and the Congo*, 69.

Leopold yabancı yatırımcıların hisselerini satın aldıktan sonra Orta Kongo'da yakın zamanda işlemeye başlayacak olan bol karlı tren yolu sendikasından pay almayı planlıyordu.

İngiliz olana ise Batı Afrika'da ticaretle uğraşan ufak bir aile şirketi miras kalmış, ve de Manchester'da pamuktan bir servet kazanmıştı. İsmi James Hutton idi, Goldie'nin Ulusal Afrika Şirketi'ndeki ortaklarından biriydi ve Manchester Ticaret Odası Başkanıydı. Leopold'a duyduğu hayranlık, tıpkı Mackinnon'ınki gibi en yüce prensiplere dayanıyor, Leopold'un çıktığı Livingstone'u andıran mücadeleyi bağrına basıyordu. Fakat pek tabii o da prensiplerinden gelir elde etmeyi umuyordu. Mackinnon gibi onun da Kongo'daki tren yolundan büyük bir pay vermek vaadiyle Comité d'Études'deki hisseleri satın alınmıştı.

1884 yılında Leopold kendisine ve hem resmi hem gayri resmi işbirlikçilerine iki hassas görev vermişti. Birincisi, Britanya ile yapacakları anlaşma ile Kongo'nun ağzını tıkaması muhtemel olan Portekizliler'in ayağını kaydırmaktı. İkincisi de Güçler'i tatlı dille ikna edip, Angola'daki eski Kongo krallığının tek altın yıldızıyla süslenen Uluslararası Kongo Topluluğu'nun mavi bayrağını, bağımsız ülke bayrağı olarak tanımaya yönlendirmekti. İki görev birbirini tamamlıyordu. Geçen Kasım'da Leopold'un Atlantik Okyanusu'nun ötesine rüzgar gibi gönderdiği General Sanford, Başkan Arthur ve Amerikan hükümetinin kulaklarına tatlı sözler fısıldamıştı. Sanford'ın yanında Başkan'a gönderilen, Kral'ın saray Fransızcası'ndan İngilizce'ye çevirttiği mektup vardı. Altın yıldızlı mavi bayrak 'on yedi karakolun, birçok bölgenin, Topluluk'un medeni işlerine adanmış yedi buharlı geminin ve milyonlarca kişilik nüfusun gönderlerinde dalgalanmaktaydı'. Birleşik Devletler bu bayrağı bir dostun bayrağı kabul eder miydi? Leopold Birleşik Devletler'e, Kongo'ya ihraç edilecek Amerikan mallarından hiç vergi alınmayacağına dair teminat vermişti.

Kral ayrıca Sanford'a bizzat, şahsi niyetlerini vurgulayan bir dizi gizli talimat vermişti. Başkan'a bu Free State'in, ya da Devletler'in, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer medeni ülkelerin modeli üzerine kurulacağının garantisi verilecekti. Şimdilik Kongo'ya mali destek sağlayan Topluluk - yani bir diğer deyişle Kral - idi ve büyük Amerikan kaşifi Stanley'i yöneticisi olarak atamıştı. Fakat çok yakında Free State ya da Free States, medeni dünyanın tamamına ait olacaktı:

> Free States'in [Kongo Birleşik Devletleri] kaynaklarının oluşturulması bittiği anda, Topluluk uygulamakta olduğu himayeyi sonlandıracak ve kendisini fesh edecektir. Kongo havzası mali destek almadan çalışabilen bağımsız bir siyasi organizasyon haline gelip, ticaret ve medeniyetin engelsiz ilerleyişi ile birlikte köle ticaretinin sonlandırılması garantilendiğinde, Topluluk amacına ulaşılmış, görevi tamamlanmış olacaktır...
>
> Fakat eğer size sorarlarsa; nasıl olur, gümrük vergisi olmadan Free States kendi masraflarını nasıl öder diye, cevabınız şöyle olsun; hayırsever Uluslararası Kongo Topluluğu

onlara gelir tahsis etmektedir. ('en train de les doter').[7]

New York'a inişinden iki gün sonra Sanford, Beyaz Saray'da Başkan Arthur'un elini sıkmaktaydı. Altı gün sonra, 4 Aralık 1883'te Başkan'ın Meclis'e mesajında kulağa sanki Sanford'un Brüksel'den getirdiği taslaklardan alınmış gibi gelen bir paragraf belirdi: 'Topluluk hayırsever hedefler gütmektedir. Kalıcı siyasi kontrol elde etme amacı taşımamakta, vadinin nötr kalmasını istemektedir. Birleşik Devletler bu işe de, elini taşın altına koyan vatandaşlarının çıkarlarına da kayıtsız kalamaz.' Paragraf, Portekiz ve Fransa gibi ilhakçılara yöneltilen dolaylı bir tehdit ile bitiyordu. 'Diğer ticari güçlerle işbirliği yapmamız; Kongo vadisinde, müdahaleden ya da herhangi bir devletin siyasi kontrolünden muaf bir biçimde ticaret yapma ve yaşama hakkını korumamız gerekli hale gelebilir.'

Buraya kadar bir sorun yoktu. Zavallı masum Başkan kolayca kandırılmıştı. Kral Brüksel'den Sanford'ın sevinç dolu telgraflarına cevaben: 'Emile'den büyülendim,'[8] (Başkan Arthur'un kod adı bu şekildeydi) dedi. Leopold bir sonraki aşamanın, Free State bayrağının Amerika tarafından resmi olarak tanınması şeklinde gelişeceğini öngörüyordu. Bu sırada gizli kaynaklarını Portekiz'in Kongo'yu bloke etmesini önlemeye ayırdı. Britanya-Portekiz anlaşması 26 Şubat 1884'te imzalanmıştı. İlk başta Leopold dehşete düşmüştü. Ardından, diğer Güçler mızmızlanmaya başlamış ve kısa süre içinde o mızmızlık güçlü bir karşıtlığa dönüşmüş ve bu da Leopold'un içini rahatlatmıştı. Bu anlaşmayı kendi avantajına nasıl çevireceğini artık biliyordu. Durup dururken, büyük planına karşı Portekizliler'den çok daha büyük bir tehdit teşkil eden kişi; hem Başbakan hem de Dışişleri Bakanı olarak başarıya ulaşmış olan, Fransız sömürge sevdalısı Jules Ferry, ona yakınlaşma çabası göstermeye başlamıştı.

Kendisinden beklenebileceği üzere Leopold, Ferry'e ulaşmak için Belçika Dışişleri Bakanlığı'nın sunduğu standart yolları reddetti. Gizli arabulucusu bir İngiliz tablo tüccarı olan, iki Empresyonizm akımına mensup iki ressamın kardeşi, kendisi de Paris sosyetesinin hem *haut monde*'ünde hem de *demi-monde*'ünde iyi tanınan Arthur Stevens idi. Stevens Ferry ile görüşmelere Kasım 1883'te başlamış ve ilk başlarda Fransızlar'ın Uluslararası Topluluk'un bağımsızlığını tanımaya yanaşmadığını bildirmişti. Fakat - bir bedel karşılığında - Fransızlar, Topluluk'a ait olan şeylere 'saygı göstermeyi' kabul edebilirdi. Görünüşe bakılırsa malum bedel oldukça makuldü. Ferry, Leopold'un özü sözü bir olduğuna inanıyordu - hayırsever ve tarafsızdı. Sorun da buradaydı zaten. Topluluk o kadar masum, fani dünya ile ilgisini kesmiş biri tarafından (Kral'ı Courcel'e tarif ederken Ferry'nin kullandığı ifade 'hayalperest'[9] idi) yönetilirse, Leopold'un da Topluluk'un da batacağı belliydi. Fransız'a göre batan geminin mallarına kimin el koyacağı da bir o kadar barizdi: kalleş İngilizler. Saray hali hazırda İngilizler ile doluydu. Stanley de pek tabii Amerikan kaşifi kılığına bürünmüş bir İngiliz idi aslında.

---

7 Bontinck, *Origines*, 139.

8 Aynı eserde, 144-5.

9 Ferry'den Courcel'e 16 Aralık 1884, J. Stengers tarafından Gifford and Louis, *Britain and France*, 156'da alıntılanmıştır.

Brazza ve Ferry gibileri, bütün bunların İngilizler'in Afrika'ya dair kurdukları büyük planın bir parçası olduğundan eminlerdi. İngilizler, Belçikalıları üçkağıda getirerek Kongo'yu almayı, Nijer ve Nil'e katmayı planlamışlardı.

Ferry'nin Kongo'ya 'saygı duymak' için karşılık olarak Leopold'dan, Kongo'ya ait hiçbir şeyi hiçbir Güç'e satmayacağına[10] resmi bir söz vermesini istiyordu - ki bu da özünde Britanya'ya satılmayacak demekti. Bir şartı daha vardı: Leopold Stanley'i yöneticilik görevinden almalıydı. Fransızlar onu, kahramanları Brazza'ya karşı ettiği kötü laflardan ötürü ('*va nu-pieds*, yalınayak yürüyen adam') asla affetmeyeceklerdi.

Leopold, Ferry'nin verdiği bu şiddetli tepkiye gülmüş olmalıydı. Normalde, kolay heyecanlanan komşularını sakinleştirmeyi, müşterisinin gergin sinirlerini yağlayan bir masör gibi çalışmayı yeğlerdi. Kendisinden ve zavallı, güçsüz, yalnızca ilericiliğe adanmış, 'Kızıl Haç Topluluğu'[11] misali iş yapan (bir gazetede anonim olarak yayınlanan makalesinden birebir alıntıdır) Uluslararası Topluluk'undan ne sebeple korkabilirlerdi ki?

Ancak, geçen sonbaharda, 1883 yılında Stanley'nin, Britanya'nın Kongo'yu ilhak etmesine yönelik eski hayallerine yeniden sarıldığı şahsi bir mektubu *The Times* gazetesinde yayınlanmıştı. Haliyle Kral, bu aptalca fikrinden ötürü adamına haddini bildirmişti. Strauch, Stanley'e 'Kral, bir daha öyle şeyleri hiçkimseye yazmamanız hususunda son derece ısrarcı,'[12] diyen mesajını iletmek ile görevlendirilmişti. Fakat Leopold özel bir konuşmada Strauch'a, büyük planının detaylarını en çok açtığı adama, Stanley'nin patavatsızlığından memnun olduğunu itiraf etmişti. Onun bu huyu bir kez olsun iyi bir amaca hizmet edebilir, sinirlere verilen ufak bir elektrik şoku etkisi yaratabilirdi. 'Kararım odur ki', dedi Strauch'a, 'herhangi bir düzeltme hamlesi yapmayacağız. Paris'in, Kongo'da bir İngiliz mandası kurulabileceği endişesi taşımasının bize bir zararı yoktur.'[13] Kısacası Kral, biraz İngiliz korkusunun Ferry'nin aklını başına getirebileceğini fark etmişti.

Bu yüzden Leopold 1884 yılında Ferry'nin Stevens aracılığıyla gönderdiği Kongo'nun asla satılmamasına dair söz verilmesine yönelik talebini duyduğunda kendi kendisine gülmüş olmalıydı. Seve seve böyle bir söz verirdi, çünkü zaten Kongo'yu kimseye, hele ki Britanya'ya satmak gibi bir niyeti yoktu. Dünyadaki en zengin yerlerden biri olduğunu bile bile neden Kongo'yu satsındı ki? Sonra birden Leopold'un aklına, geçen yıl yaptığı kendi bağımsız ülkesini kurma planı kadar baş döndürücü nitelikler taşıyan bir fikir geldi. Neden Fransızlar'a *rüçhan hakkı*, yani eğer Leopold satmaya karar verirse ilk müşterisi olma şansını tanımasındı?

Ferry, sazan gibi anında oltaya geldi. Britanya'yı, Portekiz'i, *üstüne üstlük* Belçika'yı da oyuna getirmiş olduğundan emindi. Hatta bu anlaşma, haklı olarak Leopold'un Belçika'yı Kongo'daki devletin asıl hamisi gören Dışişleri Bakanlığı'ndaki danışmanlarının dahi ödünü koparıyordu. Birkaç gün içerisinde tüm detaylar Quai d'Orsay ile

[10] Stengers, bahsedilen eserde, 155.
[11] *The Times*, 28 Mart 1883, bahsedilen eserde Stengers tarafından alıntılanmıştır.
[12] Bontinck, *Origines*. Stengers, *Le Flambeau* (1954), 383-5.
[13] Leopold'dan Strauch'a, 26 Eylül 1883, Strauch Belgeleri, Musée de la Dynastie, Brüksel.

netliğe kavuşturulmuştu. 23 Nisan 1884 günü Uluslararası Topluluk kendilerinden talep edilen o resmi sözü, rüçhan hakkı ile birlikte verdi. Bunun karşılığında Fransız hükümeti aynı gün imzaladıkları rüçhan anlaşması ile birlikte altın yıldızlı mavi bayrağa saygı göstermeyi, haklarına müdahale etmemeyi kabul etti. Bu, Leopold için devasa bir adımdı, en büyük rakibi onun devletinin bağımsızlığını tanımıştı. Fakat önünde daha da büyük engeller vardı, bunlardan biri de Fransa'yı bu yeni devletin adına tropik Afrika'nın tamamının onda birini kapsayan sınırları kabul etmeye ikna etmekti.

Bu sırada Leopold, Washington'da bulunan Sanford'dan sevindirici telgraflar almaya devam etmekten fazlasıyla memnundu. Beklendiği üzere Senato'nun gözünü boyamak, Başkan Arthur'unkini boyamak kadar kolay olmuştu. Köleliğe haddini bildirmek düşüncesi siyahi seçmenlerden tam oy almış ve herkes Amerika'nın Afrika'ya yaptığı ihracatın artacak olmasına bayılmıştı. Üstelik, Kongo anayasasının Birleşik Devletler'inkine dayanarak yazılacağı palavrası gururlarını okşamış, devlet kendisini çekip çevirebilecek hale geldiğinde Kral'ın bu girişimden elini eteğini çekeceğine dair verdiği söz içlerini rahatlatmıştı. 10 Nisan 1884 günü Senato yaptığı gizli oylama ile bu yeni ülkeyi resmen tanıdı. 22 Nisan'da son karar Dışişleri Bakanı tarafından resmi bir yazıya döküldüğünde artık,'Uluslararası Afrika Topluluğu'nun [Uluslararası Kongo Topluluğu'nu kastediyordu] bayrağı bir dost ülke bayrağı olarak resmen tanınmıştı'.[14]

Yeni bir saftrik müttefik kazanan Kral, gücünü tekrar Britanya ve Almanya'dan resmi tanıma kararı koparmaya ve İngiltere-Portekiz anlaşmasını bozmaya odakladı. Fransa ile yapılan rüçhan anlaşması işte tam burada devreye giriyordu. Fransa anlaşmayı, Kongo'nun İngiltere'ye satılacağı korkusuyla imzalamıştı. Diğer endüstriyel Güçler birden bire tehlikenin farkına vardılar. Eğer Leopold Kongo'yu şaha kaldırmayı başaramazsa - ki o sıralarda kimse başarısızlığa uğrayacağına inanmıyordu, baş ilhakçı Fransa Orta Afrika'nın Gabon'dan Büyük Göller'e kadar uzanan iki milyon dörtyüz bin kilometre karelik kısmının sahibi olacaktı. Düşüncesi bile kötüydü. Tek hamleyle Leopold Fransa'nın rakiplerini, verdiği sözlere inanmak ve başarıya ulaşmasını sağlamaya can atan müttefiklere dönüştürmüştü. Bir satranç üstadı misali yaptığı, taşlarından birini feda ediyormuş izlenimi yaratan hamle oyunu baştan aşağı değiştirmişti.

Öncelikle bilinmelidir ki, Leopold'un bu usta hamlesi Britanya'da hiç hoş karşılanmadı. Dışişleri Bakanlığı, rüçhan anlaşmasının 'adice ve sinsice bir hile'[15] olduğundan dert yanıyordu. *The Times* gazetesi Fransızlar'a satın alma seçeneği sunmanın, Leopold'un Afrika'yı tüm ülkelerin çıkarlarına hizmet için açmak iddiasını boşa çıkaran bir ikiyüzlülük olduğunu söylüyordu.

Leopold'un İngiliz sempatizanları Dışişleri Bakanlığı'nı ve İngiliz kamuoyunu sakinleştirmekte önemli bir rol oynadı. Hatta Mackinnon tesadüfen Dışişleri Bakanlığı'ndaki milletvekillerinden birine büyük miktar borç vererek onu iflastan kurtarmıştı. Borcu alan kişi, Lord Granville'in Özel Kalemi Austin Lee idi. Lee, Mackinnon'a

[14] Bontinck, *Origines*, 196.
[15] Stengers, Gifford ve Louis, *Britain and France*'ta, 162.

sürekli olarak gizli bilgiler sızdırıyordu. Fakat Lee'nin desteği olmadan bile zaten Dışişleri Bakanlığı'ndaki yetkililere ulaşabiliyordu. Bıkmak bilmeden onlara Uluslararası Topluluk'un iyi niyetli olduğunu anlatmak için lobicilik yaptı. Manchester'ın ticari çıkarlarını temsil eden James Hutton da onun izinden gidiyordu. Aynısını Kongo'nun öncü misyoneri Howard Bentley gibi Baptist misyonerler de yapıyordu. Peyderpey belli olmuştu ki İngiliz-Portekiz anlaşmasını bitirmek kolay olacaktı. Dışişleri Bakanlığı, daha önce de bahsedildiği üzere bu anlaşmanın sırf Fransa ve Almanya tarafından veto edilmesinden ötürü işe yaramaz olduğunu fark etmeye başlamıştı. İngiliz Parlamentosu da onay vermediğinden, Haziran ayına gelindiğinde anlaşma yatmıştı.

O menfur anlaşma aradan çekilince Leopold, Britanya'dan resmi tanınırlık kazanmaya yönelik mücadelesine ağırlık vermeye başladı. Vurgulanacak olan nokta serbest ticarete ek olarak 'THM' olmalıydı. Strauch Temmuz ayında Londra'ya geldi ve Mackinnon'ın yardımıyla kölelik karşıtı akımın liderleriyle ve diğer iyilikseverler ile buluştu. Stanley Ağustosta oraya vardığında Lord Granville ile görüşmek için Walmer Kalesi'ne davet edildi. Anlattığı hikaye Sanford'ın Başkan Arthur'a anlattığı kadar tumturaklı olmasa da Uluslararası Topluluk'un yaptığı işlerin 'ticaret dışı şeyler' olduğuna dikkat çekiyordu. Devlet, Leopold'un kendi cebinden karşılayacağı yıllık elli bin sterlinlik bir destek alacaktı. Eylül ve Ekim aylarında Stanley Londra ve Manchester Ticaret Odaları'nın coşkulu mitinglerinde demeçler verdi. Kongo'da Ticaret, Medeniyet ve Hristiyanlık birbirini ne de güzel tamamlıyordu. Stanley'nin hesaplarına göre eğer Kongo'daki her siyahın bir Pazar ayini elbisesi ve dört günlük elbise alması için 16 milyon sterlin değerindeki 3510 milyon metrelik Manchester pamuğu gerekecekti - ki bu miktar kefenlerin bedelini kapsamıyordu bile. Mackinnon'ın düzenlediği bir basın seferberliği ile kamuoyu Kongo hakkında iyimser makalelere boğuldu. Ekim ayı geldiğinde Dışişleri Bakanlığı hali hazırda aylardır Leopold'un adamları tarafından kuşatılmış haldeydi. James Hutton'ın başını çektiği Manchester Ticaret Odası bu yeni devletin tanınması için resmi talepte bulunmuş; John Bright da aynısını Parlamento'da yapmıştı. Fakat Dışişleri Bakanlığı hala direnmekteydi. Berlin Konferansı'nın başlamasına yalnızca bir ay kalmıştı. Leopold'un ince ince işlenmiş planlarında ters giden neydi?

Muhtemelen Leopold Mackinnon tarafından uyarılmış, o da tüyoyu Austin Lee'den almıştı. Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Thomas Villers Lister, Kongo'lu kabile şefleri tarafından imzalanan bazı anlaşmaların gizli metinlerini bulmuştu - anlaşmaların kopyaları Dışişleri Bakanlığı'nın eline dışarıdan geçmişti - ve bu anlaşmalar yalnızca Uluslararası Topluluk'a özel bir ticari tekel kurma hakkı tanıyordu. Lister bu yöntemlerin 'tuhaf ölçüde tutarsız' olduğunu söylüyordu. Doğrusu, Lister Kral'ın maskesini düşürdüğünü idia ediyordu. Özgür ticaret ve 'THM' hakkında tüm söyledikleri saçmalıktı. Kral, Başkan Arthur'un ve Jules Ferry'nin gözlerini boyamıştı. Kendisi de bu işe bir servet dökmüştü. Amacı para kazanmak ve yardımseverlik, diğerkamlık perdesi ardında muazzam bir ticaret tekeli yaratmaktı. Kısacası Kral bir şarlatandı ve Uluslararası Topluluk dolandırıcılıktan ibaretti. Söz konusu yeni devleti

tanımak, Kongo'daki serbest ticarete karşı Portekiz'den - hatta belki Fransa'dan bile - çok daha büyük bir tehlike teşkil edecek bir düşman yaratmak anlamına gelirdi. Lister Granville'e, Britanya'nın da özgür ticarete önem veren başka hiçbir hükümetin de bu 'tuhaf ölçüde tutatsız'[16] devleti tanımamasını öğütlüyordu.

Kral, böyle bir güvensizliğin varlığını görmekten ötürü derinden yaralanmıştı. İyi niyetini Granville'e ve Lister gibi şüphecilere nasıl kanıtlayabilirdi? Çözüm yolları aklına gelmeye başlamış ve konferans başlamadan önce yeni bir çıkış yolu bulmayı başarmıştı. O çıkış yolunu veren kişi ise Bismarck'tı.

Bismarck, Fransa ile yapılan rüçhan anlaşmasını okur okumaz, kendilerinin de Fransa ile henüz yakın zamanda imzaladıkları *entente*'a (resmi olmayan işbirliği) rağmen Fransa'nın Kongo'yu almak istediğini anlamış ve bunun engellenmesi gerektiğine karar vermişti. Haziran 1884'te Leopold'a, Free State'i resmi olarak tanımak için iki şart sundu. Öncelikle Leopold tüm Kongo havzasında iş yapan Alman vatandaşlarına koşulsuz özgür ticaret hakkı tanımalıydı. İkinci olarak da eğer bölgesini rüçhan anlaşması kapsamında herhangi birine satarsa - yani Fransa'yı kastediyordu - bölgenin yeni sahibinin de aynı hakkı tanıyacağına dair garanti almasını talep ediyordu. Leopold ikinci koşula mırın kırın edince Bismarck'tan gelen tepki, eğer duysa Leopold'un asil kulaklarını çınlatacak cinstendi:

> Majesteleri, karşılığında herhangi bir şey istenmeden *beaux yeux*'süne hizmet edilmesine alışkın bir İtalyan'ın toy ve kasıntılı egosunu sergiliyor.[17]

Leopold'un içgüdüleri tam zamanında başını dertten kurtardı. Tükürdüğünü yalamıştı. Birdenbire Bismarck tüm bu teşebbüsün yardımsever koruyucusu, vaftiz babası olmuştu. Acaba Leopold sınırların nasıl olacağını öngörüyordu? Şansölye, Leopold'un kıta merkezinin tamamını elinde tutacağını gösteren haritaya baktı, gayet mantıklı olduğu hususunda hemfikirdi. Pek tabii Bismarck Kongo'ya müstehzi bir açıdan bakıyordu, tıpkı tüm dış işlerinde olduğu gibi. Bu bakış açısını, Fransız Büyükelçisi Baron de Courcel Ağustos ayında Varzin'de ziyarete geldiğinde ona da anlatmıştı. Söz konusu yeni devletin 'önemli bir konuma geleceğini' düşünmüyordu. Fakat 'kendi başımıza halletmemizin nispeten kolay olmadığı, sıkıntılı rekabetleri saptırmak için fazlasıyla kullanışlı olur,'[18] diyordu.

8 Kasım 1884 günü, Berlin'deki konferansın başlamasından bir hafta önce Bismarck malum yeni devlete gizlice, resmi tanınırlık vermişti. Artık Leopold, mevzuyu nihayetine erdirmek işini Şansölye'ye bırakmıştı. Britanya bir şekilde tanınırlık vermeye ikna edilmeli, Leopold'a Orta Afrika'dan aslan payı veren sınırlar hem Britanya'ya, hem Fransa'ya, hem de Portekiz'e kabul ettirilmeliydi.

Konferansın üçüncü haftasında İngiliz heyeti, Blowitz'in tahminlerinin doğru

[16] Lister, 16 Mayıs 1884, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/29/198. Louis, Gifford ve Louis, *Britain and France'ta*, 191.
[17] P. Van Zuylen, *L'Echiquier*, 240.
[18] Courcel'in gönderisi, 30 Ağustos 1884, Stengers tarafından bahsedilen eserden alıntılanmıştır.

çıkmamış olmasından ötürü rahatlamış vaziyetteydi. Bismarck, nezaketin vücut bulmuş hali gibiydi. Görünüşe göre Britanya'nın gayri resmi imparatorluğundan parça koparmaya niyeti yoktu - en azından bu konferans kapsamında. Fakat Fransızlar'a Aşağı Nijer'i İngilizler'in elinden almakta yardım etmeyi düşünüyor muydu? Anlaşılması güçtü.

Bismarck bu Batı Afrika konferansını özgür ticaret konferansı olarak görüyordu. En azından burası kesindi. Temelde, Kongo havzasının mümkün olduğunca büyük bir kısmında Alman tüccarlara özgür ticaret hakkı temin etmek istiyordu. Uygulamada ise bu tüm Güçler'in, özellikle Britanya'nın Uluslararası Topluluk'un bağımsızlığını tanımak suretiyle onları özgür ticaretin en büyük garantörü olarak görmesi anlamına geliyordu. 19 Kasım'da resmi yollardan İngiliz Büyükelçisi Sör Edward Malet'e Topluluk'un 'devlet niteliği kazanma çabasına'[19] katkıda bulunma talebi yöneltti. At nalı masada artık kozlar ortaya dökülmüştü: İngilizler'in Leopold'u tanıması, Britanya'nın Alman desteğini kazanmak için ödemesi gereken bir bedeldi; yoksa Fransa Aşağı Nijer'e salıverilmiş sayılırdı.

İngilizler konferansa Anderson'ın Bismarck'a dalkavukluk etmek suretiyle Fransızlar'ın Nijer'de teşkil ettikleri rekabeti savuşturmak şeklindeki planı ile gelmişlerdi. Anderson Bismarck'ın talep ettiği bedeli ödemeye razı olsa da Bismarck'ın Leopold tarafından kandırıldığını söylemekten de çekinmiyordu. Londra'da Anderson'ın Dışişleri Bakanlığı'ndaki meslektaşları kendisi kadar rahat değillerdi; en azından bazılarının vicdanı Bismarck'a 'koşulsuz teslim olmaya' el vermiyordu. Bakanlık Müsteşarı ve Anderson'ın üstü olan Lister, bu fikri destekleyenlerin başındaydı. Leopold dünyadaki uluslararası özgür ticareti garantileyebilecek son adamdı. Okudukları Free State anlaşmaları gösteriyordu ki, Kral'ın tek amacı bir ticari tekel kurmaktı - bu kadar basit. Fakat Malet'in Berlin'den gönderdiği haberlere göre Bismarck onu eğer Britanya Topluluk'u tanımazsa 'en önemli mevzularda Almanya'nın tavrı pek de dost canlısı olmayacaktı'[20]. Bu haber bir kırbaç gibi Granville'in sırtına indi. Mesele Nijer'i savunmaktan ibaret değildi. Bismarck, Mısır konusuna Fransa'nın yanında dahil olmak ile tehdit ediyordu.

Telaş sona ermişti. Granville kulaklarını Lister'ın itirazlarına tamamen kapattı ve Gladstone'un Kabine'sine tasarıyı sundu. Bir sonraki gün, 2 Aralık'ta, o mühim telgraf Berlin'deki Malet'e gönderildi. Bismarck'ın gönlünü almak için İngiliz hükümeti Leopold'u tanıyacaktı. Bu karar, 16 Aralık'ta Britanya ile Uluslararası Topluluk arasında imzalanan bir anlaşma ile resmiyete döküldü ve sonrasındaki haftalarda Britanya'nın ardından diğer Güçler ile de neredeyse birebir aynı olan anlaşmalar imzalandı: 19'unda İtalya ile, 24'ünde Avusturya-Macaristan ile ve 27'sinde Hollanda ile.

Bu sırada Leopold olan biteni Brüksel'deki sarayından takip ederken, sanki Berlin'in üstünde süzülen bir bulutta oturuyormuş gibiydi. Elde ettiği zafer başına vurmamıştı. Güçler ile girdiği bu tanınırlık mücadelesi, yapılacak savaşlardan yalnızca biriy-

[19] Malet'ten Granville'e, 19 Kasım 1884, Dışişleri Bakanlığı, 84/1815. Louis, bahsedilen eserde, 202.
[20] Malet'ten Granville'e, 1 Aralık 1884, Louis bahsedilen eserden alıntı yapmıştır, 203.

di. Mücadelenin bir sonraki aşaması, bölge edinmek konusundaki inanılmaz iştahını Güçler'e kabullendirmekti. Asıl tehlike Fransa ve Portekiz'in kendi aralarında tüm batı kıyısını yutarak Kongo'yu Atlantik Okyanusu'na kapatma tehlikesiydi. Kral'ın emrindekilerden birinin sözleriyle bu durum 'Topluluk'u daha doğmadan öldürebilirdi.'[21] Leopold Bismarck'ın kendisini bu durumdan kurtaracağına inanıyordu. Açıkçası bu konu konferansı hiç de ilgilendirmiyordu. Fransızlar bağımsızlık meselesinin Berlin'de konuşulmaması için ısrar ediyorlardı. Leopold'u izole etmek ve durumu kendi başlarına Paris'te çözmek istiyorlardı. Fakat Bismarck kendi kurallarını duruma göre kendisi yaratıyordu. Gayri resmi bağımsızlık pazarlıkları aslında at nalı masadaki resmi pazarlıklara paralel olarak yapılıyor, Bismarck Fransızlar'a, Leopold'un Afrika'da istediği o büyük payı vermelerini öneriyordu.

Baron de Courcel'in başını çektiği Fransız heyeti için buna direnmek çok zordu. Bu menfur konferansta oyuna getirilmişlerdi. Dik başlı müttefikleri olan Şansölye, fesat bir şeytan tarafından ele geçirilmişti. Courcel ve Ferry 1884 yılının yaz mevsiminde, konferansta yapacaklarını Almanya ile aralarındaki taze müffetikliğin verdiği sarhoşluk içinde planlamışlardı. Bu konferans bir çifte darbe olacaktı: İngilizler'in gururunu kırıp nehri uluslararasılaştırmak suretiyle Aşağı Nijer'e zorla girecekler ve Brazza'nın yaptığı olağanüstü keşiflere dayanarak Kongo'nun kuzey kıyısının onların hakkı olduğunu iddia edip, güçlerini pekiştireceklerdi. Bunun yerine konferansın ilk gününden itibaren savunmaya geçmek zorunda bırakılmışlardı. Bismarck kendisini, en büyük düşmanlarını savunmaya adamıştı. Courcel Aralık başlarındaki bir toplantı sırasında - toplantı savaş çıkması durumunda Kongo'nun nötrleştirilmesi hakkındaydı - sabrını yitirmişti ve salonun bir ucundan diğer ucundaki Alman ve İngiliz temsilcilerine bağırmıştı: '*Nous prenez-vous pour des brigands?*'[22] Fransa'nın ilhakçı müttefiki Portekiz dışındaki tüm Güçler Bismarck'ın ağzına bakıyorlardı ve Leopold'un planlarını onaylamak için yanıp tutuşuyor gibilerdi. Aralık ortasına gelindiğinde Leopold'un bölge sınırları konusundaki cüretkar savları masaya yatırılmıştı ve Fransızlar'a göre ne kendi taleplerini, ne de müttefikleri Portekiz'in taleplerini kabul ettirmenin bir yolu vardı.

On beşinci yüzyıl kaşiflerinin verdiği hakka dayanarak, Portekiz Aşağı Kongo'nun her iki kıyısında, çağlayanların nehri bloke ettiği yerden önceki son liman olan Vivi'ye kadarki kısmı üzerinde hak iddia ediyordu. Leopold akıntının daha aşağısındaki Nokki'yi istiyor, eğer böyle olmazsa denizle bağlantısının tamamen koparılacağını söylüyordu. Abartıyordu. Fakat gerçekten de Vivi olmadan Havza'dan Atlantik'taki bir derin su limanına bağlanan tren yoluna erişim sağlamak mümkün değildi.

Fransa'nın derdi bambaşkaydı. Stanley'nin önüne geçebilmek için Brazza 1880 yılında Kral Makoko ile bir anlaşma yapmıştı. Şimdi ise Fransa, Yukarı Kongo'daki Havza'nın her iki kıyısında da hak iddia ediyordu. Bu demekti ki Topluluk'un müstak-

[21] P. Van Zuylen, bahsedilen eserde.
[22] Banning, *Mémories*, 33.

bel başkenti Leopoldville de, bölgedeki kendi başkentleri olan Brazzaville de onların olacaktı. Leopold her iki hak iddiasına da karşı çıkıyordu çünkü Makoko'nun bu iki bölgede de herhangi bir yetkisi olduğunu kabul etmiyordu. Kral'ın söyleyecekleri henüz bitmemişti. Brazza'nın önüne geçebilmek amacıyla Stanley, Gabon ve Kongo arasındaki nehir sistemi olan Kwilu-Niari üzerinde karakollar inşa etmişti. Leopold cömertlik göstererek bu bölgeyi Fransa'ya beş milyon frank karşılığında satmayı öneriyordu. Yoksa Fransızlar'ın Gabon'daki üsleri aracılığıyla Kongo'yu imara açmasını önlemek zorunda kalacaktı. Bunun düşüncesi Courcel'i çıldırttı.

Courcel, Başbakan Ferry'e durumu bildiren bir mektup yazdığında aldığı cevap Bismarck'a ciddi bir uyarı yapması yönündeydi: ya Almanya Leopold'un lehine müdahalelerde bulunmayı sonlandıracaktı, ya da Fransızlar konferansı sabote etmekle kalmayıp tüm *entente*'ı fesh edeceklerdi. Belki de Ferry'nin yaptığı bir blöf değildi. Fakat her ne olursa olsun Bismarck onu zora koşmaya hazır değildi de Courcel rahat bir nefes aldı. Bismarck'a gelince, İngiliz Büyükelçisi Sör Edward Malet onunla 17 Aralık'ta görüştüğünde sanki azarlanmış bir çocuk gibiydi. Sürekli mırıldanıyor ve kem küm ediyordu; Malet'i şaşırtan şey ise artık Bismarck'ın Leopold lehine yapabileceği bir şey olmamasıydı. Kral'ın talepleri gereğinden fazla abartılıydı. Leopold'un Ferry'e karşı mücadelesini tek başına vermesi daha doğru olurdu.

Bismarck sözünün eriydi. Sınır pazarlıkları Paris'e aktarılmış ve Ferry Leopold'dan bir anlaşma koparma şansı yakalayana kadar Berlin Konferansı'na ara verilmişti.

31 Aralık 1884 sabahında Leopold'un iki resmi temsilcisi Ferry'nin Quai d'Orsay'deki Kabine odasına alındılar. Bu iki adam, Belçikalı bir liberal siyasetçi olan M. Eugene Pirmez ve Leopold'un Berlin'deki konferansa gönderdiği özel temsilcilerden biri olan Emile Banning idi. Mülakat kötü başlamış olsa da komik bir yanı da vardı. Pirmez, Brazza'nın Kral Makoko'nun imparatorluğunun Havza'nın iki tarafına uzandığı yönündeki iddiaları ile dalga geçen (arkadaşının 'tam bir ironi şaheseri' dediği) uzun ve alaycı bir genelge hazırlamıştı. Bu devasa imparatorluğun varlığının, bölgede bulunan onca seçkin Fransız vatandaşının gözünden kaçabilmiş olması pek bir tuhaftı. Pirmez ve Banning bu alaycı genelgeyi Ferry'e yutturmakta kararlılardı. Fakat Ferry de yutmamakta bir o kadar kararlıydı. Pirmez genelgenin bazı kısımlarını sesli okumakla tehdit ettiğinde, resmi bir diplomatik raporda yayınlanırlar korkusuyla kulaklarını tıkadı. Fakat Belçikalılar, Havza'nın sol kıyısı için yapılan bu abes hak iddiasının yalnızca bir pazarlık kozu olduğunu net bir şekilde görebiliyorlardı. Fransızlar Kwilu-Niari karşılığında orayı vermeyi teklif ettiler. Ancak Belçikalılar'dan bunun bir takas sayılmayacağı yanıtını aldılar. Takas değil teslimiyet olurdu bu. Ardından beş milyon frank'lık bir maddi tazminat talebinde bulundular. Mümkün değil diyordu Ferry. O miktarı onaylamak akıllarının ucundan bile geçmiyordu. 'Bütçe durumunu' ve Fransız Meclisi'nin 'ruh halini' hesaba katmak zorundaydı. Bunun yerine önerdiği tazminat oldukça farklı türdendi: özel bir kuruluşun resmi olarak tanınması ve Portekiz'in hak iddialarına karşı verilecek mücadelede destek vermek. Ferry mülakatı üstü kapalı bir şekilde gözdağı vererek bitirdi. Kral, 'Fransa'yı aracı olarak kullanmadan Portekizliler

ile baş edemezdi.'[23]

Müzakereler iki gün sonra tekrar başlatıldığında Pirmez ve Banning, ellerinde kabul edilebilir bir anlaşma olmasına şaşırmışlardı. Fakat iki sıkıntı vardı. Öncelikle kuzey kıyısında Fransa ve Topluluk'a ait bölgeler arasındaki sınır neresi olacaktı? Fransızlar Orta Kongo'nun kuzey kıyısının tamamını, Brazzaville'den Vivi'ye kadar istiyorlardı. Belçikalılar Manyanga köyünü orta yol olarak önerdiler. İkinci olarak da Kwilu-Niari için talep ettikleri beş milyon frank'lık tazminatın yerine bir alternatif bulmak lazımdı. Ferry yalnızca üç yüz bin frank'lık ufak bir bağış teklif edebiliyordu - meseleyi Meclis'te oylamaya sunmak zorunda kalmadan toplanabilecek en son miktar buydu. Bunun üzerine Pirmez yeni bir taktik uygulamayı denedi: peki ya Topluluk adına para toplamak için Fransa'da bir piyango yapılsa nasıl olurdu? Kral'ın çılgınca fikirlerinden biriydi bu, Pirmez de Banning de bu fikrin başarıya ulaşma ihtimalinin olduğunu düşünmüyorlardı. Fakat Ferry anında kabul etti. Söz konusu piyangonun yirmi milyon frank'lık bir sermayesi olacaktı. Eğer şartlar bu şekilde olursa Manyanga'yı sınır kabul edecekti. Belçikalılar heyecanla trene atlayıp Leopold'a bu muhteşem haberleri vermek üzere yola çıktılar. Majesteleri acaba artık anlaşmayı kabul eder ve Ferry'nin Portekiz mevzuunda aracı olmak konusunda cömertçe sunduğu fırsatı yakalar mıydı?

Eğer aynı gün Banning Paris'te Ferry'nin Kabine odasına alınmak için bekleyen Portekiz heyetinin yüzlerini görse bu kadar umutlu olmayabilirdi. Birkaç gün sonra Berlin'deki Belçika heyetine döndüğünde, aslında Ferry'nin hiç de dürüst bir aracı olmadığını öğrendi. Portekizliler'in, Topluluk'a Kongo'nun sağ taraftaki kıyısının Nokki'ye kadarki, derin su limanı olmaya en uygun olan kısmını vermeye hiç de niyetleri yoktu. Fransızlar da onları destekliyordu. Portekizlileri uzlaşmaya ikna etmeyi denemektense, Ferry 8 Ocak 1885 günü esefle Pirmez'e Portekiz ile bir '*nous sommes sous engagement*'[24] yapıldığını ve daha uygun şartlar öneremeyeceğini bildirdi. Berlin'dekilere Albay Strauch tarafından bildirilenlere göre ayın 12'sinde çekişmeli bir mülakat yaşanmıştı. Ferry'nin Portekizliler'e nehrin *her iki kıyısını da* vermeyi teklif ettiği söyleniyordu. Ferry'nin neden böyle bir hainlik yaptığı, Leopold'un Paris'teki adamları tarafından da, Brüksel'de bulunan Leopold'un kendisine de malum değildi. Rüçhan anlaşmasının güzel yanı, Leopold'un mirasçıları olan Fransızlar'a mümkün olan en sert yöntemleri uygulamak için sebep veriyor olmasıydı. Ferry ise Bismarck'a, Leopold'un Portekiz konusunda uzlaşılmaz biri olduğundan dert yanıyordu. Ferry aklını yitirmiş olmalıydı. Fakat eğer Leopold'u kışkırtmaya çalışıyorduysa başarılı olamamıştı. Paris'te işler çıkmaza girmişti. Ardından, üstü kapalı bir şekilde de olsa yenildiğini ifade eden Ferry, topu tekrar Berlin'deki Demir Şansölye'ye attı.

Bismarck sanki uzun süre yedek kulübesinde tutulmuş bir oyuncu gibi içindekileri dökmeye başlamıştı. 1885 yılı Ocak ayının tamamı boyunca konferans bu kör olası sınır müzakerelerinin esiri olmuştu. Bir noktadan sonra dayanamayıp Belçikalılar'ın ve Portekizliler'in İngiliz mahkeme jürileri gibi tüm gece boyunca bir odaya kapatılmaları

[23] Banning, 41. Thomson, *Fondation*, 261.
[24] Banning, 41-2. Thomson, 262.

gerektiğini söylediği duyulmuştu. Böyle yapsalar daha çabuk anlaşırlardı. Sonunda kendisi Fransızlar'ı bir ay önce Topluluk ile üzerinde hemfikir oldukları şartları kabul etmeye ikna etmekte öncülük yapmış, söz konusu anlaşma 5 Şubat'ta imzalanmıştı.

Şimdi ise Bismarck'ın Portekizliler'i uzlaşmaya yanaştırması gerekiyordu. Leopold'un attığı çevik adımlar sayesinde işi kolaylaşmıştı. Paris'te Kral'ın adamları Portekiz'e boyun eğmemekte kararlı davranmaktalardı. Leopold da çözüm olarak Kongo'nun hem sol, hem sağ taraftaki kıyılarından güzel yerler vermeyi teklif ediyordu. Portekizliler Nokki'yi alabilirlerdi, ama karşılığında Leopold'a Vivi'yi verecekler ve de nehrin kuzeyinde yer alan Cabinda'daki yerleşim bölgesini gözleyebileceklerdi. Bu şartlar dahilinde bir pazarlık yapıldı.

Konferanstaki asıl meselelere dönülmeden önce halledilmesi gereken bir nokta daha vardı. Portekiz temsilcisi, M. Penfiel adındaki tecrübeli diplomat yeni anlaşmayı yalnızca Almanya, Fransa ve Britanya onun hükümetine dikte edebilirse kabul edecekti. Üçlü bir nota hazırlanıp kısa süre içinde Lizbon'a gönderildi. Aldıkları yanıt Bismarck'ın öfkesini patlama noktasına getirmişti. Lizbon'dan gelen cevap tokat niteliğindeydi. Portekiz kuzey kıyısındaki Muz limanını da, güney kıyısındaki Vivi limanını da almak istiyordu. Diğer bir deyişle, Leopold'un yeni devleti doğmadan öldürülmeliydi. Aynı zamanda bir savaş gemisinin Muz'a Portekiz bayrağını dikerek Portekiz'i Kongo ağzının hakimi olan Güç haline getirme yüzsüzlüğü gösterdiğine dair hikayeler dolaşıyordu. (Bayrak dikme denemesi hakkındaki dedikodular doğruydu, ama söz konusu teşebbüs çevik bir İngiliz donanma komutanı tarafından bastırılmıştı.)

Ertesi gün, büyük bir utanç içindeki M. Penfiel, Bismarck ve Malet'e kendi hükümetinden gelen tokadın aslında bir tokat değil, yardım çağrısı olduğunu açıkladı. Hükümeti, Cortes'teki (Parlamento'daki) muhalefete karşı kendisini savunmak için, üçlü notadan daha güçlü bir dayanağa ihtiyaç duyuyordu: Portekiz'e gönderilecek bir ültimatom işe yarardı. Bismarck'ın adına ültimatomu hazırlamayı önerdi. Şansölye bu maskaralığı hiç de komik bulmamıştı ama aynı gün içerisinde ültimatom gönderilmiş ve kabul edilmişti. Takvimler 15 Şubat'ı gösterdiğinde, iki ay süren doğum sancıları nihayete ermişti. Leopold'un bebeği Berlin'de güvenle dünyaya getirilmiş, Topluluk'a Kongo'nun kuzey kıyısında yer alan Muz ve Vivi limanları da dahil olmak üzere Atlantik'e tam geçiş hakkı verilmişti.

Gayri resmi müzakere tiyatrosuyla karşılaştırıldığında, hele ki Orta Afrika'nın geleceği söz konusuyken, konferansın ikinci resmi aşaması Şubat havası kadar gri ve kuruydu.

Konferansın üçüncü spesifik hedefine sonunda ulaşılabilmişti. Söz konusu amaç, 'fiili işgalin' nasıl gerçekleştirileceğinin, yeni bölge edinme kurallarının netleştirilmesiydi. Diğer iki spesifik hedefte - yani Nijer ve Kongo'da serbest dolaşım ve Kongo'da özgür ticaret mevzularında - olduğu gibi, bu fikir de ilk olarak Fransa ve Almanya'dan, Britanya'nın ağzının payını vermek amacıyla çıkmıştı. Dünyadaki en büyük sömürgeci Güç'tü ve kulübedeki en büyük köpekti. Yönettiği sömürgeler yalnızca resmi olarak ilhak ettikleri değildi. Dünyanın bazı yerlerini gayri resmi imparatorluk sistemiyle

sömürüyor, diğerlerini ise himaye sistemi ile idare ediyordu. Böylesine hassas bir imparatorluğun içini boşaltmaya - ya da en azından yönetmeye hazır olmadığı kısımlarından vazgeçmeye ikna edilebilir miydi?

Görüşmeler başladığında İngiliz heyetini bekleyen can sıkıcı soru buydu. Fakat tıpkı Britanya'ya yapılan diğer tehditler konusunda olduğu gibi bunu gerçekleştirebilmek, Fransa ve Almanya arasında gerçek bir samimiyet - ve ortak çıkarlar - bulunup bulunmamasına bağlıydı. Bu kez Fransız çıkarları daha ziyade İngilizler'inkiyle ortaktı. Her ikisi de hali hazırda üzerinde hak iddia ettikleri şeyleri uygulamaya geçirebilmek için gönüllerince at koşturabilmek istiyordu. Almanya izole edilmişti. Bismarck o zamanlar Almanya'nın Afrika'daki sömürgelerini yönetenin Reich değil de ferman şirketleri olacağı kanısındaydı. Haliyle üçüncü hedef konusundaki anlaşma, resmi toplantılarda işlenen diğer konularda olduğu gibi pısırıklıkla sonlandırılmıştı.

Konferansta alınan karara göre yeni bölgelerin fiili işgaline dair kurallar - yani oraları resmi olarak yönetme gerekliliği - yalnızca işgal edecek neredeyse hiç yeni alan barındırmayan kıyı bölgelerine mahsus olacaktı. Bismarck ile yapılan hararetli bir tartışmanın ardından İngilizler onu ve diğer heyetleri, fiili işgal kurallarının himaye edilen bölgelerde, yani İngilizler'in izledikleri ana işgal metodunun uygulandığı yerlerde (pratikte genel olarak sömürgelerden ayırt edilemez de olsalar) uygulanmaması yönünde ikna ettiler.

26 Şubat 1885'te imzalanan Berlin Genel Anlaşması, toplanan heyetlerin rahat bir nefes almasını sağlamış olmalıydı. Kapanış konuşmasını Bismarck yapmıştı. Herkes 'programın tüm hususları' hakkında 'tamamen hemfikirdi'. Afrika'nın iç kesimlerine tüm ülkeler erişim hakkı kazanmış, tüm Kongo havzasında (ve Kongo'nun ötesindeki 'akdi havza' adı verilen bölgede) rahatça ticaret yapma özgürlüğü elde etmişlerdi. Ayrıca yerli ırkların manevi ve fiziksel sağlığına 'daha büyük özen göstermişlerdi' ve Şansölye de bu tarz bir prensibin 'sonradan meyve verebileceği'[25], yerel nüfusu medeniyetin avantajları ile tanıştırmak adına faydalı olacağı düşüncesini övmüştü.

Sonunda konferans bitmişti - hem de sulh içinde. Fakat tam olarak neyi başarmışlardı? Genel Anlaşma'nın otuz sekiz maddesi vardı, her birinin içi büyük salondaki sütunlar gibi bomboştu. İlerleyen yıllarda insanlar söz konusu Anlaşma'nın sonuç üzerinde büyük etkisi olduğuna inanacaklardı. Paylaşım'ı hızlandıran Berlin'di. Oyunun kurallarını belirleyen Berlin'di. Afrika'yı dilimleyen Berlin'di. Böyle hikayeler anlatılıp gidecekti.

Gerçek ise tam tersiydi. Paylaşım Berlin'i hızlanmaya sevk etmişti. Afrika pastasından pay kapma yarışı, konferansın ilk gününden çok daha önce başlamıştı. Genel Anlaşma'nın otuz sekiz maddesinden hiçbirinin gerçek etkisi yoktu. Pastayı yemeyi bir kenara bırakın, dilimlemek noktasında bile herhangi bir kural barındırmıyordu.

Fakat bir açıdan Berlin Konferansı Afrika ve Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biri olma niteliği taşıyordu. Sonraları 'Berlin Ruhu' adıyla anılan bir şey

[25] Bismarck, 26 Şubat 1885, Parlamento Belgeleri, Afrika no.4 (1885), 300.

vardı orada. İlk kez Bismarck gibi önemli şahsiyetlerin isimleri, Livingstone'un ulvi idealleri üzerinden düzenlenen uluslararası bir konferansla bağdaştırılabiliyordu: amaç 'THM'yi - Ticaret, Hristiyanlık, Medeniyet - Afrika'nın karanlık köşelerine götürmekti. Günümüzde bu söylenenleri belagat olarak nitelendirip ciddiye almamak kolaydır. Pek tabii Güçler'in ana amaçları eski pazarları korumak ya da yenilerini sömürmeye yönelik stratejik ve ekonomik kriterler içeriyordu. Fakat Berlin'deki hayırseverliğin içi tamamen de boş değildi. Her halükarda, Leopold gerçek yüzünü gösterdiğinde üstlenilen sorumluluk, iyilikseverler tarafından asla unutulmayacaktı.

Bir yandan Paylaşım'da büyük bir adım atılmış oluyordu - Berlin'deki resmi konferans kapsamında değil, gayri resmi müzakerelerde atılmıştı bu adım. Almanya ve Britanya Leopold'a Kongo havzasının, yani Orta Afrika'nın iki buçuk milyon kilometre karelik orman ve çalılardan oluşan büyük kısmını vermişlerdi. Buradaki asıl amaç bu devasa hazineyi Fransa'dan kaçırmaktı. Fakat verdikleri toprakla birlikte, Livingstone felsefesiyle hareket etme sorumluluğundan azat olmuşlardı. İşin aslı, kendisine hayırsever diyen Kral, tüm Avrupa adına Afrika'nın emanetçisi rolünü oynamak için seçilmişti. Kendisi bu sorumluluğu almaktan fazlasıyla memnundu, tüm servetinin insanlığın hizmetinde olduğuna teminat veriyordu. Bu yüzden konferansın son oturumunu etkisi altına alan şey Bismarck'ın *Realpolitik*'i değil, Leopold'un idealizm iddialarıydı. Portekiz ile imzalanan anlaşma sayesinde, Leopold'un Güçler'in masasında yer edinmesinin önündeki son engel kaldırılmıştı. Kral yine de Brüksel'den çıkıp kendisini göstermeye, Wilhelmstrasse'deki kalabalığa katılmaya niyetli değildi tabii. Bunun yerine farklı heyetlerin içindeki ajanlarına güveniyordu: Sanford ve Stanley Amerikalılar'ın, Mackinnon İngilizler'in, Banning ve Lambermont Belçikalılar'ın içindeydi. Şüphesiz, Uluslararası Topluluk'un başkanı Albay Strauch'un Berlin Genel Anlaşması'nı imzalaması Bismarck tarafından duyurulduğunda ilk alkışlayanlar onlar olmuştu. Bismarck da şahsen Leopold'a abartılı övgüler sunmuştu. Yeni Kongo, ileride gerçekleştirilecek büyük işlerin 'büyük muhafızlarından' biriydi. 'Meşhur kurucusunun yüce amaçlarına ulaşılacağına dair'[26] inancı tamdı.

Ertesi gün Percy Anderson Kuzey Avrupa'nın buz tutmuş topraklarından geçen trene atladı ve İngiltere'ye giden gemiye yetişti. Konferanstan memnun kalmıştı. Nijer'deki Fransız tehdidini ortadan kaldırmışlardı. Tek önemli olan buydu. Zafer, İngiliz sağduyusu sayesinde kazanılmıştı. Leopold'a emanet edilen hazine konusunda tereddütü yok muydu? Anderson gerçekçiliği ile gurur duyan biriydi. Uluslararası Topluluk'tan bahsederken meşhur kurucusunun yüce amaçlarının adı bile geçmiyordu. Fakat Leopold'un velinimeti Bismarck'ın onu hizada tutacağına inanıyordu.

O hafta Londra gazeteleri İngiliz siyasetine tebriklerini sundular. *The Standard* gazetesi çok yakında Congo Free State'te İngiliz mallarına açılacak olan büyük pazar payına değiniyordu, 'pamuklu ürünler, örtüler, çanak çömlek, tüfekler, barut, her türden hırdavat, ve aklınıza gelebilecek her çeşit ucuz şık giyimden'[27] bahsediyordu. *Leeds*

[26] Bismarck, aynı eserde, 303.
[27] *Standard*, 2 Mart 1885. Louis, bahsedilen eserde, 220.

Mercury gazetesi Kral Leopold'u övüyor, ona 'soylu karaktere sahip, yeni Özgürlük ve Barış Federasyonu'nun ışıltılı merkezi ne dönüşecek olan Kongo'daki girişimi başlatacak bilgeliği ve cesareti göstereren hükümdar'[28] diyordu.

Fakat Anderson Whitehall'daki Dışişleri Bakanlığı'nın klasik tarzdaki sütunlu girişine vardığında pek kutlama havasında değil gibiydi. Gerçekten de Afrika'dan gelen korkunç haberler, Berlin'de elde edilen başarının etkisini bastırır cinstendi. Sudan'daki büyük felaket İngilizler'in aklını başından götürmüştü. İddialara göre 26 Ocak günü Hartum, ihanet sonucu düşmüştü. Gordon'ın başına ne geldiğini kimse bilmiyordu ama en kötü ihtimalden korkuluyordu.

Hükümetin Mısır ve Sudan politikasının tamamı yine birbirine girmişti. Lord Salisbury ve Parlamento'daki Muhalefet'e Gladstone'u tahtından düşürme fırsatı doğmuştu. Aynı fırsat, Berlin'de küçük düşürülmelerinin arından her zamankinden daha da büyük bir İngiliz fobisine kapılan Fransızlar'a da doğmuştu.

[28] *Leeds Mercury*, 28 Şubat 1886.

ÜÇÜNÇÜ KISIM

FETİH HAKLARI

Rodos Heykeli

15. BÖLÜM

GORDON'IN BAŞI

İngiltere, Mısır, Sudan ve çeşitli yerler
5 Şubat 1885 - 8 Haziran 1885

'Hartum'da savaşmak, aynı günün akşamı at üstünde
vakur bir edayla şehire girişim, ve eski dostum Gordon'ı,
yaptığı kahramanca ve muhteşem savunma için
tebrik edişimin hayali... Hepsi, hepsi yerle bir oldu.'
Lord Wolseley'nin güncesinden,
22 Ekim 1884

5 Şubat Perşembe gecesi saat 1.15 civarında, bir at arabası gürültüyle Güney Audley Sokağı'nı geçti ve Mayfair'deki Tilney Sokağı'na döndü. Hemen ardından biri, alelacele sokağın başındaki ilk evin, yani Savaş Bakanı Lord Hartington'ın zarif, pişkin, genç özel kalemi Regy Brett'in evinin kapısını çaldı. Kapıyı çalan kişi Savaş Bakanlığı Müsteşarı Sör Robert Thompson idi. Ev sahibinden yaşça büyük olan adam, hâlâ uykudan mahmur halde olmalıydı. Yarım saat önce kendisi de özel bir kurye tarafından uyandırılmış, üzerine Savaş Bakanlığı'nın şifre çözücülerinden biri tarafından 'Gizli' yazısı karalanmış fakat açık haldeki bir zarfa tıkıştırılan bir kağıt parçası ile uyandırılmıştı. Görünüşe göre Wolseley tarafından dört saat önce Nil Nehri'nin 2250 kilometre yukarısında yer alan Korti'den gönderilen gizli bir telgrafın ilk cümlesiydi. 'Hartum'un ayın 26'sında düştüğü tarafımıza bildirilmiştir.'[1] Kağıtta, tokat etkisi yapan bu cümle dışında hiçbir şey yoktu - Gordon hakkında tek kelime dahi edilmemişti.

Brett ve Thompson, Piccadilly'den arabalarıyla geçerek Pall Mall'daki Savaş Bakanlığı'nı oluşturan yıkık dökük binalara geldiler. Parlayan gaz lambalarının sayısı, arabalarıyla teşrif eden diğer kıdemli yetkililerin sayısıyla birlikte artıyordu ve sarhoş oldukları kadar meraklı olduğu belli olan bir grup, sokakta toplanmıştı. İki adam canhıraş bir şekilde telgrafın geri kalanının şifresini çözdüler. Wolseley acilen emir beklemekteydi. Fakat Gordon'ın başına ne geldiğine dair hiçbir şey söylememişti. Ya ölmüş,

[1] Wolseley'den Hartington'a, öğleden sonra 9.10, 4 Şubat 1885, C 4280, no. 7. Colvile, *Sudan*, II, 57-8.

ya da daha kötüsü olmuş ve Mehdi'nin eline düşmüştü. Brett dehşete düşmüştü - ve de şaşkındı. Savaş Bakanlığı'ndaki ulaklardan kendi amiri Lord Hartington'a kadar herkes gibi o da Wolseley'nin Gordon'ı kurtaracağına sonuna kadar inanmıştı. Şimdi ise Wolseley'nin başarısız olduğunu öğreniyorlardı - hiçbir açıklama dahi olmadan. Yüzleşmeleri gereken bir dehşet daha vardı: Gladstone'un hükümeti büyük ihtimalle havlu atıp Sudan'ın tamamından çekilecekti.

Fakat *neredeydi* bu hükümet? Parlamento 19 Şubat tarihine kadar tatile girmişti. Tipik olarak büyük Whig isimlerinin çoğu büyük arazilerinde inzivaya çekilmiş, Dilke ve Chamberlain gibi orta sınıf Radikalleri, İmparatorluk'u Londra'dan idare etmek üzere arkada bırakmışlardı. Brett gecenin geri kalanını, Kabine üyelerinin nerede olduğunu bulmaya çalışarak geçirdi. Sabaha karşı 2.30'da Eddy Hamilton'ın Downing Sokağı 10 Numara'daki yatak odasına, Eddy İmparatorluk Kulübü'nün 'önemli bir yemekli toplantısında' Birmingham Korosu hakkında sohbet ettikten sonra huzurla uyurken daldı. Başbakan ve Hartington Lancashire'da Hartington'ın babası, yaşlı Devonshire Dükü'nün misafiri olarak tatil yaparken yerlerine bakmak üzere Eddy'i Londra'da bırakmışlardı. Geri çağırılmaları için Holker'a çabucak şifreli telgraflar çekilmiş, bir telgraf da Osborne'da bulunan Kraliçe'ye gönderilmişti. Sabaha karşı saat üç sıralarında, Dilke ve Brett, Lord Granville'i çağırmak için Mayfair'deki Londra ikametine gittiler. Holde yarım saat bekletildikten sonra uşak onlara efendisinin Kent'teki Walmer kasabasına gittiğini söyledi. (Sonradan öğrenilene göre aslında o sırada evde bulunuyordu.) Bu durumda Wolseley'nin bir sonraki adımını belirlemek üzere bir Kabine toplantısının o sabah düzenlenmesi mümkün değildi.

Dört tarafı sarılmış olan Savaş Bakanlığı'nda, Sör Robert Thompson Kabine üyelerinin yaşanan felaketten haberdar olan son kişiler olacağı endişesiyle haberlerin yayılmasını engellemeye çalışmış ve başarısız olmuştu. Mesajı getiren özel kurye, açık zarftaki mesajı okumayı akıl etmişti. Oradan öğrendiklerini de bir haber ajansına satmıştı. *Daily Telegraph* gazetesinin özel sayısı, malumatı sabah saat 8'de baskıya verdikten sonra hepsi, hızla dünyadaki tüm telgraf hatlarına yayıldı. Öğlen vakti olduğunda Savaş Bakanlığı Wolseley'nin telgrafının tam metnini yayımlamak zorunda kaldı. Başta insanlar olan bitene karşı kuşkuluydular.

Peki ya Gordon'a ne olmuştu? Bu noktadaki belirsizlik, sansasyonun büyümesine sebep oldu. Downing Sokağı'nda Eddy Hamilton hâlâ beyhude bir çaba ile Holker'dan haber almaya çalışıyordu. Güncesine, 'O korkunç Phoenix Park cinayetlerinden beri yaşadığımız en kara gün bugün,' diye yazmıştı. Ve de ekledi: 'Hali hazırda her yerden Hükümet'in başına lanetler yağıyor, "Çok geç kaldınız!" deniyor.'[2]

Lancashire'daki Holker'dan çıkmayan ses, Wight Adası'nda bulunan Osborne'dan fazlasıyla duyuluyordu. Kraliçe, Osborne'a şifreli telgraf ile gelen haberleri tahmin edilebileceğinden çok daha kötü karşıladı. Kraliçe'nin özel kalemi Sör Harry Ponsonby'nin eşi Leydi Ponsonby, kahvaltı sonrasında köşkün çizim odasında otururken içeri haber vermeden ve izin verilmeden giren siyah giyimli şahsı gördüğüne oldukça şaşırmıştı. 'Hartum

[2] E. Hamilton'ın günlüğü, 5 Şubat 1884, *Diary*, II, 789.

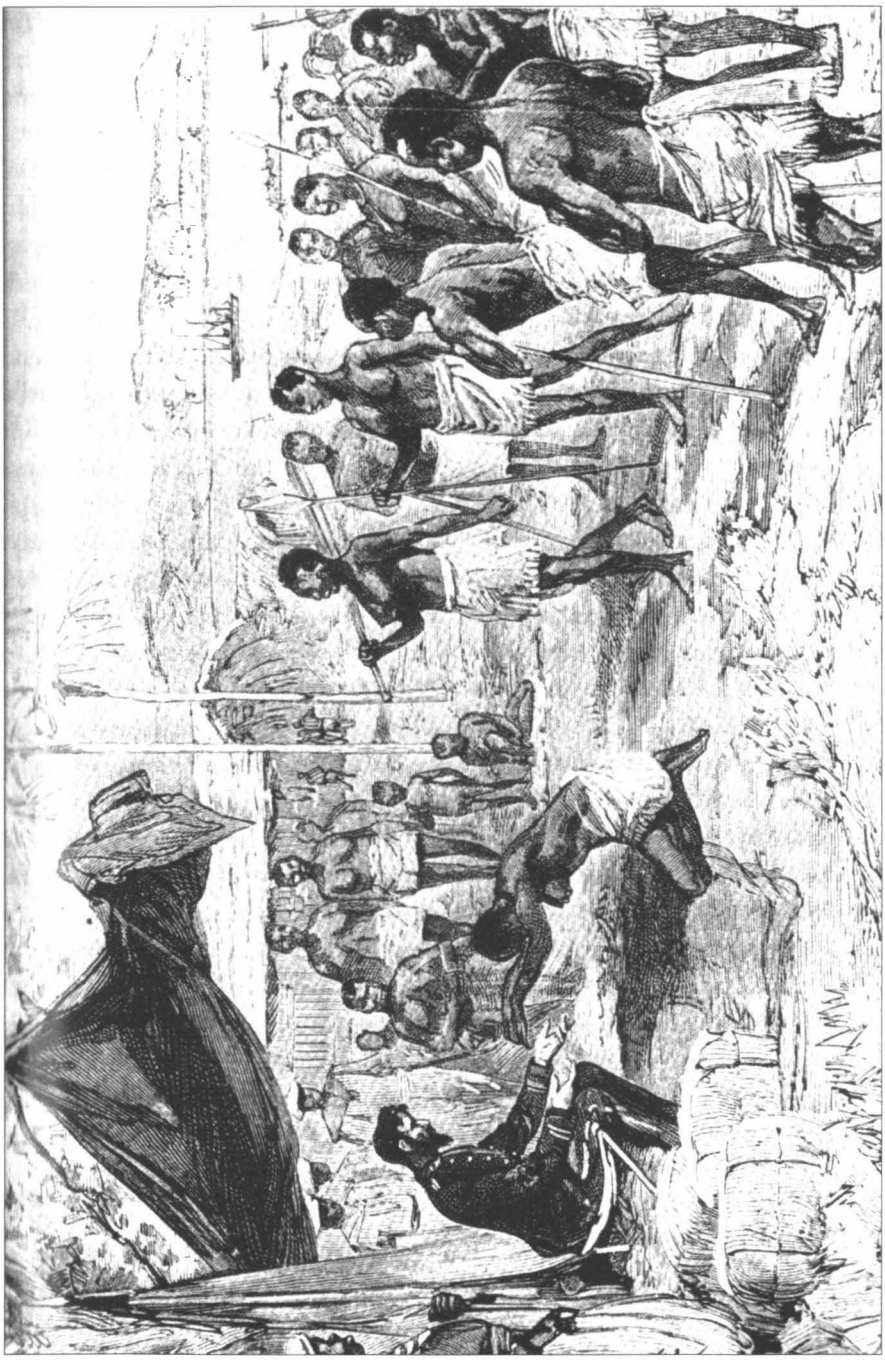
düştü. Gordon hayatını kaybetti,'[3] dedi siyahlı şahıs, kasvetli bir ses tonuyla. Malum şahıs Majesteleri'nin ta kendisiydi, az önce bir yakınını kaybetmiş gibi beyninden vurulmuşa benziyordu. O gün Kraliçe bizzat güncesine şunları yazdı: 'Kahvaltı sonrası dehşet verici haberler aldım. Hartum düşmüş, Gordon'ın akibeti belli değil! Herkes endişeli. Tüm bunlar çok korkutucu. Tek suçlu, seferi kuvvetleri vakit çok geç olana dek göndermeyi reddeden hükümet. Bay Gladstone'a, Lord Granville'e ve Lord Hartington'a bu haberleri aldığım için ne kadar büyük bir şok içerisinde olduğuma dair *en clair* telgraflar çektim...'[4]

O telgraf ünlü olacaktı, yalnızca diğer bakanlara gönderdiği gizli telgrafların aksine şifrelenmemiş olmasından ötürü değil, aynı zamanda müthiş gramerinden ötürü. 'Hartum'dan gelen haberler korkunç, ve tüm bunların önlenebileceğini ve onca hayatın daha erken adım atmakla kurtarılabileceğini bilmek daha da korkunç.'[5] Ponsonby'nin de duruma içerlemiş olması Kraliçe'yi hiç sakinleştirmedi. 'Gerekenin yarısı kadar bile içerlemediğini'[6] söylüyordu. Ponsonby Londra'ya, Majesteleri'nin Kabine'ye Sudan mevzuunda sert bir tutum takınılmasında ısrarcı olduğunu söylemeye gönderildi. Gordon'ın başına ne geldiğini öğrenmeliler ve Mehdi'ye haddini bildirmelilerdi. Eğer 'yine *anında geri adım atarsak*', 'Doğu'daki gücümüz *tükenecek* ve bir daha *asla* başımızı dik tutamayacağız!'[7] denmeliydi.

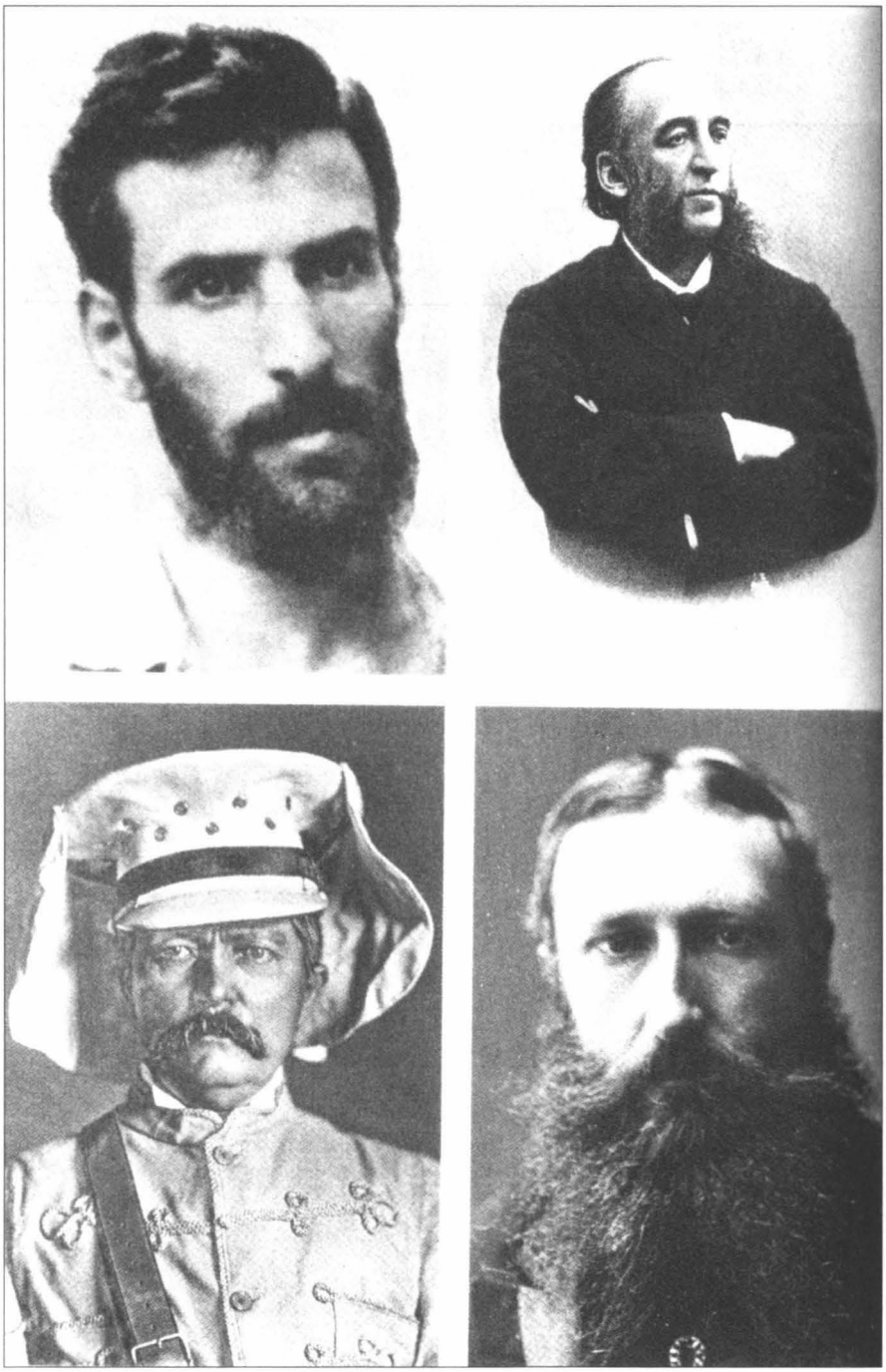
Ponsonby anakaraya giden gemiye bindikten sonra da Kraliçe onu Gladstone hakkında mesaj bombardımanına tutmaya devam etti, kalbi Gladstone'dan gördüğü muameleden ötürü öfkeyle dolmuştu. Nasıl da sabırsızlanıyordu o yaşlı saftirik herifften kurtulacağı günü görmek için:

> Demek istedi ki, Bay G., Britanya'nın adı her lekelendiğinde Majesteleri'nin neler çektiğini hatırlamalı... Kendisi istifa edip gözden kaybolabilir ama Majesteleri bulunduğu konumda kalmak zorundadır ve Bay Gladstone'un *başa geçtiği günden beri* şu anki hükümetten kaynaklı öyle büyük rezillik ve sıkıntılar çekmiştir ki - bu ülkede yaşayan *herkesin* geçmişte yaşadığı ve halen de yaşamakta olduğu infial ve korku onun da canına tak etmiştir! Can kaybı yaşanması Bay G.'nin asla umurunda olmamıştır ve kendisini *kavranması mümkün olmayan yanılgılar ve illüzyonlara* kaptırmıştır...
>
> Kraliçe (ve tanıdığı başka birçok kişi) içten içe, farkında olmadan da olsa, Bay Gladstone'u onca insanın hayatına karşı takındığı ihtiyatsız, ihmalkar ve şiddet yanlısı üsluptan *sorumlu* tutmaktadır... Yabancı ülkeler ile ilişkilerimizin durumuna bakın! '74 ve '80 yılları arasında, özellikle ilk üç ya da dört yıl içerisindeki icraatlarımızdan ötürü kimse bize güvenmiyor... Eskiden neredeydik, şimdi neredeyiz...
>
> Sör Henry olası neticeler hakkında Lord Hartington ile ciddi bir konuşma yapmalıdır fakat bunu, ona Bay Gladstone'un yerini alacağının *kesin* olduğunu *düşündürmeden* yapmalıdır.'

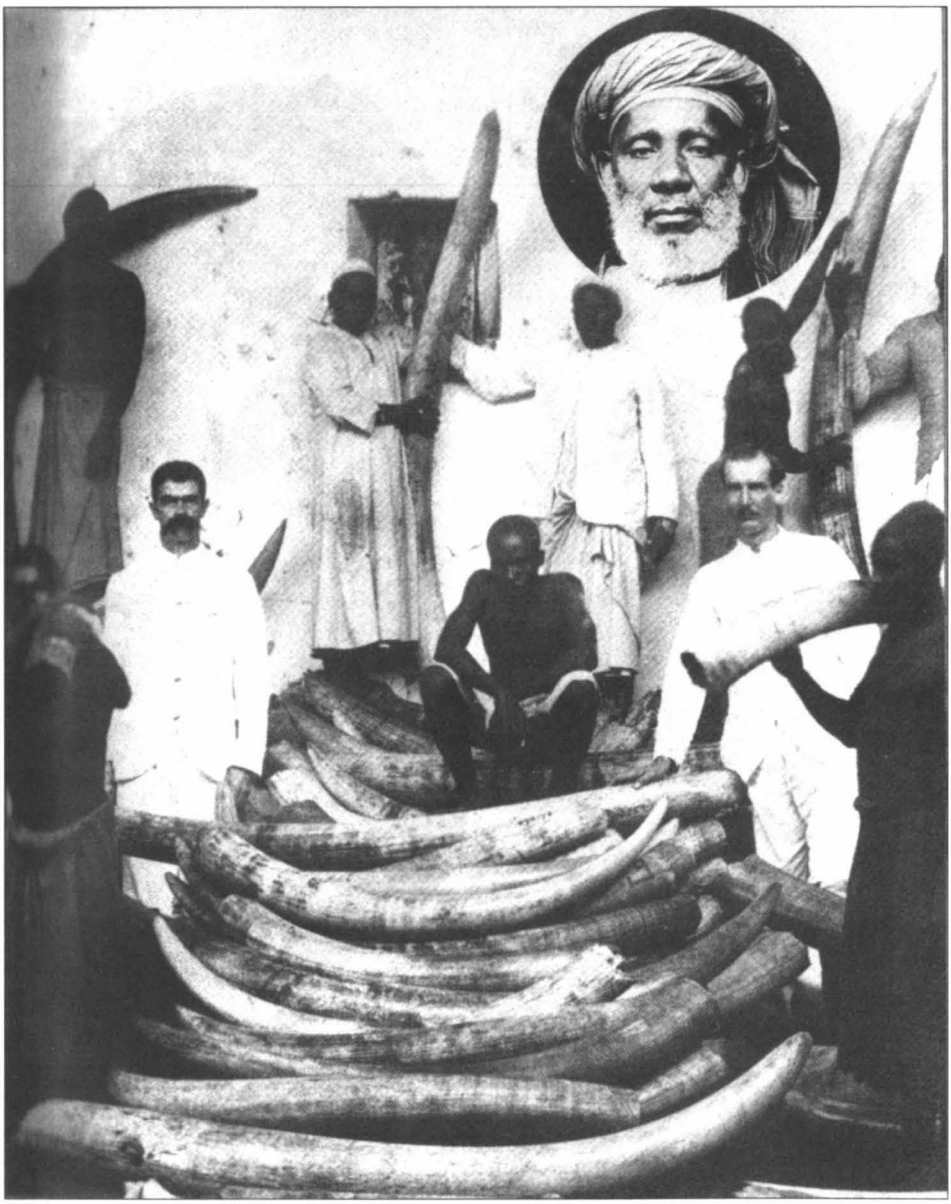
A. Ponsonby, *Henry Ponsonby*, 231. Longford, Queen Victoria, 473.
Kraliçe'nin güncesi, 5 Şubat 1885, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, II. III, 587.
Kraliçe'den Gladstone ve diğerlerine, 5 Şubat 1885. Aynı eserde.
A. Ponsonby, 231-2.
Kraliçe'den Ponsonby'e, 5 Şubat 1885, aynı eserde, 598.
Kraliçe'den Ponsonby'e, 7 Şubat 1885, A. Ponsonby, 232-3.

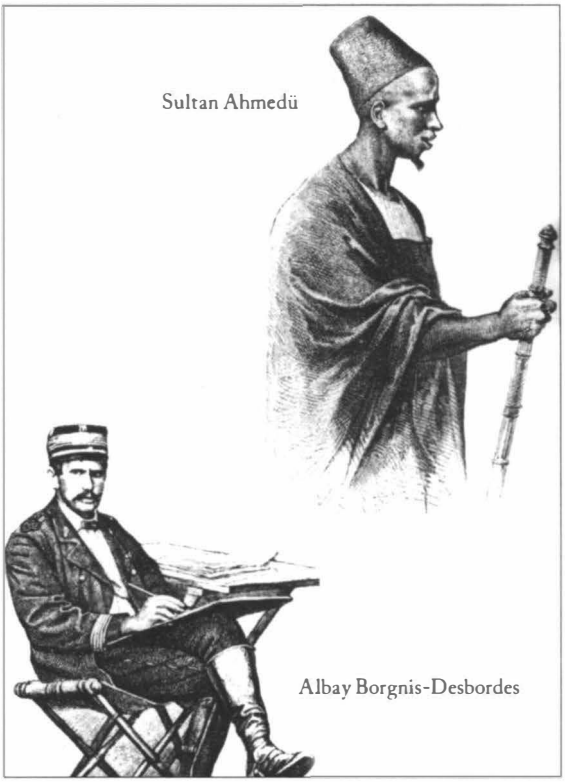
Brazza, anlaşmanın imzalanmasından önce Kral Makoko'nun huzurunda eğlendirilirken, 10 Eylül 1880

Kongo'daki rakipler, 1882: Brazza (sol üst) ve Jules Ferry (sağ üst), Stanley (sol alt) ile Kral Leopold'a (sağ alt) karşı

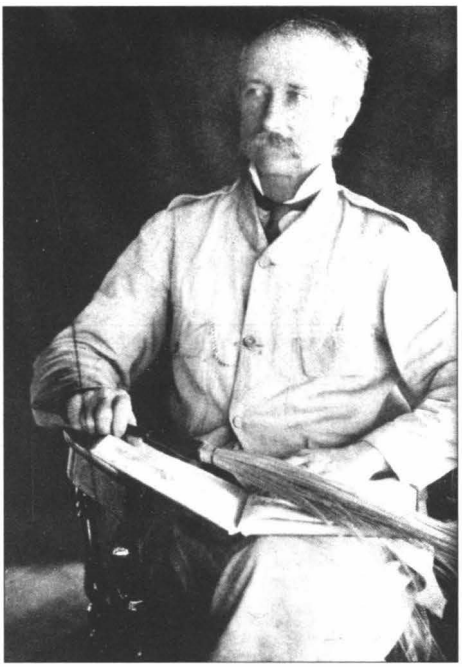
1880'lerde Zanzibar'daki fil dişi tüccarları. Köle ticareti fil dişi ticaretine ön ayak oluyordu ve her ikisi de Tippu Tip'in (iç resim) bir servet edinmesini sağlamıştı

Nijer'deki rakipler, 1883

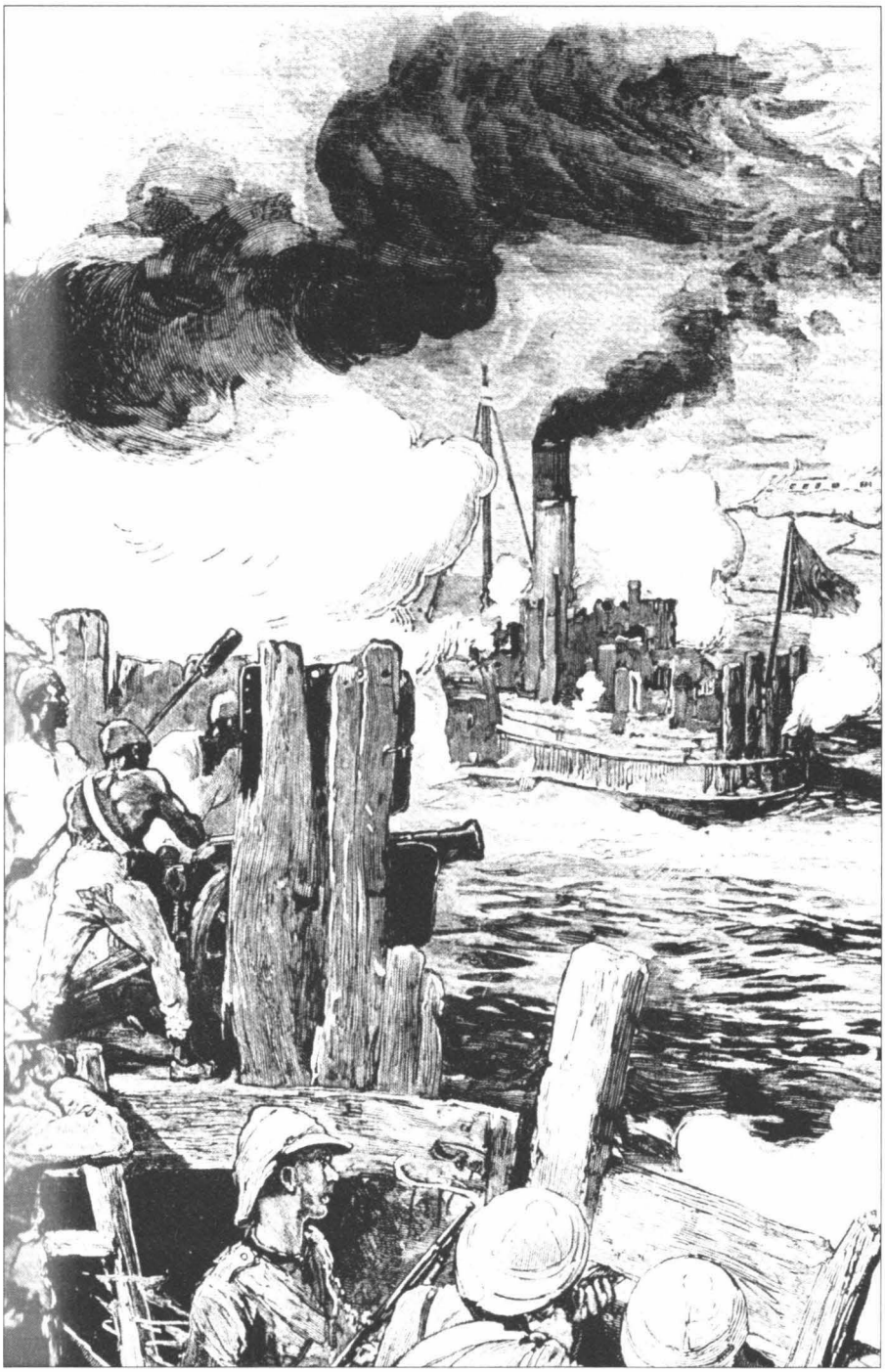
1880'lerin imparatorluk kurucuları: George Goldie (sol üst), Lord Granville (orta üst), Charles Gordon (sağ üst), Carl Peters (sol alt), Gladstone (orta alt), Prens Bismarck (sağ alt)

Lord Wolseley, Gordon'ı kurtarmak için Sudan yolundayken, Ağustos 1884

Slatin için bir hediye (solda), 26 Ocak 1885

Wilson'ın iki buharlı gemisi Hartum'a ulaşmaya çalışırken, 28 Ocak 1885

Bu sıralarda, 5 Şubat günü Eddy Hamilton'dan gelen şifreli telgraf, Holker'daki hizmetçi odasında, bir tepsinin üzerinde bekletiliyordu çünkü uşak lordunu öğlen vaktinden önce uyandırmamak yönünde kesin talimat almıştı. Hartington tatilinin tadını bu kez normalden de fazla çıkarıyordu. Devonshire Dükü olan babası dul idi, ve münzevi sayılırdı. İnzivadan çıktığında dua meclisleri düzenler ya da arabasıyla geziye çıkardı. Fakat ev ahalisinin geri kalanının keyifleri yerindeydi. Başbakan'ın kendisi haricinde evde Gladstone'un eşi ve kızı Lucy de vardı. Orada bulunmayan tek kişi, büyüleyici Manchester Düşesi (asıl adıyla, Gräfin Alten) ve Hartington'ın biyografi yazarının çekingen ifadesiyle, otuz yıldan uzun süredir 'yakın dostu'[9] olan Louise idi. Herkes biliyordu ki, Louise Manchester ve Harty-Tarty sevgililerdi. Fakat bu kadar iyi bilinen bir çiftin dahi bir arada olmasının mümkün olmadığı zamanlar vardı. Hartington vurdumduymaz bir adamdı, aristokratik bir sağduyusu vardı ve zavallı Manchester Dükü'nün sıkıntı çıkarmak için herhangi bir sebebi yoktu. Haliyle Liberal Parti'deki yönetici konumuna zarar verecek skandal dalgaları yaşanmıyordu. Hâlâ krallıktaki en gözde bekar erkekti. Elli bir yaşına gelmişti, Gladstone ve Liberal Parti'nin meşru mirasçısı olmasının yanında Devonshire Dükü'nün veliahtıydı, dört malikanesi ve yıllık 180,000 sterlin'lik kira geliri (asilzadeler arasında en yüksek ikinci miktardı bu) vardı.

Geçen hafta Hartington tesadüfen, Liverpool'dan gelen trende Gladstone ile karşılaşmış ve Holker'daki evine misafirliğe davet etmişti. Bu reddedilemeyecek bir teklifti, çünkü Holker devasa, bol rüzgar alan, Jakoben tarzda ve bozkırların eşiğinde inşa edilmiş bir saraydı. Gladstone'un sağlığı Ocak ayı başlarında o kadar kötüydü ki Downing Sokağı'ndan ayrılıp Hawarden'a gitmek zorunda kalmıştı. Eskiden sıkıntısını çektiği uykusuzluk, muhtemelen Mısır krizi ve Britanya'nın Fransa ile ilişkilerine yaptığı kötü etkiden ötürü geri dönmüştü. İlk başta Gladstone'un arkadaşları, şefin Ocak 1883'te yaptığı gibi işlerden elini eteğini çekip, Akdeniz'de bir yerlere yerleşmek zorunda kalacağını düşünmüşlerdi. Fakat kendisi, Hawarden'da bulunmanın uykusuna iyi geldiğini keşfetmişti. Kabine işleri, Hartington'ın titremeyen ellerine bırakılmıştı. Gladstone telgrafları okumuş ama pek müdahalede bulunmamıştı, yalnızca zaman zaman meslektaşlarına 'tıpkı aslında Yahudilerin peşinden gitmek için pek gerçek sebepleri olmayan Firavun gibi kendilerinin de Mısır'da işi olmadığını,'[10] ve 'Firavun'u boğan deniz gibi' bir 'Mısır tufanının' da kendilerine yaklaştığını söyleyerek azarlıyordu.

Holker'dayken ise Başbakan'ın yüzüne yeniden renk gelmiş gibi görünüyordu. Havaya aldırmadan parkta yürüyüşe çıkmıştı. Hatta hiç adeti olmadığı halde silahını alıp, Dük'ün sülünlerini saklandıkları fundalıklardan kaçırmaya bile gitmişti. Her sabah Hartington'ın giyinme odasına geliyordu, birlikte içeri kapanıp saatlerce gelen telgrafları inceliyorlardı. İkisi de bunu, Downing Sokağı'nda Kabine'nin ağız dalaşı ve gıybetine maruz kalmaya fazlasıyla yeğliyorlardı. Hartington ilk kez Başbakan'a bu kadar yakın hissediyordu, İrlanda Başbakanlığı görevine yeni getirilen kardeşi Frederick Cavendish Phoenix Parkı'nda katledildiğinde bile bu kadar empati duyma-

[9] B. Holland, *Duke of Devonshire*, 1, 69.
[10] E. Hamilton'ın günlüğü, 7 Ocak 1885, *Diary*, II, 765.

mıştı. Hartington'ın, liderine yakın kalmak için birçok sebebi vardı. Beklenen zamanın geldiğini düşünüyordu: Gladstone artık ödülünü alıp emekli olmalı ve Hartington'ın Başbakanlığı'nın önünü açmalıydı.

Başbakan da miadının dolduğunu hissediyor gibiydi. Hartington 3 Şubat günü Louise'e yazdığı mektupta neşeyle, 'Gladstone'un yakında emekli olmak için sabırsızlandığını,"[11] söylemişti.

Fakat bu yüce insanın hakikaten de kendi arzusuyla gideceğine güvenilebilir miydi? Ocak 1883'te Gladstone hastayken ve emeklilik tehditleri savururken, niyetinin ciddi olduğu düşüncesi Hartington'ın ödünü koparmıştı. O zamanlar Hartington liderlik rolünü üstlenmeye hazır değildi. Gladstone giderse Liberal Parti düşer ve paramparça olurdu: Radikaller Whigler'e karşı ayaklanır, hepsi de birleşip Gladstone'culara diklenirdi. Şimdi ise her şey tam tersiydi, bugünün tehlikesi Gladstone'un niyetinin yeterince ciddi olmamasıydı. Önde gelen Radikaller Chamberlain ve Dilke, Whigler ile bir anlaşma yapmaya hazırdı. Radikaller uzun zamandır yüksek makamlarda olmayı arzuluyorlardı ve Whigler de onların oy hakkı sahiplerini idare etmek konusundaki becerisine ihtiyaç duyuyordu. Söz konusu anlaşma, Gladstone'un Hawarden'daki son haftaları sırasında yapılmıştı. Pek açık bir şekilde olmasa da, Radikaller ve Whigler birlikte bir darbe planlamışlardı. Partide birlik ve beraberliğin önündeki engel, Gladstone'un varlığı gibi görünüyordu artık. Kendi Kabine'sinin çoğunluğu dahi ona karşı sabırlarını yitirmişti, ve kendi isteğiyle görevi Hartington'a teslim edeceğini umuyorlardı. Eğer olmazsa, müdahale etmek zorunda kalacaklardı.

5 Şubat günü öğlen vakti Holker'daki durum bundan ibaretken, Hartington mahmur bir halde kahvaltı için aşağı indiğinde önüne beklediği börülce ve domuz pastırması yerine Hamilton'ın Hartum'un düşüşünden bahsettiği şifreli telgraf koyulmuştu. Kötü haberler ulaştığında Gladstone'un dünyası bir anda, sanki Hawarden'da baltasıyla giriştiği meşe ağaçlarından birine dönüşmüştü. Mucize eseri dev ağaç hala karşısında duruyordu. Fakat en ufak bir dokunuşun onu devirmeye yeteceği belliydi.

Gladstone'un asıl durumu ve gerçekleşen asıl mucize ise tamamen farklı iki mevzuydu.

Kendisine karşı kurulan komplodan hiç haberi yoktu ve Eddy Hamilton'ın telgrafını okuduğunda, istifa etme düşüncesi aklından uçuverdi. Uzun zamandır hissettiğinden çok daha genç ve sağlıklı hissediyordu. Londra'ya dönüp, ulusunun rezil olduğu şu zamanda Kabine'nin iplerini eline almalıydı. Sakinliği ve kararlılığı herkesi şaşırttı. Sanki yeniden genç bir adama dönüşmüştü. Kraliçe'den gelen ve kendisine o gün öğleden sonra Londra'ya dönmek üzere Cartmel Demiryolu İstasyonu'ndayken ulaşan *en clair* telgrafından ötürü ('Hartum'dan gelen haberler korkunç... Ve tüm bunların önlenebileceğini bilmek...') öfkeli olduğu doğruydu. Pek tabii telgraf onun eline geçene kadar bir sürü telgraf operatörü tarafından okunmuştu. Fakat Gladstone sinirlerine hakim oldu ve Eddy Hamilton'ın 'oturaklı'[12] bir yanıt olarak nitelendirdiği şifreli bir

[11] Hartington'dan Louise Manchester'a, 3 Şubat 1885.
[12] E. Hamilton'ın günlüğü, 5 Şubat 1885, *Diary*, II, 789.

telgraf gönderdi. Amacı kesinlikle Kraliçe'yi sakinleştirmek değildi, fakat Gladstone Majesteleri'ne eğer hükümetin bir hatası olduysa bu hatanın destek göndermeyi ertelemekte değil, desteği göndermeye çok geç karar vermekte olduğunu temin ediyordu. Ardından Wolseley'e verilecek emrin ilerlemek mi yoksa geri çekilmek mi olacağına karar vermek ve Parlamento'da yüzleşecekleri şiddetli saldırıyla nasıl başa çıkacaklarını tartışmak üzere Kabine'yi topladı.

Genç Regy Brett'in düşüncesinden bile dehşete kapıldığı üzere, Gladstone'un izleyeceği politikanın havlu atıp Sudan'dan çekilmek olacağı varsayılabilirdi. Böyle bir karar, onun saldırgan emperyalizme karşı uzun süredir yürüttüğü mücadele ile, Mısır'a bulaşmamak arzusuyla, Sudan işinin içine çekilmemek için yaptığı onca umutsuzca girişim ile ve yalnızca Sudan'dan değil, gerekli tedbirleri almak için müzakereler yapılır yapılmaz Mısır'dan da çekilmek yönündeki hakiki azmi ile paralel olurdu. Kabine 7 Şubat günü gün ortasında toplandı. Fakat bırakın geri çekilmeyi, Gladstone hücum borusunu bizzat çalıyordu.

Yaptığı bu yüz seksen derecelik dönüş şaşkınlık uyandırıcıydı. Tüm inadı bir kenara bırakmıştı. Eğer Gordon Mehdi'nin elindeyse ve hayattaysa, Wolseley'nin Mehdi'yi ezip geçerek onu kurtarması gerekecekti; eğer Gordon ölmüşse, intikamı alınmalıydı. Her halükarda, Wolseley'nin korkunç riskler altına girerek Sudan seferini bir sonraki sonbahara kadar uzatması gerekecekti. Hem para hem de kan akıtılacaktı - hem de herhangi bir maddi getirisi olmayacağını bilerek. Eddy Hamilton cephe değiştiren şefinin bu fikirlerini duyduğunda yıldırım çarpmışa dönmüş ve ona 'çok zor iş bu,' demişti. Büyük adam da bunun farkındaydı ama riskin büyük olduğunu söylüyordu. Söz konusu risk, Britanya'nın Hindistan'daki imparatorluğunun ayakta kalıp kalmayacağını belirleyecekti. (Kendi Kabine'si için de hayat memat meselesi olduğundan bahsetmemişti.) Başbakan, Hamilton'a Kabine'nin kararının (günümüzde domino teorisi denen bir şeydi bu) 'Mehdi'nin kazanacağı muhtemel bir zaferin Müslüman tebaamızda yaratacağı etki göz önünde bulundurularak alındığını'[13] söyledi. 9 Şubat'ta Kabine tereddütsüz bir şekilde, Wolseley'e takviye göndermek için 2.75 milyon sterlin'lik bir bütçeyi onadı. Eddy Hamilton hâlâ dehşete düşmüş haldeydi. Emperyalizmden tiksindiği kadar tutumluluğa da önem veren Gladstone'a neler olmuştu böyle? Hamilton, Sudan'ın faturasını ödeme günü geldiğinde "'Ah! Tanrım!" diye feryat edenlerin çok olacağını'[14] tahmin ediyordu.

11 Şubat günü şiddetli bir şok dalgası İngiltere'yi vurmuştu ancak, bunun olacağı kısmen öngörülmüştü. Sudan'daki gazete muhabirleri, Gordon'ın Hartum'a 26 Ocak günü düzenlenen saldırıda öldürüldüğünün düşünüldüğünü bildiriyorlardı. Londra'da aynı haberlerin onaylanması 13 Şubat'ı buldu. Hüzün ve öfke sınır tanımıyordu. Gladstone'un talihsizliği ise ayın 11'inin gecesinde, Lady Dalhousie ile tiyatroya gitmeyi seçmiş olmasıydı. Ne kadar da ahmakça bir hareket, diye düşünmüştü Eddy Hamilton ve şefi, böyle bir hareketin 'insanları üzeceğine' dair uyarmıştı. Ancak Gladstone

[13] E. Hamilton'ın günlüğü, 7 Şubat 1885, *Diary*, II, 790.
[14] Aynı eserde.

gitmek konusunda ısrarcıydı ve bunun sonucu olarak hakkında bir çok kötü yorum yapılmıştı. 'Nasıl mümkün olur,' diyordu *The World* gazetesi, 'Böyle bir savaşta yaşanan onca korkunç şeyden sorumlu olan Başbakan'ın bu kadar kalpsiz olması nasıl mümkün olur?'[15] Downing Sokağı'nın pencere eşiklerine isimsiz mektuplar yağıyordu. Gladstone için kullanılan meşhur GOM kısaltmasının açılımı ('Grand Old Man'), 'Gordon's Old Murderer'[16] olarak değiştirilmişti.

Gladstone ise bu fırtınayı şaşırtıcı bir sükunet ile göğüslüyordu. Hamilton'ın yorumuna göre bunun sebebi şüphesiz 'vicdanının rahat' olmasıydı ve bunun aynı zamanda düşmanlarını çileden çıkardığına da şüphe yoktu. Londra halkının akılları 'Bay G.'ye karşı nefretle doldurulmuştur,' diyordu: 'Eğer Lord Beaconsfield [Disraeli] görevde olsaydı, ordumuzun gücü, donanımımızın büyüklüğü ve prestijimizin muhteşem bir şekilde el üstünde tutuluyor olması dışında hiçbir şey duymazdık.'[17] Şefin adını temize çıkarmak için elinden geleni yapsa da, Hamilton Kabine'nin Mısır ve Sudan'da izlediği politikanın tam bir felaket olduğunu itiraf ediyordu. Kendisinden Gordon meselesine dair bir bilgilendirme yazısı hazırlaması istendiğinde, 'Hükümet, doğruları ve gerçekte olanları kaldırmakta zorlanmıştır,' diye yazmıştı haşin bir üslupla. Onu en çok endişelendiren şey ise bu felaketin Gladstone'un uzun zamandır beklenen emekliliğini hızlandırabilecek - ya da en azından buna denk gelebilecek - olmasıydı. 'O kadar müthiş bir kariyerin böyle sıkıntılı zamanlarda son bulmasını düşünmek, bitmek bilmeyen bir kabus gibi,'[18] demişti.

Fakat her geçen gün Başbakan'ın ne kadar önemli olduğu tekrar tekrar ispatlanıyordu. Hükümet'in tacizleri, yalnızca Kabine'nin ve partisinin birleşip, Gladstone'un arkasında yer almasına sebep olmuştu. Genç ve gizemli bir Whig olan Lord Rosebery, en sonunda Kabine'ye katılmaya ikna olmuştu. Ulusal felaketlerin yaşandığı böyle zamanlarda tüm Liberaller'in farklılıklarını bir kenara bırakmaları gerektiğini söylüyordu. Gladstone'u görevinden aldırmayı planlayan Harcourt ve Hartington gibi arkadaşlarına da tam tersi olmuş, işbirliğini bir kenara bırakıp farklılıklarına yeniden sarılmışlardı. Gladstone'a karşı planlanan büyük darbe, sanki yağmur altında bırakılmış bir mum gibi, kimse yandığının farkına bile varmadan sönüp gitmişti.

Parlamento'da, Gladstone'un Sudan fiyaskosunu savunmak için yaptığı konuşma, kariyeri boyunca yaptığı en belagatlı konuşmalardan biri oldu. Tabii ki savunulamaz olan şeyi savunacaktı. 'Artık çok geç,' sözü, 1884 yılında herkesin diline pelesenk olan iç karartıcı bir tekerleme gibiydi. Şimdi ise Gladstone'un kendi güncesinden alınan trajik *cri de coeur*'ünde, hükümete karşı savını ortaya koyan iki kelimeye dönüşmüştü. Gladstone kendi sorumluluğunu kabulleniyordu. Hartington Temmuz 1884'te istifa etmek ile tehdit edene kadar onun yoluna taş koymuştu. Bunun sebebi, Gladstone'un seferi kuvvetlerin en az iki ay geç gönderilmiş olmasından dolayı Gordon'ın içine

[15] The *World*, 11 Şubat 1885.

Ç.N. Grand Old Man (İng) 'Yüce İhtiyar'. Gordon's Old Murderer (İng) Gordon'ın İhtiyar Katili anlamına gelmektedir.

[16] E. Hamilton'ın günlüğü, 11 Şubat 1885, *Diary*, II, 796.

[17] E. Hamilton'ın günlüğü, 15 Şubat 1885, aynı eserde, II, 796.

düştüğü vahim durumun gerçekliği ile yüzleşmeyi reddetmesiydi. Ardından Wolseley nehir güzergahı gibi uzun bir yolu tercih ederek bu hatayı daha da saçma bir şekilde pekiştirmişti. Gladstone'un şansına, Londra'da gerçekleri tüm çıplaklığıyla bilen kimse yoktu. Gordon'ın güncesi, hâlâ Wolseley'nin çadırında, yayımlanmamış halde duruyordu. Bunun yerine Gladstone Hartum'un bir ihanet sonucu düştüğüne dair uydurulan delice bir hikayeden istifade etmeyi başarmış ve bu bağlamda söz konusu ihanetin herhangi bir zamanda gerçekleşmiş olabileceğini, haliyle iki aylık gecikmenin konu ile bir ilgisi olmadığını savunabilmişti.

Hükümeti yok etmek şöyle dursun, Hartum'un düşüşü onlara yeni bir güç arzusu kazandırmıştı. Diğer yandan, başını Sör Stafford Northcote'un çektiği Muhalif Toryler'in cesaretlerini kırmıştı. Lordlar Kamarası'ndaki liderin, savaşmaya hevesli olan ve Gladstone hükümetinin beceriksizliği konusundaki iddiaları ileriye taşımaktan tereddüt etmeyecek olan Lord Salisbury olduğu doğruydu. Fakat Salisbury'nin nüktedanlığı, partisindeki karmaşayı gizlemeye yetmemişti. Disraeli zamanlarında taze umutlar taşıyan genç adamlar, artık örümcek kafalı, gut hastası ve karamsar birileriydi. Gladstone'dan çok daha yaşlı görünüyorlardı. Hartum krizi patlak verdiğinde çoğu ya hastaydı ya da Fransa'nın güneyinde tatil yapmaktalardı. Salisbury haricinde, Muhalefet'in en aktif üyesi, kendi partisinin baş belası olan dengesiz karakterli Randolph Churchill idi. (Belki de o sırada Hindistan'da kaplan avlamakla meşgul olması iyi bir şeydi.) Her halükarda, Salisbury Gladstone'un tarafındaki çoğunluğu eritmekte pek başarılı olamadı. Gladstone'un yüz seksen derecelik dönüşünden müteessir olan yardımcısı John Morley de aynı durumdaydı. Hükümet, her iki gensoru önergesini de zorlanmadan aştı.

* * *

Nil Nehri'nin 2250 kilometre yukarısındaki Korti'de, sinirleri kendisini dış dünya ile bağlantılayan tekli bakır kablo kadar gergin olan General Lord Wolseley, Hartington'dan gelen ve Gladstone'un yüz seksen derecelik dönüşünü anlatan şifreli mesajı okurken nefesini tutuyordu. Sonunda ilerleyebilecekti. Dört gün önce haberini aldığı Hartum'un düşüşü, gururunu sanki bir deveden çifte yemiş gibi incitmişti. Yardımcı kuvvetler'in başına gelebileceklere dair kabuslar görüyordu - kabuslarında Nil Nehri'ne gömülen onlarca tekne, çölde çobansız koyun gibi dolanan bataryalar vardı. Kahramanı Gordon'ın erzaksız kalıp, Mehdi'ye yenik düşeceğini aklından bile geçirmemişti.

> ... ve şahsen [diye yazıyordu 17 Şubat tarihinde günlüğüne] geri çekilmeye mecbur hissediyorum kendimi! Ne korkunç bir dünyadır bu! ... bir de Mehdi'nin komuta ettiği o ayaktakımının karşısında geri çekilme düşüncesi var ya! Dayanılmaz bir darbe bu, çekebileceğimden de ağır bir ceza.[19]

Ancak geri çekilme emri almaktan da kötü darbeler, daha çekilmez cezalar vardı. İlerleyişe geçmenin bunlardan biri olduğu, Wolseley'nin aklına sonradan dank etti. Gladstone'a ve hükümetine duyduğu nefret gittikçe büyüyordu. İlk başlarda, felaket

[19] Wolseley'nin günlüğü, 17 Şubat 1885, Wolseley, *Journal*, 147.

haberinin o 'embesil' Gladstone'dan kurtulmaya yeteceğini ummuştu. 'Eğer yaşlı Gladstone'u öldürebilecek bir şey varsa o da bu haberdir, çünkü ilüzyonlar içinde yaşasa da Hartum'un kaderinden birebir sorumlu olduğu gerçeğini kendisinden saklayamaz,' diyordu. Her halükarda Wolseley, Gordon'ın öldüğü anlaşıldığında kendi görevi iptal edileceği için memnundu. Gladstone'un Mehdi'yi ezip geçme kararı onu hayretler içinde bırakmıştı. Konu üzerinde düşündükçe, kendi konumunun daha da uygunsuz olduğu kanısına varıyordu. Ordunun yalnızca Sudan'dan değil, Mısır'dan da çıkması gerektiğini düşünüyordu. Pek tabii 'yalnızca bir asker' olarak baktığında savaşmaya can atıyordu. Fakat ne tür bir savaş olacaktı bu?

> Yaklaşmakta olan Sudan savaşının berbat bir hata olduğuna, [diye başlamıştı 24 Şubat'ta güncesine], Bay Gladstone'un Mısır'da izlediği ahmakça politikanın bir sonucu olduğuna inanıyorum. Downing Street'ten ülke yöneten sivil beyefendiler, pozisyonlarını korumaları konusunda işlerine gelen her savaşa balıklama dalmaya hazırlar, ve bunu cehaletlerinden ileri gelen bir rahatlıkla yapıyorlar, Ordu'muzu tanıyan benim gibi herhangi bir askere sorsanız ciddi savaşlardan ödü koptuğunu ve Sudan'daki savaşın, büyük ihtimalle 1854'teki gerizekalı Kabine'nin Rusya'ya savaş ilan etmesinden beri giriştiğimiz en ciddi savaş olacağını söyler.[20]

Wolseley şahsen Ümit Burnu'nun stratejik açıdan Süveyş Kanalı'ndan daha önemli olduğunu ve Kanal'ın Kıbrıs'taki bir üsten gayet güzelce yönetilebileceğini savunuyordu. Bu yüzden Britanya 'Sudan'dan ve Mısır'dan ilk fırsatta çekilmeli' idi. Bunun yerine, bilinmeze doğru ilerleyerek sonu gelmeyen bir savaşa girişme emri almıştı. Zorlukları düşündükçe kalbi ağırlaştı. 'Eğer Mehdi'nin azıcık aklı varsa, biz onunla adam akıllı mücadele etmeye başlamadan geri çekilecektir: ki biz de bu durumda geri çekildiğimizde on milyonlar harcamış & hiçbir şey elde etmemiş olmamızın üstüne, geri çekilme aşamasında uzaktan askerlerimize saldıran it sürüleriyle uğraşmak zorunda kalacağız.'[21] Pek tabii eğer İngiliz ordusu profesyonel bir temele oturtulursa, söz konusu sefer olumlu sonuçlanabilirdi. Ama hiç olur mu öyle şey! Başkomutan Cambridge Dükü, 'şişman kare poposunu Atlı Muhafızlar binasındaki şömineye dayayıp'[22], Wolseley'e herkesin eşit olduğunu söylüyor ve liyakat ile terfi almayı engelliyordu. Bir de Britanya'yı ikinci seviye bir Güç'ün seviyesine düşürmeye kararlı olan Radikaller vardı tabii. Peki ya onların orduyu adam akıllı bir temele oturtmaya cesaretleri var mıydı? 'Bay Chamberlain ve beraberindeki tüm diğer hırdavatçılar ile kilimciler buna asla razı olmazlardı'.[23]

Tarih 25 Şubat'ı gösterdiğinde, Wolseley Gladstone'un politikasını Meclis'teki belagatli konuşması ile savunuşunu anlatan bir Reuter's telgrafını okurken öfkesine hakim olamıyordu. '... bir güven oyu!! Böyle yüzsüzlük, arsızlık görülmemiştir! Ben

---

[20] Wolseley'nin günlüğü, 24 Şubat 1885, aynı eserde, 153.
[21] Aynı eserde.
[22] Wolseley'nin günlüğü, 11 Şubat 1885, aynı eserde, 142.
[23] Wolseley'nin günlüğü, 24 Şubat 1885, aynı eserde, 153.

asker olduğumdan beri, günümüzde yazmakta olduğumuz İngiltere tarihine, Ordu'ya, kaynaklarımıza ve ulusal borçlarımıza böyle cahil bir Bakan'ın kaybettirdiği zamandan daha büyük damga vurcak bir şey gerçekleşmemiştir...' Aynı gün Wolseley, Albay Sör Charles Wilson'ın getirdiği, zavallı Gordon'ın son günlüklerinden birini okudu ve nispeten sakinleşti. Kahramanının günlüklerini haklı olarak 'yoğun derecede ilginç' buluyor; 'eğer Tanrı bizim neslimizdeki erkeklere ilham yeteneğini bağışladıysa', buna Gordon'dan daha layık biri olduğunu düşünmüyordu. Son anına kadar Gordon Tanrı'nın takdirine tevekkül etmişti. Wolseley, 'Bu bana verilmiş bir derstir, eğer Tanrı'ya güvendiğimi hem fikrim hem zikrim ile gösterebilirsem, beni zor zamanlarımda çaresiz bırakmayacaktır. İnancımın bana aşıladığı şey budur, fakat görünüşe göre Gordon'a da aynı inanç aşılanmış olduğu halde, kurtulmasına ramak kala ölüp gitmiştir,'[24] diyordu. Ne esrarengiz işler yapıyordu Tanrı.

Gordon'ın yaşamının son birkaç haftasında tam olarak neler olduğunu öğrenebilmek mümkün değildir. Güncelerinin son cildi 14 Aralık'ta, Hartum'un düşüşünden altı hafta önce tamamlanmıştı. Wolseley'nin edindiği malumat tamamen kulaktan dolmaydı. Ancak, Albay Wilson Hartum'dan Wolseley'nin Korti'deki kampına, tehlikeli bir yolculuk sonucu dönebilmişti. Wolseley'nin söylediklerine göre Wilson'ın cesareti tamamen kırılmıştı. Wolseley adamı bizzat sorgulamış, fakat 'yüzüne bir kez bakmanın insanı melankoliye sürüklemeye ve dahil olduğu en ufak birliğin dahi moralini bozmaya yeteceğini' düşündüğünü itiraf ediyordu. Keşke Wilson'ı bir an önce anavatana geri gönderebilseydi. Neler olmuştu bu adama? 'Sorumluluk teşkil eden bir vazife taşıyan bir adamın ruhen çökmesini anlayabilirim,' dedi. Ancak neden kendi sefil postundan başka endişelenecek bir şeyi olmayan bir ast böyle hissetsindi ki? 'Anlamak mümkün değildi.'[25] Oysa bu savaşın dahilindeki en tehlikeli görev Wilson'a verilmiş ve mucize eseri kurtulabilmişti.

Yıllar sonra, kuşatmada hayatta kalanlar Gordon'ın akıbetine dair, değişken hikayeler anlatmaktaydılar. Ocak ortasında erzakları tamamen tükenmişti. Omdurman garnizonu teslim olmuştu. Hartum garnizonu eşekler, köpekler, fareler ve hatta zamk yiyordu. Azık yerine palmiye ağacı kabukları dağıtılıyordu. Dizanteri salgını, açlığın bile önüne geçmişti. Askerlerin çoğu görev yerlerinde duramayacak kadar zayıf düşmüştü. Gordon her yerdeydi: tahkimatı tekrar ve tekrar kontrol ediyor, hastaları ziyaret ediyordu, umutsuzluğa düşen garnizonun içinde yenilmezliğin bir simgesiydi.

20 Ocak günü Omdurman'dan gelen bir casus, General Stewart'ın Ebu Klea'daki zaferine dair muhteşem haberler getirmişti. Fakat o vaha, kendi konumlarına göre 160 kilometreden fazla uzaktaydı. Tekrar umutsuzluk çöktü. Yıllar sonra, o zamanlar Mehdi'nin tarafında olanlar - genç Avusturyalı tutsağı Rudolf Slatin dahil olmak üzere - olayların devamını aktardılar.

Ebu Klea'dan gelen haberlerin ardından, Mehdi ve tüm Emirleri ilk başta kuşatmayı kaldırıp El Ubeyd'e dönmek istemişlerdi. Ardından, Stewart'ın komutasındaki

[24] Wolseley'nin günlüğü, 25 Şubat 1885, aynı eserde, 154-5.
[25] Wolseley'nin günlüğü, 11 Şubat 1885, aynı eserde, 142.

ufak çaplı İngiliz kuvvetlerinin, ordularına bir tehdit unsuru olmadığını fark ettiler. Hartum çantada keklikti. Garnizona ihanet edebilecek birilerini bulmaya gerek yoktu. Kıtlık, hastalık ve Nil Nehri'nin su seviyesinin azalması, hiçbir şey yapmalarına luzum bırakmamıştı. Aşağı yukarı on kilometrelik savunma hattının güneybatı köşesinde Beyaz Nil'in çekilmesi büyük çamurluk bir sırtı ortaya çıkarmıştı ve garnizon savunma hattını oraya çekemeyecek kadar güçsüz durumdaydı. Mehdi buradan saldırmaya karar verdi. 25 Ocak gece yarısında nehrin karşı yakasına geçti. Emirler'inin her birine talimatlarını verdi; Allah ve Peygamber adına zafer onların olacaktı. Ertesi sabah, şafak sökmeden yaklaşık iki saat önce, ay çoktan sarayın arkasına saklanmışken, Mehdi'nin onbinlerce vahşi askeri o çamurlu sırtı koşarak tırmandı ve garnizonun tepesine çöktü.

Gordon'ın ölümünün tam olarak nasıl gerçekleştiği hâlâ bilinmemektedir. Saraya tahkimat yapıp orayı son savunma noktası olarak kullanma fikrini kabul etmiyordu. Eğer şehir halkı ölecekse, o da onlarla birlikte ölecekti. Sonraları Bordeini Bey adındaki bir tüccarın anlattığı hikayeye göre, Gordon beyaz üniformasını çekmiş halde, sol elini kılıcının kabzasına koyup saray merdivenlerine dikilmiş ve karanlığa doğru uzun uzun bakmıştı. Etrafında gerçekleşen katliamın dehşet verici seslerini duyuyor olmalıydı. Merdivenlere hücum eden ilk Derviş'e karşı kılıcını çekmedi Gordon. Uzun bir mızrak göğsüne saplandı. Başı öne düştü. Şafağın sökmesine henüz bir saat vardı.

Aynı günün ilerleyen saatlerinde, Mehdi'nin Omdurman'daki kampına bir paket getirildi. Nehrin karşı kıyısındaki Hartum'da tecavüz ve katliam çılgınlığı hâlâ devam etmekteydi. Slatin, oradan gelen sesleri çadırından duyabiliyordu. Ardından paketi açtılar ve gururla, içindeki insan kafasını gösterdiler. Mavi gözleri kısmen açıktı ve saçları bembeyazdı. 'Kafir amcanın başı değil mi bu?' dediler. Slatin dehşet içinde, o başın Gordon'a ait olduğunu anladı. 'Ne olmuş ki?' diyebildi yalnızca. 'Görev başında hayatını kaybeden cesur bir asker o. Canını verdiği için ne mutlu ona. Çektiği acılar nihayet son buldu.'[26]

Albay Wilson'ın, *Talahawiyeh* ve *Bordein* adındaki Gordon'ın eski çarklı teknelerinde seyir halinde olan grubu 28 Ocak günü nehir boyunca çarpışarak Hartum'a ilerlemekteyken, bu olanların hiçbirinden haberleri yoktu. Wilson'ın Wolseley'den aldığı emirler Gordon'ı kurtarma teşebbüsünde bulunmaması, hatta yiyecek veya cephane bile götürmemesi yönündeydi. Yalnızca Mehdi'yi korkutmak için Sussex Alayı'ndan getirilen yirmi kadar kırmızı ceketli ile keşif ve gövde gösterisi yapacaktı. Wilson, kendisine verilen nahoş görevin, Gordon'a kurtarma harekatının oraya ulaşmasına iki ay olduğunu söylemek olduğunun farkındaydı.

Wilson'ın başına gelenler ise bundan bile daha nahoştu. Hartum'a yaklaştıkları sırada iki yandan çarklı tekne ile, nehir kıyısından ateşlenen yarım düzine sahra topu ve yerlilerin ateşlediği binlerce tüfeğin eşiğinden geçmek zorunda kaldılar. Mermiler, teknelerin çelik plakalarına tropik bir fırtına gibi yağarken, iki tekne de yollarına devam etti. Ardından Wilson, dumanların ortasında, Gordon'ın palmiye ağaçlarının üzerinden yükselen sarayını gördü. İlk başta gördüklerine inanamadı: sarayda Hidiv'in

[26] Slatin, *Fire and Sword*, 206.

kırmızı bayrağı dalgalanmıyordu artık. Onları karşılamaya gelen olmamıştı. Mesaj netti. Şehir düşmüştü. Kum tepeciklerinin üzerinde binlerce savaşçı bayraklarını savurmaktaydı. Tüfek ve top ateşi hızlandı. İki çarklı tekne bu mermi fırtınasının ortasında savaşarak geri dönüş yoluna koyuldular. Ardından çağlayanlara geldiklerinde iki tekne de hurdaya dönmüş ve Sudanlı tayfanın bir kısmı görevlerini terk edip Mehdi'ye iltica etmişti. Wilson ve diğer hayatta kalanlar 4 Şubat günü topallayarak Metamma yakınlarındaki İngiliz kampına geldiklerinde, yorgunluktan ve şoktan ötürü Wilson'ın benzi atmıştı. Bu durum kimseyi şaşırtmamalıydı - Wolseley hariç.

Korti'de ise sonunda Wolseley için her şey netleşmeye başlamıştı. İki adam, iki kafasız adam, hak ettiği başarıyı ondan çalmışlardı. İlki Gladstone'du. Kilise cemaati kılıklı aptal partisi yüzünden - Chamberlain gibi hırdavatçılardan bahsetme gereği bile duymuyordu - iki aylık önemli bir zaman dilimini yitirmişti. Buna rağmen Gordon'ı kurtaracak vakitleri olabilirdi. (Wolseley kendi kendisine birçok gerçeği göz ardı ediyor, yeterli sayıda deve alınmaması ve kırmızı ceketliler konusunda verdiği aptalca emirleri yok sayıyordu. Her halükarda Gordon zaten Wilson ile birlikte dönmek suretiyle garnizonu kaderine terkedip kendi kellesini kurtarmak fikrini kabul etmezdi.)

İkinci kafasız adam da Wilson'dı. Wilson Gordon'ı kurtarabilirdi. Keşke 21 ve 24 Ocak arasındaki o üç günü, Metemma'da eli ayağına dolaşmış bir halde kaybetmeseydi: 'bu adam bir daha asla aktif göreve getirilmemelidir... 25 Ocak günü Hartum'a kolaylıkla ulaşmış olabilirdi ve eğer öyle yapsaydı, Gordon hâlâ - büyük ihtimalle - hayatta olurdu. Ulu Tanrım, Gordon'ı ve *Hartum*'u kurtarmayı kıl payı beceremediğimizi düşünmek öyle korkunç ki.'[27]

Ancak Wolseley'nin kendisini yaralı bir adam olarak gördüğü gerçeği, kendi çıkardığı zorluklar konusunda sağgörülü davranmasına engel teşkil etmiyordu. Şubat ayı ortalarında durum hızla değişmekteydi. Hükümet onu Mehdi'yi 'ezip geçmeye' sevk ediyordu. Kızıl Deniz'deki Sevakin limanına, General Graham komutasındaki çok sayıda takviye kuvvet indirilecekti. Bu takviyeler Mehdi'nin Nil Nehri'nin doğusundaki kuvvetlerine saldırıp, onları etkisiz hale getirdikten sonra Berber'e doğru yapılacak intikal sırasında ana birlik ile birleşmek için kullanılabilirdi. Bu sırada sıcak mevsim yaklaşmaktaydı. 20 Şubat günü Wolseley iki ana kıtasına, taktik gereği Korti'ye çekilmelerini emretti. İki kıta da pek ileri gidememişlerdi. Başında Albay Redvers Buller'ın bulunduğu çöl kıtası, develerinin çoğu çöküp kaldığı ya da öldüğü için parça parça olmuş bir durumdaydı. Birliğin asıl komutanı olan General Stewart 19 Şubat'ta ölümcül bir yara almıştı ve birlik Ebu Klea ve Ebu Kru savaşları sırasında büyük kayıplar vermişti. Nil kıtası da komutanları General Earle'ü ilk çatışması sırasında kaybetmiş ve iki hafta içerisinde nehir boyunca yalnızca seksen kilometre ilerleyebilmişlerdi. Bu gidişle onlar Berber'e varana kadar, sıcak mevsim bastıralı iki ay geçmiş olacaktı. Haliyle intikal en kötü ihtimalle sonbahara kadar ertelenmek zorundaydı.

Dışarıdan göründüğü kadarıyla Wolseley'nin havası yerindeydi, her zaman olduğu

[27] Wolseley'nin günlüğü, 11 Mart 1885, Journal, 164.

kadar ukala ve agresifti. Çadırında yüksek sesle şarkı söylüyor ve ıslık çalıyordu. Gerçekte ise, günlüğünde gereğince belirttiği kadarıyla morali sarkaç gibi sallantıydaydı. Taktik gereği yaptıkları geri çekilme hamlesi 'kalbini kırmıştı'. Askerleri şanslarının kötü gittiğini, asıl savaştan kaçtıklarını ve bunların hiçbir amaca hizmet etmediğini düşünüyorlardı. Sıcaklık arttıkça ve kampı ölü deve kokusu kapladıkça, yazın gelmesinden iyice endişe duymaya başladı. Toz, sinekler ve akrepler, çadırlarına hapis olmuş bir ordunun hayatını cehenneme çevirecekti. Sonbaharın ve sonbahar seferinin gelmesini iple çekiyordu.

Küçük düşme tehlikesiyle yüzleştiğinde, eski agresifliği geri döndü. Mehdi'yle hesaplaştığı zaman, geri çekilme hamlesi dahil kendisinin küçük düşmesine sebep olan her şeyin bedeli faiziyle ödenecekti. Şubat ayındayken kaytardığı Hartum'a hücum planı, artık hayallerini süslemeye başlıyordu. 15 Eylül gününü, intikale geçeceği gün olarak belirledi. 11 Mart tarihinde 'zavallı, yaşlı ve aksak' Lord Granville'e gönderdiği telgrafta, kendisine Sudan Genel Valisi sıfatı tanınması için resmi izin istedi. Aksi yönde emir almadığı sürece kendisini bu sıfatla anacağını söylüyordu. 'Bu üslup Yaşlı Kedicik'in "kulaklarını dikmesine" sebep olacaktır: o diplomatik kulakların daha önce hiç böylesine bir emrivaki duyduğunu sanmıyorum... Gerçi daha önce askerler ile bu kadar muhatap olması da gerekmemiştir.'[28]

Mart ayının ortalarına gelindiğinde ise yeni bir endişe duyması için yeni bir sebep daha ortaya çıkmıştı. Londra'dan gelen telgraflara göre Rusya'nın Afganistan konusunda, dolaylı olarak Hindistan'ı tehdit eden planları vardı. Gladstone cesaretini yitirip sonbahar seferini iptal mi etmişti? 13 Mart günü Wolseley Hartington'dan endişe verici haberler aldı: Genel Vali yapılmayacaktı ve Hartington Graham'in Sevakin'den çekip Hindistan'a göndermekten bahsediyordu. Üç gün sonra Savaş Bakanlığı'ndaki bir arkadaşından gelen şahsi telgraf, kendisini hükümetin yine yüz seksen derecelik bir dönüş yapmasına hazırlamasını söylüyordu. Wolseley öyle bir şarlatanlar topluluğunun her şeyi yapabileceğini düşünürdü ama gelen darbe yine de canını yakmıştı.

Hartington 14 Nisan'da ona gönderdiği bir başka telgrafta 'İmparatorluk'un çıkarlarının' Sudan'dan çekilmeyi gerektirebileceğini bildirdi. Bunun üzerine gelen şahsi bir mektupta hükümetin 'Sudan seferinden caymak niyetinde olduğunu ve bunu yapmak için uygun bir bahane aradıklarından'[29] bahsediliyordu. Kısacası Rusya ile savaş da barış da yapılsa, Mehdi'ye karşı verilen mücadele sonlanıyordu. 'Tüm o acınası derecedeki ahmakça politikalarının arasından en kötüsü budur,' şeklinde olmuştu Wolseley'nin yorumu. Bunun kararını Hartum düştükten sonra vermemeleri 'gaddarlık ve aptallıktı'. 'Nasıl adamlara hizmet ediyordu böyle.'[30]

Birkaç hafta sonra Kahire'de Wolseley kendisine şöyle bir bilmece soruyordu. Neden Tanrı İngiltere'yi, Ebu Klea savaşında aldığı ölümcül yara ile iki gün sonra hayatını kaybeden kendi dostu Herbert Stewart'tan mahrum bırakmış, ve 'ak sakallı günahkar bunak & yalancı şarlatan Bay Gladstone'u almamıştı'? Bulduğu cevap, 'Tan-

---

Aynı eserde.
Wolseley'nin günlüğü, 14, 15 Nisan 1885, aynı eserde, 192-3.
Wolseley'nin günlüğü, 21, 24 Nisan 1885, aynı eserde, 196-8.

rının burnumuzu sürtmek için çok iyi bir sebebi var' ve Bay Gladstone 'bu berbat görev için seçilen bir iblis olmalı,'[31] şeklindeydi.

* * *

Kraliçe, Şubat ayı sonlarında Windsor Kalesi'ne dönmek için Osborne'dan ayrılırken, Sudan'a yelken açmak üzere olan pek kıymetli Bombacı Muhafızlar'ına son anda veda edebilecekti. Halen, neredeyse histerik denecek bir şekilde Gordon'ın yasını tutmaktaydı. 'Kraliçe *esefle düşünmektedir* ki, Gordon'ın masum, soylu ve kahraman kanı Bay Gladstone ve hükümetin vicdanlarına *bulaşmıştır*. Tüm bunlar Kraliçe'nin hasta düşmesine sebep olmuştur.'[32] Mart ayının başlarında, Gladstone'un Kabine'sinin Wolseley'i Genel Vali yapmama kararı almalarından ötürü Sudan meselesi hakkında şüpheye düştüklerini tahmin etmişti. 'Böyle meyus bir şekilde çalışmaları, beni yeni bir hükümet değişikliği önermeye teşvik ediyor. Eğer ipleri ellerine alacaklarsa, dürüst kalacaklar ve öyle acınası kararsızlıklar içinde boğulmayacaklarsa... O zaman koltuklarında kalmaları umurumda değil. Fakat onlara dair hiçbir güvenim, itimadım ve umudum kalmadı! Neden hem ülke içinde hem de dışında bu kadar saygınlıklarını yitirmişken görevde kalmaya uğraşıyorlar ki? Benim açımdan çok küçük düşürücü ve rezalet bir durum bu.'[33]

Nisan ayında Aix-les-Bains'de tatildeyken, hükümetin Sudan'dan çekileceği haberini aldı. Gladstone'a yazdığı mektupta 'Onca kan ve para akıtıldıktan sonra' bu kararın alındığını duymanın 'son derece acı verici'[34] olduğunu söyledi. Buna müteakip bir ay boyunca Kabine ile çatışma halindeydi, onlara 'neyin doğru olduğunu ve neyin İngiltere'nin şerefine layık olduğunu' anlatmaya çalıştı. 17 Mayıs günü Gladstone'un veliahtı Lord Hartington'a son kez, dokunaklı bir maruzatta bulundu. Söylediğine göre Gladstone'un kendi politikasını tersine çevirmesini: 'ikinci kez orduların vahşiler karşısında geri çekilmesini - çok yüksek ihtimalle kısa süre içerisinde tekrar geri göndermek üzere hem de - ve dünyanın dalga konusu haline gelmemize sebep olmasını gördüğüne' çok şaşırmıştı. Gladstone'un pılını pırtısını toplaması gerektiğine dair açık bir ima ile bitiriyordu sözlerini: 'durum kötüleştiğinde kendisi istifa edemezdi, ve böyle öngörü yoksunu, küçük düşürücü bir politikanın uygulandığını görmek onu derinden yaralıyordu'.[35]

Diğer her konuda Kilkenny kedileri gibi dövüşen ve hatta İrlanda mevzuu için kendi iplerini çekmeyi göze alan Kabine'nin, Sudan konusunda bu kadar kolay bir şekilde birleşebilmesi tuhaf görünebilirdi. Ancak Hartington bile Wolseley'nin yayılmacı politikasının iki sebepten ötürü işe yaramaz olduğunu itiraf etmek zorundaydı.

Öncelikle Rus tehdidi Wolseley'nin inanmak istediği üzere bir bahaneden ibaret değildi. Mart ayının sonunda Afgan krizinin patlak vermesinden itibaren Mayıs ayının ilk haftasına kadar Rusya ile savaş çıkması ihtimali yüksekti. Britanya, ordusunun yarısı (hem de en işe yarar yarısı) Sudan çöllerine gömülmüş haldeyken nasıl Orta Asya'da bir savaşa girişebilirdi? Aynı anda iki cephede savaşmak, İngiliz ordusu gibi

[31] Wolseley'nin günlüğü, 4 Haziran 1885, aynı eserde, 222.
Kraliçe'den Ponsonby'e, 17 Şubat 1885, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, II, III, 607-8.
Kraliçe'den Ponsonby'e, 1 Mart 1885, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, II, III, 616.
Kraliçe'den Gladstone'a, 17 Nisan 1885, aynı eserde, 638-9.
Kraliçe'den Hartington'a, 17 Mayıs 1885, aynı eserde.

küçük bir ordu için çok saçma olurdu. Sonradan, Afgan krizinin trajikomik bir hata olduğu ortaya çıkmıştı. Ruslar sınıra yakın bir yerdeki Pendjeh'te bazı Afgan kabile üyelerini öldürmüşlerdi ancak Herat'a yürümek gibi bir niyetleri yoktu. Yine de savaş korkusu Britanya Hindistanı'nın içini titretmişti.

İkinci ve daha ikna edici sebep ise Liberaller'e ve de Toriler'e göre kamuoyunun Gordon'ın intikamını almak yönündeki savaş arzusunu yitirmiş olmasıydı. Bu kahramanın hayatını yitirmesinden kaynaklanan korku spazmı, yerini böyle bir hamlenin zorluklarına karşı alınan soğukkanlı bakışa bırakmıştı. Gladstone Nisan ayında hükümetin Sudan ve Hindistan'daki kara ve deniz birliklerini finanse edebilmek için, Hartum'a yapılacak intikalin masrafları hariç fazladan on bir buçuk milyon sterlin'lik bütçeye ihtiyaç duyacağını duyurduğunda, halkın yayılmacı politika iştahı kapanmıştı. Hali hazırda hükümet gelir vergisini yüzde altıdan yediye çıkarmayı ve (Liberallerin bira fabrikalarındaki hisselerini daha da kötü duruma düşürerek) biraya yüksek vergiler getirmeyi planlıyordu. Wolseley'nin akıtmasına izin verilen kan ve para ile Mehdi'yi Sudan'ın sonsuz çöllerinde avlama şansı ne kadardı? Mart ve Nisan ayları boyunca Sudan'dan gelen haberler pek de cesaret verici değildi. Wolseley'nin iki kıtası Korti'ye çekilmek zorunda kalmıştı. General Graham'in ordusu hala Sevakin'de kapana kısılmış haldeydi, sürekli asker kaybetmektelerdi ve Mehdi'nin Kızıl Deniz kıyısındaki kaypak generali Osman Digna'yı ele geçiremiyorlardı.

Takvimler 22 Mayıs'ı gösterirken Gladstone iki haftalık bir tatil yapmak için Hawarden'a gittiğinde, Liberaller önlerini aylardır göremedikleri kadar net görebiliyorlardı. Gladstone Hartington'a hükümetin 1884 yılında iki hata yaptığını - bu iki hatanın da sorumlusunun Hartington olduğunu itiraf etmeye hazırdı. İlki, Sudan kıyısındaki Sevakin'e ordu göndermekti: ikincisi de Gordon'ı Hartum'a göndermek. Fakat hataların ikisiin de, tüm ülkenin rızası ile alınan kararlardan kaynaklandığı için 'affedilebilir' idi. Sudan'dan geri çekilme emri onaylanmış ve geri çekilme harekatı güvenli bir şekilde başlamış olduğuna göre, yurtdışı meselelerinde öncelik Rusların Afgan sınırında uslu durduklarından emin olmak, Fransa ve Almanya'yı da Mısır'ın maddi meseleleri konusunda aptalı oynamaktan vazgeçirmekti. Anavatanda ise İrlanda hükümetin işini iyice zorlaştırıyordu, fakat en azından zorlukları iki parti de paylaşıyordu. Toriler'in başı Lord Randolph Churchill ile (Hindistan'daki kaplan avından dönmüştü) dertteydi ve İrlanda mevzuu onları da Liberaller'i böldüğü derecede bölmekteydi. Bir sonraki genel seçimi Liberallerin kazanacağına pek şüphe yoktu, özellikle sonbahar geldiğinde yeni evrensel hane başı oy kullanımı sistemine dayanan demokratik sicil sayesinde çalışan fakir halkın Liberaller'i kurtarma şansı doğmuşken.

Fakat Parti'yi kim yönetecekti? Ocak ayında Whigler ve Radikaller Yaşlı Koca Adam'dan kurtulmak ve yerini Hartington'a vermek üzere bir komplo kurmuşlardı. Şimdi ise istifa tehdidini yerine getirmemesi için ona yalvarıyorlardı. Sudan krizini ustaca bir fırsatçılık ile, şahsına münhasır dehasını kullanarak bir ileri bir geri adım atmak suretiyle idare etmişti. Partinin İrlanda tarafından yok edilmesini önleyebilecek tek kişi oydu. Whigler ve Radikaller, onun hükümetindeki yerlerini koruyabilmek için

tükürdüklerini yalıyorlardı. Seçim arefesinde onları terk eder miydi?

Gladstone Hawarden'da, bir tay misali yerinde duramıyordu. On gün önce istifa etmekte kararlıydı. Tek mesele ne zaman istifa edeceğini seçmekti. Bu hafta mı? Gelecek hafta mı? Şimdi ise kendisini koltuğunda tutmak için yapılan fedakarlıkları gördükçe bir süre daha yerinde kalmayı kabul etmişti. Hayal kırıklığı yaşıyordu tabii - fakat Eddy Hamilton'ın sandığı kadar değildi. Kendisini kadere teslim edecekti. Tanrı böyle istiyordu.

Belki de güneş Hawarden'daki büyük meşelere indirdiği baltasının üzerinde parlarken, Başbakan idolü olan Tennyson'ın Ulysses'indeki şu satırları düşünmekteydi:

> Artık biz eskiden yeri göğü titreten
> O güç olmasak da; biz, yine biziz, biziz.

'Allah uludur, Muhammed onun kuludur.' Sudan'da Mehdi Muhammed Ahmed, Allah'ın isteğine uymayı Gladstone'un bulduğundan çok daha kolay görüyordu. Hartum'un düşüşünden bir gün sonra zaferinin sonuçlarını teftiş etmek üzere Omdurman'dan karşı kıyıya, baş yardımcısı Halife Abdullahi ile birlikte geçti. İki adamın yüzünde de hiçbir duygu emaresi yoktu.

Bir önceki sabah, kaderine mahkum edilen garnizondaki 30000 sivil ve 6000 askerin en az 4000'i katledilmişti. Ölümüne delik deşik edilen ve ayinsel biçimde kafaları kesilen insanların cesetleri şehrin her yerine yayılmış haldeydi. Hayatta kalanları altın ve gümüşlerini nereye sakladıklarını söylemeye kırbaç yoluyla ikna etme çabaları devam etmekteydi. Mehdi adamlarına öldürme işini ve binalara zarar vermeyi bırakmalarını, bunların Allah yolunda kullanılacağını söyledi. Tüm ganimet Mehdi'nin hazinesine aktarılacak ve ihtiyacı olanlar için muhafaza edilecekti. Şehir sakinlerinin eşleri ve kızları köle olarak dağıtılmıştı, en genç ve seçilmeye müsait olanları da Mehdi ve Halife için ayrılmıştı.

Mehdi, Gordon'ın ölümünden esef duyduğunu söylüyordu. Emirleri, tıpkı diğer Hristiyanlar'a yaptığı gibi Paşa'nın canını bağışlayıp onu hak yoluna döndürmek yönündeydi. Fakat Gordon'ı öldürdüğünü iddia eden adamı bağışladı ve Gordon'ın cesedine saygısızlık yapılmasını engellemek için herhangi bir tedbir almadı. Ertesi gün, beyaz üniforması üzerinden çıkarılan, başı kesik cansız ceset saray bahçesinde bırakılmış, yanından geçen her kabile üyesi tarafından liğme liğme edilmişti. Şimdi ise öylece bir kuyuya atılmıştı. Kafası ise bir ağaç dalına geçirilip, tanınmaz hale gelene kadar taşlanmıştı.

Wilson'ın çarklı tekneleri *Bordein* ve *Talahawiyeh*'nin, Hartum'un düşüşünden iki gün sonra geri püskürtülmesi Mehdi'nin zaferini garantiledi. Kafirler kaçmışlardı. Camide inananlara verdiği haber bu şekildeydi. Peygamber'den aldığı o resmedilesi vahiye göre, o teknelerin tayfalarının çölde susuzluktan ölmeleri için Allah onların su keselerini deldiğini de konuşmasına ekledi. Birkaç hafta sonra adamları tarafından ele geçirilen *Bordein* gemisi Hartum'a döndüğünde bu hikaye doğrulanmış gibi görü-

nüyordu. Peygamber bizzat dünyaya gelip kafirleri alevden kılıcıyla falakaya yatırsa, Mehdi'nin askerlerinin - yani *Ensar*'ın (yardımcı) - gözleri ancak bu kadar kamaşabilirdi. Kazandıkları zaferin kat'iliği insanların nefesini kesmiş, en şüpheci olanların dahi gizli şüphelerini ortadan kaldırmıştı.

Mehdi hiç şaşırtmıyordu. Tıpkı vaat ettiği gibi kafirler uzağa sürülmüştü. Allah'ın izni ile Ensar Sudan'ın başkentini, tüm topları ve barutu ile birlikte, hem de neredeyse hiç kayıp vermeden fethetmişti. Sudan'da Mısır'ın hüküm sürdüğü bölgenin neredeyse tamamını, hâlâ Sud'un büyük bataklıklarının doğal koruması altında olan garnizonların komutasında olan Emin Paşa'nın (sonradan Müslüman olan Alman doktor Eduard Schnitzer'ın) yönettiği en güneydeki Ekvatorya vilayeti hariç kontrol ediyorlardı. Artık Mehdi'nin planlarının ikinci kısmını uygulamaya koyup kutsal savaşı, cihadı hâlâ eskisi gibi yaşayan Müslüman dünyasına ve daha da ötesine yaymanın vakti gelmişti.

Cihadın bariz hedefi Mısır idi. Sudan'a zulüm eden ve kafirlerle işbirliği yapan Hidiv ve diğer 'Türkler' daha da tiksindiriciydi. Zamanı geldiğinde Mehdi, 'Mısır Valisi' diye hitap ettiği Tevfik'e yazdığı mektupta onu içinde bulunduğu vahim ruhani vaziyet hususunda uyardı. Kendi kutsal görevinden ve Tanrı sayesinde kazandığı zaferlerden tekrar tekrar bahsetti. Dünyayı yönetmek onun kaderinde vardı. Tevfik cihada katılmaya ve kafirlere karşı işbirliği yapmaya davet ediliyordu. Yoksa Mehdi Mısır'ı işgal edecekti. Aslında kuzeydeki orduların - Nil Nehri'ndeki ve Kızıl Deniz'deki - ikisi de henüz böyle bir sefere çıkacak kadar güçlü değildi. Hastalık, firar ve para sıkıntısı Mehdi'nin o kum harabelerindeki ordusunun elini kolunu bağlamıştı. Şimdilik tek yapılacak şey Wolseley'nin kıtalarını Mısır sınırındaki Nil Nehri'ne doğru kovalamak ve Graham'in kuvvetlerini çöl üzerinden Sevakin'e yönelmeye zorlamaktı.

Daha zayıf durumda olan hedefler ise hala Habeşistan sınırlarında ve ötesindeki yıkık dökük, devasa Hristiyan imparatorluğunda tutunmaya çalışan Mısır garnizonlarıydı. Hartum'un düşüşünden sonra Mehdi, Etiyopya Negus'u (İmparator) Yohannes'a yazdığı mektupta barış yapmayı teklif ediyordu. Ona, bin ikiyüz yıl önce Etiyopyalılar'ın Halife Ebu Bekir'i bağrına bastığını hatırlattı ve Etiyopya Negus'unun Müslüman olduğunu iddia etti. Yohannes'ın da aynı yolu izleyip, inananların cübbesini giymesini önerdi. Yoksa onun toprakları da işgal edilecekti. Hali hazırda Mehdi'nin ordusu Sennar ve Kassala'daki Mısır garnizonlarını kuşatma altına almaktaydı. Bir sonraki aşama, Mısır'ın ele geçirip Sudan'a dahil ettiği Mavi Nil'den, Habeşistan dağlarının eteklerindeki Kızıl Deniz'de yer alan Masava'ya kadar olan hilal şeklindeki tüm bölgeyi geri almaktı olacaktı. Fakat Yohannes'dan Ebu Bekir zamanlarında olanların hiçbir yansıması görülmemiş, cevabı dağ eteklerinin ötesindeki büyük mahfuz yerlerden gelen meşum bir sessizlik olmuştu.

Binlerce tutsağın ölümüne sebep olan karahumma, dizanteri ve çiçek salgınlarına rağmen (şüphesiz bu da Tanrı'nın adaletiydi) Hartum ve Omdurman vahalarında yaşamanın bazı mükafatları vardı. Pek tabii İslam kanunları olan *şeriat*ın katı kuralları esnetilmiyordu. Tütün içmek yasaktı ve kırbaç cezası gerektiriyordu (seksen kırbaç);

tıpkı alkol (yüz kırbaç) ve dans kabilindeki adetsel zevkler gibi; ve küfür etmek her küfürlü kelime başına seksen kırbaç ile cezalandırılıyordu. Hartum artık baştan aşağı arındırılmıştı. Gordon'ın sarayındaki yozlaşmışlığın her bir izi kısa süre içinde, saray merdivenlerindeki kan izleri gibi silinip gitmişti. İşte Halife Abdullahi şehrin yağmalanması sırasında aldığı beyaz tenli kızlardan oluşan haremini buraya, oymalı ahşap pencerelerin ardına kurmuştu. Emirler'den diğer ikisi, diğer en iyi ikametleri kapmışlardı: Halife Şerif Katolik misyon merkezini, Halife Ali de zengin bir tüccarın evini almıştı. Yunanlılar'a ve Kıptiler'e ait olan lüks evler de sıradan askerlerin eline düşmüştü. Şüphesiz ev eşyalarını yakacak olarak kullanmak işlerine gelmiş, altın sırmalı kumaşlar da cübbelerine güzel yama olmuştu.

Mehdi ise, şehrin karşısındaki Omdurman'ın büyük camisinin yanında yer alan mütevazi evinden dünyaya evrensel görevini duyurmaya devam ediyordu. Tanrı'nın Seçtiği Kişi idi o, dünyayı günahlarından arındırmaya gelmişti. Dışarıdan bakıldığında hayat tarzı basitlik üzerine kurulmuş halde devam ediyordu. Camide kürsüye çıkıp vaaz vereceği zaman hâlâ yamalı cübbesini giyiyordu. Rudolf Slatin gibi onu hakir gören Avrupalı tutsaklar ve Joseph Ohrwalder adındaki bir rahip pek tabii bunun göz boyama olduğunu söylüyorlardı. Yakın çevresindekilere teşkil ettiği tek örnek sefahat içinde yaşamaktı. Slatin'in zincirleri çözülmüş ve Halife Abdullahi'ye hizmetçi olarak verilmişti. Haziran ayında bir gün, efendisinden Mehdi'nin hasta olduğunu öğrendi. İlk başta pek umursayan olmadı; onlara kendi hayatının tıpkı Peygamber'inki gibi devam edeceğini ve Mekke, Medine ve Kudüs'ün fetihlerini tamamlamadan son bulmayacağına dair tekrar tekrar teminat veren Mehdi'nin ta kendisi değil miydi? Bir süre sonra müminlere, Mehdi'nin onların duasına ihtiyaç duyduğu söylendi. Karahumma hastalığı kapmıştı.

Birkaç gün sonra 22 Haziran tarihinde, Halife Abdullahi camide bulunan şok içindeki cemaate Tanrı'nın emrini iletti. İki gözü iki çeşme halde Mehdi'nin kürsüsüne çıktı. O an orada bulunan Slatin'e göre, bağırarak şunları söyledi:

> Mehdi'nin dostları! Allah'ın iradesi değiştirilemez. Mehdi yanımızdan ayrılmış ve onu sonsuz huzurun beklediği cennete gitmiştir. ... Bu hayatın güzellikleri kalıcı değildir. Öyleyse Mehdi'nin dostları ve müritleri olmuş olma şerefine sıkıca tutunun ve size gösterdiği yoldan azıcık bile olsa sapmayın. Siz Mehdi'nin dostlarısınız, ve ben de onun Halife'siyim. Bana sadakat yeminlerinizi edin.[36]

On binlerce kişi, Mehdi'nin halefi olan Halife Abdullahi'ye sadakat yemini etti.

Üç Halife'nin arasından en mütevazi geçmişe sahip olan ve Emirler arasında en az desteği alan oydu. Yine de onun hak iddiası en ön plandaydı. İki yıl önce Mehdi onu kıdemli Halife yapmış, Muhammed'e hizmet eden Ebu Bekir'e benzetmişti. Diğer iki Halife - Mehdi'nin ilk öğrencilerinden gelen Ali, ve Mehdi'nin kendi ailesinden olan

[36] Slatin, *Fire and Sword*, 231.

Şerif - ikinci planda tutulmuşlardı. Onlara ait olan ve sırasıyla Kızıl Bayraklı ve Yeşil Bayraklı Ensar orduları, çeşitli vilayetlere dağıltılmıştı. Başkomutan olarak Abdullahi, Siyah Bayrak taşıyan kendi adamlarını stratejik biçimde Omdurman'da tutuyordu. Bu yüzden şimdilik hilafet hakkına karşı çıkılamasa da, Sudan'ın hem içinde hem de dışında bir çok düşmanı vardı.

* * *

Hartum'un düşüşünden sonraki birkaç ay içinde, Yukarı Nil'den Kızıl Deniz'e ve ekvatorun ötesine uzanan muazzam bölgeye büyük değişimler gelmişti. Şans eseri, Mehdi'nin ölümü Mısır İmparatorluğu'nun güneydeki ganimetlerini ele geçirmek üzere dört taraftan başlatılan bir paylaşıma denk gelmişti. Mehdi'nin askerleri doğuya doğru ilerledikçe ve İngilizler kuzeye doğru geri çekilirken, iki diğer Avrupalı güç İtalya ve Fransa üstünlük sağlamak için Etiyopya ile yarışmaya geliyorlardı. Dahası Doğu Afrika'da, ekvatorun ötesinde, bir başka paylaşım daha meydana gelmekteydi: Almanya iç kesimlere doğru, üzerinde uyuşuk bir Şark sultanlığı olan ve yirmi yıldır Britanya'nın gayri resmi imparatorluğunun parçası olan Zanzibar'ın hak iddia ettiği yerleri almaya yönelmişti.

Tüm bunların üstüne, İngiliz imparatorluğunda kimsenin öngörmesinin mümkün olmadığı bir değişiklik gelmek üzereydi. Gladstone'un hükümeti tahtından düşmüştü. 8 Haziran tarihinde, Mehdi'nin ölümünden iki hafta önce, Liberal hükümet biraya uygulanacak fazladan vergi konusundaki bir bütçe ıslahı oylamasını kaybetmişti. Tek başına düşünüldüğünde bu mesele önemsizdi, her telden çekişmelere maruz kalarak güçsüzleşen Gladstone'un Kabine'si, istifa fırsatını havada yakalamıştı. Yenilenmiş bir halde geri döneceklerdi. Bu sırada Lord Randolph Churchill yüzünden zayıf düşen Toriler, davulun sesinin uzaktan hoş geldiğini anlayacaklardı.

Yeni Başbakan'ın ise farklı fikirleri vardı. Her ne kadar gönülsüz bir emperyalist de olsa, Afrika'daki İngiliz İmparatorluğu'nu büyütmek adına uzun vadede çağının en büyük adımlarını atan İngiliz vatandaşı, bu adam olacaktı.

16. BÖLÜM

SULTAN'IN BAYRAĞI

İngiltere, Zanzibar ve Doğu Afrika
8 Haziran - Aralık 1885

'Artık parya takımında olmaktan bıktım.
Üstün ırkın bir parçası olmak istiyorum.'
Carl Peters

Yeni Başbakan'ın İmparatorluk konusunda kayıtsız olduğunu söylemek az bile olurdu. Salisbury'nin üçüncü Marki'si Robert Cecil, duygularını belli etmekten ne şekilde olursa olsun uzak biriydi. Süregelen imparatorluk hevesi tüylerini diken diken ediyordu. Kendisine tütsüler ve mumlar -veya demokraiye güven- kadar yabancı olan bu konu, 'iyimserlik' dediği sapkınlığın bir parçasıydı.

Salisbury, Londra'nın yakınında bulunan büyük Rönesans sarayı Hatfield'de yetişmişti. Ailenin ikinci oğluydu; Jannsen ve Geeraghts'ın şaşırtıcı fotoğraflarında gördüğümüz tozlu koridor ve kamaralardaki ciddi, yalnız, annesiz bir oğlan. Eton'da zorbaların işkencelerine maruz kaldı ve Hatfield'a sığındı. Burası, Kraliçe Elizabeth adına İngiltere'yi yöneten ve üç yüz yıldır da oradan kazandıklarını yiyen ailesi Cecil'lerin evi idi. Ailesi olmasaydı, heralde bir bilim adamı ya da mucit olurdu; ana galerinin altına bir laboratuvar yapmıştı. Öte yandan daha çocuk denebilecek bir yaşta iken babası ona Parlemento'da bir koltuk verdi. Liderlik hakkını çantada keklik sayıyordu. Ne de olsa bu onun göreviydi ve karşılığında teşekkür beklemiyordu.

Bazen Salisbury alaycı bir edayla konuşurdu ve politik iddialar savurmaktan, kibirlerinden ötürü şovenlerle dalga geçmekten, emperyalizmin 'kabadayı'larını alaya almaktan ve riyakarlıklarından ötürü Radikallerle alay etmekten acı bir keyif duyardı. Şüpheciliği ve kötümserliği yeterince gerçekti. İngiltere'nin dünyayı yönetme anlamındaki kutsal misyonuna daha az inancı olan başka bir Başbakan olamazdı. Haziran 1885'in ilk haftasında, gücü tek başına eline almaktan kaçınmıştı. En iyi ihtimalle acı ve utanç verici buluyordu bunu; o anda bir Tory hükümeti ihtimali, kendi deyimiyle, 'katlanılmaz'dı.[1]

[1] Salisbury 7 Haziran, 1885, Leydi Gwendolen Cecil, *Salisbury*, III, 133.

Sorun, Gladstone'un görevden ayrılan hükümetinin kasabalarda ve kırsaldaki mal sahibi tüm erkeklere oy hakkı veren bir reform tasarısı geçirmesinden kaynaklanıyordu. Yeni bir seçmen kütüğünün hazırlanacağı Kasım ayına kadar genel seçim yapılamazdı. O zamana dek Tory hükümeti, bir çivi yatağı üzerinde sıkışıp kalır, kalıcı bir azınlıkta sınırlanır, istedikleri yasaları geçiremez, ama belki de İrlanda'ya uygulanacak bir Taahhüt Yasası'nın kınamalarına maruz kalırdı. Bu sırada Liberaller de rahat bir nefes alırdı. Genel seçimlerde yeni işçi sınıfından iki milyon seçmenin dalgası, büyük ihtimalle onları yeniden iktidara iterdi.

Yanılsamalardan böylesine uzak duran Salisbury, neden Westminster'deki bu çivi yatağına düşüvermişti? Onu bu göreve kim ikna etmişti?

Gladstone hükümeti 8 Haziran'da birdenbire ortadan kayboldu. Güçlü bira ve likör lobisini küstürmekten çekinen Liberal destekçilerinden daha duyarlı olan bazıları, Bütçe'nin bira ve alkollü içkiler üzerindeki yeni vergilerini sineye çekmeyi reddetti. Gladstone ile Kabine'si, istifa etme fırsatını memnuniyetle değerlendirdi ve Kraliçe de aynı memnuniyetle kabul etti. Elbette Gladstone, Balmoral'a gelip istifa nedenini bizzat açıklamayı reddettiğinde Kraliçe kendisine bir azar çekti. O tiksinç Ascot Haftası'nda kasaba züppe at yarışı hayranlarıyla doluyken *Kraliçe'nin* Windsor'a gelmesini beklemesi fazlasıyla düşüncesizceydi. Kraliçe '48 yıllık saltanatı boyunca sağlığı ve gücü en ağır şekilde zorlanmış, ve ... daha genç biri veya bir erkek gibi oradan oraya koşacak durumda olmayan, artık değil 60, neredeyse 70 yaşında bir hanımefendi,'[2] olduğunu söyledi, değil yetmiş, neredeyse seksen yaşına gelmiş olan Gladstone'a.

Bu sefer oradan oraya koşacak kişi elli beş yaşındaki delikanlı, Lord Salisbury idi. Tory Partisi'ndeki makamı reddetmeye karar vermişti, ama en azından durumu Kraliçe'ye açıklamak için Balmoral'a gitme cesaretini göstermeye hazırdı. Huyu gereği tek başına ve kimliğini gizleyerek yolculuk ediyordu. Highland Express'te birinci sınıf bir yataklı vagona atladı, sonra gün doğar doğmaz üçüncü sınıf bir vagona geçti, ve her İskoç istasyonunda trene binen gazetecilere izini kaybettirdiğini görmekten keyif aldı. Asil bir adamın bir kabadayıyı geçiştirmesi gibi o da basını başından savmıştı. Neyse ki o sıralar İngiliz halkı onun yüzünü bilmediğinden biraz daha rahattı, oysa Disraeli hükümeti sırasındaki birkaç yıllık Dışişleri Bakanlığı görevi de dahil, tam otuz iki yıldır politika alanında görev yapmaktaydı. Yakında onun özellikleri de, birlikte karikatüristler için hoş bir karşıtlık sundukları Gladstone'unkiler kadar meşhur olacaktı: Gladstone, kartal gözlü, her an saldırıya hazır pençe ve gagasıyla kuşların kralıydı; Salisbury ise kabarık yeleli aslan başıyla hayvanların kralıydı, ama görünüşe göre genelde kendi dünyasında yaşayan bir aslandı.

Kraliçe Balmoral'da, ona tabi olan tüm vatandaşlarının sadakatine oynadı. Ayrıca, Salisbury'nin halkın tahmin edemediği bir yönüne dikkat çekti: Salisbury'nin onun kadın yönüne beslediği çocuksu bir yiğitlik. Kraliçe Salisbury'nin sanki elleri arkasında bağlı halde araba sürmeye çalışan bir adam gibi, gücü olmaksızın sorumluluk sahibi

[2] Kraliçe'den Gladstone'a, 11 Haziran 1885, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, II, 662.

olacağı, can çekişse de yine de düşmanca bir tavır içindeki Parlemento'ya göğüs germe görevinden korktuğunu biliyordu. Ama durum kendisi çok daha kötüydü! İmparatorluğunun baştan savma işleri için kendini sorumlu tuttuğu kulağa absürt gelse de doğruydu. Salisbury'nin Kraliçe'nin Gladstone ve Radikallerden kurtulmayı ne kadar çok istediğini biliyordu, ama ona başka konularda da güveniyor oluşuna şaşırmıştı.

Dış ilişkiler onun uzmanlık alanıydı, ve Kraliçe'nin Rusya ile dengesiz Çar konusundaki derin kuşkularını paylaşıyordu. Şimdi Panjdeh Krizi'nin tol açtığı anlaşmazlıkların hiç de çözümlenmiş olmadığını bizzat Kraliçe'nin ağzından duymuştu (daha sonra gizli belgelerle doğrulanmıştır). Türkler'in Alman yanlısı ve İngiliz karşıtı bir ittifaka katılacağı ve Konstantinopolis'teki Boğazları kapatacağı bekleniyordu. Üstelik Bismarck, Lord Derby'nin Angra Pequena konusundaki beceriksizliğinden şikayetçiydi. Şimdi Bismarck, İngiltere'nin Mısır üzerindeki kontrolünü baltalamak için Fransa ile el ele vermeye kararlı görünüyordu. (Birkaç gün sonra Salisbury keder içinde, Liberaller'in o kıymetli Avrupa 'uyumu'nun böyle bir şey olduğunu söylemişti. 'Avrupa kıtasını İngiltere'ye karşı birleştirmeyi başardılar işte.')[3] Kısacası Kraliçe, gezgin şövalyesini arayan genç bir kız misali, umutlarını Salisbury'ye bağlamıştı. Bir zamanların muazzam İmparatorluğu hem içerden hem dışardan düşmanlarla kuşatılmıştı. Böyle bir zamanda onu nasıl yalnız bırakabilirdi? Salisbury, Liberal çoğunluğun Parlamento'da adil davranmasını şart koşan bir sözleşme yapmasına rağmen, Kraliçeyi karşı konulmaz buluyordu.

Sıcak hava dalgasına ve o at yarışı meraklısı berbat kalabalığa rağmen Kraliçe, Gladstone'la herhangi bir anlaşma yapılmadan evvel Windsor'a gelmek zorunda kaldı. Salisbury'nin hiç hoşlanmadığı bir görevi vardı: pişkin meslektaşlarına Kabine'de ne görev vereceğine karar vermek. Diğer adamların görev iştahı onu her daim şaşırtmaya ve tiksindirmeye devam etti. Halk onu kimseye güveni olmayan biri olarak tanıyordu. Ne zaman bir bkanlık kursa, Tory'lerin Carlton Kulübü'nün, 'beslenme vakti gelmiş Zooloji Bahçeleri gibi' olduğunu söylerdi. Aslında Salisbury'nin güvensizliği insan doğasının tehlikeli masumiyetini gizliyordu. Bu durumda, Avam Kamara'sına Northcote'un liderlik yapması durumunda Randolph Churchill'in görevini kabul etmeyeceğini öğrenmek onu şoke etmişti. Randolph suratını asıp Hindistan Bakanlığı'nı kabul etmeden önce Salisbury, eski dostu Northcote'u kurban ederek onu Lord Iddesleigh olarak Lordlar Kamarası'na sevk etmek zorunda kalmıştı.

Nihayet 24 Haziran'da, göreve gelen ve görevden ayrılan Kabineler, Paddington İstasyonu'ndan trenlere bindi ve el öpme ve makam mühürlerini teslim etme törenlerini gerçekleştirmek üzere Windsor'a doğru yola koyuldu. *The Times* gazetesine göre, karşıt yönlerden gelen iki özel tren Windsor istasyonunun birkaç yüz metre ötesinde karşılaşmıştı. Bir karikatürist için armağan niteliğinde, güzel bir manzara olmalydı, Geliş Treni ve Gidiş Treni: Gladstone, Chamberlain, Granville ve ekibi, mühürlerini teslim ettikten sonra keyif içinde Londra'ya doğru yola koyulmuşlardı; Salisbury keder içinde ofisine çekilmişti; uzun bir bacanın ardında ironik bir biçimde bir düzine silindir Liberal şap-

[3] Leydi Gwendolen Cecil, III, 133.

kası yükseliyordu, bir başka uzun bacanın arkasında da bir düzine silindir Tory şapkaları toplanmıştı. Ama Salisbury'nin şüpheleri bir kazandan yükselen buhar misali buharlaşıp uçmaya başlamıştı. Kabine'nin geri kalanı, tez canlı Lord Randolph Churchill bile, el öpmeleri tamamlayıp Gladstone'un teslim ettiği mühürleri aldıktan sonra sükunet içinde istasyona geri döndüler. Salisbury, Kraliçe ile uzun uzun konuşmak üzere orada kaldı.

Kısa boylu tıknaz Kraliçe ile uzun, paytak yürüyüşlü başbakan Başbakan'ın, görünüşleri kadar mizaçları da farklıydı. Kraliçe tutsak, Başbakan ise duyguların ustasıydı. Yine de, diğer yönlerden iyi bir ikili olmuşlardı, Kraliçe ile Melbourne gibi bir bir büyücüden, ya da Disraeli gibi bir ilgi delisinden daha dengeliydiler. Romantik bir yurtseverlik, mütevazi bir Tanrı inancı, demokrasiden duydukları hayal kırıklığı gibi birçok ortak yönleri vardı. Ayrıca birbirlerinin farklı yönlerine de saygı duyuyorlardı. Kraliçenin nevrotik kalabalık korkusu, devlet etkinliklerinde başlıktan daha soylu bir şey takmayı reddetmesi, hatta bakanlarını Balmoral'a sürüklenme alışkanlığı bile Salisbury için son derece kabul edilebilirdi. Kraliçe'nin dış ilişkilere karşı yoğun ilgisi onu şaşkına çevirmişti. Dışişleri Bakanı'nın işlerini de kendisi yürütecekti. Makam kritik önem taşıyordu ve hiçbir meslektaşına bu makamı emanet edecek kadar güvenmiyordu. Kraliçe bu plandan memnun görünüyordu. Söylemesi nezaketsiz kaçsa da, Kraliçe'ye onunla dış ilişkiler hakkında konuşmanın tıpkı bir erkekle konuşmak gibi olduğunu itiraf etti.

Lordlar Kamarası'nda Muhalefet Lideri olarak Salisbury, son beş yıldır Afrika'daki 'bocalama ve tutarsızlık' için Liberaller'i azarlayıp durdu. Önce Transvaal'de Boerler'le savaştıkları, sonra da içler acısı bir yenilginin ardından ülkeyi terkar onlara verdikleri için onlarla alay etmişti. Arabi ortaya çıkana kadar Mısır'a müdahale edemedikleri için yine onlarla alay etmişti. Hepsi bir yana, Sudan'dan 'sıvıştıkları'[4] için yine onlarla dalga geçmişti. Gordon'a yardım göndermeyi ertelemeleri aptallıklarının zirvesiydi. Tüm bu noktalarda Kraliçe'yle ve belki de ona tabii olanların çoğuyla aynı görüştelerdi. Kendi partisinin politikasının kararlı, tutarlı ve aynı zazmanda sağduyulu olacağına dair Kraliçe'yi temin etti.

Fakat bu sağduyulu politika 1885'in tehlikeli rakipleri arasında nasıl izlenecekti? Salisbury ertesi gün kendi idari makamını Downing Caddesi'ne değil (burası yeni Hazine Bakanı Lord Iddesleigh'e verilmişti), Dışişleri Bakanlığı'ndaki eski görev yerine taşıdı. Makamını 1880'de Ganville'e devretmeden evvel burada, muhteşem merdivenlerin üstünde, Britanya ile deniz tüccarlarının resmini geçince, St James Parkı'na bakan büyük odada görev yapıyordu. Salisbury, şimdi 1885'te, Dışişleri Bakanlığı'nın tek gözlüklü yetkilileri tarafından bilgilendirildiği günlere bakınca her şey ne kadar da farklı görünüyordu. Beş yıl önce, neredeyse kimse Afrika hakkında tek kelime duymamıştı. Şimdi ise kıtayı pasta gibi dilimlemek için koşuşturuyorlardı ve ne zaman Afrika'nın bir kısmının paylaşımında düzen sağlansa, başka bir yerinde nahoş bir Paylaşım daha patlak veriyordu.

Dışişleri Bakanlığı'ndaki, Britanya'nın pastanın en iyi dilimlerini elde etmesini sağlamakla görevli olan kişi, yakın bir tarihte Afrika departmanının başkanlığına atan-

[4] Kennedy, *Salisbury*, 153.

mış olan Sör Percy Anderson idi. Salisbury onu tanırdı ve severdi. Afrika kıtasına ve orada servetler kazanan İngiliz iş adamlarına (Salisbury onlaara 'korsanlar' derdi) karşı genel bir hoşnutsuzluğu da kapsayan birçok önyargıyı paylaşıyorlardı. Bu anlamda iki adam, dönemin toprak sahibi ve profesyonel İngiliz sınıflarının tipik bir temsili idi.

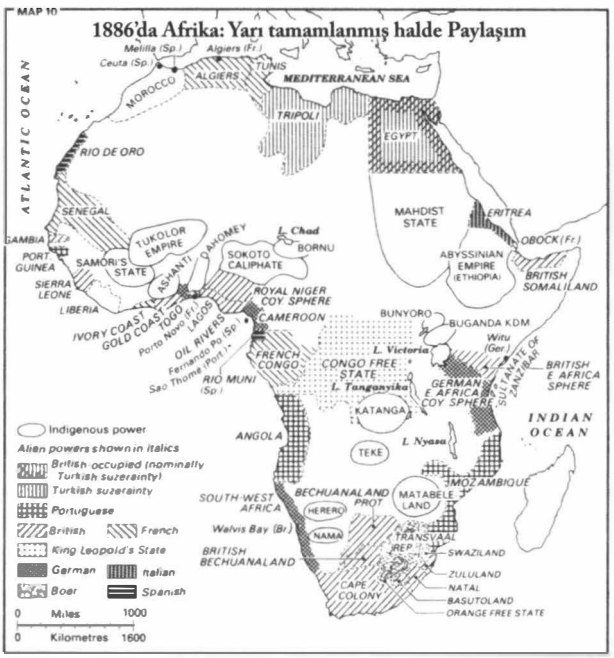
Anderson, Britanya'nın ucuz ve basit yetkilerini sorumsuzca kullanmasının -gayrıresmi imparatorluk- Afrika'da son bulmak üzere olduğunu ilk fark edenlerden biri olduğunda, sıradışı olduğunu kanıtladı. 1883'de, Konsolos Hewett'in daha önce belirtilen Nijer ve Oil Rivers'ı bir manda haline getirme planını destekliyordu. Plan, Lord Granville ve Gladstone'a rağmen, onlar ve Kabine tarafından kabul edildi. Kamerun'da aynı girişime Bismarck engel olmuştu. Ancak, Nijer'de ve Oil Rivers'ın geri kalanında George Goldie'nın yardımıyla, Anderson'un politikası hepsini geride bırakmıştı. Anderson, ikinciliği Leopold'a bırakarak, Berlin'deki Batı Afrika Konferansı'nın asıl galibi oldu.

Haziran 1885'te Anderson'un tek taraflı gözlüğü Afrika'nın karşı tarafında, Boynuz ile Portekiz kolonisi Mozambik arasındaki Doğu Afrika kıyısına odaklanmıştı. Burası, yeni bir Paylaşım'ın, sözde yeni bir El Dorado'nun odak noktasıydı. Sorun, birinci dereceden bir diplomatik bulmaca idi. Asıl soru da buradan doğuyordu. Eğer Paylaşım kaçınılmazsa, İngilizler'in Afrika'daki öncelikli çıkarları nelerdi ve hangi İngiliz çıkarları gözden çıkarılabilirdi?

Dışişleri Bakanlığı'ndaki ve gerek Tory gerek Liberal Parlemento'daki herkesin olduğu gibi, Anderson'un da başlangıç noktası, İngiltere'nin Mısır'daki içler acısı durumuydu. Fransızlar, İngilizler'in ikili kontrol düzenini tekrar getirmeyeceklerini fark ettiklerinden beri Mısır, İngiltere'in stratejik, diplomatik ya da askeri her adımında ayak bağı olur olmuştu. Ancak her neye mal olursa olsun, Mısır'ın emin ellerde olması gerekiyordu. Mısır 1869'da Kanal'ın açılışıyla Hindistan ile Uzak Doğu arasındaki ana nakliye rotasındaki yerini aldığından beri, ülkenin güvenliği Britanya'nın en hayati stratejik çıkarlarından biri olagelmişti. Mısır bağımsızlığını İngiliz denetimi altında ne zaman sağlayabilirdi? Uluslararası durumlar öylesine karmaşıktı ki o mutlu gün hiç olmadığı kadar uzaklarda görünüyordu. Mısır ekonomisini düze çıkarmak için yaptıkları her bir adımı Fransızlar'ın çocuksu bir kararlılıkla sabote etmesi, ülkedeki İngiliz kontrolünü daha da zayıflatıyordu. Böylelikle iki tatsız sonuç doğuyordu.

Birincisi, Britanya finans müzakerelerinde dürüst bir simsar olarak Almanya'ya muhtaçtı. Bu, dünyanın diğer bölgelerinde Bismarck'ın suyuna gitmek ve İngiliz çıkarlarından mümkün olduğunca en az fedakarlık yaparak onun yeni koloni iştahını doyurmak demekti. İkincisi, Mısır'daki halihazırda çökmekte olan imparatorluğun ekonomi için feda edilmesi gerekiyordu. Whitehall'dan görüldüğü kadarıyla, İsmail'in Etiyopya yaylalarından Beyaz Nil'in kaynağına dek yayılmış büyük bir tropikal imparatorluk hayali saçmalıktan ibaretti. Bu nedenle Dışişleri Bakanlığı, Granville'e yeni bir sayfa açmasını öğütledi. Hidiv dişini sıkmalı ve Wadi Halfa, Sudan ve ötesindeki tüm garnizonlarını tahliye etmeliydi. Mehdi'nin başkaldırısı olmasaydı bu haysiyetle gerçekleştirilebilirdi, şimdi ise ne şekilde olursa olsun yapılmalıydı. Gordon'u kurtaramadığı için Wolseley perişan bir halde kuzeye çekiliyordu. Sudan'da Wadi Halfa'nın

güneyinde kalanlardan sadece dört Mısır garnizonu kıvranmalardan sağ kurtulmuştu: biri Kızıldeniz'deki Suakin'de; ikisi Etiyopya sınırlarında, bunlardan biri Metema'da (Gallabat), diğeri Senhit'te (Keren); ve bir de güneyde, Emin Paşa'nın Ekvatorya'daki ordugahında. Şimdi bunlardan üçü deniz yoluyla tahliye edilmişti: Suakin'deki garnizon General Graham'ın seferi kuvvetinin Martini-Henry tüfekleriyle, Etiyopya sınırlarındaki ikisi ise, eski düşmanları İmparator Yohannes'in misket tüfekleri ve mızraklarıyla kurtarılmıştı. Emin Paşa'ya gelince, yürekli çetesinin hâlâ Sudd'ın ötesinde mi yoksa aylar önce öldürüldü ya da köleleştirildi mi, kimse bilmiyordu.

Yalnızca Sudan'ın ötesinde, Mahdi'nin ulaşamayacağı yerlerde tahliyenin haysiyetle gerçekleştirilebilmesi mümkündü. Aslında bu durum yeni bir Paylaşım'a zemin hazırlıyordu. Hidiv İsmail, Sudan'ın güneyi ve doğusunda, gözüpek bir atakla Mısır imparatorluğuna ait iki karakol yaptırdı. Birisi, Habeşistan platosunun vadilerinin Kızıldeniz'deki güneşten solmuş bir limana bağlandığı yerde yer alan Massawa'da idi; diğeri, Somaliland çöllerine bakan kuru, çalılık tepelerinin arasında uzanan, yabancı düşmanlığıyla ünlü, surlarla çevrili bir şehir olan Harar'daydı. Her iki yer de ekonomik açıdan kendilerine yetecek ticareti sağlamaktan yoksundu. Böylelikle İngilizler'in talimatıyla 1884-85'te ikisi de sessizce terk edilmişti.

Massawa'daki koğuşlar yalnızca birkaç gün boş kaldı. Yohannes, yalnızca kasabayı değil, Massawa limanını da kendisine almak istediğinden Metemma ve Senhit'teki garnizonları kurtararak İngilizler'e iyilik etmişti. Nihayet Etiyopya imparatorluğu, 250 yıl önce Türkler'e kaptırdıkları Kızıl Deniz erişimine kavuşacaklardı. Ancak Şubat 1885'te İtalya elini çabuk tutup İngilizlerle gizli bir sözleşme imzaladı. Dışişleri

Bakanlığı, Fransa'nın bu rakibine iyilik eli uzatmaktan mutluluk duyuyordu; ne de olsa Fransızlar yakın bir tarihte Somaliland'de bulunan Obock'ta (Cibuti) kendilerine yer edinmişlerdi. İtalya kendi payına, Tunus konusunda yaşadığı aşağılanmadan sonra bir telafi unsuru arayışındaydı. Massawa, bir Kızıl Deniz kolonisinin, yani geleceğin Eritre kolonisinin başlangıç noktası olacaktı.

Harar'a gelindiğinde ise, şimdilik Büyük Güçler'den herhangi birinin ilgisini çekemeyecek kadar yoksul ve ıssız bir haldeydi. Aslanlar tarafından kabul edilmeyince, aç gözlü bir çakalın, güney Etiyopya'nın Shoa Kralı Menelik'in, yani Yohannes'in Etiyopya'nın yönetimi için başlıca rakibinin eline düştü. İngilizler Boynuz'un kuzey kısmındaki Berbera'yı dişlemekle yetinirken, güneyde İtalyanlar sonrasında İtalyan Somaliland'ı olacak başka bir ısırık alıyorlardı.

Bu plana göre İmparator Yohannes kayba uğrayan tek kişi idi. Anlaşılabileceği üzere, İngilizler tarafından hayal kırıklığına uğramış hissediyordu. İtalyanlar'a şüpheyle bakıyordu. Bunu saymazsak Kızıl Deniz'in yoksulluğun pençesindeki sahili ve Somaliland çöllerinin bu gönülsüz Paylaşım'ı fazla tatsızlığa sebebiyet vermeden sona erdi.

Asıl sınav Doğu Afrika'nın bölüşülmesi olacaktı ve burada Sör Percy Anderson ile Dışişleri Bakanlığı'ndaki meslektaşları, İngiliz çıkarlarını en iyi nasıl koruyacaklarına dair en ufak bir fikirleri olmadığını itiraf ettiler. Son dokuz aydır, Britanya'nın Doğu Afrika üzerindeki planları iki uç arasında gidip gelmekteydi: Somaliland ile Mozambik arasında uzanan 1000 kilometreden büyük bir anakarada üzerinde yer alan büyük Zanzibar imparatorluğunun Sultan'ını desteklemek, ya da Sultan'ın hak iddialarını reddetmek ve imparatorluğunu parçalamak kaydıyla yeni bir İngiliz mandası oluşturmak.

Dışişleri Bakanlığı'ndaki ticaret hacmi ve kervan haritaları üzerinde kafa yoran fraklı uzmanları en azından bir şeyin farkındaydılar. Doğu Afrika'da, Batı Afrika'daki Nijer deltasında olduğundan bile daha fazla İngiliz çıkarları söz konusu idi. Zanzibar adası, Durban ile Süveyş Kanalı arasındaki en zengin liman haline gelmişti. İthalat ve ihracatının toplamda iki milyon sterlin olduğuna inanılıyordu. İthalatının çoğunluğunu İngiltere veya Hindistan'da üretilen ürünler oluşturmaktaydı ve ticareti büyük oranda Hint asıllı İngilizler'in elindeydi. Dünyadaki karanfil arzının çoğu Zanzibar'da ve komşu ada Pemba'da bereketli tarlalarda üretiliyordu. Ama asıl zenginlik anakara ile yapılan antrepo ticaretinden geliyordu. Anakara kıyısındaki tüm yerel limanlar, kervan güzergahları, Zanzibar'daki büyük merkezi Pazar ağlarına bağlanıyordu. Kıyıdan aşağıya, başlarının üzerinde fil dişleri, kauçuk ve deri balyaları ile diğer ticaret malları taşıyan sıra sıra hamallar giderlerdi. Tekrar yukarı dönerler ve bu kez de Manchester veya Bombay kumaş balyaları, Birmingham pirinci ve Sheffield bıçaklarını taşırlardı.

Daha da iyisi, ve dindar İngilizler için bir gurur kaynağı, meşru ticarette yaşanan patlamaydı. Yirmi yıl öncesinde Zanzibar köle ticareti ile kötü bir nama sahipken, 1873'te İngilizler Sultan'ı hem adalarda hem de anakaradaki köle pazarlarını kapatmaya zorlamışlardı. Kölelik Sultan'ın imparatorluğunda halen yasaldı; hatta karanfil yetiştiriciliği tamamen köle emeğine dayanıyordu. Tarla sahiplerine zarar vermeden bu suistimalin mümkün olan en kısa zamanda ortadan kaldırılması bekleniyordu. Bu

sırada, İngiliz donanmasının kölelik karşıtı devriye merkezi de Zanzibar idi.

1884'e gelindiğinde, yakında yeni bir ticaret patlamasıyla anakaranın açılacağı açıkça görülüyordu. Livingstone, Speke ve Stanley'nin büyük keşif gezilerinden bu yana, Viktorya Gölü çevresi ile burasıyla Tanganyika Gölü arasında kalan arazilerin zengin topraklara ve bereketli bir iklime sahip olduğu anlaşılmıştı. İddialara göre Orta Afrika'da yeni bir Hindistan, her çeşit tropik bitkilerle dolu bir Eden cenneti vardı. Ancak bu bahçeye nasıl ulaşılacaktı ve Avrupa ile meşru ticarete nasıl açılacaktı?

Livingstone bu soruunun cevabını ararken hayatını kaybetmişti. Stanley Kongo'yu bulmuştu, ama Kongo hâlâ bilinmezlerle doluydu. Hem kim dürüstçe deniz seviyesindeki bir bölgenin Avrupa yerleşimi için uygun olduğunu söyleyebilirdi ki? Toprak ve iklimin nimetleri, özellikle sıtma gibi tehlikeli tropikal hastalıkları da beraberinde getiriyordu. Avrupalılar'ın ailelerini Afrika'ya güvenli bir şekilde yerleştirmeleri ve korumaları için Cezayir ya da Güney Afrika bozkırlarınınki gibi ılıman iklimlere ihtiyacı vardı.

İngiliz, Fransız ve Alman kaşiflerinin en son nesli, yakın zamanda Zanzibar yakınlarında tam da böyle bir iklime sahip iki bölge keşfetmişti. Birincisi, Ujiji ve Tanganyika Gölü'ne giden kervan yoolunun tam kuzeyinde, Kilimanjaro Dağı'nın karla kaplı zirvesinin çevresindeki küçük bir platoydu. İkincisi ise Kenya Dağı'nın karlı eteklerinde yer alan daha geniş dağlık alanlardı. Birincisi daha küçük olsa koloniciler için daha cazip görünüyordu. Burası hem halihazırda var olan bir karavan güzergahının yakınındaydı, hem de görünüşe göre yerliler dost canlısıydı; hatta Avrupalılar'a yardım etmek için çırpınıyorlardı. Öte yandan, Masai kabilesinin muazzam sığır sürülerini Kenya yaylalarında otlatan gaddar adamları, yabancıların haklarını tamamen hiçe sayıyorlardı.

1884 yılının sonbaharında, bu sulu armudu Kilimanjaro'nun karlarının altından çıkarmak, bir yabancı gücün önüne geçmek açısından İngilizler için can alıcı bir öneme sahipti. Ya şimdi alırlardı, ya da onu sonsuza dek kaybederlerdi. Raporlarda Fransız ve Alman kaşiflerin Kilimanjaro etrafını yoklamakta olduğu söyleniyordu. Bir Alman kolonisi kuşkusuz anakaradaki en iyi limanlarından biri olan Zanzibar'a el koyardı. Üstelik Zanzibar'ın Büyük Göller'le yaptığı kervan ticaretinin tekelini bozarak zenginliğinin ana kaynağını da elinden alırdı. Fakat bir Fransız sömürgesi daha da beter olurdu, yalnızca Zanzibar değil, İngiltere için de bir felaket sayılırdı. Kuşkusuz Fransızlar Senegal'de ve Batı Afrika'nın diğer bölgelerinde yaptıkları gibi, serbest ticareti kaldırarak ve koloni bürokrasisiyle İngiliz girişimlerini engelleyerek, ne yer ne de yedirirlerdi. Ayrıca Fransızlar Süveyş Kanalı'nı kontrol edermiş gibi, Hindistan ve Doğu'ya giden deniz hatlarını tehdit eden bir deniz üssü kurabilirlerdi. Eylül 1884'te Dışişleri Bakanlığı, bu konuda Kilimanjaro'yu anakaradaki bir limanla desteklenen bir manda haline getirmekten başka yapabilecekleri bir şey olmadığını söyledi. İhtiyaçları olan tek şey, şu anda dağın yakınındaki Chagga'da kamp kurmuş olan yirmi altı yaşındaki ukala bir İngiliz kaşifi olan Harry Johnston'ın teklifini kabul etmekti. Johnston, yerli şef, 'Kral' Mandara ile bir himaye sözleşmesi imzalayacaktı.

Bu görülmedik ölçüde cüretkar eylem planı Granville'in masasına geldi ve buradan da Kabine'ye götürüldü. Zanzibar'daki İngiliz temsilcisi Sör John Kirk'e bir telgraf

çekildi ve mevcut durumu derhal bildirmesi, zira 'Fransız ve Almanların ilhak planları olabileceği'[5] söylendi.

Ne tuhaftır ki, Liberal Kabine'nin çoğunluğu bu yayılmacı hareketi destekledi. Tam da Bismarck tarafından aptal yerine konuldukları ve gazetelerin Angra Pequina'daki fiyaskonun haberleriyle dolup taştığı zamandı. Öyleyse göze göz, dişe diş demişlerdi: Kamerun ve Angra Pequena karşılığında Kilimanjaro'yı alacaklardı. Fakat Kilimanjaro'yu ilhak konusunda önlerinde iki aşılmaz engel vardı. İngiliz Temsilcisi Sör John Kirk, son yirmi yıldır güçlendirmeye çalıştığı Sultan'ın otoritesini zayıflatacak her adımı boşa çıkarmaya kararlıydı. Sultan'ın imparatorluğunu Kilimanjaro bölgesini de kapsayacak şekilde genişletmeyi önerdi ve Granville ile Kabine'nin çoğu öneriyi kabul ett. Gladstone ancak sonra neler olduğunu anlayarak Kirk'ün planını baltalamaya çalıştı. 'Zanzibar'ın ardındaki adı hatra gelmeyen dağ ülkesi'[6] için uğraşmakta bir mantık göremiyordu.

Gladstone'un baltası Aralık 1884'te vuruşunu yaptı. 3 Mart 1885'te, Bismarck Berlin Batı Afrika Konferansı'nı tatlı bir sonuca bağladıktan birkaç gün sonra Alman Şansölyesi kendi baltasını İngiliz Kabine fırlattı. Berlin'deki resmi gazete, 'Alman sömürgecilik şirketi'ne Doğu Afrika'da bir manda kurmak için *schützbrief*, yani bir imparatorluk fermanı verildiğini yazdı. Bismarck bir uyarıda bulunmaksızın, sömürge imparatorluğu için Afrika pastasında dördüncü dilimini almıştı. Sınırlar muğlak bırakılmıştı. Bilinen tek şey, Göller'e giden ana kervan güzergahlarının üzerindeki Usagara, Ungulu, Uzigua ve Ukami gibi Sultan'ın bayrağının altındaki merkezi yerlerin de bu sınırlar içerisinde olduğuydu; ancak Almanlar buraların Zanzibar Sultanı'nın egemenliğinin dışında kaldığını öne sürüyorlardı.

Bu planın Alman Sömürgecilik Şirketi'nin ardındaki itici güç olan Carl Peters adındaki genç bir maceraperestin eseri olduğu ortaya çıktı. Söylenilenlere bakılırsa o ve üç diğer genç Alman, Zanzibar'a giden bir teknede kendilerini güverte yolcuları gibi göstererek gizlenmişlerdi. Bölgede sadece birkaç hafta geçirmişlerdi ve yerli şeflerle yaptıkları 'anlaşmalar', o tür diğer anlaşmalardan dahi daha çok şüphe veriyordu. Ancak Bismarck açıkça onları destekliyordu, bu nedenle Dışişleri Bakanlığı *fait accompli*'yi kabullendi. Bismarck'ın suyuna gitmek - canavarı beslemek ve belkide onu Afrika'nın kuru topraklarına boğmak - hayati önem taşıyordu. Bismarck'ı beslemezlerse Britanya, Mısır'ın kontrolünü kaybedebilirdi.

Kilimanjaro'ya gelince, Anderson hâlâ Johnston'un orada bir İngiliz kolonisi kurma planının kabul edilebileceğine dair karmaşık umutlar taşıyordu. Dışişleri Bakanlığı'nın daha yayılma yanlısı olan yetkilileri tarafından kışkırtılan Manchester ve Liverpool'daki bir grup İngiliz işadamı, İngiliz pazarlarına yönelik tehdit konusunda uyarılmıştı. En gayretli girişimci, Kirk'ün Zanzibar'daki kıdemli yardımcısı, Almanya'nın hak talebinde bulunduğu bölgenin kuzeyinde yer alan Mombasa kıyısından başlayan bir Kilimanjaro demiryolunun planını yapan Frederick Holmwood'du.

---

[5] Dışişleri Bakanlığı'ndan Kirk'e, 23, 24 Eylül 1884, Dışişleri Bakanlığı, 84/1676. R. Oliver, *Johnston*, 72. S. Gwynn ve Tuckwell, *Dilke*, II, 83-4.

Demiryolu, dehşey verici Masai'lerin kontrol ettiği ovaların aralarından geçecekti. Holmwood deriiçin güzel bir fiyat önerdikleri anda Masai'lerin yeterince dost canlısı olabilecekleri konusunda meslektaşlarına garanti veriyordu.

Öte yandan, Britanya'daki sermayedarlar bu bölgede kendi derilerini ya da paralarını riske atmaya çok da istekli görünmüyorlardı. Grubun liderleri, Kral Leopold'un Britanya'daki en hünerli yandaşları Sör William Mackinnon ile James Hutton idi. Bu dönemde ikisi de Kongo'dan başka bir şey düşünemez olmuştu. Leopold'un Kongo çağlayanlarını aşmak için hayati önem taşıyan bir demiryolu inşa etmesine yardımcı olmak için bir sendika kurmaya çalışıyorlardı. Kilimanjaro iştahlarını kaçırıyor gibiydi. Bu demiryolu için bir kuruş harcamadan evvel, İngiliz hükümetinin garantisinin yanı sıra, Sultan'dan da geniş tavizler alma konusunda ısrar ediyordu, fakat ikisinden de pek bir şey çıkmayacak gibiydi.

Anderson, Manchester sermayedarlarının ataletine şaşırmamıştı. Eğer denizaşırı pazarlara yönelik tehditten şikayet edecek olurlarsa, suçu girişimsizliklerinden ötürü ancak kendilerinde aramalıydılar. Anderson Nisan 1885'te 'Paranın güvenliği sağlanmadığı müddetçe Manchester'dan beş kuruş bile çıkmayacak,' diye yazdı. Hazirana gelindiğinde İngiliz hükümeti Kilimanjaro demiryolunu finanse etmeye hazır olmazsa, Carl Peters ile sahte anlaşmalarının önünün açık olacağını tahmin ediyordu. Bu vahşi umut, o zamanlar Dışişleri Bakanlığı'ndakilerin aklına düşmemişti.

Böylece Haziran 1885'te Salisbury Granville'in Dışişleri Bakanlığı'ndaki yerini alana dek kimse, Sultan'ı destekleyerek ya da yeni bir İngiliz kolonisi yaratarak Almanya'nın önüne geçebileceklerine inanmıyordu. Bismarck, Salisbury şiddetle karşı çıkmadıkça - veya Sultan onu durdurmanın bir yolunu bulmadıkça - Doğu Afrika'nın çoğunu yutacak gibi görünüyordu.

* * *

Zanzibar'daki İngiliz temsilciliği ve konsolosluğu, Sultan'ın sarayının hemen doğusunda ve limandan sıçrayan suların erişebileceği mesafede, geniş, sarı, ve düz çatılı bir binaydı. Yaz aylarında, muson güneybatıdan estiğinde, yelkenlilerden karanfillerin ve kurutulmuş köpek balığının, ve kumsaldan sakatat kokusunu getirirdi. İngiliz Temsilcisi kokulara alışmıştı. Londra'dan gelen son telgrafları okuyor, hayatının işinin Bismarck'ın gönlünü almaya harcandığına inanamıyordu.

İngiliz Temsilcisi ve Başkonsolosu Sör John Kirk'ün Zanzibar'ın tuhaf büyüsüne ilk kapıldığından beri on dokuz yıl olmuştu. Safir renkli denizden hindistan cevizi ve mango korulukları, karanfil bahçeleri, pembe çit sarmaşıklarıyla süslenmiş palmiye ormanı ve süt beyazı kumsala ağır ağır çarpan köpüklü dalgalarıyla, göz kamaştırıcı bir mercan adası yükseliyordu. Pırıldayan göle yaklaşırken, kubbeleri sütunlarıyla, kuleleri ve taretleriyle, bayrakları ve direkleriyle, serap çılgınlığıyla yukarı doğru yükselen şehir, Aladdin'in lambasından dilenmiş gibi görünüyordu.

Ancak kıyıya geldiniz mi, büyüden eser kalmıyordu. Deniz kıyısında, bir kulübe sitesini andıran yan yana dört binada Güçler'in konsoloslukları bulunuyordu: Britanya, Fransa, Birleşik Devletler ve Almanya'nın ulusal bayrakları direklerinde süzülüyordu. Bunların

yanında uzun bir direğin tepesinde kan kırmızı bayrağıyla Sultan'ın sarayı yer alıyordu.

Saray, kireç badanalı sıvalı, gösterişsiz bir yapıydı. Yanında, babası Sultan Seyit'in yaptırdığı, paslı bir topla korunan yıkık dökük bir kale vardı. Orta Afrika'daki yeni Üniversiteler Misyonu'nun inşa ettiği büyük, kutsal bir bir misyon evi vardı. O da olmasa kasabada kısa, küt minareli bir avuç cami ve her birinin oyma tahta kapılı uzun taş binalardan oluşan dar sokaklar labirenti hariç hiçbir şey yok gibi olurdu. Kapılarını saymazsak evler depolar kadar sadeydi, aslına bakarsak zaten birçoğu depoydu. Bunların sahipleri zengin Araplar ve tarlaların çoğunu elinde tutan Svahili'ler, ya da ticaretin çoğunluğunu kontrol eden dört bin İngiliz asıllı Hint tüccarın liderleriydi. Bu Şark şehrinin ötesinde, onbinlerce kölenin ve eski kölelerin tarifi mümkünatsız bir sefalet içinde yaşamlarını sürdürdüğü bir Afrikalı gecekondu kasabası uzanıyordu.

Kısacası, şehrin ruhu Venedik'ten ziyade Liverpool'a benziyordu, ve kimse burayı kapılardan farklı bir şeylerle güzelleştirmeyi düşünmüyordu. Belki de iklimin cansızlığından, ağır baharat kokularıyla palmiye ormanından esen ve humma taşıyan sinsi rüzgardandı. Her ne olursa olsun, çoğu beyaz adam buraya tek bir basit fikirle, servet kazanma düşüncesiyle gelmişti. Eğer şanslılarsa yaver giderse, kazanırlardı, Daha da şanslı olanlarıysa, sıtma onları öldürmeden önce giderlerdi buradan.

Sör John Kirk, büyülü hayatını öyle ölümcül bir iklimde gerçirmişti ki, atalarının çoğu ya görevdeyken ölmüş ya da ölüme terkedilmişti. Görünüşe bakılırsa Kirk şanslı bir adamdı. Uzun boylu, ketum bir İskoç ve Livingstone'un sahada kalan son yardımcısıydı. Eğer Livingstone'un postunu devralmayı hak eden biri vardıysa, o da Stanley değil (oysa Stanley kendisi olduğunu öne sürüyordu), Sör John Kirk idi. 1858'de yirmi altı yaşındayken hükümet destekli Zambezi seferine doktor ve botanikçi olarak büyük kâşifin yanında katılmıştı. Sonraki altı yıl boyunca, bata çıka yürüyerek ya da oyma tekne üzerinde, sabırla ve yorulmak bilmeden Orta Afrika'nın doğusunu geçerek Livingstone'a hızır gibi yetişmişti. Hayal kırıklıklarının karşılığında yalnızca birkaç muhteşem keşifle avundukları - Shire Yaylaları'nı ve Nyasa Gölü'nü bulmuşlardı -, tehlikeli ve iç karartıcı bir yolculuk geçirmişlerdi. Kirk'ün kendi keşiflerinden biri de, Avrupalılar'ın lideri olarak sayılan kahramanının bir kusuruydu. İşler ters gittiğinde, Livingstone korkutucu derecede sert ve düşüncesiz olabiliyordu. Ve işler gezinin başından sonuna kadar hep ters gitmişti.

Orta Afrika'da köle ticareti Savaş, Kıtlık ve Veba'nın arkasından gelen Dördüncü Atlı idi. Kirk ve Livingstone Shire Yaylaları'nın her tarafında köle avı sırasında köylerin yakıldığına ve terk edildiğina, kaçakların çalılıkların arasına sinip kaldığına, cesetlerin nehirde salındığına şahit olmuşlardı. Peki ama yardım etmek için ellerinden bir şey gelir miydi? Kirk'ün, kendi arkadaşlarının ya da Livingstone'un eşi Mary'nin bile ateşten ölmesini önlemek için elinden gelen bir şey yoktu. Yerlilerle savaş içerisindeydiler ve Kirk, hayatında ilk ve son kez kendini savunmak adına bir adamı öldürmek zorunda kalmıştı. Bir kez Cabora Bassa'nın akıntıları teknesini alabora ettiğinde (sekiz ciltlik botanik çizimlerinin hepsini kaybetmişti), ve bir kez de susuz kaldıklarında olmak üzere iki kere ölümün eşiğinden dönmüştü.

1863'te hasta ve bitkin bir halde İngiltere'ye döndüğünde, ayağını Afrika'dan sonsuza dek çekeceği düşünülebilirdi. Oysa sıtmadan çok daha güçlü bir şeye, Livingstone'un da benimsemiş olduğu basit bir fikire kapılmıştı. Köle ticareti hayırseverlikle bitirilebilecek bir şey değildi. Buna son verilebilmesi için ticaret, Hıristiyanlık, ve medeniyetin bir arada olması gerekiyordu. Kirk, Zanzibar'dan başlayarak bu emeli gerçekleştirmeye kararlıydı.

Bu nedenle doktor ve Britanya Konsolos Yardımcısı, sonra da İngiliz Temsilcisi ve bizzat Konsolos olarak oraya geri döndü ve planını büyük sefer için yavaşça ve sabırla gerçekleştirdi.

Resmiyette Kirk iki görevi olan bir diplomatdı: Temsilci olarak Sultan'ın danışmanlığını yapıyordu ve Konsolos olarak İngiliz vatandaşlarının kahramanıydı. Zanzibar Sultanı Seyit Bargaşbin Seyit Hazretleri'nin bağımsız Arap monarşisi mahkemesinde yetkilendirilmişti. Pratikte İngiliz Temsilcisi'nin etkisi öyle güçlüydü ki dolaylı bir yönetim dahi uygulayabiliyordu. Britanya taam seksen yıl boyunca Sultan Seyit ve halefleri ile Zanzibar'a yerleşen Maskat ve Ummanlı Arap prensleri üzerinden gayrıresmi bir manda yönetimi uyguladı. İngilizler, her Sultan'ı gerek Avrupalı gerekse Arap düşmanlarına karşı korudu. Fakat Sultan, bir İngiliz çıkarı konusunda İngiliz Temsilcisine karşı çıkma cesaretini gösterirse, o zaman o Sultanın vay haline. Gayrıresmi imparatorluk günlerinde son çare hükümet müdahalesi idi ve bu da İngiliz donanmasının demir yumruğunu kullanmak demekti. Bu yumruğu kadife eldiven içinde tutmak daha iyiydi. Kirk asla zor kullanmak zorunda kalmamıştı, ancak bir iki kez Bargaş'a ne durumda olduğunu ve gerçek dostlarının kim olduğunu anlatmak için çok açıkça konuşması gerekmişti.

Başlangıçta Sultan, genç bir at ve en kötü düşmanı kadar vahşiydi. Kirk'ün döneminden evvel Fransızları dinleyecek kadar pervasızdı, ve babaları yüce Sultan Seyit'in 1856'daki ölümününden sonraki karışıklık içinde, tahtı hasta kardeşi Mecid'in elinden almaya çalıştı. Konsolos Rigby ile bir İngiliz Deniz Piyade müfrezesi sayesinde isyan bastırılmıştı Bargaş'ın şansı yaver gitmişti. Mecid onu yakalamış olsaydı, kardeşinin boğazını keseceğine hiç şüphe yoktu. Hal böyleyken, Zanzibar'ı 'temelli' terk etmeyi ve tüm sarayın önünde 'bir daha asla Fransızlar'ın ... veya İngiliz hükümeti dışında kimsenin tavsiyelerine kulak asmayacağını'[7] söylemek zorunda kaldı.

Bombay'e sürgüne gönderilmenin acısını çıkarmıştı. İngilizler cömert davranıp ona bir ev ve at arabası, ve 12000 rupilik (yıllık 1200 sterlinlik) harçlık vermişti. İki yıl orada beklettikten sonra, 1861'de Zanzibar'a girmesine yeniden izin verildi. Kirk 1866'da sahneye geldiğinde, kendini geliştirmiş bir karakterle karşılaştı. Kirk onun 'bir enerji, kararlılık ve akıl adamı' olduğunu düşünüyordu.[8] Sonra ise ikili bir darbe geldi - bir kolera salgını ile adadaki ağaçların çoğunu parçalayan, yıkıcı bir tayfun. Bunları da bir güç imtihanı izledi.

İmtihan, tahmin edilebileceği gibi, en sonunda İngiliz Parlamentosu'nun sabrı taş-

---

R. Coupland, *East Africa*, 25.

Aynı eserde, 52.

tığında ve deniz üzerinden sağlanan köle ticaretini kaldırmaya karar verdiğinde gerçekleşti. Uzlaşma çabaları yıllaar boyu sürmüştü. 1845'te Sultan Seyit köle ticaretini kendi temel ihtiyaçlarıyla sınırlamayı kabul etmiş, ve Zanzibar ile anakara ve diğer adalardaki mülkiyetleri arasında olmadıkça, köle gemilerinin denize açılmasını yasaklamıştı. Bu adım, iki tür köle ticaretini yürürlükte bırakmıştı: Zanzibar imparatorluğu ile yapılan yasal ticaret, ve imparatorluk, Güney Arabistan ve Körfez arasında yapılan yasa dışı ticaret. Bu ikisini ayırt etmek, İngiliz donanması için imkansız bir işti. İki tür ticaretin de artışa geçtiği bariz olduğunda İngilizler Sultan Mecid'i, köle yelkenlilerini geri Arabistan'a götüren güney batı muson rüzgarının görüldüğü aylar süresince köle taşıyan tüm gemileri yasaklaması için zorladılar. İngiliz donanması o zamanlarda bile köle tacirleri ile başa çıkamıyorlardı. 1867 ile 1869'a kadar geçen üç yılda 2645 kaçak köle kurtarılırken, 37000 kölenin ise Arabistan'a ve ötesine gizlice götürüldüğü hesaplanmıştı.

1873'te Parlamento'nun sabrı taştı ve söz dinlemez Sultan'a Parlemento'nun istediklerini yaptırma misyonuyla Sör Bartle Frere'i gönderdi. Sultan, Frere'e kafa tutumuştu. Fransızlar'dan yardım görme hayalleriyle yüreklenerek anlaşmayı imzalamayı reddetti. Zanzibar'ın zenginliği karanfillere bağlıydı, ve karanfiller de kölelere. Onlar olmasa Zanzibar mahvolurdu.

Frere'in gidişinin ardından, Bargaş'a başka seçeneği olmadığı gerçeğini anlatmayı başaran kişi Kirk olmuştu. Kirk 3 Haziran 1873'te tek başına saraya gitti. Orada, 1870'te Paris kuşatıldığında ve teslim olmaya zorlandığında neler olduğunu anlattı. Ardından Bargaş ile dört konsey üyesine İngiliz hükümetinden gelen yeni bir telgrafın bir kısmını okudu. Bargaş Frere'nin antlaşmasını imzalamadığı takdirde, İngiliz donanması Zanzibar'ı abluka altına alacaktı. Sabahın erken saatlerinde dört konsey üyesi başkaldırı politikası üzerinde anlaşmışlardı. Bargaş bir kez daha onların tavsiyelerini aldı. 'Ona [Kirk'e] bu sabah kararlaştırdığımız şeyleri mi söyleyeceğim?' Fısıltıyla, 'Hayır, hayır!' diye bir yanıt geldi. Kirk sabırla Fransız müdahalesini beklemenin beyhude olacağını açıkladı. 'Ben tartışmaya değil, emretmeye geldim!'[9] Bu son uyarısıydı. Söylediğiklerine karşı çıkmak savaş demekti. İki gün sonra Kirk, Bargaş'ın Frere'nin antlaşmasını imzaladığını ve aynı gün büyük köle pazarını kapattığını Londra'ya bildirdi. Bu, kadife eldivenin zaferiydi.

Ne hissetmiş olursa olsun, Bargaş yenilgiyi içtenlikle kabul etmişti ve Kirk de bir kızgınlık sezmemişti. İzleyen yıllarda kendisini Sultan'ın yalnızca danışmanı değil, bir arkadaşı olarak da görmeye başladı. Bargaş da şüphesiz üzerine düşeni yaptı. Anakaranın her yanındaki köle pazarlarını kapattı ve karşı koymaya kalkan herkesi hapse attı.

Yeni anlaşmanın ilk başta Sultan'ın kendisini engelleyecek nitelikte göründüğü doğrudur. Güneydeki Kilwa limanından kuzeydeki Somali limanları arasındaki yollarda dehşet verici bir kara ticareti ortaya çıkıvermişti. 1875'e gelindiğinde yaklaşık 12000 köle, artlarında ölüleri ya da çalılıklarda can çekişenleri bırakarak bu berbat yollardan yürütülüyordu. Ama Kirk'ün Bargaş'a ne yapılması gerektiğini hatırlatmasına gerek yoktu. Bargaş, yeni bir bildiri ile bu kara ticaretinin kökünü kazıdı.

[9] Kirk'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Temmuz 1873, Dışişleri Bakanlığı, 84/1374. Coupland, 209.

Köle ticareti ortadan kalktığında meşru ticarette bir artış yaşandı. Kirk, Livingstone'un ölümünden sonraki on yılı içinde, kıyı üzerindeki en berbat köle limanı olan Kilwa'nın kauçuk ticaretiyle hayat bulduğunu söyleyebilirdi. Avrupalılar'ın kauçuk ve kopal (vernik yapmak için kullanılırdı) gibi Afrikalı ihracat mallarına karşı iştahı ve fildişinde yaşanan patlama, Kirk'ün en iyimser öngörülerinin bile ötesine geçmiş olmalıydı. Tahta çıktığından beri Bargaş'ın vergi gelirleri yılda 300.000 sterline çıkmıştı. Her açıdan zengin bir adamdı. Birkaç tane lüksle şımartırdı kendini - araba gezintileri, ve iki sarayı arasındaki bir telefon hattı. Fakat Hidiv'den veya Tunus Beyinden farklı olarak kredicilere yanaşmazdı.

1885 yılına gelindiğinde, Sultan'ın imparatorluğunda köleliği tamamen ortadan kaldırmak için Kirk'ün atacağı son bir adım kalmıştı; zira kölelik 1834'te Britanya İmparatorluğu'nda tamamen yasaklanmıştı.

Görünüşe göre Kirk, bunu nasıl başaracağını çok fazla kaleme almamış. Bariz yollardan birisi Sultan'ın imparatorluğunun tamamını resmi bir İngiliz mandası haline getirmekti. Kirk Londra'nın buna henüz hazır olmadığını biliyordu. 1884'e gelindiğinde, Fransız ve Alman kâşiflerinin bu topraklara el uzatmaları eteklerini tutuşturmuştu. Sonra Eylül 1884'te, kendisini şaşkına çeviren bir haber aldı: Dışişleri Bakanlığı, Almanya ya da Fransa'dan önce davranarak onları engellemeye karar vermişti. Daha iyisi olamazdı. İyi ama bu süreçte Sultan'ın imparatorluğunu neden yıkmaları gerekseydi ki? Kirk, Sultan'ın anakarada büyüyen gücünü yaratmak için uzun yıllar harcamıştı ve Johnston'un Kilimanjaro'da bir koloni kurma önerisi, bu gücü sarsabilirdi.

Sultan'ın imparatorluğunu resmi bir İngiliz mandasına dönüştürme fikrinin asıl nedeni, Sultan'ın hakimiyetini Zanzibar'dan Büyük Göller'e kadar genişletmenin en hızlı ve en güvenli bu şekilde sağlanabileceğiydi. Şu ana dek Bargaş, Darüsselam, Mombasa ve Lamu kıyı limanlarının ötesinde bir devletin ancak iskeletini yaratmıştı. Kirk, Sultan'ı General Lloyd Matthews adındaki bir İngiliz subayı tarafından komuta edilecek Hint ve Zanzibarlı paralı askerler tutmaya ikna etmeye çalışıyordu. Şimdiye dek fildişi ticaretinin yapıldığı kervan yolunu savunmak için iki küçük kale inşa etmişlerdi. Kalelerin ötesindeki Tabora ve Ujiji adlı kervan kasabalarında Sultan'ın kırmızı bayrağı dalgalanmaktaydı. Fakat tüm ülke çok kısıtlı bir bütçe ile idare ediliyordu. Bargaş, imparatorluğunun anakaradaki kısmıyla varını yoğunu gelir olarak almak dışında pek ilgilenmiyordu. Bunun yerine, birkaç Fransız onu kendine ait bir vapurculuk işletmesi için büyük miktarlarda yatırım yapmaya ikna etmişti. Çıkarılması gereken ders bir kez daha ortadaydı: yönetimi İngilizler devralmalıydı.

Keşke gemilerini bir yana bıraksa [diye yazdı Kirk bir arkadaşına]. Hem onun belini büküyor hem de kendi ülkesinin yönetimine dikkat etmekten alıkoyuyorlar. Kıyı iyice savsaklanmış bir halde ve en ufak bir Sahil oldukça ihmal edilir ve en ufak bir iyileştirme çalışması için tek kuruş harcandığı yok. Bu ülkeyi yönetmek ve zenginleştirmek ne kadar da kolay olurdu, fakat çıkarları peşindeki tüm bu konsolos ve tüccarların nüfuzundaki yerli bir sultana sözünü geçirmek ne kadar da zor. Burası bir İngiliz mandası olmalı; Fransızlar da gitsin aynı şeyi Madagaskar'da yapsın...[10]

[10] Kirk'ten Mackinnon'a, 13 Mart 1884, 23. Kutu, Mackinnon Belgeleri, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra.

Fransızlar aynı şeyi Madagaskar'da yapmaktaydılar. Ve şimdi Zanzibar'ı da Almanlar alacak gibi görünüyordu. Almanya Sultan'ın imparatorluğunun *tamamını* - hem adaları hem de anakarayı - alırken, yeni Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin kılını kıpırdatmaması Kirk'ü umutsuzluğa düşürdü. Ardından Haziran 1885'te, Alman İmparatorunun, anakarada Sultan'ın otoritesinin en güçlü olduğu yerlerin bir kısmını, Göller'e giden kervan yolu üzerinde bulunması bahanesiyle manda ilan ettini belirten akıl almaz bir telgraf geldi. Buna cevaben Sultan, Alman İmparatoruna resmi bir ihtarname yolladı. Ayrıca anakaraya General Matthews liderliğinde iki harekat birliği gönderdi. Bunlardan biri Almanlarla birtakım dolaplar çevirdiği bilinen isyancı Valilerinden biri olan Witu Valisi'ni bastıracak, diğeri ise Kilimanjaro bölgesinde Sultan'ın otoritesini savunacaktı. Bu durumda İngiliz Temsilcisi'nin önerisi ne olurdu?

Kirk, Sultan'a hiçbir tavsiye sunamazdı. Yeni Dışişleri Bakanı, yeni politikası vardıysa da ona dair herhangi bir talimat göndermemişti. Kirk, eli kolu bağlı bir halde, Sultan'ın Avrupa toplumundaki diğer danışmanlardan yardım isteyişini izledi. Belki de Bargaş Almanya ile barış yapacaktı; çıkarlarını ve imparatorluğunun bütünlüğünü korumanın belki de tek yolu buydu. Kirk, Salisbury'e en azından kendi gönlünden geçenleri açıkladığı bir telgraf çekti: 'Hakikat veya adalete kaidesinde bir hüküm verilirse, Almanlar'ın hak iddialarının aslı astarı olmadığı görülecektir.'[11] Bu gönderiye doğrudan bir cevap gelmedi. Hatta Salisbury, her konuda Almanya ile işbirliği yapması konusunda Kirk'ü uyardı. Ayrıca Alman temsicierine karşı 'Zanzibar yetkililerinin ... düşmanca bir tavır takınmalarına'[12] izin vermemeliydi.

Kirk sanki bir yara almışçasına aşağılanmış hissetti. On dokuz yıl boyunca Doğu ve Orta Afrika'yı kurtarmak için canla başla çalışmıştı. Zanzibar imparatorluğunun şu anki durumu büyük oranda onun eseriydi. Elbette Britanya'ya ve İngilizler'in köleliği yok etme mücadelesine olan sadakati başta geliyordu. Ama Bargaş'a söz vermişti. O halkının tüm sezgilerine ve geleneklerine rağmen köle ticaretinin kökünü kazıyacaktı ve karşılığında Kirk onu zenginleştirecek ve yabancı güçlerin saldırganlığından koruyacaktı.

Şimdi görünüşe bakılırsa Salisbury, Kirk'ten uğrunda mücadele ettiği her şeye ihanet etmesini bekliyordu. Yarattığı imparatorluğu birkaç 'vicdansız Alman köftehor'un[13] ellerine bırakması gerekiyordu.

* * *

Kirk, Carl Peters'in sofistike bir karakteri olduğuna pek inanmıyordu. Alman Sömürgecilik Şirketi'nin lideri olarak, Afrika'nın vahşi bölgelerinde yeni bir Alman imparatorluğu kurmak için seçilebilecek en tuhaf adamdı. İlk bakışta daha çok bir öğrenciye ya da genç bir öğretmene benziyordu. İri, solgun mavi gözlerini kapatan kelebek gözlüğüyle ve biçimli bıyığıyla ve ortadan ayrılmış ince, kahverengi saçlarıyla zayıf ve basiretsiz bir adamdı. Afrika'ya doğru yola çıkmadan kısa bir süre önce 1884 yılında, o ve yanındaki iki fraklı arkadaşının bir okul sahnesinden fırlamış Üç Silah-

[11] Kirk'ten Granville'e, 9 Mayıs 1885, Dışişleri Bakanlığı, 403/93/70-1
Salisbury'den Kirk'e, 28 Haziran 1885, Coupland, 418.
Coupland, Kirk'ten alıntı yapmıştır.

şörler'e benzeyen bir fotoğrafı çekilmişti: Dr. Carl Peters (*'Willenswelt und Weltwille'* adlı dahiyane bir metafizik tezi için doktora yapmıştı), üniversiteden arkadaşı yakışıklı sarışın Carl Jühlke ve çarpıcı aristokrat Graf Joachim von Pfeil.

Hiçbirinin Afrika'nın keşfine dair bir deneyimi yoktu. Peters, güç merkezlerinden uzakta, taşradaki bir papaz evinde büyümüştü ve okumaya doyamadığı kitaplarından öğrendikleri hariç, dış dünya hakkında hiçbir şey bilmiyordu. 1882'de İngiltere'ye yaptığı bir gezide bu yaşama öyle çok imrenmişti ki, 'Artık parya takımında olmaktan bıktım,' diye yazdı sonrasında, 'üstün ırkın bir parçası olmak istiyorum.'[14]. Ancak ilk büyük başarısı rezillikle sona erdi. İki kere İngiliz Kanalı'nı yüzerek geçmeye çalıştı ve buzlu sulardan dolayı ağlayarak yarısında kıyıya çekilmek zorunda kaldı. Almanya'ya geri döndü ve adı duyulmamış taşra doktorları ve öğretmenleri, vatanperverler, yeni Reich'ten dışlananlar, iyi bir konuma gelmek isteyen insanlar gibi kendisiyle aynı sınıftan üyeler toplayarak Alman Sömürgecilik Şirketi'ni (ASŞ) kurdu.

Peters'in Doğu Afrika'yı fethetme planları, İngiliz Kanalı'nı fethetme planları kadar acemi görünüyordu. ASŞ, umut toplama konusunda para toplamada olduğundan daha iyiydi, bu yüzden de uygun finansal destek alamadan işe koyuldu. Kirk'e göre, Peters ile iki arkadaşı Jühlke ve Pfeil'in Zanzibar'a güverte yolcu olarak gitmelerinin sebebi İngilizler'i kandırmak değil, finansal yetersizlikleriydi. Bu aynı zamanda Doğu Afrika'ya ulaştıklarında seferlerinin başarısızlığın eşiğinden dönmelerini de açıklıyordu. Seferin tüm ikmallerini taşıyacak yalnızca otuz altı hamalları, ve tercümanlar da dahil olmak üzere yarım düzine hizmetkarları vardı. Bu, Livingstone'un seferlerinin çoğundan daha küçük bir topluluktu ve Stanley'ninkilerin yalnızca bir kısmı kadardı. Beş hafta içinde yiyecekleri tükenmeye başladı; bu da her şeyi şimşek hızında halletmeleri gerektiği anlamına geliyordu. Şefin kulübesinin yanında bir hoş geldiniz konuşması yapıldı, çadırlar kuruldu, anlaşma formları imzalanarak teslim edildi, bayraklar dikildi, eller sıkışıldı, davullar çalındı ve yeni bir Alman toprağı doğdu - hepsi, bitkin imparatorluk kurucuları bir sonraki yoksul Afrika şefinin kulübesine doluşmak zorunda kalmadan evvel, yalnızca birkaç saat içinde halledildi.

Her ne kadar bir tiyatro gösterisi olarak görülse de, Peters'ın şimşek hızındaki seferinin üstesinden gelmek zor olurdu. Paylaşım'ın bu zorlu yılları sırasında Afrika'nın dört bir yanında, boş antlaşma formu ve milli bayrak, tıpkı Venedik boncukları ve Amerika kumaş balyaları gibi takas ürünleri misali, kaşiflerin sermayesi haline gelmişti. Stanley de, onun Kongo'daki halefleri de birçok şefe imza attırabilmişti. Konsolos Hewett Nijer ve Oil Rivers'ta yakdire şayan yüzlerce 'anlaşma' yapmıştı ve Dr. Nachtigal aceleyle Togo ve Kamerun'a doğru ilerliyordu.

Bu anlaşma cümbüşünün ardında, dünyanın en güçlü hükümetlerinden bazılarının otoriteleri vardı. Carl Peters'ı diğerlerinden ayıran - Brazza gibi - şaşırtıcı cesaretiydi. Peters Zanzibar'a vardığında, Berlin gönderdiği bir telgrafla ona, yaptığı anlaşmaların tanınmayacağına dair bir uyarıda bulunmuştu. Peters telgrafı görmezden geldi, anakaraya giden bir yelkenliye atladı, ve sonra neşe içinde yeni bir Alman impa-

[14] Gann ve Duignan, *Rulers of German Africa*, 12.

ratorluğu kurmak üzere mücadeleye atıldı.

Daha sonraları, felaketin eşiğinden nasıl döndüğüne dair nefes kesen Gotik öyküsünü anlatmayı çok sever oldu. Usabara 'Sultanı' ile (aslında yerel bir şef idi) bir anlaşma imzaladıktan ve Almanya'nın kara haçını göndere çektikten sonra, yiyeceklerinin çok az kaldığına ve kıyıya bir zorunlu intikal yapmak zorunda kalacağına kanaat getirdi. Pfeil ve birkaç Afrikalı yeni koloni için bir karargah inşa etmek için orada kalırken, Jühlke daha fazla ikmal toplamak için Peters'a eşlik etti. Peters da Jühlke de öyle hastaydı ki, başları güneşin altında, gövdeleri dikenlerden yırtılmış ve kan emici böceklerin saldırısına uğramış halde hamaklarla taşınmaları gerekti. Her sabah şafaktan önce Almanlar, hamallarını çekilmiş bir tetikle çalışmaya zorlamak zorunda kalıyorlardı. Peters çoğu zaman ateşten sayıklardı ve kabuslarla boğuşurdu. Artık yiyecek için,kervan yolunun yanındaki bir köyde şansı yaver gidip birkaç lahana ve turp alabilmiş olan Arap tercümanı Ramazan'ın eline bakıyordu. 14 Aralık 1884 günü Ukari adlı bir yere ulaşmışlardı ve Peters artık dayanacak gücü kalmadığını hissediyordu:

O akşam nabzım 140'a yükselmişti ve o gece ölebileceğimi anladım. Artık kendimi buna hazırlamıştım. Keder ve telaş içinde elimi tutmakta olan Jühlke'ye bedenimi Ukari'ye gömmesini yasakladım. Durmaksızın kıyıya inmesi gerekecekti. Eğer o da ölecek olursa, anlaşmaları Ramazan alarak kıyıya o götürecekti.

Her nasılsa, 'umutsuz, üzgün, ve birbirlerine karşı neredeyse kayıtsız'[15] bir şekilde hayata devam ediyorlardı. 17 Aralık'ta, gün batımından hemen sonra Peters sendeleyerek, Zanzibar'ın karşı kıyısındaki etrafı palmiyelerle çevrili Bagamoyo kasabasında, Alman papazlık düzeniyle idare edilen bir misyoner kilisesine girdi.

Sundurmadan Mesih'in haçını gösterdi parmağıyla: yeniden Avrupa'nın kültürel dünyasında olduğumuzun bir sembolü. Ve biz binaya girerken, parlak aydınlatmalı Gotik pencereler bizi karşılamak için bir anlığına alazlandı ve kilise orgu birdenbire gümbürdedi! Bunun benim üzerimde yarattığı izlenimi tarif edemem; ama sarsıcı hıçkırıklara boğulduğumu ve son haftaların tüm gerginliğinin gözlerimden sel olup aktığını söylemekten utanmıyorum.[16]

Batı Afrika Konferansı'nın sonuçları başarıya ulaştırılmadan kısa bir süre öncesine gidersek, 5 Şubat 1885 günü Berlin'de Peters, hikayesine Bismarck'ın nasıl tepki vereceğini görmeyi iple çekiyordu. Hıçkırıklar falan da bu büyük adamın romantik damarına hitap etmek için tam kıvamındaydı. Öte yandan Bismarck'ın yakında görevden alınacak olan koloni işleri uzmanı Kusserow, amirinden gelecek ters bir cevaba hazır olması için Peters'ı uyarmıştı. Evvela Alman seçimleri de Fransa ile balayı da artık sonra ermişti. Bismarck'ın artık İngiltere ile tartışmaya girmek için artık bir sebebi yoktu, fesatlık hariç. Hakikaten de, konferansta İngiltere'den o büyük imtiyazı - Kongo'da Leopold'un bayrağının tanınması - kopardığı Kasım ayından bu yana İngilizlerle uzlaşmak için birçok nedeni vardı. Kusserow'un ders vermeye kalktığı Peters'ın bu duruma verecek bir cevabı vardı. Bismarck'ın pazarlıklara olan iştahına

[15] C. Peters, Gründung von Deutsch-Ostafrika, 86.
[16] Aynı eserde, 87.

seslenecekti. Doğru türden Alman sermayedarları tarafından desteklendiği sürece, Doğu Afrika'daki yeni manda Almanya Hazinesi'ne tek bir mark dahi masraf yapmayacaktı. Diplomatik anlamda da tıpkı Tunus gibi, dalından bedavaya koparılabilecek olgun 'armut'lardan biriydi. Hartum'a çullanan Mehdi ve Afganistan'a saldıran Ruslar varken, İngiltere Almanya'ya meyve bahçesinden uzak durmasını söyleyemezdi. Tabii eğer Şansölye kolonilere doyduysa, yapılacak hiçbir şey olmadığını kabul ediyordu Kusserow. Peters de hemfikirdi. Yeni kolonisini Kral Leopold'a sunmaktan başka - ki zaten işin cazibesi de buradaydı, kutsal adaşıyla övündüğü gibi kendisiyle de övünecek biriydi o -, yapacak hiçbir şey yoktu.

Olay gelip çattığında ise Peters'in karşı koyması gereken bir cazibe kalmamış, zira Bismarck hikayesinden etkilenmişti. Kendisine İmparator adına verilen Doğu Afrika mandası fermanı 17 Şubat 1885'de Berlin'de imzalandı ve Batı Afrika Konferansı'nın bitimine dek gizli tutuldu. Daha önce de belirtildiği gibi, tüzük Zanzibar'ın karşı kıyısındaki dört tanımlanmamış bölgeyi kapsıyordu. Elbette Peters için bu sadece bir başlangıçtı. Tüm Zanzibar imparatorluğu - adalar ve Tanganyika Gölü'ne kadar uzanan anakara - artık Paylaşım'ın meşru bir hedefiydi. Almanya neden payına düşeni almasındı ki? Hatta Nyasa Gölü'ne kadar tüm Doğu Afrika'yı almaması için bir sebep var mıydı? Kusserow ve Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki diğer destekçileri onu sağduyuya çağırdı. Ortada bazı garip gerçekler vardı. Kendi şirketi olan ASŞ hemen hemen beş parasızdı; ve İngilizler, bölgedeki kendi kontrollerini güçlendirmek için Sultan'ın hak iddialarını bastırmaya kararlı görünüyorlardı.

Peters'in cevabı, hem Sultan'ı hem de destekçilerini hesaplaşmaya mecbur bırakacak bazı gerçekleri ortaya çıkaracaktı. Yeni koloninin sınırlarını olabildiğince hızlı genişletmek için Jühlke ve Pfeil'e katılacak gözüpek birkaç adamı da gruplarına kattı: ordu subayları, bir mimar, bir ziraat mühendisi ve diğer teknik uzmanlar. Her gruba aynı kışkırtıcı emirleri vermişti: Seferimiz '*schnelles, kühnes, rucksichtloses*' ('hızlı, cesur ve acımasız') diye anılmalı[17]. Eğer o da kabul ederse, Zanzibar'daki Sultan ile bir anlaşma yaparak yeni topraklar edinin. Kabul etmeyecek olursa, alın topraklarını elinden. Sonra Alman bayrağını göndere çekin ve İmparator'un fermanını ilan edin.

Peters'in kışkırtıcı emirleri işe yarıyor gibi görünüyordu. Temmuz ayında, Zanzibar'dan gelen bir telgraf, adamlarının sınırları dört büyük şehrin her iki yanından da yüzlerce kilometre öteye, Darüsselam'ın güneyindeki Rufiji nehrine ve kuzeydeki Lamu'ya yakın bir kıyı üzerindeki Witu'ya kadar, taşıdıklarını söylüyordu. Bir sonraki hamle çok daha kolay oldu; çünkü 'Witu'nun Aslanı' Simba, birkaç yıldır Zanzibar Sultanı'nın otoritesine kafa tutmaktaydı.

Sultan tam da kendisinden beklenebilecek bir tepki verdi. Berlin'deki Alman İmparatoru'na Mayıs ayında ulaşan bir ihtarname yolladı. Ardından Kilimanjaro ile Witu'ya General Matthews komutasında iki tane karşı sefer başlattı. Şüphesiz Peters, Sultan'ın büyük ordusu ile Alman kaşiflerinin yiğit grubu arasında nahoş bir çatışma yaşanacağını

[17] Aynı eserde, 113.

önceden hesaplamıştı. Yakında Berlin'de kopacak olan yaygarada Bismarck'ın, İngilizler'e karşı bazı hızlı, cesur ve acımasızca önlemler almaktan başka seçeneği kalmayacaktı.

Mayıs ayı sonunda Şansölye'nin ofisine çağırıldığında Peters'ın aklındaki fikirler gün yüzüne çıktı. 'Demir Şansölye'nin insanın içine işleyen gözlerinin bana çevrildiğini hissetmek müthiş bir duyguydu,' diye yazdı sonraları Peters, 'bakışları adeta ruhumun deriliklerine ulaşıyor ve en saklı düşüncelerimi dahi okuyordu.'[18] Kendisine Sultan'ın ihtarnamesine cevap yazması için Kusserow'a yardım etmesi söylenmişti. Oprotestosuna cevap vermesine yardım etmesi söylendi. Peters odadan çıkmadan evvel Şansölye ona bir soru yöneltti: 'Zanbibar'la nasıl başa çıkabiliriz?' Peters, Sultan'ın sarayının pırıldayan bir göle baktığını ve Alman İmparatorluğu filosuna ait savaş gemilerinin ne zaman isterlerse oraya demir atabileceklerini söyledi. Sultan, gözlerinin önünde evinin yerle bir edilmesinden pek hoşlanmayacaktı.

Bismarck onaylar gibi başını salladı. Bargaş'ın ihtarnamesine verilen yanıt bir ültimatoma dönüştü. Ya 'münasebetsiz' ihtarnamesini geri çekerdi ve İmparator'un otoritesine boyun eğerdi, ya da sonuçlarına katlanırdı.

7 Ağustos günü Zanzibar halkı, *Stosch, Gneisenau* ve *Prinz Adalbert* gemilerinin aralarında bulunduğu beş Alman savaş gemisi filosunun göle girip silahlarını Sultan'ın sarayına doğrulttuklarını göründe hayrete düştüler. Yolculardan birinin kim olduğunu öğrendiklerinde ise şaşkınlıkları daha da arttı.

On iki yıl önce, Sultan'ın kızkardeşlerinden biri, Reute adlı bir Alman tüccarıyla pervasız bir aşk yaşamıştı ve kadın hamile kalmıştı. İslam hukuku uyarınca, her iki aşığın de taşlanarak öldürülmesi gerekiyordu, fakat şans yüzlerine gülmüştü. Mert bir İngiliz subayı Prenses'i Aden'e kaçırmıştı ve Prenses bebek doğmadan evvel aşığıyla evlenmişti. Bu olay o dönemde uluslararası bir hadiseye neden olmak üzereydi, ancak çok geçmeden olaylar yatışmıştı. Sultan, kızkardeşini bir daha krallığına ayak basmaktan men etmekle yetinmişti.

Şimdi ise Alman birliğinin, Sultan'ın otoritesine meydan okuması için Prenses'i (namı diğer Frau Emily Reute'u) de getirdiği ortaya çıkmıştı. Belki de bu, Sultan'ı tuzağa düşürmek için yavan bir girişimdi. Aklını kaybeder ve kız kardeşini ele geçirmeye - ve cezalandırmaya - yeltenirdi. Fakat başkaları Almanlar'a daha sinsi bir niyet atfetmişleri. Kirk'un yardımcısı olan İngiliz Konsolos Vekili, Almanlar'ın Sultan'ı devirerek yerine genç yeğenini, Emily Reute'un on iki yaşındaki yarı Alman oğlunu getirmek istediklerinden eminlerdi.

* * *

Ağustos 1885'te Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na, Kirk'in Zanzibar'daki göle bakan ofisindekinden daha sakin bir atmosfer hakimdi. Salisbury'nin Granville'den Dışişleri Bakanlığı'nı devralmasından beri geçen iki ayda, Carl Peters'in maskaralıklarına karşı sakin ve alaycı bir tutum içerisindeydi. Belki de Gladstone, bu macerapereslerin tüm Doğu Afrika anakarasını aşırmasına müsaade ederdi, ama Salisbury'nin buna

[18] Aynı eserde, 115.

hiç niyeti yoktu. Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika uzmanı Sör Percy Anderson'ın tavsiyesi de bu yönde değildi. Carl Peters onları yeni bir yayılma politikası benimsemek zorunda bırakmıştı. Granville'ın beceriksizliği altında çalıştığı uzun yıllardan sonra, bir kez şüpheciliğinin üstesinden gelindi mi kendisine doğrudan destek veren bir amirinin olması Anderson için çok rahatlatıcı olmalıydı.

Anderson Salisbury'ye, Kirk'in fikirlerinin mantıksız olduğunu açıkladı. Konuşmanın ardından Salisbury de onunla hemfikir olmuştu. Ardından ikisi Carl Peters'in maskaralıklarına son verecek bir plan yaptılar. Britanya ile Almanya arasındaki anakarayı parçalara ayırdılar. İki 'ilgi sahası'nın (resmi mandadan bir önceki aşama) sınırları, zaten Almanya'nın önermiş olduğu bir ortak sınır komisyonu tarafından belirlenecekti. Önceliklerin nasıl belirleneceğine ve nelerden vazgeçilebileceğine dair diplomatik bilmecelerin cevabı bu şekilde bulunacaktı. Gözden çıkarılabilecek olan kişi Sultan'dı. Anderson, bu yeni Alman 'saha'sında - yeni sınır çizgisinin güneyinde - bile İngiliz hayırseverlerin ya da İngiliz ticaret çıkarlarının zarar görmeyeceğinden emindi. Eğer mandada işler yolunda giderse, Livingstone'un umduğu gibi ticaret, Hıristiyanlık ve medenileşmenin yayılması daha kolay olurdu, ve Almanlar köle ticaretini bırakırdı. Aynı zamanda, artık bölgede Berlin Yasası tarafından onaylanan serbest ticaret haklarına Almanlar'ın saygı duyacaklarına güvenilebileceği için, ülkenin kapıları İngiliz ticaret mallarına da açılacaktı. Mevcut manda akamete uğrarsa (Carl Peters'in budalaca fikirlerine bakılırsa bu daha muhtemeldi), hiçbir şey kaybetmemiş olacaklardı. İki türlü de Anderson, Kirk'in bu yeni düzenlemenin anakara ile Zanzibar'ın merkezi arasındaki tüm ticareti kontrol eden İngiliz asıllı Hint tüccarların çıkarlarına zarar vereceği iddialarına karşı çıkıyordu. dair iddialarına itiraz ediyordu. Tek kaybeden Sultan olurdu.

Fakat Anderson'un savının ardındaki asıl itici güç, Hindistan'dan değil Sınır komisyonu Londra ya da Berlin'e bildirdiği anda burada yeni bir İngiliz kolonisi veya mandası olacaktı. Bu koloninin kaynaklara ve Sör George Goldie'nin Nijer'de yapmakta olduğu şeyleri yapmaya hazır gözüpek bir İngiliz sermayedara ihtiyacı vardı. Her ne kadar zayıf karakterli de olsa, Sör William Mackinnon görünüşe bakırlırsa ellerindeki tek büyük sermayedardı, ve böylelikle bu kişinin Mackinnon olması kararlaştırıldı. Zaman içinde, Goldie'nin müzakere ettiği şirkete benzer yeni bir ferman şirketi kurulabilirdi. Bu şirket Mombasa'daki bir limandan Orta Afrika'daki El Dorado'ya, Viktorya Gölü yakınlarındaki Cennet Bahçesi'ne uzanan bir eli olacaktı. Anderson'un amiri için tasarladığı altın gelecek planı işte böyleydi.

Ancak Ocak 1886'ya gelindiğinde Salisbury en azından bir süreliğine Hatfield'deki kır evine çekildi. Beklediği gibi, kayda alınan yeni seçmenlerle yapılan Kasım seçimi Liberalleri tekrar göreve getirdi ve Kraliçe Viktorya, bir süre daha Gladstone'a katlanmak zorunda kalmıştı. Yine de Salisbury mühürlerini Kraliçe'ye teslim ederken, kendisinden önce Liberaller'in benimsediği bir geri-bir ileri-bir geri politikasının aksine, Afrika'daki kendi yayılma politikasının başarısından haklı bir gurur duyuyordu.

Anderson'un tahmin ettiği gibi, Kirk emredildiğinde gururunu bir yana bırakmaya hazırdı. Yirmi yıl boyunca Sultan'ın imparatorluğunun bütünlüğünü savunmaya

yeminliydi. Ağustos 1885'te, Sultan'a biraz ekmek - biraz umudun hiç yoktan iyi olduğunu açıklaması gerekti. Sultan, anakaradaki imparatorluğunun bir bölümünde Alman mandasını ititazsız kabul ettiğini belirten bir mektup yazdı.

Birkaç gündür Emily Reute, sahil boyunca bir o yana bir bu yana Alman subayları eşliğinde yürürken görülüyordu. Sultan'ın sarayının beyaz pnajurlarının ardından bir yanıt gelmemişti. 24 Eylül'de *Stosch*, *Gneisenau* ve *Prinz Adalbert*, gölden demir aldılar ve mango ağaçlarının ötesindeki sıcak siste gözden kayboldular.

Salisbury kısa sürede, ne Almanya ile çatışma - ve bunun akıbetinde Mısır'da korkunç tepkiler - riski alarak ne de Bismarck'ın zorbalığına boyun eğerek, makul bir denge kurmuş gibi görünüyordu. 1885 sonbaharında ortak sınır komisyonu dostane çalışmalarına başladı. Kasım 1886'ya gelindiğinde Doğu Afrika, batıdaki Viktorya Gölü'ne doğru uzanan bir sınır ile, İngiliz ve Alman 'nüfuz sahaları'na bölünecekti.

Ancak çok yakında Anderson'un Salisbury'i hayati bir noktada yanıltılmış olduğu ortaya çıkacaktı: Carl Peters bir şaklaban gibi kapı dışarı edilemezdi. *Rücklosigkeit*, yani yoluna kim çıkarsa çıksın, her ne pahasına olursa olsun başarıya ulaşma tutkusu, onun karakterinde vardı. Bu yüzden adı yakında kötüye çıkacaktı. Livingstone'un Doğu Afrika'daki büyük seferinin gerçekleştirilmesine hizmet edebilecek bir adam değildi o. İngilizler'in ticari menfaatleri de Anderson'un öngördüğü kadar güvende sayılmazdı. Peters'ın en büyük arzusu, Viktorya Gölü'nün yanındaki Cennet Bahçesi'ne, o tropikal El Dorado'ya ilk varan kişi olmaktı.

17. BÖLÜM

FERYAT FİGAN

Doğu Afrika ve İngiltere
25 Eylül 1885 - Aralık 1886

'Akarsuyu görüyorsan, ardından sel gelmesi de mümkündür...
Kaynağını kapatmak lazımdır.'
Buganda Kralı Mwanga'ya verilen öğüt, Eylül 1885

Takvimler 25 Eylül 1885'i gösterirken, otuz altı yaşındaki bir İskoç misyoner, Mengo'daki büyük Buganda kraliyet tesisinin kapısında kendisini tanıtmaktaydı. Kısa boylu ve zayıf biriydi, Avusturya usulü fötr şapkasının aşağısında düzgün kesimli kahverengi sakalı, keskin bakışlı mavi gözleri vardı; ellerinde petrol ve gres yağı lekeleri görülüyordu. Adı Alexander Mackay idi, Kilise Misyonerler Topluluğu'nun Afrika'daki en cüretkâr girişimi olan Buganda misyonunun baş temsilcisiydi. Misyon karargahı, Viktorya Gölü'nün hemen kuzeyindeki yumru halindeki yeşil tepelerin olduğu kilometrelerce genişlikteki bir alanı kaplayan ve Buganda'nın başkenti olan Mengo'nun sınırında, sarayın yaklaşık beş kilometre kuzeybatısında bulunan Natete'ye kurulmuş iki katlı ahşap bir evdi.

Birkaç gün önce Mackay ve iki misyoner arkadaşı, nehrin karşı kıyısından kendisinin bizzat inşa ettiği ahşap bir yelkenli tekne olan *Mirembe* ('Barış') ile getirilen postadan endişe verici haberler almışlardı. Mackay, haberleri genç ve öngörülmez karakterli Kral'a ilk verenin kendisi olması gerektiğini düşünmüştü. Şimdi karşısında bitki saplarından yapılmış bir dizi kapı sırayla açılmış, kırmızı cübbeli uşaklar onu arka arkaya iç bahçelerden, kraliyet ambarlarından, kabul salonlarından, kutlama alanlarından ve idam sahalarından geçirip en nihayetinde Kral Mwanga'nın, yüce Kabaka'nın ta kendisinin sazdan yapılma sarayına getirmişlerdi.

Gelen postanın içinde 17 Haziran tarihli, Alman filosunun Zanzibar'ı tehdit etmek ile görevlendirildiğini iddia eden bir telgraf da vardı. Bir Beluçi tüccarı ise daha da endişe verici haberler getirmişti: Almanlar anakaranın bir kısmını 'yutmuşlar'[1] ve Sayid Bargaş'tan Bagamoyo limanını onlara vermesini talep etmişlerdi. Red cevabı

[1] A. Mackay'in mektubu, 29 Eylül 1885, *CMS Intelligencer*, Şubat 1886. Ashe, *Two Kings*, 163-4.

alan Almanlar da savaş ilan etmişlerdi. Mackay bu haberlerin, Mwanga'nın barbar saltanatını, Buganda ve kıyıdaki memleketleri ile Zanzibar arasındaki kervan ticaretinin merkezi haline getiren, Sultan'ın Arap ve Svahili melezlerden oluşan ve Buganda'ya yerleşen korkak tebaasında yaratacağı etkiyi öngörmüştü. Avrupalı misyonerlerin başına bela olmak için yeni bir sebep bulmuş olacaklardı.

Mackay, Stanley'nin Afrika'nın kanayan yüreğinden gönderdiği ve *Daily Telegraph* gazetesinde basılan Hıristiyanlık alemine hitabını ilk kez okuyalı on yıl olmuştu. Stanley diyordu ki, Buganda Kralı sarayında bir Hıristiyan misyonu ağırlamak istiyordu. Yedi yıl önce Mackay sahilden Büyük Göl'e uzanan bin iki yüz doksan kilometrelik o korkunç, hastalık dolu kervan yolunu 1878 yılında, bu verimli kızıl topraklara iyilik tohumunu ekmek üzere aşmıştı.

Geldiğinden beri Araplar başının belası olmuşlardı, çünkü Buganda'nın bölgedeki komşuları olan Uganda'dan getirtilen kölelere karşılık ithal silahlar ve barut ile yapılan ticarete karşı bir tehlike arz ediyordu. Yıllar boyu Araplar onu Buganda halkının ve yöneticilerinin gözünden düşürmeye çalışmışlardı. Mwanga'nın babası ve selefi Kral Mtesa'yı, *Bazungu*'nun, yani Avrupalılar'ın ülkeyi yutmaya geldiklerini söylemişlerdi. Mtesa'nın cevabı '*Bazungu*'yu rahat bırakın,' şeklinde olmuştu. 'Toprakları yutacak olsalar ülkenin ortasından başlamazlardı; ancak onları kıyı kesimlerinde böyle bir şey yaparken görürsem inanırım,'[2] demişti. Şimdi doğu kıyısını parça parça yiyen Almanlar, batıdan ilerleyen Belçikalılar ve muhtemelen Sudan'dan inmesi an meselesi olan Emin Paşa da işin içine girince, hele ki Buganda tahtında vahşi ve zayıf, genç bir Kabaka otururken Araplar'ı sindirmek mümkün olmazdı. Bagandalar'ın (Buganda halkına böyle deniyordu) Mwanga saltanatına duydukları şüphe paniğe dönüşürdü. Bu Bazungu'ları tanıyorlardı. Hepsi aynıydı zaten. Kral'ın topraklarını yutmaya gelmişlerdi.

Durumu kötüleştiren şey ise Mackay'in Zanzibar'dan gelen postasında bir de Kilise Misyoner Topluluğu'ndaki amiri, Doğu Ekvatoral Afrika'nın ilk misyoner piskoposu ve meraklı bir kaşif olan James Hannington'dan gelen heves dolu mektubun da yer almasıydı. Hannington Mombasa'dan kuzeydoğuya doğru atılıp, Masai topraklarından ve Busoga'dan geçen kestirme yolu kullanarak Buganda'daki KMT misyonunu ziyaret etmek istiyordu. O güzergahı kullanmanın her daim tehlikeli olacağının farkındaydı Mackay. Fakat böyle bir zamanda, Paylaşım iyice hızlanırken bunu yapmak tam bir delilik olurdu. Busoga'ya Buganda'nın 'arka kapısı' deniyordu, sıkı sıkıya kapalı tutulan bir kapıydı bu çünkü krallığın bir tarafını saldırıya müsait kılıyordu. Vahşi Masai halkı müsaade etse bile hiçbir beyaz adamın o taraftan gelmesine izin verilmezdi. Haliyle Mackay piskoposuna acil bir mesaj gönderdi: Busoga'dan sanki bir cüzzamlı gibi uzak durulmalıydı. Daha uygun olan Tabora güzergahı kullanılmalıydı, yoksa Buganda'yı panik kapladığında yalnızca kendisini değil, Mengo'daki misyonu ve siyahi müritlerini ölüm tehlikesiyle burun buruna getirmiş olurdu.

[2] Mackay, bahsedilen eserde.

Mackay o şımarık, genç Kabaka'nın endişelerini nasıl yatıştıracaktı? Mwanga henüz yalnızca yirmi yaşında, iri yarı, kaba görünümlü, kolay eğlendirilen ve haşhaş tüttürmekten ötürü sık sık öfke nöbetlerine giren geç bir adamdı. Olağanüstü karakterdeki babası Mtesa'nın basireti ve zerafetinden hiç pay almamıştı. Mackay onu çocukluğundan beri tanıyordu ve tehlikeli derecede zayıf, şahsi keyfine düşkün biri olarak biliyordu. 25 Eylül günü huzuruna çıktıktan sonra Mackay, yaptıkları gergin konuşmanın içeriğinden şu şekilde bahsetmişti:

"Burgaş savaşacak mı?'
'Kral sizsiniz ve en iyi kararı siz verebilirsiniz.'
'Savaşmadan uzlaşacağına inanıyorum.'
'Hükmünüzün isabetli olduğu kanısındayız.'

Mwanga'nın bakanlarından biri bu noktada onlara katılmıyordu. Adı Kibare idi, Kabaka vilayet gezisine çıktığında naiplik görevini yürütmüştü. Bargaş'ın savaşmayı tercih edeceğini düşünüyordu:

'Nedir bu Badushi'ler [Almanlar]? *Bazungu* mu?'
'Evet, onlar da *Bazungu*, oldukça kuvvetli bir ulusturlar. Uzun zaman önce Fransızlar'ı savaşta yendiler, hatta krallarını tutsak aldılar.'
'Hangisi daha güçlü, İngilizler mi Almanlar mı?'
'Almanlar daha güçlüdürler, özellikle karada. İngilizler savaşta onları yenemezler.'
'Eğer İngilizler onları yenerse, Burgaş'ın denemesine gerek kalmaz.'[3]

Mackay daha sonra Askopu'nun (piskoposun) kimseye bir zararı olmadığını anlattı. Bu adam bir İngiliz'di, Alman değildi ve 'dünyevi şeylerin değil, dini şeylerin yöneticisi' sıfatıyla geliyordu. Mackay misyona ait olan Mirembe teknesini, piskoposu gölün doğu yakasındaki Kavirondo'da, Busoga'ya varmadan karşılamaya göndermek için müsaade istedi. Müsaade verildi ve Kabaka, Mackay'e bir saygı emaresi olarak inek verilmesi emrini verdi.

Ertesi gün Mackay, genç Ganda mühtedilerinden Kral'ın fikrini değiştirdiğini duyunca endişeye kapıldı. Bakanlar kurulunun toplanmasını emretmişti. 'Hepsi aynı fikirde gibiydi,' diye anlatmıştı sonradan, 'beyaz adamların hepsi aynıymış ve piskopos da yalnızca savaş habercisiymiş. Ülkeyi yutmak için liderlerimizin gelmesini bekliyormuşuz.'

Kabile şeflerinden biri gidip piskopos ile savaşmayı önerirken, diğeri de tüm beyaz adamları katletmeleri gerektiğini söylüyordu. 'Akarsuyu görüyorsan, ardından sel gelmesi de mümkündür... Kaynağını kapatmak lazımdır.'[4] Herkes piskoposun Busoga'ya 'arka kapıdan' girmesine hiçbir şekilde izin verilmemesi yönünde hemfikirdi. Mwanga iyice ayak sürüdükten sonra, misyon teknesinin piskoposu Kavirondo'dan

[3] Ashe, 169.
[4] Mackay, bahsedilen eserde.

alıp, nehrin güney tarafındaki Msalala'da bulunan KMT misyon karakoluna, Buganda sınırlarının ötesine götürüp Kabaka'dan gelecek talimatları beklemesine karar verdi.

Mackay'in KMT'deki misyoner arkadaşları sekiz yıl önce 1877'de, kıyıdan *Daisy* adındaki bir prefabrik tekneyi taşıyıp Msalala yakınındaki Kagei'de bulunan bir bataklık koyunda ilk üslerini kurmuşlardı. Mackay sıtmaya yakalanınca Zanzibar'a dönmek zorunda kalmıştı. 1878 yılında geri geldiğinde yoldaşlarından biri ölmüş, ikisi bir kabile savaşının ortasında kalarak hayatlarını kaybetmiş, geri kalanlar da yatağa düşmüştü. Öncülerin arasından *Daisy* ile o hercai gölün (Galile Denizi kadar fırtınalı olduğunu düşünmüştü) karşısına geçip Buganda'daki vaadedilen topraklara ulaşabilecek tek kişi, kendisi kalmıştı.

Orada karşılaştığı manzara Mackay'in içini hem heyecan hem de tiksinti ile doldurmuştu. Fiziksel açıdan Buganda gerçekten de cennet gibiydi, tıpkı Speke'nin, Grant'in ve Stanley'nin tarif ettiği gibi. 'Buradaki iklim enfes,' diye yazmıştı Mackay, 'sanki daima İngiltere'nin yaz mevsimi yaşanıyormuş gibi'. Yiyecekler bu yeşil, yumru yumru tepelerde neredeyse hiç ekim dikim işi yapmadan yetişiyordu. Karnı acıkan birinin daldan sinirotu ya da muz koparması yetiyordu. Pamuk, kahve ve tütün sanki yaban otları gibi her yerde büyüyordu. Mackay buranın insanlarının da iklimi gibi sevilesi olduğunu düşümüştü: 'vahşi ya da barbar bile değiller', fakat 'Orta Afrika'da bildiğim ya da duyduğum tüm ırklar içinde en öndekiler bunlar... fazlasıyla muntazamlar,'[5] demişti.

Mackay iyilik tohumunu bu insanların kalplerine ekebiliyor olmaktan büyük sevinç duyuyordu. Onun tarzı Livingstone'unkinden çok daha pratikti; misyonerdi, kaşif değildi. Stanley'nin, yalnızca Tanrı'nın kelamını öğretmenin yeterli olmadığı yönündeki tavsiyesini benimsemişti. Afrika'yı kurtarmak için insanların Tanrı'nın hizmetini yapması da gerekirdi, hastalıklar tedavi edilmeli, evler inşa edilmeli, tarla ekme ve hasat etme yöntemleri öğretilmeliydi - kısacası her taşın altına el koyulmalıydı.

Mackay'in mesleği mühendislikti, Edinburgh Üniversitesi'nde ve Almanya'da eğitim almıştı ve doğaçlama konusunda az görülen bir yeteneğe sahipti. Natete'de tasarladığı misyon evi, ülkedeki tek iki katlı binaydı. Dağ Hutbesi ve Luganda diline tercüme ettiği Aziz Luka İncili'ni çoğaltmak için bir matbaa inşa etmişti. Bir demir ocağı, torna tezgahı ve yirmi metre yükseğe su fışkırtabilen mucizevi bir pompa kurmuştu. İnsanlar şaşkınlıkla 'MKay lubare! MKay lubare dala!' ('Mackay kutsal ruhtur! Mackay gerçekten de kutsal ruhtur!') diye bağırmışlardı. Mackay kendisinin tıpkı onlar gibi bir insan olduğunu ve pompanın mucize olmadığını, yalnızca bir fil hortumu prensibiyle topraktan su çeken bakır bir borudan ibaret olduğunu anlatmıştı. Halk vaftiz edilmek için akın akın sazdan şapele koşmuşlar, birbirlerine 'Ah Bazungu, Bazungu! Beklenenler onlar işte; ellerinden her iş gelir; Araplar ve Wangwana'lar [sahilde yaşayanlar] hiçbir şey bilmezler... Fakat ah o Mackay zekidir işte, akıllıdır; kral bu muhteşemliği görmek için buraya kadar gelecektir,'[6] diye bağırıyorlardı.

5 J. Harrison, *Mackay*, 106.
6 Aynı eserde, 228.

Ancak Mackay Mtesa'nın kraliyet tesisinde ve sarayında nispeten soğuk karşılanıyordu. Sıkıntının sebeplerinden biri köken olarak diğer iki KMT misyoneri Robert Ashe ve Philip O'Flaherty'nin aksine direkt İngiliz kilisesine bağlı değil, Özgür Kilise Kalvinistlerinden olmasından kaynaklanıyordu. Şeytanın işi olduğunu düşündüğü şeylerden taviz veremiyordu. Ve şeytan bu bölgede, oraya özgü yılanlar ve pitonlar kadar yaygın gibiydi. Zalimlik, kölelik, çok eşlilik, büyücülük - Mackay'in alenen kınanması gerektiğini düşündüğü berbat kötülüklerin sonu gelmek bilmiyordu. Doğal olarak bu durum ona birçok düşman kazandırmıştı.

Büyücülük bir yana, Müslümanlar'ı en az puta tapanlar kadar suçlu görüyordu. Gerçekten de bu melez Araplar ülkeye öyle iğrenç bir günah taşımışlardı ki Mackay ismini ağzına almaya bile dayanamıyordu ve bu ağıza alınmayacak günah saraya da bulaşmıştı. (Söz konusu günah homoseksüellikti.) Buna karşı tolerans göstermeyişi, haliyle düşmanlarını kendi aralarında iş birliği yapmaya sevk etmiş ve hatta normalde onun tarafında olması gereken kimi insanları - kendisi gibi Avrupalıları - uzaklaştırmıştı.

1879 yılında, Mackay İngiliz Protestan misyonunu kurduktan bir yıl sonra Mengo'ya Afrika'nın önde gelen Katolik şahsiyeti Kardinal Lavigerie tarafından görevlendirilen üç Beyaz Rahip gelmişti. Liderleri *Père* Lourdel idi. Aynı verimli, kızıl topraklarda rakip bir Katolik misyonu kurmak üzere gönderilmişti. İşin ironisi Mackay'i kahrediyordu. Tüm kıtadaki bir avuç İngiliz misyonundan birindelerdi - burasıyla Zanzibar arasındaki karakollar dışında Afrika'da burası dışında yalnızca üç KMT misyonu vardı - ve şimdi ise Fransızlar rekabet etmekte ısrarcılardı. Böyle Fransızlar ile herhangi bir alıp veremediği olduğundan değil ama, bir İskoç Kalvinist olarak Mackay'in 'Roma'cılara' karşı duyduğu şahsi korkuyu, meslektaşları utanç verici buluyor olmalıydı:

> Ah şu mayası bozuk ikiyüzlülüğünüz var ya! [diye yazmıştı günlüğüne Akdeniz yolunda] 'İtalya'nın yüzyıllardır süregelen yozlaşmış öğretilerinden başka neyi var ki? İspanya'nın? İrlanda'nın? Malta'da bile bu rezalet açık açık her yere yayılmış halde. Dilencilik, cehalet, küfürbazlık, cürm - işte bunlar tipik alametler, pek tabii pislik ve yoksulluk da dahil.
>
> Orta Afrika'ya, yaşayan Tanrı'nın kiliselerini kurmaya gidiyoruz, ancak iyilik tohumunu ekmek amacıyla yapıyoruz bunu, neyi ekersek onu biçeceğimizi gayet iyi bilerek. Bu yaptığımız iyilikler sizin gizli eliniz ile bozulacaktır, ta ki her şey Meryem'e tapıcılığınız ve toplu ibadetleriniz ile yozlaşana dek.[7]

Haliyle Mackay'in, *Père* Lourdel'in başını çektiği Beyaz Rahipler ile insanların ruhlarını kurtarmak konusunda yarışırken onları hakir görmemekte zorlanmasına şaşılmamalıydı.

Kurtarılacak iki milyon Bugandalı ruhun arasından en önemlisi pek tabii Kabaka'nın ruhuydu. Afrika'nın Konstantin'i olabilecek tek kişi oydu: Hıristiyan bir ülkenin

[7] Aynı eserde, 42.

Hıristiyan Kabaka'sı olacaktı. İlk başlarda Kral Mtesa Mackay'in önerilerine davetkar bir belirsizlik ile yanıt vermişti. Mackay'in kraliyet tesisinin merkezinde tüm saray ahalisine Kayıp Oğul'un hikayesi temalı bir hutbe okuyarak dinini yaymasına izin vermiş, hutbeyi Katikiro (Mtesa'nın Başbakan'ı) Svahili dilinden Luganda'ya birebir çevirmişti. Kimse kraliyet uşaklarının 'okuyucular' olmasına - yani Mesih'in kelamını kilisede okumayı öğrenmesine karşı çıkmayı denemedi. Fakat Mtesa - ilk başlarda Mackay'in gördüğü kadarıyla - Tanrı kelamı ile oynamaktan fazlasını yapacak cesareti bulamıyordu. Aynı anda hem Hıristiyan, hem Müslüman hem de pagan olmak istiyordu, sanki Hıristiyanlık büyücülüğün yeni bir türüydü ve İncil yeni bir tür *jembe*, bir put (saray erkanının çoğunun söylediği üzere) ya da test edilecek yeni bir tılsım idi.

Mackay Tanrı'nın yargısına güveniyor, fakat hayal kırıklığını gizleyemiyordu. 1879 Noel'inde ünlü bir *lubare*, yani bir büyücü, büyülerini Kabaka'nın huzurunda denemeye davet edildi. Mackay, o iğrenç büyücü yanından geçerken korkunç davul seslerini ve kadın çığlıklarını duyuyordu. Mtesa'nın ruhunun elinden kayıp gidişini hissetti. Ardından, birkaç gün sonra yeniden umutlandı. Birilerinin söylediğine göre Mtesa kabile şeflerine 'Okumaya devam etmiyor musunuz? Yalnızca dünyevi şeyler için yaşıyor ve servet biriktirmeye çalışıyorsunuz. Öteki tarafa hazırlanmalısınız,' demişti. Sene sonunda Mackay günlüğüne neşeyle 'Şeytan yine kutsal göreve mani olmaya çalışmıştır, ancak çok yakında Yüce Tanrı'nın izniyle düşmanın başı alınacaktır,'[8] diye yazdı.

Gerçekte ise - ki Mackay bunu fark eden son kişiydi - kendisinin ve Kral'ın amaçları çatışıyordu. Mackay , Stanley aracılığıyla Kral'dan bir davet aldığına, bu davetin 'gel ve onunla kal, halkına Tanrı kelamını öğret,' dediğine inanıyordu. 'Hayır,' diyordu Kral; sen bize 'barut ve silah yapmayı öğretmek için davet edildin'.[9] Mackay'in Tanrı inancının kapatamadığı bir açıktı bu. Katikiro, yani Başbakan, daha dürüstçe açıkladı: Bazungu'yu istemelerinin tek sebebi, 'yerdeki ot gibi sayısız silah'[10] idi. Mackay onlara asla günlük işler konusunda yardım etmekten kaçmadığını söyledi ve kanıt olarak da yağ lekeli ellerini gösterdi. Fakat Tanrı kelamı öğretmesine izin verilmeyecekse İngiltere'ye dönmesi gerekecekti. Kendisine kat'i bir biçimde, Kabaka'nın sarayından ayrılma izni olmadığı hatırlatıldı.

Tesir itibariyle tutsak olan Mackay, bir zamanlar hayranlık duyduğu adamın ellerinde daha da büyük hayal kırıklıkları yaşayacaktı. Mtesa'nın berbat, tedavi edilemez bir hastalığı vardı ve büyücüler kendisine tanrıları memnun etmek için *kiwendo* yapmaya - insan kurban etmeye - devam etmesini öğütlüyorlardı. Kurbanlar rasgele seçiliyor, başkente sinirotu satmaya gelen masum köylüler bir araya toplanıyor ve gece boyunca köle kafeslerinde tutulup sabah halkın önünde katlediliyorlardı. Bazen tek bir gün içinde 2,000 insanın öldürüldüğü oluyordu. Mackay cellatların davullarını ve mızraklara geçirilen ya da canlı canlı yakılan insanların acı verici çığlıklarını duydukça dehşet içinde donakalıyordu. 'Tüm bunlar, bu canavarın... bu manyak katilin

8 Aynı eserde, 170.
9 Aynı eserde, 164-5.
10 Aynı eserde, 166.

kana susamışlığını tatmin etmek için yapılıyor,' diye yazmıştı günlüğüne: 'İngiltere'de kendisine iyi adam, Uganda'nın [Buganda'nın] *iyiliksever* kralı deniyor'.[11] Sonunda Kabaka'nın gerçek yüzünü gördüğüne inanıyordu. 'Mtesa bir puta tapıcıdır - bir kafirdir - başka izahı yok. Yalancılığın, kurnazlığın, nefretin, gururun ve aldatmanın, kıskançlığın, zalimliğin tüm özellikleri... aşırı gösterişçilik ile bu adamda birleşmiş. Tek düşündüğü *kendim, kendim, kendim.* Sanki Uganda bir tek onun için var.'[12]

Mtesa 1884 yılında öldü ve yerine Mwanga geçti. Mackay'in umudu bir kez daha parlamıştı. Tanrı'nın ellerinde yeniden biçimlendirilebilecek, zayıf bir pagan ruhuydu onunki. Fakat Mwanga'nın yarattığı hayal kırıklığı, Mtesa'nınkinden çok daha hızlı gerçekleşti. Ocak 1885'te Mackay ve arkadaşlarını, gölde yapacakları bir gezinti için *Eleanor* gemisine binmeden kısa süre önce tutukladı. Muhafızlar eşliğinde apar topar Mengo yakınlarındaki karargahlarına götürüldüler. Mackay yaşananlardan ötürü afallamış haldeydi, çünkü söz konusu gezinti için Kral'dan da Katikiro'dan da müsaade alınmıştı. Fakat her ne sebeple olursa olsun Kral'ı gücendirmenin feci sonuçları vardı. Misyon için çalışan genç erkek çocuklarından üçü - aralarında on yaşındaki Lengalama adındaki sevimli bir çocuk da vardı, tutuklanıp kasabanın akınındaki bataklığa götürülmüşlerdi. Mackay'in umutsuzca onları kurtarmaya çalışmasına rağmen, ilkin cellat tarafından kolları koparıldıktan sonra bir tür kazığa geçirilip yavaş yavaş yakılmışlardı. Sonradan Mackay bir deli cesareti ile Mwanga'ya cinayetler hakkında serzenişte bulunmuştu ve Mwanga omuz silkmekten başka bir şey yapmamıştı. Görünüşe bakılırsa emri veren Katikiro idi, Misyon'un öyle güzel görünümlü kölelere sahip olmasını kıskanmıştı. Kabaka'nın bu cinayetlere göz yumduğu da bilinen bir gerçekti.

1885 yılı boyunca Kabaka ile ilişkiler tehlikeli biçimde değişkenlik gösterdi ve misyonun geleceği belirsizdi. İlk zamanlarda arkadaşları yalnızca gece ziyarete gelebiliyordu çünkü evlerinin önünde muhafızlar bekliyordu. Ardından muhafızlar geri çekildiğinde 'okuyucular' Mackay'in matbaasında basılan nüshaları almak için akın akın geliyorlardı. Din değiştirenlerin arasında Mwanga'nın kız kardeşleri olan ve pek de namuslu olarak tanınmayan birkaç asi prenses, Gabunga adında çocuk yaştaki bir kaptan ve Sebwato adındaki bir kabile şefi de vardı. Komplo ve isyan hikayeleri yayılmaktaydı. Haziran ayında Mwanga misyonerleri memnun etmeye hevesli görünüyordu ve Mackay'in KMT yoldaşlarından biri olan Robert Ashe kraliyet sarayının arkasındaki bulanık kraliyet havuzunda çıplak yüzmeyi kabul ettiği zaman oldukça esprili davranmıştı. Kral, Ashe'in iddia ettiği gibi yüzebildiğini gördüğüne çok şaşırmıştı. (Buganda'da yüzebilmek mucizevi bir yetenek sayılıyordu.) Ancak Ağustos ayında Mackay'in verdiği halat ile fakat Mackay'in tarif ettiğinin aksi şekilde dikilen kraliyet bayrak direği devrilip bir adamın ölümüne sebep olduğunda Mwanga Mackay'e karşı öfkeyle dolmuştu.

İsterik Piskopos Hannington'ın Masai'den geçip, gölün doğusundaki çalıların içinden gelmesi için gerekli ortam artık hazırdı. Mackay 25 Eylül günü Kral'ın huzuruna çıktıktan sonra Kral, *Mirembe* teknesinin Kavirondo'ya gidip piskoposu karşıladıktan

[11] Aynı eserde, 183.
[12] Aynı eserde, 187.

sonra talimat beklemek üzere Msalala'ya götürmesine müsaade vermişti. Ekim ayı geldiğinde ise Kral'ın neye müsaade verip neye vermediğine dair tekrar bir karışıklık peydah olmuştu. Ardından, Mackay'e ve diğer misyonerler aniden korkunç bir darbe aldılar.

25 Ekim Pazar günü şafaktan hemen sonra, Mackay Natete'deki yeni inşa edilmiş sazdan şapelinde ayin düzenlemekteydi. Aslen bir kraliyet uşağı olan genç Hıristiyan çocuklardan biri, iki *Bazungu*'nun, sahil tarafından gelen yirmi Wangwana hamalı ile birlikte (aslında elli kişilerdi) Busoga'da esir alındığını haber verdi.

Bir başka uşak, söz konusu *Bazungu*'ların yerel kabile şefi tarafından hücreye atıldığını söylüyordu. *Bazungu*'lardan uzun olanının bir baş parmağını eksikti. Ashe, 'Piskopos bu,' diye atıldı. Hannington, yıllar önce bir ateşli silah kazası sırasında bir baş parmağını yitirmişti. Çocuk, Kabaka'nın ve bakanlarının çoktan tüm grubu öldürme kararı aldığını da söylüyordu.

Mackay güvende olmaları için cemaatini çabucak dağıttı, Ashe ile birlikte aceleyle saraya gidip Mwanga'ya yalvarmak için yola çıktılar. Ana kapıdan girerlerken uşaklardan biri fısıltıyla 'Bagenze kubatta,' ('Onları öldürmeye gittiler,')[13] dedi. Kabaka onları huzuruna kabul etmiyordu. Ertesi gün 26 Ekim'de tekrar denediler ve aldıkları tek cevap Fransız misyonerler tarafından tercüme edilmek üzere bir mektup bırakabilecekleri olmuştu. Mackay ardından gururunu bir kenara bırakıp Rahip Lourdel'e müdahale etmesi için yalvardı. Lourdel elinden geleni yaptı ve Kabaka piskoposun canının bağışlanması için bir ulak göndermeye söz verdi. Piskoposun ülkeye girmesine izin verilmeyecekti. Fakat günler geçti ve uşaklar Mackay'e, adamın canının bağışlandığına inanmaması gerektiğini söylediler. İkinci bir ulak, piskoposun canının bağışlanması için değil kesin emirle öldürülmesini onaylamak için gönderilmişti.

Aynı tarihte, 26 Ekim 1885 Pazartesi günü, Hannington Busoga'da hapis edileli beş gün olmuştu. İlk başta şoka girmiş, kendisini kaybedip yatağına gömülerek ağlamıştı. Gaspçı sandığı adamlar tarafından kimi zaman sürüklenmiş, kimi zaman sırtlarında taşınmış, kıyafetleri paramparça edilmiş, her an ölüm korkusunu yaşamış, 'İsa'nın Kollarında Güvendeyim' ilahisini söyleyerek, durumunun acizliğine yüksek sesle gülmüştü. Ardından, Lubwa adındaki yerel kabile şefine ait bir kulübenin fare dolu karanlık bir hücresine atılmıştı.

İki gün sonra piskoposun içinde bulunduğu koşullar kısmen iyileşmişti. Bahçede bir çadır kurmasına ve Mackay'e durumunu anlatan bir mesaj göndermesine izin verilmişti. Şef İncil'ini, çizim defterini, ve kendi deyimiyle 'kendisini eğlendirmeye yarayan' ufak seyahat güncesini ona geri verdi. Şefin eşleri onu incelemeye geldiklerinde, kendisini 'hayvanat bahçesinde kafese kapatılmış bir aslan gibi' hissetti. Hiçbir şey onu tuhaflık anlayışından - ve da tüm yaşadıklarına rağmen işine devam etmesine izin verileceğine dair umut ve inancından alıkoyamazdı:

> 26 Ekim. Vücudumdaki incinmeler ve kasılmalar biraz daha iyi durumda, ancak halsiz ve uykuluyum. Her zaman olduğu gibi kolay uyanamıyorum ve eğer yanılmıyorsam

[13] Ashe, 178. Mackay, 10 Aralık 1885, *CMS Intelligencer*, Haziran 1886, 484'te devamı bulunmaktadır.

yavaş yavaş ateşim çıkıyor. Mektubum bugün Mackay'e ulaşacaktır diye düşünüyorum ve şefin ben yakalanmadan önceki ilk mesajına cevap alması için yeterince zaman geçmiş durumda, ki mesajın içeriğini bilmiyorum - ama burada beyaz adamlar da konaklıyor. Onlardan birini mi göndersem ki? Majesteleri'nin keyfini bekliyoruz. Mesajı gönderenin kim olduğunu anlayamazlarsa, tipik Afrika usulü ile iki üç gün oyalayıp ardından ağır ağır gönderecekleri bir cevap ile Mwanga'nın bana yoluma devam etmem için müsaade verdiğini söyleyeceklerdir.

Şefin eşlerinden otuz üç tanesi daha gelip tutsaklarına bakarak eğlendiler. Onlara ilgi gösterecek halim hiç yoktu ve İngilizce olarak 'Ah hanımlar, ne kadar hasta olduğumu bilseniz kaçıp giderdiniz,' dedim. Gün ortasında yemeğim geldiğinde yiyememiştim. Sanırım sahilden ayrıldığımdan beri ilk kez...[14]

Üç ay önce Hannington 200 kişilik Wangwana hamalları, bir Goan aşçısı ve bir siyahi papaz yardımcısından oluşan grubuyla birlikte hiçbir endişe duymadan, berbat kokulu ve palmiye ağaçlarıyla kaplı sahilden yola çıkmıştı. Hamallar başlarının üzerinde altı ay ya da daha uzun süre yetecek kadar takas malı taşıyorlardı - yirmi dört top kumaş, beş sarma kablo ve yirmi bir kutu boncuğa ek olarak piskoposun karyolası, küveti ve diğer eşyalarını da taşımaktalardı.

Görünüşte Hannington tipik bir kuvvetli Hıristiyan erkeğiydi: uzun boylu, esnek vücutlu, sakallı, keskin çeneli, gri gözlü, tutku dolu bir İngilizdi, Tanrı'nın hizmetinde bir elinde İncil, diğer elinde av tüfeği taşıyordu. Hayatı boyunca tehlikeye karşı koyamayan biri olmuştu. Babası erken emekli olan ve yatçılığa merak salan bir iş adamıydı. Hannington henüz yedi yaşına gelmeden tecrübeli bir denizci olmuştu. Çocukken ele avuca sığmayan cesaretiyle çitlerin üzerinden atlayarak at sürmesi, korkusuzca kano kullanması ile biliniyordu. Oxford mezunu bir teoloji öğrencisi olarak Town ve Gown[15] arasındaki isyanlarda çıplak elleriyle dövüşmüştü.

Sonraları Hannington aynı hırçın hevesini, kafirleri hak yoluna döndürme savaşına yöneltmişti. En yakın arkadaşlarından biri ve biyografisini yazan kişi olan, E. C. Dawson adındaki bir vaiz (Oxford'daki Sekizinci St. Mary's Hall'da birlikte kürek takımında yer almışlardı) Hannington'ın Afrika seyahatlerinden nasıl keyif aldığını şöyle tarif ediyordu: 'Kollarını savurup durması, gözleri fıldır fıldır yeni ya da kayda değer bir şeyler görmek için dönmesi - birden bir şarkı duyması, üstüne yine bir nida salıvermesi - nadir bulunan bir çiçek ya da böceği gördüğünde hemen atlayışı - onunla birlikte yaşanan hayatın özüydü bunlar; arada sırada empatik sesi tanıdık bir şarkıyla yükselirdi, ve el değmemiş yaban, onun söylediği Hıristiyan ilahisi ile tınlardı.'[16]

İlk başta her Avrupalı seyyahun başına gelen sıkıntılar onun da başına gelmişti. Hamallardan bazıları kaçıp gitmekle tehditleri geveliyorlardı. Diğerleri kendilerini susuzluktan yerlere atıyorlardı ve arabayla en yakındaki su kuyularına taşınmala-

[14] Hannington'ın güncesi, 21-6 Ekim 1885, E. Dawson, *Hannington*, 374-9.
Ç.N. İngiltere'de üniversite mezunu olanlar ve olmayanlar arasındaki ayrıma verilen isim.
Dawson, 333.

rı gerekiyordu. Üzerinden geçtikleri toprakların çoğundaki nüfus, kıtlıktan dolayı kaybolmuştu. Fakat Hannington'ın yanında getirdiği yeni göreve başlayan, eskiden köle olan siyahi papaz yardımcısı William Jones, hamallarla mucizevi bir şekilde iyi anlaşıyordu. Hannington bu zeki ve genç yoldaşını öve öve bitiremiyordu ve Jones da piskoposu kahramanı olarak görüyor, ona tapıyordu. İkisi de ilk haftalar içinde kat ettikleri mesafeden memnunlardı.

Öncülüğünü yapmayı seçtikleri yeni kuzey güzergahı her açıdan avantajlı görünüyordu. Öncelikle bu güzergah, Doğu Afrika'daki Alman ve İngiliz 'sahalarını' ikiye bölen sınırın kuzeyinde kalıyordu. İkinci olarak, en yakın zamanda piskopos tarafından bizzat Taita ve Moshi'de, Kilimanjaro'nun iki yanında kurulan misyon karakollarını, Mackay'in Uganda'daki misyonuyla bağlıyordu. Üçüncüsü de, bu yol çok daha kısaydı ve daha güvenliydi - tabii bu tozlu düzlüklerde dolaşan, kervanları yağmalayan ve yerel kabileleri aç bir leopar sürüsü gibi sömüren Masailer hariç.

Kendilerinden önce bu kuzey güzergahını yalnızca bir kaşif denemişti. Söz konusu adam, Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun 1883 yılında gönderdiği genç İskoç kaşif Joseph Thomson idi. Masailer'i fazlasıyla endişe verici bulduğundan ötürü Buganda'ya girme teşebbüsünde bulunmamıştı. Masailer'in teşkil ettiği tehlikeden ötürü Thomson Hannington'a seyahatini bu güzergahta yapmamasını öğütlemişti.

Maalesef ki Mackay'in kendisine kuzeye gitmemesini çünkü Busoga'daki 'arka kapının' kilitli olduğunu bildirdiği mektup Hannington'ın eline ulaşmamıştı. Bir diğer şanssızlık ise Zanzibar'daki uzmanların Thomson'ın görüşüne katılmamaları ve Busoga'ya girmenin yaratacağı tehlikelerden bihaber olmalarıydı. Aslında, Zanzibar'daki kimsenin, Almanya'nın Sultan'a yaptığı zorbalığın ta Büyük Göl'e kadar bir panik dalgası gönderdiği ve bunun da oradaki misyonerlerin hayatlarını tehlikeye attığından haberleri yoktu. Bölgedeki en iyi istihbarata sahip kişi olan Sör John Kirk, Hannington'ın kuzey güzergahından gitmesi taraftarı olmuştu. Piskoposun eninde sonunda Masai ve Kikuyu kabilelerini Hıristiyanlık'a çekme umudunu paylaşan kilise yöneticileri de aynı fikirdeydi.

Tarih 18 Ağustos 1885'i gösterdiğinde Hannington, Kikuyu sığınağının bulunduğu serin, yemyeşil ormana varmıştı. İlkin, korkudan ödleri kopmuş haldeki yerlilerden yiyecek almak mümkün değildi, Svahili köle avcılarının elinden çok eziyet çekmişlerdi. Fakat piskopos cesurca şemsiyesini savurmuş ve sonunda amacına ulaşmıştı. İki hafta boyunca can hıraş uğraştıktan sonra kervan ilerleyebilecek kadar stok yapabilmişti.

Eylül ayı başlarında Masailer ile endişe verici bir karşılaşma yaşanmıştı. Piskoposun grubu, kamplarını savunmaya yetecek kadar güçlü bir çit inşa etmeyi başaramamıştı. Masai kadınlarını satılık mallarını getirmeye davet ettiklerinde, erkekleri de peşlerine takılmıştı. Kızıl çamurla boyanmış genç savaşçılardan oluşan El Moran grubuydu bu, büyük mızraklar taşıyor ve savaş naraları atıyorlardı. Piskoposun grubunun oradan geçmesine müsaade etmek için devasa bir *hongo* (geçiş ücreti) talep ediyorlardı: kırk sarımlık demir tel, altı parça patiska ve kırk dizi mavi ve beyaz boncuk. Bir yere varmayan uzun tartışmalardan sonra piskopos, taleplerini karşılamak zorunda kalmıştı. Gün boyunca Peder Jones dili tutulmuş halde, yeni gelen savaşçı gruplarının aç kurtlar

gibi kampa doluşmalarını izlemişti. Piskopos bile şaşkın ve kafası karışık bir vaziyetteydi. 'Masai ihtiyarları, çadırına doluştular,' diye yazmıştı Jones sonradan: 'her şey kendi mallarıymış gibi davranıyorlardı. Bizim çocuklar ne yapacakalrını bilemediler. Kimse onları kovmaya cesaret edemiyordu... Piskoposun çadırı ağzına kadar doluydu. Koltuk, karyola, küvet, çantalar, ekmek kutuları - her şeyin üstünde Masailer oturuyordu.' Ellerine geçen her şeyi araklamak haricinde bir de savaşçılar çadırı kızıl çamur ve yağ ile kaplamış, kirli elleriyle piskoposun saçı ve sakalını okşayıp '*Lumuruo kitó!*' ('ne yüce bir ihtiyar')[17] diye mırıldanmışlardı. Görünüşe bakılırsa kervanı bir kargaşadan, hatta muhtemel bir katliamdan kurtaracak hiçbir şey yoktu. Ancak piskoposun iyi mizacı ve korkusuzluğunun savaşçılar üzerinde büyülü bir etkisi olmuştu. Güneş doğduğunda hepsi gitmişti ve tek bir can kaybı bile yaşanmamıştı.

Ekim ayı ortalarında kervan güvenli bir şekilde Masai bölgesinden geçmişti ve Büyük Göl'e yaklaşmaktaydı. İşin zor kısmı şimdiden geride kalmış olmalıydı. Eğer Hannington Kavirondo'da Mackay'in teknesi *Mirembe*'yi beklemiş olsa, büyük ihtimalle tutuklanmaktan kurtulmuş olacaktı. Hali hazırda kervanın büyük bir kısmını orada bırakmış, başlarına Jones'u geçirmişti. Kendisi şahsen bekleyemeyecek kadar sabırsızdı ve içi gereğinden fazla rahattı. Bir avuç hamal ile birlikte Busoga'ya doğru ilerlemeye devam etti.

Şimdi Ekim ayının sonunda ise bir tutsak olan, neden alıkoyulduğu hakkında bir fikri olmayan Hannington, defterine hapis tutulduğu yerin resimlerini çiziyor, Psalm'ın XXVII. kısmını okuyor ('Eğer Tanrı'nın iyiliğine yaşayanlar diyarında şahit olduğuma inanmasam, bayılır kalırdım') ve başarısız bir şekilde Şef'in eşleri tarafından incelenmeye katlanmaya çalışıyordu.

> Ekim 27. Vahşi yaratığı görmeye bugün yalnızca birkaç hanımefendi geldi. O kadar halsiz ve berbat hissediyordum ki peşimden gelmelerine rağmen inime sokuldum; ancak içerisi beni göremeyecekleri kadar karanlıktı ve konuşmayı reddettiğim için pes edip gittiler.
>
> Ekim 28. Gece olmuş; ateşim düşmüş... Mwanga'nın üç asker gönderdiğine dair dedikodular var ancak askerlerin ne havadisler getirdiğini bana henüz söylemiyorlar.
>
> Ekim 29. Hastalığımın kokusunu alan bir çakal yanımda uludu dün gece, ancak umuyorum ki henüz onun yemi olmayacağım.[18]

Belki de o sabah piskopos güzel haberleri aldığında, günlüğüne yazarken kullandığı mürekkep hâlâ ıslaktı. Onu ormanın içinden geçirip, kervanının hamalları ile buluşmaya götürdüler.

Karşılaştığı şeyin yaşattığı şok korkunç olmalıydı. Hamallar gerçekten de oradaydı ancak çırılçıplak soyulmuş ve açıklığın ortasında bağlanmış haldeydiler, tıpkı ağıldaki koyunlar gibi. Askerler mızraklarıyla hazır beklemekteydiler. Üzerindeki kıyafetleri arkadan yırtarlarken piskopos, 'Kral'a söyleyin, onun halkının adına canımı veriyorum,

[17] Dawson, Jones'tan alıntı yapmıştır, 352, 4.
[18] Hannington'in güncesi, 27-9 Ekim 1885, Dawson, 380-2.

Buganda'ya gelişimin bedelini hayatım ile ödüyorum,'[19] diye feryat etti. Dizlerinin üzerine çöküp dua etti. Ardından bir işaret silahı ateşlendi. Askerler çılgınca haykırarak piskoposun üzerine, korkudan titremekte olan hamalların üzerine atladılar ve ormanın ortasındaki o açıklık ölüler ile dolana kadar kesip biçtiler.

Jones'un kervanı gizlice kıyıya ulaşana kadar aylar geçti. Kavirondo'da Aralık ayına kadar beklemiş, katliam hikayesinin yalan olduğunu ummuşlardı. Elli hamaldan yalnız dördü güven içinde geri dönebilmişti. İlk başta kaçak oldukları sanılmıştı, ancak gelen bilgiler söylediklerini doğrular nitelikteydi. Mwanga piskoposun ölümünü emretmişti.

Jones, taşıdığı üzerinde beyaz harfler ile ICHABOD yazan mavi flama ile birlikte (mavi Afrika'da yas rengidir) kıyıya yöneldi. Kör topal bir şekilde kıyıya vardıklarında hamallar ya yarı çıplaktı ya da hayvan postu giyiyorlardı. Jones'un kendisi de dizanteriden bitap düşmüş ve olanlara kahrolur haldeydi. Yırtık pırtık olmuş beyaz miğferi Rabai'de göründüğünde, hüngür güngür ağlayan arkadaşlarına ağzından sersefil bir biçimde tekrar tekrar çıkan tek söz, 'Piskoposu aklımdan çıkaramıyorum,' olmuştu.

İlk başlarda Hannington'ın arkadaşları aldıkları haberlere şüpheyle yaklaştılar. Piskoposun tehlikeyi küçümsediği için ölmesi mümkündü. Ancak bir Afrikalı kral tarafından soğukkanlılıkla katledilmek - işte böyle bir trajedinin eşi benzeri yaşanmamıştı. Misyon işinde can kaybı hep çok olurdu, ancak hemen hemen her zaman sıtma ya da dizanteriden kaynaklanırdı. İki KMT misyonerinin, Mackay'in yoldaşlarının 1878 yılındaki kabile savaşlarında öldürülmesi, talihsiz bir istisna olarak kalmıştı. Şimdi ise şu soru Zanzibar'da tekrar tekrar yankılanıyor ve İngiltere'ye giden telgraflarda da yineleniyordu: Mwanga'nın içine ne girmişti böyle? Neden böyle bir kana susamışlık gösterisi ile İngilizler'e kafa tutmayı seçmişti?

Bu sırada, Mengo'daki büyük hasır sarayın gölgesindeki tüm misyonerler - hem Fransızlar hem de İngilizler - cinayetlerden haberdar olmuştu ve günleri hem kendilerinin, hem de inananların hayatları konusunda endişelenmek ile geçiyordu.

Kabaka'yı Mackay'in ettiğinden çok daha büyük bir ustalık ile idare edebilen *Père* Lourdel'e gizli yollardan, Mackay'in ve diğer iki İngiliz'in de öldürüleceği haberi ulaşmıştı. Onları uyardıktan sonra cesurca saraya gidip Mwanga'ya kendi hayatının tehlikede olup olmadığını sordu. Kral ona garantisini verdi ve esefle ekledi: 'Ben son Buganda Kralı'yım. Ölümümden sonra beyaz adamlar topraklarımı alacaklardır. Hayatta olduğum sürece onlara nasıl engel olabileceğimi biliyorum. Ancak benden sonra Buganda'nın siyahi krallarının soyu tükenecektir.'[20]

İlkin Kral Fransızlar'ın gönlünü almaya hevesli görünüyordu. Gözünde ufak bir enfeksiyon vardı ve Lourdel onu afyon hapları ile tedavi etmeye çağırılmıştı. Saraya yaptığı ikinci ziyaretinde Kral'ı fazlasıyla güleç buldu. Kral ona 'babam' diye hitap ediyordu ve asla Buganda'dan ayrılmayacağına dair sözünü aldı. Ardından rahibin şapkasını aldı, kendi başına taktı ve aynadaki yansımasını görünce kahkahalara boğuldu. Fakat ertesi gün Kral rahatsız hissediyordu. Lourdel, Katikiro'yu gözyaşları içinde

[19] Dawson, 389.

[20] Dawson, Fr Lourdel'dan alıntı yapmıştır, 371.

buldu, Kral da 'kaybolmuş bir çocuk gibi'[21] ağlıyor ve inliyordu. Durumu sonradan düzeldi, ancak sarayda yayılan hikayelere göre beyaz adam Kabaka'yı piskoposun ölümünün intikamını almak için zehirlemeye çalışmıştı.

Kısa süre sonra *Père* Lourdel, baş kraliyet uşağı ve dindar bir Katolik olan Joseph Mkasa'nın cellatlara teslim edildiğini dehşet içinde öğrendi. Suçu, sarayda puta tapılmasını önlemeye çalışırken Katikiro ile takışmış olmak ve Mackay'i piskoposu öldürme planından haberdar ederek Hannington'ı kurtarma teşebbüsünde bulunmaktı. Birkaç gün önce Kabaka'ya cesurca 'Neden beyaz adamları öldürmeye başladınız? Babanız Mtesa onlardan kimseyi öldürmemişti,' diye sormuştu. Mkasa yakalanmış, kordonlar ile bağlanmış ve kazığa geçirilip ağır ağır, canlı canlı yakılmıştı. Diğer uşaklar Lourdel'e koşup, aynı kaderi paylaşmadan önce vaftiz edilmek için yalvardılar. Lourdel 134 kişiyi vaftiz etti. Ancak ilmihali yalnızca gizli kapaklı öğretebiliyordu. Kral'ın, zayıf biri de olsa, kendisine güvendiğine inanıyordu. Fakat Katikiro ise tüm görgülülüğüne, tertemiz Arap işi cübbelerine rağmen tüm Hıristiyanları öldürmek ve beyaz adamları ülkeden kovmak için yanıp tutuşan 'vahşi bir yaratık' idi.

Mackay'e Hannington ve yoldaşlarının katledildiği haberini veren kişi Beluchi olmuştu. 31 Ekim günü Mackay güncesine 'Ne acı dolu bir gecedir bu! Nedir bu eşi benzeri duyulmamış katliam!' Neydi bu korkunç cürmün ardındaki sebep? Mwanga'nın, savunmasız haldeki piskopos ve grubunu sınırdan geri çevirmesi hiç de zor olmazdı. 'Eğer istilaya uğramaktan korkuyorlarsa, böyle bir hamle yaparak hayali istilacılarına ülkeye tam gaz girmek için mümkün olan en büyük bahaneyi verdiklerini anlıyor olmalılardır... Sebebini Tanrı bilir, ve sonucun ne olacağını da tek bilen O'dur.[22]

Peki kendilerini bu kana susamış canavardan nasıl kurtaracaklardı? Mackey'e durumun vehameti hakkında bilgi veren tek kişi Lourdel idi. Katolik prenseslerden birinin de dahil olduğu birkaç Hıristiyan ona, Mwanga'ya iyi niyetini ispatlayacak bir jest yapması gerektiğini yoksa intikam almayı planladığının düşünüleceğini söylediler. Haliyle Mackay ve Ashe de kendilerini küçük düşürmek pahasına Kabaka'ya yazdıkları mektupta dostluğuna payidar olmak için yalvarmışlar, hem ona hem de Katikiro'ya bir sürü hediye göndermişlerdi.

Gelen hediyeler yalnızca Mwanga'yı öfkeden delirtmeye yaramıştı. *Bazungu* bu durumu izah etmeliydi! Mackay ve Ashe, sağ salim geri dönme umudu olmaksızın saraya gittiler. Lourdel onların adına araya girdi (Mackay Lourdel'in Protestan münafiklardan kurtulmak istediğinden şüpheleniyordu). Neden gönderilmişti bu hediyeler? Mackay yalnızca Busoga'daki arkadaşlarından haber almak istedikleri için böyle yaptıkları yanıtını verdi. Mwanga ikisini de aşağılamaya başladı, onlara 'bagwagwa', yani aşağılık vahşiler diyordu. Misyonun yakınından geçen bir kabile şefi bile olsa öldürülecekti. *Bazungu* da kafeslere kapatılacaktı. Tüm bunların kıyı kesimlerine kadar her yerde bilinmesini istiyordu, cesaretleri varsa İngiltere ve tüm Avrupa onları kurtarmaya gelsinlerdi. Beyaz adamlar ona ne yapabilirlerdi ki? Kanatlanıp uçmadıkları sürece

---

[21] *CMS Intelligencer*, Lourdel'dan alıntı yapmıştır, 1886, 6.33-6.

[22] Mackay, aynı eserde.

ülkesine nasıl girebilirlerdi?

Fırtına dindikten sonra Mackay ve Ashe günlük işlerine devam ettiler; Aziz Matta İncili'ni Luganda diline çevirdiler, dokuma tezgahı ve bir çeşit büküm makinesi yaptılar, gençleri gizlice vaftiz ettiler. Maruz kalacakları zulümden o kadar korkuyorlardı ki, hiçbir Baganda şapele gece yarısından önce gelemiyordu. Ancak misyonerler sanki hiçbir şey olmamış gibi davranmaya çalışıyorlardı. Günlerden bir gün Ashe, bakanlar arasında en kıdemlisi ve eskiden misyonun gayretli 'okuyucularından' biri olan Pokino ile görüşmek için saraya gitti. Ashe cesurca onu hırsızlık ve cinayet işlemeye devam ettikçe Tanrı korkusu taşıdığını iddia etmenin boşa olduğu yönünde uyardı. Pokino ise Baduchiler'in, yani Almanlar'ın da Tanrı'ya inandığını ama kendilerine ait olmayan toprakları ilhak etmeye geldiğini söyledi. 'İngilizler bile barut ve top üretmiyorlar mı? Tanrı sevgisi için mi yapıyorlar bunu?'[23] diye sorduğunda Ashe verecek doğru bir yanıt bulamadı.

Mackay bir sandala atlayıp kaçmalarının uygun olup olmayacağını düşünüyordu, ama haftalar boyu ölüm korkusuyla yaşadıktan sonra Tanrı'ya tevekkül ederek görevini sürdürmeye karar verdi. Mwanga'nın dünyaya kafa tutup hepsini öldürmeyi mi, yoksa onları rehin almak suretiyle Avrupa'nın yapacağı bir müdahaleden korunmayı mı istediğine karar veremediğini düşünüyordu.

Mackay, uzun vadede Avrupa'nın müdahalede bulunmasının tek seçenek olduğu kanısındaydı. Almanlar'ın adım adım kıyı kesimlerinden yukarı doğru ilerleyeceğini ve eninde sonunda Buganda'yı Alman Reich'ına katacağını öngörüyordu. Buna itirazı yoktu. Mühendislik okurken Berlin'de geçirdiği iki yıl ona Alman halkına, ya da en azından sarhoş gezmeyen, Tanrı korkusu taşıyan Protestanlar'a karşı saygı aşılamıştı. Belki de Buganda bir başka Güç'ün eline düşecek - batıdaki sınırlarda keşif yapmakta olan Leopold'un adamlarına ya da Mısır'ın Ekvatorya vilayetinden mesul olan İngilizler'e kalacaktı. Mackay içten içe en iyi seçeneğin Britanya tarafından, yani 'özgürlük mücadelesine ve iyi bir hükümet anlayışına saygı gösterebilen'[24] tek Güç tarafından işgal gerçekleştirilmesi olduğuna inanmaya başlamıştı. Gordon Mackay'in kahramanlarından biriydi ve Gordon'ın ekibinden son kalan kişi olan Emin Paşa'nın söylentilere göre hâlâ Ekvatorya vilayetinde direnmeye devam ediyor olmasına büyük hayranlık duyuyordu. Belki de Emin, Ekvatorya ve Buganda bölgelerini birleştirebilirdi. Böyle bir şey gerçekleşse bile, yeni kurulan bu İngiliz mandasının eğer Gladstone tekrar başa geçerse üzücü bir şekilde terk edileceğinden korkuyordu. Belki de Avrupa Emin'i Doğu Afrika ve güney Sudan'dan oluşan, Congo Free State'in dayandığı idealist esaslara dayanan bir 'Free State'in hâkimi konumuna getirmeliydi. Ancak, yiğit adam Emin'den mektup gelmeyeli birkaç yıl geçmişti. Belki de çoktan Mehdi'ye teslim olmuştu.

1886 yılının Şubat ayında ise, kuzeyden gelen bazı haberler Mackay'e Emin'i Buganda'yı özgürleştirmeye ikna etmeye yönelik gizli planını gerçekleştirmek için tekrardan umut verdi. Uzun süredir kendisinden haber alınamayan Dr. Junker adın-

[23] Mackay, aynı eserde, 495.
[24] Mackay'den Holmwood'a, 10 Ağustos 1887, Dışişleri Bakanlığı, 84/1775. Smith, *Emin Pasha*, 42.

daki bir Rus kaşif, komşu ülkelerden biri olan Bunyoro'dan gönderdiği mesajda birkaç ay önce Emin'i hayatta ve sağlıklı bir şekilde vilayetinde direnişine devam ederken gördüğünü söylemişti. Mackay, Junker adına Buganda'ya kadar olan yoldan güvenle geçebilmesi için müsaade almış, Bunyoro ile krallık arasında yeni çıkan savaş yüzünden bunu yapmak bir hayli zor olmuştu. Ancak Mackay'e göre Mwanga ve bakanları 'Piskopos Hannington ve beraberindekilerin katliamını bir nebze olsun unutturmak'[25] için Dr. Junker'a yardım etmeye heveslilerdi.

Genel olarak Kral'ın beyaz adamlar aracılığı ile elde edebileceği şeylere duyduğu açlık ve kat'i biçimde müstehak olduğu cezanın korkusu arasında kaldığını düşünüyordu. İncil basımı ve satışı her zamanki gibi devam ediyordu ancak hâlâ çoğunlukla gizliden yapılıyordu. 'Çıtı çıkmadan yuvarlanan bir kaya,'[26] diyordu Mackay bu duruma. Mart 1886'da misyonerler yeniden revaçta gibiydiler. En azından, ciddi bir rahatsızlığı olan Philip O'Flaherty'nin Avrupa'ya gitmesine izin verilmiş, Mackay'e 10,000 deniz kabuğu hibe edilmiş ve kendisinin Mwanga'nın 'favorisi' olduğu söylenmişti.

Sonra, aynı ay içinde bir gece Mackay ve Ashe ayindelerken, güneydoğu tarafında gökyüzünde tuhaf bir parıltı belirdi. Çocuklar içeri koşarak girdiklerinde 'Kibuya kiyide!' ('Saray yanıyor'), 'Mizingu' ('Silahlar var') ve 'Bamasa' ('Savaşıyorlar')[27] diye bağırıyorlardı. Arada, ufak top atışlarını andıran patlamalar duyuluyordu. Sonunda anlaşılmıştı ki Kabaka'nın barut muhafaza ettiği hasır kulübelerden birinde yanan ateş söndürülmemişti. Kraliyet hizmetçileri kulübedeki görevlerinden ayrılıp gizlice dua etmeye gitmişlerdi. Onlar yerlerinde yokken, sazlık tavandaki bir örümcek ağına kıvılcım sıçramıştı. Kısa süre içinde binanın tamamı alev almış, barut fıçıları patlamaya başlamıştı. Rüzgar kuvvetlenince alevler kraliyet tesisinin tamamına yayılmış ve Kral'ın kıymetli malvarlıklarının çoğunu yok etmişti.

Mwanga patlamaları duyunca kılıcını çekip dışarı koştu, asilerin saraya saldırmakta olduğundan emindi. *Père* Lourdel onu canını kurtarmak için kaçarken gördü. Katikiro onu güvenli bir yere alır almaz, ambarına yıldırım düştü. Pek tabii tüm bu olanlar Mwanga'nın öfkesini hafifletmiyordu. *Bazungu*'nun kendisine büyü yaptığını iddia ediyordu. Diğerleri Mackay'e, kralın *Bazungu* tarafından 'ülkeyi yutmaya davet edilen'[28] beyaz düşmanlarıyla yüzleşecek barutu kalmasın diye, *Bazungu*'nun sarayı ateşe verdiğini söylüyordu.

Bir iki hafta sonra ordu, komşuları ve rakipleri olan Kabarega'nın ülkesi Bunyoro'ya düzenledikleri seferden başkente döndü. Ashe'e Kabarega'nın başkentini yakıp yıktıklarını söylemişlerdi ama aslında Baganda'nın büyük bir hezimete uğradığı, başkomutanlarının daha birçoğu ile birlikte öldürüldüğü ortaya çıkmıştı. Dr. Junker'ın öldüğüne dair dedikodular da dolaşıyordu. Mayıs ayının ortalarına gelindiğinde, beyaz adamlara ve yabancı tanrılarına karşı öfkenin büyüdüğüne dair ürkütücü alametler patlak vermeye başlamıştı.

---

[25] Aynı eserde.
[26] Mackay, 7 Nisan 1886, Harrison, 275.
[27] Ashe, 208.
[28] Mackay, 26 Haziran 1886, *CMS Intelligencer, 1886, 888.*

Ardından, olaylar tam patlama noktasına geldiğinde, uzun süredir kendisinden haber alınamayan Rus kaşif ve Emin'in elçisi Dr. Junker, Natete'deki iki katlı misyon evinde beliriverdi. Mackay kendisine, Londra'ya iletilmek üzere derin bir maruzatta bulundu. 'Afrika'da yardıma muhtaç haldeki Hıristiyan kardeşlerimizin çektikleri acılar ve maruz kaldıkları muameleye karşı Hıristiyan alemini yattığı gaflet uykusundan uyandırmak için yapılabilecek hiçbir şey yok mudur? Onyıllar boyu katledilmelerine, işkence görmelerine, avlanmalarına, yalnızca biraz diplomasi ve uğraş gerektirecek diye, ve belki temel insan haklarını temin etmek adına biraz masrafta bulunmak gerekecek diye göz mü yumacaksınız?'[29] Temmuz ortalarında Dr. Junker bir şekilde nehri geçmeyi başarmış ve kıyıya giden bir kervana katılmıştı. Artık çifte yardım çağrısı taşıyan bir ulaktı: yardım çağrıları hem Ekvatorya'daki Wadelai'de sıkışıp kalmış ve Mehdi'nin tehdidi altındaki Emin'den, bir de Mengo'da sıkışıp kalmış ve Mwanga'nın tehdidi altındaki Mackay ve diğer Avrupalılar'dan geliyordu.

* * *

Junker'ın çifte yardım çağrısının ilk kısımları Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na telgrafla 23 Eylül 1886 günü iletilmişti:

> Uganda'dan gelen haberler, tarih 12 Temmuz... Misyonerler büyük bir tehlike altındalar; Junker acilen onların ülkeden çıkabilmesi için kraldan müsaade talep etmemizi istiyor. Wadelai'deki Emin ise şimdilik şehri savunabiliyor fakat acilen cephane ve erzağa ihtiyacı var. Eğer mümkün ise vilayette bulunan 4000 civarındaki Mısırlı sadık vatandaşı terk etmek istemiyor. Eğer destek gönderilecekse hiç vakit kaybedilmeden gönderilmeli.[30]

Telgrafı gönderen kişi, Sör John Kirk'ün yokluğunda Zanzibar'da konsolos vekili olarak görev yapan Frederick Holmwood idi. Holmwood buna ek olarak, bir taşla iki kuş vurulabilecek bir öneride bulundu. Eğer hükümet Emin'e yardım ederek Hartum'un düşüşü gibi bir felaketin daha yaşanmasının önüne geçebilseydi, 'bu da aynı zamanda Uganda meselesine el atıp; yıllardır iç kesimlerin kalkındırılmasına karşı önyargılılığı ile bilinen Kral'ın yaptıklarına bir çözüm getirmek için harika bir fırsat olurdu... Uganda bu tiranın elinden kurtarılabilirse, Emin'in Ekvatorya Vilayeti'ne Zanzibar'dan ulaşmak yalnızca sekiz hafta sürer ve Yukarı Nil'in hakimiyetinin muhafaza edilmesi için güvenli bir kaynak olurdu...'[31] Kısacası, Holmwood Doğu ve Orta Afrika'ya uzanan yeni ve devasa bir mandanın kurulmasına yönelik bir askeri harekat düzenlenmesini teklif ediyordu.

Holmwood'un önerileri Dışişleri Bakanlığı tarafından şok ile karşılanmıştı. Afrika duayenleri Emin'in hâlâ hayatta olduğu ve mücadeleye devam ettiğini öğrendiklerine şaşırmışlar - ve aynı şaşkınlığı Britanya İmparatorluğu'nu Hint Okyanusu'ndan Yukarı Nil'e kadar genişletme teklifi için de yaşamışlardı. Makbul ya da mümkün

[29] Mackay, 11 Temmuz 1886, Harrison, 280-1.
[30] Holmwood'dan Iddesleigh, 23 Eylül 1886, Dışişleri Bakanlığı, 84/1775. Smith, 41.
[31] Holmwood'dan Baring'e, 25 Eylül 1886, Dışişleri Bakanlığı, 78/3930. Smith, 43.

müydü bunu yapmak? Holmwood'un 'beş yüz kişilik, tecrübeli Mısırlı askerlerden oluşan birliğinin' Kral Mwanga'yla başa çıkmaya yetecek 'ezici güç'[32] teşkil edip etmeyeceği sorusuna karşı Lord Wolseley'nin de katıldığı genel yargı bunun bir 'delilik' olacağı yönündeydi. 1886 yılının Ekim ayı ortalarında, Holmwood'un bir taşla iki kuş vurma planı, Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı'ndaki yüksek rütbelilerin kinayeli yorumları eklenmiş bir şekilde, beklenen *coup de grâce*'nın gerçekleştirilebilmesi için Başbakan Lord Salisbury'e sunulmaya hazırdı.

O hafta Lord Salisbury, Kraliçe'yi Balmoral'da ziyaret etmeye gitmişti ve aklı Afrika mevzuundan başka şeyler ile doluydu. Son yirmi aylık süreç, şahsi meseleleri adına oldukça gelgitli geçmişti. 1886 yılı, İrlanda'dan gelen yıkıcı dalganın İngiliz siyasetini bataklığa sürüklediği ve Liberal partiyi ikiye böldüğü bir yıl olarak geçmekteydi. Görüldüğü üzere, 1885 yılındaki genel seçimler Salisbury'nin emanetçi hükümetinin çöküşü olmuştu. Ocak ayında istifa etmiş, yerine Gladstone geçmişti. Ancak Özerk Yönetim diye tutturan Parnell ve İrlanda Ulusalcıları, Parlamento'daki kozları elinde tutuyorlardı. Onlara istediklerini vermek ve kendi partisindeki Özerk Yönetim karşıtlarından kurtulmak, Gladstone'un başlıca zorlu görevi haline gelmişti. Ancak Gladstone hesabını eksik yapmıştı. Lord Hartington'ın başını çektiği Whigler'in çoğu ve Joe Chamberlain'in idare ettiği Radikaller'in bir kısmı Liberal çoğunluğunu bozdular. Özerk Yönetim Yasası'na dair oylama 7 Haziran 1886 günü yapıldığında, Liberaller'den doksan üçü hükümetin aleyhine oy kullandı. Hükümetin tarafında yalnızca otuz kişilik bir azınlık vardı. Parlamento feshedildi ve Haziran-Temmuz genel seçimleri Muhafazakarlar'a kırk kişilik bir çoğunluk sağladı. 28 Temmuz 1886 tarihinde, mührünü Kraliçe'ye teslim ettikten altı ay sonra, Lord Salisbury tekrar yemin edip Başbakanlık görevini devralmak için Windsor'a giden trene bindi.

Aradaki boşluk döneminde, Salisbury'nin Afrikalı vergi mükelleflerinin vergilerini riske atma iştahını kabartacak herhangi bir şey yaşanmamıştı. Ancak Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika konusundaki duayeni olan Sör Percy Anderson'ın fikrini oldukça önemsiyordu.

Anderson ilk başta Holmwood'un planına pek sıcak bakmadı. Ekim ayı ortalarında bu bir taşla iki kuş vurma işinin - hem Emin Paşa'yı hem misyonerleri kurtarmanın - mantıksız olduğunu söylüyordu. Bunun yerine Dışişleri Bakanlığı gönülsüz bir şekilde diplomatik bir yaklaşım izlemeyi denedi. Kral Mwanga'ya, misyonerlerin ülkeden çıkmasına yüksek müsaadelerinin olup olmadığını soran bir mektup yazıldı. Maalesef ki mektup Arap köle tüccarlarının lideri, Mackay'in *bête noire*'ı ve İngiliz karşıtlığıyla bilinen birine emanet edilmişti. Emin konusunda ise Anderson Başbakan'a 'bu yetenekli kahramanı ve Mısır garnizonlarının sonuncusunu kurtarmanın gerekli olduğuna yönelik görüşlerin baskın olabileceğini'[33] söyledi. Salisbury durumdan pek de etkilenmiş değildi. Hükümet Emin'i kurtarmaya çalışırken kimsenin hayatını tehlikeye atamazdı; onu 'kurtarmak ya da intikamını almak' arasında seçmeleri gerekebilirdi.

[32] Leverson'ın notu, 1 Ekim 1886, Wolseley'nin notu, 2 Ekim 1886, Smith tarafından alıntılanmıştır, 44. Anderson'ın notu, 18 Ekim 1886, Dışişleri Bakanlığı, 84/1775.

Salisbury çabucak ekledi: 'Şahsi fikrim odur ki, elimizdeki bilgiler Almanlar'a iletilmelidir. Emin aslen Alman olduğuna göre, bu onların meselesidir.'[34]

Emin'i - ve Orta Afrika'yı gümüş tepside - Almanlar'a vermek düşüncesi, Anderson'ın kıdemli iş arkadaşlarından, Dışişleri Bakanlığı'yla istişare etmek amacıyla Londra'ya geri çağırılan Sör John Kirk'ü dehşete düşürdü.

Son on sekiz aydır Kirk duygusal açıdan engelli koşu denebilecek bir hal içerisindeydi: uğruna hayatını harcadığı şeylerin ıskartaya çıkarılmasından korkuyordu ama bir yandan da hâlâ büyük bir kısmının kurtarılabileceğine dair içi rahattı. Ellerine geçen şanstan istifade etmelilerdi. Son birkaç gün içinde durum yine değişmişti. Öncelikle Dışişleri Bakanlığı'nın Mackay aracılığıyla aldığı habere göre Emin kurtarılmak istemiyordu. İstediği şey takviye almak ve Ekvatorya'yı bir İngiliz mandası haline getirmekti. Bir diğer gelişme ise Doğu Afrika'da yapılan İngiliz-Alman sınır anlaşmasıydı. Anlaşma o hafta, 30 Ekim günü imzalanmıştı ve Kirk'e göre olabilecek en iyi anlaşmaydı. İngilizler cömertçe Almanlar'ın Sultan'ın anakaradaki topraklarının 'Umba Wanga nehrinden' Portekiz sınırına kadar olan güneydeki yarısının tamamını almalarına müsaade etmişlerdi. Kendileri de Somaliland'in dahil olduğu kuzeydeki diğer yarısını almışlardı. İç kesimlerde ise yeni çizilen sınır Masai topraklarından, Victoria Gölü'nün doğu kıyısına uzanıyordu. Kağıt üzerinde eşit bir paylaşım gibi görünüyordu - tabii Sultan'ın çıkarları görmezden gelinirse. Gerçekte ise İngilizler kendilerine nispeten daha iyi olan limanı (Darüsselam yerine Mombasa'yı), daha sağlıklı ve verimli olan (Kilimanjaro yerine Kenya Dağı'nı merkez alan) yaylaları almışlardı. Ancak işin en ilginç kısmı anlaşmaya dahil edilmemişti bile. O nefis armudu, Uganda'yı kim koparacaktı? Uganda'nın o 'ahlaksız vurguncu'[35] Carl Peters'a kalacağı düşüncesi Kirk'ün ödünü koparıyordu.

Başbakan, hükümet desteğiyle Emin'e takviye gönderme fikrini reddettikten on gün sonra, 30 Ekim günü Kirk, arkadaşı İskoç işadamı Mackinnon'a bu planı kendisinin uygulaması gerektiğini ima eden bir mektup yazdı. Aslında Kirk bundan çok daha fazlasını gerçekleştirmeyi umuyordu. Mackinnon bir yıldır Kilimanjaro'da ticaret imtiyazı kurma fikri üzerinde duruyordu. Artık yeni sınır anlaşmasından istifade etmeli ve Emin'in 'iyi yönetilen ve asuade' vilayetini, Britanya Doğu Afrikası'nın yeni kalbi olarak kullanmalıydı. Kirk şöyle yazdı:

> Sultan aracılığıyla Mombasa'yı kontrol ediyoruz ve Victoria Gölü'ne kadar olan bölgede dilediğimizi yapabiliriz... Eğer demiryolu inşa edilecek olursa en uygun rota bizim bölgemizden geçiyor. Ayrıca Ekvatorya Vilayeti de artık bizde, o yağız Emin Bey'in kontrolü altında, ve bugüne kadar iyi yönetilen, asuade bir yer... Planın genel hatları böyle ve şu an bunu uygulamak için elimize geçebilecek en makul fırsata sahibiz.[36]

---

[34] Salisbury, 19 Ekim 1886, Dışişleri Bakanlığı, 84/1775.

[35] Kirk'ten Mackinnon'a, 17 Ağustos 1886, Mackinnon Belgeleri, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra.

[36] Kirk'ten Mackinnon'a, 30 Ekim 1886, aynı eserde, 94.

Kirk, bir hafta sonra, Emin Paşa'yı kurtarma operasyonunu kimin idare edeceği konusunda Mackinnon'a tavsiye vermekteydi. Stanley önerilmiş, Mackinnon da bu fikre sıcak bakmıştı. Percy Anderson da aynı şekilde düşünüyor, Lord Salisbury'i Mackinnon'ın planına olumlu yaklaşmaya ikna etmeyi deneyeceğine dair teminat veriyordu.

Bu sıralarda, gizli plandan haberi olmayan iyiliksever lobiciler hükümeti Emin'i kurtarmaya ikna etmek için ellerinden geleni arkalarına koymamaktaydılar. Hareketin arkasındaki isim, Nil Nehri'nden Uganda'ya 1878 yılında yaptığı yolculuk sırasında Emin ile tanışan Edinburgh'lü R. W. Felkin adındaki bir doktordu. *The Scotsman* gazetesine mektuplar yazmış ve İskoç Coğrafya Topluluğu'nu ayağa kaldırmıştı. Kölelik Karşıtları Topluluğu'ndan Charles Allen ve bazı diğer ilgililer de ona yardım ediyorlardı. Viktorya çağı kamuoyunun karşı koyulamaz olduğu kadar biraz da kafa karıştırıcı bulduğu bir Emin portresi ortaya koyuyorlardı. Geçmişi 'gizemli' ve karakteri 'esrarengiz' biri olabilirdi, ancak Gordon'ın yardımcıları arasından en 'soylu' olanıydı. 'Madem üstadı ortada bıraktık,' diye yazdı muhabirlerden biri, 'en azından bu adamı kurtarmak için biraz çaba sarf edebiliriz.'

Fakat bu görev onu kurtarmaya yönelik mi - yoksa takviye göndermeye yönelik mi olacaktı? İlk başta halk tıpkı Gordon mevzuunda olduğu gibi onun da kurtarılmaya ihtiyacı olduğunu düşünmüştü. Sonradan, kendisinden gelen mektuplar yayınlandığında yalnızca erzak takviyesine ve cephaneye ihtiyacı olduğu anlaşıldı. Tek isteği 'Afrika'nın kalbinin tam ortasına geniş bir medeniyet kurmak'[37] için orada kalmaktı. Böyle bir girişimi finanse edebilecek kadar devasa bir fildişi stoğu yaptığı iddia ediliyordu.

Üç hafta içinde Mackinnon'ın planı hükümete sunulmaya hazır hale gelmişti. Stanley, eğer Leopold müsaade verirse seve seve seferin başına geçmeyi kabul ediyordu. Fakat seferin düzenlenmesi için gereken yirmi-otuz bin sterlin'lik ödeneği kim temin edecekti? Şükür ki Sör Evelyn Baring'e - kendisi Mısır'ın İngiliz hükümdarı sayılırdı - meşhur Alman kaşif Schweinfurth tarafından, Mısır hükümetinin Almanlar tarafından Emin'i kurtarmaya yönelik düzenlenecek bir seferi finanse etmek için on bin sterlin katkıda bulunması önerilmişti. Baring, kendi hükümetinin Emin mevzuundan muaf tutulması karşılığında söz konusu miktarı vermeyi kabul etti. Baring'in teklifi Mackinnon'ın kulağına gitmişti. Eğer Mısır'dan gelecek bu on bin sterlin'lik miktarı alabilirse, kendisi ve arkadaşları paranın üstünü tamamlamayı kabul ediyorlardı. Anderson, İngiliz Kabinesi'ne bu öneriyi kabul etmelerini şiddetle önerdi. Tabii ki proje Emin'i kurtarmaktan çok daha fazlasını kapsıyordu. Mackinnon ve arkadaşları yerlilerle anlaşmalar imzalamayı, ve Mombasa merkezli, Yukarı Nil'e kadar uzanan 'büyük bir ticaret kolonisi' kurmayı planlıyorlardı. Zamanla kraliyet fermanına bağlanırdı. Bu kadarı kesindi. Ancak tüm bunların içinde Emin'in rolü ne olacaktı? Kurtarılacak mıydı, takviye mi alacaktı? Stanley'nin rolü neydi peki? Ve patronu Kral Leopold'a karşı taşıdığı sorumlulukların Mackinnon'ın Britanya İmparatorluğu'nu genişletmeye yönelik muazzam planıyla çatışmaması nasıl sağlanacaktı?

[37] *The Times*, 15 Aralık, 1 Kasım, 15 Aralık, 1886. Smith, 45-6.

Lord Salisbury ve Kabine'si, 3 Aralık 1886 günü Anderson'ın önerisini kabul edip Mackinnon'a başlama işaretini verdiklerinde, bu çetrefilli soruların hiçbiri henüz cevaplanmamıştı. Kendilerine münasebet olmadığını düşünüyorlardı. Ne de olsa Anderson'ın dediği gibi, Stanley 'özel bir şirketin özel temsilcisi' olarak oraya gidecekti. Gordon'ı Hartum'a göndermeye benzemiyordu bu. Eğer Stanley Emin'e yardımcı olmayı başaramazsa, İngiliz hükümetine beş kuruş masraf bile çıkmamış olacaktı. Para, Mısır hükümetinin cebinden çıkacaktı. Eğer Stanley ölürse, 'onun intikamını almak için Piskopos Hannington'ın intikamını almaktan daha büyük bir zorunluluk altında olmazlardı'.[38]

Sefer planında yalnızca tek bir büyük değişiklik yapılmıştı. Aslen Mackay tarafından tasarlanan, önce Holmwood sonra da Kirk tarafından benimsenen plana göre Orta Afrika'nın Mombasa'dan Yukarı Nil'e kadar olan kısmına giden yol, Uganda'dan geçiyordu. Emin'in yaşadığı zorluk, Britanya'ya bir fırsat doğurmuştu. Mackay'in yaşadığı zorluk da aynı fırsatı onlara tanıyordu. Ana hedeflerinden biri İngiliz misyonerlerini Kral Mwanga'nın zorbalığından kurtarmak ve Uganda'yı 'THM'ye açmaktı.

Ancak şimdi de eğer doğu yakasından başlayan ve Uganda üzerinden geçen her zamanki Arap ticaret güzergahı kullanılacaksa, Stanley'nin seferin başına geçmek istemediği ortaya çıkmıştı. Stanley yeni sınırlar aşmak istiyordu. İşvereni Kral Leopold idi. Kral, Stanley'e müsaade vermenin fazlasıyla büyük bir fedakarlık olacağını söylüyordu. Müsaadesini yalnızca Stanley batı yakasından, Kongo üzerinden geçen uzun yolu tercih ederse verecekti. Doğu Afrika üzerinden geri dönebilirdi. Mackinnon'ın bunu kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Leopold'un kendisince sebepleri vardı tabii, ve bu sebepler çok yakında gün yüzüne çıkacaktı.

Kabine'nin 3 Aralık günü başlama onayını vermesinden üç hafta sonra Stanley Birleşik Devletler'deki seminer turnesini kısa kesip Atlantik üzerinden hızla geçerek, Brüksel'e uğrayıp Kral ile fikir alışverişi yaptıktan sonra Londra'da seferi organize etmeye başlamıştı. Bir üç hafta daha sonra Kahire'ye gelmiş, Baring ile planlar yapmış, Zanzibar'dan hamal kiralamaya gitmişti. Stanley ile tanışan herkes, bu büyük kaşifin işini yapmaktaki seriliğine ve özgüvenine hayran kalmıştı. Güzergah değişikliğine, birebir konuşmaları sırasında itirazını Mackinnon'a ileten Sör John Kirk hariç kimse kötü yorumda bulunmamıştı. Yaşanacak gecikme Almanlar'a Uganda'ya ilk varanlar olma şansını tanıyabilirdi.

Kısa süre içinde anlaşıldı ki her ne açıdan bakılırsa bakılsın - Leopold'un açısı hariç - bu güzergah değişikliğinin sonu kötü olurdu. Daha önce kimse buna kalkışmamıştı. Doğudaki düzlükleri hızla aşmak yerine Kongo'nun yağmur ormanlarından geçmeye çalışmak fazladan aylar alırdı. Ayrıca Mackinnon'ın Doğu Afrika'daki kolonisini kurmasına ve Uganda'yı Britanya için almasına hiçbir faydası olmazdı. Mackay ve misyonerler de Kral Mwanga'nın insafına mı bırakılacaktı?

O sonbaharda, 1886 yılında, misyoner basını Mackay ve Ashe'den gelen, Ugan-

[38] Anderson'ın notu, 30 Kasım 1886, Dışişleri Bakanlığı, 84/1794, Smith, 60.

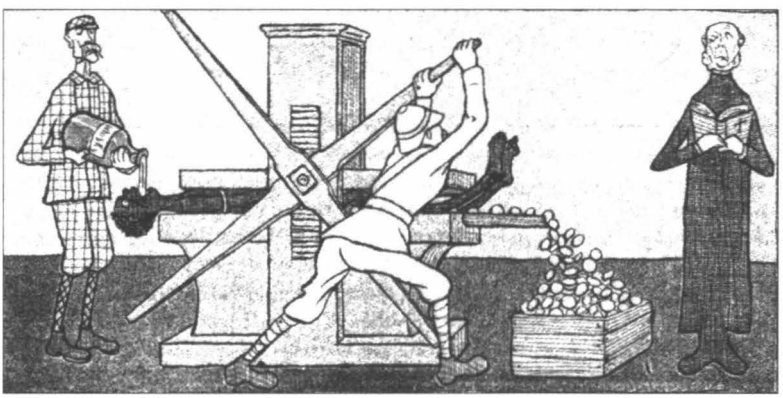
da'da olup biteni anlatan bir dizi şaşırtıcı mektup yayımladı. Mayıs ayında, uzun süredir beklenen fırtına nihayet başlarına patlamıştı. Meselenin aslı, 'siyah Nero'ya kafa tutan' ve 'adı ağıza alınmayacak bir günahın'[39] kurbanı olmayı reddeden genç bir uşağın 'olağanüstü itaatsizliği' idi. Genç adam bir Hıristiyan idi ve itaatsizliği yalnızca dayak ile cezalandırılmıştı. Ancak yaşanan olay ve diğer hizmetçilerin Kral tarafından kirletilmeye karşı çıkmaları, en sonunda Mwanga'nın aklını oynatmasına sebep olmuş gibi görünüyordu. 25 Mayıs günü geçirdiği bir öfke nöbeti esnasında, saraydaki tüm Hıristiyan 'okuyucuların' yakalanması emrini vermişti. Bir kısmı hadım edilmiş, diğerlerinin vücutları paramparça edilip akbabalara bırakılmıştı. 3 Haziran günü, on bir Protestan ve on üç Katolikten oluşan büyük bir grup yakalanıp, Namgongo'da odunların üzerinde yakılmışlardı. Bu korkunç olayları daha da akıllara zarar kılan, cellatların bile şaşkınlık içinde kalmasına sebep olan şey ise, genç çocukların ilahiler söyleyip beyaz adamların Tanrı'sına övgüler dizerek can vermeleriydi. Çoğuna eğer Hıristiyanlık'tan çıkarlarsa özgür kalacakları söylenmişti. Onlar ise şehit olmayı seçmişlerdi.

Livingstone yirmi yıl boyunca Orta Afrika'da oradan oraya gezerken tek bir kişinin din değiştirmesine bile sebep olamamıştı. Mackay hali hazırda yüzlercesine din değiştirtmişti. Şimdi onlar da ilk Hıristiyanlar gibi inançları uğruna ölüyorlardı.

Fakat Mackay hâlâ adı sanı bilinmeyen bir İskoç misyoneriydi. Tutkulu mektupları - din değiştirmelerine vesile olduğu insanları kurtarmak için maruzatta bulunması - Londra basını tarafından umursanmamıştı. Tüm gözler, kahraman Emin'in, Gordon'ın yeniden doğmuş halinin, özgürlük ve adaleti savunan bir kale inşa ettiği Ekvatorya bataklıklarına çevrilmişti.

Artık gergin olmak için iki büyük sebep vardı. İngiliz kamuoyu, o hayırsever Belçika Kralı'nın cömertçe ödünç verdiği Stanley'nin, Ekvatorya'ya vaktinde ulaşıp ulaşmayacağını merak ediyordu. Yoksa Emin de mi Mehdi'nin bir kurbanı olacaktı?

Kirk ve arkadaşlarının merak ettiği şey ise Uganda'ya ilk kimin ulaşacağıydı: Stanley mi, Carl Peters mı.

[39] *CMS Intelligencer*, 1886.

18. BÖLÜM

SİZ DOKTOR EMİN OLMALISINIZ?

Brüksel, Kongo, Ekvatorya, Alman Doğu Afrika
29 Aralık 1886 - Ocak 1890

'Her gün İngiliz Basını'nda, Gordon'ın küçük bir ordunun başında olan subaylarından birinin, Hartum'da reisi ve garnizonunu yutan zalim kaderi paylaşma tehlikesi altında olduğunu okumak yürek parçalayıcıydı.' *Stanley*'nin kendi ağzından, 1887 yılında Emin Paşa'yı kurtarmaya atılmasının sebeplerini anlatışı

1887 yılı Ocak ayının sonlarında Afrika'ya doğru yola çıkmadan önce Stanley, patronu Leopold'u Brüksel'de iki kez kısa süreli ziyaret etti. Stanley, 29 Aralık 1886 günü gerçekleşen ilk ziyaretini 'yürek parçalayıcı' bulmuştu.

Kral'ın saraydaki odasına, kendisine Kral tarafından yapılan 'oyunlardan'[1] ötürü 'burnundan soluduğunu' gizleyemeyerek dalıverdi. On sekiz aydır Londra'da ağaç olmuş, onca zaman Kongo'ya dönme emri almayı beklemişti. Geçen yıl boyunca Brüksel ile ilişkileri iyice gerilmişti. 1884-85 yıllarında, iznini Kral Leopold adına yaptığı işleri anlatan *The Congo and the Founding of the Free State*[2] adlı bin sayfalık kitabı yazarak geçirmişti. Bu zorlu işi tamamlamak seksen dokuz gün sürmüştü.

Kral'ın vekillerinden birinin, en ilgi çekici bölümlerden birinde yer alan ve Belçikalı devlet yetkililerine, bazı bağımsız devletlere karşı sivri bir dil kullanılan kısmın değiştirilmesini istemesi, Stanley'nin sinirini bozmuştu. Kendisine bu tip şeylerin yalnızca eski yaraları deşeceği söylenmiş, 'Majesterleri kitabınızın tüm uluslara karşı sevecen bir tavır takınmasını rica ediyor,' denmişti. Ortaya çıkan kitap, Stanley'nin daha önce hiç yazmadığı kadar donuk ve sıkıcı olmuştu.

1885 yılı Haziran ayında Stanley'nin izni bitmişti ve Afrika'ya gitmek üzere her an yola çıkmaya hazırdı. Kongo'ya götüreceği teçhizat - 500 sterlin değerindeki malzemeler, çadır ve aletler - New Bond Street'teki evinin odalarında bavullara ve kutulara doldurulmuş şekilde bekliyordu. Kahire'den bir eşek, Zanzibar'dan da bir hizmetçi almıştı. Ancak Brüksel'den kendisine gönderilenler yalnızca kraliyet vekil-

1 Hird, *Stanley*, 222-3.
2 Ç.N. Kongo ve Free State'in Kuruluşu

lerinden gelen kaçamak cevaplı mektuplar ve Kral'ın gözünden düştüğünü söyleyen basın haberleriydi. Nihayet direkt Kral'a bir mektup yazdı ve söylenenlerin doğru olup olmadığını sordu. Majesteleri'ni gücendirecek ne yapmıştı ki?

Kral'ın Borchgrave Kontu aracılığıyla verdiği cevap gurur okşayıcı ancak kaçamaktı. Stanley'nin gazetelere aldırmaması gerektiği söyleniyordu. 'Şüphesiz ki çıkarlarımız şu an Avrupa'da bulunmanı gerektiriyor. Her gün ve sürekli olarak büyük zorluklar ile yüzleşmekteyiz... Yine de cesaretimizi yitirmiyoruz ve başarıya ulaşacağımıza dair büyük umutlar besliyoruz, ancak, ne zaman elde edilecek bu başarı? Günübirlik çözümlerin peşinde koşmak acelecilik olur.'[3] Eylül 1885'te Stanley'e Kongo Devleti hükümetinin uzun zamandır beklenen ve ihtiyaç duyulan, çağlayanları pas geçerek Aşağı Kongo ile Stanley Havzası'nı birbirine bağlayacak demiryolunun inşası için ihale açtığı söylenmişti. Bu işe İngiliz yatırımcı sendikalarını; özellikle kendi dostları ve Kral'ın hayranları olan William Mackinnon ve James Hutton'ı dâhil etme fırsatına balıklama atlamıştı. Fakat bir kez daha kendisini tuzağın ortasında bulmuştu. Kongo'ya, kendisine ta 1878'de vaat edilen Genel Direktörlük sıfatıyla mı dönecekti? Yoksa Kral'ın güvenini mi yitirmişti? Sendika bu sorunun cevabını bilmediği sürece demiryoluna tek kuruş yatırım dahi yapmayacaktı.

Ardından, Brüksel'den kadife kadar yumuşak üsluplu bir cevap geldi. Stanley'nin mektubunun dikkatle okunmasının yarattığı etkinin 'Majesteleri'ne büyük esef verdiği'[4], aslında çok yakında Bay Stanley'e Leopold Nişanı takdim etmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Stanley'nin Kral ile imzaladığı ve 1888 yılında süresi dolacak olan sözleşmesi üç yıllığına uzatılacak ve 1895'e kadar devam ettirme seçeneği bulunacaktı - pek tabii Stanley Majesteleri'nin kesin müsaadesi olmadan Kongo hakkında tek kelime bile yayımlatmamayı kabul ederse. Stanley, Mackinnon ve diğer sendika üyeleri bu yeni gelişmeleri memnuniyetle karşıladılar. dört yüz bin sterlin değerinde bütçe oluşturmuş ve sekiz aylık bir süreç boyunca proje üzerinde çalışmışlarken, birden bire, hiçbir uyarı olmadan pazarlık fesh edilmişti. Demiryolu ihalesinin Belçikalı bir şirkete verileceği anlaşılmıştı. Bir kez daha Stanley Kral'ın 'soğuk ve kınayıcı sessizliğinin'[5] bir sis misali etrafına çöktüğünü hissetmişti.

1886 yılının Aralık ayında Stanley, Birleşik Devletler'de kısa bir seminer turu düzenlemek için izin aldığında, patronuna karşı duyduğu hoşnutsuzluğu artık gizleyemiyordu. Kukla gibi oynatılmayı hak edecek ne yapmıştı?

Staney'nin kırgınlığının Leopold ile ilgisi olmayan, daha şahsi bir başka sebebi de vardı. Yeni yaşantısının tuhaf avantajlarından biri, Londra Sosyetesi'ne katılmak olmuştu. Doğal olarak Stanley, çağının en büyük Afrika kâşifi olarak yüceltiliyordu. Ancak kadınların karşısında aşırı derecede utangaç ve mahcup hissediyordu. Evlenmeyi arzuluyordu ama kalbini verebilecek kadar güveneceği bir kadını nerede bulacaktı ki? Alice Pike tarafından terk edileli on yıl olmuştu ve o yara hâlâ kanamaktaydı.

---

3 Leopold'dan Stanley'e, tarihsiz, Hird, 206.
4 Leopold'dan Stanley'e, tarihsiz, Hird, 213.
5 Hird, 214.

Sonra, 1885 yazında otuz dört yaşındaki bir Sosyete üyesi ve amatör ressam olan Dorothy Tennant isimli hanımefendinin verdiği bir partiye götürülmüştü. Dolly'i herkes tanırdı, özellikle zengin ve ünlü kişiler. Uzun boylu, coşku dolu, Rafael öncesi dönemden fırlamış gibi bir güzelliği vardı, ipek ve sırmalarla süslenip kumral saçlarla taçlandırılmış bir sütündü, kokusu meyve özleri ve başka enfes aromaları çağrıştırıyordu. Millais'nin 'Hayır' isimli meşhur tablosunda, talibini geri çevirmek için mektup yazan kız oydu.

Stanley'nin ayakları Dolly tarafından yerden kesilmiş, sanki yirmi yaşındaki bir delikanlı gibi ona kur yapmaya başlamıştı. İtalya'daki tatili sırasında ona uzun, tumturaklı mektuplar yazmıştı. Onun da yanında, Pompeii'de olmasını dilemişti, çünkü 'burada gerçekleşen korkunç felakete dair hislerini paylaşmanın insanın bu manzaradan aldığı keyif ve duyduğu ilgiyi arttıracağını düşünüyordu'. William Mackinnon'ın muhteşem yatına atlayıp İskoç Adaları'nın etrafında birlikte tura çıkmışlardı. Aralıksız yağmura rağmen Dolly'nin keyfi fazlasıyla yerindeydi ve Stanley'nin kalbi bir buhar motoru gibi atıyordu. İki hafta sonra, özel bir ulak ile resmi evlilik teklifi gönderdi. Dolly'nin ayağına kapanıyor, 'zavallı, çaresiz, titrek haldeyim [diyordu mektubunda] ve tek varlığım senin aşkın, saraylara layık güzelliğine duyduğum hayranlık,'[6] diyordu. Millais'in konu mankeninden gelen vurgulu cevap ise 'Hayır!' olmuştu.

Reddedilmek Stanley'i can evinden vurdu. 'Kökeninden ötürü' - St. Asaph ıslahevinde büyümüş bir veledi zina olduğu için kendisinden tiksindiğine inanıyordu. 'Kendimi kandırmışım,' diye haykırdı William Mackinnon'a. 'O kadın beni coşkunluğu ile yapmacık övgüleriyle, 'Unutma beni' yazılı ıvır zıvırlar ile, parfümlü mektupları ile tuzağa düşürdü,'[7] diyordu. Dolly onun duygularıyla oynamıştı - tıpkı Leopold'un yaptığı gibi.

Stanley Aralık 1886'da Amerika'dan döndükten hemen sonra Kral'ın sarayına dalıverdiğinde, öfkesi bir top mermisi gibi patladı. Neden Leopold ona böyle muamele etmişti? 'Ah, Bay Stanley,' diye başladı Kral mahcup bir tebessüm ile - o kadar müşfik, o kadar babacan görünüyordu ki, Stanley'nin öfkesi en azından Kral'ın huzurunda bulunduğu sürece neredeyse buhar olup uçuyor ve eskiden duyduğu hayranlık geri dönüyordu:

> Çok zor zamanlar geçirdiğinizin farkındayım ancak yapabileceğimiz bir şey yoktu... *Haute politique*... hepimizin uyması gereken bir şey. Sizin Kongo'ya gitmeye hevesli olduğunuz kadar ben de sizi göndermeye hevesliydim, fakat Devlet'in bekası tehlike altındaydı...

Stanley büyük bir kâşif olmasına rağmen Kral'ın aklında yatanları daha önce derinden keşfetmemişti. Bu *haute politique* muhabbetini 'oldukça gizemli' bulmuştu. Ardından kafasına dank etti; Kral'ın kastettiği şey 'Kongo'da bulunmamı [Stanley'nin bulunmasını] istemeyen Fransız hükümetinin yaptığı bir çeşit tehdit olmalı'[8] idi. Mühim değildi, yeni görevine engel olamazlardı. Fakat Kral'ın bu yeni seferden beklentisi neydi? Bu sorunun cevabı, Stanley'nin saraya Ocak 1887'de yaptığı ikinci ziyaret sırasında anlaşıldı.

[6] Stanley'den Dolly Tennant'a, R. Hall, *Stanley*, 283-4'ten alıntıdır.
[7] Stanley'den Mackinnon'a, Eylül 1886, Mackinnon Belgeleri, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra, 55. Kutu.
[8] Hird, 222-3.

Kral, fazladan mesafe kat edilecek olmasına rağmen Emin'in yardımına Kongo güzergâhı üzerinden gidilmesini istiyordu. Stanley için sorun yoktu, kendisi zaten kuzeydoğu Kongo'da açılacak yeni bir rotanın öncüsü olmak için yanıp tutuşuyordu. Kral buna ek olarak Stanley'e kurnazlığının sınırlarını zorlayan iki diplomatik görev verdi.

Görevlerden ilki, Stanley'nin 1876 yılında Kongo'ya düzenlediği ilk seferi organize eden Zanzibarlı fildişi tüccarı ve köle taciri Tippu Tip ile pazarlık yaparak bir anlaşma koparmaktı. Tippu Tip artık Orta Afrika'daki Arapların gayri resmi kralıydı. Stanley'nin keşiflerini kullanarak büyük bir ticaret imparatorluğu kurmuş, fildişi ve köle ihraç edip Stanley Çağlayanları'nın doğusundaki geniş, henüz keşfedilmemiş bölgelere kumaş ve boncuk ithal ediyordu. Kongo Devleti ile bu Araplar arasındaki ilişki 1886'da berbat bir gidişata bürünmüştü. Tippu Tip'in başına buyruk, genç yeğeni Raşit, oraya sığınan bir köle kızı yakalamak için Stanley Çağlayanları'ndaki karakola saldırmıştı. Karakol sakinleri dehşet içinde karakolu yakıp arkalarına bakmadan kaçınca Çağlayanlar'ın kontrolünü ele geçirmişti.

Leopold uzun vadede Araplar ve Kongo Devleti arasında bir savaş çıkmasının kaçınılmaz olduğunu görebiliyordu; Orta Afrika'nın aynı kısmına hâkim olmak için bir yarış halindelerdi ki bu bölgeden dünyanın fildişi ihtiyacının büyük çoğunluğu karşılanıyor ve fildişi ticareti Kongo'nun ana gelir kaynağını teşkil ediyordu. Ancak Kongo Devleti henüz büyük bir savaşın maliyetini karşılayabilecek kadar zengin değildi ve bu yüzden birileri tekrar geçici barış temin etmeliydi. Stanley bunu denemeyi kabul etti ve Tippu Tip'in resmi olarak Çağlayan Valisi atanmasını önerdi. Bu önerinin cüretkârlığı Leopold'u bile şaşırtmıştı. Ne de olsa Tippu Tip meşhur bir köle taciriydi ve Kongo Devleti'nin siyasi anlamda ulaştığı başarı iyilikseverlik üzerine kuruluydu. Fakat Stanley Tippu Tip'in uslu duracağına Kral'ı ikna etti. Kendisine makul bir maaş sunulursa hiçbir sıkıntı çıkarmazdı. Geçici barışın sağlanması Leopold'un işine geldiği kadar Stanley'nin de işine gelirdi, çünkü Tippu Tip'in kuzey doğudaki nakliyeciler üzerindeki hâkimiyeti Stanley'nin seferinin başarıya ulaşıp ulaşmayacağını belirleyen faktör olacaktı.

Stanley'nin diğer diplomatik görevi diğerinden daha da hassastı. Emin Paşa'yı, halkını -ve Ekvatorya vilayetini- Congo Free State'e katmaya ikna etmeye çalışacaktı. Kral, emri altındaki Stanley'nin, söz konusu seferi yarı yarıya finanse eden Mackinnon'a ve İngiliz dostlarına da sadakat duyduğunun farkındaydı. Hatta Mackinnon İngiliz hükümeti ile Doğu Afrika'daki yeni İngiliz bölgesini kapsayan bir himaye kurmaya yönelik bir kraliyet fermanı çıkarmak için görüşmeler yapmaktaydı. Mackinnon'ın bir yandan Emin'i oltaya getirmeye çalışıyor olabileceği de Leopold'un dikkatinden kaçmamıştı. Ekvatorya, yeni Doğu Afrika mandasının bir parçası olmaya pek bir uygundu. Dolayısıyla son bir kez daha risk almak gerekecekti. Stanley'nin Emin'i Kongo tarafına çekeceğine ve Mackinnon'dan uzak tutacağına güvenilebilir miydi?

Stanley gittikten sonra Kral, sarayında sayısı gün geçtikçe artan limonlukların -Kış Bahçesi, Beyaz Merdiven ve beş kubbesi Free State'in yıldızıyla süslenen, çok yakında Laeken parkı boyunca bir kilometrelik mesafeye uzanacak olan Kongo seralarının - etrafında yalnız başına yaptığı uzun yürüyüşüne devam etti. Yıllar boyunca

Avrupa'daki tropik bitkilerden oluşan muazzam bir koleksiyon edinmişti. Ne de zarif ve narindi bu bitkiler ve Kaya Kıran Stanley bunlar ile karşılaştırıldığında ne de yavandı. Kral, Stanley'nin toy sorularına gülmüş olmalıydı.

Stanley, Kongo'nun hassas dengesini bozmasına ramak kaldığının farkında değil miydi? Fransızlar Stanley'nin Brazza'ya yaptığı muameleyi asla affetmezlerdi. Hakeza, aynı durum Brüksel'e gönderdiği resmi raporlarda aşağıladığı Belçikalı devlet erkânı için de geçerliydi. Kral'ın Stanley'nin karakterini yargılama ve kahramanına hayranlık duyma özelliğini tespit etme yetisinden gurur duyduğuna şüphe yoktu. Afrika'nın Paylaşımı denen bu büyük oyunda sabrın ehemmiyetini takdir edemeyen, kendisinden aşağı seviyedeki biri Stanley'i başından savmış olurdu, fakat Leopold onu en çok işe yarayacağı ana kadar kullanmak için elinde tutmuştu. Ve işte taşı gediğine koyma vakti gelmişti. Mackinnon ve dostları (ve de vergi ödeyen zavallı Mısırlılar) Stanley'e yatırım yapacaklardı. Leopold kârdan payını alacaktı. Stanley Kongo-Nil seddinden geçecek, yağmur ormanlarını aşacak ve ekvatoral Nil bölgesinin verimli yeşil vadilerine ulaşacaktı.

Nil Nehri. İsmini düşünmek bile Leopold'un hayal gücünü körüklemeye yetiyordu. Balayını orada, Firavunların nehrinde, piramitlerin arasında, elinde not defteri ile koloninin durumu ile ilgili teknik sorular sorarak geçirmişti. Nil nehri üzerinde kurulacak bir koloni resmen 'altın madeni'[9] olurdu. Bunu söylediğinde tarih 1854'tü, İsmail Paşa'nın çılgın imparatorluk hayallerinden çok önceydi. Şimdi Stanley ve Emin daha da iyisini yapacaklar ve Kongo ile Nil nehirlerini birleştireceklerdi. Leopold'un planı buydu - imparatorluğunu Nil kıyılarına taşıyacak ve belki de Sudan'ın tamamını Dervişlerin elinden kapacaktı.

Bu Nil muhabbetini duymak Leopold'un ekibinin kıdemli üyelerinin içlerini titretmiş olmalıydı. Kral Kongo'yu hazmetmeyi bitirmiş olsaydı bile Nil'den bir yudum almak pervasızca olurdu. Şimdiki haliyle Majesteleri'nin iştahı sanki açgözlü bir çocuğunki gibiydi. Kongo hâlâ tabağında duruyordu. Ortada Cameron ve Stanley'nin öngördüğü palm yağı ve fildişi bolluğundan eser yoktu. Kongo fillerinden toplanan fildişleri, doğudaki Zanzibar ile ticaret yapan Araplara gidiyordu. Yukarı Kongo'nun yerel halkı ise palm yağı ticareti yapamayacak kadar ilkeldi. Sonuç olarak Congo Free State'in giderleri, gelirlerinin on katı olmuştu: ilk yıllarda iki milyon frank civarı (seksen bin sterlin) iken kısa süre içinde üç milyon franga (yüz yirmi bin sterlin) yükselmişti ve hâlâ gelirin on katına denkti.

Britanya gibi büyük bir sömürgeci güç bile bu tarz bir bütçe açığından ürkerdi. Kongo'yu kalkındırmanın, Leopold'u bir hayırsever olarak ünlendiren ve rakiplerini dizginleyen ticari vaatleri gerçekleştirmeye yetmeyeceği fikri oldukça yaygındı. Bir sivil vatandaş olarak, hayırsever olsa da olmasa da Kral iflas ederek rezil olmaya katlanamazdı. Yalnızca hastalıklarla boğuşan devlet yetkililerinin maaşlarını ödemek için değil, aynı zamanda yeni kurulan bir devletin altyapısını teşkil eden yollar, hastaneler, gemiler, limanlar ve depoların inşası için kredi çekmeye muhtaçtı. Ancak bunun için

[9] Emerson, *Leopold*, 19.

de Belçika hükümetini ortaya para koymaya ikna etmesi gerekiyordu. Kral'ın Berlin'de 1884-85 yıllarındaki diplomatik zaferine rağmen, yeni kurulan Congo Free State iflasın eşiğindeymiş gibi görünüyordu. Stanley baştan beri herkesi, başarının çağlayanları pas geçecek bir demiryolu inşa etmekten geçtiğine dair uyarmıştı. Bu şekilde hem ihracat hem ithalat maliyetleri düşer ve Zanzibar ile yapılan fildişi ticareti Araplardan batı yakasındaki Kongo limanlarına çekilirdi. Ancak henüz Leopold'un tek kararı - Mackinnon ve dostlarına inat - demiryolu ihalesini Belçikalı bir şirkete vermek olmuştu. Bunun için gerekli olan para bir yana, güzergâhın haritası bile çıkarılmamıştı.

1887 yılında talih bir kez daha Kral'ın yüzüne güldü. Şubat ayında Zanzibar'dan gelen haberlere göre Stanley, Tippu Tip ile sıkı bir pazarlık yapmayı başarmıştı. Tüccarı, yalnızca aylık 30 sterlinlik bir maaş karşılığında Stanley Çağlayanları Valisi görevini almaya ikna etmişti. Buna karşılık Tippu Tip resmi olarak köle ticaretini - en azından Çağlayanlar'ın aşağısında kalan bölgede - bırakmayı ve 'meşru bireysel ticaret' yapmayı, fildişi, kumaş, silah ve barut alıp satmayı kabul etmişti. Tippu Tip bunlara ek olarak Stanley'e Çağlayanlar bölgesinden gelen Manyemalı hamallar ile destek olarak Emin'e cephane kasaları taşıyacaktı fakat tam olarak kaç hamal vereceği netleştirilmemişti. Son olarak da Stanley, Tippu Tip'i eşleri ve cariyeleri de dâhil olmak üzere beraberindeki doksan altı kişiyle birlikte okyanusa açılıp Stanley'nin grubunu deniz üzerinden, Zanzibar'dan çıkıp Cape'in etrafından dolaşarak Kongo'ya kadar eşlik etmeye ikna etmişti. Bu şekilde yeni Vali tam zamanında Stanley Çağlayanları'na varıp, kara yolundan ve yağmur ormanlarından geçecek seferin yola çıkmasına yardımcı olabilecekti.

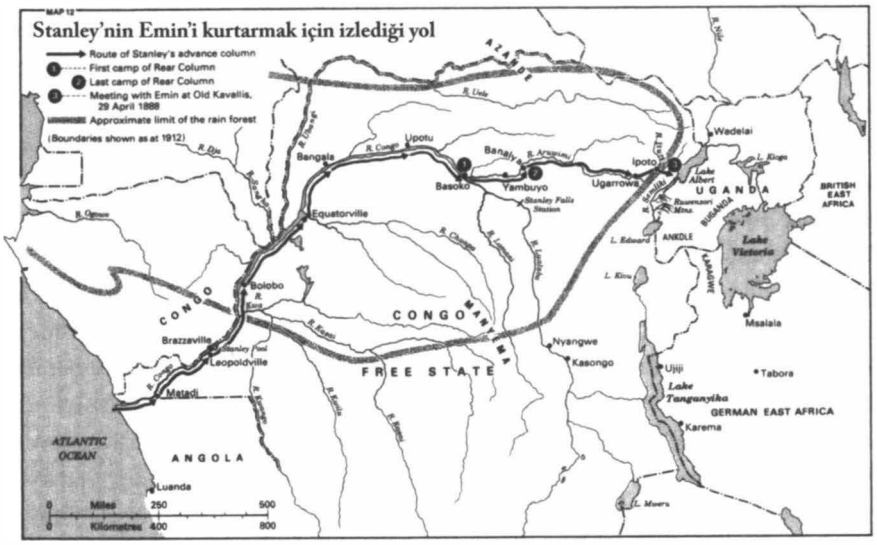
Bunların üstüne, Kongo demiryolu ile ilgili başka güzel haberler de gelmişti. Leopold'un ekibinin kıdemsiz üyelerinden biri, otuz yedi yaşındaki yaver Yüzbaşı Albert Thys, çağlayanları pas geçen demiryolu rotasının haritasını çıkarmak üzere görevlendirilmiş ve Mayıs ayında Kongo'ya gitmek üzere yola çıkmıştı. Berbat araziye ve aşırı sıcak hava koşullarına rağmen, planın uygulanabileceği yönünde bir rapor verdi. 1888 yılında Thys Brüksel'e dönmüştü ve demiryolunun inşasına başlamak için gereken 25 milyon frank'lık (1 milyon sterlin) miktarı toplamaya başlamıştı.

Ancak Leopold'un şaşırtıcı talihi bu noktadan itibaren buhar olup uçmuş gibi görünüyordu. 1888 yılının yazında, Avrupa'nın malumatına göre Stanley'nin seferinin başına bir çeşit felaket gelmişti.

Gelen bilgiler net değildi, ancak 15 Haziran 1887 günü öncü grubun karışık türden buharlı gemiler ile Yambuya Irmağı'na, Stanley Havzası'ndan nehrin 1,600 kilometre yukarısına bırakıldığı söyleniyordu. Parçalara ayrılmış çelik bir gemi taşıyan öncü grup, oraya vardıktan sonra Albert Gölü ve Ekvatorya'ya doğru 800 kilometrelik yaya yolculuklarına başlamış ve ikinci bir grubu, Emin için getirdikleri cephanenin büyük kısmı ile birlikte arkadan gelmeleri için geride bırakmışlardı.

Bunun üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen Stanley'nin Avrupa'ya ulaştığına dair en ufak bir haber bile gelmemişti. Sonra, 1888 yılının Mayıs ayında, Mackinnon'ın Londra'daki merkezine Emin Paşa'yı Kurtarma Komitesi başkanına hitaben yazılmış bir telgraf geldi. Telgraf, arkadan giden grubun başındaki subay olan

ve aylardır Yambuya'da mahsur bulunan Binbaşı Edmund Barttelot tarafından gönderilmişti. Arka grup, hastalık ve açlıktan ötürü korkunç kayıplar yaşamıştı. Şimdi ise ne yapacaklarına dair talimat bekliyorlardı. Daha da kötüsü ise Stanley'nin öldüğünü düşünüyorlardı. Stanley ve öncü grup geçen Haziran'da ormana dalmışlardı - ve ortadan kaybolmuşlardı. Ituri yağmur ormanı onların ardından sanki yüzücüyü yutan bir dalga gibi kapanıvermişti.

* * *

Sekiz yüz kilometre doğuda, o muazzam orman keşmekeşinin diğer tarafında Stanley ve öncü gruptan hayatta kalanlar, yavaş yavaş geçirdikleri korkunç felaketi atlatmaktaydılar.

Stanley'nin anlattığına göre 160 gün boyunca, bir kır evinin oturacağı genişlikte bir düzlüğe bile denk gelmeden, ormanın ortasında zikzak çizmişlerdi. Gördükleri tek farklılık ağaçların uzunluğu ve her şeyin üstüne çöreklenen kasvetin derinliği olmuştu. Bazen köyler arasındaki kıvrımlı yolları takip etmişler, ya da fillerin açtığı zorlu patikalar üzerinden gitmişlerdi. Çoğu zaman keskiler ile kendilerine yol açmak zorunda kalmışlar, sarmaşıkların arasından teknenin parçalarını sürüklemişler, ormanın içinden kendi yollarını çizen yüzlerce kirli akıntının içinden geçmişlerdi. Çoğu tepeden tırnağa silahlı ve sağlıklı olan; Stanley, Yüzbaşı Robert Nelson, Teğmen Grant Stairs, Dr. Thomas Parke ve Mounteney Jephson'a ek olarak bir de Avrupalı hizmetçi dâhil olmak üzere 390 kişilik bir grupla çıkmışlardı yola. Yerlileri etkilemek için yanlarında bir Maxim topu da taşımaktalardı. Ancak her geçen kilometrede grubun gücü azalmış ve tükenmişti. Hastalıklar sis gibi üzerlerine çökmüştü: sıtma, dizanteri ve mantar büyüklüğündeki kangrenli ülserlerin eti kemikten ayırmasından kaynaklanan kamptaki çürük et kokusu ayyuka çıkmıştı.

Ancak açlık en kötüsüydü. Herhangi bir türden yiyecek satın almak - manyok,

sinirotu ya da tatlı mısır - çoğu zaman imkânsızdı. Takas edecek kumaşları yoktu ve zaten yerlilerin onlara bakışı çok kötüydü. Stanley'nin adamları yerlilerle yiyecek uğruna savaşmak zorunda kalmış, yollarının üzerindeki köyleri yakıp yağmalamış, sanki kendileri bir grup yağmacı köle taciriymişler gibi karşı koymaya çalışan yerlileri vurmuşlardı. Onlara yiyecek veren ve hastalarını tedavi edenler, yalnızca karşılaştıkları ve kendilerini Stanley'nin seferinin bir parçası olarak gören Arap yağmacılar olmuştu.

5 Aralık 1887 günü, öncü kıta sonunda bu dehşet bölgesinden bitkin ve aç halde çıkıp, Albert Gölü'nün çok yukarısındaki verimli bir platoya vardılar. Ancak gölün güney batı köşesine ulaştıklarında, Emin'in en ufak bir izine bile rastlamadılar. Ardından, 18 Nisan 1888 günü, Zanzibarlı hamalları Stanley'nin kulübesinin etrafına toplayıp heyecanla '*Burruwah, burruwah*' ('Mektup, mektup')[10] diye bağırtacak kadar heyecanlandıran haberler geldi.

Mektup Emin Paşa'dandı, üç hafta önce yazılmıştı ve hâlâ Mehdicilerin saldırılarına karşı koymakta olduğunun ilk gerçek teyidi idi. Dünya ile bağlantısı onca zaman kopmuş olan bir adama göre Emin şaşırtıcı derecede iyi durumda gibiydi. Seve seve Stanley'nin bitkin düşmüş grubunu alıp, buharlı gemi ile Albert Gölü'nün kuzey kıyısındaki Tunguru'da yer alan üssüne götürmeyi teklif ediyordu. 'Eğer bu mektup size ulaşırsa lütfen olduğunuz yerde kalıp istirahat ediniz, sizin için ne yapabileceğimi mektup ile ya da haberci ile bana iletiniz. Kolayca yanınıza gelebilirim, buharlı gemim ve teknelerim sizi buraya getirebilirler.'[11]

Stanley'nin yanıtı, genç yardımcılarından biri olan yirmi sekiz yaşındaki Mounteney Jephson'ı, Emin'i yardıma çağırmak için göndermek olmuştu. Küçük düşürücü gerçek ise karşılık olarak Emin'e sunabilecekleri çok az şeyin olmasıydı, yalnızca on üç kasa cephane kalmıştı ve medeniyete dönmesini sağlayacak imkânları pek yoktu. Cephanenin çoğu, Yambuya'da mahsur kalmış haldeydi.

Emin tarafından - Mehdicilerden kurtarmak için 8,000 kilometre yol geldikleri adam tarafından - kurtarılmak düşüncesi gülünçtü. Çağının en başarılı kâşifi olan Stanley kendisini nasıl bu berbat duruma düşürebilmişti?

Sefer, en başından beri Stanley'nin tüm kariyeri boyunca yaptığı en iddialı ve en kötü organize edilmiş seferdi - karmaşa, aksilikler ve bazılarından (itiraf etmekten utanç duysa da) Stanley'nin sorumlu olduğu hatalardan meydana gelen bir fiyaskoydu.

İlk yanılgısı, doğu yakasının açık güzergâhlarından birinde yolculuk yapmak yerine, Kral'ın planına istinaden Kongo'nun henüz keşfedilmemiş ormanlarından geçen zorlu güzergâhtan gitmek olmuştu. Kral ona grubunu ırmakların başlangıç noktası olan Yambuya'ya kadar götürecek buharlı gemilerden oluşan bir büyük bir 'filo' vereceğini, geriye yaya olarak veya portatif tekneler ile kat edilebilecek 'birkaç yüz kilometrelik' mesafe kalacağını temin etmişti. Ancak o büyük filo yalnızca Kral'ın rüyalarında kalmıştı. Stanley, Kongo'nun an meselesi olan iflasının günlük hayattaki yansımalarının ne kadar kötü olduğunu ilk elden tecrübe etmişti. Şahsen kurduğu devletin muhteşem başkenti

[10] Jephson, *Diary*, 240.
[11] Stanley, *Darkest Africa*, I, 367-8.

Leopoldville 1887 yılında yıkık dökük kulübelerden ibaret haldeydi ve Havza'daki büyük limanı otlar kaplamıştı. Söz konusu 'filo' yalnızca *Stanley* adındaki bir büyük buharlı gemi, bir balina gemisi ve *En Avant* isimli (çarkları ya da motoru olmayan) ufak bir buharlı gemiden meydana geliyordu. Stanley İngiliz ve Amerikan misyonerlere ait *Peace* ve *Henry Reed* isimli iki buharlı gemiye el koymayı becermişti. Ancak yine de 800 kişiden ve 1000 ünite kargodan oluşan grubun tamamını sığdırmaya yaklaşacak kadar bile yer yoktu. Öncü grubu Yambuya'da bıraktıktan sonra buharlı gemiler grubun ve kargonun geri kalanını almak için Leopoldville'e dönmüşlerdi. Bu sırada Tippu Tip'in Çağlayanlar'da fazladan 600 kadar hamal bulacağı umuluyordu. Stanley zor bir seçim ile yüz yüze kalmıştı. Kendisinin ve Leopold'un aşırı özgüvenleri yüzünden sefer kuvvetleri bölünmüştü, yeterli sayıda hamalları yoktu. Fakat Stanley Yambuya'da arkadan gelen grubu - içlerinde Barttelot dâhil dört subay ve genç doğa bilimci James Jameson da bulunuyordu - bekleyip gücünü tekrar birleştirmeli miydi? Yoksa öncü grup ile en iyi hamalları ve hareket etmelerine yetecek kadar tahsisatı alıp yola devam etmeli ve arkadaki grubu - Emin'in cephanesinin büyük kısmı ile birlikte - Yambuya'da mahsur mu bırakmalıydı?

Geriye dönülüp bakıldığında Stanley'nin fazlasıyla sabırsız davrandığı aşikârdır. Yambuya'da beklemek doğru seçim olurdu. Gordon'ı kurtarmak için Nil'e intikal eden General Wolseley gibi değildi o. Emin'e takviye götüren, ölüm kalım meseleleriyle ilgisi olmayan - ya da olduğunu düşünmek için bir sebebi bulunmayan - bir kâşifti. Arka grubun güvenliğini, Tippu Tip'in insafına bırakmak ihtiyatsızlıktı. Fazladan 600 hamal bulmak umudu boşaydı. Stanley'nin Tippu Tip'i Stanley Çağlayanları Valisi olmaya ikna ettiğinde farkında olduğu gibi, Congo Free State'in yetkilileri Araplar ile yaşanacak bir savaşın kaçınılmaz olduğunu biliyorlar, ama şimdilik ertelemeyi umuyorlardı. Arap dostlarına yabancı kalan ama Devlet makamları tarafından da güvenilmeyen Tippu Tip'ten ne beklenebilirdi?

Devlet yetkilileri, Tippu Tip ile yaptıkları anlaşmanın kendilerine düşen tarafını bile yerine getirmemişlerdi. Zanzibar'da onlara hamallık yapacak 'birçok uygun adam'[12] bulacağının, bunları Çağlayanlar bölgesinden alacağının sözünü vermişti. Hamallar kendi silahlarını taşıyacaklardı ama cephaneyi Congo Free State sağlayacaktı. Koca bir yıl geçmiş, arka grup Yambuya'da mahsur kalmıştı ve Kongo yetkilileri hâlâ sözlerini tutmamışlar - Yambuya'da açlıktan ölmekte olan insanlarına kumanya göndermeye dahi tenezzül etmemişlerdi.

Söz konusu yanılgılar bunlardı işte - bazıları Stanley'nin sabırsızlığından, bazıları Leopold'un Kongo hakkındaki kuruntularından, bazıları da Kongo yetkililerinin kabiliyetsizliklerinden kaynaklanmıştı - ve sefer, felaketin eşiğine gelmişti. Şimdi Emin tarafından kurtartılmaları gerekiyordu ve Stanley, Emin'in karakterinden ileri gelen bir başka kuruntu ile yüzleşmek zorundaydı.

Kuşatma altındaki Vali'ye sefer kuvvetleri tarafından getirilen az sayıdaki ikmal kasalarından birinde, Londra'da dikilmiş yeni bir takım elbise bulunuyordu. Yaklaşık 1,80 boylarında, gürbüz bir adama göre tasarlanmıştı. İnsanların kafalarında canlan-

[12] Smith, 181-5.

dırdığı Emin idi bu: uzun boylu, buyurgan, kararlıydı, Gordon'ın soylu yardımcılarının sonuncusuydu. Albert Gölü'ndeki buharlı gemisinden inip sandal ile karaya çıkarken gördükleri Emin ise bu tanımdan çok uzaktı. Sanılandan on beş santim kısaydı, uzağı görmekte çok fazla zorlanıyordu, koyu renkli sakalı ağarmıştı ve kendisini İtalyan ya da İspanyol bir profesör gibi gösteren bir gözlük takıyordu.

Stanley'nin yarı çıplak adamlarının aksine, Emin ve subayları pamuklu talim üniformaları ve zarif kırmızı fesleri ile kusursuz biçimde Mısır usulü giyinmişlerdi. Herhangi bir şeye ihtiyaç duyduklarına dair en ufak bir emare yoktu - Stanley'nin çoğunu geride bıraktığı cephane hariç. İyi durumda bulunan *Hidiv* ve *Nyanza* adındaki, Sör Samuel Baker'ın Sudan'ı yönettiği zamanlardan kalma iki buharlı gemilerinin bakımı özenle yapılmış, beyaza boyanmış ve tunç kısımları çok iyi parlatılmıştı. Gordon tarafından ırmakların ötesine taşınan buharlı gemiler, bu kuş uçmaz kervan geçmez yerdeki vilayetin idaresinde kilit bir rol oynuyorlardı. *Hidiv* gemisi altı deniz mili hız yapabiliyordu, dolayısıyla vilayetin yarısı kadar mesafeyi - yani Albert Gölü'nün güney kıyısındaki Nsabe'den, Fola ırmaklarının başındaki Dufile'ye kadarki alanı - kat etmek Emin'in bir haftadan az vaktini almıştı. Görünüşe göre hala Emin'in askerleri tarafından kontrol edilen toplamda sekiz karakol vardı. Dufile'nin kuzeyinde durum daha kafa karıştırıcı görünüyordu. Mehdiciler, Gordon'ın eski buharlı gemilerinden ikisiyle nehrin yukarısına doğru ilerlemektelerdi. Görünüşe bakılırsa Emin, çoğunluğu Sudanlılardan oluşan kendi askerlerinin sadakatine güvenemiyordu.

Maddeten, Emin tahmin edilenden çok daha iyi durumdaydı. Diğer yandan, Emin'in karakteri Stanley'i şoka uğratmıştı. Her Doğulu gibi kararsız görünüyordu, ne istediğini bilmeyen biriydi.

Emin Stanley'nin sorularından sıyrılmaya çalıştıkça, Stanley onu köşeye sıkıştırmakta zorlanıyordu. Mehdiciler kuzeyden ilerlerken Emin'in şartlara boyun eğip Ekvatorya'dan çekilmesi mantıklı olmaz mıydı? Stanley'e göre bu hamlenin birçok avantajı vardı. İçgüdüleri bunun hikâyeyi çevirmenin en doğru yolu olduğunu söylüyordu - düşmanları etrafını sarmak üzereyken Paşa kurtarılacaktı. Seferin masraflarının yarısını karşılayan Mısır hükümetinin tavsiyesi de bu yöndeydi. Hidiv, Emin'e iletmesi için Stanley'e bir mektup vermiş, mektupta Emin ve adamlarının Ekvatorya'da kalmakta özgür olduklarını fakat bu durumda riskin tamamen onlara ait olacağını yazmıştı. Eğer geri çekilme fırsatından istifade etmezlerse Mısır hükümeti sorumluluk kabul etmeyecekti.

Fakat Stanley'e, Emin'e bu seçeneği tercih etmesi için gereğinden fazla baskı yapma müsaadesi verilmemişti. Hizmet ettiği başka iki kişi daha vardı - Mackinnon ve Leopold - ve Emin'e, onlardan gelen, 'biraz çelişkili' teklifleri sunması gerekiyordu.

Stanley ilk olarak Leopold'un önerisini sundu. Kral'ın bu bölgeyi Kongo'ya eklemek istediğini ve Emin'i yıllık bin beş yüz sterlin maaş ile Ekvatorya valisi atamaya razı olduğunu anlattı. Eğer vilayet yeterli miktarda fildişi ve başka ürünler temin edebilirse, Kral bölge yönetiminin masrafları için on-on iki bin sterlin kadar destek sağlayabilirdi. Emin'in ayrıca Nil ve Kongo arasında 'mütemadiyen irtibatta kalmak'[13] için

[13] Stanley, Darkest Africa, I, 386.

elinden geleni yapması gerekecekti. Stanley'nin yayımlanan ifadelerine göre Emin'e sunulan adil teklif bu şekildeydi. Ancak Emin'in anlattıkları farklıydı. Sonradan, Stanley'nin ona bu teklifi 'direkt reddetmesini'[14] öğütlediğini söylemişti. Ardından Stanley Mackinnon'ın en çok işine geleceğini düşündüğü teklifi anlatmaya başladı. Emin garnizonunu Viktorya Gölü'nün kuzey doğu kıyısına götürmeli ve yeni Doğu Afrika İngiliz mandasında, İngiliz bayrağı altında hizmet etmeliydi.

Eğer Emin'in anlattıkları doğruysa - ki yalan söylemek için hiçbir sebebi yoktu - Stanley, Mackinnon'a hizmet edebilmek için Leopold'a ihanet etmişti. Peki ya neden? Leopold'un soğuk sessiz tavırlarının acısı şüphesiz hâlâ geçmemişti. Kendisine metres gibi muamele edilmesinin, Londra'da yabancı basın gözüne baka baka onunla alay ediyorken beklemekten ağaç olmanın utancını unutamıyordu. Ama Stanley'nin Mackinnon'ın tarafına geçmek için nesnel sebepleri de vardı. Kongo'ya yaptığı en son seyahati sırasında kurduğu devasa devletin yıkılmasına ramak kaldığına şahit olmuştu. Ayrıca öyle görünüyordu ki, Ituri yağmur ormanının içindeki 160 günlük yürüyüşten sonra Nil ile bağlantıyı 'açık tutma' hususundaki muhabbetler kulağa saçma geliyordu.

Aksine, garnizonu Viktorya Gölü'ne çekmek, Mackinnon'ın olduğu kadar Emin'in de işine gelirdi. Oraya vardıklarında Zanzibar'dan takviye alabilirlerdi. Stanley'nin Mackinnon'ın tarafında yer almasının, belki de düşsel ve duygusal sayılabilecek bir sebebi daha vardı. Dışarıdan bakıldığında Stanley çelik gibi sağlam, acımasız, müstehzi ve dünyada kendi yerini kendi tırnaklarıyla kazıyarak edinmiş biriydi. Ancak içinde Britanya için atan bir kalp vardı. Kongo ile ilgili ilk planı - yani Kongo'yu İngiltere'ye verme fikri - eski hemşerileri tarafından reddedilmişti. Bu duruma ve Amerikan vatandaşı olmasına rağmen, hâlâ bir vatansever olarak görülmek için yanıp tutuşuyordu. Şimdi eline bir şans daha geçmişti. Mackinnon'ın Doğu Afrika'da muazzam yeni bir koloni kurmasına yardımcı olması için Emin'i kullanacaktı.

Stanley'nin anladığı kadarıyla Emin taktik gereği geri çekilme fikrine sıcak bakıyordu, ama kuzeydeki karakollarında görevli olan askerlerin nabzını yoklamadan bu adımı atmayacaktı. Bu yüzden Mayıs 1888'de Stanley hamalları ile birlikte Emin'in kampından yola çıkmış, tekne uzmanı Mounteney Jephson'ı Emin'e kuzeydeki karakollara yapacağı yolculukta eşlik etmek üzere göndermeye söz vermişti. Bu sırada kendisi de batıya doğru, yağmur ormanının içinden Yambuya'ya giderek, geride kalan grubu kurtarmaya yönelik zorlu görevi üstlenecekti. Grubuyla birlikte geri döndüğünde - en erken Aralık ayı civarında, Emin kalmak ya da gitmek arasında son kararını vermiş olacaktı. Her halükarda Stanley'nin kervanı, bir yandan misyonerlere terör estiren Kral Mwanga'dan uzak durmaya dikkat ederek Viktorya Gölü ve Uganda sınırları üzerinden doğu kıyısına yürüyebilirlerdi.

Hidiv gemisi Albert Gölü'nün mavi sularından, Nil Nehri'nin kahverengi, sazlıklarla kaplı sularına doğru hızla ilerlerken Mounteney Jephson, yüzüne vuran serin esintinin tadını çıkarıyordu. Stanley'den kurtulup Emin'in yanında bulunmak ne

[14] *Berliner Tageblatt*'ta Emin'in sözleri, 2 Aralık 1891, Smith, 158.

büyük rahatlıktı. Jephson bir vaizin oğluydu, ticaret gemilerinde eğitim almıştı ancak biraz da estetik düşkünüydü: ufak ve narin, neredeyse dişil bir görüntüsü vardı, yol üzerindeki nadir bitkiler ve kelebekleri ayırt etme konusunda bir bilim insanının yetkinliğine sahipti. Damarına basıldığında çabuk öfkelenirdi. Kongo boyunca yaptıkları seyahat sırasında dehşet verici bir olay çıkmış, Stanley sinirlerine hâkim olamayıp Jephson ve arkadaşı Stairs'e kendi Zanzibarlı adamlarının önünde küfürler etmiş, Zanzibarlılara bu iki patronlarını ağaçlara bağlamalarını söylemiş ve ikisinin de seferden men edilmelerini istemişti. Kavga yatıştırılmıştı ama açılan yaraların izi silinmemişti.

Jephson, Stanley'nin karakterinin 'Avrupalı' diye adlandırdığı yönüne hayrandı, 'mucizevi bir şekilde her şeye çözümü olan, tükenmek bilmeyen bir enerjiye ve zihin gücüne, kendisine verilen görevi başarıyla yerine getirmeye yönelik büyük bir azim ve kararlılığı var,' diyordu. Stanley'nin karakterinin 'Arap' diye adlandırdığı yönünden, 'sahtekârlık ve ikiyüzlülük... kabalık, gaddarlık ve aç gözlülüğünden' ise tiksiniyordu. Güncesinde Stanley'nin bir canavar olduğundan gizlice bahsettiği zamanlar olmuştu. 'Stanley'den daha sabırsız, kaba, yalancı birinin var olabileceğini sanmıyorum. Fikri de zikri de şiddet dolu, en ufak şeyde bir öfke nöbetine girmesi kaçınılmaz oluyor,' demişti.

Bu iki lider ne kadar da zıt insanlardı. Stanley, işini 'yalnızca kaba kuvvet ile'[15] hallederdi. Emin'e gelince, 'beraberindeki insanların onun hakkında hep sevgi ve ilgi dolu şeyler söylediklerini duymak, ona ne kadar hürmet ettiklerini ve baş tacı yaptıklarını görmek harika' idi. Emin elini Jephson'ın omuzuna atmış ve onunla sanki babası gibi konuşmuştu. Jephson, Emin'in British Museum'a göndereceği meşhur bilimsel koleksiyona yeni eklemeler yapmasına yardımcı olmak için, kelebek ağını kapıp işe koyulmuştu. Böylesine meşhur bir koleksiyoncu adına çalışmak keyif vericiydi. 'Birileri ona bir tırtıl ya da keşfedilmemiş bir böcek türü getirdiğinde gözleri parlıyor!'[16] demişti. Jephson'ın, kendi adına yaptığı dikkate şayan bir coğrafi keşif de vardı. Bir ay önce kendisi ve Dr. Parke devasa, kar ile kaplı bazı sıradağları - Albert Gölü'nün hemen güneyinde yer alan 4876 metrelik Ruwenzori dağlarını keşfetmişlerdi. Stanley önce bu keşfi küçümsemiş, ardından kendisinden beklenecek biçimde keşfi ilk gerçekleştirenin kendisi olduğunu iddia etmişti. Emin şaşkınlığa düşmüş olmalıydı. Yıllardır bu bölgede yaşıyordu ancak açık havada bile bu dağları daha önce - büyük ihtimalle uzağı neredeyse hiç göremiyor olması yüzünden fark etmemişti.

Bu rüya gibi hal günler boyunca, *Hidiv* gemisi yırtık şapkalı genç İngiliz'i ve gözlüklü, beyaz üniformalı ve kırmızı fesli Alman bilim insanını kuzeye doğru taşırken devam etmişti. Her karakola vardıklarında askerler beyaz üniformalarıyla geçit göreni yapıyor, kırmızı ceketli trampetçiler Mısır'ın milli marşı sayılan Hidivlik marşını çalıyorlardı. Jephson, garnizon ahalisine Svahili dilinde bir konuşma yapıyor ve Hidiv'den gelen mektuplar yüksek sesle, Arapça olarak okunuyordu. Hidiv üç defa selamlanıyor ve 'Paşa'mızın izindeyiz!'[17] sesleri yükseliyordu.

Ancak zaman içinde Jephson bu sadakat gösterilerinin pek önem teşkil etmedi-

[15] Jephson'ın günlüğü, 24 Nisan, 26 Şubat 1888, *Diary*, 248, 229.
[16] Jephson'ın günlüğü, 26 Mayıs 1888, *Diary*, 255.
[17] Jephson'ın günlüğü, 22 Haziran 1888, *Diary*, 263.

ğini fark etti. Emin'in Stanley'e yaptığı uyarıdaki gibi, garnizonlardaki insanların çoğu Ekvatoryalı kadınlar ile evlenmişlerdi ve geleceklerini belirsizlik içinde Mısır'da geçirmeyi kabul edenlerin sayısı oldukça azdı. Belki gerçekten Paşa'nın izindelerdi, belki de değillerdi. Paşa'nın onları hangi yöne götüreceğine göre değişirdi bu.

Kuzeye doğru ilerledikçe, Jephson, Emin'in şahsi niyetinin ne yönde olduğunu kavramakta daha da zorlanıyordu. *Hidiv* gemisini Dufile'de, Fola ırmaklarının yukarısında bırakmışlardı. 16 Temmuz günü kara yolu ile nehir kıyısındaki karakolların en büyüğü ve en kuzeyde kalanı Recaf'a yapacakları 120 kilometrelik yolculuğa başladılar. Emin bir eşeğe binmiş, Jephson yürümeyi tercih etmişti. Yanı başlarında Nil nehri yalnızca doksan metre genişliğinde, köpürerek ve dar, kırmızı renkli bir geçide dökülerek akmaktaydı. Bir seferinde, iki ya da üç yüz kadar filden oluşan dev bir fil sürüsü karşılarına çıkmış, düzlüğün öteki tarafında onların sol yanına paralel olarak hareket etmeye devam etmişlerdi. Jephson, o iri siyah bedenlerin ve uzun beyaz dişlerin 'muazzam derecede ezici' olduğunu düşünmüştü. Manzara tarafından büyülenmiş, 'muazzam güzellikte' ve 'vahşi yaşam parkı gibi'[18] olduğu izlenimine kapılmıştı.

İlk üç karakolda, tıpkı diğerlerinde olduğu kadar hürmetle ağırlanmışlar, ancak dördüncüsüne geldiklerinde Recaf'taki 1. Tabur'un isyan ettiğini öğrenmişlerdi. Emin, yola devam etmenin tehlikeli olduğuna kanaat getirdi. 1. Tabur'un güneye gelip teslim olması emrini verdi. Eğer ona kafa tutmaya devam ederlerse, kendisine sadık olan karakolları boşaltacak ve Stanley'nin peşinden gidecekti. Recaf tek başına bırakılacaktı.

Durumun karışıklığı devam ediyordu. Ağustos 1888'de, Emin kendisine hâlâ sadık olan Muggi ve Labore karakollarını tahliye etmeye başlamıştı. Bu sırada isyan güneye doğru, Dufile'ye sıçramıştı. Emin ve Jephson 20 Ağustos günü oraya döndüklerinde karşılamaya gelen asker yoktu, bunun yerine yalnızca Paşa ve arkadaşının başına neler geleceğini görmeye gelen bir kalabalık vardı. İkisi de çabucak ev hapsine alındılar. Ardından isyancılar Recaf'tan güneye doğru yürüyüşe geçtiklerinde, bayraklar ve trampetler ile karşılandılar. Büyük bir cesaretle Jephson, on üç yıldır onlara babalık yapan Emin'e kötü davrandıkları için onları kınadı. Buna karşılık onlar da babalarına kendilerini terk etmek ile tehdit ettiği için sitem ediyorlardı. Askerlerden biri, ne hissettiklerini anlatmıştı. Hidiv'den gelen mektubun sahte olduğunu biliyorlardı. 'Eğer mektup *Effendina*'dan [Hidiv'den] gelmiş olsaydı, ne istiyorsak onu yapacağımızı söylemek yerine bize gelmemizi *emrederdi*.'[19] Ayrıca Mısır'a giden tek bir yol olduğunu ve bu yolun Nil'den ve Hartum'dan geçtiğini de biliyorlardı. 'Eğer Hidiv gerçekten tebaasının ona gelmesini istiyorsa, buharlı gemiler göndersin de Hartum'a gidelim,' diyorlardı.

'Hartum'u dillerinden düşürmeyen bu insanlar kadar aptalı var mıdır?' diye yazmıştı Jephson. Eylül ayının başlarında isyancıları, Stanley'e danışmak için kendisini Hidiv gemisiyle Albert Gölü'ne götürmeye ikna edebilmişti. Bu sırada Emin hâlâ Dufile'deki vali konağında tutsaktı. Jephson'ın kalbi onunlaydı, 'ah o vahşiden dönme adamlar... bir tek ondan nasıl imtiyaz koparabilecekleri umurlarında,'[20] diyordu. Sudanlılar'ı gün geç-

[18] Jephson'ın günlüğü, 16 Temmuz 1888, *Diary*, 271.
Jephson, *Rebellion*, 145-6.
[20] Jephson'ın günlüğü, 6 Eylül 1888, *Diary*, 286.

tikçe daha da çok hakir görüyordu. Emin kendisini bu hainler için feda etmiş, 'ülkeden ayrılıp alışkın olduğu hayata geri dönerek, zeki şahsiyetler ve bilim insanları ile irtibatta kalma lüksünden feragat' etmişti. Sudanlılar kurtarılmaya değer miydi? 'Gordon ve Emin gibi insanlar böyle gereksiz biçimde feda edilmek için fazla iyi değiller miydi?' Ancak, Jephson kendisini Emin adına feda etmeye hazırdı. 'Eğer gidersem, Gordon'ın "tüymek" dediği şeyi yapmış olacağım için kendimi affedemem,' demişti.

İki hafta sonra Jephson, Dufile'deki vali konağında tutsak olan Emin'in yanına dönmüştü. Stanley'i bulma çabaları başarısız olmuş ve isyancılar, Emin için getirilen cephaneye el koymuşlardı. Tüm bu olanları, Ekvatorya'nın her köşesinden davet edilen temsilcilerin buluştuğu bir isyancı konseyi toplantısı izledi. Jephson'ın dokunaklı yalvarışlarına rağmen konsey Paşa'yı görevden almaya ve tutuklu olarak Recaf'a göndermeye karar verdi. Bu karar, hem Emin hem de Jephson adına büyük bir darbe olmuştu. 'Eğer Recaf'a götürülürse,' diye yazdı Jephson, 'korkarım ki Stanley onu asla ülkeden çıkaramayacak. Recaf'a gidecek olursa, İsyancılar'ın izniyle ben de yanında gideceğim, çünkü onu terk edemem.'[21] Zavallı adamcağızın, kendisiyle birlikte tutsak olan kızı Feride'nin isyancılar tarafından serbest bırakılacağı umuduyla kendi canını alacağından endişe ediyordu.

İhtiyaç duydukları yardım ise en son bekleyecekleri yerden, kuzeyden geldi. 15 Ekim 1888 günü bir asker tarafından, Gordon'ın eski buharlı gemilerinden üçünün, Recaf'tan 24 kilometre uzaklıktaki Lado'ya ulaştığı haberi getirildi. Söz konusu gemiler *Talahawiyeh*, *Safia* ve *Muhammad Ali* idi. İlk başta saf insanlar bunun Hidiv tarafından gönderilen bir kurtarma birliği olduğunu düşündüler. Ardından, birkaç gün sonra, Jephson tuhaf görünümlü üç elçinin Dufile'ye geldiğini gördü. 'Beyaz ceketlerinde siyah, yeşil ve kırmızı yamalar vardı. Ellerinde büyük tespihler mevcuttu, başlarında farklı renklerde sarıklar bulunuyordu. Birer uzun kılıç ve üçer mızrak taşıyorlardı. Ne için geldikleri sorulduğunda, bizi Cennet'e giden doğru yola sokmaya, kendilerini addettikleri gerçek Müslümanlar gibi nasıl ibadet edileceğini öğretmeye geldiklerini söylediler.'[22] Pek tabii, Hartum'dan gelen buharlı gemiler Derviş takviyelerini, Mehdi ordularını getirmiş ve kısa süre içinde paniğe kapılan mülteciler Dufile'ye doluşmuştu. Recaf Dervişler tarafından taarruz edilmişti. Sonuç da tahmin edilebileceği gibi Paşa'nın lehine toplanma şeklinde olmuştu.

Emin'i yeniden göreve getirmek isteyen bir grup vardı; Jephson bundan şüphe duymuyordu. Eğer Emin az daha buyurgan karakterli biri olsa, isyancıları parmağında oynatırdı. Her zamanki gibi kararsızlığa düştü ve vali görevine devam etmeyi reddetti. Halkını geride bırakıp Albert Gölü'ne çekilmek konusunda da bir o kadar isteksizdi. Yalnızca Wadelai'ye kadar çekilmeye razıydı. Kuzeydeki savaş bir ileri bir geri devam ederken haftalar geçti. Dufile önce Mehdi ordularının eline geçti - ve ardından isyancılar tarafından geri alındı ve isyancılar Derviş elçilerine işkence ettiler, öldürene kadar sopalarla dövdüler ve cesetlerini timsahlara yem ettiler. Jephson'ın tüm bunlardan midesi bulanmış - ve bir o kadar da kafası karışmıştı.

---

[21] Jephson'ın günlüğü, 6 Eylül, 7-8 Ekim 1888, *Diary*, 286, 295, 291.
[22] Jephson'ın günlüğü, 17 Ekim 1888, *Diary*, 295.

Geçen her hafta ile Emin'e duyduğu hayranlık, yaşananlar yüzünden gittikçe azaldı. Kısmen kandırılmış gibi hissediyordu. İngiltere'deki herkes Emin'in içinde bulunduğu durum konusunda yanlış bilgilendirilmişti; hem misyoner Robert Felkin tarafından, hem de kâşif Junker tarafından. Aslında düşmanlarından değil, kendisinden kurtarılmaya ihtiyacı vardı. Afrika bölgelerini yönetecek kadar güçlü bir karakterden yoksundu. Keşke Stanley geri dönseydi. 'Stanley'nin birkaç günlüğüne bile olsa buraya gelip, insanları demir yumruğu ile hizaya getirmesini öyle çok isterdim ki,'[23] demişti.

7 Kasım 1888 tarihinde Jephson'ın Stanley'e gönderdiği yardım çağrısına, Emin de bir not eklemişti. Kulağa, yıllar önce Hartum'dan gönderilmiş âcizane bir yardım çağrısı gibi geliyordu. 'Kapana kısılmış fareler gibiyiz; adım atmamıza da kendi halimize çekilmemize de müsaade etmiyorlar ve korkarım ki çok yakında gelmezseniz geç kalmış olacaksınız ve sonumuz diğer Sudan garnizonlarınınkine benzeyecek.'[24]

Fakat kendisine Ekvatorya'dan ayrılma şansı verilse bile Jephson, Emin'in bu fırsatı değerlendirip değerlendirmeyeceğini bilmiyordu. Emin'in sürekli fikir değişikliği yaşamasından ötürü kendisini bile pek tanımadığını düşünüyordu. Zaman zaman fazlasıyla mantıklı biriyken; zaman zaman kendi Don Kişot'unkini andıran bir şeref anlayışına kendisini kaptırıyordu. Halkı ona ihanet etmişti ama onları terk ettiği yönünde çıkabilecek söylentilere katlanamıyordu. Ancak Stanley gibi biri aklını başına getirebilirdi. Ama *neredeydi* ki bu Stanley? Yanında iki yüz hamal bulunan bir adam nasıl olur da böyle yer yarılıp içine girebilirdi?

17 Ağustos'ta, neredeyse üç ay önce Stanley, aynı soruyu Major Barttelot için, James Jameson için ve arka grup için sormaktaydı. Kendi grubu kanolara binmiş ve Ituri nehrindekli Banalya'ya yaklaşmakta ve Yambuya'nın 145 kilometre uzağındayken, bir yığınak inşa edilmiş olduğunu ve köyün gönderinde dalgalanan kırmızı bir Mısır bayrağı olduğunu gördüler. Stanley ayaklandı ve (sonradan anlattığına göre), 'Binbaşı, gençler! Geri çekilmekten korkmayın,' diye bağırdı. Çok sayıda beyaz giysili yabancı ile karşılaştılar. 'Kimin adamlarısınız siz?' sorusuna gelen Svahili dilindeki 'Stanley'nin adamlarıyız,' cevabı içlerini rahatlattı. Onları Tippu Tip göndermişti.

Nehir kıyısına daha yakın bir yerde gördükleri İngiliz adamın, sefer için işe alınan William Bonny adındaki doktor asistanı olduğunu fark ettiler. Stanley, Bonny'nin elini sertçe sıktı.

'Ah Bonny, nasılsın? Binbaşı nerede? Hastadır sanıyorum?'

'Binbaşı öldü efendim.'

'Öldü mü? Yüce tanrım! Nasıl öldü? Ateşten mi?'

'Hayır, efendim, vuruldu.'

'Kim vurdu?'

'Manyemalar tarafından - yani Tippu Tip'in adamları tarafından.'

'Aman tanrım! Peki, Jameson nerede?'[25]

[23] Jephson'ın günlüğü, 5 Aralık 1888, *Diary*, 309.

[24] Jephson'dan Stanley'e, 7 Kasım 1888, Stanley, *Story of Emin's Rescue*, 88.

[25] Stanley, *Darkest Africa*, 1, 493-4.

Jameson'ın başını alıp gittiği ortaya çıkmıştı (aslında aynı gün, nehrin yüzlerce kilometre aşağısındaki Bangala'da yüksek ateşten ölmekteydi). Diğer iki subay da pes etmişlerdi. Arka grup felaket bir vaziyetteydi. Stanley'nin uzun kâşiflik kariyeri sırasında yaşadığı sıkıntıların en kötüsü buydu. Kelimeler ağzına geliyor ama çıkmıyor - onu boğuyorlardı.

Sonraları bunun 'çok elim bir hikâye' olduğunu yazmış, 'organize olmuş bir insan topluluğunun karşılaşabileceği en kötü karmaşa silsilesi,'[26] demişti. Geçen Haziran'da yola çıkarken, Yambuya'da, Barttelot ve Jameson ile birlikte hizmetkârları dâhil 133 adam bırakmıştı. Ağustos ayında *Stanley* gemisi, insan gücü ve kargo ile yüklenip ikinci yolculuğunu yapmıştı. O zaman arka gruptaki insan sayısı 271'di, tüm sefer kuvvetlerinin yaklaşık üçte birini oluşturuyordu ve Emin'e getirdikleri ikmal stoklarının çoğu onlardaydı. Şimdi ise gruptan, hayatta kalma ihtimali olan yalnızca altmış kişi kalmıştı. Yüz kişi Yambuya'da büyük oranda açlık yüzünden ölmüş, Banalya'ya yaptıkları intikal sırasında on kişi daha hayatlarını kaybetmişti ve kırk beş kişi daha ölmek üzereydi. Kampın geneline mezarlık kokusu yayılmıştı.

Stanley, kendisi hariç herkesi bu felaketten sorumlu tutarken en kötü tavırlarını sergilemekteydi. Jameson'a (çoktan ölmüştü) yazdığı öfke dolu mektupta; 'Neden Binbaşı'nın, senin, Troup ve Ward'un böyle bunadığınızı anlayabilmiş değilim... Sanki hepiniz delirmişsiniz.'[27]

Binbaşı Barttelot'ın akli dengesi depresyon ve ateşten ötürü biraz bozulmuş da olsa, bu suçlama fazlasıyla uçuktu. Bir sabah, Tippu Tip'in nihayet gönderdiği Manyemalı hamallar bir bayram kutlaması yapmaktaydılar. Barttelot şarkı söyleyen bir kadının sesine, davulun vuruşlarına ve havaya ateş edilen silahlara uyandı. Öfkeyle kalktı, tabancasını beline takıp dışarı çıktı. Tam kadına saldırmak üzereyken, kadının kocası Binbaşı'yı kalbinin tam altından vurdu (ve sonra cinayet suçundan idam edildi).

Bir süre sonra Stanley, komutasındaki subayları kendisinin peşinden gelme emrine uymadıkları için suçlamış, bizzat verdiği asıl emrin diğer hamallar gelene kadar Yambuya'da beklemek yönünde olduğunu işine gelmediği için unutuvermişti. Tippu Tip'i de anlaşmanın şartları gereği hamalları göndermekte geç kalmak ile itham ediyordu. Aslında hem subaylar hem de Tippu Tip, ellerinden gelenin en iyisini yapmışlardı. Önceden bahsedildiği üzere, yaşanan felaketin kökleri Kral Leopold'un - politik sebeplerden ötürü - Kongo güzergâhını seçmesine ve Stanley'nin, sanki Emin, Mehdi'nin kuşatması altındaki Gordon'mışçasına onu kurtarmak için pervasız bir sabırsızlıkla ilerlemeye çalışmasından kaynaklanıyordu.

Ama Stanley ve de arka grup bu hataların bedelini ödemişti. İngiltere'de karşılıklı ithamlar patlak verdi. Stanley önüne gelene patlıyordu (Jameson'ın bir grup yamyama gözlerinin önünde bir kadını yemeleri ve bu sahneyi resmetmesine izin vermeleri için para verdiğine dair bir hikâye bile uydurmuştu.) İnsanlar durumu yadırgıyorlardı. Stanley centilmen biri değildi. Bumbireh Adası'nda 1875 yılında yerlileri vurduğu zamandan beri, bu adamın kendisine hâkim olmayı beceremediği belliydi.

---

[26] Aynı eserde, 494.

[27] Stanley'den Jephson'a, 30 Ağustos 1888, Jameson Hanımefendi, *Diary*, 365-6.

Bu sırada, Stanley'nin Kaya Kıran sıfatı - karşısına çıkan her engeli aşabilmesi - üçüncü bir defa, Ituri bataklıklarında imtihan edilecekti. Arka kıtadan arda kalanların başına geçip, geldiği yoldan dönmek üzere yürüyüşe başladı. Albert Gölü'ne uzanan 800 kilometrelik yolculuk bir kâbusa dönüştü. Yolculuğun bir aşamasında tüm grubun açlıktan ölmesine ramak kalmıştı. Stanley, ufak bir grubu yiyecek aramaya gönderdi. Bir hafta boyunca geri dönmediler. Kampta yirmi adam açlıktan hayatını kaybetti. Stanley'nin sonradan Parke'a söylediğine göre, onları aramaya çıktığında 'eğer onları bulamazsa kendi canını almak için tabancasını ve bir şişe zehri yanında götürmüştü'.[28] Daha önce hiçbir Afrika seferinde bu kadar umutsuz bir duruma düşmemişti.

Bir şekilde ellerine biraz sinirotu geçmiş ve grup ilerlemeye devam etmişti. 19 Aralık'ta Fort Bodo'nun muz ve mısır tarlalarına ulaşmış; 11 Ocak 1889'da nihayet ormanın korkunç kasvetinden kurtulup kırlara ve gökyüzüne kavuşmuş; 16 Ocak'ta gölden yalnızca birkaç saat uzaktaki yüksek platoya varmışlardı. Ancak o gün akşamüzeri saat 5 civarında, Stanley sanki karnına çifte yemiş gibi bir darbe alacaktı.

İki Wahumalı ulak, Jephson'ın 7 Kasım tarihinde gönderdiği ve yanında kendisi ile Emin tarafından eklenen notların ve dipnotların bulunduğu yardım çağrısını getirmişlerdi: özgürdüler, ama aynı zamanda tutsaktılar. Stanley bunlara inanamadı. Emin'in adamlarının isyan etmesini, Mehdiciler'in saldırısını, Ekvatorya'nın tüm kuzeyine yayılan anarşi ve karmaşayı anlayabilirdi. Fakat en hayat dolu subayı Jephson'ın nasıl tüm özgür iradesinden arındırıldığını ve Emin'in Sudan'a karşı duyduğu, Gordon'ın sonu olan o ölümcül hayranlığa kapıldığını kavrayamıyordu.

Ertesi gün Stanley kendisine geldi ve Emin ile Jephson'a ithafen soğuk, kabaca bir mektup yazdı. İkmal malzemelerinin ikinci kısmını teşkil eden altmış üç kasa Remington mermisi ve yirmi altı kasa barutu yanında getirmişti. O sözünü tutmuştu ve Emin de artık son kararını vermeliydi. 'Burada mı kalacaksınız, yoksa benimle mi geleceksiniz?'[29] diyordu. Eğer onlardan haber alamazsa yirmi gün içinde çekip gidecekti.

> Stanley'nin bizzat Jephson'a yazdıkları ise sanki bir sevgilinin mektubuydu:
>
> Mektuplarınızı defalarca okudum ve her okuyuşumda size dair düşüncelerim değişmekteydi. Bazen kısmen Mehdici ya da Arapsever olduğunuzu, bazen de Eminci olduğunuzu düşündüm.
>
> Yoldan çıkmayın ve bana itaat edin - ve emrim kulağınıza küpe olsun, Yüce Tanrı'nın izniyle akıbetimiz güzel olacaktır...
>
> Eğer kurtarılmaya niyetleri olsa onlarca Paşa'yı kurtarabilirdim. Dizlerimin üstüne çöker ve Paşa'ya kendi hayrına bir karar alması için yalvarırdım... Ona karşı nazik ve iyi niyetli olmanızda bir sorun yoktur, ancak sakın ha son yıllarda Avrupalıların başına bela olan bu ölümcül Sudan sevdasına kapılmayınız...
>
> Bana geliniz, tüm gücüm ve zekâm Paşa'nın emrine amadedir. Ancak bu kez tereddüt olmamalıdır - cevap ya Evet ya da Hayır olmalıdır ki eve dönebilelim.[30]

[28] Parke, *Experiences*, 345.
[29] Stanley'nin dipnotu, *Darkest Africa*, II, 129.
[30] Stanley'den Jephson'a, 18 Ocak 1889, Jephson, *Diary*, 325-7. Cf Stanley *Darkest Africa*, II, 127-8.

Jephson'ın itaati, Stanley'nin içine su serpti. 7 Şubat 1889 günü genç adam dokuz ay önce ayrıldığı sürüye kuzu kuzu döndü. Stanley onu tebessümle karşıladı; affedilmişti. Bir hafta sonra Emin kampa kızı Feride ile ve güvendiği sekiz subayı ile geldi. Zanzibarlılar onu coşkuyla karşıladılar, avazları çıktığınca tezahürata boğdular. Jephson 'sevgili ihtiyar paşayı kucaklamak istemiş, tekrar yanlarında olduğu için tarifsiz bir memnuniyet duymuştu.' Emin, çeşitli karakollarda görevli olan adamlarını yanına getirtmek için biraz daha zaman istedi ve Stanley ona Nisan ayına kadar müsaade verdi.

Stanley'nin geçirdiği ciddi bir gastrit rahatsızlığından ötürü, grup 8 Mayıs tarihine kadar güneye doğru yola çıkamamıştı. Emin yalnızca acınası durumdaki 190 erkek (çoğu Mısırlılardan oluşuyordu), 380 kadın ve çocuktan oluşan, çoğu önlerindeki yolculuğu kaldıramayacak kadar zayıf bir grup insanı onunla gelmeye ikna edebilmişti. Stanley'nin kendi kuvvetlerinin sayısı da ölümler ve kaçaklardan arta kalan, ilk baştaki sayının üçte biri olan 350 kişiye inmişti; Maxim topu pas tutmuş ve hasarlıydı. Mültecilerin yüklerini taşıyacak hamal bulabilmek için Stanley beklenmeyen bir hamle yaparak bölgedeki kabileleri yağmalamış ve insanlarını köleleştirmişti. Jephson, çoğu kadınlar ve çocuklardan oluşan yerli nüfusunun evlerinden koparılıp maruz kaldıkları vahşice muameleden tiksinmişti. 'Emir demiri keser; karşımızdaki yürekler acısı manzaraya, yağmalar sırasında yapılan arsız gaddarlığa rağmen emirlere uymak boynumuzun borcudur,'[31] demişti.

Jephson'ı bu kadar üzen bir başka şey ise sevgili ihtiyar Paşa'nın, kampa geldikten sonra geçirdiği ani değişiklikti. Tüm o soyluluğu buhar olup uçmuş gibiydi. Köle karşıtı hareketin öncüsü, ikinci Gordon denebilecek adam buydu ama çadırlarından gelen tek ses, dayak yiyen kızların ve kadınların çığlıkları oluyordu. Emin, kurtarıcılarına karşı fevri ve kindar bir tavır almıştı - ve yapılan o mide bulandırıcı yağmaların suçunu Stanley'nin subaylarına atmaya çalışmıştı. Görünüşe bakılırsa kampta dönen kötü niyetli dedikodulara inanıyor ve kara kara düşünüyor, ardından Jephson aracılığıyla Stanley'e nahoş mesajlar gönderiyordu. Jephson, duyduğu rahatsızlığı güncesine yansıtmıştı. Şiddetli bir kavga sırasında Emin, Stanley'e 'Sanırım beni burada bırakıp gitmeniz iyi olacak, keşke beni kurtarmasaydınız,' diye bağırmıştı. Stanley'nin cevabı ise 'Kıymet bilmez, ukala bir adamsınız siz,'[32] şeklinde olmuştu. Pek tabii Jephson, amirinin tarafını tutuyordu. Emin ve diğerleri tarafından 'kandırıldığını' düşünüyordu. Onun yardımına 'kesinlikle değmezlerdi'.

1889 yılının Mayıs ayı ortalarında, askerler, hamallar, köleler ve Mısırlı mültecilerden oluşan büyük ve karman çorman grup, Albert Gölü'nün güney doğusundaki çimli platonun üzerinden yola çıktı. Ruwenzori dağlarının - kısa süre sonra Stanley Sıradağları adını alacaktı - devasa, sivri ve karlı tepeleri, sisin içinden yavaş yavaş belirmeye başladı. Tüm tatsızlıklara rağmen Stanley, Emin'in somurtkanlığından çok da rahatsız değildi. Belki de rahatlamış hissediyordu.

Kendi patronunu, Kral Leopold'u yüzüstü bırakmıştı. Mackinnon'ın bu seferi onaylamasının asıl sebebi olan görevi de yerine getirememiş; Britanya İmparatorluğu'nu genişletememişti. Emin'in büyük bir koloni valisi olduğu, yabanın ortasında bir medeni-

[31] Jephson'ın günlüğü, 20 Nisan 1889, *Diary*, 344.
[32] Jephson'ın günlüğü, 13 Haziran 1889, *Diary*, 362.

yet vahası kurduğu ve sayıları 2000'i bulan iyi eğitimli askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak adına cephaneden başka bir şeye gereksinim duymadığı söylenmişti. Emin, ikmalini alınca Ekvatorya'yı, Mackinnon'ın Doğu Afrika kolonisine ekleyecekti. Bunun yerine tam tersi yaşanmıştı. Bölgeye gelmeleri Emin'in çöküşü olmuş, vilayeti Methedicilerin şiddetli saldırılarına karşı korunmasız bırakan bir isyana sebep vermişti. Stanley'nin hayırseverlik girişimi olarak görülen bu seferi de bir o kadar boşa gitmişti. Sefer kuvvetlerinin yarısından fazlası ve yol üzerinde karşılarına çıkan yüzlerce Afrikalı bu uğurda telef olmuştu. Peki, neyi başarmışlardı? Emin, neredeyse iradesi dışında denebilecek bir şekilde kurtarılmaktaydı. 'İç kesimlerden bir sürü işe yaramaz, kokuşmuş Mısırlı memur, Yahudi, Yunanlı ve Türk getiriyoruz yanımızda,' diyordu Stanley'nin subayları buruk bir şekilde, 've bu insanlar bize teşekkür etmeye bile tenezzül etmiyorlar.'[33]

Fakat Stanley emperyalist açıdan da hayırsever açıdan da başarısızlığa uğramış olmasına rağmen, gazetecilikte başarısız olmamıştı. Kamuoyunu iyi tanıyordu. Emin'i bulmuştu ve onu geri getiriyordu. Livingstone için yaptığından çok daha fazlasını yapmıştı. Kariyerinin en mühim hikâyesiydi bu.

4 Aralık 1889 tarihinde, Albert Gölü'nden ayrılıp 1770 kilomete yol kat ettikten, Edward Gölü civarındaki keşfedilmemiş topraklarda yaşadıkları korkunç mücadelenin ardından, Buganda sınırlarının ötesinde, Viktorya Gölü'nün güneyindeki ana kervan yolunun ve kıyının güneyinde - sefer kuvvetleri muzaffer bir şekilde Bagamoyo'ya ulaştı. Stanley ve subaylarının paramparça olmuş üniformalarını değiştirmeleri için, önden kendilerine temiz beyaz üniformalar gönderilmişti. Bir önceki akşam, hayatta kalan Zanzibarlılar çıldırmış, ay ışığında deliler gibi ulumuşlardı. Kırk sekiz kilometrelik boğazın karşısından belli belirsiz bir şekilde, yurtlarında, Zanzibar'da atılan akşam topunun sesini duydular. Sefer kuvvetleri nihayet, tüm Afrika göllerinden çok daha masmavi parlayan, kumlu plajlara nazikçe çarpan Hint Okyanusu'na kavuşmuştu.

Ancak Bagamoyo neredeyse tanınmayacak kadar değişmişti. Eskiden kerpiç kulübelerin ve rastgele hindistan cevizi ağaçlarının olduğu yerde, şimdi onları karşılamaktan *en fête* duyan, düzenli bir Alman koloni yerleşkesi duruyordu. Palmiye yaprakları, sokaklar boyunca yeni inşa edilmiş, kalay çatılı iki katlı evleri süslüyordu. Alman Doğu Afrika Şefi Binbaşı von Wissman, Stanley ve Emin ile birlikte at üstünde şehre girdi. Kaledeki toplardan yapılan atış ile icra edilen tören selamının yankısı, kıyıya yakın demirlemiş Alman savaş gemilerine kadar ulaştı.

Ardından büyük, iki katlı ve ilk katında balkonu bulunan, palmiye yaprakları ve Alman kartalı ile süslenmiş Alman subay gazinosunda bir ziyafet düzenlendi. Onca imtihan ve felaket ile dolu bir hikâyeye verilebilecek en mutlu son gibi görünüyordu bu. Wissman'ın aşçısı, yerel lezzetlerden oluşan muhteşem bir menü hazırlamıştı ve her yerden şampanya akıyordu. Emin'in keyfi o kadar yerindeydi ki, sanki bambaşka biriydi. Hemşerileri tarafından böyle ağırlanmak onu değiştirmiş, yeni Alman İmparatoru II. Kayser Wilhelm tarafından gönderilen tebrik telgrafı onu derin hislere boğmuştu. Kalın ve yankılı sesiyle yaptığı konuşmada, hem İngiltere'nin cömert halkına

[33] Jephson'ın günlüğü, 26 Nisan 1889, *Diary*, 346-7.

hem de Alman İmparatoru'na teşekkür etti. Ardından masaları dolaşıp, Dr. Parke ve diğer insanlar ile muhabbete daldı. Balkonun aşağısından, eve dönüşlerini kutlayan Zanzibarlıların sevinç çığlıkları ve davul sesleri geliyordu.

Stanley, Wissman ile en son yaşanan sıkıntılardan ve Arap isyanından bahsederken, hizmetçi çocuklardan biri kulağına eğilip fısıltıyla, Paşa'nın 'düştüğünü' söyledi. Anlaşılan o ki Emin, zaten kısıtlı olan görüş mesafesi ile karanlığa dalıp gitmişken balkondan düşmüş, çatının içinden geçmiş ve 4 metrelik mesafeden sokağa yuvarlanmıştı. Kafatasında çatlak olduğu şüphesiyle, bilinci kapalı halde alelacele hastaneye götürülmüştü. Aslında yalnızca beyin sarsıntısı geçirmişti ama Bagamayo'daki Alman hastanesinde birkaç hafta tedavi görmek zorunda kalmıştı.

Bu yeni aksilik, zafer anında Stanley'i bulan bir dizi şoke edici gelişmeden yalnızca biriydi. Üç yıllık yokluğu sırasında, Avrupa'nın emperyalizme bakış açısı büyük değişimler geçirmişti. Aniden, yeni bir bölgenin Paylaşım'ı patlak vermişti. Kısmen Stanley'nin yüzünden olmuştu bu. Amacı, tıpkı Livingstone'ı aradığı gibi Emin'i aramak, karanlığa ışık tutmaktı. Fakat şimdi, kendi ülkelerinin bayrağını Orta Afrika'nın en uzak köşelerine taşıyan ve halkın ilgisini cezbetmek için birbirleriyle yarışan birçok Avrupalı kâşiften yalnızca bir tanesiydi.

Mackinnon, Stanley'nin kendisine Mombasa ve Ekvatorya arasında yeni topraklar ele geçirmesine yardım edeceğinden de ümidini kesmişti. 1889 yılında o bölgede yeni bir sefer başlattı ve idaresini Jackson adındaki bir avcıya devretti. Aynı zamanda, Alman Doğu Afrika'nın kurucusu Carl Peters da aynı yoldaydı. 1889'da kıyı şeridinden bir kervan ile yola çıkmış ve batıya yönelmişti. Uganda'nın paylaşımı için yapılacak bir yarış kaçınılmaz görünüyordu.

Stanley, Zanzibar'da birkaç gün dinlendikten sonra Kahire'ye giden bir gemiye bindi; bu gemide yalnızca doksan gün içinde seyahatlerini anlatan 900 sayfalık bir kitap yazdı. Emin Bagamayo'daki hastanede kalmış ve niyetlerine Stanley'nin yöneltiği sorgulamalara sertçe karşılık vermişti. Ardından gelen haberler, Stanley'nin nispeten beklediği fakat tam olarak kavramakta zorlandığı yöndeydi ve onca uğraşını boşa çıkarmıştı. Emin, Hidiv'in hizmetinden istifa ettiğini belirten bir mesaj göndermiş, Wissman'a katılıp kendi hemşerileriyle birlikte çalışmaya karar vermişti. Yeni Alman İmparatoru'nun kanatları altında, en yakın zamanda eski vilayetine geri dönecekti.

Yüzlerce insan ölmüş, binlerce sterlin harcanmıştı - hayatının en berbat üç yılını geçirmişti. Görünüşe göre Stanley'nin başardığı tek şey, Emin'i - ve Ekvatorya'yı - gümüş bir tepside Almanlara sunmak olmuştu.

19. BÖLÜM

SALİSBURY'NİN PAZARLIĞI

İngiltere, Alman Doğu Afrika ve Almanya
Haziran 1885 - Temmuz 1890

'L'appétit vient en mangeant.'
Lord Salisbury, Londra'da Fransız elçisine
kendi Afrika politikasını açıklarken

1888'in yaz mevsiminin başlarında, Stanley hâlâ Ituri yağmur ormanının yamyamlarıyla başa çıkmaya çalışırken, Lord Salisbury'nin Afrika için iştahı kabarmaya başlamıştı. Şimdiye dek Afrika'ya olan ilgisi genellikle olumsuzdu; ölçüp biçilmiş bir imtiyaz politikasından, Bismarck'ın zorbalığı karşısında geri adım atmaktan ibaretti. Şimdi ise ilerleyişin sinyallerini vermeye karar vermişti.

Elbette bu yalnızca küçük üye grubuna mahsus bir bilgiydi. Salisbury kamuoyu karşısında her zamanki gibi sakinliğini korudu. İmparatorluk maceralarına dair kuşkuculuk Torylerin hükümet harcamalarına karşı geleneksel hoşnutsuzluğuyla bağdaşıyor ve onları 1886'da Liberal Parti'den ayrılan Whigler ile Radikallerin oluşturduğu Liberal Birlikçiler'le bir araya getiriyordu; Toryler iktidarda kalacaklarsa onların desteği elzemdi. Bu birlik Salisbury'nin kendi tarzı için de uygundu: geniş alnı, kır sakalları, şişkin dizli uzun, siyah, eski moda pantolonu ve alaycı bir kurnazlıkla ifade ettiği Tanrısal yansızlığı...

Başkanın bu gizli hevesine en çok şaşıran Nijer Deltası'nın Konsolos Vekili ve yeni nesil imparatorluk kurucularının en kibirlisi Harry Johnston olmuştu. 1888'de Haziran ayının sonlarında izindeyken ani bir emirle Salisbury'nin Dışişleri Bakanlığı'ndaki St. James Parkı'na bakan şaşaalı odasına çağrılmıştı.

Dışişleri Bakanı'nın sadece konsolos vekilini çağırmış olması başta şaşırtıcı görünmüştü. (Afrika departmanının başkâtibi zavallı Clement Hill, kıskançlığını gizleyememişti. '1871'den beri Dışişleri Bakanlığı'ndayım ... ve, inanır mısınız, Lord S. bir kez olsun benimle görüşmedi; yolda karşılaşsak beni tanımaz bile.'[1]) Salisbury, Johnston'ı

[1] H. Johnston, *The Story of My Life*, 217.

Nijer Delta'sına ilişkin politikasını açıklamaya davet etti. Neden ünlü Afrika simsarı Kral Ja-Ja'yı görevden almış ve sürgüne göndermişti? Avam Kamarası'ndaki İrlandalı üyeler Ja-Ja'nın davasını masaya yatırmışlardı. Salisbury istemeye istemeye Johnston'un açıklamalarına göz yumduysa da sonrasında Ja-Ja'yı serbest bırakmıştı; zira tek kabahati Kraliyet Nijer Şirketi'nin tek eline meydan okumaktı. En azından Johnston sonraları Afrika meselelerinde 'dengi ile konuşuyormuş' gibi hissetmişti. Görüşme daha da şaşırtıcı bir davetle devam etti. Eğer Johnston, saat 16'daki St Pancras'a giden treni (kendisine ayrılan dinlenme odasında yolculuk edecekti) yakalamak istiyorduysa, Cumartesi'den Pazartesi'ye kadar bu büyük adamla zaman geçirebilir, Hatfield'deki ev ahalisiyle birlikte kalabilirdi.

Ah, Johnston'ın daha sonra ağzından kaçırdığı (otobiyografik romanı *The Gay-Dombeys*'de ve *The Story of My Life* adlı otobiyografisinde) acılar, ah yüksek sosyetede içerisinde geçirdiği ilk hafta sonunun tatlı acıları... Johnston'ın, Afrika pastasının nasıl dilimleneceği konusunda büyük fikirleri vardı. Ayrıca dünyadaki o erken olgunlaşmış olan adamlardan biriydi: bir kâşif, diplomat, yazar, botanikçi, ornitolog, zoolog, ressam ve etnologdu. Ancak açıkça orta sınıftandı, Stockwell Dilbilgisi Okulu'nun eski bir öğrencisiydi. Otuz yaşında olmasına rağmen çocuk gibi görünüyordu; 1.60 boyunda, hiç çatallaşmamış gibi olan sesiyle garip bir *enfant terrible*'a benziyordu. İlk başta boyundan büyük bir işe kalkıştığını düşündüğüne şaşmamak gerekirdi, onunla birlikte seyahat eden diğer insanların ona gözlüklerinin üzerinden attıkları bakışların ok atan borulardan daha tehlikeli hissettirdiği St. Pancras treninde kendisine ayrılan kompartımanın havasızlığından ziyade, Batı Afrika'nın yamyamlarının yanında daha rahat hissederdi. Fakat arabası Hatfield'e ulaştığında, Leydi Salisbury'nin tombul ablası 'Pooey'nin kanatları altına alınmıştı ve çok geçmeden asil bir aileden gelen bir adam misali sessiz sinema oynamaya başlamıştı. Mağribi bir köle tüccarını büyük bir hantal kadın köle sürüsünden sorumlu Mağribi bir köle tüccarını canlandırmıştı. Sonra balina taklidi yaptı. Başbakan'ın ileride biyografisini yazacak olan bekar kızı Leydi Gwendolen Cecil, bıyık takmıştı ve Johnston'un haremindeki kadınları baştan çıkarmaya çalışan Lord Randolph Churchill'i oynamıştı. Pooey'nin insanın kanını donduran çığlıkları herkesin keyfini yerine getirmişti. Johnston o gece mumunu alıp odasına giderken, yeni ve güçlü bir kabilede bir kan kardeşliği doğduğunu öne sürebilirdi.

Ertesi gün öğle yemeğinden sonra başkan, ileride bir köyün olduğu, akgürgen ağaçlarıyla kaplı büyük bir yolda yürüyüşe çıkarken Johnston'ı kendisine eşlik etmeye davet etti. Salisbury'nin keyfi yerindeydi ve *The Gay-Dombeys*'te söylenenlere göre, Disraeli ve tavus kuşları hakkında muhteşem hikâyeler anlatmıştı:

> Ve artık seçkin ev halkımın duyamayacağı mesafede olduğumuza göre, [diye başladı Lord Wiltshire, namı diğer Lord Salisbury] Nijer'in kaderine karar verebiliriz. Bana kalırsa, milyonlarca siyahi ya da kahverengi insanın gelecekteki mutluluklarının ya da elemlerinin, bir tane bile palmiye ağacının bulunmadığı 51° enlem bilmem kaçıncı dakika Kuzey'deki Hertfordshire akgürgen yolunda belirleniyor olması ilginç bir anomali - ne söylenebilir ki? Siz evrimciler bu konuda ne kadar da geniş görüşlüsünüz - iki milyon yıldan bahse-

diyorsunuz. Bana sorarsan tüm bunlar bizi biz yapan, diğer renkteki insanları yönetme kabiliyeti veren Buzul çağıyla ilgili; bizler soğukla mücadele ederken onlar sıcak tropiklerde saklanıyorlardı. Şimdi işimize dönelim. Kamerun'la sınırlarımızı Fransızlara nazaran az çok belirlemiş durumdayız.[2]

Johnston'un insanı şaşırtmayı seven romanında, Lord Wiltshire Afrika'nın kaderini 51° enlem bilmem kaçıncı dakika Kuzey'deki Hertfordshire akgürgen yolunda genç Eustace ile kararlaştırmaya devam etti. Johnston'un otobiyografisinde de Lord Salisbury, genç Harry ile tıpatıp aynısını yapmıştı. Toprakları Fransızlarla, Almanlarla ve Portekizlilerle cömertçe paylaşarak imparatorluğu genişletme planlarını 'gözler önüne serdi.' Sonra yoldan geri dönerek genç hanımlara yeni golf oyununun nasıl oynandığını gösteren Cecil adlı genç bir adamın yanından geçtiler, ve Johnston, yanındaki yüce adamın bir süre kendisini izlediğine dair 'bir hisse kapıldı'. Eve dönerlerken Salisbury 'Kimsenin tüm Afrika meselesini açık açık, yani bir gazete makalesinde, halkın önüne koyamayacak olması ne yazık,'[3] dedi.

Birkaç hafta sonra, 22 Ağustos 1888'de, Dışişleri Bakanlığı'nın Afrika departmanı baş kâtibi Clement Hill, *The Times*'ı açıp 'Bir Afrika Kâşifi'nin Kaleminden' başlıklı bir makaleyi okuduğunda öfkeden deliye döndü. Birileri Lord Salisbury'nin sırlarını sızdırmıştı. 'Bunu sen mi yazdın?' diye sordu Johnston'a. 'Evet. Salisbury'nin bundan haberi vardı ve onay vermişti.' 'Peki, öyleyse: tek diyebileceğim, bu gerçekten alışılmadık bir gelişme.'[4]

Fikirler kesinlikle alışılmadıktı, her anlamda. Salisbury'nin ilham verdiği *The Times*'taki bu makale, Salisbury'nin Afrika hakkındaki olumlu fikirlerinin yer aldığı elimizdeki en net taslaktır. Özellikle aynı döneme denk gelmiş olan dünyayı sarsan iki öneri vardı. Bunlardan ilki yakında 'Cape-Kahire arası' adı altında meşhur olacaktı: İngiliz Güney Afrikası ile İngiliz kontrolündeki Mısır arasındaki 4800 kilometrelik mesafeyi kapatma planı. Bu, Sudan'ı, Ekvayorya'yı (Johnston buraya 'Emin'in bölgesi' diyordu), Alman Doğu Afrika'nın batısında kalan küçük aralığı ve 'Zambezya' ile Angola ve Mozambik arasında kalan Afrika toprakları da dâhil olmak üzere Transvaal'in kuzeyinde kalan tüm 'boş' alanları da almak demekti. İkincisi 'Kahire-Eski Kalabar arası' veya 'Nijer-Nil arası' planlarıydı:[5] Kuzey ve Batı Afrika'yı Çad Gölü üzerinden birleştirmek ve oradan batıya, Senegal yakınlarındaki yukarı Nijer kıyısına dek ilerlemek, Gambiya karşılığında Fransızlardan Benin ile Fildişi Sahili'ni almak idi.

Bu hayalperest planların ne kadarı bizzat Salisbury'nin, ne kadarı o genç, kibirli Konsolos Yardımcısı'nındı? İzleyen birkaç hafta içerisinde iki adamın birbirine gönderdiği mektup yığınlarından, Salisbury'nin hakikaten de tüm İngiliz çıkarlarını Batı Afrika'daki 'yeni bir Hindistan' altında toplama mantığına kapıldığı açıkça görülüyordu. Ancak bir politikacı olarak, toprak takasındaki başarı şansına kötümser bir gözle

---

2 H. Johnston, *The Gay Dombeys* (L. 1919), 188-9.
3 H. Johnston, *The Story of My Life*, 221.
4 Aynı eserde.
5 *The Times*, 2 Ağustos 1888.

bakıyordu. 1876'da Lord Carnarvon Gambiya'yı Fransızlara bırakmayı teklif etmişti, fakat Parlamento'nun böyle bir şeyi sineye çekemeyeceği anlaşılmıştı. Şimdi Liberal Birlikçiler'e bağlı Muhafazakârlar ve önlerini tıkamaya hazır İrlanda Partisi varken, bu öneri parlamentoda çok daha fazla tepki toplayacaktı.

Öte yandan, çok daha radikal olan 'Cape-Kahire arası' fikri, sırf bir toprak takasından bahsetmediği için Parlamento'da daha sağlam bir yer edindi. Lord Salisbury'nin gözünde de bu planın takdir edilecek daha çok yönü vardı. Her şeyden öte, onun Afrika'ya dair engel tanımaz hedefleri için uygundu. Mısır'ı koruyarak İmparatorluk'u da koruyabilirlerdi, bu da İmparatorluğu, Akdeniz'in 2000 mil güneyine, Nil'in engin sularına uzatmak anlamına geliyordu.

Ne gariptir ki Salisbury'nin 1888'de Afrika'ya iştahının artmasının sebebi, 1887'de Mısır'ı geri çevirmiş olmasıydı. O zamana dek, Gladstone'un Mısır'daki İngiliz işgalinin geçici bir politika olduğuna dair varsayımınına ortaktı. Wolseley ve İngiliz ordusu istemedikleri insanları Arabi'nin ülkesinden temizlemişlerdi; zamanla Tevfik ve Baring'in kışkırttığı Mısır'ın yönetici elit kesimi kendilerini toparlamış ve kendi kendilerini yönetmeye devam etmişlerdi; İngilizlerin *nüfuzu* baskın olmalıydı, ancak uygun ortam olduğu anda oradaki birlikleri tahliye etmelilerdi. Tory Partisi'nin sağ kanadındaki şoven azınlık hariç çoğu politikacının ortak amacı buydu.

1887'ye gelindiğinde, Mısır'daki karışıklık kötüye gitmekteydi ve Salisbury buradaki İngiliz emperyalizmini 'çok uygunsuz ve biraz küçük düşürücü'[6] buluyordu. Fransızların Mısır ekonomisinin önünü kesme hakları hükümet için hâlâ bir tehdit oluşturmaktaydı. Daha da kötüsü, Mısır'a karşı besledikleri kinden dolayı Fransızlar, tüm dünyadaki İngiliz çıkarlarını yokuşa sürmeye çalışıyordu. Bu da Bismarck'a şantaj gücü veriyordu. İstedikleri verilmezse - ki istediği Britanya'yı Fransa ile 'büsbütün anlaşmazlığa' sürüklemekti - Fransa ile ilişkilerini düzelterek Britanya'ya Mısır'dan saldırmakla tehdit ediyordu.

Salisbury, Bismarck gibi bir adamın elini kolunu bağlıyor oluşundan tiksinti duyuyordu. Ayrıca, Mısır'ı sadece toprak elde etmek ve haritayı kırmızıya boyamak uğruna ellerinde tutmak isteyen İngiliz şovenlerinin edepsizliği de onu iğrendiriyordu. 'Mısır'a hiç girmemiş olmamızı yürekten diliyorum. Eğer girmemiş olsaydık, şu an tüm dünyaya emirler yağdırıyor olabilirdik. Oysa ulusal, ya da edinimsel bir his uyandırıldı; bolluğun tadı bir kez alındı mı, bırakmak zordur...'[7] Mısır'dan kendi paçasını kurtarma planı, İngiliz şovenlerle ters düşmeden Fransız ve Almanları memnun etmek için zekice düşünülmüş bir plandı.

1887 başlarında Sör Henry Drummond Wolff, Mısır'ın sözde hükümdarı olan Sultan Abdülhamid ile bir anlaşmayı müzakere etmek üzere Konstantinopolis'e gönderilmişti. İki temel şartı kabul edilirse, Britanya birliklerini beş yıl içerisinde ülkeden çekmeyi kabul edecekti. Birincisi, Mısır'da dâhili veya harici tehditler sahne alacak olursa, bu çekilme ertelenecekti. İkincisi, iki tür tehditten birisi sonradan ortaya çıkacak olursa,

[6] Salisbury'den Scot'a, 4 Mayıs 1887. Leydi G. Cecil, *Salisbury*, IV, 43.
[7] Aynı eserde.

Britanya'nın den bir tehdit daha sonra gelişirse, Britanya ülkeye yeniden girme hakkını saklı tutacaktı. Tahmin edilebileceği gibi, Merkezi Güçler, yani Almanya, Avusturya ve İtalya, bu şartlara sıcak bakıyordu. Yine tahmin edilebileceği gibi, Sultan Abdülhamid tereddüt içerisindeydi. Salisbury, Kabine'den bir arkadaşına sabırlı olmasını tembihledi; bir Türk'ü oltaya getirmek tıpkı somon balığı yakalamak gibiydi. Sabırsızlığını kontrol etmek için bir Bakanlar meslektaşına söyledi; bir Türk'e istediğini yaptırmak, somon avlamak gibiydi. 'Balığın oltaya gelmesi için bekleyeceğin süreyi o seçer, sen değil.'[8] Ancak nihayet Abdülhamid, Salisbury'nin ağına gelmişti. İngilizler beş yerine üç yıl içerisinde geri çekilmeyi kabul ederlerse, o da anlaşmaya imzasını atacaktı.

Baring bu imtiyazlardan hiç memnun değildi. Salisbury'nin de bizzat kabul ettiği gibi, Mısır'ı düşmandan temizleme işi on beş yıl alırdı. Fakat Salisbury bu karmaşadan elini eteğini çekebilmek için 'Mısır'daki menfaatlerini' feda etmeye hazırdı. Anlaşma, 22 Mayıs 1887'de Sultan tarafından imzalandı.

Sonrasında birdenbire Salisbury'nin somon ağında büyük bir delik olduğu ortaya çıktı. Fransız halkı aşırı vatanperver Savaş Bakanı General Boulanger'in hitabetine daha fazla karşı koyamamıştı ve sonucunda ortaya çıkan Boulangizm ciddi bir İngiliz karşıtlığı atağına yol açmıştı. Fransa, Rusya ile birleşti ve büyük hareme bir torpido atışı yaptılar. Abdul Hamid'e Berlin Antlaşması'nı feshedip, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki haklarından feragat etmesini söylediler. Anlaşmayı kabul etmekte ısrar edecek olursa, topraklarını kendileri istila etmek zorunda kalacaklardı; Ruslar Ermenistan'a, Fransızlar da Suriye'ye girerlerdi. Lord Salisbury, Abdülhamid'i 'tiksinç, zevk düşkünü' ve 'kaypak' bir adam olarak görüyordu. Bu tehditlere kafa tutabilecek bir adam sayılmazdı. Anlaşma, davetsiz bir misafir gibi birdenbire ortadan kaybolmuş, bir torbaya konmuş ve Boğaz'dan sulara atılmıştı.

Fransa ile Rusya'nın bu diplomatik zorbalığında amaç Salisbury'i ülkeye yeniden girme hakkından vazgeçmesi için korkutmak idiyse, tam tersi bir etki yapmıştı. Salisbury, Kraliçe'ye 'Fransa İngiltere'nin karşısındaki en büyük tehlikedir ve daima öyle kalacaktır,'[9] diye yazmıştı. O yaz, bir Kabine heyeti, Fransız ve Rus demir zırhlılarının ortak bir saldırı yapmaları durumunda İngiliz filosunun Doğu Akdeniz'de kendini savunamayacak kadar zayıf olduğunu bildirdi. Öyleyse İngilizlerin Konstantinopolis Boğazları'ndaki egemenliğine veda etme vakti gelmişti. Bu ise Salisbury'i Mısır Deltası konusunda ayak diremeye daha da kararlı hale getirdi.

Şimdi de geri çekilme hususunda yapılan herhangi bir konuşmaya noktayı koyan Baring olmuştu. 1887'ye gelindiğinde Baring, talihsiz fellahlardan yüz kızartıcı borçları kapatacak kadar vergi toplamıştı. Ekonomideki bu açıklıklar İngiliz yönetimini Fransızların vetoları ve Almanların tehditleri karşısında savunmasız kılıyordu. Öte yandan, tarım reformuna dair neredeyse hiçbir şey yapılmamıştı. Yüklü vergi toplamanın bedeli olarak, yönetenlerle yönetilenler arasındaki tüm güven yerle bir olmuştu ve bu da yabancı senet hamillerinin işlerine geliyordu. Vergileri toplayan Paşa sınıfı, ken-

---

[8] Aynı eserde.

[9] Salisbury'den Kraliçe'ye, 25 Ağustos 1888, *Kraliçe Viktorya'nın Mektupları*, III, 1, 438.

dilerini koruyan İngilizler olmasa sağ kalamazlardı. Baring kendi işbirlikçilerini hor görüyor ve bunu gizlemeye bile çalışmıyordu. Hidiv'in adamları, Doğulular, Ermeniler ve Türklerden oluşan, dürüst yönetimden aciz ve Mısırlı fellahlara karşı zerre anlayışı olmayan güvenilmez bir gruptu. Kukladan ellerini çıkarsalar Hidiv ertesi gün tahtını kaybederdi. Böyle namert bir yönetici sınıfı, istikrara iki kat tehdit oluşturmaktaydı. Milliyetçilik davullarını çalarak yeni bir Albay Arabi gelecek olsa, Fransa gibi kıskanç bir Avrupalı Güç, çıkacak karmaşadan istifade etmeye çalışırdı.

Salisbury'i, onu Mısır'ı kalıcı olarak avucunun içinde tutması gerektiğine inandıran bir nedeni daha vardı. 1888'de, kuzeydoğu Afrika'nın stratejik haritasında büyük bir değişiklik meydana gelmişti. Gordon'un öldürülmesinden, Hartum'un ele geçirilmesinden ve Mehdi'nin ölümünden sonraki üç yıl boyunca Halife, kişisel gücünü güçlendirmekle ve müminler arasındaki rakiplerinin güçlerini ortadan kaldırmakla meşguldü. Şimdi cihadın kara bayrağını kâfirlere karşı taşımaya hazırdı. Büyük bir Derviş ordusu, Nil'den geçip Wadi Halfa'daki garnizonu bir kenara iterek doğrudan Kahire'ye intikal etmeye hazırlanıyordu. Üçüncü hedef, Kralı Yohannes'in Habeşistan'daki Hıristiyan imparatorluğu idi.

Bu tip harici saldırılar, eğer Abdülhamid Drummond Wolff'un anlaşmasını cesareti bulsa bile, İngilizlerin Kahire'den çekilmesini imkânsız hale getirmişti. Ancak Mısır'a yönelik en büyük tehlike Halife'nin gücü olarak görülmüyordu. Aksine, zayıflığı daha da endişe vericiydi. Halife güçten düşecek olursa, onun yerini Fransa ya da İtalya alacaktı; her ikisi de Hartum'un doğusunda topraklar edinmişlerdi: Fransızlar Kızıl Deniz'deki Obock'u, İtalyanlar Kızıl Deniz'deki, Habeşistan sıradağlarının altında kalan Massawa'yı almışlardı. Ayrıca Baring'in, Britanya dışındaki herhangi bir Avrupalı gücün yukarı Nil havzasını kontrol etmesine izin vermenin ölümcül olacağına dair sabit bir inancı vardı. Bu inancın ardındaki neden bugün tuhaf gelebilir. Fakat 1880'lerde, bu konu dışında aklı başında olan kişiler, yukarı Nil'deki bir Avrupalı gücün, Nil'in yönünü Mısır'dan başka yöne çevirerek ülkenin ekonomisini yerle bir edeceğine inanıyorlardı. (Oysa su seviyeleri bu fikri mantıksız kılıyordu.)

Dolayısıyla, 1888 yazına gelindiğinde Salisbury ve Dışişleri Bakanlığı yepyeni bir stratejik zorunluluk getirmişlerdi. Doğu Akdeniz'de emperyalist hâkimiyetlerini korumak için iki farklı şartları vardı; bunlar Kanal ile doğuya giden deniz yolları idi. Birincisi olumsuzdu: Kahire'de tuzu kuru olan Baring ve İngiliz ordusunun rahatını bozmamak. Hidiv'e dediklerini yaptırarak, ince bir Hidiv ipeğinin çıplak İngiliz gücünü gizlediği 'örtülü' manda yönetimine devam ederlerdi. İkincisi son derece olumluydu: ekvatora bir el uzatarak, Beyaz Nil'in Viktorya Gölü'ndeki kaynağına kadar tüm toprakları ele geçirmek ve böylelikle Mısır sınırının 2200 kilometre ötesine, Sudan ve Ekvatorya üzerinden Uganda'ya ilerlemek.

Bu zaten yeterince hırslı bir plan değilmiş gibi, Salisbury 1888'de, birincisiyle simetrik, aynı eksenin diğer tarafında bulunan stratejik bir zorunluluk daha tanıdı. Ekvatora bir el de güneyden uzatmalılardı, zira Cape üzerindeki emperyalist hâkimiyetleri, tıpkı Kanal üzerindeki emperyalist üstünlükleri gibi, doğuya giden deniz yollarının korunması

için hayati önem taşıyordu. Simonstown'un, Britanya dışındaki en büyük İngiliz deniz üssü olması da bu yüzdendi. Ama Güney Afrika'daki emperyalist güç devamlı tehdit altındaydı. Tehlike, yalnızca Transvaal ve Orange Free State'ndeki Boerlerden miras kalan düşmanlıktan ibaret değildi, Natal ve Cape'teki İngilizlerin şüpheli sadakati de söz konusuydu. 1888 yılında, Cape'teki bu yerleşimcilerden bazıları Cecil Rhodes adındaki dengesiz, genç bir elmas babasının öncülüğünde Cape Kolonisi'nin gücünü kuzeye ilerletme izni için İngiliz hükümetine baskı yapıyorlardı. Böylelikle hem Orange Free State'ne hem de Transvaal'e karşı üstünlük sağlamış olacaklardı. Rhodes'ın bölgeye dair hedefleri Dışişleri Bakanlığı'na biraz fazla vahşice geliyordu. Fakat İngiliz gücünü kuzeye, İskoç misyonlarının Portekizliler tarafından baltalandığı ve Arap kölecileri tarafından taciz edildiği Nyasa Gölü'ne dek ilerletmek siyasi açıdan mantıklı geliyordu.

Her halükarda, Rhodes'ın planın iki karşı konulmaz yönü vardı. Birincisi, 'bir milyon kişi için hayırlı' olduğunu öne sürüyordu. Rothschilds da onu destekliyordu ve İngiliz vergi mükellefinden hiçbir şey istemiyordu. Tek istediği, Orta Afrika ile Transvaal arasındaki engin El Dorado'yu (Rhodes öyle olduğunu umuyordu), 'Zambeziya'yı yönetecek yeni bir ferman şirketi, İngiliz Güney Afrika Şirketi idi. İkincisi, Rhodes'ın planı, İngiliz Doğu Afrika Şirketi için ferman bekleyen William Mackinnon'ın planlarını tamamlayıcı nitelikteydi. Bu plan, Uganda ve Ekvatorya'yı da alarak Doğu Afrika'daki İngiliz 'saha'sını Alman Doğu Afrika'nın ardındaki küçük bir aralıkla birleştirerek Nyasa Gölü ve güneyine kadar genişletecekti.

Kısacası Cape-Kahire arasına yayılma fikri, genç Harry Johnston'ın boş bir hayalinden ibaret değildi. 1888'de bu fikir, Salisbury'nin Kanal'daki ve Cape'teki İngiliz stratejik zorunluluklarını karşılama şekli haline gelmişti.

Bu plan Kahire'den Nil'e, Doğu Afrika'dan Nil'e ve Cape'ten Göller'e olmak üzere üç yönden saldırılacağı anlamına geliyordu. Elbette diğer Avrupalı Güçler bu saldırıları başarısızlığa uğratmaya çalışacaklardı. Fakat Salisbury'nin öngördüğü asıl engeller diplomatik türden değildi. Kahire'de, yalandan bir manda üzerinde çalışmaları gerekiyordu, ama bütçede ciddi bir açıklık vardı ve Mısırlı vergi mükellefleri bu yükü karşılayana kadar Sudan'ı yeniden fethetmek konusu bile olamazdı. Rhodes ve Mackinnon'a gelince, büyük imparatorluklar kuracak kapasiteleri - çelik gibi bir irade ve bankada altın - olduğu şaibeliydi. Ortada bir tutarsızlık vardı, belki de İngiliz emperyalizminin esas tutarsızlığı: İngiliz vergi mükellefleri imparatorluğun genişlemesini karşılamaya yetecek kadar vergi ödemeye tenezzül etmiyorlardı. Bu yüzden mevcut hükümet (gerek Tory gerekse Liberal olsun) işi pek de güvenmedikleri bir avuç zengin amatörün ellerine bırakıyorlardı.

Lord Salisbury, Rhodes'a parasını kullanmak dışında ne tavsiye edeceğini dahi bilmiyordu. Mackinnon'u uzun süredir tanıyordu ve bu süreç onun hakkında derin şüpheler uyandırmıştı. Yine de Kraliçe'ye, yeni İmparatorluk İngiliz Doğu Afrika Şirketi'ne siyasi sorumluluklar ve ticari haklar veren fermanı imzalamasını önermişti. Böylelikle 3 Eylül 1888'de, altmış beş yaşındaki İskoç sevkiyat kralı keşfedilmemiş uçsuz bucaksız krallığına ayakbastı.

Mackinnon'ın amatör olduğunu söylemek biraz abartı gibi görülebilir. Elli yıl süren sıkı çalışma, tutumluluk ve profesyonellik onu hızla sayısız işyeri açmasını sağlayan noktaya getirmişti. O, Sam Smiles'ın İskoç Presbiteryen haliydi. Hakikaten de elini attığı her şeyde, Mull of Kintyre yakınlarındaki Campbelton'daki bir bakkal dükkânından, Ganj Nehri üzerindeki bir markete; Kalküta'daki bir ticaret şirketinden, dünyanın en büyük sevkiyat yollarından birinin başkanlığına kadar, Tanrı'nın iyiliği ve merhameti üzerinde olmuştu. Para ona cömert ve misafirperver olma gücü vermişti. Ünlülere evinde ağırlamayı, Kral Leopold'u İskoçya'daki arazisinde dağ tavuğu vurmaya götürmeyi, Sutherland Dükü'nü özel buharlı yatı *Cornelia*'da deniz yolculuğuna çıkarmayı çok severdi.

Yine de, hayatındaki tüm bu zenginliğe rağmen bir şeylerin eksikliğini çekiyordu. Bu, toplum tarafından tanınma arzusundan da öte bir şeydi; yoğun eski moda Hıristiyanlığını, yeniçağın saldırgan kapitalizmi ve saldırgan milliyetçiliğine uydurması gerekiyordu. Livingstone'un Afrika'yı medeniyete açma çağrısında, aradığı cevabı bulduğunu düşünmüştü. İnsanlar onu akılcı bir İskoç olarak nitelendirirlerdi. Ancak bunun yanında bir başka Mackinnon daha vardı - idealist ve romantik, işlerinin bırakıp kaçmak isteyen bir Mackinnon. Afrika konusunda kesintili ve karşılıksız bir aşkın acısını yaşamak zorundaydı.

Güdülerini Lord Salisbury'nin yanlış anlamış olduğu bilmek, Afrika'ya olan aşkının acısını daha da kötüleştirmiş olmalıydı. Yaşadığı duygu karmaşasını Salisbury görmüş ve bir zayıflık olarak değerlendirmişti. Kuşkusuz, ortaya daha keşfedilmemiş topraklar için para koymanın riskleri hakkında Dışişleri Bakanlığı'ndaki uzmanların en ufak fikirleri yoktu ve bir iş adamı olarak Mackinnon bu riskten uzak durmaya çalışıyordu. Sıradan bir akılcı İskoç asla böyle bir işe bulaşmazdı.

Mackinnon'un Afrika'yla olan aşkı ilişkisi on yıl önceye, Kirk onu Livingstone'ın sorumluluklarını üstlenerek tüm Doğu Afrika sahillerini medeniyete açmaya teşvik ettiği zamana, 1878'e dayanıyordu. Mackinnon, Zanzibar Sultanı Bargaş'a yaklaşarak kendisinden bir imtiyaz istemiş, sonra da İngiliz hükümetinden onay beklemişti; ama o zamanlar Disraeli'nin Dışişleri Bakanı olan Salisbury çok geçmeden ona karşı güvenini kaybetmişti ve Bargaş'ı kabul etmemesi için gizlice uyarmıştı. Yaşanan Alman feveranı anakarada için bu seçeneği tümüyle ortadan kaldırdı.

Sonra 1886'da Mackinnon, cesurca Emin Paşa'yı kurtarma seferine katıldı. Daha önce de belirtildiği üzere plan, sadece Emin'i kurtarmak için yapılmış bir merhamet misyonu değildi. Mackinnon, Doğu Afrika'daki paylaşım sınırının kuzeyinde kalan yeni İngiliz 'saha'sına 'THM' üçlüsünü getirmek için ilk adım olarak kendi (ve arkadaşlarının) parasından 10.000 sterlinlik bir yatırım yapmaya karar verdi. Yönetimin başında Stanley olacaktı. Kıyıda ilerlerken, Viktorya Gölü'nün batısındaki yerli şeflerle anlaşmalar imzalayacaktı. Yeni İngiliz şirketi Mombasa'ya karargâh kuracak ve Stanley iç kesimlerden oraya ulaşır ulaşmaz köle ticaretine bir son vermek için Birmingham pirinç çubukları ve Manchester pamuk rulolarını kullanarak Büyük Göller'i sömürmeye başlayacaktı.

Stanley iç kesimlerden oraya ulaşamadığında ve arkadan gelen açlıktan ölmesi-

ne ramak kalmış birlikleri Stanley'nin öldüğünü bildirdiklerinde, Mackinnon havlu atmaya karar vermiş olmalıydı. Yine de tıpkı Stanley'nin yaptığı gibi kendi programına bağlı kaldı. 24 Mayıs 1887'de, Sultan Bargaş, Mackinnon'un Doğu Afrika Topluluğu'na (üç yıl öncesinde kurulmuş olan bir iş adamları ve iyilikseverler grubu) elli yıl süreyle paylaşım sınırının kuzeyindeki kıyıda yer alan limanları yönetme hakkı veren bir imtiyaza imza attı. Karşılığında, kendisine Gümrük Dairesi geliri temel alınarak yıllık bir ücret ve artı yüzde 50'si ödenecekti. Kontrol etmeye çalıştığı iç kesimlere gelince, Bargaş, İngiliz sahasında kalan yerli şefleri hükümranlık haklarını Mackinnon'un Topluluğu'na devreden anlaşmalar imzalamaya ikna etmeye çalışmak için elinden geleni yapmayı kabul etti. 1888'in başlarında Mackinnon, imtiyaz hakkını devralacak olan halka açık bir şirket - İmparatorluk İngiliz Doğu Afrika Şirketi - kurdu.

Sermayesinin bir milyon sterlin olması bekleniyordu, ama ilk taksiti 200.000 sterlinde kalmıştı. İki ay geçmeden şirketi elden çıkarmaya çalışır olmuşlardı. Yöneticilerin listesine bakılırsa bu hiç de sürpriz sayılmazdı. 'Güvenilir isimler ve güvenilir taahhütler'[10] demişti Percy Anderson gönülsüzce. Yöneticiler seçkin İngiliz iyilikseverlerdendi: kölelik karşıtı mücadelenin lideri Thomas Fowell Buxton; hayırsever Barones'ın genç kocası William Burdett-Coutts; ve Livingstone'ın kayınbiraderi ve Edinburgh'teki bir bira fabrikasının ortağı Alexander Bruce. Sonra bir de aralarında Manchester pamuk kralı James Hutton; Bruce'un bira fabrikasının ortağı Henry Younger; ve Mackinnon'un sevkiyat şirketindeki bir yönetici olan George Mackenzie'nin de bulunduğu, Mackinnon'un 'klan'ını kuran yüce gönüllü iş adamları bulunuyordu. Diğer yöneticiler de bir çift ünlü generalden - Hindistan'daki eski bir başkomutan olan Sör Donald Stewart, ve şimdilerde Sutherland Dükü ile iş yapmakta olan Sör Arnold Kemball - ve Afrika'nın en seçkin iki yetkilisinden - Sör Lewis Pelly ile Sör John Kirk - oluşuyordu. Buharın ve İncil'in gücüne dayanan bir çağda böyle büyük ve iyi adamların isimlerinin olduğu bir listeye kim hayır diyebilirdi ki?

Mackinnon'un hayalinin ardındaki itici güç ve içindeki sağduyunun çelikten kaidesi olan bir adam vardıysa, o da Sör John Kirk idi. Gladstone ve Dışişleri Ofisi'nin, Kirk'ün hayatını adadığı işleri o 'ahlaksız maceraperest'[11] Carl Peters'ın mahvetmesine müsaade etmelerinin üzerinden üç yıl geçmişti. İngiliz egemenliğini ilk patronu David Livingstone'ın çizdiği ilkeler doğrultusunda İngilizlerin tüm Doğu Afrika'ya yaymanın hayalini kuruyordu. Temmuz 1887'de, Dışişleri Politikası'nın politikasının zayıflığını sindiremediğinden yurt dışı işlerinden elini eteğini çekmişti. Elli yedi yaşındaydı ve Zanzibar'ın kokuşmuş havasında yirmi yılı aşkın bir süre bulunmuş olmasına rağmen, hâlâ mangrov ağacı gibi sağlam bir bünyesi vardı. Eşini ve dört kızını, Londra ve North Downs'a trenle bir buçuk saat mesafedeki Sevenoaks yakınlarında bulunan küçük bir müstakil eve yerleştirmişti. Manzara tebeşir ve kireçten ibaretti - kış mevsimlerinde suya doyan doruklardaki kayın koruları ve şerbetçiotu kurutmak için kurulmuş kule gibi yükselen işleme tesisleri de olmasa çıplak görünen tebeşir taşı

[10] Anderson'ın notu, Mart 1888, Dışişleri Bakanlığı, 84/1917. Galbraith, *Mackinnon*, 138.
[11] Kirk'ten Mackinnon'a, 17 Ağustos 1886, Mackinnon Belgeleri, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra.

tepeleri, Zanzibar'ın keskin kokulu dünyasından çok farklıydı. Fakat Kirk evde olduğu için mutlu olmasına ve Dışişleri Bakanlığı'nın Almanlara müsamaha göstermesinden rahatsızlık duymasına rağmen, kendisinin ve Livingstone'ın vizyonuna sadık kaldı. Bir şeyleri mahvolmaktan kurtarmak için tek umudu Mackinnon'da buluyordu.

Temel sorun, fermanı bile almadan evvel nasıl ilerleneceğiydi: Mombasa'dan dikkatli bir şekilde iç kesimlere mi ilerlenecekti, yoksa Uganda ve Ekvatorya'daki toprakları Almanların eline düşmeden kapma yarışında her şeyi riske mi atacaklardı?

Kirk Salisbury'ye güveniyor olsaydı, ona ihtiyatlı davranmasını önerirdi. Ocak 1888'de Mackinnon'a söylediği gibi, 'Tehlike, bedeli ağır entrikaların içine çekilmekte... ben her zaman, ticari getirileri olmayan hiçbir hayırsever planın ne Afrika'ya ne de bize bir yararı dokunmayacağını söylerim.'[12] Ve kıyıda kârlı bir üs kurmadan Uganda'ya - daha da kötüsü Ekvatorya'ya - girmek için birkaç yüz bin sterlin harcanmasının ticari açıdan hiçbir anlamı yoktu. Ancak Kirk, Salisbury'nin Doğu Afrika'daki İngiliz menfaatlerini hiçe sayan yeni bir ihanetin peşinde olduğu düşüncesine takılıp kalmıştı. Eski meslektaşlarından - Livingstone'ın ideallerini paylaşan Villiers Lister gibi adamlar - tavsiye istemek üzere Dışişleri Bakanlığı'na gittiğinde, onları da kendisi kadar afallamış bir halde buldu. Amirleri neyin peşindeydi? Bir şey bilmediklerini açıkça söylediler. Salisbury, elindeki kozları kolay kolay ifşa etmezdi.

Ne yazık ki, 1886'da İngiliz ve Alman 'saha'larını ayırmak için yapılan anlaşmaya rağmen Doğu Afrika hâlâ Alman tehdidi altındaydı. Öncelikle, kuzeybatıya doğru uzanan ve Kilimanjaro'yu teğet geçen sınır çizgisi, Viktorya Gölü'nün kuzeydoğu köşesinde sona eriyordu. Dolayısıyla Uganda ve Ekvatorya her iki sahanın da dışında kalıyordu. İkincisi, anlaşma Witu 'sultanlığı'nın (Tana ve Juba nehirleri arasında kalan çorak bir kıyı şeridi) bir Alman mandası olduğunu söylüyordu. Kum setleri yüzünden limanına ulaşılamayan Witu zaten saçmalıktı, ancak Almanların İngiliz sahasının *ardında* kalan hinterlantta hak iddia etmelerini sağlayabileceği için değerliydi. Bu kâbus Kirk'ün yakasını bırakmıyordu: Almanlar, kuzeyde ve güneyde yapacakları bir kuşatma harekatı ile İngiliz sahasının önünü kesebilirlerdi. 'Yeni Hindistan'ın zenginliklerine, Viktorya Gölü ve Nil'in iki tarafındaki bereketli mahsullere erişilmediği takdirde, Mombasa Witu'dan bile daha çorak olabilirdi.

1888 yazında Kirk ile Mackinnon'ın korktukları başlarına geldi. Sömürge yanlısı bir grup Alman, Alman sahasının ötesinde yeni bir sefere liderlik etmesi için Carl Peters'ı görevlendirmişti. Sözde Emin Paşa'yı kurtarmak için düzenlenmiş başka bir kurtarma göreviydi, ama kimse buna kanmamıştı. Özel konuşmalarında Peters, amacının yeni bir koloni kurmak ve de mümkünse Emin'i Kayser'in Afrika'daki yeni imparatorluğuna Ekvatorya'yı da katmaya ikna etmek olduğunu kabul etti. Salisbury, Peters'ı engellemek için araya girer miydi? Mackinnon Dışişleri Bakanlığı'na sakin kalmalarını tembihleyen bir mektup yazdı. Her zamanki Alman blöfü idi; muhtemelen Peters Almanya'dan dışarı çıkmayacaktı bile. Ne de olsa tamamen 'özel' bir durumdu. Alman Dışişleri Bakanlığı, Peters'a resmi bir teşvik verilmeyeceğine dair

[12] Kirk'ten Mackinnon'a, 17 Ocak 1886, Mackinnon Belgeleri, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra.

Salisbury'i temin etti. Bu Kirk'ün ya da Mackinnon'ın içini rahatlatmamıştı. Ve Harry Johnston suçu, haksız yere zavallı Mackinnon'a atmakla tehdit ediyordu. 'Eğer Emin Paşa'ya Almanların daha önce ulaşmasına göz yumarsan, seni asla affetmem.'[13]

Bununla birlikte, Ağustos 1888'de Kirk'ün yüreğine su serpen haberler de gelmişti. Söylentilere bakılırsa Salisbury - şüphesiz istemeyerek - kraliyet fermanına onay vermişti. Böylelikle, Kraliçe'nin imzasını bile beklemeden, İmparatorluk İngiliz Doğu Afrika Şirketi (İİDAŞ) Afrika'daki o engin kâğıttan imparatorluğuna kollarını açmıştı.

Kervanların yola koyulmasını sağlamak için Mombasa'ya gönderilmek üzere George Mackenzie seçilmişti. Mackenzie, doğudaki taşımacılık konusunda bir uzman, Britanya Hindistanı Buharlı Seyrüsefer Şirketi'nin çalışkan bir yöneticisi ve Mackinnon'un sağ koluydu. Kirk'le ayrıntıları görüştükten sonra Mombasa'ya yelken açtı. Eylül 1888'de Arap kalesinin yakınlarına şirketin genel merkezini kurdu ve bir kara yolu ile birkaç telgraf direğiyle yeni imparatorluğunun temellerini attı. Yerliler bu ilerlemeleri şaşkınlıkla karşıladılarsa da, Mackenzie nazik ve tesirli davrandı. Zanzibar Sultanı'nın kırmızı bayrağını dalgalandırıyor olması göze çarpıyordu. Aynı zamanda Şirket'in fonlarını da çarpıcı derece cömertçe kullanıyordu.

Ekim ayının başlarına kadar, filleri öldürmekten aldığı keyifle mest olmuş Swayne adlı bir İngiliz topçu subayının önderlik edeceği, ülkenin iç kesimlerine ilerleyecek büyük bir kervan hazırlamıştı. Ne yazık ki bu hamlesi onun imparatorluğun kuruculararından biri olarak mantıksız biri gibi algılanmasına ve çok geçmeden daha sağduyulu önder olan Frederick Jackson'ın onun yerini almasına yol açmıştı. Peki, Jackson'un talimatları mantıklı mıydı? Masailer'den Şirket için güvenli geçiş izni alması gerekiyordu. Bu iş, kabilenin bir kısmında henüz hiçbir kâşifin tanık olmadığı bariz bir kişisel çıkar algısı yaratıyordu. Daha sonra Nil'e doğru ilerleyecek ve Wadelai'deki Emin ile birleşecekti. Peki, o medeniyet kalesine ne demeliydi? Stanley'nin Kongo yağmur ormanında ortadan kayboluşundan beri geçen on sekiz ayda Emin'den çıt çıkmamıştı. Ancak Jackson'a Emin'e silah getirmesi emredilmemişti; Wadelai ile Mombasa arasında bir kervan hattı kurarak Emin'in muazzam fildişi zenginliğinden faydalanması söylenmişti.

1888 yılı bitip de 1889'a girildiğinde, Emin'in bölgesinin bu pembe tablosu sararıp solmaya başladı. Ateşten mustarip haldeki Stanley, Viktorya Gölü'nün batısındaki bir yerden bir mesaj göndermişti. Emin'in adamları ayaklanmıştı. Mehdiciler Emin'in topraklarını istila etmişlerdi. Stanley muhtemelen Emin'in adamlarından sağ kalanlarla birlikte dönecekti. Kirk'in yapabildiği tek varsayım buydu. Peki, göllerin yakınlarındaki bu tropikal hazineler diyarı nerede kalıyordu bu durumda? Şirket Kirk'in asıl ilerleme planına takılıp kalacak ve Mombasa'dan yavaş yavaş içerilere ilerleyecek olsaydı, kazanmış olduğu 200.000 sterlin bir süreliğine yeterli olabilirdi. Buna rağmen Kirk o anda temkinli davranmanın yalnızca tehlikeli yanını görebiliyordu. Jackson'a Viktorya Gölü'ne doğru ilerlemesi söylenmişti. Şirket'in biraz daha aklı başında olan bazı yöneticilerinden itirazlar yükseliyordu. Şirket bereketli bir borç hasadı yaşamıştı

[13] Johnston'dan Mackinnon'a, 26 Kasım 1888, Mackinnon Belgeleri, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra. Galbraith, *Mackinnon*, 120.

ve ticaretten gelir elde edebilmelerine daha yıllar vardı. Neresinden tutulursa tutulsun, bu hayırseverlik değil, iflasa giden yoldu. Mackinnon, kendini toparlayabilmiş olan Kirk'ün fikrini aldı. Lord Salisbury'ye güvenilmezdi; eğer Jackson erken davranamazsa, Carl Peters'ın Uganda'yı, Doğu Afrika'nın incisini almasına göz yumacaktı.

Bu arada, Carl Peters kontrolündeki Almanlar, Umba Nehri'nin güneyinde kalan palmiye ve fundalıkların oluşturduğu, iki saha arasındaki sınırı belirleyen düzensiz çizgiden öteye ilerlemeye başlamışlardı. İlerleyişleri öyle düzensizdi ki, çok geçmeden Mackinnon'ın Şirketi yeni bir tehlike ile karşı karşıya kaldı. Eylül 1888'de, kıyıdaki köle tacirliğinden kauçuk ve fildişi tacirliğine dönmüş olan bazı Svahili ve Araplar, Alman mandasına karşı ayaklandı. Yakında, Arapların birleşerek nehrin her iki yanındaki Avrupalıları da Hint Okyanusu'na dökeceklerinden korkulur olmuştu.

* * *

Afrika'daki Alman emperyalizmine karşı yapılan bu ilk ayaklanmanın lideri, El Beşir İbn-i Salim El-Harti adlı isyankâr bir Svahili şeker tarlası sahibiydi. Kısa ve adaleliydi, insanın içine işleyen karanlık bakışlarını Galla annesinden almıştı ve (bazı Almanların dediğine göre) tavırları 'sıçrayan bir panteri' andırıyordu. El-Harti kabilesi tam bir asırdır çevirdikleri entrikalarla Zanzibar Sultanları'na kafa tutuyorlardı ve El-Harti eğer Zanzibar'a gelecek olursa başını kaybetme riskinin bulunduğunun farkındaydı. El Beşir, Eylül 1888'de Pangani'de, Sultan'ın zulmüne karşı bir isyan başlattı.

İsyanın başlıca nedeni, Svahililerce *'Nyundo'* (çekiç)[14] olarak anılan Alman temsilcisi Emil von Zalwski'nin keyfi davranışlarıydı. Pangani, Zanzibar'dan sadece elli kilometre mesafedeydi ve kıyıdaki Bagamoyo'dan sonraki en büyük limandı. Kireç badanalı taş evlerden ve dar caddelerden oluşan, kısa bir minareyle taçlandırılmış ve sedefsi kumlardan oluşan bir sahilin yanındaki bereketli şeker ve tütün tarlalarıyla çevrili, hızla kalkınmış bir Arap şehriydi. Ağustos 1888'in başlarında bir gün, Zalewski beklenmedik bir şekilde limana yelken açtı. Nezaket gereği bir şeyler yapmakla zaman kaybetmedi. Vali, şehrin en önde gelen adamıydı. Zalewski Vali'ye, yönetimi ele geçirdiğini ve ona da bir görev vermeyi düşündüğünü söyledi. Vereceği talimatlara göre Vali kendisine günde dört kez rapor vermeliydi.

Carl Peters'ın kurduğu Alman Doğu Afrika Şirketi'nin elinde, Mackinnon'kinden çok daha az para vardı. Düşman değil, para kazanmak lazımdı. Carl Peters, Mayıs 1887'de Yüzbaşı Laver'i Darüsselam temsilcisi olarak görevlendirdi. Darüsselam, sadece yedi Alman arkadaşın ve Sultan'ın görevlendirdiği on iki Arap muhafızın bulunduğu, Sultan'ın Alman sahasındaki yeni kurulan limanıydı. Başta Laver, tatlı sözlerle ve küçük hediyelerle Arapların bağlılığını kazanmaya çalıştı. Müslüman kasabasına biri Lüteryen diğeri Benedikten olmak üzere iki grup Hıristiyan misyonerler atadı. Sonra Nisan 1888'de Sultan, tüm güney kıyı şeridinin yönetimini Alman Şirketi'ne kira karşılığı vermeyi kabul etti. Buna karşılık, kendisine yüzde üzerinden bir ödeme yapılacaktı ve onun adı ve bayrağı altında görev yaptıklarını unutmayacaklardı. Sultan, Vali'si Süleyman İbn Nasr'dan kıyıda yapacağı bir tur ile bu yeni düzenlemeleri ilan etmesini istedi.

[14] Rotberg'de Jackson, *Protest and Power*, 50.

Fakat Almanlar pek de kiracı gibi davranmıyor, ortalıkta fatih edasıyla dolanıyorlardı. Tanga'da, Ramazan ayı sırasında Alman köpeklerinin camiye salındığını gören insanlar öfkeden deliye dönmüşlerdi. Bagamoyo, Darüsselam ve Kilwa'da Şirket kendi bayrağını dikti ve Sultan'ın bayrağına saygısızlık etti. Kıyının her tarafında Zanzibar'ın kırmızı bayrağının aşağılanma hikâyeleri konuşuluyordu. Sultan'ın ihmalkâr ve yozlaşmış yönetimine alışkın olan Svahilili mülk sahipleri, yeni vergileri derhal ödemeye zorlanıyorlardı - baş vergisi, defin vergisi ve veraset vergisi... Daha da beteri, herkes malvarlığını kayda geçirtecekti ve istendiğinde uygun bir tapu gösterilemezse, mülke el koyulacaktı.

Korku ve öfke, denizden esen bir rüzgâr gibi kıyıdan içerilere yayılıyordu. İç kesimlerdeki pagan kabileleri, *hongo*, yani fildişi kervanları üzerinden zorla alınan geçiş ücretlerinden dolayı güçlerini kaybedeceklerini anladılar. Usambaral bir şef, Almanların kölesi olmaktansa 'son adamımız da ölünceye kadar' savaşacaklarını ilan ederek Pangani'ye 6,000 silahlı adam gönderdi.

Bu gelgit dalgası kıyının her yanında güçlenirken, Emil Zalewski ortada uzlaşmak için bir neden görmüyordu. Sultan'ın adına hareket etmek şöyle dursun, daha fazla sorun çıkması halinde kıyıyı bombalamak, Sultan'ı 'zincire vurarak Almanya'ya göndermek'[15] ile tehdit ediyordu. Pangani Valisi işbirliği yapmayı reddedince Zalewski, yakınlardaki bir Alman savaş gemisine işaret gönderdi. Yüz kişilik bir denizci grubu dalgaların arasından sular sıçratarak çıkageldi, Sultan'ın subayını tutukladı ve ardından Vali'nin haremini istila etti. Vali kaçtı. Ertesi gün denizciler meydana çıkarak Sultan'ın bayrağının asılı olduğu gönderi kestiler. Sonrasında, Zalewski'ye küçük bir garnizon bırakarak yeniden Zanzibar'a doğru yelken açtılar.

Ortalığa netameli bir sükûnet hâkimdi. İnsanlar Sultan'ın intikamını alıp almayacağını görmeyi bekliyorlardı. Zalewski, otoritesini pekiştirmesi için Sultan'ı birlikler göndermeye çağırdı; fakat birlikler kıyıya çıkarlarken Zalewski'ye meydan okuyan itibar sahibi kişileri tutuklamayı reddetti. Eylül 1888'in başlarında El Beşir, itibar sahibi kimseler arasında militan hizibin lideri olarak sivrildi. Siperler kazdılar ve limana bakan evlere tahkimat yaptılar. Bu sırada, iç kesimlerden gelen vahşi kabile üyeleri kasabaya doluşmuş, Almanların ya bastırılmasını, ya da kellelerinin uçurulmasını istiyorlardı. Daha muhafazakâr olan itibarlı kişiler, Zalewski ile yoldaşlarının canlarını kurtarmak için onları Alman temsilciliğine kilitledi ve kapısına da bir bekçi koydu. Zanzibar'daki Almanlar onlara yardım etmesi için bir temsilci gönderdiğinde, El Beşir'in adamları ateş açarak onları defetti.

İçinde bulundukları çıkmazdan kurtulmak için Alman Konsolosu, ordusunun komutasında bulunan sürgündeki İngiliz Generali Lloyd Matthews'ı göndermek için Sultan'ı ikna etti. Matthews, Zalewski'yi ve garnizonu kurtarmakta başarılı olduysa da, aracılık yapmayı başaramadı. Kuzeyden şehre akın eden mültecilerin söylediğine göre Almanlar, İngiliz 'sahasının' sınırına en yakın şehir olan Tanga'yı bombardımana tutmuşlardı. 21 Eylül gecesi, El Beşir şeker tarlasında topladığı halkı Sultan'ın iradesine karşı gelmeye ikna etmişti. Tüm kıyı şehirlerini Almanlara karşı ayaklanmaya ikna

[15] Aynı eserde.

etmeyi planlıyordu. Sultan'ın generalleri deniz yoluyla Zanzibar'a geri döndüler.

Farklı gruplardan oluşan vahşi ordudaki adam sayısı yirmi bini bulmuştu, bazılarında modern tüfekler, diğerlerinde kılıçlar, mızraklar, yaylar ve oklar vardı. Almanlara duydukları nefret hariç, onları birleştiren hiçbir şey yoktu. Müslümanlar ve paganlar, köle tacirleri ve kölelerin herhangi bir ortak siyasi amacı olması mümkün değildi - Seyid Halife'yi tekrar başa getirip getirmemek konusunda bile anlaşamıyorlardı. El Beşir, bağımsız bir savaş ağası olarak kendi imparatorluğunu kurma amacı güttüğünü itiraf ediyordu. Günümüzdeki anlamıyla milliyetçi görüşten eser yoktu. Ancak şimdilik nefret ve histeri dalgası, bu grupların hassas ittifakını bir arada tutmaya yetiyordu.

Sahilin her yakasında Alman temsilcileri teker teker avlanıyordu. Biri vurulmuş, bir diğeri intihar etmişti. Çoğu yelkenli teknelerle kaçmayı başarmıştı. Eylül ayının sonlarına gelindiğinde, Darüsselam'daki ve Bagamoyo'daki, Alman savaş gemilerinden destek alması mümkün olan karakollar hariç tüm sahil boşaltılmıştı. Ancak hâlâ birçok Avrupalı - çoğu izole olmuş haldeki misyoner gruplarıydı - ve iç kesimlerle ticareti yürüten Britanya Hintlileri tehlike altındaydı. Bu iki zayıf gruba karşı El Beşir ve beraberindekiler, takdire şayan bir şekilde kendilerini dizginliyorlardı. El Beşir, derdinin yalnızca Alman işgalciler ile olduğunu net bir şekilde ifade ediyordu. Cesurca, tehlikedeki misyonerleri korumak için müdahalelerde bulundu. Bazılarının tutsak alınıp fidye taleplerine maruz kaldıkları doğruydu. El Beşir'in yiyecek ve cephane alacak parası oldukça azdı ve karnı aç olan destekçilerinin yağmacılığa başvurmasını engellemek istiyordu. Kasım 1888'de, Almanları kovduktan iki ay sonra, El Beşir'in isyanı raydan çıkmaya başladı.

Şehrin her yerine hücum eden, düşman askerlerinin üzerlerinden aldıkları üniformaları giyen, tüfeklerini ateşleyerek 'Tüm Avrupalılara ölüm' sloganları atan 10000 vahşi Afrikalıyı kontrol etmek neredeyse imkânsızdı. Sultan'ın otoritesini tekrar kazanmasını isteyen muhafazakâr Svahili tüccarları ile Sultan'ın kendilerine ihanet edip Almanlara sattığını düşünen El Beşir'in kendisi gibi insanların arasındaki gittikçe büyüyen ayrılığı kapatmak da bir o kadar zordu. Bu yüzden güneye intikal edip yeni bir cephe açmaya karar verdi. Vahşi kabile üyelerinin yerine, bizzat seçtiği Arap ve Svahililere ek olarak, ele geçirilen üç topun da yer aldığı yirmi bin kişilik bir kuvvet kurdu. Aralık ayının başlarında Bagamoyo'ya ulaşmış ve Almanları hâlâ birkaç savaş gemisinin demirli bulunduğu limandan uzak tutmak için kuşatma siperleri kazmaya başlamıştı.

Bu sırada, halen Almanların elinde olan Darüsselam'daki diğer karakol, önde gelen Svahililerden Süleyman ibn Sef'in kuşatması altındaydı. Süleyman'ın ne gibi siyasi sebeplere dayanarak hareket ettiği henüz bilinmiyordu. Görünüşe bakılırsa, Almanların şeker tarlalarında çalışan kölelere el koyup, Alman misyonlarında görevlendirmesinden ötürü öfkeden köpürmekteydi. Adamları misyon karakolunu yok etmiş, üç misyoneri öldürmüş ve diğer dört misyoneri tutsak almıştı. Ancak Şirket'in karakolunun üstesinden gelmek o kadar kolay değildi. Bagamoyo'daki El Beşir de üstün ateş gücü ve disiplin karşısında zafer kazanamıyordu. Nisan 1889'da, Alman amiralini ateşkes yapmaya ikna etti. Ardından Mayıs'ta, yeniden Bagamoyo'daki

Alman karargâhına tüm o taş duvarlar, dikenli tel örgüler ve büyük çaplı çevre aydınlatmasına rağmen saldırmayı denemeye karar verdi. Hizmetine başvurduğu Hemedi bin Abdullah adındaki meşhur astrolog ve şair, kâfirlerin bir karşı saldırı hazırlığında olduğunu öngördü. Müminler için bir felaket olurdu bu: 'Savaş olacak, çok kişi ölecek, yağmalar yapılacak ve insanlar mahvolacaktı.'[16] El Beşir duyduklarına inanamıyordu. Elli kişilik Alman kuvvetleri, 10000 kişiye karşıydı! Rahman ve Rahim olan Allah'ın terazisi, kâfirlerin lehine işlemekteydi.

* * *

Ancak astrolog haklıydı. Mayıs 1889'da Bismarck, teraziyi tepe taklak edecek kadar büyük bir patlamayla Allah'ın takdirine müdahale etmişti. Lord Salisbury ile bir anlaşma yapmıştı. İki hükümet de, silah ve cephane getirtilmesini önlemek adına birlikte sahili denizden kuşatma altına almaya karar vermişlerdi. Amaçları sözde insaniydi, Arapların köle ticaretine engel olacaklardı. Asıl hedef El Beşir idi. Bismarck, seçkin Alman kâşiflerinden Binbaşı von Wissman'ı, isyancıları çabucak halletmesini sağlayacak kadar çok sayıda Alman subayı ve Afrikalı paralı askerler ile birlikte oraya göndermişti. Reichstag, Wissman'ın seferini finanse etmek için iki milyon marklık bütçe ayırmıştı, dolayısıyla başarı kaçınılmazdı. Alman Doğu Afrika Şirketi'nin *schutzbrief*'inin, yani ülkeyi yönetmeyi sağlayan imparatorluk fermanının iptal edilmesi de öyle. Şirket'in keyfi davranışları bu isyana sebep olmuş ve kaynakları isyanı bastırmakta yetersiz kalmıştı. Wissman tarafından pasifize edildikten sonra, Alman Doğu Afrika direkt olarak bir imparatorluk kolonisi sıfatıyla yönetilecekti.

Bismarck, Alman Doğu Afrika'yı kuran Carl Peters'ı ise çapulcudan başka bir şey olarak görmüyordu. Bismarck da böyle şovenist, korsanvari vatanperverlere karşı Salisbury gibi tiksinti duyuyordu. Kıyıya düzenlenen ablukanın, yalnızca El Beşir için değil Peters için de uygulanmasına karar vermişti. Resmi destek almak şöyle dursun, Alman topraklarına adım bile atmamalıydı. Salisbury ile yapılan anlaşmanın maddelerinden biri de buydu. Tabii Peters resmi talimatlara uyan biri değildi ve Bismarck da Peters'ın, Doğu Afrika'nın son parçaları konusunda Salisbury ile oturacağı müzakere masasında hâlâ gizli silah teşkil ederek işe yarayabileceğini görecek kadar fırsatçıydı.

Yetmiş dört yaşına gelmiş olmasına rağmen Bismarck hala hem fiziksel, hem de siyasi açıdan yıkılmaz görünüyordu. Şubat 1887'de muhafazakâr *Kartel*'e - Merkez Parti ve Milli Liberaller'e - düşmanları olan Liberal Muhalefet'in hakkından gelmelerinde yardımcı olmuştu. Şansölye, kasten Fransız Savaş Bakanı General Boulanger'ın saldırgan tavırlarından istifade ederek Fransa ile olası bir savaş korkusu yaratmıştı. Kartel, bir vatanperverlik iştiyakı ile tekrar iş başına getirilmişti. Pek tabii, Boulanger ısıracak bir köpek olsa dişini göstermezdi ve Bismarck bunun farkındaydı. Asıl istediği Liberalleri ve onların koruyucusu Veliaht Prens'i, o tahta geçmeden önce dize getirmekti. Ancak sonradan anlaşıldı ki, Bismarck boşa çırpınıyordu. 9 Mart 1888 günü Kayser I. Wilhelm'in miadı sonunda dolmuş, ancak o zamana kadar Veliaht Prens çoktan yakalandığı gırtlak kanseri yüzünden konuşamaz hale gelmişti. Doksan dokuz

[16] Hemedi bin Abdallah, *Utenzi* (Dar-es-Salaam 1960), 67-9.

gün sonra da ölmüştü. 15 Haziran 1888'de, Bismarck'ın yeni efendisi, Veliaht Prens ve Veliaht Prenses'in oğlu, çabuk öfkelenmesiyle, arsızlığı ve kendi niteliklerini abartmasıyla bilinen yirmi dokuz yaşındaki Kayser II. Wilhelm olmuştu.

Wilhelm'in karakterindeki bu bozukluklar, Bismarck tarafından onu ebeveynlerine karşı silah olarak kullanmak adına kasten oluşturulmuştu. Gerçi Wilhelm'in pek değiştirilmeye ihtiyacı yoktu. Kendisini ihmal ettikleri kanısında olduğu anne ve babasına karşı, daima Bismarck ailesinin tarafını tutmuştu. Herbert von Bismarck onun en yakın dostuydu. Tüm gece oturup birlikte konyak içerlerdi ve Herbert, kendisinin Wilhelm'in en güvendiği danışmanı olduğu kanısına varmıştı. Şansölye ise genç Kayser'i, onun doksan yaşındaki dedesini dikkate aldığından fazla dikkate almıyordu. Herbert onu hallederdi; Şansölye'nin inanmak istediği şey buydu. Wilhelm tahta çıktıktan kısa bir süre sonra yurtluğuna gitmek için Berlin'den ayrıldı ve Ocak 1889'a kadar dönmedi.

Yeni Kayser müdahale etmeye çalıştığında, Bismarck onu dinlemiyormuş gibi davrandı. Polonius edasıyla ona siyaset konusunda nutuklar çekiyordu. Majesteleri, Bismarck'ı örnek almalıydı; Majesteleri'nin şu anki görüşleri olgunluktan uzaktı. Yeni Kayser dengesiz olabilirdi, ancak aklından hiç çıkarmadığı bir hedefi vardı. İki Bismarck'a karşı da büyük bir nefret beslemişti ve en kısa zamanda bir gün, ikisini de kovmak istiyordu.

Bismarckların ikisi de böyle bir şeyden kuşkulanmıyordu. Şansölye, efendisinin görüşlerine aldırmadan, 1860'lardan beri mükemmel işleyen dış politikasını uygulamaya - Almanya'nın Avrupa'daki üstünlüğünü, düşmanlarının arasını kızıştırarak korumaya - devam etti.

Bismarck'ın *Kolonialtummel*'ının, o saçma 'koloni anaforunun' mantıklı gelebileceği nokta burasıydı. Almanya'nın dört koloniye sahip olmasını haklı çıkarabilecek en iyi sebep, Britanya da aynı bölgeyi istediği için, oraya sahip olmanın Britanya'nın başına dert açacak olmasıydı. Reich'ın yaptığı ufak bir fedakârlık karşılığında Bismarck işe yarar bir diplomatik yatırım yapmıştı. Belki de artık İngiltere ile ittifak kurarak fazladan kar etmenin ya da koloniler aracılığıyla Avrupa'nın dalından bir meyve koparmanın vakti gelmişti.

11 Ocak 1889 günü Bismarck, Londra'daki Alman Büyükelçisi Kont Hatzfeld'e yazdığı mektupta, Salisbury'e sunulacak çarpıcı bir tekliften bahsetti: Fransa'ya karşı bir savunma ittifakı kurmak. Bu teklifi, Reichstag'da kendisinin ve Herbert'ın İngiliz dostluğunun Almanya adına tüm Doğu Afrika'dan daha kıymetli olduğunu nasıl savunduklarına dair içten düşünceler izliyordu. Salisbury oltaya gelmedi. General Boulanger'ın maskaralıkları son bulmaktaydı ve her halükarda Britanya'nın Mısır'daki çıkarları, resmi bir ittifaktan ziyade Almanların desteğini gerektiriyordu. Haliyle Bismarck konuyu bir takasa getirdi: Afrika'daki Alman bölgesine karşılık, Avrupa'daki İngiliz bölgesi.

Dalından koparmayı arzuladığı Avrupa meyvesi, Heligoland adasıydı. Kırmızı kumtaşından ibaret birkaç kilometre karelik alanın üstünde yaşayan birkaç yüz fakir

balıkçının bulunduğu, Cuxhaven'ın altmış dört kilometre batısında Kuzey Denizi'ne maruz kalan bu yer, ilk bakışta tuhaf bir seçim gibi görünebilirdi. İngilizler orayı Danimarkalılardan 1807 yılında aldığından beri işe yaramaz olduğunu düşünmüşlerdi. Fakat Herbert'ın söylediğine göre Almanya için, özellikle de Alman donanması için oraya sahip olmak 'paha biçilmez'[17] idi.

Almanya ve Fransa arasında çıkması muhtemel bir savaşta, Fransız donanması orayı bir kömür istasyonu olarak kullansa ne olurdu? Hamburg'a uzanan Elbe gibi üç büyük ırmak ağzına girişi engelleyebilir, aynı zamanda da yeni Kiel kanalını bloke edebilirlerdi. Fakat Almanların eline geçtiğinde Heligoland, İngilizlerin Malta, Cebelitarık ve Cape'teki üsleri gibi büyük bir deniz üssüne dönüştürülebilirdi. Berlin'deki tüm yetkililer - Bismarck ve yeni Kayser, Alman Dışişleri Bakanlığı ve Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı - bu noktada hemfikirdi. İşin tehlikeli kısmı, Lord Salisbury'nin bu planın kokusunu alırsa fiyatı yükseltebilecek olmasıydı. Bu yüzden Herbert 1889 yılında bir görev için Londra'ya gönderildiğinde, Joseph Chamberlain'ın Heligoland'i güneybatı Afrika ile takas edip bu bölgeyi Cape Kolonisi'ne eklemeyi önerdiğinde 'fazla istekli'[18] görünmeme kararı almışlardı.

Haziran 1889'da, Kont Hatzfeld Salisbury'i ziyaret etmeye gitti ve oyunu tıpkı Bismarck'ın talimat verdiği biçimde oynadı. Dürüst olmak gerekirse, kendisi Heligoland'in Almanya için herhangi bir *pozitif* katkı sağlayacağından emin değildi. Ancak eğer Fransız savaş gemileri bir Fransız-Alman savaşı sırasında orada mevzilenirlerse, bu durum kesinlikle İngiltere'nin Almanya ile ilişkilerine zarar verebilirdi - belki de düzeltilemeyecek kadar. Salisbury'nin mevzuyu anlaması Berlin'i memnun etti, ancak Almanların Heligoland'i almasında 'herhangi bir büyük avantaj' göremediğini ifade etti. Orayı adam etmenin maliyeti milyonları bulurdu ve denizin bu işi kolaylaştırmadığının farkındaydı. Diğer yandan, Hatzfeld'a 'yüzünde bir tebessüm ile' (Hatzfeld'ın gizlice Berlin'e ilettiği rapora göre), Cape Kolonisi'nin güneybatı Afrika'yı almasına yardım etmeye 'pek hevesli olmadığını'[19] söylemişti. Koloni bağımsız sayılırdı ve Britanya, orası için yapacağı fedakârlıklar karşılığında herhangi bir şey kazanmamış olurdu.

1889 yılının yaz mevsiminde Bismarck, Heligoland meyvesini biraz daha dalında olgunlaşmaya bırakması gerektiğini düşünmekteydi. Bu sırada Doğru Afrika'dan gelen haberler kafa karıştırıcıydı. Mayıs ayında yeni imparatorluk temsilcisi Binbaşı von Wissman, El Beşir'e karşı başarılı olmuştu, ancak isyancı lider hâlâ kayıplardaydı. Aynı zamanda, hem İngiliz hem de Alman yetkililerinin Carl Peters'ı Doğu Afrika'ya ulaşmaktan alıkoyma çabalarına rağmen, maceraperest adam bir şekilde ablukayı aşmış ve siyah, beyaz ve kırmızı Alman bayrağını batıya doğru, Uganda ve Ekvatorya'ya taşımaktaydı.

* * *

Eğer Bismarck, Peters'ın önüne Berlin tarafından koyulan engelleri bir çırpıda aşacağını beklediyse, beklentisi boşa çıkmamıştı. Peters, Haziran 1889'da Zanzibar'a

[17] Dugdale, *German Diplomatic Documents*, 11.
Grosse Politik, IV, 946, 949. Robinson ve Gallagher, 295. Sanderson, EHR, 78.
Hatzfeld'den Berlin'e, *Grosse Politik*, IV.

vardığında Mackinnon'ın sevkiyat firmasının silahlarını ve cephanesini, Amiral Fremantle komutasındaki İngiliz donanmasına teslim ettiğini öğrendi. Fremantle ona açık ve net bir şekilde, 'C'est la guerre,'[20] demişti. Hoşuna gitmediyse Berlin'e telgraf çeksindi. Alman Konsolosu, hamal toplamak için ona yardım etmeyi kabul etmiyor, Alman Dışişleri Bakanlığı İngilizlere karşı arabuluculuk yapmayı ya da destek sağlamayı reddediyordu. Peters, 1884 yılında kendisine Berlin'den gelen telgrafta anakaradan toprak almaması yönünde yapılan uyarıyı ciddiye almadığı gibi, bu durumu da ciddiye almıyordu. Bir Hindistan sevkiyat firmasından, İngiliz bayrağı taşıyan ufak bir buharlı gemi kiraladı, silah zoruyla bir iki adet yelkenlilerine el koyduğu Araplar, ilk başta onun İngiliz olduğunu sandılar. Ardından, adamlarını ve kaçak mallarını, Lamu civarındaki ücra bir kumsala indirdi. Amiral Fremantle durumu anlayana kadar, Peters çoktan sıvışmıştı ve sıcaklığın yarattığı pusun ortasında, Tana nehrinin sınırını çizen ağaçlığın hizasından doğru intikaline başlamıştı.

Ancak bu dalavereyi çevirmek Peters'a, hayati önem taşıyan ekipmanının büyük kısmına mal olmuştu. Berlin'de tam teşekküllü bir sefer planlamıştı: Yüz Somalili asker ve altı yüz hamalı olacak, askerler modern tüfeklerle silahlandırılacak ve hamallar tipik takas mallarına ek olarak, Emin'e götürülecek fazladan tüfekler ve erzakı taşıyacaklardı. Fakat kumsala yalnızca altmış hamal ve yirmi yedi askerle inmişti. Hiçbir türden takas malı kalmamıştı, vahşi Masailer'in cirit attığı, Viktorya Gölü'ne uzanan çorak bozkırlardan güvenle geçmesini sağlayacak Amerikan yapımı kumaşları ya da İngiliz yapımı telleri veya Alman yapımı cini dâhil hiçbir şeyi yoktu. Bu da mecburen Emin'e ikmal yapma bahanesini bir kenara bırakacağı anlamına geliyordu. Ayrıca, Peters'ın ufacık kuvveti büyük ihtimalle göle ulaşmak için savaşmak zorunda kalacaktı.

Hem de ne savaş. Peters bir akademisyen olarak yetiştirilmişti ve görünüşü de öyleydi, cılız vücudu, sarkık kenarlı şapkası ve koyu renkli, parlak gözlükleri vardı. Yine de Paylaşım sırasında Afrika'nın içini dışına çıkaran fatihlerin kesinlikle en hırçınıydı, Afrikalıları öldürmenin 'sarhoş ediciliğini'[21] açıkça itiraf ediyordu. 6 Ekim 1889 günü uyarı vermeksizin, daha önceden bir barış ve dostluk anlaşması yaptığı Galla kabilesinin bir köyüne daldı. Yakın dövüşte bir sultanı ve önde gelen altı adamını öldürdü. Kasım ayında Wadsagga topraklarına doğru ilerlerken, arkasında kül olmuş köyler ve ölü savaşçılar bıraktı. Kasten, kendisinden önce gelen beyaz seyyahların benimsediğinin zıttı bir politika izliyordu. İnsanlar, '*c'est la guerre*' olduğunu anlamalıydı.

Belki de bu terör politikasının izlenmesi, Peters'ın elindeki kuvvetlerin ufak çaplı olması ve barışçıl bir yol izlemek adına takas edebileceği mallara sahip olmaması hesaba katıldığında kaçınılmazdı. Ancak büyük ihtimalle, durum böyle olmasaydı da aynı politikayı benimsemiş olacaktı. Aralık ayında yukarı Tana vadisinden ağır ağır çıkarak, Kikuyu'nun serin, yemyeşil ve opak surlarına ulaştı. Bu topraklardan kelimenin tam anlamıyla süt ve bal akıyordu, etrafında bulunan Kenya Dağı'nın yedi tepesi, Peters'a 'günlük hayatın derdini ve tasasını' unutturuyordu. Sonra, hamal olarak işe alınan on

[20] Peters, *New Light on Darkest Africa*, 32.
[21] Aynı eserde, 139-41.

beş Kikuyu kabile üyesi, 'küstahça'[22] yevmiyelerini kapıp kaçmaya yeltendi. Peters, diğerlerine uyarı teşkil etmesi için hepsinin kurşuna dizilmesini emretti.

Tarih 20 Aralık 1889'u gösterdiğinde, sefer grubu Kikuyu'yu binlerce Masai savaşçısından koruyan kadim ağaçlıkların içinden geçmişti. Ardından işin zor kısmı geliyordu. Peters, Masailerin Avrupalı kâşifler arasındaki kötü ününden fazlasıyla haberdardı. En hazırlıklı seferi gruplar bile bu güzergâhtan kaçınmak ya da aşağılayıcı şekilde gasp mağduru olmaya boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. Onların izinden gitmek yerine, kendisi Masaileri aşağılamaya karar verdi. 'Bu vahşi bozkır çocuklarının aklını başına getirecek tek şey, mükerrer atışlı bir tüfekten atılan mermilerdi...'[23] Masailerin kendisine rehber vermeyi reddettikleri gerekçesiyle Elbejet'teki kamplarına bir şafak baskını düzenledi, yedi muhafızı öldürüp iki bin sığırın kaçmasını sağladı. Masailer, oklar ve mızraklar ile karşı saldırıya geçtiklerinde otuz üç adam daha kaybetmişler, Peters ise yalnızca yedi adamını yitirmişti. Bunu izleyen birkaç gün boyunca Peters'ın ufak grubu, savaş çığlıkları atan bir grup Masai tarafından takip edildi. Ancak elindeki silahlar onu yenilmez kılıyordu. Ocak ayı başlarında Peters, Baringo Gölü'ne yönelip Masaileri ölüleri ile baş başa bıraktı. Ocak ayının sonunda Kavirondo'ya varmış, Şubat'ta Buganda'ya uzanan, Piskopos Hannington'ın deli cesaretinin bedelini ödediği (Peters böyle diyordu) ve katledildiği Busoga yolunu geçmişti.

Şimdi ise Peters, kendisine ulaşan acı verici haberlere inanmayı reddediyordu. Bir yıl önce, 1888'de - Lamu civarındaki kumsala inmesinden de evvel - Emin, Ekvatorya'yı terk etmiş ve Peters'ın rakibi Stanley ile birlikte kıyıya doğru geri çekilmekte olduğunu öğrendi. İki grup birbirlerini altı ay ve birkaç yüz kilometre ile kaçırmıştı. Bu haberler, Stanley'nin Viktorya Gölü'nün güney yakasında bulunan Makolo'da görev yapan İskoç misyoner Mackay ile kaldığı sıralarda 4 Eylül 1888 günü yazdığı mektup ile doğrulanmıştı. Stanley'nin yazdığı mektup aslında, Mackinnon'ın Kavirondo'ya bir kervan gönderip eğer mümkünse Stanley ile buluşmasını söylediği, önde gelen İİDAŞ temsilcisi Jackson'a yazılmıştı. Rakiplerinin mektuplarını açmak, Peters'a Afrikalıları öldürmenin verdiğinden pek fazla vicdan azabı vermiyordu.

Peters'ın, Stanley'nin mektubuna ilk tepkisi çocuk gibi hüngür hüngür ağlamak olmuştu. Tüm emekleri boşa gitmişti demek! Sahipsiz kalmış (kendi sözleri böyleydi), Stanley'nin Emin'i kapmasını engelleyemeyen anavatanı tarafından 'reddedilmiş' gibi hissediyordu. Gece rüzgârı, çadırının arkasındaki muz ağaçlarının arasından hışırtıyla geçerken, 'muhteris sıkıntısından' kurtulmak için 'kasıla kasıla, hıçkıra hıçkıra' ağladı. Ertesi gün biraz daha kendisine gelmişti. Her şeye rağmen oyunu henüz kaybetmemişti.

Çeşitli kaynaklardan gelen raporlara göre, geçen yaz Kral Mwanga beyhude bir biçimde Stanley'i kendisinin yakın zamanda Arap grubu tarafından indirildiği Buganda tahtına tekrar oturmasına destek olmaya ikna etmeye çalışmıştı. Stanley, emrindeki kuvvetlerin bu öneriyi kabul edemeyecek kadar güçsüz durumda olduğunu düşünmüştü. Şimdi ise Mwanga, Jackson'dan yardım dileniyordu. Ancak Jackson

[22] Aynı eserde.
[23] Aynı eserde, 324.

da Buganda'daki bir iç savaşa müdahale edecek gücü olmadığı kanısındaydı. Peters Kavirondo'ya girmeden birkaç hafta önce, Jackson kısa süreli bir fil avı için oradan ayrılmıştı. O zamandan beri Mwanga'nın şansı iyiye dönmüştü. Katolik ve Protestan grupların yardımıyla, göl üzerinde egemenlik kurmuştu. Şimdi de İİDAŞ'a büyük siyasi imtiyazlar tanımayı öneriyordu. Eğer Jackson ona tekrar tahta çıkması için yardım ederse, İngilizlerin yeni bir mandası olacaktı.

Haliyle Peters, yeni bir hedefe gözünü dikti. 'Haydi, gidelim bakalım,'[24] demişti. Emrinde kalan yalnızca altmış adam ile Stanley'nin bin adamı varken bulaşmaya korktuğu işe girişecekti. Gidip Kral Mwanga'nın imdadına yetişecek ve Buganda'da bir Alman mandası kurmayı deneyecekti.

* * *

1890 yılının başlarında, Carl Peters'ın Uganda'yı kapmaya yönelik sıra dışı planından bihaber olan Lord Salisbury, kendisinden emin bir şekilde, Almanya ile varılacak bir genel mutabakatın müzakerelerini sürdürmeye devam etti. Hiç de acelesi yoktu. Mackinnon ortalığı velveleye veren biriydi. Salisbury, Bismarck'ın sağduyusuna ve Haziran 1889'da Uganda ve Ekvatorya'nın Alman sahasının dışında kaldığına dair verdiği koşulsuz teminata güveniyordu.

Geçen yıl içinde, şans kesinlikle yeni 'Cape-Kahire arası' mihverinin yüzüne gülmüş gibi görünüyordu. Nisan 1889'da, Cecil Rhodes ve diğer Güney Afrikalı elmas sanayicileri, 'Zambezya'yı' sendikaya bahşedecek bir kraliyet tüzüğü için resmi başvuruda bulunmuşlardı, bu ferman ile sendika zaman içinde İngiliz Güney Afrika Şirketi'ne dönüşecek ve geleceğin Ferman Şirketi olacaktı. Rhodes'un sahip olduğu kaynakların yanında Mackinnon köy bakkalı gibi kalıyordu. Kendisi ve arkadaşlarının emrindeki mal varlığının 13 milyon sterlin civarında olduğu tahmin ediliyordu ve kolları Şehir konseyinin, Sosyete'nin, Parlamento'nun merkezine kadar uzanıyordu. Rhodes'un dengesiz karakterine karşı duyduğu kuruntuya rağmen (Harry Johnston, Lord Salisbury'nin 'Kim ki bu Bay Rhodes? Güney Afrika'daki Boer destekçisi bir milletvekili galiba,'[25] dediğinden bahsetmişti) Salisbury, ondan gelecek parayı kabul etmeye razıydı. Başka seçenek yoktu.

Exchequer Şansölyesi, emperyalist yayılmacılığa karşı tavrıyla bilinen eski Liberallerden Goschen idi. Hazine Müsteşarlığı - ve İngiliz vergi mükellefleri - Britanya'nın üstünlüğünü Afrika'nın güneye yaymak için gereken milyonları bayılmamakta kararlıydı. Rhodes'un bir hisse sahtekârı ve korsan olduğunu, Afrikalıların hakları şöyle dursun kendisine hiçbir konuda güvenilemeyeceğini iddia etmek (en azından köle karşıtlığı yapan lobicilere göre) kolaydı. Ancak Rhodes'un müdahalesi olmadan, stratejik açıdan elzem olan bu bölge Boerlerin, Almanların ya da Portekizlilerin eline düşerdi - ki hiçbiri Afrikalılara karşı iyi niyetliliğiyle meşhur sayılmazdı. Yerlileri korumaya yönelik önlemlerin fermana eklenmesi gerekirdi. Ufak detaylar üzerinde haftalarca tartışıldıktan sonra, Salisbury, Kraliçe'nin onayını istedi. Kraliçe, beklendiği

[24] Aynı eserde, 342.
[25] H. Johnston, *Story*, 238. Oliver, *Johnston*, 154-5.

gibi 29 Ekim 1889 günü Rhodes'un fermanına imzasını attı. Artık bu kâğıt üzerinde var olan imparatorluğu ete kemiğe büründürmek Rhodes'a ve ortaklarına bağlıydı.

Kendi adına Afrika'nın güneyinde büyük bir koloni edinmenin haricinde, Rhodes ufak bir ilhak operasyonuna destek vermeyi de kabul etti: imparatorluk, Orta Afrika'daki Nyasaland'i alacaktı. O bölge Livingstone'ın eskiden at koşturduğu yerdi, Nyasa Gölü'nün batı yakasındaydı, üzerinde İskoç misyonları ve Afrika Göller Şirketi'ne bağlı bazı dindar İskoç işadamlarının inşa ettiği, temelden zayıf bir üs bulunuyordu. 1888 yılında kaybetmelerine ramak kaldığı bu üssün, iki grup düşman tarafından suyu çıkarılıyordu: doğu yakasından gelen Arap köle tüccarları ve Mozambik'ten gelen Portekizli imparatorluk kurucuları.

Ardından, Ocak 1889'da Salisbury, Harry Johnston'ı onu krallar gibi yaşatacak yıllık 800 sterlin değerinde bir maaşla, Majesteleri'nin Mozambik Konsolosu olarak atamıştı. Kulağa, bu güne dek Başbakan'ın şahsi hamiliğinden istifade eden bu ukala genç adam için fazla küçük bir görev gibi gelse de, Salisbury'nin Johnston için hazırladığı hassas ve tehlikeli bir rol vardı. Zambezi'nin kuzeyinde yer alan ihtilaflı bölgenin keşfini yürütecek, yerel kabile şeflerini abartılı hediyelerle cezbedip boş kâğıda imza attıracaktı. Portekizliler ile müzakere yapma vakti geldiğinde, İskoç misyonları yapılan yerel anlaşmaların kendilerini İngiliz korumasına tabi kıldığını söyleyebilirlerdi. Johnston seve seve kabul etti. 'Her zaman olduğu gibi' tek sıkıntı, Hazine'yi bu plana ikna etmekti. Goschen fazladan masrafları karşılamayı reddetti - özellikle de şeflere verilecek abartılı hediyelerin maliyetini.

Kördüğümü çözen kişi ise Cecil Rhodes oldu. Johnston yelken açmadan kısa süre önce, Mayıs 1889'da bir arkadaşının evinde onunla midye ve çorba bahanesiyle buluştu. Tüm akşam boyunca 'Cape-Kahire arası'ndan bahsettiler ve muhabbetlerine, Rhodes'un Westminster Palace Hotel'deki süitinde devam ettiler. Ertesi sabah Rhodes, Johnston'a yapılacak anlaşmaların maliyetinin karşılanması için 2000 sterlinlik bir çek yazdı. Çekin boş çıkmadığını teyit ettikten - ve Ordu & Donanma Mağazası'na koşup şeflere gidecek hediyeleri aldıktan - sonra Johnston'ın durumdan haberdar ettiği Lord Salisbury, Ferman Şirketi adına Nyasaland üzerinde hak iddia etmemesi koşuluyla Rhodes'un teklifini kabul etti. O andan itibaren Johnston, başarıya kesin gözüyle bakıyordu. Nyasaland resmi olarak İngiliz mandasına 1891 yılında girmiş olsa da, yıllar sonra bu zamanları hayatının dönüm noktası addedecekti.

Mart 1890'da, Salisbury'nin Bismarck ile genel mutabakata varmak konusunda telaşsızca yaptığı plan, hiç beklenmeyen ve şok etkisi yaratan bir durumla karşı karşıyaydı. Bismarck ortadan kaybolmuş, otuz yıllık hükümdarlığı genç Kayser tarafından tek kalemde bitirilmişti. Alman Reich'ını yaratan dev adam, küçük düşürücü bir istifa mektubu yazıp Varzin'de emekliye ayrılmak zorunda bırakılmıştı. (Bismarck, Kayser'in desteğiyle gerçekleştirilen bir işçi sınıfı konferansını sabote etmeye çalışmıştı. Ancak Kayser zaten önceden bu darbeyi yapmaya niyetliydi.) Bismarck'ın halefi Georg von Kaprivi, hükümetinin İngiltere'ye karşı dostça bir tavır içerisinde olduğunu söylüyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın başına yeni getirilen Marschall'ın fikri de aynı

yöndeydi. Salisbury'nin haklı olarak tedirginlik hissetmesine sebep olan kişi, Şansölyenin efendisiydi. Alman sömürgecilik lobisinin şovenizmine Kayser'in tepkisi nasıl olacaktı? Geçen yaz Bismarck, İngilizlere karşı fazla yumuşak başlı davrandığı için muhafazakâr basın tarafından kınanmıştı. Şimdi ise Kayser, elindeki sömürge kartını oynayarak intikam almayı seçebilirdi.

30 Nisan 1890 günü Percy Anderson, müzakereleri derinlemesine yürütmek için Berlin'e doğru yola çıktı. Berlin ve Londra arasında havada uçuşan telgraflarda, Salisbury'nin güvenini tazeleyecek bir detay görünmüyordu. Uganda (ve dolaylı yoldan Ekvatorya) hâlâ 'ayak bağı'[26] konumundaydı. Kasım 1886'da Salisbury, Almanya'nın fakirlik içindeki Witu sultanlığı üzerinde ve Tana ile Juba nehirleri arasındaki çorak topraklarda manda kurmasına göz yummuştu. Fakat Almanların, o bölgenin batısındaki geniş iç bölge üzerinde hak iddia etmesine ise müsaade vermiş *değildi.* Mackinnon'ı dehşete düşüren şey, bu iç bölgeler üzerindeki hak iddiasıydı. Eğer başarılı olurlarsa, İmparatorluk İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin Uganda ve Ekvatorya'daki hak iddiaları açısından ölümcül bir hamle teşkil eder, Şirket mücadeleyi bırakmak zorunda kalabilirdi. Şimdi ise, Mayıs 1890'da Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı, Bismarck'ın Uganda ve Ekvatorya'nın Alman sahası dışında kalacağına dair verdiği sözden dönmüştü. Aynı zamanda Doğu Afrika'dan gelen iki rapor da Mackinnon'ın en büyük korkularını teyit ediyordu.

Bunlardan ilki Emin ile ilgiliydi. Daha önce de bahsedildiği üzere, Stanley'nin onu kurtarmaya yönelik destansı seferi, maskaralıkla ve karmaşayla sonuçlanmıştı. Emin, Bagamoyo'da bir balkondan düşmüştü. Ardından kendisini kurtaran İngilizlere tekmeyi basmış ve Wissman'ın emri altında Alman imparatorluğunun hizmetine girmişti. 26 Nisan günü Bagamoyo'dan ayrılıp, eski vilayeti Ekvatorya'ya doğru yola çıktığına dair dedikodular dönüyordu. (Dedikodular doğruydu. Wissman, ondan Alman sahasını mümkün olan her şekilde genişletmesini istemişti.)

İkinci rapor ise Carl Peters ile ilgiliydi. Mayıs 1890'da Londra, Almanların Emin Paşa'yı kurtarmak için düzenledikleri seferin, İngilizlerin düzenlediğinden çok daha büyük başarılara imza attığını fark etmeye başlamıştı. Hatta Peters çoktan oyunu kazanmış gibi görünüyordu.

Peters, Mwanga ile imzaladığı anlaşma gereği Almanya adına Uganda'da bir manda kurma hakkı elde ediyordu. Bunu başarmasında etkili olan faktörlerden biri, Mwanga'nın tekrar tahtına dönmesine yardımcı olan Fransız Katolik misyonerler idi. Mackinnon'ın elçisi Jackson çok geç kalmıştı. Doğu Afrika'dan gelen muhteşem haber işte buydu. Kayser, Peters'ın mandasını resmileştirerek bu durumdan istifade edecek miydi? Eğer bir anlaşmaya varamazlarsa bunun olması fazlasıyla mümkündü. Marschall'ın Salisbury'e Mayıs ayı sonlarında yaptığı uyarı bu şekildeydi.

Stanley'nin Viktorya Gölü'nün batısında altı farklı anlaşma yaptığı yönündeki şiddetli iddialar ve Almanların da bu iddiaları aynı şiddetle reddetmesi, iki tarafın sömürgecilik lobilerini birbirine katmış ve iki ülkenin basınında da yaygara koparmış-

Dugdale, *German Diplomatic Documents*, 11, 31

tı. Mackinnon, Stanley'nin propaganda konusundaki doğal yeteneğini kullanmaktan memnundu ve İskoç misyonerler de seferberliğe katılıyordu. Almanların, Nyasa Gölü'nün batısındaki Nyasaland bölgesini almayı planlamalarından ödleri kopuyordu. Salisbury'nin çoktan otuz bir yaşındaki konsolos Harry Johnston'ı Mozambik'e, şeflere götürdüğü hediyeler ve boş anlaşma formları ile dolu bir bavul ile birlikte gönderdiğine dair haberler, içlerini pek de rahatlatmamıştı.

Salisbury'nin, Stanley'nin böğürmelerinden ve Mackinnon'ın melemesinden korkmak için herhangi bir sebebi olmadığı gibi, İskoç kilisecilerinin gazabından korkmasına da gerek yoktu. Aksine bir süredir tam olarak istediği şey - özellikle Johnston ile Hatfield'da geçirdiği hafta sonundan beri - buydu, İngilizleri gerçekçiliğin yüzü haline getirmekti. Eğer Afrika pastasından büyük bir pasta almak isterlerse, bedelini ödemeleri gerekiyordu. Şu anki durum göz önünde bulundurulduğunda, gereken bedel makuldü. Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, bunun bedeli Kuzey Denizi'nde 64 kilometre mesafede bulunan, aşağı yukarı 5 kilometre çapında, çorak, kıpkırmızı, üzerine martıların dışkıladığı kumtaşlarından ibaret bir ada olacaktı.

Bir diplomasi üstadının, çorak bir adayı sanki sihirli bir değnekmiş gibi kullanabileceği zamanlar vardır. 13 Mayıs 1890 günü Salisbury, Dışişleri Bakanlığı'nda Kont Hatzfeld'ı ziyaret etti. Ona Heligoland'i vermeyi teklif etti - tek karış fazlası olmazdı. Karşılığında Alman hükümeti, 'onun dileklerinin yekûnuna'[27] müsamaha göstermeyi kabul edecek miydi? Salisbury dört büyük talepte bulunuyordu: Zanzibar'da bir İngiliz mandası, Almanların Witu'daki mandadan ve Tana'nın kuzeyindeki bölgenin tamamından çekilmesi; Uganda'dan Tanganyika Gölü'ne erişim hakkı ve Nyasa Gölü'nün batısında yer alan topraklardan alınacak aslan payı. Tüm bunlar verilirse Britanya'nın hem insani, hem ticari hem de stratejik alanlardaki ortak çıkarları karşılanmış olurdu. Peki, Kayser buna cevaben, kabul edilmesi mümkün olmayan taleplerde bulunur muydu?

Kayser, söz konusu takası neredeyse çıtını bile çıkarmadan kabul etti. 29 Mayıs günü Hatzfeld'e Berlin tarafından, Heligoland'in 'azami ehemmiyete'[28] sahip olduğu söylendi. Orası olmadan, Kiel Kanalı işe yaramazdı. Afrika'da ödenecek bedel ne olursa olsun Heligoland alınmalıydı. Fakat Hatzfeld, Salisbury'den bir iki imtiyaz koparmayı deneme arzusuna karşı koyamadı. İngilizler, sahaların arasındaki yeni genişletilen sınırın bir derece güney paralelinden, Kongo sınırına varana kadar uzatılmasını kabul ettiler. Bu hamle ile Tanganyika Gölü'nden Uganda'ya uzanan 'Komple Kırmızı' güzergâhı bloke edilmiş oluyordu. Ama Salisbury'nin Kral Leopold ile yaptığı anlaşma gereği, Mackinnon'ın Şirketinin Alman sahasının arkasına bir yolu bulunacaktı.

Takvimler Temmuz 1890'ı gösterdiğinde, Salisbury'nin sihirli değneği, herkesin en çok işlerine gelecek dileklerini gerçekleştirmiş gibi görünüyordu. Kayser sömürge kartını değil, denizcilik kartını oynamaya karar vermişti. Verdiği bu karar onu Almanya'nın gözünde bir kahramana dönüştürmüş ve denizcilik planlarının popülarite kazanmasını sağlamıştı. Mackinnon ve İskoç kilisecilerinin hesabı, Parlamento'da

[27] Marschall to Hatzfeld, 17 Mayıs 1890, Dugdale, *German Diplomatic Documents*, 11, 33-4.
[28] Aynı eserde, 11, 37.

onları destekleyen Liberallerinkiyle birlikte görülmüştü. Kraliçe Viktorya, Salisbury'e bir *mauvais quart d'heure* vermişti. 'Sahip olduğun şeyden vazgeçmek her şart altında kötü bir şeydir,'[29] diye homurdanıyordu. Majesteleri'ne, kaybettiği kadar kazanmakta olduğu anlatıldı: üç yeni mandası (Zanzibar, Uganda ve Ekvatorya) ile Afrika'dan alacağı yaklaşık iki yüz altmış bin kilometre karelik toprak karşılığında, yalnızca Avrupa'daki 7 kilometre karelik toprak veriyordu. Temmuz ayında, Parlamento yaz arasına girmeden önce, Lordlar Kamarası'nda amaçsız bir tartışma dönüyordu. Genel olarak halk, yapacak daha iyi şeyleri olan iki büyük Güç'ün Afrika'daki topraklara dair kâğıt üzerindeki şeyler için didişmesinden ziyade uzlaşmaya varmalarını hoş karşılamıştı.

Bir ay sonra Salisbury, Britanya ve Fransa arasında Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi ile sekiz yıl önce başlayan ayrılığı bitirmek adına bir adım attı. 5 Ağustos günü, Fransızlar ile bir anlaşma imzalayarak, onlara Sahra'nın birkaç milyon kilometre karelik alanı dâhil kıtanın neredeyse dörtte birini sunan bir saha vermiş - Lordlar Kamarası'nda kendisine neden bu kadar cömert davrandığına dair yöneltilen soruya cevaben, tarımla uğraşanların 'fazlasıyla "boş" topraklar'[30] diyebileceği türden bir yer olduğunu söylemişti.

[29] Kraliçe'den Salisbury'e, 12 Haziran 1890, *Kraliçe Viktorya'nın Mektupları*, III, I, 615.
[30]

20. BÖLÜM

İTAATSİZ BİR ORDU

Paris ve Batı Sudan
12 Ağustos 1890 - Kasım 1893

'Avrupa'nın büyük ulusları, karşı koyulmaz bir dalgaya binerek, fethedilecek yeni topraklara doğru akıyorlar. Bilinmeyene doğru yapılan dev bir yarış gibi bu... Kıtalar toptan ilhak edilmekte, özellikle vahşi gizemler ve boş umutlarla dolu o kara kıta...'
Jules Ferry, 1890

Rue de Dominique'te bulunan Savaş Bakanlığı'ndaki odasında, solgun, zayıf, 'Beyaz Fare' adıyla bilinen emektar devlet adamı Charles de Freycinet, 12 Ağustos günü Lord Salisbury'nin, Sahra'nın 'oldukça "boş" bir ülke' olduğuna yönelik *bon mot*'sunu okumuştu ve bundan hiç memnun olmamıştı. 1890 yılının Mart ayında dördüncü kez, artık yorulmuş bir vaziyette Fransız hükümetinin başına geçmiş, hem Savaş Bakanlığı görevine hem de *Président du Conseil* rolüne soyunmuştu. Fakat Lord Salisbury'nin acayip espri anlayışından rahatsız olduysa da itirazda bulunmamıştı. Yalnızca Freycinet'nin Londra'daki yarı İngiliz olan Büyükelçi'si William Waddington aracılığıyla bir uyarı yapılmıştı. 'Sahra'nın cennet bahçesi olmadığı aşikâr, ancak bunun doğru olup olmadığını keşfetmek işini bize bırakabilirsiniz.'[1]

Freycinet için asıl önemli olan şey ise Waddington ve Salisbury tarafından 5 Ağustos 1890 tarihinde İngilizler ve Fransızlar arasında imzalanan anlaşmanın Fransa'da genel olarak hoş karşılanmış olmasıydı. Hükümetine karşı tavır alan azınlık bu kez Freycinet'yi eskiden olduğu gibi kendilerine çok fazla pay almakla değil, İngilizler'e çok fazla pay vermekle itham ediyordu.

Fransa'daki siyasi karışıklığa rağmen, daima değişken olan genel görüş son beş yıldır sömürgeciliğe meyilliydi. Sömürge yarışının kokusu, ülkelerinin yarışta geri kalacağı korkusu (Almanlar buna *Torschlusspanik* diyordu) Fransız kamuoyuna yayılmış, diğer Güçler'in Paylaşım propagandasıyla körüklenmişti.

1880'lerde sömürgecilik, Fransa'nın önde gelen devlet adamlarının kalemini kıran şey olmuştu. 1881 yılındaki Tunus felaketi ve 1885'teki Hindistan-Çin başarısızlığın-

[1] Waddington'dan Salisbury'e, 13 Ağustos 1890, Leydi G. Cecil, *Salisbury*, IV, 324. Freycinet, *Souvenirs*, II, 452-3.

dan sonra, Freycinet'nin kahramanı Jules Ferry koltuğundan edilmişti. 1882'deki Mısır fiyaskosu da Freycinet'nin (ve dolaylı yoldan, Freycinet'nin bir başka idolü Gambetta'nın) başına aynı şeyin gelmesine sebep olmuştu. Solcu ve Sağcı sömürge karşıtları hükümete karşı cephe almış, saldırgan emperyalist politikalarıyla dalga geçmişlerdi. Şimdi ise İngiliz-Fransız anlaşması bir kez daha Sol ve Sağ kanatların saldırısı altındayken, hükümet bu kez yeterince emperyalist olmadığı için kınanıyordu. İngilizlere Mısır'da akıllarına eseni yapma lüksü tanımış, Afrika'nın en güzel parçalarını almalarına müsaade edilmiş, Fransızlara ise artıklar kalmıştı - Salisbury'nin 'oldukça "boş" bir ülke' dediği yerlerdi buralar. Freycinet'nin bu ani değişimdeki ironiyi fark ettiğine şüphe yoktu, fakat düşmanlarının emperyalizm çanlarını çalmasında bir sakınca görmüyordu.

5 Ağustos'taki İngiliz-Fransız anlaşmasının Paris'te genel olarak pozitif karşılanması, ondan bir ay önce imzalanan İngiliz-Alman anlaşmasına verilen öfkeli tepkiyle çatışıyordu. Salisbury, Britanya ve Fransa arasında 1862 yılında Zanzibar'ın bağımsızlığını garantilemek adına yapılan resmi sözleşmenin varlığını unutmuş muydu? Ancak, Salisbury ile 5 Ağustos'ta yapılan yeni mukavele, İngilizlerin patavatsızlığının telafisinden çok daha fazlasıydı. Fransa'ya Madagaskar'da dilediklerince at koşturma hakkı tanıyordu. Ayrıca Freycinet'nin önündeki iki siyasi engeli de kaldırmış oluyordu: Britanya'nın Sahra ve ötesine Fransızlar tarafından yapılacak bir genişleme hareketini bloke etmesine engel oluyor ve Fransa ile Avrupa'daki en yakın müttefiki arasında Afrika'da yaşanması muhtemel, üstü kapalı sömürgecilik çatışmalarının - belki de bir savaşın - önüne geçiliyordu.

Freycinet'nin 1882 yılında yaşanan Mısır fiyaskosundan sonra kovulması, ona önemli bir ders vermişti. Politikacı arkadaşlarının pervazsız fırsatçılığından ne kadar rahatsız olduğundan artık emindi. İçgüdüleri, çağdaşı olan diğerlerininkinden, özellikle idollerininkinden çok daha farklıydı. Kendisini geri planda tutan, saldırgan olmayan ve hatalara duygusal açıdan bakmayan biriydi. Ona takılan 'Beyaz Fare' ismi bir abartıydı; asıl rengi griydi. Devlet memurlarında ve okul müdürlerinde rastlanan cinsten erdemleri savunuyordu: çalışkanlık, mantık ve ihtiyatlılık. Yine de Freycinet'nin o sakin, kasvetli görünüşünün altında - insanlar bu özelliğinin Üçüncü Cumhuriyet'in ete kemiğe bürünmüş hali olan bir adamdan daha ziyade dul kadınlara yakıştığını söylerlerdi - gün yüzüne çıkmaya can atan bir romantik vardı. Çeliğe ve buhara gizliden gizliye tutku duyuyordu. Jules Verne'ün çağıydı bu, milli kahramanlarının bir teknokrat olduğu, buhar gücüyle doğu fantezilerinin gerçeğe dönüştüğü, kıyıdan kıyıya demir yollarının inşa edildiği, kıtalar arası bir kanalın var olduğu bir çağdı. 1879 yılında Freycinet, Sudan'ın hazinelerinin, Sahra'nın alev alev toprakları üzerinden Akdeniz'e taşınmasını sağlayacak bir demiryolunun inşa edilmesinin mümkünatını araştırmak üzere bir Trans-Sahra Komisyonu kurmak suretiyle lambadan cini çıkarmıştı. Cin, bu demiryolunu gerçeğe dönüştürmeye yanaşmamıştı. Şimdi, 1890 yılında, hazır kamuoyu sömürgeciliğe meyilliyken tekrar lambadan cin çıkarmış ve Trans-Sahra Komisyonunu yeniden göreve getirmişti. Artık İngiltere, Fransa'ya gerekli diplomatik müsaadeyi verdiğine göre bu hayalin gerçekleştirilmesi en azından teknik ve finansal açılardan mümkün olabilir miydi?

Belki de Trans-Sahra demiryolu hâlâ bir hayalden ibaretti. Fakat Freycinet, Fran-

sız Afrika için çizilen büyük resmin tedbirli bir şekilde uygulanmak kaydıyla yeterince mümkün olduğunu düşünüyordu. Fransa'nın Avrupa'daki rezaletinden, büyük bir denizaşırı imparatorluk kurarak arınmak ve Fransa için yeni denizaşırı pazarlar yaratmak, tüm Fransız sömürgecilerinde mevcut olan iki ortak payda idi. Freycinet ve muhafazakâr Dışişleri Bakanı Alexandre Ribot'nun hemşerilerinden en büyük farkları, diğer Güçler ile sürtüşme yaşamaktan kaçınmayı tercih etmeleriydi. Nijer üzerinden Batı'ya ilerleyen Britanya, bu zamana kadar Fransa'nın genişlemesinin önünde stratejik açıdan bir engel teşkil etmişti. Ama artık Salisbury, Fransa'ya kıtanın neredeyse dörtte birini teşkil eden, Akdeniz'den başlayıp kuzeybatıya ve Gine Körfezi'ne uzanan bölgede 'kendi etki alanlarını' yaratmalarını sağlayacak ana hatları netleştiren bir anlaşma imzalamıştı. İngilizler Batı Afrika'daki izole bölgeyi - Gambiya, Sierra Leone ve Gold coast'ı - ve önemli bir ticari koloni olan Nijerya'yı ellerinde tutacaklardı. Fas'ın çok yakında bağımsızlık mücadelesinden vazgeçeceğine şüphe yoktu. Bu da gerçekleştikten sonra Sahra, Fransızlara ait sekiz bölgenin tamamını; yani Fas, Cezayir, Tunus, Senegal, Gine, Gabon, Nijer ve Fransız Kongo'yu birleştiren bir köprü görevi görecekti. Böylece Fransa, kıta pastasından aslan payını almış, bölge genişliği düşünüldüğünde İngilizleri bile geçmiş olacaktı.

Oldukça boş olan bir bölgeden oldukça iyi bir köprü olurdu elbet. Freycinet'nin 5 Ağustos anlaşmasını değerlendirirken, kendisinden beklenmeyecek şekilde biraz kasıntı bir tavır takınması hoş görülebilirdi.

Salisbury'nin sahip olduğu avantajların hiçbiri onda baştan yoktu: istikrarlı bir hükümet sistemi (ne zaman yeni bir skandal çıkacak da kendi bakanlığının ipi çekilecekti yine?); birlik içindeki halk (kendi içinde savaşmakla meşgul olan Fransız ordusunun yabancı düşmanlara ihtiyacı yoktu); ve Afrika'daki bir ticari girişim (neden Fransa'nın da kendisine ait bir Sör George Goldie'si olamıyordu ki?). Bunlara rağmen, Salisbury ile yapılan anlaşma tam bir kelepirdi. Quai d'Orsay'nin resmi raporunda şöyle yazıyordu:

> Fazla çaba sarf etmeden, gerçek fedakârlıklarda bulunmaya gerek kalmadan, keşif masrafları yapmadan, pakt yapmadan, rekabetinden korkmamız gereken tek Güç olan Britanya tarafından, Cezayir ve Senegal'in yakın gelecekte tek bir ülke olacağına dair onandık... Senegal'e Nijer nehrinin 2500 kilometresini katarak, büyük oranda bir Fransız nehri olmasını sağladık... Artık hükümet, milletimize bu muazzam Afrika imparatorluğunun artık bir hayal ya da uzak bir ütopya değil, gerçek olduğunu duyurabilir.[2]

Bu 'gerçek', gelecekte yatıyordu. Mukavelenin Fransa'ya tanıdığı hak; yeni imparatorluklarını ağır ağır, ticari açıdan uygun bir plana bağlı kalarak, İngiltere tarafından itip kakılmaya maruz kalmadan sindirme şansıydı. Kısacası, Afrika'nın büyük kısmını Paylaşım dışı bırakıyordu.

Ancak, emperyalizm kartezyen kurallara bağlı bir şey değildir. Freycinet, Salisbury'den kelepir bir anlaşma koparmış da olsa, ömrünü hem kendi hükümeti kapsamında hem de hükümetin dışında bu işte çalışmaya adamış bir imparatorluk yaratıcısı

[2] Quai d'Orsay, 13 Ağustos 1890, AEMD, Afrique, 129. Kanya-Forstner, *Conquest*, 162.

olan Cezayirli üçkâğıtçı Eugène Etienne ile kıyaslanamazdı bile.

1887 yılından beri Koloni Bakanlığı'nda müsteşar olan (verdiği kısa süreli bir ara hariç) Eugène Etienne, Quai d'Orsay'nin ve Denizcilik Bakanlığı'nın yetki alanından çıkmakta zorlanmıştı. Şimdi ise Rue Royale'daki departmanı, Ticaret Bakanlığı'na bağlanmıştı. Ancak kendisi, başkanlık emri uyarınca ayrı bir bakan sayılırdı, tıpkı diğer bakanlar gibi Kabine toplantılarına katılıyordu ve kendisine ait bir makamı mevcuttu. Quai d'Orsay ile hâlâ kedi köpek gibiydiler. Kısmen kişiliğinden kaynaklanıyordu bu durum. Etienne ateşli bir sömürgecilik savunucusuydu, Cezayirli bir *colon* idi, ilk fetihlerde görev alan bir Fransız subayının oğluydu. Temsilciler Meclisi'nde, gürültücü Oran'lı *pied noirs*'ı (zavallı göçmenleri) temsil ediyordu. Muhafazakâr olan Dışişleri Bakanı Ribot'yu hiç sevmezdi. Freycinet'den bile daha mızıkçı biri olduğunu düşündüğüne şüphe yoktu. Waddington'ın Salisbury ile yaptığı yeni mukaveleyi - olduğu kadarıyla - onaylamıyor da değildi Etienne. Ama ihtiyar Ribot üç renkli bayrağa bürünüp bu yeni ve ışıl ışıl ödülün sahibi olmaya uygun biri miydi? Bu rol Etienne'in olmalıydı.

Şubat 1890'da, sömürgecilik lobisinin öncüsü olarak ilk hamleyi yaptı ve batı Sudan'daki Fransız garnizonunun ateş yutan komutanı Albay Louis Archinard'a, Nijer'e intikal edip Takruri başkenti Segu'yu alma yetkisi verdi. Bu durum yalnızca Takruri Sultanı Ahmedü ile yapılan barış anlaşmasını bozmakla kalmıyordu, aynı zamanda hükümetin - ve özellikle Quai d'Orsay'nin politikasına da aykırıydı. Birkaç yıl önce Quai, elde edilen zaferlerin endişe verici derecede pahalıya mal olmasından ötürü Nijer üzerinde ilerlemeyi durdurma kararı almıştı. O Mayıs ayında, 1890 yılında, Ribot ve Quai d'Orsay'nin diğer yetkilileri Paris gazetelerinde Archinard'ın Segu'yu ele geçirdiğini okuduklarında dilleri tutulmuştu. Neden kimse onların fikrini almamıştı? Etienne'in yanıtı, kasten onları aşağılamak olmuştu. Kimseye hesap vermesi gerekmiyordu; Kabineye önceden bilgi verilmişti ve gazetede yazılanlar tamamen doğruydu. Pek tabii Segu'nun ele geçirilmesi basında büyük yer bulmuştu. Freycinet, Etienne'i cezalandırmayı denemedi bile.

10 Mayıs günü Dahomey konusunda Meclis'te yaptığı konuşma sırasında Etienne'in eline bir kez daha Quai d'Orsay'i oltaya getirme şansı geçmişti. Kabine, 1883 yılında komşu ülke Dahomey'in Kralı ile savaşma riskini göze alarak Köle Sahili'nde kurulan Porto Novo ismindeki kıyı mandasını savunma konusunda hemfikirdi. Ardından Etienne, kuzeybatı Afrika'nın büyük kısmını ele geçirmeye odaklı Afrika politikasını duyurdu:

> Eğer haritaya Tunus sınırından başlayıp Çad Gölü'nden geçerek Kongo'ya uzanan bir çizgi çekerseniz, bu hat ile ve deniz ile sınırlı olan bölgelerin büyük kısmının Fransa'ya ait olduğunu, ya da kaderlerinde Fransa tarafından yönetilmek olduğunu görebilirsiniz. Orada, kolonileştirilmesi ve verimli hale getirilmesi bize düşen, muazzam topraklar mevcut...[3]

Bu fikir o kadar abartılıydı ki, bazı Sağcı milletvekilleri kahkahalara boğuldular.

---

[3] Etienne, 10 Mayıs 1890, Journal Officiel Débat Parl. Chambre, Kanya-Forstner, *Conquest*, 164'ten alıntılanmıştır.

Ancak Etienne, artık Fransa'nın kolları her yöndeki Fransız topraklarına uzanan Çad Gölü'nü, yeni ve muazzam bir imparatorluğun merkezi yapma şansı olduğunu söylüyordu. Şahsen Çad Gölü'nü almak için her yönden yapılacak hamlelerini çoktan hazır etmişti, Quai bunu onaylasa da onaylamasa da orayı Goldie'nin Nijer Şirketi'nin elinden zorla kapacaktı. Bu amaçla 'Harry Alis' olarak bilinen (asıl ismi Henri-Hippolyte Percher idi) bir gazetecinin başını çektiği, tavizsiz gazetecilerden oluşan bir grubun yardımıyla *fait accompli* gerçekleştirme planı yapmıştı. Alis ve arkadaşları, Syndicat français du Haute-Benito adında bir ticaret şirketine ek olarak, bir de Compagnie française de l'Afrique centrale adında bir firma kurmuşlardı. Hali hazırda Çad'a gönderdikleri özel keşif gücü, Paul Crampel önderliğinde güneydoğudaki Fransız Kongosu'ndan yukarı doğru ilerlemekteydi. Çad'a iki saldırı daha gerçekleştirilmesini öneriyorlardı: biri Commandant Monteil komutasında batıdaki yukarı Nijer'den, diğeri aşağı (İngiliz) Nijer'inden Teğmen Mizon komutasında yapılacaktı. İngilizlere Mizon'un tamamen bilimsel ve ticari bir göreve çıkmış bir kâşif olduğu söylenecekti. Gerçekte ise Mizon'un işi, Crampel'in ve Monteil'inkiler gibi tamamen siyasiydi: Fransa'nın bir sonraki sınır müzakerelerinde İngiltere ve Almanya'ya karşı Ribot'nun elini zorlamak amacıyla, yerlilerle anlaşmalar imzalayacaktı. Etienne'den bu operasyonlar için gizli destek sağlaması (50000 frank dâhil) isteniyor, böylece eğer asıl niyetleri ortaya çıkarsa resmi olarak inkâr edebilme şansı doğuyordu.

Etienne, teklifi ayıla bayıla kabul etti. Kabine'nin her iki görevi de onaylamasını sağlarken, Goldie'nin Nijer Şirketi'nden gelen yetkililer kisvesi altında Mizon'un yapacağı yolculuğun asıl amacından Quai d'Orsay ve Kabine'nin mümkün olduğunca az malumatı olmasını garantiledi. Bu gizli planların haricinde Quai d'Orsay'i köşeye sıkıştırmaya, Senegal'den Nijer deltasına kadar olan kıyı bölgesinin tamamına yönelik bir yayılmacı politika izlenmesini talep etmeye devam etti. 5 Ağustos 1890'da imzalanan Anglo-Fransız anlaşması artık üç Fransız bölgesini - Gine sahilleri, Fil Dişi Sahilleri ve Köle Sahili'ni - yukarı Nijer ile ve Sudan'ın iç kesimleriyle bağlamak için ihtiyaçları olan fırsatı onlara tanıyordu. (Pek tabii üstü kapalı olarak Britanya'nın Gambia, Sierra Leone ve Gold Coast' bölgelerini tecrit etmiş de oluyordu.)

Fransızlar'ın denizden ilerleyişinin ana hattı nerede olacaktı peki? Şimdiye kadar hep Senegal'in Nijer'e giden yol olduğu düşünülmüştü ama sarı humma salgını Senegal'i kasıp kavuruyordu ve Senegal ile Nijer arasında kurulacak bir demiryolu hattının maliyeti inanılmaz derecede yüksek olurdu. Yüzbaşı Louis-Gustave Binger'ın yakın zamanda Fil Dişi Sahilleri'nin iç kesimlerinde gerçekleştirdiği keşiflere göre, Nijer'i ticarete açmanın yolu Samori imparatorluğunun doğusundaki açık alandan geçiyordu. Etienne, tereddütsüz bir şekilde Binger'ın keşiflerinin her şeyi değiştirdiğine inanıyordu. İngilizler'in 1889'da Fransızlar'ın Senegal'in iki kısmını da birleştirebilmesi için Fil Dişi Sahilleri, Fransız Ginesi ve Köle Sahili'ni Gambiya ile takas etme önerisini tartışmasız bir şekilde destekliyordu. Sudan'ı almanın asıl yolu Senegal'den değil Fil Dişi Sahilleri'nden geçiyordu ve Etienne Batı Afrika uzmanı Jean Bayol'u, İngilizler ile birlikte bu anlaşmanın sınırlarını belirleyecek müzakereleri yürütmeye gönderdi. Hali hazırda Binger'ın iç kesimlerde yaptığı anlaşmaların resmi olarak Güçler'e bildi-

rilmelerinde ısrar etmekteydi.

Artık yukarı Nijer'de keşfedilmeyi bekleyen tropik kaynakları ve tropik altını sömürmek için gereken her şey hazırdı. Umduklarını bulacaklarına dair Etienne gibi sivil sömürgecilerin pek şüphesi yoktu; asıl soru bu kaynaklardan nasıl istifade edileceğiydi. Basitçe sormak gerekirse, artık tüccarların mücadeleyi askerlerden devralma vakti gelmiş miydi?

Geçen yıl 1889'da, Etienne bir bakanlık komisyonu kurmuş ve sorumluluğu onlara yüklemişti. Hâlâ her sene askeri birlikler göndermeleri şart mıydı? Gereğinden fazla sayıda, maliyeti yüksek kaleler mi vardı? Şu belalı Senegal-Nijer demiryolu hattı daha da uzatılmalı mıydı, yoksa güneyden tekrar mı başlanmalıydı? Hepsinden önemlisi, Nijer'deki Bamako üssü kafi miydi? Yoksa Takruri imparatorluğunu ezip geçtikten sonra Sudan'ın suyunu çıkarmak için doğuya, Timbuktu'ya ilerlemeleri mi gerekiyordu?

Komisyon'un bu sorulara verdiği yanıtlar tokat etkisi yapmıştı. Sudan'ı geçerli bir hedef kılmak için, 'Askeri fetih devri bu noktadan itibaren kapanmış sayılmalı'[4] idi. Artık daha az sayıda Avrupalı askere ihtiyaç duyuluyordu, kalelerin çoğu terk edilebilir ya da malzeme ambarına dönüştürülebilirdi; o belalı demiryolunun inşası direkt olarak durdurulmalı ve dar hatlı bir demiryolu olarak baştan tasarlanmalıydı. Başlarına buyrukluğu ile bilinen, Sudan'daki Fransız deniz piyadelerine ise yalnızca iki imtiyaz tanınıyordu. Bunlardan ilki, fazladan bir tiralleurs taburunun eğitilmesiydi. İkinci olarak da askeri birliklerin komutanı, Senegal Valisi'nden bağımsız olarak çalışmalı ve böylece şimdiye kadar hali hazırda yürüttüğü emniyet teşkilatı vazifesi resmileştirilmeliydi. Bu öneriler, Komisyon'un raporunun altında 1887-87 yılları arasında Sudan'da komutanlık yapmış olan hırslı Albay Joseph Gallieni'nin imzası bulunduğu için daha da büyük ciddiyet kazanıyordu.

Aslında o iki yıllık sefer, Gallieni'yi tanınmaz hale getirmişti. Genç bir subay iken askeri başarılara açtı, ve bu başarıları ne kadar bölgenin fethedildiği, ne kadar Afrikalı'nın katledildiği ile ölçmüştü. Şimdi ise başarının kriterini barış olarak görmekteydi. Etienne'e, 'Selefim tarafından [Desbordes] yürütülen tarzda bir sefer yapılacak olursa, sonucu Sudan adına ölümcül olacaktır,'[5] demişti. Amacı çatışmaktan kaçınmak ve ticareti ilerletmekti. Yerle yeksan etmesi gereken bir düşman daha kalmıştı ve bu söz konusu düşman, yukarı Senegal'de savaş çığırtkanlığı yapan, Gallieni'nin iletişim hatlarını cihadı ile tehdit altında bırakan marabout (kutsal adam) El Hac Mehmedü Lamine idi. Fakat Lamine'nin kalesini yaktıktan ve onu Gambiya'daki İngiliz bölgesine kadar sürdükten sonra Gallieni, Nijer'e o sezonda yaptığı ilk intikal boyunca tek mermi bile atmak zorunda kalmamıştı. Bir sonraki sezonda marabout'u öldürmüş, isyanı bitirmiş, ve kendisini ticareti teşvik etmeye adamıştı. Geçen sezonlar boyunca Fransızlar tarafından yakılan kerpiç köyler, Gallieni tarafından yeniden inşa edilmiş ve aylık fuarlar düzenlenmeye başlanmıştı.

Doğudaki ve güneydeki iki rakip emperyaliste gelince de - yani Takruri Sultanı Ahmedü ve yüce Malinke savaş ağası Samori - Gallieni onları halletmek için gereken her şeyi bir kenara ayırmaktan geri kalmamıştı. İçten içe bu adamların da, imparatorluklarının da Fransızlar'ın eline düşeceği kanısındaydı. Ancak bu sırada Ahmedü ve

[4] Rapor, 22 Ocak 1890, Kanya-Forstner, *Conquest*, 172'den alıntılanmıştır.
Gallieni'den Etienne, 16 Ocak 1888, Kanya-Forstner, *Conquest*, 144'den alıntılanmıştır.

Samori ile yapılan büyük anlaşmalar, onu bu aşamayı hızlandırmaktan alıkoymuyordu. Gallieni gizli ajanları aracılığıyla Bambaralar'ı Takruri efendilerine isyan etmeye yönlendirmiş ve Sikasso Kralı Tieba'ya Samori'ye karşı direnmeleri için silah vermiş - bu silahlar o kadar etkili olmuştu ki Samori'nin ordusu başkentteki kuşatma sırasında geri püskürtülmenin etkisinden kurtulamamıştı.

Her halükarda Etienne, tıpkı Gallieni ve Komisyon gibi, Sudan'da barış ihtiyacının ağır bastığına ikna olmuştu. Peki neden Şubat 1890'da Gallieni'nin halefi, Kumandan Louis Archinard'a Nijer üzerinden Segu'ya ilerleyip Ahmedü'nün başkentini ele geçirme izni vermişti? Etienne bu kararı, yanlış olduğunu bile bile vermiş gibi görünüyordu. Ahmedü'nün barışı bozma tehditleri savurduğunu iddia eden Archinard, fazlasıyla yanılıyordu. Ama belki de Etienne'in aldığı bu karar, bir diğer yandan Quai d'Orsay ile aralarındaki düşmanlıktan ileri geliyor, Ribot'yu oltaya getirme fırsatının cazibesine dayanamadığını gösteriyordu. Eğer durum böyleyse, sonucu geri tepmişti. Etienne, Archinard'a müsaade verdiği o güne lanet edecekti.

* * *

Hem Gallieni'nin hem de Gallieni'nin selefi Desbordes'un çırağı olan Archinard gibilerine, askerler arasında pek rastlanmıyordu. Kısa boylu ve zayıftı, kumral saçları kâkül kesilmişti ve bıyığı özenle kırpılmıştı, sesini yükseltmeden ve söylediklerini tekrar etmeden konuşurdu. İlk bakışta bir komutandan ziyade papazı andırıyordu. Fakat Archinard'ın, sözünü dinleten tuhaf bir havası vardı. Savaşın ortasında bile yüzünde mimik görünmezdi, memnun olduğu bazı zamanlardaki belli belirsiz tebessümler hariç. Normalde o dingin, kızıl kahverengi gözleri, çelik çerçeveli gözlüklerinin arkasında kısmen saklı olurdu. Archinard, çelik gibi iradeye sahip, yoğun fakat kısıtlı görüşü olan biriydi.

İki yıl kadar önce, henüz Gallieni barış yanlısı biri değilken çırağına bir öğüt vermişti: 'Bay Melon Şapka & Arkadaşları'ndan [Bay Yumuşak Şapka & Ekibi, yani Etienne] gelen tezkerelere gerekli gördüğünden fazla kafa yorma... Bu iki sefer boyunca başardığım her şey, bakanlığın önümüze koyduğu engellere rağmen gerçekleştirilmiştir...'[6] Pek tabii Archinard onunla hemfikirdi. Sivillerden ve medenileştirme zırvalarından nefret ediyordu. Fransız ordusu için zafer kazanmak, kendi kariyerinde de ilerlemek istiyordu.

Ahmedü'nün saldırıya geçmek üzere olduğu bahanesiyle Paris'i kandırmak ve Ahmedü'ye karşı arabulucu rolü yapmak gibi iki ruse de *guerre* de Archinard'ın uykularını kaçırıyordu. Ocak 1890'da Sultan'a yazdığı mektupta, Sultan'ın da aynı şartlara tabi olması koşuluyla barışı muhafaza edeceğine teminat vermişti. Altı ay önce, Jean-Baptiste Marchand adındaki (on yıldan kısa bir süre içinde çok ünlü olacak bir isimdi bu) genç bir teğmeni, Takruriler'i şüphelendirmeden Segu'yu incelemeye göndermişti. Ahmedü, kuzey Kaarta'daki Nioro'ya gitmişti ve oğlu Madani, babası dönene kadar Segu Valisi görevini üstlenmişti. Marchand, *Mage* adındaki savaş gemisine binip Nijer üzerinde güneye doğru 240 kilometre gidip şehrin yanından geçerken, güverteden bir turist edasıyla notlar almıştı.

Kasım 1889'da Marchgand, Segu'nun bir '*très fort*' (çok kuvvetli)[7] olduğunu bil-

[6] Gallieni'den Archinard'a, 25 Eylül, 17 Ekim 1888, Archinard Belgeleri, Kanya-Forstner, *Conquest*, 175'ten alıntılanmıştır. Méniaud, Pionniers, 1, 438-44.

dirdi. *Tata*'nın muazzam kalınlıktaki, üç kilometreyi aşan uzunluktaki oval duvarları taştan değil, kerpiçten yapılmıştı. Duvarda açılan bir delik, tamamının çökmesine sebep olur ve savunmadaki tarafa yeni bir doğal siper oluştururdu. Duvarların içinde tabyalardan oluşan bir ağ ve Madani'nin karargâhının teşkil ettiği bir ana savunma noktası bulunuyordu. Kısacası, eğer savunmacılar ciddi bir savunma yapmaya karar verirlerse, Segu'yu almak hiç kolay olmazdı.

Archinard aynı görüşte değildi ve bu görüşü paylaşmamakta haklıydı.

6 Nisan 1890 günü sabah beş buçukta, Archinard, başlarında Mari-Diara'nın bulunduğu Bambaralı müttefiklerinin, oyma kanolarıyla geç gelmiş olmalarından ötürü duyduğu sabırsızlığı gizleyemiyordu. Nijer nehrinin karşı kıyısında, Fransız birliği şafağın turuncu parlaklığında sessizliğini koruyan Segu şehrini ilk kez gördü. Kerpiç duvarlardan oluşan devasa tata'sı ve beş büyük giriş noktası, güney kıyısını bir serap gibi kaplıyordu. Yakın zamanda yağan yağmurlarla iyice dolmuş ve rengi sarıya dönmüş olan Nijer Nehri, 1,000 metre genişliğindeki derin kanalı dolduruyor, kumlu düzlüğün içinden kıvrılarak geçiyordu.

Archinard'ın tahmin ettiği gibi, nehrin sığ yerinden yürüyerek geçmek mümkün değildi. Bu yüzden, 103 Fransız subay ve askerden, 4 yerli subaydan ve 635 Senegalli *tirailleur*den oluşan, harici 3000 vahşi Bambaralı ve onlardan da vahşi takipçiler ile desteklenen karma kuvvetlerin, oyma kanolar ile şehrin aşağısındaki bir noktaya taşınmasını beklemek zorundaydı. Onlar taşındıktan sonra peşlerinden dağ topları geldi. Ardından komutan ateş emrini verdi. İki devasa doksan beş milimetrelik kuşatma topu kuzey kıyısındaki kum tepeciklerinde sürüklenerek taşındıktan sonra, duvarın Vali'nin konağına yakın bir noktasını döverek paramparça etmeye başladılar. Güney kıyısındaki küçük dağ topları, şehrin dolambaç gibi sokaklarına yüzlerce mermi yağdırdı. Karşıdan tek bir atış bile gelmiyordu.

Saat on iki buçuk civarında Archinard, bazı köylülerden Takruriler'in kaçtığını duydu. Doksan beş milimetrelik topların açtığı bozuk delikten hücum etmenin lkuzumu kalmadığı için; Archinard'ın kuvvetleri ana giriş kapısından içeri yürüdüler. Sultan'ın hareminde tek başlarına bırakılan eşleri ile hazinede bulunan eski ve yıpranmış sikkelerden ve biraz mücevherden oluşan ganimet dışında pek bir şey bulamadıkları için hayal kırıklığına uğramışlardı. Segu'nun 20 milyon frank değerinde olduğu söylenen meşhur hazinelerinin, aslında bunun onda birinden fazla olmadığı; Ahmedü'nün de o miktarın çoğunu yanında götürdüğü (ya da harcadığı) ve Segu'da sadece 250000 frank (10000 sterlin) bıraktığı anlaşıldı.

Archinard'ın para pulda pek gözü yoktu, dolayısıyla hayal kırıklığını atlatması uzun sürmedi. Amacı, Müslüman Takruri imparatorluğunu ezip geçmek ve şimdiye kadar onların kurbanı konumunda olan, puta tapan Bambaraları Fransa'ya sadık bir halka dönüştürmekti. İlk görevi yerine getirmek, diğerinden çok daha kolay görünüyordu. Madani kaçmıştı. Diğer Takruriler ise gönderdikleri temsilciler aracılığıyla Bambaraların merhametine sığınıyordu. Archinard onlara, atalarının otuz yıldan uzun bir süre önce geldiği yer olan Senegal'deki Futa'ya dönmek üzere yola çıkmaları için beş gün müsaade verdi. Ardından, son Bambara hükümdarının oğlu Mari-Diara'yı,

Segu'nun yeni Fama'sı (Kralı) olarak atadı. 11 Nisan günü birliklerinden birini, Sultan'ın öküz üstünde seyahat eden eşleri ve birçok Takruri mülteci ile birlikte Bamako'ya doğru yolladı. Kendisi toplara ek olarak ufak bir birliği yanına alıp, Oussébougou adındaki Takruri kalesine saldırmak üzere Kaarta'ya yöneldi. Kaleyi 27 Nisan'da, üç Avrupalı ve on üç Senegalli askerine ek olarak Bambaralı müttefiklerinin verdiği kayıplar sonucu, şaşırtıcı derecede çetin bir mücadelenin ardından ele geçirdi. Kısa süre içinde Archinard'ın yüzüne yine o belli belirsiz tebessüm oturmuştu.

Mayıs ayı sonlarında Ahmedü, Senegal nehriyle Nijer'i birbirine bağlaması amaçlanan stratejik açıdan öneme sahip demiryolu hattını koparma teşebbüsünde bulunmaya kışkırtılmış ve Haziran ayında Kale ve Kayes'e saldırmıştı. Bu saldırıların üçü de geri püskürtülmüş, Archinard haklı olduğunu ispatlamıştı: Ahmedü'ye asla güvenilemezdi. Artık Fransızların Kaarta'yı işgal etmek ve Koniakary'ı ele geçirmek için gerekli bahaneleri vardı.

Bir sonraki sezonda, 1890-91 yıllarında Senegal nehri yağmurlar ile seyre elverişli hale gelir gelmez, Archinard, Ahmedü'ye Sahra sınırındaki Kaarta'nın kuzeyinde yer alan Nioro'da saldırmak için geri döndü. Ahmedü'nün yanında oğlu Madani bulunuyordu ve heybetli görünen bir orduları mevcuttu: Archinard'a gelen istihbarata göre savaşçıların sayıları 10000'e varıyordu. Komutan şahsen sahaya yalnızca 1700 adam yerleştirebilmişti ve bunların içinden 200'den azı Avrupalıydı. Ancak Archinard'ın adamları Sipahiler ve *tirailleur*lerdi, iyi eğitimliydiler ve şarjörlü tüfekleri vardı. Bir kez daha, Segu garnizonuna terör saçan doksan beş milimetrelik topları yanlarında getirmişlerdi. Bir kez daha, Takruriler kuşatmaya karşı koymak için herhangi bir çaba sarf etmemişlerdi. 1 Ocak 1891 günü şehrin dışındaki ufak bir mücadelenin ardından, Ahmedü ve bir grup seçilmiş müridi Nioro'yu terk ettiler ve çöl üzerinden doğuya, Segu'nun ötesine, Takruri imparatorluğunun son kalan mevzilerine çekildiler. En iyi askerlerinden üç bini öldürüldü ya da tutsak alındı. Archinard yalnızca beş adam kaybetmiş, elli üçü yaralanmıştı. Beklediği üzere, ikinci harekât da tıpkı ilki gibi çocuk oyuncağı olmuştu.

Bu sırada, Bambaralar ile sıkıntılar peydah olmuştu. Segu'nun onurlu krallarının soyundan gelen Mari-Diara, şehre yapılacak saldırıya yarım saat geciktiğinden beri Archinard ona pek güvenmemişti. Mari-Diara ve danışmanları, bir hükümet kurmaktan ziyade ganimet ile ilgileniyor gibiydiler. Yine de, Fransız Daimi Temsilcisi Yüzbaşı Underberg ve ufak bir *tirailleur* garnizonundan oluşan bir kuvvetin gözetimi altında Fama olarak atanmıştı. İki ay sonra yüzbaşıya gelen bilgilere göre Fama *tirailleur*leri sarhoş edip güneye, Nango'ya kaçmayı planlamaktaydı. Fama ve danışmanları çabucak idam mangası önüne koyuldular ve yerine tahtta hak iddia eden bir başkası olan Bodian ismindeki bir adam geçirildi.

Bu olay, Haziran 1890'da gerçekleşmişti. Bir sonraki Şubat ayında, Segu'nun güneyindeki Bambaralar ayaklanmıştı ve bir süreliğine gidişat pek iyi görünmemişti. Görünüşe bakılırsa, kısa süre içinde Segu'ya yayılan isyanı Mari-Diara'nın üç kardeşi teşvik etmişti. Yeni Fama Bodian ise şehir dışında, Fransızlar ile birlikte seferdeydi. Ancak Archinard, daha önce teslim olan 2000 Takruri savaşçısını ezeli düşmanları Bambaralar'a karşı silahlanmaya ikna etti. Bu kabuğuna sığmayan müttefiklerine (yanlarında

5000 köle ve bazı sempatizanlarını da getirmişlerdi) ek olarak Archinard komuta ettiği ufak kıtayı hızla güneye yönlendirdi, ihtiyaç duymayacağını düşündüğü iki kuşatma topunu ise geride bıraktı. 18 Şubat günü Nijer Nehri'ni Nyamina üzerinden atları ve büyükbaş hayvanları yüzdürerek, geri kalanları da oyma kanolara bindirerek geçti. 24 Şubat'ta Diéna adındaki kerpiç duvarlı, isyanın merkezi olan köye ulaştılar. Hafif toplar ile yapılan yedi saatlik bir bombardımanın ardından bile isyancıların güçleri hala tükenmemişti. Archinard, duvarın kuzeyi ve batısında açılan iki geçitten ilk geçme onurunu Takruriler'e bahşetmiş, Takruriler şaşkınlık içinde geri püskürtülmüşlerdi. Borazan, Senegalli *tirailleurs*'e üç renkli bayrak ile hücum etme emrini verdi. Fakat bayrak, köy harabelerinin arasındaki göğüs göğüse mücadelenin ortasında kısa süre içinde görünmez olmuştu. Fransızlar, Bambaralar'ı sokak sokak avlamak zorunda kalmışlardı - eski usul tüfekler ve zehirli oklara karşı süngüler ve yeni tüfekler ile - ta ki, düşman ovanın öteki tarafına kaçıp, bir grup Sipahi tarafından delik deşik edilene kadar.

Archinard, Bambaraların inatla ve cesurca savaştıklarını kabul etmek zorundaydı. Anladı ki, elde ettiği zaferin maliyeti yüksek olmuş, çünkü köyün savunmalarını ezip geçebilecek kuşatma toplarını yanında getirmemişti. Yüzlerce adam kaybetmişti: on altı Avrupalı subay yaralıydı, on bir yerli ölmüş, doksan üçü yaralanmıştı ve Takruri müttefiklerinin de henüz sayısı bilinmeyen kayıpları vardı. Senegal Valisi'ne durumu esefle anlatırken, işini gerektiği gibi yapmak için ihtiyaç duyduğu şeylere sahip olmadığını belirtmişti. Yine de Archinard'ın özgüveni her zamanki gibi yerindeydi. 'Bugün işleri yoluna soktuk,' diye yazmıştı Diéna'ya saldırdıktan iki gün sonra. 'Her yerin efendileriyiz biz, ve bize saldırmak isteyenler artık kendilerini nasıl savunacaklarını dert etmeye başladılar.'[8]

Takrurileri bozguna uğratan ve Bambaralar'ı dize getiren Archinard'a göre, artık batı Sudan'daki en muazzam güce sahip ve ilerleyişini tehdit eden ana unsur olan - Paris'te bulunan Rue Royale'deki o hıyarağaları M. Billecoq & Ekibi hariç - Samori'nin defterini dürme vakti gelmişti.

İlk başta, Rue Royale'deki sorumlu kişi olan Eugène Etienne, Gallieni'nin çırağının edindiği bu başarılardan oldukça memnundu. Segu'nun fethi, Kaarta'nın işgali, Nioro'nun ele geçirilmesi ve Ahmedü'nün ülkeden kovulması, Takruri zorbalığını kusursuz bir verimlilikle sona erdirmişti. Kafasını karıştıran ve huylandırmaya başlayan şey ise Bambara isyanıydı. Fransızlar, kurtarıcı olarak karşılanmalıydılar. Peki ya neden Bambaralar onlara karşı bu kadar vahşice savaşmışlardı? Archinard'a söylediğine göre kamuoyuna, Sudan'ın daimi savaşlar içinde boğulmayacağına dair teminat verilmeliydi.

Etienne, Samori mevzuunu öğrendiğinde daha da huylanmıştı. Archinard, *imam* Samori'nin, Sierra Leone'da İngilizler ile entrikalar çevirdiği ve onlardan modern şarjörlü tüfekler aldığını bildirmişti. (Her ikisi de doğruydu.) Archinard bu durumdan, yılanın başını küçükken ezmek üzere bir harekât düzenlenmesi gerektiği çıkarımını yapmıştı. Buna ek olarak Samori'nin Ahmedü ile içli dışlı olduğunu ve (kısmen haksız da olsa) Bambara isyanını körüklediğini iddia ediyordu. Ancak Etienne, Samori ile çatışmayı reddediyordu. Hatta Archinard'a, ona *saldırmamasına* yönelik kesin emirler vermişti. En

[8] Méniaud, II, 107.

kısa zamanda yeni bir anlaşma yapmak üzere Yüzbaşı Péroz'yu gönderecekti.

Kimse, Etienne'in yüzünün - Archinard'ınki gibi - savaşın ortasında bile mimik göstermediğini iddia etmiyordu. Yukarı Nijer'den gelen haberleri duyduğunda Etienne'in yüzü mosmor olmuş olmalıydı. Archinard, Paris'e başkaldırmış ve gidip Samori'nin karargâhını, nehrin güneyindeki Kan-kan'ı ele geçirmişti. Etienne, bu durumu 'verilen emirlere karşı mutlak itaatsizlik'[9] olarak değerlendirmiş ve şiddetle kınamıştı. Archinard'ın bu tepkiye kayıtsız kaldığı görülüyordu. Üstlerine bilgi vermemekle suçlandığında, gayri ciddi bir tavırla ufak mevzuları bildirmeyi hiç gerekli görmediği yanıtını verdi. Etienne bu kontrolden çıkmış beygiri dizginlemek için ne yapabilirdi?

İç karartıcı gerçek ise, Samori'ye karşı başlatılan savaşın sonunu getirmek zorunda olmalarıydı. Kan-kan'daki yeni Fransız garnizonu, ülkenin Sudan'daki itibarına zarar gelmesi riskinden ötürü geri çekilemez ya da terk edilemez konumdaydı. Her ne kadar Archinard'ın emre itaatsizliğinden müteessir de olsa, Senegal Valisi Lamothe'un görüşü bu şekildeydi. Archinard'ı kovmak dahi Etienne'in elinde değildi. Archinard karasu hummasına yakalanmış ve bir Sudan kahramanı olarak, harp malulü statüsüyle vatanına geri getirilmiş ve tahminen, artık bir general olan tantanacı eski amiri Desbordes'un tavsiyesi ile albay rütbesine yükseltilmişti. Etienne, en azından Archinard'ın halefi ve dostu Gustave Humbert'ın dizginlerine daha iyi hâkim olabileceğini düşünüyordu.

Bunun da boş bir umut olduğu anlaşıldı. Kumandan Humbert'ın Paris'e sert bir dürüstlükle çektiği rest, sonradan itiraf ettiğine göre Archinard'ı bile arkadaşının kariyeri adına 'korkudan titretmişti'. Sudan'ı ellerinde tutmanın maliyeti, tahminleri bile bir milyon frank'tan fazla aşmıştı. Siyasi bedeli daha da büyüktü. Etienne, Meclis'in onayı olmadan herhangi bir sefer düzenlemeyeceğine söz vermek zorunda bırakılmıştı. Fakat Etienne'in verdiği sözün hiçbir önemi yoktu. İpler, Humbert'ın elindeydi.

En kötüsü de, Humbert'ın Rue Royale'deki Koloni Bakanlığı'na karşı verdiği mücadelenin yarısını bile Samori'ye karşı veremiyor olmasıydı. Archinard, başlattığı savaşın zorluklarını çok fazla küçümsemişti. Humbert'ın ilerleyişi kısa süre içinde Kan-kan'ın güneyindeki ağaçlık vadilerin içinde durma noktasına gelmişti. Bu aksiliklerin Fransız itibarına olan etkisi, Vali'nin korktuğu kadar vardı. Segu, bir kez daha isyan bayraklarını astı.

Senegal'de ise sarıhumma ortalığı kasıp kavurmaktaydı. Geri çekilmek zorunda kalan Humbert öfke nöbetlerine girmiş, Vali'yi ve Etienne'i kendisini yüzüstü bırakmak ile suçlamıştı. Komutasını bırakıyordu: 'Kendimi felaketlere maruz bırakmak ve kepaze etmekle hata ettim... Kurtulduğum için şanslıydım... Makamımı ve hayatımı feda ederek buradan ayrılmalı, gerçeğin bilinmesini sağlamalıyım.'[10] Ardından, yaşanan felaketin asıl suçunu arkadaşı Archinard'a yüklemeye başladı; neden Ahmedü'yü yendikten sonra yaptığı fetihleri pekiştirmemişti? Bu konuda haklıydı. Ancak, Humbert'ın Samori'yi dize getirmekte başarısız olmasının bir başka sebebi daha vardı. Bu sebep, karşısındaki adamın tam bir dahi olmasıydı.

Kan-kan'ın güneyindeki topraklar, Milo nehri boyunca uzanan kırsal vadileri

[9] Etienne'den Senegal Valisi'ne, 14 Nisan 1891, Kanya-Forstner, *Conquest*, 185'ten alıntılanmıştır.
[10] Humbert'tan Senegal Valisi'ne, 10, 12 Nisan 1891, Kanya-Forstner, *Conquest*, 189'dan alıntılanmıştır.

ve yukarıdan bakan sarp dağları ile gerilla usulü savaş için idealdi. Denizden 400 kilometre uzaktaki bu yeşil ücralığı merkez edinen Samori, *trailleurs*'ü avlamaktaydı. Humbert'ın bu savaş yöntemi hakkındaki yorumlarını duysa koltukları kabarırdı: 'Samori'nin askerleri tıpkı Avrupalılar gibi savaşıyor... O kadar disiplinli olmasalar da, çok daha büyük bir kararlılıkla yapıyorlar bunu.'[11] Samori, hem saldırıda hem de savunmada büyük çaplı karşılaşmaların bedelinin çok yüksek olduğunu anlamıştı, çünkü Fransızların topları ve şarjörlü tüfekleri vardı.

1880'lerin ortasından beri Samori, savaşçılarına Sierre Leone'daki Freetown'da bulunan silah tüccarlarından, İngiliz devlet yetkililerinin müsamahası altında Gras marka tüfekler almaktaydı. Bunların maliyetini karşılamak için, dağ yollarından altın ve fildişi yüklü katırlar gönderiyordu. Ayrıca dolaylı yoldan köleler ile ödeme de yapıyordu: savaş esiri olan isyancılar ya da askerleri, doğu ovalarındaki vahşi kabileler ile at karşılığında takas ediyordu. Köyündeki demircilerin Gras marka mükerrer atışlı silahların çalışır kopyalarını üretebiliyor olmalarına rağmen, yeterli modern tüfek sayısına ulaşamıyordu. Adamlarını bu silahları Avrupalıların kullandığı gibi kullanmak konusunda eğitmeyi de başaramamıştı. Disiplinli olmalarına rağmen kendi savaşçıları, Avrupalıların eğittiği Afrikalıların aksine atışlarını koordine edemeyecek kadar - ya da attıklarını vuramayacak kadar - telaşlılardı. Bu dezavantaj, toplarının olmayışı ve asker sayısının azalması ile birleştiğinde Samori'yi gerilla taktiklerine odaklanmaya mecbur bırakıyordu.

En iyi zamanlarında Samori'nin ordusu, tümü çeşitli silahlara sahip en az 30,000 askerden oluşuyordu. Ancak bu sayı, 1887 yılındaki Sikasso kuşatması felaketinden, ve bunu izleyen isyanlardan önceydi. 1886'da Fransızlar ile yapılan anlaşma, Samori'ye yapılmış bir diplomatik darbe gibi görünüyordu. Hatta Gallieni, daha önce de bahsedildiği üzere, Samori'nin rakiplerinden biri olan Sikasso Fama'sı Tieba'yı gizlice silahlandırmıştı. Şehrine yapılan on sekiz aylık kuşatma sırasında Samori en iyi generallerini ve ordusunun en becerikli kısmını kaybetmişti. Anarşi bunun ardından imparatorluğunun büyük bir kısmına yayılmıştı. Yılmak bilmeyen Samori bu vilayetleri geri almış ve Freetown'a uzanan stratejik yolu tekrar kullanıma açmıştı. 1890 yılında tekrar pazara girip İngiliz tüfekleri almaya başlamıştı, Fransızlar ile yapacağı son mücadeleye hazırdı.

Samori'nin gözü, Gallieni ile imzaladığı anlaşma ile boyanmamıştı. Anlaşma ona yalnızca geçici bir rahatlık tanımıştı, çünkü Fransızların Sudan'ın ganimetlerini beyaz da siyahi de olsa hiçbir rakip emperyalist ile paylaşmaya niyetleri yoktu.

Archinard anlaşmayı bozup Kan-kan'ı Nisan 1891'in başlarında ele geçirdiğinde, Samori geri çekildi ve kuvvetlerini topladı. Humbert'ın birliği Milo vadisinden yukarı doğru ilerlerken, o da zaman kazanma amaçlı bir dizi saldırı düzenledi. Taktiksel açıdan, hiçbir Avrupalı komutanın gösteremeyeceği bir kıvraklık sergiliyordu. İlk başta çıkmaza girilmişti. Fransız birliği, dağların eteklerinde durmuştu. Humbert'ın erzakları tükenmeye başlayınca, Samori yakıp yıkma taktikleri benimsemişti ve söz konusu çıkmaz, bir geri çekilme harekâtına dönüşmüştü. Ancak şimdi Humbert vatanına çaresizlik dolu mektuplar yazarken bile, Samori savaşı kaybettiğinin farkındaydı.

[11] Humbert'tan Senegal Valisi'ne, 12 Ocak 1891, Kanya-Forstner, *Conquest*, 187'den alıntılanmıştır.

Humbert, geride Bisanduga ve Kérwané'de alelacele inşa edilmiş kalelerde konuşlanan ufak garnizonlar bırakmıştı. Buralara herhangi bir desteğin ulaşması aylar sürerdi. Fakat Samori'nin topları - ya da nişan almayı bilen askerleri - yoktu ve bu kırılgan garnizonları ortadan kaldırmak ona imkânsız geliyordu.

Şubat 1892'de, cesurca ama belki de pervasızca bir karar aldı. Tüm imparatorluğunu - Konya'nın yemyeşil korunaklı topraklarını, ticaret imparatorluğunun kalbini, Nijer'in güneyindeki kumlu ovalarla birlikte Fransızlara bırakacaktı. Halkını yanına alacak ve Fil Dişi Sahilleri'nin kuzeyindeki vahşi paganların arasında, rakiplerinin dokunmadığı bir yerde, yeni bir askeri imparatorluk kuracaktı.

* * *

Paris'e döndüğünde, Kumandan Humbert herkesi şaşkınlık içinde buldu. Sinir krizleriyle baş edemeyen Bakanlık, onun yerine Gallieni'yi getirmek istiyordu. Generaller itiraz ediyordu. Gallieni artık alenen Archinard'ı suçluyor, o da buna cevaben eski dostuna 'alçak herif'[12] diyordu. Her ikisi de genişleme yanlısı olan, Paris'teki generaller Brière ve Desbordes, Archinard'ın tarafını tutuyorlardı. Humbert'ın suçlamalarının haksız olduğunu kanıtlayabilmesi amacıyla, onun görevine Archinard getirildi.

Böylece bir kez daha, Koloni Bakanlığı Müsteşarı kendisini bu kontrolden çıkmış beygirin sırtına bağlanmış olarak bulmuş, Temsilciler Meclisi'ne herhangi bir ilerleme harekâtının yapılmasına izin vermeyeceğine dair teminat vermişti.

1892 yılının yaz mevsiminde Archinard Sudan'a döndükten sonra, Freycinet'nin hükümetinin miadı dolmuş ve Etienne, Rue Royale'dan kovulmuştu. Kendisinin talihsiz halefi, Emile Jamais, iyi niyetli ancak silik biriydi. Jamais, Archinard'ı Sudan'ın askeri idarecisi olarak atamış, ona sahada yeni seferlere öncülük etmeyi veya emrindeki komutanlara yeni operasyonlar düzenlemeye müsaade vermeyi yasaklamıştı. Archinard parmağını şıklattı. Kumandan Combes'u, Sierra Leone sınırlarının ötesinde bulunan Samori'nin ordusunun bir kısmının peşinden - İngiliz bölgesine gönderdiğinde, neredeyse diplomatik bir krize sebep oluyordu. Mart 1893'te bir başka birliği Nijer nehrinden 240 kilometre güneye gönderdi ve şahsen harekâtın başına geçti. Bahanesi Ahmedü'nün, kardeşi Münirü'yü tahtından indirip Masina Sultanı olmasıydı, fakat yine de Paris'e tokat etkisi yapmıştı. Archinard bunun ardından Segu'nun ötesindeki Masina şehirlerini - Cenne, Mopti ve Bandiagara - ele geçirdi ve Ahmedü nehirden güneydeki Timbuktu'ya ve daha da uzağa kaçmaktayken, Ahmedü'nün bir diğer kardeşi olan Aquibou'yu Sultan olarak atadı.

Muzaffer Commandant-Supérieur 1893 yılında Paris'e döndüğünde, Koloni Bakanlığı'nın karşılaması bir önceki dönüşünden de soğuktu. Jamais istifa etmişti. Pavillion de Flore'daki (Koloni Bakanlığı'nın Louvre'a bitişik yeni merkezi) yeni Müsteşar, genç kolonicilerin yükselen yıldızı ve sömürgecilik bütçesinin *rapporteur*'ü sıfatıyla Archinard'ın izinsiz düzenlenen harekatına karşı iflah olmaz bir eleştirmen olan Théophile Delcassé idi. Delcassé, Meclis'teki desteğini, Meclis'in her grubundan gelen, Komutan ile görülecek şahsi bir hesabı bulunan Etienne dâhil doksan sömürgeci

[12] Archinard'dan Humbert'a, 8 Mart 1890, Kanya-Forstner, *Conquest*, 199'dan alıntılanmıştır.

vekilden oluşan, yeni kurulmuş Groupe Coloniale de la Chambre'dan alıyordu. Hepsinin ortak görüşü, emperyalizmin fetih değil ticaret odaklı olduğu yönündeydi. Hiçbiri, Archinard hakkında ya da savunduğu şeyler hakkında olumlu düşünmüyordu. Meclis'in onadığı Sudan bütçesinin verdiği mesaj açıktı: 1891 yılında üç milyon sekiz doksan bin frank; 1892 yılında beş milyon iki yüz bin frank; 1893 yılında da sekiz milyon frank'a ulaştığı tahmin ediliyordu. Peki ordu bu gereksiz fetih uğraşlarıyla neyi başarmıştı? Ticaret hâlâ durağan konumdaydı. Çad'a ve ötesine uzanan muazzam doğu-batı ticaret güzergâhını kullanıma açmak adına hiçbir ilerleme kaydedilmemişti. Askeri fetihler, gerçek sömürgeci genişlemenin antiteziydi, sömürgeci genişleme doksan beş milimetrelik kuşatma toplarıyla değil diplomatik görevler ve ticari anlaşmalarla gerçekleştirilirdi.

Hayırseverlere göre işin en kötü tarafı (gerçi Fransız Meclisi'nde İngiliz hayırseverler lobisinin dengi olan bir grup yoktu) Archinard'ın, Afrika'daki idari usullerden fazlasıyla memnun olması ve dolayısıyla medenileştirme görevini alay konusu haline getirmesiydi. Yönetime getirdiği Aquibou gibi krallar, kendilerinden önce gelenler gibi köle ticareti ve benzeri ganimetler ile köşeyi dönüyorlardı. Archinard bu *razzia*'ları, yani köle yakalamak için yapılan yağmaları durdurmak adına kılını kımıldatmamıştı. Sömürgecilik taraftarı gazetelerin öncüsü olan *Le Siècle*, onu Sudan'ı bir 'köle pazarı'[13] olarak kullanmakla itham ediyordu. Bu yorum abartılı görünebilirdi - ancak Senegalliler'in *tirailleur* olmak için askere yazılmalarının en büyük sebebi yağmacılık yapma fırsatıydı. Savaş sonrasında, kadın tutsaklar onların arasında paylaştırılır ve cariye olarak ('*épouses libres*' hüsnütabiriyle) kullanılırlardı. Düşmanın köleleri, yalnızca hamal olarak kullanmak ya da zorla *tirailleur*lere katılmak için özgür bırakılırlardı. Genel olarak köle ticareti, Fransız kalelerinin gölgesi altında da tıpkı Ahmedü ve Samori'nin şehirlerinde büyüdüğü gibi büyümüştü. Getirisi diğer tüm işlerden daha büyüktü ve Archinard, adet gereği yüzde on vergi almak kaydıyla buna göz yumuyordu.

Çoğu vekilin orduya karşı hissettiği tiksinti, Delcassé'ye saldıracak cesareti vermişti. Kasım 1893'te Archinard'ı herhangi bir uyarı olmaksızın görevden aldı ve sivil bir Sudan Valisi atadı. 'Fetih çağı katiyen sona ermiştir,'[14] diyordu. Ancak birkaç hafta sonra, zaptolunmaz deniz piyadeleri göz-lerini Timbuktu'ya dikmiş halde harekete geçmişler, şehir 1893 yılı bitmeden ele geçirilmişti.

Ancak bunlar gelecekte gerçekleşiyordu. Şimdilik biz üç yıl öncesine, Cecil Rhodes'un öncü kıtası ile, işgal etmek suretiyle kendi ismini vereceği bölgede muazzam yeni bir imparatorluk kurmak için Motlousi nehrini hızla aştığı 27 Haziran 1890 gününe döneceğiz.

Le Siècle, 20 May, 21 Temmuz 1891.
Delcassé'den Başkan'a, 21 Kasım 1893. Kanya-Forstner, *Conquest*, 211'den alıntılanmıştır.

21. BÖLÜM

YENİ BİR RAND?

Mashonaland ve Matabeleland (Rodezya), Cape Koloni, Transvaal ve İngiltere
27 Haziran 1890 - Aralık 1892 ve öncesi

'Berlin'de Afrika'nın haritasının çıkarılmasından usandım artık;
işgal yok, ilerleme yok... Güney Afrika Meselesinin özü,
Cape Koloni'nin Zambesi'ye genişletilmesinde yatıyor.'
Cecil Rhodes, Cape Meclisi'nde, 1888

Büyük Göç'ün Boerli öncüleri olan voortrekkers, ayaklarından Cape Koloni'nin toprağını sileli elli yıl olmuştu. Branda kaplı kağnılarının arkasından gelen sığırları, koyunları ve Afrikalı hizmetkârları ile Orange ve Vaal nehirlerinin akıntılarını aşarak, kuzeydeki 'bomboş' bozkırlarda bir imparatorluk kurmaya gitmişlerdi. 27 Haziran 1890 günü, İngiliz usulü bir Büyük Göç aracılığıyla Boerleri kendi silahlarıyla vurmanın - Cape Koloni'den dışarı doğru, Boer cumhuriyetlerini pas geçen bir adım atıp Matabeleland'in ötesindeki Mashonaland'e girmenin zamanı gelmişti. Rhodes işte tam burada, Limpopo ve Zambezi arasındaki, Transvaal'in 480 kilometre kuzeyinde yer alan 'nispeten boş' bölgede, öncüleri aracılığıyla kendi krallığı olan 'Rodezya'yı kuracaktı.

Bu iki yolculuğu kıyaslamak saçma görünebilirdi. Elma ile armudu kıyaslamak gibi olurdu. Pek tabii her ikisinde de, kurak mevsimde Güney Afrika'da düzenlenen her yolculuğun yaşattığı türden zorluklar mevcuttu: her yeri kaplayan toz toprak, en öndeki kapalı kağnının önünden ilerleyen Afrikalı *voorloper*lardan tutun da en arkadan gelenlere kadar herkesin etrafını sarıyordu; kağnıların yaysız tekerleklerine takılı lastiklerin sürekli bozkır yollarına vurup sürtünürken çıkardıkları ses ve taşlı nehir yataklarına takılıp kalmalarına kadar her şey vardı. Fakat Boerler, sınırı bayrakları bile olmayan kanunsuzlar olarak geçmişler, İngiliz yetkililerini kendilerini durdurmaya kışkırtmışlardı. Buna karşı Cecil Rhodes'un öncüleri, henı Cape hükümetine hem de imparatorluk hükümetine ait iki İngiliz bayrağı taşıyorlardı. Rhodes'un şirketine verilen kraliyet fermanı ile görevleri onaylanmış, ve Londra da telgraf ile başlama işaretini vermişti.

Boerler, kuş sürüleri gibi aileleriyle birlikte göç etmişler, her aile ve klan farklı liderlere biat etmişti. Rhodes'un öncülerinin arasında tek bir kadın bile yoktu. Tek bir

toplu işgal gücü halindeki, Britanya'da birleştirilip masrafları Rhodes'un yeni Ferman Şirketi tarafından karşılanan, askeri disiplin ile donatılmış bir mızraktı bu.

En azından teoride böyleydi. Ancak Rhodes şahsen Bechuanaland sınırındaki Motlousi'de konuşlanan birliğe katılmamıştı. Cape'teki bir siyasi kriz yüzünden - bu krizin sonucu olarak Başbakanlık görevine gelmişti - 320 kilometre daha güneyde bulunan Kimberley'de yer alan, maddi ve siyasi gücünün odak noktası De Beers'ta kalmaya zorlanmıştı. Yerinde duramayışı yaptığı işlerin hepsine yansımış da olsa, aceleyle yapılması gereken daha çok iş vardı ve birçok mevzu da şansa kalmıştı.

Motloutsi'deki birlik, askeri standartlar göz önünde bulundurulduğunda tuhaf biçimde derme çatmaydı. 200 acemi er, trenle Kimberley'e gelmiş ve ardından Bechuanaland mandasının ağarmış, kurak bir ucunda bulunan bu toz toprak içindeki kampa getirilmişlerdi. Çiftçi ve madenci olmak isteyen, yeni tüfekler, kahverengi fitilli kadife pantolonlar ve 'kazıcı' şapkalarıyla donanmış genç adamlardı bunlar. Onlara eşlik etmek için, yeni kurulan Ferman Şirketi'nin (İngiliz Güney Afrika Şirketi) polis gücünden 500 adam, buhar gücüyle çalışan bir deniz projektörü; ve yolu açmak için orada bulunan 350 kişilik Ngwato işçisine ek olarak 117 öküz kağnısını çeken 2000 öküz ve ayak işlerini halledecek yüzlerce Afrikalı daha bulunuyordu. Öncüler, sözde yeni bir tür elitliği temsil ediyorlardı. Rhodes, Capeli genç maceraperest Frank Johnson'a bu seferi organize etmesi ve Nuh'un gemisine hayvanları seçerken davrandığı kadar dikkatli bir şekilde Cape'ten 200 öncü seçmesi için 87000 sterlin teklif etmişti. Cape siyaseti kaynaklı sebeplerden ötürü, öncü birliğinde hem Afrikanerler hem de

İngilizler bulunmalıydı. Aslında bu birlikte her türden insan mevcuttu: yalnızca çiftçiler değil, aynı zamanda doktorlar, mühendisler, kriket oyuncuları, vaizler, kasaplar, fırıncılar, işsiz madenciler, asker kaçakları ve hatta bir Cizvit papazı vardı. Yerleşimci olarak da, savaşçı olarak da olsa doğru adamları seçmenin yolu bu olamazdı.

Bir o kadar tuhaf olan şey de Rhodes'un seçtiği liderlerdi. Bir askeri gücü, düşmanlarla dolu, keşfedilmemiş topraklardan geçirmek, en üst seviye liderlik ve kat'i bir emir komuta zinciri gerektirirdi. Rhodes'un bu iş için seçtiği kişilerin görevleri birbirlerini ekarte edecek şekilde olunca, ortalık iyice karışmıştı.

Aralarında, birliğe komuta etmek üzere Cape Hükümeti tarafından seçilen, 6. Süvari Muhafiz Alayı'nda görevli bir muvazzaf İngiliz subayı olan Yarbay E. G. Pennefather da bulunuyordu. Ancak Pennefather ile, herhangi bir büyük gecikme yaşanırsa iflas edeceği kesin olan yirmi üç yaşındaki üstlenici Frank Johnson arasında doğal olarak bir çıkar uyuşmazlığı mevcuttu. Bir de, Rhodes'un tarafından gönderilen ve onun De Beers idarecisi sıfatına istinaden avukatlığını yapan, Kimberleyli genç ve telaşlı doktor Leander Starr Jameson - ya da Basın'ın ona taktığı isim ile Dr. Jim - vardı. Son önemli isim de halk kahramanına dönüşen, son çok satan kitabı *Bir Avcının Afrika Gezileri*[1] ile Britanya ve Amerika'da efsane olan güçlü ve sessiz meşhur avcı Frederick Selous idi. Seferi kuvvetlere yol gösterecek olan kişi Selous'tu - tabii yolu bulabilirse. Matabeleland'in sınırından ve Kral Lobengula'nın Ndebele savaşçılarının burunlarının dibinden geçerek Mashonaland'e yönelen eski bir av güzergâhından arabalarını geçirmek için yol açmaları gerekiyordu. Selous, bu güzergâhı kimseyle tartışmayı kabul etmiyordu. Eğer her şey yolunda giderse, yağmurlar başlamadan Matabeleland'i geçip kuzeydoğudaki Hampden Dağı'na kadar ilerlemiş olurlardı.

24 Haziran günü birlik Motloutsi'de konuşlanmışken, Cape'in ileri gelenlerinden Tümgeneral Paul Methuen onlara bir yetkinlik sertifikası takdim etti. Rhodes tarafından ayarlanan bu resmi İmparatorluk inayeti, fiyakanın son noktasıydı. Eğer subayların güzergâh konusunda şüpheleri vardıysa, generalin teftişi söz konusu şüpheleri gidermekte pek yardımcı olmuş olamazdı:

> Lord Methuen: Beyler, haritalarınız var mı?
> Subaylar: Evet efendim.
> Lord Methuen: Peki ya kalemleriniz?
> Subaylar: Evet efendim.
> Lord Methuen: Pekâlâ beyler, varış noktanız Hampden Dağı'dır. Siboutsi adındaki bir yere gideceksiniz. Siboutsi'nin bir insan mı yoksa bir dağ mı olduğunu bilmiyorum. Anladığım kadarıyla Bay Selous'un fikri Siboutsi'nin bir insan olduğu yönündeymiş; ancak şimdilik bunu bir kenara bırakıyoruz. Ardından Hampden Dağı'na varacaksınız. Bay Selous'a göre Hampden Dağı'nın konumu fazladan 16 kilometre batıda gösterilmiş. Bunu düzeltseniz iyi edersiniz: fakat aslında bir düşündüm de, düzeltmeseniz daha iyi. Çünkü bu sefer de fazladan 16 kilometre doğuda gösterirsiniz. Güzel sabahlarınız olsun, beyler.[2]

Ç.N. Eserin orijinal adı: *A Hunter's Wanderings in Africa*
Colvin, Life of Jameson, 1, 140.

27 Haziran günü Motloutsi'yi dörtnala geçen ve etraflarını duman gibi saran toz bulutlarının içinde gözden kaybolan 200 öncünün amaçları neydi peki? Kimilerine göre Güney Afrika'nın en önde gelen kolonicisi, Heykel[3] lakaplı Cecil Rhodes tarafından organize edilen bir maceranın parçası olmak yeterli sebepti. Diğerleri ise şüphesiz ki, Hampden Dağı'na giden yolu açmaları karşılığında her bir öncüye yaklaşık 12,000 dekarlık çiftlik verme sözüne kanmışlardı. (Hali hazırda bu topraklarda ikamet eden, Lobengula ve Ndebele'nin vasal olarak kabul ettikleri Shonalardan bahseden yoktu.)

Fakat en büyük sebep kesinlikle altındı - her bir öncüye karşılıksız on beş altın arazisi verilecekti. Mashonaland'in İncil'de bahsedilen Ophir toprakları olduğuna inanılıyordu. Bu bölgede, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Mozambik'in kıyı kesimlerine yerleşen Portekizliler ile altın üzerinden ticaret yapan Monomatapa krallarının zamanında kullanılan altın madenleri mevcuttu. Bilinmeyen sebeplerden ötürü, bu gizemli Afrika krallığı çökmüştü. Artık Monomatapa'da, rastgele serpiştirilmiş gibi görünen Zimbabweler denilen görkemli harabeler ve terk edilmiş altın madenlerinden çıkan altın içerikli kuvars dışında hiçbir şey kalmamıştı. 1867 yılında bu kuvars yatakları, eskiden okul müdürü olan Alman kâşif Carl Mauch tarafından keşfedilmiş ve şaşırtıcı derecede zengin oldukları bildirilmişti. Ferman Şirketi'nin Zambezya (yakında Rodezya adını alacaktı) yeni kolonisine güç verecek olan şey altındı, tıpkı 1886 yılında Rand keşfedildiğinden beri Transvaal'in ekonomik ve siyasi gücünü değişime uğrattığı gibi. Rhodes'un son dört yıldır yaptığı tüm o dalavereli hamlelerin ardında yatan sebep, yeni bir Rand'e sahip olmaya odaklı, Afrika güneşi kadar büyüleyici, yaratıcı ve yok edici olan bu basit fikirdi.

1886 yılında, Rand'den gelen altın kümelerinin ilk örnekleri at arabasıyla Kimberley'e ilk getirildiğinde, Rhodes'un çılgınca bir yükselişte olan kariyeri, zirve noktasına ulaşmak üzere gibi görünmekteydi. Kimberley'deki dört ana elmas şirketinden biri olan De Beers'ın yöneticisi ve en büyük hissedarlarından biri olarak, dünyaya gerçekleşmesi imkânsız görünen planını açıklamıştı: De Beers için - ve kendisi için - tüm elmas endüstrisi üzerinde tekel kuracaktı.

Cecil Rhodes hali hazırda Kimberley'de, çocukça güç hayalleri ve iş yapmak konusunda genç yaşta gelişen uzmanlığını birleştirmesi ile meşhurdu. Oraya 1871 yılında, Cape'in uyuşuk tarım topluluklarını endüstriyel finansın ve *Realpolitik*'in olduğu dünyaya taşıyan elmas hücumunun ilk yılında varmıştı. O zamanlar Rhodes utangaç, ağırbaşlı, hassas görünümlü, sarışın, on sekiz yaşında fasulye sırığı gibi bir çocuktu, Hertfordshireli mütevazı fakat varlıklı bir papazın üçüncü oğluydu.

Geçirdiği bir hastalık sonrasında, ağabeyi Herbert ile birlikte sessiz sakin bir şekilde iyileşmek üzere güney Afrika'ya gelmişti. Ancak anlaşılmıştı ki, Herbert çok yakında dünyanın en zengin çukuru olarak ünlenecek olan Colesberg Kopje'de bir elmas madeni almışsa da; iş yapmayı kaldıracak bünyesi yoktu. Mecnuna dönmüş halde dolaşmaya devam etti ve sekiz yıl sonra Nyasaland'deki kulübesi patlayan bir rom fıçısından ötürü alevler içinde kaldığında hayatını kaybetti. Madencilerin tıpkı Amerika'nın batısındaki kadar sert ve vahşi oldukları Kimberley'deki maden kampı

[3] Ç.N. Burada dünyanın yedi harikasından biri olan Rodos Heykeli'ne göndermede yapılmıştır.

üzerinde hâkimiyet kuran kişi, görünüşe göre ırsi olan bir kalp rahatsızlığından mütemadiyen muzdarip olmasına rağmen, Cecil olmuştu.

Genç Cecil böyle adamların hakkından gelmeyi nasıl başarmıştı? Bozkırın tozuna bulanıp kırmızıya dönmüş kriket gömleğiyle çok saf ve savunmasız görünürdü, bacaklarını birbirine dolayıp saatlerce bir kovanın üzerinde oturur, madenin derinliklerine doğru dalıp giderdi. İşine geldiği zaman ağzı iyi laf yapardı, etrafına dost çekmeyi ve düşmanlarını 'köşeye sıkıştırmayı' (kendi yakıştırmasıydı bu) iyi bilmesi onu bir tür dahi kılıyordu. Ancak Cecil Rhodes'u gerçekten şahsına münhasır kılan, karizmasının kaynağı olan şey, iş hayatı ve siyasette ona fazlasıyla avantaj sağlayan bu yetenekleri uygulama şeklinden ibaret değildi. 'Büyük fikirler'[4] dediği şeyler ile duyduğu gurur, ulvi başarılara ulaşmak için doğmuş olduğu düşüncesi, yüce ideallere hizmet etme anlayışıydı onu özel kılan. Ne kadar abartılı ya da çelişik görünürlerse görünsünler - bir defasında 'emperyal etkene'[5] dudak büken bir Boer yanlısı iken bir başka zaman tüm dünyayı Anglo-Sakson ırkına boyun eğdirme planları yapmıştı - Güney Afrika'nın liderliğe ihtiyacı vardı ve birçok insan kaderin onlara Rhodes'u bahşettiğini düşünmeye başlamıştı.

Rhodes'un, bir maden kolonisi toplumunda karşılaşılması pek tuhaf olan çocukça güç hayallerinin kaynağı, Kiberley'deki kariyerini ilerletmekle meşgul olmasından ötürü aralıklarla dondurarak sekiz seneye çıkardığı, Oxford'da bulunan Oriel College'daki lisans eğitimiydi. Pek bir yeteneksiz olduğu Latince ve Antik Tarih alanlarında diploma almak konusunda iyice ayak sürümüştü. Yokluğu sırasında madendeki işleri yürüten Kimberley'deki iş ortaklarına gönderdiği mektuplarda, 76 santimetrelik derinliğe 19,000 litre su pompalamanın maliyeti, madenler için hangi tür buz makinesinin en uygun olduğu gibi ciddi fakat tutarsız öğütler ile üniversite hocalarıyla girdiği 'muazzam çatışmalar'[6] ve Epsom yarışlarına giderken neredeyse yakayı ele vermiş olması gibi konular birbirine girerdi.

Şüphesiz ki, ismini ölümsüzleştiren kendisinden sonraki nesillerin denizaşırı âlimlerinin aksine, Rhodes çalışarak hocalarını etkilemekle değil daha sıkı bir polo oyuncusu olarak ve Drag takımıyla birlikte tazı peşinde at koşturarak öğrenci arkadaşlarını etkilemekle ilgileniyordu. Yine de biyografisini yazanlardan hiçbiri bu ikili hayata neden ihtiyaç duyduğunu - neden boşa harcadığı her bir dakikası Güney Afrika'da milyonlara mal olan bir adamın Oxford'da pinekliediğini - tam olarak açıklamamıştır. Rhodes'un bazı açılardan hiç olgunlaşmadığı söylenebilir. 1870'lerin Oxford'ının, ne kadar beyhude görünürse görünsün, onda izini bırakmış ve kısmen karmaşık olan kader algısını güçlendirmişti. Kendisi, yeni bir Midas olacaktı. Gücünü kullanarak dünyayı değiştirecekti. Fakat aklında tam olarak ne vardı?

Kelime-i şahadet getirip, Son Arzu ve Vasiyet belgesini 1877'de hazırlattığında, onu yakından tanıyan birkaç kişi, Rhodes'un en büyük fikirlerinin gülünçlüğünü fark etmişti. Servetini elmas madenlerindeki başsavcı Sidney Shippard'a ve Kolonilerden Sorumlu

---

[4] Rhodes'dan Beit'a, Ağustos 1895, E. Longford, *Jameson Raid*.
Flint, *Rhodes*, 52-4.
Colvin, 1, 50.

Devlet Bakanı Lord Carnarvon'a bırakacak, onlar da bu işe kendilerini adamış fanatiklerden oluşan, Cizvitlerin sistemine dayanan bir 'Gizli Örgüt' kuracaklardı. Bu Gizli Örgüt'ün amacı 'İngiliz hükümdarlığının tüm dünya çapındaki uzantısı olmak, Birleşik Krallık'tan yapılan tehcir sistemini mükemmelleştirmek... özellikle Afrika kıtasının tamamını, Kutsal Topraklar'ı, Fırat'ın vadisini, Kıbrıs ve Girit adalarını, Güney Amerika'nın tümünü işgal etmek... Birleşik Devletler'i geri alıp Britanya İmparatorluğu'nun elzem bir parçası haline getirmek... ve son olarak savaşlara daimi olarak son verecek ve insanlığın en büyük çıkarlarını savunacak kadar büyük bir güç kurmak'[7] olacaktı.

Neyse ki bu emperyalist fantezinin, kendi ölümünden sonrasına kadar halka açılmaması Rhodes'un siyasi ününü korumuştu. Güney Afrika'daki siyasi ünü hiçbir saçmalığa tahammül etmeyen, Afrikaner Birliği'ni köşeye sıkıştırıp İngilizler ile uzlaştırabilen, kendi deyimiyle 'Büyükanne'ye'[8], yani anavatan hükümetine rest çekebilen bir kolonici olmasına dayanıyordu. Bu emperyalizm karşıtlığı göz boyama ya da bir taktikten ibaret değildi. Rhodes 1880'lerde yaptığı siyasi konuşmalar, Cape'in siyasi gerçekliği konusunda, her şeyin bağlı olduğu Kimberley'nin elmas pazarı konusunda olduğu kadar tutarlı olduğunu gösteriyordu.

Cape Koloni'de yaşamanın iki kaçınılmaz gerçeği vardı. Bunlardan ilki, beyaz nüfusun çoğunun Afrikaner olması ve seksen yıllık Britanya hükmünün onlara İngiliz bayrağına karşı duygusal bir sadakat hissi vermemiş olmasıydı. Ancak İngiliz bağlantısının onlara aç kurtluk yapan diğer Güçler'e karşı sağladığı korumanın işe yararlığının farkındalardı. Diğer gerçek ise geriye kalan azınlığın köken olarak İngiliz olmaları, bayrağa karşı duygusal bağlarının bulunması ve bunu 1872'de kendilerini yönetme hakkının tanınmasından beri duydukları, kuvvetli koloni milliyetçiliği hissiyle bağdaştırmalarıydı. Afrikanerlerin bağımsızlık tutkusunu ve de Downing Caddesi'in yaptığı en ufak müdahaleye karşı duyulan içerleme hissini paylaşıyorlardı, özellikle de Downing Caddesi Afrikalıların haklarını savunmaya kalkarsa. Bu yüzden Rhodes'un uzun vadedeki amacı, Büyükanne'nin - ve de Afrikalıların - pahasına da olsa Cape'in iki beyaz topluluğunu birleştirmekti.

Rhodes daha da ileriye gitti. 1880'lerin sonuna gelindiğinde çoktan, Güney Afrika'da kendilerini yöneten iki devletin nihai birliğine delalet eden iki şey ortaya çıkmıştı. Bunlar ortak bir yerel politikaya (yani siyahi işçilere ve beyazların üstünlüğüne) ve ortak bir demiryolu-gümrük politikasına (yani Cape'in o kârlı Transvaal pazarından zorla çıkarılmasını önlemeye) duyulan ihtiyaçtı. Rhodes, seçmenlere Cape'in bu yeni hakimiyet alanı kapsamında baskın devletin Cape olacağının, ve söz konusu hakimiyetin doğal olarak İngiliz bayrağı altında olacağının sözünü veriyordu. Fakat Rand'deki altının keşfi ile birlikte Transvaal'in lehine değişen güç değesine rağen, Cape tekrar liderlik koltuğuna oturabilir miydi? İşte Rhodes bu noktada 'anahtarım' dediği şeyi - Limpopo'nun kuzeyindeki El Dorado'yu sunuyordu.

Cape'in dikkatini kuzeye vermesini sağlayışı, Kimberley yakınındaki Barkly West

[7] Lockhart ve Wodehouse, *Rhodes*, 69-70.

[8] Schreuder, *Scramble*, 172'de Rhodes'u alıntılamıştır. (Bkz. Orijinalinde: 'Grand Mamma' olarak yazılmıştır.)

adına Cape Parlamentosu'na üye olduktan hemen sonrasına tekabül ediyordu. Çocuk gibi durmadan kımıldayan, tuhaf derecede pespaye giyinen ve tiz kahkahalı gülme krizlerine girme alışkanlığı olan, kötü bir konuşmacıydı. Ancak yavaş yavaş, sıra dışı iradeye sahip biri olarak isim yapmıştı.

Rhodes'un atılmasında ısrar ettiği ilk adım, Bechuanaland'i Cape adına almaktı. Bu bölge, Cape'teki elmas arazilerinden kuzeye doğru, Özgür Devlet ve Transvaal'in batı sınırları boyunca uzanan bir koridordu. Büyük misyonerler Moffat ve Livingstone, Bechualand üzerinden kuzeye doğru Orta Afrika'ya ilerlemişlerdi ve eğer Cape zamanla Matabeleland, Mashonaland ve ötesindeki zengin, serin platoya doğru genişleyecekse, yabanın orta yerindeki bu Misyoner Yolu'na sahip olmak şarttı. Rhodes, bu stratejik tahakkümü, Cape Meclisi'nde 16 Ağustos 1883 günü sundu:

> Bu Koloni'nin tüm geleceği, elinizdeki sorunla ilgilenme biçiminize bağlıdır. Bana göre bu Bechuanaland bölgesi, bu ülkenin ticareti için bir Süveyş Kanalı'dır, iç bölgelere ulaşım yoludur. Cevaplamamız gereken soru şudur: Koloni şu anki sınırlarına mahkûm mu kalacaktır, yoksa Güney Afrika'daki baskın Devlet olup medeniyetini iç bölgeye mi yayacaktır?[9]

Cape Başbakanı Thomas Scanlen'ın bu yayılmacı politika ile ilgilenmemesi, Rhodes'u hüsrana uğratmıştı. Behuanaland çoğunlukla çölden oluşan, sürekli çatışma halindeki yerel kabile şeflerinin bulunduğu, gözden çıkarılabilir bir yerdi. Transvaal'in burayı almasını önlemek için kılını kımıldatmayacaktı. Hali hazırda Cape'in Hazine Bakanlığı, Basutoland ile yakın zamanda yapılan savaştan ve 14 milyon sterlinlik bir demiryolu borcundan ötürü eli kolu bağlı bir vaziyetteydi. Sınırlarını genişletmeye harcayacak tek kuruşu dahi yoktu. Transvaalli çapulcular çoktan Bechuanaland'e doğru ilerlemekteydiler. Zaman içinde, Goshen ve Stellaland adındaki gayri resmi 'cumhuriyetler', Transvaal tarafından yutulacaktı. Umutsuzluğa kapılan Rhodes, gözlerini Londra'ya çevirdi.

Büyükanne hususunda vesvese içindeydi. Bir kere, Transvaal'in yayılmacı politikasına sıcak bakan Capeli Afrikanerleri huylandırırdı. Bir diğer nokta ise, Boerli çapulcuların aldığı topraklar konusunda misyoner lobisi itiraz ederdi. Rhodes, Afrika topraklarını Boer de İngiliz de olsa Avrupalılar tarafından çalınmaktan kurtarmak ile ilgilenmiyordu. Israrcı olduğu nokta, yeni yerleşimcilerin Cape Bayrağı'nı tanımalarıydı. Gladstone'un yumuşak başlı Koloni Bakanı Lord Derby, Rhodes'un maruzatını tıpkı Scanlen gibi duymazlıktan geliyordu. Liberaller, Mecuba olayından beri hala yaralarını sarmaktaydılar ve yayılmacı politika içeren her şeyden sanki şeytanın oyunuymuş gibi kaçıyorlardı.

Fakat bir sonraki yıl, yani 1884, Gladstone hükümetinin büyük cephe değiştirme hamlesinin yılıydı. Rhodes çoktan mevzuyu Cape'teki İngiliz Yüksek Temsilcisi Sör Hercules Robinson'a çıtlatmıştı. Mecuba'dan ve Carnarvon'ın federasyon planı-

[9] Vindex, *Rhodes*, 16 Ağustos 1883, 62.

nın başarısız olmasından beri, Güney Afrika'daki İngiliz üstünlüğü, Cape'in baskın olmasına bağlıydı. Şimdi ise bu baskınlık, Transvaal'in genişleme yanlısı amaçlarından ötürü tehlike altındaydı. Robinson tarafından ince rötuşları yapılan Rhodes'un argümanları, Koloni Bakanlığı'ndaki yüksek rütbeliler tarafından ciddiye alınmaya başlanmıştı. Londra, Bechuanaland'in alınması için Cape'e yardımcı olacaktı, bunu Capeli Afrikanerleri gücendirmeden Transvaal'in burnunun dibinde yapmak zorluk teşkil edecek olsa bile.

Neyse ki, Kruger ve diğer Transvaal temsilcileri Şubat 1884'te Londra'ya yelken açtıklarında, uzlaşma havasındalardı. Mecuba olayından sonra barışı sağlayan Pretoria Antlaşması'nı tekrar görüşmeye gelmişlerdi. Yeni yapılan Londra Antlaşması kapsamında, Kruger iç işlerinin yönetiminde neredeyse tamamen bağımsızlık elde etti. Lord Derby, Transvaal'deki Afrikalıların korunması yönünde İngilizlerin verdiği sözden dönmeyi ve ucu onlara dokunan mevzuata karşı imparatorluğun vetosunu geri çekmeyi kabul etti. Bu aşamada Derby, Bechuanaland'i *hariç bırakan* bir batı sınırını kabul etmeye ikna etti. Yardımseverlerin içini rahatlatmak adına Londra, meşhur bir misyoner olan John Mackenzie'yi, Bechuanaland'in Cape'e devredilmesinin hazırlıklarını gerçekleştirmek adına gayri resmi cumhuriyetlerdeki sorunları çözecek bir pozisyona atadı.

Ağustos 1884'te Mackenzie, Afrikalılara karşı gereğinden fazla nazik olduğu gerekçesiyle görevden alındı. Rhodes ise, dostu olan Yüksek Temsilci tarafından onun yerine atandı. Yerlilerden aldıkları toprakların tapularını resmileştirme sözü vererek Boer çapulcularını dize getirdi. Ancak bu teklif bile Goshenli Boerlerin kalplerini fethetmeye yetmedi. Görünüşe bakılırsa arkalarında Kruger vardı; Goshen'i Transvaal adına ilhak ederek Rhodes'u sırtından vurmuştu.

Stratejik haritadaki sıra dışı değişim söz konusu olmasa, Gladstone hükümeti neredeyse kesin bir şekilde Kruger'ın *fait accompli*'sine karşı teslim olmuş olurlardı. Ancak Ağustos 1884'te Bismarck herkesi şaşırtarak Angra Pequena'ya atıldı. Artık Rhodes'un argümanlarının önünde durmak mümkün değildi. Cape'in kuzeybatı sınırında yeni bir Alman kolonisi vardı. Eğer Transvaal'in Bechuanaland'i almasına müsaade edilirse, Almanya ile birleşerek İngiliz üstünlüğünü alt edebilirlerdi. Dolayısıyla, daha önce gördüğümüz gibi, Gladstone'un Kabinesi Kruger'a karşı çıkacak cesareti toplayabildi.

Sör Charles Warren'ı, bir askeri birlik ile kanun ve nizamı korumak amacıyla gönderdiler. Warren'ın müdahalesi imparatorluk hükümetine bir buçuk milyon sterline mal olmuştu ve endişelenmeleri gereken son şeyin Transvaal Boerleri olduğunu fark etmişlerdi. Warren, Afrikalıları saldırgan beyaz komşularından kurtarmaya çalıştıysa da, Rhodes'un, Bechuanaland'in direkt hakimiyetini Büyükanne'ye - ve Warren'ın desteklediği misyoner lobisine - kaptırmaya niyeti yoktu. Orası Cape'e ait olmalıydı; ve eğer çapulcular İngiliz bayrağını kabullenirlerse, aldıkları toprakları ellerinde tutmalarına müsaade edilmeliydi. Warren'ın hayatını zindan etmeye başladı, Afrikaner seçmenleri gibi şiddetle 'emperyal faktörü' kınıyordu. Boer destekçisi değildi; yalnızca gerçekçi biriydi. Boer cumhuriyetlerinin genişlemesini kontrol altında tutmanın tek

yolu, 'etraflarını Cape Colonisi ile sarmaktan'[10] - diğer bir deyişle, Cape emperyalizminden geçiyordu. Büyük şehirli tipler asla bunun altından kalkamazlardı.

Gladstone hükümeti iki arada bir deredeydi. Rhodes, Warren'ın çomak soktuğu arı kovanını suistimal etmişti. Liberaller gerçekten de, denizle bağlantısı kesilen ve kendisini çekip çeviremeyecek kadar fakir kalacak, yeni ve büyük bir koloninin var olması düşüncesinden ötürü şoktalardı. Fakat Westminster'daki misyoner lobisinin sesi bastırılamıyordu. 1885 yılında uzlaşmaya varıldı. Ngwato'lu Kral Khama'ya ait olan Kuzey Bechuanaland toprakları, Khama ile yapılan anlaşma doğrultusunda manda yapılarak, hem Transvaal'in hem de Cape'in elinden kurtarıldı. Gayri resmi cumhuriyetlerin de içinde bulunduğu Güney Bechuanaland, zamanla Cape tarafından yutulacak bir şekilde Kraliyet Kolonisi haline getirildi. (Bağımsız Botswanalı Tswana'nın aksine, Bophutatswanalı Tswana'nın talihsiz soydaşları, hala bunun bedelini ödemektedirler.)

Her şey göz önünde bulundurulduğunda, kazanan Rhodes olmuştu. En azından kuzeyde bir imparatorluk kurma yolundaki ilk büyük adımını atmıştı. Kendi cebinden hiçbir masrafta bulunmadan, Transvaal ve Kalahari çölü arasındaki 'Süveyş Kanalı'nı elde etmiş ve kuzeye giden yolu kurtarmıştı. Ancak bundan çok daha pahalıya patlayacak olan, Mashonaland'deki gizemli El Dorado'ya giden ikinci adımı kim finanse edecekti?

1886 yılında takdiri ilahi gerçekleşmiş gibi görünüyordu ve Rhodes, tıpkı Midas gibi, her şeyi altına - daha doğrusu elmasa - dönüştürürken buldu.

1886 ile 1890 arasındaki bu yıllar, Rhodes'un hayret verici hayatının en hayret verici yıllarıydı. Sanki kendisine sihirli bir şekilde aynı anda dört farklı kariyeri ilerletme gücü verilmişti ve tüm bu kariyerlere ne olduysa o dört yıl içinde olmuştu. Kimberley'de Yüce Birleştirici idi, elmas madenlerinin Bismarck'ıydı. Johannesburg'de, Rand'deki altın madenlerine karşı, altın arayıcıların ve Rand lordlarının öncüsüydü. Cape'te ise, Cape Kolonisi'nin muhterem Başbakanı idi, hem Afrikanerler hem de İngilizce konuşan topluluğun güvenine sahipti. Limpopo çapında kolonici emperyalistlerin yeni neslini temsil ediyor, Boerler, Almanlar ve Portekizler gibi tüm rakiplerini oyuna getirerek Mashonaland'e ve kuzeye doğru ilerliyordu.

Pek tabii çağdaşlarını büyük etki altında bırakan ve şimdi bakıldığında kısmen yüzeysel görünen Rhodes'un bu şahsi büyüsü, yardımcılarının çoğunlukla dışarıdan görülmeyen yardımına dayanıyordu. Bu yardımcılar arasında tartışmasız en önemlisi, Yahudi kökenli bir Hamburglu iş adamının oğlu olan, Lüteriyen doğma, sermayedar ve dahi seviyedeki elmas uzmanı Alfred Beit idi. Rhodes'a kıyasla hem karakter hem de görünüş açısından daha farklı birini hayal etmek mümkün değildi. Büyük çenesi, gaga burnu, geniş alnı ile Rhodes bir Roma imparatoru gibi görünüyordu. Beit ise bir cüce kadar ufak ve toparlaktı. Ayrıca fazlasıyla utangaçtı ve şöhretten tıpkı bir yarasanın gün ışığından kaçması gibi kaçıyordu. Ancak Rhodes'un 'büyük fikirler' konusunda söylediklerinden büyülenmişti ve elmas madenlerini birleştirme konusunda ortak bir hayalleri olduğunu fark etti. Beit'in iktisadi yetenekleri olmasa, Rhodes'un o iddialı konuşmaları saçmalıktan başka bir şey olmayabilirdi.

[10] Vindex, *Rhodes*, 62-4, 92-117.

İkinci mühim yardımcısı, Rhodes gibi bozkıra sağlığı için gelip bir de üstüne zengin olan Harrow Mezunlarından neşeli ve çalışkan biri olan Charles Rudd idi. Rudd bir dahi olmasa da tamamen güvenilir biriydi, ki aynı şeyi Kimberley'de yasal ya da yasadışı olarak elmas satın alan 'koppie-walloper'ların[11] çoğu için söylemek mümkün değildi. Rhodes Oxford'da aylaklık ederken onun işlerini yürüten kişi Rudd idi. Maden çalıştırırken de, Kimberley'deki rakip elmas arazilerini aradan çıkarırken de Rudd'ın ayakları daima yere basardı.

Rhodes'un üçüncü ortağı, zamanının önde gelen Afrikaner siyasetçisi Jan Hofmeyr bu bağlamda özellikle alakasız görünebilirdi. İlk başta Hofmeyr, Rhodes'un Cape Parlamentosu'ndaki tarzını, maskaralığını itici bulmuştu. Şovenlik yapmağından şüphelenmişti. Ardından Beit gibi, Hofmeyr da birden bire ortak bir hayalleri olduğunu ve güçlerini birleştirmeleri gerektiğini fark etti. Hofmeyr'ın hayali, Güney Afrika'yı birleştirip tek bir ulus haline getirmekti. Afrikanerlerin İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçası olmaması için hiçbir sebep göremiyordu, pek tabii Kanada'daki Fransızlar gibi onlara da iç işlerinde hakiki bağımsızlık suretiyle yönetim hakkı tanınırsa. Hofmeyr, Transvaalli Boerlerin ve Orange Free State'nin federasyon kurmak ya da birleşmek gibi teklifleri kabul edecek kadar olgunlaşmalarına daha yıllar olduğunun farkındaydı; bir yandan Rhodes'u siyasi bir müttefik olarak oldukça güvenilir görüyor, tehlike arz eden liberal görüşlere sahip olmayan biri olduğunu düşünüyordu. Hofmeyr, Cape'in tarımını geliştirmek adına eski usul vergilerin uygulanmasını istiyor ve yerel politikada yeni bir 'sert tavır' takınılması gerektiğini savunuyordu. Bunu gerçekleştirmek için de kolonideki Afrikalı seçmenlerin sayılarının büyümesinin önüne geçerek, beyazların üstünlüğünü korumak gerekiyordu. Renk körü bir anayasaya dayanarak ırkçı kanunları meclisten geçirmek, özel yetenek gerektiren bir şeydir. Hofmeyr'da ise bu yetenekten fazlasıyla mevcuttu. Rhodes'un hararetli desteği ile 1887 yılında, kamu malı sayılan topraklara sahip olan Afrikalılar'a yönelik mal varlığı vasıflandırmalarını değiştirerek bu amacına ulaştı. Siyahi ve esmer seçmenlerin dörtte birinin oy kullanma hakları, başarıyla ellerinden alınmıştı.

1886 yılında Rhodes ikinci hayret verici zenginliğine Transvaal'deki altına hücumdan aldığı pay ile kavuştuğunda, Beit ona ortak olmamıştı. Rhodes, altın dolu bölgedeki maden bacalarının bozkırı karartmaya başladığı Rand'in, namı diğer Witwatersrand ya da Ak Su Tepesi'nin Paylaşımı'nı zirvede tamamlamamıştı. Rhodes'un Kimberley'den getirttiği uzman, başarılı bir Amerikan jeolog olan Gardner Williams, Rand'de boyundan büyük işlere girmişti. Williams, tipik altın içerikli kuvars'a kıyasla çok daha parçalanmış halde ve daha derinde bulunan 'banket' resifine (Boer usulü yapışkan bir tatlının adıdır) burun kıvırmıştı. Beitz'ın ise bir Alman hemşehrisi olan Julius Wernher ile ayrı bir ortaklığı mevcuttu. Rhodes, satın alma işinin çoğunu Rudd'a bırakmıştı ve Rudd da ihtiyatlı davranıyordu. 20000 sterline satılan bir araziyi almayı reddetmiş, burası da sonradan 20 milyon sterline satılmıştı. Rudd ile ortak girişimi - Goldfields Ltd. - aracılığıyla alınan Rand'deki hissesine bakılırsa, Rhodes'un hissesi diğer dört Rand Lordu'ndan; Alfred Beit, Julius Wernher,

[11] Ç.N. Elmas madencileriyle birebir, ufak çapta alışveriş yapan kişilere bu bölgede verilen isim.

Barney Barnato ve J.B. Robinson'ınkinden küçük olduğu görülüyordu. Öte yandan, Rhodes'un Goldfields Ltd.'deki hissesi yine de bir servet değerindeydi ve hisse payına bakılmaksızın şirketin ona gelirlerin üçte birini ödemesini sağlıyordu.

Ardından 1888 yılında, Rhodes'un Rand'deki rakibi olan Alfred Beit, ona Barney Barnato'ya karşı uzun zamandır beklenen darbeyi Kimberley'de gerçekleştirmesinde yardımcı oldu. En iyi elmas madenini yöneten, madenlerin birleştirilmesinin önünde duran ve pazarın kontrolünü engelleyen, Barnato'nun Merkezi Madencilik Şirketi idi. Barnato, Londra'nın East End varoşlarından gelen bir Yahudi idi, yasadışı elmas alımı ile suçlanıyordu, eski bir şovmendi ve Londra Şehri'nde ya da Avrupa borsalarında güven aşılayacak türden biri değildi. Rotschild firmasının ve diğer Avrupalı bankerlerin yardımıyla, Rhodes ve Beit önce Barnato'yu köşeye sıkıştırıp sonra da hisselerini satın aldılar. Yeni kurdukları Birleşik De Beers Şirketi, kısa süre içinde Güney Afrika elmas endüstrisi üzerinde, dünyadaki yıllık elmas satışlarının yüzde 90'ını temin eden gerçek bir tekel kurdular. Yeni şirket ayrıca, tesis senedi aracılığıyla kârını toprak alarak bir imparatorluk inşa edebilecek olması, Rhodes'a imparatorluğunu kurmak için özel bir şans tanımıştı.

1888 yılına gelindiğinde, cepleri altın ve elmas dolu olan Rhodes ve iş arkadaşları, Mashonaland'e adım atmak için neredeyse hazırlardı. İlk başta bu ilerleyişi resmi emperyalizm üzerinden planlamıştı. Fakat Bechuanaland'de yoğurttan ağzının yanması, ona her iki hükümetten de uzak durması gerektiğini öğretmişti. Londra'daki ana hükümet, Tori de Liberal de olsa, misyoner lobisinin sempatik görüşlerine karşı fazla hassastı. Cape hükümetinin İngilizler ya da Afrikanerlerden hangisinin etkisi altında olduğu fark etmezdi, yerel Hazine'yi kurutmaktan başka bir şeyle ilgilenmiyorlardı. Rhodes ve beraberindeki kodamanlar için bunu tek başlarına yapmak en mantıklısıydı. Esasen, Goldie'nin Batı Afrika'da çizdiği ve Mackinnon'ın Doğu Afrika'da kullanmak üzere olduğu yoldan gideceklerdi. Kraliyet fermanıyla yetkilendirilmiş bir İngiliz kamu şirketini, Kraliçe'nin adına bölgeyi fethetmek, yönetmek ve kalkındırmak için kullanma planıyla hareket edeceklerdi. Fakat Londra'daki Kraliçe'den ferman istemeden önce, babası Mzilikazi tarafından halkını Shaka Zulu mızraklarından ve voortrekker silahlarından kuzeye doğru kaçırırken fethedilen komşu Mashonaland bölgesi üzerinde egemenlik iddia eden Ndebele Kralı Lobengula'dan bir şekilde imtiyaz koparmaları gerekiyordu.

Rhodes'un bu imtiyazı koparma hikâyesi dolambaçlıdır ve pek de öğüt verici değildir. Lobengula, okuma yazma bilmese de oldukça zeki biriydi. Bir Yunan oyunundaki kurban misali, kendisini tuzağa düşmüş halde buldu. Yıllar boyunca, Boerler dâhil kendisinden imtiyaz koparmaya niyetli farklı milletlerin imtiyaz taleplerinin kuşatması altında kalmıştı. Diğer Güney Afrika devletlerinin tümüne kıyasla çok daha üstün topraklara ve iklime sahip olan krallığının, Avrupalıların genişleme çabalarının bir sonraki hedefi olacağının farkındaydı. Şimdiye kadar bu kaderden kaçabilmiş olmasının tek sebebi bölgeye ulaşımın zorluğuydu. 1888 yılında Kimberley'e ve Johannesburg'e uzanan telgraf ve demiryolu hatları, tehlikeli bir şekilde Limpopo üzerinden geçiyordu. Lobengula, Afrika krallıkları arasındaki en güçlü ordulardan birine sahipti, sayıları belki de on beş bine varan Ndebele ve Shona savaşçıları, Zulu akrabaları gibi İmpiler

halinde organize edilmişlerdi ve aynı vahşi disipline sahiplerdi. Onlar da, Kraliçe'nin kırmızı ceketlilerini Isandlwana'da delip geçen kısa menzilli bir mızrak olan assegai ile donatılmışlardı. Fakat *induna*larından (şeflerinden) bazıları ve genç savaşçılarının çoğu mızraklarını Avrupalı kanına bulamak için sabırsızlanıyor da olsalar, Lobengula krallığını askeri güç ile koruma şansı olmadığı konusunda kendisini kandırmıyordu.

Lobengula, 1879 yılında Ulundi'de gerçekleşen savaşta Zulular'ın uğradığı yenilgiden çıkardığı dersin hepsi için geçerli olduğunu görebiliyordu. Ne kadar cesur ya da disiplinli olurlarsa olsunlar, hiçbir Afrika ordusu modern silahlarla, makineli tüfekler ve toplarla donanmış Avrupalılara karşı uzun süre ayakta kalamazdı. Cetshwayo ve gurur duyduğu İmpi'leri neredeydi şimdi? Halkını savunmanın en iyi yolu diplomasiden geçiyordu, ya Avrupalıların bir kısmını diğerlerine karşı kışkırtacak ya da ülkesini 1885 yılında İngiliz himayesine bırakan düşmanı ve rakibi Ngwato kralı Khama'yı örnek alacaktı. Fakat ilk adımı nasıl atacaktı?

Köyündeki tüccarlar, avcılar ve altın arayıcılardan oluşan Avrupalı ayaktakımından gelen nasihatler bitmek bilmiyordu. Kendi aralarında tartışıyorlardı ve Nobengula da haklı olarak hiçbirine güvenmiyordu. *Induna*ları da kendi aralarında bölünmüş durumdaydılar. İngilizler ile pazarlık yapmayı mı denemeliydiler? Öyle bir durumda hangi İngilizlerin sözlerini tutacaklarına güvenilebilirdi ki? Lobengula imparatorluk hükümeti ile daha yakın ilişkiler kurma, hatta belki de resmi bir manda kurulması fikrine daha sıcak bakıyordu. Ancak, 1888 yılında Rhodes'un önerisiyle İngiliz hükümetinin temsilcisi olan John Moffat'in meydana getirdiği ve onun adını taşıyan, Boerlerin tekliflerinin önüne geçmek için yapılan ve negatif etkilere sahip Moffat Anlaşması dışında henüz hiçbir adım atılmamıştı. Lobengula'nın yaptığı bu anlaşma doğrultusunda Lobengula, İngiliz Yüksek Temsilcisi'nin 'önceden bilgilendirilmesi ve onayının alınması'[12] söz konusu olmadan topraklarını kimseye vermeyeceğini kabul etmişti. 1888 yılı Eylül ayında, Rhodes'un Charles Rudd önderliğindeki temsilcileri Lobengula'nın başkenti Bulawayo'ya geldikleri sırada henüz çözülmemiş olan durum bu şekildeydi.

Kırsal yerleşimi benimseyen, genel olarak sığır çobanlığı ve sığır yağmacılığı ile geçimlerini sağlayan Ndebele halkı, Zulular gibi (Zimbabwe'nin altın ihraç eden kurucuları Shonaların aksine) mimari ile hiç uğraşma gereği görmemişlerdi. Lobengula'nın başkenti inek gübresi ile birleştirilmiş çamur kulübelerden meydana gelen, ortasında mimoza ağaçları ile bezeli bir çim alanın bulunduğu büyük, oval bir halkadan ibaretti. Yaklaşık 19 kilometre güneyde Matopoların büyük granit duvarının ufuk çizgisini kapatması hariç, açık ve büyük oranda boş bir manzaraydı. Gelen ziyaretçi, çamur kulübelerin oluşturduğu oval halkanın içinde bulunan ikinci bir halkaya, kraliyet mahfazasına götürüldü. Burada bulunan Kral'ın sarayı bir tüccarın üstü kapalı kağnısından, tahtı ise eskiden içinde koyulaştırılmış süt konserveleri bulunan bir kasadan yapılmıştı.

Rhodes'un adamlarının deyimiyle Kral'ın arkasından 'yaşlı bir vahşi' ya da 'üçkâğıtçı müşteri'[13] diye dalga geçmek kolaydı. Kimse yüzüne bakarak Lobengula ile

12 C 5524, s. 14. Keppel-Jones, *Rhodesia*, 44.

13 L. Jameson'dan erkek kardeşine, Nisan 1890, Colvin, 1, 129-30.

alay edemezdi. Yüz seksen santimi aşan boyu, en aşağı yüz yermi kilo ağırlığı ve bel bölgesini kapatan bir peştamal dışında çıplak olan vücuduna ek olarak Zulu halkası hariç bir şey takılı olmayan bir başı vardı. Sarayındaki görgü kuralları zorlayıcıydı. Her milletten ziyaretçiler Kral'ın huzuruna dört ayaküstünde emekleyerek geldikten sonra toprağın içinde çömelerek beklemek zorundaydılar, Kral ile saatler boyu süren görüşmeler sırasında oturma ya da güneşin alnından çekilme şansları olmuyordu.

Rudd'un ve diğerlerinin, istedikleri imtiyazı cebe atıp bir an önce oradan gitmek peşinde olmalarına şaşmamalıydı. Tuhaf biçimde bir araya getirilmiş bir üçlüydüler. Maden işlerine gelince bir uzmandı, fakat Afrikalı hükümdarlara dair bilgisi yok denecek kadar azdı. Bu eksikliği kapatması gereken kişi, Lobengula'nın da bildiği Sethuana dilini konuşabilen kâşif F. R. Thompson idi. Ne yazık ki Thompson, Ndebele'den tiksiniyordu. Çocukken, gözleri önünde babasının Ndebele asileri tarafından öldürülmesine şahit olmuştu (boğazından aşağı namlu temizleme çubuğu sokmuşlardı). Heyetin üçüncü üyesi daha da tuhaftı: All Souls Üniversitesi'nden mezun, rahat yaşamaya alışmış Rochfort Maguire adında biriydi, Rhodes'un Oxford'da kadeh tokuşturduğu ve All Souls'un rahatını bırakıp, heyetin hukuk uzmanı olarak bozkırda yaşamaya ikna ettiği bir adamdı.

Kendi başlarına bırakılsalar bu üçlü Lobengula ile pek bir yere varamamış olurlardı, ve farklı çıkarlar adına imtiyaz koparma peşindeki başka kişiler onlardan önce ödülü kapabilirlerdi. Ancak Rudd'un elindeki koz, ziyaret bahanesiyle çıkagelen, Bechuanaland Temsilci Vekili, Sör Sidney Shippard adındaki bir İngiliz yetkilisiydi. Cape'teki patronu Sör Hercules Robinson gibi Sör Sidney'nin, Rhodes'un şahsi emperyalizm anlayışına olan inancı tamdı (ki bu inanç her halükarda ödüllendirilecek, heyet üyeleri koloninin hizmetinden çıktıktan sonra Rhodes'un şirketlerinde kendilerine hatırı sayılır miktarda hisseler ve yönetici pozisyonları verilecekti).

Shippard'ın tam vaktinde peydah oluvermesi tesadüf değildi. İkili bir rol oynamaya gelmişti: özelde Rudd'a taktik verecek, normalde de Lobengula'yu Rhodes'un imparatorluk hükümetinin onayına sahip olduğuna ve ona imtiyaz tanımanın bu tantananın içinden çıkmanın en iyi yolu olduğuna ikna edecekti. Rhodes'un kuracağı tekel Boerleri uzak tutacak ve Boerler ile imtiyaz peşindeki diğer şahısların verdiği rahatsızlık son bulacaktı.

İlk başta Lobengula fazlasıyla şüpheciydi. Akrabası olduğu Swazi hükümdarı Kral Mbandzeni'nin, topraklarının çoğunu Avrupalılara verdiği imtiyaz sonucu farkında bile olmadan kaybettiğini biliyor olmalıydı. Rudd yalnızca maden işletme hakları üzerinde tekel kurmayı talep ediyordu, fakat pek tabii işleyip kalkındıracak topraklar da istiyorlardı. Lobengula bu türden isteklerin hiçbirini gerçekleştirmeyi kabul etmiyordu. Shippard ve C. D. Helm adındaki bir misyonerin yardımlarıyla, şüpheleri giderildi. Rudd'a verilen yazılı anlaşma toprak mülkiyetine dair bir şey içermiyordu, yalnızca 'Krallık'ta, beylikleri ve müstemlekelerinde bulunan tüm metaller ve mineraller üzerinde tam kontrol, buna ek olarak söz konusu kontrolü temin ve muhafaza etmek için [imtiyaz sahiplerinin] gerekli olduğunu düşündükleri her şeyi yapma hakkı' tanınmıştı. Rochfort Maguire tarafından hazırlanan bu afili yazının Lobengula tara-

fından anlaşılması biraz zor olabilir diye, misyoner Helm, üçlüye anlaşmanın içeriğini sözlü olarak anlatmaları hususunda ısrar etti. Helm'in bu noktadaki amacı belirsizdir. Belki de yalnızca Kral'a karşı adil davranmaya çalışıyordu. Ancak o sözlü anlatım, nihayet Lobengula'yı Rudd ve arkadaşlarının güvenilir olduğuna ikna edebilen bir söz de içeriyordu. Helm'e göre, verilen söz şu şekildeydi:

> ... bu ülkede çalışacak on beyaz adamdan fazlasını getirmeyecekler, yerleşim yeri ve benzeri yerlerin yakınında kazı yapmayacaklar, ve adamları bu ülkenin kanunlarına uyacak, hatta Kral'ın halkından farksız olacaklardı.[14]

Zavallı, masum Lobengula. Eğer bu sözün yazılı olarak - ya da daha iyisi, imtiyaz metninin içinde - verilmesini talep etseydi, ülkesinin tarihi gidişatı öyle farklı olabilirdi ki. Fakat o, Helm'e güvenmeyi seçmişti.

Helm de, görünüşe göre Rudd'un söylediklerine inanmıştı; Lobengula'dan bile daha saf olmalıydı. Her halükarda, Helm ve Shippard'ın yardımlarıyla pazarlık nihayete erdirilmişti. Şartlar göz önünde bulundurulduğunda, maden haklarını satın almanın fiyatı aşırı değildi: aylık 100 sterlin, 1000 adet kuyruktan dolma Martini-Henry marka tüfek, 100000 atımlık cephane ve Zambezi nehrinde bir silahlı tekne verilecekti. 30 Ekim günü öğlen vakti, iki taraf da imtiyaz anlaşmasını imzaladı, Lobengula imza yerine çarpı atıp üzerine kendisi için Avrupa'da yaptırılan fil mührünü bastı.

Birkaç saat içinde Charles Rudd, Kimberley'e doğru çıktığı sallantılı yolculuğu neredeyse o paha biçilmez belgeyi kaybederek ve susuzluktan ölerek noktalayacaktı, çünkü Kral dolandırıldığını anlamadan önce Rhodes'a ulaşmak için etekleri tutuşuyordu.

* * *

Eğer Rhodes, Lobengula'dan bu imtiyazı koparmak için kullandığı yöntemler konusunda rahatsızlık duyuyorduysa da bunu kesinlikle belli etmiyordu. İşin ucunda o kadar şey varken 'yaşlı bir vahşiye' söylenen birkaç pembe yalandan ne olacaktı ki? O ülkeyi almak için savaşmaya - ya da Boerler'in eline düştüğünü görmeye - kıyasla ufak bir bedel ödenmişti. Rhodes ve ortaklarının genel fikirlerinin bu yönde olduğundan şüphe yoktu. Lafta tarafsız olan Sör Sidney Shippard bile, Lobengula ve Ndebele tarafından Afrikalı komşularına yapılan gaddarlıkları düşününce etik muameleyi onlara hakir görüyordu. Görevden döndükten sonra itiraf etmişti ki, kendisine kalsa Ndebele halkı son vatandaşına kadar ortadan kaldırılır, 'mısır tarlasındaki biçerdöver misali tüfekler ve mitralyözler ile biçilirlerdi'.[15] Geriye yalnızca, hangi Avrupalı grubun Lobengula'dan kalanları devralacağı sorusu kalmıştı.

Lobengula'yı köşeye sıkıştırmanın Rhodes'a maliyeti düşük olmuştu - söylenen yalanlar ve birkaç yüz sterline ek olarak verilecek biraz ekipman hariç. Asıl pahalıya patlayan, Lobengula'nın topraklarında gözü olan diğer Avrupalıların üzerinde üstünlük kurmaktı. 1888 yılı sonbaharından 1889 yılı yaz mevsimine kadar geçen dokuz ay

[14] Fripp ve Hillier, Gold and the Gospel, (Jo'burg 1949), 219-20. Keppel-Jones, 78.
[15] Helm'den LMS'ye, 29 Mart 1889, Fripp ve Hillier. Blake, *Rhodesia*, 47. Koloni Bakanlığı 879/30/369.

boyunca, Rhodes rakiplerini ya satın almak ya da rüşvete bağlamak için elinden geleni ardına koymadı. En zorlusu, maceraperest bir soylu olan Lord Gifford ile meşhur borsacı George Cawston'ın başını çektiği Londralı bir teşkilat olmuştu. Şirketlerinin Lobengula'nın sarayına gönderdiği Teğmen Maund isimli temsilci, Rudd'un hemen ardından oraya varmıştı. Hali hazırda, Şef Khama tarafından onlara tanınan maden işleme haklarına sahiplerdi. Büyükşehir'de ve Parlamento'da, Rhodes'un ve Capeli korsan dostlarının sahip olduğundan dahi fazla, mühim pozisyonlardaki destekçileri vardı. O sıralarda Londra'nın Rhodes hakkında pek fazla malumatı yoktu - hali hazırda bildikleri şeyler de takdire şayandı. Lord Salisbury'nin şahsen yaptığı 'Kendisi Güney Afrika'daki Boer destekçisi bir milletvekili, sanırım' yorumu, oradaki genel yaklaşımı özetler cinstendi. Rhodes'un Cape'te bir milliyetçi koloni vatandaşı olarak sergilediği tavırlar - imparatorluğun Afrikalıları Boerlerden korumak için gönderdiği barış muhafızı General Warren'ın yoluna taş koyması, Livingstone'ın varisi olan misyoner John Mackenzie'yi suçlaması - İngiltere'deki insanların ağzının tadını kaçırmıştı. Ayrıca, Koloni Bakanlığı'nın bezgin isimlerinden Edward Fairfield'ın belirttiği üzere, Rhodes 'ciddiye alınmamalıydı'. En büyük ağabeyi Eton'a gitmişken, Rhodes o sırada Oxford'daki Drag tazılarıyla ava çıkmıştı. Ancak adamın tabi olduğu, ezber bozan cinsten görgülü davranış kuralları vardı. Fairfield'ın dikkat çektiği üzere Rhodes, 'acayip, fevri, okul çocuğu gibi, esprili ve neredeyse palyaço sayılabilecek'[16] biriydi. Kısacası, pek centilmen sayılmazdı.

Rhodes, kraliyet fermanı almaya kararlı bir şekilde 1889 yılı sonbaharında İngiltere'ye döndü. Söz konusu ferman olmadan, Rudd'un aldığı imtiyaz işe yaramazdı. Koloni Bakanlığı'nın önerisi üzerine Gifford, Cawston ve ortakları ile anlaşmaya varmayı hâlihazırda kabul etmiş, fakat ne yazık ki bu rakip şahıslar onu çoktan zarara uğratmışlardı. Kasım ayında, Lobengula'nın sarayındaki temsilcileri olan ve imtiyaz almakta geç kalan Teğmen Maund, tüm olan biteni yaşlı vahşiye anlatmıştı. Lobengula'ya söylenenlere göre Rudd onu kazıklamıştı, ve Kral da iki ihtiyar *induna* ile birlikte Kraliçe'ye itirazlarını sunmak için onu Londra'ya göndermişti. Temsilcilerin varışının eli kulağında olması, sözüm ona Rudd İmtiyazı'na gösterilen karşıtlığın daha da büyümesine sebep oldu. Yalnızca misyoner lobisinden değil, özgür ticaret görmek istedikleri bir bölgede Cape'in tekel kurması fikrine içerleyen İngiliz işadamlarından da itirazlar vardı. Koloni Bakanlığı'nın kafası iyice karışmıştı. Edward Fairfield, Mashonaland ve Matabeleland için verilecek bir kraliyet fermanının ardındaki prensibi onaylamıyordu. 'Yalnızca aptalların uyacağı kadar cazip görünen bir şey var bu işin içinde. Öyle bir Ferman Şirketi asla kâr getirmeyecektir. Sadece başımıza bir ton siyasi bela açacaktır ve planı kuranlar bir şekilde sıyrılacak, barışı koruma işini de bize bırakacaklardır.'[17]

Maund'un, Lobengula tarafından gönderilen heyet ile birlikte gelişiyle, Koloni Bakanı Lord Knutsford, Lobengula'nın da tanımaması üzerine Rhodes'un iddialarının arkasında duramayacağına kanaat getirdi. 27 Mart 1889 günü, iki ihtiyar *induna*ya verdiği mektupta isabetli olduğunu düşündüğü bir Ndebele atasözü kullanmıştı: 'Kral

[16] Galbraith, *Crown and Charter*, 56-7.
[17] Koloni Bakanlığı 417/28/422 ss. 79-81. Keppel-Jones, 118.

yabancıya tek bir öküz değil de tüm sürüsünü verirse, başka yabancılara yiyecek ne kalır.'[18] Gifford ve Cawston - Maund'un işverenleri - artık Rhodes ile pazarlık yapmaktaydılar; dehşete düşmüşlerdi. Kısa süre sonra Rhodes bir o kadar beklenmedik bir darbe daha aldı. Rhodes'a tüm varı yoku (ve de cüzdanı) ile inanan, Cape'teki Yüksek Temsilci Sör Hercules Robinson'ın, Cape Town'da yaptığı halka açık konuşmada 'Londra'daki ihtiyatsız şahsiyetlerin işe amatörce burunlarını sokmaları, bir koloniciyi emperyalistlikten çıkarıp cumhuriyetçiye dönüştürebilir cinstendir,'[19] demişti. İhtiyatsız olan kişi Robinson'ın ta kendisiydi. Dürüstlüğü Westminster'da bir curcuna yaratmış ve Yüksek Temsilcilik görevinden istifa etmek zorunda kalmasına sebep olmuştu.

Bu aksaklıklar, Londra'ya ulaştığında Rhodes'u öylece yıldırmıyordu. Herkesin bir fiyatı olduğuna inanırdı ve kendisinin söz konusu fiyatı karşılayabileceğinden emindi. Gifford ve Cawston, Merkezi Arama Şirketi adındaki yeni bir firmadan verilen büyük miktardaki hisseler aracılığıyla rüşvete bağlandı. Uyduruk hak iddialarında bulunan, Lobengula'ya karşı yapılan sahteciliği gözler önüne sermeye yemin etmiş diğer rakipler ise, diğerlerine gösterilen kadar cömert tavırlarla yoldan çekilmişlerdi. Hercules Robinson da Merkezi Arama'nın birkaç bin hissesi ile ödüllendirilmişti.

1889 yılı sonbahar mevsimi gelip çattığında, Koloni Bakanı yeniden Rhodes'un arkasındaydı. Artık hem Şehir'de hem de Saray'da nüfuzu bulunan, saygıdeğer destekçilere sahip olduğuna göre, adamın tuhaflıkları kraliyet fermanı almasının önüne geçemezdi. Önde gelen düklerden Abercorn'un Tori Dükü başkanlık, Fire'ın Liberal Dükü de başkan yardımcılığı görevlerini üstlenmeyi kabul ettiklerinde, mühür yeni kurulan İngiliz Güney Afrika Şirketi'ne basıldı. Yönetim kuruluna katılacak üçüncü isim ise, Meclis'teki Güney Afrika komitesinin üyesi, John Mackenzie destekçisi ve Afrikalı hakları savunucusu Albert Grey olacaktı. 29 Ekim 1889 tarihinde kraliyet fermanı yazıldığı zaman, Rhodes ve ortaklarının yeterliliğine yönelik alaycı tavırlar son bulmuştu. Hatta insanlar Rhodes'un ideallerinden, Kral Leopold'un Kongo'da yürüttüğü medenileştirme görevinden etkilendikleri kadar etkilenmişlerdi. Bu yeni hayranlardan bazıları, özellikle Fornighly Review gazetesi'nden Verschoyle ile Kraliyet Coğrafya Topluluğu'ndan Scott Keltie, el altından Rhodes'un rüşvet zincirine bağlanmışlardı. Gözden düşmüş fakat artık kendisini iyiliğe adayan eski bakan Sör Charles Dilke gibilerine ise, kendilerine özel olarak hisseleri geliş fiyatından, piyasaya düştüklerinde halkın ödeyeceğinden daha düşük miktarlar karşılığında satın alma fırsatı sunulmuştu.

Fakat Rhodes'a yanaşabilecek kadar maddi imkânı bulunmayan, W. T. Stead ve Flora Shaw (geleceğin Lady Lugard'ı) gibi hevesli koloniciler de vardı. Böyleleri de, o yüce adamın vurgulu cümleleri, tiz sesi ile anlattığı, belki de Cape'ten ta Kahire'ye kadar yayılmış, ötelere uzanan bir imparatorluk fikri ile büyüleniyorlardı. Yeni kraliyet fermanı, Ferman Şirketi'nin kuzeye doğru genişlemesine herhangi bir sınır getirmiyordu. Hakeza, Rhodes'un Ferman Şirketi'ni finanse etmek için kullanacağı, yüksek getirili iki Güney Afrika şirketi olan De Beers ve Goldfields da aynı amaca hizmet ediyordu.

[18] Koloni Bakanlığı 879/30/371 ss. 24-5. Blake, 50.
[19] Keppel-Jones, *Rhodesia*.

Hatırlanacağı üzere, Zambezi'nin kuzeyinde, Nyasa Gölü'nün yanı başında bulunan, farklı türden bir İngiliz şirketi olan ve 'THM'yi Orta Afrika'nın kalbine taşımaya hevesli hayırseverler tarafından kurulmuş Afrika Göller Şirketi'nin kontrolü altındaki bir bölge vardı. Fakat 1889 yılına gelindiğinde, Livingstone'un rüyası gerçekten de kâbusa dönüşmüştü. Tüccarlar ve misyonerlerden oluşan ufak grup vahim bir haldeydiler, iflasın eşiğine gelmiş, güneyde Portekizliler tarafından ve doğuda Arap köle tüccarları tarafından köşeye kıstırılmışlardı. Ettikleri dualara cevap, artık Rhodes'dan gelecek gibi görünüyordu. Lord Salisbury'nin ve Dışişleri Bakanlığı'nın onayı ile, Göller Şirketi, Ferman Şirketi'nden yardım rica etti. Kimse onlara Rhodes'un açtığı gibi kollarını açamazdı. Güçlerini birleştirmekten fazlasıyla memnundu. Ferman Şirketi, Göller bölgesine yıllık 9000 sterlin değerinde tahsisat sağlayacak ve hem köle, hem de alkol ticaretinin sonunu getirmeye yönelik mücadeleye katılacaktı.

Aynı zamanda Rhodes ve ortakları, Zambezi ile Kongo arasındaki geniş bölgeyi - yani Barotseland'i ve doğudaki yerleri - imparatorluklarına katmayı amaçladıklarını gizlememekteydiler. Zamanlama mükemmeldi. Lozi kabilesinin şefi Lewanika, düşmanı Ndebele kabilesine karşı koruma sağlanması için maruzatta bulunmuştu. Yüce Kraliçe'nin, Bechuanaland'deki komşusu olan Ngwato şefi Khama'ya sağladığı korumadan etkilenmişti. Eğer İngilizler müdahale etmezlerse, Portekizliler kesinlikle Mozambik ve Angola'yı birbirine bağlayan sahipsiz bölgeyi yutarlardı. Lewanika'nın yardımına yetişmek ve Portekizlilerin önünü kapatmak fikri Rhodes'un hoşuna gitmişti. Dışişleri Bakanlığı memnuniyetle onay verdi. 1889 yılının o yaz mevsiminde Rhodes, Harry Johnston'ın Cape'ten Kahire'ye uzanan 'Komple Kırmızı'[20] güzergâhından - yani Ferman imparatorluğunun, Mackinnon'ın Uganda ve yukarı Nil'deki imparatorluğu ile birleşmesinden - bahsetmeye başladığında, bu fikir boş bir hayalden daha fazlası gibi görünüyordu.

Salisbury, Nyasaland'deki misyonerler ve Harry Johnston'ın kendilerine özgü emperyalizm anlayışları vardı, ancak hepsi Rhodes'a kurtarıcı gözüyle bakıyorlardı. O da haliyle, Kimberley'nin ve Rand'in zenginliklerini, Afrika'yı kendisinden kurtaracak 'Komple Kırmızı' mücadele için harcamayı teklif etti.

* * *

Bulawayo'daki Lobengula'nın büyük köyünde o yaz boyu, Rhodes ve ortaklarının isimlerinin yaptığı tek çağrışım güvensizlik olmuştu. Aylar geçtikçe beyaz adamlardan oluşan ayaktakımı ve saygıdeğer *induna*ların Rudd İmtiyazı'na karşı duruşları büyük mesafe kat etmişti. Kral, ülkesini yalnızca birkaç yüz sterline satmıştı. Fakat Maund Londra'dan iki ihtiyar elçi ile birlikte döndüğünde, kendisi ve işverenleri cephe değiştirmiş haldelerdi. Artık Rudd İmtiyazı'na dolandırıcılık gözüyle bakmıyorlardı. Ferman aracılığıyla iddia ettikleri hakkın dayalı olduğu şey, bu anlaşmaydı. Ne yazık ki Maund ve *induna*ların Londra'dan Lobengula'ya getirdikleri mektupta yer alan hikâye başkaydı: 'Kral yabancıya tüm sürüsünü değil, bir tek öküz verir,' diyordu.

6 Ağustos 1889 günü bu uyarı, Kral'ın tam anlayabilmesi için tercüme edilmişti. İlk

[20] Johnston'dan Rhodes'a, 8 Ekim 1893, Oliver, *Johnston*, 152-4.

başta güveni tazelenen ve gururu okşanan Kral, 10 Ağustos'ta anlaşmaya kendi getirdiği şartları dikte eden bir yanıt verdi. Maden ya da yerleşim konusunda tekel kurulmasını desteklemiyordu. 'Beyaz adamlar altın konusunda başımın etini yiyorlar. Eğer Kraliçe'ye tüm ülkeyi verdiğim söylenirse, durumun aslında böyle olmadığı bilinmelidir.'[21] (Bu mektup, Bechuanaland'de Rhodes'un hayranlarından Sör Sidney Shippard tarafından birkaç hafta boyunca kasten alıkoyulmuş, dolayısıyla Londra'ya vardığında Danışma Meclisi'nin ferman çıkarmaya yönelik fikrini değiştirmekte geç kalmıştı.) Londra'daki Aborijinleri Koruma Topluluğu'ndan gelen, ikinci bir uyarı mektubu ise Lobengula'yı imtiyaz avcılarına karşı 'dikkatli ve metanetli' olmaya davet ediyordu.

Ağustos ayının sonuna gelindiğinde, Kral'ın köyünü kara bulutlar kaplamıştı. İhtiyar elçilerden biri, Mshete, geri dönüşünü Afrika birasına gömülerek kutluyordu. Kraliçe Viktorya tarafından kendisine Lobengula'nın, onun dışındaki hiçbir beyaz adama altın çıkarma izni vermemesi gerektiğini söylediğini iddia etmişti. Fırtına sonunda kopmuş, Kral da boyun eğmek zorunda kalmıştı. *Induna*ların çoğu ve savaşçıların neredeyse tamamı artık yabancılara verilecek imtiyazların şiddetle karşısında duruyorlardı. Kendisini bu işin içinden çıkarmak adına Lobengula, baş indunası Lotshe'yi, Rudd'un heyetindeki Sethuana dili konuşan kişi olan Thompson'a kanı ısınan ve dolayısıyla Rudd İmtiyazı'nı desteklediği için günah keçisi yapmaya karar verdi. 10 Eylül günü Thompson Bulawayo yolundayken, Lotshe'nin ve muhtemelen sayıları 300'ü bulan tüm klanının, kraliyet cellatları tarafından ölümüne dövülerek katledildiğini öğrendi. Orada bulunan biri, manidar bir şekilde 'Dünün cinayeti henüz bitmedi,'[22] demişti.

Aylar boyunca Thompson diken üstünde kamp kurmuş gibi hissetmişti. Artık dayanamıyordu. Atına atladı ve Bechuanaland'e doğru dörtnala yola çıktı. Bulunduğunda susuzluktan ölmek üzereydi ve kendisini Shoshong'un kuzeyindeki bazı dostane Makalakalar yapmacık bir tavırla kurtarmışlardı. O kıymetli belgeyi - Lobengula'nın imzaladığı imtiyaz belgesini - bir su kabağının içinde gömmüştü. Sonrasında zavallı adamcağızın Bulawayo'ya dönüp hiçbir şey olmamış gibi davranmasını sağlamak için Rhodes'un tüm o hipnotik gücünü kullanması gerekmişti. Fakat Ekim ayında Thompson, Rhodes'un en yakın sırdaşı Dr. Jameson eşliğinde geri döndü. Görevleri, beyaz adamların ayaktakımını dize getirmek ve Kral'ın güvenini tazelemekti. Thompson, su kabağıyla gömülen belgeyi kazıp çıkardı. Düşmanlarının imtiyaz konusunda söylediği şeyler, bir dizi yalandan ibaretti. İstedikleri tek şey, tek seferde on adamı geçmeyecek bir iş gücüyle altın çıkarmaktı. Toprak istemiyorlardı. Pek tabii Kral'ın ülkesinde gözleri yoktu. Hem Jameson, hem de Thompson aynı şeyi tekrar ettiler. Kısa süre içinde, Rhodes'un gönderdiği birkaç bin sterlin ile fikirleri değişen beyaz adamların ayaktakımı, tükürdüklerini yalayarak Thompson'ın sözlerini yinelemekteydiler.

Lobengula henüz Kraliçe'nin, ona ülkesini vermekten kaçınması yönünde yaptığı uyarıların ardından ferman çıkarmak suretiyle tam olarak aynı şeyi kendisinin yapmış olduğunun farkında değildi. Fakat beyaz ayaktakımının ve bir anda cephe değiştirip

[21] Lobengula'dan Shippard'a, 10 Ağustos 1889, Koloni Bakanlığı 879/30/372, ss. 169-70.
[22] Hole, *Rhodesia*, 114. Keppel-Jones, 141.

aldıkları tavrın etkisi altında kalacak kadar aptal değildi. 'Tomoson [metinde aynen] ağzınıza bal çalmış,' dedi tebessüm ederek. 'Tüm beyaz adamlar yalancıdır. Tomoson, en az yalan söyleyen sensin.'[23]

Kasım 1889'da Moffat, Kral'a fermanın aslında bir ay önce Kraliçe tarafından imzalandığını söyleyecek cesareti toplayabildi. Bunu ise Londra'daki Majesteleri'nin Koloni Bakanı tarafından kaleme alınan, Bulawayo'ya Kraliyet Muhafızları'nın beş subay ve askerince getirilen ikinci bir mektup izledi. Lobengula, adamların getirdiği şeyden değil, kırmızı ceketlerinden ve parlak göğüs zırhlarından etkilenmişti. Onlara 'Kraliçe'ye bu mektupları yazdıranın Rhodes olduğunu, ve kendisine bir daha böyle mektuplar yazmaması gerektiğini'[24] söyledi. Moffat ise ona kendisinin, Kraliçe tarafından atanan fakat maaşı Ferman Şirketi tarafından verilen resmi Bulawayo temsilcisi olduğunu itiraf etmeye cesaret edemedi.

Yürüyüş mevsimi yaklaştıkça Dr. Jameson, Kral'ın güvenini kazanmak adına çabalarını iki katına çıkardı. Kral gut hastalığından muzdaripti ve Jameson ona morfin iğneleri yapıyordu. Buna karşılık, Lobengula gönülsüzce madencilere Bulawayo'nun güneyine doğru yeni bir yol kazmaları için müsaade vermiş olsa da, anlaşılır biçimde şüpheciliği devam etmekteydi. Fermanı tanımadığını göstermek için, aylar önce kağnılar ile getirilen 1000 adet Martini tüfeği teslim almayı reddediyordu. Nisan 1896'da, Rhodes'un kılavuz olarak işe aldığı meşhur avcı Selous, Bulawayo'ya vardı. Artık Lobengula öncülerin gitmeyi planladıkları yol konusunda fikrini değiştirmişti; Bulawayo üzerinden geçen her zamanki yolu kullanmak zorundaydılar. Ardından, Kral'ın huzurunda kahkaha atmaya cesaret edebilen, çantasında morfin taşıyan tek adam olan Jameson, tüm cazibesiyle geri döndü. Kral'ın haklı olarak tedirgin olduğunu gördü. Ondan koparabildiği tek şey, öncülerin ülkeye girmesine müsaade vermeyi (ya da kendi deyişiyle 'ona ya da Impi'sine yol vermeyi'[25]) reddetmediğini kabullenmesi olmuştu.

Jameson gittikten sonra, Lobengula kıvranıp durdu. Çıkış yolu göremiyordu. Jameson'ınki gibi ufak bir birliği kolaylıkla yok edebilirdi. Fakat Cetshwayo'nun başına gelenleri biliyordu. Avrupalılara karşı koymak mümkün değildi. Tek seçeneği zaman kazanmaktı. Genç savaşçılar aksiyon görmek için deliriyorlardı. Onlara çok yakında ellerini beyaz adamların boyunlarına dolayabileceklerini söylemişti, fakat sabırlı olmalı, evlerine dönmeli ve talimat beklemeliydiler. Haziran ayında öncü birliğin sınıra ulaştığını öğrendikten sonra, birliğin komutanına bir mesaj gönderdi. 'Motloutsi'de neden o kadar çok savaşçı var? Kral'ın herhangi bir hatası mı oldu, ya da canını yitiren beyaz adam mı gördünüz, veya beyaz adamlar bir şey mi kaybettiler?' İki hafta sonra son bir kez, beyhude biçimde Jameson'ın onuruna hitap etmeyi denedi. 'Hani doktor Bulawayo'da, yalnızca Kral'ın uygun gördüğü bir yerde kazı yapılmasını kabul etmişti?'[26]

Öncü Kıta'nın intikali, sömürgecilik maceralarının geneline kıyasla olaysız gerçekleşmişti. Seferi kuvvetler şikâyetçi değillerdi. Birliğin liderleri ve oluşturulma şekli

[23] Keppel-Jones, 142.
[24] Aynı eserde, 145.
[25] Hole, 136.
[26] Keppel-Jones, 167.

göz önünde bulundurulduğunda, her şeyin bu kadar yolunda gitmesi bir mucizeydi.

İlk andan itibaren Rhodes, önceliğin hızlı davranmak olduğunu biliyordu. Her şey bunun için feda edilebilirdi - sağduyu ve diplomasi bile. Şirket o mevsim içinde Mashonaland'e girmeliydi, yoksa Boerler ya da Portekizliler tarafından oyalanmaya maruz kalabilirlerdi. İlk başta Rhodes oracıkta gerçek yüzünü göstermeyi ve soğukkanlılıkla Lobengula'ya saldırmayı planlamıştı. Şaşırtıcıdır ki danışmanları Jameson, Moffat ve hatta adil davranmaya çalışan misyoner Helm bile bu fikre katılmışlardı. Rhodes'un haklı olduğunu söylüyordu Jameson. 'Asla yerliler ile barış içinde çalışamayacağız, bu yüzden çatışma ne kadar erkenden biterse o kadar iyi olur.' Selous da 'ya şimdi, ya da hiç'[27] durumuyla karşı karşıya olduklarında hemfikirdi. Aralık 1889'da, genç Frank Johnson ile gizli bir anlaşma imzalanmıştı. yüz elli bin sterlin ve yaklaşık 40000 hektarlık arazi karşılığında 500 kişilik bir yerleşimci gücü oluşturmayı, on-onbeş bin savaşçıdan oluşan Ndebele ordusunu ezip geçmeyi ve Lobengula'yı ölü ya da diri teslim etmeyi kabul etmişti. Hepsinin iyiliği için şükür ki, komploculardan biri sarhoşken planı ağzından kaçırmış ve haberler vaktinden önce yeni Yüksek Temsilci Sör Henry Loch'ın kulağına gitmişti. Yanına çağırdığı Rhodes, suçu Johnson'a atmış ve yalanlar söyleyerek işin içinden sıyrılmıştı.

Bu olan bitenin ortasında Rhodes, Lobengula hariç herkesi memnun etmenin bir yolunu buldu. Selous'un, Bulawayo'nun doğusundaki güzergâhtan giderek Ndebele kabilesiyle sıkıntı yaşamama planını benimsemişti. Bu fikir Lord Knutsford'un da hoşuna gidince, imparatorluk hükümeti Şirket'in adına kendi ağırlığını ortaya koydu. Kruger, yakında gerçekleşecek bir Boer intikalini iptal etmeye ikna edilmişti. (Karşılığında kendisine Svaziland'i içeren bir teklif sunulmuştu.) Bu hamle ile ana engel ortadan kalkıyordu. Pek tabii her şey, Knutsford'un tüm kanıtlara karşı Lobengula'nın Mashonaland istilasına onay verdiğine ve Şirket'in kendilerine yerleşim değil maden çıkarma hakkı veren Rudd İmtiyazı'na sorunsuz uyacağına inanmasına bağlıydı. Eğer İngiltere'dekiler buna bile inanırlarsa, her şeye inanmaları mümkündü.

Temmuz 1890 başlarında, birlik Tuli'de bir kale inşa etti ve azimli ilerleyiş başladı. İki kağnı yolu, Ngwato işçileri tarafından çalıların arasından açılmak zorunda kalmıştı. Birlik bu ikili yoldan, evhamlı ve tedirgin bir şekilde at üstünde ve yürüyerek ilerlemeye başladı. Her gece atları bir araya toplayıp, buhar motoruyla çalışan bir deniz projektörü tarafından korunan, kağnılardan yapılma kare şeklinde bir karargâh kuruyorlardı. Ndebele kabilesine uyarı teşkil etmesi için karargâhın sınırına dinamit lokumları yerleştirilip patlatılıyordu. Aslında Lobengula yalnızca birliği takip etmeleri için devriyeler gönderiyor fakat bunun dışında bir müdahalede bulunmuyordu. 1 Ağustos günü, çalılık bozkırı Mashonaland'in yüksek platosundan ayıran ana bölgenin güneyinde yer alan Lundi'de durdular. Selous keşif yapmak için çalıların arasından tırmandığında, açık bozkırı görüp rahatladı. Ana bölgenin yukarısında, sonradan Providential Geçidi ismi verilecek bir geçide rast gelmişti.

Mashonaland'in derinlerine doğru ilerlemeye başladıklarında, saldırı endişesi kaybolmaya başlamıştı. 6 Ağustos günü, birlik ilerlemeye devam etti. Ayın 14'ünde ana

[27] Jameson'dan Harris'e, 1 Kasım 1889, Keppel-Jones, 154.

platonun karşısında, Fort Victoria adındaki ikinci kalenin kurulacağı ve büyük Zimbabwe'nin gizemli granit duvarlarına yakın mevkiye varmışlardı. İşgalciler rugby oynamış ve harabeleri ziyaret etmişler, tek hayal kırıklıkları orada altın bulmamak olmuştu. 12 Eylül günü son duraklarına, Hampden Dağı'na yakın ve Başbakan'ın ismini taşıyan Salisbury Kalesi'nin mevkiine vardılar. Ertesi gün üniformalarıyla geçit düzenlediler ve İngiliz bayrağını bulabildikleri en düz ağaca çektiler. İki yedi pound'luk toptan, yirmi bir kutlama atışı yapıldı ve birlik papazı Canon Balfour tarafından bir dua okundu. Ardından, yasal geçerliliği olmayan bir resmi caka satma hareketi olarak, Lobengula'yı kandırmalarını kutlamak için Şirket vatanperver bir şekilde Mashonaland'i İngiliz İmparatorluğu'na kattı. (Buna müteakip doksan yıl boyunca o gün, Öncüler Günü olarak kutlanacaktı.) Kraliçe'ye üç kez tezahürat gönderildikten sonra askerlere müsaade verildi ve birkaç gün içinde birlik dağıtılmış oldu. Frank Johnson'a vaat edilen 87000 pound verildi ve öncüler de altın aramak ve arazi kapmak için dört bir yana dağıldılar.

Lobengula'nın sakinliği ve halkını kontrol etmedeki yeteneği sayesinde, bu yapılan fetih resmen çocuk oyuncağı olmuştu. Tek hamleyle Rhodes'un korsanları Transvaal'e karşı verdikleri yarışı kazanmış ve hem koloninin, hem de imparatorluğun sınırını ekvatora doğru 480 kilometre kadar genişletmişti. Pek tabii başarıya ulaşmak, bir tek Afrika kralının kendisine hâkim olmasından fazlasına bağlıydı. Eski rakiplerin yeni ortaklar olmaları sayesinde kazanılmıştı: sömürge parası ve girişimciliği, imparatorluğun tedbirliliği ve diplomasisi ile el eleydi. Büyükanne olmasa öncüler büyük ihtimalle katledilmiş olurlardı. Öncüler olmasa Büyükanne, eli kolu bağlı bir şekilde Kruger'ın Lobengula'nın topraklarını ele geçirmesine seyirci kalırdı.

Lobengula, tek bir kurşun atmadan Mashonaland'i teslim ederek oyuna getirilmişti. Salisbury'den gelen üçlü tezahüratın verdiği müjde buydu. Geriye kalan tek şey, Ferman Şirketi'nin asıl önemli kişilere - yeni şirkete bir milyon sterlin veren yatırımcılara, ana hükümete, ve Afrikanerlerden tutun İngiliz misyonerlerine kadar bu girişimi destekleyen, imparatorluk bilinci taşıyan birçok diğer insana verdiği sözü tutmasıydı.

Fakat her şeyin bağlı olduğu o yeni Rand neredeydi? Yeni bölgedeki ilk kurak sezonun sonunda, Ferman Şirketi bu sorunun cevabını bulma yolunda hiç aşama kaydetmemişti, ve bir başka soru, sayıları 1000 civarında olan beyaz göçmenlerin aklına girmeye başlamıştı: kandırılmışlar mıydı?

O yıl, 1890'da, sanki Lobengula'nın bedduası ile gerçekleşmiş gibi yaz yağmurları amansız olmuştu (Salisbury'de alınan ölçümlere göre 137 santimetrelik rekor bir yağmurdu bu) ve Selous'un toprak kağnı yolları kısa süre içinde çamur nehirlerine dönüşmüştü. Noel zamanı geldiğinde öncüler, orada mahsur kalmışlardı. Albay Pennefather izin alıp güneye gitmişti ve öldüğü sanılıyordu. (Yerleşimcilerden birinin genizden gelen bir sesle Tuli'deki taşkın Shashi nehrinin kıyısından karşıya 'oldu, oldu' diye bağırışı 'öldü, öldü' şeklinde anlaşılmıştı.) Öncüler, Afrikalılar gibi çamur ve çimden yapılma kulübelerde yaşıyorlardı. Yağmur bitene kadar hiçbir teçhizat takviyesinin - baltaların, küreklerin, tuzun, şekerin, mumun - onlara ulaşması mümkün değildi. Botları kâğıt gibi eriyip çürüdü. Sıtma hızla yayıldı. Tıbbi imkânları kısıtlıydı

ve hastaneleri yoktu.

Adamların neşesi, kuru sezonun başında yerine geldi. Bölgenin ilk kadınları oraya ulaşmıştı - hastane için gelen rahibeler ve genelev mahallesinin ilk sakinleriydi gelenler. Fakat hala altın keşfedildiğine dair bir haber, ya da birliğin her üyesine verilen on beş hissenin değerini kanıtlayacak hiçbir şey yoktu.

Ferman Şirketi'nin yöneticilerinden biri ilk kez Ağustos 1891'de Limpopo'yu geçerek bölgeye gelebilmişti. Alfred Beit idi bu, elmas ve altın kodamanlarının en kurnaz ve en zenginiydi. Şirketin batma yolunda olduğunu anlamak için dahi olmak gerekmiyordu. Aynı yılın ilerleyen zamanlarında Rhodes da bizzat Beira'dan zorlu yolu aşarak geldi. Destekçilerin verdiği bir milyon sterlinin yarısı çoktan harcanmıştı: 87000 sterlin Johnson'a verilmiş, 200000 sterlin kolluk gücü için ayrılmış, 70000 rakip imtiyaz avcılarına rüşvet olarak verilmiş, 50000 ile telgraf hattı kurulmuş ve benzeri birçok şey yapılmıştı. Daha kötüsü Aralık 1891'de, Rhodes'un Merkezi Arama ile yaptığı şüpheli anlaşma gün yüzüne çıkmıştı. Ferman Şirketi'nin hissedarları - ve İngiliz hükümeti - kendilerinin de kandırıldığının farkına varmışlardı. Rudd İmtiyazı'na hiçbir şekilde sahip değillerdi; anlaşmanın mülkiyeti Merkezi Arama'nındı, ve bu şirket de Rhodes ile yakın çevresi tarafından kontrol ediliyordu. Hali hazırda parasız kalan Ferman Şirketi artık Rudd İmtiyazı'nı Merkezi Arama'dan, milyonlarca hisse karşılığında satın almak zorunda kalacaktı.

Rhodes, blöf yaparak kaytarmaya karar verdi. Ne de olsa basın Mashonaland'in baş döndürücü zenginliklerinden haberdardı, özellikle de editörlerini rüşvete bağladığı gazeteler. Rhodes'un panik içindeki hissedarlara uzlaşma adına verdiği tek taviz, kolluk güçlerini ekonomik yönden sarsmak oldu. 1892 Noel'ine kadar Rodezya'daki polislerin sayısını 650'den 150'ye indirmişti. Öncüler isyandaydı. Rhodes, Ndebele kabilesinin savaşçılık yönünün abartıldığını söylüyordu. Shona kabilesi ise beyaz işgalcileri, Ndebele yağmacılarına karşı kalkan olarak kullanabildikleri için memnunlardı.

Her iki varsayımın da eşit derecede ahmakça olduğunun görülmesi uzun sürmemişti. Fakat bu noktada Avrupa'daki soru, Rhodes'un bu boş laflarının koloni hükümeti resmi olarak iflas etmeden önce ne kadar süre ayakta tutacağıydı.

22. BÖLÜM

MSİRİ'NİN ALAYCI GÜLÜMSEMESİ

Brüksel ve Katanga
19 Nisan 1890 -Ekim 1892

'Buranın efendisi benim ve ben hayatta olduğum sürece
Garanganja'nın [Katanga'nın] benden başka efendisi olmayacak.'
Bunkeya'daki İngiliz misyonelerine hitaben, *Msiri* 1890

Rhodes'un kılavuzlarının Motloutsi nehrinin karşısına geçmelerinden iki ay önce, 19 Nisan 1890 Cumartesi günüydü, ve kuvvetli bir gündoğusu rüzgarı Brüksel'deki kraliyet sarayının parkındaki yaprakları dökülmüş karaağaçların dallarında uluyordu. Birkaç kilometre uzaktaki Laeken sarayında tropik orkidelerin kokusu, büyük, bombeli seraların boğuk havasında asılı kalmıştı.

Leopold haftasonlarını sakince Laeken'de geçirmeyi seviyordu. Orada dua kitabını okuyan bir keşiş misali, tüm dikkatini *The Times*'a verebiliyordu. Bugün okuduğu şeyden pek hoşnut kalmamıştı. Stanley'in Orta Afrika'ya yaptığı son seferine dair üç yıllık destan, maskaralıkla sona ermişti. Emin'in, Mehdi'ye karşı medeniyetin son savunucusu ikinci Gordon olması gerekiyordu; ve Leopold, Nil kıyılarına yapılacak bir sonraki atılım için Emin'e bel bağlamıştı - keşke Stanley onu Mackinnon ve İngiliz Doğu Afrikası yerine Kongo için çalışmaya ikna edebilseydi. Ama Emin, Aralık 1889'da selamete çıkar çıkmaz zihni alt üst olmuştu. Artık Almanlar için çalışmaya karar vermişti. Kral sol eliyle sakalını kaşıdı, bir çeşit tik gibi, gergin olduğu zamanlarda yapmaya başladığı bir alışkanlıktı bu. Başarısızlığından ötürü Stanley'i suçlamayacaktı. Emin'i kurtarma seferi yeni bir oyun başlatmıştı, masaya yeni kartlar çıkarmıştı. Stanley Emin'i kullanamamış olsa da, Kral hâlâ Emin'in Ekvatorya'da kalan destekçilerini, ve tabi Stanley'i de kullanabilirdi.

19 Nisan Cumartesi günü, Belçika halkı Stanley'nin Afrika'dan dönüşünü karşılamayı bekliyordu. Şimdi Brüksel'de, daha sonra Londra'da bir kahraman gibi karşılanacaktı. (Öte yandan Paris'te ona soğuk bir karşılama yapmışlardı, zira Brazza'ya ilişkin söylediği *'va nu-pieds*, yalınayak yürüyen adam' sözlerini unutmamışlardı. O Cumartesi öğle saatlerinde Kral Stanley'nin grubunu Fransız sınırında karşılamak için özel bir tren

gönderdi. Özel tren Brüksel'deki Gare du Midi'ye girdiğinde kâşif bir tören kıtasıyla karşılandı ve ardından Kral'ın arabasına bindirilip '*Viva*' diyen bağıran kalabalığın doldurduğu sokaklardan geçerek doğrudan kraliyet sarayına götürüldü. Orada kendisine normalde krallar ve imparatorlar için ayrılmış kırmızı ve yaldızlı 'imparatorluk' dairelerinden biri verildi. Majesteleri de Laeken'den döndüğünde onunla görüşecekti.

Kral mektubunda Stanley'e kendisine vereceği 'önemli bir iş'[1] olduğunu söylemişti; Stanley bunun altından neler çıkacağını merak ediyordu. Olağanüstü yeni popülaritesinin Kral'ı gölgede bırakmış olmasından memnundu. Ancak son üç yılda yaşadığı sıkıntıların ardından sersemlemiş ve hissiz bir haldeydi: arka grubun başına gelen felaket, yağmur ormanlarında yaptıkları üç berbat yürüyüş, Emin'in adamlarının isyanı... (Sonradan itiraf ettiğine göre, alnına halka uyarı niteliğinde bir kağıt parçası yapıştırmalıydı: 'Bayanlar ve baylar, ben üç yıl boyunca Afrika'nın En Derin Karanlığı'nda vahşiler arasında yaşayarak üç geçirdim, ve korkarım onların ruhlarından bir şeyleri üzerimden atamıyorum.'[2]) Duygusal açıdan rahatlamak için kendini Kahire'de bir yere kendini kapatıp, yazdığı son çok satan kitabının yarım milyon kelimelerini seksen beş günlük şaşırtıcı bir sürede yazmıştı.

Şimdi ise Brüksel'de Stanley rüyadan gözlerini açmaya çalışır gibi kalabalığa bakarak gözlerini kırpıştırıyordu. Oraya en son 1887'de geldiğinde, Kral'ın Afrika planlarından 'delilik' olarak bahsetmek modaydı. Bugün ise heveslerinin ucu bucağı yok gibi görünüyordu. Şerefine düzenlenen resepsiyonlarda kalabalıklar kâşifin başına üşüşüyorlardı; resepsiyonlardan biri müsrifçe Belçika Borsası'nda düzenlenmiş, duvarları Kongo resimleriyle donatılmıştı. Madalyaların göğsüne iğne gibi saplandığını hissediyordu: Brüksel ve Antwerp'ten gelen altın ve gümüş madalyalar, Leopold'un Buyruğu ve Kongo'nun yeni Büyük Haçı ve daha da fazlası. Kral, Stanley'nin ona yansıyan görkeminden zevk alıyor, ve Stanley de bu ironiye karşı koyamıyordu. Artık kendisine yakışıksız davrandığı için Kral'a karşı garez besleyemezdi.

Her sabah 10.30 ile 12.00 arasında iki adam kraliyet sarayının birinci katındaki Kral'ın özel odasında görüşmelerde bulundular. Odadaki her şey tam olarak Stanley'nin hatırladığı gibiydi: mermer masanın üzerine serilmiş kâğıtlar, mürekkep, kalemler ve kağıt bıçağı; Kral'ın, ziyaretçilerini daha iyi sorguya çekebilmek için sırtını pencereye dayayarak oturuşu... Değişen ise sadece bu iki adamdı. Kral'ın ince kahverengi sakalları bir kulağından diğerine kadar beyazlamıştı, ve Stanley'nin o sandalyede en son oturduğunda demir grisi olan saçları, şimdi fildişi kağıt bıçağı gibi bembeyazdı.

Öncelikle, kamuoyunun Orta Afrika'ya dair düşüncelerinde meydana gelen şaşırtıcı değişimden konuştular. Leopold, bu değişimi ve büyük keşiflerinin gazetelerde yarattığı heyecanı Stanley'e borçlu olduğunu söyledi. Tüm bunlar Stanley Havzası'na çağlayanları pas geçerek ulaşan demiryolunun yapımı için Belçikalı bir şirket kurulmasını sağlamıştı. Şimdi şirketin hisselerine halk da büyük katkılarda bulunuyordu; rüya, yakında gerçek olacaktı. Bu sırada Kral, üç hassas konuda Stanley'e bir yol göstermesi

[1] Hird, Stanley, 272.
[2] Stanley, *Autobiography*, 410.

için yalvarıyordu: Stanley Şelaleleri'ndeki Arap köle ticaret merkezlerini bastırmak; Mackinnon'un ve İmparatorluk İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin sınırlarını doğuya, Albert Gölü'ne dek genişletmek; ve Fransız topraklarının sınırlarında bir yerde bir karargah kurarak egemenliğini kuzeydoğuya kadar genişletmek.

Stanley, Mackinnon ile yapılacak görüşmelerde yardımcı olmaya hazırdı. Fransız sınırına gelince, Leopold'u yeni toprakları fethetmek uğruna elindeki kaynakları çarçur etmemesi için uyardı. Kuzeydoğuda bşa kürek çekmeleri 80.000 sterline mal olabilirdi. Stanley Havzası demiryolu için bunun her bir kuruşuna ihtiyaçları vardı. Stanley, doğu Kongo'nun yüreğindeki Arap kölecilerle yaptıkları işbirliğini tamamıyla sona erdirmeyi de büyük bir öncelik olarak kabul etmeye hazırdı. Tippu Tip'in arka gruba hamal desteği vermeyerek ihanet edişini unutmuş değildi. Sadece 2000 kişilik bir askeri sefer ile, bu 'korsanların' ve devlet içi devletlerinin gücü kırılabilirdi. Stanley, Manyema yamyamlarını bu amaç için muazzam savaşçılar olarak önerdi. Peki Kral'ın Stanley'i Brüksel'e getirmesine sebep olan o 'büyük iş' ne idi?

> 'Tahmin edebiliyor musun?' diye sordu Leopold bir sabah gözlerinde bir parıltıyla.
>
> 'Hayır efendim,' diye yanıtladı Stanley, 'Belki de köle avlarının bastırılmasını kastetmiş olabilirsiniz diye düşündüm.'
>
> 'Aklımdaki çok daha büyük bir misyon. Tüm dünyanın dikkatini çekecek bir şey.'

Kral yapmacık bir edayla kollarını salladı ve abartılı vurguyla konuşmaya başladı. 'Bir de şimdi düşün bakalım.' Stanley başını salladı. Kral kollarını yukarı ve aşağı sallamaya devam ediyordu, ve yüzünde büyük bir gülümseme vardı.

> 'Bu fikri uzun süredir düşünüp duruyorum, ve bu *leziz lokma*yı *senin için* sakladım, çünkü tek bir tane *Stanley* var - *Büyük Kaşif - Kongo Devleti'nin Kurucusu.* Hartum'u almaya ne dersin? İşte, görevin bu.'[1]

26 Nisan 1890'da, Stanley Brüksel'in coşkulu kalabalıklarından ayrılarak Londra'nın coşkulu kalabalıklarıyla buluştu. Leopold'un kendisiyle ilgili yirmi bin Kongolu yamyamı alarak Mehdicileri ezip geçme planı, yani *leziz lokma* konusunda hâlâ şaşkındı. Şüphesiz aslında Kral'ın delinin teki olduğu düşünülüyordu. Başından sonuna kadar akıl almaz plandı bu. Bir kere zaten Kongolu bir vahşi ordusunu disipline etmek en az dört yıl alırdı ve bu süre zarfında Avrupalısubaylarının çoğu ateşten ölmüş olurdu. O durumda Leopold'un Sudan'ı ele geçirme planı hususunda İngiliz ve Fransızların neler yapacaklarını düşünün! Yaptığı politik çıkarımlar Stanley'nin tüylerini ürpertiyordu. Ancak çok geçmeden kafa yoracak Leopold'un deli saçması planlarından daha cazip şeyler buldu.

Öğleden sonra kader, Afrika güneşinin kuvveti ile Stanley'e gülümsüyordu. Kraliyet Coğrafya Topluluğu'ndan (bir zamanlar kendisine sahtekâr demiş olan

[1] Hird.

adamlardan) çift altın madalya alan, Kraliçe Viktorya'nın konuğu ve Galler Prensi'nin arkadaşı, dönemin en hayran olunası kaşifi, coşkulu caddelerden geçerek Charing Cross İstasyonu'ndan Piccadilly'e gidiyordu. Ve Londra'nın kalbinde de olağanüstü bir keşifte bulundu.

Önceden kalbinin artık taşlaşmış olduğunu düşünürdü. Şimdi ise bir kez daha âşık olduğunun farkına vardı. Daha önce duygularıyla oynamış olan kadınla, Topluluk'un ev sahibesi ve ressamı o güzel, akıllı Dolly Tennant ile evlenmek üzere nişanlandı. Evlilik, Stanley'nin gezginliğini mutlu bir sona erdirdiyse de, yaşadıkları hâlâ yakasını bırakmıyordu. Arka grubun kaderine ilişkin tartışmalar 1890 yılının sonbaharında dünya basınında patladı, ve Stanley'nin 1904'teki ölümüne kadar bir an olsun aklından çıkmadı.

Bu sırada Leopold, Stanley'nin Nil'i ele geçirme hayallerini baltalayacak gerçekçi itirazlarına göz yummadı. O sıradan kurallara göre yaşamıyordu; hiçbir hayalperest bu şekilde yaşamazdı. Orta Afrika'nın çoğunluğunu Avrupa'nın en büyük Güçler'inin burunlarının dibinden kaparak imkânsızı başarmayı alışkanlık haline getirmişti. Haftalar geçerken, Nil seferine dair planlar aklına üşüşüyordu; Hartum'a yamyam gönderme planı kadar fantastik olmasa da, daha kapsamlı planlardı bunlar. Ama Stanley ile karar kıldıkları gibi, birinci öncelikleri Congo Free State'i mevcut sınırları içerisinde finanse etmek; ikincisi de, Kongo'ya medeniyet getirdiği iddiasını gülünç kılan Arap köle tacirleri ile yaptığı iş birliğine son vermekti. Her ikisi de birbirlerine bağlı durumlardı ve Leopold'a göre ikisinin de çözümü, 1890 ilkbaharında Brüksel'de yapılacak olan kölelik karşıtı konferansta yatıyordu.

İki yıl önce Temmuz 1888'de, Kilise'nin garip bir prensi olan Kardinal Lavigerie, Paris'teki Saint Sulpice kilisesinin kürsüsünden, köle ticaretine karşı uluslararası bir sefer başlatmıştı. Charles Lavigerie, Afrikalı bir misyoner, Cezayir ve Afrika Başpiskoposu ve Beyaz Babalar adlı Afrikalı misyonerlik düzeninin (Buganda'da Mackay ile çatışmaya giren Fransız rahipler) kurucusu idi. Aynı zamanda da kışkırtıcı bir Bask idi. Saint Sulpice'deki vaazında köle ticaretinin vahşetini cehennem sahneler gibi anlatıyordu: etrafı kuşatılmış ve yakılmış köyler; korku içinde kaçışan insanlar, köle avcılarının yakaladığı ve boyunlarından birbirlerine bağladığı insanlar; sahil yolundaki beyazlamış kemikler; ve köle pazarlarında sığırlar gibi hapsedilmiş kadınlar ve çocuklar. Onun gerçekleri, Livingstone, Cameron ve Stanley gibi İngiliz kâşiflerin yirmi yıllık raporlarına dayanıyordu. Fransız dinleyicilerini şoka uğratan şey ise, Lavigerie'nin bu cehennemi andıran ticaretin Doğu ve Orta Afrika'da hâlâ yaşanmakta ve gelişmekte olduğu iddiasıydı. Söylediğine göre bu ticaret, kıtanın nüfusunu yılda dört yüz bin insan oranında azaltmaktaydı.

Lavigerie'nin vaazı Avrupa'ya korku saldı. Londra'da Köle Karşıtlığı Derneği tarafından içtenlikle karşılandı ve karşılığında o da Livingstone'u saygıyla andı. 500 gönüllünün - yeni bir şövalye nişanı - oraya gidip büyük kötülüğe karşı savaşmasını mümkün kılacak bir ödenek istedi. Belçika'da dinleyicilerine buğday ve katran meselini hatırlatarak Leopold'u iyi ekici, ve İslam'ı da düşman olarak gösterdi. Kongo'ya kayıtsız kalan Belçika halkı ise uykudaki hizmetkârlardı. 'Düşman siz uyurken geldi.

Tüm iyiliklerin düşmanı olan barbarlık, yapacağını yaptı, ektiği katranlar ile her şeyi ele geçireceğine dair tehditler savuran kötülük, köleliğin ta kendisidir.'[4]

Leopold Lavigerie'nin fikirlerini ütopik, ve methiyesini utanç verici buldu. İyi ekici rolüne layık görülmek güzel geliyordu kulağa. Korktuğu şey ise, Büyük Güçler'in Kongo'daki kendi hâkimiyetini - veya hakimiyetsizliğini - sorgulamasına yol açacak kadar etkili bir sefer düzenlemesiydi. Kardinal'in toplamayı başardığı paraya dair raporları görünce endişeye kapıldı. Kardinal'e, Tanganyika Gölü'ne bir buharlı gemi götürmeleri gerektiğini, yoksa 'Kardinal'in parayı farklı şeyler için çarçur etme dürtüsüne kapılacağı'nı[5] söyleyerek parayı cebe indirmeyi denemeye karar verdi. Her zamanki gibi Kral, sonradan avantaja çevirmek için tehditleri tam olarak ortadan kaldırmamayı amaçlıyordu.

Sonraki yıl, Kasım 1889'da, Lord Salisbury'nin Brüksel'de bir kölelik karşıtı ticaret konferansı düzenlemeyi teklif etmesiyle Leopold'un eline şans geçti. Bir süredir, Dışişleri Bakanlığı'ndaki yetkililer, köle kaçakçılarına karşı aldıkları önlemleri pekiştirmek istiyorlardı. Ayrıca Salisbury, Lavigerie'nin güçlü bir dille ifade ettiği dehşetin Britanya'da uyandırdığı protestolara karşılık vermeye de hevesliydi; ve bu tarihte halen makamında olan Bismarck, Salisbury'e yardım etmek istiyordu. Doğu Afrika'daki El Beşir isyanından beri Alman Şansölyesi, sömürge savaşı için Reichstag'tan ödenek koparmanın en iyi yolunun, savaşın köle ticaretine karşı yapılacağını söylemek olduğunun farkındaydı. 1885 Berlin Kanunu'nu imzalamış olan diğer on üç Güç tarafından da yüce gönüllü nedenler ortaya konmuştu. Bu yasa, artık her ne anlama geliyorsa 'köleliğin bastırılmasına yardım' kararı içeriyordu. (İngilizler bu cümlenin 'pek bir tatsız tuzsuz' olduğunu söylüyorlardı.)

Artık kölelik karşıtı komiteler Fransa, Belçika, Hollanda, İtalya ve İspanya'da ortaya çıkmıştı. Leopold'un Kasım 1889'da başlattığı Brüksel konferansı, köle ticaretinin olmasa da köleliğin yasal bir kurum olduğu Osmanlı'nın aykırı tavırlarına rağmen uygar dünyanın her yanından memnuniyetle karşıladı. *The Times,* bu konferansın uluslararası işbirliğinde bir kilometre taşı olduğunu açıkladı. Belçika temsilcisi Prince de Chinay, bunu daha da zarif bir dille ifade etti. Daha önce Büyük Güçler hiç bu kadar cömert, bu kadar saf ve böylesine karşılıksız bir amaçla Afrika'nın 'ezilmiş ve katledilmiş' ırklarını kurtarmak ve insan etine dayalı korkunç ticarete son vermek için bir araya gelmemişti.

Bu sıfatlar Leopold'un pek bir hoşuna gitmiş olmalıydı. Onun tek bir amacı vardı; cömertçe idi belki, ama kesinlikle karşılık beklemiyor değildi. Amacı, Kongo'yu - ve kendisini - bu konferans yoluyla iflastan kurtarmaktı.

Congo Free State son birkaç yılda Kral'ın şahsi servetinin neredeyse tamamını silip süpürmüştü. Avrupa'nın en zenginlerinden biri de olsa, bir tek adamın büyük bir devletin gelişimini finanse etmeye çalışması, yollar, köprüler, limanlar, demiryolları, şehirler yapması ve kanun ve kanun ve düzenin masraflarını sağlaması, şüphesiz

[4] J. de Arterche, *Lavigerie*, 167. Slade, *Leopold*, 102-3.
[5] Gifford ve Louis, *Britain and Germany*, 87.

Kral'ın bankerlerinin gözünde gereksiz ölçüde cömertçe idi. Kral'ın Stanley'i Kongo'yu keşfetmek için görevlendirmesinden on iki yıl sonra, bankerlerin sabrı artık tükenmeye başlamıştı. Kongo Devleti'nin, bir yılda gelirinin yaklaşık üç milyon frank (yüz yirmi bin sterlin) üzerinde masrafı oluyordu. Devletin tüm geliri, Avrupa'daki küçük bir fabrikanın gelirinden azdı; hâlihazırda yapılan fildişi, kauçuk, palm yağı gibi şeylerin ihracatı üzerinden alınan yüzde 15'lik vergiden gelen yıllık yaklaşık üç yüz bin frank'tan (on iki bin sterlin) ibaretti. Leopold, parası yeni fetihler için heba etmeden bu büyük açığı kapatmak için gereken büyük miktardaki nakit parayı vergi ya da kredi olarak toplamak zorundaydı. Yeni vergiler demek ithalat vergileri demekti. Fakat bu noktada 'sözleşmeye tabi' olan tüm Kongo havzasında serbest ticareti garantileyen Berlin konferansı, önünde Stanley Havzası'nın aşağısındaki çağlayanlar kadar tehditkâr bir engel teşkil ediyordu. Bu, 1885'te çıkarılan Genel Yasa'daki en ünlü madde idi bu; Leopold'un kendi ihracatlarına vergi koymasına bir etkisi yoktu, ama Avrupa'nın ürettiği malları serbestçe Kongo'ya gönderebileceği ve Leopold'un bunlara vergi koymasının yasak olduğu anlamına geliyordu.

Leopold umutsuzluk içinde, kendisinden önce Hidiv'in ve Tunus Beyi'nın yaptığı gibi, Avrupa'nın tefecilerine çevirdi yüzünü. Öncelikle Bismarck'ın bankeri Bleichroder'la ve kendi arkadaşı Charles de Rothschild'la şansını denedi. Bu talihsiz iş adamları için, Majesteleri'ne artık bankalardan bir teklif alacak durumda olmadığını açıklamak utanç vericiydi. Bunun üzerine Leopold Avrupa pazarına girdi ve bir piyangoya dayanan 150 milyon franklık (6 milyon sterlin) büyük bir faizsiz krediyi bir araya getirmeye çalıştı. İlk 10 milyon franklık (dört yüz bin sterlin) kısımda, Leopold kur fiyatını 92'de tutmak için her ne kadar çabaladıysa da, paranın yüzde 83'ü iskonto edildi. Ardından 60 milyon franklık (240,000 sterlin) ikinci kısım feci şekilde güme gitti. Yarısına yakınını halk almıştı. Neyse ki Leopold'un şansına, yaşanan bu talihsizlikler Stanley Havzası'na ulaşım sağlayacak olan hayati demiryolu projesinin inşası için gereken 25 milyon frangı (1 milyon sterlin) etkilememişti.

1889'da Belçika hükümetinden gelen 10 milyon franklık (dört yüz bin sterlin) kredi sayesinde Compagnie du Chemin de Fer[6] Belçika'da başarıyla kurulmuş oldu. Öte yandan demiryolunun 1894'e dek tamamlanamayacağı düşünülüyordu (oysa 1898'e kadar tamamlanamadı). Bu arada Congo Free State borç batağında daha da derinlere saplanıyor, Kral'ı da peşinden sürüklüyor, hem mahkemeyi hem de ailesini endişelendiriyordu. İşte bu uçurum yüzünden Leopold, Mayıs 1890'da Houdini gibi bir çıkar yol arıyordu.

Kölelik karşıtı konferans başlayalı altı ay olmuştu. Zanzibar'dan emekli ve İngiliz temsilcileri arasındaki en bilge ve idealist kişi olan Konsolos Sör John Kirk uzun süren oturumlardan ve münakaşalardan yorgun düşmüştü. Leopold'un temsilcilerinin oynadığı bölüm haricinde, konferansın ana teması üçkâğıtçılık gibi görünüyordu ona. 'K[öle] T[icareti]ni umursayan bizler ve Belçika hariç tek bir güç dahi olduğuna inanmıyorum - tek gözettikleri, şahsi çıkarları ve Reichstag'daki tüm o zırvalara bakılırsa, Almanya

[6] Ç.N. Demiryolu Şirketi (Fr.)

bunların en kötüsü.'[7] Kirk, konferansın Belçikalı başkanı Baron Lambermont ile Kral'ın koloniye dair konulardaki sadık danışmanı Emile Banning dışında pek fazla temsilciye karşı yakınlık hissedemedi. Konferansta köle taşıyan yelkenlilerin İngiliz donanmasına rağmen ellerini kollarını sallayarak Kızıl Deniz'deki koy ve körfezlere girebildikleri anlaşıldı. Bu sorunun kökten çözülmesi gerekiyordu. Bu da (Kirk'ün belirttiği üzere) yalnızca büyük bir sefer değil, "iyi bir hükümet"in kurulması anlamına geliyordu.

Stanley'nin Brüksel'de kahramanca karşılanmasından iki hafta sonra 10 Mayıs'ta, Kral heyecan verici bir teklifle çıkageldi. Leopold, Belçikalı Dışişleri Bakanı aracılığıyla Congo Free State'in bütün güçlerinin köle ticaretine karşı yapılacak asil seferi destekleyeceğini ilan etti. Ancak, Kongo için olanak yaratılması gerekiyordu. Berlin Genel Kanunu'ndaki serbest ticaret ile alakalı maddenin sözleşmeyi imzalayan on beş tarafça gözden geçirilerek ülke dışından gelen tüm mallar üzerinden alınacak yüzde 10 gümrük vergisi ile kölecilere karşı açılan savaş için sermaye oluşturulmasının mümkün kılınması gerekiyordu.

Temsilcilerden ikisi - Amerikalı ve Hollandalı delegeler - şaşkına dönmüşlerdi. Kongo'daki 'sözleşmeye tabi' havza, Afrika'nın batı kıyısından Zanzibar'a kadar uzanıyordu. Bu yüzden bu tür bir vergi, büyük bir bölgedeki kendi ülkelerinin tüccarlarına konan bir vergi olurdu ve Kongo ticaretinin tekelini Leopold'a bırakırdı. Serbest ticaret maddesinin Berlin Kanunu'nun can alıcı hükmü olduğunu söyleyerek karşı çıktılar. İtiraza önderlik eden Amerikan temsilcisi General Sanford, Leopold tarafından ihanete uğramış hissediyordu; Amerikan hükümetini 1884'te Kongo Devletini ilk tanıyan ve Berlin Kanunu'nu ilk imzalayan devlet olmaya ikna eden oydu ne de olsa (oysa Amerika bu yasayı hiç imzalamamıştı). Sanford, devletin tanınırlığının tam serbest ticaret sözüne bağlı olduğunu öne sürüyordu.

Ama Amerikalı ve Hollandalı muhalefet, Leopold'un insanlığın menfaatleri doğrultusunda hareket ettiği iddiasını güçlendirdi. Ulvi amaçları ve yetersiz kaynakları genel bir sempatiden uyandırdı. Kirk'ün dediği gibi, 'yoksullar uğruna savaşmak için her şeyi yapacağım. Bence hepimizden çok daha fazlasını hak ediyor...'[8]

2 Temmuz'da Brüksel'de yeni bir Genel Yasa masaya kondu. İçeriğinde yüze yakın madde bulunuyordu, bunların birçoğu ya komitede hafifletilmişti ya da uygulamada etkisiz olduğu anlaşılacaktı. Hollandalı temsilci dışındaki herkes imzalamaya hazırdı. Çok daha önemlisi ise yüzde 10'luk gümrük vergisinin ayrıca bir bildiri ile beyan edilmesiydi. Hollandalı ve Amerikalı hariç herkes bu bildiriyi imzaladı. Çok geçmeden Leopold onlara da meydan okumanın bir yolunu buldu; ikisi de gümrük vergisini kabul ettiler.

Leopold'un diplomatik aşamadaki başarısı birkaç gün içerisinde Belçika Parlamentosu'nda aynı ölçüde çarpıcı bir başarı ile taçlandırıldı. Bir yıl önce Kral, vakti gelince Kongo Devleti'nin yönetimini Belçika'nın devralacağını söylerek Başbakan Beernaert'e gizli bir teklifte bulunmuştu. Vasiyetinde Kongo Devleti'ni kendi milletine bırakmaktan memnuniyet duyardı. Karşılığında ise ülkenin gelişimini finanse etmek

[7] Kirk'ten Wilde'a, 14 Mayıs 1890, Dışişleri Bakanlığı 84/2103. Gifford and Louis, *Britain and Germany*, 114.

[8] Kirk'ten Mackinnon'a, 23 Haziran 1890, Mackinon Belgeleri, Kutu 25, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra.

için net 25 milyon frangı (1 milyon sterlin) hissesinin karşılığı olarak borç almak istiyordu. Ağustos 1889'da bu imkansız bir istek gibi duruyordu. Temmuz 1890 ise gerçekçi politikaya gibi görünüyordu. Kardinal'in seferi, Stanley'in methiyesi, Kralı'ın kölelik karşıtı konferanstaki zaferi - her şey bunun için zemini uygun kılıyordu.

3 Temmuz 1890'da Beernaert, Belçika'ya on yıl sonra Kongo'yu devralma hakkı verecek olan 25 milyon franklık avansı Kral'a verme önergesini meclise sundu. Birkaç gün sonra Beernaert Kral'ın vasiyetini, ve bunun yanında Kral'ın halkı için bu koloniyi kurmak uğruna yaptığı fedakarlıkları vurgulayan bir kraliyet mektubu yayınladı. Önerge, karşıt tek bir homurdanma bile duyulmaksızın kabul edildi. Kral'ın para sıkıntıları şimdilik bitmişti. Ancak faizsiz krediye rağmen savunmasız durumdaydı. Bu para ancak biraz zaman kazandırırdı, hepsi bu. Demiryolu yıllarca - sonradan görüldüğü üzere sekiz yıl boyunca - bitmeyecekti. Bu sırada Kongo, fildişi ticareti, kauçuk ticareti ya da parayla alınabilecek diğer her şeyden elde edilecek paranın her kuruşuna ihtiyaç duyacaktı.

İflasın eşiğinde olan ve arkadaşları sayesinde paçasını kurtaran çoğu kumarbaz sonraki birkaç adımı dikkatli atması gerektiğini hisseder. Ama böyle düşünceler Leopold'un aklının ucundan dahi geçmedi. 25 milyon frank kredi sözünü aldıktan sonra haftalar içinde Kongo Devleti tarafından kontrol edilen alanı genişletmek için bir dizi sefer başlatmaya karar verdi. İlk iş, Leopold'un imparatorluğunun sınırları içerisinde olduğu iddia edilen, Katanga'nın ücra güney doğu platosunu keşfetmekti. Livingstone'un zamanından bu yana, Katanga'nın zenginliği dillere destandı. Livingstone'a anlatılanlara göre, Kazembe'nin batısına yapılan bir aylık yolculukla, insanların metali eriterek bir adamın zar zor taşıyabileceği katı bakır çubuklar haline getirdikleri yerdeki büyük madenlere ulaşılabiliyordu. Cameron da aynı hikayeyi duymuş ve Katanga'da para olarak kullanılan bakır haçlar takan erkek ve kadınları görmüştü; ayrıca Portekizliler'in Benguela'da rafine ettikleri bakırdan altın çıkarılabildiğini duymuştu. Afrikalılar, 'kırmızı bakırı beyaz bakıra'[9] tercih ettikleri için altına değer vermiyorlardı.

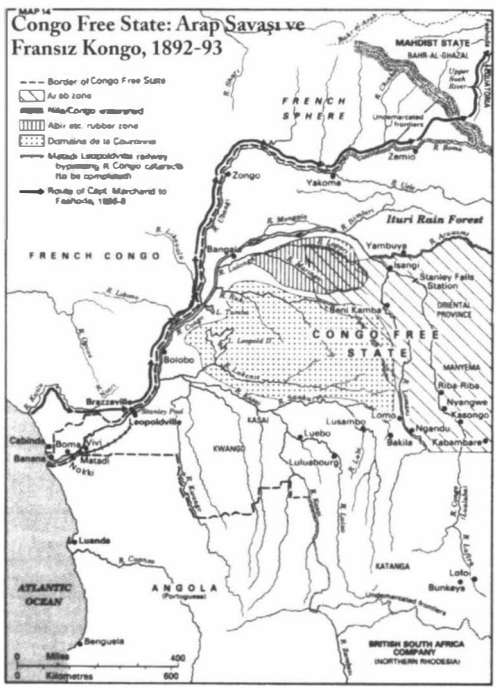
1883'te ilk cesur kaşifler, Paul Reichard ve Richard Bôhm adlı iki Alman, Angola'dan geçerek bu esrarengiz topraklara girdiler, ve gördüklerini oldukça itici buldular. Aslında burada bakır, fildişi, tuz ve köle ihracatı ve sağlam bir Avrupalı silah ve barut piyasası vardı. Ancak bu ithal silahlar - tıpkı ihraç edilen köleler ve Katanga'daki diğer her şey gibi - Msiri adlı bir savaş beyinin deir yumruğunun içerisindeydi. Msiri Avrupalı ziyaretçilerini etkilemek için, kulübesinin bahçesindeki ağaçlara asılmış 'kazıklara geçirilmiş şapkalar' gibi duran çeşitli insanların kafataslarından oluşan koleksiyonunu gösterirdi. Alman kaşifler Katanga'da uzun süre kalmadılar. Onları, Msiri'nin vahşi başkenti Bunkeya'da kendilerine istikarara kavuşamamış bir yer edinen Polymouth Kardeşler'den birkaç gözüpek İngiliz misyoner takip etti. Şüphesiz görevleri insanların ruhlarını kurtarmak, siyasete bulaşmamaktı.

Leopold, 1890'da iki nedene dayanarak Msiri'nin imparatorluğundan çabucak bir şeyler koparmaya karar verdi. Birincisi, orada bulmayı umduğu altın resiflerinden faydalanmaktı. Bir altın vurgunu kendisini aşağılayanları utandırır ve Kongo'yu borçlarını

[9] Slade, 120.

ödeyebilecek duruma getirirdi. İşaretler bu yöndeydi; ne de olsa Transvaal'de muazzam altın resifleri bulunmuştu. İkinci neden ise, elini çabuk tutup Cecil Rhodes ile Ferman Şirketi'nin planladığı gibi Katanga'nın bir kısmını onlardan önce ele geçirmekti.

Leopold, Katanga'dan dönen ilk İngiliz misyoneri Frederick Arnot'un alenen İngiliz hayırseverlere gözlerini Katanga'ya çevirmelerini önerdiğini *The Times* üzerinde pür dikkat harcadığı saatlerden biliyordu. Söylediğine göre, burası bataklıklardan uzakta sağlıklı bir plato, hükümdarı Msiri'nin ('tam anlamıyla bir beyefendi'[10]) iyiliksever denetimi altındaki bir barış ve düzen cenneti, ve tesadüfe bakın, devasa bakır yataklarına sahip, ruhların hasat edileceği yerdi. Bu cazibenin farkına varanlar yalnızca hayırseverler değildi. Rhodes 1889 yılında Ferman Şirketi'nin sınırlarını Katanga'yı da dahil edecek şekilde kuzeye doğru ilerletmesi için Masailand kaşifi Joseph Thomson'ı görevlendirdi. Bu, Leopold'un son derece ciddiye alması gereken bir tehditti. Katanga, 1885'ten beri Kongo Devleti'nin hak iddia ettiği sınırlar içerisindeydi ve bu iddia İngiliz ve diğer Avrupalı hükümetlerce kabul görmüştü. Ancak Leopold, Berlin Kanunu'ndan beri geçen yıllarda etkili bir işgal oluşturmak için kılını kıpırdatmamıştı. Teknik olarak, doğruydu, Berlin Kanunu yalnıza *sahilde* etkili bir işgal olmasını gerektiriyordu. Pratikte ise daha geniş bir kapsamı vardı - ya da İngiliz halkı böyle olduğuna inanıyordu. Her halükarda, 1889'da *The Times*, Cecil Rhodes'un yeni Ferman Şirketi'nin Orta Afrika'da şimdilik sahipsiz olan Katanga'yı ele geçirmesinin uygun olduğunu öne sürdü. Leopold, fikre karşı çıkmak için Dışişleri Bakanlığı'na yazdıysa da, Anderson onu arkadaşça, ama hiçbir şeyden ödün vermediğini gösteren bir mektupla başından savdı.

Ağustos 1890'a gelindiğinde Leopold, Katanga'ya Free State'in mavi bayrağını çekmediği sürece, Rhodes'un hak iddiasına karşı Salisbury'nin kendisini destekleyeceğine artık güvenemeyeceğine karar vermişti. Başarı şansını artırmak için, biri Kongo Devleti temsilcisinin, diğerleri de ülkenin gelişimi finanse etmek için Kongo'da kurduğu ticari şirketlerin temsilcilerinin önderliğinde bulunan en az dört sefer ekibi kurdu. Ekiplerden üçüncüsü, Stanley'nin Emin'i kurtarmak için düzenlenen seferden henüz dönmüş olan eski teğmeni William Grant Stairs önderliğinde idi ve bu ekip, eski amirine yaraşır bir asabiyetle saldırıyı amacına ulaştıracaktı.

[10] Aynı eserde, 127.

Katanga için yapılan bu yarış, Paylaşım'ın Leopold'u gittikçe daha da saplantılı hale getiren kısmından, Nil için yapılan yarıştan caydırmadı.

Stanley, Brüksel'deki kahramanlara yaraşır karşılanmasının ardından Nisan 1890'da Londra'ya gittiğinde, Kral'ın emirlerine bağlı kalarak Kongo Devleti ile Kraliyet İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin sınırlarını müzakere etmek üzere Mackinnon ile görüştü. Leopold zamanı iyi seçmişti. Kayser ve yeni yönetim altındaki Almanya Bismarck'ı henüz görevden almıştı, ve Afrika'ya dair tüm bitmek bilmez anlaşmazlıkları çözmek üzere İngiltere ile uzlaşma yapmaya hazırlanıyordu. Müzakerelerin başarılı olup olmayacağını kimse bilmiyordu. Bu kritik zamanda Kral, Kongo ile Mackinnon'un şirketi arasında karşılıklı egemenlik haklarına sahip olma 'anlaşması' yapmayı önererek Mackinnon'un gururunu okşadı.

Şu anda, Kongo'nun kuzeydoğu sınırı, Nil havzasından ayrılan 4. enlem ve 13. boylamdan geçen iki düz çizginin biçimsiz bir kesişiminden ibaretti. Havza sınırının biraz değiştirilmesi nasıl olurdu? İngilizler, hoşlarına giderse Stanley'in adamlarının keşfettiği Ruwenzori Dağlarının karlı tepelerine kadar ilerleyebilirlerdi. Daha da önemlisi, Leopold onlara Alman Doğu Afrika ile Kongo'nun doğu sınırı arasında kalan, Tanganyika Gölü'nden Uganda'ya kadar uzanan bir geçiş yolu vermekten mutluydu. Bu koridor Cecil Rhodes'un 'Komple kırmızı Cape-Kahire arası güzergâhın tek eksik bağlantıydı. Karşılığında Kongo Devleti'nin, Albert Gölü'ne bir saldırı yapmasına, ardından şimdi Mehdiciler'in kontrolü atında bulunan Ekvatorya'daki Nil kıyısından 320 kilometre yukarıdaki Lado'ya atılacak bir adımla Nil'e kadar ilerlemesine müsaade edilecekti.

18 Mayıs'ta, Leopold'un pohpohlamasıyla şaşkına dönen Mackinnon, bu tuhaf fikri Salisbury'e sundu. Salisbury üç gün sonra, Kral'a, Mackinnon'un şirketiyle karar kıldığı düzenlemelere Dışişleri Bakanlığı'nın 'bir itirazı olmadığını'[11] yazdı. Leopold birkaç gün sonra Londra'ya kısa bir ziyarette bulunduğunda, Salisbury bu teminatı tekrarladı.

Oysa Salisbury gerçeği örtbas ediyordu. Almanya ile oynadıkları pokerin kritik anı gelip çatmıştı. Salisbury'nin gözden çıkarılabilir olduğuna inandığı bu eksik bağlantı hakkında seslerini yükseltmeye başlarlarsa oyunu yerle bir edebilecek Mackinnon ve Cape-Kahire arası fikrinin tutkunlarını sakinleştirmek zorundaydı. Bunlar yaşanırken, Almanlar kendi topraklarından da Kongo'nun topraklarından da geçiyor olsa bu İngiliz geçidine karşı çıkıyorlardı. Çok geçmeden Salisbury, onları Mackinnon 'antlaşması'nın pek de ciddiye alınacak bir şey olmadığına ikna etmişti; yalnızca bir şirket nasıl egemenlik hakkı verebilsindi ki. Bu geçit hiçbir şekilde işgal edilemezdi. 10 Haziran'da Lordlar Kamarası'na bunun görülmemiş bir fikir olduğunu söyledi - öyle ki, Leopold'un Mehdicileri yenmesi ve Nil'e kadar ilerlemesi kadar görülmemişti. (Salisbury hiçbir zaman Leopold'u fazla ciddiye almamıştı.)

Leopold'u endişelendiren, Salisbury'nin düşünceleri değildi. Hafife alınmaya alışkındı; hatta Büyük Güçler'in insafına kalmış fakir bir hayırsever olarak zayıflığını

[11] Sanderson.

ön plana çıkararak tam da buna teşvik ediyordu. 1890 yılının yazında büyük gizlilik içerisinde Kongo havzasına büyük bir sefer büyük düzenledi. Seferin lideri otuz yedi yaşındaki Kongo gazisi Yüzbaşı Van Kerckhoven idi. Van Kerckhoven 3 Ekim 1890'da Flessinghe'den Boma'ya yelken açtı. 14 subay ile 500 Free State askerini yanlarına almak ve Ekvatorya'ya ilerlemekti. Orada, Emin'in kuşatma altındaki garnizonlarındaki isyancıları bumalı, onlara İngilizler'in bu bölgeyi Kongo'ya bıraktığını açıklamalı ve adamları Leopold'un hizmetine sokmalıydı. Leopold, bu pek de mümkün olmayan asker toplama planı ile Mehdicileri yenmeyi ve nihayet Nil'e ulaşmayı planlıyordu.

* * *

Ferman Şirketi'nin gönderdiği iki keşif birliği ile Congo Free State'in gönderdiği dört keşif birliği Katanga'da birleştiklerinde, oradaki misyonerler kendilerine verdikleri tarafsızlık sözünün gittikçe ciddileşen bir imtihana tabi tutulduğunu fark ettiler.

Kasım 1890'a gelindiğinde, Fred Arnot, Msiri'nin başkenti Bunkeya'da 'Dağ Manzarası' adlı mütevazı bir ahşap kulübede Garenganze Evanjelik Misyonunu kuralı beş yıl olmuştu. Kulübe alçak bir tepeden ağaçsız kumlu ovaya ve ötesinde Livingstone'ın öldüğü Chitambo köyü bulunan uzaktaki mavi bir dağ duvarına bakıyordu. Arnot, bile isteye Livingstone'un izinden gitmek için yola çıkmış bir İskoç idi. O ve ona katılmaya gelen yürekli kardeşler, Kara Kıta'nın bu köşesindeki zavallı cahil ruhlara yardım etmek için yanıp tutuşuyorlardı. Tuhaftır ki, beş yıldır Msiri'nin sarayında İsa'ya inanarak yeniden doğuşa erişen tek bir yürek dahi olmamıştı. Yine de Bunkeya, Tanrı'nın söylediklerini yaymak için ideal görünüyordu. Tıpkı bir park gibi tek tük mimoza ağaçlarının bulunduğu, birçok zebra ve aslanın yaşadığı bu kuru, kumlu ova, Orta Afrika'da bulunabilecek en sağlıklı yerdi. Yağış mevsiminde Kongo Nehri'nin kaynaklarının Zambezi'yle birleştiği yerde yer alan görülmesi imkansız havzaya, kıtanın belkemiğine oldukça yakındı. Bunkeya aynı zamanda her taraftan ticaret çeken bir mıknatıs gibiydi: Tanganyikalı Afrikalılar çapa yapmak için demir, Ugandalı Araplar da bakır ve tuz almak için, batı kıyısından gelen melezler de Msiri'nin barut ve silah tedariklerini satıp karşılığında en taze köle ve fildişlerini almak için geliyorlardı.

Kardeş Arnot, Londra'nın Exeter Salonu'ndaki insanlara Msiri'nin 'tam anlamıyla bir beyefendi' olduğunu söylediğinde, bunun bir söyleyiş biçimi olduğuna dikkat çekmek gerekir. Msiri'nin çelişkilerin adamı olduğunu düşünüyordu. Msiri saygıdeğer bir şef gibi duruyordu: beyaz sakallı, 1.82 metre boyunda ve seksen dokuz kilo idi, üstüne giydiği kendiyle aynı boydaki kirli patiskayı gece gündüz üzerinden çıkarmazdı. Fakat kişiliğinde Arnot'u şoka uğratan bir sertlik vardı. Kendisine tabi olan kişilere karşı acımasızlığı, en önemsiz bir sebepten bir elin, ayağın ya da kulağın kesilmesi - ve yakalayıp ve köleleştirdiği komşularına karşı nefreti - bağışlanamazdı. Öte yandan, iyi ya da kötü nedenlerden ötürü, Msiri misyonerlere dostça yaklaşıyordu. Onu adaletsizlikleri için azarladıklarında bile kibarca dinliyordu, ve onların huzuru için endişelenirken 'alışılmadık ölçüde nazik bir kalbi'[12] olduğunu gösteriyordu. Onlarla iken sanki eski bir dost gibi gülüyordu. Onların büyük ilaç stoklarını gördüğünde şakayla '*Kapoli*

[12] Arnot, *Bihé*, 61.

vali okufa' ('artık ölüm yok')[13] demişti. Kısacası, onları misafirleri olarak görüp ağırladı, ve nasıl kendi insanlarına karşı acımasız zorbayı oynuyorsa, aynı başarıyla beyazlara şen ev sahibini oynuyordu.

Arnot 1888'de İngiltere'de istirahat etmek için batı kıyısından yürüyerek 1600 kilometrelik tehlikeli bir yolculuğa başlamıştı, ve Kasım'ın ortalarına gelindiğinde Bunkeya'da onun yerini alanlar Msiri ile ilişkilerin giderek limoni bir hal almaya başladığını fark ettiler.

Bu ticaret prensi ve savaş beyinin imparatorluğu en parlak döneminde Lualaba Nehri'nden doğudaki Luapula'ya kadar uzanıyor ve Kongo ile Zambezi nehirlerinin aralarındaki havzayı da alarak dönüyor, Büyük Britanya büyüklüğünde bir bölgeyi kapsıyordu. Şimdi ise yaşlı adamın barutu tükeniyordu, ve egemenliği altındakiler, özellikle de Basanga kabilesi ona başkaldırıyorlardı. Misyonerlerin tarafsızlığına karşı tahammülsüzdü. Eğer onun barut almasına yardım etmeyeceklerdiyse niye gelmişlerdi ki? (Aynı soruyu Mwanga da Uganda'daki İskoç misyoner Mackay'a yöneltmişti.) Onların açısından, yeni İskoç ve İngiliz kardeşler takımı, Msiri'nin sarayının dışındaki beyaz kafataslarını görmeye haliyle diğerleri kadar katlanamıyorlardı.

Avrupalı Güçler'in buyruklarından yüzlerce kilometre uzakta kimsenin olmadığı bu soyutlanmış yerde, mavi gözlü, kahverengi sakallı, on dokuz yaşındaki Dan Crawford, bu gözü pek İngiliz evanjelist grubundaki en dobra kişiydi. Kıyı ticaretini elinde bulunduran bir Clyde yelkenli ustası olan babası Dan dört yaşındayken veremden ölmüştü. Dan de aynı şekilde, Greenock'ta bir ressamın maliye sorumlusu olarak çalışırken vereme yakalandı, ve kendisine bir yıllık ömür biçildi. Fakat on altı yaşında Hıristiyan olarak yeniden doğdu.[14] Çok geçmeden Fred Arnot'un dudaklarından gelen Lualaba'nın ardındaki Livingstone'un ölürken bile ulaşmanın hayalini kurduğu kabilelere Tanrı'nın sözünü ulaştırma çağrısını duydu. Dan Crawford 1889'da, on dokuz yaşına basmadan, savaş halindeki kabilelerin arasından geçerek Benguela'dan 1,600 kilometrelik haç yolculuğuna çıktı. Yanına yalnızca bir bohça almıştı, içinde yatak takımı, fazladan bir ceket, bir palto, iç parça iç çamaşırı, bir çift terlik, bir kalıp sabun, ucuz bir tüfek, ve iki avuca sığabilecek kadar çay vardı. Biyografisini yazan kişi, kıyıdaki kayalık yolda eşeğinin üstünde giderken avazı çıktığınca Tanrı'nın sözlerini söyleyip, neşe dolup taştığını kaydediyor.

Msiri'nin sarayının çitlerinin üzerindeki beyaz kafataslarını gördüğünde Crawford'un ilk duası 'Dilerim ki yüceler yücesi Tanrı, Muşidi'yi (Msiri'yi) doğru yola sevketsin' oldu. Ayrıca, 'nezaket veya diplomasi'den yoksun zorbaya yiğitce tanıklık etmek için 'kutsal metanet' diye adlandırdığı şey için dua etti. Kendisinin Msiri'ye dair görüşü Arnot'unkinden daha açıktı. Şef'in iyi yönleri, cömertliği ve güzel mizahı, Crawford'a göre bir tuzaktan ibaretti. 'Muşidi'nin yönetim biçimini *sert* olarak nitelendirmek tamamen yanlış bir ifade olur. Bu *ölüm saçan* bir yönetim!' Crawford, sistemin çöküş noktasına geldiğine inanıyordu. 'Beni en çok hayrete düşüren de Muşidi'nin krallığının - ki korkunç

---

[13] Aynı eserde, 64.

[14] Ç.N. Hıristiyanlık'ta, bu dine girenlerin ruhlarının yeniden doğduğuna inanılır.

bir kölelik sisteminden başka bir şey değil - bu kazar uzun süre ayakta kalmış olması.'[15]

Aynı ay, Kasım 1890'da, karşıt seferlerin ilki Bunkeya ulaştı. Bu sefere, masraflarını Cecil Rhodes'ın karşıladığı ikinci elçi Alfred Sharpe önderlik ediyordu. (İlk elçi Joseph Thomson, su çiçeği ve açlıktan çoktan geri dönmek zorunda kalmıştı.) Sharpe büyük işlerin profesyonel adamı idi; Harry Johnston tarafından Nyasaland'in konsolos vekili olarak işe alınmış, yüz sterlin değerinde hediyelere boğulmuş, ve Msiri'yle görüşme görevine atanmıştı. Ne yazık ki onu, kervanının çoğunu Luapula'nın öbür tarafında bırakmaya ikna etmişerdi ve etkileyicilikten uzak bir muhafızla ve daha öncekilerden çok daha basit hediyelerle oraya gitmişti. Daha da kötüsü, altın 'yiyecek' ve Msiri'nin krallığını yıkmaya gelecek adamın doğudan geleceğine dair bir kehanet vardı. Sharpe doğudan gelmişti. Misyonerler büyük zorluklarla Msiri'yi kehaneti kulak ardı etmeye ve Sharpe'ye kulak vermeye ikna etti. Sonunda Sharpe kıt bir nezaketle karşılandı. Patiska kumaşı rulolarından başka ne sunabilirdi ki Msiri'ye? Kraliçe'nin elinden gelen bu kadar mıydı? Hem Msiri'nin düşmanlarını yok etmesi için gerekli barut fıçıları neredeydi?

Eğer görüşmeyi Crawford yapıyor olsaydı, Sharpe'nin sözleri daha ciddiye alınabilirdi. Crawford, Msiri'ye herhangi bir tavsiye vermeyi reddetmiş ve tarafsız bir duruş sergileyebilirdi, ki bu da Sharpe'nin işine gelirdi. Ama Crawford, misyonun en genç ve göreve en son dahil olan elemanıydı. Sharpe ve şef arasında tercümanlık ve arabuluculuk rolünü yaşça daha büyük olan Swan üstlenmişti; ve Swan da Arnot gibi Msiri'nin cömert yönüne hayranlık duyuyordu. Hayallere kapılıp Rhodes ve Johnston'un planını boşa çıkarma işini kendisi üstlendi. Sharpe, Msiri'ye İngilizler'in sadece dost olmak istediklerini söylemeyi ve sonra da topraklarını bir İngiliz mandası yapacak olan anlaşmaya damga vurmasını rica etmeyi önerdi. Swan, anlaşmanın tamamının Msiri'ye tercüme edilmesinde ısrar etti - Msiri küplere bindi ve imzalamayı reddetti. Msiri, 'kağıt imzalamasını isteyecek kimseyle bir işi olmadığını, ve imzalamanın da ülkesini başkalarına kaptırmak olacağı'konusunda Arnot'un kendisini uyardığını söyledi. Oradaki kimse Sharpe'e canından olmaktan kıl payı kurtulduğunu söylememişti. Dönüp Harry Johnston'a 'bu misyonerler hadleri olmadan yerli şeflere tavsiyelerde bulunarak büyük zararlar veriyorlar'[16] diye homurdandı.

Beş ay sonra, Nisan 1891'de, Leopold'un seferlerinden ilki Bunkeya'ya ulaştı. Seferin komutasında, Kongo nehrinin kuzey batıya uzanan 640 kilometre uzunluğundaki Sankuru kolu üzerindeki Lusambo kentinden gelen bir Congo Free State komutanı Paul Le Marinel bulunuyordu. 300 kişilik, gereğinden kalabalık seferdi; askerlerden birçoğu arkadan dolma silahlar kuşanmış İngiliz Batı Afrika askerleriydi, ve hamallar pahalı kadife balyaları ile bir sürü barut fıçısı taşıyorlardı. Kendisine kadife takdim edildikten sonra Msiri, le Marinel'e 'beyaz adamları çok sevdiğini'[17] söyledi. Belçikalılar'a, Bunkeya'dan iki gün uzaklıkta, Lofoi nehri yanındaki hoş bir arazide, ötesindeki geçit vermez dağlara bakan küçük bir Free State garnizonu kurmaları

[15] Aynı eserde, 59, 120.
Slade, *English Speaking Missions*, 119.
Cornet, *Katanga*, 149.

için izin verdi. Ama Congo Free State'in mavi bayrağını kabul etmeyi reddetti. Başta İngiliz misyonerler, barışçıl yollarla yerleşen Belçikalılar'ın 'tedbirli' tutumlarından etkilenmiş olsa da Msiri, Belçikalılar'ın reddetmenin kabalık olacağını düşündükleri talepler, barut ve alkol için onların başını etini yiyordu.

Bu esnada, Avrupalı askerlerin gelişi, isyankâr Basanga'ya, yani Msiri'nin Afrikalı düşmanlarına cesaret verdi. Saldırıları gittikçe daha cesur bir hal aldı ve çok geçmeden Msiri'nin kendi başkentindeki egemenliğini tehdit eder hale geldi. Geceleri kulübeler esrarengiz bir şekilde ateşe veriliyor, başkente yiyecek sağlayan köylere saldırılar yapılıyor ve yağmacılar sorgum tarlalarını çapalayan adamların üzerine saldırıyorlardı. Bunkeya'dan akın akın mülteciler gelmeye başlamıştı. Sonra, Belçikalıların verdiği barut içinde yüzen Msiri, Basanga'nın korunaklı köylerine karşı taarruz başlattı. Ama gücünü kaybettiği ortadaydı. Tarafsızlıklarını korumaya kararlı olan misyonerler, Lofoi'deki Serbest Devlet garnizonuna çekildiler. Fakat bu da yeni sorunları beraberinde getirdi. Öncesinde yerlilerden birçok kişi Pazar günkü gospel okumalarına katılmaya hazırlanıyordu. Şimdi ise misyonerlerden kaçıyorlar, Serbest Devlet askerlerinin arkadan dolma silahlarını gördükleri an telaşa düşüyorlardı, ve Pazar günkü gospel okumalarına bir daha katılan olmadı.

Bölgeyi açlığın sınırına getiren kriz ciddileşirken, Belçika'nın Alexandre Delcommune liderliğindeki 300 asker ve hamal ile sempatizan siviller Bunkeya'ya ilerliyordu. Günler boyu Belçikalılar sulu pirinç yemeklerinin ve yerel nehrin ışıl ışıl sularında yüzmenin hayalini kurdular. Bunkeya'nın da üç çıplak tepenin yanında, kasvetli, sıradan bir ovada üzerindeki çamur duvarlı bir başka köy olduğunu gördüler. Işıldayan suyun da yağışlı mevsimden geriye kalan geniş bir çamur havuzu olduğu ortaya çıktı. Dört gün sonra Msiri, kafatasları ile çevrili saray yerleşkesinde Delcommune ile görüşmeye razı oldu. Bu yerleşke, Msiri'nin inşa ettiği altı tane Portekiz tarzı evi çevreliyordu, ve Msiri olası bir suikasttten kaçınmak için bu evlerde rastgele kalıyordu. Belçikalı subaylar süzüldüğünde tadı nefis olan yerli biranın ve Msiri'nin bizzat kendisinin (biraz gülünç bir şekilde) dahil olmaya çalıştığı erotik dans gösterisinin tadını çıkarıyorlardı. Sonrasında Belçika subayları ve siyahi birlikleri etkileyici bir askeri gösteri, borazan çalma ve şeref atışı sergilediler. Delcommune misyonunu açıkladığında, yaşlı adam kaşlarını çattı, Delcommune 'insandan ziyade şempanzeye benziyor,' dedi. Belçikalılar Free State'i korumayı kabul etmenin avantajlarından faydalanmaya çalıştılar.

> Şu sıralar her şeyden korkuyorsunuz; nerede uyuduğunu bir sır saklıyorsunuz; birisinin seni zehirleyeceğinden ya da öldüreceğinden korkuyorsunuz... Ne barış, ne de huzurunuz var. Tüm bunları değiştirmek için, tek yapmanız gereken, Boula-Matari'nin [Stanley'nin adı Devlet ile eş anlamlı oluvermişti] himayesini kabul etmek, her bir köyünüzde yıldızlı [mavi] bayrağı dalgalandırmak; sonra her şey durulacak ve barış ve bolluk ülkenize geri gelecektir.[18]

Yaşlı adamın sert cevabı son derece netti. İngilizler'in mandalarını kabul ettirmek istediklerinin farkındaydı. Bunu isteklerini geri çevirmişti. Bula Matari'ye de cevabı

[18] Delcommune, *Vingt Années*, 275.

aynı oldu. 'Buranın efendisi benim ve ben hayatta olduğum sürece Garanganja'nın [Katanga'nın] benden başka efendisi olmayacak.'

Delcommune'un güneydeki Basanga isyancılarının kontrolünde bulunan bölgeye intikal etmeyi planladığını duyduğunda daha da sinirlendi. Bu kriz onu İngilizler'e karşı tutumunu değiştirmeye, ya da hiç olmazsa İngilizler'le Belçikalılar'ı birbirine düşürmeye itti. Dan Crawford'u yanına çağırtıp, Alfred Sharpe'ye bir mektup yazdırdı. Onu buralardan sepetlemeye can atıyordu; iki ülke arasında bir dostluk teklif eden antlaşmayı görüşmek için neden geri dönmemişti?

Bu sırada, Belçika'nın Yüzbaşı Grant Stairs öndeliğindeki 336 adamdan oluşan ve Leopold ile yapılan bir anlaşmayla Katanga Şirketi tarafından finanse edilen üçüncü ve en iyi seferi Bagamoyo'dan ayrılmıştı. Stairs Bunkeya'ya mavi bayrağı diken ilk kişi olmak ve Rhodes'u Free State'in Katanga üzerindeki hak iddiasına 'balıklama atlamadan' durdurmak için yanıp tutuşuyordu.

Takım kozmopolit bir yapıya sahipti. Stairs şimdi yirmi yedi yaşındaydı, Emin'i kurtarma seferinde Stanley'nin favori adamı haline gelmiş, köken itibarıyla Kanadalı, sarışın, zayıf bir İngiliz subayıydı. Londralı, keyfine düşkün bir doktor olan Joseph Moloney ile Grenadier Guardsman'dan marangozluğa dönen Robinson adlı bir askerden oluşan iki gönüllü İngiliz de ona eşlik ediyordu. Belçikalı ve Fransız meslektaşlarıyla - Free State subayı Yüzbaşı Bodson ve namı Rocky Dağları'nda bilinen bir avcı olan Marquis de Bonchamps - yaşadıkları sonu gelmez çekişmelere rağmen, takımın İngiliz üyeleri Rhodes'a karşı bu savaşı kazanmaya diğerleri kadar hevesliydi. Dr. Moloney'nin dediklerine bakılırsa, macera, spor ve galibiyet işin cazibesiydi. (Öte yandan, Belçikalılar'ın kendilerinde onları ciddi kolonici ve yönetici pozisyonlarına getirecek ne bulduklarını anlayamamıştı.) Stairs'e gelince, Afrika'da şöhret kazanmak için bir kez daha ortaya çıkarak hayatını tehlikeye atıyordu. Dr. Moloney, liderinin sol akciğerinin mahvolduğunu ve tüm bünyesinin sıtmadan zayıf düştüğünü fark ettiğinde beyninden vurulmuşa dönmüştü.

Bagamoyo'nun El Beşir isyanının sonucunda gece sokağa çıkma yasağıyla zayıflamış, yoksul ve iç karartıcı küçük bir liman olduğunu anladılar. Moloney, Almanlar'ın fil dişinden başka pek bir şey hakkında konuşmadıklarını, ve kasabayı 'ellerinde demir bir çubuk sallayarak' yönettiklerini yazdı. Kasabaya yabancı olan iki sakin Moloney'nin ilgisini çekmişti. Bunlardan biri Emin Paşa ile Habeşistanlı bir kadının, koyu tenli, güzel, sekiz yaşındaki kızı Farida idi; babası Almanlarla birlikte eski bölgelerine dönerken kızı burada bir bakıcı ile bırakmışlardı. Farida 'son derece soğukkanlı' idi ve İngiliz denizci şapkasını yüzünde 'bir açı oluşturacak şekilde' takıyordu. Diğeri de bir zamanlar misyonerlik yapan ve sonradan yerlilere katılarak Wanyamwesi şeflerinden birinin kızıyla evlenen fildişi tüccarı ve silah kaçakçısı meşhur Charlie Stokes idi. Stokes, akşam karnını güzelce doyurmuştu. İrlanda aksanıyla tuhaf yeminler ederek ve 'boksörlük ile ölçüsüz şefkat arasında'[19] bir edayla kapıyı tekmeleyerek diğerlerini uyandırdı. El sıkışabilmek için Stairs'i yatağından sürükledi, ve sonra kafası karışıp Marquis'in botlarıyla gitmeye kalkıştı.

[19] Moloney, 28-9.

Hamalların başlarında parça parça taşıdığı sökülüp takılır çelik teknelere rağmen grup, kollarını ritmik bir şekilde sallayarak ve günde 12 ila 16 kilometre yol alarak - bu hız, o dönem için bir rekordu - batıya doğru hızla ilerliyordu. Moloney yemeklerin hep aynı olmasından, sürekli mısır ve keçi yemekten, ve avlayacak aslan bulamamaktan bezmişti. Ayrıca kötülüğü dillere destan olan tüccar Tippu Tip ile tanışmak dışında bir şeye ilgi gösteren pek yoktu. Uzun boylu, mülayim ve gri sakallı yaşlı adam, arka grup için hamal temin edemediği iddiasıyla Stanley'nin Tippu Tip'e karşı başlattığı bir hukuki davada savunma yapmak için Zanzibar'a gidiyordu. Hüküm onu endişelendiriyor gibi görünmüyordu. (Stanley davayı kaybetti.) 'Tarafsız pişmanlık' havasında Stairs'in takımına seslendi. 'Nasıl olmuştu da büyük beyaz şef [Stanley] tüm Orta Afrika'da böylesine kötü bir şöhret kazanmıştı, bilemiyordu. Güvenilirlik açısından eksiklikleri artık herkesçe malumdu... Aslında Stanley Bey Kongo'ya dönecek olursa, hayatını tehlikeye atmış olurdu; hatta Zanzibar'da bile bir suikast riskiyle karşılaşabilirdi.'[20] Tippu Tip arkasını dönünceye kadar Stairs ve arkadaşları gülmemek için kendilerini zor tuttular.

İntikal onları ana kervan yoluyla Tabora'ya getirdi ve Ekim 1891'de Tanganyika Gölü'nün doğu kıyısını aldılar. Kiraladıkları yelkenlilerle gölü geçtiler (böylesi sökülüp takılır tekneleri kullanmaktan daha kolay oluyordu) ama bazı yelkenliler içeriye öyle çok su sızdırıyordu ki batmanın eşiğinden döndüler. Gölün batı kıyısına Congo Free State'in bayrağını diktiler ve burada, ilerlemelerine yeni bir ivme kazandıran bir haber aldılar. İki İngiliz Bunkeya'ya ulaşmıştı. Bu doğru değildi, ama gerçek fazlasıyla endişe vericiydi. Onlar ağır ağır Lualaba'ya doğru ilerlerken, Stairs'e haftalar önce Msiri'nin gönderdiği bir mektup geldi. Mektup Alfred Sharpe'ye, kendisini Bunkeya'ya geri dönmeye davet etmek için yazılmıştı. Carl Peters'ın Uganda'da Jackson'ın mektubu okumaktan çekinmediği gibi, Stairs de Sharpe'ninkini okumaktan geri durmadı. Hemen Msiri'ye bir mektup yazarak ona 'selamlar' gönderdi ve özellikle de onu ziyaret etmek için denizler aşarak geldiğini söyledi ve 'İngilizler'den, Stairs' adıyla imzaladı.[21] Mektubu onlarla işbirliği içerisinde bulunan Massoudi adlı bir şef, yanında Zanzibarlı dört asker, ve hediye olarak gönderdiği büyük bir parça kumaşı taşımaları için birkaç hamal aracılığıyla gönderdi.

19 Kasım'da sefer, çelik teknelerle ve oyma kanolardan oluşan bir filoyla Lualaba'yı geçti. Artık günde yirmi iki kilometre yol alıyorlardı, büyük bir kervan için şaşırtıcı bir hızdı bu. Bunkeya'ya yaklaştıkça hayra yorulamayacak belirtiler gördüler. Sorgum tarlaları yapılmıştı. Köylerin çoğu terk edilmişti. Ne sevgiyle ne de parayla et almak mümkün değildi ve tahıl ateş pahasına satılıyordu. Batıya ne kadar ilerledilerse, savaşın daha da kötü etkileriyle karşılaştılar, Daha batı gittiklerinde, savaşın etkileri daha da kötüydü, fakat açlık bu adamların sırtlarında bir kırbaç gibiydi.

Bunkeya'dan dönen Massoudi ve adamlarıyla karşılaştılar. Massoudi, her ikisi de misyoner Dan Crawford'un yazısıyla yazılmış iki yeni mektup getirmişti. İlki, Msiri'nin yazdırdığı resmi bir cevap niteliğindeki bir kağıt parçasıydı. Beyaz adamların

[20] Aynı eserde, 35.
[21] Aynı eserde, 148-9.

geliyor olduklarını öğrendiğine çok mutlu olduğunu söylüyordu. Kardeşleri de onu tebrik ediyorlardı. İkincisi ise misyonerin yazdığı, 'Kral'ın zorbalığının ve bu yüzden meydana gelen yıkımın tam anlamıyla açıklaması'nı yaptığı uzun, kasvetli bir mektuptu. 'Peki,' dedi Stairs her zamanki kararlılığıyla. 'Yakında Msiri Bey'in küçük oyununa bir son vereceğim.'[22]

Barış yanlısı Crawford, endişe içinde Bunkeya'da bekliyordu. Şiddetli bir çarpışma olması durumunda Msiri'nin ölmesinden korkuyordu. Tanrı'nın şahitleri hiç gelmemiş olsaydı, Msiri için daha iyi olurdu; ama geldiklerine göre, ışığa karşı gözlerini yummalıydı. Msiri'nin ruh hali hoş bir mizah ile kör bir öfke arasında gidip geliyordu. Stairs mektubu 'İngiliz' olduğunu belirterek imzalamıştı. Msiri, Crawford'a neşe ile yeni gelenlere karşı yüreğinin 'beyaz' olduğunu söylemişti. Destekçilerine 'Bunlar İngilizler, İngilizler, duyuyor musunuz toprak soylular? ... Ve İngilizler'in güvenilir insanlar olduklarını biliyoruz,'[23] dedi.

Sonra Msiri, günler boyunca geriye kalan adamlarına, kazanacağı büyük zaferlerle, ve baruta kavuştuğunda imza atacağı büyük savaş başarılarıyla övünerek uzun bir nutuk çekti - ne de olsa İngilizler ona barut getiriyorlardı. Bu nutuklar sırasında, kendilerinden yapmalarını istediği şeyleri yapmayı reddeden misyonerlere alaycı bir bakış atıyor ve Belçikalılar'a meydan okuyordu. Evet, Belçikalıların neden geldiklerini biliyordu - ülkesini yemek için gelmişlerdi. Bir gün misyonerler, içlerinde bir müzik kutusu ve 140 metre kumaşın da bulunduğu yeni hediyeler getirdi. Kumaş Msiri'ye bir hakaret gibi gelmişti. Yüzü İblis'inki gibi 'vahşi ve kötü' bir hal aldı. Neden hâlâ barut getirmemişlerdi ona? Crawford tüm bunların kendi kellesine mal olabileceğini düşünüyordu. Ama bu fırtınalar çabucak dindi, ve Şef çok geçmeden ona özür mesajı göndererek 'dostu'nun yeniden gelip kendisini ziyaret etmesini isteyecekti.

Nihayet 14 Aralık'ta Crawford, Zanzibarlılar'ın yolculuktan bitap düşmüş üç yüz kişilik kervanının, davullar çalarak, bayrakları ellerinde, yanmış tarlalardan geçerek başkente doğru ilerlediklerini gördü. Msiri ona İngilizler'e kamp yerini gezdirmesini söylemişti; sonra Lufira'daki yeni görev yerine dönmekte özgürdü. Stairs'in kendi tercümanı vardı, bu yüzden Msiri'nin Crawford'dan isteyeceği başka bir şey kalmamıştı. Bir misyoner için en iyisi buydu.

Stairs misyonerlerin aradan çıkmış olmasından memnundu. Bu barbar yere o tip insanların göndermenin hata olduğunu düşünüyordu. Bu kadar zamandır o zorbanın isteklerini yerine getirerek, kendilerine 'beyaz köleler' demesine izin vererek, ve tüm beyazların da böyle olduğunu düşünmesine müsaade ederek gösterdikleri zayıflıkları için onları suçluyordu. Eğer 'kararlı bir adım'[24] atılması gerekirse - ki bu savaş demekti - onların Msiri'nin uzanamayacağı bir yerde güvende olmalarını istiyordu.

İlk laflamaya başladıklarında, Stairs ev sahibinin güller açanı gülümsemesinin birdenbire solup gittiğini fark etti. Msiri, Stairs ile Lofoi'de görev yapan Belçikalı

[22] Moloney, 116.
[23] Arnot, 122.
[24] Moloney, 180. Slade, Stairs'in güncesinden alıntı yapmıştır, 133.

subay Teğmen Legat'ı birbirine düşürmeye çalıştı. Stairs, Legat'tan kurtulmaları gerektiği konusunda hemfikirlermiş gibi davrandı. Ayrıca Msiri'ye Bula Matari bayrağını çekmeyi kabul ederse, Basanga isyancılarına karşı kullanmak istediği kadar barut vermeyi eklif etti. Msiri, Ingleza (İngiliz) bayrağını çekmeyi önerdi, ama Belçika olamazdı. Yarası deşilen Stairs, 'korkunç zulüm'ünün bundan böyle hoş görülmeyeceğini belirterek şefe ağzına geleni söyledi. Buna rağmen Msiri mavi bayrağı kabul etmeyi yine reddetti, ve Stairs bu fırtınalı görüşmeden eli boş çıktı.

İki gün sonra Stairs, yaşlı adama boyun eğdirmek için yeniden zorbalığa başvurdu. Tam dört saat boyunca ağız kavgası yaptılar. Msiri, ona kan kardeşliği yapmayı ve ertesi gün bayrağı kaldırmayı teklif etti. Stairsden bunu kabul edemezdi, bayrak hemen şimdi çekilmeliydi. Sonunda, Msiri'nin çit duvarından bir kazığı kapıp kasabadan yükseke kalan bir tepeye tırmandı. Bir yandan kendisini durdurması için Msiri'yi kışkırtırken,bir yandan da mavi bayrağı kazığa bağladı. Msiri, bu meydan okumayı engellemeye çalışmadığı gibi, kabullendiğini gösteren bir şey yapmadı. Hayal kırıklığına uğrayan subaylar kamp alanına döndü. O gece, Msiri'nin savaşçılarından gelecek bir saldırı olabileceği düşünülüyordu, ama hiçbir şey olmamıştı. Sabah Stairs art arda dört kez Msiri'ye kan kardeşliğini kabul etmesini teklif eden mesajlar gönderdi. Her seferinde aynı cevap geldi: Kral uyuyor.

Oysa Msiri, o gece Bunkeya'daki evlerinden hiçbirinde uyumuyordu. Korku içinde Munema'ya, melez karısının başkentten yarım saat uzaklıktaki köyüne kaçtı. Stairs, bu 'berbat komedi'nin[25] yeterince uzadığına kanaat getirdi. Sonucunda savaş çıkacak da olsa, Msiri'nin tutuklanması gerekiyordu. Ne de olsa, uluslararası anlaşmaya göre Katanga zaten Free State toprağıydı. Msiri'yi parmaklıklar ardına koymak için Yüzbaşı Bodson liderliğinde kuyruktan dolmalı tüfeklerle 115 Zanzibarlı adam gönderdi. Ardından, misyonerlere Free State garnizonuna sığınmalarını söyleyen bir mesaj gönderdiken sonra, Stairs ile Moloney endişe içinde Msiri'nin köyünü dürbünle izlemeye koyuldular.

Msiri'nin kulübesinin dışındaki tozlu meydanda ne olduğu hiçbir zaman tam olarak bilemeyeceğiz. Ama bu son derece gözü kara bir Kral'ı tutuklama girişimiydi. Bonchamps ve diğerleri kulübelerin oluşurduğu labireni çevreleyen *boma*nın ardında saklanırken, Bodson ve aralarında Hamadi diye birinin de yer aldığı bir düzine Zanzibarlı bir rehber eşliğinde oraya götürüldü. Hamadi'nin anlatığına göre burada, birçoğu silahlı olmak üzere üç yüz düşman savaşçıyla karşılaştılar. Bodson, Msiri'ye kendisini 'kamptaki büyük beyaz şefin yanına kadar takip ederse ona hiçbir kötülük gelmeceğini' söyledi. Msiri hiçbir şey söylemediyse de, öfkeyle dişlerini gıcırdatı. Sonra, üç gün önce Stairs'in ona vermiş olduğu kılıcı çekip Bodson'a doğru atıldı. Bodson tabancasıyla Kral'a iki el ateş etti, ve köyde kıyamet koptu.

Öğleye doğru Moloney silah seslerini duydu ve dürbünüyle askerlerin 'köye kurşun yağdırdığını' gördü. Yani Msiri 'dişlerini gösteriyordu'.[26] Moloney nefes nefese köy

[25] Moloney, 186.
[26] Aynı eserde.

meydanına kadar yürürken böyle bir sahne için hazır olmadığını anladı. Köy tantana içindeydi. Kulübenin önünde, Msiri sırtüstü uzanıyordu, ölmüştü. Bodson karnından vurulmuş, son nefeslerini veriyordu. Sırayla kalçasından ve bileğinden vurulmuş olan Hamadi ile bir başka Askari de acı içinde kıvranıyordu. Galip Zanzibarlılar kontrollerini kaybetmişlerdi ve çıldırmışçasına tavukları, keçileri ve kadınları avlıyorlardı. Moloney olardan birini büyükçe bir sopayla kovaladı. Sonra üç yaralıyı taşımak için hamallar, ve yüzünde Moloney'nin fark ettiği 'alaycı bir gülümseme'[27] olan Msiri'nin bedenini taşımak için de fazladan adam getirdi.

Bodson o akşam saat sekizde öldü. Moloney'e, 'Doktor, Msiri'yi öldürdüğüme göre artık rahatça ölebilirim' diye fısıldadı. Stairs'e, 'Şükürler olsun ki, ölümüm boşuna olmayacak. Afrika'yı en iğrenç zorbalardan birinden kurtardım.'[28] dedi.

İlk başta Afrikalılar'ın da tepkisi bu yönde gibiydi. Kimse yaşlı adamın intikamını alacak kadar cesur değildi. Aksine, destekçilerinin çoğu onu son kez görüyor oldukları için memnun görünüyorlardı, davullar çalınıp bira içilerek geçirilen bir gecenin ardından kralı gömmek için küreklere davrandılar. Stairs, Msiri'nin krallığını hızla ve titizlikle böldü: Bunkeya çevresindeki topraklar kralın evlatlık oğlu Makanda'ya, iki köy de Makanda'nın amcamlarına verildi; geri kalanı ise yeniden Basanga'ya verildi. Daha sonra Stairs, yeni yerleşimi zorunlu kılmak ve mavi bayrak ile sembolleştirilen Free State egemenliğini kalıcı hale getirmek için, Msiri'nin terk edilmiş saraydaki malzemelerin çoğunu alarak başkentin ortasına tahta ve çamurdan oluşan büyük, altıgen şeklinde bir kale inşa etti. Stairs 1891 yılı Noel'ini, özellikle o gün için yapılmış erik pudingi ile burada kutlamıştı.

Fakat haftalar geçse de Moloney, Msiri'nin o alaycı gülümsemesini unutamıyordu. Açlık şiddetlenmiş, yalnızca yerlileri değil, Stairs'in kıtasındaki yetmiş üç Zanzibarlı'yı da öldürmüştü. Doksan tanesi de yiyecek aramak için gittikleri vahşi doğada ortadan kaybolmuştu. Daha da kötüsü, grubun Moloney dışındaki tüm Avrupalı üyeleri ciddi hastalıklarla boğuşuyorlardı. Sonra, şans eseri Ocak 1891'in sonlarında Leopold'un gönderdiği dördüncü sefer, Yüzbaşı Bia komutasındaki üç yüz sağlıklı adam, Kongo'nun güney kollarından birinden yetmiş iki günlük yürüyüşün ardından başkente ulaştı. Artık Stairs kaleyi Yüzbaşı Bia'ya teslim etmeye ve kıtasından sap kalanlarla kıyıya gitmeye ikna olmuştu. Etrafında olup biteni anlayamayacak kadar hasta bir halde hamakta taşınarak 4 Şubat'ta yola koyuldu.

* * *

Stairs'in seferinin kaderine dair haberleri Brüksel'de bulunan Leopold'a 1892 Temmuz'unun sonlarına doğru ulaşmıştı. Stairs, Chinde'de denizin sesini duyar duymaz hematurik ateşten ölmüştü. Bia da ölmüştü; ama ölmeden evvel güney Katanga'da değerli minerallerin peşine düşmüştü. İlk raporlar umut verici sayılmazdı. Hiç altın izine rastlamamıştı. Muazzam miktarlarda bakır vardı, ama 1891'de bakır ticari değeri olan bir madde değildi. Muhtemelen Katanga'dan denize bakır taşımak için Afrika'nın ortasına demiryolu inşa etmeye değmezdi.

[27] Aynı eserde, 193.
[28] Aynı eserde, 193-4.

Leopold, Katanga'dan gelen haberleri her zamanki sakinliğiyle karşıladı. Yenilgiler ve fedakarlıklar olması gerektiğini kabul ediyordu. Kongo bir savaş meydanı ise, kayıplar onun kaderiydi. Leopold için önemli olan, Katanga yarışını onun kazanmış - ve Cecil Rhodes'un kaybetmiş - olmasıydı. Bu sırada, altın olsun olmasın, Kongo'yu sömürmenin bir başka yolunu tasarlamaktaydı, ve bu nedenle danışmanları arasında bir vicdan krizi ortaya çıktı ve en kıdemli destekçisi Emile Banning'i kaybetme riskini beraberinde getirdi.

Leopold, Kongo'yu 1885'te Berlin'de, serbest ticaret bayrağı altında kazanmışı. 1890'da Brüksel'de de yine bu bayrakla - ve yüzde 10 ithalat vergisi - kazanmıştı. Bu hakikaten her ulustan tüccarların Kongo'da rekabet edebileceği anlamına geliyordu. Bu da, orada bulunan Leopold'un büyük şahsi yatırımlar yapabileceği uluslararası şirketler arasında bir yarış demekti. Eylül 1891'de Leopold birdenbire izlediği politikayı tersine çevirdi. Aruwimini ve Ubangi-Uele adlı iki ücra bölgedeki yetkililere mümkün olduğunca çok fildişini devlet adına ele geçirmelerini emreden gizli bir kararname gönderdi. Bunun ardından da yerlilerin filleri avlamasını ve yabanıl kauçuk yetiştirmesini yasaklayan ardışık emirler geldi. Haber sızdırıldığında amacı apaçık ortadaydı: Free State bir devlet tekeli haline geliyordu. Kararname ile birleşince, Kongo'nun *sahibinin* kim olduğuna ilişkin yeni bir yorum geldi. Aslında yerli halkın oturduğu ya da ekip biçtiği araziler dışındaki tüm topraklar devlete aitti ve devletin en değerli iki ürününün - fildişi ve kauçuk - fiyatına da sadece alıcı karar veriyordu.

Haliyle bu ifşa Leopold'un birçok işbirlikçisini şaşkına uğrattı; sanki Leopold mavi bayrağı indirmiş de kafatası ile çapraz kemikler bayrağı dikmişti. Kuruluşuna yardım ettiği Belçikalı şirketlerden özellikle de kuzey bölgesinde bulunanlar, yeni politikaya karşı lobi yaptılar. Genel Vali Camille Jansen istifa etti. Baron Lambermont itiraz etti; M. Beernaert'in tüm Kabinesi'nin istifa edeceği konuşuluyordu. Emile Banning ona, öfkesini gizleyemediği bir muhtıra yazdı:

> Devletin arazi sahibi olma doktrini ... [serbest ticaret] rejiminin tam tersidir. Doktrinin ne yöre halkının doğal haklarına - zira bu durumda devlet bu hakları halkın elinden almış olur -, ne de Berlin Kanunu'nda belirtildiği gibi Güçler'in haklarına karşı baskın gelmesine müsaade edilmemedir.[29]

Leopold bu uyarıya azıcık bile kulak asmadı. M. Banning'in muhtırası, 'yanlış çıkarımlarının yanı sıra ilginç' idi. Otuz yıl boyunca en kıdemli ve sadık danışmanı olarak kolonilerle ilgili mevzularda Banning'in tavsiyelerine bel bağlamıştı. Şimdi ise Leopold, herkesin içinde Banning'i görmezden geliyor ve gıyabında kekelemesiyle alay ediyordu.

Ama ticari şirketleri aşağılamak bu kadar kolay değildi. Ekim 1892'de Kral bir uzlaşma teklifi yapmak zorunda kaldı. Kongo üç bölgeye ayrıldı: ekvatorun kuzeyindeki, devlet kullanımı için ayrılmış *domaine privé;* ticaretçilere açık olan orta bölge; ve hâlâ asimilasyon sürecinde bulunan Katanga'nın ve Arap kontrolündeki bölgelerin de dahil olduğu güney ve doğu bölgesi. Uzlaşma teklifi işe yaradı, en azından Beernaert

[29] Emerson, *Leopold*, 154.

hükümeti itiraz etmedi. İşin aslı, bu da büyük ölçüde palavraydı. Kauçuk ve fildişi üretilen bölgelerin çoğu devlete ayrılmıştı. 'Açık' bölgenin bazı kesimleri imtiyazlı şirketlere taksim edilmişti ve bunlar arasından Abir adlı bir şirket, Kral'ın paravan şirketiydi. Bu şirketler, sonraki on yıl boyunca Kral'ın şöhretine şöhret, servetine servet katarken, yerlileri zorla çalıştırdığından dolayı adını da kötüye çıkaracaktı.

Bu, Ekim 1892'de kimsenin aklına gelmezdi. O dönemde Kongo'nun borç açığı, tıpkı Kongo nehri gibi derinleşiyor ve ağırlaşıyordu. Sonraki yıl daha da derinleşmişti.

Brüksel'e van Kerckhoven'in öldüğünü ve Nil'e yaptığı seferin felaketle karşı karşıya olduğunu bildiren raporlar gelmeye başlamıştı. Stanley'nin tahmin ettiği gibi, bu iş Leopold'un boyunu çok çok aşıyordu.

Daha da kötüsü, Leopold'un Araplar ile barışı sağlamaya yönelik net emirlerine rağmen, genel bir Arap başkaldırısının söz konusu olduğu bildiriliyordu. Yukarı Kongo'da Hodister adlı bir tüccar ile ve arkadaşları kışkırtıcı davranışlar sergiliyorlardı. Mayıs ayında, anlaşılan yerel Arap şef Nserera tarafından öldürülmüşledi. Şimdi Free State ile Araplar arasında bir topyekün savaş tehditi söz konusuydu; her ikisinin de ordusu, her iki ordunun da seve seve savaşacak yamyam destekçileri vardı.

23. BÖLÜM

HAÇIN İZİNDEKİ BAYRAK

Uganda, Paris ve Londra
25 Aralık 1891 - Kasım 1892

'İngilizler geldi ... bir kale inşa ettiler, topraklarımı aldılar ama bana hiçbir şey vermediler.' Lugard'ın Buganda'ya gelişinin ardından, *Kral Mwanga* 1890

1891'in Noel Günü'nde Stairs Bunkeya'da Msiri'nin düşüşünü erik pudingi ve şampanya eşliğinde kutlarken, çamur bulaşmış haki bir ceket, güneş kaskı ve eskimiş deri botlar giyen bir İngiliz subayı, acıyla kıvrandığından ağır ağır yürüyerek Buganda'nın 1450 kilometre kuzeyindeki başkenti Mengo'ya bakan bir tepedeki Kampala'da bulunan karargahına dönüyordu. Subay kısa boylu, dayanıklı, asil bir sadelikte, otuz üç yaşındaki bir adamdı: Daimi Temsilci, ve Buganda'daki Kraliyet İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin baş temsilcisi, Yüzbaşı Frederick Lugard DSO.

Paylaşım'ı destekleten tüm serbest emperyalistler arasında Lugard en tuttuğunu koparan ve nihayetinde en başarılı olanıydı. Sonraki kırk yıl boyunca hiçbir genel vali Afrika'daki Avrupalı yönetimininin karakterine böylesine güçlü bir ahlaki damga vuramayacaktı. Bunda hem annesinin hem de babası misyoner olmalarının, ve David Livingstone'u kendi kahramanı olarak görmesinin büyük etkisi vardı. Yine de Afrika'ya gelme sebebi bir imparatorluk kurmaktan ziyade yaşadıklarından uzaklaşmak idi.

Hindistan'ın Lucknow şehri merkezli Doğu Norfolk Alayı'nın cesur, ukala, genç bir subayı iken, kalbini 'Clytie' adlı güzel bir dula kaptırmıştı (kadının tam adı bilinmiyor). 1887'de Burma'daki bir sefer sırasında, Lucknow'da arabasının devrilmesi sonucu ölümle burun buruna olduğunu belirten bir telgraf aldı. Lugard aceleyle Hindistan'a döndü fakat burada Clytie'nin İngiltere'ye yola çıktığını öğrendi. O da peşinden İngiltere'ye yelken açtı ve sonunda onu - hem de görünüşe göre yatakta başka bir aşığıyla birlikte - buldu. Bu şok Lugard'ın aklını oynatmasına neden oldu. Tanrı'ya olan inancını kaybetti, kariyerini başından savdı ve ölümünün yüce bir amaç için olacağını umarak Kızıl Deniz'e giden bir gemide güverte yolcusu olarak yerini aldı. Zanzibar'daki İngiliz konsolosu, ona Nyasaland'deki Afrika Göller Şirketi'nin İngiliz misyonerlerinin yerel Arap köle tacirleri tarafından kuşatıldıklarını ve savunmaları-

nı planlamak için bir gezgin şövalyeye ihtiyaç duyduklarını söyledi. Lugard yardım etmeyi kabul etti - ve Arap köle tacirlerinin Karonga'da çit kazıklarla çevreledikleri toplama kampına doğru yaptıkları korkusuzca bir taarruza liderlik ederken her iki kolundan da ciddi şekilde yaralandı. İyileştikten sonra İngiliz hükümetinin Afrika'da müdahalede bulunmasını sağlamak için bir mühtedi olarak İngiltere'ye döndü. Doğu Afrika'daki köle ticaretinin tek ilacı emperyalizmdi. İngiliz hükümeti Mackinnon'un İmparatorluk İngiliz Doğu Afrika Şirketi'ne bir kraliyet fermanı verdiğinde, Uganda'yı Avrupalılar'a açma görevine Lugard seçilmişti. Hem Arap kölecilerinin vücudunda açtığı yaralar, hem de Clytie'nin kalbinde açtığı yara, artık yavaş yavaş iyileşiyordu.

Şimdi, 1891'in Noel Günü'nde, Sudanlılar, Svahililer ve Bugandalılar'dan oluşan devasa, genişleyen kervanın başında Şirket'in lime lime olmuş bayrağı - ardında Birleşik Krallık bayrağı bulunan bir doğan güneş - dalgalanıyordu. Yaklaşık 100 adam tüfek kuşanmıştı silahlanmıştı ve bir de yıpranmış bir Maxim silahı vardı - Stanley'nin Emin'i kurtarma seferi sırasında Afrika'nın bir ucundan bir ucuna taşıdığı Maxim silahı idi bu. Ve şimdi, neredeyse başkentin yeşil tepelerinin görüş alanındayken, İngiltere'den uzun zamandır beklenen posta torbası Lugard'a veriliyordu.

Bütün yıl boyunca işvereni Mackinnon ile temasta bulunmamışlardı. Onun asıl komutları epey muğlak kalıyordu. Yanına 300 adam ve bir Maxim alıp, 1300 kilometre yürüyerek vahşi doğadan geçecek ve Buganda'nın başkentine gidecekti. Orada, 'gücüyle' Kabaka'yı etkilemesi gerekiyordu.

Kabaka, Piskopos Hannington cinayeti ve Hıristiyanlığa dönenlere yaptığı katliamla 1885-86'da Avrupa'nın yüreğini ağzına getiren dengesiz despot ve Mackay'ın düşmanı Mwanga idi. Lugard ona, Şirket'in ülkedeki hassas konumunu düzene sokacak bir antlaşma imzalatacaktı. (Lord Salisbury, Temmuz 1890'da yaptığı bir İngiliz-Alman anlaşmasıyla Uganda'da bir İngiliz 'sahası' kazanmıştı, ancak kimse bunu mutlak hükümdar Mwanga'ya açıklamamıştı.) Lugard'ın, rakip Avrupalı misyonerler tarafından kurulan Protestan ve Katolik iki siyasi hizibi de 'gücü' ile etkilemesi gerekiyordu. Bu ikisi, üçüncü hizip olan Müslümanları bir iç savaşta mağlup etmişlerdi, ve şimdi birbirlerini boğazlıyorlardı. Lugard, 'tüm beyaz meseleleri üzerindeki kontrolü'nü korurken, her ne pahasına olursa olsun 'tamamen tarafsız'[1] olmalıydı. Ancak bir şey çok açıktı: Lugard'ın görevi ne olursa olsun Buganda'yı ve Uganda'nın geri kalanında ona tabi olan devletleri manda haline getirmekti.

Görevi sırasında Lugard, işverenleri için mucizeler yarattı. Ardından posta çantasını açtı, ve kendisinin 'yıldırım' dediği bir şey tarafından çarpıldı. Şirketin parası bitmişti; Uganda'yı terk etmesi ve 'en hızlı şekilde'[2] kıyıya dönmesi gerekiyordu.

Bir yıl önce, Buganda'daki ilk gününde beri Lugard kendini daimi bir İngiliz işgaline adamıştı. İşte bu yüzden Bugandalılar'a efendilerinin kim olduğunu göstermek istiyordu. Güncesine de yazdığı gibi, 'buraya vaktini çarçur etmeye ya da eğlenmeye gelmemişti, ve Mwanga'ya rağmen yaptığı plana bağlı kalmaya kararlı'ydı. Kurallar

[1] Perham, Lugard, 1, 224.
[2] Mackenzie'den Lugard'a, 10 Ağustos 1891. Lugard'ın güncesi, 25 Aralık 1891, *Diary*, II, 469-75.

ziyaretçilerin sınırda beklemesini ve sonrasonda ilerleyişlerinin her bir aşaması için kraliyet izni almalarını gerektiriyordu; ama Lugar ile Maxim'i doğrudan başkente ilerlediler. 18 Aralık 1890'da başkente gelmiş ve Mengo'nun kraliyet sarayının altındaki rutubetli bir çukura kamp kurması söylenmişti. Vakit kaybetmeden Kampala'da sarayın karşısındaki etrafı gören bir tepenin üzerinde bir çadır kurdu. Ertesi gün 'saray' elbisesini - pirinç düğmeli eski bir pijama gömleği - giyip, 'arı sürüsü'[3] gibi gezen turist kafilelerini yarıp vadiden geçerek saraya ilerledi.

Kral ile ilk görüşmeyi işte burada yaptılar. Neyzenler onu, uzun beyaz pamuk cüppeler giymiş ve ağızdan dolma tüfekler kuşanmış yüzlerce Bugandalı soylu ile dolu ot bürümüş bir tören kulübesinde ağırladılar. Lugard kendi sandalyesini getirmişti ve Kral ile saray için Svahili ve Luganda dillerine tercüme edilecek tanıtım mektuplarını okumak üzere sakince oturdu. Ardından Kral ile tokalaştı. Mwanga'nın kıkırdama ve herkesin önünde içoğlanlarını okşama huylarından pek hoşlanmamıştı. 'İyi yönleri' vardı elbet ama tereddüt ve 'bayağı bir şehvet' yüzünden okunuyordu. Lugard oradan ayrılmadan evvel bir 'dostluk anlaşması'[4] getirdiğini söyledi, ve Kral ile şeflerine imzalamalarını öğütledi.

Lugard, genç adamın birkaç gün düşünüp taşınmasına müsaade etti. Sonra, 26 Aralık 1890'da tören kulübesine dönerek, Kabaka anlaşmayı imzalamayı reddederse Maxim'i kullanmakla tehdit etti. Mwanga belgenin üzerine haçtan ziyade bir karalama çizdi. Ve bunu Protestan Katikiro (Başbakan) olan Apolo Kagwa'nın, Katolik Kimbugwe'nin (İkincil Bakan'ın), ve diğer büyük şeflerin haçları izledi. İşaretler, hepsinin 'boyun eğdiğini'[5] gösteriyordu.

Mwanga Lugard ile nasıl başa çıkacaktı? Anlaşılabileceği üzere, şok olmuş bir haldeydi.

On sekiz yaşındayken Orta Afrika'nın en büyük ve en geniş, geleneksel olarak Kabaka'nın kendine tabi olanlara istediği gibi işkence edebileceği ya da öldürebileceği krallığı babası Mtesa'dan ona miras kalmıştı. İşin aslı, mutlak güç ona mutlak zulümden başka hiçbir şey getirmemişti. Son yedi yıldır dört hizipli bir devrim sürecinde Buganda tahtının gücü harap olmuş ve sona ermiş, sonra yeniden toparlanmıştı. Paganlık - ve bununla gelen büyücülük, çok eşlilik ve afyon - otokratik monarşiye ve saray geleneklerine karşı Buganda toplumu ayakta tutan dayanak idi. Bu dayanağı ilk sarsanlar Mtesa'nın ülkeye çektiği Müslümanlar ile silah ve barut karşılığında köle ve fildişi alan Arap ve Svahili tüccarlar idi. Ardından Stanley'nin peşinden Hıristiyan misyonerler geldi: Kilise Misyonerler Topluluğu'nun (KMT) İngiliz (ve İskoç) Protestanları ile Kardinal Lavigerie'nin gönderdiği Fransız Beyaz Babalar... Bu maddi ve dini güç mücadelesinde dört grubun hepsini de memnun etmek Süleyman'ı yorardı: afyon ya da morfin içen pagan gelenekçileri (Wa-Bangi), Müslümanlar, Wa-Ingleza adlı Protestan - yani İngiliz yanlıları - hizibi, ve Wa-Fransa adlı Katolik - yani Fransız yanlıları - hizibi.

---

[3] Lugard'ın güncesi, 18 Aralık 1891, *Diary*, II, 27-8.

[4] Lugard'ın güncesi, 18-19 Aralık 1891, *Diary*, II, 27-9. C 6555/16-17'deki anlaşma metni.

Mwanga 1886'da Müslümanlar'ın tarafına geçti. Onları memnun etmek için Hannington'u öldürttü ve genç Katolik ve Protestan içoğlanlarını sarayda diri diri yaktı. Eylül 1888'de Müslümanlar onu tehdit ettiğinde paganların, Wa-Bangi'nin tarafına kaydı. Paganlar tüm 'yeni' dinlerin liderlerini sürgün ederek gölün ortasında açlıktan ölecekleri bir adada mahsur bırakmayı kabul ettiler. Wa-Bangi'lerin çıkgın planı Mwanga'nın tahttan indirilmesiyle ve Müslümanlar ile iki Hıristiyan hizibi arasındaki kısa ömürlü bir ittifakla sona erdi. Birkaç hafta içerisinde iç savaş patlak verdi. Müslümanlar gücü ele geçirdi Mwanga'nın yerine kardeşini getirdiler. Misyonerler sürgün edildi ve Mwanga gölün güneyine kaçtı. Sonra, Charlie Stokes'ın - yerlilere katılan ve artık silah kaçakçılığı yapan eski KMT misyoneri - getirttiği silahlar ve tekne ile Mwanga, Bulingugwe adasında yeniden güç sahibi oldu. 1889'da Hıristiyanlar korkunç bir katliamla Müslümanlar'ı defettikten sonra, Mwanga bu ada üssünden yola çıkarak yeniden Kabaka olarak gücü ele geçirdi. Sonra 25 Şubat 1890'da kırmızı saray elbiseleri içindeki Carl Peters, Mengo'daki tören kulübesine girerek Mwanga'yı Alman Doğu Afrika Şirketi ile bir anlaşma imzalamaya ikna etti.

Lugard'ın 26 Aralık 1890'da baskı ve zorlama ile imzalattığı yeni anlaşma Almanlar'la İngilizler'i birbirine düşürmek için yapılan umutsuz girişimin işe yaramadığının göstergesiydi. Ayrıca Peters'ın dostluk anlaşmasından çok daha talepkar bir anlaşmaydı bu. Yalnızca Kabaka'nın isteğine göre anlaşmalar ya da savaş yapabilmesini sağlayan dış ilişkilerini kontrol etme hakkını engellemekle kalmıyor, aynı zamanda içişlerindeki bağımsızlığını da ortadan kaldırıyordu. Bazı durumlar önemli ölçüde sadece beş hafta önce Brüksel'de yapılan kölelik karşıtı konferansın doğrudan sonuçları niteliğindeydi. Köle tacirliği ve köle avcılığı yasaklanmıştı. Silah ticareti ise 'koruyucu' Güç'ün bir singesi olarak Şirket tarafından kontrol edilecekti. Yabancı tüccarlar ve misyonerler ülkeye özgürce yerleşebileceklerdi. Serbest ticaret ve vicdan hürriyeti güvence altında olacaktı. Ülkenin hükümetine gelinecek olursa, Kabaka, kendi gelirleri üzerindeki kontrolünü devretmeyi kabul etmişti ('Ülkenin gelirleri toplanacak, vergiler ve gümrük vergileri bir Heyet veya Maliye Kurulu tarafından değerlendirilecektir'). Artık ordusunun komutası da kendine ait değildi ('Şirket'in desteğini alan Kral, Şirket'in subaylarının Hindistan'daki yerli bir alay gibi organize ve talim etmeye çalıştığı daimi bir ordu kuracaktı'). Kendi politikasına da belirleyemeyecekti ('Devlete ilişkin tüm önemli ve ciddi konularda ... Daimi Temsilci'nin rızası alınacak').[6]

Mwanga'nın umutsuzca bu hakları devretmekten kaçınmaya kalıştığından şüphe yoktu. Bu beyaz adam kendisine hediyeler bile getirmemişti. (Hediyeler bir sonraki kervanla gelecekti.) 'İngilizler geldi,' dedi Mwanga dokunaklı bir sesle, 'bir kale inşa ettiler, topraklarımı aldılar, ama bana hiçbir şey vermediler. Bana bir anlaşma imzalattılar, gücümü elimden aldılar ve karşılığında zerre kadar bir şey alamıyorum.'[7] Lugard'ın doğal olarak etkisinde kalan KMT misyoneri Walker, Mwanga'nın İngilizler'e karşı duyduğu tiksintiye hayret etmişti. Kugar'ın başına bela olmaya başlayan

[6] Aynı eserde.
[7] R. Walker, I, 2 Şubat 1891. Perhan, *Lugard*, I, 232'de KMT Belgeleri'nden alıntı yapmıştır.

Fransız papazları da şaşırmışlardı bu duruma. Biyografilerini yazanlardan biri, 'Binlerce yurttaşını ve tabi devletlerindeki insanları basit bir ticari şirketin koruması altına bırakmak gururlu Mwanga için nasıl bir utançtır!' diye yazmıştı.[8]

Mwanga'yı dut yemiş bülbüle çevirmiş olması ilk günlerde Lugard'a nasıl da keyif veriyordu. Çok geçmeden Kampala Tepesi'ndeki kırk beş metre karelik kampta geçirdiği birkaç hafta ona ne kadar riskli bir durumda olduğunu öğretmişti. Kervanındaki 300 adamdan sadece 100 tanesi tüfek kullanabiliyor gibi görünüyordu, ve bunlar da bir avuç vahşi yerlilerdi - Sudanlılar, Svahililer ve Bugandalılar. Stanley'nin yıpranmış Maxim silahının tutukluk yapmadan birkaç saniyeden fazla ateş etmesi de beklenemezdi. Yiyecekleri çok azdı. Muz pek boldu, ama ne başkentte ne de etrafındaki kırsalda fazla tahıl yoktu, et çok azdı. Daha da vahim olanı, krallıkta güvenebileceği tek bir hizip dahi yoktu. Lugard, burada işlerin 'arap saçına' döndüğünü fark etmişti.

En düşmanca olanı da, elbette artık gözü dönmüş Mwanga'nın önderlik ettiği Wa-Fransa, yani Katolikler idi. Onlara akıl vermeleri için Beyaz Babalar'dan yardım istemişlerdi. Lugard bu telaşlı Fransızları tüm Avrupa'nın omuz omuza vermesi gerektiğine ikna etmenin hayalini kuruyordu, ama Fransızlar da tıpkı kendisi gibi vatansever ve emperyalistti. Kendi ülkelerinin işine gelecek böylesine umut vaadeden bir alanda gücü elden bırakıp uzlaşma yoluna gidemezlerdi. Şimdi bile Fransa Buganda'yı İngilizler'den alabilirdi; ne de olsa Lugard sadece, hızla iflasa yaklaştığına inanılan bir İngiliz şirketinin temsilcisiydi. Bu nedenle Lugard'ın Wa-Fransa ile barışı sağlama çabaları papazlar tarafından engellenmişti. Her iki hizip de, hem Wa-Fransa hem Wa-Ingleza, aslında ülkedeki büyük makamları ve yağdan gelen gelirleri paylaşmayı kabul etmişlerdi. Ancak 1891'in başlarında, Mwanga'nın önderliğindeki Wa-Fransa destekçilerinin sayısı büyüyordu. Eğer Fransız papazlarının engellemeye gücü yeterse, makamların paylaşılmasında yaşanacak bir sekteye asla göz yummazlardı. Peki ya göl üzerinde savaş yapılırsa, kano filolu ana donanma üssünün, ve bolca yiyeceğin bulunduğu Sese adalarının kontrolü kimde olacaktı? Şu anda bu stratejik adalar Kral'ın özel koruması altındaydı. Adalar da iki hizip arasında paylaştırılmalı mıydı? Papazların engellemeye gücü yeterse buna gerek kalmazdı.

Lugard Wa-Fransa ile onların Fransız akıl hocalarını çileden çıkardığı için Wa-Inglezalar ile İngiliz misyonerlerin ona karşı yüreklerinin ısındığı düşünülebilirdi. Oysa işverenlerinin de ona tembihlediği gibi her iki hizibe de mesafeli durmak için ciddi bir efor harcıyordu. Bir iç savaştan kaçınmanın tek yolunun bu olduğuna inanıyordu. Tahmin edilebileceği gibi, bunun bedeli doğal koruyucuları tarafından ihanete uğramış hisseden Wa-Inglezalar'ın aralarını açmaktı. En başta Lugard'ı 'sessiz ve sabırlı bir adam' olarak gören meslektaşları bile çok geçmeden onun gerçeklere - yani kendi politik güçlerine - karşı 'tuhaf cahillik'[9] dedikleri şeye karşı güvenlerini kaybettiler ve zaman kaybetmeden Lugard'ın madalyonun her iki yüzünü de görmek ve Kral'ı avucunun içine alabilmek için sarf ettiği inatçı çabaları ifşa etmeye başladılar. Ocak

---

8 G. Leblond, *Le Père Auguste Achte* (Alger, 1912), 125. Perham, 233.

9 Ashe, *Chronicles*, 157.

1891'in sonuna gelindiğinde arap saçı içinden çıkılamaz bir hal almıştı. Sayı, silah ve barut yönünden daha güçsüz durumdaki Wa-Ingleza öyle bir telaş içindeydiler ki, gören de evlerini yurtlarını terk edip, Wa-Fransalar'la başa çıkma işini Müslümanlar'ın üzerine atıp, Busoga'ya kaçacaklarını sanırdı.

Bu tehlikeli anda Lugard'a, kıyıdaki işverenlerinden önemli bir yardım eli uzandı: deneyimli İngiliz topçu subayı Yüzbaşı W. H. Williams komutasında yetmiş beş Sudanlı ve yüz Svahili, ikinci bir Maxim silahı, ve yeterince hamal gönderildi. Bir bakıma Yüzbaşı Williams *aşırı* deneyimliydi; Lugard'dan birkaç hafta daha kıdemliydi. Biraz yüz kızarıklığının ardından, Williams gururunu bir kenara bırakmayı ve komutan muavini olarak hizmet etmeyi kabul etmişti. Silahın kullanımını gösterirken ikinci Maxim silahı da tıpkı ilki gibi tutukluk yaptıysa da, takviye birlikleri Lugard ile birlikte mevzi aldı. Mevcut tehlikenin, gölün ggüney kıyısında Alman kontrolündeki sahilde bir buharlı gemisi bulunan o tutarsız beyaz tüccar Charlie Stokes'tan kaynaklandığı ortaya çıktı.

Müslüman cüppeleri giymiş öfkeli İrlandalı Stokes, silah kaçakçılığı konusundaki masumiyeti için protesto yaparak 5 Şubat 1891'de Mengo'ya vardı. Yanında bir gram bile barut olmadığına yemin ediyordu. Lugard onu kampında mum ışığında bir yemekle ağırladı ve sakinleştirdi. Kuşkusuz Stokes'a Brüksel konferansının hükümlerini anlatmıştı. İstediği, Stokes'un ne Mwanga'ya ne de iki hizipten birine silah veya barut satmamasıydı. Ülkede zaten 2000-3000 tane ağızdan doldurulmalı vardı; daha fazla silah savaşı neredeyse kaçınılmaz kılardı.

Stokes sattığı her bir tam yük barut için 1440 sterlin kazanabildiğini açıkladı. Ama artık (tedarik sağlaması için kendisine her yıl 1000 sterlin ödüyor olsalar da) Almanların beceriksizliğinden bıkmıştı ve kuzeye gelip İngiliz Şirketi ile çalışmayı yeğlerdi. Acaba Lugard şu anda elindeki malları alır mıydı, şansına elli dolum barut ve 250 silah 5000 sterlin idi? Lugard biraz kumaş satın alıp ona Buganda'daki fildişi ticaretini geliştirmesini önerdi. Stokes, Lugard'dan ona bir şans vermesini ve zavallı adamı çok da heveslendirmemesini istedi. Barutu Mwanga'ya satmaktan uzak durması için barutu onun hatırına Kampala'da saklamayı kabul eder miydi? Luhard kulaklarına inanmakta güçlük çekiyordu. Elbette böyle bir iyilik yapmaktan memnuniyet duyardı.

Sonraki iki ay boyunca Lugard, kampı normal düzenli bir kale haline getirerek ve Stokes'ın barut fıçıları için yere büyük bir depo kazarak Kampala'ya yerleşti. Güçlükle de olsa moraller yüksek tutuluyordu. Kırbaç töreni alışıldık bir olaydı, ve kaçmayı düşündükleri için vurulmayı hak edenler, Lugard'ın dediğine göre yüz kırbaçla affediliyordu ('Beni memnun etmek için bir bu kadar daha kırbaçlanması lazım. Neyse, bu ilk taksidi, bir dahaki sefere gerçekten iyi bir kırbaç cezası alacak.')[10] Bazen hizipler arasında histerik kavgalar çıkıyordu ve bazı bazı ölenler oluyordu.

19 Şubat'ta Kral, Lugard'a savaşın eli kulağında olduğunu söyledi. Başka Lugard pek kulak asmadı, ne de olsa aynı hikaye daha önce de sık sık kulağına çalınmıştı. Sonra Wa-Fransalar'ın Kral tepesinde savaş pozisyonları aldığı görüldü. Lugard, şefleri dahi dehşete düşmüş olan Sudanlılar'la birlikte yola çıktı ve Maxim ile ateş açma

[10] Lugard'ın güncesi, 13 Ocak 1891, *Diary*, II, 115.

tehdidi savurdu. O gün öğleden sonra Wa-Inglezalar'ın yaşadığı zorlukları o d yaşadı. Ertesi gün Wa-Fransa, Fransa'nın dev bir üç renkli bayrağını sallayarak yine savaşa gidiyorlardı. Lugard'ın tüm manevi gücü ve Maxim'in görünüşü histerik izdihamı sakinleştirmek için anca yeterli oldu. Bu tip savaş korkularının onu yiyip bitirdiğini fark etti. 'Öyleyse oyun devam ediyor,' diye yazdı bir hafta sonra, 've her bir gün savaşa girmem için yeni haberler getiriyor gibi; her gün açlıktan ölmenin kıyısında yaşıyoruz - ama ne zaman bitecek tüm bunlar?'[11]

1891 Mart ayının sonunda, ikinci bir takviye birliği - Matin adındaki okuma yazma bilmeyen bir Maltalı liderliğindeki biçare, pitkin durumdaki bir kervan - Kampala'ya ulaştı. Adamların çoğu silahsız, ve Lugard'ın söylediğine göre, silah tutmak için '*bayağı* çelimsiz'[12] idi. Neyse ki yanlarında bazı işe yarar ticari mallar - kumaşlar falan - ve Lugard'ın Kral'a geç kalan hediyelerini de getirmişlerdi. En güzeli de, Mwanga'nın geçen yıl İngilizler'in iddia ettiği gibi Uganda'nın onların 'saha'sında olup olmadığını kontrol etmeleri için Jackson'la birlikte kıyıya gönderdiği biri Katolik biri Protestan iki elçi de onlarla birlikte dönmüştü. Lugard, Wa-Fransa'nın düşünceli bir edayla elçilerin raporunu ve Kral'a getirilen ve aralarında sansasyon yaratan şintz döşemelerin de bulunduğu hediyeleri kabul ettiklerini öğrendiğinde rahatlamıştı. Lugard, Mwanga'nın da yeni bir manda konusunda kendisiyle uzlaşmaya vardığından artık emindi. 'Kapelli'ye (Yüzbaşı'na), yani Lugard'a olan nefretini de bir köşeye bırakmıştı; biliyordu ki Lugard onun ayağını kaydırmak için değil, onurunu ve devletini muhafaza etmek için oradaydı. Bir Protestan Lugard'a böyle söylemişti ve o da direnmeksizin buna inanmıştı. Kendi payına, o Kral'ın gönlünü yapmayı diliyordu ve bu yüzden - neler yaptığını Lugard'a söylemesi koşuluyla - onu mümkün olduğunca kendi haline bıraktı.

Kral ile hem Wa-Ingleza hem de Wa-Fransa'yı memnun edecek nitelikte gökten inme bir fırsat vardı karşısında. Buganda'nın komşusu ve nesillerdir düşmanı olan Bunyoro'nun Kral'ı Kabarega'nın yanındaki bozguna uğramış sığınmacı Müslümanlar. Yakın zamanda Bunyoro, Mengo'daki karışıklıktan faydalanıp Singo bölgesinin sınırını talan etmişlerdi. Lugard bu isyankar Müslümanlar'ı ve Bunyoro'daki mücahitlerini bastırmak için bir askeri sefere katılmayı kabul etti. Bilinmeze doğru atılıp, iki Afrikalı ordusu arasındaki bir savaşta taraf tutarken, Kampala'daki üssünün güvenliğini bir subaya bırakmak cesurca bir karardı. Hatta Ankole ve Toro tabi devletleri üzerinden Emin'in Nil üzerindeki eski karargahının bulunduğu Kavalli'ye ilerlemek için bu seferi Ruwenzori'nin yüzlerce kilometre ötesine taşımak çok daha cesurca, ve belki pervasızca idi.

Lugard'ın 1891 baharında aklındaki muhteşem planlar bu şekildeydi. Müslümanlar'a karşı savaş açmak için haklı bir neden bulabilirdi, ama Mengo'daki Hıristiyan hiziplere barış dayatması yapmak için daha da güçlü bir neden bulunabilirdi. Ruwenzori'ye yapılacak şovenist sefere gelince, tabi devletlerle yapılacak anlaşmalar vardı. Ya mandayı bırakıp güney Sudan'a, ta Kavalli'ye gitmek - bunda gerçekten haklı bir sebep olabilir miydi?

---

[11] Lugard'ın güncesi, 26 Şubat 1891, *Diary*, II, 101.
[12] Lugard'ın güncesi, 8 Nisan (31 Mart) 1891, *Diary*, II, 131.

Lugard'ın ilk amacı Uganda'da 1888'de Stanley ya da Emin'le birlikte oradan ayrılamamış, veya ayrılmak istememiş olan, duyumlara göre Emin'in şimdi bile Alman ordusuna almaya çalıştığı Sudanlı garnizonun adamları, Emin'in eski birliklerini ordusuna katmaktı. İkinci amacı öyle vahşi ve öyle fantastikti ki, çocuksu bir hayalden fazlası olamaz gibiydi. Emin'in birliklerini ve buharlı gemilerini aldıktan sonra Nil'den aşağı yelken açmayı, Mehdicileri yenmeyi, ve güneyden Hartum'u ele geçirerek Gordon'un intikamını almayı umuyordu.

Bu, gerçeğin ışığında sönüp giden tuhaf bir rüyaydı. Diğer açılardan Lugard mucizeler yaratmıştı. 7 Mayıs 1891'de Maxim'iyle Müslümanlar'a karşı Bunyoro'da yaptıkları savaşta Hıristiyanlar'ın yardımına koştu. Müslümanlar muharebe alanında 300'e yakın ölü bırakarak kaçtılar. Sonra Lugard, Hıristiyanlığı benimseyen Bugandalılar'a Kral Kabarega'dan kurtulmalarında yardım etmek için vahşi bir baskın düzenlemek istedi. Ama yağmurdan dolayı yolların geçilemez olduğu ortaya çıktı, bu yüzden Lugard muzaffer Hıristiyanları Mengo'ya götürme işini Williams'a bırakarak kendisi batıdaki Ankole'ye doğru yola çıktı. Burada yerli şef Kral Ntare'in elçileriyle kanlarıyla imzaladıkları bir anlaşma yaparak Şirket'in mandasını pekiştirdi. Ayrıca Toro Kralı için de bir kale inşa etti ve onu Bunyoro Kralı Kabarega'nın saldırılarına karşı koruyacağına and içti. Bu sırada Emin'in Lugard'dan bir adım öne geçtiğine ve eski birliklerinden bazıları Kavalli'den tekrar Alman topraklarına götürdüğüne dair söylentiler dolaşıyordu. Böylece Lugard olmayacak duaya amin diyerek karlı dağların öte yanına doğru yola çıktı.

7 Eylül'e gelindiğinde nihayet Ekvatorya'ya gelmiş ve Kavalli'ye ulaşmıştı. Orada onu derindene etkileyen bir manzarayla karşılaştı: Emin'in garnizonundan sağ kalan, efendileri Hidiv'e hâlâ sadık yaklaşık 600 silahlı adamdan oluşan iki Sudanlı alayı.

Lugard onlara şükürler olsun dedi, onları kurtarmaya zamanında gelebilmişti. Sudanlılar bir kare düzeni oluşturarak selam durdular, her bir alay başlarının üzerinde Fransız usûlü trampet ve borazanlarıyla ilerledi. Lugard o gün güncesine 'Bayraklarına ve Hidiv'lerine fanatik bir sadakatla bağlı, yaralı, birçoğunun erken yaşta saçları beyazlamış, zırh derili, ve burada Afrika'nın yüreğinde terk edilmiş bu soylu kalıntıları görmek, insanın yüreğine dokunan bir manzaraydı.' diye yazmıştı, 've onları kurtarma şerefi bana düştüğü için, ve Şirket'in hizmetine böylesine iyi bir grup sağlayabildiğim için (konuşmamda da söylediğim gibi) Tanrı'ya yürekten minnettarım.'[13]

Ama yüzlerini yeniden doğu yönüne çevirir çevirmez, Lugard'ın bu iyi gruba karşı hissettikleri sönmeye başladı. Düzgün bir disiplin almalarının üzerinden yıllar geçmişti. Lugard komutanları Selim Bey'e (asıl Sudanlılar'a özgü parlak siyahi tenli, 'tam 1.87 cm boyunda, ve iri yarı, koca bir adam'[14]) güvenebileceğini düşünüyordu. Selim'e yağmalamaya ve yerli kadınları köleleştirmeye karşıt emirler veriyordu, fakat Sudanlılar genellikle emirlere uymamayı tercih ediyorlardı. Buganda'ya yolculuğun geri kalanında Lugard kendini, adamlarının yaptığı yağmalara karşı amansız bir

[13] Lugard'ın güncesi, 17 Eylül 1891, *Diary*, II, 332.
[14] Lugard'ın güncesi, 11 Eylül 1891, *Diary*, II, 321.

mücadele içerisinde buldu. Adamlarının geçtikleri köylerdeki köylüleri soymalarına müsaade ederek sorumsuz davrandıkları için Stanley'i - ve Emin'i - suçluyordu. Şimdi kendi adamları da aynı şekilde anılmaya başlıyorlardı.

Adeta yürüyen bir çekirge sürüsü gibiydiler. Sadece tahıl ve tavuklara el koymakla kalmıyorlar (ki kimse onlara yiyecek satmadığı için Lugard buna izin veriyordu), aynı zamanda sığırları çalıyorlar, yerel kadınları kölelere çevirerek zorla yanlarına kattıkları hamallardan, eşlerden, cariyelerden ve çocuklardan oluşan devasa gruba katılmaya zorluyorlardı. Lugard kervanda sekiz bini aşkın kişi olduğunu fark ettiğinde şaşkına döndü. Yapabileceğinin en iyisi Buyoro sınırı boyunca bir dizi kale inşa etmek, sonra da Sudanlılar'ın ve sempatizanların çoğunu kaleleri korumak üzere orada bırakmaktı. Ama ardını döndüğü anda Sudanlılar'ın yağmalamaya ve köleleştirmeye devam edeceği biliyordu.

Böylelikle Lugard, 1891'in Noel Günü'nde kendi güçleri ve hamallarına ek olarak Kavalli'den yaklaşık sadece 100 Sudanlı ile ve komutanları Selim Bey'le Kampala'ya yaklaşırken, posta ile başına kaynar sular döken bir mektup aldı: Uganda'yı terket ve kıyıya dön.

Bu kati emir 10 Ağustos 1891 tarihli gizli bir mektupla Şirket'in yorgun genel müdürü George Mackenzie'den geliyordu. Mackenzie 'çıkardığı pek harika iş' için Lugard'a teşekkür ediyordu. 'İlginç' raporunun kopyalarının Dışişleri Bakanlığı, Savaş Dairesi ve Kabine'de dolaştığını bilmenin onu gururlandıracağını düşünüyordu. Öte yandan Şirket'in pozistonu 'öyle tamamen değişmişti ki', bu durum İngiliz KMT misyonerlerini 'göz ardı edilmemiş' halde bırakabilirdi. Ama 'sonuç ne olursa olsun' Lugard'ın 'mümkün olduğunca çabucak' çekilmesi, ve 'özellikle de ülkenin ve Kilise Misyonerler Topluluğu'nun genel menfaatlerine'[15] en az ölçüde zarar verirken bu işi nasıl halletmesi gerektiği hususunda sağduyusunu kullanması gerekiyordu. Mackenzie Dışişleri Bakanlığı'nın da hemfikir olduğunu da mektubuna eklemişti.

Nedeni basitti: Şirket batıyordu. Yalnızca Uganda'da 'tek kuruş karşılık almadan' yılda 40,000 sterlin harcıyordu. Halktan daha fazla borç alınsaydı nasıl olurdu? Ne yazık ki Londra şehri yaşadığı en şiddetli krizlerden birinin sancısından kıvranmaktaydı. Çöküş Baring Kardeşler'in büyük firmasını yerle bir etmişti ve diğer bankalar da sallantıdaydı.

Şirket'i iflastan kurtulması için tek umut Uganda'yı ticarete açmak için Mombasa'dan Viktorya Gölü'ne kadar uzanan son derece masraflı 1290 kilometrelik bir demiryolu inşa etmekteydi. Britanya'nın doğu kıyı ticaretine kökünden son vereceğini taahhüt eden Brüksel'in kölelik karşıtı konferansından bu yana yöneticiler, demiryolu masraflarına kefil olmayı kabul eden Lord Salisbury hükümetine bel bağlamışlardı. Böyle bir kefillik halkı plana yeniden teşvik etmiş olsa da, Liberaller'in anti emperyalist kanadı Haziran 1891'de Parlementoda bu plana öyle bir karşılık verdiler ki Salisbury demiryolu kefilliğini rafa kaldırmaya ve bunun yerine yalnızca bir demiryolu

[15] Mackenzie'den Lugard'a, 10 Ağustos 1891, *Diary*, II, 469-70.

araştırması yapmaya zorlandı. İşte Şirket'in Uganda'yı terk etme kararına zemin hazırlayan da bu karşılık olmuştu.

Demiryolu araştırması, Mackenzie ile Lugard'dan gelen birkaç tavsiye dışında yalnızca bir umut ışığı olmaktan ileri gidememişti. Almanları Uganda'dan uzak tutması gerekiyordu; Mwanga'nın mevcut anlaşmayı süresiz olarak uzatmasını sağlaması gerekiyordu; Mwanga'nın ve onun yurttaşlarının üzerinde geri çekilmenin 'geçici bir sebepten' olduğu izlenimini bırakması gerekiyordu - aslında öyleydi de. Ödenekler uygun olduğu anda, Lugard iyi işine 'devam etmek' üzere geri dönecekti.

İşine '*devam etmek*'. Lugard bu akıl almaz fikre karşı çıkarken vurgulamak için altını çizdiği yerler güncesini karalama defterine çevirmişti. Hayatının iki buçuk yılını Doğu Afrika'da bir İngiliz mandası oluşturmaya adamıştı. Şimdi bütün emekleri 'boşa gitmiş - hatta da kötüsü' olacaktı. Çöküş 'sonuçları açısından korkunç' olacaktı. Birincisi, önce Inglezalar, sonra da İngiliz misyonerler Buhanda'yı 'muhakkak' terk edeceklerdi, ki bu da Uganda misyonunun 'yok oluşu' anlamına geliyordu. İkincisi, Müslümanlar baskın yapacak ve Fransalar'ı o topraklardan temizleyeceklerdi. Üçüncüsü, Toro Kralı'na İngilizlerin onu korumak için kalacağı yönünde verdiği sözü tutmamış olacaktı. Sonuç, Bunyoro Kralı Kabarega'nın yapacağı bir 'genel kıyım' olacaktı. Dördüncüsü, askerlerin oradan çekilmesi İngiliz itibarı üzerinde '*asla* onulamaz'[16] bir darbe yaratacaktı.

'Yani, eğer bu plan gerçekleşirse, çok ama çok acımasız bir hata yapılmış olur. Yüzlerce - yok yok, binlerce - hayat kurban edilmiş olur, ve dökülen kanlardan birileri sorumlu tutulur.' Lugard, kendi vicdanıyla onu kahreden bir mücadele içerisindeydi. Vazgeçme planına karşı mı çıkmalıydı yoksa? Kariyerini bir kenara atıp hayatını bu insanları kurtarmaya mı adamalıydı? Londra'dan verilen talimatların bir açığını yakaladı. Ardında Mwanga'nın sarayında Daimi Temsilci görevi yapacak bir 'gönüllü' bırakabilirdi. Bu fikir 'delilik' idi. 'Neye gönüllü? - bir pozisyonu, otoritesi, bireysel güvenliği, anarşiye karşı koyacak gücü olmaksızın Uganda'da kalmaya mı? Gidip öylece kendini asmaya gönüllü birini bulabilir misin? - tam bir delilik bu.'[17] Ama belki bu gönüllüyü Kavalli'den kurtardığı Sudanlılar'ın desteğiyle Toro'ya yerleştirebilirdi; ne de olsa onlar ücret talep etmeden topraktan gelen gelirletle geçimlerini sağlayabilirlerdi.

Lugard Kampala'ya döndüğünde, sekiz aylık yokluğu süresince orada hiçbir şeyin iyi yönde gelişmemiş olduğunu gördü. Haberleşme ile uğraşmak ona ağır geliyordu; yazması gereken resmi bir rapor, ve cevaplaması gereken 140 kişisel mektubu vardı. Bu esnada, komutan muavini Yüzbaşı Williams dışında kimseye geri çekilmeyle ilgili tek bir kelime bile etmemeye karar verdi.

Williams da haberleri duyunca hayrete düşmüştü. Sonrasında Lugard 'Böyle bir şey *mümkün olamaz* diye haykırdı,' diye yazdı. Eğer bunun gibi ciddi bir durumda görevine sadık kalmazsa bir daha bir beyefendi olarak alnı ak gezebilir miydi? Ama adamlarına verecek paraları yokken geri çekilme emrine nasıl karşı gelebilirdi? Wil-

[16] Lugard'ın güncesi, 25 Aralık 1891, *Diary*, II, 475.
[17] Aynı eserde, 476.

liams bu ikilemden kurtulmanın bir yolunu bulmuştu. Kendisinin biraz parası vardı. Korumaya söz verdiği insanların güvenini boşa çıkarmaktansa dünya üzerinde sahip olduğu her kuruşu vermeye hazırdı. Lugard bu 'asil ve cömert' teklifi kabul etti. 'Bir adamın ne kadar yürekli olduğunu göstermesi o dönemin tüm kaygılarına ve sorumluluklarına değerdi!'[18] Birlikte, tropik bir kutsal kase arayışındaki iki Arthur-vari şövalye İngiltere'nin şerefini kirlenmekten, Uganda halkını da katliamdan kurtaracaklardı.

Ancak bu romantik yemin yerine getirilemeden evvel, yeni bir ikmal karavanı Londra'dan bir telgraf getirdi. KMT ve Londra'daki diğer hayırseverlerden Şirket'in geri çekilmesini 1892'nin sonuna kadar, yani bir yıl erteleyecek kadar ödeneğin toplandığını belirten iç rahatlatan bir mesajdı bu. Lugard telgrafı Williams'a uzattı, ve ikisi sevinç içinde el sıkıştılar. 'Bu haber yüreğimize su serpti.' demişlerdi[19] Ama elbette bu erteleme Wa-Ingleza ile Wa-Fransa arasındaki öfkeli rekabete bir çare olmamıştı; Namirembe'deki KTM ve Rubaga'daki Beyaz Babalar misyonerlerinden oluşan, savaş hazırlıklarını sürdüren iki kampta da bir değişim yaratmamıştı. Hatta rekabet daha da güçlendi, ve artık Mwanga'nın davranışları da hiç olmadığı kadar dengesizdi.

Lugard Kampala'ya döndüğünde Mwanga'nın başkentinin göklerinde dalgalanan, kırmızı zemin üzerinde iki mızrak ve bir kalkandan oluşan '*kocaman*' bir ev yapımı bayrakla karşılaştı. Britanya Bayrağı'nı gölgede bırakmıştı ve Mwanga'yı bayrağını indirmeye ikna etmenin hiçbir yolu yok gibiydi. Lugard bunu bir provokasyon, bir bağımsızlık bildirisi olarak yorumladı. Öte yandan Mwanga, gece gizlice kendisini görmeye gelen Williams'a İngilizler'le 'tek yürek'[20] olduğuna ve Wa-Fransalar'a gitmeleri için tehditlerde bulunduğuna dair güvence verdi. Lugard, Wa-Fransa'nın başındaki şef Sekibobo'yu yanına çağırdı ve ona dostça bir tavsiyede bulundu. Boşa kürek çekiyordu. Anlaşmaya göre ülke İngilizler'indi. Kral kendi bayrağını asmıştı. Her gün iki hizip arasında çatışma ve zulüm yaşanıyordu. Tüm bunlara bir son vermenin zamanı gelmişti; Kral ve Wa-Fransa'nın 'İngilizler'in tarafına geçtiklerini kabul etmeleri, bayrağı almalı, ve herkesin istediği dini benimsemelerine müsaade etmeleri'[21] gerekiyordu.

Lugard'ın dost canlısı öğütleri de fırtınayı dindirmedi. Aslına bakılırsa bir tufanın yaklaştığı apaçık ortadaydı. Ingleza'ları, bazıları Müslümanlar'la, bazıları da paganlarla güç birliği yapan afyonkeş soyguncu Wa-Bangiler'le savaşmaya gitmiş olan savaşçı adamlarını çağırmaları için uyardı.

22 Ocak 1892 Cuma günü için bir kutlama planlanmıştı. O gün Lugard'ın otuz dördüncü yaş günüydü. Ama kahvaltıdan hemen sonra bazı Ingleza şefleri histerik bir halde Kampala tepesine koşuşturdular. Fransalar'ın alt şeflerinden biri Mengo sokaklarında bir Ingleza'yı sebepsiz yere öldürmüştü ve ölü adamın bedeni güneşte, yerde uzanır halde bırakılmıştı. Lugard, Kral'dan bir açıklama duymak için vadiden geçip Mengo'ya gitti. Yakıcı güneşin alnında, kabul salonunun kapısında yarım saat dilenci misali bekletildi. Nihayet Kral'ın huzuruna çıkarıldığında sinirlerinin pek de yerinde

[18] Lugard, *East African Empire*, II, 290. Perham, 291.
[19] Lugard, bahsedilen eserde.
[20] Lugard'ın güncesi, 27 Ocak 1892, *Diary*, III, 25.
[21] Aynı eserde, III, 26.

olduğu söylenemezdi. Karşısında yalnızca keyifleri yerinde, çocuklar gibi kıkırdayıp gülen Fransa şefleri vardı. Belli ki Kral'la bir tür anlaşma yoluna gitmişlerdi.

Lugard Mwanga'ya açık açık katilin vurulması gerektiğini söyledi. Katili kışkırtanlar da baştan ayağa kırbaçlanmalıydı. Ülkeyi iç savaşın içine itmekten kaçınmanın tek yolu buydu. Mwanga kurnaz bir kibarlıkla Lugard'ın tavsiyelerini dinledi. Lugard'dan Fransa alt şeflerinin söyleyeceklerini dinlemesini rica etti. Oysa Lugard pek de durup dinleme havasında değildi. Haberleri dinleyip kendisine anlatması için Somalili tercümanını ardında bırakıp kendini paldır küldür dışarı attı. Sonradan Mwanga'nın cinayetin meşru müdafaadan işlendiğine inandığı ortaya çıktı. Inglezalar Fransalar'ı kışkırtmışlar, adam çalıntı bir silahı ele geçirmeye çalışırken Fransalar da onu bir çıkmaza kadar takip etmişlerdi. Saldırgan Buganda geleneklerine göre cezasız salıverilmişti. Haliyle Lugard öfkeden köpürerek karşı çıktı.

Eğer Lugard'ın yazması gereken o kadar fazla mektubu olmasaydı ve güneşin alnında bekletilmeseydi, Mwanga ile bir uzlaşmaya varmak onun için daha kolay olabilirdi. Şüphesiz savaş ihtimalinden Kral'ın her zaman ödü kopardı. Öte yandan Wa-Fransalar, savaş için bahane arıyorlardı ve Lugard'a söylenilenlere göre Beyaz Babalar da onları dıolduruşa getiriyorlardı. Papazlar cemaatlerine Lugard ve adamlarının ticari bir şirketten ibaret olduklarını 'sopalarla kovalanabileceklerini'[22] söylüyorlardı. Beyaz Babalar'ın lideri Müdür Jean-Joseph Hirt adlı bir Fransız piskopos idi. Buganda'ya Lugard ile aynı zamanlarda gelmişti, ve en başından beri 'kafirler' dediği adamlara karşı sert bir tavır içerisindeydi. Temmuz'da Protestanlar'ın '*kan dökmeden*'[23] kazanamayacaklarına dair Williams'ı uyarmıştı. İddiasına göre kafir topraklardaki Protestan-Katolik rekabetinin tarihinden alınması gereken ders buydu.

Lugard 23 Ocak Cumartesi günü Hirth'e Fransalar'ı yatıştırması için yalvaran bir mektup yazdı. 'Bayım, lütfen ülkeye yalnızca bir savaşın açabileceği kadar büyük bir darbeyi engellemek için nüfuzunusu kullanınız - biz bu savaştan kaçınabilmek için bir yılı aşkın bir süredir bin türlü zorlukla baş ettik.'[24] Hirth kılını kıpırdatmadı. Ertesi yıl yerine getirmesi gereken Pazar görevleri olduğu gerekçesiyle görüşmek için Kampala'ya gelmeyi dahi reddetti. Kral'ın Fransa alt-şefini serbest bırakma kararını desteklediğini açıkladı, ve Lugard'ı Protestanlar'ın 'haksız iddialar'ına[25] arka çıkmaması hususunda uyardı. Özellikle de o olaydan sonra yaşananların ardından, Avrupa'daki kamuoyunun bu mücadelede atılan her bir adımı izlediğini ima etti.

Şimdi her şey Mwanga'nın fikrinden vazgeçip vazgeçmeyeceğine bağlıydı. Lugard güvendiği tercümanı Dualla'yı, herkesin içerisinde Kral'a okuyacağı dobra bir mektupla tekrar kabul salonuna yolladı. Katilin teslim edilmesi gerekiyordu. Ya adalet sağlanır, ya da savaş çıkardı - işte bu kadar basit. Dualla, Lugard kontrolünü kaybettikçe Kral'ı bambaşka bir özgüvenin bürüdüğünü fark etmişti. 'Savaş' kelimesini

[22] Lugard'ın C 6817'deki raporu.
[23] Hirth, 14 Temmuz 1891, Lugard, *East African Empire*, II, 660-2.
[24] Lugard'dan Hirth'e, Lugard, *East African Empire*, II, 332.
[25] Perham, 298.

duyduğunda gösterdiği her zamanki korkunun yerine, şimdi gayet rahat görünüyordu. Fransa şefleri histerik bir edayla kıkırdıyorlardı.

Mwanga 'Pekala. Ben kararımı verdim ve bu kararım değişmeyecek. Yüzbaşı savaş istiyorsa bu onun sorunudur...' Sonra Fransa şefleri açık açık Lugard'a hakaret etmeye başladığınsa Dualla şaşkına döndü. 'Eğer Protestanlar'a yardım etmesi için Askari'yi gönderirse, onlardan geriye tek bir adam kalana kadar savaşırız, ve eğer savaş çıkarsa Kampala'yı, ve tüm mallarını almalıyız; ama tek bu da değil, tüm Avrupalılar hayatlarını kaybeder.'[26]

Dualla'nın layıkıyla anlattığı kabul salonundaki bu alışılmadık sahne, Fransalar'nın bir saldırı başlatmak üzere olduklarından emin olmasını sağladı. Fransalar'ın kampında savaş davulları çalmaya çoktan başlamıştı. Bir önceki gece riski göze almış, cephaneliğinden çıkardığı silah ve barutları dağıtmıştı. Ingleza'lara yaklaşık kırk tane ağızdan dolma tüfek ile bir fıçı barut verilmişti. Bu silahlara rağmen - ki bunlar Stokes'ın cephaneleriydi - Ingleza hizibi çok daha güçsüz durumdaydı. En iyi savaşçılarının çoğu hâlâ onlardan uzakta, Müslümanlar'la ve Wa-Bangiler'le savaşmaktaydı. Kendi garnizonuna gelince, Lugard'ın yüz savaşçısı ve Selim'in modern Snider tüfekleri ve iki eski Maxim silahıyla donanmış Sudanlı askerlerinden yaklaşık 200'ü yanındaydı. Ama Lugard, Kampala'daki bir kuşatmaya hiçbir şekilde karşı koyamayacağı fark etti. Hamallar dışında garnizona bağlı yaklaşık 1,000 tane kadın ve çocuk vardı. Bayır yıkık dökük kulübelerle doluydu, ve herkesin, yalnızca on beş metre karelik kale bir yana, tüm kampa sığdırılabilmesi imkansızdı.

Kampala, başkentteki kayalıklı dört yeşil tepeden en küçük olanıydı. Yaklaşık bir buçuk kilometre genişliğindeki bir vadiden diğer üç tepeyi görüyordu. Güneyinde, muz tarlaları, saray yerleşkesi ve birçok şefin evlerinin üzerinde Kral'ın kocaman kırmızı bayrağının dalgalandığı kraliyet kasabası, Mengo tepesi bulunuyordu. Güneybatı'da Beyaz Babalar'ın inşasını yeni bitirdikler, yükselen direkler ve kazıklardan oluşan yerli usûl bir katedralin yer aldığı Rubaga vardı. Bu katedralle rekabet etmek üzere KMT batıda, Manirembe'de bir kilise inşa ediyorlardı.

Lugard 24 Ocak Pazar günü erkenden uyanmıştı; kriz iyice tırmanmış halde olduğundan kıyafetlerini çıkarmaya cesaret edememişti. Dürbünüyle Fransalar'ın Rubaga ve Mengo'nun önünde toplandıklarını görebiliyordu. Saraydan bir ulak geldi. Majesteleri yüzbaşıya savaşı durdurması için yalvarıyordu. Lugard, katili bana teslim edene kadar, ve yaptıkları aleni aşağılamalardan ötürü Fransalar'a özür dilettirene kadar olmaz, diye sert bir cevap gönderdi. Ardından Lugard, aralarında Stokes'ın 500 ağızdan dolma tüfeğinin geri kalanlarıyla birkaç tane daha Snider'ın da bulunduğu silahları Inglezalar'a gönderdi. Halihazırda iki misyoner grubuna da sığınak sağlamıştı. Şimdi ıskalayan mermilerin sesi vadiyi dolduruyordu. Dürbününden Inglezalar'ın Fransalar'dan yaklaşık bir kilometre uzakta Kampala'dan Namirembe'ye uzanan uzun bir hat oluşturarak yerlerini almalarını izliyordu. Şimdi bile Mwanga'nın boyun eğme

[26] Lugard'ın güncesi, 27 Ocak, *Diary*, III, 31.

ihtimaline tutunuyordu. Ama bir noktada sabrı taşmıştı. Eğer iş savaş noktasına geldiyse, Inglezalar'ın tarafında savaşmaktan başka bir seçeneği olmadığına inanıyordu.

Çoğunluk ateş ediyorken bile görüşmeler hâlâ devam ediyordu. Çok geçmeden savaş davullarından, savaş çığlıklarından daha yüksek, Snider'ların şangırtılarından ve ağızdan dolma tüfeklerin gürlemelerinden daha korkunç, yeni, tuhaf bir ses duyuldu. Maxim'in şiddetli, kesik kesik gelen sesiydi bu. Lugard'ın en masraflı zaferi, Mengo muharabesi başlamıştı.

* * *

Muharebenin ilk detaylı açıklaması Avrupa'ya Mayıs sonlarında ulaştı. Piskopos Hirth'ün Cezayir'deki amirine gönderdiği bu rapor bir *cri de coeur* şekline bürünmüştü. 10 Şubat'ta Alman topraklarında yazılmış 'Bukoba' başlıklı bu uzun, hararetli mektup Fransız hükümetine gönderilmişti ve öyle bir şok yaratmıştı ki Dışişleri Bakanı Ribot 25 Mayıs'ta Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lord Dufferin'i sert bir dille kınamıştı. Bir hafta sonra Hirth'ün vahşet hikayesi Londra'da yayınlanan bir Katolik gazetesinde olay yaratmıştı:

> Uganda, korkunç bir drama sahne oldu. Uzun zamandır zulüme maruz kalan Katolikler, hain bir ihanete uğramışlardır ve piskoposları ve on yedi misyonerlerinin yanında kralları Mwanga ile sürgün edilmişlerdir. Bunlar, İngiliz Şirketi tarafından desteklenen Protestanlar'ın işidir. Mwanga'nın adil Katolik krallığının topraklarında Hilal egemenliği ortaya çıkmıştır ve İngilizler fethedilen toprakları bahşedecekleri bir kral bulmak için yardım çağrısında bulunmuşlardır. Bu yaşananlar Kara Kıta'nın medenileşme sürecinin en utanç dolu sayfalarıdır.[27]

Mektup, Lugard'ı pozisyonunu sistematik bir şekilde kötüye kullanmakla suçlayarak devam ediyordu. Hirth'ün raporuna göre Lugard, Mwanga Katolikler'in tarafında bulunduğu için en başından beri Mwanga'nın otoritesini baltalamaktaydı. Ocak ayında, silah ve cephane stoklarını yenilediğinde savaş açmaya karar verdi. Bu Mengo muharebesine ve Protestanlar'ın, Sudanlı Müslüman birliklerinin desteği ve Maxim silahı olmasa mümkün olmayacak zaferine zemin hazırladı. Rubaga'daki büyük katedral, piskoposun misyon idare merkezi yanmış bir viran halinde terk edildi. Hirth ve misyonerleri hayatlarını zor kurtardılar ('tek bir şeye, şehitliğe layık görülmediğimize üzülüyoruz').

Ama Lugard en karanlık işlerini 30 Ocak'ta, Mengo muharebesinden bir hafta sonra gerçekleştirdi. Mwanga ve Katolikler başkentten defedildikten sonra, Kral göldeki eski korunağına, Mengo'dan birkaç kilometre ve kıyıdan birkaç yüz kilometre uzaklıktaki Bulingugwe adasına sığınmıştı. Burada piskoposun gözleri önünde Lugar'ın Maxim'i zaferi bir katliama çevirmişti:

Öğleden sonra saat iki idi. Yolda on beş teknenin hızla adaya yaklaştığını gördüm. Kurşunlar birdenbire bizi çevreleyen korulukta korkunç bir gürültü yaratarak kraliyet

[27] *CMS Intelligencer*, Temmuz 1892, s. 514.

kulübesinin üzerine yağmaya başladı; bu, ateşleri askerlerle dolu teknelerin ateşine karışan Maxim *mitralyöz* idi. Kral elimden tutup sürükledi; delik deşik olmadıysak, Tanrı bizi koruduğu içindir. Kadınlar ve çocuklardan oluşan bir grup da bizimle birlikte kaçıyordu. Öyle çok insan öldü ki! Çok geçmeden adanın diğer kıyısına vardık; artık kurşunlar bize ulaşamıyordu. Ne sahneydi ama! Yalnızca birkaç sandal, ve bu sandallara tutunmak için kendilerini suya atan 3000-4000 kişi; yürek burkan bir manzaraydı. Hele o çığlıklar! Nasıl bir yaylım ateşidir o! Ya boğularak ölenler! [28]

Bu vahşet, Afrika'daki kabileler arasındaki bu karanlık kan davasına uluslararası bir durum süsü vererek Fransa ve Almanya arasında yankılanırken, büyük Kardinal Lavigerie ölüm döşeğinden doğrulup bu katliamdan Papa'nın sorumlu olduğunu beyan etti. Fransız hükümeti, Fransız kurbanların gördüğü kötü muameleye karşı resmi bir soruşturma başlattı. Aynı gün Lord Dufferin M. Ribot ile görüşmeye çağrılmış, Lord Salisbury de Londra'daki Fransız Büyükelçisi M. Waddington'dan tatsız bir telefon almıştı. Fransız misyonunun başına gelen kayıplara dair detaylar sundu: bir katedral, altmış tapınak, on iki okul; ve ayrıca 50000 Katolik'in köle olarak satıldığı söyleniyordu. Tabii bunları duymak Salisbury'nin sükûnetini bozmamıştı. Şimdiye dek ne Lugard'dan ne de KMT misyonerlerinden bu ithamları onaylayan ya da inkar eden tek kelime dahi duyulmamıştı.

İşin aslı, katliama dair söylentiler Nisan'da Paris'e ulaştığından beri Dışişleri Bakanlığı neler olup bittiğini öğrenmeye çalışıyordu. Zanzibar'daki Genel Konsolos Gerald Portal da aynı söylentileri duymuştu ve gizlice suçun Şirket'te olabileceğini itiraf etmişti. Ancak Haziran ortalarına gelindiğinde Portal hâlâ bu konuda bilgisiz ve afallamış haldeydi. Sör Percy Anderson'a 'Ne bizzat Williams'tan ne de Lugard'dan hiç çıt çıkmaması olağanüstü bir durum.'[29] demişti.

Fransızlar ile Almanlar ise sessizliği olağanüstü değil, akıl almaz buluyorlardı. Her iki hükümet de her türlü örtbasa bir son vermek için baskı yapmaktaydı. İngiltere'nin Avam Kamarası'ndaki İrlandalılar'ın da tutumu aynıydı. Vahşet hikayesi onların ve Katolik destekçilerinin Salisbury hükümetini kışkırtma hususunda işlerine gelmişti. Uganda'daki demiryolu yapımına karşı çıkan Gladstone gibi emperyalizm karşıtı Liberaller daha ılımlılardı. Gladstone Lugard'ın yayılmacı politikasını suçluyor ancak 'cesur bi adam, yetkin bir adam, ve dürüst bir adam'[30] olduğu için Lugard'a hayranlık besliyordu. Bunlar Gladstone'un aynı yılın Mart ayında söylediği sözlerdi. Artık sinirler tırmandığı için, Fransızlar ona yalancı ve katil suçlamalarıyla dil uzatır olmuşlardı, ve Lugard'ın onuru öyle çok ayaklar altına alınmıştı ki daha da çok vatanperver İngiliz onu savunmak durumunda kalmıştı. İngiliz basının çoğu Lugard'ın masumiyetini kanıksamıştı. Lod Salisbury'e gelince, genel valisine güveni tamdı. 'Tüm raporları katıksız bir tarafsızlık ruhunu yansıtıyor...'[31]

---

[28] Aynı eserde.

[29] Portal'dan Anderson'a, 12 Haziran 1892, Portal Belgeleri, Rhodes House Kütüphanesi, Perham tarafından alıntılanmıştır, 329.

[30] Gladstone, 3 Mart 1892, *Parliamentary Debates*, (Hansard V, I, 1872).

[31] Salisbury, 13 Haziran 1892, *Parliamentary Debates*, IV, 5, 828.

Öte yandan Salisbury'nin ifadeleri pek de kayda değer bulunmadı. Ara seçimler yönetmeyi imkansız hale getirene dek hükümetin çoğunluğunu yiyip bitiriyordu. 1886 Parlementosu 28 Haziran 1892'de resmen dağıldı. Son haftalarda Salisbury Uganda'daki karmaşaya ışık tutmak için iki farklı adım attı. Birincisi geri adım atma gibi bir algı yarattı; Mackinnon'un Kraliyet İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin yıl sonuna kadar Uganda'dan çekilmesi planını resmen onayladı. Önceki yaz Uganda demiryolunun yapımına ilişkin tartışmalardan edindiği deneyimlerden sonra Parti'sinin çok zayıf olduğunu, ülkenin fazlasıyla bölünmüş olduğu, ve Şirket'in de Mackinnon'u havlu atmamaya teşvik edemeyecek kadar tesirsiz olduğunu düşünüyordu.

İkinci adımı Fransa'daki ve Afrika'daki yaygaraya yönelikti. 24 Haziran'da hâlâ Lugard'dan tek kelime duymamış olan hükümet, Uganda'daki sorunlara dair 'tarafsız bir rapor' talep edeceğini beyan etti. Talimatlar, demiryolu araştırmaları için çoktan Mombasa'dan ayrılmış olan genç İngiliz istihkam subayı Yüzbaşı James McDonald'a telgrafla gönderildi. Görevi, 'güvenilir kaynaklar'dan edinilen bilgilerle 'krizin nedenlerini ve İngiliz yetkililerinin eylemlerini'[32] açıklayan bir rapor oluşturmaktı.

Sonuçlara dair iyimserliğinden dolayı soğukkanlılığını koruyan Salisbury, makamının mühürlerini Kraliçe'ye teslim etti ve Dieppe'deki 'Cecil Köşkü'ne çekildi. Onu Kanal'ın Fransız tarafındaki yaz tatilinden alıkoymak için Uganda konusunda karşılıklı ithamlardan daha fazlası gerekiyordu.

* * *

15 Ağustos 1892 saat ikiyi vurduktan hemen sonra, Akdeniz kadar mavi bir yaz göğünün altında, Başbakan olarak atanan seksen iki yaşındaki Gladstone, kopan alkış tufanının arasından *Alberta* feribotundan Portsmouth'a ayak bastı. Wight Adası'nda bulunan Cowes kasabasında, küçük bir kalabalık onu bir yandan yuhalamalarla, bir yandan tezahüratlarla karşıladı. Ardından, Kraliçe'nin minik, soğuk ellerini dördüncü kez (ve muhtemelen son kez) öpmek üzere Osborne'a giden bir arabaya bindi.

O gün öğleyin Gladstone Kraliçe'nin soğukluğunu öyle 'tehditkar'[33] buldu ki ilk görüşmelerinde elini öpmeyi tamamen unuttu ve o akşam ikinci bir fırsat için geri döndü. Yeni özel kalemi Algy West'e tatsız bir edayla görüşmenin 'Marie Antoinette ile cellatı arasında geçmiş gibi'[34] olduğunu anlattı. Kraliçe 'o yaşlı tehlikeli fanatik'ten (Kraliçe'nin kendi özel kalemi Sör Henry Ponsonby ile konuşurken kullandığı ifade) bahsederkenki gibi küçümseyici bir tavır takınmıştı. Kraliçe onun 'çok değişmiş' olduğuna kanaat getirmişti. Yalnızca 'çok yaşlanmış, bastonuyla pek bir eğilerek yürüyor' değildi, yüzü de çökmüştü ve 'ölesiye solgundu, gözlerinde acayip bir bakış ve dudaklarında dermansız bir ifade vardı.' Ancak düşmanının düşüşü içini rahatlatmış değildi. Ülkesinin ve engin imparatorluğunun kutsal menfaatlerini bu 'yaşlı, yabani ve anlaşılmaz'[35] adamın titreyen ellerine bırakmıştı.

Kraliçe, idrak edemediği nedenlerden ötürü, Lord Rosebery'nin o 'adaletsiz

[32] C 6817.
[33] Gladstone, *Gladstone'dan Eşine* (T. Bassett tarafından düzenlenmiştir, L. 1936), 257.
[34] Algernon West, *Diaries*, 51.
Kraliçe'den Ponsonby'e, Ponsonby, *Autobiography*, 216.

hükümet'te yer almaya razı olduğunu öğrendiğinde içi rahatlamıştı. Kraliçe'nin Gladstone ile tek ortak noktası, Gladstone'un parlak ama tam bir muamma olan yardımcısının başarısı için duydukları istekti. Şans 5. Rosebery Kontu'nun sadece at yarışında değil, karısı drahoma olarak 2 milyon sterlin getirdiğinde de yüzüne gülmüştü (karısı, Mentmore'un ve hazinelerinin varisi Hannah Rotschild idi), onu Gladstone'un meşru mirasçısı olarak çağıran Liberal tahtı da yine şansının yaver gitmesinin eseriydi.

Ancak Rosebery'nin hamurunda politikacı olmak yok gibiydi. O her daim diğer insanlardan uzak dururdu ve huy bakımından bir politikacıdan ziyade sanatçı olmaya daha uygundu. Hartington ve diğer Whigler, Liberal Birlikçiler'den ayrıldıklarından, Rosebery'nin her zamankinden daha yalnız, sessizliğiyle arkadaşlarını şaşkına çeviren bir hali vardı. Konuştuğunda dış politikaya ilişkin tüm görüşleri Lord Salisbury gibi Tory emperyalistlerininkilerle tamamen örtüşmekteydi. Ama hemen her şeyde ağız kavgasına hazır olan emperyalizm karşıtı Liberaller, hükümetin ayakta kalabilmesi için Rosebery'e ihtiyacı olduğunu kabul ediyorlardı. Rosebery olmadan halkın itibarı kazanılamazdı.

Gladstone Temmuz seçiminden sonra Rosebery'i Dışişleri Bakanı olmaya davet etti. Rosebery teklifi geri çevirdi. Uykusuzluktan muzdaripti. Zaten politikadan tiksiniyordu. Güç onun için hiçbir şey ifade etmiyordu. (Arkadaşlarıyla yaptığı özel bir konuşmada ise onlara Gladstone'un sonunun geldiğini düşündüğünü söylemişti. Neden batan bir gemideki kamarayı istesindi ki?) Arkadaşları, onun tuhaf, kendi kendini yiyip bitiren doğasını herkesten daha iyi anlayan karısının iki yıl önceki ölümünden beri şoku atlatamadığını belirttiler. Eddy Hamilton gibi eski okul arkadaşlarından Harcourt gibi siyasi rakiplerine kadar, gelen her çağrıya direniş gösteriyordu. Sonra, aralarında (Kraliçe'yi temsilen) Galler Kral'ın yaptığı bir girişimin ve *The Times*'ın editörü George Buckle'dan gelen on altı sayfalık bir mektubun da yer aldığı çok daha ağır bir aracılıktan yılmış bir halde Achilles, Mentmore'daki krallara yaraşır çadırından çıktı ve mücadeleye geri döndü.

Görev başına geçmemek için yürüttüğü sonuçsuz kalan direnişi ona en azından değer verdiği bir imtiyaz kazandırmıştı. Salisbury'nin Dışişleri Bakanlığı'ndaki politikayı takip etmek için kendisine tam yetki verilmesi için ısrar edebilirdi - yoksa işten vazgeçerdi. Rosebery ile emperyalizm karşıtları arasında bir çatışma yaşanması kaçınılmaz görünüyordu. Harcourt'un ona iğnelemeyle söylediği gibi, 'Hükümet sensiz rezalet olurdu; şimdi ise içinden çıkılamaz halde.'[36]

Gladstone 19 Ağustos'ta seçim galibiyetini 1 Charlton Gardens'ta bir hayranının ona kiraladığı, Mesire'ye bakan, şatafatlı, alçı bir evde yaptığı resmi bir Kabine toplantısıyla kutladı. Sağırlığını bahane ederek Rosebery ile diğerlerinden ayrı küçük bir masada oturacağını açıkladı. Rosebery'i uçurumdan çekip alabildiği için içi çok derinden rahatlamıştı. Ama buna ve Avam Kamarası'ndaki kırk kişilik yeterli çoğunluğa rağmen, galibiyet yeni hükümetin tadında acı bir tat bırakmıştı. Genel bir çoğunluk kazanamamıştı. Yönetebilmek için İrlandalı Parti'nin de desteğine ihtiyacı vardı. Ve Parnell'in rezilliğinin ve 1891'deki ölümünün partisini birbiriyle savaşan iki hizibe bölmesi, Liberaller'le daha kolay ittifak kuracakları anlamına gelmiyordu. Yeni

[36] Rhodes James, *Rosebery*, 250.

bir İrlanda Özerklik Yasası Avamlar Kamarası'ndan geçse bile, ki bu bile şüpheliydi, Lordlar Kamarası'ndan geçemeyeceği su götürmezdi - a892'de geçemediği gibi. Ama en azından İrlanda, kendi bünyesinde açtığı yaraları, her Kabine toplantısına kanlı bir çekişme havası veren ilke ve kişilik çatışmalarını Parti'nin aklından çıkarabilirdi.

Bu dizideki ilk çekişmenin gerekçesi Uganda oldu. Ağustos'ta Fransızlar, Dışişleri Bakanlığı'na karşı saldırılarına geri döndüler. Fransız Büyükelçisi Waddington, Lugard'ın Fransız misyonerlerine ve onların mühtedilerine yaşattığı vahşet suçlamalarını genişleterek, Rosebery'e her telden şikayetlerin bulunduğu bir liste getirdi.

İşin aslı, ortada zarar gören bir Fransız misyoneri yoktu.Sonraları Lugard - çok da ikna edici bir şekilde - vahşette bir parmağı olmadığını iddia edecekti. Maximlerden biri, her birkaç atıştan sonra tutukluk yapmıştı. Diğer Maxim tamamen bozuktu. Ancak iç savaşa zemin hazırlamış olmanın sorumluğundan kaçınmak daha zordu. Savunması şöyleydi: Protestanlar'ın tarafına geçmiş olmasının tek nedeni Kampala'daki mevzisini korumaktı.

Bunun üzerine Rosebery, Sör Percy Anderson'ı Uganda'ya dair 'tarafsız' bir rapor hazırlamakla görevlendirdi. Rapor, Lugard ve Maxim silahından çok daha fazlasını kapsar nitelikte olmalıydı. Tahmin edilebileceği gibi Anderson, Fransa'dan gelen stratejik tehdit konusunda sert bir tavır takınıyordu. Artık Şirket'in 31 Aralık 1892'de ülkeden çekilmesi gerekiyordu. Bu kararı tersine mi çevirmeliydi acaba? Eğer Şirket Uganda'dan ayrılırsa boşluğunu Fransızlar dolduracak, Nil'in kaynaklarını ele geçirecek - ve Britanya'nın Mısır üzerindeki egemenliğini tehdit edecekti. Rosebery, muhtırayı meslektaşlarına duyurmadan önce, bunun bir manifesto niteliği taşıyor olacağına karar verdi. Anderson'ın yazdıklarını, kendisinin yazdığı üç hırçın sayfayı da ekleyerek iyice pekiştirdi.

Hükümetin Mackinnon'un havlu atmasına müsaade etmesi, sonrasında da Uganda'yı bizzat ilhak etmesi gerekiyordu. Demiryolu ne olursa olsun yapılmalıydı. Uganda'yı aldıktan sonra Kongo'dan beklenen Fransız hamlesini bertaraf etmek için Sudan'ın içlerine doğru ilerlemeliydiler.

Rosebery, Dışişleri Bakanlığı evrağı görünümündeki kışkırtıcı mektubunu, çoğu geciken tatilleri için dört bir tarafa dağılmış olan Kabine meslektaşlarına gönderdi. Haklı olarak, şövalye nişanını yeni kazanmış olan Zanzibar Başkonsolosu Sör Gerald Portal'ın son telgraflarının örneklerini de mektuplara iliştirdi. Portal, Lugard'ın sessizliğinin nedenini keşfedebilmişti. Portal yurduna dönerken yol iki adam karşılaşmışlar ve Lugard ona kısaca Uganda'daki istikrarsız güç dengesinden bahsetmişti. Portal, Rosebery'e Lugard ile görüşmesini önerdi, ve Rosebery Lugard'a bir an önce Londra'ya gelmesi için bir telgraf çekti. Portal söyleyeceklerini ağzında gevelemeden doğruca söylemişti: Uganda'dan geri çekilmenin, 'bu yüzyılın tarihinde görülmemiş bir Hıristiyan katliamıyla sonuçlanması *kaçınılmazdır*.'[37]

Dört bir yana dağılmış olan Kabine'dekiler, Rosebery'den gelen haberlerin tatil eğlencelerine bir katkısı olmadığını düşünüyorlardı. 'Sör P. Anderson'un yazdıklarını

[37] Portal'dan Rosebery'e, 14 Eylül 1892, *Kraliçe Viktorya'nın Mektupları*, III, II, 163-4.

dikkatlice okudum,' diye yazmıştı Gladstone Harcourt'a, 'altında Dışişleri Bakanlığı'nın mührü olmasa bir misyoner topluluğundan ya da Şirket'ten gelen bir rica olduğunu sanırdım.' Gladstone 'Sör G. Portal'ın kim olduğunu' bilmiyordu, ama katliam uyarılarını 'çarpıcı'[38] bulmuştu. Yeni Maliye Bakanı Harcourt daha açık sözlüydü; Anderson'un söylediklerini 'son derece şoven' bulmuştu. Uganda'dan çekilmemek düşüncesi mantık dışıydı:

> *Cui bono? Ticaret* için mi? Bir şey alınıp satıldığı yok. *Din* için mi? Katolikler ile Protestanlar'ın ... birbirlerinin boğazlarını kesmekten yaptıkları bir şey yok... *Kölelik* için mi? Bu bölgede artık bir kölelik davası olduğuna dair tek kanıt yok...
>
> Bu konuda kendimizi herhangi bir türden sorumluluğun içine *sürüklenecek* olursak, bitmez tükenmez masraflardan, dertler ve felaketlerden başka bir ihtimal göremiyorum...[39]

Bu mektuplar Gladstone, Harcourt ve Rosebery arasında alınıp verilirken, üçü de sinirlerine zar zor hakim olabiliyorlardı. Gladstone, Algy West'e Rosebery'nin Dışişleri Bakanlığı'nın 'Şovenliği'ne[40] yenik düşmüş olduğuna inanamadığını söyledi. Bildiği kadarıyla ortada bir Uganda davası da yoktu. Harcourt, Lugard'ı 'kendi saygınlığıyla öyle burnu havada bir halde ki ... mektuplarının da yeterince gösterdiği gibi aklını kaybetmiş durumda' olmakla itham etti. Savaş Bakanı Campbell-Bannerman daha da ileri gitti: Harcourt'a 'Lugard'a ilişkin genel kanılar, ikinci Gordon olmaya çalışan bir akıl hastası olduğu yönünde - tam da bizim düşündüğümüz gibi.'[41] O zamana kadar Lugard Londra'ya gelen bir buharlı gemideydi. Şüphesiz General Gordon'un hayaleti Kabine'deki tartışmanın her iki tarafında da kendini göstermeye başlamıştı. Rosebery, Algy West'e uykusuzluk probleminin yeniden baş gösterdiğini, ve eğer Hartum'daki felaket Uganda'da tekrar yaşanacak olursa bird aha asla uyuyamayacağını söyledi. Kraliçe'nin de pek bir yardımı dokunmuyordu. Cassandra gibi 'Gordun'un başına gelenler Avrupa'da unutulmadı, ve asla da unutulmayacak!'[42] diye haykırmıştı. Öte yandan Gladstone, 'Gordon idealinin korkunç ve yol gösterici deneyimini yaşayan Harcourt ve aramızdaki bazı diğerleri gibi'[43] kişilerin endişelerini anlaması gerektiği hususunda Rosebery'i uyardı.

Elbette bu 'korkunç deneyim' hükümetin Hartum'un düşüşüne engel olamaması ile aynı şey değildi. Gladstone'un tuhunu paramparça eden felaketin *sorumluluğu*ydu. Aynı sebepten, şimdi o ve Harcourt, Lugard'ın Sudanlı birliklerinin - Gladstone'un ifadesiyle 'Emin'in zalimlerinin - desteğiyle yeni Gordon olmasına müsaade etmemek konusunda kararlıydı.

Eylül ayının sonlarına gelindiğinde Rosebery Kabine'deki krize bir son vermeye çalışıyordu ve Gladstone da 'elemle' razı oluyordu. Yirmi iki-yirmi üç yıllık Kabine

---

[38] Gardiner, *Harcourt*, II, 192.
[39] West, 60-1.
[40] Rhodes James, *Rosebery*, 266.
[41] Aynı eserde, 226.
[42] Kraliçe Viktorya'dan Rosebery'e, 28 Eylül 1892, *Kraliçe Viktorya'nın Mektupları*, III, II, 158.
[43] Gladstone'dan Rosebery'e, 21 Eylül 1892, Britanya Kütüphanesi, 44549.

deneyiminde ilk kez Dışişleri Bakanı ile Başbakan'ın dış politika konusundaki fikir farklılıklarını çözmeden Kabine'ye geldiğini söylüyordu. Yine de Kabine'nin kimin tarafında yer alacağını biliyordu. İlhak fikri üst düzey bakanların - genç İçişleri Bakanı Henry Asquith ve İrlanda Başkatibi John Morley gibi kıdemli Little Englanders üyelerinin de aralarında bulunduğu yeni akılcı Merkezi Liberaller kuşağı - hemen hemen hepsini dehşete düşürüyordu. Rosebery kendi çapında tüm Kabine'nin ona karşı olduğuyla övünüyordu, ve eğer fikrini geçersiz kılmaya çalışırlarsa ve o buna rağmen orada kalacak olursa lanet olsundu. Sonrasında Gladstone Algy West'e '[Uganda'nın] askeri işgaline boyun eğmektense ölmeyi yeğlerim,'[44] dedi.

Kabine, 28 Eylül Perşembe günü en kötü ihtimallere hazırlanmış halde bir araya geldi. Ama hiçbir şey olmadı; daha doğrusu, çıkmaza girmişlerdi. Gladstone ile Rosebery yükselen bir galeyanla birbirlerinin politikalarını yerip durdular. Didişkenleri kimse sakinleştiremedi.

Gladstone'un yakıcılığının kökleri daha da derinlere, on yıl öncesinde Hartington ile Whigler'in kendisine dayattığı utanç verici yenilginin kaynağına, Mısır'a gitti. Gladstone'un -ya da Harcourt veya Morley'nin - Dışişleri Bakanlığı'nın Mısır'ı kurtarmak için Uganda'yı ellerinde tutma yolunu seçmesini desteklemiyor oluşunda şaşılacak bir taraf yoktu. Onlar zaten Mısır'dan paçayı sıyırmaya can atıyorlardı. Uganda dikkati ekvatoral bölgeye çekmek için kullanılan bir şeyden, köle ticareti lafları da tipik şoven zırvalarından ibaretti. Asıl amaçları, Mısır sevdalarından vazgeçmeleri için Fransızlar'la arayı düzeltmekti. Fransız demokrasisine güvenme ve küçük düşürücü Alman tabiiyetlerinden kurtulma içgüdüsüyle hareket ediyorladı. Ama on yıl boyunca Anderson Britanya'nın - ve birkaç akılsız Liberal'in de - gözlerini boyamıştı ve Fransızlar'ı kışkırtması ve menfur Bismarck'ın önünde kendini alçaltması için Dışişleri Bakanlığı'nın aklını çelmişti.

Kabine toplantısından sonraki sabah Algy West felaketi ertelemeye kararlı bir halde Carlton Gardens'taki amirini görmeye gitti. Rosebery'nin nevrotik hassasiyetinin amirinin dertlerine dert kattığını düşünüyor olsa da, West Rosebery'nin hayranıydı. Neden Şirket'e çekilmelerini ertelemek için ödeme yaparak zaman kazanmasındı ki? Bunlar olurken Harcourt zaten Şirket yönetimini üç ay uzatacak benzer bir plan üzerinde çalışmaktaydı. Gladstone bu tavize balıklama atladı.

Kabine o gün öğleyin toplandığında, ertelemeyi duyduklarında şaşkına döndüler. Portal Mombasa'dan Şirket'in üç aylık uzatmayı kabul ettiğini belirten bir telgraf gönderdi. Böylece, öğle yemeğine kadar görevden alınmayı bekleyen Rosebery, kendini neşe içinde Kabine için bir bildiri üzerinde kendi ertelemesini imzalarken buldu.Rosebery'nin Kabine'ye söylemediği, ama gizlice Kraliçe'ye yazdığı şey ise, 'bu ertelemenin [kendi] politikası için en iyisi'[45] olduğuna dair inancıydı - aslına bakılırsa, düşmanları avucuna düşmüştü.

Gerek Liberal gerek Tory olsun yeni nesil emperyalistlerin çoğu gibi Rosebery

[44] West, 60-1.
[45] Rhodes James, *Rosebery*, 267

medyada ipleri elinde tutuyor olmaktan çok da gurur duymuyordu. Kuşkusuz, Kraliçe'ye söylediği kadar gizlice, editörlere de halk söz konusu mevzuların önemini kavradığında kendisini desteklemelerini söylemişti. Zaten *The Times*'ın editörü ve yakın arkadaşo olan George Buckle, memnuniyetle yardım etmeyi kabul etmişti. Böylelikle kamuoyu 'gelgit yaşayan politikacıları, en ikna edici tartışmalardan bile çok daha çarpıcı biçimlerde etkileyecekti.'[46] Yayılmacı politikanın coşkulu karşıtları olan *Manchester Guardian* ve *Daily News* dışındaki tüm ulusal gazetelerden değişen oranlarda destek geliyordu. Rosebery elbette bu basın kampanyasını düzenleme işini açıktan açığa yapamazdı. Asıl silahı en hızlı buharlı gemiyle Londra'ya çağrılan Lugard'ın ta kendisiydi.

Lugard 3 Ekim'de, Rosebery'nin kampanyasının başlangıcı için tam vaktinde geldi.(Harcourt 'Görüyorum ki, Lugard gelmiş. Yine de umarım fırtınayı dışarda tutacak kadar güçlü olabiliriz.' diye tatsız bir yorumda bulunmuştu.)[47] Lugard'ın resmi biyografi yazarı Marjorie Perham'ın da işaret ettiği gibi, daha basit bir kişi önceliği kendi namını kurtarmaya verirdi, zira Yüzbaşı MacDonald'ın 'vahşetler' üzerinde yaptığı inceleme namına leke sürmekteydi. Oysa Lugard doğrudan Uganda'yı kurtarma kampanyasına atılmıştı. Öncelikle *The Times*'a iki buçuk sütunluk belagatli bir mektup yazıp yolladı. Britanya'nın faydalanabileceği yeni tropik pazarlara ihtiyacı olduğunu yazdı. Uganda'nın zenginliklerini - kahve, un, pamuk ve kauçuk - neden reddetsinlerdi ki? Hem Britanya için Mısır'ın güvende olması, Mısır için de Uganda ile Nil'in kaynaklarının güvende olması gerekiyordu. Bunlar Fransa'nın ya da Almanya'nın eline düşerse ne yaparlardı? İngiliz şerefi de risk altındaydı. Şirket'e yerlileri koruyacağına dair ant içmişti - ve Şirket de Britanya adına hareket etmeye ant içmişyi. Son olarak, nasıl olur da misyonerleri kaderlerine terk ederlerdi? Uganda'yı Müslümanlar köle tacirlerinin kesin galibiyetiyle sonuçlanacak bir iç savaşa nasıl terk ederlerdi? (Lugard bilerek kendisinin Fransız misyonerleriyle yaptığı savaşa hiç değinmedi. Onlardan KMT'nin misyonerleriyle birlikte mağdur olan dostlar olarak bahsetti.)

Bir hafta içerisinde en meşhur Afrika uzmanları davetsiz de olsa basın yoluyla halka seslenmeye başladılar. Stanley, Jephson, Horace Waller (Livingstone'ın müttefiki) ve Lord Grey 'Uganda'yı kurtar' diye bağırıyorlardı. Ama herkesin kükreyişini duymak istediği aslan Lugard idi. Galler Prensi ve Cambridge Dükü tarafından her yere davet ediliyor, Mayfair'den Belgravia'ya kadar Topluluk'ta görevli kadınlar arasında rağbet görüyor. Harika bir medeni kahraman haline gelmişti. Stanley her daim çizim odasına salon barı havası getirirdi; çok kavgacı ve alngandı - Afrika'da iyi bir insan olduğundan şüphe yoktu ama Avrupa'da tehlikeli bir müttefikti (Leopold bunu zor yoldan öğrenmişti). Lugard tam anlamıyla yürekli bir İngiliz, Afrika'nın yırtık pırtık haki ceketli gezgin şövalyesi, çöl ve ormanlardaki çilelerinden gözü dönmüş ve bitap düşmüş, ama başarılarına gelince tuhaf ölçüde alçakgönüllü idi.

Rosebery bir yandan Dışişleri Bakanlığı'ndan kendi 'Uganda'yı kurtar' kampanyasına paralel olarak iki farklı kampanyaya da destek oluyordu. Bunlardan biri

[46] *The Times*, 1 Elim 1892.
[47] Harcourt'dan Gladstone'a, 3 Ekim 1892, Britanya Kütüphanesi, 44202.

Mackinnon'un Kraliyet İngiliz Doğu Afrika Şirketi tarafından yürütülüyordu ve çalışmalarını büyük Ticaret Odaları yapıyordu, ikincisi de KMT tarafından yürütülüyordu ve çalışmalarını diğer hayırsever gruplar yapıyordu. Lugard yardım edebilmek için elinden geleni ardına koymuyordu. Kasım'da turneye çıkarak Manchester, Birmingham, Glasgow, Newcastle ve Liverpool gibi büyük üretim kasabalarını gezdi ve Londra, Edinburgh, Cambridge ve Norwich'te toplantılar yaptı. Tüm bu emekleri basında, çoğunlukla çoskuyla, yer edindi. Belki de, biyografisini yazan kişinin de öne sürdüğü gibi, Lugard seyircilerini hayal kırıklığına uğratmıştı. Devlet memuru gibi tavır içerisindeydi ve politik tartışmalardan kaçınmak için büyük çaba sarf ediyordu. Bu ufak tefek, sessiz adamın kızgınlıkla tek bir mermi sıktığını kimse tahmin edemezdi. Ancak boşa dil döktüğü bir gerçekti. Ancak onda, belki de ürpertici kahverengi gözlerinde, insanların ilgisini çeken, onlara ilham veren bir şeyler vardı. Öyle ya da böyle, dinleyicileri itaatkar bir şekilde hükümete tamamen Rosebery'nin arkasında olduklarını ifade ediyorlardı.

Ya taşra kesimi? Kasım ve Aralıkta Dışişleri Bakalığı'na her dereden tepeden 174 dilekçe yağmıştı, ama bunlar tam olarak politik görüşleri ansıtır türde değildi. Liberal ya da Radikal Topluluk'untek bir dilekçe dahi göndermediği fark edilmişti. Uganda'nın ekonomik vaatleri Ticaret Odaları'nın pek de ilgisini çekmemişti. Rosebery'nin esin verdiği bu hareket esasen kölelik karşıtı lobiden ve diğer hayırsever gruplardan besleniyordu. Bu da hareketin politik sınırlarını ortadan kaldırıyor ve Harcourt'un tüm harketi yapay övgülerden oluşuyormuş gibi kesip atmasını 'Şovenizmin tüm gücüyle kükremesi.'[48] diye tabir etmesini kolaylaştırıyordu. Rosebery kuşkucu meslektaşlarını nasıl ikna edebilirdi?

Rosebery'nin Kabine'yi tek bir konuda, istifa etmekten bahsettiğinde ciddi olduğuna ikna etmesi gerekiyordu. Lugard buharlı gemiyle ülkede bir o yana bir bu yana gidip coşkulu kalabalıkların karşısına çıkarken, Rosebery gaddarca Gladstone ve diğer meslektaşlarına meydan okuyordu. Ya Uganda'yı kurtarmayı kabul ederkerdi, ya da gemiyi terk ederdi - ki bu durumda gemi derhal batardı. Bunu, bir kez 7 Kasım'da bir kez de 11 Kasım'da olmak üzere iki kez belirtti. Ayın sonunda meslektaşlarını boyun eğmeye zorluyordu, tıpkı onların o yaz Rosebery'i başarıyla zorladıkları gibi.

23 Kasım'da uzlaşma gibi görünen bir şeyle Uganda krizine bir son verildi. Kabine, Uganda konusunda ne yapılacağını 'araştırması ve bildirmesi' için bir İmparatorluk Temsilcisi'nin gönderilmesi gerektiğine karar verdi. Bu kulağa oldukça tarafsız geliyordu. Ancak seçilen Temsilci, Salisbury'nin Uganda'yı elde tutmaya kararlı, gayretli bir emperyalist olarak tanınan sağ kolu Sör Gerald Portal idi. Kabine, Portal'ı kabul ederek tamamen havlu atmış ve Rosebery'i kendi haline bırakmış oluyordu. Rosebery, Portal'ın raporunda neleri yazacağını bildiğinden emin oldu. Ona yalnızca araştırması ve bildirmesi için gönderilmesinin temelde bir 'formalite' meselesi olduğunu anlatarak Kabine'den neleri gizlemesi gerektiğine ilişkin talimatlar gönderdi. Asıl görevi ülkeyi

[48] Aynı eserde.

Kraliyet İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nden alarak Kraliyet adına yönetmesi idi. 'Kamu duyarlılığının bu noktada bekleyeceği ve destekleyeceği şey'[49] bu idi.

İpleri Rosebery'nin eline vererek Gladstone Dışişleri Bakanlığına ve Sör Percy Anderson'ın stratejik buyrukları anlamına gelen 'şovenizmine', Nil'in kaynaklarının Fransız ya da Almanların ellerine düşürmeme konusundaki kararlığına teslim olmuştu. Başbakan seksen iki yaşındaydı, Kabine gibi vücudu da çöküyordu, ama yine de İrlanda'ya Özerk Yönetim geyirme hayaline tutunuyordu. Bu lanet olası Uganda mevzuunda tek tesellisi Portal'ın Salisbury'nin Zanzibar'daki Temsilcisi olması ve bu şekilde Portal'dan ötürü suçu Salisbury'e atabilecek olmasıydı. Bu da olmasa gerçek anlamda tek söyleyebildiği İrlanda'nın en iyi çıkarları uğruna Uganda ve Nil'i feda etmiş olduğuydı.

Rosebery'nin Kabine'deki zaferinden sonra Lugard'ın turnesi iptal edildi. Belki de yüz yetmiş dört dilekçenin tamamını o düzenlemişti. Dilekçelerin ana temaları Hıristiyan misyonerlerin hayatlarının tehlikede olduğu, köle ticaretini önlenmeye yönelik adımların sürdürülmesinin gerekliliği, ve Britanya'nın sözünden döndüğü tahdirde şerefinin zarar görmesi idi. Bu, uğrunda Livingstone'ın, Gordon'ın ve Piskopos Hannington'ın öldüğü, eski, bilinen, Müslüman köle tacirlerine karşı bir Haçlı Seferi'ydi.

Bu esnada, Uganda'da Kraliyet İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin doğan güneşli bayrağının yerini Sör Gerald Portal'ın diktiği Büyük Britanya Bayrağı alırken, ve Britanya bölgede resmi bir manda ilan ederken, ülkenin batısında Avrupalı yönetimlere yeni bir tehdit doğuyordu. Tedirgin bir barışla geçen yılların ardında, Kral Leopold'u Kongo'dan defetmeye kararlı Arap kölecileri Lomami nehirini geçmişti.

[49] Rosebery'den Portal'a, I, 9 Aralık 1892. Portal Belgeleri, Rhodes House Kütüphanesi.

24. BÖLÜM

FİLDİŞİ SAVAŞI

Kongo Nehri ve Brüksel
Ağustos 1892 - 1894 Yaz Mevsimi

'... gökkuşağının tüm renkleriyle bezenmiş, büyük, pırıl pırıl bir Afrika haritası vardı. Kırmızı renk bolluktaydı - bunu görmek güzel bir şey tabii çünkü oralarda gerçek adımlar atıldığını anlayabiliyorsunuz, bunun yanında bir o kadar mavi, biraz yeşil, azıcık turuncu ve Doğu Yakası'nda ise [Almanların] o güzel biralarını mideye indirdikleri yeri gösteren mor bir alan mevcuttu. Ancak, ben bu yerlerden hiçbirine gitmeyecektim. Sarıya gidiyordum ben. Tam ortaya. Ve işte oradaydı nehir - büyüleyiciydi - ölümcüldü - tıpkı bir yılan gibi.'
Marlow'un Congo Free State'e Katılışı, *Karanlığın Yüreği*, Joseph Conrad, 1902

Ağustos 1892'de Leopold, Arthur Hodister ve diğer ticaret temsilcilerinin Lualaba nehrindeki Riba-Riba adında ıssız bir yerde cinayete kurban gittiklerini okuduğuna memnun olmamıştı. Ayrıca basında da Stanley Şelaleleri ve Tanganyika Gölü arasında yer alan, Alman Doğu Afrika'nın sınırı olan Manyema ismindeki bu bölgede Arap bir generalin boy göstermeye başladığına dair haberler vardı. Leopold, Kongo konusundaki baş danışmanı ve Free State'in Brüksel'deki Genel Sekreteri olan Edmond Van Eetvelde'e durum hakkında danıştı. Kral'a, 'her zamanki gibi'[1] yerel temsilcileri Tobback'in mevzuyu abarttığı söylendi. Arap liderlerin çoğu tehlike teşkil etmiyordu, çünkü Tippu Tip'e sadıktılar ve Tippu Tip barış istiyordu. Hodister'ın ölümüne gelince (tabii eğer gerçekten öldüyse, çünkü dedikodular yalnızca bir kölenin anlattıklarına dayanıyordu) adam bu derdi kendi başına açmıştı.

Son on yıldır Arthur Hodister'ın karizmatik ünü, karanlığın yüreğinden Brüksel'in yüreğine kadar yayılmıştı. Çok zeki bir fildişi tüccarıydı ve acayip biriydi. Kongo'da tüccar olarak iş yapan çok uluslu ayaktakımının aksine o, yerlilere zorbalık yapmıyor ya da güç kullanarak mallarını elinden almıyordu. Fildişini cazibesiyle elde ediyordu. Yanında kendisini koruyacak bir tek siyahi asker bile olmadan, Lomami

[1] Ceulemans, *La Question Arabe*, 330.

nehrinin ötesindeki tehlikeli fil bölgesinin derinlerine ilerlemişti. Orada mekânını kurmuş, akıcı Svahili konuşması ile dinleyicilerini büyülemişti, zarif kölelerin hizmet ettiği, Araplar gibi beyaz cübbe ve sarık takmış bir adamdı. Lualaba'nın köpüklü akıntılarında, Şelaleler'den Kasongo'ya kadar bir yukarı bir aşağı kanosu ile gidip geliyor, büyük Arap kabile şefleri tarafından mühim bir konuk olarak ağırlanıyordu. Beyaz teni ve kara sakalı, naif Afrikalılarda bir tanrı olduğu izlenimi uyandırıyordu.

Hodsiter Avrupalılara bile mülhem görünüyordu, çünkü bir misyonerin coşkusuyla ticari gelişim öğretilerini anlatmaya gelmişti. Fakat onu kıskanan rakipleri, kirli olduğunu, bir yolsuzluk havası yaydığını söylüyorlardı. Belki de gösterdiği anlayış fazla geniş kapsamlıydı; belki kendisinin hayrına olmayacak kadar fazla sayıda Afrika töreninde bulunmuştu, gerçi insan kurban etmek ve yamyamlıktan tüm Avrupalılar gibi dehşete düştüğünü söylüyordu. Her halükarda, düşman edindiği kadar hayran da edinmişti. 1890 yılında Kongo nehrinde bir buharlı gemi kaptanı olarak hayal kırıklığı yaratan aylar geçiren Joseph Conrad, Hodister hakkındaki hikâyeleri *Karanlığın Yüreği* kitabındaki kayıp ruh olan Kurtz karakterini hayata geçirmek için kullanmıştı.

Pek tabii Leopold, yukarı Kongo'daki bir ticari temsilcinin şahsi tuhaflıklarıyla ilgilenmiyordu. O zamanlar bölgedeki ana zenginlik kaynağı fildişiydi ve Leopold'un önceliği buydu. Congo Free State yetkililerini Hodister hakkında irrite eden şey, işverenlerini - yeni kurulan ve Leopold'un eski işbirlikçisi Kaptan Thys tarafından yönetilen Compagnie de Katanga'yı - fildişi avı konusunda yeni bir tür ileici politika izlemeye ikna etmiş olmasıydı. Araplar'a güvenin ve Manyema'yı kullanıma açın diyordu Hodister. Bölgeyi medenileştirip barış yoluyla Kongo Devleti'ne dâhil edilmesini sağlayacak şey fetih değil, ticaretti. Dolayısıyla Leopold, Hodister ve işverenlerini Free State hükümetinin rakipleri olarak görmeye başlamıştı. Zamanı geldiğinde Devlet, Manyema'nın doğurduğu ticari fırsatlardan kendi adına istifade edecekti. Bu sırada Devlet'in izlediği politika, Araplar ile yaptıkları *entente*'ı riske atmamak için Lomami'den öteye asker göndermemekti. Yine de Leopold, Hodister'ın önüne geçmesine izin vermeye niyetli değildi. Devlet'in Şelaleler'deki temsilci vekili Teğmen Michiels'ı, Hodister'ın kervanına katılmak üzere gönderme kararı alındı. Gözünü bu adamın üzerinde tutacak ve Free State adına direkt Araplar'dan fildişi satın alarak rekabet yaratacaktı.

1892 yılının başlarında Hodister'ın tam donanımlı ticaret kervanı - içlerinde on sekiz beyaz temsilci ve yüzlerce silahsız destekçileri vardı - Isangi'ye varana kadar Kongo nehri üzerinde seyahat ettiler ve orada fildişi toplamak için ikiye bölündüler. Michiels'ın da dâhil olduğu ilk grup Stanley Şelaleleri'ne kadar yola devam etti ve Lualaba nehri üzerinden kanoyla Riba-Riba ve Nyangwe'ye kano ile ilerledi. Hodister'ın başını çektiği ikinci grup ise, Lomami üzerinden onlara paralel olarak 320 kilometre batıdan buharlı gemiyle gitti. Beni Kamba'ya vardıktan sonra Hodister at üstünde yoluna devam etti, çünkü Lomami nehri coşkun ırmaklar tarafından kapatılmıştı. Artık büyük yağmur ormanının sınırına gelmiş sayılırdı. Ülkenin daha güneyde kalan kısmı kısmen keşfedilmemişti: ormana karışan uzun çimler ve dikenler ile asıl fil bölgesi burasıydı. Burası ve Nyangwe arasında Tippu Tip'in rakibi Mohara, kendisine

ufak ve zengin bir krallık kurmuştu.

Hodister'ın görevini zorlaştırmak ve Lualaba'da Araplar ile karşı karşıya gelme risklerini arttırmak için, Yüzbaşı Guillaume Van Kerckhoven Şubat 1891'de Leopoldville'den ayrılıp, daha da zengin bir fildişi kaynağı olan Aruwimini'nin kuzeyindeki sahipsiz topraklara zorla girmek için yola çıktı. Hatırlanacağı üzere Van Kerckhoven, Leopold'un Stanley'e 1887-89 yılları arasında işkence çektiren büyük Ituri yağmur ormanının kuzeydoğu köşesinden yol açarak Kongo-Nil havzasını geçmesi, Free State'in mavi ve altın sarısı bayrağını Ekvatorya'ya kadar taşıması için görevlendirdiği otuz yedi yaşındaki Belçikalı subaydı. Şimdi ise, Ağustos 1892'de, İngilizlerin Uganda'yı terk edecekleri düşünülmekteydi. Haliyle Leopold, Emin'in Wadelai'deki eski üssünü ele geçirmek, Emin'in garnizonundan hayatta kalan Sudanlıları emri altına alıp Nil nehri üzerinden Hartum'a intikal etmek için daha da sabırsızlanıyordu. (Kral, bu görevi ilk olarak Stanley'e teklif etmiş, o da görevin mantık dışı olduğunu söylemişti.)

İlk başta Van Kerckhoven, göreve karamsar bakanları şaşırtmıştı. Leopold ona bolca tüfek vermişti. On dört beyaz subayı, astsubayı ve 600 Afrikalı askeri vardı. Bu, Stairs'e Msiri'yi sindirmesi ya da Stanley'e Emin'i kurtarması için verilen ateş gücünün üç katıydı. Görünürde, bu ordu Arap köle tacirlerine karşı mücadelede kullanılmak için gerekliydi. Gerçekte ise Van Kerckhoven'ın talimatları çok daha basitti: bulabildiği tüm fildişine el koyacaktı. Aruwimini nehrinin kuzeyinde bunun için para harcamasına gerek yoktu. Araplardan alacak ve bunu gerekirse zor kullanarak yapacaktı; Manyema'nın kuzeyinde bulunmamaları gerekiyordu.

Kerckhoven emirleri doğrultusunda Uele yağmur ormanından yol açarak ilerideki fil bölgesine girdi, yol boyunca bulduğu fildişine el koyuyor, müdahale etmeye çalışan Arap tüccarları vuruyordu. 24 Ekim 1891 günü bir çatışmadan sonra 800 adet fildişi ele geçirmişti. Birkaç gün sonra daha da fazlasını almış ve Araplara durup düşünmeden kendisini durdurmaya çalışmalarının bedelini ağır ödetmişti. Bir Belçikalı misyoner rahibin söylediğine göre, Araplar o savaşta 1800 adam kaybetmişlerdi.

Avrupa'da ise kimse modern silahlara karşı savunmasız olan Arap köle tacirlerinin ölümüne üzülmüyordu (gerçi Van Kerckhoven'ın vurduğu adamların çoğu büyük ihtimalle köleydi). Quai d'Orsay'nin canını sıkan ve Fransız basınında yaygara koparan şey, Van Kerckhoven'ın Uele boyunca kat ettiği yolu, Fransa'ya ait olan bölgede açtığı iddiasıydı. (Free State'in kuzeydoğu sınırı henüz belirlenmemişti.) 1892 son baharında çıkan başka bir kargaşada ise, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Kerckhoven'ın Kongo ve Nil arasındaki havzayı geçtiği ve sözüm ona Ekvatorya'ya vardığını duymuştu. Aslında Van Kerckhoven'ın şansı sonunda tükenmişti. Ölmüştü - aynı yıl 4 Ekim günü silah taşıyıcısı tarafından, neredeyse Nil'e varmak üzereyken kazara vurulmuştu. Bu seferin yarattığı diplomatik şok dalgaları, müteakip iki yıl boyunca Avrupa'da hissedilmeye devam edecekti. Fakat ilk ve en şiddetli karşılığı verenler, Manyema'daki Araplar olmuştu. Şelaleler'deki Free State temsilcisi olan Nicholas Tobback'in kendisini savunacak yalnızca elli adamı vardı. Yeni tehlikelerin yaklaştığını bildirdiğinde, durum raporları Brüksel'de dikkate alınmamıştı. 'Her zamanki gibi' abartıyordu. Fakat Van

Kerckhoven fildişini yalnızca başıboş Araplardan - ya da Tippu Tip'in rakibi Mohara'dan almamıştı. Fildişinin büyük kısmı Tippu Tip'in kendi klanına aitti ve onlar da doğal olarak, sadık biçimde iş birliği yaptıkları devletin kendilerine karşı sergilediği bu muameleye büyük öfke duyuyorlardı. Tippu Tip'in oğlu Sefu, tazminat talep ediyordu. Tippu Tip 1890 yılında Zanzibar'a çekildiğinde onun yerine Şelale Valisi görevine gelen yeğeni Raşit de aynı şeyi istiyordu. Hem Sefu, hem de Raşit öldürülen adamları ve çalınan fildişinden ötürü devasa kayıplar yaşadıklarını iddia ediyorlardı. Ortak dertleri bulunan Mohara da bir buçuk milyon frank değerinde fildişi yitirdiğini iddia etmekteydi. Avrupalı ticaret şirketleri tarafından kendilerine verilen borcu nasıl ödeyeceklerdi şimdi?

Tobback'in vekili Teğmen Michiels, Nisan ayında Hodister'ı Araplar'ın kötü bir ruh hali içerisinde oldukları konusunda uyarmıştı. Mart ayında Mohara, Riba-Riba'da bir hükümet karakolu kurmaya çabalayan Michiels'ı geri çevirmişti. Adamları, Michiels'a artık neden Devlet'in Riba-Riba'ya uzanmak istediğini anladıklarını söylemişlerdi. Amaçları onlarla savaşmaktı, tıpkı 'Boula-Matende'nin (Van Kerckhoven'ın Afrika'daki takma ismi) yaptığı gibi adamlarını vuracak ve fildişlerini alacaklardı. Mohara lafını daha bile az esirgiyordu. Devlet temsilcisi de ticari temsilci de olsalar, Riba-Riba'da hiçbir beyaz adamın bulunmasını istemiyordu.

Bu hassas ve şaşırtıcı durumu daha da karmaşıklaştıran şey, Free State'in iki savunmasız elçisi olan ve Sefu'nun Kasango'daki sarayında ikamet eden Teğmen Lippens ve Çavuş de Bruyne idi. Her iki adam da hastaydı ve moralleri çökmüştü - Arap bölgesinin tam ortasında rehin alınmışlardı. Eğer Araplar ayaklanırlarsa, bunun bedelini ilk ödeyecek kişiler Lippens ve de Bruyne olacaktı.

Ancak Leopold'a bunun gerçekleşme tehlikesinin bulunmadığına dair teminat verilmişti. Eylül ayına gelindiğinde Brüksel'den göründüğü kadarıyla kriz son bulma yolundaydı. Zanzibar'dan dönüp taraftarlarını uzlaştırması karşılığında Tippu Tip'e ödeme yapılacaktı. Van Eetvelde, 25000 frank'lık (1000 sterlin) bir miktara ek olarak diğer masraflarının da karşılanmasının yeterli olacağını söylüyordu. Kral bunu aşırı bulmuş ve Tippu Tip'e toplamda 30000 frank ödenmesini önermişti. Bunun yapılmasındaki esas nokta, Tippu Tip'in taraftarlarını Mohara ile işbirliği yapmaktan alıkoymasını sağlamaktı. Hatta belki o zalimi adalete teslim ederlerdi.

Bunun dışında Leopoold'un 1892 sonbaharındaki politikası, o menfur Hodister meselesinden önce bahar mevsiminde olduğu şekliyle kalmış, değişmemişti. Zaman içinde Manyema'daki Araplara karşı daha katı tedbirler almak zorunda kalacaklardı. Fakat şimdilik tüm gücünü sınırları genişletmek, yukarı Nil'i Fransızların burunlarının dibinden çalmak ve Katanga'yı Cecil Rhodes'un eline düşmeden önce kapmaya ayırması gerekiyordu. Dolayısıyla Kongo hükümeti, Manyema'nın batısındaki garnizon komutanlarına yaptığı uyarıları yineledi. Savunmada kalacaklar ve risk almayacaklardı. Her şeyden önce, Lomami nehrini geçmek suretiyle Devlet'in girişmeye hazır olmadığı bir genel Arap savaşına sebep olma riski altına girmeyeceklerdi.

* * *

Yeni yapılan bu uyarıyı Lusambo'da alan garnizon komutanı, Kasai ve Katanga arasındaki geniş bölgeyi birkaç yüz siyahi nizami asker ile sözüm ona yöneten otuz yaşındaki Kumandan Francis Dhanis idi. Leopold'un 1890 yılında aldığı Arapları Lomami'nin batısına ilerlemekten alıkoyma kararını sembolize eden bina, Dhanis'in bu ufak çitli kalesiydi. Lusambo ikmalini direkt olarak yaklaşık 1,120 kilometre batıdaki Leopoldville'den, Sankuru, Kasai ve Kongo nehirlerinde seyreden buharlı gemiler aracılığıyla yapacaktı. En azından harita üzerinde böyle görünüyordu. Gerçekte ise Leopold'un devleti kaldıramayacağı yüklerin altına öyle bir girmişti ki Lusambo'ya aylar boyunca hiçbir buharlı gemi uğramıyordu. Telgraf yoktu. Haliyle Dhanis gibi enerjik ve genç bir kumandan, hemen hemen kendi haline bırakılmış oluyor, yerel askerleri demir yumrukla yönetmesi gerekiyor, erzaklara el koyması ve asker olarak eğitmek için köle satın alması bekleniyordu. Dhanis, bu özgürlüğü oldukça canlandırıcı buluyordu.

8 Ekim günü aldığı darbeyle daha da sarsılmıştı. İlk olarak Hodister ve beraberindekilerin öldürüldüğü haberini aldı. Ardından Araplara karşı hiçbir hamle yapmaması ve özellikle Lomami'yi geçmek suretiyle *entente*'ı tehlikeye atmaması yönündeki emir geldi. Bunun yerine güneye gitmesi ve Katanga'yı keşfetmesi gerekiyordu.

İki yıl kadar sonra yurttaşları Dhanis'i bir milli kahraman olarak görüyor olacaklardı. Fakat şu anlık, vatanperverlik, maceraperestlik ya da her ikisi adına Kral'larına Kongo'da hizmet etmeye gönüllü olan Belçikalı subayların oluşturduğu grubun dışında henüz önemli bir iz bırakmamıştı. Dhanis'in tarzı sonuna kadar sakin kalmaktı. Bir İngiliz'in abartılı ihtiyatına sahipti ve insanlar ukala olduğunu düşünüyorlardı. Aslında, yoğun derecede hırslı da olsa mütevazı bir adamdı. Londra'da doğmuştu, İrlandalı bir kadınla evlenen bir Belçikalı Konsolos'un oğluydu (ve tüm hayatı boyunca hafif bir İngiliz aksanıyla Fransızca konuşmuştu). Kongo'da ise tatlı dili, savaşa tercih ediyor gibiydi. Kwango vilayetini boyun eğmeye ikna etmiş, Belçika'nın sekiz katı büyüklüğünde olan bu vilayetin tamamını yalnızca seksen asker ve 150 hamal ile hizaya getirmişti. Fakat şimdi, Hodister'ın ölümünü öğrendikten sonra, sabrını yitirmişti. 'Düşmanın gelmesini bekleyip ağır bir yenilgiye uğramaktansa, saldırıya geçmeyi denemeliyiz!'[2] diyordu.

Hodister'ın görevi hakkındaki haberler gerçekten de Kongo'da yıllar geçiren birinin dahi midesini kaldıracak cinstendi. 9 Mayıs günü Mohara'nın Riba-Riba'daki temsilcisi olan Nserara'nın başı, Hodister'ın temsilcisi Noblesse ve Devlet temsilcisi Michiels ile belaya girmişti. Mohara'nın yasaklamasına rağmen Noblesse, orada bir karakol inşa etmekte kararlıydı. Michiels, Free State bayrağını göndere çekmeyi denemişti. Eğer dilerse binlerce asker getirebileceğine dair uyarmıştı. 'Git de binlerce silahını getir bakalım,' şeklinde olmuştu Nserara'nın yanıtı. 'Biz de seni öldürüp o bayrağı kafana dikelim.'[3]

Yaptığı şey bundan bile kötüydü. Ertesi gün Noblesse, Nserara'nın kulübesinin önündeki bir şeker kamışı presine bağlanmış ve yavaş yavaş, ölene kadar kırbaçlanmıştı. Ardından vücudu parçalara ayrılmış ve yemeleri için yerlilere verilmişti. Michiels

[2] Biographie Belge Coloniale, 1, 311-25.
Mouvement Géographique, 1892, s. 103. Ceulemans, 344.

kaçmış, fakat iki hafta boyunca kırsalda amaçsızca dolandıktan sonra yakalanmıştı. O da şeker kamışı presine bağlanmış, ölene kadar kırbaçlanmış ve yenmişti.

Bu sırada, Hodister ve üç yoldaşı - bir temsilci, bir doktor ve bir aşçı - gamsız bir şekilde Lomami ve Lualaba nehirlerinin arasındaki kırsalda at sürmekteydiler. 15 Mayıs günü, kendilerini tehdit eden bir grup Arap ile karşılaştılar. Anlatılana göre Hodister atından inip müzakere talep etmişti - son ana kadar iyimserdi. En azından ölümü çabuk olmuştu. Yoldaşları ile birlikte vurulmuş ve mızraklanmıştı, dördünün başı da Nserara'ya gönderilmişti. Vücutları yenmişti. Aynı kaderi, Hodister'ın saha temsilcilerinin sonuncusu olan Pierret de, yukarı Lomami'de bulunan Lomo'daki üssünde paylaşmıştı. Hayatta kalanlar Lualaba nehri boyunca Şelaleler'e kadar dehşet içinde hızla kaçmış, yüksek ateşten iki kişi daha yolda ölmüştü. Bir diğer temsilci aklını yitirip kendisini suda boğmuştu. Mayıs ayının sonlarına gelindiğinde, Hodister'ın keşif grubundan geriye, şahlanan Arap atı ve ortalığa dağılmış insan kemikleri dışında hiçbir şey kalmamıştı.

Tüyler ürpertici detayları Şelaleler bölgesine kulaktan kulağa ulaşan ve Dhanis'in kâbuslarına giren hikaye, işte buydu. Bu katillere karşı nasıl saldırıya geçilebilirdi? Boma'daki karargâhın saldırmazlık yönündeki emirleri geri çevrilse dahi takviye kuvvetlerin ulaşması aylar sürerdi. Aslında Dhanis çoktan, Lomami'nin batısındaki üç kudretli kabile şefini - cesur ve genç Batetela savaş ağası Gongo Lutete ile eskiden ona biat etmiş olan rakiplerinden ikisi Lupungu ve Mpania Mutombo'yu bir araya getirerek tuhaf bir ittifak kurmak suretiyle çoktan kendi hazırlığını yapmıştı. Gongo, Lomami nehrinin batak kıyılarında Ngandu merkezli bir imparatorluk kurmuştu, çitli şehrinde 10000 ila 15000 arası insan bulunuyor ve burası da altı mazgallı giriş ile korunuyordu. Komşularının çoğu gibi bu Batetela halkı da kökten yamyamdı. Dhanis'in tıp subayı Yüzbaşı Hinde'in yaptığı sayıma göre en az 2000 parlatılmış insan kafatası, her bir mazgallı girişin önünde bulunan yekpare beyaz zemini oluşturuyordu. Kamptaki her karakolu insan kafatasları süslüyordu.

Fakat Gongo şahsen medeni bile sayılabilirdi. Yaklaşık 1,75 boyunda atletik bir adamdı, kahverengi derisi, parlak kahverengi gözleri ve uzun kirpikleri, ince dudaklı ufak ağzı, kısa ve düz burunu ile (en belirgin özelliği olan) uzun, kıvrak, sakin durmayan elleri daima birbirlerine bir kavuşur ve bir ayrılırdı. Şerefli kabile şefi rolünü oynayabilirdi. Ancak iş savaşmaya gelince bambaşka biri oluyordu. Verdiği emirler ağzından Maxim tüfek mermileri gibi çıkardı ve saatler boyu savaşçılarıyla birlikte koşabilirdi.

Gongo çocukluğunda Araplar tarafından köle olarak yetiştirilmiş ve Tippu Tip onu yanına almıştı. Savaşta gösterdiği kahramanlıklardan etkilenen Tippu Tip ona özgürlüğünü geri vermişti. Ardından birkaç yıl boyunca Tippu Tip'in yukarı Lomami'deki sağ kolu olarak hizmet etmiş, Araplara sadık olan diğerleri gibi itaatkar bir grup yamyam ile birlikte köle avlayıp fil dişi peşinde koşmuştu. (Sıkıntı çıkaranlar, erzaka dönüştürülüp adamlarına dağıtılıyordu.) Tippu Tip'in sağ kolu görevine Sefu gelince, Gongo kendi başına köle ve fildişi peşinde koşabilecek kadar güçlü hissetmişti. Ancak Nisan 1892'de Dhanis onu savaşta yenmiş ve ardından ona biat eden kabile şeflerinin kalplerini kazanmıştı. Eylül ayı geldiğinde Gongo, ordusunu Free State'in ordusuyla birleştirerek her şeyi göze almayı kabul etmişti.

Bu vahşi müttefikleri ile - yarısında mızraklar, diğer yarısında ağızdan dolma tüfekler vardı - Dhanis, Araplara kafa tutabileceği kanaatindeydi.

Kasongo'da Sefu'nun üssünün bulunduğu, Lualaba yakınlarındaki bir vadide yer alan büyük Arap şehrinde buna müteakip gerçekleşenler, Sefu'nun merhametine kalan iki Belçikalı subay Lippens ve de Bruyne için ölüm kalım meselesiydi.

Kasongo, Lomami nehrinin 160 kilometre doğusunda ve Lusambo'nun aşağı yukarı 320 kilometre güneydoğusundaydı. Bir ulağın Kumandan Dhanis'e ulaşması bir aydan fazla sürerdi. 6 Ekim günü Lippens uzun, hararetli bir yardım çağrısı içeren bir mektup yazdı.

Hodister ve diğerlerinin öldürülmesinden önce, içinde bulunduğu durum zaten yeterince zorluydu. Kendisine serin, yüksek, kare çatılı ve Arap kölelerle dolu bir Arap evi verilmişti. Köleler ona bakır tabaklarda pilav getirip gümüş telkâri fincanlara kahve doldururlarken tüm gün beyaz sarığı ve beyaz cübbesi ile verandada uzanmaktan başka yapacak hiçbir şeyi yoktu. De Bruyne yanına geldiği zaman neşesi yerine gelmişti. Yine de vatanını çok özlüyordu ve hastaydı. On dört ay boyunca dizanteri, zatürree ve karaciğer iltihabından muzdarip kalmıştı. İlk başta Sefu ve klanı, ona dikkatli biçimde nazik yaklaşmışlardı. Fakat ta o zamandan, rehin alınmış olduğunun farkındaydı. '*Méfie-toi de tous ces gens, mon cher*,' diye yazmıştı Kasım 1891'de, Şelaleler'deki Devlet temsilcisi Tobback'e. 'Boyun eğmiş gibi davranmalarına aldanmayınız, çünkü gerçek bundan çok, çok daha farklıdır. Kuzu postuna bürünmüş kurt bunlar... Tekrar ediyorum, onlara güvenmeyiniz ve gözlerinizi açık tutunuz, çünkü bize karşı dalavere çevirmeyi planlamaktadırlar...'[4]

Van Kerckhoven'ın yağmaları ve bunun sonucu olarak Hodister ile diğerlerinin öldürülmesi ile, Kasongo'daki hava şiddetli bir değişime uğramıştı. Sefu ve Araplar, Devlet'in elçileri dâhil tüm beyaz adamlara karşı körü körüne duydukları nefreti gizlemiyorlardı. Lippens'ın evi ateşe verilmiş, eşyaları çalınmış, hizmetkârları öldürülmüş ve kendisi ev hapsine atılıp de Bruyne ile iletişim kurması engellenmişti. Lippens'ın söylediğine göre kendilerine 'köle gibi' davranılıyordu. Sefu'ya karşı duyduğu korku, histeri seviyesine ulaşmıştı. Adam 'iflah olmaz bir kaplandı'[5]. Her an pençe atabilirdi. Hali hazırda kurbanlarına merhametsizce sataşmaktaydı, onlara Dhanis'in davranışlarından ötürü rehin tutulduklarını hatırlatıyordu. Lippens'ı, yardım çağrısını göndermesi için teşvik etmişti, çağrının yanında bir de Sefu'dan gelen bir ültimatom bulunuyordu.

Dhanis'e gelen mektup, Mohara'nın henüz Sefu ile anlaşmadığını gösteriyordu. Mohara'nın amacı hala bu yöndeydi ve Kasongo'daki Araplar'ın tamamı içten içe onu destekliyorlardı. Sefu'yu alıkoyan şey, Zanzibar'daki malvarlığı adına endişe duyan babası Tippu Tip tarafından Free State ile yapılan anlaşmaydı. Fakat Mohara'nın gayesi rağbet kazanmaktaydı. Ordusu Sefu'nunkinden çok daha büyüktü, iyi silahlı ve tecrübeli on iki bin adamı vardı. Gongo Lutete Free State'e katıldığında durum bu şekildeydi. Bunu ayarlamak suretiyle Dhanis hata etmiş ve Kasongo'daki iki elçiyi

[4] Lippens'tan Tobback'e, 27 Kasım 1891, Cornet, 156-7.
Cornet, 158-60.

ölüm tehlikesiyle yüz yüze bırakmıştı. Tippu Tip'in eski kölesi Gongo, hala Sefu'nun tebaasıydı. Onu isyana teşvik ederek, Dhanis, Sefu'yu anlaşmayı bozmak konusundaki çekingenliklerinden arındırmış oluyordu. Doğrusu, Dhanis anlaşmayı çoktan bozmuştu.

Fakat hala Sefu'nun Mohara'ya katılarak 15000 kişilik silahlı ve yenilmez bir ordu meydana getirmesini önlemenin bir yolu vardı. Gongo, barış karşılığında Sefu'ya teslim edilmeliydi. Sefu tarafından teşvik edilen, Lippens'ın 6 Ekim günü verdiği tavsiye buydu. Kısa süre sonra de Bruyne, 160 kilometre ötedeki Lomami'ye doğru askerler eşliğinde yola çıktığında, bizzat taşıdığı yardım çağrısındaki nihai *cri de coeur* şöyle diyordu: 'Yapılacak tek bir şey var, o da Sefu ile mutabık kalmak. Zor olsa da gerekli bu; başka herhangi bir şey yapmak kanuna aykırı ve delilik olur.'[6]

Eğer Lippens'in yardım çağrısı Ekim ayında direkt olarak Dhanis'e gönderilmiş olsaydı, Dhanis'in Sefu ile bir tür müzakere yapmayı düşünmüş olabileceğini varsaymak mümkündür. Ancak Lippens'in yardım çağrısının Dhanis'e ulaşması haftalar sürecekti. Muhtemelen bu gecikme herhangi bir şeyi değiştirmezdi, çünkü de Bruyne şahsen Dhanis'e iki defa maruzatta bulunmuş ve Sefu'nun on bin adam ile Lomami'ye ilerlediğine dair uyarmış, uzlaşması için Dhanis'e yalvarmıştı. Dhanis'e 11 Ekim günü Bakila'da ulaşan ikinci bir mektupta de Bruyne, ileri devriye sorumlusu Teğmen Scheerlinck'in gelip Sefu ile Lomami nehrinin karşısında buluşmasına müsaade vermesi ricasında bulunmuştu:

> Hayatımız sizin elinizdedir, güvenliğimiz yaşanacaklara bağlıdır. Öncelikle, eğer Ikere'ye [Lomami'nin doğusuna] gelmeyi reddetmeye devam ederseniz, bizi merhamet göstermeden öldürmeye başlayacaklar. İkincisi olarak Lomami'yi geçecekler, güçsüz durumdaki seferi kuvvetlerinize saldıracak ve sizi yok edecekler. Üçüncüsü, kampı işgal edip güneye dönecekler, ve bu da Devlet için korkunç bir felaket olacak.[7]

Dhanis bu sözleri okuduğunda Lomami'den yalnızca üç günlük yürüyüş mesafesindeydi. 15 Kasım tarihinde de Bruyne ile - ve de Sefu ile - görüşüyor olabilirdi. Kendi subayı Scheerlinck, Sefu'ya bir an önce cevap verileceğine dair söz vermişti. Dhanis ise kimseye cevap vermiyordu. Kolomini'de durdu ve ardından ağır ağır Lomami'ye doğru ilerlemeye devam etti.

O vatanperver Dhanis, neden dört tarafı sarılmış bu arkadaşlarına karşı taş kalplilik yapıyordu ki? Sebeplerini tahmin etmek mümkündür. Arap bölgesi hakkında çok az şey biliyordu ve Sefu'nun tebaası olan Gongo'yu cephe değiştirmeye ikna ederek kendisini hatalı konuma düşürdüğünün farkında değildi. Saldırıya uğramayı bekliyordu - ki bu durumda, yakında kendisi saldırıya geçerdi. Her halükarda, şantaja boyun eğip Gongo'yu teslim etmeyecekti. Lippens ve de Bruyne birer askerdiler. Meslektaşlarının getirdiği haşin kanunları kabullenmeliydiler. Dhanis'in bu söz konusu kanunlara

[6] Lippens'tan Dhanis'e, 6 Ekim 1892, Cornet, 161.
[7] Ceulemans, 351.

karşı bakış açısı, adamlarının biri tarafından anlatılmıştı. 'Bize, eğer mücadele başarısız olacak olursa sağ dönmeyi planlamadığını ve eğer herhangi birimiz düşman tarafından esir alınacak kadar talihsiz olursak bizi ölü sayacağını, bizi kurtarmak için tek bir adamı bile tehlikeye atmayacağını söyledi.'[8]

20 Kasım günü Dhanis sonunda, Kolomini'de geçirdiği ve olayların kendiliğinden ivme kazanmasına yetecek kadar uzun bir süre olan beş günün ardından Lomami'ye vardı.

Bu sırada, Teğmen Jean-Désiré Scheerlinck ve birliğin İngiliz Tıp Subayı Yüzbaşı Sidney Hinde, beyhude bir şekilde Dhanis'ten haber almayı beklemişlerdi. Ortalıkta emir yokken Sefu ile müzakere etmeyi göze alamamışlardı. Ayrıca, kendilerini tutsak almayı ya da öldürmeyi planladığından şüphelenmişlerdi. Scheerlinck'in Araplar'a verdiği yanıtta belirttiği üzere, Sefu, kendilerinin 'kurbanlık koyun gibi boğazlanmaya göz yumacaklarını'[9] düşünmemeliydi. Öte yandan, Lomami'deki buluşma yerine gidip de Bruyne'u kurtarma teşebbüsünde bulunmaya hazırlardı. Sonradan Hinde, buna müteakip yaşananları çarpıcı bir şekilde anlatmıştı.

Lomami nehrinin Goi Moyasa'daki kısmı 180 metre genişliğinde, kahverengi ve hızlı akıntılı olmasına rağmen, iyi bir yüzücü için güvenli sayılırdı. O sabah saat 08.30'da, güneş sabah sisini bastırmadan önce, iki grup, her iki taraftaki tarlalardan çimenlik nehir kıyısına yaklaştılar. Hinde ve Scheerlinck, birlikteki en iyi nişancılar dâhil elli kadar siyahi askerle batı yakasına geldiler. Karşı kıyıda gördükleri Çavuş de Bruyne'u tanıdılar. Bir metre arkasında Arapların lideri ve onun yaklaşık on beş metre gerisinde bulunan kırk kadar adam, asıl kalabalığı dört yüz metre kadar gerilerinde bırakmışlardı.

> 'Yüzme biliyor musun?' [diye bağırdı Hinde, nehrin karşısına]
> 'Evet.'
> 'Senin tarafta Fransızca bilen var mı?'
> 'Hayır.'
> Hinde adamlarına Fransızca konuşarak hedef seçmelerini, ama Şef'i ona bırakmalarını söyledi.
> 'Çimlerde saklanan seçme nişancılarım var ve seni kurtarabilirim. Nehre atla!'
> Yaklaşık otuz saniye boyunca katlanılmaz bir sessizlik yaşandı, ardından de Bruyne konuştu.
> 'Olmaz, teşekkür ederim. Lippens'i bırakamam.'[10]

De Bruyne'u ikna etmeye Scheerlinck de çalıştıysa da aynı cevabı aldı: şefi hastaydı ve onu geride bırakamazdı. Ancak, Scheerlinck'e hala barış yapmaya can atan Sefu ile anlaşması için Scheerlinck'e yalvardı.

Saat on civarında Scheerlinck, de Bruyne'nun kendisini tutsak tutan adamlar tarafından nehirden uzaklaştırılarak Kasongo'ya doğru uzun ve ızdıraplı yürüyüşe başlamasını izledi. Scheerlinck'in Dhanis'e anlattığına göre bu cesur adam 'istemeye istemeye' gitmişti. Belki de Lippens'in yanına vardığında kendisini bekleyen korkunç

[8] S. Hinde, *Fall of the Congo Arabs*, 120-1.
[9] Ceulemans, 353.
[10] Cornet, 164-5'te Hinde'i alıntılamıştır.

sonun farkındaydı, ancak elli yıl sonra hala Belçika'da kahramanlığı ile ünlü biri olacağını tahmin edemezdi.

Dhanis tarafından bir kez daha geri çevirilen Dhanis, dört gün sonra savaşı başlattı.

Arapların saldırıyı ne kadar ileri götürmeye niyetlendiklerini asla bilemeyeceğiz. O zamanlar, Dhanis'in subayları durumdan, Sefu Free State'i işgal edip tüm ülkeyi, 1125 kilometre batıdaki Leopoldville'e kadar almayı planlıyormuş gibi bahsetmekteydiler. Ancak Sefu'nun tarafında bunu destekleyecek hiçbir kanıt bulunmamıştı. Büyük çapta koordine bir taarruz gerçekleştirmeye yetecek gücü yoktu. on bin askeri vardı ancak modern tüfeklerinin sayısı kısıtlıydı. Ordusunda hiçbir çeşit ağır silah, buharlı gemi ve teknik eğitim - ya da disiplin - yoktu. Adamlarının çoğu düpedüz yamyamlardan, kölelerden ya da yerel savaş ağalarının tebaasından oluşuyordu, mızrakları ve ağızdan dolma tüfekleri vardı. Hücuma gelince düşünmeden cesaret gösterebilirlerdi, fakat karşılık gördüklerinde geri dönüp canlarını kurtarma derdine düşerlerdi. En kötüsü de, Sefu'nun taarruzunu, uzaktaki diğer Arap kabile şefleri bir yana, Tippu Tip'e biat etmiş olan kendi 'klanındaki' şefler ile koordine etmesinin bir yolu dahi yoktu. En yakın komşusu, hala aralarındaki mesafeyi korumak istediği rakibi, dişli adam Mohara idi.

Sonuç o ki, 19 Kasım günü Sefu'nun Ngandu'nun birkaç kilometre yukarısından Lomami'yi geçme çabası ilginç biçimde zayıf ve tereddütlü görünmekteydi. Birkaç bin adamın kanolara binip nehrin karşısına kürek çekerek geçmeleri ve batı kıyısında etrafı çevrili bir kale inşa etmeleri iki gün sürdü. Gongo Lutete'nin ileri karakollarını fazla zorlanmadan aştılar. Ancak 22 Kasım günü çıkan kasırga ve yağan yağmur, derme çatma bambu sığınakları dümdüz etmiş ve ağızdan dolma tüfekler için kullanılan barutu sırılsıklam hale getirmişti. Sefu, fırtınanın geçmesini beklemek için doğu kıyısındaki çadırlara döndü.

Bu sırada Gongo, Dhanis'in nehir kıyısında devriye gezmesi için gönderdiği şişman fakat enerjik genç subay Teğmen Michaux'ya bir uyarı göndermiş, Michaux da Gongo'yu takviye etmek ve Araplar'ın ilerleyişini durdurmak için on iki saat boyunca aralıksız yürümüştü. Kasırganın olduğu gece Michaux hiç uyumadı. Ertesi gün Gongo ona adamlarının Sefu'ya saldıramadığını, çünkü ağızdan dolma tüfeklerinin sırılsıklam olduğunu söyledi. Bu durum Michaux'ya bir 'aydınlanma' yaşattı. Sefu'nun adamlarının da aynı dertten muzdarip olacaklarını; fakat yağmurun kendi nizami askerlerinin modern tüfeklerine bir etki yapmayacağını fark etti. Anında kaleye saldırma emrini verdi.

Sefu'nun kalesi, nehrin hemen yanındaki açıklıkta inşa edilen iki düzensiz biçimli çitten oluşuyordu. Tipik bir Arap usulü derme çatma boma idi, savunma pozisyonundaki adamların silahları çalışsa aşması zordu ama aksi durumda oyuncak kale gibiydi. Derin siperleri ya da duvarları yoktu ve çitler yeni kesilmiş fidanlardan yapılmıştı. Michaux Gongo'yu ve mızraklı adamlardan oluşan sürüsünü, Arapların iki taraftaki ormanlardan çıkmasını engellemek için yanları güvenlik altına almaya gönderdi. Ardından emrindeki 150 siyahi nizami askerine - çoğu Batı Afrikalı idi - kaleye önden saldırmalarını emretti, arka sıralardakiler de iki siyahi astsubay olan Çavuş Frees ve Onbaşı Benga tarafından yönetilen hücum grubu için koruma ateşi açacaktı.

Fırtınanın aptala döndürdüğü Araplar savunma yapamadılar. Sonraları Michaux'nun günlüğüne yazdığı üzere, 'sanki kader Arapların geçmişteki suçlarından ötürü cezalandırılmalarından yanaydı'[11]. İki astsubay, zayıf çitleri ezip geçtiler ve nizamilerin geri kalanı arkalarından açıklığa doluştu. Dıştaki çitin terk edilmiş olduğunu gördüler. 'Lomami'ye doğru,' diye bağırdı Michaux ve on beş adamıyla birlikte saldırının başını çekti. Paniğe kapılan düşmanlarının, kendilerini yakındaki coşkun ırmaklara doğru değirmen suyu gibi akan Lomami nehrine atmalarına sebep olan şey, (eğer Michaux doğru söylüyorduysa) o on beş tüfekti. 'Muhteşem ve şeytaniydi,' diye yazmıştı Michaux:

> Tam gaz akan Lomami nehri binlerce adamı ırmaklara taşıdı, saçına sapan kıyafetler içindeki bu adamlar dehşetten delirmişler, felç olmuş gibi hareketsiz haldelerdi; kütleleri yüzmelerini engelliyordu ve umutsuzluk içinde kasılırken, beyhude bir şekilde ölü yoldaşlarının vücutlarının üzerinde kendilerini su üstünde tutmaya çalışıyorlardı... İblis bizzat korkardı, çünkü Hristiyanlar tarafından alınan böyle bir intikamın bir şeytanın aklına dahi geleceğini sanmıyorum.[12]

Ertesi gün Dhanis, peşinde ana kıta ile birlikte çıkıp geldi. Michaux'nun, olan bitenin tam tersi bir duruma maruz kaldığı yönünde aldığı duyumlardan ötürü gecenin yarısı boyunca ormandan ilerleyerek yardım getirmişti. Karşılaştığı manzara ise onu fazlasıyla memnun etmişti. 'Bin ölü, binden fazla tutsağa ek olarak bin adet silah ele geçirilmiş ve bir o kadarı da nehirde kaybedilmiş! Ben ise yalnızca iki adam kaybettim.'[13] Birkaç gün sonra eve gönderdiği mektupta hak edilmiş bir kasıntısı vardı. Hinde, düşmanlarının yaşadığı kaybın çok daha büyük olduğunu belirlemişti. Savaş alanında 600 ölü saymış, iki-üç bin kadarının da öldürüldüğünü ya da nehirde boğulduklarını tahmin ediyordu. Düşmanlar panik içinde otuz modern tüfeğe ek olarak iki bin ağızdan dolma tüfek ve bol miktarda barutu geride bırakmışlardı.

Sefu kaçmıştı, ancak gücü tükenmiş, oğlu ölmüş ve kıdemli şeflerinin çoğu vurulmuş ya da boğulmuştu. En iyisi de, Dhanis'in, Sefu'nun istilasını kendi saldırısı için bahane olarak kullanabilecek olmasıydı. Devlet'in Boma'daki karargâhından ilerleme izni alıp aylar boyu cevap beklemeye niyeti yoktu. 26 Kasım günü öncü birliği, Hinde ile birlikte Lomami'nin karşı kıyısına kanolar ile gönderdi. Dhanis'in dönülmez noktasıydı bu. Roma'ya - Mohara'nın Lualaba'daki başkenti Nyangwe'ye - ilerleyişini kim durduracaktı? Michaux, mükerrer ateşli tüfeğin, Avrupalılarca idare edilen birkaç iyi eğitimli Batı Afrikalı askerin elinde teşkil ettiği ezici gücü gözler önüne sermişti. Ancak bu hamlenin çocuk oyuncağı olmayacağının Dhanis de farkındaydı. 'Başlayan bu savaş acımasız olacak, her iki taraf da pek tutsak almayacak,' diyordu. Dhanis resmen cihat ruhuna bürünmüştü; Hodister ve yoldaşları ölümüne parçalanmış ve yamyamlar tarafından yenmişti. 'Düşmanlarımız amansız, gaddar, kalleş kişiler ve

[11] Michaux, Carnet de Campagne, 176-8.
[12] Aynı eserde, 179-80.
[13] Dhanis, 27 Ekim 1892, Cornet, 166.

tutsaklarına işkence ederler...'[14]

Lomami'de gerçekleşen katliamın haberi Kasongo'ya ulaştığında, zavallı Lippens ve de Bruyne'un ne umudu kalacaktı? Dhanis'in bu korkunç sorunun cevabını öğrenmesi aylar sürecekti. Görünüşe bakılırsa 1 Aralık civarında, geri çekilen Araplardan bazıları, kendisini isim benzerliği taşıyan ölü bir şef ile karıştırınca Sefu'nun öldüğüne dair yanlış bilgi getirmişlerdi. On iki adam Lippens'in evine gittiler ve gerçekleşen büyük bir savaştan haber getirdiklerini söylemişlerdi. Lippens'i verandada bıçaklamışlardı. Katiller canını almaya geldiğinde De Bruyne yazı masasının başındaydı. Vücudu ufak parçalara ayrılmıştı. İki adamın da elleri ve ayakları, Nyangwe'deki Mohara'ya gönderilmişti. Sefu Kasongo'ya döndüğünde, yapılan cinayetleri şok içinde karşılamış ve paramparça edilmiş vücutlardan kalanların toplanmasını ve Lippens'in evinin dışındaki bir mezara gömülmesini emretmişti.

Barış için en büyük çabayı sarf eden iki Avrupalının kaderi böyle olmuştu. Birkaç hafta önce Kinena'da, yaklaşık 480 kilometre ötedeki Nyangwe'nin kuzeydoğusunda yer alan yağmur ormanında isyan üçüncü kurbanını, Afrika kâşiflerinin en gizemlisini, ünü yerini saçmalık ve rezalete bırakan o adamı - yani Emin Paşa'yı almıştı.

Aralık 1889'da gönülsüz bir şekilde Stanley ile Bagamoyo'ya döndükten, ve talihsiz biçimde balkondan başının üstüne düştükten sonra, Emin taraf değiştirip Almanlara katılma davetini memnuniyetle kabul etmişti. Nisan 1890'da geldiği yoldan geri dönmek üzere, Uganda'yı - ve hatta belki Ekvatorya'yı - ele geçirmek için düzenlenen büyük bir Alman keşif seferinin başı olarak yola çıkmıştı. Hiçbir başarıya ulaşılamamıştı. Temmuz 1890'daki İngiliz-Alman anlaşması, imparatorluk inşası için verdiği çabayı alay konusu haline getirmişti - tıpkı Carl Peters'ın Kral Mwanga ile yaptığı anlaşmayı bitirdiği gibi. Sinir bozucu bir yılın ardından, Emin gemi azıya almış ve kendi başına, izinsiz bir sefere çıkmıştı. Albert Gölü'nün kıyılarında, ardında bıraktığı Eski Sudanlı askerlerini tekrar emri altına almaya çalışmıştı. Fakat bu noktada da başarısız olmuştu. Selim Bey önderliğindeki Sudanlılar, öfkeyle hala Hidiv'in adamları olduklarını söylemişlerdi. (Gördüğümüz üzere, onları kendi bayrağı altında birleştirebilen kişi Emin değil, Lugard olmuştu.) Bunların üzerine bir de çiçek hastalığı Emin'in kervanını kırıp geçirmiş, hayatta kalanların çoğunu Viktorya Gölü'ne göndermek zorunda kalmıştı.

Bunun ardından Emin, Arap fildişi avcılarından oluşan bir kervana katılmaya ve batıya doğru, 'Kamerun'un iç bölgelerine' - gizemli bir yere, büyük yağmur ormanının ötesine, Afrika'nın uzak kesimine - atılmıştı. Sağlığı yerinde olan, askerler tarafından korunan genç bir adam için bile bu görev düşünmeden çıkılmış, tehlikeli bir görev olurdu. Emin ise elli iki yaşında, hemen hemen savunmasız, sağlık durumu elim, ve neredeyse kör biriydi. Güvendiği Araplar, Belçikalılar tarafından savaşın eşiğine sürüklenen adamlardı.

İki yıl sonra, Belçikar'ın kendisini cinayetten suçlu bulup idam etmesinden hemen önce İsmaili adındaki bir Arap, kendisini sorgulayan Amerikalı bir subaya şu hikâyeyi anlatmıştı.

Paşa verandada oturmuş, ormanlarda topladığı kuş ve böcek örnekleri arasında,

[14] Aynı eserde.

masasında yazı yazmaktaydı. Morali iyiydi, gülüyordu. Lualaba'daki güçlü bir kabile şefi olan Kibongo'dan gelen, kendisine devam etmesi için müsaade veren mektubu henüz okumuştu. Kendisini ağırlamakta olan yerel şef, Paşa'ya adamlarını yakınlardaki tarlalardan muz ve manyok toplamaya göndermesini, silahlarını verandada bırakmalarını önerdi.

> Adamlarınıza diledikleri her şeyi almalarını söyleyin; ve umarım bunlar için ödeme yapmayı düşünmezsiniz çünkü hepsi, misafirliğime geldiğinizden beri bana ve kadınlarıma verdiğiniz birçok küçük şeye karşılık size hediyemdir.

Emin'in askerleri tarlalara gitmek üzere yanından ayrıldıktan bir süre sonra, yerel kabile şefi Emin ile biraz muhabbet etti. Ardından bir işaret verdi. İsmaili ve bir başka adam, Emin'i kollarından kavradılar.

> 'Paşa, artık ölmen gerek.'

Emin diğer tarafa döndü ve tersten bağırdı 'Ne demek istiyorsunuz? Şaka mı bu?' Tabancasına uzanmaya çalışırken, beş adam onu koltuğuna yapıştırdılar. Şef'e bunun gülünç bir hata olduğunu söyledi. Kibongo'dan daha bu sabah mektup almıştı. İşte oracıkta masada duruyor, kendisine yol tezkeresi tanıyordu.

> 'Paşa, Arapça okuyabiliyorsunuz, değil mi?'
> 'Evet.'
> 'Öyleyse bir de bunu okuyun.'

Şef cebinden, Kibongo'dan gelen ikinci bir mektubu çıkardı. Emin öyle zor görüyordu ki Şef mektubu gözlerinin önüne tutmak zorunda kalmıştı. Mektubu okudu ve uzunca iç çekti.

> Pekala, beni öldürebilirsiniz. Ancak benim ülkedeki tek beyaz adam olduğumu sanmak hatasına düşmeyiniz. Ölümümün intikamını almak isteyen birçok kişi olacaktır: ve şunu söylemeliyim ki, iki yıldan kısa bir süre içinde, şu an sizinkilerin elinde olan bu ülkenin hiçbir yerinde tek bir Arap kalmayacaktır.[15]

Emin kendi adına hiçbir korku emaresi göstermiyordu, fakat kervandaki Sudanlı bir kadından yeni doğan kızından bahsettiğinde titredi. Şefin işareti ile Paşa koltuktan kaldırıldı ve sırt üstü atıldı. İki bacağını birer adam tutuyordu, İsmaili de başını kavramıştı. Emin direnmeye çaba sarf etmedi. Derisi iyice gerilene kadar başı geriye çekildi ve bıçağın tek bir hareketi ile, bir başka Arap, boğazını kesti. Kan üzerlerine sıçradı ve

[15] R. Jones, *Emin Pasha*, 393-4. R. Mohun, *Century Magazine*, Şubat 1895, ss. 591-8.

Paşa saniyeler içinde hayatını kaybetti.

Günün ilerleyen saatlerinde Emin'in başsız ve çıplak vücudu kırsala atıldı. Başı özenle paketlendi, valizleri ve kutularına ek olarak son ana kadar titizlikle tuttuğu günlükleri ile birlikte Lualaba'daki Kibongo'ya gönderildi. Adamlarının hepsi köleleştirildi. İki yaşındaki kızı ise, Kibongo'nun himayesi altına alındı.

Bir yandan, Sefu'dan ele geçirilen köleler ile iyice büyüyen Dhanis'in kuvvetleri, iki kıta halinde Mohara'nın Nyangwe'deki başkentine doğru ilerlemekteydi.

Arap ordularının sefil derecedeki eksikliklerini, Mohara'nın yaptığı savunma hazırlıklarından daha iyi örnekleyen bir şey yoktur. Uzun mesafeli mükerrer ateşli tüfek, Avrupalılara ateş gücü konusunda ezici bir avantaj sağlıyordu. Gongo Lutete ile müttefik olmaları, Arapların sayı avantajını etkisiz kılmaktaydı. Geriye onlara karşı koymanın bir tek yolu kalıyordu: ilk olarak diğer Araplar ile birleşilecek, ardından yıpratma harbi icra edilecekti. Fakat Mohara, her ne kadar askeri başarıları ile ünlü de olsa, taktik ya da strateji hakkında pek mühim bilgilere sahip değildi. Ne Mehdi gibi bir cihat devleti lideriydi, ne de Samori gibi doğuştan savaşçıydı. Svahili Arapları doğu kıyısındaki karanfil tarlalarında rahata alışmış, ve dehalarını savaşta değil ticarette göstermişlerdi. Yaptıkları savaşların çoğu *razzia*lardan, yani savunmasız Afrikalılara karşı yapılan köle yağmalarından ibaretti. Kendilerinden daha dişli bir düşmanla karşılaşınca, avcı kurtlar bir anda kurbanlık koyunlara dönüşmüştü.

9 Ocak 1893 günü Mohara, adına savaş denemeyecek kadar karışık bir mücadele sırasında öldürüldü. Batıdan takviye bekleyen Dhanis, Mohara'nın ordusu ve aceleyle Kasongo'dan çıkıp gelen Sefu'nun yeni kurduğu ordu arasında kalmıştı. Fakat uzun çimler ve *cassada* tarlalarının arasında iki rakip Arap gücü birleşmeyi başaramamış, ve Mohara'nın adamları, Dhanis'in *tirailleurs*'ünü Sefu'nun adamları sanmışlardı. Sonradan, Mohara'nın başına gelenleri öğrenmesinin ardından ('Geçen gün yedik onu,'[16] demişti Gongo'nun adamları) Sefu bir kez daha kaçmıştı. Nyangwe artık apaçık önlerinde uzanmaktaydı. İki hafta sonra, Dhanis'in her şeyi fetheden istila kuvvetleri - altı beyaz subayın emrindeki 400 nizami asker, Gongo'nun 10000 yamyamı ve ele geçirilen köleler ile birlikte - ormandan dökülüp, Nyangwe'nin karşısındaki çamurlu nehir kıyısına ulaşıp, şehrin beyaz badanalı zarif sokaklarında sansasyon yarattılar.

Daha fazla ilerlemelerine engel olan şey Araplar değil, Lualaba nehrinin 914 metre genişliğindeki, kahverengi, kıvrımlı akıntısıydı. İstilacılar haftalar boyunca batı kıyısında beklemekten ağaç olmuş halde Arapların sığırlarına rastgele ateş açarken, Arapların ağızdan dolma tüfeklerinden tek tük gelen demir ve bakır parçaları, başlarının üzerinden ıslık atarak geçiyordu. Sefu ile yaptıkları bir başka çatışmadan da zaferle çıktıktan sonra Dhanis, Wageni'leri - nehirdeki tüm ulaşımı kontrol eden yerel teknecileri - Nyangwe'yi yağmalama fikriyle ilgilenmeye ikna etti. 4 Mart günü 100 kanoyla geldiler ve çıldırmış gibi çığlıklar atarak tüm kıtayı nehrin karşısına taşıdılar. Şehir, neredeyse tek mermi atmadan düşmüştü.

[16] Hinde, 147.

Beş gün sonra, Sefu ateşkes talebinde bulunduktan ve Mohara'nın adamlarının çoğu silahlarını teslim ettikten sonra bir ihanet dedikodusu peydah oldu ve aniden, vahşice ateş açıldı. Bunun neden ya da kim tarafından başlatıldığı bilinmemektedir. Michaux sonradan, dedikoduyu yayanların kendilerince iyi sebepleri olan Gongo'nun yamyamları olduğuna ikna olmuştu. Belçikalılardan birine göre ise sonuç, Aziz Bartholomew Günü Katliamı'nı andırmıştı. Birkaç bin Arap ve destekçileri birkaç saat içinde vurularak öldürülmüş ve Gongo'nun askerleri yanlışlıkla kendi taraflarına ateş açınca Dhanis'in adamlarından da büyük kayıplar yaşanmıştı. Ertesi gün Dhanis, askerlerine daha fazla sıkıntı yaşanmasının önüne geçmek için şehri yakma ve cesetleri Lualaba nehrine atma emri verdi. Ancak cesetlerden eser yoktu. Afrikalı müttefikleri onları yemiş, yalnızca başlarını bırakmışlardı.

Arap köle tüccarlarına karşı verdiği mücadeleye dair resmi raporlarını yazarken Dhanis, pek tabii müttefiklerinin utanç verici iştahlarına vurgu yapmamıştı. İlk başta kendi subayları da şüpheciydi. İlk başlardaki bir çatışmanın ardından Hinde, hem ölülerin hem de yaralıların vücutlarının kaybolduğunu fark etmişti. O güler yüzlü müttefiklerin, 'Dostlarının' o bedenleri yemek için kesip biçtiklerine inanmayı reddetmişti. Tekrar çatışma çıktıktan sonra Hinde, ileride dans etmekte olan Dostlarının ganimetlerini yola düşürüp kaçtıklarını gördü; ganimetlerin içinde insan kolları, bacakları ve başları vardı. Avrupa'dan yeni gelen diğer subaylar dehşet içindelerdi, fakat kısa süre içinde bu savaşın en tuhaf yanları bile fatihlerin gözüne doğal görünmeye başlamıştı.

Genç subaylardan biri evine yazdığı mektupta 'Gongo'nun adamları, hepsini [birkaç saat içinde] yiyip bitirdiler. Korkunç bir şey, fakat fazlasıyla işe yarar ve de hijyenik... Bunun düşüncesi bile Avrupa'da beni dehşete düşürmeye yeterdi. Ancak burada oldukça doğal görünüyor bana. Bu mektubu çenesini tutamayacak kimseye göstermeyin,'[17] demişti. Michaux, yeni gelenlerden birini bizzat, yamyamlık 'korkunç, fakat yine de şimdilik görmezden gelmeliyiz,' diyerek temin etmişti. Alında 'çoktan usanmış'[18], fazlasıyla alışmıştı buna.

Düşmanınkilerle birlikte kendi ölülerini - ya da yaralılarını - yiyen halkının alışkanlıklarından en çok tiksinti duyan kişi, Gongo Lutete'nin kendisiydi. Kendisini yetiştiren Araplar kadar müşkülpesent biri olmuştu. Nyangwe'deki katliamın ardından odasına saklanmış, binlerce adamın, ordusunu günlerce beslemeye yetecek kadar insan elleri ve parçalarını kamp ateşlerinde tütsülemelerine şahit olmaktan dehşete düşmüştü.

Tüm bu süre boyunca Dhanis, Boma'daki karargâhın savunmada kalmak yönündeki emirlerine karşı gelerek savaşmıştı. Ancak, Mart 1893'te direkt üstü olan Müfettiş Fivé, girişimine onay vermişti. Nisan başlarında, Fivé'ın desteğinin ilk elle tutulur sonucu gelmiş; Kumandan Gillian bir kervan dolusu cephane ve Lusambo'dan gelen takviye güçler ile birlikte kampa ulaşmıştı. Dhanis, artık Lualaba üzerinden iki gün mesafedeki Sefu'nun heybetli başkenti Kasongo'ya saldırmaya hazırdı. Kasongo elli bin civarında insanı barındıran, kuleleri ve mazgallı siperleri bulunan, portakal ve nar bahçeleri ile

[17] Slade, Leopold's Congo, 115'te AMAA, Lémery Belgeleri'ni alıntılamıştır.
[18] Michaux, 184-5.

pirinç ve şeker kamışı tarlalarına kurulu, etrafı duvarlarla çevrili bir şehirdi. Fakat Sefu, burayı savunmak için hiçbir ciddi çaba göstermiyordu. Dhanis'in adamları 22 Nisan günü, ürkütücü bir karmaşanın ortasında şehre daldılar. Paniğe kapılan bir grup mülteci, Wageniler'e kendilerini nehrin karşısına geçirmeleri için yalvardılarsa da, Wageniler kafalarına göre onları ya teknelerinden attılar ya da köle yapmışlardı.

Nyange'deki Arapların en azından evlerini tahliye edecek kadar vakitleri olmuştu. Kasongo'da ise saldırı o kadar aniydi ki, muzaffer güçler kendilerini daha önce duyulmamış bir lüksün ortasında bulmuşlardı.

> ... sıradan askerler bile [diye yazmıştı Dr. Hinde] ipek ve saten döşeklerde, el oyması yataklarda, ipek ve üvez perdelerin arasında uyuyorlardı. Kendime aldığım oda yirmi dört metre uzunluğunda ve dört buçuk metre genişliğindeydi, bir portakal bahçesine açılan kapısının ardında sekiz kilometre boyu uzanan bir manzara vardı... Burada, nasıl şeyler olduklarını neredeyse unuttuğumuz mum, şeker, kibrit, gümüş ve cam kadehler ile şarap sürahileri gibi birçok Avrupai lüks ile de bol miktarda karşılaştık. Ayrıca yaklaşık yirmi beş ton fildişi; on ya da on bir ton barut, milyonlarca mermi, belki de var olan her türden tüfek, makineli ve hatta tabanca için şarjörler; top mermileri; Alman Doğu Afrika'daki Araplar tarafından alınan bir Alman bayrağına da el koyduk.[19]

Bu baş döndürücü mücadelenin ardından, Dhanis'in her şeyi emniyete almak için zamana ihtiyacı vardı. Binlerce köle, yeni efendilerini beklemekteydi. ('Çobansız koyunlar,' diyordu Hinde onlara.) Dhanis, köleleri mısır tarlalarında ve meyve bahçelerinde çalışmaya göndermiş, kısa süre içinde tüm orduya erzak temin etmeye başlamıştı. Bu sırada Boma hükümeti sonunda bu *fait accompli*'yi kabullenmişti ve hem batıdan hem de doğudan takviye güçler, buharlı gemilerle gönderilmekteydi. Yeni savaşların büyük kısmı, Riba-Riba'yı tekrar ele geçirip, hala Şelaleler'de kuşatma altında bulunan Tobback'i kurtaran Kumandan Chaltin ile; Kirundu'yu doğudaki büyük şehirler ile birlikte ele geçiren Kumandan Ponthier ve Kumandan Lothaire tarafından yürütülüyordu. Eylül 1893'te, Dhanis ile Kasongo'da bir araya gelerek zaferlerini pekiştirdiler.

Fakat aynı ay içerisinde, Ngandu'da öngörülemez bir felaket meydana geldi. Cephe değiştirmesi sayesinde Sefu ile yapılan savaşa zemin hazırlayan yerel savaş ağası Gongo Lutete, tüm mücadele boyunca Dhanis'e sadık bir şekilde hizmet etmişti. İnsan yiyen savaşçıları olmasa, zafere ulaşmak imkânsız olurdu. Şimdi bile Lusambo'ya ve batıya uzanan elzem ikmal hattını idare edenler, Gongo'nun yamyamlarıydı. Tek bir kutu erzak, tek bir kasa şampanya, tek bir adet tüfek bile kaybedilmemişti. Fakat Gongo'nun yeni efendilerine duyduğu sadakat ve disipline karşı sergilenen nispeten daha rahat tavırlar, rakiplerini cesaretlendirmişti. Dhanis'i öldürme komplosu ile suçlanmış, başlarını Teğmen Scheerlinck'in çektiği üç genç subay tarafından askeri mahkemede yargılanmış ve vurularak idam edilmeye mahkûm edilmişti.

[19] Hinde, 184.

Dhanis bu hikâyeyi duyduğunda, çok saçma olduğunu anlamıştı. Neden o sadık müttefikleri, zafer anı geldikten sonra onlara ihanet etmeyi seçsindi ki? Fakat Dhanis, Ngandu'ya aralıksız yürüyüş ile dahi altı gün mesafede bulunan Nyangwe'deydi. Hinde'ye bir an önce intikal edip Gongo'yu kurtarmaya çalışması emrini vermiş, ancak doktor oraya iki gün geç varmıştı.

Mağrur Afrikalı Şef, idamdan kurtulmak için hücresinde kendisini asmıştı. Asılı halde bulunduğunda ipi kesilmiş, yaşama döndürülmüş, dışarı yürütülmüş ve idam mangası tarafından vurulmuştu.

Şüphesiz ki bu, tüm savaş boyunca Devlet'in yaptığı en büyük hata olmuştu. Savaş davullarının taşıdığı ölümcül mesaj, çoktan köyden köye yayılmaktaydı. Büyük şef Gongo, beyaz müttefikleri tarafından katledilmişti. Halk mesajı almış ve meydan okumaya karşılık vermişti. Gongo'nun köylere yerleştirdiği nakliye temsilcileri öldürülmüş ve yenmişti. Anarşi, alev gibi yayıldı.

Birkaç hafta içinde durum kontrol altına alındı. Daha kötüsü ise Dhanis'in en cesur yardımcıları olan Batetela kabilesinin hissettiği büyük öfkeydi. Birçoğu başka kabilelere iltica etmiş, ve yoklukları savaşın son aşamasında Dhanis'in yaşadığı güçlükleri büyütmüştü. Diğerleri sadık kaldılarsa da, Şef'lerine beyaz adamların yaptıklarını unutamıyor ve affedemiyorlardı.

Neredeyse Dhanis'in hayatına mâl olan ve tam Nil'i avucunun içinde olduğunu düşünürken Kral Leopold'un elini kolunu bağlayan 1897 yılındaki büyük Batetela isyanında nihayet patlak veren şey, içlerine attıkları bu hislerdi.

* * *

Pek tabii tüm bunlar gelecekte gerçekleşecekti. 1894 yılının baharında Leopold, Dhanis'i muzaffer bir şekilde karşılamak ve dâhice sergilediği itaatsizliğini baronluk ile ödüllendirmek için beklemekteydi. Büyük Arap şefleri öldürülmüş, ele geçirilmiş ya da Kongo'dan sürülmüşlerdi. Geriye tek kalan işi bitirmekti: Arapların haksız kazançlarına - yüzlerce ton fildişi ve on binlerce köleye - el koyacak ve Devlet'in hizmetine sunacaklar, Hodister, Emin, Lippens ve de Bruyne'un katillerini asacaklardı. Bu iş kısa süre içinde tamamlanmış olacaktı.

Araplar'ı fethetmiş olmak, Leopold'u asıl amacı olan Nil fethinden caydırmamıştı. Mart 1894'te, yeni İngiliz Başbakanı Lord Rosebery'den aldığı muhteşem teklif, ona güney Sudan'ın anahtarını veriyor gibiydi.

Bu teklifi yapan kişinin, yukarı Nil'in savunulmasındaki stratejik gereklilikte ısrar eden Liberal bir emperyalist olan Lord Rosebery olması kesinlikle tuhaftı. Fakat o zamanlar Rosebery - tıpkı iki akıl hocası Sör Percy Anderson ve Lord Salisbury gibi - Leopold'u bir rakip olarak, ısrarla küçümsemekteydi.

1892 yılının sonbahar mevsiminde, Gladstone'un çökmekte olan Kabine'sini birleştiren birkaç meseleden biri, Lugard'ın yayılmacı politikasına karşı duydukları hoşnutsuzluk ve Uganda'dan çekilme arzularıydı. Ayrıca Mısır'dan da çekilmek istiyorlardı - ve Mısır olmadan Uganda ve yukarı Nil'i ellerinde tutmanın stratejik açıdan önemli herhangi bir sebebi kalmıyordu. Hatırlanacağı üzere, Lugard'ın politikasının

hayata geçirilmesini, meslektaşlarını genç bir emperyalist olan Sör Gerald Portal'ı, Uganda'nın geleceği hakkında bir rapor hazırlamak üzere göndermek suretiyle geçici olarak engellemişti. Aralık 1893'te Portal nihayet raporunu sunduğunda, Lugard'ın argümanlarının çoğunu tekrarlamış fakat stratejik zorunluluğa vurgu yapmış, dolayısıyla Uganda'yı elde tutma fikri kaçınılmaz bir sonuç olmuştu.

Şovenliğine rağmen, Rosebery, çöküşteki Kabine'yi bir arada tutabilecek tek adamdı ve Gladstone'un halefi olmaya meyilliydi. Portal Uganda'da yalnızca 'belli seviyede bir İngiliz üstünlüğü'[20] sağlanmasını önerdiği halde, Rosebery daha da ileri gitmişti: Fransızların Nil nehrindeki ilerleyişlerinin önüne geçmenin yolu, Uganda'yı bir İngiliz kolonisi haline getirmekti. Mart 1894'te Gladstone nihayet Hawarden'da huzura kavuşma fikrine yenik düştü ve emekliliğe ayrıldı. Rosebery'nin Harcourt'u geride bırakarak Başbakanlık görevine gelmesi, Kraliçe'yi de memnun etmişti.

Rosebery'nin Parlamento'ya sunduğu ilk tasarılardan biri, Uganda'yı manda ilan etmekti. Bu hamle Liberal dostları tarafından kınanmış, fakat Lord Salisbury ve Toryler tarafından desteklenmişti. Ancak Fransızları, görünüşe göre planladıkları gibi Ubangi üzerinden güney Sudan'a adamlarını göndermekten nasıl alıkoyacaklardı? Çoktan, Monteil önderliğinde bir keşif gücü gönderilmişti. Rosebery'nin ilk fikri, Almanlara sınırlarını Nil havzasına kadar genişletmek konusunda teşvik vererek Kamerun'daki Alman kolonisini kullanıp Fransızların önünü tıkamak yönündeydi, fakat bu hamle sınırı tamamen kapatmalarına yetmiyordu. Her hâlükârda, plan harekete geçirilemeden iptal olmuştu. Şubat 1894'te Almanlar, önemli bir bölgeyi Fransızlara teslim ettiler. Çaresiz kalan Rosebery, kendisi de Nil nehrini tehdit altında bırakan Leopold'a döndü. Acaba Majesteleri, Mısır'a bağlı eski Sudan vilayetleri Ekvatorya ve Bahr-el Gazel'i kiralamak ile ilgilenirler miydi?

Pek tabii bunun anlamı Mısır'ın - yani Britanya'nın - egemenliğini kabul etmek olurdu. Fakat bu kiralama işi ona düşük maliyetle Nil nehrine uzanan bir yol açmış olur, Fransızları da durdurmasını sağlardı. Buna karşılık Leopold İngilizlere, Alman Doğu Afrika'nın batısında yer alan, Uganda'yı Tanganyika Gölü'ne bağlayan geçidi kiralamaya razı mıydı? 'Komple Kırmızı' güzergâhın, Rhodes'un Cape'ten Kahire'ye uzanan demiryolu hayalinin kayıp halkası buydu.

Leopold, teklifi ve şartlarını sevinçle kabul etmekte gecikmedi. Doğrusu, Nil nehri üzerindeki hak iddiasının içi boştu. Van Kerckhoven kendi silah taşıyıcısı tarafından Ekim 1892'de öldürüldükten sonra keşif gücü nehre doğru kör topal ilerlemişti, fakat zayıf düşmüşlerdi ve ikmal hatları Mehdicilere karşı ayakta durmalarını sağlayamayacak kadar zorlanmaktaydı. Hayatta kalanlar zar zor Kongo'ya doğru dönmüşlerdi. Leopold, seferin başarılı olduğuna dair sahte raporların Belçika basınına sızdırılmasını sağlayarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı kandırmış, Rosebery de Leopold'u Fransızların önünü kesmek için Kral'ı kullanmayı deneyecek kadar ciddiye alabilmişti.

Leopold artık şansını zorluyordu. İngilizler ile yapılan gizli bir anlaşma, 12 Nisan 1894 günü imzalandı. Dört gün sonra Kral, uzun süredir ihtilaflı olan Kongo'nun

[20] Portal'ın raporu, C 7303. Perham, *Lugard* 1, 447-57.

kuzeydoğu hattındaki Ubangi sınırını belirlemek için Fransızlar ile müzakere yürütmekteydi. Fransızların teklifi, Bahr-el Gazel üzerinden Nil nehrine erişim sağlayıp sağlayamayacaklarına bağlıydı. Leopold İngilizler ile yaptığı anlaşmayı gizlemeye çalışmış ancak gerçekler sızdırılmıştı. Fransız heyetinin başındaki yetkili olan Gabriel Hanotaux küplere binmiş, müzakereleri bitirmiş ve Fransız basınında Leopold'u tahtından edebilecek bir basın kampanyası başlatma tehdidinde bulunmuştu.

İlk başta bir devlet memurundan gelen böyle bir tehdit saçma görünmüştü, ve Mayıs ayında Fransız hükümeti çökmüştü. Fakat Leopold'un kör talihi eseri, yeni hükümet için seçilen Dışişleri Bakanı, Gabriel Hanotaux olmuştu. Bıkmadan Leopold'u kışkırtmış, detayları 12 Mayıs günü halka açılan İngiltere-Kongo anlaşmasını kınamıştı. Ardından Almanlar da oyuna dâhil olmuş, Uganda ve Tanganyika gölü arasındaki İngiliz geçidinin Alman Doğu Afrika'nın arkasını kapatacağını iddia etmişlerdi. Leopold bu geçidi ıskartaya çıkarmayı teklif etmişti, ve (Rhodes'un planını asla pek mantıklı bulamamış olan) Rosebery de kabul etmeye hazırdı. Fakat o noktada Fransızlar ve Almanlar, Leopold'u kaçırtmışlardı. Fransızlar Bahr-el Gazel'in tamamını kendilerine almak istiyorlardı ve Leopold'a zorla da olsa burayı geri vermesini söylüyorlardı. Elinde tutmasına izin verecekleri tek şey, Ekvatorya'nın bir kısmını teşkil eden Lado mıntıkasındaki ömür boyu mülkiyet hakkıydı. Burası Nil kıyısında Lado'ya kadar devam eden, Emin'in Sudanlı adamlarının savaştığı ve Mehdicilere direnmeye çalışırken isyan ettikleri bir dizi ıssız kerpiç kalenin meydana getirdiği, çamurlu ve üçgen şeklindeki bir bölgeydi.

Leopold, Rosebery'den yardım ricasında bulundu ve bu defaya mahsus Rosebery, meslektaşlarının kendisini hükümsüz bırakmalarına müsaade etti. Leopold için Fransa ile savaşma riskini almak saçmalıktı. Fransa ile bu sonu gelmeyen çekişmeleri bitirmeye çalışmak daha iyi olurdu. Rosebery hemfikirdi. Mısır'ı savunmak adına, Nil nehrini Akdeniz'den Viktorya Gölü'ne kadar müdafaa edecekti; burası İngiliz Afrika'nın bel kemiği olacak, indirgenemez asgari kısmıydı. Afrika'nın başka yerlerinde, özellikle de batıda bolca ganimet mevcuttu. Artık farkındalardı ki, Leopold işe yararlığını yitirmişti. Dışişleri Bakanlığı'ndaki hiç kimse onun tarzından; zorbalığından, mızmızlanmasından ve yaltaklanmasından hoşnut değildi. Kimse Leopold'a güvenmiyordu. Onu kurban etmek anlık bir işti.

Leopold, Lado mıntıkası hariç Nil üzerindeki tüm bölgesinden feragat etmek zorunda bırakıldı. Britanya bir kez daha Fransa ve Almanya'nın tutarsız ittifakı karşısında sözünden dönmüştü. Ve Avrupa siyasetinde Gabriel Hanotaux isminde yeni bir güç ortaya çıkmıştı, o rezil İngiltere-Kongo anlaşmasının Fransa'da körüklediği sömürgecilik ateşinin yarattığı ani dalgayı emin yollara aktarmaya hevesliydi.

25. BÖLÜM

NİJER NEHRİNDE BOŞ ANLAŞMA FORMLARI

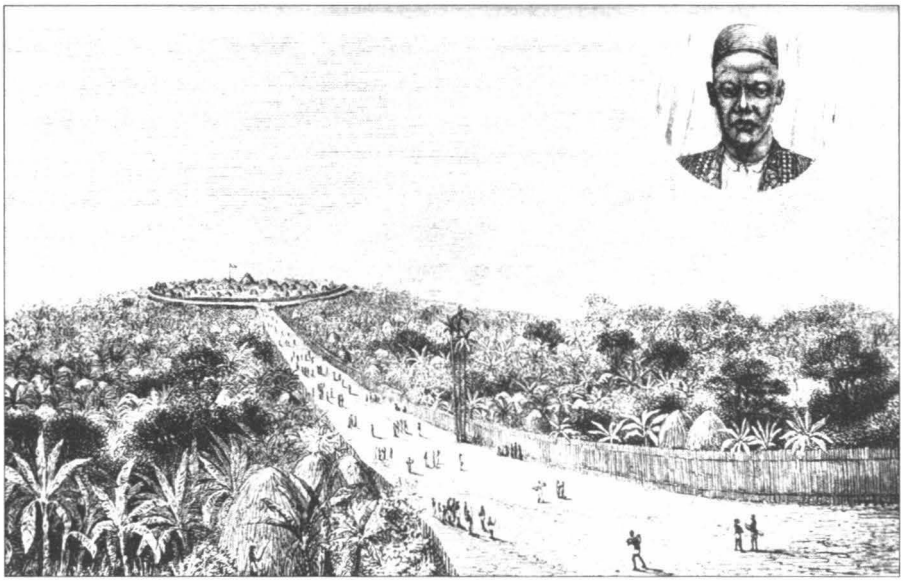
Paris, Londra ve Batı Afrika
5 Eylül 1894 - Ocak 1897

'Çalışanlarının *öldürülmesi* ve bazı parçalarının *yenmiş* olmasından ötürü *gerçekten çok üzgünüz.*' *Kral Koko* ve Brassmen şeflerinden, Galler Prensi'ne, 1895

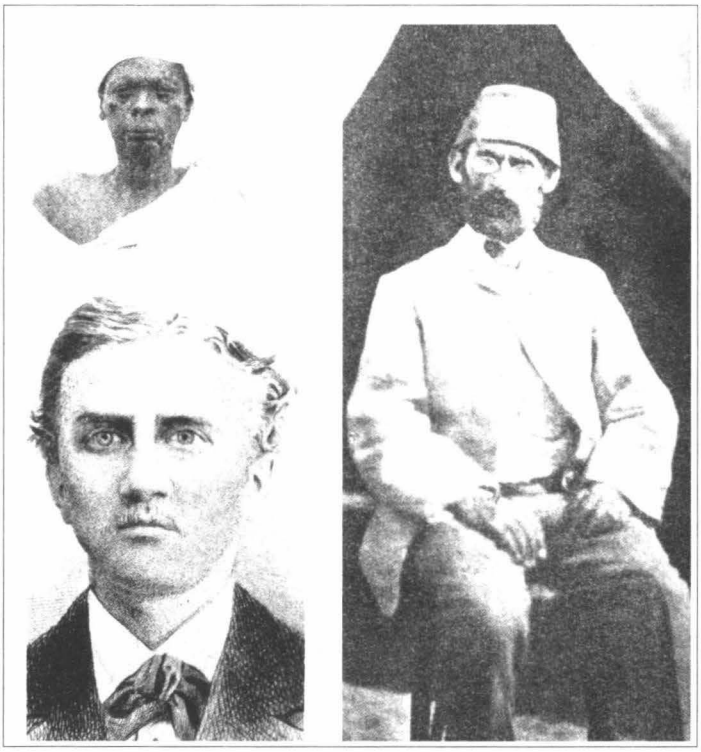
5 Eylül 1894 günü Gabriel Hanotaux, İngiliz *chargé d'affaires*'i Constantine Phipps'i, Quai d'Orsay'nin birinci katındaki şatafatlı odasında ağırlamaktaydı. Fransızların *course de clocher* (engelli koşu) dedikleri bu Paylaşım yarışına biraz tertip ve nizam getirmeye hevesliydi. Mayıs ayı sonlarında yapılan yeni görevlendirmeler sırasında Dupuy'nun Hanotaux'ya Dışişleri Bakanlığı görevini vermesi tuhaf bir seçim gibi görünmüştü. Kırk bir yaşında bir isimsiz kahramandı o. 'Profesör'[1] lakaplı, gözlüklü bu adam on üç yıl boyunca düzgünce kesilmiş sakalı, siyah giysileriyle Quai d'Orsay'daki dosyaların arasına gömülü halde çalışmıştı. Gambetta, *Le Temps*'daki bir tarihi makalesinden büyülenip onu Quai'deki ekibine katılmaya ikna edene kadar bir arşivci ve tarihçi olarak kariyer yapmıştı. Zaman içinde, Konsolosluk ve Ticaret İşleri Direktörü olmuştu. O sıkıcı ortamda Hanotaux, yoldaşlığı keyifli ve muhabbetine doyum olmayan biriydi ve her nasılsa tarih üzerine yazacak vakit bulabiliyordu. 1893 yılında, sonradan Académie française tarafından övgüye boğulan, kahramanı ve usta diplomat Kardinal Richelieu'nün iki ciltlik biyografisinin ilk kısmını yayımlamıştı. Ayrıca, (ilk başlarda gizli tutulmuş olsa da) güzel ve sağı solu belli olmayan aktris Valentine Verlaine'i metresi yapmaya da vakit bulabilmişti.

Politik açıdan Hanotaux, Dupuy ve Kabine'deki meslektaşları gibi ılıman bir Cumhuriyetçi ve bir pragmatistti, ancak yine de Gambetta ve Perry'nin koloni hevesi ona da kısmen bulaşmıştı. Diplomatlıkta sert fakat temkinli bir tarzı vardı. Tehlikeli günler yaşanmaktaydı. Freycinet'nin '*Franco-Russe*' politikası - Rusya ile yapılan *entente* - İngiliz-Fransız ilişkilerini yumuşatmamıştı. Aksine, Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinin Fransızlar ile aralarında yol açtığı ayrılığı kalıcı hale getirmek Rusya'nın işine gelirdi. Hanotaux, Franco-Russe'u destekliyordu. Fakat aynı zamanda Fransa'yı

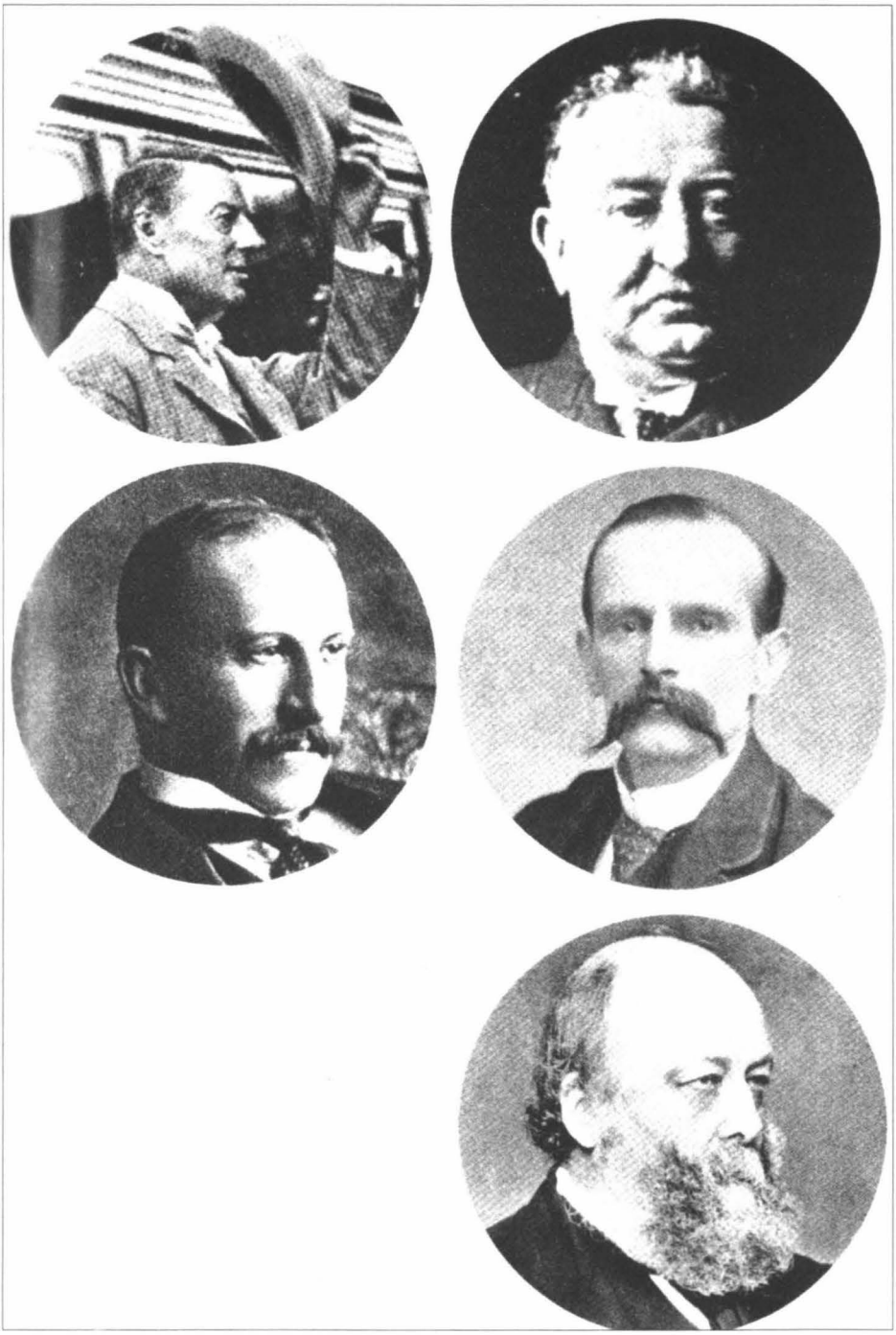
[1] A. Heggay, *The African Policies of Gabriel Hanotaux.*

Mengo, orta Afrika'daki en büyük krallık olan Buganda'nın başkenti. Kral Mtesa (iç resim) İngiliz misyonerlerinin hoş karşılanacağını söylemişti

Kral Mwanga (sol üstte), Mtesa'nın başıbozuk halefi. Mackay (sol altta) İngiltere'ye yardım çağrısını gönderen misyoner. Emin Paşa (sağda), Gordon'ın kahraman yardımcılarının sonuncusu

1890'ların pişkin yeni emperyalistleri: Joe Chamberlain (sol üst), Cecil Rhodes (sağ üst), Alfred Milner (sol orta), Fred Lugard (sağ orta). Lord Salisbury (aşağıda), kendi planını izlemeye çalışmıştır

Rhodes'un öncüleri Mashonaland'i istila ederken, Temmuz 1890. Dr Jameson (solda oturan), Frederick Selous (arkada oturan), Alexander Colquhoun (sağda oturan)

Shona isyanının sonrasında öncüler rahatlamaktalarken, Temmuz 1896

Yaralı Derviş komutanı Mahmud (ortada), Kitchener'ın siyahi askerleri tarafından Atbara Savaşı sonrasında dışarı kana bulanmış cübbesiyle sürüklenirken, 8 Nisan 1898

General Dabormida'nın Adowa'daki Son Savunması, 1 Mart 1896. İmparator Menelik (iç resim), Paylaşım'dan istifade ederek Etiyopya'nın sınırlarını ikiye katlamıştır

Üçlü İttifak'a karşı (Almanya, İtalya ve Avusturya) korumak için Britanya ile 'dostça anlaşmaya'[2] varılması fikrini de desteklemekteydi. Bunu başarmak için Afrika'da bazı fedakârlıklarda bulunmak gerekebilirdi. Meclis'teki Koloni Partisi'nin *enragés*'ı ve yeni atanan coşkun Koloni Bakanı Théophile Delcassé bu fedakârlıkları yapacak sağduyuyu gösterebilirler miydi?

Afrika'da, üzerinde 'dostça anlaşmaya' varılması gereken iki bezdirici husus vardı. İlki, Batı Afrika'yı bölgelere ayırıp, İngilizlere ait olan Nijer ve batı Sudan sınırındaki üç yalıtık bölgenin - Sierra Leone, Altın Sahili ve Nijer Şirketi'nin etki alanı - kuzey hudutlarını düzeltmekti. İkincisi ise, yukarı Nil'in ve Mehdi'nin fanatik müritlerinin işgali altındaki doğu Sudan'ın devasa çöllerini kimin kontrol edeceğine karar vermekti.

5 Ağustos 1890 tarihinde İngiliz-Fransız Anlaşması bu mevzulardan ilkini kararlaştırmak adına - 'ana etki alanlarını' paylaştırarak - Salisbury ve Waddington tarafından Londra'da imzalanmıştı. Bu anlaşma ile Sahra'nın 'oldukça "boş" toprakları', çölün güneyindeki iç bölgenin Nijer nehri üzerinde Say'a kadar olan kısmı dâhil büyük bir bölümü ile birlikte Fransa'ya ait olacaktı. Ancak, sözüm ona komisyon üyeleri tarafından belirlenecek olmasına rağmen, anlaşmanın devamında üç İngiliz bölgelerinden üçü için, yani Sierra Leone, Gold coast ya da Nijer bölgeleri için kuzey sınırları kalıcı olarak belirlenmemişti. Bir bağırsak kurdu kadar ince olan zavallı küçücük Gambia, Batı Afrika'da İngilizlere ait olup sınırları üzerinde mutabık kalınan tek koloniydi.

Takvimler 1894'ü gösterdiğinde, tehlike artık bariz bir hal almıştı. Boş anlaşma formları taşıyan rakip gruplar arasında her an şiddetli bir karşılaşma yaşanabilirdi: İngiliz askerleri yukarı ve orta Nijer'den kuzeye doğru ilerlerken, Fransız askerleri denize ve aşağı Nijer'e doğru güneyden ve doğudan ilerlemekteydiler. Nijerya konusunda ise, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 1890'daki bildirinin temelde çoktan kuzey sınırını belirlemiş olduğu yönündeki iddiaları doğruydu. Bu durum, Fransız Akdenizi'nin güney hududu tarafından Say'dan Çad Gölü üzerindeki Barruwa'ya kadar olan bölgeyi kapsayan ve kuzeye doğru kıvrılarak 'Sokoto krallığının hakkı olan her şeyi'[3] içine dâhil eden hattı belirleyen maddeye dayanıyordu. Ancak Şubat 1894'te, Hanotaux Dışişleri Bakanı olmadan hemen önce Quai d'Orsay, Fransa'ya ait olan yerlerin güneydeki sınırının, Nijerya'nın kuzey sınırıyla aynı olmadığı yönündeki mahirane iddiayı ortaya attı. Anlaşma, yalnızca *Akdeniz'deki* yerleri kapsıyordu. Bu durumda hattın güneyinde kalan bölge hâlâ sahipsiz demekti ve Fransız kâşifleri için bir mükafat olabilirdi, pek tabii oraya ilk onlar varabilirlerse.

Hanotaux'nun şahsen bu argümanı onaylayıp onaylamadığı kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen, söz konusu iddianın 'abes'[4] olduğunu vurgulayan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bu noktada sempati duymuştu. Onaylamadığı kesin olan şey ise, Rue Royale'deki Koloni Bakanlığı'nın, Etienne ve haleflerinin önderliğinde izlediği kışkırtıcı politikaydı. Daha önce anlatıldığı üzere (bkz. 20. Bölüm), Etienne Çad Gölü'ne

[2] Sanderson, Upper Nile, 188.
[3] Hertslet, Map of Africa by Treaty, II, 229 (s. 738-9)
[4] Phipps'ten Anderson'a, 8 Mart 1894, Dışişleri Bakanlığı, 27/3184.

1890'da yapılacak üç 'bilimsel' keşif gezisini duyurduğunda hem Fransız Kabinesi'ni hem de Quai d'Orsay'yi oyuna getirmişti. Bu geziler aslında bölgede anlaşmalar imzalatma amacı güdüyordu. Ancak hiçbiri, Quai d'Orsay'i küçük düşürmek ve İngilizleri öfkeden kudurtmak dışında hiçbir işe yaramamıştı. Gabon'dan yola çıkan Crampel, bazı saldırgan yerliler tarafından öldürülmüştü. Asıl çıngar çıkaran ise Mizon olmuştu; kimi zaman maskaralıktan başka bir sonuca ulaşmayacak gibi görünmüş de olsa Mizon meselesi gerçekten de Paylaşım'ın en berbat ufak kısımlarından biriydi.

Mizon, 1883 yılında Brazza'nın Havza'da bıraktığı Senegalli astsubay Çavuş Malamine'e görev yerini terk edip eve dönmesini emrederek az kalsın Brazza'nın kolonisini yitirmesine sebep olan, pişkin ve genç ordu subayıydı. Bundan yedi yıl sonra gizemli Syndicat français du Haut Benito tarafından, Fransız imparatorluğunun sınırlarını genişletmek üzere işe alınmıştı. İşin arkasındaki isim, Etienne'i Mizon'a Bornu ve Çad Gölü'ne yapacağı sefer için onay vermeye ikna eden kişi, Fransız sömürgeci hareketinin önde gelen propagandacısı Harry Alis idi. Mizon aşağı Nijer'de buharlı gemiyle yolculuk yapıp, Benue üzerinden kuzeydoğuya dönerek, hem İngilizler hem de Almanlar tarafından (o sırada Kamerun'dan Bornu'ya ilerlemekteydi) üzerinde hak iddia edilen Bornu ve Adamawa bölgesine gidecekti. Mizon'un Benue konusunda aldığı emirler gizli tutulmuştu, fakat İngilizler onun hem İngiliz sahası içinde hem de dışında anlaşmalar imzalatmayı deneyebileceğinin farkındalardı. Her iki tehlike de, gizliden gizliye iddia ettiğinden daha fazla bölge almak isteyen, Nijer Şirketi'nin Londra merkezli yöneticisi Goldie'yi doğal olarak endişelendirmişti. Mizon'un buharlı gemisinin Ekim 1890'da Nijer nehrinin ağzına hızla ulaştığı telgraf üzerinden bildirildiğinde Goldie geminin geçişini engellemeye çalışmış ve Quai d'Orsay de Londra'ya ilgili itirazlarda bulunmuştu. Quai ısrarla, Mizon'un tepeden tırnağa silahlı seferinin yalnızca 'bilimsel ve ticari' amaç güttüğünü savunuyor, 1885'te yürürlüğe giren Berlin Genel Kanunu'na göre serbest geçiş hakkı olduğunu söylüyordu. (Aksine, Berlin Kanunu'na göre asıl Goldie'nin askeri ya da siyasi seferleri engelleme hakkı bulunuyordu.)

Dışişleri Bakanlığı, Goldie'ye karşı Mizon'un arkasında durdu. Ardından Goldie, Mizon'un bilim insanı olduğunu iddia etmesi kadar saçma olan bir başka argümanı kullanarak Mizon'un geçişini engellemeye çalıştı. Berlin Kanunu karaya inme haklarından bahsetmiyordu ve karaya inme hakkı olmadan, yani yiyecek ve yakıt ikmali yapma hakkı olmadan kimse, odunla çalışan bir buharlı gemiyle yola devam edemezdi. Dışişleri Bakanlığı bir kez daha Goldie'yi hükümsüz bıraktı. Mizon'un bir şey başaracağı yoktu; geçmesine izin verilecekti.

1892 yazı sırasında Paris'teyken Mizon, Adamawa'da yeni bir manda kurduğunu iddia etmekteydi. Gare d'Orléans'ta fetihten dönmüş bir kahraman gibi karşılanmıştı. Sömürgeci hareket onu, Afrika'daki yeni Fransız imparatorluğunun bir sembolü olarak kullanıyordu. Comité de l'Afrique française'in başkanı Prens d'Arenberg, verilen ziyafette Mizon'un şerefine yaptığı konuşmada onu yeni Brazza olarak gösterip, şimdilerde İngiliz Avam Kamarası'na girmek için milletvekili adayı olan ilkel Anglo-Sakson Stanley'e ne kadar zıt biri olduğunu vurguladı.

> Eğer yurttaş Mizon kendisini aday gösterme fikrini kafasına koysaydı - Adamawa için tabii [diye ekledi Prens gülerek], kimse ona Stanley'e sordukları gibi 'Afrika'da kaç siyah öldürdün?' diye sormak zorunda kalmazdı.[5]

Kadınlar, Mizon'un cazibesine dayanamıyorlardı. Paris toplantılarının kahramanıydı, İngilizleri kendi oyunlarında yenmişti, üstüne bir de Afrikalı bir canavardan kurtardığı, güzeller güzeli siyahi prensesi N'Sabou ile tam bir asil şövalyeydi.

Etienne ve Delcassé, aceleyle Mizon'un Cumhuriyet adına yaptığı keşifleri resmi olarak tanımaya koyuldular. Gerçekten pek bir mühimlerdi. Mizon, Goldie'nin Nijer Şirketi'ne ait devasa 'sahanın' aslında Şirket'in yerel emirler ile yaptıkları anlaşmalar doğrultusunda resmi olarak sahip olduklarından çok daha geniş bir bölgeyi kapsadığını öğrenmişti. Mizon'un kurduğu yeni manda olan Adamawa ise Nijer Şirketi'ne ait sahanın kısmen içinde, kısmen de dışında yer almaktaydı.

Sömürgeci hareket - yani Comité de l'Afrique française, Meclis'teki Koloni Partisi'nin doksan milletvekili ve Koloni Bakanlığı - katiyetle Mizon'un arkasındaydı. Adamawa'yı geliştirmeye dönmesini sağlamak için hiç vakit kaybedilmemiş, ve orada elde ettiği haklardan istifade edebilmek adına, yasal izni bulunan bir şirket piyasaya girmişti.

Mizon'a yüz Senegalli asker ve her birinde seri atışlı silahlar bulunan iki buharlı gemi verilmişti. Pek tabii bu hala 'bilimsel ve ticari' bir seferden ibaretti. Bir kez daha Mizon'un Nijer nehrinin ağzına vardığı bildirildiğinde Goldie onun geçişini engellemeye çalıştıysa da, Quai d'Orsay'nin itirazları sonucu Dışişleri Bakanlığı tarafından yine hükümsüz bırakılmıştı. Mizon bir centilmendi, ve kendisine ihtiyacı olan her tür destek verilmeliydi.

Mizon'un gerçek yüzü, Mayıs 1893'te seferi kuvvetlerin doktoru olan Henri Ward adındaki bir Fransız'ın, Paris'e dönüş yolunda radikal *L'Intransigeant* gazetesine yazdığı makalede mevzuyu ağzından kaçırmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştı.

Adamawa'daki manda, uydurmacaydı. Mizon ile anlaşma yapmak şöyle dursun, Emir onu geri dönmemesi için uyarmıştı. Peki görevini nasıl yerine getirecekti? Mizon, buharlı gemilerini gelecek yaza kadar suya indirilemeyeceklerini bilerek, kasten Benue'de karaya vurmuştu. Adından geminin silahlarını alıp, Nijer Şirketi sahasının 240 kilometre içindeki Muri'nin hükümdarı olan bir başka Emir'in gözüne girmeye çalışmak için yola çıktı. Emir, *razzia* yoluyla puta tapanları köleleştirererek geleneksel İslami yöntemlerle gelir elde etmesine yardımcı olmayı kabul etmediği için Goldie'nin şirketine gücenmişti. Mizon'un böyle şeylere vicdanının el vermemesi gibi bir durum söz konusu değildi. Bir pagan köyü olan Kwana'ya'nın kerpiç duvarlarına gemi toplarından otuz defa ateş ettiği saldırıyı, tam da Noel gününde bizzat kendisi yönetmişti. Ardından Senegalli *tirailleurs*'ü duvardaki açıklıktan içeri dalıp köyü yağmalamışlardı. Elli köylü öldürülmüş, 100'ü yaralanmıştı. Köy sakinlerinden geriye kalan 2000 kişi tepelere kaçmışlar, kısa süre içinde yakalanıp köle olarak satılmışlardı. Durumdan fazlasıyla memnun olan Emir, Mizon'a istediği köleleri seçebileceğini söy-

[5] *L'Intransigeant*'ta Ward, 5 Mayıs 1893. Flint, *Goldie*, 176.

lemiş, ancak mizyon yalnızca Arap hizmetkarı Hamed için iki genç kız ve sözümona Siyahi Prenses'i, sevgili N'Sabou'sunu eğlendirmek için sekiz ya da dokuz yaşlarında bir çocuk seçmişti. (N'Sabou, Nijer Şirketi'nin rehberlerinden birinin yeğeniydi; üç yıl önce onu köle olarak satın almıştı.)

Ward'un *L'Intransigeant*'ta yayınlanan kan dondurucu makalesi işte buydu, sonradan gruptaki iki diğer kişi tarafından da teyit edilmişti. Mizon, İngiliz koruması altındaki 2,000 kişiyi katletmiş ya da köleleştirmişti ve Ward, Prens d'Arenberg'ün Mizon'un ziyafetinde gururla söylediği sözleri alıntılıyordu: 'Kimse ona Stanley'e sordukları gibi "Afrika'da kaç siyah öldürdün?" diye sormak zorunda kalmazdı'. Ward'un dediği gibi, 'Artık bu soruyu sorabilirlerdi.'[6]

Fransız hükümeti, Mizon olayının üzerini örtmek için elinden geleni yapmış, ve gazetelere Ward'un iddialarını yayınlamamaları söylenmişti. (Londra'da ise Goldie memnuniyetle bu iddiaların *The Times*'da basılmasını sağlamıştı.) Aylar süren karmaşanın ardından, Mizon geri çağırılmıştı. İlk başta, geri dönme emirlerinin, Nijer Şirketi tarafından yazılmış sahte belgeler olduğunu iddia etmişti. Bu sırada, Ward ile kendi ismini hak etmeyen *La Libre Parole* gazetesinin editörü arasında atışma çıkmış, atışmadan zararlı çıkan Ward olmuştu. Mizon'un, sevgili N'Sabou'sunu Onitsha'daki Katolik rahiplere emanet ettiğinin duyulması, durumu hiç de iyiye götürmemişti. Birkaç hafta sonra, hatırı sayılır derecede açık tenli bir oğlan çocuğu doğurmuştu.

Bu lanet Mizon meselesi Quai d'Orsay'nin canını yakıyordu. Acemiliği yetmezmiş gibi bir de köle avcısı oluvermişti - Phipps'in İngiliz Büyükelçiliği'ndeki Fransız meslektaşlarından birine göre 'bu kadarı da fazlaydı'[7]. 1893 yılının ilerleyen günlerinde Goldie, doğu sınırını garanti altına almak için Almanlar ile bir anlaşma yaptığında, fırtına kendiliğinden dinmişti. Bu anlaşma, Adamawa'yı Britanya ve Almanya arasında bölmüş oluyordu. Aynı zamanda Bornu'yu da garantiliyor ve Fransız Koloni Bakanlığı'nı Goldie'nin doğu sınırından en kuzeydeki köşesine, Çad Gölü'nün sularına döküldüğü yerdeki bölgeyi tırtıklama arzusundan mahrum bırakıyordu.

1894 yılının başlarında Fransız hükümetinin, Almanlar tarafından kendilerine sağlanan - ve Goldie'yi öfkeden delirten - Benue'nin seyre elverişli bir ırmak koluna erişim sayesinde bu İngiliz-Alman anlaşmasını kabullenmesi sağlanmıştı. Koloni Bakanlığı dersini almış mıydı? Hiç de öyle görünmüyordu. Hanotaux'yu endişelendiren şey, İngilizlere yukarı Nil'deki Faşoda'da yer alan havzanın yüzlerce kilometre ötesinde meydan okuyacak bir sefer gücü göndermeye yönelik geliştirdikleri çılgınca plandı. Britanya ve Fransa'yı savaşın eşiğine getirebilecek şey, işte Hanotaux'nun - haklı yere - korktuğu bu plandı.

Théophile Delcassé, Koloni Bakanlığı görevini ilk kez Ocak 1893'teki görev dağılımı sırasında bu departmanın bağımsız bir devlet kolu haline getirilmesi sırasında almıştı. Kendisi, Fransa'nın Güney bölgesinde yer alan Ariège'li bir *méridionale* idi ve oralı erkekler kıpkırmızılıkları ve pervasızlıkları ile meşhurlardı. Nisan 1893'te,

---

Aynı eserde.

Phipps'ten Rosebery'e, 28 Haziran 1893, Dışişleri Bakanlığı, 27/3134. Flint, *Goldie*, 177.

Parfait-Lous Monteil'i Faşoda'da gerçekleşecek bir göreve göndermeye karar vermişti. Monteil, Etienne'in Çad Gölü'ne batıdan saldırarak İngilizlerin önüne geçmesi için gönderdiği meşhur kaşifti. Sahra'nın 'boş topraklarında' yaptığı uzun bir gezinti dışında pek bir şey becerememiş ve Trablusgarp'ta yolculuğunu sonlandırmıştı.

Neden Monteil'i Faşoda'ya göndermişti ki? Görünüşe, 1893 Ocak'ında Victor Prompt adındaki bir Fransız hidrologun verdiği bir konferansta, Hartum'un 800 kilometre güneyinde bulunan Faşoda'nın Nil nehrine dayanan kısmında devasa bir baraj kurulmasına dair yaptığı öneriyle Delcassé'ın ayakları yerden kesilmişti. Böyle bir baraj, Mısır'ın anahtarı olma niteliği taşırdı. Orayı kontrol eden kişi Nil nehrinin efendisi olur, dilediği zaman Mısır'ı sular altında bırakabilir ya da suyu tamamen kesebilirdi. Şaştıcı olan şey, sakıngan devlet adamlarının - hem İngiltere hem de Fransa'da - bu fikrin uygulanabilirliğine inanmalarıydı. Eğer işe yararsa, Delcassé'ın dediği gibi oradaki milyarlarca ton su 'Mısır meselesini tekrar gündeme getirebilirdi'[8], hem de intikam alırcasına.

Monteil'in Faşoda'yı fethetme şerefine nail olmayı kabul etmekten çekinmesi anlaşılabilirdi. Delcassé'ın, onu Başkan Sadi Carnot'nun (asıl mesleği mühendislikti) kendisine Prompt'un konferansının bir taş baskısını takdim edip, '*Il faut occuper Faşoda*,' dediği Elysée Sarayı'ndan sürükleyerek çıkarması gerekmişti. Monteil, asker selamı verdi. 'Kara kuvvetlerinin komutanı, deniz kuvvetlerinin komutanı sizsiniz. Emriniz, başım üstünedir.'[9] Hazırlıklar hızlandırıldı. Seferi kuvvetler, Brazzaville'den yola çıkacaklardı. Erzak ve malzemeler önden gönderilmişti. Fakat Monteil ayak sürüyordu, kendi ilerleyişinin güvene alınabilmesi için önce Kral Leopold ile Kongo Devleti'nin kuzey sınırı hususunda anlaşmaya varılmalıydı. (Aslında Leopold, Comité de l'Afrique française'den Harry Alis gibi adamlardan oluşan Fransa'daki gizli ajanları yoluyla Monteil'i manipüle etmekteydi.) Erzak ve malzemelerin Brazzaville'e gönderilmesinin üzerinden koca bir yıl geçmiş, ve Delcassé, Monteil'in yerine geçirebileceği birini aramaya başlamıştı. En nihayet, 16 Temmuz 1894 günü, gönülsüz kaşif Afrika'ya yelken açtı.

Ancak Mayıs 1894'te, Leopold'un Britanya ile yaptığı provokatif anlaşma her şeyi değiştirmişti. İngiliz korkusunun aniden artması bir kez daha dikkatleri yukarı Nil'de toplamış, hudutların belirlenmesine yönelik yüzeysel bir meseleyi, ulusal bir şeref meselesi gibi göstermişti. Etienne, Meclis'te 7 Haziran günü yapılan büyük münazarada 'Beyler, gözlerimizin önünde açılan mesele, Mısır meselesidir!'[10] demişti. Yukarı Nil'e hakim olmak demek Mısır'a hakim olmak demekti, ve Fransız kamuoyu bir kez daha hain Albion'u kınamaya başlamıştı. İngilizler, Mısır'dan çekilme sözlerini yerine getirmezlerdi. Hanotaux, Monteil'in çıktığı görevi sanki Britanya'ya karşı yapılacak bir darbeymiş gibi duyurarak, yaşanan histeriyi yatıştırmaya çalışmıştı. Aslında isteyeceği son şey buydu; Delcassé'in talimatlarının yerine getirilmesini önlemek için Monteil'in yola çıkışını Temmuz ayına kadar ertelemesine müsaade vermişti. Artık açık açık

[8] Sanderson, *Upper Nile*, 143.

[9] Monteil, *Souvenirs Vécus*, vb. (Paris 1924), 65-8. Sanderson, *Upper Nile*, 144. Etienne, Journal de Débats, vb., 7 Haziran 1894.

Monteil'in Faşoda'ya gitmesini yasaklıyordu. Kongo'dan dışarı adım bile atmayacaktı; Hanotaux bunun için adama şeref sözü verdirtmişti. 'Ordu gönderilmeyecek, tek bir asker bile'[11] Nil Vadisi'ne ayak basmayacaktı. Bir ay sonra, Leopold'un geri adım atması ve İngiltere-Kongo Anlaşması'nın çökmesinin ardından, Delcassé, Loango'ya henüz yeni inmiş olan Monteil'i düşünmeden geri çağırdı. Hanotaux'a danışılmamıştı ve alınan bu kadar onu gücendirmişti. İngilizlere olta atmak delilikti. Fakat Monteil'i Kongo sınırında gizli kart olarak tutmak, yaklaşan müzakerelerde mesafe katetmeye yardımcı olabilirdi.

Phipps'i bir övüp bir yererek Hanotaux, 5 Eylül 1894 günü İngiltere-Fransa müzakereleri başladığında kedi-fare oyunu oynamaktaydı. Ancak kedinin yeri dar olunca oynaması zor olurdu ve her iki ülkedeki kamuoyu görüşleri de tehlikeli biçimde kalıplaşıyordu.

Hanotaux, kaçıp kovalanan rolünü ilk Phipps'in oynamasına izin vermiş, ve Phippsde Fransızlardan iki büyük imtiyaz talep etmişti. Yukarı Nil'in Kongo havzasına kadar tamamının İngilizlere ait olduğunu, Sudan'ın Mısır imparatorluğunun bir parçası olduğu gerçeğinin - en azından kağıt üzerinde öyleydi - İngiliz istilası tarafından değiştirilmediğinin de kabullenilmesi koşuluyla kabul edeceklerdi. Diğer bir deyişle, İngilizler, Mısır'a ihtiyaç duydukları kadar Sudan'a da ihtiyaç duyuyorlardı. İkinci olarak da, Fransızlar 1890 bildirgesine, İngilizlerin yorumladığı şekliyle sadık kalmalılardı. Say ve Barruwa arasındaki hat Nijer Şirketi sahasının kuzey sınırı *olacak*, ufak ayarlamalar ile Bornu ve Sokoto'yu kapatacaktı.

Buna karşılık Phipps, Fransa'ya Batı Afrika'da bazı 'tazminat' imkanları sundu. İngilizler, Nijer Şirketi sahasının batı kesiminde yer alan Borgu'dan, Dahomey'in yukarı Nijer iç bölgelerine uzanmasını sağlayacak bir kısmından çekilecekler; ve Sierra Leone'deki sınırda 'münasip miktarda düzenleme'[12] yapılacaktı. Dahası, Uganda'daki Fransız Beyaz Rahipleri'ne ve WaIngleza'ya, o talihsiz iç savaş sırasında Lugard'ın Maxim topu tarafından verilen zarara tazminat olarak 10000 sterlin ödenecekti.

Hanotaux, teklifin Nijer ile ilgili olan kısmını dinlemeye hazırdı. Nil konusuna gelince bu bir avuç kırıntıya değil, Delcassé ve diğer aç gözlü sömürgecilere sunabileceği kadar doyurucu bir menüye ihtiyacı vardı. Peki ya İngilizler yukarı Nil'in Mısır'a ait kalmaya devam etmesini kabul etmeye, ve hem Britanya'nın hem de Fransa'nın, Mehdiciler'in Mısırlılar tarafından ülkeden sürülene dek müdahil olmayıp, ardından işgale devam etmeye razı olsalar nasıl olurdu? Uzun lafın kısası, İngiliz sahasının sınırı Uganda'da, Fransız sahası Kongo'da biter ve yukarı Nil, şimdilik, sahipsiz bölge olarak kalırdı.

Phipps, saflığından ötürü bu öneriyi benimsemiş ve 6 Ekim günü Londra'ya bir anlaşmaya varma 'emaresi'[13] olarak bildirmişti. Sör Percy Anderson bir avcı kuş gibi gözlerini telgraflara dikmiş, ve bir avcı kuş gibi öne atılmıştı. Phipps'den memnun değildi. Dürüst olmak gerekirse, adama aptal muamelesi yapılmıştı. Fransızlar, yukarı

[11] Hanotaux'nun dipnotu, 12 Temmuz 1894, Documents Diplomatiques Français, X, 1277. Sanderson, *Upper Nile*, 197.

[12] Sanderson, *Upper Nile*, 192-4.

[13] Phipps'ten Anderson'a, 6 Ekim 1894, Dışişleri Bakanlığı, 27/3188. Sanderson, *Upper Nile*, 197.

Nil'den uzak durmak noktasında sahte bir imtiyaz öneriyorlardı; oradaki 'talepleri' ise 'abartılıydı'[14]. Mehdicileri yenip Sudan'ı ele geçirecek orduları yoktu. Eğer oraya burunlarını sokarlarsa, İngilizler onları kapı dışarı ederdi. Bu sözümona imtiyaz için İngilizler güya Borgu'nun yarısından vazgeçecek ve Sudan'dan uzak duracaklardı. Anderson en şovence yüzünü gösteriyor, devlet memuru değil de bir siyasetçi gibi konuşuyordu. Gözünü bile kırpmadan Hanotaux'nun teklifini reddetti.

Belki de eğer işin başında Lord Salisbury olsa, Anderson'ı paramparça eder ve Hanotaux'nun elini sıkardı. Görünüşte yapılacak bir pazarlık vardı, fakat bu pazarlık yalnızca Nijer üzerineydi, Nijer *ve* Nil üzerine değil. Hali hazırda çamurlu ve dalgalı olan bu iki akarsuyun daha da karmaşık bir hal almalarına müsaade etmek hata olurdu. Nijer'in orta kısmı henüz şiddetli duygular uyandırmıyordu, ulusal prestij meselesi de değildi henüz. Sınır düzenlemeleri Goldie'nin şriketi tarafından pratik temellere dayanacak şekilde yapılabilir; Fransızlar kuzeydeki Sokoto etrafında bulunan bölgelerden, batıdaki Borgu'da İngilizler tarafından verilecek imtiyazlar karşılığında çekilebilirlerdi. Fakat yukarı Nil konusunda şu an için yapılabilecek hiçbir şey yoktu - hiç olmazsa sinirler yatışana kadar.

Fransız kamuoyu, Mısır'a yaralı bir aşığın ya da aile yadigarlarını hile hurdaya kaptıran bir adamın gözüyle bakıyordu. Orayı geri almak şeref meselesiydi, neye mâl olursa olsun. İngilizler de prestijlerinin Mısır'da - ve Nil tehdidinden ötürü Sudan'da - ciddi derecede savunmasız kaldığını anlamaya başlamışlardı. Kanal'ı ve Hindistan ile Doğu'ya giden deniz hatlarını koruyan Kanal'ı korumakta olan Mısır'ı muhafaza eden Sudan'ı korumak, yalnızca üçlü bir strateji planlamasından ibaret değildi. Gordon'ın yalnız başına ölmesi, denkleme tutku ve gurur da eklemişti. Kısa süre içinde İngiliz askerleri, buranın hangi Güç'e ait olduğunu Fransızlara göstermek zorunda kalacaklardı. Bu sırada Dışişleri Bakanlığı'ndan ise karşılıklı ithamlar dışında hiçbir şey çıkmıyordu. Zavallı Phipps, müzakerelerdeki başarısızlığından ötürü Brezilya Sorumlusu atanmak suretiyle cezalandırılmıştı.

* * *

Paris müzakerelerinin çöküşüyle birlikte, Paylaşım yeni ve tehlikeli bir aşamaya girmişti. Bunun anlık sonuçlarından biri, Nijer'in orta yerinde görülmüştü. Sahnenin ortasına atlayan isim, Afrika savaşlarının - ve Fransa ile yaşanan çatışmaların - otuz altı yaşındaki emektarı, Yüzbaşı Fred Lugard idi.

1894 Temmuz'unun o son günlerdinde, Lugard aniden Londra'daki odasından buhar olup uçmuştu. 28 Ağustos günü, Nijer Şirketi'nin Nijer deltasındaki mangrov bataklıklarında yer alan ana limanı Akassa'da, Sör George Goldie'nin Nijer Şirketi adına çıktığı gizli bir görevle yeniden belirivermişti. Goldie, Dışişleri Bakanlığı'nın Fransızları ne Nijer'de, ne de Nil'de hizaya getirmek konusundaki yetkinliğine hiç güvenmiyordu. Bunun yerine, Lugard için iki alternatif planı vardı. İlki, Şirket sahasının kuzeybatısındaki ürkütücü ormanlıklardan oluşan Borgu'da anlaşmalar imzalatmaktı. İkincisi, Nijer Şirketi'nin sınırını Çad Gölü'nün ötesine, direkt Nil'e doğru taşımaktı.

[14] Anderson'dan Kimberley'e, 16 Ekim 1894, Dışişleri Bakanlığı, 27/3209. Sanderson, *Upper Nile*, 201.

Bu iş için Lugard'ı seçmesinden Fransızların memnun olmasını beklemiyordu. Lugard ve Maxim topunun hikayesi Fransız gazetelerinde patlayalı iki yıl olmuştu - o top, Monsignor Hirth'ün ve Fransız Beyaz Rahipleri'nin ödlerini koparmış, Uganda'daki yeni dindaşlarını biçmişti. Emperyal yayılmacılık adına ve kendi namını korumak için propaganda yapmak konusunda bu kadar doğal yetenekli olan birini seçmek, aynı zamanda hesaba katılmış bir riskti.

Fakat Goldie operasyonlarını gizli tutmakla övünürdü ve Lugard'dan, görevi sonlandıktan beş yıl sonrasına kadar Nijer'deki maceraları konusunda Şirket'in müsaadesi olmadan tek kelime bile etmemesini istemişti. Her şey hızlı hareket etmeye bağlı olduğu kadar gizliliğe de bağlıydı. Gelen bilgilere göre Fransız hükümeti Dahomey'den, Yüzbaşı Henri Decoeur komutası altında büyük bir seferi kuvvet göndermişti. Artık bir *course de clocher*'nin, bir engelli yarışın yaşanması kaçınılmazdı: Lugard, Decoeur'e karşı; Fransız hükümeti, Nijer'e karşı, her biri gözlerini Borgu'nun balta girmemiş ormanlarına dikmiş halde yarışacaklardı.

Lugard, Goldie'nin teklifini istemeye istemeye kabul etti. Çekindiği şey zorluk ya da tehlike değildi; Afrika ve öldürücü iklimi hakkında kendisini çağdaşlarına kıyasla hiç kandırmıyordu. Savaş üzerine kafa yormayı, yani öylesine adam öldürmeyi hiç romantik de bulmuyordu. (Savaşa yönelik bu hevessizliğini, kendi deyimiyle 'bir *kadının* kişiliğine sahip'[15] olmasına bağlıyordu.) Fakat Uganda'da olmayı özlüyordu. Goldie'nin bizzat söylediği gibi kaderini orada,'kendi çocuğuyla'[16] bulmuş görünüyordu. 1892 ve 1893 yıllarında Lugard, İngiltere'de adını temize çıkarmak ve Uganda'yı İmparatorluk'un elinde tutmak için verdiği savaşta çifte zafer kazanmanın tadını almıştı. Ancak takvimler 1894'ü gösterdiğinde, elindeki zaferin tadı kaçmıştı. Emperyal İngiliz Doğu Afrika Şirketi'nin çöküşü sırasında, Uganda'da kurduğu mandanın başına geçmek üzere geri gönderilmek umuduyla nabız yokluyordu. Bu düşüncesi, Lugard'ın Dışişleri Bakanlığı'ndaki hayranları olan Rosebery ve Percy Anderson tarafından reddedildi. Bölgenin ilk Valisi olarak Lugard'ı atamak, Fransızlara olta atıyorlarmış gibi görünürdü. Goldie'nin Fransızlara karşı Nijer'deki yarışta onun hizmetlerinden faydalanmasına ise karşı değillerdi. Karar Goldie'nindi. Dışişleri Bakanlığı öyle ya da böyle karar belirtmeyecekti.

Bu durumda Lugard'ı Nijer Şirketi'ne katılmaya ikna eden şey ise bizzat Goldie'nin kişiliğiydi. Yüzeysel bakıldığında bu iki adamın birbirlerinden daha farklı olmaları mümkün değildi. Lugard, Viktorya çağı centilmeniydi, müsamahasız, sessiz, asil ruhlu, mütevazi ve hatta biraz bilgiçti, hassastı, ilk aşkı olan Clytie'den aldığı yara yıllardır hala tamamen kapanmamıştı. Goldie eski usul Saltanat adamıydı, keyfine düşkün, Byron'vari, korsan gibi biriydi, bencilliğiyle övünür ve Toplum'un geleneklerine burun kıvırırdı. Fakat ikisinin de hırsları ortaktı. Her ikisi de romantik emperyalistti, aynı emek gerektiren inancın koyu savunucularıydılar. Goldie (Cecil Rhodes gibi) işine gelince tatlı diliyle yılanı deliğinden çıkarırdı; ve Lugard, Goldie'nin vatan-

15 Lugard'ın günlüğü, 27 Ağustos 1894, *Diary*, IV, 78.
16 Goldie'den Lugard'a, 24 Nisan 1894, Perham, *Lugard*, 1, 490.

perverliğinin yarattığı çekiciliği, Goldie'nin bir erkek olarak çekiciliğine karşı hissettiği gibi (geleceğin Lady Lugard'ı olan Flora Shaw dahil) karşı koyulmaz buluyordu.

30 Ağustos günü Lugard, çapasını çekmiş ve odunla çalışan buharlı gemisi *Nupe* ile Borgu'ya doğru yola çıkmıştı. Goldie'den, Çad Gölü ve Nil Nehri'ne yönelmesi gerektiği anlamına gelecek olan 'Kuka' şifresini içeren bir telgraf almamıştı. Almayı beklemiyordu da. Yine de bir yanı, Monteil'e karşı Nil'e doğru yarışacağı o çılgın maceraya gönderilmeyi diliyordu. Mehdiciler'i fethetmek üzerine kurduğu o çocukça hayalleri hatırladı. ('Muhtemelen bana eşlik etmesi için bizzat Zübeyr'i [Gordon zamanındaki köle taciri Vali, Zübeyr Paşa] gönderirlerdi ve eğer Sudan'ı - Mehdi dahil - fethetme fırsatı karşıma çıksa, bunu değerlendirebilirdim.')[17] Lugard, isabetli olarak, yalnızca Fransa ile ilişkiler kopmuş olursa Çad Gölü'ne gönderilebileceğini tahmin etmişti, ve henüz durum böyle değildi. Ana hedefi, Borgu'nun batısında yer alan Nikki şehri olacaktı. Nikki belki de tüm bölgenin başkentiydi; kimse emin olamıyordu. Her halükarda Dahomey'e en yakın şehir olarak Şirket sahasının batı sınırlarına hakimdi. Lugard'ın görevi, Yüzbaşı Decoeur'ün arkasında kalmadan şehrin hükümdarı her kim ise onunla, ve de Bussa'nın batısındaki bu gizemli bölgenin diğer hükümdarlarıyla anlaşma imzalamaktı.

Nikki mevzuunu çözdükten sonra Lugard, Fransızları kendi oyunlarında yenip, Dahomey'i iç kesimlerinden koparacaktı. Batıya, Nijer'in büyük kıvrımı ile Gold coast arasında yer alan tepelik topraklar olan Mossi'ye doğru ilerleyecekti. Seferi kuvvetleri, hediye olarak şatafatlı kumaşlar taşıyan birkaç yüz hamal, ve onlara eşlik eden kırk Hausa askerinden oluşacaktı. Yalnızca son çare olarak güç kullanılacaktı; Goldie, 'seferinin *asıl* amacı fetih değil diplomasidir... zor kullanarak amacına ulaşamazsın, aksine, kendi amaçlarına ulaşmana engel çıkarırsın,'[18] demişti.

Nijer üzerinde seyretmekteyken lugard, kökleri suyun üç metre dışında fantastik biçimler alan mangrovların oluşturduğu berbat kokulu bataklıkların ülkesine adım attığından beri üzerinden atamadığı neşesizliği silkeleyiverdi. Doğu Afrika'daki bereketsiz nehirlerden çok farklı olan Nijer nehrinin genişliği ve derinliğiyle büyülenmişti. Bardaktan boşalırcasına yağan yağmura rağmen, yeşilin çok çeşitli tonlarına boyanmış, aralıksız yağmur ormanlarının meydana getirdiği duvarlar, ona İngiltere'ye özgü akdikenleri hatırlatan kızıl çiçekler açan bir ağaçtan oluşan bu orman manzarasını 'enfes' bulmuştu. Eğreltiotları ve orkideler bovlluktaydı, nehir kıyılarında sıralı maun ağaçları vardı. Buranın muhteşem ahşapının kesilip ihraç edilmesine çoktan Nijer Şirketi tarafından başlanmıştı. Bu işte onlara yardım edebilecek fillerinin olmaması 'ne yazıktı'[19]. Tik ağaçlarının mevcut olduğu yukarı Burma topraklarındaki fillerin nasıl eğitileceği ve besleneceğine dair Şirket'e bazı faydalı öneriler gönderdi.

Doğu Afrika'nınkinden bariz bir şekilde çok daha fazla olan ekonomik potansiyel onu ne kadar heyecanlandırsa da, Lugard, Kraliyet Nijer Şirketi'nin yöneticilerinden pek o kadar memnun kalmamıştı. Afrikalılar adına iyi şeyler yapmamışlardı; Afrikalı

[17] Lugard'ın günlüğü, 1 Eylül 1894, *Diary*, IV, 83.
[18] Goldie'den Lugard'a, 24 Temmuz 1894, *Diary*, IV, 59.
[19] Lugard'ın günlüğü, 3 Eylül 1894, *Diary*, IV, 86.

rakipleri Brassmen kabilesinin işlerini batırmak suretiyle halkı açlık ve sefalete mahkum etmişlerdi. Kendisine anlatılanlara göre, fakir düşen bu yerlilerin bazıları hâlâ yamyamdı. Etrafındaki doğanın saflığından ötürü şoktaydı, 'Kadınlar, buharlı gemimizin hemen yanında *anadan doğma* yıkanıyor ve nehir kıyılarında aynı şekilde sabunlanıyor, kendilerini suda gizleme zahmetinde bulunmuyorlar bile,'[20] demişti. Lugard, *Nupe*'ün ön güvertesine gerilen brandanın ardına gizlenip mütevazi bir biçimde yıkanmıştı. Yöneticilerin arasındaki ahlaki değer yoksunluğuyla ilgili hikayeler de vardı, hele ki Fransız dallama Teğmen Mizon'un, Nijer Şirketi'nin rehberlerinden birinin yeğeni olan on bir yaşındaki sözümona Prenses N'Sabou'yu ayartmasından bahsetmeye bile gerek yoktu. (Lugard'ın buna yorumu 'Ex uno disce omnia'[21] - tipik bir Fransız işte -) şeklinde olmuştu.

İşin doğrusu, Nijer Şirketi kraliyet fermanı ile bölge yönetiyormuş numarası yapmaktaydı. Ticaret şirketiydi bu, hemen hemen nehrin buğulu kıyılarına mahkumdu. Burada yarım düzine teneke çatılı ticaret noktası inşa etmiş, güvenliğini yerli muhafızlara ve Hausa askerlerine vermişti. Bu adamlar yalnızca lafta askerdi. Lugard, Şirket'in kuzeydeki karargahı olan Jebba'da 320 kişilik kervanını organize etmeye başladığında, o kırk Hausa'nın bir Snider tüfeğini ateşlemeyi bile tam bilmediklerini anladı. Şükür ki, en azından ilk başta onların hizmetlerine ihtiyaç olmayacaktı.

8 Eylül 1894 günü, bu büyük kervan hala bir araya getirilmekteyken, Lugard seyyar kıtasını alıp, nehir çok süratli aktığı için kara yoluyla Bussa'ya giden 160 kilometrelik yolculuğa atıldı. Abartılı derecede hızlı ilerliyordu. 'Biraz abarttım - midemden kan geliyordu galiba... ve bitiktim.' Bussa'daki diplomatik protokol, sabrını tükenme noktasına getirmişti. Kendisine 'kral' diyen adam tarafından güneşin alnında yarım saat bekletilmişti ve saçma sapan bir saray giysisi giymek zorunda kalmıştı. Altın sırma ve yıldızlarla bezeli kırmızı ceketimi yanımda getirmiştim, fakat bir havlunun içine sarmış ve yalnızca kapının eşiğine geldiğimde üzerime geçirmiştim. Bu maskaralıktan tiksiniyorum, Punch ve Judy[22] sahnesinden fırlamış gibi giyinmektense dişçiye gitmeyi tercih ederim. Görünüşe bakılırsa Bussa Kralı, etrafında bir sürü çıplak kız ve yarı çıplak kadın bulunan, aşırı pis ve kaba görünümlü biriymiş.'

Günler boğuşmacayla geçmiş, ve bu ziyaretten kazanılan tek şey birkaç referans mektubu (silah, barut ve tuz karşılığında) ve Bussa'nın zayıflığının teyit edilmesi olmuştu. Borgu federasyonuna bağlı küçük bir devletçikten ibaretti; dolayısıyla Şirket'in elinde bulunan Bussa anlaşması, Borgu'nun tamamı üzerinde genel hakimiyet sağlamıyordu. Lugard kanoya atlayıp Jebba'ya doğru yola çıkarken, Şirket'in hizmetinde bir ömür boyu böylesine küçük düşürülmeye katlanıp katlanamayacağını merak ediyordu. Aşağılık bir kabile şefinin karşısında tükürdüğünü yalamak onun tarzı değildi. 'Hükmetmeye ve otoritesini kabul ettirmeye' alışkındı o. 'Ticarete, tartışmaya ve pazarlığa'[23] alışkın olan biri bu işi daha iyi yapabilirdi.

---

[20] Aynı eserde, IV, 87.

[21] Lugard'ın günlüğü, 5, 11 Eylül 1894, *Diary*, IV, 89.

[22] Ç.N: İngiltere'de eskiden yapılan bir kukla gösterisi.

[23] Lugard'ın günlüğü, 11, 17, 19, Eylül 1894, *Diary*, IV, 102, 205-6, 107.

Lugard, Nikki'ye giden karavanıyla birlikte 27 Eylül günü yola çıkmıştı. Fakat yağmur mevsimi henüz bitmemişti ve adamları tüm gece sırılsıklam halde yatmak zorunda kalıyorlardı. Bu batı yakası kervanında potansiyel olarak ters gidebilecek her şey, ters gitmekteydi. Astsubaylık görevini üstlenecek Askariler yoktu (Doğu Afrika'da olanın aksine), yalnızca iki reis vardı; ve ona yardımcı olması gereken iki genç Avrupalı da sıtmadan yatağa düşmüşlerdi; zaten her halükarda işe yaramazdılar. Nupe, Hausa ve Yoruba hamalları, taşıdıkları hayırsız yük için birbirleriyle kavga ediyorlardı. Her nasılsa Lugard, hamalları kamçılamak zorunda kalmadan karavanı tek parça halinde tutabilmişti. 11 Ekim günü, Borgu sınırına varmadan önceki son Yoruba şehri olan Kishi'ye kör topal ulaştı. Bu noktadan itibaren Borgu yağmacılarının saldırılarına karşı gözünü açık tutması için uyarıldı. Ancak, en nüfuzlu Borgu 'krallarından' biri olan Kiama hükümdarının sunduğu karşılama şaşırtıcıydı.

Adam gece geç saatlerde, pijamalarını giymiş halde ve biri kılıcını taşıyan iki çıplak kız ile birlikte Lugard'ın çadırına geldi. Lugard'a, artık kendisini gözleriyle gördüğüne göre ömürlük arkadaş olacaklarını söyledi. Güvenni göstermek adına, Lugard'ın çadırında uyuyacaktı. Boş anlaşma formunu da memnuniyetle imzalayacak ve Kiama'yı Britanya İmparatorluğu'nun korumasına teslim edecekti. Karşılığında Lugard ona biraz sarı ve kırmızı pelüş ile, Jebba'da tuz alabilmesi için kredi verdi. Kral, Lugard'a Nikki'deki kardeş kraldan bahsetti, fakat Borgu'daki hemşehrilerine karşı uyarıları vardı. Aşırı derecede aldatıcı olduklarını söyledi. Onları kampına alması ya da silahsız olarak tek başına onlarla buluşması delilik olurdu.

Kiama anlaşmasını cebe atan Lugard, uzun, yeşil çimlerin ve geceleri kamp ateşlerini söndüren sağanak yağmurun içinden Nikki'ye yöneldi. Sanki ülkenin tamamı sıtma dolu bir bataklıktı. 30 Ekim günü Nikki Kralı'ndan gelen ulak, beyaz adamların yola devam etmekten men edildiklerini iletti. Büyücü doktoru, eğer Beyaz Adamlar Nikki'ye gelirlerse, Kral'ın öleceği konusunda onu uyarmıştı. Lugard cevaben, Nikki'nin Afrika'da gidilecek tek yer olmadığını söyledi. Eğer Kral iki gün içinde kendisini aldırmazsa başka bir yöne doğru gidecek, kaybeden kişi ise Kral olacaktı. Görünüşe bakılırsa blöf işe yaramıştı. 5 Kasım günü, Londra'daki kulübünden ayrılmasının üstünden yalnızca üç aydan biraz fazla geçmişken Lugard, Nikki şehrinin duvarlarının dışındaki kayalık bir yere kampını kurmuştu.

Ertesi gün Lugard, Kral'ın sağ eli olan *liman (imam)* ile tanışmış, adam ona Kral tarafından müzakere yetkisi verildiğini, çünkü Kral'ın bir beyaz adam ile yüz yüze görüşmesine mani olan batıl bir korkudan muzdarip olduğunu söylemişti. Lugard'ın tercümanı olan Joseph adındaki Sierra Leone'li bir siyahinin Kral ile görüşmesine ise izin verilmiş, o da *liman*'ın, yaşlı ve kör Kral'ın vekili olduğunu teyit etmişti. 10 Kasım 1894 günü *liman*, Dışişleri Bakanlığı'nın basılı anlaşma formunu, Kral'ın ismi belgeye yerleştirilmiş halde imzaladı: 'Ben, Absalamu olarak da bilinen, Wurukura oğlu, Nikki'nin ve tüm Borgu ülkesinin Kral'ı,...' Anlaşma, hükümdarlığı birebir olarak Şirket'e teslim etmiyordu. Ancak Şirket'e Nikki'deki yabancılar üzerinde, ve tesir itibarıyla Nikki'nin dışişlerinde hakimiyet sağlıyordu. (Nikki dahil 'tüm Borgu

ülkesini' kapsadığını iddia etmek, pek tabii abartı olurdu.) Bu tapu senetlerine göre Şirket ülkeyi ticarete açacak ve Nikki'ye düşmanlarıyla baş etmesi için 'mümkün olduğu kadar' destek verecekti. Kral'a ve *liman*'a da Şirket tarafından, 11 sterlin değerinde 'bağış'[24] yapılmıştı.

İki gün sonra yeni Afrikalı dostları tarafından güzelce uğurlanan Lugard, pahabiçilmez Nikki anlaşmasını da garantilemiş olarak ağır sis altında, Yoruba bölgesine doğru intikale devam etti.

21 Ocak 1895 günü Brass yakınlarındaki Akassa'ya ulaştığında Goldie'ye çektiği telgrafta, Decoeur ve Fransızların yarışı kaybettiklerini neşeyle bildirdi. 'Nikki Anlaşması tüm Borgu'yu kapsamaktadır..'[25] diyordu. Üzerinden iki gün geçince, Goldie'den biraz tuhaf bir soru geldi. 'Eğer Lugard Akassa'daysa, sefer nerede? Anlaşmanın tarihi ne? Fransızlar, kendi anlaşmalarının 26 Kasım tarihli olduğunu söylüyorlar.'[26] Lugard henüz yeni döndüğünü, elindeki anlaşmanın 10 Kasım tarihli olduğunu açıkladı. Goldie'den gelen cevap kısa ve özdü: 'Bravo, Lugard.' Lugard sevinçten çıldırmıştı - günlüğüne 'fazlasıyla memnun'[27] olduğunu yazmıştı. Fakat Batı Afrika'da hiçbir şey o kadar basit değildi. Ertesi gün, Nijer Şirketi'nin Akassa'daki karakolu Brassmen tarafından yağmalanmış ve ateşe verilmişti. Ve yenilgiyi kabul etmek şöyle dursun, Fransızlar Nikki'yi geçip direkt Nijer'e doğru ilerliyorlardı.

* * *

Brassmen isyanı geçici olarak Fransız ilerleyişini gölgede bırakmıştı. Londra'daki Nijer Şirketi yetkililerini serseme döndürmüştü. 'Akassa'nın hep Piccadilly kadar güvenli olduğunu düşünmüştük,'[28] dedi Goldie, Dışişleri Bakanlığı'na. (Hayatını Akassa'nın berbat kokusu ve sıcaklığından bıkıp, saldırıdan üç gün önce kırsala gitme kararı verdiği için hayatı kurtulan Lugard da bir o kadar şaşkınlık içindeydi.)

Anlaşıldığı üzere isyanın başını çeken kişi bizzat Brass Kralı Koko idi - Avrupai takım elbisesi yerine peştemalı, kutsal su yerine Batı Afrika *ju-ju*'sunda kullanılan maymun kafataslarını tercih ederek dinden çıkan bir Hıristiyandı. 29 Ocak 1895 günü, şafak sökmeden önceki sisin içinde, kendisi ve 1,000 savaşçısı, savaş boyalarını sürmüş ve Enfield tüfekler kuşanmış halde Brass başkenti Nembe'nin derelerinden kanolara atlayarak açılmışlardı. Hızla mangrov bataklıklarının içinden geçmiş ve Şirket'in Akassa'daki limanına süzülmüşlerdi. Orada oldukları hâlâ fark edilmemişken, yerel polis amiri Yüzbaşı Morgan'ın evine doğru atılmışlar ve ahşap binayı taramışlardı. Morgan ve dört diğer beyaz adam - iki Fransız deniz kuvvetleri subayı dahil - iyi derecede silahlılardı ve umutsuzca kendilerini savunmaya çalıştılar. Kurtulmalarını, hızır gibi yetişen posta gemisi Bathurst'ün saldırganların dikkatini çekmesi sırasında son anda kaçabilmelerine borçlulardı.

Bu sırada Brassmen, Şirket'in iskelesini ve mühendislik atölyelerini yakıp kıymış,

---

[24] Lugard, *Diary*'den bir metin, IV, 186.
[25] Lugard'ın günlüğü, 21 Ocak 1894, *Diary*, IV, 288.
[26] Lugard'ın günlüğü, 23 Ocak 1894, *Diary*, IV, 289.
[27] Lugard'ın günlüğü, 25 Ocak 1894, *Diary*, IV, 290.
[28] Goldie'den Hill'e, 1 Şubat 1895, Dışişleri Bakanlığı, 83/1374. Flint, *Goldie*, 204.

ve Şirket için çalışan Kru'lu çocukları katletmişlerdi. Yetmiş beş kadar yerli, barakalarının içinde vurulmuş ya da paramparça edilmiş; diğerleri bağlanıp savaş kanolarına atılıp götürülmüşlerdi. O sabahın ilerleyen saatlerinde, Brass'taki savunmasız İngiliz Konsolos Vekili, kanolar dolusu tutsağın, davullar çalınıp bayraklar dalgalandırılan şehire getirilmesini hayretler içinde izlemişti. Ardından, tutsakların çoğu pişirilmiş ve yerel tapınak rahibinin yönettiği bir toplu insan kurban etme töreninde yenmişti.

Yirmi beş kadar tutsağın canı bağışlanmıştı. Eskiden Hristiyan olan birinin (tesadüf eseri, Goldie'nin Man Adası'nda eğitim görmüş bir adamdı bu) 'ortalıkta çırılçıplak zıpladığı, beyaz boyanmış tenine insan etlerinin bağlı olduğu'[29] görülmüştü. Ancak diğer Hıristiyanlar inançlarına sıkı sıkıya tutunmuşlardı. Tapınak rahibinin ısrarlarına uyup kendi tutsaklarını yemek şöyle dursun, onları öldürmeyi bile kabul etmiyorlardı. Söz konusu yirmi beş tutsak, bunun yerine İngiliz konsolosluğuna teslim edilmişti. Hıristiyan da, dinden dönmüş de, animist de olsalar, isyancılar konsolosluğun işine bizzat karışmamak konusunda hemfikirlerdi. Yalnızca Nijer Şirketi ile alıp veremedikleri vardı, Kraliçe ile değil. 'Şirket, Kraliçe'nin buyruğunda değildir,' diye yazmıştı Kral Koko ve şefleri, Konsolos Vekiline; 'eğer biz Brass halkı olarak açlıktan öleceksek, bunun yerine onlarla yüzleşip *klıçlarına* [metinde aynen] kurban gitmeyi tercih ederiz.'[30]

Klıçlarına kurban gitmek mi? Bu çaresizce atılmış hamlenin sebebi neydi peki?

Londra'da bu felaketin anlatıldığı telgrafları okuyan Goldie, saldırının arkasındaki asıl amacın ganimet olduğunu varsayıyordu. Bu yüzden Nembe'deki sayıları 4,000'i bulan Brassmen'i ibreti alem biçimde cezalandırmak gerekiyordu, ve Goldie, kraliyet donanmasının 'Nembe'yi yok etmesini'[31] önerdi. Parlamento'daki Liberaller bu teklifi cazip bulmadılar. Binbaşı Claude MacDonald, üstü kapalı bişr şekilde, isyanı tetikleyenin 'Şirket'in yaptıkları' olduğunu bildiriyordu. MacDonald, Nijer Şirketi'nin kıyı bölgesini içinde bulunduran Nijer Kıyısı Mandası'nın İngiliz Temsilcisi ve Baş Konsolosu idi. Suçlamalar öyle ağırdı ki, Rosebery'nin Dışişleri Bakanı Lord Kimberley, emekli Afrika uzmanı John Kirk'ü durumu incelemeye göndermişti. Bu sırada Kraliyet Donanması, Brassmen'i cezalandırmak için isteksizce bir sefer düzenlemiş ve bu aşamada beş subayını kaybetmişti.

Kirk'ün isyan hakkında makul bir rapor sunması Ağustos ayını bulmuştu. Bu esnada Parlamento'daki Liberaller, Liberal basın ve hayırseverlerin çoğu, en nihayet, Brassmen'in yürek burkan dertlerine kulak vermekteydi. Kral Koko ve şefleri, Galler Prensi'ne yazdıkları mektupta, Şirket'e yaptıkları saldırının bağışlanması için yalvarıyorlardı. 'Çalışanlarının *öldürülmesi* ve bazı parçalarının *yenmiş* olmasından ötürü *gerçekten çok* üzgünlerdi'. Prens'e verdikleri teminatta, 'Artık kendimizi tamamen *biricik Kraliçe*'nin merhametine teslim ediyoruz, kendisinin kesinlikle *yumuşak kalpli* ve ve halden anlayan bir *ana* olduğunu biliyoruz.'[32]

Goldie'nin nesri ise Kral Koko'nunkiyle yarışacak cinsten değildi. İşin doğrusu,

[29] Macdonald'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 4 Şubat 1895, Dışişleri Bakanlığı, 2/83. Flint, *Goldie*, 203.
[30] Kral Koko'dan Macdonald'a, 4 Şubat 1895, Dışişleri Bakanlığı, 2/83. Flint, *Goldie*, 201.
[31] Goldie'den Kimberley'e, 8 Şubat 1895, Dışişleri Bakanlığı, 83/1374. Flint, *Goldie*, 204.
[32] Koko ve Brass kabile şeflerinden Galler Prensi'ne, 28 Haziran 1895, Dışişleri Bakanlığı, 83/1380. Flint, *Goldie*, 209.

Şirket'e karşı atılan iddialara cevap vermenin mümkünatı yoktu. Nijer Şirketi Akassa'ya gelmeden önce Brass, ekilmeyen yerde biten kanolarıyla, Liverpool'lu tüccarların peşinden koştuğu tüccar prensleriyle Nijer deltasının Venedik'i gibiydi. Hem palmiye yağı hem de likör ticaretinin aracılığını yapmakta ustaydılar. Goldie ise tüm bunları yerle bir etmişti. Kendilerine verilen kraliyet fermanına zıt bir şekilde Nijer Şirketi gelip, Avrupalı ya da Afrikalı farkı gözetmeksizin tüm rakiplerini ezip geçmişti. İlk başta Liverpool tüccarları Brassmen ile bir ittifak kurmuş ve onlara yaşadıkları kayıpların Kraliçe tarafından telafi edileceği sözünü vermişlerdi. 1893 yılında Goldie Liverpool tüccarlarını rüşvete bağlamış ve Brassmen'i Nijer nehrinin zenginliklerinden men etmeyi başarmıştı. O noktadan itibaren Brassmen için kaçakçılık yapmak dışında bir seçenek kalmamıştı ve Nijer Şirketi kaçakçılığı engellemek için şiddetli yöntemler uyguluyordu. 1894 yılının sonuna gelindiğinde ticaret tıkanmış haldeydi. Brass halkı açlıktan ölüyordu ve ortalığı kasıp kavuran bir çiçek salgını, tapınak rahiplerinin yalnızca insan kurban etmenin bunu durduracağı yönündeki iddialarına zemin hazırlamıştı. Tüm bunların üstüne bir de Şirket memurlarından birinin, saygıdeğer bir Afrikalı kadına tecavüz etmesi, Brass halkını Ocak 1895'teki talihsiz isyana teşvik etmişti.

Kirk'ün ustalıkla yazılmış raporu, suçu Şirket'e ya da Brasssmen'e atmaktan kaçınıyordu. Ancak yaptığı çıkarıma göre şu anki sistemin işe yaraması mümkün değildi ve Şirket'in tekeli bozulmalıydı. Bu reformu, Nijer Şirketi'ni de bozmadan yapmak mümkün müydü peki? Kirk mümkün olduğu kanısındaydı. Ancak, Kirk henüz Akassa'dan dönmemişken, Lord Rosebery'nin Liberal hükümeti kendi iç sıkıntılarına yenik düşmüştü. Lord Salisbury Haziran 1895'te, üçüncü kez göreve geldi. Goldie'yi uzaklaştırmamak adına - Fransızları uzak tutmak için ona ihtiyaçları vardı - Kirk'ün raporu kabul edilmemiş ve Brassmen açlığa terk edilmişti.

Ocak 1895'te neredeyse aynı anda, Brass isyanının haberleri Londra'ya henüz ulaşmışken, bir o kadar şaşırtıcı olan bir başka haber daha geldi: Fransızlar Nijer'e doğru ilerliyorlardı. Görünüşe bakılırsa Koloni Bakanı Delcassé, Şirket sahasının tam ortasına dört farklı seferi kuvvet göndermişti: üçü kara yoluyla, yeni fethedilen Dahomey kolonisi üzerinden, diğeri de Nijer'in çamurlu sularından ilerliyordu.

Onları Lugard'ınkinden ayıran şey, arkalarında güçlü bir hükümet olan resmi, askeri seferler olmalarıydı. Lugard'ın aksine bu seferlerin liderleri, miadı dolmuş bir Afrikalı hükümdarı, basılı anlaşma formlarına imza atmaya ikna ederek geleceğe yönelik 'hak iddiaları araklamaya'[33] (Rosebery'nin kendi sözleriyle) çalışmıyorlardı. Kaleler inşa edip, üzerinde hak iddia ettikleri toprakları gerçek anlamda işgal edebilecek kadar askerleri vardı. Goldie'nin kendi sahasındaki hak iddiasına karşı en büyük tehlikeyi teşkil eden şey işte buydu. Bilinenin aksine, Berlin Genel Kanunu, Paylaşım oyununda 'fiili işgalin' yalnızca *kıyı* kolonilerine yönelik bir kural olarak belirtiyordu. Fakat, sembolik işgalin bile müzakere masasında yazılı hak iddialarını çok daha etkili bir hale getirdiğine ve Goldie'nin Bornu ile Nupe üzerindeki hak iddiasına odaklı yaptığı blöfe meydan okuyacağına şüphe yoktu. Karşılığında bu da Fransız tüccarlara

[33] Rosebery'nin konuşması.

en çok ihtiyaç duydukları şeyi sağlıyordu - Bussa'nın coşkun ırmaklarının altında kalan ve seyre müsait bölge olan aşağı Nijer'e erişim.

Bu talimatlardan cesaret alan Decoeur, 16 Kasım 1894 günü, Lugard gittikten beş gün sonra Nikki'ye girdi. Decoeur kaşiflik konusunda ürkek biriydi, daima en kötü ihtimallerin gerçekleşeceğini varsayardı, ancak yanında yüz adet canı pek Senegalli tirailleurs ve bir yığın malzemesi bulunduğu için şanslıydı. Decoeur'ün tüfekleriyle karşı karşıya kalınca, Nikki Kralı beyaz adamlara karşı duyduğu batıl korkuyu unutuvermişti. 26 Kasım günü, Fransızlara yalnızca kendilerine ait olacak bir manda kurma hakkı veren bir anlaşma imzaladı.

Decoeur'ün bu ihtiyatlı hamlesinin ardından, Dahomey'in yeni enerjik Valisi Victor Ballot'un yaptığı ani atılım geldi. Yalnızca Decoeur'ün izinden gitmek ve Lugard'ın anlaşmasının resmi olarak reddedilmesini sağlamaya çalışmak ona yetmiyordu. (Nikki Kralı şimdi de, o anlaşmanın aslında İngilizlerin getirdiği hediyeleri kendisine almak isteyen *liman* tarafından düzenlenmiş bir sahtekârlık olduğunu iddia etmekteydi.) Ballot, doğuya yönelip Nijer'e doğru ilerlerken bir dizi karakol kurdu, buralara askerler yerleştirdi ve nehrin seyir haritasını çıkarmaya başladı. Şubat 1895'in sonlarında, Yüzbaşı Georges Toutée önderliğindeki üçüncü sefer harekatı Nupe nehrine varmış ve Fransız Koloni Partisi'nin hamisinin ismini alan 'd'Arenberg Kalesi'ni inşa etmişlerdi. Goldie'ye olta atmak için, oraya üç renkli bayrağı dalgalandıran bir garnizon bırakmışlardı. Toutée bunun ardından, karakollar kurarak ve Goldie'nin ticaret ortaklarıyla rakip anlaşmalar imzalayarak, Ballot'nun Bussa ırmaklarına kadar olan nehrin haritasını çıkarma çalışmasını devam ettirdi.

Bu esnada Aralık 1894'te, Fransızlar *Ardent* ismindeki bir silahlı tekneyi, bizzat nehrin üzerinde bayrak dalgalandırmaya gönderdiler. Kısa süre içinde gemi kaptanı işi batırdı, gemi denize yüz altmış kilometre kala kumluk bir noktada karaya oturdu. (Subaylarından ikisi Akassa'ya geldiler. Brassmen'in elinden zor kurtulan iki Fransız işte bunlardı.) Kaptan, Nijer Şirketi'nin nehirde bulunan gemiler üzerindeki otoritesini tanımayı reddediyordu. Buranın uluslararası sular olduğunu, güya 'İngiliz Kanalı' olan La Manche kadar özgür bir yer olduğunu duyurdu.

Nijer Şirketi'nin yetersiz güçteki emniyet personeli, Brassmen isyanı yüzünden deltada elleri kolları bağlı kaldıklarından ötürü Fransızları geri püskürtemiyorlardı. Bu haberler, Meclis'te bir feverana sebep oldu. İngiliz çıkarlarına bu şekilde meydan okumak küstahlıktı. Fakat Rosebery'nin, birbirleriyle çatışmakta olan meslektaşlarını bir karşı saldırıya ikna etme şansı yoktu. Yapabildiği tek şey, tehditler savurmaktı. Dışişleri Bakan Yardımcısı Sör Edward Grey'e, 28 Mart 1895 tarihli Meclis oturumunda ibretlik derecede metanet göstermesi yönünde talimat verdi. Hükümet, Batı Afrika'daki *fait accompli*'yi Sudan tehlikesiyle bağdaştıran Toriler tarafından topa tutuluyordu. Fransızlar Nijer'deki sıradan diplomatik kurallardan ne kadar hakir gördüklerini göstermişlerdi, bu durumda Britanya'dan zorla imtiyaz koparmak için yukarı Nil'e bir keşif gücü göndererek Faşoda'yı almalarına ne engel olabilirdi ki?

Sör Edward Grey'in buna verdiği yanıt henüz Rosebery tarafından onaylanma-

mıştı, fakat Avrupa'nın her yerinde uzaktan gelen bir gök gürültüsü gibi patlayacak ve 'Grey Bildirisi'[34] adını alacaktı. Fransızların böyle bir planı olduğunu düşündürecek herhangi bir sebep yoktu, çünkü 'Afrika'nın öbür ucundan Fransızların, bize ait olduğu uzun zamandır bilinen bir bölgeye gizli talimatlar taşıyan bir keşif gücü göndermeleri *düşmanca bir hareket* [Grey bu kelimeleri üzerlerine basa basa söylemişti] olurdu ve İngiltere de bu hareketi tam olarak bu şekilde görürdü.'

Grey'in '*fameuse manifestation*'ı, Londra'da kopardığı kadar Paris'te de büyük yaygara koparmıştı, ve mesele büyük stratejik öneme sahipti. İngiltere bu noktada, tüm Nil vadisi üzerindeki hak iddiaları adına savaş tehdidi savuruyor denmekteydi (Grey'in niyeti bu olmasa da). Fransız Büyükelçisi Courcel, bunun Faşoda'ya 'bir grup gezgin kaşif' göndermekten çok daha düşmanca bir hareket olduğunu söylemişti. Courcel'in amiri Hanotaux ise, İngiltere ile aralarında bir *rapprochement* ayarlamaya her zamankinden daha da istekliydi. Rusya ile yapılan *entente*'dan gelecek kâr payı Fransa'nın eline bir türlü geçmiyor, fakat Almanya bundan fazlasıyla istifade edebiliyordu. Nil ve Nijer nehirleri dışında Fransa ve İngiltere'nin çıkarları fazlasıyla kolay biçimde uzlaştırılabilirdi. Afrika'da bile eğer kamuoyunun tepkisini yok sayacak olurlarsa anlaşmaya varılabiliyordu. Örneğin İtalyanlar, Somaliland'deki İngiliz limanı Zeila'yı, Etiyopya'ya ilerleyişleri için kullanmak istiyorlardı. Etiyopyalılar'ın müttefiki olan Fransa buna karşı çıktığında, İngilizler Zeila'yı İtalyan kullanımına açmayı reddetmişlerdi.

Lord Rosebery'nin hükümetinin Haziran 1895'te çökmesi, ve Lord Salisbury'nin muzaffer olarak hem Başbakanlık hem de Dışişleri Bakanlığı görevlerini yeniden üstlenmesi, Hanotaux'ya yeni bir barış fırsatı sunmuştu. Dışişleri Bakanlığı'nın, Grey'in bu esip gürlemelerinin yarattığı etkiyi hafifletmeye niyetli olduklarını gördü. Nijer'de ayrı bir anlaşma yapılması fikrine ısınmış haldelerdi. Hanotaux, ülkesinin Borgu üzerindeki hak iddiasını geri çekmeyi reddediyordu - Decoeur ve Ballot'nun anlattığı, Lugard'ın yaptığı Nikki anlaşmasının sahte olduğuna dair hikayesini desteklemekteydi - fakat yeni keşif birlikleri göndermedi. Aşağı Nijer'deki bir kum tepesinde mahsur kalan malum silahlı bot *Ardent* konusunda sıkıntı da çıkarmadı. Ağustos ayında nehrin suları yükseldiğinde *Ardent* geri çağırılmış, ve gemi kaptanının kulağı da sebep olduğu sıkıntıdan ötürü Quai d'Orsay tarafından güzelce bükülmüştü. Karşılığında ise İngilizler, Fransızlara karşı savaşmak için silah almak isteyen Samori kabilesine yardım etmeyi reddetmişti.

Hanotaux'nun İngilizler ile yapacağı *rapprochement* üzerinde çalışmak için Salisbury tekrar göreve geldikten sonra çok az zamanı kalmıştı, gerçi Nil-Nijer müzakereleri de tekrar gündemdeydi. Esas başarısı, o yaz tatlıya bağlanan bir Siam anlaşması olmuştu. Ardından Kasım 1895'te, Ribot'nun bakanlığına Léon Bourgeois getirilince, Hanotaux, Sol'un etkisi altında kalıp zehirleneceğine istifa etmeyi tercih etti. Yeni Dışişleri Bakanı, Hanotaux'a kıyasla İngilizlere daha sıcak bakan, iş politikaya gelince masum olan, Marcellin Berthelot adındaki tanınmış bir kimyagerdi. Quai'deki ve Pavillon de Flore'daki - Koloni Bakanlığı'nın Louvre müzesi yanındaki yeni merkezi

[34] Grey, 28 Mart 1895, *Hansard*, 4. Seri, XXXII, s. 406.

- koloniseverler onu hakkından gelmesi kolay bulmuşlardı. Danışmanları, Monteil'in iptal edilen görevi yerine otuz bir yaşındaki Jean-Baptiste Marchand'ın önerdiği görevin onaylanmasını tavsiye ettiler. Marchand'ın planı zararsız görünüyordu; 200 adam Bahr-el Gazel'e intikal edip Fransa'ya Nil vadisi üzerine yapılacak potansiyel bir konferansın masasına oturma hakkı temin edeceklerdi. Böyle söyleyince, Marchand'ın görevi olumlu açıdan sıkıcı geliyordu kulağa.

Marchand'ın görevi hakkında tuttuğu notlar daha hayalperestçeydi. Seferi kuvvetler, karşılarına çıkan tüm Avrupalıları ya köleleştiren ya da öldüren fanatik Mehdiciler'in hordası ile bir '*entente*' yapacaklardı. Mısır Hidivi'nin hükümdarlığına karşı kusur etmemek için, bu keşif gezisi kesinlikle sivil bir girişim olacaktı. Bayrak taşımayacak ve kimseye anlaşma imzalatmayacaklardı. Marchand, yalnızca kendisi gibi göreve çıkmış bir başka yabancı grup ile karşılaşırsa üç renkli bayrağı dalgalandıracaktı. Fakat o durumda bile çatışma riski alınmamalıydı; iki grup birbirlerini 'inanın isteyebileceği tüm nezaket ve medeniyet ile'[35] selamlayıp geçeceklerdi. 30 Kasım günü Berthelot gizli bir onay mektubu imzalamış, mevzu o noktada kapanmıştı.

Berthelot'nun bihaber olduğu şey ise, Quai'deki ve Pavillon de Flore'daki yetkililerin, Marchand'ın görevine dahil gizli amaç güden, tam olarak Grey'in '*fameuse manifestation*'ında kınadığı türden bir planları vardı. Marchand, *tüm* yol boyunca üç renkli bayrağı dalgalandıracaktı. Sefer, Faşoda'yı almaya yönelik *askeri* bir seferdi. Ancak Quai'deki yetkililerin bile Marchand ve 200 adamının nasıl olup da üç yıl içinde Fransa ve İngiltere'yi savaşın eşiğine getireceğini asla tahmin edemezlerdi.

* * *

Downing Street'e Temmuz ayında döndüğünden beri, Lord Salisbury, Fransa ile yapılacak bir *rapprochement*'a en büyük önceliği vermişti. Pek tabii Marchand'ın Faşoda'yı almaya yönelik çılgınca planından en ufak bir haberi yoktu. Mısır meselesi üzerindeki görüşmelerin şimdilik, Fransız kamuoyunun kan beynine sıçramış halde olmasından ötürü bitik olduğunun farkındaydı. Sudan'da önemli olan şey uyuyan yılanın kuyruğuna basmamaktı. Hem Britanya hem de Fransa için Mısır, duygusal manada dinamit gibiydi. Tehlikesi en düşük olan politika, mümkün olduğunca uzun bir süre boyunca o çölleri ortak düşmanları olan Mehdiciler'in elinde bırakmaktı. Öte yandan Batı Afrika'da Goldie'nin Bornu üzerindeki hak iddialarının bir kısmından feragat etmek suretiyle mesafe katetmeyi umuyordu. Rosebery'nin aksine, bahtsız Phipps tarafından 1894'te önerdiği şartlar kapsamında Nijer ve Nil meselelerine iki ayrı muamele yapmaya razıydı.

Fakat, 1895 sonbaharında, Doğu Afrika'nın sıcak sisinin içinde, Fransa ile aralarındaki rapprochement'ı riske atacak yeni bir tehlike doğmuştu. Söz konusu tehlike, Britanya'nın İtalya'ya, ortak düşmanları olan Mehdicilere ve Fransa'nın müttefiki olan Etiyopya'ya karşı yardım etme isteğiydi.

Yıllar boyunca Britanya, Üçlü İttifak'ın en zayıf halkası olan İtalya'yı kendisinden kurtarmak için elinden geleni yapmıştı. Francesco Crispi'nin, Doğu Afrika'da bir

[35] Marchand'ın notu, 10 Kasım 1895, Documents Diplomatiques Français, XII, no. 192.

İtalyan kolonisi kurma çabası Lord Salisbury'e göre başından beri bir hata olmuştu. Kızıl Deniz'deki sıtma kaplı karakol Massawa, 1885 yılında Mısırlılar tarafından terk edilmişti. Burası İtalyanlar için ise bir mezarlık olmuştu. Zamanında, hayatta kalanların İmparator Yohannes tarafından denize sürüleceğine kesin gözüyle bakılmıştı. 1889 yılında Yohannes, Habeşistan'ı batıdan işgal eden Mehdiciler'e karşı verdiği Gallabat (Metema) savaşında ölünce, bu kötü sondan kurtulmuşlardı.

1889 yılında Crispi, Shoa Kralı II. Menelik ile yapılan Wichale Anlaşması'nı onaylamış ve onu Krallar Kralı sıfatıyla Yohannes'in yerini alacak kişi olarak tanımıştı. İtalyanlar'ın elindeki nüshaya göre bu anlaşma, İtalya'ya Etiyopya'da manda kurma hakkı veriyordu. Britanya bu mandayı - ya da her halükarda 'sahayı' - resmi olarak tanımıştı. Crispi burayı kullanarak, fakir düşen Eritre kolonilerini kalkındıracak: burası onun için platonun yeşil kısmındaki bir merkez, ve de Kızıl Deniz'in çöllerindeki karargah olarak hizmet verecekti. Merkezin geleceği sallantıdaydı, çünkü Mehdiciler Kassala'nın ardında toplanıyorlardı. Fakat Menelik mandaya karşı çıkıyor ve bağımsızlık sahibi olmakta ısrar ediyordu; Fransızlar ve Ruslar'dan aldığı teşvik ile devasa miktarda modern tüfek ve top biriktirmişti. Artık Paylaşım kapsamında henüz fethedilmemiş yalnızca iki büyük Afrikalı güç kalmıştı. İşte karşılarındaydı Sudan ve Etiyopya, İtalya'nın yeni doğmuş kolonisini boğabilirlerdi.

O yıl, yani 1895'te Crispi, Menelik'in gücünü test ederek risk almaya karar verdi. Oynadığı bu kumar, neredeyse anında başarısızlığa uğradı. Crispi Salisbury'den kendisine Britanya Somaliland'indeki Zeila'yı, komşuları Fransız Somaliland'inden silah ithal edilmesini önlemek amacıyla üs olarak kullanmak için ödünç istemişti. Bu talep daha önce yapıldığında, Liberal Dışişleri Bakanı Lord Kimberley tarafından reddedilmişti. Salisbury ise Crispi'ye bölgeyi ödünç vermeyi kabul etti. Berthelot itiraz ediyordu. Dışişleri Bakanlığı'na, bu hamlenin Nijer müzakerelerini bitireceği uyarısı yapıldı. Salisbury İtalyanlar'a, ne dertleri varsa Fransızlar ile çözmelerini söyledi. Mevzu orada kapandı.

Ancak, Crispi Dervişler'e karşı Salisbury'nin yardımını istediğinde, Salisbury onu düpedüz reddetmedi. Ocak 1896'da kendisine, İtalyanlar tarafından ele geçirilen Kassala'nın karşı saldırı tehlikesi altında olduğu söylenmişti. İngilizler bir şaşırtmaca yapsalar olur muydu? Eğer kabul ederlerse ordularını Kızıl Deniz'deki Sevakin'e gönderirler ya da Nil üzerinden Dongola'ya kadar 320 kilometre ilerlerler miydi? Cromer, Sevakin şaşırtmacasını tercih ederken, Savaş Bakanlığı'ndaki generaller de Dongola hücumundan yanaydılar. Salisbury, şimdilik hiçbir şey yapmamanın daha güvenli olacağı kanısına vardı.

Nil nehri üzerinden Dongola'ya ilerlemek büyük bir hamleydi. Sudan'ı yeniden fethetmek, Hartum'u özgürlüğüne kavuşturmak, Gordon'ın intikamını almak ve Kongo'nun kenarından Habeşistan'ın mavi dağlarına akan Beyaz Nil'in o geniş havzasının tamamını ele geçirmek yolundaki ilk adımdı bu. 1880'lerden beri, bu fikir Salisbury'nin imparatorluğu savunma planının bir parçası olmuştu. Ancak o tam ters yönden ilerlemek istiyordu: Nil'in yukarısına değil, *aşağısına*. Birkaç yıl içinde Mombasa'dan Viktorya Gölü'ne kadar uzanan yaklaşık bin üç yüz kilometrelik demiryolu

hattının inşasını bitirmiş olmayı planlıyordu. Maliyeti çok fahiş olurdu, fakat en azından sonunda İngiliz ordularının Uganda'dan ilerlemesi mümkün hale gelirdi.

1896 yılı Mart ayının başlarında, Salisbury kendisini anında harekete geçiren önemli bir haber aldı. İtalyanlar Etiyopya'da geri püskürtülmüşlerdi ve denize dökülebilirlerdi. Hayatta kalanları Dervişler'den kurtarmak artık öncelikliydi. Dongola'ya yapılacak intikal 'bir taşla iki kuş vurmuş olur' - yani hem İtalya'yı kurtarır *hem de* 'Mısır'ın kolu, Nil'in daha ileri bir noktasına uzanmış olurdu'.[36]

Biraz tereddütlü bir biçimde - çünkü hala General Gordon'ın hayaleti yakalarını bırakmamıştı - Salisbury'nin Kabine'si, General Kitchener'a üçüncü şelalenin ötesindeki Dongola'ya ilerleme izni verdi.

Paris'te, İngiliz ilerleyişine dair haberler, Quai ve Pavillon de Flore'daki koyu kolonicilerin işine gelmişti. Berthelot'nun zeytin dalı solmuş, istifaya mecbur bırakılmıştı. Nijer müzakrereleri yarıda kesilmişti. En önemlisi de, Berthelot'nun halefi Bourgeois, Marchand'a tam gaz yola çıkıp Beyaz Nil'e yapacağı gizli seferi başlatma emri vermişti.

Faşoda yarışı başlamıştı.

Fakat Mavi Nil topraklarında çıkış tabancasını ateşleyen o karmaşık olaylar neyin nesiydi?

[36] Salisbury'den Cromer'a, 13 Mart 1896, Zetland, *Cromer*, 223.

26. BÖLÜM

ASLAN PAYI

Eritre, İtalya ve Etiyopya
26 Eylül 1895 - Ocak 1897

'Eğer uzaktan gelen Güçler Afrika'yı parçalama fikrine kapılırlarsa kenarda durup izlemeye niyetim yoktur, çünkü Etiyopya on dört yüzyıldan uzun bir süredir puta tapanların denizinde bir Hıristiyan adası olmuştur...'
İmparator Menelik'in Avrupalı Güçler'e seslenişi, 10 Nisan 1891

Altı ay önce, 26 Eylül 1895'te Aden bandıralı bir buharlı gemi Massawa'ya vardığında, içinde bir an önce ellerini düşmanlarının boğazlarına dolamaya hevesli Eritre Valisi General Oreste Baratieri bulunuyordu.

Massava, İtalya'nın tek denizaşırı sömürgesi olan Eritre'nin başkentiydi fakat pek şehri andıran bir yer değildi - düzensiz inşa edilmiş bir dizi tahta kulübe, beyaz badanalı kışlalar, bir Türk kalesi, Vali konağı, çift minareli bir camisi ve siyah-kırmızı çizgili İtalyan bayrağını taşıyan bir bayrak direği vardı. Massava'yı kayda değer kılan şey, birbirlerine ve anakaraya bir geçitle bağlanan iki solgun mercan adasının oluşturduğu doğal limanıydı. Söz konusu liman hem derin hem de güvenliydi, Kızıl Deniz'dekilerin en iyilerinden biriydi. Limandan çıkan trenler, anakaraya bağlanan bir geçit boyunca yeri sarsarak ilerliyorlardı. Ancak demiryolu hattı 8 kilometre sonra sanki buhar olup uçuyordu. Şehrin dışında, her yeri sedef dolu ve deniz kabuğu kaplı sahillerden, yanardöner çöl parıltısından başka hiçbir şey yoktu.

General Baratieri sekiz kilometre boyunca trenle yolculuk yaptıktan sonra katırına atladı ve sıcaklığın buğusunun ötesinde bekleyen serin, yemyeşil, 2400 metre boyu uzanan sarp kayalıkların bulunduğu Etiyopya platosunun sınırında; yaklaşık 240 kilometre güneydeki Adigrat'da konuşlanmış olan ordusuna katılmak üzere kumlu yollara döküldü.

Yirmi sekiz yıl önce, 1867'de, 5000 İngiliz ve Hintliden oluşan kırmızı ceketliler, topları ve uzun yola dayanıklı Hint filleriyle o yolu açarak gelmişlerdi. Bu seferi kuvvetler, General Napier tarafından Etiyopya İmparatoru Theodore'a diz çöktürmek için bir araya getirilmişlerdi. Napier yaklaşık 560 kilometrelik yolu aşıp Magdala'ya, manik depresif hükümdar tarafından bir dağ başında rehin tutulan İngiliz Konsolosu ve bin

bir türlü misyoneri kurtarmaya gelmişti. Düzenlenen bu sefer, İngiliz (ve Hintli) vergi mükelleflerine neredeyse dokuz milyon sterline patlamıştı. Fakat Disraeli hükümetinin yeni bir Afrika kolonisi kurma planı yoktu. Theodore, kendisine Kraliçe Viktorya tarafından hediye edilen bir altıpatlar ile kendisini vurmuştu. Napier, ışıl ışıl sahile dönüp, yerel savaş ağalarını - Shoa Kralı Menelik ve Tigre Ras'ı (Prensi) Kassa'yı - kendi aralarında imparatorluk tahtı için yarışmaya bırakmıştı.

Baratieri gibi bir romantiğe ise, Napier'in bu feragati ya aptallık, ya da riyakârlık gibi gelmiş olmalıydı. Katırla Kızıl Deniz'den yalnızca iki günlük mesafede bulunan bu yüksek platodaki hava, insana sanki aç karnına şampanya içmiş gibi hissettiriyordu. Ekvatora yalnızca on iki derece uzaklıkta olan bu yerde neredeyse yıl boyunca Akdeniz baharı yaşanıyordu, ve çikolata renkli toprak, sanki bahçe toprağıymış gibi verimliydi. Temmuz ve Ağustos'ta gök yarılıyordu. Ardından zümrüt renkli çimenlerin arasına dağ çiçekleri doluşuyor, etraf odun ateşinin keskin kokusu ve dağ pınarlarının müziğine boğuluyordu. Henüz kimse bu verimli yabanın ortasında kaç kilometre karelik buğday ve zeytin yetiştirilebileceğini hesaplamayı denememişti bile. Son on yıldır Etiyopya platosunun kıyısında bulunan güney Eritre'de kendilerine dayanak inşa etmekle meşgul olan İtalyanlar'ın ise bundan daha büyük dertleri vardı.

Şubat 1885'te, Gordon'ın ölüm haberi Britanya'ya ulaşmadan iki hafta önce bir İngiliz yüzbaşı Massava'daki Mısır bayrağını indirmiş ve garnizonu tahliye etmişti. Massava'da ticaret, sedef ihracatı hariç yok denecek kadar azdı. Limanın, ayakta kalabilmek için yıllık 20000 sterlin ödeneğe ihtiyacı vardı. Gladstone boğazına kadar Sudan meselesine batmıştı ve İsmail'in o feci Afrika imparatorluğundan kalan, hiçbir kâr getirmeyen artıklarından kurtulmak konusunda kararlıydı. Fakat Britanya'nın Kızıl Deniz ve Nil'deki ezeli düşmanı Fransa'nın Massava'yı ele geçirmesine engel olmak şarttı. Limanı devralması için İtalya ile gizli bir anlaşma yapılmıştı. İtalya'nın sömürgecilik maceralarına harcayacak fazla parası yoktu, bu yüzden kendisine hakim olacağı düşünülüyordu. Fakat bu anlaşma, Etiyopya imparatoru Yohannes'e o kadar centilmence görünmemişti.

Platonun kuzeyindeki vilayet olan Tigre'nin Ras'ı olmasından ötürü ve Theodore'a karşı Napier'ın en büyük işbirlikçisi olduğu için Kassa'ya, Napier'dan arta kalan yarım milyon sterlin değerindeki silahlar, cephane ve erzaklar verilmişti. Beklendiği gibi yarışı kazanıp Theodore'un halefi olmuş ve usulünce 1872 yılında, Axum'da imparator ilan edilmişti. Yohannes iki konuda şiddetli derecede hırslıydı: son iki yüzyılın büyük çoğunluğu boyunca devam eden iç savaş ile bölünmüş haldeki Hıristiyan imparatorluğunu birleştirmek, ve sınırlarını 300 yıldan fazla bir süre önce, Müslüman düşmanların eline geçen doğudaki tahkimata genişletmek. Bunların her ikisini gerçekleştirmek için şart olan şey ise Massava'ya sahip olmaktı. En yakındaki Kızıl Deniz limanıydı; burası olmadan Yohannes'in rakiplerine karşı modern bir ordu kurma şansı olmazdı. Ancak, Tigre'nin Avrupa'ya açılan kapısı olan Massava, silah ticaretini yasaklayan düşmanı, Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın elindeydi.

Kasım 1875'te ve Mart 1876'da Yohannes, Tigre'nin dağlık bölgelerini İsmail

Paşa'nın ordusu tarafından denizden arka arkaya yapılan işgal hareketlerine karşı savunmuştu. Bu istilalardan ikincisi, son model tüfekler ve toplarla silahlandırılmış, bazı yetenekli Amerikalılar'ın da dahil olduğu sürgündeki paralı askerler tarafından komuta edilen 12000 Mısırlı'dan oluşan bir kuvvetçe gerçekleştirilmişti. Yohannes'in savaşçıları miadı dolmuş silahlar, kılıçlar ve mızraklar kullanıyorlardı, fakat gavurlara karşı en az ona bir sayı üstünlükleri mevcuttu. Gura muharebesine katılan altı bin Mısırlı'dan, sahile dönebilenlerin sayısı yalnızca iki bine kadar olmuştu. Geri kalanlar savaşta öldürülmüş, aldıkları yaralara teslim olmuş ya da tutsaklık altında katledilmişlerdi.

1884'te Yohannes, İsmail Paşa'nın halefi olan İngilizler ile Adowa Anlaşması'nı imzaladı. Yeni ortak düşmanlarına - Mehdi'ye - karşı onlara, Sudan cephesinde mahsur kalan Mısır garnizonlarına geçiş izni vermek suretiyle yardım etmeyi kabul etti. Yohannes ayrıca, imparatorluğun tüm piyasalarında köle ticaretini yasaklamayı da kabul etmişti. Buna karşılık İngilizler ona Tigre'nin kuzeyindeki bir ova vilayeti olan Bogos'u alması için müsaade vermiş, kendisine Massava üzerinden modern silahlar dahil her türlü malın taşınmasında 'İngiliz koruması'[1] sağlama garantisi vermişlerdi. Massava'yı kimin kontrol edeceğine dair ise herhangi bir şey belirtilmemişti. Fakat Yohannes, Etiyopya'nın antik mirasını, on altıncı yüzyılda Türkler'in çaldığı Kızıl Deniz incisini geri alacak kişinin kendisi olduğunu varsaymıştı.

Gerçekte ise İtalyanlar, Massava'yı İmparator'un burnunun dibinden çalmış ve ardından platoya doğru giden o kumlu yol üzerinden ilerlemişlerdi. İlk başta Yohannes onları da, tıpkı Mısırlılar'ı ezdiği gibi ezmişti. Beş yüz kadar İtalyan askeri, Ocak 1887'de Dogali'de pusuya düşürülmüş, yüz tanesi hayatta kalmıştı. Fakat hala ağızdan dolma tüfekler, kılıçlar ve mızraklar kullanan Yohannes, kısa süre içinde üç cepheden savaşa girme tehlikesi altında kalmıştı. Kuzeybatıda Halife, dağlık bölgeleri basmak için bir Derviş ordusu göndermişti. Yohannes'in vasalı olan Gojjam kralını yenmiş ve kutsal Gondar şehrini yağmalamışlardı. Massava'da İtalyanlar denizden destekleyebilecekleri bir köprübaşı mevzii kurmuşlardı; ve güneydeki zengin dağlık topraklar da İtalyanlar'ın kendisini Yohannes'e karşı silahlanması için pohpohlamalarına göz yuman, rakip hanedanın başındaki Shoa Kralı Menelik'in kontrolü altındaydı.

Bu üç savaştan hangisine ilk girmeliydi? Yohannes, kimisi kendisine sadık Begemdir ve Tigre vilayetlerinden, diğerleri daha az güvendiği Wollo'dan gelen ve toplam sayıları 100000'i bulan savaşçılardan oluşan kuvvetlerini alıp çöle, gavurlar ile savaşmaya gitmişti. Gallabat (Metema) savaşında, 9 Mart 1889 günü, zafer parmaklarının ucundayken ölümcül bir yara aldı. Birleşik ordusu dağılmış ve ölü İmparator, Halife ile yüzyüze getirilmişti: kesik başı bir direğin ucuna geçirilmiş halde. Shoa Kralı Menelik, uzun süre yas tutmayacaktı. Birkaç hafta içerisinde kendisini İmparator ilan etmişti.

Devamındaki birkaç yıl boyunca Menelik'i pohpohlamak, İtalyan emperyalizminin ustalık eseri olmuştu. Menelik, yüksek platonun güney kıyısında yer alan Entotto'da kendisine taç giydirtmişti. Şairane Addis Ababa (Taze Çiçek) ismini alan bu büyük kamp

[1] C 4103. Gabre-Sellasie, *Yohannes IV of Ethiopia* (Oxford 1975), 135-9.

alanı, kalıcı başkenti haline geldi. 800 kilometre ötedeki Tigre, haklı olarak Yohannes'in halefi olduğunu iddia eden, Yohannes'in öz oğlu Mangasha'nın kontrolü altındaki düşman topraklarıydı. Menelik, Tigre'yi İtalyanlar ile bölüşmekte tereddüt bile etmemişti.

Menelik tarafından 2 Mayıs 1889 günü imzalanan Wichale Anlaşması ile, yeni İmparator İtalya'ya Hıristiyan bölgesi olan yüksek platonun güneyde Asmara'ya kadar ve buna ek olarak kuzeyde yer alan Müslüman bölgesi niteliğindeki Bogos ovasını vermeyi kabul etmiş oluyordu. Karşılığında İtalyanlar, Menelik'in modern tüfeklere olan açlığını dindiremeseler bile beslemeye söz vermişlerdi. Hali hazırda Addis Ababa'ya 5000 tüfek, kasten onlara uygun olmayan cephane ile birlikte teslim edilmişti. Dahası da gelecek, İtalyan hükümeti tarafından garantisi verilen iki milyon liretlik (80000 sterlin) borç ile alınacaktı. Menelik'in artık kendilerine bağımlı olduğuna güvenerek, İtalyanlar kısa süre sonra Asmara'nın ve Wichale Anlaşması ile belirlenen hattın seksen kilometre ötesinde, güneyde yer alan Mareb nehrine ilerlediler. Menelik itiraz etti. Gözü korkmayan İtalyanlar, Berlin Kanunu'nun gereksinimleri çapında İtalya'nın tüm Etiyopya imparatorluğunu İtalyan mandası altına aldıklarını Güçler'e tebliğ ettiler.

İtalyanlar bu şaşırtıcı iddiayı, 'İmparator, diğer tüm Güçler ve Hükümetler ile yapılacak her türlü işi yürütme hakkını İtalyan hükümetine teslim etmiştir,' şeklinde geçen Wichale Anlaşması'nın 17. Maddesi'nde dayandırıyorlardı. İtalyanlar'ın elindeki nüsha bu şekildeydi. Menelik alnından vurulmuşa dönmüştü. Görünüşe bakılırsa İtalyan müzakerecinin kasten Menelik'e bıraktığı, farklı anlam taşıyan Habeşistan dilindeki nüsha; 'İmparator'un, Avrupa Kralları ile ilgili dilediği tüm meselelerde İtalyan hükümetinin desteği ile iletişim sağlama seçeneği mevcuttur,'[2] diyordu. Pek tabii Menelik bu fait accompli'yi tanımayı kabul etmiyor, İtalyanlar'ın ülkesini hileyle elinden almaya çalıştıklarını söyleyerek Güçler'e itirazda bulunuyordu. 1893 yılında İtalyanlar, garantörlüğünü yaptıkları borç ile alınan iki milyon mermi ile onu yatıştırmaya çabalamışlardı. Menelik mermileri almış, fakat anlaşmanın İtalyan nüshasını tanımayı reddetmişti. Wichale Anlaşması'nın öldüğünü duyurdu. İtalyan Başbakanı Crispi, Avrupa çapında sallantıda olan manda üzerindeki hak iddialarını ileriye taşımakta kararlıydı, Güçler arasında bu iddiaları kabullenmeyen üç ülke vardı: İtalya'nın Massava'yı çalması ile küçük düşen Türkiye, ve bölgeye yeni adım atan iki yüzsüz, Rusya ile Fransa.

1895 yılında General Baratieri, Rusya ve Fransa da bu hususta İtalya'nın tarafında yer alsa görevinin ne kadar kolaylaşacağını düşünmüş olmalıydı. Şu anki haliyle Menelik'in arası İtalya ile açıldıkça, kendisine Fransız Somaliland'i üzerinden destek sağlayan Rusya ve Fransa ile yakınlaşıyordu. Etiyopya'yı uysal bir müttefik haline getirmek amacıyla ablukaya almak bu açıdan pratik bir çözüm değildi. Ancak Menelik'in imparatorluğu hali hazırda her cephedeki rakiplerinin tehdidi altındaydı. Dolayısıyla İtalya'nın öncelikli amacı Tigre'de, Menelik'in en büyük rakibi, Yohannes'in yirmi yedi yaşındaki halefi Ras Mangasha tarafından kontrol edilen bir tampon devlet kurmaktı.

Teoride Crispi'nin stratejisi, tıpkı Menelik'in Yohannes'e karşı desteklenmesi gibi

[2] Marcus, *Menelik*, 114. Rubenson, *Ethiopian Independence*, 385-6. Hertslet, V, II (p. 454).

Mangasha'yı Menelik'e karşı desteklemekti. Fakat pratikte, Baratieri'nin Mangasha'ya sunabileceği pek fazla şey yoktu. Çocuk cesur ama toydu, kendi beylik bölgesi dışında onu destekleyen yoktu. İtalyanlar onun mirasını çoktan yarıya indirmişlerdi, ve Tigre'den geriye kalan her şey savaş ve kıtlıktan ötürü harap haldeydi. Aslında Baratieri, Mangasha'ya sözlerden başka hiçbir şey veremiyordu. Haziran 1894'te Mangasha İtalya'nın yardımından umudu kesmiş ve güneydeki Shoa'ya, gururunu bir kenara bırakıp Menelik ile barış yapmaya gitmişti. Diğer derebeyleri de peşinden gelmişlerdi. Baratieri omuz silkti. Etiyopya'nın antik imparatorluğu nihayet Krallar Kralı'nın bayrağı altında birleşmiş olabilirdi, fakat modern bir ordunun ilerleyişine karşı koyma konusunda neredeyse hiç şansları yoktu.

İlk güç denemesi, 1894 yılında bizzat Baratieri tarafından yapılmış ve sonucu umduğundan da iyi olmuştu. İtalya'nın Eritre'deki müttefiklerinden biri, Bahta Hagos adındaki dengesiz bir şef, Mangasha ve Menelik ile birlikte entrikalar çevirmekteydi. Düşünüp taşınmadan, vilayeti yabancı hükmünden kurtarmakta olduğunu duyurdu. Baratieri Hagos'u öldürdü ve isyanı bastırdı. Ardından, dört bin yerli askerle birlikte de facto sınırını geçip, Mangasha'nın peşinden güneye, Tigre'ye doğru ilerledi. Yapılan muharebelerin sonuç açısından kesinlikleri yoktu, fakat istila harekatı başarıya ulaşmış ve Eritre'de bir zafer olarak görülmüştü. Mangasha büyük çaptaki ancak silah açısından kötü durumda olan ordusunu alıp Adigrat, Adowa, Makalle ile birlikte vilayetin çoğunu Baratieri'ye bırakarak geri çekildi. Temmuz 1895'te Baratieri, Crispi'nin Kabine'sini takviye almak için paraya ihtiyacı olduğuna ikna edebilmek için gemiyle İtalya'ya döndü. Vardığında, Parlamento'da alkışlandı, İtalya'nın yaşayan en büyük askeri olarak karşılandı ve tam anlamıyla Garibaldi ekolünden biri olduğunu söyleyen Başkan onu bağrına bastı.

Baratieri'yi daha da cesaretlendiren şey, Crispi'nin Kabine'sinin yaşanan finansal krize rağmen Eritre ödeneğini 9 milyon liretten (üç yüz almış bin sterlin) 13 milyon lirete (beş yüz yirmi bin sterlin) çıkarmayı isteksizce de olsa kabul etmesiydi. Kızıl Deniz'in dibinde koloni edinme fikrine nispeten olumlu bakan İtalyan halkı, Baratieri'nin platoda yaptığı fetihler ile heyecana kapılmışlar gibi görünüyordu. Her halükarda, savaş biter bitmez bu dağ cennetine yerleşimciler gönderileceğine dair konuşmalar dönüyordu. Baratieri bizzat, Menelik'i bir kafes içinde teslim edeceğine söz vermişti.

Baratieri'nin 26 Eylül 1895 günü, Adigrat'taki ordusuna dönmeye hevesli bir halde Massava'ya inişinden önce olup bitenler bu şekildeydi. General, asker olmasının yanında romantik bir emperyalist, bir yazar ve siyasetçiydi de. Askeri fikirleri kulağa komplikelikten yeterince uzak geliyordu.

Ekim ayının başlarında, Eritre'nin güney sınırını savunmaya ayrılmış yalnızca dokuz bin adamı vardı. Subaylara ek olarak, bir tabur beyaz Chasseurs (süvari) hariç bu askerlerin tümü Eritre yerlisi olan Askari idiler. Fakat cesur, tecrübeli ve disiplinli savaşçılardı, son model şarjörlü tüfekleri vardı ve modern topçu desteğine sahiptiler.

İlk başta Baratieri, Menelik'in bir karşı saldırı gerçekleştirmesi için Mangasha'yı destekleyebileceğini varsayarak güneydengelecek bir işgal gücüne karşı Tigre'yi elinde

tutabilecek kadar güçlü olduğuna inanmıyordu. Ancak Ekim 1895'te böyle bir şeyin gerçekleşme emaresi görünmemekteydi. Aksine, takvimler 9 Ekim'i gösterdiğinde Mangasha, Baratieri'nin öncü birlikleriyle yaşadığı bir sürtüşme sonrası panik içinde kaçmıştı. Dolayısıyla Baratieri, kıtalarını ileriye, güney Tigre'ye ilerletmişti. Vilayetteki üç direnek noktasını tahkim etmeyi planlıyordu: ilk tabya olarak Makalle'yi kullanacak ve Adigrat ile Adowa'nın doğal savunmasından istifade edecekti. Bu üç nokta, kuzeye giden iki yola hakimdi. Adigrat'ın batısında yaklaşık 30 kilometre mesafedeki Adowa şehri, kulelere ve taretlere benzeyen acayip biçimdeki bir dizi tepenin ardında kaldığı için Adigrat'tan görünmüyordu. Baratieri, aynı yılın başlarında o şehri işgal etmeyi çok istemiş, fakat Crispi'nin hükümeti ekonomik sebepler öne sürerek bunu reddetmişlerdi. Artık ikinci bir şansı olduğundan emindi.

Şimdilik Baratieri, kendi gücünden ziyade düşmanının zayıflığına güveniyordu. Diplomatik açıdan Menelik kimseye güvenemezdi: ne doğu çölündeki Aussa'nın Müslüman Sultanı'na, ne batıdaki Dervişler'e, ne de kendi ülkesindeki büyük derebeylik *ras*'larına (prenslerine). Menelik'in bir de nakliye ve ikmal sorunu vardı tabii. Bir komutan olarak Baratieri, üslerinden 240 kilometre ötede sahadaki küçük çaplı bir kuvvete ikmal yapmanın zorluklarını biliyordu. Menelik, beylik ordularını yüksek platonun arapsaçı gibi vadilerinde 800 kilometre boyunca taşımak ve savaş ile kıtlıktan kırılmış haldeki Tigre'de onlara erzak temin etmek zorunda kalırdı. Baratieri, Menelik'in Tigre sınırına otuz binden fazla adam yerleştirebileceği fikrini imkansız görüyor, ve herhangi bir savaşın yaşanacağından bile şüphe duyuyordu; Kasım ayında Roma'ya çektiği telgrafta, Menelik'in ilerleyişe geçeceğinden emin olmadığını söylemişti. Aussa sultanlığı isyanın eşiğindeydi. Asker kaçaklığı imparatorluk ordusunun elini kolunu bağlamıştı. Menelik'in üzerine yıldırım düştüğüne inanılıyordu.

Gerçek ise bundan çok daha sıradışıydı. Adowa'daki o tuhaf görünümlü tepelerin gölgesinde İtalya, kısa süre sonra Afrika'da bir sömürgeci gücün tattığı en kanlı yenilgiyi tadacaktı.

Takvimler 17 Eylül 1895'i gösterdiğinde, Baratieri Menelik'i bir kafes içinde teslim edeceğini söyleyip böbürlenerek Massava'ya inmeden dokuz gün önce, yaklaşık 800 kilometre güneydeki Addis Ababa'daki saray tesislerinde savaş davulları çalmaktaydı. Tellallar halkı *Jan Hoi*'nin, yanı Majesteleri Krallar Kralı II. Menelik'in konuşmasını duymaya çağırıyorlardı. Maskal bayramından, yani Haç Keşfi Günü'nden birkaç gün öncesiydi. Teff mahsulünün yorucu ekim süreci neredeyse bitmişti ve kuzeydeki taşlı dağlık bölgelerden daha düz ve yeşil olan Shoa yaylası, bahar çiçekleriyle parıldıyordu.

Avrupalı bir seyyah, Menelik'in kurduğu Addis Ababa'ya, 'Taze Çiçek'e gelse, vardığını fark etmeyebilirdi bile. Ortalıkta sokak yoktu, ve yalnızca birkaç taş bina vardı. Başkent on yıl önce, Menelik'in *ras*'larının büyüyen kamp alanlarından bir anda doğmuştu. Şimdiki hali sanki yüz Afrika köyü birleştirilmiş gibiydi: Shoa yaylasının güney eşiğinin aşağısında, çiçek açmakta olan mimoza ağaçları ve pas kırmızısı akarsularla kaplı bir vadiye yayılmış on bin kerpiç kulübe mevcuttu. Başkentin merkezindeki büyük açık hava pazarı, beyaz paravanlı tüccarlar ve eşekleriyle doluydu. Etiyopya'nın

dördüncü yüzyıldan beri bir Hıristiyan krallığı olduğunun modern zamanlardaki hatırlatıcıları niteliğinde Raphael, Mary, Trinity, Oriel ve Aziz George ismindeki beş adet koni biçimli, saz çatılı kilise haricinde kamu binası yoktu. Bunlara ek olarak bir de devasa, kalkan duvarlı bir ziyafet salonu olan *Adderach* ve İsviçreli bir mühendisin başarısız biçimde Hint usulü tasarladığı çardaklar vardı. Bunlar, Menelik'in imparatorluk tesisinin merkezindeki sarayını oluşturuyor, kapısında da İmparator'un incilsel ünvanı olan Juda'nın Aslanı'nı sembolize eden, kafesler içinde perişan haldeki bir çift aslan duruyordu.

Şehirdeki en çarpıcı abide, Menelik'in kendisiydi. Kırmızı kumaş eyerli bir katıra yalınayak biniyor, bir hizmetkarı üzengileri tutuyor, yanında koşturan bir çocuk da altın bir şemsiyeyi Majesteleri'nin şapkasının üzerine tutuyordu. Söz konusu şapka sıradan, yumuşak kenarlı ve gri bir keçeydi. İmparator'un çiçek bozuğu ve sami insanlarına özgü görünümde bir teni, geniş bir alnı ve biçimli bir burnu vardı. Dudakları ise sıradışı derecede kalındı (bu özelliğini, babasının ayarttığı sıradan bir hizmetçi olan annesinden almış olabilirdi). Konuşurken, yüzü zeka ve tebessüm ile aydınlanırdı. Avrupalı bir ziyaretçi sıhhi tesisat ya da elektrikli aydınlatma gibi şaşırtıcı icatlardan bahsederken merakını gizleyemezdi. Onu özellikle modern ateşli silahlar heyecanlandırırdı. Fakat imparatorluğunu diplomatik hamleler konusundaki dehasına borçluydu; insanlar savaşı kaldıramadığını söylerlerdi.

'Orduyu toplayın, çalın davulları.'[3] Seferberlik emri anlamına gelen *Ketit*'in büyük ciddiyetle her okunuşundan önce davullara vuruluyordu. Metin haçlı seferlerinin üslubunda, on beş yüzyıldan daha eski Hıristiyan milliyetçilik güdülerine hitap edecek biçimde yazılmıştı. Artık, nihayet, İmparator'un savaşmaya niyetli olduğu kesin görünüyordu. İtalyanlar'a karşı yıllardır maruz kaldıkları yanlış yönlendirme artık son bulmuştu, ve halkı kadim inançlarına ve yeni Avrupa malı tüfeklerine sarılacaklardı. İtalyanlar da eskiden topraklarını işgal eden herkes gibi - yirmi yıl önceki İsmail Paşa'nın Mısırlılar'ı gibi, on altıncı yüzyıldaki Muhammed Gragn'ın Somaliler'i gibi denize dökülecekleri. Hepsi 'gavurdu'.

> Bereket veren Tanrı, düşmanlarımı devirmiş ve imparatorluğumu büyütmüş ve beni bugüne dek yaşatmıştır. Hükmüm, Tanrı'nın lütfuyla sürmüştür. Hepimiz bir gün öleceğiz ve ben öldüğümde, gözüm arkada kalmayacaktır. Ülkemizi harap etmeye, dinimizi değiştirmeye niyetli düşmanlar gelmiştir. Tanrı'nın bize hudut olarak bahşettiği denizin ötesine geçmişlerdir. Mevzuu bahis düşmanlar, topraklarımıza köstebekler gibi zorla girerek ilerlemişlerdir. Tanrı'nın yardımıyla onları def edeceğim.[4]

Ulaklar dört nala tozlu kervan yollarına yayılır ve savaş davulları bu beyannameyi saz çatılı kulübelerin olduğu her bir köyde duyururken, başkenti bir heyecan dalgası kapladı. Saray hizmetçileri, tek seferde iki bin savaşçının mayasız ekmek ve çiğ ete

---

3 Keller, *Alfred Ilg: Sein Leben und Sein Wirken* (Leipsiz 1918(, 84. C Prouty, *Taytu*, 133-4.

4 Prouty, 133-4.

gömülebileceği büyük ziyafet salonu *Adderach*'ı hazırladılar. Düzenlenen bu ziyafetler, her bir vilayet ordusunun sadakatlerini teyit ediyordu. Hiçbir ordunun sadakati, İmparator'un büyük kuzeni, Shoa'yı çöle uzanan güney güzergahlarına ve Massava'nın güneyindeki Kızıl Deniz limanlarına bağlayan Harar vilayetinin Valisi Ras Makonnen'inki kadar mühim değildi. Cibuti'deki Fransız silah tüccarları ve Zeila'daki İngiliz satıcılardan alınan her bir tüfek ve cephane kutusu, işte Harrar'a uzanan bu tehlikeli fakat hayati yoldan geçmişti. İmparator'un savaş levazımatında an itibariyle 70000'in üzerinde modern tüfek ve bazı Rus maceraperestlerin Etiyopyalı topçulara eğitimini vermeye çalıştıkları çeşitli toplar bulunuyordu.

Bir hafta sonra Ras Makonnen ve Harrar ordusu, itaatkar bir şekilde başkente doluştu. Kısa süre içinde, kerpiç kulübelerin şehri, çadır şehir haline geldi. Binlerce mezbaha sığırının arkalarında bıraktığı toz güneşi, binlerce kamp ateşinden çıkan duman da ayı kapatıyordu. Temaya uymayan modern tüfekleri olmasa, Menelik'in ordusu sanki orta çağdan fırlamıştı, Avrupa'nın Prester John adını taktığı Rahip Kral'ın ordusu gibilerdi. Liderler kırmızı ve altın sırmalı kumaşlar ile aslan yelesinden başlıklar giymişlerdi. Emirlerindekiler kılıçlar, bufalo derisinden yapılma kalkanlar ve ekmek sepetleri taşıyorlardı. Rahipler, ellerindeki ayin haçlarını çizgili şemsiyelerden oluşan gölgeliklerin altında sergiliyorlardı. Herkes - *ras*'lar, rahipler, sıradan askerler, binek üstünde de olsalar, yürüyor da olsalar - yalınayaktı. Ağır işin çoğu kadınlar ve köleler tarafından yapılıyordu. Geceleri kamp alanı bir karnavala dönüşüyor, ozanlar şimdiden Menelik'in zaferini kutluyorlardı: 'Sen, dünyanın kurtarıcısı Menelik, ki evin Roma'dır, ismini taşımak ardında kalan tek bir evladının dahi harcı olmayacaktır.'[5]

11 Ekim günü 50000 kişilik Shoa birliği, Menelik ve İmparatoriçe Taitu'yu ortalarına alarak intikale geçti. Geceleri, kırmızı renkli imparatorluk çadırının kurulması tüm orduya dur işareti veriyordu. Çok sayıda akıntı ve nehrin üzerinden geçmeleri gerektiği için, 160 kilometre kuzeydeki Woro Illu'ya ulaşmaları on sekiz gün sürdü. İmparator burada durup, diğer vilayetlerden gelen orduların ona yetişmelerini bekledi. Sözünden cayanların sayısı şaşırtıcı derecede azdı. Woro Illu'dan çıktıklarında ordunun toplam gücü, çok sayıdaki kamp hizmetçileri hariç yaklaşık 70000'i bulmuştu. Menelik'in en büyük derdi askerlerinin sadakati değil, onları et ve tahıl ile besleyebilmekti.

Seferberlik, belki de gereğinden fazla yolunda gitmişti. Menelik, Dogali'deki savaştan sonra Yohannes'in İtalyanlar'ı Eritre'de vurmak için 100000 askerle intikale geçtiğini, fakat destek hizmetlerinin beceriksizliği yüzünden geri çekilmek zorunda kaldığını biliyordu. Menelik'in kaderi de böyle mi olacaktı? Ordusunun Tigre'ye doğru attığı her adım onu kuraklık ve sığır hastalıklarıyla savaştan harap olmuş taşlı kanyonların olduğu bir bölgeye daha da yaklaştırmaktaydı.

Menelik, Ras Makonnen'i önden Ras Mangasha ile buluşmaya gönderdi. Kuzeni olarak kendisine güvendiği için, Makonnen'e Baratieri ile müzakerelere başlama yetkisi vermişti. Pek tabii bunu yalnızca zaman kazanmak için yapıyordu. Savaşmaya kararlıydı.

---

[5] R. Pankhurst'ün *Ethiopian Observer*'daki yazısı, 1 Aralık 1957, 347

Yine de, bildirgesinin o mağrur diline rağmen, Menelik İtalyanlar'ı def etmeye çalışmak niyetinde değildi; tek istediği onları Eritre'ye çekilmeye zorlamaktı. Eğer bereket veren Tanrı ona ordusunu beslemek için yiyecek bahşederse, bunu başarabileceğinden emindi.

Baratieri'nin güler yüzü, Aralık ayında bir anda asılmıştı. Bugüne kadar Menelik ile karşı karşıya geleceğine pek inanmamıştı. Asker kaçaklığının, Etiyopya ordularının elini kolunu bağladığını, İmparator'un aklının Aussalı Müslümanlar'dan gelecek potansiyel bir kanat taarruzuyla meşgul olduğunu duymuştu. Baratieri, karşı saldırıya otuz binden fazla askerin katılamayacağını düşünüyordu ve Roma'daki üstlerine bunun korkulacak bir yanı olmadığının garantisini vermişti.

Şimdi ise Menelik'in güçlerini fazlasıyla küçümsediğini öğrenmek onu şaşkına döndürmüştü. *Yalnızca* öncü kuvvetleri bile yaklaşık 30000 adamdan oluşuyordu ve kendi kurduğu Tigre'deki ileri savunma noktalarını ezip geçmişlerdi. İlk olarak, Amba Alagi'deki dağlara erişimi kesilen Binbaşı Toselli'yi 2000 Eritreli Askari ile birlikte yok etmişlerdi. Ardından, Makalle kalesinde savunma pozisyonu alan 1200 kişilik garnizonu kuşatmışlardı. Baratieri'nin o zavallılar için yapabileceği hiçbir şey yoktu. İtalya'dan Massava'ya aciliyetle takviye kuvvetler gönderilirken, Eritre sınırına yakın Adigrat'taki üssüne geri çekilmişti.

Ocak 1896'ya gelindiğinde, Baratieri'nin yüzleştiği tehdit tekrardan azalmış gibi görünüyordu. Kırk beş günlük bir kuşatmanın ardından Menelik, Makalle'deki garnizonu ateşkes bayrağıyla salıvermiş ve barış yapmaya niyetli olduğunu belirtmişti. Bu esnada, Baratieri'nin ilk takviyeleri Massava'dan intikale geçmişti. Amba Alagi'de yenilgiye uğramanın yarattığı havanın dahi olumlu bir yanı vardı. Crispi'nin şok içindeki Kabine'si, bu felaketin intikamının alınması için 20 milyon liret (sekiz yüz bin sterlin) daha vermeyi kabul etmişti.

Baratieri Şubat ayını, Tigre'nin yabani dağlarının ötesine doğru düşmanını dikkatle gözlemleyerek geçirdi. Barış müzakereleri beyhudeydi; Crispi'nin hükümeti hala bir manda kurulmasında ısrarcıydı. Siyasi açıdan, barıştan ziyade bir zafere ihtiyaçları vardı. Baratieri böyle bir zaferin nasıl kazanılabileceğini merak ediyordu. Menelik'in kuvvetlerinin, kendi kuvvetlerine karşı beş ya da altıya bir sayı üstünlüğü bulunduğunu hesaba katınca, onlara saldırmak aşırı derecede tehlikeli olurdu. Adigrat'ın güneyindeki kayalık tepede İtalyanlar'ın sağlam bir savunma hattı bulunuyordu, fakat ne yazık ki Menelik buraya körü körüne saldırmıyordu ve Baratieri'yi kanattan vurmak için Adigrat'ın batısındaki stratejik açıdan mühim vadide yer alan Adowa'yı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Baratieri, Adowa yolunun yarısındaki bir noktada yer alan Sauria'da ikinci bir savunma hattı kazmıştı, ancak Menelik'in saldırıya geçerek ona avantaj vereceğine dair bir emare yoktu.

Ay sonunda Baratieri, hiç olmadığı kadar kafası karışık bir haldeydi. Elinde elli altı top tarafından desteklenen yaklaşık 20000 kişilik bir saha gücü vardı, ikmal hattının uzunluğu da Massava'dan en kısa yolun kullanılması durumunda yalnızca 180 kilometre kadardı. (Kıyaslamak gerekirse, Menelik'in Shoa'dan gelen iki ikmal hattının uzunlukları 800 kilometreydi ve doğudaki hat, düşman bölgesi olan Wollo üzerinden geçi-

yordu.) Buna rağmen Baratieri'nin ihtiyaç duyduğundan çok daha az devesi, katırı ve eşeği vardı, ayrıca Massava'dan gelen dar, kayalık ve dolambaçlı yol ikmal subaylarının hevesini kırıyordu. Şubat ayı sonlarında, Sauria'daki 20000 adama yalnızca on gün yetecek kadar yiyecek kaldığı tahmin ediliyordu. 2 Mart'tan sonra Baratieri tasını tarağını toplayıp geri çekilmek zorunda kalacaktı - tabii savaş bu tarihten önce gerçekleşmezse.

Savaş üzerine çalışan biri olarak Baratieri, önündeki durumu kitaplardan anlayabilecek bilgiye sahipti. Savaş sırasındaki cesurlukları ile meşhur, tam teçhizatlı bir düşmana karşı sayısal açıdan en az bire beş dezavantajlı konumdaydı. Stratejik açıdan yapması gereken şey, Fabian gibi sabır göstermek olacaktı. Birkaç gün içinde Menelik'in Shoa'lıları Tigre'nin iliğini kuruturlar ve geri çekilmek zorunda kalırlardı. Baratieri'nin tek ihtiyacı olan şey, Eritre'ye dönecek iradeyi göstermek ve Menelik'in kendi kendisini yok etmesine izin vermekti.

Maalesef ki, Baratieri'nin amiri, duruma askeri ders kitaplarını yazan kişilerin baktığı açılardan bakmıyordu. Crispi, Menelik'in haddinin savaş meydanında bildirilmesini istiyordu. Şeref duygusu bunu gerektirirdi ve İtalyan seçmeni de bunu istiyordu. Amba Alagi olayının hesabını görmenin tek yolu buydu. Bunu yapmak Menelik'e diz çöktürür ve mandayı kabul etmeye zorlardı. Aslında Crispi çoktan Baratieri'ye karşı sabrını yitirmiş, sonradan meşhur olan bir telgraf ile onu kışkırtmıştı. 'Bu, askeri bir veremdir, savaş değil.' (diyordu Crispi, 25 Şubat günü gönderdiği telgrafta.) 'Düşmanımıza karşı sayı dezavantajı ile giriştiğimiz ufak çatışmalar... Bu mücadelenin arkasında esasi bir plan yok... Ordunun şerefini ve monarşinin prestijini muhafaza etmek için her türlü fedakarlığı yapmaya hazırız.'[6]

İlk fedakarlık, İtalyan Kabinesi'nin aynı gün içerisinde görevden atma kararı aldığı Baratieri'nin ta kendisiydi. Yerine geçen General Baldissera, taarruzu daha da şiddetlendirecekti. Şubat ayı bitmeden bir takma isimle Massava'ya doğru yola çıktı.

Crispi'nin aşağılayıcı telgrafıyla şevke gelen fakat kovulduğundan haberi olmayan Baratieri, 28 Şubat akşamı dört tugay komutanını gayri resmi bir savaş konseyine çağırdı. Onlara ya ilerlemek ya da geri çekilmek konusunda seçimlerini yapmalarını söyledi - kendisi ise çekilmekten yana gibiydi. 'Geri çekilmek mi? Asla!'[7] diye haykırdı, İkinci Piyade Tugayı'nın Komutanı General Dabormida. İtalya'da hükümet, şereflerini feda etmektense iki bin ya da üç bin asker kaybetmeyi tercih ederdi. Geri çekilmek ayrıca kendi askerlerinin morallerini de kötü etkilerdi. Yerli Tugayı'nın Komutanı General Albertone de Dabormida'ya katılıyor, Menelik'in ras'larından ikisinin savaşmaya isteksiz olduklarını ekliyordu. Diğer iki tugay komutanı da aynı fikirdeydiler.

'Konsey pek bir hevesli,' diye konuştu Baratieri, soğuk bir şekilde. 'Düşmanımız cesur ve ölüm korkusu yok. Bizim askerlerin moralleri ne durumda?' Tüm komutanlar aynı anda 'Harika,'[8] yanıtını verdiler.

Ertesi gün takvimler, artık yıl olmasından ötürü 29 Şubat'ı gösteriyordu. Baratie-

---

[6] Crispi'den Baratieri'ye, 25 Aralık 1896, İtalyan Yeşil Kitapları, XXIII (no. 260) Marcus, 170'ten alıntılanmıştır. Berkeley, *Adowa*, 256.

[7] Berkeley, 258.

[8] Aynı eserde, 159.

ri'nin yardım meleği sonunda kanat çırpmaya başlamıştı. Baratieri, Adowa'ya ilerleme kararı almıştı. Yaptığı plan, hâlâ bir İtalyan'ın (ya da Askari'nin) altı vahşi Afrikalı ile fazlasıyla baş edebileceğini düşünen kumandanlarının ve askerlerinin çoğu gibileri tarafından yeterince temkinli görülmüş olmalıydı. Tugaylar, karanlıkta gizlenerek ilerleyeceklerdi. Her biri, Sauria'nın yaklaşık on dört kilometre batısındaki tuhaf biçimli tepelere doğru farklı bir yoldan gidecekti. Şafak vakti geldiğinde, tepelerin öteki tarafındaki bir savunma hattında mevzilenmiş olacaklardı. O durumda Menelik'i İtalyan hattına bedeli yüksek olacak bir saldırı yapmaya kışkırtmak mümkün olabilirdi; savaşçıları açık alanda yığın halindeki topçu bataryalarına doğru hücum ederlerdi. Ya da olduğu yerde kalır ve bu durumda itibarını zedelerdi; veya aç kalan ordusu İtalyanlar'ın karşısında panikleyip arkalarına bakmadan kaçarlardı, bu durumda da Baratieri, Adowa'yı tek bir mermi atmadan almış olurdu.

Baratieri'nin iyimserlikle öngördüğü üç ihtimal böyleydi. Fakat mimoza çalılarıyla dolu, dev kayalarla kaplı ve yarıntılarla bölük pörçük haldeki, bilinmeyen dağlık bir alanda yer alan dar yollardan gece vakti ilerlemek, her zaman için riskli bir girişimdir. Baratieri'nin üzerine kafa yormaktan korktuğu, dördüncü bir ihtimal daha vardı ve gerçekleşen şey bu olmuştu. Tugaylardan ikisi karmaşanın içinde yollarını kaybetmiş ve savunma hattı oluşturmamışlardı. 1 Mart sabahı, aralarında bir dağ bulunan Albertone ve Dabormida'nın iki öncü tugayı, ayrı ayrı tökezleyerek düşmanın eline düştüler.

Menelik'in tarihçisine göre, Aziz George Festivali gecesinin son saatlerinde (1 Mart Pazartesi sabah 5.30 civarında), bir atlı Menelik'in kırmızı çadırına dört nala gelmiş ve hizmetçilere *Jan Hoi*'yi, yani Majesteleri'ni uyandırmaları için yalvarmıştı. Neden gecenin bu vaktinde gelmişti ki? Kineasmatch Tadesse adındaki atlı, aceleyle sıradışı mesajını aktardı. '*Ferangi'ler*, yabancılar. Abba Garima kilisesinin öte tarafındaydılar. Kamptakileri gafil avlamak için çok sayıda adam getiriyorlardı.s

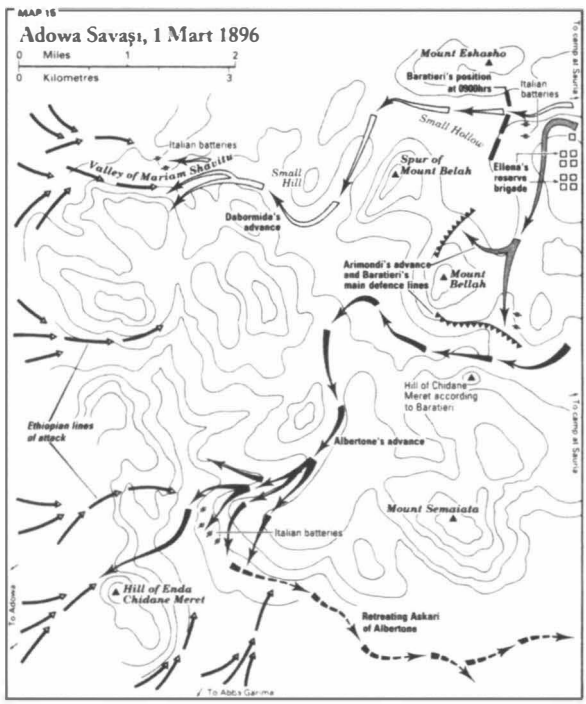
Bu kamplara saldırmak için o Pazartesi gününden başka gün bulamamışlardı sanki, durum öylesine umutsuzdu. Yiyecekleri resmen tükenmişti. Çadırların arasındaki yollar, hastalık ve açlıktan ölen at ve katırların cesetleriyle dolup tıkanmıştı. Bir önceki hafta kabile şefleri, ordunun Sauria'daki hattını son bir umutla kırmayı denemesini önermişlerdi. Menelik önce kabul etmiş, sonra planı geri çevirmişti. Ras Mangasha ona, Menelik'in düşmanı olan *babasının*, İmparator Yohannes'in hayatını kaybetmesine sebep olan şeyin Gallabat'daki Derviş kalelerine körü körüne saldırması olduğunu hatırlattı. Dahası, o kaleler ahşaptı, fakat İtalyanlar'ınkiler taştandı. Menelik'in kuvvetleri geri çekilmeye mahkumdu - tabii İtalyanlar saldırıya geçmezlerse. Kimse bunun gerçekleşeceğini düşünmüyordu. 'Düşman, kampıma saldırmaya gelene kadar, yaylım ateşini bizzat duyup gözlerimle görene kadar, ordumu saldırmaya göndermeyeceğim.'[9] İmparator'un uyarısı böyleydi. Şimdi olanlara bakılırsa, söyledikleri gerçeğe dönüşen bir kehanet gibiydi.

Menelik top gümbürtülerini duyup tüfeklerden çıkan dumanı gördüğünde, hiz-

[9] Guebre-Selassie, *Chronique* II, 436-7.

metçilerine savaşa hazırlanmalarını söyledi. Sıradan askerlerin giydiğine benzer beyaz bir *shamma* (pelerin) giymiş halde, Abba Garima'daki kiliseye doğru atını sürdü. O gün *Liq-Mekona*'lar, yani bazı yüksek rütbeli saltanat mensupları, İmparator'un kızıl sırmalı giysisini üzerlerine geçirip savaşacaklardı. (Bu hamle, İmparator'u korumak için yapılan klasik bir yanıltmacaydı.) Menelik'in yanında, sanki ayine katılırmış gibi ipek cüppesini giymiş olan baş piskopos Abuna Matthew bulunuyordu. Aynı zamanda üzerinde Meryem Anamız'ın resmi bulunan bir sancak taşıyan, Axum katedralinden yiyecek stoklarının istimval edilmesinden ötürü şikayette bulunmaya gelmiş olan bazı rahipler de vardı. Rahiplerin yanında, heybetli İmparatoriçe Taitu'nun da dahil olduğu saray hanımefendileri duruyorlardı. İmparatoriçe'nin elinde yas sembolü olan siyah bir şemsiye vardı ve atından inip yerde dua pozisyonu alarak diz çökmüş, sırtındaki iri taş parçası ile Tanrı'nın iradesine teslim olduğunu gösteriyordu. Rahip, katedralin trampetçi çocuklarının eşliğinde yüksek sesle ilahi söylerken, ince bir tütsü dumanı başlarının üzerinde süzülmekteydi.

Sekiz kilometre doğuda, Enda Chidane Meret (Merhamet Akti) kilisesinin yakınlarında, havayı barut kokusu kaplamıştı. Savaşan iki taraf için bu duman, imparatorluk tarihçisinin sözleriyle 'dallarının altına sığınan bir insanı koruyan ağaç gölgesi'[10] gibiydi. Gölgesine sığınılacak dumandan başka pek bir şey yoktu. Vahşi savaş naralarıyla, yalınayak Etiyopyalılar taşlı yamaç boyu hücum edip mızraklarını savurur ve tüfeklerini çılgınlar gibi ateşlerken, General Albertone'nin yalınayak Askariler'i de nizami atışlar ile karşılık veriyorlardı.

[10] Aynı eserde, II, 440.

İlk başta Etiyopyalılar, iyi eğitimli Askariler'in gözlerini pek korkutmamışlardı. Menelik'in topçuları, Fransız yapımı toplarını bu dolambaçlı vadilerde kullanabilecek yeteneğe sahip değillerdi. İtalyan dağ toplarının iki bataryası, sıralar halinde gelen saldırganları tekrar tekrar püskürtüyordu. Mermiler, bufalo derisi kalkanları delip geçiyor ve sağanak yağmur gibi kayaları dövüyordu. Fakat Menelik'in askerleri en yakındaki kamptan top seslerine doğru, 'maymunların saman yığını gördüklerinde yaptıkları gibi'[11] (tarihçinin tuhaf deyimiyle) koşmaya devam ediyorlardı. Kısa süre içinde Albertone'nin Yerli Tugayı'nın etrafı ona ya da onbeşe bir sarılmıştı. Askariler, canlı ele geçirilmeleri durumunda başlarına gelecekleri biliyorlardı ve çoğu, kahramanlar gibi çarpışmıştı. Diğerlerinin cesaretleri kırılmış ve komutanlarının bağırışlarına, küfürlerine aldırmadan doğudaki vadiye doğru kaçmaya başlamışlardı.

Çoğu savaşta, dengelerin değiştiği mühim bir an vardır. Bu savaşta ise o an, sabah saat 09.00 civarında gelmişti. Üç saatten uzun bir süre boyunca Albertone'nin dağ topları, yalınayak savaşçıların hatlarını delik deşik etmişti. Taitu ve saray ahalisiyle birlikte Abba Garima'da bulunan Menelik, ezilmiş vücut parçalarını ve başsız cesetleri göremeyecek kadar uzaktaydı. Ancak, vadi boyunca sendeleyerek gelen onca askerden, Etiyopyalılar'ın korkunç kayıplar vermekte olduğu çıkarımını yapmak zor olmamalıydı. İtalyanlar'ı mevzilerinden sürmek için ellerinden geleni artlarına koymayan üç ayrı ordunun her biri, zamanında Menelik'in hakimiyetine büyük tehlike arz eden birer hükümdar tarafından idare edilmekteydi: Harrarlı Ras Makonnen, Gojjamlı Tekla Haimanot ve Wollolu Ras Michael. Şüphesiz Menelik, söz konusu isimlerin savaşta böylesine yer almalarını görmekten gurur duyuyordu. Yine de ana Shoa ordusunu yedekte tutmaktaydı.

Siyah şemsiyesinin gölgesinde saray hanımefendileriyle birlikte ileri atılarak (Menelik'in tarihçisine göre) inisiyatifi eline alan kişi, İmparatoriçe Taitu olmuştu. 'Cesur olun!' diye bağırdı. 'Zafer bizimdir! Saldırın!'[12] Kendi korumaları da bunun ardından düşmana ateş açmaya başlamışlardı. Görünüşe bakılırsa bu operayı andıran müdahale, Menelik'i ikna etmişti. İşte o anda, mızraklarını sallayan, tüfeklerini ateşleyen ve savaş naraları atan yirmi beş bin Shoalı askerine emri vermişti. Albertone'nin tugayı, med cezir dalgasına çarpmış bir gemi gibi duman içinde kaybolmuştu. Duman çözüldüğünde, Albertone'nin tugayı bozguna uğramış vaziyetteydi.

Şafak söktüğünden beri iki saattir, kelebek gözlükleri ve profesör edasıyla, kabaca çizilmiş haritaya gömülmüş olan General Baratieri, sağ kanattaki tugay komutanlarının başlarının etini yemekteydi. Sol kanattaki Albertone'nin kayboluşu onu hafiften şaşırtmıştı. Geçen öğlen tugay komutanlarına emirlerini verirken, onun birliğinin mevzileneceği tepeyi özellikle göstermişti. İşte oradaydı 'Chidane Meret', haritada Belah Dağı ve Semaiata Dağı'nın arasındaki dolambaçlı tepelerin güney ucunda işaretlenmişti. Nasıl olduysa Albertone, düşmana çok daha yaklaşmıştı.

Sabah 6.15'te Baratieri, Albertone'nin mevziini bulmaları için iki ulak göndermişti. Yarım saat sonra, Albertone'nin tugayının yerleşmesi gereken Belah Dağı'nın ön sırtına

[11] Aynı eserde, II, 440.
[12] Aynı eserde, II, 441.

Dabormida'yı göndermeye karar verdi. Dabormida toplarını o sırta yerleştirip kendi hücumuna koruma ateşi sağlayabilirdi (ve Baratieri'nin sonradan yaptığı alıntıda söylediği üzere) 'en kısa sürede Albertone ile birlik olmalıydı'.[13] Pek tabii bu plan, Albertone'nin önceden kararlaştırılan mevkiden yalnızca 800 metre şaşmış olduğu varsayımına dayanıyordu.

Gerçekler Baratieri'nin kafasına dank ettiğinde saat sabak 08.30'u bulmuştu. Eshasho Dağı'nı tırmanmış ve uzakta, doğuda duman izleri görmüştü. Albertone çok başka bir Chidane Meret'e mevzilenmişti - *Enda* Chidane Meret'e. Kendisine tahsis edilen görev yerinden *altı buçuk kilometre* uzakta, Adowa'ya hakim olan ikinci bir sıradağın öteki tarafındaydı.

Bir saat boyunca Baratieri'nin eli ayağına dolanmış haldeydi. Albertone'nin tugayından, kendi mevkiinin güneyindeki vadi üzerinden tökezleyerek gelen, yenilmiş Askari'lerin ilkini gördü. Ayrıca Albertone'den iki mesaj almış, 08.15'te gönderilen ikinci mesajda düşman sayısının çok fazla olduğu ve 'takviye kuvvetlerin makbule geçeceği'[14] söylenmişti. Eğer mağlubiyete uğramadan önce Albertone'yi geri çekmek istiyorsa, bunu ya şimdi yapmalı ya da hiç yapmamalıydı. Fakat Baratieri'nin, hattını Albertone'ye uzatıp durumu düzeltmesi için Dabormida'ya ihtiyacı vardı. Belki de uzanamayacağı kadar uzaktaydı. Fakat Dabormida'dan çıt çıkmıyordu. Sebebi asla açıklanmamış olmakla birlikte Dabormida sağ kanada doğru çok fazla uzaklaşmış, Mariam Shavita'daki düşman kampına doğru gitmişti.

Kendisini devasa bir arı kovanının içine atsa daha iyiydi. Dabormida'nın kırdığı bu pot Albertone'ninkini pekiştirmiş, yenilgiyi felakete, felaketi de faciaya çevirmişti.

Bu sırada, Baratieri sanki farkına varmadan hem sağ, hem de sol elini kaybetmiş bir adam gibiydi. Hâlâ Dabormida'nın, Belah Dağı'nın sırtında toplarıyla birlikte mevzilenmiş olduğunu düşünüyordu. Asli savunma hattının merkezine yerleştirdiği, dördüncü tugayı yedekte bırakmasını sağlayan Arimondi komutasındaki üçüncü tugay hakkında endişelenmekteydi. Albertone'nin tugayından kaçanların hala sağ kanattaki vadiye akın akın gelmelerini görmek onu şoke etmişti. Savaş bittiğinde o korkakların da hesabını düreceketi. Ardından, sabah 10.30 civarında, gerçeklik bir kabus etkisiyle aklını ele geçirmeye başlamıştı.

Çığlık çığlığa binlerce Shoalı, Baratieri'den önce Belah Dağı'nın sırtına doluştu. İki bölük *Bersaglieri* ile, yani elit nişancılar ile onları def etmeye çalıştı. Yapılan fedakarlık beyhudeydi. Shoalılar sırtı ele geçirdiler ve Belah Dağı üzerinde konuşlanmış olan Arimondi'nin tugayına kanattan saldırmaya başladılar. İtalyanlar'ın sol kanadındaki bir yerli taburu ümidini yitirip izdiham yarattı. Öğlen vakti civarında Baratieri, borazancılara, merkezde Dabormida tugayının desteğiyle geri çekilme borusunu çalmalarını emretti. Hâlâ Dabormida'nın sağ kanatta ulaşılabilir konumda olduğunu sanmaktaydı. Aslında, çığlıklar atarak sırtı ele geçiren o Shoa sürüleri, daha evvel Albertone hezimete uğrayana ve Dabormida'nın bağlantısı kopana kadar iki İtalyan tugayının aralarının açılmasına sebep olan adamlardı.

[13] Baratieri, *Mémoires*.
[14] Aynı eserde.

Düzenli bir geri çekilme harekatı gerçekleştirmek hem etkin kurmay subaylara, hem de çekilme sırasında koruma sağlayacak kadar cesur bir arka savunma birliği gerektirir. Bu karmaşanın içinde ikisinden de eser yoktu. Baratieri'nin Belah Dağı'ndaki savunma hattı, dalga dalga saldıran Shoalılar tarafından tarumar edilmişti. Neredeyse bir anda, geri çekilme harekatı hengameye dönüşüvermişti. Baratieri, yorgunluktan ve susuzluktan sersemlemiş adamlarını toplamaya harcadığı beyhude çabaları sonradan şu şekilde anlatmıştır:

> O kargaşanın ortasında geri çekilmekteydim... Etrafımda hâlâ komutanlarına sadık kalan birkaç grup cesur asker vardı... Etrafı duvarlarla çevrili, belki de viran haldeki bir kilisenin antik mezarlığı olan bir yer gördüm. Geri çekilme harekatımızı muhafaza etmek için tekrardan bir direniş tetiklemeye gayret ettim - ve içlerinde subayların da bulunduğu Alpini, Bersaglieri takımlarını ve diğer beyaz askerleri bir araya topladım... Tabancama uzanmaya çalışırken 'Viva l'Italia,' diye haykırdım; ve bu haykırış, susuzluktan kurumuş ve kan içinde kalmış belki de yüz ağızdan tekrarlanıyordu! Fakat içeride duvarlar atış alanımızı engelliyordu, çünkü omuz hizasından daha yüksektiler. Bir an içinde Amharalar, sırta yukarıdan bakan bir mevkiye ulaşmışlardı; ve geçen her an, toplu halde kurşun yağmuruna tutulan askerlerin, ölülerin ve ölmekte olanların yarattığı manzaradan ötürü karmaşa gittikçe büyüyordu - bir yandan emir vermeye ve verdiğim emri uygulatmaya çabalarken kalbim ikiye yarılıyordu.'[15]

Baratieri, altıpatlarını savurarak 'Viva l'Italia!' diye haykırırken, Dabormida hala o sabah ele geçirdiği dar vadide emir beklemekteydi. Şüphesiz, eğer mühendisler helyograf kurmuş olsalar, tugayının merkezdeki birliği kurtarmak için zamanında çağırılması mümkün bile olabilirdi. Dabormida, ordunun geri kalanının akıbetinden bihaber olduğu kadar kendisininkinden de bihaberdi. İşin aslı oydu ki, etrafı tamamen sarılmıştı.

Öğleden sonra saat 02.00 civarında sayım yapmaya başlamıştı. Adamları dört saat boyunca Mariam Shavita adındaki bu dar vadiyi ele geçirmek için savaşmışlar, özellikle dikkatsizlikten siper almayı ihmal eden subaylar dahil birçok kayıp vermişlerdi. Şimdi ise çevredeki tepeler, Shoalar ile kaplıydı. Susuzluk ve yorgunluğa, adamların bir önceki günden beri ayakta olmalarına rağmen tugay hala savaşma kapasitesine sahipti. Fakat silah arkadaşları neredeydi? 'Ciddi bir durum bu, çok ciddi,' diye mırıldanıyordu Dabormida, vadinin merkezindeki frenkinciri ağacının yanında volta atarken. 'Mesaj yok, emir yok, takviye yok - hiçbir şey yok,' dedi tugay subaylarına. Karargâh 'buhar olup uçmuş gibi'[16] görünüyordu. Öğleden sonra saat 03.00 civarında, kuzeydeki bir yola doğru geri çekilmeye karar verdi.

Baratieri'nin gözleri önünde merkez tugaylarının uğradığı küçük düşürücü bozgunun aksine, Dabormida'nın geri çekilme harekatı, savaşarak çekilme işinin nasıl yapılacağına tam bir örnekti. Kayıpları ağırdı; Shoalılar çıldırmış gibi direkt hücum ediyor, siperlerde kalan yaralılara kılıçları ve mızraklarını saplıyorlardı. Fakat her bir tabur

[15] Aynı eserde.
[16] Berkeley, 335.

emirlere itaat ediyordu. Arka savunma bölükleri, silah arkadaşları kurtulabilsin diye feda edilmişlerdi. Topçuların çoğu, toplarını müdafaa ederken cesurca can vermişlerdi.

Dabormida'nın nasıl öldüğünü tam olarak kimse bilmemektedir. Görünüşe bakılırsa yaralanmış, fakat Adi Shum Wahena adındaki bir köye kadar kendisini sürüklemeyi başarmış ve orada bir yaşlı kadın tarafından görülmüştü ('bir şefti o, büyük adamdı, gözlükleri ve saati, altın yıldızları vardı; benden su istedi ve general olduğunu söyledi'[17] demişti kadın). Cesedi aylar sonra, geri çekilme harekatı sırasında emirleri gereği savunmadık taş bırakmayan askerlerin cesetleri arasında, toprağa bulanmış halde bulunmuştu.

* * *

Hükümetin Roma'da, 4 Mart 1896 günü yayınladığı telgraf kadar sansasyon yaratmış bir telgraf az bulunur. Söz konusu telgraf, ülkenin en başarılı generali olan Baratieri'den geliyordu ve adam kısmen bunamış gibiydi. Askerlerinin savaş meydanından 'delirmiş gibi' kaçtıklarını, ve 'güçlerini muhafaza etmek için'[18] tüfeklerini bir kenara attıklarını söylüyordu.

Ancak, felaketin boyutları kısa süre içinde son sayımlarla teyit edilmişti: 10596 kişilik asli kuvvetten 4133 İtalyan ölü ya da kayıptı, 2000 kadarı da tutsak alınmıştı; daha fazla sayıda yaralı vardı, ve 7100 Askari'nin 4000'i ölmüş ya da ele geçirilmişti. Baratieri bizzat günah keçisi yapılmıştı. Eritre başkenti Asmara'da, yaptığı 'affedilemez' saldırı planından ve adamlarını bırakıp savaş meydanından kaçtığı gerekçesiyle yargılanmıştı. Makul bir biçimde her iki suçlamadan da aklanmış, fakat hakim tarafından komutasını sürdürmeye 'tümüyle yetersiz' kaldığına karar verilmişti.[19]

Benzeri bir yetetsizlik kararı, İtalyan halkı tarafından Crispi'nin yönetimi adına verilmişti. Birçok İtalyan şehrinde sokak isyanları patlak vermişti. Crispi, felaket haberlerinin alınmasından iki hafta sonra makamından atılmıştı. Yerine gelen yeni Başbakan Marquis di Rudini'ye barışı sağlaması için, Crispi'ye felaketle sonuçlanan savaşı desteklemek adına verilenden çok daha büyük bir miktar olan 140 milyon liret (5.6 milyon sterlin) tahsis edilmişti. Anlaşmanın tek şartı, daha fazla sömürge işlerine bulaşılmamasıydı.

Üç bin iki yüz kilometre ötedeki Eritre'de, Şubat ayına Baratieri'nin yerine geçip saldırıyı şiddetlendirmesi için göreve getirilen yeni Vali, General Baldissera, 5 Mart günü işleri düzene sokmak üzere tam zamanında Massava'ya varmıştı. İşi zordu. Eritre'nin güney sınırlarının tamamına, ordu birliklerinden arta kalanlar yayılmış - bunlar da moral açısından çökmüş, bitkin, yarı çıplak ve çoğunlukla yaralı haldelerdi. Birçoğu, savaşın bitimine müteakip günler boyu, rehber ya da yiyecek olmadan, kaçaklara göz açtırmayan Tigre köylülerinin yarattığı tehlikelere göğüs germek zorunda kalarak ikinci bir kabustan geçmişlerdi. Baldissera'nın ilk görevi, bu artıkları toplayıp onları, Eritre'yi savunabilecek dört tabura dönüştürmekti. İkinci görevi ise Adigrat'ta mahsur kalan garnizonu kurtarmak; üçüncüsü de Kassala'da 5000 derviş tarafından kuşatma

[17] Aynı eserde, 339.
[18] Baratieri.
[19] Berkeley, 367-8.

altında tutulan garnizonu geri kazanmaktı. Dördüncü - ve tüm diğerlerinin bağlı olduğu - görevi, Adowa'daki dört bin tutsağın salıverilmesi dahil barış koşullarını görüşmek üzere Menelik ile müzakereleri başlatmaktı.

Ancak, Baldissera'nın Eritre'deki ilk günlerinde Menelik pek barış yanlısı görünmüyordu. 12 Mart günü Shoalılar'ın nehri geçip, koloninin güney sınır bölgesini işgal etmeye hazır oldukları bildirilmişti. Baldissera, ateşkes bayrağı taşıyan Binbaşı Saba'yı elçi olarak gönderdiğinde, Menelik onu tutuklatmıştı. Fakat gelişinden üç hafta sonra Baldissera, nihayet kendisine rahat bir nefes aldıran haberler almıştı. Tüm o korkutucu ordu - Shoalılar, Gojjamlılar, Hararlılar, Tigreliler hariç herkes - geldikleri gibi geri dönüyorlar, İtalyan tutsakları da beraberlerinde Shoa'ya götürüyorlardı. Tam da İtalyanlar'ı denize dökme şansı varken Menelik neden inisiyatifi bir kenara atmıştı ki?

Zaferin bedeli acı verici olmuştu. İlk ve en basit açıklaması buydu. Savaştan sonraki gece İmparatoriçe, Etiyopya'nın verdiği kayıplara göz yaşı dökmüş, tarihçiye göre 'çoğu zaman parıldayan o yüzü, gözyaşlarından solmuştu'.[20] Etiyopyalılar'dan yaklaşık yedi bin kişi ölmüş ve on bin kadarı yaralanmıştı, birçoğu kalıcı sakatlıklar geçirmişlerdi. Yohannes'in Dervişler tarafından Gallabat'ta öldürüldüğü zamandan çok daha fazla kayıpları vardı.

Menelik, Serae'ye (Eritre'deki bir yer) ilerleyip ilerleyemeyeceklerini sorduğunda kendisine bunun mantıksız olacağının söylenmesi şaşırtıcı değildi. Mesele yalnızca nehirlerin kurumuş olması ve yiyecek toplamanın mümkün olmamasından ibaret değildi; askerler yeterince savaş görmüşlerdi artık. Kısa süre sonra Çiseli Yağmurlar başlayacaktı. Memleketlerine dönüp, ekip biçme zamanıydı.

Addis Ababa'ya geri dönmek, İmparator ve İmparatoriçe'nin içinde bulunduğu ana ordunun iki ayını almıştı. Shoalılar için bile çetin bir sınav olmuştu. Wollo'daki Müslümanlar tarafından ordunun kanatlarına düzenlenen yağmalara maruz kalırken, tahıl ve sığırların yerel çiftçilerden zorla alınması gerekmişti. Katırlar ve eşekler altından daha kıymetliydi. Menelik'in nihayet başkente varıp, zafer geçidinde Adowa'da ele geçirilen toplar ile muzaffer biçimde karşılanması sırasında yaptığı konuşmanın esas notası, kavuşulan rahatlık olmuştu.

Kimisi ağır yaralı olan 1900 İtalyan tutsak için, Addis Ababa'ya uzanan 800 kilometrelik yolculuk çetin bir sınavdan çok daha fazlasıydı. Açlıktan ölmek üzere bir halde, yağmur hala bardaktan boşalırcasına yağarken botları aşınmış ve kıyafetleri paramparça olmuş halde tökezleyerek kendilerini tutsak alan adamların peşinden yürümüşlerdi. Diplomatik iklim ise pozitif değişimler geçirmekteydi. Menelik, kazandığı zaferi kalıcı bir barışa dönüştürmek için kullanmakta kararlıydı.

23 Ağustos 1896 günü İtalyan elçisi Kont Nerazzi'ye, Menelik'in yalnızca iki ön koşulu olduğu söylenmişti: Wichale Anlaşması geçersizleştirilecek ve Etiyopya'nın koşulsuz bağımsızlığı tanınacaktı. Şaşırtıcı olan şey, yalnızca statükonun yeniden temin edilmesini talep ediyor olmasıydı. Di Rudini hükümeti bu koşulları kabul etmekte gecikmedi. İki ay sonra Addis Ababa'da imzalanan bir barış anlaşması, Mareb

[20] Guebre-Selassie, Prouty, 157.

nehrini Eritre sınırı olarak çiziyordu. Ardından gelen bir sözleşme ile İtalyan tutsakların vatanlarına iade edilmesi mevzuu halledildi. On milyon liretlik (400000 sterlin) bir tazminatın ödenmesiyle birlikte, hayatta kalan 1705 İtalyan'ın tamamı Harar üzerinden sahile gönderilmişlerdi. Yaralılardan yaklaşık 200 tanesi, maruz kaldıkları o korkunç intikalin sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdi. Adowa muharebesinden sonra ritüel gereği sağ elleri ve sol ayakları kesilen bir o kadar Askari tutsak da, bu dehşet verici operasyonun sonucunda ölmüştü.

İtalyan tutsaklar evlerine dönüp, hükümet tarafından serinkanlılıkla karşılanıp, gazetecilerle konuşmamaları için uyarıldıktan sonra, İtalya ve Etiyopya normal ticari ilişkilerine dönmüşlerdi. (Adowa muharebesinin, sonraki kırk yıl boyunca küçük düşürülmek suretiyle bıraktığı derin yaralardan muzdarip olan tek taraf İtalyan ordusu olmuştu.) Ardından Menelik, diplomatik zaferini teyit etmek amacıyla diğer Güçler'e başvurmuştu. Fransızlar, zafer kazanmasını mümkün kılan silahları temin etmişler, İngilizler düşmanlarına moral desteği vermişlerdi. Menelik, her biriyle kendilerinin yaptığı kadar sıkı pazarlık yapmıştı. Fransızlardan, yukarı Nil'i ele geçirmelerine koşulsuz destek sağlaması karşılığında Fransız Somaliland'inin büyük bir kısmını almıştı. İngilizlerden, Mehdiciler'e karşı İngiliz Somaliland'inin büyük bir kısmını ve Zeila üzerinden vergisiz ithalat yapma hakkını koparmıştı. Aynı zamanda Sudan'daki Mehdiciler'e, ortak bir ticaret anlaşması sözü vermişti. (Verdiği üç sözün hiçbiri pek tabii diğerlerine uymuyordu.) Menelik, yukarı Nil'deki Paylaşım yarışını kimin kazanacağını bekleyip görmek için seçeneklerini geniş tutuyordu.)

Ertesi yıl, 1897'de, Menelik Shoa ordularını, güneybatıdaki Kaffa'ya ve güney sınır bölgesindeki Galla'ya karşı fetih amaçlı olarak göndermişti. Toplamda yalnızca birkaç yüz ağızdan dolma tüfeğe sahip olan bu talihsiz komşular, şarjörlü tüfeklere sahip Menelik'in savaşçılarına hiç denk değillerdi. On binlerce siyahi öldürülmüş ya da köle olarak satılmışlardı. Sığırları ve altınları yağmalanmış, toprakları Shoalılar'a paylaştırılmıştı. Kısa süre sonra Menelik'in imparatorluğu, Yohannes'in imparatorluğunun altın çağında olduğundan iki kat daha büyük hale gelmişti. Afrika usulü emperyal genişleme ve *Realpolitik* idi bu, ve Afrika'daki tüm Avrupa savaşlarından çok daha kârlıydı. Kaffa'da ve güneyde yağmalanan altınlarla Menelik, ordusunu yeniden silahlandırabilmiş, antik devletini modernleştirme aşamasını başlatabilmiş ve dolayısıyla Shoa'nın hakimiyetini yirminci yüzyılın çok daha ötesine taşıyabilmişti.

27. BÖLÜM

RHODES, YAĞMACILAR VE ASİLER

Birmingham, Rodezya ve Transvaal
Ağustos 1895 - 1897

"Benim sizleri öldürdüğümü söylerdiniz; işte şimdi efendileriniz geliyor... kağnılar itmek, sürmek zorunda kalacaksınız; ama benim hükmüm altındayken hiç böyle şeyler yapmak zorunda değildiniz.' *Kral Lobengula*'nın halkına son seslenişi, 1896

Yüzyılın en güzel Ağustoslarından birinin yaşandığı 1895 Ağustos'uydu ve İngiltere'nin iç kesimleri Güney Afrika bozkırları gibi pırıl pırıldı. Birmingham çevresindeki yeşil tarlalar altın rengini almıştı. Güneş, Belediye Sarayı'nın tepesindeki bakır kuleyi yakınlardaki bir çelik şirketinin maden eritme ocağının gücüyle parlatıyordu. Birkaç kilometre ötede, Highbury'deki saklı cennetinde, vida üreticiliğinden imparatorluğun devlet adamlarından biri haline gelen Joseph Chamberlain iyi sulanmış çimenlerde oturuyor ve şansının ani dönüşünün tadını çıkarıyordu. Hâlâ, sağ gözüne iliştirilmiş ve otoriter bir imaj çizen tek camlı gözlüğü, ceketinin cebinde duran, kendi bahçesinde yetiştirilmiş orkidesi ile Punch dergisinin karikatürlerinden fırlamış, kendi kendisini yetiştirmiş adama benziyordu. Ancak şezlongunun yanı başında duran, üzerinde 'Koloni Bakanlığı' yazan kürsü, yeşil çimleri biraz kraliyet kırmızısı ile aydınlatıyordu.

O bahar, siyasete karşı nefreti neredeyse Chamberlain'in nefesini kesiyordu. Aklının bir köşesinde havlu atmak ve kariyerinden vazgeçmek vardı. Dokuz yıl boyunca o ve Hartington Avam ve Lordlar Kamaraları'nın arka sıralarında Liberal Birlikçiler'e öncülük etmiş ve onları seslerinin duyulmadığı bir hale getirmişti. 1886'dan önce Gladstone'un yerini alarak Liberaller'in başına geçeceğine dair umudu tamdı. Özerk Yönetim nedeniyle yaşanan parçalanma bu umudu sonsuza dek ortadan kaldırmıştı. 1895'te bulunduğu pozisyon, Highbury'deki seralarını kırağı çalmış, olağanüstü sert geçen kıştan ötürü kamelyaları kararmış bahçe misali çürümüş haldeydi. (Harcourt'a olan sadakatini korusa da) Gladstone'un eski partisine sadık kalan bazı arkadaşları tarafından, aleyhinde Judas'a benzetiliyordu; ve arka sıralarda haşır neşir olmak zorunda kaldığı birçok Tory'nin gözünde hâlâ tehlikeli bir Radikal idi.

Sonra, Haziran 1895'te, Gladstone'un halefi Lord Rosebery'nin liderliğindeki

Liberal hükümet, bir nefeste ortadan kayboldu. (Rosebery'nin hükümeti, dumansız barut kıtlığının neden olduğu bir ıslahatla çöküşe uğramıştı.) Lord Salisbury alaycı bir edayla dümene geçti. Ancak bu kez Liberal Birlikçiler koalisyona kabul edilmişlerdi ve Chamberlain'e aklına gelen hemen hemen her makam teklif edilmişti. Hazine Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, hepsi onu bekliyordu. O Koloni Bakanlığı'nı seçti. Koalisyon bir ay boyunca parlamento üstünlüğü sağlayamadan devam etti. Ardından altın yazın Genel Seçim'i yapıldı ve liderden yoksun Liberaler, 152 kişilik şaşırtıcı bir çoğunlukla koalisyonu bırakarak meydandan kovuldu.

Gazetelerin Chamberlain için dediği şekliyle 'Pişkin Joe' neden Koloni Bakanlığı gibi karanlık bir vazife seçmişti? Bu soru Westminster'deki uzmanların, özellikle de Başbakan ile artık Avam Kamarası'nın Lider'i ve Tory Partisi'nin meşru mirasçısı olan yeğeni Arthur Balfour'un kafasını kurcalıyordu. Chamberlan'in zavallı, kaçık Lord Carnarvon'ın ('Twitters') ayak izlerinden ya da Lord Knutsford ('Peter Woggie') gibi önemsiz şeylerin peşinden gittiğini düşünmek... Salisbury her zaman Joe'nun sadece 'teoride emperyalist'[1] olduğunu düşünmüştü. Ama imparatorluğun birliği için üstü kapalı çağrılar yapmak bir şeydi, her şeyi eline yüzüne bulaştırmasıyla ünlü bir devletin yoksulluğun pençesindeki bir departmanını yönetmek başka bir şey - Koloni Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı'nın küresel diplomasisi ile Hazine Bakanlığı'nın zırnık koklatmayan politikası arasında sıkışıp kalmıştı.

Koloni Bakanlığı'nın zayıflığının ilk sebebi, imparatorluğun genişlemesinin büyük ölçüde Dışişleri Bakanlığı'nın sorumluluğu altında olmasıydı. İkincisi, yani Hazine'nin cimriliği ise, bizi Paylaşım'ın asıl paradoksuna götürüyor. Britanya'nın Afrika'daki büyük yeni çıkarlarının ardında pek fazla emperyalizm yoktu, bu da İmparatorluk'u genişletmenin popüler bir heves olduğu anlamına geliyordu. Bu, tuhaf gerçeğin ta kendisiydi.

Diğer yüzyıllarda tam tersi geçerliydi. Koloni hevesi 1884'te Almanya'yı yerinden oynatmış, bunu da Bismarck, seçimlere dair planlarıyla örtüştüğü vakit dört Afrika kolonisini ele geçirme fırsatı olarak ayıla bayıla kullanmıştı. Brazza'nın Kongo'daki keşifleri Fransız toplumunu heyecana boğmuştu ve karşılığında Fransız koloni ordusu buraları sömürebilmişti. Ama Britanya'da, Afrika'daki en büyük ticari ve stratejik çıkarlara sahip ülkede, halkın Afrika'ya iştahı en azından 1890'lara dek yavan kalmıştı. Nil'e yapılan stratejik yarış bir yana, koşuşturmaca şahısların eline, Cecil Rhodes ve George Goldie gibi girişimci sermayedarlara, Lugard ve Mackinnon gibi hayırseverlere, Herry Johnston gibi garip tabiat bilimcilere bırakılmıştı. Dışişleri Bakanlığı'nı rakipleriyle arayı kapatmak için harekete geçiren de bu adamlardı. Paylaşım'ın başlangıcından beri, Afrika'daki üç bin iki yüz kilometre kare alan Britanya İmparatorluğu'nun topraklarına, Mackinnon'un Doğu Afrika'sına, Lugard'ın Uganda'sına Goldie'nin Nijer topraklarına, Rhodes'un Matabeleland ve Mashonaland'ına, Johnston'un Nyasaland'ına ve Lord Cromer'ın (Sör Evelyn Baring'in) Mısır'a dayattığı 'örtülü himaye'si eklenmişti.

[1] Salisbury'den Selborne'a, 10 Haziran 1895, Kutu 5/31, Selborne Belgeleri, Bodleian, Oxford.

Ama yarış hiçbir suretle kazanılmış değildi. Son aşama, Nil, Nijer ve Güney Afrika bozkırları için üçlü bir yarış başlamak üzereydi. Chamberlain'in Koloni Bakanlığı'nı seçmesinin nedeni de tam olarak buydu. Bakanlığın bir demir yumruğa ihtiyacı vardı. Dışişleri Bakanlığı'ndaki korkak diplomatları bir kenara itecek ve Koloni Bakanlığı'nı Britanya'nın bu üçlü yarıştaki şampiyonu haline getirecekti. Amacı emperyalizmi popüler bir haçlı seferine dönüştürmek ve aynı seferi emperyal birliği geliştirmeye çalışmak için kullanmaktı.

1895'te 'Emperyalizm' Britanya İmparatorluğu'nun iki yönünü karşılayan birbirinden uzak iki anlamı bulunan, oldukça esnek bir terimdi. Bir Koloni Bakanlığı 'emeryal birlik'ten ve 'emperyal federasyon'dan[2] bahsettiğinde, Kraliyet Kolonileri'nden ve yönettiği siyahi ve kahverengilerden oluşan imparatorluktan söz etmiyordu. Sorumluluğu altındaki diğer imparatorluktan, Kanada'dan ve özerk yönetimli diğer devletlerden, Yeni Zelanda'dan, Avustralya'dan, Natal ve Cape'ten, yakında yönetim anlamında Kanada'nın izinden gidecek olan tüm kolonilerden bahsediyordu. Chamberlain'in planı aşağı yukarı tam gelişmiş durumdaki ulusları ticaret ve savunma anlamında karşılıklı fayda sağlayabilmek için anavatanlarına yaklaşmaya ikna etmekti.

Chamberlain'in en büyük hayali İmparatorluk'un tüm beyaz insanlarını bir kazana koyup tek bir emperyal fededasyon geliştirmekti. İlk adımı Avustralya ve Güney Afrika'daki ayrı federasyonları, hâlihazırda Ottawa'da kurulmuş olan Kanada federasyonunun kalıbına dökmek, onlara da aynı şekli vermekti. Avustralya'da Canberra yakında yeni federasyonun başkenti olarak Ottawa'nın yerini alacaktı. Ama Güney Afrika'da her şey ırk farklılığından ötürü birbirine karışmıştı. Evvela, bölge iki Britanya İmparatorluğu - beyaz ile siyah ve kahverengi - arasında gidip geliyordu. Ayrıca buradaki devletlerden ikisi, Transvaal ve Orange Free State, Boer cumhuriyetleri idi, yani Britanya İmparatorluğu'nun dışında kalıyorlardı. Zaten buraları ilhak ve federe etme çabaları, 1870'lerde Frere ile Carnarvon'un bedellerini ödeyerek keşfettikleri gibi Boerlerin arı kovanına çomak sokmak gibiydi. Bu sorunu yeniden ortaya sürmek istemek bir Koloni Bakanı için oldukça cesur bir hareket olurdu.

Chamberlain Ağustos 1895'te tüm ciddiyetiyle Koloni Bakanlığı'nın başına geçmek üzere sevgili Highbury'sinden ayrıldı. Lüks içindeki Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan Bakanlığı ile sınırlanmış bu İtalyan havasındaki pis köşe hâlâ gaz lambası ve mumlarla aydınlatılmaktaydı. Hangisinin İngiliz Hükümeti'nin Külkedisi olduğundan kimse şüphe etmezdi. Hayranlarından birinin söylediğine göre, Chamberlain bu binayı baştan yaratmıştı. Mumları bir kez parmağını şıklatarak elektrikli lambalarla değiştirmişti. Bu 'baştan aşağı bir değişimdi; tek bir dokunuşuyla uyuyan şehir uyanmıştı.'[3] Ardından Üstat (artık böyle bilinir olmuştu) ailesiyle birlikte Pyrenees'e yedi haftalık bir tatile çıktı. Ekim'in sonuna dek en yeni haritalarla donatılmış ofisine geri dönmedi. Çok daha genç hissediyordu. Karısı, onun başarıya bu kadar çabuk alışmasına hayret ediyordu. Liberaller bile onun hakkında iyi şeyler düşünüyorlardı.

---

[2] Garvin, *Chamberlain*, III, 177-95.

[3] Garvin, III, 11'da Flora Lugard'dan alıntı yapmıştır.

Daily Chronicle gazetesinde Massingham, Chamberlain'in koloni imparatorluğunu yönetmesinin 'belki de bu ülkede yapılan en ilginç yönetim deneyi'[4] olacağını tahmin etti. Chamberlain Kasım ortalarında karısına bir 'bozgunun yolda olduğunu'[5] söyledi. Yıllar süren suistimalin ardından tüm bu övgüler gerçek olamayacak kadar iyiydi.

Bozgun, altı hafta içerisinde gerçekleşti; Güney Afrika bozkırlarından direk karna atılan bir tekme gibiydi. 29 Aralık 1895'te Rodezya yöneticisi Dr Jameson canını dişine takmış ve İngiliz bölgesinden beş yüz Rodezyalı süvariden oluşan bir kıta ile Transvaal'i istila etmek üzere yol çıkmıştı. Chamberlain'in dünyası bir daha asla eskisi gibi olmayacaktı.

Ertesi gece Highbury'de yıllık memur balosunun yapıldığı geceydi. Koloni Bakanlığı Chamberlain'e Jameson'ın İngiliz topraklarından Transvaal'i istila ettiğine dair gizli bir uyarı telgrafı gönderdiğinde o, akşam yemeği için giyinmeye hazırlanıyordu. Telgraf onu hayretler içerisinde bırakmıştı. Yumruklarını sıkarak 'Eğer bu istila başarıya ulaşırsa ben mahvolurum. Bunu halletmek için Londra'ya gidiyorum,'[6] dedi. Ardından Londra'ya 'Bu kötülüğün gerçekleşmesi için elinizden geleni ardınıza koymayın,'[7] diye cevap yazdı. Soğuk, yıldızlı bir geceydi. 12.50'deki Londra trenine yetişti ve gece 4'ten evvel Prince's Gardens'taki evine vardı. O gün Koloni Bakanlığı'ndan yıldırım niteliğindeki birkaç telgrafla İsyan'ı tanımadığını belirtti. Ancak üç gün sonra Jameson'ın bitap durumdaki kıtası Johannesburg yakınlarındaki Doornkop'ta beyaz bayrak kaldırana kadar hiçbir şey Jameson'ı durduramadı. O zamana kadar her iki taraftan da kan dökülmüş ve İsyan uluslararası bir olay haline gelmişti.

3 Ocak 1896'da Kayser Wilhelm Kruger'i İngiliz istilacılarına karşı galibiyetini tebrik etmek için Berlin'den bir telgraf gönderdi. Britanya Londra Anlaşması'na göre Transvaal üzerinde egemenlik hakkı olduğunu öne sürüyordu, bu nedenle Kayser'in telgrafı İngiliz basınında şiddetli bir yaygaraya yol açtı ve çok geçmeden bir cevap verilmesi kaçınılmaz oldu. Britanya Avrupalı ittifaklardan birine mi katılmalıydı?

Chamberlain sonraki birkaç ayını politik hayatını kurtarmaya çalışarak geçirdi. Beceriksizce hazırlanmış olan Güney Afrika federasyonunu kısa yoldan gerçeğe dönüştürme - yani Transvaal'i zor kullanarak ele geçirme - planının ardında Cecil Rhodes'un bulunduğu ortaya çıktı. Rhodes'un tertipçilerinin arasında Rand'ın en zengin iki altın babası Alfred Beit ile Julius Wernher de yer alıyordu. Bu ikisi Johannesburg'daki İngiliz Yabancı'ların ayaklanmasına finansal destek sağlamıştı. İngiliz göçmenler sayılarının artık Boerler'inkini geçtiğine inanarak Başkan Kruger için bir seçim yapılmasına karşı çıktılar. Johannesburg ayaklanması *opéra bouffe*'den bir sahne gibi patlayıverdi. Tam bir fiyaskoydu. Ama Chamberlain'i endişelendiren bu değildi. Rhodes ile tertipçileri ayaklanmaya destek olmak için aynı zamanda Bechuanaland'da Jameson'ın isyanını da düzenlemekteydiler.

O yılın ilerleyen zamanlarında Rhodes, Chamberlain'in de bu tertibin bir parçası olduğunu belirten akıl almaz bir iddiada bulundu.

---

4 *Daily Chronicle*, 27 Kasım 1895.
5 Bayan Chamberlain 15 Kasım 1895, Garvin, III, 28.
6 Garvin, III, 89.
7 C7933 (no.7) s.4.

Çamur atmayla geçen yaklaşık bir yüzyılın ardından bu bilmece hâlâ çözülememiştir, ama olayın kökenleri sömürge korsanı Cecil Rhodes ile 'Büyükanne' - namı diğer emperyal hükümet - arasındaki İsyan'dan önceki yıllara dayanan sallantılı işbirliğinde yatıyordu. Downing Caddesi'nde sıkı bir denetimin yokluğu yalnızca devrim planını değil, aynı zamanda İsyan'ın yol açtığı felaketi de açıklıyor. Ayrıca Rodezya'daki en az iki savaşa da açıklama getiriyor: birincisi İsyan'dan önceki fetih savaşı, ikinci ve üçüncüsü de İsyan'ın zemin hazırladığı bir çift feci Afrikalı başkaldırısı.

* * *

Cecil Rhodes, bağımsız üç başlı Rodos Heykeli misali, Güney Afrika'yı beş yıl boyunca müdafaa etti. Başbakan ve Cape Kolonisi'nin elmas babası idi. Transvaal Boer cumhuriyerinin de büyük altın babalarından biriydi. Kraliçe'yi kendisine kraliyet fermanı çıkarmaya ikna eden ve Transvaal'in kuzeyinde kendi adını taşıyan yeni bir İngiliz kolonisi kuran kişiydi.

Bu üç ülkeyi, daha doğrusu tüm Güney Afrika'yı İngiliz bayrağı altında federe etmek Koloni Bakanlığı ile ve Westminster'deki gerek Liberal, gerekse Liberal Birlikçi ve Tory olan hemen hemen tüm İngiliz politikacılarla paylaştığı bir gaye idi. Elbette Rhodes kontrolü altında olacak bir federasyon istiyordu. Ama Cape'in umursamazlığını, Transvaal'in düşmanlığını ve Rodezya'nın iflasın eşiğinde olmasını göz önüne alınca, başarı şansı ne idi ki?

1890'da yeni koloninin borçları dehşet verici bir hızla birikmekteydi. Ferman Şirketi'nin topladığı 1 milyon sterlinin çoğu ilk yılın sonuna gelmeden harcanmış, Mashonaland istilasından sonraki zor geçen aylarda bitip tükenmişti. Demiryolu inşa edilmeden önce ülkenin borçlarının gelişen çiftliklerle ya da altın madenleriyle ödenme şansı da düşüktü. Bunun getirdiği siyasi tehlikeyi ilk gören Rhodes olmuştu. Kendi kişisel serveti 1895'te yaklaşık iki milyon sterlindi ve zaten teminat olarak Cape veya Transvaal'e verilmişti. Ondan çok daha zengin altın babaları olan başlıca müttefikleri Alfred Beit ile Julius Wernher'in servetleri de aynı durumdaydı. Bu da, Rodezya'yı geliştirmek için gereken paranın çoğunun ya Londra piyasasından borç olarak, ya da istenmeyen bazı koşullar altında Downing Caddesi'nden alınması gerektiği anlamına geliyordu. Daha da kötüsü, eğer Rhodes Doğu Afrika'daki Sör William Mackinnon gibi özel imparatorluğu için sermaye oluşturamazsa Ferman yok olacaktı, ve Downing Caddesi'nin Kruger ve Transvaal Boerleri'ni devletin yönetimini ele geçirmesine engel olması gerekecekti. Bu, Rodezya Ferman Kolonisi'nin sonunu getirecek, ve 'Zambezya' ya da benzeri bir şey gibi yeni bir Kraliyet Kolonisi'nin doğuşu olacaktı.

Rhodes'un kılavuzları 1890'da Mashonaland'i istila ettiklerinden beri, Rhodes'un tek önceliği demiryolu yapımını hızlandırırken masrafları kısabildiği kadar kısmaktı. Sırf atlı polislerin faturası bile yıllık yüz elli bin sterline ulaşıyordu. Rhodes polis kuvvetini 650 kişiden 150'ye indirerek yıllık yüz bin sterlin tasarruf etti. Koloninin, bir sınır toplumuna göre fazla bürokratik olan ilk Daimi Temsilcisi Colquhoun adlı eski Hint memurunu görevden uzaklaştırdı. Onun yerine gelen Dr Jameson, Rhodes'un Kimberleyli dostu, masraftan nasıl kaçınacağını biliyordu ve Rhodes'un yarım yamalak görüşlerine

son derece sıcak bakıyordu - en azından Rhodes böyle olduğuna inanıyordu. Ardından, Temmuz 1893'te Jameson tam ölçekli bir savaş planı ile Rhodes'u şaşkına çevirdi. Matabeleland krallığını ele geçirmek için komşuları Kral Lobengula'ya bir korsan baskın yapmayı teklif etti. Jameson'ın bu sıradışı kumarı önermesine ne neden olmuştu?

Masrafları kısmak Lobengula ile barışı sürdürmek demekti. Ve Rhodes 1890'da Rudd imtiyazını ele geçirdiğinden ve Lobengula'nın sömürgesi Mashonaland'i işgal ettiğinden beri kana susamış alaylarını dizginlemekte zorlanmasına rağmen, Lobengula barışı sürdürmenin kendi politikasına uyduğunun işaretini vermişti. Ndebeleler mızraklarını beyaz bir düşmanın kanıyla yıkamayalı altmış yıl oluyordu: Ndebeleler Zululand'dan kuzeye ilerlemeye çalışırken onları Transvaal'den atan Boer göçmenler. Ndebele savaşçılarının genç kuşakları beyaz istilacıları 'kahvaltıda halledebilecekleri'ne inanıyorlardı. Lobengula diğer türlüsünü de görmüş geçirmişti. Cetshwayo'nun ve onun Zulular'ının, Ndebeleler'in eş ve dostlarının yenilişini ve aşağılanışını izlemiş, ve istilacılara ayak uydurmak için elinden gelenin en iyisini yapmıştı.

Rhodes'ın açısından bu bulanık barış süreci oldukça iyi gitmişti. Kral Rudd imtiyazını (anlaşılabileceği üzere) hile ile elde edilmiş olan Mashonaland için feshettiğini, nihayetinde bir madencilik imtiyazı olduğunu ve toprağı kullanım hakkı vermediğini öne sürmüştü. Fermana karşı tepkisini göstermek için Kral uzun bir süre Rhodes'un Rudd imtiyazı esaslarına göre kendisine verdiği bin tüfeği kabul etmemişti. Öte yandan Lobengula, Rhodes'un Mashonaland'in işgali için aylık bir kira ödemesinine izin vermişti. Moshonaland'deki yerleşimciler ile sığır ve köleler için buraya akın etmeyi huy edinmiş savaşçıları arasında çıkabilecek çatışmaları önlemek için de elinden geleni yapmıştı. Alaylarının başka kanlı meşgaleler edinmesini sağlamıştı, mesela Zambezi'nin kuzeyindeki Lewanika bölgesine, özgürce öldürüp işkence edebilecekleri baskınlar yapmalarına izin veriyordu veya kendisinin en sadık (ve en akıllı) danışmanlarından, büyücülük 'kokusu alan' Mhlaba'yı öldürmelerine müsaade ediyordu. Mhlaba ile tüm ailesinin bıçaklanarak öldürülmesinin gerçek sebebi muhtemelen Mhlaba'nın barışı salık vermesiydi.

Haziran 1893'te ise, Lobengula ölümcül bir muhakeme hatası yapmıştı. Birkaç Shona kabile üyesi sınıra yakın bir yerde sığır çalmışlardı. Lobengula hırsızları cezalandırmak için Viktorya Kalesi'nin eteklerinde yaşayan büyük bir baskın grubu göndermişti. Teorik açıdan Lobengula, Matabeleland'de olduğu gibi Mashonaland'de de kendisine tabi olanları cezalandırma hakkını sakkına sahipti. Ancak sınırın ötesine beyaz adamların bölgesinin ortasına baskıncılar göndermesi düşüncesizceydi. Daha da kötüsü baskıncılar, Kral'ın beyaz adamların mülkiyetine saygılı olma konusundaki emirlerine itaatsiz davrandılar.

Sonuç, Viktorya Kalesi'nin duvarlarının altında yaşanan eski moda bir katliamdı: yaklaşık 400 perişan Shona kabile üyesi Ndebele baskıncıları taradından ölümüne dövülmüş, beyazların evlerindeki uşaklar öldürülmüş, kadınlar ve çocuklar köle olarak götürülmüştü; diğerleri de kaleye sığınmak için kaçmış ve baskıncılar da onların infaz edilmek üzere kendilerine teslim edilmelerini istemişlerdi. Beyazların mülkiyetine verilen zarar önemsizdi - yalnızca birkaç sığır ve at çalınmıştı. Baskın, yerleşimciler için olup bitmiş

bir olaydı, ama ardında şaşkınlık ve öfke ateşi bırakmıştı. Yeni kalelerinin duvarlarına barbarlığın kara dalgaları çarpıyordu; Lobengula'yla barış yapmaya kim cüret edebilirdi?

Jameson işe herkesten daha hızlı alıştı. Rhodes'un 'Komple Kırmızı: benim hayalim' dediği şey için son derece cazip bir kestirme yok bulmuştu. Ndebeleler'den sonsuza dek kurtulabilirlerdi. 'Viktorya olayından' sonra günler içerisinde tam ölçekli fetih savaşını planlamıştı.

Başta Rhodes Jameson'ın ukalalığıyla sarsılmıştı. İflasın eşiğinde oldukları bu anda nasıl böyle bir kumar riskini göze alabilirlerdi? Yeni telgraf hattıyla sert bir uyarı gönderdi: 'Luke 14:31'i oku.' İncil'i olan telgraf memurunun yardımıyla Jameson okudu: 'Ya da hangi kral başka bir kralla savaşa gittiğinde, üzerine yirmi bin askerle yürüyen düşmana on bin askerle karşı koyabilir miyim diye önce oturup bir değerlendirme yapmaz?'[8] Jameson Lobengula'nın ilkel topluluğuna karşı sadece 1000 adama ihtiyacı olduğunu iddia etti. Isandlwana'yı unutmuş muydu? Hayır, ama orada İngiliz ordusunun hatası Zululara karşı piyadeleri kullanmak olmuştu. Boerler daha iyisini biliyorlardı. Gece bir yük kağnısı kullanan atlı kıtalar tek çareydi. Bulawayo'ya Salisbury, Viktorya ve Tuli'den yapılacak üç çatallı bir saldırı işi görürdü. Rhodos'tan tek isteği parayı sağlamasıydı. Telgraf üzerinden yaptıkları uzun 'tartışma' sırasında 'Parayı bir şekilde bulman lazım,'[9] diye yakınıyordu.

Sonunda Rhodes bu kumarı kabul etti. Belki de Mashonaland'ın ekonomisinin sadece çılgın bir kumarla kurtarılabilecek kadar felaket durumda olduğunu görmüştü. Nihayetinde Jameson'ın savaşının masraflarını karşılayabilmek için Ferman Şirketi'ndeki 50000 sterlinlik hisselerini satmayı kabul etti. Asıl masrafı Transvaal'den getirilmesi gereken 1000 at oluşturuyordu. (Kruger'in asker alımına yasak koyduğu gürlemesine rağmen) buradan yeni askerler de getirilmeliydi. Bu askerler ve Mashonolandli beyaz gönüllüler, ele geçirilen şeylerle mücadelelerinin karşılığını - toprak olarak ya da düşmandan yağmalanan sığırlarla - alacaklardı. Sonraları, birileri baklayı ağzından çıkardığında, Liberal İngiliz gazetelerinde öfke doruğa çıktı. Oysa Güney Afrika'daki beyaz yerleşimciler 'Kaffir'lere karşı savaşma şekilleri konusunda hiçbir zaman alıngan olmamışlardı. Savaş ücretlerini yağma olarak ödemek normal bir Amerikan geleneğiydi. Yerleşimcilere göre, Matabeleland zaten Ndebeleler'in Shona'lardan çaldığı çalıntı mülk idi.

1893 yazında Jameson'ın kumarını desteklemeye karar verdikten sonra Rhodes'un asıl sorunu imparatorluk yetkililerini başka seçeneği olmadığına, savaşın kaçınılmaz olduğuna ikna etmekti. Ne yazık ki Cape'teki Yüksek Temsilci Sör Henry Loch, Rhodes ile nasıl başa çıkacağını bilemedi ve sonunda ona yardakçılık etti. Londra'daki Koloni Bakanı (o zamanlarda Lord Ripon idi) Loch'a Ferman Şirketi'nin yapabileceği 'her türlü saldırgan hareketi engelleme' ve Rhodes'u Lobengula ile davasına kraliyet hükümetini bulaştırma girişiminin Ferman'ı için hayati sonuçlar doğurabileceği konusunda uyarma talimatı vermişti. Fakat Loch, Rhodes'a ağzının payını vermek için istiladan mümkün olduğunca kendince faydalanmayı umuyordu. Eğer bir istila

[8] Colvin, *Jameson*, 1, 259'da Luke, XIV, 31'den alıntı yapmıştır.
[9] Colvin, 1, 260'ta, Wrey'den Jameson'ı alıntılamıştır.

yapılacaktıysa, Bulawayo'ya ilk girenler imparatorluk birlikleri olmalıydı.

Sunuçta Loch, Rhodes ile Şirket'in enayisi konumuna düştü. Londra'ya Viktorya olayında Lobengula'nın baskıncılarının bile isteye beyaz adamlara ateş açtıklarını belirten yanlış bilgiler yolladı. Gerçek ise tam tersiydi. Jameson'ın Viktorya'ya varışından sonra baskıncılar silah zoruyla geri püskürtülmüşlerdi. Yaklaşık bir düzinesi karşı ateş açmayı denemeden Jameson'ın adamları tarafından vurulmuştu.

Daha da önemlisi Loch, Lobengula'nın ordusunu seferber ettiğine ve beyazların topraklarını istila etmeye hazırlandığına ikna olmuştu. İşin aslı, Ndebele ordusu su çiçeğiyle boğuşmaktaydı. Bu elbette muhtemel düşmanlıklara engel olma ve genç savaşçılarının sınırın öte yanında daha fazla baskından alıkoyma noktasında umutsuz durumda olan talihsiz Kral'ın işine gelmişti. Kraliçeye bir mektup götürmesi için Mshete adındaki deneyimli bir elçisini yolladı. Loch mektubu ondan aldı ve Lobengula'nın Shona'ya baskın yapma hakkı üzerinde ısrarcı olduğu için müzakere yapmaya gerek bulunmadığını bildirdi.

O zamana kadar Loch 2000 Bechuaha yerlisinin desteklediği bizzat Şef Khama liderliğindeki 225 Bechuanaland Sınır Polisi'nden oluşan imparatorluk birlikleri ile kendi istilasını başlatmaya karar vermişti. İstila artık rakip ordular arasındaki bir yarışa dönüşmüştü: Yüksek Temsilci'nin (yani Büyükanne'nin) Londra ve emperyal kontrolü temsil eden ordusu ile Rhodes'un, Ferman'ın ve koloni milliyetçiliğinin korsanlık ruhunu yansıtan Jameson'ın ordusu. Galip gelen, şartlarını Ndebeleler'e kabul ettirme ayrıcalığına erişecekti.

Tarihte pek az kumar, karşılığını Jameson'un Ndebeleler'e karşı savaşında olduğu kadar düzgün bir şekilde verebilmiştir. Jameson'ın istila kuvveti 1890'daki kılavuz kıtasından bile daha küçüktü: ikmalleri 300 yerli 'oğlan' tarafından ağır ağır yürüyen öküz kağnılarında taşınan 700'den az beyaz gönüllü. Ama ağır silahları vardı. İki tane yedi librelik sahra topları ve beş tane Maxim'in de yer aldığı birkaç makineli tüfekleri vardı. 1893'te Ekim ayının ortalarında Salisbury kıtası, Mashonaland ile Matabeleland arasında sınır kabul edilen Umniati nehrinin ötesine geçtiler. Çok geçmeden Salisbury kıtası Viktorya kıtasıyla birleşti; kuru çalılar arasında ilerlerken onların karşısına çıkacak hiçbir şey yoktu. Böylelikle suç, çiçek hastalığı salgınına - ve Lobengula'nın beyhude barış çabalarına - kaldı. Ndebeleler 25 Ekim'e kadar mızraklarına ellerini dahi sürmek zorunda kalmadılar.

Yaklaşık altı bin savaşçı, Shangani nehrinin kenarına karargâh kurmuş kıtalara cesur bir gece saldırısı düzenlediler. Saldırı, bir beyaz süvari eri ve bir Cape siyahisinin ölümü ve altı beyaz adamın yaralanmasıyla geri püskürtüldü. Yüzlerce Ndebele öldürülmüştü. (Yaklaşık elli talihsiz Shona sığınmacısı de Ndebeleler tarafından bıçaklanarak ya da çapraz ateş altında kalarak öldürülmüşlerdi.)

Bir hafta sonra, kıtalar Bulawayo'dan sadece otuz kilometre uzaklıkta iken Ndebeleler ikinci bir cesur saldırı başlattılar, ama bunu geri püskürtmek için kıtaların daha fazla çaba göstermesine gerek kalmadı. Jameson'ın adamlarından dört ölü ve yedi yaralıya karşılık Ndebeleler'den yaklaşık bin kişi ölmüştü. Yola çıkmalarından bir ay sonra 4 Kasım'da öküz kağnıları takırdayarak Bulawayo'ya girdi. Büyük bir direkteki

Scots Guards zafer edasıyla coşkulu süvarileri selamlarken, Şirket'in bayrağı - ortada Rodezyalı bir aslan bulunan Büyük Britanya Bayrağı - eğreti bir bayrak direğinde dalgalanıyordu. Lobengula ile oranın tüm sakinleri kasabayı yakılıp yıkılmış, terk edilmiş bir halde bırakarak kaçmışlardı, kalan sadece iki beyaz tüccar ambarın çatısında poker oynamaktaydı.

Coşku, çok geçmeden sönüp gitti. Jameson Kral'ı ele geçirmek için beyhude çaba harcıyor, Kral da kendisinin peşindekileri 1000 altın para ve 'Bunu al ve geri dön. Ben kaybettim,'[10] yazan bir notun bulunduğu rüşvetle kendi tarafına çekmek için boşa çabalıyordu. Altınlar, mesajı saklayan iki emir eri tarafından çabucak cebe indirildi. 3 Aralık'ta, takip eden kuvvetin ileri devriyesi, yalnızca birkaç saat önce Lobengula'nın Shangani nehrinin kıyılarında bıraktığı kağnılar ile çıkageldi. Ertesi gün Binbaşı Allan Wilson liderliğindeki otuz dört adamdan bu Shangani devriyesi pervasız bir hatanın bedelini ödedi. Wilson, düşmanın tüm gücünü yok etmeye karar verdi. Bir hamle yaparak Kral'ı ele geçirecekti. Devriyesinin etrafı sarılmıştı ve adamları ağaca sırtlarını dayamış halde bıçaklanarak öldürülmüştü.

Impilerden sağ kalanların koruması altındaki Lobengula atıyla kuzeye doğru ilerliyordu. Halkına yaptığı acı dolu son konuşması unutulmamıştı: 'Benim sizleri öldürdüğümü söylerdiniz: işte şimdi efendileriniz geliyor... kağnılar itmek, sürmek zorunda kalacaksınız; ama benim hükmüm altındayken hiç böyle şeyler yapmak zorunda değildiniz... Neşelenin şimdi, zira yeni hükümdarlarınız burada... beyaz insanlar geliyor şimdi. Onlarla savaşmak istemedim. Ah, Lotsche'nin dediklerini hatırlıyorum...'[11] Lobengula en azından Cetshwayo gibi yakalanıp aşağılanmaktan kurtulmuştu. En son İmpi'sinin de teslim olduğunu öğrendiğinde baş danışmanı ile birlikte zehir içerek bir krala yakışır şekilde öldü. Hizmetkarları onu bir mağaraya siyah öküz derisine sarılmış oturur halde, ayak ucunda baş danışmanı ve kalan eşyalarıyla birlikte gömdüler.

Kral'ın zafer yürüyüşündeki kaçınılmaz yokluğuna ve Wilson'un Shangani'de yaptığı pervasız hataya rağmen, Rhodes'un keyfi yerindeydi. Ortalama bir maliyetle - yaklaşık elli beyazın hayatı ile elli bin sterlin - Jameson tehlikeli bir komşuyu haritadan silmiş, Rodezya'nın büyüklüğünü ikiye katlamış ve belki de Ferman Şirketi'ni iflastan kurtarmıştı. Ayrıca imparatorluk makamlarına karşı da zafer kazanmıştı. Yüksek Temsilci'nin kendi birliklerine - Bechuanaland Sınır Polisi - gelince, Bulawayo'ya on gün geç gelmişlerdi. Bu kısmen Loch'un onlara acele etmelerini söylemeyi unutmasından, kısmen - Jameson'ın emriyle - Jameson'un adamlarının onları oyaladığından kaynaklanıyordu. Ocak 1894'te Rhodes, muzaffer bir biçimde Cape Town'a dönmek üzere Salisbury'den ayrıldı. Ndebeleler konusundaki nihai çözümüne Büyükanne'nin müdahale etmesine izin vermemeye kararlıydı.

Rhodes'un Cape Town basınında önemli bir hissesi vardı ve Londra gazeteleri için çalışan muhabirlerin çoğuna parayla istediğini yazdırabilirdi. İngiltere'den istilanın genel olarak memnuniyetle karşılandığına dair haberler geldi. Rhodes'un beklediği

[10] Ripon'un notu 26 Ağustos 1895, Koloni Bakanlığı, 417/99/15804. Keppel-Jones, *Rhodesia*, 248.
[11] Glass, *Matabele, War*, Bölüm 20. Keppel-Jones, 279.

gibi, Büyükanne Bulawayo'ya karşı yarışı kaybedecekleri konusunda düşünceliydi; en azından Koloni Bakanlığı Matabelalend'e yerleşimine engel olmak için ciddi bir girişimde bulunmamıştı. Viktorya olayının resmi raporları, çoğu insanı savaşın kaçınılmaz olduğuna ikna edebilmişti. İngiltere'deki misyoner lobisi, kendi dinlerini yayma şansına kucak açıyordu. Radikal basının yalnızca küçük bir kısmı - özellikle Henry Labouchère'nin *Truth* gazetesi - Rhodes'un maskesinin altını görebilmişti. Labouchère bu savaşı bir suç olarak kınadı ve onu (haklı olarak) Mahonaland'i iflastan kurtarmak için Jameson'un kumarını desteklemekle suçladı.

Savaşın en büyük felaketi olsa da, Shangani Devriyesi'nin katliamı, kısa zamanda Rhodes için avantaja dönüştü. Kolonileştirilen Güney Afrika'da, en iyi İngiliz geleneğinde şanlı bir yenilgi olarak görülmeye başlamıştı. İngiltere'nin de her yerinde insanlar, birer birer ölürken son kurşunlarında 'Tanrı Kraliçe'yi Korusun' marşını söyleyen cesur adamların hikayelerini büyük bir heyecanla okuyordu.

İki yıl içinde - Mart 1896'ya kadar - Rodezya, Paylaşım'ın zemin hazırladığı ilk Afrika bağımsızlık savaşının sahnesi olacaktı ve Rhodes'un kararının, kendisinin bile fark ettiği hayati hatalarla dolu olduğu anlaşılacaktı. Ancak Bulawayo'nun ele geçirilişinden sonraki coşkuyla, ne Jameson'ın, ne Rhodes'ın, ne de arkadaşlarının Afrika halkının iç yüzüne dair bir fikirleri yoktu. Onlar kraliyet fermanının artık hem pratikte hem de kağıt üzerinde tüm ülkeyi kapsıyor olmasından memnunlardı. Şüphesiz Mashonaland'in hukuki mülkiyeti son derece sallantıdaydı. Aslında Rudd'a verilen (ve daha sonra Kral tarafından yok sayılan) bir madencilik imtiyazı idi ve sonradan Edward Lippert'e verilen (ve yıllar sonra İngiliz Danışma Meclisi'nin geçersiz olduğunu belirttiği) bir toprak imtiyazına çevrilmişti. Bunların aksine, Matabeleland'ın mülkiyeti fetih temeline dayanıyordu. Bu da, Avrupa'nın savaş anlayışına göre, yenilen hükümete ait olan her şeyin artık Şirket'e ait olduğu anlamına geliyordu. Lobengula sözde mutlak güce sahip olduğu için, ülkedeki değerli sayılan hemen hemen her şey - toprak, büyükbaş hayvanlar ve diğer değerler - teknik açıdan ganimet olarak düşünülebilirdi.

1894'teki yeni hükümetin ilk işi, bu ganimetleri beyaz gönüllüler ile Şirket arasında paylaştırmak oldu. Viktorya Anlaşması uyarınca, her bir gönüllü ele geçirilen topraklardan yaklaşık yirmi beş bin dönümlük arazi için hak kazanmıştı. Rhodes, bu çiftlikleri nereye yerleştirmenin daha doğru olacağını belirlemekle uğraşmadı; ortada en iyi topraklar için bir mücadele vardı. On iki ay içinde, Bulawayo'nun yüz otuz kilometre çevresindeki neredeyse tüm yüksek bozkırlardan oluşan zengin kırmızı topraklı arazinin yirmi beş bin kilometre karesi Avrupalılar'ın çiftlikleri olarak belirlendi. Ndebele köylüleri yenilgiyle afallamış halde geri döndüklerinde, ya mal ve mülkleri ellerinden alınmış haldelerdi, ya da onlara beyaz göçmenlerin kiracıları gibi muamele ediliyordu. Topraklara el konmuştu, ve köylerin çoğu, aslında çok azı doğrudan Lobengula kontrolünde olmasına rağmen teknik olarak Kral'ın toprağı olduğu gerçeğinden yola çıkılarak yakılmıştı.

Aynı durum sığırlar konusunda da söz konusuydu, ve bu noktada mülkiyetle ilgili karışıklığı çözmek Şirket'e bakıyordu. Eski rejimde özel mülkiyete ait sığırlar, *lobola* adı verilen ve evliliği yasal hale getiren drahoma sisteminin vazgeçilmeziydi. Öte yan-

dan pek az kişi yüzden fazla sığır için mülkiyet iddia edebilmiş, Kral'ın *induna*ları bile ses çıkaramamıştı. Çünkü böyle bir iddia ihtiyatsızca, adeta büyücülük 'kokmak'tan sonra öldüresiye dövülmek için davetiye olurdu. Oysa Kral onlara büyük sığır sürüleri kiralamış, sütü kullanma haklarını da onlara vermişti. Bunlar yalnızca teknik anlamda Kral'ın sığırlarıydı. Şimdi bu büyük sürüler birdenbire Ndebeleler'in ellerinden alınmaya başlanmıştı. Bazıları doğrudan Şirket tarafından yağmalanmış, diğerleri de yarısını Şirket'e teslim ettikleri sürece savaştan kazanılanlara el koymalarına izin verilen beyaz gönüllüler tarafından alınmıştı. Kalanlarını da, öncesinde Ndebeleler'in egemenliğinde bulunan Shona ya da Amaholiler çalmış (diğer bir deyişle kendi mallarına yeniden sahip olmuş) ve Mashonaland'dan götürmüşlerdi. Binlerce fazlası ise Transvaal'den gelen beyaz sığır hırsızları tarafından çalınmıştı. Sığırları saymak için atanan resmi komisyon 1895 sonbaharında raporunu hazırladığında, el konan *tüm* sığırların önceden Kral'a ait olduğunun varsayılacağına karar verilmişti. Yaklaşık 200000 tanesine halihazırda el konmuştu. Bunun üzerine Şirket 74000 sığırdan 33000 tanesinin daha ganimet olarak dağıtılmasına karar verdi. Şüphesiz Ndebeleler, sonlarının hayvanlardan hallice olup olmayacağını merak etmeye başlamışlardı.

Topraklar ve sığırlar Ndebeleler'in sığır otlatmaya dayanan toplumunun ana dayanakları, zenginlik ve prestijin temel kaynaklarıydı. Bu dayanakları Şirket'in yaptığı gibi ortadan kaldırmak, Ndebeleler'in benliklerini tamamen kaybetmelerine neden oldu. Bu toplumun üçüncü desteği, kabile üyelerinin bir savaşçı sınıfına, siyahi bir aristokrasiye ait olmaktan duydukları gurur idi. Şirket mızraklarını telaş içinde saban demirlerine geçirdiğinde bu dayanak da tuzla buz olmuştu. Ndebeleleri'i beyaz adamlar için çalışmaya zorluyorlardı.

Yapacak çok iş vardı. İstiladan sonraki altı ay içinde, Bulawayo'nın gururlu beyaz başkenti çok geçmeden Salisbury ve diğer Mashonoland kasabalarını gölgede bırakarak yaşama döndü. Lobengula'nın köyünün kararmış döküntülerinden beş kilometre ötede, kırmızı tuğlalı, (efsaneye göre) Rhodes'un öküzlere tam bir dönüş yaptırabileceği kadar geniş, 36 metre enindeki ağaçlı yollarıyla İngiliz banliyölerinin bir koloni parodisi gibi yükseliyordu. Bankalar, oteller, golf kulüpleri, çimen kulüpleri, kriket kulüpleri, tekerlekli paten alanı ve amatör tiyatrocular için bir gösteri salonu burayı huzurlu bir yere çeviriyordu. Ancak, Dodge Şehri'ni ve sert likörlerin ve altıpatlarların huzursuz sınır dünyasını andıran bir şeyler de vardı. Jameson Haziran 1984'te kasabayı ilk açtığında, inşası tamamlanmamış Maxim Oteli'nin karşısında bir sandığın üzerine çıkıp sabırsızca 'Beyler, kasabanın açılışını duyurmak ... benim görevimdir. Sanırım kimse bu konuda bir konuşma yapmamı istemez. İşte şimdi açıklamayı yapıyorum. İçeride bolca viski ve kola var, lütfen buyrun.'[12]

Yeni katılanların birçoğu için 'yuva' demek Güney Afrika değil, Britanya demekti. 1895'te Bulawayo'da yapılan bir nüfus sayımına göre, 1537 beyaz mukimden yalnızca 299'u Güney Afrika'da, 1017'si ise Birleşik Krallık'ta doğmuştu. (Geriye kalanları genelde Almanlar ve Amerikalılar idi. Ama İngilizler'in Afrikalılar'a karşı üstünlük anlayışları diğer beyaz yerleşimcilerinkinden çok farklı değildi. Gerek İngiliz gerek

[12] Keppel-Jones, 285'ten alınan görüşmeler.

Boer olsun, Güney Afrika toplumunun ilk beliti, tüm bayağı işler siyahiler tarafından yapılırdı. Bulawayo Sağlık Müdürlüğü'ne göre tahliye borularını kim temizleyecekti? Pazar Meydanı'nın karşısında yükselen evlerin yeni kolonları için kim odun kesecek ve kiremit pişirecekti? Ucuz Afrika işgücüne olan iştah yeni çiftliklerde ve madenlerde olduğu gibi yeni kasabalarda da doyumsuzdu. Ama ayda on şilin Lobengula'nın alayındaki adamlar için pek cazip sayılmazdı. Bedensel iş bu aristokratların geleneğinde yoktu. Önceleri kendi köleleri Amaholiler, ya da Kalanga ve Shonalar onlar için bu işleri yaparlardı. Bu nedenle Şirket genç adamları çalışmaya zorlamak için *jambok* ve tüfek kuşanmış yerli polisler gönderdi.

Güç kazanan tüm sıkıntılar arasında en acı şekilde göze çarpan cebri çalıştırma idi. Toprak ve sığır kaybetmek en azından Ndebelerin anlayabileceği fetih geleneğinin bir parçasıydı. Ama beyaz adamların bir hizmetkari tarafından kırbaçlanmak, ve ardından kendi Amaholi köpekleri gibi çalışmaya zorlanmak Ndebeleler gibi bir efendi milleti için kaldırılamazdı. Mashonoland'de iken beyazların bu efendilerden azat ettikleri insanlar dahi minnettar olmak için bir neden bulamamışlardı. Çelişkisel bir biçimde amirlerinin çiğnenmesi Shonalar'ın dertlerine dert katmıştı. Rhodes ile Şirket'inin duyarsızlığını bundan iyi gözler önüne seren bir şey yoktur. Shonalar üç kuşak boyunca Ndebele baskınlarının lanetiyle yaşadılar. Artık lanet ortadan kalkmıştı, ama görevlerini atayan beyaz efendilerinin siyahlardan bile daha hoşgörüsüz olduğu anlaşılmıştı.

Shonalar'ın değerli sığırlarının birçoğu Şirket'in polisleri tarafından kamulaştırılmıştı. Bazen Shonalar'ın sığırları ele geçirdikten (ya da kendi sığırlarını geri aldıktan) sonra onları Matabeleland dışına çıkardıkları bahane edilirdi. Ama çoğunlukla kamulaştırmanın resmi hırsızlıktan aşağı yanı yoktu. Aynı zamanda Şirket, Shonalar'dan *kendi* tebaası gibi vergi almaya başlayabilecekti, zira kendini bu hakka sahip gören Lobengula artık sahneden inmişti. Böylelikle Koloni Bakanlığı, Şirket'e Mashonoland'deki her bir kulübeden yılda on şilin vergi alma yetkisi verdi. Yetki Eylül 1894 itibariyla yürürlükte olacaktı, ve vergi nakit olarak, nakdin mümkün olmadığı durumlarda ise tahıl ya da malla ödenecekti.

Kulübe vergisi, Natal ve Zululand gibi yerlerde sömürge hükümeti için, en çok da bir taşla iki kuş vurma özelliğinden dolayı yetkililerin çok sevdiği saygıdeğer bir silahtı. Gelirlere Afrika şilinleri ekliyordu, ve yerlileri vergiyi ödemek için çalışmaya zorladığı için Afrikalıların kas gücünü iş piyasasına getiriyordu. Ama Mashonoland'de kulübe vergisi yarım yamalak toplanıyordu. Vergi toplama, resmi tarihi Eylül 1894'ten aylar önce başladığı ve vergi tahsildarları eşkıya gibi davranan amatörler olduğu için başta teknik açıdan yasa dışıydı. Yerli bir polisin eşlik ettiği düzenli beyaz bir görevli atandığında ise suistimaller üzerine durulmadı. Hatta, insanî bir şekilde toplansa dahi kulübe vergisi uzun zamandır mağdur durumda olan Shonalar için ceza gibi olurdu. Sürülerini kaybetmek ile erkeklerini kaybetmek, kamulaştırma ile cebri çalışma arasında bir seçim yapmaları gerekiyordu. Oysa henüz onlara zulmeden Ndebeleler'e bile dayatılmamış olan bu cezayı hak edecek hiçbir şey yapmamışlardı.

Toprak, sığır, cebri çalıştırma, kulübe vergisi: işte bunlar ne Matabeleland ne de

Mashonoland'deki yeni yerleşimcilerin farkına varamadığı yanıcı gazlardı. Eğer beyazlar bir patlama yaratmayı planlıyordularsa, modern bir tarihçinin yorumuyla, 'bundan daha iyi çalışmış olamazlardı.'[13] Fakat ortada hâlâ ateşleyici yoktu. Hem Ndebeleler'in hem de Shonalar'ın yaşamlarını tehdit eden kıyamet gibi üç felaket, bu ateşleyiciyi de getirecekti.

Birincisi, çekirge belasıydı. Kılavuzların yılı 1890'da, çekirgeler de ilk kez sahneye çıktı. Oğul vererek ve ufku karartan devasa bulutlar oluşturup güneşi gölgeleyerek 1895'e kadar her yıl geri döndüler. İkincisi 1894'ün başlarında, Jameson'ın Matabeleland'i işgal etmesinden sonra başlayan kuraklıktı. İki yıl boyunca birçok yere çok az yağış düştü, ekinler çürüyerek öldü. Üçüncü ve en korkunç felaket ise sığır vebasıydı. Görünüşe göre 1896 başlarında Zambezi'yi aşıp kuzey Matalcleland'a ulaşan bu habis sığır hastalığına dair kimse bir şey bilmiyordu. (Somaliland'de patlak vermiş ve Zambezi'ye ulaşmadan evvel orman yangını misalı hızla Uganda ve Barotseland'de yayılmıştı.) Mart 1896'ya gelindiğinde nakliye öküzlerini yollarında öldürerek ve her yolda kokuşan cesetlerle iz bırakarak Bulawayo'ya doğru ilerliyordu. Yöneticiler panik içindeydi.

Enfeksiyona yakalanmamış olan sığırlar köylerde toplandı, ve beyhude bir salgını durdurma çabasıyla imha edildi. İki yıl içerisinde salgın - ve salgınla baş etme çabasıyla yapılan hatalar - güney Zambezi'de 2.5 milyon sığırı, yani güney Afrika'daki sığırların çoğunu öldürdü. Bunun Rodezya'daki siyahi insanlar üzerindeki etkileri tahmin edilebilir. Yağmalanmaktan kurtarılan binlerce sığır şimdi Şirket tarafından alınıyor ve katlediliyordu. Salgın duracak gibi değildi.

Batıl inançlı Afrikalılar, çekirgelerin, kuraklığın ve esrarengiz sığır vebasının beyaz adamların bayrağını takip etmesinin tesadüf olmadığını düşünüyorlardı. İşte patlamayı yaratacak ateşleyici buydu. Ama ateşleyiciyi yakacak olan kibrit, tamamen alakasız görünen bir olay idi - Dr Jameson'ın korkusuzca Transvaal'e gidişiydi.

Baskın'ın fiyaskosu, yeni Rodezya'da bir ürpertiye yol açmıştı. Her şeyi Rhodes planlamıştı, katılımcıların çoğu Rodezya polisleri, ve onların lideri de Rodezya'nın yöneticisi Jameson idi. 2 Ocak 1896'da Baskıncılar Doornkop'ta beyaz bayrak kaldırdılar. Sonra da hepsi Pretoria hapishanesine gönderildi.

Tesadüfen, telgraf hattındaki önemli bir aksaklıktan ötürü o günlerde Salisbury'nin dünyayla iletişimi kesilmişti. Hat 3 Ocak'ta tamir edildiğinde, Yeni Yıl'ı kutlayan mutlu bir Rodezyalı grubuna bir yığın Reuter haber telgrafı okundu. Gruptan biri telgrafın yarattığı heyecan verici etkiyi şöyle anlattı:

> Polislerin gözlerini karartıp Pitsani'den yola çıkmaları, Transvaal'i cebri yürüyüşle geçişleri, Krugersdorp'taki üstün güçlere karşı umutsuzca verdikleri mücadele, ve sonra Doornkop'ta teslim olduklarını söyleyen, insanın kanını donduran ifadeleri. Aman yarabbim! Jameson, Willoughby, White - tüm polislerimiz, mahkumlarımız, hepsi Kruger'in elinde! ... Johannesburg'daki Kurul'un (bir de sözde devrimci olacaklar) ihanetini derinden ve buruk bir şekilde lanetledik. Tüyler ürpertici kuruntularla Doktor'un ve diğer yürekli

[13] O. Ransford, *Bulawayo*, 67-8. Keppel-Jones, 360.

liderlerin komplocular diye öldürülüp öldürülmediklerini merak edip durduk. Yemekli davetimizi unutup gitmiştik.[14]

Tüm bu heyecanla unutulan bir başka şey de Rhodes'un Baskın'a Rodezya polislerini de yanına alarak kolonisini savunmasız halde bırakıp gitmiş oluşuydu. Şimdi Rodezya'da sadece kırk sekiz polis kalmıştı ve bu da Ndebeleler'in keskin kulaklarından kaçmamıştı. Topraklarını fetheden Jameson yenilmiş ve tutsak edilmişti; beyaz şef Rhodes'a her bir yandan saldırılıyordu, ve Matabeleland geri almaları için onları bekleyen bir ödüldü.

1896 yılında Mart'ın ortalarına gelindiğinde, sığır vebası Bulawayo'ya doğru öyle hızla ilerliyordu ki, yetkililer tahıl bakliyesi yapacak öküz kalmayacağı için kıtlıktan korkmaya başlamışlardı. Şimdilerde Essexvale yakınlarındaki 810000 dönümlük toprak ve altın şirketinin temsilcisi olarak çalışan meşhur avcı Frederick Selous, hastalığın yayılışını durdurmak için atanan resmi müfettişlerden biriydi. 23 Mart Pazartesi günü Bulawayo'nun 40 kilometre güneydoğusundaki Umzingwani nehrinin geçidinde yer alan Dawson deposuna gitti ve burada yakınlarda yaşanan çatışmayı duydu - 20 Mart gecesi iki yerli polisin Ndebeleler'in saldırısına uğramış ve vurulmuştu.

Selous paniğe kapılmadı. Yirmi yıl vahşi doğada avcılık yapmıştı ve Ndebeleler'i de Avrupalılar kadar iyi bilirdi. 'Mlimo'dan, yani Matopo Tepeleri'ndeki bir mağaradan konuşan bir tanrıdan geliyor gibi görünen ve beyaz adamlar için bir felaketin yaklaştığını haber veren kehanetlerin dolaştığını bilse de, sezgileri ona Ndebeleler'in Şirket'in yönetimi konusunda uzlaştıklarını söylüyordu. Ayrıca Lobengula'nın eski *induna*larından biri olan Umlugulu adlı 'zarif huylu yabani' Jameson'ın akıbetine yakından ilgi duymaya başlamıştı ve Selous'u Baskın ile etkileri hakkında tekrar tekrar sorguluyordu. Ama Mlimo'nun ne dediği, Umlugulu'nun ne düşündüğü kimin umrundaydı? Dikkat çekilmesi gereken nokta bu insan kitlesinin toprak ve sığır kayıplarına rağmen kusursuz bir itaat içinde olmasıydı. Bu yalnızca Selous'un kendi çıkarımları değil, yedi yıl önce Lobengula'yı Rudd imtiyazını vermeye ikna eden kıdemli misyoner Charles Helm gibi ülkeyi tanıyan diğerleri tarafından da doğrulanmış düşüncelerdi.

Ertesi gün, 24 Mart'ta Essexvale'deki sazdan kır evine döndüğünde, Selous her şeyin her zamanki gibi olduğunu fark etti. Önceden askeri bir köy olan bir köyden gelen dost canlısı birkaç Ndebele, söylediklerine göre çitlerini onarmak için ödünç olarak balta istemeye gelmişlerdi. Selous'un Afrika'da yeni olan genç İngiliz karısı onlara aletleri vermiş, ve yakınlarda iki polisin vurulmasıyla ilgili muhabbet etmişlerdi. Karısı Selous'tan adamlara yaptıklarının aptalca olduğunu, zira beyazların onları cezalandıracağını söylemesini istemişti. Köylüler gülerek karşılık verdiler. 'Beyaz adamlar nasıl cezalandıracak onları? Beyaz polisler nerede? Bu ülkede hiç polis kalmadı ki.'[15]

O gün ilerleyen saatlerde Selous ve karısı, Malungwani Tepeleri'nin öte yanındaki yerli bir şefin, kendi adamlarından biri tarafından boynu kesilerek öldürülüşüyle ilgili

[14] Blake.
Marshall Hole, *Old Rhodesian Days*, 103.

netameli bir hikayeyi dinlediler. Selous yanında silahı ve fişekliğiyle tüm gece uyanık kaldı.

Selous'un yerli adamlarından biri bir grup Ndebele'nin, onları durduracak herkesi öldürmekle tehdit ederek Şirket'in sığırlarından yirmi-otuz tanesini yakın bir köye götürdüklerini bildirene dek oldukça sakin bir sabahtı. Adamlar silah ya da mızrak kuşanmışlardı ve sol kolları ile boyunlarına savaşa göze aldıkları anlamına gelen beyaz öküz kuyruğu takmışlardı. İkinci, daha büyük bir sığır sürüsü daha götürülmüştü. Ciddi bir şeyler dönüyordu. Ama Selous şimdi bile tehlikenin muhakemesini yapamıyordu.

Çalınan sığırları geri almak için silahlı bir birlikle geri dönmeden evvel, karısının güvende olması için karanlık çökmeden atını Bulawoya'ya sürdü. Başkenti kargaşa içinde buldu. Görünüşe göre genel bir isyan baş gösteriyordu. İşin aslı o hafta ülke genelinde yaklaşık iki yüz Avrupalı ve en az bir o kadar siyahi hizmetkar mızraklarla, bıçaklarla ve baltalarla parçalanarak öldürülmüştü. 30 Mart'a gelindiğinde Matabeleland'ın ücra bölgelerinde tek bir beyaz adam, kadın ya da çocuk canlı bırakılmamıştı.

Hayatta kalanlar, 2000 civarı Avrupalı ile birkaç bin sadık siyahi, Bulawayo, Gwelo, Bellingwe ve Mangwe olmak üzere dört ana şehirde kum torbalarıyla karargah kurdular. Ndebeleler telgraf hatlarını kesmeyi başaramadılar; zaman içinde dışarıdan yardım gelebilirdi. Ama kadınlar ve çocuklara yapılan vahşetlerin detayları Avrupalıların ödünü patlatmıştı. Selous Bulawayo'ya geldiğinde direnişçilere karşı belli bir yakınlık hissetmişti. Eğer ülkelerini geri almak istiyorlardıysa, 'denemeye değer' diye düşünüyorlardıysa, 'neden demesinlerdi ki?'[16] Şimdi ise kadın ve çocukların evlerindeki hizmetkarları tarafından parçalanarak öldürüldüğünü duyuyordu. Onları öldürmek 'kutsal bir şeye ihanet etme'nin[17] bir başka yoluydu. Öfkeye kendini kaptırmıştı. Katilleri kendi elleriyle öldürmek, onları köpekler gibi vurmak istiyordu. Bu yumuşak başlı siyahi insanları efendilerine ihanet edip onları öldürmeye iten şey neydi?

Şimdi, bir yüzyıl sonrasında bile, bu büyük başkaldırının - Paylaşım sırasında ortaya çıkan yeni kolonilerden birinde çıkan ilk ülke çaplı bağımsızlık savaşının - nedenleri hâlâ tarihçiler arasında tartışılmaktadır. 'Mlimo' kehanet mezhebinin (ya da Shonalar'ın 'Mwari' mezhebinin) isyana ön ayak olmada ne kadar büyük bir rol oynadığı belli değildir. Mwari papazları kendi çıkarları için isyanı teşvik etmiş ve laik şefleriyle 'mantık evliliği'[18] yapmış olabilirler. Ya da belki de isyanda en çok etkili olan kehanet papazı Mkwati'nin önemli biri olmasının nedeni, sadece eşlerinden birinin Gwelo bölgesinin laik lideri Uwini'nin kızı olmasıdır.

Bariz olan şey, en büyük rolün Lobengula'nın *induna*larına, eski rejimin büyük adamlarına düşmüş oluşudur. Bu kişiler hem Ndebele aristokrasisinin hem de onlarca sindirilmiş olan birçok Amaholi'nin sorunlarını yansıtabilirlerdi. Amaçları son derece basitti: tüm beyazları - erkekleri, kadınları ve çocukları - katlederek Şirket'i sırtlarından atmak.

Birkaç gün boyunca başarı onlar için ulaşılabilir görünüyordu. Askeri teşkilatlanmaları sağlamdı ve Jameson'ın istilasından beri sakladıkları halen 2,000 Marti-

[16] Selous, *Sunshine and Storm*, 12.
[17] Aynı eserde, 24.
[18] Aynı eserde, 30.

ni-Henry tüfekleri vardı. Beyaz halkın ayaklanmadan hiç haberi olmamıştı ve Jameson polislerle birlikte gittiği için neredeyse savunmasız haldelerdi. Ancak başarı için tüfeklerden fazlasına, bir sefer planına ihtiyaç vardı. Görünüşe bakılırsa patlama Büyük Dans adlı törenin yapılacağı, dolunaylı 29 Mart gecesi için planlanmıştı. Her nedense bir hafta önce, hazırlıksız başlamıştı. Asilerin bakış açısından daha da kötüsü, beyaz adamların kurşunlarını etkisiz kılmak için Mlimo veya Mwari gücüne çok fazla bağlı kalınmışken, ortada çok az strateji fikri vardı.

Tahminen uzak geçmişe dayanan karşılıklı düşmanlıktan dolayı Ndebeleler isyan konusunda Shona komşularıyla işbirliği yapmaya yanaşmıyorlardı; kasaba hâlâ savunmasız haldeyken Bulawayo'ya, beyazların güçlerinin merkezine doğrudan nasıl gidileceğine dair bir planları yoktu ve hepsinden öte, Bechuanaland ve Cape'ten gelen yiyecek taşıyan ve mir müddet sonra beyaz Kraliçe'nin kurtarma seferi için gönderdiği kraliyet birliklerini getiren arabalar ve kağnılara pusu kurma girişimi dahi yoktu.

Tüm bu sebeplerden ötürü, isyanın ilk haftasından sonra üstünlük Ndebeleler'in bölük pörçük ordularının ellerinden kayıp gitti. Nisan boyunca Bulawayo'daki karşıt gücün yaklaşık on beşte biri sayıdaki 600 silahlı beyaz gönüllü gün geçtikçe güven kazanmaya başladı. Olay sırasında atlı nişancılar gibi savaşıyorlardı ve bu da umut kıracak kadar az sayıdaki atlarına rağmen onlara daha fazla hareket imkanı sağlıyordu. Aynı zamanda daha düz atış yapabiliyorlardı ve yeterince cephaneleri vardı. Nisan'da taktiğe dayalı bir dizi başarı elde ederek Ndebeleler'i geçici süreyle Umguza nehrinin ötesindeki çalılık araziye kadar göndermişlerdi. Her iki taraf da canla başla savaşıyorlardı. Gönüllülerden yaklaşık yirmi kişi ölmüş ve elli kişi de yaralanmıştı. Ndebeleler tarafından yakalanan tek bir beyaz adam bile kurtulamamıştı. Onlara göre gönüllüler, kadın ve çocukların öldürülmesinin intikamını almak istiyorlardı. Düşmanları kaçmak için sırtlarını döndükeri anda, yüzlercesini vurup öldürüyorlardı. Birkaç kişiyi esir alıyorlar, ve onları da genellikle sorguladıktan sonra öldürüyorlardı. Bu zalim prensip görünüşe göre işe yarıyordu.

Nisan'ın sonunaa gelindiğinde, asilerin Mlimo'ya güvenleri kaybolmaktaydı. Artık daha çok savunmadaydılar. 11 Mayıs'ta gönüllüler 300 kişilik bir kıtayı doğuya doğru çekip burada aralarında bizzat Cecil Rhodes'un ve Salisbury'den gelen kurtarma kıtasının da yer aldığı 600 Rodezyalı ile güçlerini birleştirmeyi başardılar. Mayıs sonunda birleşik güçler atlarını muzaffer bir şekilde Bulawayo'ya sürüyorlardı.

En başta kraliyet takviye birlikleri bir utanç kaynağı, ve Şirket'in pek de tam olarak karşılayamayacağı fazladan masraf olacakmış gibi görünüyordu. Şirket, Cape'te keni amatör kuvverlerini oluşturmayı denedi. İngiliz hükümeti araya girerek Matabeleland Kurtarma Kuvveti'nin sorumluluğunu yerel bir kraliyet subayının, Binbaşı Herbert Plumer'ın üstlenmesi konusunda ısrar etti. Plumer'ın kıtası - Mafeking'den toplanan (ve aralarında Jameson'ın Baskıncıları'ndan şimdilerde geri Güney Afrika'ya gönderilen 200 kişinin de bulunduğu) 700 beyaz gönüllü, ve Transvaal ile Cape'ten 200 siyahi - Mayıs sonuna kadar Bulawayo'ya ulaşamadı ve Rhodes'un Salisbury'den gelen kurtarma kıtasını kıl payı kaçırdı. Bir hafta sonra, Britanya'dan ilk kraliyet subayları geldi: Albay Robert Baden-Powell ile Afrika'daki küçük savaşların gazisi, başkomutanlık yapan General Sör

Frederick Carrington. Baden-Powell 'eğlenceyi'[19] kaçırmış olmaktan korkuyordu.

Endişelenmesine gerek yoktu. Haziran'ın ortalarına dek Rodezya'yı yeni bir felaket vurmuştu. Önceki efendilerinin baştaki başarılarından ve Rhodes ile Salisbury kurtarma kıtasının ayrılmalarından cesaret alan mazlum Shonalar, Ndebeleler'in aynı zalim yöntemlerini benimseyerek ayaklandılar. Yine beyazların onları bekleyen tehlike hakkında en ufak bir fikirleri yoktu. yüzü aşkın erkek, kadın ve çocuk Mashonoland'in ücra yerlerinde öldürülmüştü. Ayaklanma, Shonalar'a beyazların kurşunlarından korunma vaat eden ruhani çevreler tarafından yayılmaktaydı. Ama Ndebeleler'in ve Zulular'ın aksine Shonalar bir savaşçı sınıfına ve saldırı savaşı için gereken azgın yeteneğe sahip bir merkezi monarşi değillerdi. Mashonoland birbirine kin güden sayısız küçük kabileye bölünmüştü. Çok geçmeden isyan ivmesini kaybetti. Salisbury kurtarma kıtası aceleyle Salisbury'e geri döndü. İngiltere'den daha fazla imparatorluk subayları gelmişti, yanlarında bir kıta muvazzaf ve atlı piyadeler ile birlikte, Portekizliler'in yardımıyla Beira limanından aceleyle gönderilmişlerdi.

* * *

Bu esnada Londra'da Chamberlain'in Baskın'da çevirdiği dolaplara dair aşağılayıcı hikayeler basına sızmaya devam ediyordu; Harcourt gibi eski Liberal meslektaşları bu hikayelere inanmayı ısrarla reddediyorlardı. Harcourt'un tüm partilerin dahil olduğu, Koloni Bakanı'nın da üyesi olacağı ve ifade vereceği bir soruşturma komitesinin başkanı olmasına karar verilmişti. Baskın'la kıyaslandığında, Rodezya'daki isyanlar basında çok az yer kaplıyordu.

Büyük sorular şunlardı: Chamberlain, Rhodes ile Jameson'ın destekçilerinin iddia ettiği gibi Rhodes ile gizli anlaşmalar yapmış mıydı?Şimdi Chamberlain istifaya mı zorlanacaktı - ki bu Salisbury ile Birlikçiler'in de görevlerinden ayrılmasını gerektirirdi? Veya, eğer masumsa, kendisini suçlayanları cezalandıracak, Rhodes'un fermanını feshedecek, Rodezya kolonisini ortadan kaldırarak yeni 'Zambezya' 'impatarluk' kolonisi kuracak mıydı? Ya da Rhodes'un Chamberlain'e rüşvet vererek onu en azından teknik açıdan suçlu kılacacağı üçüncü bir ihtimal mi vardı? Diğer bir deyişle, gerçekten bir soruşturma mı yoksa örtbas mı yapılacaktı?

Tüm partilerin dahil olduğu soruşturma 1897'de aylarca sürdü ve haklı olarak 'Westminster'daki Beklemedeki Durum' olarak isimlendirildi. Liberal Üyeler, Chamberlain elini kalbini koyup Rhodes'un Baskın planından kesinlikle haberi olmadığını yemin ettiğinde onun sözlerine güvenebileceklerinden emindiler.

İşin aslı Chamberlain 1896'da Rhodes'la anlaşma yapmaya karar verdiği için yeterince suçluydu. Chamberlain Rhodes'u korumyı ve Ferman'ı feshetmemeyi, hatta Ferman Şirketi'nde reform yapmayı, öte yandan Rhodes'u Genel Müdür görevinden istifa ettirmeyi kabul etmişti. Rhodes da 'kayıp telgraflar'ı Soruşturma'da gün yüzüne çıkarmadan Chamberlain'i korumayı kabul etmişti. (Bunlar Güney Afrika'ya 1895'te Rhodes'un temsilcileri tarafından gönderilen, Chamberlain ile Koloni Bakanlığı'nın budalaca ihtilaldeki ve pervasız Baskın'daki rolünü belgelendiren yedi telgraf idi.)

[19] T. Ranger, *Revolt*, 142-55. Keppel-Jones, 435-9.

Düşmanlarının Chamberlain'e ithamları oldukça ciddi idi (ve hâlâ ciddiyetini korumaktadır). Rodezya polisini, yani Kraliyet Kolonisi'ndeki İngiliz birliklerini dostluk yanlısı bir komşu devleti, Transvaal'i devirmek için kullanmayı içeren bir suç planı üzerinde anlaşma yapmakla suçlanıyordu. Jameson bu girişiminden ötürü hapse atılmıştı. Şimdi Koloni Bakanlığı'nın İngiliz şahısların planlarıyla ilgili bilgilendirilmesi gerekiyordu. Hükümetin karmaşıklığı çözmek için zaman içinde Johannesburg'a birlikler göndermesi gerekebilirdi. O zamanlarda Yüksek Temsilci olan Sör Henry Loch'ın hazırladığı bir beklenmedik durum planı zaten Chamberlain'in Liberal selefi Lord Ripon tarafından kabul edilmişti. Ancak İngilizler'e tabi olan baskı altındaki halkın kendiliğinden ayaklanmasıyla kanun ve nizamın bozulmasından *sonra* müdahaleye hazır olmak ile komployu teşvik etmek ve Rodezyalı birliklerin isyanla *eş zamanlı olarak* gönderilmelerini sağlamaya yardım etmek bambaşka şeylerdi. Chamberlain bu suçlamayla karşı karşıyaydı ve yedi 'kayıp telgraf'da suçlamayı doğruluyor gibi görünüyordu.

Bu telgraflardan yalnızca bir tanesinin tamamı yayınlanmıştır, ama diğerlerinin de içerikleri Koloni Bakanlığı'nın özel kanıtlarıyla detaylandırılarak açığa çıkmıştır. Görünen o ki, Chamberlain, Jameson'ın bunu ne amaçla yaptığını 'gayrı resmi açıdan' bilerek Bechuanaland mandasındaki Baskıncılar için üs hazırlamayı kabul etmişti. (13 Ağustos 1895 tarihli kayıp telgraf: 'Chamberlain ... planınızı resmi olarak bilmediği sürece yardım etmek için her şeyi yapacaktır.')[20] İkincisi, ihtilalin ve bunu destekleyeci nitelikteki baskının zamanlamasına mühadale etmişti. (7 Kasım 1895 tarihli kayı telgraf: 'Bakan, makul bir zaman aralığına müsaade etmenizi de havaifişekleri on beş gün kadar ertelemenizi söylüyor.')[21]

Chamberlain'in yüzünün kızarmaması için Rhodes'un ortadan kaldırdığı kanıtlar bu şekildeydi. Halkın önünde Chamberlain Rhodes'ın yüksek onur anlayışını göklere çıkarıyordu. Başkaları yokken ise Rhodes ve çetesi tarafından 'tehdit edildiğini' söylüyordu. İmparatorluğun devlet adamı, koloni korsanı tarafından köşeye sıkıştırılmıştı. Chamberlain'in cesur Güney Afrika'da imparatorluk federasyonu planının yıllarca askıya alınması gerekecekti. Başkan Kruger ve Boerler, Yabancılar'la kendi seçtikleri şekilde alakadar olabilirlerdi. Rhodes'un zorunlu birleşim girişimiyle donakalan Cape'teki Afrikanerler'in desteği artık onlarlaydı. Rhodes Ferman Şirketi'nin yönetim kurulundan ayrılmasına rağmen Rodezya'da hâlâ mutlak kontrol sahibiydi. Şirketi, Büyükanne'nin müdahalesinden uzakta, siyahi halka yük hayvanları gibi davranmaya devam edecekti.

Rhodes'la yaptığı anlaşma ve Harcourt gibi eski meslektaşlarının saflığı sayesinde Chamberlain Soruşturma'dan yakasını kurtarabilmişti. Bozkır için yarışı kaybetmişti, en azından şimdilik. Şimdi ise yüzünü Paylaşım'ın diğer iki parçasına, Nijer ve Nil için yapılan yarışa çeviriyordu.

---

[20] Baden-Powell, 12, 98.
[21] Garvin, III, 110, J. Van der Poel, *Raid*, 30.

28. BÖLÜM

HANOTAUX'YA MEYDAN OKUMAK

Londra, Paris ve Batı Afrika
1 Ocak 1896 - 14 Haziran 1898

'Savaş pahasına da olsa Gold coast, Lagos ve Nijer topraklarının hinterlandını elimizde tutmalıyız... Ufak tehditler karşısında boyun eğmememiz gerektiğine inanıyorum.' *Joseph Chamberlain*, İngiliz Koloni Bakanı Eylül/Aralık 1897

Bu esnada, Chamberlain'ın başına gelenler, Downing Caddesi'ndeki iki makamın - Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık - birden sahibi olan amiri Lord Salisbury'i durduk yere rahatsız etmemişti.

Lord Salisbury'nin kendi dertleri vardı. Hatfield malikanesinin pencereleri Baskın'ın haberleriyle ilk kez sallandığında, 1896 Yılbaşı Gecesi'nde tatil yapmaktaydı. Ardından Kaiser II. Wilhelm'in Başkan Kruger'a gönderdiği, İngiliz baskıncılarını yendiği için tebrik ettiği o delice telgraf gelmişti. Baskın'ı uluslararası bir mesele haline getiren o telgraf, Kıta'nın çoğu yerinde olumlu karşılanmış ve İngiliz basınında buna karşılık bir öfke patlamasına sebep olmuş, onun ardından da Balmoral'den bir *cri de coeur* gelmişti. William nasıl olur da *Kraliçe'nin* hükümdarlığına tabi olan Transvaal'e müdahale ederdi? Kraliçe, Başbakan'ının bu konudaki tavsiyelerini duymak için sabırsızlanıyordu. Zavallı 'Liko'nun, yani Britanya'nın Ashanti'de düzenlediği bir cezai seferde görev yapmakta olan damadı Prens Henry'nin yüksek ateşten yataklara düştüğünü öğrenmek hali hazırda onu kedere boğmuştu. Peki torunu Alman İmparatoru'ndan gelen bu 'rezil' hakarete tepkisi nasıl olmalıydı?

Çoktan William'a gönderdiği, sert dille yazılmış notada, Kruger telgrafının İngiltere'de ne kadar 'acı verici bir izlenim' yarattığından bahsetmişti. Cevaben o da mahcup bir şekilde Büyükanne'ye, kötü bir niyetinin olmadığını söylemişti. Yalnızca 'barış' adına adım atmıştı - ve de Transvaal'deki Alman sermayedarların adına. Kraliçe, 'bu bayat ve mantıksız'[1] dediği cevabın kopyasını Lord Salisbury'e göndermişti. Başbakan tatlı dille, Alman İmparatoru'nun artık kendi hatasının farkında olduğunu ve Krali-

[1] Lee, King Edward VII, 1, 726. Kraliçe'nin Güncesi, 10 Ocak 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, III, 17-18.

çe'nin de daha fazla sıkıntı yaşanmasını önlemek adına 'ondan gelen tüm açıklamaları, doğruluğunu fazla sorgulamadan kabul etmesi gerektiğini'[2] söylüyordu.

Karşılık bulması bu kadar kolay olmayan şey ise, Salisbury'nin dış politikasının özüne Kraliçe tarafından yapılan ikinci bir *cri de coeur* idi. 1890'ların yeni ve tehlikeli dünyasıyla nasıl başa çıkacaklardı? 'İlişkilerimiz eskiden olduğundan çok daha farklı artık,'[3] diyordu. Küresel telgraf kullanımının ilerlemesi, gazetelerin daha geniş kitlelere ulaştırılması ve ailevi oy hakkı, centilmenlik çağını bitirmiş gibi görünüyordu. Uluslararası devlet adamları, popüler basının art niyetli üslubunu kullanıyorlardı. Amerika Başkanı Grover Cleveland (Venezuela/İngiliz Guyanası sınır ihtilafında tahkime gitmeyi reddettiği için Britanya'yı kınayarak), Fransa (hâlâ Britanya'nın Mısır'ı işgal etmesinden ötürü süregelen bir kızgınlıkla), ve Rusya (Hindistan'ı tehdit ederek ve Fransızlar'ı, İngiltere'nin Mısır'daki uzlaşmazlığına karşı daha aktif tedbirler almaya teşvik ederek) Britanya'ya karşı öfkelerini gösteriyorlardı. Artık Britanya'nın dış politikada ezelden beri uyguladığı tecrit usulünü - Chamberlain, 21 Ocak'ta yaptığı konuşmasında, bir Kanadalı politikacıyı alıntılayarak 'mükemmel tecrit'[4] demişti buna - sonlandırıp, bunun yerine bir ittifaka katılmanın vakti gelmemiş miydi artık?

Salisbury, Kraliçe'ye saygılı bir üslupla, Kayser'in agresif telgrafının tam olarak bu olduğunu izah etti. Wilhelm, aylardır İngiltere'yi 'korkutarak Üçlü İttifak'a katılmaya' ikna etmeye çalışıyordu (bu ittifak aslen Bismarck tarafından Avusturya ve İtalya'yı birleştirip, Rusya'ya karşı koz olarak kullanmak için kurulmuştu). Fakat bunu yapmak demek, Majesteleri'nin 'İngiliz halkı, İngiltere'nin açıkça ilgilenmediği bir sebepten ötürü savaşmak istemez' bahanesiyle imkansız bulduğu bir askeri yükümlülük gerektirirdi. Salisbury, tecritin kendisine has tehlikeler içerdiği noktasında hemfikirdi, ve bu tecrite herkesin ağzına dolandığı şekilde 'muhteşem' demek kadar saçma bir şey olabilir miydi? Ancak, 'onları ilgilendirmeyen savaşların içine sürüklenmek'[5] daha da tehlikeli olmaz mıydı?

Salisbury'nin çocukluğundan beri Dışişleri Bakanlığı tarafından benimsenen ve Salisbury'nin şahsen de benimsediği politika, başka hiçbir Güç'ün himayesine teslim olmadan Avrupa'daki güç dengesini muhafaza etmekti. Fakat Dışişleri Bakanı artık silindir şapkalı, frak smokinli bir halde önce bir Güç'e, sonra bir diğerine elini uzatarak dans etmeyi öğrenmek suretiyle kendi dengesini muhafaza etmek mecburiyetindeydi. Bu karmaşık dansın inceliklerini Lord Salisbury'den daha iyi bilen yoktu, ve Kayser'in o kaba telgrafından ötürü değişmeye hiç niyeti yoktu. Aksine, İngiltere'nin Fransa'ya biraz daha yaklaştığını görmek, Kayser'e güzel bir ders vermiş olurdu. Sinsice, Mısır'dan çekilme planları yaptığı ve Fransızlar ile yapılacak bir *entente cordiale* için ilk adımı atmayı düşündüğüne dair Almanlar'a bilgi sızdırdı.

Aslında, Salisbury'nin aklındaki son şey buydu. İngiltere, Mısır'da kalmak konusunda bu kadar ısrarcıyken, Fransa ile İngiltere arasında yakınlaşma söz konusu olamazdı.

---

[2] Salisbury'den Kraliçe'ye, 12 Ocak 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, III, 20.

[3] Kraliçe'den Salisbury'e, 14 Ocak 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, III, 20.

[4] Chamberlain'in 21 Ocak 1896'da Londra'da George Foster'in Kanada Avam Kamarası'ndaki konuşmasından yaptığı (yanlış) alıntı, *The Times*, 22 Ocak 1896. G. Howard, *Splendid Isolation* (1967), 14-15.

[5] Salisbury'den Kraliçe'ye, 12 Ocak 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, III, 21.

Ve kalmalıydı da zaten; Liberal'i, Liberal Birlikçi'si ve Tori'si olsun tüm İngiliz politikacılar böyle diyorlardı - Gladstone zamanlarından kalma birkaç ihtiyar ve İrlanda partisindekiler hariç. İngiltere daha da ilerlemeli ve - vakti gelince - Sudan'ı tekrar fethetmeliydi. Salisbury'nin küresel stratejisinin en olumlu kısımlarından biriydi bu. Mısır'ı muhafaza etmek içlin, tüm yukarı Nil vadisi muhafaza edilmeliydi. Bunun Fransızlar'ı memnuniyetsiz kılacağını ve hatta belki de İngiltere ile Fransa arasında 'çıngar' çıkaracağını (savaşa bugünlerde öyle deniyordu) biliyordu. O işe zamanı gelince bakacaklardı.

Fakat Ocak 1896'da Sudan'ı yeniden fethetme konusunu açmak için vakit henüz erken görünüyordu. Ufukta, Çanakkale'de, Hindistan'da, Çin'de bir dizi şimşekli fırtına vardı. Avam Kamarası'na el pençe divan gidip, Afrika'daki bir savaş için para toplamaya çalışmak için hiç de uygun bir zaman değildi. Caisse'in (yani Mısırlı vergi mükelleflerinin) cömertliğinden istifade etmeye gelince, diğer Güçler bu fikri anında reddederlerdi.

Neyse ki Sudan mevzuunu halletmenin acelesi yok gibi görünüyordu, İngiliz istihbaratına göre Fransızlar'ın Afrika'nın her iki yanından - Kızıl Deniz'deki Fransız Somalilandi'nden ve Atlantik'teki Fransız Kongosu'ndan - yukarı Nil'e askeri seferler düzenlemesi bekleniyor olduğu halde. Her bir grubun, Afrika'daki Fransız imparatorluğunun iki parçasını birbirlerine bağlamak amacıyla büyük Sudd'un (160 kilometrelik bataklık bariyeri) kuzeyinde yer alan Faşoda'ya ilerlemeyi planladığı iddia ediliyordu. Fakat aylardır her iki gruptan da haber alınamamıştı. Belki de artık gerilemekte olan, farkında olmadan işe yarar bir rol üstlenen Mehdiciler'e yem olmuşlardı. On yıldır Fransızlar'ı uzak tutmuşlar ve ortamı İngilizler için hazırlamışlardı. Birkaç yıl içinde Uganda demiryolu çalışmaya başlamış olurdu ve İngiliz ordularının Uganda üzerinden Faşoda'ya ilerlemeleri mümkün hâle gelirdi.

Durumun gizemli yanlarından biri, Belçika Kralı Leopold'un oynadığı roldü. Aralık 1895'te Lord Salisbury, Kraliçe'nin Özel Kalemi'ne, kendisine Kral tarafından yapılan teklifleri tüm ciddiyetiyle aktarmıştı: İngiltere Leopold'a, Kongo Devleti'nin sınırlarını ta Hartum'a kadar genişletmekte yardım etmeliydi. Salisbury, bu saçmalığı dinlemekten kaçınmak için elinden geleni yapmıştı. Britanya şöyle dursun, görünüşe göre Kral'ın kendi bakanları bile buna sonuna kadar karşılardı. Ancak Kral, planının detaylarını anlatmakta ısrar ediyordu. İngilizler Mısır'dan çekilmeliydi, ve

> ... bu politikayı izlemenin karşılığında Fransa'nın lutfuna nail olarak, tek kuruş harcamadan ve tek adam kaybetmeden Çin'i, Hindistan İmparatorluğu'na katabiliriz... [fakat] bunun için Hidiv'i, Nil vadisinin Hartum'dan yukarıda kalan kısmı için, 'Afrika meselelerine *au courant* olan bir şahısa' imtiyaz vermesini ilk temin edenler biz olmalıyız.[6]

Leopold, söz konusu şahsın kim olduğunu dile getiremeyecek kadar mütevaziydi.

Salisbury, Kral'ın 'bazı yaramazlıklar'[7] peşinde olduğunun farkındaydı. İflas etmek üzere olduğu düşünüldüğünden ötürü, Salisbury onun Kongo'nun veraset hakkını

---

[6] Salisbury'den Bigge'e, 5, 7 Aralık 1895 Ocak 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, II, 577-9.
Kraliçe'den Bigge'e, 21 Ocak 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, III.

Fransa'ya satmaya çalıştığını ve anlaşmanın içine biraz da Nil vadisinden imtiyaz serpiştirerek malını daha çekici hale getirmeye çalıştığını tahmin ediyordu. Fakat her zaman olduğu gibi Kral'ın suyuna gitmek lazımdı, yoksa Fransızlar'a kaptırabilirlerdi. Kraliçe'nin yorumu daha da netti. Zavallı Leopold! Aklından birkaç tahta eksilmiş olmalıydı.

Bu esnada, Uganda demiryolu hazır olana kadar yukarı Nil konusunda izlenecek politika, uyuyan yılanın kuyruğuna basmamak şeklinde olacaktı. Salisbury'nin bizzat söylediği gibi 'bekleme oyunu' idi bu. Ve eğer bir *entente cordiale* yapılması imkansız ise, Fransızlar ile neden en azından bir *détente* yapılmasındı ki?

Böylece, 1896 yılı Ocak ayının ortalarında Kraliçe, ikinci *cri de coeur*'üne cevap almıştı. Britanya tecrit altında, belki de tehlikeli derecede tecrit altında kalmaya devam etmek zorundaydı. Fakt Kabine, 'hâli hazırdaki durumlara istinaden, Fransa ile mümkün olduğunca fazla hususta uzlaşmak'[8] istiyordu. Listenin ilk sırasında, 1890 yılındaki İngiliz-Fransız Anlaşması'ndan beri herhangi bir aşama kaydedilememiş olan, Batı Afrika'nın büyük parçalarının paylaştırılması mevzuu yer alıyordu. Ocak 1896'da Batı Afrika meselesi üzerine İngiliz-Fransız müzakereleri kaldıkları yerden devam ettirildi. Salisbury'e göre artık bu yorucu meseleleri ortadan temelli kaldırma şansı vardı - pek tabii Kabine'nin meseleyle en yakından ilgili üyesi olan Koloni Bakanı Joseph Chamberlain'ın itirazlarına karşılık bulabilirse.

Chamberlain ile uğraşırken Başbakan'ın sabrı çoğu zaman tükenmenin eşiğine geliyordu. Kısmen Chamberlain'ın tarzından kaynaklanıyordu bu durum. Saldırgan, geçen seçimde Birlikçiler'in fazlasıyla işine gelen, şoven denebilecek üslubu, Lord Salisbury gibi hırslarını müstehzi bir tarafsızlığın ardına gizlemek üzere eğitilmiş bir asilzadenin sinirine dokunuyordu. Fakat bunun dışında prensip açısından ayrılıkları da vardı. Salisbury'nin pazarlık gücü, dışişlerinde ağır basan ilgisinin stratejik temelli olmasıydı. Diğer konularda pragmatistti. Batı Afrika mevzuunda cömert davranmaktan - Lagos'ta, Gold coast'nda, hatta Goldie'nin Nijer'deki 'sahasından' bölgeler vermekten - oldukça memnundu, pek tabii bunu yapmak Nil'deki hakimiyetini güçlendirecekse. Eskiden bir iş adamı olan Chamberlain ise tam tersini savunan davanın adamı; Batı Afrika lobisinin muhafızıydı. Yıllardır, İngiliz yetkilileri ve tüccarlardan oluşan, Lagos'un ve Gold coast'nın sıtma dolu bataklıklarında ölümle yüzleşen bu ufak grup, Whitehall'a gönderdikleri şikayet raporlarında imparatorluktan destek ve borç almak için yalvarmaktaydı. İçlerinde bulundukları durum hakikaten de ciddiydi.

1870'ten beri, esas ihracat malı olan yabani palm yağının fiyatı, dünya piyasasındaki bolluktan ötürü dibe vurmuştu. Koloninin hesaplarını tutturabilmenin tek yolu, başka esas ihracat malları ortaya koymaktı. Avrupa'da hatırı sayılır alıcısı bulunan pamuk, kahve ve çivit gibi mahsullerin yetiştirilmesinde aşama kat edilmişti. Fakat burada söz konusu olan, bilimsel tarımdı. Yabani palm yağı ticaretini taşıyan Taş Devri usulü kayıklar ve çamurlu orman yollarından fazlasını gerektiriyordu. Buhar Devri teknolojisi lazımdı - limanlar, yollar, demiryolları ve Afrikalılar'a bunları nasıl kullana-

[8] Salisbury'den Kraliçe'ye, 11 Ocak 1896, Hargreaves'in *Cambridge Historical Journal* (1953) yazısı, 60-74'ten alıntılanmıştır.

caklarını öğretecek bir eğitim programıyla. En önemlisi de, yeni ihracat ürünlerinin, iç bölgelerin ticarete açılmasına bağlı olmasıydı. Hali hazırda, kıyı bataklıklarının ardında yer alan kırsal topraklar ikili bir tehdidin gölgesi altındaydı: kabilelerin arasındaki savaşlardan dolayı felce uğramak ve bitişikteki kolonilerden gelen, Fransa adına imparatorluk inşa etmeye çalışan kişilerin tecavüzüne uğramak. Gold coast ve Lagos'taki Kraliyet Kolonileri'nden gelen yardım çağrısı bunun hakkındaydı ve Chamberlain, onların savunucusu olacağına ahdetmişti.

Kasım 1895'te Kabine'deki meslektaşlarını, Britanya'ya ait büyük ve 'geliştirilmemiş topraklarını'[9] kullanıma açmak için özel girişimciliğin yeterli olmadığına dair uyarmıştı. Devlet, para ve asker sarf ederek işin önünü açmalıydı. Ardından, Başbakan'a danışmadan, Gold coast'nın kuzeyinde yer alan iç bölgedeki Ashanti'ye yapılacak cezai bir seferin duyurusunu yaptı (sonradan Prens Henry'nin canına mâl olacak sefer işte buydu).

Batı Afrika hakkındaki İngiliz-Fransız müzakerelerinin başlamasından iki hafta önce, Jameson Baskını haberlerinin Chamberlain'ın masasında fırtınalar estirmesi, Kabine'nin beraberliği açısından talihli olmuştu. Kendi siyasi hayatı için mücadele verirken, Batı Afrika lobisini desteklemeye vakti olmazdı. Ancak o malum olay gerçekleştiğinde, Doğu Afrika yabanından kopup gelen fırtına, henüz yeni başlamış olan İngiliz-Fransız müzakerelerini birden bire sonlandırmıştı.

O fırtına General Baratieri'nin 20000 askerinin, İmparator Menelik karşısında Adowa'da uğradıkları yenilgiydi. 1 Mart günü gerçekleşen İtalyan felaketinin haberleri, Avrupa'ya iki gün sonra ulaştı. On gün sonra, daha önce de bahsedildiği üzere Salisbury İtalya'yı kurtarmaya ve 'Mısır'ın kolunu Nil nehrinin daha yukarılarına uzatmaya'[10] karar vermişti.

Bekleme oyunundan cayacak ve Sudan'ı tekrar fethetme yolunda ilk adımı atacaktı. Bir daha ele geçmeyecek bir diplomatik fırsat söz konusuydu. İtalyanlar, İngilizler'e Kassala'da izole olmuş haldeki garnizonlarını kurtarmaları için yalvarıyorlardı ve kendilerini yüzüstü bıraktıkları için Almanlar'a karşı aşırı öfkeliydiler. Dahası, en zayıf üyesi İtalya olan Üçlü İttifak'ı kurtarmak için, Kayser umutsuzca Salisbury ile arasındaki anlaşmazlığı çözmeye çalışıyordu. 3 Mart günü akşam geç saatlerde, Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi'ni bizzat çağırıp Fransa'nın Menelik'e kendi ürettikleri silahlar ile destek sağladıkları için bu hikayedeki kötü adam olduğunu anlattı. Fransa ile Rusya, İngiltere'nin imparatorluğunu elinden almak için komplo kurmaktaydılar. Bu yüzden İngiltere, Kassala'daki İtalyanlar'ı kurtarmalıydı.

Salisbury, bir şaşırtmaca yaratmak suretiyle yardımcı olmayı kibarca kabul etti. Mısır ordusunun Serdarı Sör Herbert Kitchener'ı, Halfa Vadisi'ndeki Mısır sınırını geçerek Nil üzerinden temkinli bir şekilde intikale gönderecekti. Avam Kamarası'ndan tek kuruş istemesine bile gerek kalmayacaktı; Mısırlı vergi mükellefleri bu taşın altına mecburen ellerini koyarlardı, çünkü artık Britanya'nın arkasında Almanya, İtalya

[9] Chamberlain, 22 Ağustos 1895, Hansard 4. Seri, XXX, VI, 641-2. Garvin, III, 19-21.
Salisbury'den Bigge'e, 2 Eylül 1896, Kraliçe Viktorya'nın Mektupları, III, III, 72-3.

ve Avusturya olduğu için Caisse'ın (Uluslararası Borç Komisyonu) büyük çoğunluğu onları desteklerdi.

Her şey tam da böyle gelişti. Salisbury'nin Kabine'sinin - Başbakan'ın bu kez biraz fazla sabırsız davrandığını düşünen Chamberlain dahil - tereddütlerine rağmen, Kitchener'ın ordusuna Nil nehri üzerinden Sudan'a 320 kilometrelik mesafeyi katederek, Gordon'un son yolculuğunun ve Wolseley'nin yüz kızartıcı geri çekilişinin adımlarını tekrarlayarak Dongola'ya kadar ilerleme emri verilmişti.

Hartum'u fethetmek ve Gordon'ın intikamını almaktan bahsetmek için henüz erkendi. Mısır Hazinesi'nde, Dongola'nın ötesine ilerlemek için gereken masrafları karşılayacak para yoktu. Güneyden - Uganda'dan - ilerlemek, hâlâ Sudan'ı fethetmenin tek mantıklı yoluydu. Fakat Uganda demiryolu birkaç yıl daha hazır olmayacaktı. Bu esnada, Salisbury'nin Viktorya'ya söylediği gibi Fransızlar'ın onlardan önce Faşoda'ya ulaşmayacakları konusunda 'talihlerine güvenmelilerdi'.

Takvimler Mayıs 1896'yı gösterdiğinde, Nijer müzakereleri çökmüş haldeydi. İngilizler'in Sudan'ı işgal etmekte oldukları yönündeki haberler, kaderlerini çoktan çizmişti. Léon Bourgeois'nın beceriksizliğiyle kaybettiği Fransız yönetim kademesine mandacı lider Jules Méline'in gelmesiyle, détente ile geçen kısa dönemin yerini de daha şiddetli ithamlar almıştı.

* * *

Bir diplomat ve edip olan Gabriel Hanotaux, boynuna gösterişli biçimde doladığı ipek atkısı ile üçüncü kez Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenmek için Nisan'da Quai d'Orsay'e dönmüştü. Makamından ayrı geçirdiği altı ayın ardından güce ve bu gücü kullanma özgürlüğüne kavuşmak için sabırsızlanıyordu. Keşke, kahramanı Kardinal Richelieu gibi istikrarlı dış politika üretebilme şansına sahip olarak Quai'nin demirbaşlarından biri haline gelebilseydi. Fakat ikinci bir Dreyfus Olayı salgınının etkisi altında olan Üçüncü Cumhuriyet siyasetinde kimse yeri doldurulamaz değildi, hele ki kendisi gibi, siyasi destekçileri olmayan eski bir devlet memuru. Ve Hanotaux, politikasının mütemadiyen Koloniler Bakanlığı'ndaki deli fişekler tarafından baltalanmakta olduğunu fark etti.

Hanotaux, Şubat ayında Pavillon de Flore'daki Koloniler Bakanlığı'nda hazırlatılıp Yüzbaşı Marchand'a verilen talimatlara baktıkça memnuniyetsizliği artıyordu.

Fransız kamuoyunda İngiliz korkusunun artmakta olduğu zamanlarda yaşadıklarının farkındaydı. Jameson Baskını, İngilizler'in Sudan'ı işgal etmeleri gibi ortamdaki gerginliği büyütmüştü. Hâli hazırda İngilizler ile dünyanın bir çok diğer yerinde de zıtlıklara maruz kalmışlardı - Nijerya'dan Siyam'a, Kongo'dan Habeşistan'a ve yukarı Nil'e kadar. Ancak diplomatik açıdan en büyük riski teşkil eden yer, Fransa'nın en heybetli döneminden - Napolyon'dan - kalan bağlantılarla dolu Mısır idi. Hanotaux, sanki ayağının altında 'alev alev yanan, parçalanan ve çukurlarla kaplı'[11] bir yolda yürüyormuş gibi hissediyordu. İşte böyle bir tehlikenin ortasında, Koloniler Bakanlığı'ndaki meslektaşları İngiltere'yi düşüncesizce kışkırtıyorlardı.

Marchand'ın görevinin arkasındaki, daha önce de bahsettiğimiz gizli amaç,

[11] G. Hanotaux, *Fachoda*, 64 ve devamı.

bakanlığın kendi sorumsuzluğunun bir göstergesiydi. Eylül 1895'te, Ribot hükümetinin Dışişleri Bakanı sıfatıyla Hanotaux, Yüzbaşı Marchand ile Quai'de görüşmüştü. Hanotaux henüz karar vermemişti, gerçi söz konusu plan nispeten zararsız görünüyordu; Yüzbaşı Bahr-el Gazel'in ötesine geçmeyecek şekilde, üç renkli bayrağı dalgalandırmadan ya da Fransa adına herhangi bir bölgeye el koymak suretiyle İngilizler'i kışkırtmadan ilerleyecekti. Görevin amacı yalnızca, olası bir Nil vadisi konferansının masasında Fransa'ya yer açmaktı. Eğer Marchand İngilizler ile karşılaşırsa, iki kuvvet birbirlerini 'alabildiğine nazikçe ve usulünce'[12] selamlayıp geçmelilerdi. Bu planı Marchand hazırlamış ve Hanotaux'nun Quai'deki halefi Marcellin Berthelot tarafından Kasım 1895'te layıkıyla onaylanmıştı. Ancak Berthelot kısır görüşlü bir kimyagerdi ve Koloniler Bakanlığı tarafından oyuna getirilmişti. Berthelot'tan habersiz Şubat ayında hazırladıkları talimatlar çok daha aşırıya kaçıyordu: Sudd'u geçip Faşoda'ya ilerlenecekti. Hatta bu intikal aslında Faşoda'ya yapılan bir 'baskın' niteliğinde olacaktı (kulağa uğursuz gelmesine rağmen o İngilizce kelime, Koloniler Bakanlığı'ndaki delifişekler tarafından benimsenmişti). Marchand ayrıca Fransa'ya 'tartışmasız sahiplik' tanıyacak yerel kabile şeflerinden bölge alarak 'ciddi ittifaklar'[13] kuracaktı. Ellerinde bu kışkırtıcı emirlerle Marchand'ın öncü birliği, Hanotaux'nun Quai'ye dönüp Koloniler Bakanlığı'nın planını öğrenmesinden birkaç gün önce Afrika'ya doğru yelken açmıştı.

Bu planın üzerini örtmek siyasi açıdan fırtına etkisi yaratırdı ve muhtemelen Hanotaux'nun sonu olurdu. Yeni Koloni Bakanı André Lebon'a haddini bildirmek için elinden geleni yaptı. Emirleri yumuşatıp, daha az agresif hale getirmeye çalıştı. Haziran 1896'da imzalanan yeni emirlerde Faşoda'dan ya da toprak almaktan bahsedilmiyordu. Tek bahsedilen şey, anlamı muğlak olmakla birlikte Marchand'ın şu anki politikaya 'kesinlikle sadık kalması'[14] idi.

Belki de Hanotaux, Marchand'ın Nil'e asla ulaşmayacağını ummuştu. Ne de olsa, Kongo ile Nil arasındaki havzada yüzlerce kilometrelik, henüz keşfedilmemiş kırsal bir bölge vardı. Olur da havzayı kör topal aşabilirse, ve Dervişler tarafından katledilmezse, şükür ki pek zararı dokunmayacak kadar güçsüz düşmüş olacaktı. Erzaktan tasarruf etmek - ve Dervişler'i kışkırtmaktan kaçınmak - için Marchand, çoğunlukla Senegalli askerler ve tekne tayfasından oluşan iki yüz adam istemişti. Öyle sefil bir seferi birlik ile İngiliz-Fransız ilişkilerine fazla hasar vermesi mümkün olmazdı - pek tabii emirlere uyarsa. Hanotaux bu fikire neredeyse ısınmıştı bile. Yıllar sonra Marchand'a, 'Nil nehrinde ateşlenen bir tabanca'[15] görevi gördüğünü söyleyecekti. Ancak asıl amacı, yalnızca Bahr-el Gazel'de Fransa'nın kolu olmak, Mısır'ın zayıf bölgesinin o uzaktaki kısmını hafifçe dürtmekti.

Genel olarak Hanotaux, Güçler'in uluslararası kapsamda hizaya gelip İngiltere'yi imtiyaza zorlamakta olmalarından cesaret alıyordu. Fransa-Rusya ittifakı, sözümona

---

[12] Marchand, 10 Kasım 1895, Documents Diplomatiques Français, XII, no. 192. Sanderson *Upper Nile*, 273-4.

[13] Marchand ve Liotard'ın talimatları, 24 Şubat 1895, Documents Diplomatiques Français, XII, no. 312. Sanderson *Upper Nile*, 278.

[14] Liotard'ın Marchand'a verdiği talimatlar, 23 Haziran 1895, DDK, XII, no. 411. Hanotaux, 108-9.

[15] Baratier, *Fachoda*, 133. Mangin, *Revue des Deux Mondes*, 1931, s. 277.

başarısını pekiştiren olacaktı. Fakat Rusya'nın içini İngiliz korkusu kaplamış Dışişleri Bakanı Lobanov'un verdiği onca umuda rağmen, St. Petersburg'deki müzakerelerden ortak bir plan çıkmamıştı. Hanotaux'nun elinden gelenin en iyisi, Ruslar ile işbirliği yapıp, Kitchener'ın Dongola'ya intikali için Mısır Caisse'inden gelecek yarım milyon sterlin borcu sabote etmekti. Fransa'nın iddiasına göre (ki en nihayetinde uluslararası mahkemeler tarafından bu iddianın doğruluğu ispatlanmıştı) bu büyük miktarın onaylanması için Caisse'ın yalnızca İngilizler, Almanlar ve Üçlü İttifak'ın diğer iki üyesi Avusturya ve İtalya'nın oluşturduğu çoğunluğa değil, oy birliğine ihtiyacı vardı. Her şeye karşın, söz konusu para mecburen yine İngiliz vergi mükelleflerinin cebinden çıkacaktı. Fakat Hanotaux, Lobanov'u Kızıl Deniz'de birlikte harekete geçmenin aciliyeti olduğuna ikna etmeyi başaramadı; ve Almanya, Rusya'nın işbirliği yönünde sarf ettiği çabaları geri çevirdi.

Ekim ayında Rus Çarı Paris'i ziyaret etti ve bu durum, Hanotaux'ya beklediği fırsatı tanımış gibi görünüyordu. Beklendiği gibi Ruslar, iki ülkenin 'birlikte Menelik'e katılmak için ciddi seviyede çaba sarf edecekleri'[16] hususunda hemfikirlerdi. Fakat iş icraata gelince, çabaları ciddiyetten fazlasıyla uzaktı. Hanotaux'yu şoke eden şey, Koloni Bakanı André Lebon'un, Rus desteğine güvenerek Marchand'ın seferini daha saldırgan bir biçime büründürmesiydi. Hanotaux'nun kabul ettiği tek şey, Fransız Somaliland'inin Koloni Valisi Léonce Lagarde'ın, Menelik'in sağ kolu Hararlı Ras Makonnen ile görüşmesine müsaade etmek olmuştu. Ancak sonradan, Koloniler Bakanlığı'nın kendi başına ayrı emirler verdiği ortaya çıkmıştı. Lagarde, Beyaz Nil'i Etiyopya'nın ücra dağlık toprakları üzerinden Kızıl Deniz ile bağlamaya yönelik delice bir proje olan Fransa-Etiyopya demiryolunu kurma işini başlatacaktı. Asıl mevzu ile daha alakalı olan şey ise, Lagarde'ın Kızıl Deniz'den Beyaz Nil'e iki farklı Fransız seferi yollayacak olmasıydı. Bu seferi kuvvetlerin aldıkları emirlere göre, Marchand ile Faşoda'da birleşmek üzere zamanında oraya varmaları mühimdi. Koloniler Bakanlığı bunlara ek olarak Lagarde'a gizliden, Menelik'i ordusunu direkt olarak Beyaz Nil'in doğu kıyısına intikal ettirip burayı batı kıyısında Fransızlar'a 'ait olan' yeni topraklar ile arasındaki sınır ilan etmeye ikna etme emri vermişti. Lagarde memnuniyetle bu emirlere uyacaktı. Hanotaux'nun ya da Kabine'nin onayını almadan, Menelik ile Sudan'ın Mısır'a ait olan kısmını paylaşmak üzere bir anlaşma imzaladı. İmparator, o iki Fransız seferine elinden gelen tüm desteği vereceğine söz vermişti. Buna karşılık Fransa, Etiyopya'nın batıya doğru yüzlerce kilometre boyunca - Beyaz Nil'in kıyılarına kadar genişlediğini resmi olarak tanımıştı.

Mart 1897'de plan Kabine'ye sunuldu. Hanotaux bir Richelieu değildi; gururunu bir kenara bıraktı ve boynunu büküp Kabine'nin bu dudak uçuklatan yeni planın uygulamaya koyulması yönündeki kararını kabul etti. Üç Fransız seferi kuvveti - Marchand'ın, Clochette'in ve Bonvalot'nun kuvvetleri - Faşoda'da birleşecekler ve onlara Menelik'in vahşi, yenilgi tanımaz ordusu eşlik edecekti.

André Lebon'un dış işleri konusundaki görüşlerinin Hanotaux'ya, Chamberlain'inkilerin Salisbury'e göründüğü kadar yavan görünmesine şaşmamak gerekirdi. Her

[16] Shishkin ile Röportaj, 14 Ekim 1896, Documents Diplomatiques Français, XII, no. 474. Sanderson, *Upper Nile*, 293.

iki Koloni Bakanı da, Paylaşım'ın en sıkıntılı son aşamalarında gün yüzüne çıkan yeni ve saldırgan bir tür emperyalizm ekolüne mensuptular. Ulusal prestij imparatorluğun boyutu ile ölçülürdü, dolayısıyla haritayı kırmızıya ya da maviye boyamak, sahip olunan toprakların üretim kapasitesi ya da stratejik değerinden bağımsız bir şekilde asıl amaç haline gelmişti. Bu durum eski kafalılara, prestijin yalnızca toprak ile elde edildiği, ve Batı dünyasındaki en varlıklı ve güçlü adamların büyük toprak sahipleri olduğu zamanlara yapılan mantıksız bir gönderme gibi görünebilirdi. Fakat siyasi açıdan 1890'larda bunu yapmak mantıklı geliyordu. Yeni seçmen kitleleri, alınan her bir koloniyi burjuva gururuyla benimsiyorlardı ve ticari açıdan kâr getirip getirmeyeceğini ya da stratejik açıdan avantaj teşkil edip etmediğini umursamaya tenezzül etmiyorlardı.

Lebon şahsen, Batı Afrika'da kazanılacak paranın da, prestijin de olmadığına inanıyordu. Onun idolü Gambetta idi. Lebon'un da onun gibi denizaşırı ticari girişimlerle müphem bağlantıları vardı - yakında Dahomey'deki demiryolunun yöneticilerinden biri olacaktı mesela. Fakat siyasi açıdan ilgilendiği şey genişlemeydi, maliyeti ya da getirdiği kâr önemli değildi. Büyük ödül, yukarı Nil idi. Faşoda'yı ele geçirmek suretiyle Fransa Bahr-el Gazel'in tamamını alabilir, ve dolayısıyla Mısır ve Uganda arasında, 'Anglosaksonlar'ın' elini kolunu tek hamlede bağlayacak bir Fransız tampon bölgesi oluşturabilirdi. O ukala kuzey-güney mihverinin, Cecil Rhodes'un Cape'ten Kahire'ye uzanan 'Komple Kırmızı' güzergah hayallerinin sonu olurdu. Bunun yerine o bölge Kızıl Deniz'i Fransız Kongo'suna hatta daha ötesine, henüz inşa edilmemiş olan ve Etiyopya üzerinden geçen demiryolu ile bağlayabilir, ve kıta boyunca doğudan batıya uzanan muhteşem bir Fransız imparatorluğu kurmaya giden yolun kayıp halkasının yerini doldurabilirdi.

Faşoda'ya birer torpido gibi gönderilen üç Fransız birliğine paralel olarak Lebon, Batı Afrika'da da hamlelerini yapmıştı. Kral Behanzin'in topraklarının 1892 yılında fethedilmesinin ardından oradaki Dahomey'de yeni ve güçlü bir Fransız üssü kurulmuştu. Lebon'un amacı, Sudan'daki gibi Batı Afrika'da da bir *fait accompli* gerçekleştirmekti. İngilizler'i, Fransa'nın ele geçirdiği bölgeler üzerindeki sahipliğini tanımaya anlaşma yoluyla değil, işgal yoluyla zorlayacaktı. Hatırlayacağınız üzere 'fiili işgal' - kıyıdan uzak olması kaydıyla - 1885'teki Berlin Kanunu'nun gereksinimlerinden biri *değildi*. Fakat İngilizler buna karşı çıkmaya cüret ederler miydi? Ne de olsa geleneksel diplomasi, sorunları çözmeyi başaramamıştı. Salisbury İngiliz-Fransız anlaşmasını ortaya atalı altı yıl olmuştu ve Nijer müzakereleri hâlâ bir yere varamamıştı.

Nijer bölgesinde ve batıdaki topraklarda henüz cevaplanmamış üç soru vardı. İlki, Atlantik'in yağmur ormanları ve yukarı Nijer'in yarı çöl toprakları arasında yer alan o devasa, girift ve keşfedilmemiş tepelerle dolu komşu Fil Dişi Sahili ve Gold coast bölgeleri kimin alacağıydı. İkincisi, Fransızlar Dahomey'den doğuya atılıp, Goldie ve Nijer Şirketi'nin elinde bulunan fakat İngiliz-Fransız anlaşmasına dahil edilmemiş olan Nijerya'nın batı kesimindeki Borgu'yu alacaklar mıydı? Üçüncüsü, Fransızlar, İngiliz-Fransız anlaşmasına sadık kalacaklar mıydı; ya da kuzeyden inip, Sokoto'yu ve Goldie'nin kuzey cephesini korumak için çekilen Say-Baruva hattını bölecekler miydi?

Fil Dişi Sahili ve Gold coast'nın iç bölgeleri için yapılan yarış karmaşıktı ve ağır

ilerliyordu. İleride göreceğimiz üzere, Britanya'nın Ashanti'ye düzenlediği sefer, o noktaya kadar başarılı olmuştu. Fakat Ashanti kıyıdan yalnızca birkaç yüz kilometre öteye uzanıyordu ve İngiliz hakimiyeti sembolik seviyede kalmıştı. Daha kuzeyde, yağmur ormanlarının yerini, Yukarı Volta'nın dağ ormanları alıyordu. İşte orada, kuzeybatıda, Fransızlar tarafından batı Sudan'dan sürülen büyük Dyula savaş ağası Samori'nin ini vardı, Fil Dişi Sahili ve Gold coast'nın kuzey iç bölgelerinde yeni ve büyük bir imparatorluk kurmuştu. Lebon, Samori'nin İngiliz mandasına memnuniyetle gireceğinin farkındaydı; hiçbir şey onu Fransızlar'a karşı İngiliz korumasına sahip olmak ve çok ihtiyaç duyduğu modern tüfekleri satın alabilmekten fazla memnun edemezdi. Fakat Lebon, İngilizler'in şeytana uymaktan kaçındıklarını öğrendiğine sevinmişti. Bunun sebebi barizdi; o girift tepeler, yasal ticarete uygun ortam yaratamayacak kadar fakirdi. Samori'nin ana ticaret malı, zayıf düşmüş ve zincirlere vurulmuş kölelerdi. İngilizler Samori'yi Lebon'a bırakmışlardı. (Eylül 1898'e gelindiğinde Samori'nin yeni imparatorluğu bir Fransız istilasına yenik düşmüştü, ve Lebon itibarını yitirdikten birkaç ay sonra Afrika'nın en çetin gerilla lideri, ölümünü beklemek üzere Gabon'a gönderilmişti.)

Bunun aksine Nijer yarışı, çok yakında 'engelli koşunun' en meşhur kısımlarından biri olacaktı. Lebon, Goldie'nin imparatorluğuna batıdan, kuzeybatıdan ve kuzeyden yapılacak bir saldırı organize etti. Fransızlar Goldie'nin bölgenin kontrolü üzerindeki hak iddialarının birçoğunun düzmece olduğunu gösterebilecekleri için, fiili işgal, egemenliğe karşı en etkili imtihan olma niteliği taşıyordu. Teğmen Hourst adındaki bir Fransız subayı, Timbuktu çölü'nden tekneye binerek Nijer boyunca Bussa çağlarcasına kadar ilerlemiş, oradan da Leaba'ya yolculuk etmiş ve bu süreç boyunca İngiliz nüfuzunun tek bir emaresine rastlamamıştı. Diğer seferi kuvvetler Dahomey'in yağmur ormanlarından yola çıkmış, bazıları Sudan'a ulaşmak için kuzeye, diğerleri ise Borgu'ya ilerlemişti.

1897 yılının Şubat ayında, Teğmen Bretonnet adındaki bir başka Fransız subayı, İngilizler'in anlaşma haklarına sahip oldukları Bussa'da bir karakol kurmuştu. Kuzeyde bir diğer subay olan Teğmen Cazemajou, Nijer'in doğusundaki Argungu Emiri ile anlaşma imzaladı. Her iki girişim de, İngiltere'ye karşı birer meydan okumaydı. Bussa, fiili işgal için bir deneme yeri olmuştu; Emir'in Sokoto Halifeliği'ne bağlı olduğu iddialarından ötürü Argungu'nun 1890 anlaşmasını tehdit ettiği söyleniyordu. (Halife şahsen yasal argümanlar ile vakit kaybetmemişti. Cazemajon'u katlettirmişti.) Fakat bu esnada Lebon, subaylarının keyfi davranışlarını ne tasdik ediyor, ne de tanımazlıktan geliyordu. Nijer müzakereleri iki ülke arasında yeniden başladığı zaman, Fransızlar'ın bu yeni hak iddiaları işe yarayacaktı.

* * *

Londra'da, Joe Chamberlain, Lebon'un meydan okumasıyla direkt yüzleşmeye hazırdı. Eğer Fransızlar fiili işgal oyununu oynayabiliyorlarsa, İngilizler de oynardı.

Gold coast'nın iç kesimlerinin güney kısmındaki Fransız kaynaklı zorluklar yaşanacağını öngörmüştü. Oraya, Ashanti'nin tehlikeli ormanına, 1895-96 yıllarının kurak mevsiminde bir İngiliz kıtası göndermişti. Kıta, başkent Kumasi'ye tek mermi atmadan muzaffer bir giriş yapmıştı. Bazı kafatasları ve insan kurban edildiğine yönelik başka

kalıntılar bulmuşlardı, resmi amaçları kana susamış Kral Prempeh'in hükümdarlığını sonlandırmak olduğu için bu keşfi yapmak işlerine gelmişti. Ancak seferin ana amacı insani değildi; Chamberlain, Britanya'nın Ashanti üzerindeki üstünlüğünü pekiştirmek ve oraya yapılması muhtemel Fransız atılımlarının önüne geçmek istiyordu. Kral Prempeh ve önde gelen şefleri Sierra Leone'de sürgüne gönderilmişler, halkı ise savaş tazminatı olarak yaklaşık 1,400 kilogram altın ödemeye mahkum edilmişti. Ardından kıta sahile doğru yürüyüşe geçip, arkalarında yeni inşa edilmiş bir kalede bir İngiliz Daimi Temsilcisi bırakmışlardı. Oradaki İngiliz garnizonu sembolik olabilirdi, ve Ashanti'nin güç sembolü - Altın Tabure - halkın elinde kalmış olabilirdi. Fakat Fransızlar'ın meydan okumasına karşılık verilmişti ve gelecekteki genişleme çabaları için gereken üs ele geçirilmişti.

Ancak, Chamberlain'ın dikkati Gold coast'ndan Nijer'e çevrildiğinde, bu kadar nihai bir emperyal müdahalenin gerçekleştirilmesi söz konusu bile olamazdı. İngiliz hükümeti, ülkeyi Goldie'nin Nijer Şirketi'ne havale etmişti ve kısa süre içinde Chamberlain ile Goldie arasındaki karşılıklı ithamlar, Chamberlain ile Fransızlar arasındakilerden dahi şiddetli bir hâl almıştı.

Problemin kökü, Goldie'nin şirketine bir hükümet görevi görmesi için ferman verilmiş olması ve Britanya'nın çıkarlarına hizmet edecek şekilde büyük bir imparatorluğu muhafaza etme emri almış olmasıydı. Söz konusu bölge, nehir ticaretine dayalı ekonomik cephenin yüzlerce kilometre gerisinde uzanan, sınırları netleştirilmemiş bir 'saha' idi. Fakat gerçekte ise Şirket yalnızca bir ticaret şirketiydi. Savaşa girecek ya da kâr getirmeyen bölgeleri işgal edecek - fiili ya da dolaylı yoldan - parası yoktu ve kendisini yalnızca kağıt üzerindeki hak iddiaları ile savunabiliyordu. 1894-95 yıllarında Goldie, daha önce de bahsedildiği üzere, Nikki hükümdarı ile ve diğer yerleşimler ile anlaşmalar imzalamak suretiyle Borgu'yu savunması için Lugard'ı işe almıştı. Seferi kuvvetlerinin küçüklüğüne oranla Lugard harikalar yaratmıştı. Fakat Nikki'de olabilecek en küçük düzeyde dahi bir karakol kuracak imkanlara sahip değildi. Bu yüzden, Nijer'e doğru geri dönmeye başladığı anda Fransızlar Dahomey'den, ilkin Decoeur aracılığıyla, ardından Dahomey Valisi Ballot ile oraya sızıvermişlerdi. Lugard'ın yaptığı anlaşmalara resmi olarak karşı çıkmışlar, askeri karakollar kurmuşlar, ve direkt Bussa'ya kadar kendilerine yol açmışlardı. 1896 baharında İngiliz-Fransız müzakerelerinin çökmesine müteakip, durum vahimdi.

Eğer Goldie tüm gücünü Borgu'daki Fransızlar'a karşı odaklamayı başarabilseydi, bu tecavüzlere karşılık vermeyi başarabilirdi. Fakat Şirket'in sahasını da, uzaktaki cephelerini de savunurken bir koltukta birden fazla karpuz taşıyordu. Fransız *tirailleurs*'ü, Sokoto'nun karanlık sınırlarında fırsat kolluyorlardı. Ayrıca Şirket'in 1895'teki ticaret tekeli yüzünden çaresizliğe mahkum edilen Nijer deltasındaki asi Brassmen kabilesi, Akassa'yı yerle bir etmişti. Şirket'in Bussa ile yaptığı anlaşmayı tehdit eden daha çok *tirailleurs* vardı, ve Nupe ile komşuları Ilorin'den oluşan iki savaşçı Müslüman devlet, Goldie'nin orta Nijer'deki otoritesine meydan okuyorlardı. Son olarak bir de, Ilordin'in uzun süredir düşmanı ve Nijer Şirketi'nin en sert eleştirmeni, Lagos'taki İngiliz Valisi Carter vardı.

Katı bir genişleme destekçisi olan Carter, Koloni Bakanı'na sözünü dinletebilen biriydi. Chamberlain Koloni Bakanlığı görevine gelmeden birkaç ay önce, Carter,

Ilorin'deki 'o bir avuç hırsızın karargahlarını yok etme'[17] izni için ısrar etmişti. 1895 ve 1896'da bu talebini yinelemiş, ve Ilorin'in Lagos'a ilhak edilmesini önermişti.

Carter yalnızca pervasız bir imparatorluk kurucu değildi. İlorin ve onlardan daha güçlü olan müttefikleri Nupe, büyük cihat sırasında 1820'lerde Fulani soyluları tarafından Hausaland'den alınan topraklar ile kurulmuş, iki militan Müslüman devletti. 1880'lerde kimse onların Lagos mandasının kuzey kesiminin karşısında bulunan Ibadan'daki Yoruba halkını yağmalayarak köleleştirmelerine engel olmaya tenezzül etmemişti. Artık Carter Lagos'u kendi iç bölgelerine doğru genişletmiş, ticareti - ve geliri - arttırmak için kırsalda yollar açmış ve kaleler inşa etmişti. Eğer Goldie Ilorin'deki bu hırsızları kontrol edecek güce sahip değilse, bu işi Lagos hallederdi. 1896 yılının başlarında, Ilorin Emiri, Lagos polisine ait bir ileri karakola saldırı düzenlemek suretiyle tahrikte bulunmuştu. Chamberlain, Goldie'ye karşılık vermesi için çok az zaman vermişti. Eğer 'bir an önce'[18] Ilorin'in kalemini kırmazsa, bu işi Carter yapacak ve hesabı da Goldie'ye yazacaktı.

Goldie kadar gururlu ve hırçın birinin Chamberlain'e karşı inisiyatifini kaybetmesi tuhaf olurdu. İstilayı, Nijer nehrinde suların yükseleceği ve Şirket'in arkadan çarklı teknelerinin orta Nijer'deki kumluk tepeleri güvenle aşabilecekleri 1896 sonbaharına kadar erteledi. Ayrıca, Lagos'un tasarladığından bile daha saldırgan bir plan yaptı. İlk amacı Ilorin'e değil, Nupe'e saldırmak olacaktı. Nijer'i kucaklayan Nupe, iki Britanyalı subayın komutasındaki kırk beş Şirket polisini tutsak alarak Goldie'yi hiçe saymıştı. (Adamlar serbest bırakılmışlar, fakat modern tüfekleri alıkoyulmuştu.) Madem öyle, önce Nupe'ü ezecek, ardından Ilorin'e saldıracaktı.

Şirketin ordusuna, kendi alaylarında yedeğe alınmış bazı maceraperest İngiliz nizamileri katılmıştı. Fakat Şirket'in Lokoja'daki üssünden 6 Ocak 1897 sabahı çıkan birlik, yalnızca 30 beyaz subay, 513 Afrikalı asker ve 900 hamaldan oluşuyordu. Fulani süvarilerinden oluşan ve fitilli tüfekler, kılıçlar ve mızraklarla donanmış Nupe kuvvetlerinin ise onlara sayısal açıdan en az ona bir üstünlük sağlayacağı tahmin ediliyordu. Taktiksel açıdan Goldie sırtını, kendisinden önce Lugard'ın da yaptığı gibi, şarjörlü tüfeklere, Maxim topuna ve kare düzeninde ilerleme planına dayıyordu. Ayrıca, Nupe'ün stratejik zayıflığından da istifade edecekti. Kuvvetleri Nijer tarafından ikiye bölünmüştü ve oradaki tüm kayıkların sahibi olan kayıkçılar da isyandalardı.

Goldie, adamlarını bizzat, Nupe Emiri'nin her bir ordusuna karşı komuta etti. *Markum* (emir vekili) Muhammedü komutasındaki batı ordusu nehrin yukarısında bozguna uğramış, Emir'e yardım etmek için nehrin karşısına geçmeye çalışanları da Şirket'in buharlı gemileri durdurmuştu. Emir'in bizzat yönettiği doğu ordusu, duvarlı Bida şehrinin önünde savaş pozisyonu aldı. 26 Ocak günü, Goldie'nin ufak ordusu binlerce beyaz cüppeli Fulani süvarisinin arka arkaya yaptığı saldırılara maruz kaldı. Fakat Şirket'in kare düzeni asla bozulmadı. Düşmanın süvarileri toplu halde biçilmişlerdi. Ertesi gün Goldie, 5,5 kiloluk mermiler atan Withworth topunu kare formasyonunun koruması altında öne getirip, birkaç yüz metrelik mesafeden Bida'yı bombardımana

[17] Carter'dan Ripon'a, 24 Kasım 1894, Dışişleri Bakanlığı, 83/1374. Flint, *Goldie*, 236.
[18] Dışişleri Bakanlığı, 83/1444. Flint, *Goldie*, 239.

tuttu. Emir'in vurgun yemiş haldeki ordusu, şehir alevlere teslim olurken geri çekildi.

Goldie'nin sekiz adamı ölmüş, dokuzu yaralanmıştı. Vakti geldiğinde, *Markum* ile bir anlaşma imzaladı. Emir, tahtından indirildi ve yerine *Markum* geçti. Goldie hala birebir yönetim empoze edemeyecek kadar güçsüzdü, fakat sonraları kuzey Nijerya için bir şablon haline gelecek olan, dolaylı bir hükümdarlık biçimi başlattı. Yeni Emir Nupe'ü yönetecek, fakat 'Şirket temsilcilerinin kendisine zaman zaman verebileceği talimatlara ayak uyduracaktı'.[19]

Üç hafta sonra, 16 Şubat 1897 tarihinde, Goldie aynı başarıyı tekrar etti. Ufak kıtasını, Ilorin şehrinin kerpiç tuğlalı duvarlarına saldırttı. İngiliz kare formasyonunu bozmak için ne kadar uğraştılarsa da, Ilorin süvarileri de bozguna uğradılar. Kısa mesafeden bombardımana maruz kalan şehir, kısa süre içinde uçtan uça alevler içinde kalmıştı. Fakat alevler söndüğünde, Goldie, Ilorin Emiri'ne oldukça merhametli yaklaşmıştı. Bida ile yapılan anlaşmada olduğu gibi içinde Şirket'in verdiği talimatlara 'zaman zaman'[20] itaat etmesini içeren bir maddenin bulunduğu yeni bir anlaşma imzalaması kaydıyla tekrar tahta geçirilmişti. Köle yağmaları son bulacak, Lagos sınırına riayet edilecek, ticaret için depolanan tüm cin ve rom da yok edilecekti. Bunun dışında hemen hemen her şey olduğu gibi bırakılmıştı, kölelik hâlâ emirliklerdeki hayatın temelini oluşturuyordu.

Nupe ve Ilorin'in kuzeyinde ise olaylar Goldie için bir felakete dönüşmüştü. Kendi başarısının sonucuydu bu. Goldie'nin takındığı bu yeni saldırgan tavır, Lord Salisbury'nin Goldie'nin birliğini nehrin daha yukarısına taşımayacağına dair verdiği teminata rağmen Hanotaux'yu endişelendirmişti. Bu kez Lord Salisbury, düşmanlarının eline oynamıştı. Fransızlar gerçekten de temin olmuşlardı - ve Ilorin'in kuzeyindeki, orta Nijer'in stratejik anahtarı olan Bussa'yı almışlardı. Mart 1897'de Goldie, kuzeydeki ileri karakolu olan Goldie Kalesi'ne, Dışişleri Bakanlığı'na istemeye istemeye verdiği söz üzerine birliğini yanına almadan intikal etmişti. Hali hazırda yabancı seferi kuvvetlerin tuhaf bir bayrağı göndere çektiklerini ve eğer Kral teslim olmazsa Kral'ın Bussa'daki evini yakmak ile tehdit ettiklerini duymuştu. Şimdi ise gelen *'Résidence de Bussa'* başlığı taşıyan mektupta Goldie, Teğmen Bretonnet adında birinin şehri 'Fransa Cumhuriyeti'adına ele geçirdiğini okumuştu. Bretonnet, 'Bussa bölgesini fiilen işgal'[21] ettiğini iddia ediyordu. Kıtası yanında yokken Goldie çaresizdi. Yapabileceği tek şey öfkesini kontrol etmeye çalışarak Bussa'nın Şirket sahası kapsamında olduğu, ve mevzunun İngiliz ve Fransız hükümetlerine devredilmesi gerekiğini söylemekti.

* * *

Fransızlar'ın üç renkli bayrağı Bussa'da göndere çektikleri haberi Londra'ya Nisan 1897'de ulaşmış ve Nijer kıyısındaki bu kerpiç duvarlı kuytu yerleşimi, bir anda uluslararası politikanın merkezine taşımıştı. Bussa, çağlarcaların hemen aşağısında yer alan önemli bir nehir karakoluydu, Fransızlar'a tüm orta ve aşağı Nijer'e erişim sağlıyordu. Tapu sahipliği konusu tartışmasızdı, Goldie'nin Kral ile yaptığı anlaşmanın sağlamlığı

[19] Nupe ile yapılan anlaşma, 5 Şubat 1897, Dışişleri Bakanlığı, 2/167, no. 238. Flint, *Goldie*, 254-5.
[20] Ilorin ile yapılan anlaşma, 18 Şubat 1897, 2/167, no. 239.
[21] Bretonnet'ten Goldie'ye, 23 Şubat 1897, Dışişleri Bakanlığı, 27/3368. Flint, *Goldie*, 257.

kağıt üzerinde su götürmezdi. Mesele, Fransızların bizzat orada bulunmalarıydı. Fransızlar, İngiliz blöfünü görmüşlerdi. Yoksa tam tersi miydi? Her halükarda, Bussa olayı Paylaşım'ın yeni kuralları için bir deneme tahtasıydı - yani fiili işgal için.

Bu esnada, Salisbury hâlâ Nijer müzakerelerini yeniden başlatmaya çabalıyordu. Mart ayında Hanotaux'yu gizlice ziyaret ederek bu 'önemsiz ihtilafları'[22] uluslararası tahkime bırakmayı önermişti. Önerisi direkt olarak reddedilmişti. Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında Dışişleri Bakanlığı usulünce itirazda bulundular; Teğmen Bretonnet talimatlarının dışına çıkmış mıydı? Méline'in Kabine'sinin yayılmacı politikasını benimsemiş olan Hanotaux, pes etmeyi reddediyordu.

Eğer tek ihtilaf konusu Batı Afrika olsa, Salisbury'nin işi kolay olabilirdi. Bu kadar aciliyeti de olmazdı. Yukarı Nil meselesi çok fazla hassas noktayı içeriyordu ve hâlâ çözümsüzdü - bir çatışma yaşanması ihtimali gerçekten de gittikçe büyümekteydi. İngiliz istihbaratı, o üç gizemli Fransız seferi hakkında pek bir şey bulamamıştı. Bildikleri tek şey, Fransızlar'ın Etiyopya'dan batıya ve Kongo'dan doğuya ilerlemek suretiyle Faşoda'da birleşmeye çalıştıklarıydı. Bir de, Leopold'un kendisine Britanya tarafından kiralanan Lado bölgesinden kuzeye doğru, Britanya ve Fransa'yı Faşoda yarışında yenmek amacıyla devasa bir sefer gönderdiğine dair haberler vardı.

Ağustos 1897'ye gelindiğinde, Salisbury sonunda bazı iyi haberler almıştı. Kısmen İngiliz subayları tarafından yönetilen fakat masrafını Mısırlı vergi mükelleflerinin karşıladığı Kitchener'ın ordusu, demiryolu hatlarının döşenebildiği son hızda Dongola'nın güneyindeki çölden ilerlemekteydi. 31 Ağustos'ta Kitchener, Hartum'un yalnızca 320 kilometre kuzeyindeki Berber şehrini ele geçirdi. Fransızlar'ı - ve Leopold'u da - Sudan'dan atacak güç Kitchener'ın ordusu muydu? Fakat Faşoda, Hartum'un 965 kilometre güneyindeydi ve Mehdiciler hâlâ dişli bir rakiptiler; bu yüzden Salisbury hâlâ İngilizler'in Faşoda'ya ilerleyişinin güneyden, yani Uganda'dan geleceğine inanıyordu. Ne yazık ki, kendi siyasi dehasının eseri olan Uganda demiryolu, hâlâ aslanlarla dolu o düzlükte durakalmış vaziyetteydi, Hint Okyanusu'ndan mesafesi 130 kilometreden azdı. Bu yüzden Salisbury, 1893'te Lugard'ın yerine gelen Uganda'daki birlik komutanı Binbaşı James MacDonald'a, ufak bir kıta ile Faşoda'ya ilerleme emri vermişti. MacDonald'ın 1898 yaz mevsiminde oraya varması bekleniyordu, asıl 'arbede' o zaman çıkacaktı.

Karamsar zamanlarında Salisbury, ekonomik açıdan kıymetsiz bir bataklıktan ibaret olan fakat Mısır'ın stratejik anahtarını teşkil eden - kendi inancı bu yöndeydi - Faşoda ve yukarı Nil'e sahip olmak için Fransa ile savaş çıkacağını önceden tahmin ediyordu.

Aylar geçtikçe Salisbury, Nijer ve Batı Afrika üzerindeki o lanet ihtilafları çözmek için daha da sabırsız hale geliyordu. Ardından, Kasım 1897'de, Fransızlar müzakerelere ciddi manada devam etmeyi kabul ettiler. Salisbury uzlaşmacı davranmak için elinden ne geliyorsa yaptı. Nijer Şirketi'nin 'boş topraklarının' birazı karşılığında Nil üzerinde stratejik güvenlik elde etmekten memnundu. Hanotaux'ya, Dahomey'i Bussa'nın aşağısında kalan Nijer üzerindeki bir karakol ile birleştirecek 210 kilometrelik bir geçit vermeyi teklif etti. Şansölye Hicks Beach ve Deniz Bakanı Goschen dahil Kabine'deki

[22] 16 Mart 1897 tarihli not, Documents Diplomatiques Français, XIII, no. 16.

eski kafalıların desteğini almıştı. Fakat Nijer'de mesafe katetmenin önünde yekpare kaya gibi duran tek bir engel vardı - Chamberlain.

Koloni Bakanı, Nil için savaş çıkmasına engel olmak amacıyla da olsa Batı Afrika'daki iç bölgelerin pazarlıkta kullanılması yönündeki tüm girişimleri reddediyordu. Gold coast ve Nijerya, Fransızlar tarafından 'boğulmamalıydı'. Aralık 1897'de Salisbury'e, 'tehditlere bir nebze bile boyun eğilmemeli'[23] diyerek itiraz etmişti. Şahsen, Koloni Bakanlığı Müsteşarı ve Salisbury'nin üvey yeğeni olan Selborne'u, Başbakan'ın 'her şeyi vermeye ve karşılığında hiçbir şey almamaya razı'[24] olduğu konusunda uyarmıştı. İşler Chamberlain'ın dediği gibi yürütülmeliydi, yoksa istifa edecekti. Salisbury çaresizdi. Yeni emperyalizmin kahramanı Chamberlain olmadan, hükümet havlu atmış sayılırdı.

Nijer'in önü bir kez daha tıkanmışken, Nil son hızla akmaktaydı. 1898 yılının başlarına gelindiğinde Salisbury, Binbaşı James MacDonald'ın güneyden Faşoda'ya doğru yaptığı intikalin karmaşa içinde son bulduğunu öğrendi. Sudanlı askerleri - Lugard'ın Uganda'ya yerleştirdiği, eskiden Emin'in emrinde olan kaypak askerler - birden ihtilal çıkarmış ve İngiliz komutanlarını öldürmüşlerdi. Bunun ardından, dalavereci eski Kabaka, Mwanga, Bunyoro'da bir isyan çıkarmış, eski düşmanı Kral Kabarega ile güçlerini birleştirmişti. Uganda'da ihtilal ve isyan çıkması, MacDonald'ın o yıl Faşoda'ya varmasına yönelik tüm umutların yitirilmesine sebep olmuş, dolayısıyla Salisbury ve Kabine birden bire kendi planlarını tersyüz etmek zorunda kalmışlardı.

En nihayetinde, Faşoda'ya yapılacak İngiliz intikali kuzeyden ve Kitchener'ın ordusuyla gerçekleştirilmeliydi. Fakat emrindeki Mısırlı askerler Hartum'u alıp, Dervişler'i ezip, Gordon'ın intikamını alabilecek kadar yürekli miydiler? Kitchener ve Cromer'a göre öyle değildiler. Amacına ulaşmak için Kitchener'ın ordusunu güçlendirmek gerekliydi - dolayısıyla İngiliz askerlerinden oluşan iki tugaylık takviye, İngiliz vergi mükelleflerine en az 1 milyon sterlin'e patlayacaktı. Salisbury, tereddütle de olsa durumu meslektaşlarına arz etti. Ocak 1898'e gelindiğinde, Mısırlılar'a destek vermek için İngiliz tugayları göndermekten başka bir alternatif olmadığında karar kılınmıştı. Pek tabii bu hamle Fransızlar'ı çileden çıkaracaktı ve Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Sör Edward Monson, Kabine'yi sert bir dille uyardı: mevcut olağanüstü şartlar altında - Fransa Dreyfus Olayı'nın işkence gibi olan ikinci aşamasında kendisini parçalamaktayken - Fransa, İngiltere ile savaşa girmek suretiyle baskıyı azaltma yoluna gidebilirdi.

Çok saçma, diyordu Chamberlain. Fransızlar Monson'u, Lord Salisbury'i ve Kabine'nin çoğunu kandırmışlardı. Nil konusunda da, Nijer konusunda da blöf yapıyorlardı. Blöflerini görecek, her iki nehirde de fiili işgal mantığını izleyerek onları kendi oyunlarında yenecekti.

Fakat meslektaşlarının korkaklığından kötü olan bir şey varsa, o da Mayıs 1897'den Şubat 1898'e kadar Chamberlain'a resmen işkence eden Sör George Goldie'nin meydan okur cinsten saldırgan tavırlarıydı. Sorunun kökü Chamberlain'ın artık her köşeden Şirket'e karşı yapılan protestolara son vermek amacıyla Nijer Şirketi'ni satın almaya

[23] Chamberlain'dan Salisbury'e, 1 Aralık 1897, Garvin, III, 213.
[24] Chamberlain'dan Selborne'a, 1 Aralık 1897, Garvin, III, 213.

karar vermiş olmasıydı: Goldie'nin yönetimdeki beceriksizliğine karşı Lagos'tan; yasadışı tekeline karşı besili Liverpool tüccarlarından ve de açlıktan ölmekte olan Brassmen kabilesinden itirazlar yağıyordu, saldırgan Fransız hükümetinden bahsetmeye bile gerek yoktu. Fakat satın alma işi zaman gerektiriyordu ve bu esnada Nijer Şirketi'nin yöneticisi ve vatanperver bir emperyalist olarak Fransızlar'ın meydan okumasına karşı verilecek mücadelede Koloni Bakanlığı ile işbirliği yapmak, Goldie'nin göreviydi.

İki adam Mayıs 1897'de karşı karşıya geldiklerinde, Goldie omuzlarını silkti. Hükümetin, fermanını elinden alacağına dair dedikodular duymuştu. Madem öyleydi, Fransızlar ile de kendileri baş etsinlerdi. Onlara hiçbir şey bırakmayacaktı - ne limandaki bir vinç, ne de nehirdeki yandan çarklı bir gemi. İlk başta Chamberlain, Goldie'nin başkaldırısını görmezden gelmeye çabaladı. Lagos Valisi'ne sınırı geçip, Şirket'in Borgu'daki sahasının bazı kısımlarını işgal ederek Fransızlar'ın Dahomey'den kalkışacakları girişimlere engel olması emri verdi. Deniz Bakanlığı, Nijer nehrine iki silahlı tekne göndererek destek sağlayacaktı ve Nijer Şirketi'nin de nehir üzerinde taşıma hizmeti temin edeceğini umuyordu.

Gerçekte ise Nijer Şirketi hiç de öyle bir şey yapmayacaktı. Temmuz 1897'de Goldie, bunu çıldırtıcı derecede net bir şekilde ifade etmişti. Chamberlain önce Şirket'in geleceği konusunda kararını vermeliydi. Eğer Ferman elinden alınacaksa bir an önce alınmalı ve adil bir tazminat ödenmeliydi. Ardından Goldie, kendi tasarladığı delice bir plan öne sürdü. Eğer İngiliz donanması Dahomey'i ablukaya alacaksa, kurak mevsim başlar başlamaz 1000 adet Afrikalı asker ile Bussa'ya girip Fransız garnizonunu dümdüz edecekti. Bunun üstüne hükümete, kendisine Fransızlar'a karşı destek vermedikleri için çıkıştı ve Chamberlain'ı, Fulani'leri ucuz cin ve silahlar ile yozlaştırmaya yol açacak aptalca imtiyazlar önermekle - Nijer geçidi gibi - itham etti. Nehrin ötesindeki bölgeden, Bornu ve Sokoto'dan vazgeçmek daha iyiydi. Bussa'dan vazgeçmek, Mecuba'dan bu yana yapacakları en ölümcül hata olurdu.

Bu noktada Chamberlain (Liberal olduğu zamanlarda, Mecuba olayından sonra Transvaal'i Boerler'e geri veren Gladstone Kabinesi'nin bir üyesi olarak) buhar kazanı gibi burnundan solumaya başlamıştı. İmparatorluk'u savunmakta başarısız olmak ile itham edilmek, bardağı taşıran son damlaydı.

> Kendisine belirtmek isterim ki İngiliz hükümeti, Fransızlar'a karşı onun hak iddiasını muhafaza etmek için biz yüzbinler, hatta belki de milyonlar harcarken kendisinin tüm kârı cebe indirmesine müsaade etmemektedir...
>
> Eğer görüşü bu yöndeyse, yapacağımız en münasip şey bir an önce mallarına - neyi var neyi yoksa - el koymak, mülkiyetinin sermaye değerini ödemek fakat itibarından ve de gelecekte elde edeceği kârdan onu mahrum bırakmak olacaktır...[25]

Sorun şuydu ki, 'bir an önce' ifadesi, Hazine'nin tozlu koridorlarında hiçbir anlam taşımıyordu. Chamberlain'ın Şansölye Hicks Beach'i ve emrindeki yetkilileri Nijer Şir-

[25] Chamberlain'dan Salisbury'e, 22 Eylül 1897, Dışişleri Bakanlığı, 83/1533.

keti'ne adil miktarda bir tazminat ödeme garantisi vermeye ikna etmesi Şubat 1898'i bulmuştu. Yalnızca o zaman Goldie, Chamberlain'ın Fransızlar'ı kendi oyunlarında yenmek için oluşturduğu 3000 kişilik bir imparatorluk gücü olan BAHK'ye (Batı Afrika Hudut Kuvvetleri'ne) yardım etmeyi gönülsüz bir şekilde kabul edecekti. En nihayetinde bu güce komuta eden kişi Lagos Valisi olmayacaktı. Bu saldırgan plan için Chamberlain o Nijerya uzmanını, Binbaşı Fred Lugard'ı seçmişti. Pek tabii bu hamle Fransızlar'ı daha da kışkırtacaktı; Fransızlar'ı Uganda'dan süren şey Lugard ve onun Maxim topu olmuştu. Fakat Chamberlain Fransızlar'a ciddi olduğunu göstermek istiyordu. (Ayrıca Chamberlain'ın aksine, Lugard Goldie'ye tapıyordu, bu özelliği onu Nijer Şirketi'nin gözünden düşürecek bir şey değildi.) Şubat ayında Lugard bir kez daha Nijer'e yelken açtığında, Borgu'da Fransızlar'ın hayatını alabildiğine zorlaştırmaya yönelik emirleri vardı.

Bu esnada, Paris'teki Nijer müzakereleri bir anda zirve yapmıştı. Teoride bu müzakereleri İngiliz Büyükelçisi Sör Edward Monson, Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin talimatları doğrultusunda yönetmekteydi. Gerçekte ise ana talimatlar, Chamberlain tarafından hazırlanmıştı. Salisbury'i bir kenara itmişti, Fransızlar'ın blöfünü görmekte kararlıydı. Eğer Hanotaux Bussa için savaşma riskine girmeyecekse de, aynısı Chamberlain için söylenemezdi.

* * *

Lugard, Chamberlain'in verdiği yeni görevi isteksizce kabul etmişti. 'Önümdeki görev,' diye başlamıştı 23 Ekim 1897 günü günlüğüne yazmaya, 'icra etmeye çekindiğim ve tiksindiğim bir görev.'[26] Serbest sektörde bulduğu oldukça kârlı bir işi - Bir İngiliz keşif firması için Kalahari çölüne düzenlenen seferin idaresi - hükümetin hizmetine dönebilmek için bırakmıştı. Fakat yüreği Batı Afrika'nın bataklıklarında değil Uganda'da, Doğu Afrika'nın yeşil tepelerindeydi. Halefi ve rakibi olan Binbaşı James MacDonald'ın izlediği acımasız politikadan kaynaklı olduğuna şüphe duymadığı Uganda'daki ayaklanmanın haberlerini almak midesini bulandırmıştı. Ne yazık ki Doğu Afrika'yı Dışişleri Bakanlığı kontrol ediyordu ve Lugard'ı kendilerine göre fazla bağımsız bulmuşlardı.

Batı Afrika'ya gelince Lugard'ın, Chamberlain'ın Fransız blöfünü görmeye dair yaptığı plan konusunda ciddi şüpheleri vardı. Goldie'ninkiyle aynı eksendeki kendi önerisi, siyasi imtiyazlar üzerineydi. Neden Fransızlar'ı, onlara nehrin kuzeyindeki bölgenin büyük bir kısmını, yani henüz fethedilmemiş olan Sokoto imparatorluğunu vermek suretiyle def etmesinlerdi ki? Chamberlain bu öneriyi anında reddetti. Lugard, Fransızlar'ı kendi oyunlarında alt etmeli, Lugard'ın 'satranç politikası'[27] diye dalga geçtiği taktikleri benimsemeliydi.

Borgu'daki Fransız karakollarına sızacak, üç renkli bayrağın dalgalandığı her yerde İngiliz Bayrağı'nı dalgalandıracak, bu şekilde de sözümona Fransız olan her şehir ve köy aynı zamanda İngiliz olarak gösterilebilecekti. Kısacası fiili işgali maskaralığa çevirmeye yönelik bir plandı bu - tabii savaş çıkarmadan. Fakat işe yarayacak mıydı? Dört ay boyunca, Kasım 1897'den Mart 1898'e kadar Lugard, Chamberlain ile mücadele etmiş,

[26] Lugard'ın günlüğü, 23 Ekim 1897, Perham, *Lugard*, I, 620.
[27] Lugard'ın günlüğü, 13 Mart 1898, *Diary*, IV, 332.

planının ahmakça olduğuna onu ikna etmeye çalışmıştı. Peki ya Fransızlar blöf *yapmıyorduysalar* ne olacaktı? Ya da blöf yapıyorduysalar fakat oyunu adil oynamaya hazırdıysalar (Lugard bundan şüpheliydi), işte o zaman iki tarafta da hizmet veren Afrikalı askerlere hakim olmak neredeyse imkansız olurdu. Kazara ateşlenen tek bir mermi, tüm Borgu'yu ateşe verebilirdi. Chamberlain pes etmiyordu, ve gittikçe, tehlikeli derecede öfkeleniyordu. İzlenecek politika buydu, ve Lugard buna uyabilir ya da çekilip gidebilirdi.

Küçük düşen Lugard, istifa mektubu yazdı. Ardından idolü Goldie, bu aptallığı yapmaması için ona yalvardı. Goldie, Chamberlain'ın satranç politikasına karşı 'Parlamento'yu ve basını gaza getirecekti'[28]. Fakat Lugard istifa etmeyi düşünmemeliydi bile. Yeri doldurulamazdı; İmparatorluk - ve de Nijer Şirketi - ona bel bağlamış durumdaydı. Birçok diğer amirane adam - ve kadın - gibi Lugard da, Goldie'nin pohpohlamasını karşı koyulmaz buluyordu.

6 Nisan 1898 günü soğuk yağmur damlaları ufak bir ticari istimbot olan *Zaria*'nın çatısından sızarken Lugard, aşağı Nijer'in geniş fakat sığ kanalında ilerliyordu. Yağmur ve diş ağrısı, ruh halini iyileştirmeye pek yardımcı olmuyordu. Kendisini hasta gibi hissediyordu ve bir Jaeger kilimine bürünmüş halde, yanlarına viski almadıklarını fark etmiş olmanın yarattığı sinirden ötürü burnundan soluyordu. Yardımcı kurmaylar olmadan Afrika'nın hemen hemen keşfedilmemiş bir kısmında nasıl olup da 2,000 kişilik bir kuvvet oluşturacağına dair hiçbir fikri yoktu.

Arkadaşı ve ikinci komutanı Teğmen James Willcocks'ın ise böyle endişeleri yoktu. Büyük nehrin manzarasına kendisini kaptırmıştı. Willcocks'ın ilk Afrika tecrübesiydi bu, ve sonraları yazdığı üzere 'yeni oyuncağına kavuşmuş bir çocuk gibi' hissediyordu. Bir suaygırı homurdanıp, çamurlu bir köpük girdabında kayboluverdi. Papağanlar, başlarının üzerinden 'gümüş parçalarından oluşan bir yağmur gibi'[29] hızla geçiyorlardı. Gece vakti, eğreltiotuyla kaplı ağaçların arasından akın eden tropik fırtınanın sesi, kulağa bir barajın çağlaması gibi geliyordu. Lugard, Willcocks'ın elindeki ideal bir 'koz' olduğu kanısındaydı. Kendisi geride kalıp, nehirdeki yeni ana kamp Jebba'nın kaotik ortamını çözerken, onu sahada görev yapacak askerlerin - Fransızlar'a karşı ilerlen kıtanın - başına geçirmek zorunda kalacaktı. Lugard'ın algısına göre Willcocks'ın endişe verici derecede güven dolu ve naif bir yanı vardı. Kendi adamlarını idare edebileceğine şüphe yoktu, fakat o kara iblislerle, yani onu zor duruma sokmak için ellerinden geleni arkalarına koymayacak Fransız önderliğindeki Senegallilerle baş edebilecek miydi?

Ne yazık ki, verdiği tüm sözlere rağmen Goldie, Chamberlain'ın satranç politikasına karşı 'Parlamento'yu ve basını gaza getirmeyi'[30] başaramamıştı. Gelen yeni emir olmadığından ötürü Lugard'ın tahmini bu yöndeydi. Bu yüzden elinden gelenin en iyisini yapacak, Fransızlar'ın blöf yaptıkları konusunda Chamberlain'ın haklı çıkması için dua edecekti.

Willcocks Nisan ayının sonunda, çoğunluğu yeni Hausa acemilerinden oluşan

[28] Lugard'ın günlüğü, aynı eserde, IV, 353.
[29] J. Willcocks, *From Kumasi*, 168.
[30] Lugard'ın günlüğü 14, 20 Nisan 1898, *Diary*, IV, 382, 392.

300 asker ve hamallardan oluşan uzun bir kervan ile birlikte Jebba'dan ayrıldı. Kısmen ıssız olan mimoza ormanlarının arasından, Borgu'ya doğru intikal etmeye başladı. Nehirden iki günlük mesafede, bölgenin baş yerleşimi olan Kiama köyünde göndere çekilmiş vaziyette gördüğü üç renkli bayrak, Fransızlar'ın varlığının ilk emaresi olmuştu. Willcocks, aşağı yukarı üç kilometre uzaktaki Kanikoko köyünde cüretkâr bir şekilde İngiliz Bayrağı'nı göndere çekti. Kısa süre içinde Fransızlar'dan tehditkar mesajlar gelmeye başlamıştı. 5 Mayıs günü, kırmızı bir brandanın altında, yanında üç renkli bayrağı taşıyan on iki Senegalli ile birlikte bir *Fransız sous* officier peydah oluverdi. Willcocks'ın haki üniforması çoktan yıpranmış ve lekelenmişti. Fransız'ın üzerindeki pırıl pırıl beyaz cekete iliştirilmiş bir madalya, altında mavi *zouave* pantolon, kahverengi tozluklar ve başında deniz piyade miğferi vardı. Willcocks, çadırına gidip haki miğferinin kayışını çözdü. Ardından iki Avrupalı, birbirlerinin bayraklarına selam durdular. '*Mon colonel*.'

Peki ya etraftaki Afrikalılar bu yüzleşmeden ne anlam çıkarıyorlardı? Kiama 'Kralı', Lugard'ın dört yıl önce Nijer Şirketi ile anlaşma yapmaya ikna ettiği, konuksever Afrikalı şeflerden biriydi. Şimdi ise yüzünde hayret ifadesi vardı. Ülkesine gelip, bazı sözler verip geri dönen 'yüce bir beyaz adam' ile arkadaşlık kurduğunu; fakat sonra bu adamdan bir daha haber alamadığını söylüyordu. Aynı yıl içerisinde Fransızlar şehrini ele geçirmiş, onu kendilerine biat etmeye mecbur bırakmışlardı. Willcocks pek ikna edici olmayan bir üslupla, o yüce beyaz adamın elçisi olduğunu açıkladı.

Sous officier öfkeyle araya girdi. 'Bayrağımızı ayaklar altına aldınız... Borgu'nun tarihi, İngiltere'nin tüm anlaşmaları nasıl bozduğunun göstergesidir.' Willcocks'ın verdiği 'Borgu'nun tarihi henüz yazılmamıştır,'[1] cevabı üzerine Fransız, büyük bir ciddiyetle ortaya ülkenin Fransızca yazılmış, iki ciltlik tarihini ortaya atıverdi. İki subay da artık kendilerini tutamıyorlardı. Bu tehlikeli yüzleşmenin sonu kahkahalarla gelmişti. İki adamın da abeslik anlayışları ve Avrupalı dayanışmasına bakış açıları galip gelmişti. El sıkıştılar, birbirlerinin bayraklarına kadeh kaldırdılar.

Bunu izleyen haftalar boyunca o tehlikeli maskaralık devam etti; Willcocks, üç renkli bayrağın itirazını tetikleyebileceği her yere İngiliz Bayrağı dikmeye devam etti: Kishi'de, Bode'de, Okuta'da, Gbasora'da, Termanji ve Borgasi'de aynı şeyi yaptıktan sonra tekrar Kiama'ya döndü. Artık yağmurlar başlamıştı ve dikenli çalıların arasından geçen yollar çamur deryasına dönmüştü. Willcocks, bu zorlu koşullarda bile neşelerini yitirmediklerine şaşırdığı Hausa acemilerinden fazlasıyla memnun olduğunu fark etti. Olaylar, tıpkı Kiama'da yaşanan o ilk günde olduğu gibi kendisini tekrar ediyordu: Fransızlar itiraz ediyor, İngilizler meydan okuyordu. Günlerden bir gün Fransızlar süngü kullanmakla tehdit etmişler, İngilizler'in peşinden koşan bir Afrikalı çete de onlara tükürmüş ve küfürler savurmuşlardı. Yine de o şiddetli sahnelerin sonunda çoğu zaman kahkahalar ve el sıkışmalar gelmişti. Ancak, 17 Mayıs günü başlayan bir kriz ile Willcocks, Batı Afrika'da 've söylemeye haddinin olmadığı' nice yerlerde savaş çıkacağından emindi.

Bir hafta önce Willcocks'ın adamları, Kiama'dan yaklaşık üç kilometre uzakta,

[1] Willcocks, 190-2.

her köşesinde koyunlar ve sığırların otladığı Betikuta adındaki ufak bir köyde İngiliz Bayrağı'nı göndere çekmişlerdi. O gece bir Fransız çavuşu arsızca içeri sızıp, üç renkli bayrağı yaklaşık 360 metre mesafede göndere çekmişti. Willcocks Fransız kumandanını, eğer bayrağı kırk sekiz saat içinde indirmezlerse, karşılık olarak İngiliz Bayrağı'nı Kiama'nın ana girişinden 360 metre mesafede dikeceğini söyleyerek uyarmıştı. Fransız da bunun savaşa yol açacağını söylemişti.

Gerginlik iki taraf için de katlanılmaz bir hâl alıyordu. Willcocks'ın anlattıklarına göre Afrikalı askerler de, kendisinin dahil olduğu Avrupalı subaylar da askerliğe yakışmayan bu saçmalığı sonlandırıp 'kılıca başvurmak'[52] için sabırsızlanıyordu. Ancak, her iki kumandanın da üstlerine danışabilmeleri için krizin sonuçlanması bir hafta ertelenmişti. Willcocks, kırsaldan hızla Jebba'ya, Lugard'a danışmak için döndü. Lugard, Willcocks'ın attığı adımı tasdikliyordu, fakat Willcocks'ın aksine kendisi endişeyle savaştan kaçınmaya çabalıyordu.

30 Mayıs günü olaylar nihayet patlama noktasına gelecek gibi görünüyordu. O gün, Batı Afrika Hudut Kuvvetleri'nden (BAHK) silahlı bir grup cesurca Kiama'nın ana girişine yürüdü ve İngiliz Bayrağı'nı dikti. Willcocks siper kazığını çakmış ve kampının etrafına siper kazmıştı. Olası bir Fransız saldırısını önlemeye hazır biçimde Maxim toplarını kurmuştu. Yedekteki askerlerine resmi geçit yaptırdı, ardından silah seslerini beklerken defterine bir şeyler yazarmış gibi yaptı. Fakat kırsalda çıt çıkmıyordu. Bir kez daha krizin sonu gülünç bir düş kırıklığı ile gelmişti.

Demek o ki, Fransız kumandanı İngiliz Bayrağı'nı görmezden gelmeye karar vermişti. Sağduyusunun tasdiki birkaç saat sonra Dahomey Valisi'nin gönderdiği telgraf ile gelmiş, telgrafı gösterdiği Willcocks şaşkınlık içinde kalmıştı. Havas Basın Ajansı'nın bildirdiğine göre Paris'teki Nijer müzakereleri sonuca varmak üzereydi ve Fransızlar Borgu'yu İngilizler'e teslim edeceklerdi.

* * *

Chamberlain'ın aldığı risk işe yaramıştı. Kendi kariyeri pahasına herkesi ezip geçmişti - Başbakan'ı da, Kabine'yi de, Goldie'yi de, Lugard'ı da. Neredeyse ıssız haldeki bir Agfrika kırsalı olan Borgu için Avrupa'da büyük bir savaşa sebep olmak tam anlamıyla delilik gibi görünmüştü.

Fakat sonunda Chamberlain haklı çıkmıştı. Esasen Fransız tüfekleri sanki kartondandı, üç renkli bayrağın direkleri *opéra bouffe*'dendi. Bayrak savaşında Fransız subaylarına da ilk kurşunu sıkan olmama emri verilmişti. Chamberlain, Fransız blöfünü görmüştü.

14 Haziran 1898'de, Willcocks İngiliz Bayrağının Kiama'nın ana kapısına dikilmesini emrettikten iki hafta sonra, yaklaşık 6,400 kilometre uzaktaki Paris'te Hanotaux, nihayet Nijer Anlaşması'nı imzaladı. Şüphesiz ki rahat bir nefes almıştı. Borgu'ya sahip olmakta hiçbir fayda görmemişti ve yeni Anlaşma'nın maddeleri, hem Lebon hem de Koloni Partisi'ne karşı fazlasıyla hak edilmiş bir tokat görevi görmüştü. Goldie'nin Nijer Şirketi - kısa süre içinde İngiliz hükümeti tarafından satın alınacaktı - sonunda güvenli

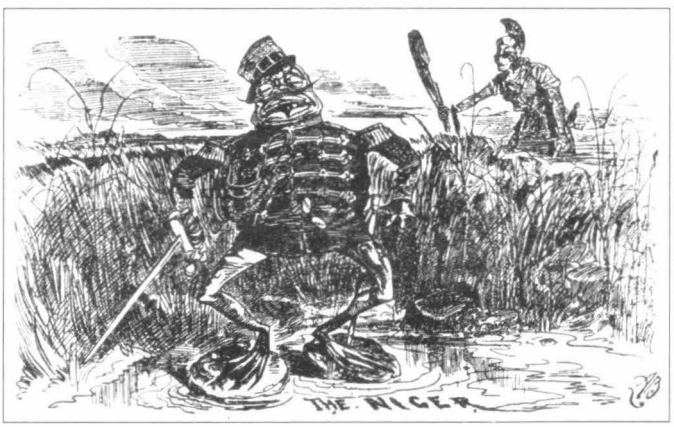
[52] Willcocks, 198.

hudutlara kavuşmuştu. Kuzeybatıdaki İngiliz sahası Ilo'da, çağlarcaların yukarısında başlıyordu. Bölgeye Bussa, ve Borgu'nun büyük kısmı dahildi. Kuzeyde, her iki tarafın da henüz fethetmediği geniş bir alana yayılmış olan Sokoto imparatorluğunun İngilizler'e ait olduğu tasdik edilmişti. 1890 yılında imzalanan İngiliz-Fransız Anlaşması'ndan beri sekiz yılda Fransızlar'ın elde ettikleri tek şey, Dahomey'in doğu sınırını Say nehrinin 160 kilometre aşağısına ve batı Borgu'nun Nikki'ye kadar olan bölgesine genişleten, dar bir üçgen biçimindeki bölge olmuştu. (Bu eksi puan Lugard'ın hanesine yazılmıştı, çünkü Kasım 1894'te Nikki 'Kralı' ile imzalanan ve hükümsüz sayılan anlaşma, onun anlaşmasıydı.) Chamberlain bir de istemeyerek de olsa, Fransızlar'a nehrin Bussa'nın aşağısındaki seyire müsait kısmına direkt geçit içermeyen bir ticari erişim imtiyazı tanımıştı.

Salisbury rahat bir nefes almıştı. Onun tutkusu ekonomi değil, stratejiydi. Her halükarda Borgu'nun zenginlikleri hususunda şüpheciydi. ('Oradan kazanılacak tek ganimet Goldie'nin rüyalarında var,'[33] demişti Chamberlain'a). Şükür ki en azından Nijer nehri üzerindeki o 'önemsiz' sürtüşmeler bitmişti artık. Nil mevzuu başlarını yeterince ağrıtıyordu. Savaş çıkmayacaktı - şimdilik. Fakat Salisbury, birkaç ay içinde daha da tehlikeli bir kriz ile yüzleşeceklerini öngörüyordu.

Aylardan henüz Haziran iken, İngiliz istihbaratı Yüzbaşı Marchand'ın ya Faşoda'ya varmak üzere olduğunu, ya da çoktan işgale başladığını tahmin ediyordu. Eylül ayında Kitchener, Dervişleri ezmiş ve Hartum'u ele geçirmiş olmalıydı. O noktadan itibaren emirleri, nehirden yukarı doğru ilerleyip Marchand'ın blöfünü görerek Fransızlar'ı geri çekilmeye zorlamak yönünde olacaktı. Fakat Nil nehrinde de, Nijer'de yaptıkları gibi blöf mü yapıyorlardı? Salisbury bu sorunun cevabını bilmiyordu. Kesin olan tek şey, Chamberlain'ın bu konuda Kabine'ye gözdağı vermesi gerekmediğiydi. Güney Sudan'ı ve dolayısıyla Mısır'ı kurtarmak, Fransa ile savaşa girme riski almaya *değer* bir meseleydi.

Marchand'ın ve üç renkli bayrağının, büyük Sudd'un bataklıklarına dikilmiş olabileceği doğruydu. Fakat Faşoda yarışına katılan başka yarışçılar da vardı. Kral Menelik ve sözümona doğudan oraya doğru ilerleyen iki Fransız seferi ne alemdelerdi? Peki ya güney Sudan'ı Britanya ve Fransa'nın burunlarının dibinden çalmakla tehdit ettiği için Kraliçe Viktorya'nın, aklını kaçırdığını düşündüğü Kral Leopold'un durumu neydi? Kral Leopold'un adamları hangi cehennemdeydi?

[33] Salisbury'den Chamberlain'a, 3 Haziran 1898, Garvin, III, 220.

29. BÖLÜM

HİÇLİĞİN ORTASINA YARIŞ

Brüksel, Kongo, Fransız Batı Afrika, Sudan ve Etiyopya
5 Mayıs 1897 - 1 Eylül 1898

'Bu ülkeye gerçek muhteşemliğini hatırlatmak, ulusal bir korkaklık suçundan ötürü yaşadığımız acıdan dolayı hepimizin kaçınılmaz bir devam etme zorunluluğu taşıdığı ve dünyada 20 yüzyıldır süregelen misyonu hatırlatma vazifesini yerine getirmek için bir sebebimizin bulunması her zaman için saygıya değerdir.'[1]
Faşoda görevi *sırasında, Yüzbaşı Marchand*, 1898

Tarih 5 Mayıs 1897, Nijer'e ilişkin İngiliz-Fransız anlaşmasının imzalanmasından bir yıl kadar önceydi. Leopold, Laeken'deki yeni Kongo seralarının beş büyük cam kubbesinin altında yetişen kauçuk ağaçlarından süzülen tatlı bahar güneşinin tadını çıkarıyordu.

Afrika'ya dair uçuk hayalleri - Kongo'nun engin zenginliğinden faydalanmak ve sonra ellerini Nil'e uzatmak - neredeyse birdenbire gerçek olacakmış gibi görünüyordu.

O hafta Brüksel'de Endüstriyel Sergi'nin açılışını yapacaktı ve artık sakalları da Noel Baba'nınki gibi bembeyaz olduğuna göre, başarıyla oynadığı rolünü sergileyecekti - kendi şahsi servetini Afrika'nın yaban hayatında hayırsever bir girişime yatırmış yüce gönüllü kral, halkının babası. Girişimi kendisinin Kongo danışmanı Van Eetvelde'den tutun da Lord Salisbury ve Gabriel Hanotaux gibi Avrupa'nın efendilerine kadar tüm o 'Şüpheci Thomaslar'ı hüsrana uğratarak, büyüyen kauçuk ağaçları gibi yeşermişti.

Kongo'nun çuvalla para kazandırmaya başlamış olması şaşırtıcı da olsa gerçekti. Paylaşım sırasında Afrika'da kurulan diğer yeni kolonilerin aksine, Kongo Devleti artık Avrupa'dan gelen yardımlara muhtaç değildi. Tam da Leopold'un 1876'da *The Times*'ın Cameron'un gezilerini anlatan raporunu okuduktan sonra tahmin ettiği gibi olmuştu. Kongo tropik ürünler, daha doğrusu aniden fildişinden daha önemli bir ihraç malı haline gelen kauçuk kaynayan zengin bir kaynaktı. Dunlop 1888'de bisikletler için hava basınçlı tekerleği icat ettiğinden beri dünyanın kauçuğa karşı doymak bilmeyen bir iştahı vardı. Palm yağında dünyada yaşanan bolluğun yol açtığı bir fiyat

[1] Emerson, 197'de Ranieri, ARSC (1959) s. 105'ten alıntı yapmıştır.

düşüşü diğer kolonileri tehdit ederken (palm yağı hâlâ Batı Afrika'daki İngiliz ve Fransız kolonilerinin ana ihraç malı idi), kauçuk fiyatı tırmanıştaydı. İhraç edilen Kongo kauçuk hacminde de aynı tırmanış yaşandı: 1892'de 250 tonun altında iken 1896'da 1200 tonu aşkın kauçuk ihraç edildi. 1897'de bu sayı 1500 tonun üzerine çıktı. Şüphesiz bu kauçuk patlaması kârı ne kadar çok olursa olsun, bunun bir kısmı, Afrika'daki medenileştirme misyonunu sağlama almak için kullanılacaktı. Kral artan parayla hayırseverliğini Kongo'dan Brüksel'e kadar genişletmeyi planlıyordu. O yıl, 1897'de şehre Versay'a layık karaağaçlarla süslü bir caddeyle bağlanan bir Kongo Müzesi'ne ev sahipliği yapması için Tervuren'de bir barok saray inşa etmeyi önerdi.

Kongo'daki bu beklenmedik kazanç tam da Kral pes etmek üzereyken gelmişti. 1895'in başlarında Leopold'un iyimserlik (ve nakit para) stoku bile tükenmişti. Kongo Devletinin 'Egemen Kral'ı olarak haklarını Belçika'ya devretmeyi önermişti. Kongo için 1880'den beri şahsi servetinden 12 milyon frank (500000 sterlin) döktüğü söyleniyordu ve buranın dipsiz bir kuyu olduğu anlaşılmıştı. Elbette Leopold bir gün bu harcamaların karşılığını alacağından emindi.

Belçika hükümeti Kral'ı bu utançtan kurtarmak için seferber olmuştu. Ocak 1895'te Leopold Kongo Devleti ile Belçika arasında imzalanacak bir 'devir anlaşması'na parafını attı. El uzatmaya pek hevesli olan Başbakan Jules de Burlet, meslektaşlarını ilhakı onaylamaya ikna etti. Ama Parlemento böylesine şaibeli bir varlık edinimini onaylar mıydı? Sosyalistler vergi mükelleflerinin parasını sosyal geliştirmelerden esirgeyip yurt dışı maceralarına ayırmaya karşılardı. Sağcılar ise uluslararası karışıklıklardan çekiniyorlardı. Fransızlar ne tepki verirlerdi? Ne de olsa 1884'ten beri önalım hakkına sahiplerdi. Böylece hükümet genelde ticari ve profesyonel sınıflardan oluşan ılımlı politika yanlısı Katoliklerden medet umdu ve Jules de Burlet ilhakı Parlemento'dan geçirebileceğinden kuşku duymaya başladı.

Sonraları Mart 1895'te, deneyip sonuçlar görülmeden evvel, Leopold kauçuk satış rakamlarını gördü; nihayet başarının tatlı kokusunun zevkine varabilmişti. Aniden Kongo'yu devretme teklifini geri çekti ve Burlet hükümeti rahat bir nefes aldı. Belçikalı bir bankacıdan aldığı beş milyon franklık krediyi ödemek zorunda olduğuna dair yüz kızartıcı iddiasıyla (sonradan bunun uydurma olduğu ortaya çıktı) endişelenen hükümet, kendisine 6.5 milyon franklık (260,000 sterlin) yeni bir kredi önererek Kral'ın gönlünü aldı.

Fazladan 6.5 milyon frankla coşkuya kapılan Kral, 1895'te Nil'de şansını denemek için Baron Dhanis liderliğinde yeni bir sefer göndermenin tam zamanı olduğuna karar vermişti. Planı ne kadar hayrete düşürücü gibi görünse de, Dhanis'in görevi Sudan'ı fethetmek ve hâlihazırda Afrika'nın yarısını kapsayan Kongo Devleti'ne katmaktı. Sudan'ı zaten bu topraklar için rekabet etmekte olan iki büyük Güç'ün - Britanya ve Fransa'nın - burnunun dibinden alması gerekecekti.

Leopold'un yukarı Nil'in yansız 'koruyucusu' gibi davrandığı her türlü konuşmasını Salisbury'nin alay konusu yaptığı hatırlanacaktır. Muhtemel bir *fait accompli* olmadığı sürece de Hanotaux'nun planı kabul etme ihtimali yoktu. Fransa ile Britanya, Leopold'a Avrupa'da misilleme yapmak için birleşebilirlerdi; Kongo'nun - ve hatta Belçika'nın -

varlığı, Belçika'nın güçlü komşularına karşı iyi niyetine bağlıydı. Böylece Leopold, Fransa ve Belçika'yı oyuna getirmek için diplomatik bir oyun oynamaya karar verdi.

Hanotaux'a, Dhanis'in Orta Afrika'da başlatılanların en büyüğü olan seferine ilişkin raporların gülünç abartılardan ibaret olduğuna dair güvence verdi. Tek istediğinin Britanya'nın kendisine kiralamış olduğu ve Kongo'yu Nil'in gemi seferlerine uygun kısmıyla birleştiren Lado Enclave adlı koyun budu şeklindeki küçük geçidi almak olduğunu söyledi. Kral'ın yukarı Nil'den büyük bir parça koparıp burayı Kongo'ya eklemeye dair bir zamanlarki şatafatlı planından geriye bir tek bu kalmıştı. 1894'te İngilizler kendilerini, esrarengiz Bahrel Gazel Fransızların eline geçmesin diye tamamını Leopold'a kiralamaya hazırlamışlardı. Fransızlar bu planı sabote etmişlerdi. Lado Enclave, Lado'daki ırmakların altında bulunan Recaf adlı stratejik üssü de kapsıyordu, ve bundan dolayı Nil'deki buharlı gemilerin Hartum ve ötesine geçebilecekleri hattın bitiş noktasıydı. Elbette nehrin bu kısmı 1888'de Emin'in Sudanlı garnizonları Ekvatorya'yı terk edip güneye kaçtıklarından beri, on yıldır Mehdicilerin ellerindeydi. Bu nedenle Dhanis'in mütevazı görevi Mehdicileri Lado Enclave'den atmak ve Recaf'taki üssü Fransa ya da Britanya'nın Sudan'ı alarak Nil'i yeniden ticarete açacağı gün için hazır hale getirmekti.

Leopold'un Hanotaux'ya anlattığı ve uluslararası basına sızdırdığı hikaye böyleydi. İşin aslı, Arap savaşının kahramanı Dhanis'e Faşoda'ya ve oradan da Hartum'a ilerlemesi için gizli emirler verilmişti. 1890'da Stanley'e verilen ve imkânsız olduğu beyan edilen görevdi bu. Hepsi, balayında Luksor kalıntıları arasında dolaştığından beri, kırk yılı aşkın bir süredir Kral'ın hayallerini süsleyen modern Firavun olma amacı içindi.

1896'da Dhanis'in seferi Stanleyville'den ayrıldı ve Dhanis, birkaç Belçikalı subay ve 3000 kişilik Batetela ordusu ve birçoğu yamyam olan diğer toy kabile üyeleri, kuzey doğudaki bir yağmur ormanının içinde gözden kayboldu. Fransızlarca fark edilmemek için Dhanis Nil'e giden yolların en tehlikelilerinde, Stanley'nin Emin Paşa'yı kurtarma seferinin güzergâhında ve arka grubun mezarı olan yerlerde - ölümcül Ituri ormanında - cebri yürüyüşler planladı. Bu sırada Leopold'un yukarı Uele'deki komutanı Chaltin de 700 kişilik bir birlik alacak ve açıktan işlek batı yolunu takip ederek doğrudan Recaf'ı işgal eden Mehdicilere doğru gidecekti.

Gerek ödünç parayla gerekse diğer insanların hayatıyla oynayan deneyimli bir kumarbaz olarak, Kral başarı için çok büyük riskler alıyordu. Mehdicilerin, kendisinin tam teçhizatlı ama kötü disiplinli Afrikalı birliklerinden bile çok daha güçlü olabileceği hususunda Stanley onu uyarmıştı. Ama Leopold, Dhanis'in seferinin başına gelen felakete hazırlıksız yakalanmıştı.

O gün, 5 Mayıs 1987'de Laeken'deki Kongo seralarında güneşin tadını çıkarırken, Leopold Kongo'dan gelen sıradışı bir telgraf aldı. Baron Dhanis'in öncü birliğindeki Batetelalar, Şubat'ta Ndirfi'de ayaklanarak Belçikalı subaylarını öldürmüşlerdi.

Batetelalar'ın cebri yürüyüşlere zorlanmış ve fazlasıyla aç kalmıştı; öte yandan bazıları, liderleri Gongo Lutete'nin 1893'teki adli öldürüşünden ötürü Dhanis'e karşı hınç beşliyorlardı.

Daha da kötü haberler yoldaydı. Mayıs sonuna gelindiğinde Leopold Batetela ayaklanmasının ana orduya da yayıldığını öğrendi. Dhanis'in kardeşi de dâhil subaylarının çoğu, ölesiye dövülmüş ya da vurulmuştu. Dhanis ise ormana saklanmış, oradan da geri Stanleyville'e kaçmıştı. Asi ordusu Kongo Devleti'nin tüm kuzey doğusunda saldırılar düzenleyip onlara direnmeye çalışan herkesi öldürürken, dört yıl evvelki Arap savaşının kahramanı burada sus pus olmuştu. Stanleyville isyandan sağ salim çıkabilmişti. Ama bölgenin yönetimi iskambil kartları gibi alt üst olmuştu ve bir süre boyunca tüm Kongo'daki küçük Avrupalı gruplar, sac çatılı kulübelerine üşüşüp ayaklanmanın her şeyi yutacağından korkmaya devam ettiler.

Kral kadar inatçı olmayan bir adam küplere binerdi. Leopold Dhanis'in felaketini bir kenara itti. Önemli olan Chaltin'in Şubat'ta Mehdicileri defetmiş ve küçük kuvveti göz önünde bulundurulursa Lado Enclave'ı şaşırtıcı bir kolaylıkla ele geçirmişti.

Leopold'un bir sonraki adımı nefes kesiciydi. 1897 yazında, İtalyan kolonisi Eritre'nin kendisine kiralanmasını garanti altına almak için bir İtalyan simsarı ile görüşmelere başladı; bu kiralama işleminden sonra koloniden gelen kârı İtalyan hükümeti ile yarı yarıya paylaşacaktı. Eylül 1897'de Lord Crumer ağzı arandığında, 'Belçikalıların Kral'ı pek bir kurnaz,'[2] diye kuru bir yorumda bulundu. Hakikaten de çok mantıksız bir fikirdi. Koloni çoğunluktan çalılıktan ve çölden ibaretti. Koloninin bağlantı niyetine kullanılma potansiyeline gelince, Leopold'un Atlantik ile Kızıl Deniz'i birleştirmek amacıyla Nil'in bu kısmını ele geçirmesine izin vermeye Fransızlar gibi İngilizlerin de niyeti yoktu.

1897 Baharına gelindiğinde Kongo Devleti'nin kuvvetleri Nil'de mevzilenerek Recaf'taki yeni karakolu tahkim ediyorlardı. Ancak Leopold, Faşoda için yarıştan çekilmeye zorlanıyordu. Batı ve doğudan yaklaşan Fransızlar ise liderliğe yükseliyorlardı.

* * *

Etiyopya'nın yüksek, yeşil platosunun üzerinde Büyük Yağmurlar genellikle Haziran'da başlardı ve katır yolları seyahati neredeyse imkânsız kılan sarı çamurla kaplı yabani derelere dönüşürdü. O yıl, 1897'de, Büyük Yağmurlar erken başladı. Kırk iki gün boyunca - 17 Mayıs'tan 28 Haziran'a kadar - Marquis de Bonchamps liderliğindeki küçük Fransız seferi batıya, Nil'e doğru düşe kalka ilerledi.

Bonchamps, Stairs'in Katanga seferinde hizmet vermiş olan atılgan genç aristoktat, kendisini beklenmedik bir anda ikinci Fransız seferinin başında bulmuş bir komutan muavini idi. Yüzbaşı Clochette önderliğindeki yağmurlu dağlarda kaybolan ilk sefer önünde bir yerlerde, batıya doğru ilerliyordu. İkisinin de büyük bir Etiyopya ordusunun desteğiyle Nil'e doğru ilerliyor olmaları gerekiyordu. Yakınlardaki Faşoda'da Yüzbaşı Marchland ile buluşacaklardı. Koloniler Bakanı Lebon'un Aralık 1896'da Paris'te Bonchamps'ın amiri Bonvalot'a verdiği emirler bu yöndeydi. Sonradan akla gelen ikinci seferin aceleye getirilmiş organizasyonu görünüşe göre Bonchamps'ın aklından çıkmıyordu. Kızıl Deniz'den Nil'e geliş ve buradan geri dönüş yolunda kat edilecek tahmini 3000 kilometrelik sefer için yiyecek ve erzakları karşılaması için Clo-

[2] Michel, *Vers Fachoda*, 137.

chette'ye 100000 frank, Bonvalot'a ise yalnıza 55000 frank verilmişti. Paris Menelik'in destek teklifini onurlandıracağından emindi; daha geçenlerde 'Beyaz Nil Anlaşması'nı imzalayarak Fransa'ya Beyaz Nil'in doğu kıyısını vermişti ve batı kıyısını da İngiliz yayılmasına karşı koruyabilmek adına şatları genişletmeye hevesli görünüyordu.

Paris, Adisababa'da Fransız Büyükelçisi olarak görev yapan Fransız Somaliland Valisi Léonce Lagarde'a Menelik'i hizada tutma emri vermişti. Fakat Bonchamps ne kadar uzağa giderse, kişisel sebeplerinden ötürü Legarde'ın ikinci seferi sabote ettiğine o kadar çok emin oluyordu.

Seferin asıl lideri Bonvalot ile Legarde, Cibuti'nin tozlu yollarında yaptıkları ilk görüşmede şiddetli bir tartışma yaşamışlardı. Adisababa'da ise Bonvalot, Legarde'in desteği olmadan Menelik'in sarayının yanına bile yaklaşamayacağını fark etti. Pes ederek Fransa'ya döndü. Bonchamps'ın daha sert bir yapısı vardı. Menelik'i Bonchams'ın yanına birkaç rehber vermeye ve onu Sudan'da Sobat olarak bilinen ve Faşoda yakınlarından Beyaz Nil'e dökülen Baro akarsuyunun yukarısındaki Gore'un yerel Valisi'ne bir tanıtım mektubu götürmeye göndermesi için ikna etti. Sonrasında Bonchamps, tam da Büyük Yağmurlar platoya düşmeye başladığında Etiyopya seyahatinin sıradan kurallarının sağladığı kolaylıkla üç gayretli Fransız arkadaşı ve 100 somurtkan Etiyopyalı'nın eşliğinde Adisababa'dan ayrıldı.

Mayıs ve Haziran'daki bu kırk iki günde, Clochette'e yetişmekten umudu kesen Bonchamps ve adamları, çamura bata çıka Gore'a doğru ilerledi. Sırılsıklam kıyafetlerini kurutma şansları yoktu. Sadece birkaç tane yük katırları vardı. Bonvalot daha az para harcamak için katır yerine Somaliland'den deve almıştı ve bu perişan hayvanlar çamura ve dağların soğuğuna dayanamıyorlardı. Daha şişmdiden birçoğu ölmüştü ya da ölmek üzereydi. Altı ton erzağı taşımaya zorlanan somurtkan Etiyopyalılar çok geçmeden ayaklanmaya başladılar. Galla topraklarında, yeşil, boş bir arazidelerdi. Yedi yıl önce Galla köylerinin serpiştirildiği, tahıl ve sığır açısından zengin bu yüksek, yeşil vadiyi Menelik'in fatih ordusu alt üst etmişti. Şimdi burada ne bir kulübe, ne bir insan, ne de bir hayvandan iz görünmüyordu.

Bir Etiyopyalı Bonchamps'a, Menelik'in *Ras*elerinden birinin süvarilerini geniş bir alandaki köyleri yakmaya, buralardaki erkekleri öldürmeye, kadın ve çocukları köleleştirmeye gönderdiğini söylemişti. Ardından kampını taşıyarak aynı süreci tekrar edecekti. Haliyle Bonchamps şoka uğramıştı, Avrupa emperyalizminin yararlarına olan inancı, Afrika alternatifinin kanıtları karşısında tazelenmişti. *Vae victis!* Öte yandan bu sert yöntemler işe yarıyor gibi görünüyordu. Avrupalı emperyalistlerin aksine, Menelik savaşı kazandıran bir işe dönüştürmüştü. Gallalar'a - sağ kalanlarına - tevazuyla bir ders verilmişti. Ve bu yeşil vadiler uzun süre boş kalmayacaklardı. Menelik'in savaşlardaki emeklerinin karşılığını Galla topraklarıyla alacak olan Shoan askerleri doğudan gelip buraya yerleşeceklerdi.

Birlik, kırk iki günlük yürüyüşün ardından nihayet sendeleye sendeleye Gore'a ulaştığında, Bonchamps Adisababa'daki meslektaşı Lagarde'ı kötülemek için daha fazla kanıt buldu. Belli ki Lagarde'ın ricasıyla Menelik rehberlere onları Yüzbaşı

Clochette'ın izlediği gibi direkt bir yol yerine, en dik dağlardan bir aşağı bir yukarı, bitmeyen bir dolambaca sokmalarını söylemişti. Öte yandan artık zavallı Clochette ile rekabet sorunu kalmamıştı. Kâşif aylar önce bir at tekmesinin yol açtığı bir karaciğer hasarından ölmekteydi. (Birkaç hafta içerisinde öldü.) Bu sırada Bonchamps masumca yerel Vali Dejezmatch (Komutan) Téssama'ya İmparator'un tavsiye mektubunu vermiş, ve ardından birliğinin anında etkisiz hale getirildiğini fark görmüştü.

Bomchamps'tan daha bilge bir gezgin, Menelik'in son cümlelerindeki hayra alamet olmayan çelişkilerin farkına varırdı. Vali'den Bonchamps'a sınıra kadar eşlik etmesini rica ettikten sonra mektubunu, 'Ama çabucak buraya geliniz, siz buradayken bu konuyu konuşacağız,'[3] diye sonlandırmıştı. Böylelikle Dejazmatch, Bonchamps'ın birkaç yük hayvanına el koyduktan sonra Adisababa için yola koyuldu. Yağmur vadiyi suya boğarken tam üç hafta sırılsıklam çadırlarda oturularak geçirildi. 17 Temmuz'da başkentten bir ulak geldi. Majesteleri onlara 'nereye isterlerse oraya' gitme izni vermişti. Yanlarındaki adamlarının çoğunun katıldığı ayaklanmayı bir kenara bırakarak yeniden yola koyuldular; seksen kilometre batıda, Siba'da savaş çığlıkları atan ve mızrak ile tüfeklerini sallayan 2,000 vahşi Etiyopyalı savaşçı tarafından durdurulana kadar ilerlemeye devam ettiler. 'İmparator adına'[4] hareket ettiği konusunda ısrar eden yerel şef, onların sınırdan geçişini yasaklamıştı.

Bonchamps nasıl olduysa bu kalın kafalıları seferlerinin ardındaki gücün İmparator'un ta kendisi olduğuna ikna etmişti. Hiçbir gerek göremediyse de iki arkadaşını, Michel ile Bartholin'i 400 kilometre uzaktaki başkente geri gönderdi. Başkente son binek katırlarını ölene dek kullanarak üç haftada ulaştılar ve vardıklarında öyle perişan haldelerdi ki onları İtalyan savaş esirleri sandılar. Günlerden 25 Eylül, Maskal arifesiydi, normalde yağmurlu mevsiminin bitişini gösteren, Gerçek Haç'ın Bulunuşu şöleniydi. Ancak tek bir caddesi bile olmayan ve sazdan kulübelerden oluşan başkent, gittikleri zamandakinden daha neşeli değillerdi ve yağmur hâlâ devam etmekteydi. Ancak, sarayın kırmızı çatılarının üzerinde onları güzel haberler beklemekteydi; Majesteleri onlarla görüşmek istiyordu. 'Kuşkusuz, bir yanlış anlaşılma olmuş,' dedi Majesteleri'nin nazik İsviçreli danışmanı M. Ilg. 'Gelecek ve Majesteleri'nin önünde meramınızı anlatacaksınız... Kendisi olan bitenden ötürü *très désolé*'.[5]

27 Eylül'de şafaktan hemen sonra Michel ile Bartholin saraya getirildiler. İmparator her zaman olduğu gibi sade siyah bir pelerine sarılmış, bir verandaya açılan dinleyici odasının kapısında çömelmiş bekliyordu. Michel ile Bartholin de daha aşağıdaki basamaklarda ona dönük bir şekilde oturmak ya da çömelmek zorunda kaldılar - (daha sonraları Michel güncesine 'saygın bir şekilde yapılamayacak kadar zor pozisyonlar' diye yazmıştı). Ama yüce adamın keyfi yerindeydi. Onlara güzergahlarını sordu, haritalarına baktı, ve eski arkadaşlarıymış gibi onlarla muhabbet etti. Michel Siba'da 2,000 gözü dönmüş savaşçı tarafından nasıl durdurulduklarını açıkladığında, bir anlık

[3] Aynı eserde, 162, 208.
[4] Aynı eserde, 237-8.
[5] Aynı eserde, 241.

bir sessizlik oldu. Ardından Menelik konuştu: 'Sizi durduran o insanlar embesiller. Bir şeyleri yanlış anlamışlar. Tüm bunları halledeceğim ... ve yeni emirler vereceğim.'[6]

Michel'in güveni tazelenmişti. Onları hayal kırıklığına uğratan Fransız Büyükelçisi Lagarde idi. İki resmi sefer arasında böylesine absürt oyunlar dönerken İmparator'un kafasının karışmasına şaşmamalıydı.

Menelik şimdi yanında duran mahcup yetkililere suçlunun cezalandırıldığından emin olmalarını emretti. Suçlu, onların baş belası, Gore Valisi Dejazmatch Tessama idi:

> Evet, suçluların derhal cezalandırılmaları gerek ... Ben ise istediğiniz tüm mektupları hazırlayacağım ki tez zamanda gidebilesiniz: kaybedecek zaman yok! Peki ya tekneler? Nihayet tekne buldunuz mu? Bulamadıysanız nehri [Baro/Sobat] nasıl izleyeceksiniz? Ve bolca ikmale ve sıtma ilacına ihtiyacınız olacak; ovalara giden tüm ordular çoğu ölmüş halde ve ateşle geri geldiler.[7]

Michel rezil gerçeği açıkladı: Fransa'dan gönderilmiş olması gereken, hayati önem taşıyan sökülüp takılabilir tekne hâlâ onlara ulaşmamıştı. Hamallarının sayısı çok azdı ve kimseye güvenemiyorlardı - yeni ikmal şansları yoktu ve çok az paraları vardı.

'Peki ya Clochette misyonunun adamları?'

'Biz onlara emir veremeyiz. Onları amiri M. Lagarde.'

'Onlar sizinle gitmeli [diye bitirdi sözlerini İmpatator]. Tüm bunlar çok kötü planlanmış ... Neyse, yorucu yolculuğunuzun ardından güzelce dinlenin. İlk kez birileri yağmur mevsiminde benim ülkeme geldi...'[8]

Michel saraydan ayrılırken İmparator'un onlara yardım etmek için elinden gelen her şeyi yapacağından emindi. Ne yazık ki verebileceği bir botu yoktu. 3 Ekim'de Michel, kıyıdan yürüyerek geri dönmekte olan yaman Büyükelçi Lagarde ile yüz yüze geldi. Görüşmeleri fırtınalı geçti. Sökülüp takılabilir teknenin Temmuz'da, yani üç ay önce Fransa'dan gönderildiği ortaya çıktı.

'Elbette onu bize getireceksiniz, değil mi başkanım?'

'Aslında zaten geldi, şimdi Cibuti'de, çelikten yapılmış sökülüp takılabilir bir *chaland; ama ben sizin çoktan Nil'de olduğunuzu sanıyodum ... bu yüzden yanımda getirmedim.*'

Tekneyle ilgili haberler yürek parçalayıcıydı. Onu sekiz aydır bekliyorlardı; o tekne başarı için tek umutlarını temsil ediyordu. Hâlâ Cibuti'deydi ve ona ulaşmaları üç ay sürerdi. '*Perdus, tous nos efforts; vains, tous nos sacrifices,*'[9] yazdı Michel güncesine.

Bonchamps'ın yanına dönmek üzere Adisababa'dan ayrılmadan evvel Michel

[6] Aynı eserde, 242.
[7] Aynı eserde, 242.
[8] Aynı eserde, 244.
[9] Menelik'ten Bonchamps'a, 12 Ekim 1897, Michel, 251.

ve Bartholin, Lagarde'nin yurtseverliğine son bir kez seslendiler. Lagarde onlara Paris'teki Koloniler Bakanlığı'ndan yeni emirler aldığını söyledi; ne de olsa Lagarde misyonlarının doğrudan sorumlusu olacaktı. Ama ne güvenebilecekleri birileri, ne uygun taşıma olanakları, ne de yeterince paraları vardı. Lagarde onlara fazladan ikmal gönderir miydi? Onlar gidince tekneyi peşlerinden gönderir miydi? Olmazsa, yanındaki altmış sekiz Sudanlı askerlerden yirmi tanesini kendilerine bir süreliğine verebilir miydi? Michel, bir çift deve teklifinden daha fazlasını alamadı.

Kasım'ın başlarında Michel ile Bartholin, yeniden Gore'da Bopchamps'ın yanına varmışlardı. En azından artık Beyaz Nil'e ulaşmalarında kendilerine yardım edileceğini onaylayan, İmparator tarafından imzalanmış, uygun bir mektupları vardı. İmparator onlara 'Etiyopya bayrağı dikme ve Beyaz Nil'e kadar tüm topraklardaki halkın bayrağa boyun eğdirme'[10] görevi vermişti. Ama tekne, para veya disiplinli refakatçiler olmadan, ve bir mucize gerçekleşmeden, Menelik'e hizmet etme ya da Faşoda'ya sağ salim varma şansları neydi ki?

Aralık ayının büyük bir kısmı boyunca Bonchamps'ın misyonu perişan bir halde doğu Sudan'daki bataklıklara yayılmıştı. Filler, bataklıktaki gemiler gibi birden ortaya çıkarak uzun çimenlerin arasından üzerlerine saldırıyordu. Sudan geçerek kaçmak mümkün değildi, kayıkları yoktu; ilerleyebilecekleri tek yol, nehir kenarındaki dar patika idi ve o da fillerin istilasına uğramıştı.

Menelik'in yeni mektubu, düzinelerce Galla'nın onlara eşlik etmeye zorlanması anlamına geliyordu. Birçoğu kaçmıştı. Diğerleri de kaçmayı denemiş ama yakalanmış ve sığır derisi kırbaçlarla dövülmüşlerdi. Birçoğu nehrin güney kıyısındaki bataklıklarda ateşten ya da açlıktan ölmüştü. Son darbe olarak da Lagarde onlara nehrin kuzeyindeki fildişi ticareti güzergâhı üzerindeki köylerden geçen direkt yol yerine güneydeki yolu kullanmalarını söylemişti. Güney yolu ise sadece fillerin ve timsahların yaşadığı ıssız, sulak bir yerle sona eriyordu. 30 Aralık'ta geri döndüler. Fransızlardan ikisi sıtmadan dolayı elden ayaktan düşmüştü. Hepsi açlıktan kıvranıyordu. Ve hâlâ hedeflerinden 150 kilometre uzaktaydılar.

Bonchamps'ın misyonun başarısızlığı aradan birkaç hafta geçtikten sonra Adisababa'daki saraya bildirildi. İmparator haberleri soğukkanlılıkla karşıladı. Bonchamps ile Michel saflıklarından dolayı 'yanlış anlaşılmaların' tüm suçunu Lagarde'ye atmışlardı. Ama ne İmparator ne de Dejazmatch Tessama yanlış anlamamışlardı. Menelik'in amacı, Bonchamps'a başarı için asıl gereken hariç her türlü yardımı sağlamaktı.

Menelik'in diplomasi tarzının Avrupalı rakiplerininkinden kalır yanı yoktu. Afrikalı yöneticiler arasında bir eşi daha olmayan bu adamın elinde Paylaşım'ı kendi yararına döndürecek yollar mevcuttu. Kendisine fazladan tüfek sağlamaları için Fransızlardan faydalanmıştı. Avrupa'nın silah ambargosuna rağmen Cibuti'den develerle çöl üzerinden kaçak olarak getirilen bu nadide Avrupalı silahları olmasaydı, 1896'da İtalyanları Adowa'da yenemezdi. Fransızlar başlıca silah tedarikçileri olagelmişti. Ayrıyeten Fransız-Etiyopyalı şirkete, Kızıl Deniz'den 2500 metre yukarıdaki ve denizden

[10] Sanderson, *Upper Nile*, 297'de Menelik'ten Halife'ye, 17 Temmuz 1896'dan alıntı yapmıştır.

480 kilometre içerideki başkente kadar tüm çöl ve dağlara demiryolu inşa etme imtiyazını memnuniyetle vermişti. Bunun tamamlanması yıllar sürecekti. Bunun yanında, Fransızların Faşoda'ya varmalarına yardım etmek ve orada onlarla güçlerini birleştirmek için güçlü bir siyasi sebebi vardı.

Batı Etiyopya'yı İngiliz saldırılarından korumak için en etkili müttefikler, İngilizlerin kıskanç rakipleri değil, fanatik düşmanları, yani Fransızlar değil, Mehdiciler olurdu. Menelik bir süre Halife ile gizli entrikalar çevirmişti. Geniş fikirli diplomasisinin saygıdeğer bir göstergesiydi bu. Kendisi ne oldum delisi olsa da yüzlerce yıldır Etiyopya'ya süregelen bir düşmanlık besleyen bir toplumun lideri olan fanatik bir Müslüman yöneticiye yaltaklanmayı da başarmıştı. Dahası, çevirdiği dolapları Güçler'den başarıyla saklamıştı. 1896'nın başında Kitchener Nil'den yukarı gitmeye başladığında İmparator Halife'ye genel olarak tüm Avrupalılara karşı, özellikle de 'şu kırmızı İngilizler'e karşı işbirliği teklif etmişti. En güvendiği danışmanlarından biri olan Ras Mangasha, Halife'ye 'Sizin düşmanınız bizim düşmanımız ve bizim düşmanımız sizin düşmanınız, ve sıkı müttefikler olarak birlikte hareket etmeliyiz,'[11] demişti. Başta Halife oldukça şüpheciydi. Ama üzerinden aylar geçip de Kitchener *Ansar*ları kâğıt gibi ezdiğinde, liderleri Menelik'in silah ve cephane teklifini geri çevirebilecek durumda değildi.

1898'in başlarında Menelik saray yetkililerinden birkaçını Hartum'daki bir göreve yolladı. Orada pek bir sıcak karşılandılar. Dilleri çözülsün ve yürekleri kendilerine ısınsın diye, yiyecekleri etlerin Hıristiyan kurallarına göre göre kesilmesi için özel düzenlemeler yapılmıştı ve İslam'daki alkol yasağına rağmen fıçılar dolusu yıllanmış şaraplar getirilmişti. Menelik'in adamlarının görevi Halife'yi pohpohlamaktı ('Majesteleri'nin üstün, muhterem, sevgili arkadaşı!')[12] ve gözünü boyamaktı. Menelik doğu Sudan'ı ele geçirmeye pek bir hevesli olduğundan, en iyi yol Halife'nin kırmızı İngilizleri mağlup etmeye konsantre olmasına yardım etmek gibi görünüyordu. Şimdilik iyi komşuyu oynayacaktı.

Bu maske altında Menelik, Beyaz Nil'e bir keşif yapabilecekti.1898'in başlarında, Halife'yi niyetinin sadece kendisini yabancı saldırılara karşı korumak olduğuna ikna ettikten sonra, Dejezmatch Tessama'ya Beyaz Nil'e yönelme emri verdi. Tessama yanına 10,000 kişilik bir ordu aldı ve Albay Artamanov adlı bir Rus kaşifinin ve Bonchamps'ın yakın zamandaki arkadaşları Maurice Potter ve Faivre'in gözlemci olarak yanında gelmesine ikna oldu.

Yolculuk, fethedilen Galla topraklarına yapılan muzaffer bir yürüyüşle başladı. Askerler tahıl ve et için araziyi yağmaladılar. Buradan sonra onları sınırın ötesinde tehlikeli bir yolculuk bekliyordu: hipopotamlar ve timsahlar. Birçok Etiyopyalı hayatını kaybetti. 16 Haziran'da çoğu ateşten mustarip olan küçük bir öncü birliği Sobat'ın kuzey kıyısını takip ederek Nil'e ulaştı. İki Fransız, Nil üzerindeki bir adaya üç renkli bayraklarını asmak istediler, ah bir de son 150 metrelik timsah dolu suyu geçebilselerdi... Faivre yüzme bilmiyordu, Potter ise ateşler içindeydi. Sonunda Yambo adlı cesur bir adam üç renkli bayrakla Nil'e daldı; ardından Albay Artamanov 'Şimdi bir Fransız

[11] Menelik'ten Halife'ye, Aralık 1897, aynı eserde.
[12] Michel, 455.

bayrağını dikmeye sadece bir siyahın cesareti yetmişti diyemezler,'[13] diye bağırarak suya dalmıştı.

Böylesine münasebetsizce dikilmiş olan kırmızı, beyaz ve mavi renkli bayrak çok geçmeden saz bürümüş geniş nehrin içinde eriyip gitti. On yedi gün sonra Yüzbaşı Marchland ile *tirailleur*leri Fransa'dan Faşoda'ya iki yıl süren yolculuklarının son turunda yelkenlileriyle buradan geçerken bayrak görünürde yoktu.

* * *

Bu akıllara zarar yolculuğun son turu Marchand küçük teknelerden oluşan bir filoyu 500 kilometre batıda Dinkaların topraklarındaki yeni inşa edilmiş Fort Desaix adlı çamurdan bir Fransız kalesinden kumlu Sueh nehrine indirdiğinde, 4 Haziran 1898'de sabah saat 10'da başlamıştı. Bu küçük kıta Bonchamps'ın kıtasına güzel bir karşıtlık oluşturuyordu. Kıta, batı Sudan'dan asker olarak alınmış yetmiş beş siyahi *tirailleur* (bir başka küçük *tirailleur* grubu önden gitmişti) ile, dört çelik tekne ve birkaç oyma kanoya omuz omuza doluşmuş beş Fransız subayı ve astsubayı komutasındaki bir grup Yakoma kürekçisinden oluşuyordu. Ticaret kumaşı ruloları, takas için lal ve beyaz renkli boncuk paketleri, kiloyla sıtma ilacı, subaylar için çadırlar, herkes için sineklikler, un çuvalları ve kurutulmuş fil eti, kutular ve Mousquiton-92 için tüfek cephanesi kutuları teknelere yüksek yığınlar halinde taşınıyordu.

Altı ay boyunca Marchand, içi içini yiyerek bu anı bekliyordu. Adamlar nehrin yüksekliğini ölçerek kendilerine işkence ederlerken, tekneler Fort Desaix'te sıkışıp kalmıştı. Şimdi bile, yağmur mevsiminin başından bu yana yalnızca bir metre yükselmiş olan suyla birlikte teknelerin çelik gövdeleri, tekrar tekrar su altında kalan kum yığınlarına sürtünüyordu. Ama Faşoda için iğreti gemi direğine tutturulmuş gri brandalı yelkenleri dolduran, uygun bir rüzgâr esmekteydi, hayatlarında hiç yelkenli tekne görmemiş olan Yakoma kürekçileri *'Kaizoni pépé, hongo zoni mingui!'* (Kürekler işe yaramamak, yelkenler çok iyi olmak!')[14], diye bağırarak deli gibi gülüyorlar, tekrar tekrar aynı espriyi yapıyorlardı.

Marchand ise beyaz tropik miğferinin altında solgun ve bitkin bir haldeydi. Takrurilerin başındaki Ahmedü'yü yenen Fransız deniz piyadelerinin kahramanı olan Archinard'ın en iyi adamlarından bekleneceği üzere, Marchand ilk bakışta yıkılmaz görünüyordu. Fakat grubun tabip subayı Dr Emily, liderinin kendisini güçten düşene kadar zorlama alışkanlığından endişe duyar olmuştu. Emily, seferlerine felsefi bir gözle bakıyordu. 'Nereye gittiğimizi bilmiyoruz,' yazmıştı o gün, 4 Haziran'da güncesine, 'ya da en azından tek bildiğimiz nereye gitmek istediğimiz. Yolumuzda ... ne güçlüklerle karşılaşacağız .... Faşoda'da kimler olacak? ..'[15] Fakat beklemekle geçen uzun aylar Marchand için hastalık gibiydi. Misyonunun destansı olduğunu düşünüyordu; o, Fransa'nın İngiliz nefreti'ne göğüs geren sancaktarı, yüzyıllar öncesine dayanan Fransız vatanseverliğinin yeni varisi idi. Yola çıkmadan önce bir arkadaşına yazdığı mektupta, vatanının dirilişi için Faşoda'nın ele geçirilmesinin ne kadar gerekli olduğunu açıklamıştı.

---

[13] Baratier, *Fachoda*.

[14] Emily'nin güncesi, 4 Haziran 1898, *Mission Marchand*, 89.

[15] Marchand'dan P. Bordaire'e, Mart 1898, Delbecque, *Marchand*, 113.

> En azından benim dünyanın yükünü sırtımda taşıdığıma inandığımı ve burada oynadığımız rolü abarttığımı düşünme. Durum kesinlikle bu değil ... [ama] bir örnek ... her zaman için bir örnektir. Bu ülkeye gerçek muhteşemliğini hatırlatmak, ulusal bir korkaklık suçundan ötürü yaşadığımız acıdan dolayı hepimizin kaçınılmaz bir devam etme zorunluluğu taşıdığı ve dünyada yirmi yüzyıldır süregelen misyonu hatırlatma vazifesini yerine getirmek için bir sebebimizin bulunması her zaman için saygıya değerdir. [16]

Rakiplerine gelince, Marchand güneydeki seferlerin başına gelen felaketlere çok da üzülmüş değildi: hem Dhanis önderliğindeki Belçika seferi hem de MacDonald komutasındaki İngiliz seferi, Afrikalı birlikleri arasındaki ayaklanmalar tarafından geri püskürtülmüştü. Marchand bunlardan ziyade Kitchener ile Dervişler konusunda endişeleniyordu.

Kongo'dan mücadeleye başlayarak yukarı Nil'in batı ucunda bulunan Sueh üzerine küçük bir *tirailleur* kıtası göndermek, Marchand'ın kuvvetlerinin iki yılını almıştı. Faşoda'ya çok geç - yani, Kitchener'dan bir ya da iki hafta sonra - varma ihtimalleri var mıydı? Zira Marchand, Kitchener'ın büyük bir İngiliz-Mısırlı ordusuyla kuzeyden ilerlediğini biliyordu. Çoktan Hartum'u almış ve Nil'e yönelmiş de olabilirdi. Hartum Faşoda'nın 1100 kilometre kuzeyinde idi, ama bu yol çarklı gemilerle sadece on beş günde kat edilebilirdi. Veya Kitchener Dervişler tarafından geri püskürtülmüş de olabilirsi. Marchand bir siyahi *tirailleur* bölüğü ile tamamı fanatiklerden oluşan bir orduya mı karşı koyacaktı? Aslında Dervişler'in, ortak düşmanları olan İngilizlere karşı kendisinin, dolayısıyla minik kıtasının da yardımına koşacağına inanıyordu. Ama Dervişler, Marchand'ın uzattığı eli geri de çevirebilirlerdi. 1898'de takviye birliği göndermesi için Paris'e yalvarmıştı. Umutlarını, Menelik'i hem Dervişlerden hem de Kitchener'den korumak için Menelik'in birlikleriyle desteklenen Clochette'in misyonuna bağlamıştı. Ancak bu Fransız-Etiyopyalı seferinden daha tek kelime haber alamamıştı ve şimdiden Paris'in ihanetine uğramış hissediyordu.

4 Haziran'da, Fort Desaix'ten yelken açtıkları gün Marchand, Koloniler Bakanı Lebon'dan sert bir telgrafla gelen haberciyi geri göndermişti. Telgrafta şöyle yazıyordu: 'Kararsızlık ve belirsizlik içerisindeki mevcut durum daha fazla sürdürülemez. Ya işgal için gerekli şartları bildirin ya da geri çekilmeyi emredin.' Düpedüz politik korkulardan dolayı elindeki fırsatı Paris'in bir kenara atmasına çok öfkelenmişti. 'Bıkkın ve yılmış' hissediyordu. Bir arkadaşına bunun 'ödleklik' olduğunu söylemişti. 'Sinirden ağlıyorum.'[17]

Yine de, Sueh nehri küçük teknelerden oluşan bir filoyu kaldırabilecek kadar yükseldiğinden, kaybedecek daha fazla zaman yoktu. Marchand nehir en büyük teknelerinden biri olan *Faidherbe*'yi kaldırabilecek kadar yükselene dek bekleyemeyecek kadar sabırsızdı. Bu yirmi beş metrelik buharlı gemiyi (askeri kullanım için yukarı Ubangi'de el konulan bir posta gemisiydi) Kongo ile Nil havzaları arasından sürükleyerek götür-

[16] Emily, 89-110. Baratier, *Fachoda*, 43-54.
[17] Emily, 123.

mekteki, bu seferi Afrika'da yapılmış en zorlu seferlerden biri haline getirmişti. Gemi, parçalanarak hamalların sırtlarında taşınmak üzere tasarlanmamıştı. Bir mühendisin onu küçük küçük parçalara ayırması gerekti. Pirinç su kazanları da dâhil bazı parçalar bölünemiyordu. Bu parçaların yukarı Kongo'nun bitiminden yukarı Nil'in başlangıcına kadar uzun çimenlerle kaplı 400 kilometrelik mesafede sürüklenerek götürülmesi gerekti. 200 Karari'nin - yerel 'sultan'ın sağladığı köle iş gücü - bu çetin görevi tamamlamaları aylar sürdü. Şimdi ise *Faidherbe* mucizevi bir şekilde yeniden birleştirilmişti ve yağmurlar izin verdiği anda filonun peşinden gitmeye hazırdı.

İlk birkaç gün boyunca Yakoma kürekçilerinin delice kahkahaları ve nehir kenarlarındaki beyaza boyanmış Dinkaların ara sıra selam vermek için sağ avuçlarını açmaları hariç hayalete benzeyen, hareketsiz duruşları ile Marchand'ın filosu rüyayı anımsatan bir ilerleme kaydetmişti. Ortalıkta küçük ördek sürüleri, bir çift devasa fil ve meraklı zürafalar vardı ve çoğunu yemek için vurmuşlardı. Paniğe kapılmış bir hipopotam kendisini en öndeki Marchand'ın kullandığı kayığa doğru attığında bir anlık heyecan yaşanmıştı. Ama ilk 150 kilometreyi kendilerine bir zarar gelmeden kat etmişlerdi.

12 Haziran'da Sueh, Bahrel Gazel'e geçit oluşturan, engin bir ot ve papirüs Sargasso'su olan dehşet verici Sudd nehrine karışmıştı. Bir keşif grubunun söylediğine göre elli kilometre uzunluktaydı ve bir uzundan bir ucuna gitmek sekiz gün sürerdi. Oysa on üç gün süren bir işkence olmuştu: öyle dar bir kanaldan ilerliyorlardı ki bazı bazı tamamen kendilerini kaybediyorlardı; on üç gece boyunca küçük teknelerinden çıkamamışlar, vampir gibi sivrisinek sürülerinin hedefi olmuşlardı. 26 Haziran'da yukarı Nil'in batı kolu olan Bahrel Gazel'e açılan sazlıkları araladılar. Burada önceden gönderilen küçük grupla birleştiler. Dokuz gün daha kürek çekmenin ardından, kuzeydeki Lado ve Uganda'dan akan ana nehrin keskince doğuya dönüp Arapça'da Beyaz Nil anlamına gelen Bahrel Abyad adını aldığı ve Bahrel Cebel, yani gerçek Nil ile birleştiği noktaya geldiler.

Dr Emily anın tadını çıkarıyordu. 'İki yıldır emek verdiğimiz, aklımızdan çıkmayan amacımız, medeniyetler beşiği, kutsal pınarlar burada idi. Aziz Louis ile Bomaparte'dan bu yana ilk kez Fransız bayrağının renkleri Firavunların ve Batlamyusların nehirlerinde süzülüyordu.'[18] Üç gün daha hızla yol aldıktan sonra, Clochette ile Fransız-Etiyopyalı seferinin karaya çıkması gereken Sobat nehrinin Beyaz Nil ile birleştiği noktaya geldiler. Uygun bir rüzgârla iki gün daha yol aldılar; gökyüzü öyle soluk bir maviydi ki, Dr Emily'e Fransa'daki evini anımsatmıştı. Takvimler 10 Temmuz 1898'i gösteriyordu. O gün öğleden sonra saat yaklaşık 5'te filo, kıyı boyunca uzanan Shillouk köylerinden yükselen, sığırların möölemesine karışan davul sesleri eşliğinde virajdan döndü ve nihayet mısır tarlaları ile bir Mısır kalesine ulaştı.

Burası, *res nullius*, kimsenin yaşamadığı topraklardı. Saz, su ve gökyüzünden ibaret bu arazinin bomboş olduğu Marchand'a söylenmiş olmalıydı. İşte burası Faşoda'ydı - büyük bir bataklığın içindeki küçük bir mısır tarlası adacığı. Kalesi hâlâ viran haldeydi. Yeni gelenlerden bir iz, Kitchener'ın ordusundan eser yoktu - sadece çizgi

[18] Aynı eserde, 134.

çizgi parçalanan duvarlar, karman çorman büyümüş otlar ve nehrin bir kolundan üç buçuk metre ileride harap olmuş bir hurma ağacı korusu vardı.

Demek buraya ilk gelenler onlardı. O akşam *tirailleur*lar ve kürekçiler telaşla kalenin savunmasını yeniden inşa etmeye başlarken, 'Büyük Fransa'ya içerek şampanya kadehlerini zaferlerine kaldırdılar.

İki gün sonra Marchand, yarı çıplak haldeki büyük bir Shillouk kabile üyeleri grubuna bir ders verirmişçesine, Faşoda'ya Fransa Cumhuriyeti adına el koydu. O ve yanındaki subaylar Dakar'daki bir tören meydanındaymışçasına kılıç taşıdılar ve Sudanlılar sarı-siyah *tirailleur* üniformalarıyla sıraya oldular. Faşoda, Bahrel Gazel'deki yeni Fransız mandasının başkenti olacaktı. '*Portez arems! Présentez armes ... Au drapeau.*' Büyük bir Fransız bayrağı iğreti bir bayrak direğiyle asılırken ip birdenbire koptu. 'Kötü alamet,' dedi subaylardan biri gülerek. 'Eğer Romalı olsaydık vazgeçip evlerimize dönerdik!'[19] Ama çok geçmeden bayrak, bir atımlık dinamit eşliğinde, yeniden gri gökyüzünde dalgalanıyordu. (Ağır topları yoktu).

Peki, Kitchener'ın adamları neredeydi? Kendi adamları ve müttefikleri - Menelik'in ordusu ile Etipyo'dan gelen Fransız misyonu - neredelerdi? Konu açılmışken, ya varsayımsal müttefikleri, Dervişler neredeydi? Shillouklar seve seve her üç soruya da çelişkili cevaplar verdiler. İngilizler Omdurman'ın 320 kilometre kuzeyindeki Matemma'da Dervişler tarafından geri püskürtülmüşlerdi; İngilizler büyük bir zaferin ardından buraya yaklaşıyorlardı. Açıkça anlaşılan tek şey, Kitchener'ın hâlâ Omdurman'ın kuzeyinde olduğuydu. Clochette'e gelince, eli kulağındaydı. Sonra 'kardeşlerinin' doğuya geri döndükleri haberiyle bir Dinka habercisi geldi. On beş gün sonra onlara beyaz bir adam komutasındaki büyük bir birliğin yakın zamanda Sobat nehrinin ağzına Fransız bayrakları diktiği söylendi. Atları ve sığırlarıyla iyi donanımlı bir birlikti ve yükleri filler üzerinde taşınıyordu.

Marchand böyle hikâyelerden ne anlam çıkarsındı? En rahatsız edici haberler de Dervişlerle ilgiliydi. Onların Faşoda'yı işgaline karşı çıkmaksızın müsaade eden Shillouk *Mek*'i (şefi), bizzat Dervişler tarafından *Mek* olarak atanmıştı. Şimdi de danışmanlarından biri Dervişlerin yakında geri döneceğini ve Fransızları 'toz gibi'[20] süpüreceğini açığa vurmuştu. Marchand, *Mek*'in güvenini kazanmak için elinden geleni yaptı. Dervişler İngilizlerin düşmanıydı, Fransızların değil. Ama *Mek* ve halkı kulübelerini terk edip bataklığa doğru kaçtılar. 25 Ağustos'ta şafaktan hemen sonra, genel bir alarm duyuldu. Beyaz sarıklı birliklerle dolu yedi sandalı çeken iki buharlı gemi - belli ki Gordon'un eski gemileriydi - uzakta belirmişti. Görüşmeye mi gelmişlerdi?

Tıpkı Fransızların üç renkli bayraklarını diker dikmez, buharlı gemilerin topları duman kusmaya başladı. Demek savaş olacaktı. Mücadele orantısız görünmüş olmalıydı. Marchand en az 1200 ile 1500 tüfekli ve toplu Dervişle karşı karşıyaydı. Onda ise sadece doksan dokuz *tirailleur* vardı, tek bir topu ise yoktu. Ama Marchand'ın adamları ise disiplinli idi ve en yeni şarjörlü tüfeklerle donanmış, iyi korunumlu siper-

[19] Aynı eserde, 144.
[20] Aynı eserde.

lerde ve sazların aralarında saklanır vaziyettelerdi. Dervişlerin tüfeklerinin ise menzili ise daha kısaydı; mermi kovanları daha patlamadan yumuşak toprağa saplanıyordu. Buharlı gemilerden biri arızalandı ve böylece tüm tekneler kolay hedef haline geldi. Derviş saldırısı bir fiyaskoya dönüştü. Saldırganlar o gün öğleden sonra kuzeye, sıcak pusa doğru geri döndüler, teknelerinin çelik yapısı süzgeç gibi delinmişti, sonradan Fransızlara anlatılanlara göre birliğin yarısından çoğu gemilerin aldığı sular içinde ölü ya da yaralı halde yatıyordu.

Marchand ve diğer deniz subaylarının aksine İngilizlere karşı herhangi bir kin gütmeyen Dr Emily, intikamını Fransızların aldığını bilseydi Gordon'ın şaşkına döneceğini belirtti.

Derviş filosunun (daha doğrusu Gordon'un ele geçirilen buharlı gemileri *Saphia* ve *Tevfik*'in) geri püskürtülmesi, Marchand'ın Shillouklar arasındaki saygınlığı hususunda mucizeler yarattı. Heybetli Sudd nehrinde yirmi dört gün yolculuğun ardından dört gün önce buhar sirenini muzaffer bir edayla çalarak birdenbire derede ortaya çıkan ve haykırış tantanaları ve sevinç gözyaşlarıyla karşılanan Marchand'ın uzun süredir kayıp buharlı gemisi *Faidherbe*'nin şaşırtıcı gelişi de bu mucizelere eklenmişti. *Faidherbe* bir kurtarıcı gibi, siyah duman bulutu da kurtuluşun sembolü gibi karşılanmıştı. *Mek*'in de yüzünde güller açıyordu; kendi mülklerini resmi bir manda olarak Fransa'ya veren anlaşmayı imzalamayı kabul etti. Marchand ona artık Dervişlerle ilgili korkacak hiçbir şey kalmadığına dair teminat verdi. Sonrasında da kendisine Avrupa'nın Afrika'nın tapu senedini almasını sağlayan her zamanki cömert hediyeler - eski model tüfekler, üç süvari kılıcı, biraz kumaş rulosu ve birkaç dizi boncuk - verildi.

Ancak Mehdicilerin geri dönmeyi planladığı ortadaydı ve o doksan dokuz *tirailleur*, yanlarında *Faidherbe* ile gelen kırk kişilik takviye ile de olsa, Mehdici orduya ne kadar dayanabilirdi? Marchand Mehdiciler'in İngilizleri yerin dibine sokacağını umuyordu, ama Dr Emily tam tersini düşünüyordu. İngiliz zaferi 'medeniyet için bir zafer ve fanatiklikten bir kurtuluş'[21] olurdu. Bu vaziyette Dr Emily'nin görüşü daha akla yatkındı. 1 Eylül'e gelindiğinde Faşoda'daki Fransızları nihai faciadan tek bir şeyin kurtarabileceği anlaşılmıştı: Kitchener'ın Omdurman'daki Halife'ye karşı zaferi.

Aynı gün, 1 Eylül'de akşam saat 10'dan hemen sonra, Halife'nin Faşoda'nın 1120 kilometre kuzeyindeki kerpiç duvarlı başkenti Omdurman'ın iç kısmını çeviren taş duvarlar, bir dizi patlamayla sarsıldı. Muazzam bir sarı duman sütunu şehirdeki - hatta tüm Sudan'daki - en kutsal yeri, Mehdi'nin mezarını örtmüştü. Duman dağıldığında, otuz metre yüksekliğindeki beyaz kubbenin birkaç yerinden yırtılarak açıldığı görüldü. Yakındaki büyük camideki mihrap, Mekke'ye bakan kutsal niş, tanınmayacak ölçüde parçalanmış, minberi darmaduman olmuştu.

On iki yıl boyunca Halife'nin tutsağı olarak tutulduktan sonra kurtuluşu bekleyen Alman silah kaçakçısı Charles Neufeld, şehir kapısından gelen kıyametvari sesleri duydu. Aylardır ayaklarında prangalarla yaşıyordu. Şimdi ise toz ve taşların arasında yarı boğulmuş haldeydi. Patlama, ona ve hapisteki diğer arkadaşlarına "salıverilen

[21] C. Neufeld, *A Prisoner of the Khaleefa*, 265.

lanetlilerin çığlıkları" gibi gelmişti. Gardiyanlar çatıya tırmandılar ve 'iblisler'in[22] şehrin birkaç kilometre ötesindeki Halfeya'ya giden teknelerden atıldığını söylediler (oysa 127 mm'lik havan toplarından geliyordu). O öğleyin ilerleyen saatlerde Neufeld'e, tıpkı 1885'te *Bordein* ile *Talahaweh*'in öldüğünü ve Hartum'un alındığını bulmak üzere nehirden yukarı süzülürken başarısız olduğu gibi, bombardımanın başarısız sonuçlandığını söylediler. Allah'ın izniyle kâfirlerin tekneleri bir kez daha defedilmiş ve batırılmıştı. Neufeld'in tüm umutları yerle bir oldu. Ama o gece uyumadı ve ürkütücü bir ses duydu -sessizce, İngiliz istilacılarından dar sokaklara yalınayak kaçan binlerce adamın ayak sesleriydi bu.

O öğleyin Halife Abdullahi'nin orduları, nehrin karşısından Hartum'un harabelerine bakan Omdurman'ın alçak duvarlarının dışında saldırıya karşılık vermeye hazır vaziyette kamp kurmuşlardı. Mehdi'nin mezarının bombardımana tutulmasına rağmen moralleri son derece yüksekti. Halife'nin birlikleri zafer kutlarmışçasına neşeyle havaya ateş ettiler. Kaçanların ne kadar çok olduğunu gizlemek mümkün değildi ama Halife'nin büyük ordusunun çoğu dimdik durdu. Ovada yaklaşık 50000 beyaz cüppeli *Ensar* vardı, sancaklar dalgalanıyor, mızrak ve kılıçlar yakıcı güneşin alnında ışıldıyordu.

Birkaç hafta önce Halife İngilizlerin son raddeye kadar direnişle karşılaşmadan ilerlemelerine müsaade etme kararı vermişti. Kâfirlerin Omdurman dışında, Karari'de yok edileceğine dayanan eski bir kehanete inanıyordu. Zaten başka seçeneği de var sayılmazdı. Generallerinin dik başlı ve yetersiz nitelikte olduğunu anlamıştı. Kuzeydeki adamları için çok az yiyecek vardı. İngilizlerin ilerleyişini durdurmak için Firket, Dongola, Berber ve Atbara'da verilen tüm çabalar sonuçsuz kalmıştı - sanki kâfirlerin Omdurman'a gelmeleri Allah'ın takdiriydi.

Mehdici devrim Halife'nin becerikli ellerine geçtiğinden beri on üç yıldır büyük değişimler yaşanmıştı. Halife artık cemaate namaz kıldırmıyor, Cumaları cami çıkışındaki tebrik törenlerine katılmıyordu. Popüler bir devrimin liderinden ziyade doğulu bir hükümdar misali Omdurman'ın ortasındaki büyük taş duvarların ardına çekilmişti. Avrupalı esirlerinin gözlerinde hem zalimliğin hem de riyakârlığın vücut bulmuş haliydi. Rudolf Slatin'in 1895'te Avrupa'ya firarından sonra Kitchener'ın istihbarat dairesinin yardımıyla basılan, Halife'nin kanlı rejimini anlatan çok satan *Sudan'da Ateş ve Kılıç* kitabında verdiği mesaj buydu işte.

Fakat Halife'ye biraz daha mantıklı bakılırsa, kendisini dehşet verici zalimlikler yaparak tatmin eden tipik bir zorbadan daha öte biri olduğu anlaşılabilirdi. Evet, - çoğunlukla hıyanetle - birçok tehlikeli politik rakibini öldürtmüş ve isyankâr şehirleri açlık ve kölelikle ölüme terk etmişti. Ama ne zaman ki emellerine uygun düşse, diğer herkes kadar uzlaşmacı olabiliyordu. Bu on üç yıl boyunca rakiplerinin zayıflıklarından faydalanmıştı ve şahsi bir krallığa benzer bağımsız bir İslam devleti kurmuştu. Müttefik aramaya yanaşmayacak kadar gururlu - ya da korkak - davranmasaydı, devleti bağımsız kalabilirdi.

Halife'nin müttefiki olmaya en yakın gördüğü kişi olan Menelik, Afrikalı bir

[22] Aynı eserde.

yöneticinin Paylaşım çağından sağ çıkabilmesi için Avrupalı Güçler'den birbirlerine karşı yardım isteyecek kadar gururlu olmaması gerektiğini göstermişti. Menelik de bir kâfirdi ve Halife onunla uzlaşmaktan da kaçındı. Ama kâfirler arasındaki rekabetten faydalanmaktan başka ne seçeneği vardı ki? Allah'ın merhametine güvenmek ve başını kuma gömmek mi?

Politik bağımsızlığın anahtarı, uzun menzilli, seri atışlı tüfeklerdi. Menelik bunu en açık şekilde gözler önüne sermişti. 100000 tane en yeni Avrupa tüfeklerinden almak için dört Büyük Güç - Fransa, İtalya, Britanya, Rusya - arasındaki rekabetten faydalanmıştı. Menelik bu ithal malları güney sınırındaki komşuları Kaffa ve Galla'dan yağmaladığı altınlarla ödemişti. Ama Mehdiciler hazinelerini neyle doldurdukları konusunda asla titiz davranmamışlardır. Artık İngilizler güneye ilerlediklerine göre, Halife'nin silahlanması ve *Ensar*ları modern silahlarla eğitmesi şarttı. Menelik, düşmana karşı işbirliği yapmaya hazırdı, en azından iddiası bu yöndeydi. Fransızlar da Halife ile müttefik olmayı, tıpkı Menelik'i İtalyanlara karşı el altından silahlandırdıkları gibi Halife'nin devletini de Britanya'ya karşı silahlandırmayı arzuluyordu.

Bu fikir bir müddet Halife'yi cezbetmişti. Hatta küçük bir Fransız bayrağı asmayı bile düşünmüştü, bunun üzerine Fransız Büyükelçisi Lagarde, Menelik'in özel temsilcisini bir tılsım, hazırlanmakta olan bir Fransız-Sudanlı *antant*ının bir sembolü olarak Halife'ye teslim etmişti. Ancak Halife'nin kendinden daha kurnaz olan kardeşi Yakup'un içine derin bir şüphe düşmüştü. Eylül 1898'e gelindiğinde, zarlar atılmıştı.

Avrupalı istilacılarla hiçbir uzlaşmaya gidilmeyecekti. Halife'nin ordusu Karari ovalarında liderlerinin ardında sıralanmıştı. İşe yarar ağır topları yoktu. *Ensar*ların muhtemelen beşte birinden azının tüfeği vardı ve bunların çoğu da yıllar önce Mısırlılardan ele geçirilen, düşmanın modern tüfeklerinden çok daha kısa menzilli, eski model Remingtonlardı. *Ensar*ların asıl silahı, kömür misali yanan yüreklerinden gelen cesaretti. Allah büyüktü, Abdullah Abdullahi Mehdi'nin Halifesiydi ve Allah kılıçlarla mızrakları kâfirlerin silahlarından güçlü kılabilirdi.

30. BÖLÜM

MEHDİ'NİN KABRİ

Sudan, Paris ve Londra
1 Eylül 1898 - Mayıs 1899

'Bizim bayrağımız bir kez göğe çekildi mi, kolay kolay indirilmez. Ama bu benim ve sanırım birçoğumuz için Britanya İmparatorluğu'na binlerce kilometre kare eklemek değil, kendimizi Gordon'ın on üç yıl önce uğrunda öldüğü davaya ve bu toprakları gaddarlık ve zorbalıktan kurtarmaya adadığımız anlamına geliyor.' Hartum'a İngiliz bayrağının çekilmesi üzerine, *Yüzbaşı Sör Henry Rawlinson*, 4 Eylül 1898

Aynı gün, 1 Eylül sabah saat 10 civarında, Kitchener'ın ordusunun ön saflarındaki 21. Mızraklı Süvari Alayı'na hile hurdayla girmiş kibirli bir gazeteci asker olan yirmi üç yaşındaki Teğmen Winston Churchill, başlama hakeminin emriyle atların yerinden fırlayışını takip eden bir yarış seyircisi gibi dürbününden bakmaktaydı. Ne manzaraydı ama, diye yazmıştı sonraları, 'Bir daha böyle bir şey göremem... İnanılmaz bir huşu içindeydim.'[1]

Kumlu ovanın bitiminden sadece altı kilometre ötede Halife'nin Omdurman'ı, Mehdi'nin beyaz, yumurta şekilli kubbesiyle taçlandırılmış, çamurdan yapılma alçak dağınık duvarları yer alıyordu. Şehrin solunda, gümüş renkli Nil'le ve engebeli ve etrafı palmiye ağaçlarıyla kaplı bir ada, ikiz Mavi ve Beyaz Nillerin birleştiği yerdeki Tuti adası duruyordu. Nehirlerin birleştiği yerdeki ağaçların ardında, beyaz bir binayı, Gordon'ın sarayının harabelerini görmek mümkündü.

Ancak Churchill'in dürbünü Omdurman'a ya da Hartum'a odaklanmamıştı. Alçak bir dağ sırasına bakan çamurdan duvarların önünde, Halife'nin ordusu Bayeux Duvar Halısı'nın üzerindeki savaşa giden Normandiya ordusu gibi kendisine doğru hızla ilerliyordu. Çılgınca dalgalanan sancakların altındaki sadece altı buçuk kilometre genişliğindeki cephede toplanmış aşağı yukarı elli bin mızraklı, kılıçlı ve tüfekli asker vardı. Churchill sonraları 'tepenin tüm yamacı hareket ediyor gibiydi' diye yazmıştı, 've düşmanların mızraklarının ucunda parlayan güneş, ışıl ışıl bir bulut yaratıyordu.'[2]

[1] Churchill'den Hamilton'a, 16 Eylül 1898, R. Churchill, *Churchill*, (L., 1968), 22, 416.
[2] W. Churchill, *River War*, 11, 87.

Churchill'in arkasındaki Mehdicilerin göremediği Jebel Surgham adlı siyah tepede Kitchener'ın altı İngiliz ve Mısırlı piyade tugayındaki Halifeye karşı koyacak yirmi beş bin adam kurşun askerler gibi rap rap yürüyerek tozu dumana katıyorlardı. Churchill'i büyüleyen ise sadece manzara değildi. Siyah tepedeki tanrısal bakış açısından gördüğü olağanüstü çağdışılık idi onu hayrete düşüren. Birkaç kilometre karelik savaş meydanında iki muhteşem ordunun, iki muhteşem dünyanın - Kitchener'ın 5 buçuk kiloluk topunun ve şarjörlü Lee-Metford tüfeğinin endüstriyel dünyasına karşılık Halife'nin mızrak, sancak ve yamalı cüppesinin dünyası - çarpışmaya doğru ilerleyişlerini bir daha kim görebilirdi ki?

İlk kan sabah saat 11 civarında dökülmeye başladı. Kitchener'ın ordunun önünden siyah dumanlar püskürterek Nil'den yukarıya giden sekiz beyaz savaş gemisinden oluşan filosunun ön saflarından ateşlenen top bombardımanı Halife'nin çamurdan kalesini yerle bir etti. Churchill, topların çamur kalelere çarpıp onları kırmızı duman bulutlarına çevirişini izliyordu. Çok geçmeden topçular şehri yerle bir edecek menzile sahip 127 mm'lik ağır havan toplarını Tuti Adası'nın yanından ateşlediler. Büyük iç duvarı delip geçen ve Mehdi'nin kabrinin üstüne yıkan yüksek güçlü gülleler işte bunlardı. Churchill dürbünüyle tüm mezarın üçüncü topla kırmızı dumana boğularak gözden kayboluşunu izliyordu ve duman kaybolduğunda kubbenin sivri ucunun paramparça olduğunu gördü.

Tüm bunlar olurken Dervişler hâlâ çölde ilerliyordu ve güney rüzgârı onlardan yükselen ürkütücü boru ve davul seslerini - ve Ensarların çıkardıkları daha da ürkütücü olan derin uğultuları - taşıyordu. Süvari Komutanı Albay Broadwood, mızraklıları ve diğer süvarileri kumlu ovadan geri çekmeye başladı. Birisi, düşmanın yaklaşmakta olduğunu Serdara söylemeliydi. Aslarından birini seçerek - ki bu tesadüfen Winston Churchill oldu - ona altı buçuk kilometre geri gidip Serdar Kitchener'a acil bir raporu ulaştırmasını söyledi. Churchill dizginlenemez bir heyecanla atını dörtnala sürdükten sonra Kitchener'ın büyük kırmızı Mısır bayrağını görünce yavaşlayarak yarım kilometre yürür gibi ilerledi. Şimdi soğukkanlı olma zamanıydı. Mesaj ne kadar acil olursa olsun, büyük adama raporunu verirken heyecanlı görünmemeliydi.

Serdar, Derviş ilerleyişine dair haberleri her zamanki hissizliğiyle karşıladı. 'Bundan iyisi olamazdı,' dedi karargâh heyetinden biri. 'Burada güzel bir ateş sahası var.' Ardından heyet Churchill'i ıssızlıktaki bir masa üzerine kurulmuş öğle yemeğine davet etti; 'beklenen olaydan önceki yarış yemeği gibiydi'[3] (diye yazmıştı Churchill sonraları).

Ama sonra, beklentilerinin yerle bir olması dışında, hiçbir şey olmadı. Sonradan Halife'nin ordusunun ovada durduğu orta çıktı. Kitchener karargâhtaki öğle yemeğine katılmadı. Sert bir görünüm vermek için yüzünün yapısına - büyük ve solgun, *oeil-de-boeuf* gözleri, sade şekilli çenesi, takma bir süs gibi duran bıyığı - şekil vermekle uğraşıyordu. Ancak takındığı sert görünümünün altında, duyguları hiddete meyilliydi. Sabırsızlığı anlaşılabilirdi. Sudan'ı yeniden fethetmek için iki buçuk yıllık mücadelesinin ve bundan da önceki hazırlık yıllarının doruk noktasından da ötesiydi bu. Onun

[3] Aynı eserde, II, 98.

için savaş on üç yıl önce, 26 Ocak 1885'te, Hartum'un düştüğü ve Gordon'ın öldüğü, Britanya için utanç kaynağı olan o gün başlamıştı. Şimdi ise onlara bu yaptıklarını ödetme ve her şeye sil baştan başlama zamanıydı. Bu yüzden o yıl 7 Nisan'da Atbara muharebesinin arifesinde adamlarına sert bir dille bunları hatırlatmıştı.

Serdarın her subayın ve her askerin üzerine düşeni yapacağından zerre kuşkusu yok; sadece onları iki kelimeyle etkilemeyi istiyor: 'Gordon'ı Unutmayın.' Önlerindeki düşmanın Gordon'ın katilleri olduğunu hatırlamalarını...[4]

Gordon'ın intikamını almak yıllar içerisinde Kitchener için bir saplantı, acı bir kan davası haline gelmişti. Şimdi ise, birkaç saat içinde bu kan davasının son bulacağını umuyordu. Ya infaz gibi hızlı be kesin bir zafer kazanacak, ya da yenilecekti - ve bedelini ölümle ya da aşağılanmayla ödeyecekti.

Kitchener yenilmeyi beklemiyordu. Hartum'a ilerlemek ikmal ve nakliye savaşını ve deve, çarklı gemi ve trenlerden oluşan orduların yardımıyla bizzat çöle karşı verilen mücadeleyi kazanmak demekti. Woolwich'te eğitim görmüş olan Serdar Wolseley'nin hayatını cehenneme çeviren bu mühim teknik sorular tam Kitchener'a göreydi. Işıksız ve frensiz trenler sürmekten, korku içindeki Mısırlı subaylara günlük Arapça dilinde emirler yağdırmaktan, ya da aşırı yüklenmiş bir çarklı gemi alabandasını akıntılardan kurtarmaktan, ya da, daha da korkutucusu, yeni savaş gemilerinin gövdelerine perçinler çakmaktan hiçbir şeyden almadığı kadar keyif alıyordu. (Yaveri, amirinin perçinlerini daha sonra çıkarabilmek için gizlice tebeşirle işaretliyordu.) Kitchener, ahşap tekneler ve Kanadalı *voyageur*lerle fazlasıyla risk almış olan Wolseley'i beceriksiz bir amatör gibi göstermişti. Gordon öldüğüne göre, artık Hartum'a ulaşmak için bol bol vakti vardı: zamanında Wolseley'nin bunu başarmak için yalnızca ayları varken, şimdi kendisinin yılları vardı.

Kitchener, İngiliz hükümetini sıkboğaz ederek, ama karşılığında Fransızların Faşoda'ya kendisinden önce ulaşacağına dair uyarılarla sıkboğaz edilmeyi reddederek işleri kendi hızında halletmişti. Lord Salisbury ona Hartum'un ele geçirilmesinden *sonra* açması gereken, içinde talimatların bulunduğu mühürlü bir paket göndermişti. Kitchener'ın ikinci ve üçüncü çağlayanları geçmesi ve Dongola yolunun ilk 320 kilometresini kat etmesi 1896'nın Nisan-Eylül arası tüm zamanını almıştı. Burada ilerleme, onun - hem Downing Caddesi 10 Numaradaki Kabine odasında, hem de Wadi Halfa'nın demiryolu atölyelerinde - bir sonraki devasa adım için zemin hazırlamakla geçen altı ay boyunca durmuştu. Yeni ve amansız bir silah, Sudan Askeri Demiryolu'nu ortaya çıkarıp bir sonraki çağlayanı geçip Berber'e ulaşması Eylül 1897'yi buldu. Nübye Çölü'nü Wadi Halfa'dan Abu Hamad'a kadar kesen bu demiryolu tamamen beklenmedik bir ilerleme hattı açtı ve birliklerin deve ve buharlı gemiyle on sekiz gün süren çilesini, sığır taşıma kamyonlarında tek bir gün ve bir gece süren sarsıntılı bir yolculuğa çevirdi.

Kitchener iki yıl boyunca çöl ile mücadele etmiş ve rayları ve yataklı vagonları silip süpüren korkunç sellere, ilerleyişine tüm demiryolu boyunca sıra sıra dümdüz uzanan mezarlarla damga vuran kolera ve tifo salgınlarına rağmen kazanmıştı. Ardın-

[4] F. Maurice, *Rawlinson*, 33.

dan, Mart 1898'de Halife'nin Berber'i savunmak için kuzeye gönderdiği ama Atbara nehrinde siper kazmakta ısrarcı olan Mahmut adlı inatçı bir hısımı onu durma noktasına getirmişti. Mahmut, bir *zeriba* ve nehrin kıyılarına kazılmış siperlerle güçlendirilmiş bir kamp, *dem* kurmuştu.

Deme saldırma fikri Kitchener'ı bile tereddüde sürüklüyor ve Cromer'a tavsiye için telgraf çekmeye itiyordu. Artık onun da Mahmut'unki kadar adamı vardı ve kendininkiler kıyaslanamayacak kadar daha iyi beslenmişti ve daha iyi silahlarla donanmıştı. 14000 tane askeri vardı: dört İngiliz, beş Mısırlı ve altı Sudanlı piyade taburu (aralarında Mısır ordusuna alınan savaş esirleri ve köle birlikleri de bulunuyordu). Tüm İngiliz muvazzaf askerleri el yapımı dumdum cephanesiyle donatılmış en son model .303 Lee-Metford uzun menzilli şarjörlü tüfekler taşıyorlardı (General Gatacre dört taburuna .303'ün durdurucu gücünü geliştirmek için mermilerinin uçlarını törpülemelerini emretmişti). Ancak İngilizlerden verilen kayıplar politik açıdan tehlikeliydi. Can kaybını azaltmanın hiçbir yolu yok muydu? Cromer'ın sunabileceği bir tavsiyesi yoktu ve 8 Nisan'a, Kutsal Cuma'ya gelindiğinde, Kitchener cesarete ve çelik silahlarına inanarak büyük *deme* hücum etmeye karar verdi.

On beş dakika içerisinde her şey olup bitmişti, siperlere önce bombalar yağdı, sonra müfrezelerin gayrinizami akınına uğradı - gayda seslerini bastıracak şekilde 'Gordon'u Unutmayın' diye bağıran kilt giymiş Cameronlar; Tel el-Kebir'de Arabi için savaşmış fesli Mısırlılar; insanları mezbahadaymışçasına kesip biçen, şahsi hesaplarını görmek için hınçla ileri atılan Sudanlı eski köleler. İlk başta yaralılara ayrılmış bir yer yoktu. Mahmut ise bir kulübede kanlar içindeki bir cüppeyle yerde yatarken bulundu; nasıl olduysa İngiliz subaylarından biri, Mahmut'un canının bağışlanmış olduğunu fark etti. Kitchener, 568 zayiat ile (İngiliz taburundan sadece yirmi altı ölü ve doksan dokuz yaralı vardı) büyük *demi* üzerinden trenle geçmişçesine yerle bir etti. Mehdicilerin parçalanmış cesetleri - en az üç bin kişi - siperlerde ve nehir yatağında üst üste yığılmıştı. Diğer birçoğu da yeterli tıbbi yardım olmadığından aldığı yaralardan ötürü ölmüş olmalıydı. Savaş alanına öyle kötü bir koku yayılmıştı ki, Kitchener'ın Yardımcısı Emir Subayı Henry Rawlinson 'midesi bulanmadan oradan çıkabildiği için minnettar'[5] olduğunu söylemişti.

Bu Kutsal Cuma'dan sonra - Kitchener da bunun çok 'Kutsal bir Cuma'[6] olduğu konusunda hemfikirdi - ordu üç ay daha durakladı. Düşman cesurca savaşmış olsa da, komutanlarının ahmaklığını hiçbir şey telafi edemezdi. Halife neden güçlerini bölmüş ve Mahmut'un sabırla mahvedilmeyi beklemesine müsaade etmişti ki? Peki, Dervişler zaman içerisinde nasıl savaşılacağını öğrenirler miydi? İngiliz kurmay subaylarından birinin dediği gibi, 'Strateji ve taktik konularında doğuştan bir aptal olması genel olarak iyiye işaret, ama doğuştan aptallar bile bazen tecrübe yoluyla bilgeliği öğrenebilir.'[7] Kitchener riske girmemeye karar verdi. Fazladan bir İngiliz nizami tugayı, süvari alayı

5 Aynı eserde, 5.
6 Repington, *Vestiga*, 166.
7 Aynı eserde, 126.

ve diğer takviye birliklerinden göndermesi için Lord Salisbury'e telgraf çekti. Fazladan masraflara rağmen hâlâ Sudan'ı ucuza - net bir milyon sterline - ele geçirebileceğini düşünüyordu. Takviye birlikleri vardığında Nil'in akışı buharlı gemileri Nil'in son etabına kadar taşıyabilecek durumda olacaktı.

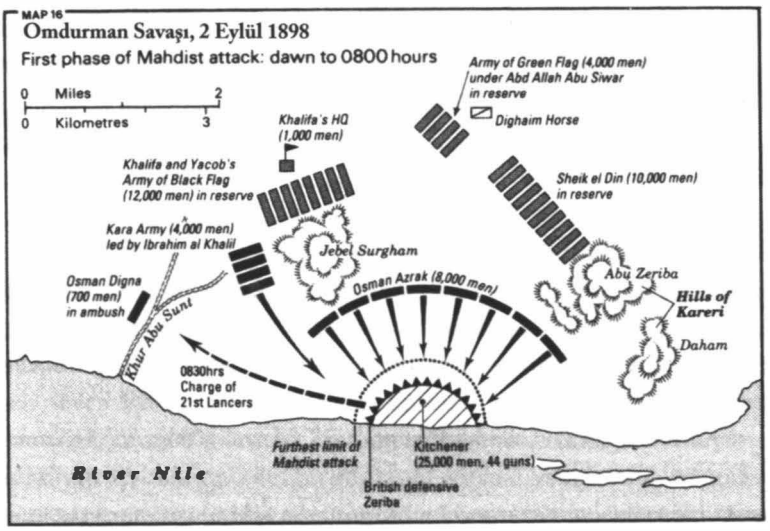
Zaman içinde Lord Salisbury ile Nil, Kitchener'a el uzattı. Ağustos taşkını orduya Omdurman kapılarına dayanma cesareti getirdi: takviye olarak, asker yönünden düşmanlarından daha savunmasız bir halde olsalar da, çelik ve barut açısından karşılaştırılamaz ölçüde daha güçlü savaş gemilerinden oluşan bir filoyla ve kırk dört topla desteklenen yirmi beş bin asker gelmişti.

Kitchener tren ve gemileri yoktan var etmekte bir dahi olabilirdi, ama cenk etmekte pek deneyimli sayılmazdı. 1 Eylül akşamına gelindiğinde Omdurman'ı top ateşine tuttu, Mehdi'in kabrini yerle bir etti ve Omdurman'dan sekiz kilometre ötede bir *zeriba* inşa etti. Ama Halife o gün öğleden sonra kendi ordusunu durdurmuştu. Çölde güpegündüz, silahlarının uzun menzilinden ve ezici gücünden istifade edebilecek İngilizler için en uygun yer ve zamanda savaşmanın aptallık olacağının nihayet farkına varabilmiş miydi? Belki İngilizleri direkt Omdurman'a hücum etmeye zorlayabilir ve bir sokak çatışmasının sonuçları üzerine kumar oynayabilirdi. Veya Halife, Kitchener'ın en çok korktuğu şey olan bir gerilla savaşı çıkarmak için geri çekilebilirdi.

Kitchener'ın şansına kendisi ve Kurmayları, Halife konusunda haklı çıkmışlardı. Adam yürekli biri de olsa, *aptaldı*. 2 Eylül'de şafaktan yaklaşık bir saat kadar sonra süvari devriyeleri Derviş ordusunun doğrudan İngiliz kampına doğru ilerlemekte olduğunu bildirdi. Yarım saat içerisinde bayrakları ve mızrakları güneybatıdaki siyah tepenin üzerindeki ufuk çizgisinde belirdi. Önlerindeki 21. Mızraklı Süvari Alayı ve diğer süvariler savunmaya geçmek üzere *zeriba*ya doğru koşuşturdular. Sabah 6.50'de İngiliz topları ön sıraları delik deşit etmeye başlamış, Mısırlıların bataryalarına ve doğuda, nehirde bulunan silahlı teknelere işaret vermişti. Kıyamet artık kopmuştu.

Savaşın ilk aşaması o kadar eşitsizdi ki, daha çok bir infaz sahnesini andırıyordu. Halife'nin ordusunun iki bölüğü, (Osman Digna komutasındaki 6000 adam ve Emir Osman Azrak komutasındaki 8000 kişi) kendilerini Allah'a emanet edip, direkt İngiliz kampına hücum etmişlerdi. Üzerlerinde kutsal yamalı *cübbe*leri vardı (bazılarında da zincir zırh). Devasa bir hilal şeklini almış vaziyette ilerliyorlardı, mızraklarını savuruyor ve Kuran ayetleri haykırıyorlar, minareden seslenen *müezzinler* gibi '*La ilahe illallah, Muhammed resulullah*' ('Tanrı tektir ve Muhammed onun Elçisidir')[8] diye bağırıyorlardı. Atılan top mermileri hatlarını bozsa da kısa süre içinde o boşluklar doldurduluyordu. Yaklaşık 1800 metre mesafeden İngiliz piyadeleri dumansız Lee-Metford marka tüfekleriyle grup atışları yapmaya başladılar. Dervişler buna rağmen akın akın geliyor, bir koşup bir yürüyorlardı. Ardından Maxim topları devreye girdi. 730 metre mesafede Mısır ve Sudan taburları, barutla çalışan Martini-Henry tüfekleriyle saldırıya katıldılar. İngiliz ordugâhı curcunaya teslim olmuş ve düşman, dumanların arasında eriyip gitmişti.

[8] Sandes, 262.

Birkaç yıl sonrasında Omdurman'daki savaşların oluş biçimlerine inanmak oldukça zor bir hal alacaktı. İngiliz piyadeleri tıpkı kırmızı ceketlilerin Waterloo'da yaptıkları gibi ön saftakiler dizlerinin üzerinde, arka saftakiler ayakta, omuz omuza yaylım ateşi ediyorlardı. Ama açık çölde Mehdiciler, yeterince modern bir ölüm şekliyle tanıştılar. Duman ortadan kalktığında, darmadağın yığınlar halinde en az iki bin adam vurulmuş ve parçalanmış halde yerde yatıyorlardı. Daha binlercesi de yaralı halde geri çekilmekteydi. Serdarın 'Ateşi kesin! Lütfen! Durdurun ateşi. Ne de korkunç bir cephane israfı bu böyle!'[9] diye bağıran sesi duyulana dek tek bir adam dahi İngiliz ateş hattına ulaşamamıştı.

Eğer Kitchener İngiliz askerlerinin kampın önünde siper kazıp yere uzanmış vaziyette ateş etmelerine izin vermek suretiyle Halife'yi küçümsemekten kaçınmış olsaydı, savaşın bu aşamasını tek bir adam bile kaybetmeden kazanmış olurdu. Fakat İngiliz tugayına bu yönde hiçbir emir gelmemişti. Deve dikenli çalılar diz çökmeyi bile zorlaştırıyor, fakat Mehdicilerin mermilerine karşı hiçbir koruma sağlamıyordu. İngiliz tugayının şansına, *Ensar*'ın yalnızca bir kısmında tüfek vardı ve bu tüfeklerin çoğu da miadı dolmuş, adam öldürmekten ziyade fil devirmekte kullanılabilecek Remingtonlar idi. Fakat bir grup Derviş nişancı, *zeriba*dan yaklaşık 275 metre uzaktaki kumluk tepelerde kendilerine göre bir in bulmayı başarmışlardı. Sahra toplarından gelen şarapneller yüzünden açığa çıkmak zorunda kalana kadar bir sürü İngiliz piyadesini öldürmüş ve yaralamışlardı. Mısır ve Sudan piyadeleri barbatalar ve siperler kurdukları için neredeyse hiç adam kaybetmemişlerdi.

Saat 8.30'a geliyordu ve savaş neredeyse bitmiş gibiydi. Kampa yapılan saldırı şaşılacak derecede bir kolaylıkla geri püskürtülmüştü. Ancak Halife'nin devasa ordusunun sadece yaklaşık dörtte biri tam anlamıyla savaşa dâhil olmuştu. Yeşil Bayrak Ordusu, Emir Wad-el Şeyh ve Ali Wad Helu komutasındaki 20000 asker kuzeye doğru ilerleyip gözden kaybolmuştu. Bir süre süvarilerle ve deve cesetleriyle cebelleş-

[9] Aynı eserde, 264.

tikten sonra İngiliz kampının üç kilometre kuzeybatısındaki Karari Tepelerinin ardına gidivermişlerdi. Ya bizzat Halife ve kardeşi Yakup'un liderlik ettiği Kara Bayrak Ordusu neredeydi? Cebel Surkab adlı siyah tepenin ardında pusudalar mıydı? Görünüşe bakılırsa Kitchener'ın pek de umurunda değildi. Aklı fikri Hartum'u düşman oraya dönmeden evvel işgal etmekti. 21. Mızraklı Süvari Alayına ovada keşfe çıkma emri verdi; ordu, sanki Salisbury Ovası'nda tatbikat yaparmış gibi sıralı tugaylar halinde soldan ilerleyerek onları takip edecekti.

Savaş gemilerinin, siperlerin ve *zeriba*nın korunumunu terk edip kanattaki birliği ayırarak sondaki tugayı düşmanın kıskaç saldırısına maruz bırakmak, tatbikat için bile olsa görenlerin övgüsünü kazanabilecek türden bir hareket değildi. Ama Kitchener'ın dillere destan şansı yine yüzüne gülmüştü.

Aynı şey tüm adamları için söylenemezdi. 21. Mızraklı Süvari Alayı'nı keşfe göndermişti. Komutanları Albay Martin bir süvari hücumu gerçekleştirmekte ısrarcıydı. Alay, savaşta hiç madalya kazanmamış olmalarıyla dalga konusu olmuştu, şimdi ise fazlasıyla madalya sahibi olmuşlardı. Winston Churchill sıra dışı bir an için 400 atlı ile bağıran 2000 piyadenin çarpışmasının baş döndürücü şokunu yaşamıştı:

Tüm sahne tam bir sinematograf filmi gibi ilerliyordu; ayrıca, hiçbir ses duyduğumu anımsamıyorum. Sanki tüm olay katışıksız bir sessizlik içinde olup bitmişti. Düşmanın haykırışları, askerlerin bağırışları, ateşlenen silahlar, kılıç ve mızrakların çakışması duyularla algılanmamış, beyne kaydedilmemişti.[10]

Beyni kayda başladığında, Churchill savaşmanın artık at yarışlarına katılmak gibi basit olmadığının, aksine 'sadece bir aptalın göze alabileceği kirli ve pespaye bir iş' olduğunun farkına varmıştı. Bir anda ovanın her yanı kan kusan insanlarla dolmuştu:

Eyerlerine sıkı sıkı tutunan adamlar, belki de bir düzine yaranın kanlarına bulanmış halde, istemsizce yalpalayarak yürüyorlardı. Büyük yaralarından kan boşalan atlar, binicileriyle birlikte topallıyor, sendeliyorlardı. 120 saniye içinde beş subay, 65 asker ve 400 attan 119'u ya ölmüş, ya yaralanmıştı.[11]

Şüphesiz, muhteşem bir taarruz gerçekleştirmişlerdi. Ama bu durum İngilizlerin çağdışılığının garip bir örneğiydi. Mızraklı Süvari Alayı'nın üstün karabina tüfekleri varken ve arkalarında düşmanı güvenli bir mesafeden yerle bir edebilecek bir piyade tugayı varken kılıç ve süngünün, *arme blanche*'in ne anlamı kalıyordu ki? Doğrusu, garipten de kötüydü. Keşfe çıkan süvari falan da yoktu. Yani Kitchener'ın öndeki iki birliği, arkadaki birliğin - Tuğgeneral Hector MacDonald'ın 1. Mısır Tugayı'nın - yaklaşık 40000 derviş tarafından biçildiğinden habersiz, Omdurman'a ilk varanlar olmak için birbirleriyle yarışarak hızlıca gözden kayboldular.

Eğer MacDonald da Albay Martin kadar acemi olsaydı, muhtemelen bu tugayın sonu demek olurdu. Oysa 'Savaşçı Mac' bir Mecuba gazisiydi (sözde burada bir Boer'i yumruğuyla yere sermişti). Gordon'ın adamlarının arasından yükselmiş, üç yılını köle birliklerini ve fellahları eğiterek geçirmiş ve onları nasıl idare edeceğini bilen, kare

[10] W. Churchill, *River War*, 11, 142.
[11] Aynı eserde, 143, 138.

çeneli bir İskoç idi. Şimdi ateş hattının önünde atını koşturuyor, küfürler savuruyor, başlarını kaybetmiş olanların tüfeklerini topluyor ve zamanı değilken ortalığa ateş açıyordu. Bu esnada girdikleri çıkmazı Serdara anlatması için atlı bir ulak göndermişti. Serdar ulağa pek yüz vermemişti. 'Bizim Omdurman'a doğru gittiğimizi görmüyor mu?' diye cevap vermişti Kumandan. 'Söyle ona bizi takip etsin.'[12]

Neyse ki bir şeyler büyük adamın fikrini değiştirmesini sağlamıştı. Birkaç dakika içerisinde iki İngiliz tugayı ve diğer Mısır tugayları yönlerini Omdurman'dan Mac-Donald'ın sol kanadını korumak üzere batıya çevirdiler. Daha da iyisi, sağ kalan iki Mehdici ordusu - Halife'nin ve Yakup'un Kara Bayrak ordusu ile Yeşil Bayrak'ın ikiz orduları - yaptıkları saldırıları birbirine uyduramıyorlardı. İngilizlerin hâlâ kullandıkları bu ilkel atlı ulak yöntemi haberleşme bile onların çok ötesindeydi. Bu sayede Mac-Donald her ikisini de savuşturmayı başarmıştı. İlk olarak batıdan gelen bir taarruzu, devasa büyüklükteki siyah bir sancağın altında bağırarak ilerleyen, Martini-Henrylerin, Maximlerin ve şarapnel mermisi atan sahra toplarının toplu saldırısıyla vurulmuş ve yaralanmış beyaz cüppeli insanlar dizisini geri püskürtmüştü. Ardından kuzeyden yapılan bir taarruzu yerle bir etmiş ve Yeşil Bayrak altındaki adamları gerisin geri Karari sığınağına defetmiş ve arkalarından Broadwood'un Mısırlı süvari birliğini yollamıştı.

Artık Omdurman yoluna devam etme vakti gelmişti. Saat 11.30'da Kitchener dürbününü sertçe kapatmıştı. Söylediğine göre düşman 'bir güzel pataklanmıştı'[13]. Yakup'un ele geçirilen Kara Bayrağı ile Serdarın önderliğinde ve tek bir Sudanlı taburunun eşliğinde ilerleme devam etti. Sirdar ve Kara Bayrağı dar sokaklardan ve dev duvardaki yarıktan geçti; hâlâ etrafta düşman tehlikesi yoktu. Çoğu uzakta, ovada, güneşin altında çürümekteydi - 10800 ceset ile arkadaşlarının yardımına muhtaç ya da kaderine terk edilip sürünerek Nil'e ulaşmaya çalışan en az 16000 yaralı her yana yayılmıştı. Kitchener'ın birlikleri için esas tehdit, kendi taraflarından gelmişti.

Askerlere hâlâ silahaltında olan tüm kabile üyelerini (saldırgan görünen yaralılar da dâhil) vurmaları söylenmişti. Tüfeklerden çıkan serseri kurşunlar çamur duvarlardan sekerek sıçrıyordu. Bir savaş gemisinden ateşlenen serseri bir top mermisi Kitchener'ı kıl payıyla ıskalamış ve *The Times* muhabiri Hubert Howard'ı öldürdü. Hava kararırken, şehre karmaşanın ağırlığı çökmüştü; (aralarında Charles Neufeld'in de bulunduğu) azat edilen mahkûmlar, katırlar, develer, insanlar ve generaller, hepsi Mehdi'nin kabrinde bir araya gelmişlerdi.

Günbatımının ardından Kitchener'ın çadırını bulması iki saat sürdü. Sonrasında mum ışığında sırt üstü uzanıp, kâtibine mektuplarını yazdırdı. Galibiyeti ezici, maliyeti cüzi idi. 26000 adamından sadece kırk sekiz subay ve askeri ölmüştü ve 382'si yaralanmıştı. (21. Mızraklı Süvari Alayı'nın yaşadığı, İngiliz tarafının yarısından fazlasının ölülerini teşkil eden kayıplar, Albay Martin'in ahmaklığına dalaletti.) Halife'nin ordusunu mahvetmiş ve sözde Mısır'la yaptıkları işbirliği ile, Britanya İmparatorluğu'na geniş topraklar eklemişti. Tek bir şey zaferinin bütünlüğüne gölge düşürmüştü: Halife,

[12] Sandes, 268.
[13] W.Churchill, *River War*, 11, 162.

dinç bir deveye atlayarak güvendiği bir grup adamıyla Kurdufan'ın korunaklarına sığınmıştı. Ama Mehdi'nin tüm kalıntıları, rüzgâra karışmıştı.

Savaştan dört gün sonra, Kitchener Mehdi'nin kabrinin kubbesi, kümbeti, sütun tabanı ve her bir parçasının yerle bir edilmesini, kemiklerinin de Nil'e atılmasını emretti. (İddialara göre kafatası, Serdarın hokkalık olarak kullanması için saklanmıştı. Ama Kraliçe bunu duyduğunda şok olmuştu; sonradan bu kafatası Wadi Halfa'da saygın bir törenle gömüldü.)

Kitchener, barbarlıktan daha uzak bir törenle Hartum'un alındığını teyit etti. 4 Eylül'de savaş gemileri Gordon'un sarayının harabelerinin önünde yapılacak bir anma töreni için tören geçidi yaptılar. Sarayın üst katı ve Gordon'un öldüğü meşhur merdivenler un ufak olmuştu; bahçeyi otlar ve dikenler bürümüştü; ama nehrin kenarındaki koca ağaç hâlâ ayaktaydı. İkiz bayraklar -Britanya Bayrağı ile Hidiv'in kırmızı bayrağı - ciddiyet içinde yıkık duvarın üzerine çekildi ve ikiz milli marşlar - 'Tanrı Kraliçe'yi Korusun' ve Hidiv marşı - nehrin kıyısında yankılandı. Tören 11. Sudan Alayı tarafından söylenen, Gordon'ın en sevdiği ilahi 'Abide With Me' ile sonlandırıldı. Ve Kitchener, sert görünümlü, acıya ve zafere karşı hissiz olan bu adam, töreni sonlandıracak cesareti kendinde bulamamıştı. Gözyaşları iri, soluk mavi gözlerini şişirmiş, yanaklarındaki tozlara karışmıştı - şaşkın kurmaylarına bunların mutluluk ve minnet gözyaşları olduğu açıklamasını yapmıştı.

Sonradan o kurmaylardan biri 'Katılığı ve sertliği bir anlığına ortadan kaybolmuştu,' diye yazmıştı, 've bir kadar nazik olmuştu.' On üç yılın ardından ülkesinin onurunu kurtarmıştı. Gordon'ın kanı yerde kalmamıştı.

Yaklaşık beş bin kilometre ötede Kayser, İngilizlerin zaferini tebrik etmek için büyükannesi Kraliçe Viktorya'ya mektup yazıyordu. Kraliçe de 'zavallı Gordon'ın zalim kaderine yenik düştüğü yer'i[14] düşünmekteydi.

Bir hafta sonra Kitchener, yüz Cameron Highlander askerine ve iki Sudan taburuna top bataryalarıyla beş savaş gemisinden oluşan bir filoda yerlerini almalarını ve açıklamadığı bir varış yeri için güneye gitmelerini emretti.

Ele geçirilen bir Mehdici savaş gemisinin mürettebatı, İngiliz ajanlarına Faşoda'da kim olduklarını bilmedikleri 'yabancıların' saldırılarına uğradıklarını anlatmıştı; ve o zamana kadar Kitchener, Lord Salisbuy'nin gönderdiği mühürlü paketi açmıştı. Bizzat kendisinin küçük bir savaş kuvvetiyle Beyaz Nil'den yukarı doğru ilerlemesi ve karşıt hiçbir iddiaya kulak asmaması gerekiyordu. Artık yukarı Nil vadisinin tamamı Mısırlıların - ve İngilizlerindi. İkiz bayraklar fetih hakkıyla Nil vadisi üzerinde dalgalanacaklardı. Eğer burada Fransızlar, ya da Habeşler varsa, onlara gitmeleri söylenmeliydi. Lord Salisbury 'kimsenin öldürülmemesi'[15] için Kitchener'ı gizlice uyardıysa da, verilen emirler bunlardı. Filo 10 Eylül 1898'de güneye, Faşoda'ya gitmek üzere sıcak buğunun içinde gözden kayboldu.

25 Ağustos'ta Mehdicilere yaptıkları muzaffer geri püskürmenin ardından, Mar-

[14] Repington, 170. Kraliçe'den Kitchener'a, 5 Eylül 1898. *Kraliçe Viktorya'nın Mektupları*, III, III, 274.
[15] D. Bates, *Fashoda*, 140'ta Salisbury'den alıntı yapmıştır.

chand'ın on Fransız ve 140 siyahiden oluşan grubu Faşoda'da, Hartum'un 1,100 kilometre güneyindeki büyük bataklıkta, birkaç palmiyenin bulunduğu kumlu ada üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirmeye devam ediyorlardı. Siperler kazdılar, çamurdan barbatalar inşa ettiler ve kendilerini olası her şeye hazırladılar. 17 Eylül günü, korku içindeki birkaç yerli endişe verici haberleri yaydılar: büyük bir Derviş ordusu - beş savaş gemisi içindeki binlerce adam - savaşmaya geliyorlardı.

Marchand'ın adamları ertesi gün şafak sökmeden siperlerde yerlerini alırken, kırmızı fesleri ve Serdar'ın ordusunun haki talim üniformalarıyla düzgün giyimli, yakışıklı iki siyahi adamın kendilerine selam vermesiyle hayrete düşmüşlerdi. Fransızların deyimiyle '*une raideut toute Britannique*', resmiyetle, Kitchener tarzı ile selamlamışlardı. Ardından Marchand'a Serdar'dan getirdikleri kibar bir mektup uzattılar. 'Faşoda'daki Avrupa Seferinin Komutanı'na hitaben, artık o her kim olursa, Fransızca yazılmıştı. Serdar, Hartum'u ele geçirdikten sonra Hidiv'in imparatorluğunun geri kalanını da almaya geliyordu. Marchand ona, bu iddiaya karşı çıkan ama Kitchener'ı 'Fransa adına'[16] oraya davet eden bir cevap yazdı.

Marchand ile Kitchener arasında birkaç saat sonra yapılan ciddi görüşme, Kitchener'ın da itiraf ettiği gibi, yüksek politikanın ciddi dünyasına bir '*opéra bouffe*' dokunuşu katmıştı.[17] Yirmi yıl boyunca Afrika'nın parçalanmasında en çok rol oynayan iki doymaz Güç'ün, İngiliz-Fransız rekabetinin doruk anı yaşanıyordu. Şimdi hiçliğin ortasındaki bir bataklığın yanı başında çatışmanın eşiğine gelmiş görünüyorlardı. Ancak kuvvetler arasındaki absürt orantısızlık, Fransa'da kimsenin yukarı Nil'de bir imparatorluk kurma fikrini ciddiye almamış gibi gösteriyordu. Nitekim Marchand ile Kitchener arasında geçen görüşmede hayali bir gerçek dışılık vardı.

Saat 10.00 civarında Kitchener'ın sancak gemisi *Dal* ve filodaki diğer dört gemi dalgalanan bayrakları ve güverteye doluşan 1500 askerle geriye doğru sıra sıra dar geçitten geçerek gittiler. Kıyıdan 150 metre açıldıklarında toplarını Fransızlara doğru çevirip demir attılar. Marchand ve diğer bir subay dev bir üç renkli taşıyan bir filika ile *Dal*'a götürülmüştü. Kimse, bundan sonra olanların tam bir kaydını tutmamıştı, ama Kitchener'ın kendine özgü Fransızcasıyla anlattıklarına bakarak geçen soğuk diyaloğun bir kısmının çıkarsanması için yeterli delil bulunmaktadır:

Kitchener: 'Bâb-ı Âli ve Hidiv Hazretleri adına Faşoda'nın hâkimiyetini geri kazanmak için talimatlar aldım.'

Marchand: 'Mısır tarafından terk edildiğinden ötürü yasal bir sahibi olmayan Faşoda ve yukarı Nil'deki diğer bölgeleri işgal etme emri aldım...'

Kitchener: 'Bunları tartışmak bana düşmez, ama emrimdeki kuvvetlerin üstünlüğünü göz önünde bulundurmanızı öneririm...'

Marchand: 'Geri çekilme emri alana dek bayrağımızı indirmeyeceğiz ve görevimiz başında ölmeyi yeğleriz...'

Kitchener: 'Fakat bu durum savaşa yol açabilir...'[18]

---

[16] Delbecque, *Marchand*, 136-9 *Correspondent*, 963'te Baratier'den alıntı yapmıştır.
[17] Kitchener'ın raporu, 21 Eylül 1898, C9055'te, s. 892-4.
[18] Marchand'dan Forain'e *Figaro*'da, 20 Kasım 1898.

Buna karşılık Marchand, durumun tam olarak öyle olduğunu teyit ederek ahbabının *une profonde inclinaison de la tête* dediği hareketi yaptı.

Bu tavizsiz başlangıçtan sonra buzlar erimeye başladı. Her ikisi de durumun doğru ve yanlışlarından Paris ve Londra'nın sorumlu olduğunu kabul ettiler. Bu sırada, Kitchener Marchand'dan üç renkli bayrağı indirmesini veya geri çekilmesini *istememeye* hazırdı. Onun açısından bakıldığında, Marchand Kitchener'ın kalenin yanındaki bir ağaca Britanya Bayrağı olmaksızın Hidiv'in bayrağını çekmesine karşı *çıkmamaya* hazırlanmıştı. Belki de her ikisi de birbirinin beklenmeyen iyi niyetinden ötürü kafası karışmış haldeydi. Her halükarda, komşu savaş gemilerindeki bağırış çağırış bekleyen gözlemciler bir tür kutlama yapıldığını görerek şaşkına döndüler. Binbaşı Smith-Dorrien dürbünüyle art arda bardakların ve 'altın içki'nin iki büyük adamın birbirinin sırtını sıvazladığı, Dervişleri yenmekle ilgili anekdotlar paylaştıkları ve viski ve soda bardaklarını tokuşturdukları üst güverteye taşındığını izledi. (Marchand sonradan kederli bir şekilde '*cet affreux*' ılık viski-soda içmek zorunda kalmanın Fransızlar için ne de büyük bir fedakârlık olduğunu söylemişti.)

O gün öğleden sonra, misafirperverliğin karşılığı tatlı şampanya, yeşil sebzeler ve çiçeklerle verilmişti. O zaman Kitchener, kalenin yanındaki timsah dolu çamur alana 600 siyahi piyade yerleştirdi ve gemisiyle seksen kilometre güneyde Sobat'ın Beyaz Nil ile birleştiği batağa bir başka İngiliz karakolu kurmak üzere yola çıktı. İki heybetli bayrak, İngiliz ve Mısır bayrakları, üç ay evvel Albay Artamanov'un Nil'e cesurca dalarak üç renkli bayrağı dikmek için yaptığı ümitsiz girişimin gerçekleştiği yere dikildi.

Ertesi gün Kitchener Omdurman'a döndü ve telgrafla Londra'ya Marchand'ın pozisyonunun 'absürt olduğu kadar mümkünatsız da' olduğunu söyleyen bir rapor gönderdi.

Faşoda'dan ayrılmadan önce Marchand'ın adamları Kitchener'e ilginç bir itirafta bulunmuşlardı. Beş savaş gemisinin Dervişlere değil İngilizlere ait olduğunu görmekten pek memnun olmuşlardı. Bunun üzerine Kitchener cömertçe, özel ulakla Kahire'den gönderilen en yeni Fransız gazetelerini Marchand'a vermişti. Bu cömertliğin altında başka şeyler yatıyordu. 1898'de Dreyfus Olayı'nın yeniden patlak vermesi hükümeti devirmişti ve Fransa'yı parçalamakla tehdit ediyordu. Sonraları Marchand şöyle demişyi: 'Fransız gazetelerini açmamızdan bir saat sonra on Fransız subayı tıtriyor ve ağlıyordu ... ve otuz altı saat boyunca hiçbirimiz tek kelime edemedik...'[19]

* * *

Kitchener'ın Londra'ya gönderdiği, Marchand ile tanıştığını ve Marchand'ın durumunun 'absürt olduğu kadar mümkünatsız' olduğunu bildiren telgrafının bir kopyası, 26 Eylül'de, tam da Dreyfus Olayı doruğa yaklaşırken Théophile Delcassé'in Quai d'Orsay'deki makamında bomba etkisi yaratmıştı.

Dreyfus Olayı Haziran'da Méline hükümetini devirdikten sonra Quai d'Orsay'de Gabriel Hanotaux'nun yerine gelen Dışişleri Bakanı Delcassé, güneybatıda görev yapmış kırk altı yaşındaki bir eski gazeteciydi. Vatanperver bir radikal, koyu bir koloni

[19] Aynı eserde.

destekçisi, Gambetta ile Ferry'nin bir müridiydi. Bodur ve bir cüce kadar itici olduğundan ötürü karikatüristler kendisini pek severlerdi:

Cüce, Kabine toplantısına kendisinden daha büyük, tıkış tıkış belge dolu bir evrak çantasıyla geldi [diye yazmıştı Anatole France, *Penguenler Adası* isimli acımasız hicivinde]. Sessizliğini korudu ve muhterem Cumhurbaşkanı tarafından yöneltilen sorulara dahi cevap vermedi. Çok geçmeden ardı arkası kesilmeyen çalışmasından yorgun düşüp uyuyakaldı ve yeşil keçe masanın üzerinde bir tutam siyah saçtan başka bir şey görünmez oldu.[20]

Elbette Delcassé bir kriz anında bu şekilde davranmıyordu. Saplantılı düzeyde çalışkandı ve ayrıca politikacılar arasında en bilinmezlerle dolu, yeni Başbakan Henri Brisson'dan ve Kabine'deki meslektaşlarından Fransız dış politikasını onun yardımı olmadan yürütebilmelerinden başka bir şey dilemeyen bir adamdı. Hiç değilse bu, işkenceye dönen Dreyfus Olayı'nın iyi yanlarından biriydi; Kabine gözünü içişlerinden bir an olsun ayırmıyordu. Ancak Eylül'ün sonlarına gelindiğinde Henri Brisson'un - ve belki de bizzat Üçüncü Cumhuriyet'in - günleri sayılı idi.

Zola'nın Başkan Felix Faure'e yazdığı sansasyonel açık mektubu '*J'Accuse*' Ocak 1898'de Clemenceau'ın çıkardığı *L'Aurore* dergisinde yayınlanmıştı. Zola yargılanmış ve hüküm giymiş, sonrasında ise İngiltere'ye kaçmıştı. Ancak bunu Méline hükümetinin düşüşü ve Yüzbaşı Dreyfus'un Fransa'da bir vatan haini, Almanlar için de bir casus olarak suçlanmasına sebep olacak kanıtların önemli bir kısmında parmağı olduğunu itiraf eden Binbaşı Henry'nin tutuklanışı ve intiharı izledi. Şaşırtıcı ölçüde bir yalan yemin ve en yüksek yerden gelen bir örtbas mı söz konusuydu? Skandal önce orduya, sonra da ordunun Kilise ve devlet içindeki antisemitik müttefiklerine kangren gibi yayıldı. Çok geçmeden tüm Fransa iki çürük kutba bölünmüş görünüyordu. Yahudileri kışkırtan topluluklar polisten cesaret alarak sokaklarda dolaşıyordu. 13 Eylül'de Paris'te 20,000 inşaat işçisinin katıldığı bir grev vardı. Generaller altmış bin askerin getirilmesini emretti ve onları meydanda geceletti. Sanki askeri bir *coup d'état* gerçekleşmesi an meselesiymiş gibi, insanlar çoktan '*Grande 'Peur*' hakkında konuşmaya başlamışlardı.

Başta Delcassé de Dreyfus'un suçundan herkes kadar emindi. 1894-95'teki Koloniler Bakanı olarak Dreyfus'un gönderildiği Fransız Guyanası'ndaki tehlikeli bir hapishane olan Şeytan Adası'ndan sorumluydu. Ancak 1898'e gelindiğinde, çoğu radikalle aynı kuşkuları paylaşıyordu ve ordunun bu işteki hatasını yüzüne vurma pahasına da olsa doğruya ulaşmaya hazırdı. Açığa çıkarılan yeni skandallardan sonra Fransız seçmen kitlesinin çoğunluğunun da aynı eğilimi gösterdiği anlaşıldı. 27 Eylül'de Delcassé'nin Faşoda'ya ilişkin bomba niteliğindeki telgrafı almasından bir gün sonra, Brisson ile Kabinesinin Delcassé'nin de dâhil olduğu çoğunluğu Dreyfus mevzuuna bir kez daha el atılması gerektiği hususunda oy birliğine vardılar.

Faşoda'da bombasına maruz kalanın Delcassé oluşu takdiri ilahi idi, zira beş yıl önce oku fırlatan kendisiydi. Koloniler Bakanı olarak, Fransız sömürge politikasına destek veren ilk siyasi üstat olmasından ötürü onu el üstünde tutan *Parti Colonial*'ın

[20] C. Andrew, *Delcassé*, 64'te A. France'ın *L'Ile de Pingouins* (Paris 1964), 385'ten alıntı yapmıştır.

gözbebeğiydi. Pavillon de Flore, Delcassé'nin sihrinin sembolüydü. Ticaret Bakanlığı'nın altındaki havasız bir barakaya hapsedilmiş hükümet departmanlarının Külkedisi konumundaki Koloniler Bakanlığı'nı, Louvre'un Tuileries Sarayı'na bakan zarif bir kanadı olan Pavillon de Flore'deki bağımsız bir Koloniler Bakanlığına dönüştüren kişi ne de olsa oydu.

Delcassé kasten kışkırtıcı bir politika izliyordu. Fransız İmparatorluğu'nun genişletilmesi devamlı İngiltere'nin damarına basmak demekti. Eşine 'John Bull'a boyun eğmemekte ısrarcı bir adam'[21] olmasıyla övünüyordu. Dolayısıyla İngiltere ile - Siam, Batı Afrika ve Nil hususunda - ve Fransız Kabinesi'ndeki daha temkinli meslektaşlarıyla kasti çatışmalar yaşanıyordu. Delcassé 1893-94'te İngiltere'yi Mısır sorununu tekrar gündeme getirmeye zorlamak için Monteil'in Kongo'dan Nil'e kadar uzanan misyonuna kefil olmakta ısrar etmişti ve aynı misyonu ertesi yıl Marchand üstlenmişti. Hanotaux, Marchand'ın Nil'e gitmesini engellemek için beyhude çabalarla sızlanıp durmuştu.

Şimdi ise diplomatik ibre tersine dönmüştü. Ancak Marchand iki buçuk yıl önce destansı yolculuğuna çıktığından beri dört kritik pozisyon değişikliği, diplomatik oyunda büyük değişimler yaratmıştı. Avrupa'da, Kayser'in Kraliçe Viktorya'yı Hartum'u yeniden ele geçirişi için tebrik etmesi, açıkça İngilizler ve Almanlar arasındaki bir *rapprochement* başlangıcının sinyallerini vermişti. Dengesiz İngiliz düşmanlığına rağmen Rusya, Fransa'ya yardım etmek için parmağını kıpırdatmaya dahi hazır değildi. Afrika'da Menelik herkesi aptal konumuna düşürmüştü. Hepsinden de kötüsü İngiltere Hartum'u yeniden ele geçirmek için bir milyon sterlin harcamıştı ve birdenbire yukarı Nil'in kör itin öldüğü yerdeki bir bataklıktan ibaret olmadığı ortaya çıkmıştı. Meğer burası, dünyadaki stratejik gemi rotalarından biri idi.

Tuhaftır ki, Delcassé bu konu üzerine pek kafa yormamıştı. Yeni acemi Koloniler Bakanı Georges Trouillot'un bu konuya ilişkin yazmış olduğu bir mektubu iki ay boyunca cevapsız bırakmıştı. Cevapladığında ise, kendinden önce Hanotaux'nun yaptığı gibi, Marchand'ın bataklıklardan dönmemesini dilediğini ifade etmişti. Marchand birkaç tüfek taşıyan bir kâşif,'medeniyetin bir temsilcisi'[22] idi yalnızca (Delcassé İngiliz Büyükelçisi Sör Edward Monson'ı bu sözlerle temin etmişti). Aynı zamanda aslında Marchand'ın komutada olmadığını iddia ederek seferi önemsiz göstermeye çalışmıştı - ne gülünç bir yalan.

Artık Marchand ortaya çıktığına göre Delcassé, sevgili Fransa'sını küçük düşürücü bir utanca sokmadan ondan nasıl kurtulabileceğini merak ediyordu. Quai'de yapıtıkları hayra alamet olmayan bir dizi görüşmede, Monson, Lord Salisbury'nin hiçbir şekilde geri adım atmayacağını açıkça ifade etti. Monson Delcassé'ye koşulsuz geri çekilme ile savaş anlamına da gelebilecek bir 'tatsızlık'[23] yaşamak arasında cömert bir seçim şansı verdi. Delcassé, yaladığı tükürüğünü tatlandıracak ve Fransa'nın itibarını kurtaracak bir imtiyaz koparabilmek için kafa patlattı.

[21] Andrew, 33, Delcassé'den eşine, 27 Temmuz 1893, Delcassé Belgeleri'nden alıntı yapmıştır.
[22] Monson'dan Salisbury'e, 8 Eylül 1898, Dışişleri Bakanlığı, 78/5050. Sanderson, *Upper Nile*, 276.
[23] Monson'dan Salisbury'e, 27, 28 Eylül 1898, İngiliz Belgeleri, 1, 169-71 (no. 196, 198).

Ekim ayının başlarında aradığı tatlandırıcıyı bulduğunu düşünüyordu. Londra'daki makamından yeni dönmüş olan İngiliz hayranı Büyükelçi Baron de Courcel'i özel bir görevle Lord Salisbury'e göndermeye karar verdi. Courcel Fransızların Nil'in seyrüsefere elverişli kısmına erişim noktası olarak Bahrel Gazel'e hiç olmazsa kâğıt üzerinde tutunmasına müsaade etmesi için İngiliz Başbakanını ikna etmeye çalışacaktı. Geçen bahar Fransa'nın Nijer'e sembolik erişimine müsaade eden göstermelik imtiyaz gibi olacaktı. Ama Salisbury oltaya gelecek miydi?

Fransa'nın büyük bir deniz gücü olduğu gerçeği de düzmece idi. Donanmalarını batırmak İngilizlerin iki haftasını alırdı. Birçok uzman bu görüşteydi ve anlaşılan Fransız Deniz Kuvvetleri Komutanı da bu görüşe katılıyordu. Güçlü bir ihtimal olmasa da Rusların işbirliğini kabul etmeleri durumunda bile İngilizlerle yarışamazlardı. Ne de olsa en yakın Rus filosu bahara kadar Baltık limanlarında etrafı buzlarla çevrili bir vaziyette olacaktı. Fransız donanmasının umutsuz durumu, deniz kuvvetleri planlamasında yıllar süren bir karışıklığın eseriydi. Şimdilik ortada sadece '*flotte d'echantillons*' ('numuneler filosu'), baş döndürücü çeşitlilikte, ama bir savaş kuvveti yaratması imkânsız olan gemiler vardı.

Hal böyle olunca Delcassé güncesine Fransa'nın İngiltereyle savaşma seçeneği olmadığını, zira bunun bir 'Rus yardımıyla bile üstesinden gelme ihtimalimizin katiyen bulunmadığı deniz savaşı'[24] olacağını itiraf etti. Courcel'in bir tatlandırıcı bulması gerekiyordu. Peki ya Monson blöf yapıyorduysa? Ne de olsa Lord Salisbury şovenlikten hoşlanmazdı ve Paylaşım'ın yirmi yılının, her ne kadar haysiyetsiz de olsa, Avrupalı Güçler'in birbirlerine tek kurşun sıkmadan yürütülmüş olmasıyla iftihar edebilirdi.

* * *

Baron de Courcel, 5 Ekim'de Dışişleri Bakanlığı'nda yaptıkları ilk görüşmelerinde Salisbury'i kibar, ama aksi bulmuştu. Salisbury'nin temel hukuki iddiasını - fetih hakkı - kendi aleyhine çevirmeyi başarmıştı. Sonuçta İngilizlerin Omdurman'daki iddiası Mehdicileri bozguna uğratmalarına dayanan bir hakka dayanıyorduysa, aynı şey Fransızların Faşoda'daki iddiaları konusunda da geçerliydi. Salisbury *kısmen* Hidiv'in varisi, *kısmen* de Mehdicilerin fatihi olmasından ileri gelen hak iddiasını savunmaya zorlandığı, küçük düşürücü bir duruma itilmişti. Ancak böyle safsatalardan eser yoktu. Salisbury'nin durumu güç üzerine kuruluydu. (Delcassé'nin söylediği gibi, 'Onların birlikleri var... bizim ise sadece iddialarımız.')[25] Marchand çıkar yolu bulunmayan bir durumun içindeydi. Fransa, Britanya ve Mısır'a ait olan bir şeyi çalmak için gizli bir sefer göndererek Paylaşım'ın yazısız kurallarına karşı gelmişti. Yine de, Courcel bir umut ışığı bulduğunu düşünüyordu. Salisbury, Bahrel Gazel'de bir erişim noktası bırakma konusunu meslektaşlarına danışmayı teklif etti. Bir hafta sonra o umut son buldu. Masaya mümkün olamayacak kadar katı şartlar sürerek bu umut ışığını Courcel kendisi söndürdü: Britanya'dan Bahrel Arab, Bahrel Gazel ve Nil arasındaki tüm bölgeyi kapsayan bir imtiyaz talep etmişti.

[24] Maurois, *King Edward* vb (L 1933) s. 72'de Delcassé'nin güncesinden alıntı yapmıştır.
[25] Aynı eserde, s. 88 (Fransız basımı).

İngiltere'de olaylar artık kendi kendilerine ivme kazanıyorlardı. 10 Ekim'de Salisbury elini güçlendirmek için sırrını İngiliz halkına açıklamaya karar verdi. Devam eden görüşmeleri ele alan bir Mavi Kitap[26] yayınladı. Alışılmadık bir süreçti bu, ve Salisbury'nin açısından bakıldığında, fazlasıyla etkiliydi. Fransızların iddiadan iddiaya atlayan tavırlarına sertçe karşı çıkmaya pek hevesli politikacılar her cepheden öne atıldı. Britanya'nın ayak direyip Nil vadisini, Afrika'daki hayati menfaatlerini, savaş riskiyle de olsa savunmasının vakti gelmişti. Hem Liberal emperyalist Lord Rosebery'nin hem de Gladstonecu Liberal Sör William Harcourt'un konuşmalarında verilen mesaj bu yöndeydi. Ilımlı gazeteler tuhaf bir uzlaşmaz tavır içindeydi. Aşırı milliyetçi *Daily Mail* gazetesi savaş çağrısı yapmaktaydı. Ekim'in üçüncü haftasına gelindiğinde İhtiyat Filosu'na asker alımı yapılmıştı ve Yurt, Akdeniz ve Kanal filoları için savaş emirleri hazırlanmıştı. Sadece *Manchester Guardian* soğukkanlılığını korumuş ve karmaşanın nedenini sorgulamıştı. Bu tehlikeli atmosferde Lord Salisbury Kabine'nin 27 Ekim'de toplanması için bir çağrıda bulundu ve toplantı yapılmadan önce Courcel ile görüşmeyi reddetti.

Eğer Salisbury Delcassé için bir sus payı bulmayı umduysa da, bu ihtimal artık Kabine üyelerince bertaraf edilmişti. Ani saldırganlık patlamasına itibar etmek oldukça zor görünüyordu. Ama belli ki Salisbury kendini önlem savaşına meyilli deli fişekleri zapt etmek için çabalarken bulmuştu. Alman arşivlerinde Chamberlain'in bir Alman muhbirine anlattığı bir hikâye yer almaktadır:

Korkarım Lord Salisbury gereken krizi meydana getirecek ve Bismarck'ın Ems'te yaptığı gibi doğru zamanda saldırmaya karar verecek akla sahip değil. Ancak tüm meslektaşlarımın, hatta Arthur Balfour Bey'in dahi benimle aynı fikirde olduğu, yani Lord Salisbury'nin 'ne pahasına olursa olsun barış' politikasının artık sürdürülemeyeceğini ve İngiltere'nin tüm dünyaya *eyleme geçebileceğini* göstermesi gerektiğini düşündükleri hususunda haklı olabilirsiniz. [27]

Ama Başbakan'ın Chamberlain'in sözleriyle gaza gelmeye niyeti yoktu. Bölünmüş Kabinesi'ne Kraliçe'nin tutkulu fikirlerini sundu: 'Böylesine önemsiz ve küçük bir amaç savaşmak benim kabul edemeyeceğim türden bir şey.'[28] Tatsız çekişmelerin ardından, Kabine işi oldubittiye getirmemeye karar verdi. Fransızlara en azından ültimatom verilmeden bayraklarını indirme şansı verilecekti. Üç renkli bayrak indirildiğinde, sınırlar üzerine görüşmelerin yolu açılabilirdi, fakat Kabine peşinen herhangi bir vaatte bulunmayı reddetti.

İşte bu, Courcel'in Lord Salisbury ile gecikmeli görüşmesinin ardından Quai'ye telgrafla iletmek zorunda kaldığı avuntusuydu.

* * *

Tüm bunlar olurken Paris'te endişeler hat safhadaydı. 25 Ekim'de Dreyfus karşıtları bir araya gelerek hükümete karşı ayaklandı. Brisson düşürülmüş, meslektaşlarından biri tarafından sırtından bıçaklanmıştı ve adeta Delcassé'yi de kendisiyle beraber

[26] Ç.N. Mavi Kitap (İng. Blue Book), İngiliz Parlementosu, Kabinesi veya Danışma Meclisi tarafından yayınlanan, adını mavi kapağından alan rapora verilen isimdir.

[27] Garvin, III, 232, *Grosse Politik* XIV, 2. Bölüm, 388'den çevirmiştir.

[28] Kraliçe Viktorya'dan Salisbury'e, 30 Ekim 1898, *Kraliçe Viktorya'nın Mektupları*, III, III, 305.

düşüşe sürüklemişti. Öte yandan Delcassé'nin miadı saatlerle sınırlı da olsa, her şeye rağmen Fransa'yı bataklıktan çıkarmayı ümit ediyordu.

İngiliz deniz kuvvetlerinin hazırlıklarına dair raporlar kanını dondurmuştu. Şimdi İngilizlerin savaştan bahsettiklerinde blöf yaptığını kim savunabilirdi ki? Önlerine Lord Salisbury'nin attığı kırıntıyı istemeye istemeye kabul etti. Marchand Faşoda'dan ne kadar tez ayrılırsa o kadar az küçük düşerlerdi. Delcassé bir yandan da Fransa'nın itibarını kurtarmak için yeni bir yol aramaya başlamıştı. Geri çekilmelerinin resmi sebebi, Marchand'ın oradaki işleri idame ettirmekte zorlanmasına mal edilebilirdi. Ne de olsa Kitchener onun 'mümkünatsız' bir durumda olduğunu bildirmişti. Marchand'ın ilk gönderdiği üzerinde oynamalar yapılmış raporu bu hikâyeyle uyuşmuyordu, ama Delcassé, Marchand'ın ikinci adamı Baratier'ın kendisine yardım edeceğine inanıyordu. Baratier'in en kısa zamanda Paris'e gelmesi emredildi. Kitchener'ın yeni buharlı tren hizmeti öyle randımanlı işliyordu ki, Baratier'in treni, gemisi Faşoda'dan ayrıldıktan yalnızca on altı gün sonra başkente varabilmişti.

Baratier 27 Ekim'de saat sekizde Delcassé'yi görmek üzere Quai'ye geldiğinde Delcassé kaderin zalimliğini göstermek ister gibi kollarını göğe açtı. Baratier safça Marchand'ın Faşoda'daki durumunun ne kadar güçlü olduğunu anlatmaya başlamıştı. Kitchener'ın telgrafı yalan dolandı. Fransız kalesine *Faisherbe* adlı buharlı gemiden yeni ikmaller yapılmıştı. Artık Dervişlerin sayısı ne kadar olursa olsun onları geri püskürtecek kadar cephaneleri ve aylarca yetecek kadar yiyecekleri vardı. Sıhhatleri de moralleri de harikaydı. Aynı şey Faşoda'daki İngiliz garnizonu için söylenemezdi, zira siyahi birlikleri ayaklanmanın eşiğindeydi. (Marchand sonraları 'Jackson'ın birliklerini ve toplarını ortadan kaldırmak için sadece on dakikaya ihtiyacım var,'[29] iddiasında bulunmuştu.) Baratier ona Bakan Bey'in korkmasına hiç gerek olmadığının teminatını verdi. Fransa, Faşoda'da üç renkli bayrağın indirilişini görmenin utancını asla tatmayacaktı.

'*Vous ne comprenez pas bien l'honneur de la France,*'[30] diye cevapladı Delcassé. Baratier'in Bakan ile zıt amaçların peşinde olduklarının farkına varması biraz zaman aldı. Delcassé'nin, Marchand'dan mümkünatsız durumunu daha fazla devam ettirmesini istemenin adil olmayacağını teyit edecek bir şahide ihtiyacı vardı. Oysa elinde bir tek hiddetle Quai'den çıkan öfkeli ve hıyanet dolu bir vatanperver vardı.

Şaşkın ve sinirli haldeki Baratier, geri çekilme planını sabote etmek üzere işe koyuldu. Delcassé'nin yakın politik çevresinde kendisine kulak vermeye hazır kişilerle, Eugène Etienne ve *Parti Colonial*'ın liderleri ile karşılaştı. Zaten koloni yanlısı basın aksi bir tutuma bürünmüştü. *La Dépêche Coloniale* küçük düşmektense savaşı yeğliyordu. Ne yazık ki Delcassé derhal bu mücadelenin kokusunu aldı ve Baratier'in Sudan'a dönmesini emretti. Bu sırada 1895'ten beri Başbakan olan Félix Faure, duruma Hızır gibi yetişmişti.

Faure, gösterişli tarzından ötürü '*Le Roi Soleil*' diye tanınan, kendi kendini yetiştirmiş, rahatına düşkün bir sanayici idi. 1880'lerde Gambetta ile Ferry'e hizmet etmiş

[29] Bates, 161'de Marchand'dan alıntı yapmıştır.
[30] Baratier, 206-13. Sanderson, 353.

ve ardından *Parti Colonial*'de öne çıkan bir isim olmuştu. Fakat Faşoda konusunda savaş salık vermek için hiçbir sebep görmüyordu. Fransa'nın kaybedeceği gerçeği bir yana, onun görevi hükümetini kaybetmiş ve Dreyfus Olayı ile ikiye bölünen bir ulusu birleştirmekti. Faşoda bu yaraları daha da deşmekten başka işe yaramazdı. Britanya'nın aksine Fransa, Orta Afrika'daki bir bataklığı savunmanın hayati öneme sahip bir milli menfaat olduğunu kabul edemezdi. Aksine ülke Dreyfus Olayıyla ve benzer unsurlarla bölündüğü gibi Faşoda hususunda da bölünmüştü. Sol, Dreyfus'u desteklediği kadar açık bir şekilde emperyalizmi lanetliyordu. Sağ ise şovenist idi ve Dreyfus karşıtlığının ardındaki itici gücü sağlıyordu. Kentlerin ve limanların akılcı iş adamları yukarı Nil'de para olduğuna ikna olmamışlardı. Milli onuru ordunun savunmasıyla ve Faşoda'dan vazgeçmeyi reddetmekle bir tutan her bir vatanpervere karşılık, Faşoda'ya dair her şeyi düzmece olarak gören bir başka vatanperver bulunuyordu.

Hal böyle olunca sanayici Félix Faure var gücüyle Delcassé'nin gerçekçiliğinin arkasında durdu ve koloni yanlısı meydan okumalar hüsranla son buldu. 2 Kasım'da Charles Depuy, Faşoda'dan vazgeçme kararına bağlı yeni bir hükümet toplamayı başardı. Delcassé de gururunu bir kenara koyup yeni hükümete kayılmaya ikna olmuştu. 4 Kasım'da Lord Salisbury, Guildhall'da coşkulu alkışların karşısında Fransızların Faşoda'yı terk edeceğini açıkladı. Bu can alıcı oyunu un ufak bir taviz vermeden kazanmıştı.

* * *

Faşoda krizi ve Fransa'nın vazgeçişi tüm dünyadaki gazete manşetlerinde yerini almıştı. Her iki tarafın da telgraf hatlarının kesik olduğu Faşoda'da ise gerginlik artmıştı. Yağmurun silip süpürdüğü yaklaşık bir kilometrelik bataklığın iki tarafında her iki garnizonun adamları da karşı tarafa hediyeler - İngilizler reçel, Fransızlar şampanya - gönderiyor, ama bir yandan da tüfeklerini yağlıyor, adamlarını düşman kampı hakkında eğitiyorlardı.

Baratier 10 Ekim'de Kahire'ye çağrılmış ve sonra haftalar boyunca ondan haber alınamamıştı. (Paris'e geri gelmesi emredilmişti.) Yaşadığı gerginlik Marchand'a ağır geliyordu. 25 Ekim'de emir almadan Kitchener'ın çarkli gemilerinden birinde kalacak bir yer bularak ortadan kayboldu. *Faidherbe* gemisi karakollardan birini ziyaret etmek için yelken açtı ve subaylardan biri Etiyopya sınırındaki bataklıkları keşfetmek üzere Nil'in karşısına geçti. Geriye kalan herkesin morali yağmura tutulan çamurdan duvarlar gibi yerle bir olmuştu. Fransız garnizonunun geri kalanı için hayatı çekilmez yapan şeyler boğucu sıcaklık, ateş ve sivrisineklerden ibaret değildi. Belirsizlik ve İngiliz gazetelerini okumaktan başka yapacak bir şey olmayan haftalar da hayatı katlanılmaz kılıyordu. Gazeteler Dreyfus Olayı'nı zevkle izleyor ve sıradaki geminin Paris'ten ne haber getireceğine kafa yoruyordu. Dreyfus Olayı'ndan ötürü iç savaş mı? İngiltere ile savaş mı? Kurtuluş mu - yoksa ihanet mi?

4 Aralık 1898 Pazar, Sainte-Barbe şöleninin olduğu gündü ve kuzeyden tatlı bir rüzgâr esiyordu. Dr Emily daha dingin hissediyordu. Son birkaç gündür ortalıkta öyle tehdit dolu bir hava vardı ki Emily, İngiliz komutanı Jackson Bey'in kavga çıkarıp ateş açmasından korkuyordu. Bir an öncesinde Jackson onları uyarmıştı, 'Fransa ile İngiltere

arasında bir savaş başlamak üzere.'[31] Şimdi durup dururken kabalığı için özür dilemişti.

Sabah saat sekizde bir çarklı gemi horuldayarak limana girdi. Nihayet Paris'ten güzel haberler mi vardı? Dr Emily'e Yüzbaşı Germain'e iletmesi için bir not verilmişti; Germain iki minyatür top ile öyle meşguldü ki Emily'den notu okumasını istedi. Daha açık sözlü bir mesaj olamazdı: 'Kumandan Marchand bu akşam Fransız birliklerinin tahliyesini yürütmek için *Nasser* gemisi ile gelecek.'[32]

O akşam Marchand ile Baratier yoldaşlarının yanına geri döndüler ve bu rezaletin gerçek olduğunu doğruladılar. Faşoda'dan ayrılmaları ve üç renkli bayraklarını indirmeleri gerekecekti. Acımasız, beklenmedik bir felaketti bu. 'Un ufak olmuş duvarları onardık, hendekler kazdık, ellerimizle yaptığımız tabyalar, siperler, kaleler, hepsini bırakıp gideceğiz.'[33] En azından İngilizler kıs kıs gülerek karşılık vermemişlerdi. Jackson Bey rakipleri için bir veda ziyafeti verdi ve Marchand'a andaç olarak 25 Ağustos'ta Fransızların geri püskürttüğü *Sophia* adlı Mehdici gemisinden alınan bayrağı verdi. Bu nazik jest Marchand'ın yüreğine dokunmuştu. Jackson'ın siyahi birlikleri '*La Marseillaise*'i çalarken, gözlerinde yaşlarla bayrağı aldı.

Bir hafta sonra Fransızlar Sobat ve Baro nehirlerine gitmek üzere *Faidherbe*'de yola çıktıklarında '*La Marseillaise*' bir kez daha söylendi. Marchand yurda kısa yoldan, artık tartışmasız bir şekilde İngilizlere ait olan Nil üzerinden gitmeyi kabul etmemişti. Paris ona tüm kıtayı aşıp Menelik'in vahşi krallığından ve Cibuti'den geçerek dönmesine izin vermişti.

Demir almadan önce, beyaz adamların açıklamalarını sualsiz kabul eden siyahi *tirailleur*ler Dr Emily'e bir soru sormuşlardı. Neden Faşoda'dan ayrılmaları gerekmişti? Emily onların gözlerine bakamıyordu. 'Beyaz adam bilmiyor.'[34] Bu basit siyahi ruhlara yaşadıkları küçük düşmenin boyutunu, ya da ihanetin acı hissini açıklayacak gücü kendinde bulamamıştı.

* * *

Londra'da ise Lord Salisbury, Fransızların bu kadarıyla sıyrılmasına müsaade etmeye hazır değildi. Monson ona Fransızların büyük korkular içinde olduklarını, her an İngiliz donanmasının filolarına saldırmalarını beklediklerini söyledi. Salisbury onların gözünü açacak değildi. Sadece önemli bir oyunu değil, tüm maçı kazanmak -sadece Faşoda'dan değil, Marchand'ın Bahrel Gazel'deki otuz yeni karakolu da dâhil tüm Nil vadisinden çekilmelerini güvenceye almak - istiyordu.

Öncelikle Sudan'da yoluna sokması gereken meseleler vardı. Hidiv ile anayasal durumun düzenlenmesi gerekiyordu. Bu konuda Hidiv son derece anlayışlı davrandı. Hidiv ile Kraliçe birbirine denk ortaklarmış gibi iki bayrağın - İngiliz ve Mısır bayraklarının -tatlı münasebeti ortak egemenlik adı altında tüm Sudan'ı kapsayacak şekilde genişletilecekti. Elbette Hidiv'in gücü bir bez bebeğinkinden fazla değildi. Artık Viktorya Gölü'nden Akdeniz'e kadar tüm Afrika, Britanya'nın kontrolündeydi.

---

[31] Emily, 210.
[32] Aynı eserde, 222.
[33] Aynı eserde.
[34] Aynı eserde.

Nihayet Mart 1899'da Lord Salisbury Fransızların oltadan kurtulmasına müsaade etti. Bu sırada Fransızlar, Dreyfus Olayı'nın saçmalığa dönüşen bir sağ kanat *coup d'état*ın da yaşandığı ve Félix Faure'ın, Roi Soleil'in kendini fazla zorlarken metresinin kollarında öldüğünün ortaya çıktığı son raddesiyle boğuşmaktalardı. Delcassé, Fransa'nın pılını pırtını toplayıp Bahrel Gazel'deki karakollarını terk etmesine razı olarak ve Nil-Kongo havzaları arasındaki alanı iki imparatorluğu ayıran sınır olarak kabul ederek gururundan geriye kalanları da ayaklar altına aldı. 21 Mart'ta Delcassé, kendi isteğiyle önceki yılın Batı Afrika Anlaşması'na ek olarak maskelenmiş resmi bir anlaşma imzaladı. Marchand ile grubu Mayıs 1899'da Fransa'ya döndüğünde, Dupuy'un hükümeti Marchand'a kahramanca kısa bir karşılama sunduktan sonra, Sağ'ın politikacılarıyla görüşmediğinden emin olmak için onu siyasi gözetim altında izne gönderdiler. O berbat bataklık hakkında ne kadar az konuşulursa, o kadar iyiydi.

Aynı bataklık Lord Salisbury'i de uzun diplomatik kariyerinin zirvesine taşımıştı. Ama Paylaşım henüz sona ermemişti. Bir avuç Afrika ülkesi hâlâ kırılgan bağımsızlıklarını Avrupalı Güçler'den korumaktalardı. Bunlardan açık ara farkla en zengin ve en makbul olanı Transvaal'deki Boer Cumhuriyeti idi. Transvaal'i almak Büyük Britanya'ya çocuk oyuncağı gibi görünüyordu. Bunun tam da Paylaşım'ın doruk noktasında Afrika'daki önceki fetihlerin hepsinden daha çok kan, servet ve utanca mal olacak bir fetih savaşı gerektireceğini kim tahmin edebilirdi ki?

31. BÖLÜM

MİLNER'IN SAVAŞI

Londra ve Güney Afrika
8 Eylül 1899 - 31 Mayıs 1902 ve sonrası

'Böyle bir krizin yaşanacağı zaten belliydi, benim tek yaptığım iş işten geçmeden gidişatı hızlandırmak oldu... Büyük bir savaşın çıkmasında önemli rol oynadığından ötürü kulağa pek makul gelmeyebilir ya da çoğu kişi nezdinde şerefli bir hareket olmayabilir.' *Sör Alfred Milner*, Lord Roberts'a hitaben, 6 Haziran 1900

Tarih 8 Eylül 1899 idi ve hem İngiltere'deki yaz mevsimi, hem de Transvaal krizi beklenmedik derecede kalıcı çıkmıştı. Salisbury'nin Dışişleri Bakanlığı'ndaki gösterişli odasının dışında, St. James Parkı'ndaki çimlerin parlak bir Afrika kahverengisine büründüğü görülebiliyordu. İçeride ise, öğlen vaktinden az bir süre sonra, aceleyle çağırılan Kabine tatil kıyafetleriyle, tatil ruhunu geride bırakmış vaziyette, Başkan Kruger ve Boerler'e gönderilen ültimatomun ardından bir de Güney Afrika'ya asker göndermek suretiyle savaş çıkarma riskini alıp almayacaklarına karar vermeye gelmişti.

Başbakan Yardımcısı Balfour, sanki direkt Edinburgh'ün golf sahalarından çıkıp gelmiş gibiydi. Mavi renkli şayak bir takım ve sarı ayakkabılar giymişti. Birmingham'daki Highbury'den henüz teşrif etmiş olan Koloni Bakanı Chamberlain'ın ceketine ilişik, kendi serasında yetiştirdiği bir orkide vardı. Diğer Kabine üyelerinin çoğu da sığınaklarından alelacele fırlamışlardı: Şansölye Hicks Beach, Gloucestershire'daki 2,400 hektarlık arazisinden; Savaş Bakanı Lansdowne, eğreltiotlarının her köşe başında bittiği ve Atlantik okyanusunun sanki yalıçapkınının kanadından yansırmış gibi masmavi parladığı, Kerry Vilayeti'ndeki Dereen'de bulunan atıcı kulübesinden gelmişti. At nalı şeklindeki masanın etrafında, yüzleri siyah frak ceketi ile öne eğilmiş ve kasvetli duran Başbakan'a dönük şekilde yerlerini aldılar.

Malum kriz, Salisbury için olabilecek en kötü zamanda patlak vermişti. Sağlığı kötüye gidiyordu; ve kırk iki yıldır onun siyasi kariyerine dayanak olup şimdi ise kanserden ölmekte olan eşinin bulunduğu Walmer'dan kopmak zorunda kalmıştı. Fakat yönetim hâlâ, karikatüristlerin 'Old Sarum'[1] diye andığı Salisbury'deydi.

[1] Ç.N: İngiltere'de bulunan, harabe halindeki antik bir yerleşim yeri.

Hep bir duayen edasıyla gizli diplomasiyi - konferans salonlarında barışçıl fetihler gerçekleştirmenin ince sanatını - izlemişti. Chamberlain'ın Transvaal krizini yavan ve umumi biçimde ele almasından teessüf ediyordu. 'Pişkin Joe' ve Güney Afrika'daki İngiliz yalakası şoven destekçileri tarafından savaşa sürüklenmeye niyeti yoktu. Adımlarını kendi usulünce atacaktı.

Chamberlain, Uitlandliler'in, yani Rand'e göç eden İngilizler'in davasını desteklemek suretiyle Nisan 1899'da Kabine'yi Transvaal mevzuuna odaklanmaya mecbur etmişti. Arkalarında, 1895'teki Jameson Baskını'nı başlatan 'altın böceklerinin' (Rhodes hariç) desteğiyle, Uitlandliler, Boerler'in zulmüne maruz kaldıklarını iddia ediyorlardı. Chamberlain'ın zorluyla hükümetin Fransızlar'a karşı üstünlkük sağlayarak Faşoda'da kan dökmeden zafer kazanmalarının üstünden altı ay geçmişti. Artık Kruger'a aynı şekilde üstünlük sağlama vakti gelmiş gibi görünüyordu.

Sömürge Bakanı'nın amacı, dört yıl önce Rhodes'un Baskın için yaptığı plandan istifade etmeyi denediği zamankiyle - ve Britanya 1877 yılında Transvaal'i ilhak ettiği zamanlarda Carnarvon'ınkiyle - aynıydı. Chamberlain, Cape Koloni ve Natal'ı, Boer cumhuriyetlerinden ikisiyle federasyon usulü birleştirerek yeni bir İngiliz idaresi yaratmayı umuyordu. Güney Afrika'nın tamamını İngiliz bayrağı altında birleştirmek, Kahire'den Cape'e kadar hakimiyet sağlama çabasıyla geçen yirmi yılın sonunda Britanya'nın Paylaşım'daki en büyük başarısı olurdu. Fakat Chamberlain çok mu hızlı gidiyordu? Güney Afrika bir savaş çıkarmadan - ya da bir savaşla - birleştirilebilir miydi? İçlerinde Başbakan'ın da bulunduğu Kabine'nin eski toprakları, tahmin edilebileceği gibi Koloni Bakanı'nın iyimserliğine şüpheci yaklaşıyorlardı.

Bu noktada vurgulanması gereken şey şudur ki; Kabine'nin geri kalanı ve Liberallerin çoğunluğu gibi Chamberlain ve Carnarvon da, Güney Afrika konusunda birbirlerininkine paralel emperyal varsayımlarda bulunuyorlardı.

Topraklarından altın fışkıran ve dört bir yanı ithal tüfeklerle silahlandırılmış bir Boer cumhuriyetinin bağımsızlığı, Britanya'nın 'zirvedeki' güç statüsünü tehdit altında bırakıyordu. İngilizler'in savunduğu anlamıyla üstünlük, uluslararası kanunlarda yer alan bir kavram değildi. Fakat İngilizler'in çoğu bunun pratik açıdan mantıklı olduğunu düşünüyorlardı - Güney Afrika'da iyi bir yönetim icra edebilmek için gerekliydi de. Boer bağımsızlığı ise mantıksız olmaktan da beter geliyordu kulağa; dünya barışına yönelik bir tehditti bu. O yıllarda Büyük Güçler'in kendi içlerinde oluşturdukları gruplar arasında gittikçe hararetlenen bir rekabet vardı, Britanya ise tehlikeli biçimde izole olmuş durumdaydı. Sorunun çözümü, Kanada mevzuunda olduğu gibi Güney Afrika'nın tamamını da İngiliz Bayrağı'na sararak bir İngiliz idaresi haline getirmekte yatıyor gibi görünüyordu. O zamana kadar hükümetin amacı, Mecuba olayından üç yıl sonra Gladstone zamanında imzalanan 1884 Londra Anlaşması kapsamında Transvaal'in kendi mükellefiyetlerini ihmal etmesini önlemek olmalıydı. Bu anlaşma Transvaal'deki Boerler'e, iç işlerinde kendi kendilerini yönetme hakkı dahil tam tanımlanmamış bir bağımsızlığın tapusunu veriyordu. Ancak Transvaal'in dış işlerinin sorumluluğu Britanya'ya, zirvedeki güce bırakılmıştı.

Londra Anlaşması'nın imzalanmasından iki yıl önce başlayan altına hücumun yarattığı patlayıcı tesirinden ötürü İngiliz üstünlüğünü teyit etmenin aciliyeti her zamankinden de büyük görünüyordu. Hazine Bakanlığı'nı işin içinden kurtarmak için Carnarvon'un 100000 sterlin verdiği, iflastaki çiftçilerin gözünde Rand'in altın madenleri sanki Midas'ın armağanı gibi geliyordu. 1899 yılında senelik altın ihracatı 24 milyon sterlin değerine ulaşmış olan Transvaal, Afrika'daki en bereketli yerdi. Transvaal'in grip bir biçimde bağımsızlığa ulaşmasını pekiştiren şey de buydu. Altın o ülkeyi, son model Alman tüfekleri ve Fransız toplarıyla donanmış modern bir askeri güç haline getirmişti. Yine de Kruger, Rand'i kalkındıran Uitlandliler'in siyasi sıkıntılarını telafi etmek adına hiçbir adım atmamıştı. Bu yeni gelen vatandaşlar, artık beyaz nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiklerine inanıyorlardı. Eşit haklardan - özellikle de oy kullanma hakkından - mahrum bırakılmışlardı ve Mart 1899'da, savunucuları olarak gördükleri Kraliçe Viktorya'ya bu meseleye müdahil olması için müracaatta bulundular.

Başından beri Salisbury, Chamberlain'ın Yabancı'ların müracaatına yanıt verirken başvurduğu kışkırtıcı üsluba karşı hoşnutsuzdu. Mayıs ayında Chamberlain, İngiliz Yüksek Temsilcisi Sör Alfred Milner'ı, Transvaal Başkanı Kruger ile Transvaal'in kardeş devleti olan Orange Free State'nin başkenti Bloemfontein'de müzakere etmeye göndermişti. Kabine, Milner'ın Kruger'ı oy verme hakkı mevzuuyla köşeye sıkıştırma planını onaylamıştı. Fakat Boer vatandaşlarının yeni gelenlerin arasında kaybolup gitme korkusunu ihtiyarın ele alırken yaşadığı zorluklara karşı Milner'ın pek hassasiyeti yok gibi görünüyordu. Milner nazik biriydi, fakat tavizsizdi. Kruger'ı beş yıllık ikâmete karşılık oy kullanma planına zorlamakta kararlıydı; tüm erkek Uitlandiler', Transvaal'de yaşama sürelerinin beş yıla ulaşmasının ardından oy kullanma hakkı verilecekti. Kruger öneriyi reddettiğinde, o da müzakereleri terk etti. Kriz derinleşince Chamberlain, Milner'ın Londra'ya gönderdiği agresif içerikli özel mesajlarını ('Müdahalede bulunmanın gerekliliği muazzam seviyededir... Binlerce kişilik İngiliz tebaasının daimi surette köle olarak tutulması bir oyun halini almıştır.'[2]) fazlasıyla göze çarpan İngiliz Kabine Raporu kapsamında yayımlattı. Bir rakiple uzlaşarak yüz yıllık çatışmayı bitirmek için tuhaf bir yöntem gibi görünebilirdi bu. Fakat Chamberlain'ın amacı uzlaşmak değildi. Amacı, hem Güney Afrika'daki hem de anavatandaki İngiliz kamuoyunun bakış açısını katılaştırarak bunu Kruger'dan zorla imtiyaz koparmak için kullanmaktı. Büyük kapsamlı imtiyazlar alınamadığında - beş yıllık ikâmet sonunda oy kullanma hakkı kazanmaya karşılık İngilizler'in daha fazla müdahalede bulunmama taahhüdü gibi - Chamberlain baskıyı inadına arttırdı.

Bu kışkırtıcı politika patlama noktasına, aynı yıl 28 Ağustos günü Chamberlain destekçilerine Highbury'deki bahçesinden *urbi et orbi* seslendiğinde geldi. Damarına basılmış gibi görünüyordu: 'Kruger'ın yenilikleri, sanki düzgün akmayan bir musluk gibi damla damla geliyor,'[3] diye çıkıştı. Yeni nesil, açık diplomasinin usulü böyleydi. Muslukla kıyaslanan Kruger'ın, Milner kadar inatçı bir hale gelmesi pek şaşırtıcı

[2] A. Milner'den Chamberlain'e, C 3945. Hedlam, *Milner Belgeleri*, 1, 349-53, Chamberlain, 26 Ağustos 1899.
[3] Garvin, III, 438-9.

değildi. Beş yıllık teklifini geri çekti ve bunun yerine yedi yıllık bir süreye ek olarak uluslararası tahkime gidilmesini önerdi. İkilem hâlâ devam ediyordu. İşte bu noktada Chamberlain, 8 Eylül günü Kabine'nin toplanmasını istedi. Kruger'ın boğazına iyice yapışmakta kararlıydı. Natal'a takviye yollama konusunda fikir birliğine varılmalıydı ve bir ültimatom gönderme seçeneğini de değerlendirmelilerdi.

Bu mühim Kabine toplantısının herhangi bir resmi kaydı mevcut değildir, fakat Kabine'de elden ele geçen dökümanlara dayanarak ilgili argümanların yeniden oluşturulması mümkündür. Chamberlain, Kruger'ın katır inadının bariz olduğunu iddia ediyordu. Mart ayından beri uzlaşmak için kendisine her türlü seçenek sunulmuştu. Artık son bir şansı kalmalıydı. İngiliz halkı meseleyi gayet net anlamıştı. Olayın Uitlandliler'in oy kullanma hakkından çok daha başka bir noktaya geldiğinin farkındalardı. Tehlikede olan şey, Britanya'nın Güney Afrika'daki zirve güç statüsüydü. Boerler önlerine çıkmıştı, yalnızca müzakerelerdeki dik başlılıklarıyla değil, fakat aynı zamanda hiç çekinmeden Britanya'dan Transvaal'in gelecekteki meselelerine karışmamasını isteyerek yapıyorlardı bunu.

Ardından Chamberlain, 'düğmeye basıp'[4] 10000 İngiliz askerini Natal'a takviye olarak aceleyle göndermenin iki farklı biçimini önerdi. Eğer Boerler blöf yapıyorlarsa - ki altın babalarını arkasına alan Milner, bunun bir blöf olduğu konusunda onları temin ediyordu - bu askerleri göndermek Kruger'in blöfünü görmek olurdu ve kuyruğunu kıstırıp müzakerelere dönmesini sağlardı. Eğer Kruger Britanya ile savaşacak kadar çıldırmışsa, Britanya'nın Sör Redvers Buller komutasındaki 47000 kişilik işgal gücü Britanya ve İmparatorluk çapında harekete geçirilene kadar 10000 asker Natal'ı Boerler'den gelecek bir önalıcı saldırıya karşı koruyabilirdi.

Chamberlain'ın şahsi görüşü Boerler'in blöf yaptıkları gönündeydi - yapmıyorlarsa bile her halükarda Boer ordusu kurşun asker gibiydi. Dolayısıyla, belki de ültimatom göndermek mantıklı olurdu. Ancak Chamberlain bile, Liberaller'in eseri olan Londra Anlaşması'nda kullanılan müphem dilden ötürü bunun yasal dayanağının aşırı derecede 'zayıf'[5] olduğunun farkındaydı. Doğruluğundan şüphe edilemeyecek şeyin, işin ahlaki yanı olduğu kanısındaydı. Chamberlain'ın masaya koyduğu şartlar, Kruger'ın boğazını şiddetle sıkacaktı. Gönderecekleri ültimatom, Uitlandliler'e 'eşit haklar' verilmesini, yani bir senelik ikâmete karşılık oy kullanma hakkı tanınmasını talep etmek suretiyle İngilizler'e anında ülkenin siyasi hakimiyetini devretmiş olacak; altın babaları için yapılacak 'yeni bir anlaşma' ile maden giderleri düşürülecek ve siyahi iş gücü daha ucuza çalıştırılabilecek; silahlanma oranı düşürülecek; her şeyden önce, İngiliz üstünlüğünün daimi temelini atacak olan yeni bir Anlaşma kabul edilecek; ve bir de üstüne, Afrikalılar'a adil bir anlaşma sunulacaktı. Yalnızca eski şartlara razı olarak 'utanılası bir barış' elde etmekle yetinmemelilerdi.

Kabine, 'düğmeye basıp' Natal'a takviye olarak 10000 asker göndermeyi kabul etti. Fakat Savaş Bakanlığı'ndaki uzmanlar, ordu bir ay içerisinde yerine ulaşmadan

[4] G. Wyndham'dan A. Balfour'a, 8 Ağustos 1899, Balfour Belgeleri, Britanya Kütüphanesi, 49803. Chamberlain'den Milner'a, 2 Eylül 1899, Garvin, III, 457.

önce Kruger'ı bir ültimatom ile kışkırtmanın aceleci bir davranış olacağını söylüyorlardı. Lord Wolseley ve diğer savaş uzmanları, söz konusu bir ay süresince Natal'ın fazlasıyla korunmasız kalacağı yönünde onları uyarmışlardı. Savaş Bakanlığı'nın tüm tahminlerine karşı daima büyük şüpheler taşıyor olsalar da (Salisbury, o yüce kurumun 'gereksizliğinden'[6] asla tereddüt etmediğini söylemişti), Kabine her şeyden önce güvenliği garantilemeye karar verdi. Ültimatom göndermek yerine oyalama kararı aldılar. Zamanı gelince bir 'ara' mesaj göndereceklerdi ('pen-ultimatum'[7] adını takmışlardı buna). Kabine toplantısı öğleden sonra 2.50'de sona erdi ve nispeten genç yaştaki üyeleri neşe içinde, yarıda kestikleri tatillerine geri döndüler.

Bu maceraya sürüklendiklerinden ötürü hoşnutsuz kalmak görevi ise eski kafalılara düşmüştü. Askeri masraflar, Şansölye Hicks Beach'in dudağını uçuklatmıştı: ilk aşamada kullanılacak katırlar ve yük hayvanları için 350000 sterlin, Natal için 10000 asker ve ihtiyaç duyulursa gönderilecek olan işgal gücü için de 10 milyon sterlin kadar ödenek gerekecekti. Yirmi yıl önce Hicks Beach, Frere'in Transvaal'i yarım yamalak biçimde ilhak etmesine onay veren Disraeli Kabinesi'nin bir üyesiydi. Salisbury'e, 'Bu olanlar size Sör Bartle Frere'in başına gelen onca şeyi hatırlatmıyor mu?'[8] diye sordu sert bir üslupla. Başbakan, karamsarlığını gizleyemedi. Paylaşım süresince sergilediği atik diplomasi, Gladstone'un kırdığı potları asgari zararla telafi etmişti. Almanlar'ı bertaraf etmiş, Fransızlar'ı zekasıyla alt etmiş ve Afrika'daki aslan payını İngilizler adına almıştı. Şimdi ise önündeki görevin muazzam olduğunu hissediyordu.

Salisbury, Kruger'ın savaşmak yerine teslim olacağı yönündeki genel iyimserlikten nasibini almamıştı. Britanya'nın Kırım'dan beri girişeceği en büyük savaş ile karşı karşıya olduklarından endişe ediyordu. Belki de Lansdowne'a bir hafta önce başbaşa iken söylediği şeyleri meslektaşlarına da bahsetmişti: Britanya savaştan kaçamazdı - bunu yapmak, Hindistan güzergahının stratejik anahtarı olan Güney Afrika'daki tüm üstünlük iddialarından vazgeçmek anlamına gelirdi. Fakat bu kadar olumsuz bir amaç için, 'Hor gördükleri insanlar ve İngiltere'ye hiçbir katkısı olmayacak topraklar için' savaşa girmeye zorlanmak zalimceydi. Chamberlain'ın - ve de Milner'ın - kamuoyunun bakış açısını yönlendirerek elde ettikleri gücün farkına çok geç varmıştı. '[Milner'ın] düşünceleri fazla saldırgan... Ancak şimdi bunun üzerinde durmanın pek bir faydası yok. Yaptıklarını geri alamayız. Onun ve şovenist destekçilerinin bize tahsis ettiği ahlaki temeller üzerinde hareket etmek mecburiyetindeyiz.'[9]

Kabine'nin 'düğmeye basıp' Natal'a 10000 asker gönderme kararı, Atlı Muhafızlar'ın Başkomutan'ı General Lord Wolseley'nin içini rahatlatmıştı, fakat rahatlamış olmasının sebebi bu hamlenin Kruger'ın blöfünü görmek suretiyle savaşı önleyeceği düşüncesi değildi. Çoğu İngiliz subayı gibi Wolseley de Mecuba olayının ve Gladstone'un 'yenilgi şartları altında yaptığı barışın' utancından usanmıştı. Boerler ile girilecek

---

[6] Salisbury'den Chamberlain'e, 16 Ağustos 1899, Chamberlain Belgeleri, Birmingham Üniversitesi, JC/5/67/116.

[7] Ç.N: 'Sondan bir önceki' anlamına gelen *penultimate* kelimesi ile *ultimatum* (ültimatom) kelimelerinin benzetilmesi suretiyle yapılmış bir kelime oyunudur.

[8] Garvin, III, 465.

[9] Hicks Beach, *Life*, 106.

bir savaş, temiz bir sayfa açmanın en basit yoluydu. Ayrıca, ömrü boyunca orduda yenilikler yapma peşinde koşmuş biri olarak, yeni bir savaşın İngiliz ordusunu adam edeceğine inanıyordu. Öyle bir savaş buna ek olarak, anavatandaki kendi amiri Savaş Bakanı Lord Lansdowne gibi dar görüşlü düşmanlarının da sonu olurdu.

Pall Mall'un bitişine konuşlu Atlı Muhafızlar tesisinin karşısındaki St. James Parkı'nın içinden kısa yürüyüş mesafesinde, Lord Lansdowne'un idaresindeki Savaş Bakanlığı'nın eski binaları vardı. Üç ay boyunca Wolseley, Kruger'ı askeri açıdan köşeye sıkıştırsın diye Lansdowne'un başının etini yemişti. Başının hiç sabırsızlıktan yanmadığı düşüncesi Wolseley'i memnun ediyordu. 'Küçük adam Lansdowne inatçı ve önemsiz biri, pek bir burnu büyük... Günlerce bu küçük dostum ile boğuşmak mecburiyetinde kaldım.'[10] Wolseley, Kruger'ı korkutarak sindirmek amacıyla Salisbury Ovası'nda Buller'ın kontrolündeki kara birliklerini harekete geçirmeyi teklif etti. Ayrıyeten Natal'a takviye göndermek de istiyordu. Yoluna Lansdowne'un taş koymasına tahammül edemiyordu. Şahsi bir düşmandan öteydi bu adam; tüm Savaş Bakanlığı'nın dar görüşlülüğü sanki onda toplanmıştı ve Wolseley'nin orduda yenilikler yapmak için verdiği uzun uğraşa rağmen hâlâ uygulamada olan sistemin tüm bozukluklarının bir yansımasıydı: gereksiz bütçe kısıntıları, bürokratik formaliteler, yattığı yerden başarıya ulaşma inancı - ve her şeyden öte, Wolseley ve çetesine mahsus olması gereken bir uzmanlık alanına sivil bir Savaş Bakanı ve yetkilileri tarafından yapılan tecavüz.

Savaş Bakanlığı'ndaki eski kafalılar ve Atlı Muhafızlar'ın yüksek rütbeli subayları arasındaki bu çekişmeyi daha da karmaşıklaştıran şey, bizzat generallerin birbirleriyle aralarındaki savaştı. İngiliz ordusunda iki Halka mevcuttu: Lord Wolseley ('tek generalimiz') önderliğindeki 'Afrikalılar'; ve Lord Roberts (Lord 'Bobs', namı diğer 'öteki tek generalimiz') önderliğindeki 'Hintliler'. Yirmi yıldır Wolseley Britanya sınırlarında ordunun hakimi olmuştu ve Paylaşım kaynaklı sebeplerden çıkan ufak çaplı savaşlar onun sorumluluğuna verilmişti. Kendisinden bir yaş büyük olan Lord Roberts ise aynısını Hindistan'da yapmıştı. Kraliyet Başkomutanı Cambridge Dükü (namı diğer 'Büyük Alman Sosisi') 1895 yılında nihayet emekliye ayrıldığında, Wolseley Atlı Muhafızlar'ın kontrolünü daha sıkı biçimde eline almıştı. Dük'ün yerine o geçmiş; Hindistan'dan dönen Roberts ise İrlanda'da başkomutanlık görevine getirilmişti. Wolseley'nin veliahtı, 'Afrikalılar' grubunun ikinci komutanı Sör Redvers Buller olmuştu. Yine de Roberts'ın mücadeleden vazgeçmediği belliydi. Eski Hindistan Genel Valisi Lansdowne, Roberts'a karşı derin bir hayranlık besliyordu. Bu yüzden şimdi Güney Afrika pastasının ilk dilimini 'Hintiler' grubuna veriyordu. Natal'a gönderilecek 10,000 askerin çoğu, direkt olarak Hindistan'dan getirilen ve Hindistan'ın eski kurtlarından General Sör George White komutasındaki, Roberts'ın eski ordusundan alınan adamlardı. Wolseley öfkeden kuduruyordu. Altmış yedi yaşındaki, Afrika'ya dair hiçbir tecrübesi olmayan White'a hiç güvenmiyordu; ve dehşete kapılıp İngiltere'nin Mecuba savaşını kaybetmesine sebep olan birliğin, Hintiler grubuna bağlı 85. alay olduğu gerçeğini asla unutamazdı.

[10] Salisbury'den Lansdowne'a, 30 Ağustos 1899, Newton, *Lansdowne*, 157.

Daha kötüsü, Wolseley kendi 'Afrikalılar'ının çoğuna karşı da güvenini yitirmişti. İşin doğrusu, Colley zamanından beri Çete'nin bir özelliği kalmamış durumdaydı. İrlanda milliyetçisi General Butler, siyasi konularda ilginç biçimde 'Boer yanlısı' bir tavır almıştı. Güney Afrika'da 1898-99 yılları arasında Yüksek Temsilci vekilliği görevini yürütürken altın babalarını savaş başlatmaya çalışmakla itham etmiş ve bu yaptıkları yüzünden kendisinin anavatana geri çağırılmasına sebep olmuştu. General Brackenbury, 'Hintiler'e katılarak Wolseley'e ihanet etmişti. Veliaht hâlen General Buller idi, fakat onun da amiriyle arası pek iyi değildi. Wolseley, Buller'ın 1895 yılında Rosebery hükümeti tarafından kendisine sunulan Cambridge Dükü'nün yerine aday gösterilme teklifini kabul etmiş olmasından ötürü onu affedemiyordu. (Rosebery'nin düşüşü, Wolseley'nin kurtuluşu olmuştu.)

Eğer Boerler ile savaş çıkacaksa, nasıl bir savaş olacaktı bu? Asıl bunaltıcı soru buydu. Lansdowne'un yüzünden kaynak eksikliği ile boğuşan Wolseley'nin İstihbarat Departmanı'nın omuzlarında devasa bir sorumluluk yatıyordu. İstihbarat, Orange Free State'nin büyük ihtimalle Transvaal ile güçlerini birleştireceğini öngörüyordu. Bu durumda Boer ordularının toplamı kağıt üzerinde 54000'e ulaşıyordu. Buna karşılık, takviyeler Natal'a ulaştıktan sonra İngiliz kuvvetlerinin sayısı 15000 nizamiden ibaret olacaktı. Ancak İstihbarat Departmanı, Boerler'i askeri anlamda ciddi bir rakip olarak görmüyordu. Boerler yalnızca 'Kaffirler' ile savaşmaktan anlarlardı. İngiliz nizamilerine karşı savaşmak, onlar için mümkün değildi. Komutanları, İngilizler'e karşı topları yönetmek ve büyük çaplı birlikleri konuşlandırmak konusunda boylarından büyük işe kalkışmış olurlardı. Bu yüzden İngilizler yalnızca sınırdan gelecek, tek seferde 2000 ila 3000 arası askerin yapacağı 'baskınlara' karşı savunma yapsalar yeterdi. Söz konusu saldırganlar 'öyle disiplinsiz ve organize olamamış' durumda olurlardı ki, 'ilk ciddi yenilgilerini'[11] tattıktan sonra bozguna uğrayıp kaçarlardı. Kısacası, o günün Boerleri yumuşamışlardı ve Colley'i Mecuba'da yenen Boerler'e kıyasla eziklerdi.

Wolseley Lansdowne'a karşı cephe almış, Buller Wolseley'den yüz bulamamış, White her iki taraftan da izole olmuştu ve İstihbarat Departmanı düşmana dair hiçbir şey bilmiyordu. Dolayısıyla, White Eylül ayının ortalarında Natal'a yelken açtığı sırada karşısına neler çıkacağına dair en ufak bir fikrinin dahi olmamasına ve Boerler'in kurduğu stratejik tuzağın tam ortasına düşmesine pek şaşırmamak gerekti.

Kabine'nin 8 Eylül günü aldığı 'düğmeye basma' ve takviye gönderme kararı, aynı gün haberi telgraf ile alan Sör Alfred Milner'ın rahat bir nefes almasını sağlamıştı.

Çekişmelerle geçen ayların ardından, Cape Yüksek Temsilcisi, tıpkı Sör Bartle Frere'in zamanında Disraeli tarafından ilişiğinin kesildiği gibi Salisbury ve Kabine tarafından ilişiğinin kesileceğini düşünmüştü. Şimdi ise böyle bir tehlike söz konusu değildi. Milner da aslında Wolseley gibi, ordu göndermenin savaşı önleyeceğini düşünmeyenlerdendi. Chamberlain ve Kabine'ye karşı, askeri güç gösterisinin Kruger'ın blöfünü geri çekmesini sağlayacağı yönündeki iddialarında hiç de dürüst değildi. Cecil Rhodes dahil tüm İngiliz altın babalarının Londra'daki yetkililere verdikleri mesajın

[11] Wolseley'den eşine, 6 Eylül, 13 Temmuz, 12 Haziran 1899, Wolseley Belgeleri, Hove, Sussex, 28/50, 40, 30.

böyle olduğu doğruydu tabii. Rhodes, Kruger'ın 'yumurta kapıya dayanana kadar'[12] blöfünü sürdüreceğinden emindi. Milner'ın şahsi görüşü ise bunun tam zıttıydı. Savaş Bakanlığı'nın aksine, yiğidi öldürüp hakkını yemiyor ve Boerler'i esaslı bir düşman olarak görüyordu. Ancak bunu Chamberlain'e belirtmek gibi bir hataya düşmemişti.

Milner, iki Boer cumhuriyetinin birleşik ordularının, her iki İngiliz kolonisinin kuzeydeki savunmasız bölgelerine önalıcı saldırıda bulunmayı deneyeceklerini öngörüyordu. Cape Koloni'de Kimberley ve Mafeking bölgelerine; Natal'da Tugela nehrinin kuzeydeki istihkamına saldırırlardı. Takviye istemesinin sebebi bu saldırıları önlemek değil, kendi avantajına çevirmekti. Milner'ın şahsi emperyalizm anlayışı Chamberlain'ınkinden ve Salisbury Kabinesi'nin şimdiye dek sergilediğinden çok daha radikaldi. Chamberlain, Kruger'ı köşeye sıkıştırıp İngiliz üstünlüğünü teyit etmek için müzakere masasına oturtmak ve barış yoluyla yeni bir İngiliz-Boer idaresi kurmak istiyordu. Milner ise süregelen düzeni toptan değiştirmek ve Güney Afrika'yı İngilizleştirmek niyetindeydi. Bizzat ifade ettiği üzere amacı 'zaten yaşanacağı belli olan böyle bir krizde, iş işten geçmeden gidişatı hızlandırmak'[13] idi. Özetle, Chamberlain barış istiyordu ve Milner'ın bir savaşa ihtiyacı vardı.

Milner'ı küçümsemek işten değildi. Düşmanları genelde bu hataya düşerdi. Kırk altı yaşında hâlâ bekardı ve ince uzun yüzü, melankoli hissi uyandıran, griye çalan kahverengi gözleriyle daha da yaşlı gösteriyordu. Biraz Athenaeum'dan[14], biraz da British Museum'dan fırlamış gibi bir havası vardı. Öyle tuhaf bir imajı vardı ki, toplum içine çıktığında sanki tahta bacaklar üzerinde yürüyen bir sirk canbazı gibi görünürdü. Devlet memurluğuna dair en sıkıcı ne varsa bu adamda toplanmıştı sanki - çalışkanlık, sabır, siyasi amirlerine sadakat gibi. Fakat Milner'ın, yalnızca en yakınındakiler tarafından bilinen tutkulu bir yönü de vardı. Babası Giessen'lı, müsrif bir yarı Alman tıp öğrencisiydi. Kendisi de çocukluğunu Almanya'da geçirmiş, Bismarck'ı ve Büyük Friedrich'i idolleştirerek büyümüştü. Milner'ın içinde, bastırılmış da olsa tamamen yitirmediği, romantik, bohem, kıpır kıpır - ve bir o kadar da pervasız - babasının ruhu yatıyordu.

1897 yılında Chamberlain, Jameson Baskını'nın ardından ortalığa çeki düzen versin diye Milner'ı Cape Town'a yollamıştı. Ertesi sene Kabine boğazına kadar Faşoda meselesine batmışken, amiriyle münazara edip Güney Afrika meselesine 'pembe gözlüklerle'[15] bakmaktan onu vazgeçirmek için Londra'ya dönmüştü. Kruger dördüncü kez Transvaal Başkanlığı görevine seçilmişti ve Milner, zamanın Britanya'dan yana olmadığını söylüyordu. Transvaal'deki altına hücum Güney Afrika'yı tepe taklak etmişti: siyasetin yeni merkezi Cape Town değil, Johannesburg idi. Londra, anavatanları tarafından ihanete uğramış gibi hisseden Yabancılar'ın tarafını tutarak duruma müdahale etmeliydi. Yoksa Boerler Güney Afrika'nın tamamını tek bir cumhuriyet altında birleştirebilirlerdi ve Britanya hem Natal'ı, hem de Cape'i kaybederdi. Chamberlain,

[12] *Military Notes on the Dutch Republics* (Savaş Bakanlığı'nın gizli basımıdır), 49-52. Bkz. Pakenham, *The Boer War*, 77.
[13] Balfour, 2 Aralık 1899, Balfour Belgeleri Britanya Kütüphanesi, 49853/138-43. Margot Asquith, *Autobiography* (Londra 1962), 227.
[14] Ç.N.: İtalya'nın başkenti Roma'da bulunan antik bir okulun harabeleri.
[15] Milner'dan Roberts'a, 6 Haziran 1900, Robert Belgeleri, 45, Milli Ordu Müzesi.

imparatorluğun müdahale etmesini kabul etmiyordu - şimdilik. Rand'deki 'altın böceklerinden' en zengin ikisiyle kurduğu gizli bir ittifaktan güç alarak, Yabancılar'ı (kendi deyimiyle) 'gaza getirip'[16] 'bir kriz yaratmak' işi, tek başına Milner'a düşmüştü.

Bu ittifak hususunda ihtiyatlı davranmak için önemli siyasi sebepler vardı. Malum 'altın böcekleri', Baskın'ın iki ana finansörü olan Alfred Beit ve Julius Wernher idi (şirketleri, Cecil Rhodes'un ödediğinin iki katı olan iki yüz bin sterlin yatırmıştı). O fiyaskodan beri kendilerini Rhodes'dan soyutlamışlar ve imparatorluk hükümetine yakınlaşmışlardı. İki adamın da aslen Alman kökenli olup sonradan İngiliz vatandaşlığına geçmiş olmaları, Milner ile aralarında özel bir bağ oluşturuyordu. Wernher-Beit adındaki ortak firmalarının merkezi, Londra'daki Mincing Yolu'ndaydı. Her ikisinin de Mayfair'de birer sarayı mevcuttu. İkisi de, onları bağrına basan ülkenin nezdinde kendilerini affettirmeye heveslilerdi, ve Milner şahsen bunu nasıl yapacaklarını onlara göstermişti. Mart 1899'da Kruger'ın hükümeti, tüm Rand kapitalistlerine 'harika bir anlaşma' teklifinde bulunmuştu. Wernher-Beit'ın bir ajanı olan Percy Fitzpatrick, Milner'ın emriyle anlaşmayı sabote etmişti. Wernher-Beit, Milner'a başka birçok konuda gizliden yardım ediyordu - Kruger'ın blöf yaptığına dair Rhodes'un ortaya attığı iddialara inanmadıkları halde o iddiaları desteklemeleri de buna dahildi. Ayrıca, Milner'ın rehberliğinde Johannesburg'da düzenlenen Kruger karşıtı bir basın seferberliğini de finanse etmişlerdi. Fitzpatrick önderliğindeki Yabancılar, artık imparatorluk hükümetine karşı su götürmez bir sadakat imajı yansıtıyorlardı.

Söz konusu sadakat sahte değildi, en azından iş o iki 'altın böceğine' gelince. Milner gibi, onlar da Kruger ile iş yapmanın ceremesini çekiyorlardı. Eylül 1899'da, Wernher-Beit'ın Rand'deki 17 milyon sterlin'lik payının büyük tehlike altında olduğu ortaya çıkmaktaydı. Yaşanan kriz, aylar boyunca Yabancılar'ın arasında panik yaşanmasına sebep olmuştu. Altın madenlerinden akın akın mülteciler geliyor, Cape Town'a dolup taşıyorlardı. Geride bıraktıkları maden kazıcıları çalışmayı durdurmuş, bacalarının üstünde yükselen gökyüzü tekrar maviye dönmüştü. Geçen her gün Wernher-Beit muhtemelen 100,000 sterlin kaybetmekteydi. Haliyle Milner'a, saldırgan tavırlarını körükleyen, oldukça özel bir mesaj iletilmişti. Sermayedarlar 'savaşa fazlasıyla hazırdılar' ve 'durumun hemen çözülmesini'[17] talep ediyorlardı.

* * *

Londra haber ajanslarının bildirdiği 10,000 İngiliz askerinin Natal'a gönderilmekte olduğuna yönelik haberler, Pretoria'daki Hükümet Tesisi'nde bulunan Başkan Kruger'a ertesi sabah, yani 9 Eylül günü ulaşmış ve Chamberlain'a dair tüm korkularını doğrulamıştı.

Milner gibi, Kruger da artık savaşın kaçınılmaz olduğuna inanıyordu. Milner'ın aksine, Chamberlain'ın aslında taviz yakalamak peşinde olduğunun farkına asla varmamıştı. Jameson Baskını, Chamberlain konusundaki görüşünü bulandırmıştı. Bu yüzden, Bloemfontein'da Milner ile gerçekleştireceği görüşmeyi yalnızca bir göz boyama olarak

[16] Milner'den Fiddes'a, 23 Aralık 1898, Headlam, 1, 299-300.
[17] Milner'den Fiddes'a, 3 Ocak 1899, Milner Belgeleri Bodleian, Oxford, Kutu 45 (SA 37)

görüyordu. Halkını küçük düşürmeyi ve dost gördükleri Orange Free State'nin Boerleri ve Cape Kolonisi'nin Afikanerleri ile aralarını bozmayı hedefleyen bir tuzaktı bu. Transvaal'e, Mecuba'da zirve noktasına ulaşan ilk Bağımsızlık Savaşı'nda dayandıkları şey, bu ülkelerin sağladığı moral desteği olmuştu. Artık daha da fazlasına sahiptiler: Orange Free State'nin Boerleri ile bir askeri ittifak kurmuşlardı. Zorbalara karşı halklar birlikte, omuz omuza savaşacak ve kendilerini Tanrı'ya emanet edeceklerdi.

Yetmiş altı yaşındaki bir savaşçı olan Kruger, anlaşılır biçimde, hem av hem avcı olarak yaşadığı uzun ömründe bir ahenk görüyordu. 'İstediğiniz şey ülkemizi almak,'[18] dedi Bloemfontein'da, çelik çerçeveli gözlüklerinin arkasındaki gözleri dolmuştu. Ancak Kruger'ın gözde öğrencisi, parlak zekalı, yirmi dokuz yaşındaki Cambridge eğitimli, Savcı Jan Smuts gibi genç Transvaal hükümet üyelerine, Chamberlain'ın saldırganlığı anlaşılması güç görünüyordu. Hakiki bir *casus belli* olmaksızın nasıl olur da savaş çıkarmayı düşünebilirdi? Yabancılar'ın oy kullanma hakkı mevzuu ona geçerli bir sebep vermiyordu. Böylesine arsızca saldırganlaşmak, Güney Afrika'daki hısımlar arasındaki birliği yalnızca güçlendirmeye yarardı - tabii Transvaal pusulayı şaşırmazsa. Mayıs ayından beri, komşu devletler imtiyaz koparmak için Smuts aracılığıyla baskı uygulamaktaydılar. Ağustos ayında yaptıkları beş yıllık ikâmete karşılık oy kullanma hakkı verme teklifi işte bu yüzdendi. Fakat arkadaşlarının belirtmekten geri kalmadıkları üzere, bu imtiyaza karşılık kabulü imkansız bir şart koşmak - İngilizler'in Transvaal'in iç işlerine bir daha asla müdahale etmemeyi kabul etmesini istemek ahmaklıktı.

Takvimler 8 Eylül'ü gösterdiğinde, Milner'ın amaçlarını Chamberlain'ınkilerle karıştıran Smuts ve Kruger, umutsuzluğa kapılmışlardı. 'İnsani açıdan düşününce,' dedi Smuts, 'Cumhuriyetler ile İngiltere arasında bir savaş yaşanması kesindir.'[19] 10000 İngiliz askeri henüz karaya inmeden Natal'a karşı bir *blitzkrieg* düzenlenmesi yönünde çarpıcı bir plan öne süren kişi Smuts olmuştu. Emirerindeki 40000 Boer ile İngiliz garnizonlarını yok sayıp direkt denize doğru gidebilirler, ilk indirme gemisi yanaşmadan Durban'ı ele geçirebilirlerdi. Bu da Cape'li Afrikanerler'i isyana teşvik eder, 'üçüncü bir cumhriyet' kurmalarını sağlardı. Britanya İmparatorluğu tökezler, ve Britanya'nın rakipleri Almanya ile Fransa bu çöküşten istifade etmek için hızla harekete geçerlerdi. Smuts açısından talihsiz olan şey ise, Orange Free State'nin Başkanı Marthinus Steyn'ın Eylül ayı başlarında henüz barıştan umudunu tamamen kesmemiş olmasıydı. *Blitzkrieg* planları sekteye uğramıştı. Smuts şaşkındı.

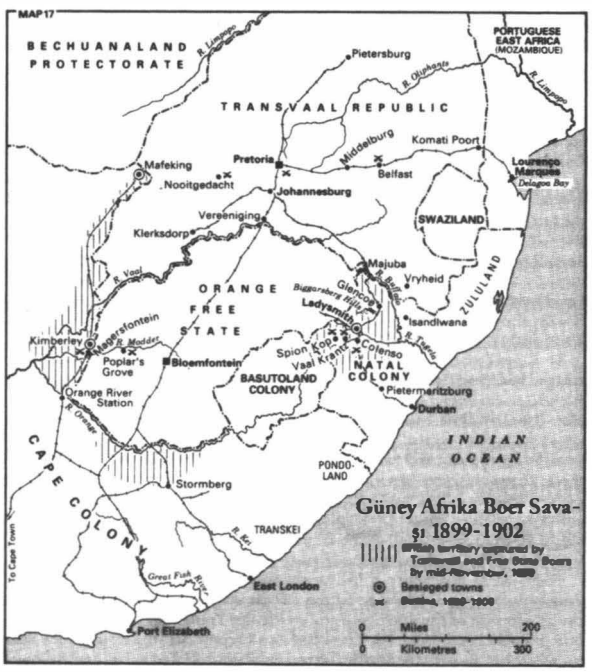
Ardından 22 Eylül günü bir İngiliz gazetesi, Britanya hükümetinin savaş düğmesine ikinci kez basacağı haberini duyurdu. 47,000 kişilik kara kuvvetlerini Transvaal'i işgal etmeye göndereceklerdi. 28 Eylül'de Transvaal, 2 Ekim'de Orange Free State kısa aralıklarla seferberliğe geçtiler. İngiliz indirme gemisi çoktan Durban'a yanaşmıştı, ardından başka indirme gemileri akın akın takviye yağdırıyorlardı (bu takviyelere ta Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan gönderilen birlikler de dahildi).

[18] Gell'den Milner'a, 2 Haziran (1899), Gell Belgeleri Hopton Salonu, Derbyshire, 532. Bkz. Pakenham, *Boer War*, 89, not 31.

[19] Hedlam, *Milner Belgeleri*, 1, 207 (Milner'ın notlarından oldukları tahmin edilmektedir; ref. no C 9404).

Bunun üzerine iki cumhuriyetin hükümetleri, hemen hemen Milner'ın öngördüğü şekilde iki İngiliz kolonisini işgal etmek üzere ortak bir plan kurdular. İki Boer birliği Natal'da, Tugela nehrinin kuzeyindeki savunmasız üçgen şeklindeki bölgede birleşeceklerdi. Diğer birlikler Cape'teki stratejik öneme sahip sınır şehirlerine - Orange nehrinin kuzeyinde bulunan Kimberley ve Mafeking'e saldıracaklardı. Medeni savaş usulüne sadık kalan iki cumhuriyetin, ilk önce Britanya'ya karşı savaş ilan etmeleri gerekiyordu. Görünüşe bakılırsa Smuts'un hazırladığı ültimatomda taviz yoktu, Calut'a karşı kükreyen Davut'un[20] ağzından yazılmış gibiydi. Britanya'yı, Yabancılar'ın tarafında yer alıp sınıra asker yığmak suretiyle 1884 yılında imzalanan Londra Anlaşması'nı ihlal etmek ile itham ediyordu. Britanya hükümetinden, kritik öneme sahip dört hususta teminat talep ediyordu. Britanya ihtilaf yaşanan tüm noktalarda tahkime gitmeyi kabul etmeli; sınırlardan tüm askerlerin çekmeli; yakın zamanda karaya indirilen askerleri geri çağırmalı; ve daha fazla asker indirmemeyi kabul etmeliydi. Majesteleri'nin Hükümeti bu şartları kırk sekiz saat içinde yerine getirmezse, Transvaal hükümeti 'bu tepkiyi büyük bir teessüfle resmi bir savaş ilanı olarak kabul etmek mecburiyetinde' kalacaktı.

Bahar yağmurlarıyla ıslanan bozkırın yeşile dönmeye başladığı Pretoria'nın 320 kilometre güneyinde, altmış sekiz yaşındaki General Joubert komutasındaki Transvaal birliği, ültimatomun mühleti dolar dolmaz Natal'a saldırmaya hazır bekliyordu. Joubert, sekiz yıl önce General Colley'i ve beraberindeki 400 kırmızı ceketliyi Mecuba'da ezici bir üstünlükle yenen komutandı. Aynı darbeyi General White'a ve sayıları an itibariyle 13,000'i bulan ve 'Hakilerine' de indirebilir miydi? İngiliz takviyelerine rağmen Boerler hâlâ sayıca üstünlerdi - yaklaşık 15,000 Transvaalli ve 6,000 Özgür Devlet askeri sınırda hazır bekliyordu - ve karşılaştırılamayacak derecede daha iyi bir stratejik konuma sahiplerdi. Ayrıca, kuzey Natal'ı İngilizlerden çok daha iyi tanıyorlardı. İngilizlerin 1842'de voortrekkerlerden çaldığı Vaat Edilmiş Toprak olan Natal, avuçlarının içindeydi.

12 Ekim Perşembe günü erken saatlerde, Boerler

[20] Ç.N: Davut ve Calut (David & Goliath) hikayesi, peygamber Davut'un, yenilmez bir canavar olan Calut'a karşı duruşunu anlatır.

kamplarını toplayıp sınırın ötesine, Leo Amery'nin (*The Times*'ın Boer tarafındaki girişken muhabirinin) sözleriyle 'büyük bir tiyatro oyununa tuhaf bir açılış yaparmış gibi' at sürdüler. 'Sisler içinde ardı arkası kesilmeden yürüyen siluetler' görüyordu, 'atlılar, topçular ve arabalar sıra sıra, Mecuba'nın kara sırtının gri gökyüzüne doğru yükseldiği yere uzanan dolambaçlı yolda, karanlık ve soğuk gecenin içinden ilerliyorlardı'.[21]

* * *

Özetle iki cumhuriyetin savaş ilanını teşkil eden ültimatom metni Londra'ya, 10 Ekim Salı günü ulaştığında küçümsemeyle, memnuniyetle, sıkıntıyla - ve aldırışsızlıkla karşılanmıştı.

O küçümseme, ertesi günün gazetelerindeki başyazıların ana teması olmuştu. 'Ağlasak mı gülsek mi,' diyordu *Daily Telegraph*. *The Times*, malum ültimatomu 'ufacık bir cumhuriyetin attığı deli saçması bir adım' olarak etiketlemişti. Çoğu diğer gazete de aynı fikirdeydi. Kullandıkları 'saçmalık... şarlatanlık... ölçüsüz bir maskaralık' gibi kelimeler diğerlerinin yanında nazik kalıyordu. 'Pek tabii bu gülünç meydan okumaya karşı verilecek tek bir cevap vardır... Bay Kruger savaş istemiştir, ve savaşla yüzleşmelidir.'[22]

Ültimatom, Whitehall'un labirent misali koridorlarında bir memnuniyet ve rahatlık dalgasının yayılmasına sebep olmuştu. Düştükleri siyasi çukurdan onları Kruger ve Steyn çıkarmıştı: kendi ültimatomlarını göndermelilerdi. 'Tebrikler azizim,' diye yazmıştı Lansdowne, Chamberlain'a. 'Kruger'ın sizin elinize daha iyi oynaması mümkün olamazdı.'[23] Chamberlain da vect içindeydi. 'Başardılar!'[24] diye bağırmıştı, sabahın köründe saat 6.15'te Sömürge Bakanlığı habercisi tarafından uyandırıldığında. Ortak savaş ilanı her iki cumhuriyeti de onlara gümüş tepside sunmuştu, çünkü Pretoria'ya giden en ideal yolu toprakları dağlık olan Natal değil, dümdüz olan Orange Free State sağlıyordu. Ayrıca Liberallerin ayaklarının altına karpuz kabuğu koymuş da oluyordu. Parlamento Buller komutasındaki işgal güçlerinin 10 milyon sterline varacağı tahmin edilen maliyetini tartışmak için toplandığında casus belli'yi sağlamlaştırmanın bir yolunu bulmak için çırpınıyordu. Artık başka bir bahaneye ihtiyacı kalmamıştı. Boer istilasını önlemek için Buller'ı kendileri göndereceklerdi.

Buna karşın, *Manchester Guardian* ile *Daily News* gazeteleri ve çoğu Liberal şaşkına dönmüşlerdi. Ahlaki duruşlarını bir kenara bırakıp böyle pervasızca bir saldırganlık sergilemişlerdi, ateşten gömleği sırtından atan Lord Rosebery'nin ardından Liberal grup liderliğini devralan Campbell-Bannerman'ın gözüne ne de ahmakça görünmüştü bu ültimatom. Campbell-Bannerman bir merkez Liberaldi. Şahsen, Chamberlain'ın zorbalığına maruz kalan Kruger dahil herkese acıyordu. Fakat bu mesele, hali hazırda Radikaller ve Liberal Emperyalistler ('Limpler'[25]) tarafından bölünmüş olan kendi partisi için çileden çıkarıcı bir etkiye sahipti. Liberal teknesini nihayet batıracak

[21] Smuts Belgeleri, 1, 323.
[22] Amery, *Times History of the War*, 11, 142.
[23] *The Times*, *Daily Telegraph*, *Globe*, 10 Ekim 1899.
[24] Lansdowne'dan Chamberlain'e, 10 Ekim 1899, Chamberlain Belgeleri. Birmingham Üniversitesi, JD/5/5.
[25] Ç.N. Limp sözcüğü, Liberal Emperyalistlerin (İng: Liberal İmperialistst) kısaltması olarak kullanılmıştır. Limp, İngilizcede 'topal, aksak' anlamlarına gelir ve söz konusu gruptan alaycı biçimde bahsetmek için kullanılmıştır.

kayalıkların Güney Afrika'da olması gibi bir tehlike söz konusuydu. Bu yüzden Campbell-Bannerman itirazları bir kenara bırakıp, hükümetin Meclis'te kolay bir zafer elde etmesine müsaade etmek zorundaydı.

Güney Afrika'dan gelen haberlere karşı en az duygusal tepki gösterenler, İngiliz halkı olmuştu. Son yirmi yılın büyük kısmında Paylaşım, çoğu İngiliz ailesinin hayatlarına etki etmemiş gibi görünmüştü. Stanley'nin, Livingstone'u bularak ve Emin'i kurtararak Afrika'yı önemli bir mevzu bahis haline getirdiği ve Lugard'ın Uganda yarışına ince ince dikkat çektiği doğruydu. Fakat en akılda kalıcı olaylar Britanya'nın küçük düştüğü, birilerinin testiyi kırdığı ve yardımın çok geç, çok az miktarda gönderildiği durumlar olmuştu: Chelmsford'ın adamlarının Isandlwana'da Zulular tarafından, Colley'nin adamlarının Mecuba'da Boerler tarafından ve Gordon'ın Hartum'da Mehdi tarafından katledilmesi gibi. Bugün ise o korkudan eser yok gibiydi.

Britanya, Kırım olayından beri en büyük ordusunu seferber ediyordu. Ordu, Noel'e kadar Pretoria'ya varmış olacaktı. Buller ve birliği, Boerleri 'dümdüz edecekti'. Uzmanların görüşü böyleydi.

Çarşamba günkü *Times* dergisi, Britanya'nın 'ertesi gün çay vaktinde'[26] iki cumhuriyet ile savaşa girmiş olacağını söylüyordu. Bu ifade insanların diline pelesenk olmuştu; çay vakti savaşı olacaktı bu. Newmarket[27] haftası gelmişti ve ültimatomun süresinin doluşu - öğleden sonra 3.10 - tam da Cesarewich yarışına denk gelmişti. İçlerinde Devonshire Dükü'nün de bulunduğu kalabalığın haline bakan kimse durumun bu olduğunu tahmin edemezdi. Sıcak gün ışığınon altında Scintillant isimli atın, Ercildoune'u burun farkıyla yenmesini izlediler. Başkent'in yarısı boştu. Londra sosyetesi kırsala inmişti, Parlamento hâlâ tatildeydi. Viktoryen hayat tarzının pürüzsüz yüzü savaş yüzünden kırışmayacaktı - savaş çay vaktinde de çayın kendisiyle de olsa.

İki gün sonra gürültücü, vatansever bir grup, General Sör Redvers Buller'ı Güney Afrika seyahatine uğurlamak için Southampton'da toplanmıştı. Buller, işgal gücünün ilk kısmıyla birlikte (ve aralarında yirmi altı yaşındaki Winston Churchill'in de bulunduğu bir savaş muhabirleri ordusuyla) *Dunottar Castle* gemisinde yolculuk edecekti. Buller, Wolseley gibi bir milli kahraman değildi. Waterloo İstasyonu'ndaki insanlar, kendi yetiştirdiği Devonshire menekşelerinden birazını ceket düğmesine iliştirmiş, sivil kıyafetler içindeki uzun boylu, iri yarı adamın kim olduğunu zar zor anlamışlardı. Fakat Southampton'dakiler onu sanki tüm hayatları boyunca tanımışlar gibi karşılıyorlardı. Sürme iskeleye çıkıp kabaca bir konuşma yaptı. 'Uzun süre uzaklarda kalmayacağını'[28] umut ediyordu. Kalabalık, 'For He's a Jolly Good Fellow'[29] şarkısını hep bir ağızdan patlatıverdi.

Buller'ın ne hissettiğini çoğu kişi anlayamazdı. Boerleri çoğu İngilize kıyasla çok daha iyi tanıyordu. Zululara karşı onlarla omuz omuza çarpışmıştı ve savaş konusundaki doğal yeteneklerine hayrandı. O sabah Wolseley ve Lansdowne'un yanında dim-

---

[26] Garvin, III, 471-2.
[27] Ç.N. İngiltere'de at yarışlarının düzenlendiği bir süreç.
[28] *The Times*, 9, 10 Ekim 1899.
[29] Ç.N. 'Ne Muhteşem Adamdır O' manasına gelen, tezahürat amaçlı kullanılan kısa bir İngiliz halk şarkısı.

dik durarak Savaş Bakanlığı yetkilileri tarafından Waterloo'da uğurlandıktan sonra, içine doğan kötü hisler onu boğmaya başlamıştı. Temmuz ve Ağustos ayları boyunca Savaş Bakanlığı'nı 'Tugela'nın kuzeyine geçmeyin'[30] diye uyarmıştı. Lansdowne, bu tavsiyesini duymazdan gelmişti. Savaş Bakanlığı'ndan gelen son telgraflar Buller'ı şoke etmişti. Tüm askeri prensiplere karşı gelerek White, emrindeki kuvvetleri kuzeydeki üçgen biçimli tehlikeli bölgede tutmuş ve şimdi ise onları ikiye bölüp, bir kısmını Dundee'ye, diğerini Ladysmith'e konuşlandırmıştı. Buller'ın itirazlarına rağmen Lansdowne, White'a güvenli bölgeye geri çekilme emri vermeyi reddediyordu.

Başını Buller'ın eşi Lady Audrey'nin çektiği Southampton'daki kalabalık, 'Tanrı Kralı Korusun' marşını söylemeye başlamıştı. Kimileri 'Kroojer'ın bıyıklarından bir tutam getir bize' diye, kimileri ise 'Mecuba'yı Unutma'[31] diye slogan atıyordu. *Dunottar Castle* sisin içine doğru yol alırken Buller dümen güvertesinde durmuş, fötr şapkasını sallıyordu. Bir İngiliz savaşçısının ideal örneği gibi görünüyordu - esmerleşmiş, pos bıyıklı, buldok çeneliydi. Ona üstün bir özgüven havası veren tuhaf bir şey vardı. Duygularını gizlemeye çabalamadı.

* * *

Tıpkı Londra gibi Pretoria da kısmen terk edilmişti, fakat sebebi farklıydı. Ağustos ayında Transvaal Parlamentosu'nda, yani Raad'da bir savaş velvelesi kopmuş ve savaş yangını ortalığı sarmıştı. Genç Boerlerin çoğu savaş istiyordu. Artık gitmişler, savaş cephelerine gönderilmişlerdi. Günler boyunca istasyondan asker taşıyan trenlerin biri gidip biri gelmiş, çoğu güneydeki Natal'a yönelmişti. Birkaç bin Afrikalı da zorla alıkoyulmuş, siper kazmak ve cephelerdeki diğer tüm ayak işlerini yapmak üzere iş gücü olarak gönderilmişlerdi. Engebeli bozkırda yaklaşık 65 kilometre ötede, Johannesburg daha da ıssız ve terk edilmiş görünüyordu. İngiliz ve siyahi Yabancıların Rand'den yaptıkları büyük göç, dükkanların yarısına kepenk kapattırmıştı. Demir maden çarklarından yalnızca bir ikisi hâlâ dönmekteydi. Devlet, savaş masraflarını karşılamak için altın madenlerinden birkaçına şimdilik el koymuştu, bu madenleri zorla alıkoydukları Afrikalı işçilerle çalıştırıyordu.

Kruger, geç saatlere kadar Devlet Tesisi'nde çalışmış ve ardından Church Caddesi'ndeki ufak evinin *stoep*'ine çekilmiş, Baskın gecesi olduğu gibi piposunu tüttürerek sessizce beklemekteydi. Yalın inancıyla, ulusun başkaldırısının ete kemiğe bürünmüş hali gibiydi. General Joubert cepheden çektiği telgrafta destek hizmetlerinin tam bir karmaşa içinde olduğunu bildirdiğinde Kruger ona, keskin bir üslüpla Tanrı'ya güvenmesini söyledi. Komandoların yanına gitmeden önce Raad'ın son toplantısında yaptığı konuşmadaki tavrı da aynıydı. Onları Mecuba'da ve Baskın'da koruyan el kimin eliydi? 'Tanrı sizi şimdi de koruyacaktır, etrafınızda binlerce mermi uçuyor da olsa.'

Savaşın başlamasından sonraki gün, *New York World* gazetesinden bir muhabir onunla bir röportaj gerçekleştirmişti. Ya Britanya kazanırsa ne olacaktı? Bunun bedeli 'insanlığa mâl olurdu.'

---

[30] *The Times*, *Daily News*, 16 Ekim 1899.

[31] Buller'dan Sör A. Bigge'e, 4 Ocak 1900, Bigge Belgeleri (özel koleksiyon).

* * *

Hükümetin işgal gücü için tahsis ettiği on milyon sterlinlik ödenek, Westminster'daki Avam Kamarası tarafından çabucak onaylanmıştı. Chamberlain üç saatlik bir konuşma yapmış, Güney Afrika politikasını A'dan Z'ye - daha doğrusu Baskın'dan Ültimatoma kadar savunmuştu. Konuşmasının teması, saldırgan cumhuriyetçiliğin (günümüz deyimiyle militan Afrikaner milliyetçiliğinin) savaşı kaçınılmaz kılması üzerineydi. İrlanda partisi hariç yalnızca bir avuç milletvekili itirazda bulunmaya cesaret edebilmişti. Devran nasıl da dönmüştü. Dört yıldan kısa bir süre önce Boerler Chamberlain'ın mezarını kazmaya hazır gibi görünüyorlardı. Şimdiyse ona tüm kariyerinin en büyük zaferini vereceklerdi.

* * *

Sekiz hafta geçmiş ve devran bir kez daha şiddetle dönüp hükümeti bozkırda boğazına kadar çamura batırmış ve Britanya'yı tüm dünyanın gözünde küçük düşürmüştü.

Wolseley'nin muhalif generallerinin yaptığı ve birbiriyle çatışan tüm tahminlerin arasında kâbus gibi bir ihtimalin gerçekleşeceği asla öngörülmemişti - sayı açısından eşit bir karşılaşmada Boerler İngilizler ile savaşmayı seçecekler ve bir de üstüne kazanacaklardı. Aralık ayının üçüncü haftasına - sonradan 'Kara Hafta' denilen haftaya - gelindiğinde kâbus, gerçeğe dönüşmüştü. Bu durumda gerçeklik daha bile kötüydü.

Buller'ın öngördüğü üzere, Cape Koloni'nin düzlük bozkırında Orange nehrinin 160 kilometre güneyine kadar olan bir alan ve Natal'ın engebeli tepelerinden Tugela ve ötesine kadarki bölge Boerler tarafından tamamen ele geçirilmişti. Bu noktaya varana kadar stratejik öneme sahip sınır şehirlerindeki üç garnizonun bağlantısını koparmışlar, Cape Koloni'deki Mafeking ve Kimberley'de 1000'den az sayıda nizami asker ve Natal'daki Ladysmith garnizonunda White'ın saha kuvvetlerinden 12000'i kalmıştı. Kasım ayı ortasında istila akıntısı tersine dönmüş ve Boer istilacıları savunma pozisyonuna geçmek zorunda kalmışlardı. Güçlerini bölmüş, stratejik öneme sahip şehirlerin her birini kuşatma altında tutmak için birer komando birliği ayırıp, diğerlerini güneye, yedek kuvvetlerin ilerleyişini durdurmak için göndermişlerdi. Aralık ayının ortalarına gelindiğinde Buller'ın kara birlikleri inmiş, üçe bölünmüş ve Kimberley ile Ladysmith garnizonlarından görevi devralmak için intikale başlamışlardı. Kağıt üzerinde Buller, ikiye bir sayı üstünlüğüne sahipti. Güney Afrika'daki İngiliz kuvvetlerinin toplam sayısı 60000 nizamiyi bulmuştu, 150 sahra topu tarafından destekleniyorlardı. Arkasına onca gücü alan Buller'ın, o basit komandolara hadlerini bildireceği düşünülüyordu. Fakat had bildirme işini 'Kara Hafta'da yapacak olanlar Boerlerdi.

11 Aralık günü gerçekleşen Magersfontein muharebesi, cephe taarruzunun beyhudeliğini gözler önüne sermek suretiyle ilk sürprizi yaşatmıştı. Arkalarında topçu desteği olmasına ve ikiye bir sayı üstünlüğüne rağmen saldıran taraf, siperlerine gömülmüş haldeki nişancıların hattını aşamamıştı. Buller'ın Kara Kuvvetleri'nden iki tugayın komutasını verdiği Afrika mücadelesinin eski kurtlarından Korgeneral Lord Methuen, Wolseley'nin Tel el-Kebir'de, Kitchener'ın da Atbara'da fazlasıyla işine yarayan düpedüz saldırma taktiğini benimsemişti. Şafak sökmeden yaklaşık yarım saat

önce Highland Tugayı, Kimberley'nin 24 kilometre güneyindeki Magersfontein tepesine süngüleriyle hücum etmeye kalkmıştı. Fakat karşılarına çıkan şey Arabi'nin Tel el-Kebir'deki savunma hattında olduğu gibi uyku sersemi fellahlar ile dolu siperler ya da Mahmut'un Atbara'daki savunma hattında olduğu gibi mızraklar ve fil tüfekleriyle silahlanmış 'Kara Tüylüler' ile dolu bir *zeriba* olmamıştı. Karşılarına Boerler - daha doğrusu Boer mermileri çıkmıştı. Kamuflajlı siperlerden ateşlenen yeni, dumansız, uzun menzilli ve yüksek hızlı atış yapabilen tüfeklerle ateş eden Boerler, tüm gün görünmez kalmışlardı.

10 Aralık'ta gerçekleşen Stormberg muharebesi, ki eğer buna muharebe denebilirse, Boerlerin taktiksel manevra konusundaki yeteneklerinin ve de İngilizlerin taktiksel çam devirme konusundaki yeteneklerinin resmi olmuştu. Kitchener'ın Sudan mücadelesindeki en etkili komutanlarından biri olan Korgeneral Sör William Gatacre (adamları ona 'Back-acher'[32] diyorlardı) ufak bir piyade birliğini yanına alıp, Cape Koloni'nin kuzeyindeki Stormberg'de bulunan stratejik öneme sahip demiryolu kavşağını tekrar ele geçirmeye çalışmıştı. Rehberinin yanlış yönlendirmesi sonucu General karanlıkta yolunu kaybetmişti. Ertesi sabah bir grup Boer atlısı birliğinin çoğunu vurmuş, neredeyse yedi yüz kişiyi ya öldürmüş ya da esir almıştı.

Natal'da bulunan Colenso'da 15 Aralık günü yaşanan üçüncü muharebe, bizzat Buller'ın gururuna büyük bir darbe indirmişti. Göremediği düşmanı önce uzaktan bombardımana tutmuş, ardından General Botha'nın Tugela'daki savunma hattını kırmaya çalıştıysa da savunmayı fazla sağlam bulup saldırı emrini geri çekmeye çalışmıştı. Kamuflajlı siperlerinden ateş eden Boerler, General Hart'ın İrlandalı Tugayı'nı ve Albay Long'un top bataryalarını saklanmaya zorlamış, her iki grup da nehire yakın bir noktada tüfek ateşi altında kısılıp kalmışlardı.

Üç kez böylesine geri püskürtülmek ve bundan önce Natal'da yaşadıkları aksilikler, İngiliz tarafında 7000 ölü, yaralı ve tutsağa mâl olmuştu. (Tek tesellileri, Winston Churchill ismindeki uyanık bir tutsağın, bir madenin dibinde saklanarak kurtulması olmuştu.) Esas askeri sonuçlar olumsuzdu. Buller, White'a ve 12,000 askerine yönelik tehdidi önlemeyi başaramamıştı. Fakat Boerler de yeni topraklar kazanamamışlardı.

Kara Hafta Londra'da, sözümona 'İngiliz yüzyılının' son ayını baştan ayağa sallamıştı. Tiyatro salonları bomboştu ve (tahminimce) restoranlar da öyle. Histeri yoktu, yalnızca şok vardı; büyük bir savaştı bu. Fakat Kraliçe Viktorya, Arthur Balfour'a söylediği şu cümle ile halkının büyük kısmının duygularına tercüman olmuştu: 'Şunu lütfen anlayınız ki bu hanede buhrana kapılacak kimse yoktur; yenilgi ihtimali bizlik değildir; öyle bir ihtimal yoktur.'[33]

Paylaşım'ın yirmi yıllık süreci boyunca İngilizler, İngiliz insanının hayatları ve parası göz önünde bulundurulduğunda savaş konusunda ucuz kurtulmuşlardı. Isandlwana ve Mecuba olaylarından beri, Britanya'nın Afrika'dan aslan payı almasının bedeli, kazansalar da kaybetseler de çoğunlukla Afrikalılar tarafından ödenmişti: Arabi'nin

[32] Ç.N. Gatacre soyismi ile yapılmış, alay etme amaçlı bir kelime oyunu olup 'Sırt Ağrıtan' anlamına gelir.
[33] Bkz. not 23. Charles Monteith'ten bilgi alınmıştır.

Mısırlıları, Gordon ve Halife'nin Sudanlıları, Lobengula'nın Ndebelelileri ve Shona tebaası, Uganda'daki Wa-Ingleza ve Wa-Fransalar, Nijerya'daki Nupelüler ve Ilorinliler ile. Şimdi ise İngiliz ordusunun seçkin kesimi, 10 milyon sterlin masrafla 50000 çiftçinin hakkından gelmeye gönderilmiş ve bir arpa boyu yol bile kat edememişlerdi.

Salisbury hükümeti, yaşanan fiyasko için Wolseley'i ve generalleri suçlamışlardı. Bunu yapmaları anlaşılabilir olsa da hiç adil değildi. Politikacılar, idrak yeteneği daha kuvvetli olan Buller gibi askeri danışmanların görüşlerini duymazsan gelmiş ve bu mücadeleye sanki siyahi halka karşı ufak bir çatışmaya girişeceklermiş gibi hazırlanmışlardı.

Etrafları sarılı üç garnizonu - ve de ulusun itibarını kurtarmak için ne yapılacaktı? Hükümet, yaşadıkları aşağılık hissiyle üç farklı çözüm üretmişti. İlki, işin maddi yanından endişe duymayı bırakıp Güney Afrika'yı takviye birliklerle şişirmekti. Bu fikir doğal olarak Wolseley'nin hoşuna gitmişti. Çoğunlukla yedeklerden oluşan 5. Tümen çoktan seferber edilmekteydi; 6. ve 7. Tümenler hemen arkasından gönderilecekti. Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan yeni birlikler göndermeleri istenecekti. İkinci çözüm, Wolseley'nin gözüne numara gibi görünmüştü. Buller, anavatana çektiği telgrafta Boerler gibi at sürebilen ve ateş edebilen gönüllülerin askere alınmasının önemini vurgulamıştı. Hükümet, Britanya ve İrlanda'daki avcı ve nişancı sınıflardan 10,000 kişilik bir 'Emperyal Gönüllü Süvari Alayı' kurup gönderme kararı almıştı. Üçüncü çözüm, Wolseley'i şoke etmişti. Buller başkomutanlıktan alınacak ve Natal'ın yönetimine geçirilecek, işini yarıda bırakmak zorunda kalacaktı. Fakat 'Afrikalıların' altmış yedi yaşındaki lideri Wolseley'i göndermek yerine Lansdowne, rakip Çete olan 'Hintlilerin' altmış sekiz yaşındaki lideri, Afrika mücadelesi hakkında en ufak bir ipucuna sahip olmayan Lord Roberts'ı göndermeye karar vermişti.

Ancak hükümet bu son çözüme gelecek itirazı öngörmüştü. Roberts'ın Kurmay Başkanı olarak Britanya'nın en genç askeri kahramanını, Hartum'un fatihi, Gordon'ın intikamını alan ve sözde insani zaaflara karşı bağışıklığı bulunan adamı; elli iki yaşındaki Tümgeneral Lord Kitchener'ı göndermişlerdi. Birkaç gün içinde Kabine iki adamı da Cape'e uğurlamıştı ve bu veda oldukça duygusal geçmişti. Roberts, sağ koluna siyah bir şerit takmıştı. Tek oğlu Freddy, Buller'ın ordusuyla birlikte Colenso'da çarpışmış ve sahra toplarını kurtarmaya çalışırken ölümcül bir yara almıştı. Buller, Freddy'e Kahramanlık Nişanı verilmesini önermişti.

Roberts henüz Cape'e varıp komutayı devralamadan Buller, Botha'nın Tugela'daki savunma hattını aşıp Ladysmith garnizonunda bulunan White'a takviye götürebilmek için ikinci bir kez şansını denemişti. 24 Ocak günü şafak vaktinden önce Tuğgeneral Woodgate, bölgeye yeni varan 5. Tümen'den 2000 kadar askerle birlikte Ladysmith'ten yaklaşık 32 kilometre uzaktaki savunmasız, yüksek bir tepe başı olan ve görünüşe bakılırsa düşmanın batı kanadına yukarıdan bakan Spion Kop'u başarıyla ele geçirmişti. Fakat Mecuba da Boerlerin hattına yukarıdan bakıyordu ve Colley'nin yaşattığı felaketin işaretleri acayip bir şekilde kendilerini tekrar göstermeye başlamışlardı.

Pretoria'dan cüretkâr biçimde gerçekleştirdiği kaçışının ardından İngiliz tarafına nihayet dönüp, savaşın şartları hakkında İngiliz halkına en ürkütücü bilgileri aktaran

kişi, genç gazeteci asker Winston Churchill olmuştu. Tümen Komutanı Warren'a, İngiliz mevzilerinin çökmekte olduğu haberini iletme görevini o üstlenmişti. Tıpkı Colley'e Mecuba'da olduğu gibi, Woodgate de yeterli donanıma sahip değildi ve kendisine fazla güveniyordu. Kendisi ve Warren, adamlarının Spion Kop'ta güvenle mevzilenmelerini sağlamayı başaramamışlardı. Yanlarında hiç top getirmemişti ve İngiliz topçularından destek istemelerinin hiçbir yolu bulunmuyordu. Boerler cesurca karşı saldırıya geçmişlerdi ve yüksek mevkiden ateşlenen topların desteğine *onlar* sahipti. Çarpışmanın en başlarında Woodgate başından ölümcül bir yara almıştı ve muharebe kısa süre içinde tüm istikrarını yitirmişti. Afrika güneşine maruz kalan askerler sersemlemişler: takımlar karmaşaya sürüklenmiş, subaylar ortadan kaybolmuş, cephane ve erzak tükenmişti. Churchill, yaşanan kaosun apaçık tarifini şöyle yapmıştır:

> Askerler tek başlarına topallayarak ya da silah arkadaşlarının desteğiyle ilerlemeye çalışıyor veya ellerinin ya da dizlerinin üzerinde sürünüyor yahut sedyelerde taşınıyorlardı. Her köşede bir ceset vardı... Kıymıklar ve şarapneller [askerleri] en dehşet verici şekillerde parçalamış ve sakatlamıştı. Yukarı doğru tırmanırken yaklaşık 200 kişinin yanından geçtim. Dahası tüm birimlerin yara almamış askerlerinden, ufak çaplı da olsa sızanların arkası kesilmiyordu. Kimisi lanet okuyor ve küfrediyordu. Bazıları alabildiğine bitkinlerdi ve kendilerinden geçerek tepenin sırtına düşüyorlardı. Diğerleri içmeden sarhoş olmuş gibiydiler. Birçoğu derin uykuya dalmıştı...[34]

5 Şubat günü Buller bir kez daha Tugela hattının 'anahtarını' - Vaal Krantz'de - bulmaya çalışmış ve bir kez daha anahtar, kilidin içinde kırılıp kalmıştı. Fakat 14 Şubat günü dördüncü teşebbüsünde, talihi dönmüştü. Görünüşe bakılırsa Buller'ın aradığı 'anahtar' düşmanın hattında zayıf bir nokta bulup oradan saldırmak değil, yeni bir tür piyade taktiğiydi. Hantal görüntüsüne ve İngiliz halkına (ya da Londra'daki üstlerine) karşı kendisini ifade etmekte zorlanmasına rağmen Buller bir mucitti. Kendi dezavantajlarının farkındaydı. Öngördüğü üzere, Tugela ve Ladysmith arasındaki kayalık dolu tepeler, savunma açısından Tanrı'nın bir lütfuydu. Ve Boerler, insan başlı atlar gibi kıvraktılar. Attan inerek savaşsalar da birçoğu en yakın tepenin ardına birer at bağlamış oluyordu. Diğer yandan, İngilizlerin savaşabilecek durumdaki asker sayısı üstünlüğü dörde bire ulaşmıştı ve topçu desteği açısından ona bir öndelerdi. Ayrıca Buller'ın adamları en az kendisi kadar azimliydiler. Cevap şuydu: Buller, tek günlük muharebeler için üçer perdelik oyunlar gibi topçu, piyade ve süvarilerin sırayla görevlerini yerine getirdikleri taktikler içeren kural kitabını yırtıp atmıştı. Adamlarına atış hattında Boer taktikleri kullanmayı - ufak mesafeleri hızlıca aşarak, arkadan sağlanan tüfek ateşinin koruması altında; topçu desteğinin taktiksel desteğinden istifade etmeyi; ve her şeyden önemlisi zemini kullanmayı, tüm taş ve topraktan tıpkı düşmanın yararlandığı gibi yararlanmayı öğretti. On gün süren bir muharebe boyunca düşmanı bir dizi kayalık tepeden adım adım sürmek, fazlasıyla tatsız bir iş gibi görünmüştü. Ancak

[34] Cecil, *Salisbury*, IV, 191.

modern savaş sanatının bu zahmetli ilk örneği işe yaramıştı. 28 Şubat günü Buller'ın esmerleşmiş vaziyetteki tecrübeli askerleri Ladysmith'e girdiler ve tifo salgınına kapılmış garnizonda White'ın minnettarca el sıkışması ile karşılandılar. White'ın adamları dört aylarını çadırlar ve siperliklerde, uzun menzilli topların mermilerinden kaçarak, takviyenin verdiği umut ve teslim olmaya zorlanmanın yarattığı korku arasında kapana kısılmış halde geçirmişlerdi.

Beklenen kolay zafer bu esnada 480 kilometre batıda, Orange Free State'nin yokuşlu bozkırlarında nihayet Roberts tarafından elde edilmekteydi. 11 Şubat günü 'ezici gücünü' devreye sokmuştu: beş tümene bölünmüş 35000 asker (5,000 kadar Afrikalı sürücüyle birlikte) ve Güney Afrika'daki atlı birliklerin çoğu orada mevcuttu. İlk önceliği, Cecil Rhodes'un teslim olma tehdidinde bulunduğu Kimberley'e takviye götürmek; ikinci önceliği de Bloemfontein'i almaktı. Elindeki bu sayı üstünlüğü, hareket kabiliyeti ve önündeki bir bilardo masası kadar yemyeşil ve düz olan araziyle bu görevleri başarmak işten bile değildi. Buller Ladysmith'e gittiği için Kimberley'e direkt girmeye ihtiyacı yoktu. Etraflarından dolaşabilirdi. Methuen'in piyadelerini Cronje'nin Magersfontein'deki hattının önünü kesmeleri için bırakmıştı, Tümgeneral French önderliğindeki Süvari Tümeni de kanattan dört nala harekete geçmişti. Dört gün içinde French Kimberley'i neredeyse tek mermi atmadan kurtarmış, ve Cecil Rhodes tarafından buzlu şampanya ile karşılanmıştı.

Üç gün sonra doğuya doğru çekilmekte olan Cronje, Modder nehrinde kendi mezarını kazmıştı. Roberts'ın hızla ilerleyişinden ötürü gafil avlanmış, sanki etrafı yedi kiloluk mermi atan topları bulunan 'Hakiler' tarafından değil de mızraklı 'Kaffirler' tarafından sarılmış gibi Modder nehrinin beyaz köpüklü kıyılarında kendisine kağnılardan bir savunma karargâhı oluşturmuştu. Kitchener komutasında karargâha gerçekleştirilen ve 1000 kadar can kaybına sebep olan beyhude bir saldırının ardından Roberts, işi toplara bırakmıştı. 27 Şubat günü Cronje teslim bayrağını çekmiş ve adamları Cape'teki tutsak kafeslerine tıkılmak üzere gönderilmişlerdi. İki hafta sonra 13 Mart günü, Poplar Korusu'nda paniğe kapılmış vaziyetteki düşmanı silkeledikten (ve neredeyse savaş cephelerini ziyaret etmekte olan Başkan Steyn ile Başkan Kruger'ı ele geçirdikten) sonra Roberts, atını Bloemfontein sokaklarında sürüp, eşi tarafından işlenmiş ufak bir ipek İngiliz Bayrağı'nı Başkan Steyn'ın evinin önündeki göndere çekmişti.

Londra'da her şey gerçek olamayacak kadar iyi gidiyor gibi görünüyordu - nitekim bu doğruydu. Buller, Ladysmith'ten nöbeti devralmış ve White'ı kurtarmıştı. Roberts, Kimberley'den nöbeti devralmış ve Rhodes'u kurtarmıştı. Ardından Roberts, Özgür Devlet'in başkentini ele geçirip bir de üstüne Cronje'yi teslim almıştı. Fakat Roberts ne Transvaallilerin, ne de Özgür Devletlilerin sahadaki ana güçlerini alt etmemişti. İlerleyişinin hızı ve bunun yarattığı panik, hesapta büyük bir hata yapmasına sebep olmuştu. Düşmanın üstündeki baskıyı azaltmış ve liderleri hariç herkese cömert şartlar sunmuştu. Eğer silahlarını bırakırlarsa evlerine dönebilirlerdi. Kraliçe Viktorya'ya Bloemfontein'ı ele geçirdikten iki gün sonra oradan şu mesajı göndermişti: 'Devlet'in bize daha fazla sıkıntı çıkarma ihtimali pek yoktur. Transvaalliler büyük ihtimalle direnmeye devam

edeceklerdir... Fakat inanıyorum ki savaşın tatmin edici bir sona ulaşması çok sürmeyecektir... Bir süreliğine burada istirahat etmemiz lazımdır.'[35] Oysa Roberts Bloemfontein'de af beyannameleri dağıtıp taşıma ve ikmal sorunları ile boğuşarak iki ay harcamıştı - ki bu sorunlar kısmen kendisinden kaynaklanıyordu. Bu esnada Boer liderleri, özellikle Christiaan De Wet yaralarını sarmış ve inisiyatifi tekrar eline almış, konvoylara el koyup demiryolu hatlarını keserek Roberts'ın ikmal sorunlarını daha da büyütmüşlerdi.

Geçen Aralık ayında Wolseley, Roberts ve Kitchener'ın Hint ordusu ile Mısır ordusu konusunda büyük tecrübelere sahip olabileceklerine, fakat kendi ordusunun, yani İngiliz ordusunun hakkında hiçbir şey bilmediklerine dair Lansdowne'u uyarmıştı. Wolseley kıskanç biriydi, ve Lansdowne da onu duymazlıktan gelmişti. Şimdi Nisan ayında ise, Wolseley'nin sözleri o kadar da aptalca görünmüyordu. Savaşın ortasında Roberts ve Kitchener İngiliz ordusunun taşıma sistemini değiştirmeye ve Hint ordusu usulüne göre ayarlamaya çalışmışlardı. Ortalık berbat haldeydi ve eski sistemin yerine getirilmesi gerekiyordu. Bunun bedeli, Modder ve Bloemfontein arasındaki bozkırda korkusuzca kanat intikali gerçekleştiren otuz beş bin asker tarafından ödenmişti. Hem askerler hem de atlar için erzak miktarı azaltılmıştı; katır taşımacılığı çökmüştü; tıbbi malzeme stokları acıklı derecede azalmıştı; kimseye demiryolunda kullanılmak üzere lokomotif ve vagon siparişi verme emri verilmemişti. Malzeme azlığı ve tıp birimindeki karmaşa, bir tifo salgınına ön ayak olmuştu. Kısa süre içinde, birçok açıdan ilk modern savaş sayılabilecek bu mücadele, alışılagelmiş türden savaşın zararlarından da payını almıştı. Roberts, savaş meydanında Boer kurşunlarına kaybettiğinden çok daha fazlasını, Bloemfontein'in yarattığı güvenli ortamda tifo ve diğer bazı önlenebilir hastalıklara kaybetmişti.

En nihayetinde 3 Mayıs günü, Roberts 'ezici gücünü' bozkırda tekrar harekete geçirebilecek kadar sağlam hissediyordu. İlerleyişini Buller'ınkiyle koordine etmişti; onu ve iki tümeni, tehlikeli bir iş olan Biggarsberg'de ve kuzey Natal'ın tepelerinde mevzilenmiş haldeki Boer ordusuna kanattan saldırma harekatıyla görevlendirmişti. Ayrıca Albay Bryan Mahon komutasındaki bin yüz kişilik bir seyyar kıtayı da Mafeking'de nöbeti devralmaya göndermişti. Baden-Powell'ın İngiliz halkının dikkatini sekiz aydır üzerinde topladığı, güçlü (ve bolca reklamı yapılan) savunması ile kendisini İngiliz cesareti ve dayanıklılığının sembolü haline getirdiği, Kalahari çölünün eşiğindeki kumlarla kaplı Cape Koloni karakolu işte burasıydı. Her şey yolunda gitmişti. Mahon'un adamları çoğunlukla Yabancılar'dan oluşuyordu, aralarında Kruger'ın zamanında hapsettiği ve beş yıl önce Mafeking'den yola çıkan Jameson'a Baskın'da eşlik eden Yenilikçiler de bulunuyordu.

17 Mayıs'ta, bozkırda on bir gün boyunca at sürdükten sonra sıkıntısız bir şekilde şehirde nöbeti devraldılar. (Öncüler ay ışığında Pazar meydanına patırtılar çıkararak girdiklerinde aldıkları tek karşılama 'Evet evet, duydum patırtılarınızı,' şeklinde olmuştu.)[36] 14 Mayıs günü Buller temiz bir hamleyle Botha'yı Biggarsberg'de alt etmişti. Bu

[35] W. Churchill, *Ladysmith*, 308.

[36] Roberts'tan Kraliçe'ye, 15 Mart 1900, Roberts Belgeleri Savaş Bakanlığı Kütüphanesi, Home and Overseas Corr., 1, 84.

sırada Özgür Devlet'te, Roberts'ın beş tümeni arı sürüleri gibi düşmanın başına üşüşmüşlerdi, 27 Mayıs günü herhangi bir direnişle karşılaşmadan Vaal nehrini geçmişti.

Bloemfontein'da ise Özgür Devlet'in ilhakı ertesi gün resmi olarak duyurulmuştu. 31 Mayıs'ta Roberts, Johannesburg ve Rand'i ele geçirmişti - iki yüz altın madeninin tamamı sapasağlam bir halde. 5 Haziran günü eşinin işlediği o ufak, ipek İngiliz Bayrağı'nı Pretoria'daki bir göndere çekti. Bir kez daha, ilerleyişinin hızı Boerleri paniğe sürüklemiş ve bir kez daha Roberts karşısındaki manzarayı yanlış yorumlamıştı. Savaş 'neredeyse bitmişti'.

Ağustos ayına gelindiğinde, Roberts'ın beş tümeni nihayet Buller'ın Natal'dan gelen üç tümeniyle birleşmişti. Birleşik güçleri, 27 Ağustos günü Boerleri Bergendal'da ezip geçmişti. Boerlerin geri çekilme harekâtı bozguna uğramış ve orduları parçalanmıştı. Kruger, Portekizlilere ait olan Mozambik kolonisine sığınmış ve *Gelderland* ('Altın Ülkesi') isimli bir Hollanda kruvazörüne bindirilip Avrupa'ya getirilmişti. Ününe tekrar kavuşan Buller, muzaffer bir şekilde Southampton'a döndü. Roberts, ipleri Kitchener'ın eline bırakıp Buller'ın peşinden İngiltere'ye döndü. Kontluk ünvanına ek olarak ödül babında kendisine yüz bin sterlin ödendi.

Fakat tüm bunlar vaktinden önce yapılmıştı. Savaş bitmiş olabilirdi: ama biten savaş, meydanlarda saflar halinde yapılan savaştı. Yeni bir tür savaş - gerilla usulü - henüz yeni başlıyordu.

* * *

Londra'da Birlikçi hükümet, sahada kazandıkları bir zafer olduğunu düşündükleri şeyi 'Hâkî seçiminde' elde ettikleri bir başka ile kutlamıştı. Savaşın başında kırılan potlara ve basında fazlasıyla yer bulan askeri hastane skandalına rağmen, meclisteki çoğunluklarını 130'dan 134'e çıkararak tekrar iş başına gelmişlerdi. Ancak yeni hükümetin kendi içinde bayatlamış gibi görünüyordu. Görev değişimi bir zayıflık emaresinden ziyaret bir güç göstergesi olmuştu. Lord Salisbury hem Başbakan hem de Dışişleri Bakanı olarak göreve devam edemeyecek kadar yaşlandığını düşünüyordu. Fakat Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenmesi için seçtiği adam, o pozisyonda hiçbir tecrübesi bulunmayan eski Savaş Bakanı Lord Lansdowne olmuştu. Politikacı ailelerinin deyimiyle 'Cecil Oteli' diye anılan hükümette artık Başbakan'ın en büyük oğlu Lord Cranborne ve üç yeğeni bulunuyordu. Şükür ki, birbirleriyle didişmekte olan Liberaller, onlara karşı herhangi bir tehlike arz etmiyordu.

Liberal Parti'nin üç parçaya - Liberal Emperyalistler, Ilımlılar ve Radikaller - bölünmesine mâni olmak, Campbell-Bannerman'ı neredeyse dayanılamaz bir noktaya sürüklemişti. Her nasıl olduysa Radikallerin başındaki isim David Lloyd George'u durumu katlanıp, iki cumhuriyetin ilhakını bir *fait accompli* olarak kabul etmeye ikna etmişti. Fakat Güney Afrika'daki savaş, Liberallerin başını çeken Campbell-Bannerman için bir işkence olmaya devam ediyordu. Seçmenler ve hatta kendi partisinin büyük bir kısmı, hükümeti eleştirmeyi vatanseverlik duygusuna karşı bir hareket olarak görüyorlardı. Boerlere karşı şahsen sempati duyduğunu itiraf etmek - ve Lloyd George gibi bir 'Boer taraftarı' ilan edilmek - onun için intihar demekti. Tek umut, savaşın kısa

süre içinde bitmesi ve siyasetin her zamanki gibi devam etmesi yönündeydi. İmparatorluk meselelerinin partiyi bölmüş olması gibi, iç meseleler de o yaraların bir o kadar etkili biçimde kapanmasını sağlayabilirdi.

Fakat takvimler Ocak 1901'i gösterdiğinde gerilla savaşı şiddetlenmeye ve herkesin umutlarını yerle yeksan etmeye başlamıştı - hem Kitchener'ın, hem Salisbury'nin, hem de Campbell-Bannerman'ın.

3 Aralık 1900 günü, Jan Smuts ve General De La Rey komutasındaki, batı Transvaal'de gözlerden uzak beklemekte olan bir Boer birliği, Pretoria'nın yaklaşık 64 kilometre batısındaki bir İngiliz konvoyuna aniden saldırmıştı. On gün sonra General Beyers komutasındaki bir komando birliği ile birleşmiş ve daha büyük bir avın izini bulmuşlardı - Nooitgedacht'da konuşlanmış olan General Clements komutasındaki 1200 İngiliz askerinden oluşan bir kamp. Clements tüm levazımatını kaybetmiş ve tuzaktan zorlukla kurtulabilmişti. Bir hafta sonra, General Kritzinger ve Judge Herzog önderliğindeki bir karma birlik Kitchener'ın Orange nehrini korumakta olan hatlarını aşmış ve Cape Afrikanerlerini isyana teşvik edebilmek için Cape Koloni'ye bir baskın düzenlemişti. Bu esnada, gerilla birliğinin içinde artık Başkan Steyn da bulunan Özgür Devlet komutanlarından Christiaan De Wet, İngiliz ikmal hatlarına bir dizi zekice baskın düzenleyerek Kitchener'ı küçük düşürmüştü. Şubat ayında De Wet de Orange nehrinin hatlarını aşmış ve bir süre boyunca Kitchener'ın Pretoria'daki karargâhı, Cape'te büyük çaplı bir isyan çıkması ihtimalinin karşısında korkudan titremişti.

Ancak, gerillaların hayatta kalmalarının bedeli çoğu zaman kendi zayıflıkları olmuştur. Cape'i isyan ettirmek strateji koordine etmek demekti, ve bunu yapmak, her iki cumhuriyetin sayıları toplamda yüz civarında olan, parçalar halindeki komando birliklerinin altından kalkamayacağı türden bir hamleydi. Zaman içinde her iki Boer 'istilası' da fos çıkmıştı. Kritzinger saklanmıştı. De Wet'i Orange nehri boyunca kovalamışlardı. Kitchener inisiyatifi yeniden eline almış ve bozkırın her yerinde düşmanı ortaya çıkarmak için 'tahrikte bulunmaya' devam etmişti.

Fakat nasıl olacak da bu ikisini savaşmaya ya da teslim olmaya yönlendirecekti? Kitchener'ın dikkatini dağıtan bir sorundu bu. İlk başta gerillaları, cömert teklifini kabul etmeye ikna edeceğini umuyordu. General Botha'ya Middelburg'da on maddelik bir anlaşma önermişti; müzakereler sonuçsuz kalmıştı.

Kitchener bunun ardından, bir önceki sonbaharda Lord Roberts tarafından kullanılan toplu ceza metodunu uygulamak suretiyle pratik bir çözüm üretmişti. Savaşçı Boerlerin çiftliklerini yakarak ve bozkırı atlar ile sığırlardan mahrum bırakarak gerillaların elinde toprak tutmalarının önüne geçilebilir ve çiftliklerine dokunulmayan diğer Boerlerin sadakatleri (teoride) kazanılabilirdi. Kitchener ayrıca mobil birliklerinin arasındaki koordinasyonu arttırarak 'tahriklerini' daha sistematik bir hale getirmişti. Yine de onun deyimiyle 'cepte'[37] olanların sayısı hayal kırıklığına uğratacak kadar azdı - İngiliz istihbaratınca sayıları 20000 kadar olduğu tahmin edilen düşmandan yalnızca ayda 1000 kişi kadarı eksiliyordu. (Sonradan, bu sayının 25000'in üstünde olduğu

[37] Pakenham, *Boer War*, 415 (Mafeking gazisinin kaydından).

öğrenilmişti.) Bu şekilde giderse savaşı bitirmek birkaç yıl sürecekti.

Kitchener'ın kestirme yollarının çoğunda söz konusu olduğu gibi, çiftlikleri yakmak kaba ve üretken olmayan bir yöntemdi, bir yandan da anavatandaki hükümet için utanç vericiydi. Esasta işbirliği yapan Boerlerin de çiftlikleri yanmıştı - ya İngilizler tarafından kazara, ya da komandolar tarafından misilleme olarak yakılmışlardı. Bu yüzden Kitchener, çiftlik yakma olayını yeni bir hâle büründürdü. Askerler, çiftliklerden yalnızca hayvanları değil, aileleri de alacaklardı. Kadınlar ve çocuklar, demiryolu hatları boyunca kurulan 'mülteci kamplarında'[38] toplanacaklardı. Aslında bu kamplarda iki tür sivil vardı: gerçek mülteciler - yani İngilizlere yardım eden ya da en azından tarafsız kalma sözlerini tutan Boerlerin aileleri - ve savaş esirleri, yani hâlâ komando birliklerinde görev yapan askerlerin aileleri. Aradaki fark önemliydi, çünkü ilk başlarda iki farklı miktarda istihkak dağıtılıyordu: gerçek mülteciler için ufak miktarlarda, esirler için ise yok denecek kadar az.

Ancak sivillerin yaşaması - ya da ölmesi - Kitchener'ın umurunda değildi. Savaşı bitirmek için sabırsızlanıyordu ve 1901 yılının yaz ayında bunu nasıl yapacağını bulmuştu.

Düşmanı 'tahriklerle' ortaya çıkarma politikasının zayıf yönü, karanlıkta çoğu gerillanın insanlardan oluşan ağdan sızabilmeleriydi. İhtiyacı olan şey, tahrikin sonunu hakiki bir şeyle getirmekti. Bu yüzden iki eski cumhuriyeti, beton sığınaklar tarafından korunan dikenli tel hatlardan oluşan devasa bir çelik bir dama tahtası misali ikiye bölmüştü. Ayrıca 5000 tüfekli Afrikalıyı bu sığınak hatlarını muhafaza etmeleri için görevlendirerek temel kuralları değiştirmişti. (Boerler genellikle tutsak aldıkları Afrikalıları vuruyorlardı. Bu yüzden Kitchener güvenli olmaları için onları silahlandırmıştı.)

Bir beton sığınak hattına doğru yapılan ilk kışkırtma harekâtı, Pretoria'daki İngiliz karargâhının cesaretini yerine getirmişti ve üzerinde biraz daha çalışınca, Kitchener'ın 'cebi' istikrarlı biçimde dolmaya başlamıştı. Fakat savaş meydanında zafer kazanmak her zaman için yeterli değildir. Londra'da, Kitchener'ın zalim tedbirleri sonunda ayrı bir dert haline dönüşmüştü.

* * *

Kitchener'ın kadın ve çocukları sözüm ona 'mülteci kamplarına' taşımakla kırdığı potun ilk farkına varanlar, 'Boer taraftarı' Liberal milletvekilleri olmuştu. 1 Mart günü Lloyd George, kamplardaki istihkak farklılığını isabetli bir şekilde anlatan bir Reuters haberinden alıntı yapmıştı. Diğer Boer taraftarı milletvekilleri - aralarında John Ellis ve C. P. Scott da bulunuyordu - bunun ardından saldırıya geçtiler, bu kampları İspanyolların Kübalı gerillalar için kurdukları *reconcentrado* kamplarına ithafen geliştirilen 'toplama kampı'[39] ifadesini kullandılar. Kaç kişi yaşadı bu kamplarda, diye soruyordu Ellis; ve hali hazırda kaç kişi öldü?

İlk başlarda yeni Savaş Bakanı Brodrick, kamp sakinlerinin oralara gönüllü geldiğini iddia ederek kaçamak cevaplar veriyordu. Lloyd George bu iddiayı çürütünce, Brodrick,

[38] Aynı eserde, 493, 537.
[39] Aynı eserde, 493/4.

kampların insani amaçlarla kurulduğunu söylemişti. Kadın ve çocukları bozkırda açlığa terk etmeye içleri nasıl elverirdi? Brodrick'in kamptaki henüz netleşmemiş istatistikleri sunması Nisan ve Mayıs aylarını bulmuştu: Transvaal'de 21,105, Oranj Nehri Kolonisi'nde 19680 ve Natal'da 2524 kişi vardı. Şimdiye kadar birkaç yüz insanın hastalıktan öldüğü itiraf edilmişti. Fakat artık ölüm oranının 'hızla düşmekte' olduğu iddia ediliyordu.

Fakat Mayıs ayının sonlarında, kamplarda yaşanan trajedinin boyutu İngiltere'de ilk kez fark edilmeye başlanmıştı. Emily Hobhouse adında, kırk bir yaşındaki bodur bir İngiliz kız kurusu, her iki cumhuriyetteki kampları Ocak ayından Nisan ayına kadar, İngiliz sempatizanlarının adına gezmişti. Verdiği görgü tanığı ifadesi yalnızca radikal Liberalleri değil, bizzat parti lideri Campbell-Bannerman'ı derinden sarsmıştı. Dili tutulmuş halde dinliyordu: 'Çiftlikler toplu halde yakılıyor... İnsanlar sınır dışı ediliyorlar... Bitkin haldeki nüfus, tek seferde yüzlerce kişi taşıyan konvoylarla getiriliyor... Kıyafetleri yok... Kamplarda insanlar açlıktan ölmeye yüz tutmuş durumda... Ateşler içindeki çocuklar toprağın üzerinde yatıyorlar... Ölümler dehşet verici.'[40] Birkaç gün sonra Campbell-Bannerman kenarda durup izleme planını bir kenara bırakmış, ve hükümetin savaşı yönetmekte kullandığı insanlık dışı yöntemi kınayan, patlayıcı etkisi yaratan bir ifade türetmişti. Holborn Restoranı'nda 14 Haziran günü gerçekleştirilen bir Liberal parti yemeğinde, onca şakanın ortasında duygularını kısmen gizleyerek '"Savaş savaştır" ifadesi sıkça kullanılır. Fakat biri bu savaşı sorgularsa, ona ortada bir savaş olmadığı söylenir - yaşanmakta olan şey savaş değil denir (Kahkahalar). Peki bir savaş hangi durumda savaş değildir? (Kahkahalar) Güney Afrika'da barbarca yöntemlerle yürütüldüğü zaman. (Alkışlar)'[41]

Her geçen ay kamplardaki ölüm oranı, Boer taraftarlarının yaşanan krizi küçümsemiş bile olduklarını göstermişti. Kitchener'ın birlikleri tahriklerini şiddetlendirdikçe, kampların nüfusu barajda biriken su gibi artmıştı. Tifo, dizanteri ve (çocuklarda) kızamık - Güney Afrika'da insanların toplu halde bulunduğu bölgelere özgü öldürücü hastalıklardı bunlar - salgınları baş göstermiş ve korkunç bir hızla yayılmıştı. Peki bu hastaların ihtiyaç duyduğu doktorlar, bakıcılar, hemşireler, hizmetliler, battaniyeler, ilaçlar ve yiyecek neredeydi? Bozkırda günlük hayatın temelini oluşturan şeylerden bile mahrum bırakılmışlardı - sağlıklı beslenme, temiz su, güneşten ve soğuktan korunma gibi.

'Barbarca yöntemlere' karşı verilen mücadeleden ve Fransa ile Almanya'daki protestolardan nasibini alan hükümet, bir feminist ve Liberal Birlikçi olan Millicent Fawcett Hanımefendi'nin başını çektiği, soruşturma amaçlı bir Kadınlar Komisyonu göndermişti. Fawcett Raporu, Emily Hobhouse'un korkunç öngörülerini doğrular nitelikteydi. Her seviyede acziyet ve ihmalkarlık diz boyuydu, Kitchener'dan başlayarak kriz felakete dönüşmüştü. Ekim ayına gelindiğinde kamplardaki nüfus 111619 beyaz, 43,780 siyahi kişiye yükselmişti. Yalnızca o ay içerisinde ölenlerin sayısı 3156 beyaz ve 698 siyahi idi; senelik olarak hesaplandığında Ekim ayının ölüm oranı beyazlar için yüzde 34 oluyordu. Fawcett Komisyonu, ölümlerin çoğunun *gerçekten*

[40] *Hansard*, 1 Mart 1901, XC.
[41] J. Wilson, CB (1973), 348.

önlenebilir olduğundan şüphesizdi. Krizin sebebi en temel hijyen kurallarının bile uygulanmaması, salgınlar baş gösterdiğinde İngiltere'den bir an önce doktor ve hemşirelerin gönderilmemesinden kaynaklanıyordu.

Geç de olsa hükümet, Kitchener'a güvenmekle yaptıkları hatanın boyutunu anlamıştı. Kampların kontrolünü Milner'a ve sivil yetkililere devrettiler. Şubat ayına gelindiğinde yıllık ölüm oranı yüzde 6'ya, ardından Glasgow'un bile altına inerek yüzde 2'ye düşmüştü. Fakat olan olmuştu. Lloyd George'un Emily Hobhouse'u dinledikten sonra öngördüğü üzere, 'Çocuklar böyle muamelelere maruz kalır ve ölürlerken, yapmamız gereken şey Güney Afrika'daki İngiliz hükümdarlığını yalnızca insan yüreğinin en derin hisleriyle yargılamaktan ibarettir... İngiliz hükümdarlığının burada bu şekilde başladığı daima hafızalarda kalacaktır... Bu idarenin tesis edilme biçimi unutulmayacaktır.'[42]

Bu esnada, Kitchener'ın yeni formülü - beton sığınaklar ve siyahi askerler - gerilla savaşını açıkça kazanmaktaydı. Nisan 1902'ye gelindiğinde, komando birliklerinin önde gelen liderleri Botha, Smuts, De La Rey, De Wet ve Başkan Steyn, ateşkes bayrağını çekip gün yüzüne çıkmışlardı. Barış müzakereleri Mayıs ayının sonlarına kadar devam etmişti, sunulan şartlar karşı koyulmaz görünüyordu. Bir madde hariç hepsi, Botha'ya 1901 yılında Middelburg'de sunulan şartlar ile aynı sayılırdı. Savaş tazminati (Almanya'nın 1871 yılında Fransa'dan aldığı gibi) talep etmek şöyle dursun, Britanya, savaşta at ve sığırlarını kaybeden düşmanının zararını telafi etmeyi ve ülkenin yeniden inşasına yardımcı olmak amacıyla üç milyon sterlinlik borç vermeyi öneriyordu. Yeni kolonilere, şartlar uygun olur olmaz tıpkı Cape ve Natal'da olduğu gibi kendilerini yönetme hakkı tanınacaktı. Middelburg'da sunulan koşullara yalnızca bir madde içeren önemli bir değişiklik yapılmıştı. Bu da, Afrikalıların oy kullanma hakkını reddetme konusunda Boerlerin kararlılığına verilen bir imtiyazdı. Transvaal'deki ve Oranj Nehri Kolonisi'ndeki 'Kaffirlere', Cape'teki Afrikalı emsalleriyle aynı şekilde oy kullanma hakkı tanınması ne zaman gerçekleşecekti? Middelburg anlaşması temsili hükümet kurulana kadar olmaz derken; yeni anlaşma temsili hükümet kurulduktan *sonra* ifadesini barındırıyordu. Ve İngiliz hükümetinin de farkında olduğu gibi 'sonra' demek, aslında 'asla' demekti. Bu imtiyaz, ilerleyen yıllar boyunca tekrar tekrar yankılanacaktı. Hali hazırda Chamberlain'ın yaptığı 'Siyahi nüfusu savaştan önce olduklarıyla aynı durumda bırakmak suretiyle utanılası bir barış elde etmemek'[43] uyarısını gülünç duruma düşürmüştü.

Hâlâ bozkırda bulunan komando birliklerinin heyetleri Mayıs ayında, İngilizlerin sunduğu koşulları tartışmak üzere Vaal yakınlarındaki Vereeniging'de kurulan büyük bir otağda toplandılar. Bu halk, (şu an da olduğu gibi) sağduyulu bir halktı. Anlaşmayı kabul etmek yönündeki argümanlar ağır basıyordu. Savaş her halükârda bitiyordu. 'Son ana kadar savaşalım,' dedi De La Rey. 'Öyle mi diyorsun? Son an çoktan gelmedi mi zaten?' diye çıkıştı Botha ve savaşa devam etmenin 'umutsuzca'[44] bir hareket olacağını söyledi. Cape

[42] *The Times*, 15 Haziran 1900. J. Wilson, 349.
[43] Hansard, 17 Haziran 1901, XCV, 573-83.
[44] Headlam, *Milner Belgeleri*, 11, 350-1. Pakenham, *Boer War*, 563-5.

Koloni'ye karşı yeni bir 'istila' harekatı yönetmiş olan Smuts, Cape'teki Afrikanerlerden hiçbir şey beklenemeyeceğini itiraf ediyordu. Kitchener eski cumhuriyetlerdeki komandoların canına okuyordu - sığırsız, atsız, cephanesiz kalmışlardı. Bazı Boer aileleri artık bozkırın ortasında terk edilmiş durumdalardı. İroniktir ki, Kitchener yakın zamanda birliklerine artık kışkırtma harekatlarından sonra kamplara daha fazla kadın ve çocuk *getirmemeleri* yönünde bizzat emirler vermeye başlamıştı. Bu durum, bozkırda kalan Boer ailelerini Milner'ın yenilikler getirdiği kamplardaki ailelerden çok daha kötü bir vaziyette bırakıyordu.

Bir de ortalıkta yeni bir 'kara tehlike' mevzuu konuşuluyordu. Afrikalıların bazı bölgelerde 'kontrolden çıktıkları' ve bir Zulu Impisinin, Boerler tarafından gerçekleştirilen bir sığır yağmasına misilleme olarak Vryheid yakınlarındaki Holkrantz'da elli iki Boer öldürdüğü bildirilmişti. En önemlisi de, De Wet'in kardeşi Piet dahil teslim olmuş binlerce Boerin, Kitchener tarafından İngilizler adına savaşmak için askere alınmış olmasıydı. Daima Güney Afrika'da Boerler ve İngilizlerin savaşı şeklinde devam etmiş olan mücadele, artık komandolar ile birlikte 'son ana kadar' savaşmayı göze alan 21000 kişi ile İngilizler adına savaşan 5000 'teslim olanlar' arasındaki bir *iç savaşa* dönüşmüştü. Kısacası, savaş kısa süre içinde felaket ve rezalet ile sonuçlanacaktı. Artık barışı kazanmalılardı.

Vereeniging'deki büyük otağda 31 Mayıs günü oylar sayıldığında, küçük bir azınlık dışında herkes barıştan yanaydı. Aynı günün akşamı barış anlaşması resmi olarak, İngilizler adına Kitchener ve Milner tarafından, Transvaal adına Başkan Vekili Burger tarafından, Özgür Devlet adına da De Wet tarafından imzalandı. Boerler eğmiyorlardı, ahlaki bir zafer kazanmışlardı sanki. Güney Afrika'nın başına yüz yıldır bela olmuş bir ayrılığı sonlandırmanın medeni bir yolu gibi görünüyordu bu. Kitchener, kendisine sunulan vikontluk ünvanı ve hükümetin takdirinin bir simgesi olarak verilen 50000 sterlin dahil her şeyden fazlasıyla memnundu. (Söz konusu parayı direkt olarak Güney Afrika'daki altın hisselerine yatırmıştı.)

Savaşa ön ayak olduğunu iddia eden Milner ise bunun aksine, zaferi elinden alınmış gibi hissediyordu. İçten içe barış müzakerelerine karşı çıkmıştı. Planı 'düzeni toptan değiştirmek'[45] ve ülkeyi İngilizleştirmek idi. Boer siyasi liderlerini 'en kısa sürede' kendilerini yönetme sözüyle aralarına almaktansa, bozkırda çürüyüp gitmelerini yeğlerdi. Ne zaman olacaktı bu? Milner'ın içi titredi. Demokrasi meselesi - dört koloninin tamamındaki Boerler ve Afrikanerlerin teşkil ettiği çoğunluk - büyük planı açısından felaket anlamına geliyordu. Artık kendisini savunucuları olarak gören İngilizciler hariç, asıl şahsi ittifakını 'altın böcekleri' ile kurmuştu.

Her şey altın madenlerine bağlıydı. Eğer altın üretiminin maliyetini - özellikle dinamit ve nakliye masrafları ile Afrikalı madencilerin 'abartılı derecede' yüksek maaşlarını - düşürebilirlerse madencilik yeniden revaçta olacak ve yeni bir altına hücum gerçekleşecekti. Yalnızca İngiltere'den gelecek devasa çaptaki bir göç, felaketi önleyebilirdi. Çünkü yalnızca o zaman, dört koloninin Kanada gibi kendilerini yöneten idari bir güç oluşturmak amacıyla birleşmesini engelleyecek kadar İngiliz seçmeni mevcut olurdu.

* * *

[45] De Wet, *Three Years War*, 426, 486-90. Pakenham, *Boer War*, 565,9.

İngiliz halkı, Vereeniging'de kazanılan barışı pek fazla duygu emaresi olmadan içselleştirmişti. Sonunda, 20000 İngilizin hayatına ve 200 milyon sterline mal olan bu küçük düşürücü savaşın bitmesi rahat bir nefes aldırmıştı. (Savaşın Boerlere olan maliyeti daha da yüksekti: savaşta 7000 adam kaybetmişler, 28000 Boer kadın ve çocuk, 14,000 siyahiyle birlikte kamplarda ölmüştü.)

Trafalgar Meydanı'nda, Mafeking'in kurtarıldığı haberlerinin geldiği gece olduğu gibi olay çıkmamıştı bu kez. 1902 yılında Kral Edward'ın gergin tebaasına ne de farklı görünüyordu her şey. Savaş, İngiltere'yi Avrupalı rakiplerinin; özellikle Almanya ve Fransa'nın gözünde küçük düşmeye karşı savunmasız bırakmıştı. Hâlâ tehlikeli derecede izole olmuş durumdaydı. Savaşın sonuna gelince, bitişi o kadar çok kez öngörülmüştü ki gerçekleştiği zaman düş kırıklığına sebep olması kaçınılmazdı. Paylaşım'ın son safhası bile halkı pek heyecanlandıramamıştı. Özel durumlar hariç, İngiliz halkı İmparatorluklarına cepte gözüyle bakıyorlardı. Ve şüphesiz, Transvaal ile Oranj Nehri Kolonisi söz konusu olunca İmparatorluk kafasıyla düşünen İngilizlerin çoğunluğunun unutmayı yeğleyecekleri bir gerçek vardı: bu iki koloninin ele geçirilmesinde izlenen yöntemler.

Barış anlaşmasının imzalanmasından altı hafta sonra, Lord Salisbury'nin yorgunluğu nihayet galip gelmiş ve bakanlık mühürlerini yeni Kral'a, VII. Edward'ın iri, tombul ellerine teslim etmişti. Bunun ardından Salisbury'nin zarif yeğeni Arthur Balfour, yeni Başbakan olarak atanıp Kral'ın elini öpmüştü.

On altı yıl boyunca Salisbury, Afrika pastasının dilimlenme aşamasına hâkim isim olmuştu. Resmi biyografi yazarına göre, İngiliz dışişleri konusundaki en büyük başarısı buydu. Yeni koloniler ve mandalardan gelen aslan payının - toplam sayının yarısının - Britanya tarafından alınmasını garantilemişti. Eğer kafasını meşgul eden şey Britanya'ya stratejik avantaj sağlamak idiyse, bir yandan Britanya'ya Transvaal'in altın madenlerinden, Nijer'in dolup taşan pazarlarından, Uganda'nın çay ve kahvesinden, Mısır ile Sudan'ın pamuğundan oluşan Afrika'nın en kârlı bölgesini de vermiş olması Britanya'nın şansınaydı.

Avrupa'da dengeyi bozmadan Afrika'yı bölmek; işte Lord Salisbury'nin asıl başarısı buydu. Fakat bu, Afrika'da barışı korumak anlamına gelmiyordu. İngiltere'nin on beş yeni kolonisi ve mandasının çoğu, Transvaal'de olduğu gibi fetih usulüyle kazanılmış ya da Uganda'da olduğu gibi güç kullanma tehdidiyle, zorla alınmıştı. Théophile Delcassé'in iğneleyici yorumu Afrikalılar için de geçerliydi: 'Onların askerleri var, bizim ise sadece savlarımız.' Boş anlaşma formları bir Afrikalı için pek bir şey ifade etmiyordu, özellikle kafasına dayanmış bir İngiliz silahı varsa.

Paylaşım'ın sonu yakındı, fakat henüz her şey bitmemişti. Çözülmemiş üç mesele vardı.

Cezayir'in asi komşusu Fas'ın Fransa tarafından alınması bekleniyordu; hali hazırda gayri resmi bir Fransız mandasıydı zaten. İtalya, iki çöl bölgesi olan Trablusgarp ve Sirenayka'yı, İstanbul'daki Sultan'ın güçsüz avuçlarının içinden zorla almayı planlıyordu. Büyük Güçlerden herhangi biri buna itiraz eder miydi?

Daha da önemlisi, Kongo'yu ne yapacaklardı? Hâlâ Güçler'den herhangi birinin sorumluluğu kapsamında değildi. Afrika kolonileri arasındaki yeri eşsizdi, kendisine yardımsever diyen Kral Leopold'un şahsi malıydı.

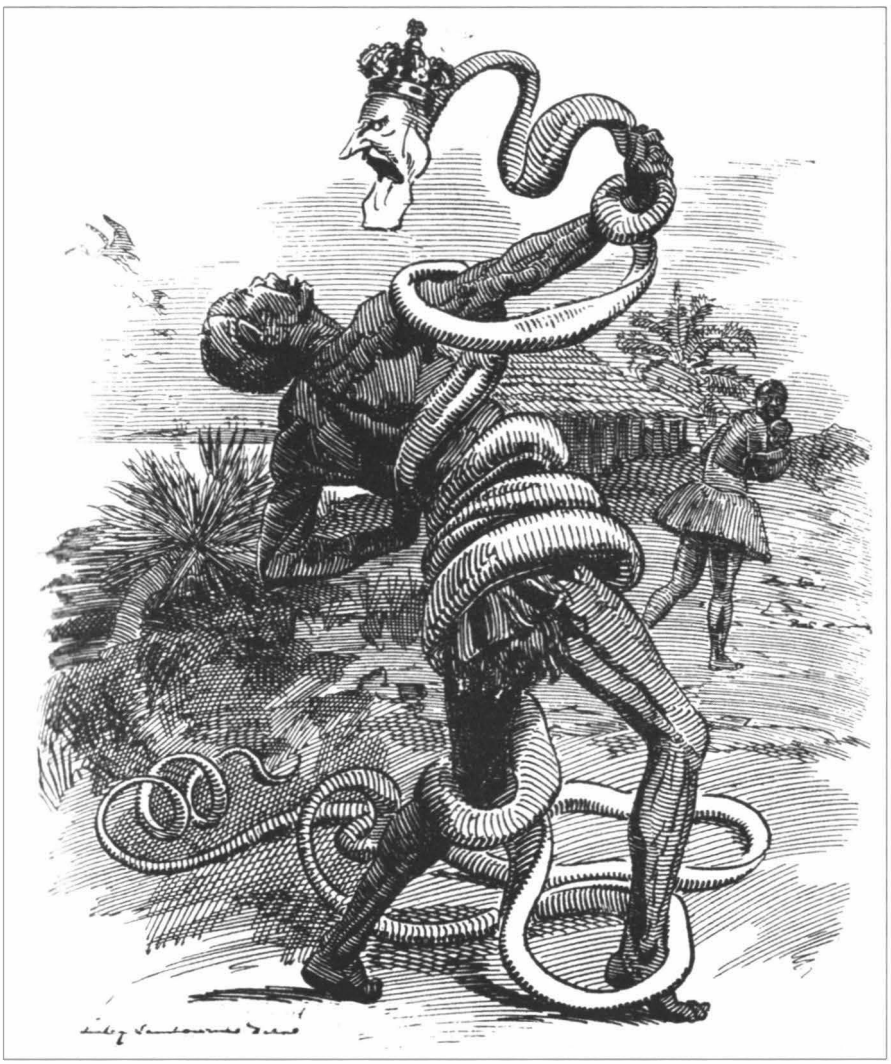
Üçüncü mesele, Afrikalıların Paylaşım'a tepkileri hakkındaydı. Güçlü Afrika devletleri yabancı hükümdarlığa direnmişler ve fethedilmişlerdi. Kıtanın büyük çoğunluğunu kapsayan binlerce farklı kabile şefinin bölgelerinde pek direnişle karşılaşılmamıştı. İmparatorluk, onlara kağıt üzerinde hiçbir şey ifade etmiyordu. İmparatorluğu birebir topraklarında gördükleri zaman ne tepki vereceklerdi?

Peki ya Lord Salisbury - ya da Güçler'den herhangi biri - artık sahibi oldukları milyonlarca siyahi ve esmer tebaalarının çıkarlarına ne kadar kafa yormuştu? Livingstone'dan beri Avrupalıların iyimser varsayımları daima, Afrikalıları yönetmenin onların kendilerini yönetmelerinden daha kötü olamayacağı yönünde olmuştu. Şimdi ise Güçler otuz yeni koloni ve mandayı yönetmeye başlarlarken, pastadan aldıkları Kongo'nun klostrofobi yaratan ormanlarından, Alman Batı Afrikası'nın çorak bozkırlarına kadar olan dilimlere doğru atılan dikkatli bir bakış gösteriyordu ki, tüm o 'Ticaret, Hıristiyanlık ve Medeniyet' lafları havada kalmaya başlamıştı.

DÖRDÜNCÜ KISIM

DİRENİŞ VE REFORM

KAUÇUK SARMALLARINDA.

32. BÖLÜM

KESİK ELLER

Brüksel, Londra, Paris ve Kongo
16 Mayıs 1902 - Şubat 1904

'Vahşi hayvanlar - leoparlar - ormanda bizden uzakta çalışan bazılarımızı öldürdü ve başkaları da ya kayboldu ya da açıkta kalmaktan veya açlıktan öldü ve beyaz adamlara size daha çok kauçuk getiririz diyerek bizi serbest bırakmaları için yalvardık ama beyaz adamlar dedi ki: Gidin. Siz sadece hayvansınız. Nyamasınız [Etsiniz].' Konsolos Casement'ın görüştüğü Kongo köylülerinin ifadesi 1893

Vereeniging'de İngilizler ile Boerler arasında barış anlaşması imzalanmadan on beş gün önce, 16 Mayıs 1902 günü sabah erkenden, bozkırdaki serseri kurşunlar hâlâ Avrupa gazetelerinde yankılanırken, içinde *The Times* bulunan teneke kutu her zamanki tıngırtısıyla Brüksel'in dışında yer alan Laeken'deki kraliyet binasına ulaştı.

Leopold, Laeken'deki parkın etrafında '*mon animal*'[1] adını verdiği yeni büyük üç tekerlekli bisikletiyle erkenden yaptığı sabah gezintisinin tadını çıkardıktan sonra on birinci sayfayı şüphesiz pür dikkat okumuştu. O günün *Times*'ı, Kongo'nun yerlilerine yapılan 'ağır yanlışları' kınamak için önceki gün Londra'daki Malikane'de düzenlenen bir protesto toplantısına yarım köşe ayırmıştı. Toplantıda resmi olarak iki karara varılmıştı: Berlin ve Brüksel Kanunlarını imzalayan tüm Güçler'e 'gerekli reformların yerine getirilmesinde iş birliği yapma' çağrısında bulunmak; ve İngiliz hükümetini inisiyatif almaya çağırmak.[2] Ancak Malikane'deki salonun yarısı boştu ve Kral'ı endişelendirecek bir şey yok gibi duruyordu.

Yıllardır Kral'a hırlayan bir çift iyi niyetli İngiliz bu protesto toplantısının ardındaki itici güç olmuştu - eski usül bir köle özgürlüğü destekçisi topluluğun, Aborijinleri Koruma Topluluğu'nun sekreteri Richard Fox Bourne ile Dean Ormanı bölgesinin Radikal Milletvekili Sör Charles Dilke. Niyetleri apaçık Leopold'a karşı uluslararası kanaati zehirlemekti, fakat çabaları ancak düzensiz suretlerde başarılı sayılabilirdi. Bu sözde yardımseverlerin ikisi de Kongo sıkıntısını İngiltere'de bile olsa bir akıma

[1] Emerson, 270.
[2] *The Times*, 16 Mayıs 1902.

dönüştürecek adamlar değillerdi. Fox Bourne Afrika'nın her yanında Avrupa yönetimin aleyhinde adımlar atmayı görev edinirken geniş bir düşman çevresi edinmişti. Dilke ise on yedi yıl önce Bayan Crawford'un ürkütücü boşanma davasında sahneye çıktığından beri birçok eski dostu tarafından parya olarak görülmekteydi.

Şimdi bu yardımseverlerin ticaret adamlarıyla el ele vermeleri ise yeni bir durumdu - yani Tanrı ve Para el ele idi. Liverpool Ticaret Odası Başkan Yardımcısı John Holt, Genel Berlin Kanunu'nda şart koşulan serbest ticaret kurallarını çiğnediğinden ötürü Congo Free State'e karşı ticari bir sorunu olduğunu öne sürmüştü. Leopold zevkle Liverpool ile yapılan bu anlaşmadan istifade etmişti. On yıldır Fox Bourne ile Dilke yumruklarını ona doğru sallıyorlardı ve gerekçeleri Leopold'un aklını kurcalıyordu. Free State'in eski huysuz işverenleri tarafından oyuna mı getirilmişlerdi? Kendisinin ticari başarısını kıskanan Liverpool tüccarlarının Kongo'yu ondan çalma isteklerini gizleyen bir pelerinin altında, dertlerinin dolandırıcılık olduğunu artık açıkça görebiliyordu. (Kendi isteklerini gizlemede bir hayli becerikli olan Kral, diğer insanlarda aynı yeteneği sezme konusunda her zamankinden daha yetenekliydi.)

Fakat Leopold kendisine karşı hazırlanan oyunu açığa çıkarmak için ellerini kirletmek zorunda değildi. O konuyu resmi diplomatik çevresine ve Avrupa ve Amerika'da toplamaya devam ettiği gizli hayran kitlesine bıraktı. Londra'daki Malikane toplantısına gönderdiği Free State temsilcilerine (toplantıyı düzenleyenler Leopold'u önceden uyarmışlardı) ağırbaşlı ve güven verici olmaları tembihlenmişti. Görevi kötüye kullandıklarına dair bir kanıt eğer vardıysa da, Free State hükümeti sorumlu tutulurdu. Diğer bir deyişle, dünya Egemen Kral'a güvenebilirdi. O adaletin yerine getirildiğinden emin olacaktı.

İşte bu muhteşem özgüven, Paylaşım'ın sonuncu, tehlikeli safhası boyunca Leopold'un zırhı üzerinde parlamayı sürdürmüştü. Zırh yalnızca bir kez, 1895-96'da belirgin bir darbe almıştı. Alman Doğu Afrika'ya Kongo fildişi, ve Kongolulara da Alman silahları satmakta ısrarcı olan İngiliz tüccarı Charlie Stokes'ın talihsiz ticareti söz konusu olmuştu. (Stokes, Uganda'da Lugard'a cephane sağlamada önemli bir rol oynamış eski bir misyoner ve fildişi tüccarıydı.) Ocak 1985'te Kongo'da silah kaçakçılığı yaparken yakalanmış, ardından yargılanmış ve Yüzbaşı Lothaire adlı bir Belçika subayı tarafından asılarak infaz edilmişti.

Nasıl olduysa bu infazın öyküsü İngiliz gazetelerine sızmış ve güzel bir yaygara koparmıştı. Salisbury'nin hükümeti hukuki usulsüzlüklere itiraz etti. Sonuç olarak Yüzbaşı Lothaire üç duruşmaya çıkmak zorunda kalmıştı. Devletin sunduğu kanıtların yetersizliği sayesinde rahatlıkla beraat etti ve Kongo'daki imtiyazlı asıl şirkete yönetici olarak atandı. Leopold tüm bunları son derece tatsız bulmuştu. Kongo'nun doğu sınırında adaletin yarım yamalak dağıtıldığını duyurmaya niyeti yoktu ve Kongo'nun yüzünün akını korumak için adımlar atmaya başladı.

Leopold 1896'da 'yerlilerin mağdur olabileceği her türlü şiddet eylemi'nden[3] hukuki yetkileri haberdar edecek altı adamdan oluşan bir kurul - Yerlileri Koruma

[3] Slade, *English Speaking Missions*, 247-9.

Komisyonu - atadı. Kurul üyelerinin tamamı doğruluğundan şüphe duyulmayacak din adamlarıydı: üç Belçikalı Katolik rahip, iki İngiliz Vaftiz misyoneri ile bir Amerikalı Vaftizci. Elbette Kongo'daki işleri bir sonuç vermemişti. Makamları toplantı yapamayacakları kadar yıkık döküktü ve hepsi de öne sürülen vahşetlerin meydana geldiği kauçuk üretilen bölgelerden uzaklarda yaşıyorlardı. Oysa Komisyon, Leopold için Avrupa'da mucizeler yaratıyordu. Artık kim ulvi niyetlerinden şüphe edebilirdi - ya da siyahi insanlara 'yeniden hayat vermek' ve Kongo'yu (kendi deyimiyle) bir 'örnek ülke'ye dönüştümek için şahsi servetini Afrika'daki bu büyük yardımsever girişimin hizmetine sunduğunu inkâr edebilirdi?[4]

Leopold'un, Laeken'de misafirperverliğinin tadını çıkarmalarından sonra hayranları arasında sayabileceğinden emin olduğu nüfuz sahibi İngiliz ziyaretçilerine, en büyük emelinin bu olduğunu tekrarlayıp duruyordu. Ziyaretçilerinin arasında yağcı bir İngiliz milletvekili olan Sör Constantine Phipps gibi diplomatlar, (İngiliz Konsolosu olarak Kongo'da görev yapmak için ayrılmadan önce Leopold'un iki kez ağırladığı) azimli genç Konsolos Roger Casement, Kongo Bolobo Misyon ve Vaftiz Misyoner Topluluğu'nun başkanları olan Grattan Guinness ve A. H. Baynes gibi çekingen misyonerler, dünya çapındaki nakliye hisseleri arasında Antwerp ile Kongo arasındaki nakliye hizmetlerinin kârlı tekelini elinde tutan Elder Dempster Nakliye Hattı'nın da yer aldığı Alfred Jones gibi pişkin girişimciler de bulunuyordu.

Stokes olayının tadı ağızlardan henüz gitmemiş de olsa Yerli Komisyonu, tek tük yazdıkları raporlarda Kongo Devleti'nin yaptığı suistimalleri yumuşatarak ifade ediyorlardı. Yıllar geçtikçe İngiliz yardımseverlerinin feryatları giderek tuhaf bir görünüm almaya başladı. Bu sıralarda Kral, Belçika'da yeni yeni tattığı saygı görme hissinin sefasını sürüyordu.

Pek az anayasal monarşi tebaasını böylesine yürekten hor görmüş ama tebaasının sevgisini kazanmayı böyle çok arzulamıştır. Leopold uzun bir süredir kendini şehir planlamasına kaptırmıştı. Otokrasinin bir sembolüydü ve zenginliğe dayanan zevkleriyle örtüşüyordu. Nerede arazi bulduysa - Ostend'in kumullarında, Brüksel'in dışındaki yeşil tarlalarda - üzerlerindeki harabelerle birlikte satın aldı. 1990'da Fransız bir mimarın yardımıyla Napolyonik görkeme sahip şehir anıtları yaptı. Brüksel'e caddeler açtı, geç de olsa Belçika ülkesinin ellinci yıldönümünü kutlamak için bir zafer takı kurdu, Tervuren'de bir Kongo müzesi inşa etti, Laeken'i genişletti, ve Ostend'e parklar kurdu. Ardından bu muhteşem anıtların yanı sıra Laeken ve ona miras kalan diğer kraliyet yerleşimlerini *donation royale* şeklinde halkına tanıtarak herkesi şaşkına çevirdi. Kral önceden olduğu gibi saraylarda yaşamaya devam ettiyse de, yeni bağışlanan mülklerdeki bahçe partilerine davet edildikleri için doğal olarak halkın gururu okşanmıştı. Tüm bunlar sembolik bir anlam taşıyordu. Kral halk tarafından sevilmeye hazırdı - ve bazıları onu gerçekten sevmişlerdi de. Bir keresinde yeni bir binanın temelini attığında öyle coşkulu bir alkış kopmuştu ki, sözcükler boğazında tıkanmış ve ağlamaklı olmuştu.

Leopold'un Blanche Delacroix adlı balık etli bir Fransız genç kıza karşı güçlü

[4] P. Van Zuylen *L'Echiquier Congolais* etc (Brüksel 1959).

hisleri ise halka bu kadar yansıtılmıyordu. İlişkileri 1900'larda, Blanche yaklaşık 16 yaşında iken Paris'te başlamıştı. Leopold altmış beşindeydi. Yıllar boyunca Paris'in arka sokaklarında gizli kaçamakların tadını çıkardı. Kraliçe Marie-Henriette ile insanı bezdiren, Leopold'un sağladığı hanedan evliliklerinin çöküşünün ardından kendilerinden aşağı düzeyde insanlarla evlenmekte ısrarcı kızlarından soğumuştu. Talihsiz Kraliçe 1902'de Spa'da öldü. Leopold bu kurtuluşunu Blanche'i bir üstgeçitle gizlice Laeken'e bağlanan bir villaya yerleştirdi.

'Vaughan Baronesi' (kız için uydurdukları sahte bir unvandı) ile ilişkisinin gülünç bir yanı vardı. Büyük bir üç tekerlekli bisikletiyle Laeken'deki saray bahçesinde pedal çeviren bu yaşlı buyurgan adamın, on sekiz yaşındaki metresinden gelen talimatları ses çıkarmadan kabul edeceğini kim düşünebilirdi ki? Bazen Blanche ona emirler yağdırdığında Leopold itiraz ederdi. Ardından Blanche kahkaha atıp bir sigara yakardı. Leopold nihayet kendisini keşfetmiş gibi görünüyordu. Çocukluğunun yalnız, evliliğinin aşksız geçen yıllarını artık unutmuştu. Evdeki mutluluk ilham vericiydi. Özel kalemi dahi Leopold'un hayatı boyunca şehvetli baronese göz koymasın diye bu kaçamağın - ve bunun 1906 ve 1907'deki meyveleri olan çam yarması gibi iki oğul, Lucien ile Philippe - tedbirli bir şekilde idare edilmesi gerekiyordu.

Şahsi mutluluk kaynağıyla birlikte Kral'a bir o kadar etkileyici ve şahsi bir gurur kaynağı daha gelmişti. Kongo'da avuç dolusu paralar kazanıyordu. Halkın önünde Belçikalı özel şirketlerin başarıları ve Kral'ın hayırseverliği odakta tutuluyordu. Bir yatırımcı olarak sıra dışı hünerlerini ortaya çıkarmak istediği için Dilke ve Fox Bourne gibi işgüzarlardan yeterince çekmişti. Şahsi kârlarının bir kısmı da Kongo Devleti'nin bu şirketlerdeki yüzde 50'lik hisselerinden geliyordu. Öte yandan devletin ticari istatistikleri, Afrika'nın diğer bölgelerindeki başarılı koloniler gibi Kongo'nun da hesaplarını, ithalatını ihracatına, giderini gelirine göre dengelediğini gösterecek şekilde düzenlenmişti.

Mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde incelendiğinde, gerçek rakamlar Kongo'nun diğer hiçbir koloniye benzemediğini gösteriyordu. Eh tabi, bir koloni değildi ne de olsa. Burası şahsi bir devlet, dahi bir sermayedarın, Egemen Kral'ın mülkü idi. Leopold dünyadaki kauçuk patlamasını sanki trapezdeki bir adam gibi başından savmıştı. Patlamadan önce Kongo'nun ihracatı çok az miktarda yağ ve fildişinden ibaretti. 1902'ye dek kauçuk satışları sekiz yılda on beş kat artmıştı ve ihracatların kırk bir milyon frank (1.64 milyon sterlin) değerindeki yüzde 80'ini oluşturur hale gelmişti. Kauçuk bol miktarda yetişiyordu ve Free State'in hasat yöntemi yarım yamalak da olsa ucuza geliyordu. Bu nedenle ihracat, ithalatın iki katına çıkmıştı ve Devlet giderlerinden çok daha fazla gelir elde etmeye başlamıştı.

Leopold Kongo'daki bu kâr ile, diğer tüm kolonilerde uygulanan ve hem yerlilere hem Avrupalı yatırımcılara fayda sağlayacak yazısız kanunlara bağlı kalarak yeniden yatırım mı yapmalıydı? O bunu yapmak için bir sebep görmüyordu. Kendisi uygun gördüğünde anlaşmayı görmezden geliyordu ve elindeki (faizsiz krediler göz ardı edilirse) Belçikalı vergi mükelleflerinin değil kendi parasıydı. Banasından miraz kalan on beş milyon frank (altı yüz bin sterlin), Leopold dışında herkesin Devlet'in iflas

edeceğini düşündüğü zor yıllarda müsrifçe Kongo'ya harcanmıştı.

Varını yoğunu Kongo için ortaya koymuştu. Şimdi ise verdiği parayı geri alarak ve kârın sefasını sürerek bir karşılık görmeyi bekliyordu. Kral'ın Belçika'daki müsrif harcamalarına - *donation royale*'i oluşturan taklar ve caddeler, parklar ve saraylar - ve Belçika devleti ile kendisinin Afrika imparatorluğunun dertleri el verdikçe Blanche ile kaçıp gittikleri Fransız Rivierası'nda yer alan şahsi cennet Cap Ferrat için dayanak sağlayan da Kongo'dan elde ettiği birçok kez asıl yatırımla aynı boyuttaki gizli kârlardı.

Yedi yıl önce, 1895'te Leopold'un neredeyse havlu atarak Kongo'yu bile isteye Belçika'ya verme noktasına geldiğini düşünmek gariptir. Kâğıt üstünde Belçika'nın Kongo'yu devralma tehlikesi halen sürüyordu. Mart 1901'de Belçika'nın faizsiz yirmi beş milyon frank karşılığında Kongo'yu on yıllığına iştira etme hakkı doğdu. Leopold'un şansına, Belçika hükümeti ve halkının Kongo Devletine karşı, devletin maddi durumu iyiyken, 1895'te iflasın eşiğinde olduğu zamana kıyasla daha da az ilgi duyduğu görülmüştü. Kongo'yu bir Belçika kolonisi yapma seçeneğinin yok olmasına göz yumulmuştu. Şansa başka mevzularda da Leopold'un yüzüne güldü. Çin demiryollarına çarpıcı bir yatırımda bulunmuştu ve bu da ona çeyrek milyon sterlin kadar bir kâr getirecekti. Ama Kongo altın kârlarının ve kendisinin hayırsever olarak altın bir adla anılmasının kaynağı olmaya devam etti.

Livingstone'dan, THM'den ve Afrika'yi medeniyete açmaktan bahseden konuşmaları doğal olarak kendisinin İngiliz hayranlarında hayranlık uyandırıyordu. Elbette Majesteleri imtiyazlı şirketleri ve onların iş ortakları olan Kongo Devletini yöneten Belçikalı ortaklarıyla aynı şekilde konuşmuyordu. Onların işveren olarak bildikleri kişi, uzaklarda yaşayan bir ev sahibi misali konuşan, kârı ile ilgilenen ama bu kârın nasıl elde edildiğine dair pek de çok şey bilmemeye kararlı biri idi.

1890'larda Leopold'un periyodik vicdan azapları yaşadığı bir gerçekti. Yoksa kauçuk elde etmek için uygulanan cebri çalıştırma, suistimale açık hale mi gelmişti? Yabancı misyonerler ona ilk şikâyette bulunduklarında, duyduğu hikâyelerin en azından bazılarının doğru olduğunu kabul etmişti. Bağımsız devletin üst düzey yetkililerinden biri olan Liebrechts'e 'Korkunç suistimallere bir dur dememiz lazım,' demişti. 'Ya bu dehşetler biter, ya da ben Kongo'dan çekilirim. Ellerimin kana ya da çamura bulanmasına izin veremem; bu kötülüklerin bir son bulması şart.'[5] Liebrechts ve diğerleri bu suistimaller konusunda kıllarını kıpırdatmadılar. Kral'ın ruh halinin çok geçmeden değişeceğini biliyorlardı, ve haklıydılar.

Şimdi 1902'de ise İngiliz eleştirmenlerini palavracı olarak görür olmuştu ve vicdanı da artık canını sıkmıyordu. Aklı fikri kâr etmekteydi ve Fox Bourne gibi gevşeklerin ya da Dilke gibi sapkınların boş konuşmalarıyla galeyana gelmeye lüzum görmüyordu.

Bocalamakta olan reform çabasını en büyük İngiliz mücadelelerinden birine dönüştürmek üzere olan Edmond Morel adlı yirmi sekiz yaşındaki eski bir sevkiyatçı olan ağırbaşlı genç adamı ise hesaba katmamıştı.

* * *

[5] Leopold'dan Liebrechts'e, 17, 31 Ocak 1899, Van Eetvelde Belgeleri, Archives Générales du Royaume, Brüksel.

İngiliz-Fransız isminin tamamını bir tekerleme gibi sayacak olursak, Georges Edmond Pierre Achille Dene Morel de Ville, Paris'in bakımsız bir banliyösünde zeki, sorumsuz bir Fransız memuru ile Quaker mezhebinden çekingen, bağnaz, kibirli bir İngiliz kadının oğlu olarak dünyaya gelmişti. Uzun boyu ile güzel, soylu görünümünü babasından, mizacını ise annesinden almıştı. Babası Edmond dört yaşında iken neredeyse beş parasız bir halde ölmüş ve annesini Paris'te müzik öğretmenliği yaparak zar zor geçinmek durumunda bırakmıştı. Edmond İngiltere'deki saçmalıktan uzak öğretileri ve mütevazı ücretleri kendi ülkeleri dışındaki ebeveynlere hitap eden Bedford Modern adlı bir devlet okuluna gönderilmişti. On beş yaşındayken aykırı olduğu tescil edilmiş biri olarak okulu terk etmişti. Kendisini İngiltere ile, ama Bunyan ile Quaker atalarının, köleliği ortadan kaldırma hareketini başlatan adamların İngilteresi ile özdeşleştirmişti.

1890'da, o on yedi yaşındayken annesi ona Leopold hayranı Alfred Jones kontrolündeki Elder Dempster adlı bir sevkiyat hattında memur işi ayarlamıştı. Liverpool, Batı Afrika ticaretinin ve bunun meşum geleneklerinin merkeziydi. Çok geçmeden Morel esrarengiz limanın büyüsüne kendini kaptırdı. Sonraları 'Bir buharlı gemiden palm yağı yüklerinin, tahıl çuvallarının ve kauçuk fıçılarının, fildişlerinin, koca maun ağacı kütüklerinin falan indirilişini izlemek her seferinde sırtımda bir heyecan ürpertici yaratmıştır,'[6] diye yazmıştı. Gelirini artırmak için Mavi Kitaplar üzerinde çalışmaya ve Batı Afrika üzerine serbest makaleler yazmaya başladı. Yirmili yaşlarının daha başlarındayken bu muğlak konuda çoktan bir uzman oluvermişti. Başta emperyalizm hakkındaki düşünceleri basmakalıptı. Artık bir İngiliz vatandaşıydı. Fransızları iyi biliyordu, ve onlara güvenmiyordu. Chamberlain'in demiryollarını Barı Afrika'nın içlerine dek uzatma konusunda gösterdiği çabaya hayrandı. Britanya'nın rakiplerini zekalarıyla alt eden tehlike altındaki adamları - Goldie, Lugard ve Rhodes'u - kahramanları olarak görüyordu.

Morel on yıl boyunca gece gündüz demeden, sabahları Elder Dempster'da çalışıp geceleri gazetelere yazılar yazarak çalıştı. Çalışmaları her iki taraftaki iş verenlerini de pek memnun ediyordu. Bu dönemde (sonradan bunu hatırlamaya pek tenezzül etmediyse de), Kongo'daki yerlilere yapılan kötü muameleleri kınayan Dilke ve Fox Bourne gibi eski kafalı hayırseverlere karşı sert bir tavır takınmıştı. *Pall Mall Gazette* okuyucularına, gerçekleri onlara 'hayal kırıklığına uğramış maceracılar, düşkün toprak avcıları ve yanlış yoldaki hayırseverlerin bizi inandırmak istedikleri şekilde'[7] değil, olduğu gibi sunabileceğini söyledi. Yerlilere yapılan kötü muamele hikayeleri konusunda da, doğru bile olsalar, 'medeniyetin nimetlerini ve kusurlarını Kara Kıta'ya tanıtmak gibi ağır bir sorumluluk altına girmiş hangi Avrupa milleti bu hususta kıtanın temsilcilerine dokunulmazlık sağlayabilir ki?' diyordu.

Peki bu zulüm hikayeleri doğru muydu? On yıl sonra, 1899'da Batı Afrika'daki öncü İngiliz otoritelerinden biri olan Morel, buna cevap vermenin zor olduğunu söylüyordu. Kral'ın Kongo'daki medeniyetin 'nimetleri'nden bahsederken kendi kârını düşündüğünü kabul etmeye hazırdı. Morel'in Elder Dempster bünyesindeki kendi

[6] Cline, Morel, 9, ve K. D. Nwarah'nın Morel'in Affairs of West Africa (2. düzenleme 1968), IX-X'teki önsözü.
[7] *Pall Mall Gazette*, 19 Temmuz 1897. Cline, 24.

çalışmaları, Brüksel ve Antwerp'teki Free State yetkilileri ile devamlı bir ilişki kurmasını sağlamıştı, ve onların iş ahlaklarından pek de olumlu bir izlenim edinmemişti. Free State ne olursa olsun, kesinlikle hayırsever bir girişim değildi.

Zulümlere tanık olduğunu iddia eden (Stokes'un infazına şahit olan Belçikalı tanıklar dışında) sadece bir avuç Avrupalı bulunuyordu. Bunlardan biri de Arap savaşında Dhanis ile yaptıkları görevi anlattığı, Free State tarafında savaşan yamyamların yaptığı vahşetlerin anlatısına yer veren, ses getirmiş bir kitabı yayınlayan İngiliz askerî doktor, Yüzbaşı Sidney Hinde idi. Hinde'ın şahitliği şüphe götürmez miydi? Diğer tanıklar - İsveçli bir misyoner olan Vaiz Sjöblöm, J. B. Murphy ve William Morrison adlı iki Amerikalı misyoner ve Edward Glave adındaki bir İngiliz kâşifi - daha tarafsızlardı. Dördü de idarî suistimallerin mide bulandırıcı ve yaygın olduğunu öne sürüyordu. Peki neden bu raporlar diğer misyonerlerce desteklenmemişti? Kongo'nun her yanına dağılmış yaklaşık 240 Katolik ve 220 Protestan misyoner vardı. Onlar neden sessiz kalmışlardı? Hem zaten tüm bu suçlamalar artık yıllar öncesinde kalmıştı.

Morel, bu zorbalıklar yaşandıysa, bunların kontrolden çıkan Afrikalı askerlerin işi olduğuna ve abartılarak anlatıldığına kanaat getirmişti. Merkezi hükümet yetkililerine gelince, kendisi Antwerp rıhtımlarında bu neşe saçan Belçikalılarla yiyip içmişti ve bu zorbalıklarda onların parmağı olduğunu hayal etmekte dahi zorlanıyordu. Eğer bir şeyler ters gitmişse, cehaletten ve deneyimsizlikten olsa gerekti. İngiliz idarecileri dahi Kongolular gibi yabanilerle uğraşmakta zorlanırlardı.

Ancak 1900'e gelindiğinde, Morel tükürdüğünü yalamak zorunda kalmıştı. Ne de olsa Leopold tarafından oyuna getirilmişti.

Free State'in üzerinde oynanmış istatistikleri üzerinde kafa yorarken, birden şaşırtıcı bir şeyin farkına vardı. Hayırseverlerin asla tahmin edemeyeceği şeyi, Kral'ın ticaret verileri üzerinde oynamalar yaptığını anladı. Morel resmi rakamlarla Elder Dempster sevkiyat iadelerini ve Free State'in kauçuk satışlarıyla Antwerp piyasasındaki imtiyazlı şirketleri karşılaştırdı. İhracatların gerçek rakamlarının söylenenlerden ve ithalat rakamlarından çok daha yüksek olması gerekiyordu. (Bu sözte 'ticaret'e Devlet'in ordusu için ithal edilen Avrupa silahları da dahildi. Başta kauçuk olmak üzere binlerce ton tropikal ürün, karşılığında bunlara tekabül eden hiçbir ticaret yapılmaksızın Avrupa'ya ulaşıyordu.) Free State yetkilileri açıkça ormandan kauçuğu getiren yerlilere para vermediği gibi, yerliler de bu işi çok sevdiklerinden yapmıyorlardı. Yetkililerin cebri çalıştırmaya başvuruyor, kauçuğu onları döverek ya da onlardan silah zoruyla alıyor olmaları gerekti. Bu da söz konusu suistimallerin hayırseverlerin öngördüğünden daha fazla olduğu anlamına geliyordu. Yani suistimaller rastlantısal değil, *sistematikti*. Kısacası Kral'ın hayırseverliği 'şiddetle dayatılan meşrulaştırılmış hırsızlık' üzerine kuruluydu. Ama buna kim inanırdı?

Buldukları Morel'i 'sersemlemiş ve dehşet içinde' bırakmıştı. 'Bir cinayeti tesadüfen bulmak,' diye yazmıştı sonraları, 'fazlasıyla kötü olmalı. Başlarında kafadar bir Kral'ı bulunan gizli bir katiller topluluğuna denk geldim.'[8] Morel bir görüşme ayarlar

[8] Louis ve Stengers, *Congo Reform*, 42.

ayarlamaz amiri Alfred Jones'u uyarmaya gitti. Jones ilginç bir umursamazlık içerisindeydi. Kral'ın yerlilere karşı sistematik suiistimale tolerans gösterdiğini düşünmek tuhaf, dedi Jones. Morel'in Free State'in Elder Dempster'in en iyi müşterilerinden biri olduğunu ve Jones'u Liverpool'un fahri konsolosu olarak atadığını hatırlaması lazımdı. Morel'e, Kral'a güvenmesini tembihledi.

Morel için bu imkansızdı. Elder Dempster'daki eski meslektaşları artık onun gözünde 'iğrenç idealler ve ve daha da iğrenç yöntemler hakkında kötü ve pis muhabbet atmosferi'nin[9] içinde gibi görünüyordu. *The Speaker* gazetesinde 'Kongo skandalı'nı açığa vuran bir dizi uzman makaleleri yayınladı. Ardından Elder Dempster'daki gemiyi terketmeye ve Jones onu denize atmadan evvel Batı Afrika konusunda yazan tam zamanlı bir yazar olmak üzere kalemi eline aldı.

1900 yazı boyunca Morel'in *The Speaker*'daki makaleleri, anonim olmasına rağmen Dilke ile Fox Bourne'in gözüne çarpmıştı. Çok geçmeden Morel onlara kampanyalarını nasıl yürüteceklerine dair tavsiye verir olmuştu. 15 Mayıs 1902'deki Malikane toplantısı, çok fazla katılımcısı olmadıysa da, kamuoyu oluşturmak için ilk ortak projeleriydi. Morel'in Leopold'a deyimiyle 'asil megaloman'ı dava etmek ve maskesini düşürmek kolay değildi; Leopold tehditler karşısında da övgü karşısında da ustaydı. Morel tüyleri ürpererek anladı ki Leopold 'Avrupa'daki en parlak zeka' idi ve kolu 'her yere uzanır'dı.[10] Kongo'daki İngiliz misyonerlerini sinik sessizliklerini bozmaya asla ikna edemeyebilirlerdi.

Hırsınızın peşinden gidin, diyordu Morel Dilke ve Fox Bourne'e kör bir öğütle. Kampanyalarını on yıldır çok kısıtlı bir zeminde sürdürüyorlardı. İnsanların kardeşliğine, Britanya'nın iyi namına ve İmparatorluğun etik sorumluluklarına çağrıda bulunup durmuşlardı. İngiliz ticaretine gelecek bir zarar, emperyalist halkı kışkırtır ve Parlamento'yu eyleme geçirirdi. Kendi ticari çıkarlarını unutmuşlardı. Ne de olsa ticaret, Livingstone'un THM'sinin başında geliyordu ve Kongo ekonomisinde olayın kilit noktasıydı. Leopold bir hamlede yalnızca Afrikalıların kendi toprakları üzerindeki haklarını değil, aynı zamanda istediği kişiyle ticarette bulunma haklarını da ellerinden almıştı. Ayrıca 1885'te Berlin Kanunu'nuyla uluslararası iş camiasına garanti edilen Kongo'daki serbest ticaret haklarını da feshetmişti. Bunun yerine Devlet ve devletin imtiyazlı şirketleri içinyasadışı bir tekel yaratmıştı. Congo Free State Afrikalı köylüler gibi İngiliz tüccarlarını da soyuyordu.

Başta Morel iddiasının tuhaf bir biçimde İngiliz işadamlarına pek cazip gelmediğini fark etti. Alfred Jones gibi bazıları, Kongo ile kazançlı bir anlaşma yapmak durumundaydı; diğerleri de Kral'ın Afrika'da yaptıklarından gurur duyan Belçikalılarla iş yapıyordu. İngiliz işadamlarının çoğu var olan pazarlarını genişletmekten ziyade onları ellerinde tutma derdindeydi.

Sonra, Kasım 1901'de Gabon'un başkenti Libreville'deki Fransız koloni sarayı ve Fransız Kongo'nun idari üssüne gelen yasal bir kara haber Morel'e, para derdindekileri de mücadelesine katılmaya itecek olan gerekli fırsatı verdi.

[9] Morel'den John Holt'a, 14 Ağustos 1906, Holt Belgeleri, Kutu 18/3, Rhodes House Kütüphanesi.
[10] Louis ve Stengers, *Congo Reform*.

Fransız Kongo, kurucusu Brazza'nın kurnaz tahminlerine rağmen hastalıklı bir su birinkintisi olarak kalmıştı. Kendi ayakları üzerinde durabilen bir koloni olması için gereken altyapının çoğundan, en önemlisi de çağlayanları geçip iç kısımlara ulaşmayı sağlayacak demiryollarından yoksundu. Brazza Paris'i yardım etmeye ikna etmeye çalışmıştı. Yardım etmek yerine geri çağrılmıştı. Leopold'un ortaklarından bazıları Paris'i daha kârlı bir politika benimsemeye ikna etmişti. Leopold'un Kongo Devleti gibi, Fransız Kongo da özel şirketlere imtiyazlar vermiş ve yasal bir tekeli dayatmak için Devlet'in gücünden (ve silahlarından) faydalanmıştı. Bu, Devlet tekelinin meşruluğunun kesinleşmesi ve Libreville'deki yasal kara haberi meydana getiren serbest ticaretin kaldırılması anlamına geliyordu.

Bu ekonomik vebanın - Leopold'un tekelcilik sisteminin - Fransız Kongo'ya yayılışı ve İngiliz ticaret şirketlerinin hariç bırakılışı, en azından bir büyük tüccarı, John Holt'u, Morel'in tarafına çekmişti. Holt bu durumun adaletsizliğini derinden hissettiğini söyleyerek itiraz etmişti. Aleniyetten ve politikadan tiksiniyordu. Ama gerçek bir hayırseverdi, ve Morel onu ne yapması gerektiğine ikna etmişti.

İlk adım olarak İngiliz basınını kışkırtarak İngiliz kamuoyunu körüklemek başarıyla sonuçlandı. Sonraki Mayıs ayında yapılan Malikâne toplantısı, az katılımcısı da olsa editörler arasında Kongo hususunda bir şeyler yapılması gerektiğine dair fikir birliği yarattı. Berlin'de serbest ticaret ve hayırseverliğe dayalı Kongo Devleti'nin yaratılışında sorumluluğun bir kısmı da Britanya'nındı. Şimdi Britanya Güçler'i reformlar yapmaya ikna etmeye önayak olmalıydı. Hem *Morning Post* gibi emperyalizm yanlısı olanların, hem de *Daily News* ve *Manchester Guardian* gibi Liberal serbest ticaretçilerinin görüşü bu yöndeydi. Basın böyle bir seçeneğin ellerinden kaymalarına izin vermek yerine, çoktan Belçika'nın 1901'de Kongo'yu ilhak ederek yaptığı kanunsuzluğa son vermedeki başarısızlığıyla birleşmişti.

İkinci adım olarak Dışişleri Bakanlığı'nı hem serbest ticareti hem de Berlin Kanunu'nun insani şartlarını uygulamaya ikna etme planı suya düşmüştü. John Holt Liverpool Ticaret Odası'nın Başkan Yardımcısı olduğundan ötürü onun ilişkileri bu planın önemli bir parçasıydı. Ne yazık ki rakibi Alfred Jones ise Başkan idi. Holt ile destekçileri Dışişleri Bakanlığı'nın sempatisini kazanmış ve başka hiçbir şey elde edememişti. 1900'den beri Dışişleri Bakanı olan Lord Lansdowne Britanya'nın Avrupa'daki yalnızlığını gözler önüne sermek istemeyerek Fransa ve Almanya'nın işlerine karışmaktan çekinmişti. Kongo'nun hikayesinin içler acısı olduğunu kabul eden ilk kişiydi, ama Berlin Kanunu'nu imzalayan Güçler'i bir araya getirmek elverişli olsaydı dahi, bu Afrika'nın paylaşılma sorusunu yeniden gündeme getirirdi. Bunu çoktan Dilke'ye açıklamıştı. Bu, 'bizim kendi çıkarlarımız için cazip'[11] olmazdı.

Böylece reformcular İngiliz halkını eğitimden geçirmeye geri döndüler. Denklemin şartlarının tekrar tekrar üzerinden geçildi. Dahili bir reform imkansızdı. Devlet tekeli cebri çalıştırma sistemine dayanıyordu. Bu da zulmü kaçınılmaz hale getiriyordu. Eğer toplumun yeteri kadarı bu denklemi kavrayabilirse, Parlamento bizzat Lansdowne'u ve Dışişleri Bakanlığını'nı Berlin Kanunu'nu uygulamaya zorlayabilirdi. 1903'ün

[11] Lansdowne'dan Dilke'ye, 13 Mart 1902, Dilke Belgeleri, Britanya Kütüphanesi, 43917.

başlarında Morel, Kongo'nun fahiş ekonomisini gün yüzüne çıkaran bir bölümü de barındıran *Batı Afrika Meseleleri*'ni[12] yayınladı. Bunu Fox Bourne'ün 1890'lardaki eski ifşalarını yeniden ele alan ve Stokes'un kanunsuz infaz hikâyesini de işleyen *Kongoland'deki Medeniyet*[13] adlı eseri izledi. Free State ile birlikte hizmet vermiş bir İngiliz subayı olan Yüzbaşı Guy Burrows, işkence ve cinayetin bazı Belçikalı yetkililerin günlük işleri arasında olduğuna dair ithamları doğrulayan korkunç açıklamalar içeren *Orta Afrika'nın Laneti*'ni[14] reformculardan bağımsız olarak yayınladı.

Bu sansasyonel kitapların basın özetleri yürüttükleri kampanyaya daha da ivme kazandırırken, reformcular mitingler düzenlediler ve milletvekillerinin Meclis'te soru sormaları için onlarla görüşmeler yaptılar. Ancak önlerinde hâlâ büyük bir engel vardı: sinik İngiliz misyonerlerini sessizliklerini bozmaya ikna edememek. Ancak Nisan 1903'te Aborijinleri Koruma Topluluğu, Vaftizci Birliği'ni Belçika hükümetine suistimalerle ilgili bir sorgulama başlatması için ortak çağrı yapmaya yönlendirmeyi başarmıştı; ve Mayıs ayında daha önce son derece önemli açıklamalar yapmış olan Presbiteryen misyoner William Morrison güncellenmiş bir raporla Kongo'dan dönmüştü.

Kral, tahmin edilebileceği gibi kurnazcaydı - ve iyi finanse edilmişti. 1903'ün başlarında Free State, Yüzbaşı Guy Burrows'un belli Free State yetkililerine ceza gerektiren hakaret suçundan bir İngiliz mahkemesinde dava edileceğini açıkladı. Eğer Burrows'un suçlu olduğuna kanaat getirilirse, bu reformcular için sakıncalı bir darbe olurdu. Öte yandan dava bir sonuca bağlanamamıştı. Bu sırada Vaftizci Birliği'nin desteğini kaybeden Kral, İngiliz Vaftizcilerinin Kongo'daki vergilerini azaltarak onları kendi tarafında tuttu. Vaftizci Misyoner Topluluğu'ndan bir heyet, Brüksel'e Kral ile görüşmeye davet edildi. Heyet Kongo'daki 'yerlilere yol göstermek ve onları geliştirmek için gösterdiği bilge çabalar'ın hepsi için ona minnet duydukları konusunda Kral'a güvence verdiler. Ardından Burrows davası Free State'e karşı ithamlar hususunda gerçeği ortaya çıkaracak olduğu için duydukları 'tatminliği' dile getirdiler. Mart'ın sonuna gelindiğinde olaylar Leopold için bir propaganda darbesi haline gelmişti. Burrows Kongo'dan kimseyi şahit gösterememişti. İngiliz hakim dava dilekçesine beş yüz sterlin paha biçmiş ve davanın örtbas edilmesini emretmişti.

Kral bir yandan da Dilke'e karşı bir dedikodu kampanyası başlatmıştı. Morel resmi bir hava ile 'Her yer zehirli söylentilerle dolu,' diye yazmıştı. 'Sör Charles Dilke'in daha önce hesabının görüldüğü bir açık yargılama yeniden gündemdeydi.'[15] Ayrıca Belçikalı bir subay Morel'in tüm bu harekâta son vermesinin neye mal olacağını öğrenmesi için Londra'ya gönderilmişti.

Morel'e rüşvet vermek için yaptıkları acemi girişim, 1903 baharının bu acıklı haftalarında Morel'e hafif bir rahatlama getirmişti. Alfred Jones tarafından kendisiyle tanıştırılan yetkili adeta nezaketin vücut bulmuş haliydi. Morel'e Majesteleri'nin gücü karşısında başarılı olma beklentisi olup olmadığını sordu. 'Kazanacak neyim vardı ki?

[12] Ç.N. Eserin orijinal adı: *Affairs of West Africa*
[13] Ç.N. Eserin orijinal adı: *Civilisation in Congoland*
[14] Ç.N. Eserin orijinal adı: *The Curse of Central Africa*
[15] Louis ve Stengers, *Congo Reform*, 123.

Sağlığım bozulacaktı. Epey bir şey yapmıştım... Bunların sonucunda illa ki reformlar yapılacaktı. Ciddi reformlar... Genç bir adamdım, bir ailem vardı, değil mi? Büyük risk altındaydım.'[16] Bu güler yüzlü Şeytan'ı bir kenara itmek kolaydı ama İngiliz halkını Kral'ın gerçek karakteri konusunda ikna etmek daha zordu. Her defasında Morel'in karşısına aynı şüphecilik çıkıyordu.

Sonra 20 Mayıs'ta, Amerikalı misyoner William Morrison, Londra'da yarım düzineden fazla milletvekilinin katıldığı Aborijinleri Koruma Topluluğu tarafından organize edilen bir toplantıda, vahşetlerin tatsız detaylarını anlattı ve böylece olaylar hızlı bir şekilde gelişti. On beş gün sonra Dilke 1897'de bir önerge sunduğundan beri ilk kez Avam Kamarası Kongo'daki 'kötülüğü' tartışıyordu. Dilke'i ne kadar hoşnut etmiş ve şaşırtmış olsa da, Avam Kamarası reformcuların davasının sorumluluğunu fikir ayrılığı yaşanmaksızın kabul etti. Artık hükümet Genel Berlin Kanunu'nu imzalayan diğer Güçler ile 'söz konusu Devlet'te yaygın olan kötülüklere son verecek tedbirlerin alınması maksadıyla'[17] görüşmek durumundaydı.

Lansdowne'un zaman kazanmaya çalışır gibi bir hali vardı. Leopold ile ağız dalaşına girmek istemiyordu ve onu Nil'in Lado'nun ötesinde kalan bölgesinde fazladan toprak elde etme hayalinden vazgeçmeye ikna edebileceğinden hâlâ umutluydu. Dışişleri Bakanlığı Britanya Kongo'daki suistimaller hususunda diğer Güçler ile görüşmeden önce, Congo Free State'teki İngiliz Konsolosu Roger Casement'ın tam bir rapor sunmak üzere gönderileceğini açıkladı.

* * *

Lord Lansdowne'un 1903 yazında Leopold'a karşı bir harekata dahil edilmekteki isteksizliği için Leopold'un Nil'e ilişkin planlarıyla ilgili sorunlar haricinde makul gerekçeleri vardı. Dışişleri Bakanlığı Britanya'nın Orta Afrika'daki diğer komşusu Fransa ile planlar yapmaktaydı.

Lord Salisbury, 1900'deki Haki Seçimini kazanmasından sonra Lansdowne'ı Savaş Bakanlığından terfi ettirerek, kendisinin idare edemeyecek kadar yaşlandığı Dışişleri Bakanlığı'nın ışıltılı sorumluluğunu Lansdowne'a teslim etmeye ikna olalı üç yıl geçmişti. Terfi birçok insanda endişeye yol açmıştı. Savaş Bakanı iken Lansdowne'un yeterince zayıf olduğu görülmüştü. Savaş Bakanlığı'ndaki generallerin birbirleri arasındaki savaşı engelleyememiş, bu da Boerlerle savaşmak için yapılan hazırlıkları felce uğratmıştı. Boerlerin gerçek bir düşman gibi savaşabileceklerini, modern silahların gücünü İngilizlerden çok daha iyi kullanabileceklerini kavrayamamıştı.

Arkadaşları Lansdown'un önce Kanada'da sonra Hindistan'da Genel Vali iken sağduyusundan ötürü kazandığı üne işaret ediyorlardı. Göz kamaştırıcı Whig geçmişine ve İngiltere ile İskoçya'nın altı ülkesine yayılmış yaltakçı malik ordularına (İrlanda'da da daha az yaltakçı olanları bulunuyordu) rağmen, Lansdowne 'Klanı' Beyaz Saray'daki her memur kadar gayretli ve ağırbaşlı - ve hayal gücü bir o kadar kıt - idi.

Salisbury'e bağlı Dışişleri Bakanı olarak, tahmin edilebileceği gibi alçakgönüllü

[16] Aynı eserde, 129.
[17] Hansard 4. seri, CXXII, 20 Mayıs 1903.

bir tutum içindeydi. Şimdi 1903 yazında ise yeni Başbakan Arthur Balfour'un verdiği cesaretle, Britanya'nın Avrupa'daki yalnızlığına son vermek için, (Rosebery'nin kinayeli deyimiyle) 'ya muhteşem ya da da diğer türlü' Boer Savaşı sırasında Britanya'yı Avrupa'nın şamar oğlanı haline getiren, görülmemiş köklü bir adım atmaya niyetleniyordu.

Dışişleri Bakanlığı, Fransa ile *rapprochement* - dahası, bir *entente cordiale*, ılımlı bir mutabakat - yoluna girmeyi planlıyordu. Bu yaklaşım İngilizler 1882'de Mısır'ı aldığından beri iki ülke arasındaki ilişkileri alt üst eden Afrika topraklarına dair tehlikeli tartışmalara son noktayı koyacaktı. Bu ayrıca hayati önem taşıyan stratejik savunma sorununun da çözülmesine yardımcı olacaktı. İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Britanya'yı ve İmparatorluğu savunmasına yardım edecek bir deniz müttefiki arıyordu. Sırasıyla Fransa, Rusya ve Almanya denizde silahlanma yarışında Britanya'ya yetişmeye çalışıyorlardı. İlk başta müttefik arayışı gözleri Üçlü İttifak lideri Almanya'ya çevirmişti. Ama Ağustos 1901'de Kayser, amcası olan İngiltere'nin yeni Kral'ı VII. Edward tarafından uzatılan yardım elini alaya almıştı. 1903'te kraliyet eli bu kez Paris'e uzatılmıştı - eğer Fransızlar Faşoda mevzuundan sonra fazla gururlu davranmazlarsa, bu eli tutabilirlerdi.

Şans Mayıs ayının ortalarında, Avam Kamarası'ndaki Kongo müzakerelerinde hayırseverlerin zafer kazanmasından bir hafta önce geldi. VII. Edward Paris'e resmi bir ziyarette bulundu ve ev sahiplerini pek memnun bıraktı. Kral diplomasiden anlamıyordu. (Kayser'le geçenlerde yaptıkları görüşmeyi eline yüzüne bulaştırmıştı ve ona yanlışlıkla Lansdowne'ın özel notlarını vermişti.) Ama Fransız yarış atlarına para basarak, devasa yemeklere yumularak ve Fransız aktrislerine gönlünü kaptırarak, Fransa'da her daim evinde hissetmişti. Üç gün süren resmi ziyareti süresince Paris'in gönlünü kazanmıştı. Tatsız '*Vive Marchand!*' ve '*Vive les Boers!*' sloganları coşkulu '*Vive Edouard! Notre Bon Edouard!*'[18] çığlıklarına dönüşmüştü. Temmuz'da Fransız Başkanı resmi iade ziyareti için Londra'ya geldiğinde, Lansdown'un Delcassé ile açık konuşma zamanı gelmişti. Afrika meselesine nihai bir çözüm getirmek Bakan Bey'in ilgisini çeker miydi?

Pazarlığa 9 Temmuz'da saat 9.30'da Dışişleri Bakanlığı'nda başladılar. Başkan Loubet Aldershot'taki 15000 kişilik birliğini gözden gerçirmeye hazırlanırken, Loubet'nin Dışişleri Bakanı, Faşoda kurbanı Delcassé, Lansdowne'un St James Parkı'na bakan şaşalı odasına buyur edilmişti. İki adam, en önemlileri Afrika'ya, Fas ve Mısır'a ilişkin çok önemli altı koloni problemini görüşmüştü. Odaya dostça bir atmosfer hakimdi. Daha da ilginci, oldukça hızlı ilerliyorlardı. Öğle vaktine kadar iki adam genel bir kararın çizgilerini çözmeye başlamışlardı.

Etiyopya, Liberya, Trablusgarp ve Sirenayka dışında, Paylaşım'dan bağımsız olarak çıkabilmiş tek Afrika ülkesi Fas idi. Fas'ın yirmi beş yaşındaki sultanı Abdül Aziz'ın tahtı sallantıdaydı. Onun düşüşü bir sınırında sıkıntılar yaşanan bir Fransız kolonisi olan Cezayir için bir tehdit - ama aynı zamanda da ilginç bir fırsat idi. Delcassé, ken-

[18] F. Ponsonby, *Three Reigns*, 170. Rolo, Entente, 165-6.

disine Fas'ta tam yetki verilmesini istedi. Lansdowne, Mısır'da Britanya'ya tam yetki verilmesi koşuluyla kabul etti. İşin özünde, anlaşma işte bu kadar basitti.

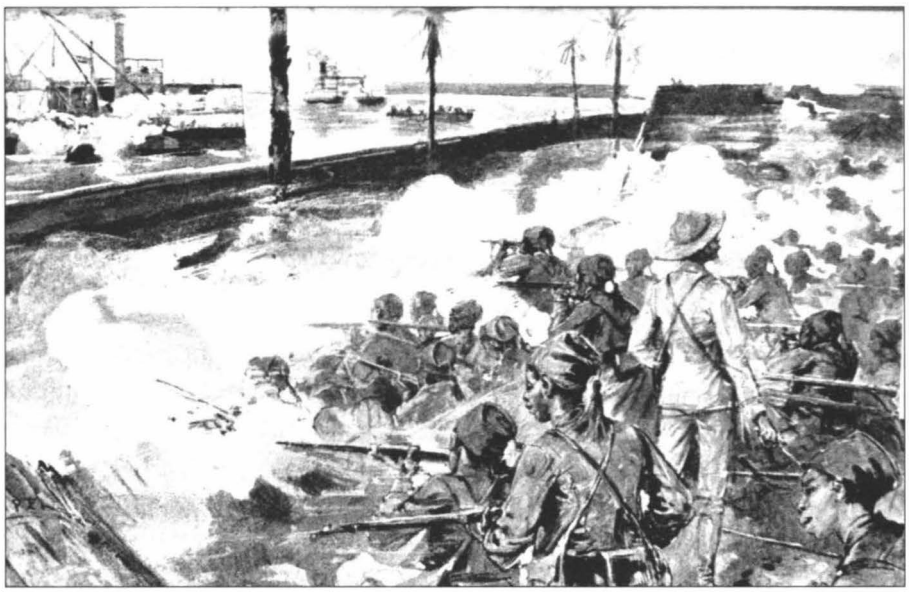
Satır araları üzerine yapılan çekişmeler ise aylarca devam etti. Ocak 1904'e gelindiğinde çıkmaza girmişlerdi. İngiliz halkı Fas karşılığında Mısır'ı vermek gibi doğrudan bir takasa göz yummuyordu. Ne de olsa Mısır etkin anlamda zaten bir İngiliz mandasıydı, öte yandan Fransızların hâlâ Fas'ın kontrolünü ele geçirebilmiş değillerdi. Delcassé doğrudan bir takasın işe yaramayacağını kabul etti, ama farklı bir nedeni vardı. İddiasına göre İngilizlerin Fas hükümetinde resmi bir payı yoktu. Mısır'da Fransızlar Kasa'ya ortaklardı ve her Fransız vatandaşının kutsal saydığı Napolyon rüyasından vazgeçmeyeceklerdi. Fransızlara Newfoundland kıyısı açıklarında balık avlama hakkı verilmesiyle durum kurtarılabilirdi ve Nijerya'da bir sınır düzeltmesiyle eşitlik sağlanabilirdi. Delcassé bahara kadar bu cazip teklife direndi. O zamana dek Afrika'da değil de Doğu'da çıkan acımasız bir savaş Britanya ile Fransa'yı karşı saflara geçme tehdidini ortaya çıkarmıştı. Eğer *entente* imzalanacaktıysa, ya şimdi imzalanırdı, ya da hiç.

Savaş, 1892'den beri Fransa'nın müttefiki olan Rusya ile 1901'den beri Britanya'nın müttefiki olan Japonya arasında idi. Başta (kağıt üzerinde) gemi ve alay bakımından daha zayıf olan Japonya, kendisini kurtarması için Britanya'dan filosunu göndermesini isteyecek gibiydi. Ancak Japon ordusu ve donanması kimsenin öngöremeyeceği kadar sağlam, Rusya'nınki ise kimsenin öngöremeyeceği kadar zayıftı. Japonya'nın hiçbir müttefike ihtiyacı yoktu. 27 Mayıs 1905'teki Tsushima muharebesinde Japonlar batırılamaz güce karşı hayal edilemez bir başarı kazanmıştı. Dünyanın en güçlü üçüncü donanması olan Rus donanması dibe vurmuştu ve Mançurya ayının pençelerinden kurtarılmıştı.

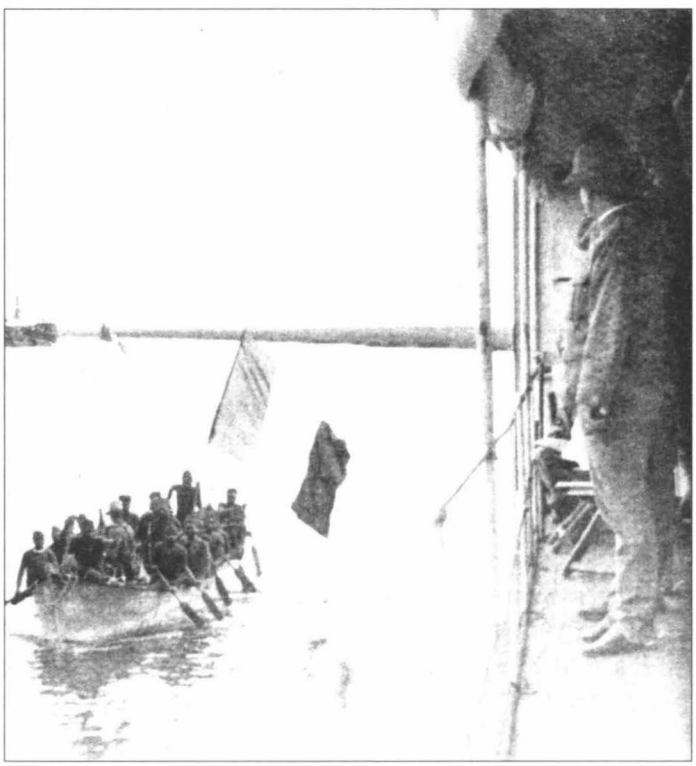
Doğu ufkundan yaklaşan fırtınayı duyan Britanya ve Fransa, Afrika'daki yirmi yıllık didişmelerine bir son vererek öpüşüp barıştılar.

Fransızların Fas'ın büyük bir kısmını almalarına müsaade eden gizli bir madde içeren *entente*, 8 Nisan 1904'te imzalanmıştı. O zamanlar *entente*, bir sağduyu zaferi ve Mayıs 1903'te bir vergi reformu başlatarak Birlikçiler'i bölen Joe Chamberlain'in istifasıyla gücünü kaybetmiş olan Balfour hükümetinin sayılı başarılarından biri olarak görülmüştü. İki yıl sonra Fransa ile yapılan *entente*, Rusya ile de bir *entente* yapılmasını sağladı. Nihayet Cromer Mısır'da tam yetkisine kavuşmuş ve Kasa feshedilmişti.

Fakat Dışişleri Bakanlığı Fransa ile yapılan anlaşmayı yanlış anlamıştı. *Entente* Almanya'ya çok da dost canlısı görünmüyor, onu kuşatma tehdidi altında bırakıyordu. Delcassé başından beri bunun farkındaydı. Hatta (Gambetta'nın talimatlarına uyarak) durmaksızın Mahşer'i ve Alsace-Lorraine'i özgür kılmak için içtikleri kutsal yemini düşünen Fransızların başlıca amaçlarından biriydi bu. *Entente* 1914'e kadar sorunsuz bir şekilde sürdürüldü.

Marchand'ın siyahi tirailleur'leri, Dervişlerin silahlı teknelerini Faşoda'dan sürerken, Ağustos 1898

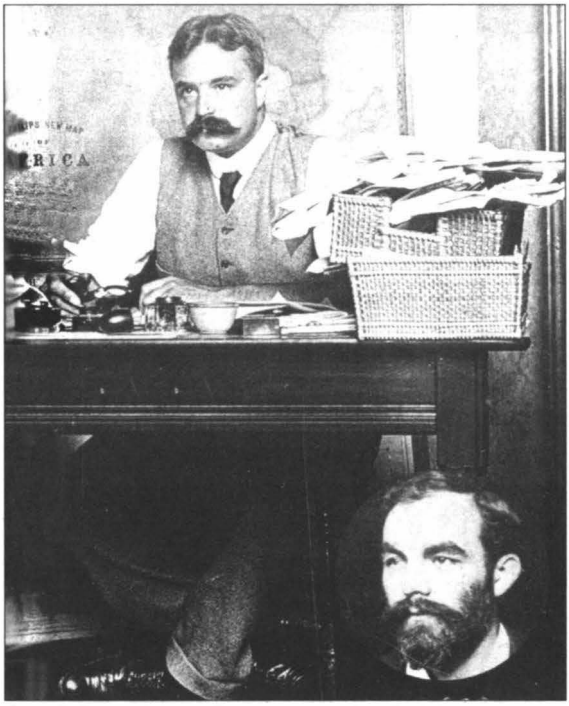
Savaşacak mıydılar? Marchand, üç renkli bayrağı ile birlikte Kitchener ile (sağ) Faşoda'da Dal gemisinde yüzleşmek için kürek çekerken, 19 Eylül 1898

Başkan Kruger ve danışmanları, 1899

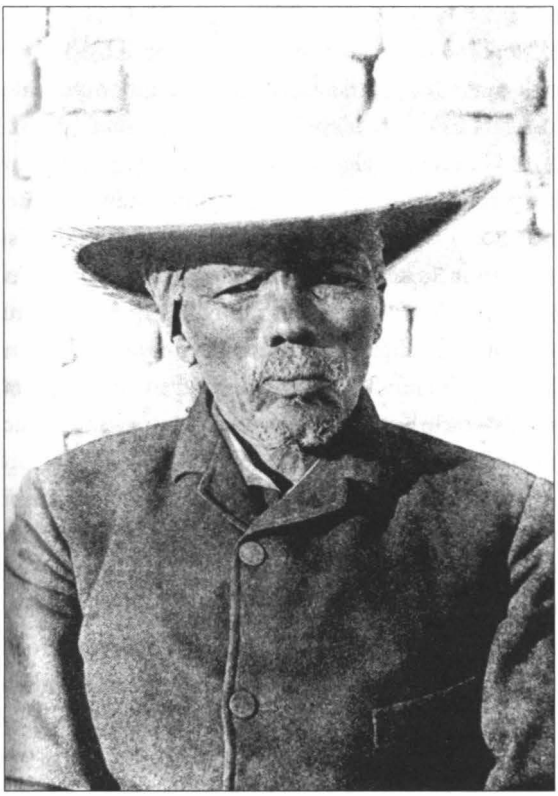
Robert'ın istila kuvvetlerinden - toplamda 43,000 kişi - gelen öncüler Zand Nehri'ni geçerlerken, 10 Mayıs 1900

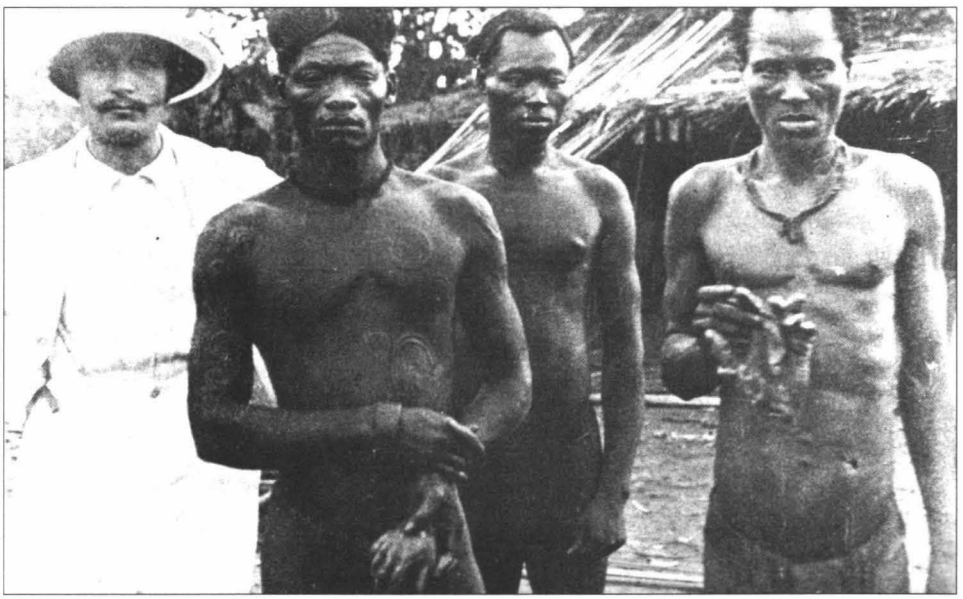
Kongo'yu Özgürleştirmek: 'Buldog' Morel ve (iç resim) Roger 'Kaplan' Casement

Alman Güneybatı Afrika'nın Pasifize Edilişi: Vali Leutwein (ortada), ve zalim halefi (en sağ) General von Troth, Windhoek, Temmuz 1904

Nama asilerinin Almanlar tarafından savaşta öldürülen lideri Hendrik Witbooi

Kongo kauçuğunun bedeli: kesik eller

* * *

4 Haziran 1903'te, *entente* imzalanmadan önceki yıl Dışişleri Bakanlığı telgrafları, gemi seyrine elverişli aşağı Kongo ile Leopoldville'e giden yeni demiryolunu birleştiren kayalık liman Matadi'de bir misyonerle birlikte kalan İngiliz Konsolosu Roger Casement'a ulaşmıştı. Casement telgraflardan ikisinin şifrelerlini anlaşılmaz bulmuştu. Ama üçüncünün şifresini biliyordu ve okuduğunda kan beynine sıçramıştı. (Güncesine kaydettiklerine göre) Dışişleri Bakanlığı ona Kongo'daki suistimalleri soruşturmak üzere en kısa zamanda 'iç kesimlere git'mesini emrediyordu. Avam Kamarası'nda yapılan müzakereler Kongo hususunda 'korkunç bir hamle' olmuştu. İşte ona bir şans doğmuştu. Britanya'nın özel müfettişi - kendi deyimiyle halkın 'intikamcısı'[19] - olacaktı. Ertesi sabah Leopoldville'e 320 kilometrelik tren yolculuğuna çıktı.

Casement, Bula Matari, Kaya Kıran'ın yarattığı perişan ve acımasız dünyadaki yaşam için biraz masum görünüyordu. Otuz sekiz yaşındaydı, İspanyol bir aristokratın çarpıcı bakışlarına - özenle kırpılmış sakalıyla karşıtlık oluşturan büyük şiirsel gözlere - sahipti. İrlandalı bir Protestan olarak Kuzey İrlanda'dan yabancılaşma hislerini, çocuk yaşında öksüz kalmayı, ve baskı altındaki Gallerle ilgili düşüncelerini ifade eden çocuksu şiirler yazıyordu. 1880'lerde tıpkı Morel gibi Elder Dempster Hattı'nda çalışmış, sonra değişik işler yaparak ve ateşten yataklara düşerek, 1884'te Stanley'e yardım ederek, Vaftizcilerin arasına katılarak ve hatta kıyıda kendi kendine fildişi toplayarak Kongo'yu dolaşmıştı. Bazen silah olarak sadece bir sopayla, tek bir Loandayla ve yanında bir çift İngiliz buldoğuyla haftalarca koruluklarda gözden kaybolurdu. 1890'da, Conrad *Karanlığın Yüreği*'ni yazmadan on yıl önce, Kongo'da öğretici bir yıl geçirmişti, ve Casement ile geçirdiği on beş gün o bir yılın güzel yanlarından biriydi. Conrad onun 'fatih niteliğinde', 'son derece zeki ve çok sempatik' - ayrıca esrarengiz olduğunu düşünmüştü. Casement hakkında (*Karanlığın Yüreği*'nin Afrika'da bir etik merkezini arayan anlatıcısı Marlow'dan bahsedercesine) 'Size her şeyi anlatır!' diye yazmıştı. 'Unutmayı denediğim şeyleri, hiç bilmediğim şeyleri.'[20] Peki Casement kendi karmaşık arayışında etik merkezi bulabilir miydi?

Casement çelişkili duyguların ve heveslerin kölesiydi. İngiltere'de sosyal tanınırlık için yanıp tutuşan şevkli bir İrlanda milliyetçisi; (güncesine kaydettiklerine göre) yakışıklı denizciler ve kaslı genç Afrikalıların da aralarında olduğu egzotik zevklere susamış bir keşiş; adaletsizliğin cezasına aç tarafsız bir müfettiş idi.

Şimdi 1903'te, kokuşmuş, ateşten muzdarip çeşitli Afrika limanlarında HM Konsolosluk Hizmeti'nin bir üyesi olarak geçirdiği on bir yılın ardından Casement, Kongo'daki 'yaygın kötülükler' soruşturmasını üstlenirken bu vahşi duyguların birbirine karıştığını hissediyordu.

Aşağı Kongo'da bile gözlemlenebilen ana semptom, ülkenin nüfusundaki azalma idi. Hastalık, özellikle de uyku hastalığı, nüfustaki azalmanın sebeplerinden biri idi.

[19] Casement'in İrlanda Milli Kütüphanesi'nde bulunan 5449 numaralı notu, Reid'in *The Lives of Roger Casement* (L. 1976), 8, eserinden alıntılanmıştır.

[20] Reid, *Casement*, 14'te Conrad'i alıntılamıştır.

Diğer nedenin ise Free State'in dayattığı cebri çalıştırma sistemi olduğundan emindi. Ancak dünya kamuoyuna sunulabilecek bir kanıt bulması gerekiyordu. Halihazırda Vaftizci Misyoner Topluluğu üyeleri de dahil birçok misyonerin, güvenini kazanmıştı ve topluluğun Londra'daki heyeti Morel ile iş birliği yapmaktan fazlasıyla korkuyordu. Misyonerler buradaki insanları tanıyorlardı ve onların başlarından geçenlerin tek bağımsız şahitleriydi; ama Kongo hükümetinin misilleme yapması tehlikesiyle karşı karşıyalardı.

Neyse ki Haziran 1903'te yapılan İngiliz Avam Kamarası'ndaki görüşmenin haberleri Kongo'da ona ulaşmıştı ve İngiliz halkından olanlara yeni bir cesaret vermişti. Casement resmi kanallarca bastırılmaktan kaçınmaya kararlıydı. Amerikalı Vaftizciler onun *Henry Reed* adında küçük bir buharlı gemi kiralamasını sağladılar ve gemiyi ikmallerle - şeker, çorba, krema ve birkaç kasa havuç - doldurdular. Kendi buharının altında, Leopoldville'in 250 kilometre yukarısında çıktı ve kauçuk bölgesinin başladığı yağmur ormanının sınırına ulaştı.

Bir zamanlar 40000 ruh barındıran bir misyon yerleşimi olan Bolobo'da, Casement'a nüfusun şimdi 1000'e kadar düştüğü söylendi. Yakınlardaki köylere 'yemek vergisi'ni ödemedikleri için - diğer bir deyişle Devlet'e yemek sağlayacak cebri çalışmada bulunmadıkları için - onları cezalandırmak amacıyla baskınlar düzenleyen birliklere dair raporlar vardı. Impoko'da vahşetlere tanık olan insanlarla tanıştı. Scrivener adlı bir BMS misyoneri onu demirci olarak çalışmaya zorlanan, Devlet'in işkencesinden kaçan sığınmacılar olduklarını söyleyen birkaç Basingili adamıyla tanıştırmaya götürdü. Casement hayretler içerisindeydi. Başta sığınmacıların *Domaine de la Couronne*'da - güneyde 160 kilometreye kadar Leopold'un doğrudan kontrolü altında olan bir imtiyazlı bölge - kauçuğun nasıl toplandığına dair anlattıklarına çok güvenemişti. Neden yurtlarını ve sahip oldukları her şeyi komşu bir kabile ile köleler gibi çalışmak üzere terk ettiklerini sorduğunda, erkekler ve kadınlar hükümetin toplattırdığı 'kauçuk vergisi' için diye bağırdılar.

> 'Hükümet 'vergi'yi nasıl koydu?'
>
> 'Bizim ülkemizden her köyün 20 yük kauçuk toplaması gerek. Yükler oldukça büyüktü; neredeyse bunun kadar büyüktü ... [Neredeyse Casement'in bastonunun sapına kadar gelen boş bir kova gösteriyordu.] Bu yükleri ayda kez getirmemiz gerekiyor.'
>
> 'Bunun için ne kadar para alıyorsunuz?'
>
> [İzleyen herkes birden] 'Para almıyoruz. Hiçbir şey almıyoruz ... Köyümüze kumaşlar ve biraz da tuzu verdiler, ama işi yapan insanlara değil ... Önceleri 20 kova kauçuk toplamak 10 gün alırdı - kauçuk asmaları bulmak için sürekli ormandaydık, yiyeceğimiz olmadan giderdik, ve kadınlarımız tarlalarda ve bahçelerde ekip biçmeyi bırakmak zorunda kaldı. Sonra aç kaldık. Vahşi hayvanlar - leoparlar - ormanda bizden uzakta çalışan bazılarımızı öldürdü ve başkaları da ya kayboldu ya da açıkta kalmaktan veya açlıktan öldü ve beyaz adamlara size daha çok kauçuk getiririz diyerek bizi serbest bırakmaları için yalvardık ama beyaz adamlar dedi ki: Gidin. Siz sadece hayvansınız. Nyamasınız [Etsiniz]. Elimizden

geleni yaptık, ormanda daha da ilerilere gittik, ama başaramadığımızda ve eksik kauçuk getirdiğimizde askerler kasabalarımıza gelerek bizi öldürdü. Birçok kişiyi vurdular, bazılarının kulakları kesilmişti; başkaları da boyunlarına ve vücutlarına ip bağlanarak alıp götürüldü. Karakollardaki beyaz adamların bazen askerlerin bize yaptıkları kötü şeylerden haberi olmuyordu, ama yeterince kauçuk getirmediğimiz için bizi cezalandırmak için asker gönderenler o beyaz adamlardı.'

Hikâyeye başka bir anlatıcı devam etti:
Beyaz adamlara dedik ki, "Artık bizden istediğinizi yapabilecek kadar çok kişi değiliz. Topraklarımızda çok insan yok ve insanlar hızla ölüyor. Bize yaptırdığınız iş, tarlalarımızdaki durgunluk ve evlerimizin yok edilmesi bizi öldürüyor." Beyaz adam bize baktı ve "Mputu'da [Avrupa'da] birçok beyaz adam var ... bir yolu olmalı, siyahi adamların topraklarında da birçok insan vardır," dedi.

Civarda yaşayan yaşlı bir adam Casement'a anlatmaya başladı:
'Çok önceden fil avlardık ve ormanımızda birçok fil olurdu, çok etimiz olurdu; ama Bula Matari [Kongo Devleti] kauçuk getiremedikleri için fil avcılarını öldürdü, biz de aç kaldık. Bizi kauçuk getirmeye gönderdiler, ve az kauçukla geldiğimizde bizi vurdular.'
'Kim vuruyordu sizi?'
'Beyaz adamlar bizi vursunlar diye askerlerini gönderdiler.'

'Asker gönderenlerin beyaz adamlar olduklarını nereden biliyorsunuz? Belki de sadece barbar askerlerdi?'

'Hayır hayır, bazen kauçuğu beyaz adamların karakollarına getirirdik ... yeterli olmadığında beyaz adamlar bazılarımı sıraya sokardı, arka arkaya, ve hepimizi birden vururdu. Bazen bizi öyle kendi elleriyle vururdu; bazen de askerleri yapardı.'[21]

Casement, Impoko'da anlatılan bu hikayelere pek inanamadığını söylemişti, ama sonra bunlar zulümlerin işlendiği köylerden birini ziyaret eden İngiliz misyonerlerinden biri tarafından doğrulanmıştı. Bu sırada Casement *Henry Reed*'de nehrin yukarısına doğru yol alıyordu. Lukokela'da yerel bir İngiliz misyoner olan Vaiz J. Whitehead onu daha çok Basingili sığınmacı ile görüştürmeye götürdü. Onlar da aynı yürek burkan hikayeye sahiptiler. Casement günlüğüne şiirsel bir edayla ne gariptir ki cezbedici derecede iri yapılı bir Afrikalı oğlan hakkında yazdığı notun yanına - 'Zor ölümü bekleyen zavallı, zayıf halk,' diye yazmıştı. ('13 Temmuz. Saat dokuz civarında - İskele ve Loanaga ile Devlet Sahili'nde fotoğraflanmıştır.')[22]

Ama tuttuğu resmi dosya yeterince katı idi. Nehir kıyısında nereye yanaştıysa, yerliler 'Bula Matari' dehşetiyle kaçışıyorlardı. Sonra, misyonerler onları sakinleştirip güven

[21] Casement'ın raporu, Cd 1933, 60-2.
[22] Casement'ın günlüğü, *Diary*, 149, 153.

verdikten sonra, Casement'a zulüm hikayelerini anlattılar: anneleri ve kardeşleri askerler tarafından vuruluken çalılara koşan, sonra muhtemelen yamyamlar tarafından yenilen çocuklar; doğranan ya da evlerinde yakılan yüzlerce aile; birbiri ardına yakılan ve yağmalanan köyler, köle olarak alınıp götürülen adamlar, kesilerek öldürülen kadın ve çocuklar.

En korkunç olanı da kesik eller idi. Askerler adamları öldürürken cephane harcamadıklarını kanıtlamak için kesilen elleri ölü ya da diri kurbanlarından alarak kovalara doldururlardı. Devlet yetkililerinden biri 'korkunç geçmişte' böyle şeyler yapıldığını kabul etti. Bunların artık yaşanmadığını öne sürdü. Ama misyonerler aksi için daha fazla kanıt getirdiler, ve yerliler de korku krallığının devam ettiğini doğruladılar.

Henry Reed kauçuk bölgelerinin rutubetli, klostrofobik yüreğine doğru ilerlerken, Casement'ın Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporlardaki ton değişmişti. Başta, perişan hal onu şoka uğratmıştı. Üslubu kızgın ama yansızdı:

> Göl bölgesinde durumlar oldukça kötü idi... 1887'de gelişen topluluklar olarak iyi bildiğim ve ziyaret ettiğim tüm köylerde ve bölgelerde tek bir insan yok; diğerlerinde de bir avuç hasta veya bitap düşmüş insanlar kalmış; hükümete dair şöyle diyorlar: 'Beyaz adamlar memleketlerine hiç dönmeyecekler mi; bu sonsuza kadar böyle mi devam edecek?'[23]

Fakat Eylül ayına gelindiğinde yapılan zulümlerin düşüncesi öfkeyle doldurdu onu. Casement'ı 6 Eylül'de sağ eli - belli ki bir asker tarafından - bileğinden kesilmiş olan yaklaşık on altı yaşında bir oğlanı, Epondo'yu görmeye götürdüler. Casement göreceğini görmüştü. İlk gemiyle Londra'ya dönmeye kararlı bir halde Stanley Havzası'na, oradan da kıyıya doğru yola çıktı. Kontrolünü kaybetmemeliydi. Dışişleri Bakanlığı'na 'İnsanın insan avlayarak gerçekleştirdiği tüm utanılası ve rezil şeyler arasından ... bu alçak şey [kauçuk ticareti] kendisine ticaret diyecek cüreti bulabililyor...'[24]

Ambrose adlı gemi onu 30 Kasım günü saat 10.00'da Liverpool'a indirdi ve Casement o gece trenle Londra'ya geçti. 12 Aralık'a kadar Leopold hükümetinin günahlarını açığa vuran seksen dört sayfalık raporunu daktiloyla yazmış, Dışişleri Bakanlığı'ndaki 'aptallar çetesi' ve 'laf ebeleri'[25] dediği kişiler için hazır etmişti.

* * *

Dışişleri Bakanlığı'ndaki yetkililer Casement'ın raporunu şaşırtıcı ölçüde tarafsız buldular. Suistimalleri detaylandırıyordu ama kısa, öz, ve hafifletici bir üslupla yazılmıştı. Lansdowne onu tebrik etti. 'en acı şekilde ikna edici türden bir kanıt'[26] idi. Peki hükümet onu yayınlayacak kadar politik bulur muydu? Leopold'un Alfred Jones önderliğindeki lobisi raporun Britanya'nın ticari menfaatlerine vereceği zararı çoktan açıklamıştı.

Raporunu bitirmeden iki gün önce Casement nihayet reformcuların lideri Edmond Morel ile tanışmıştı. Chester Meydanı'nda bir arkadaşlarının kiraladığı bir

---

[23] Casement'ın raporu, Cd 1933.
[24] Casement'tan Lansdowne'a, Eylül 1903, Dışişleri Bakanlığı 10.
[25] Reid, 51.
[26] Casement, *Diary*, 183.

evde görüştüler. Bu iki aykırı adamın görüşmesi ikisinde de bir şeyler ortaya çıkarmıştı. Casement Morel'i 'gün kadar dürüst'[27] bulmuştu. Morel de Casement'ın bıraktığı 'uzun, zayıf, esmer Van Dyck tip yüzlü, güçlü ve ... muhteşem kibarlık' izlenimini asla unutmadı. Casement saatlerce yumuşak, ahenkli sesiyle konuşmuş, 'medeniyete karşı yapılmış alçak bir komplonun hikayesini, aşmak zorunda kaldığı zorlukları, ona kurulan tuzakları...' anlatmıştı. 'Korku monoloğu' ilerledikçe, Morel 'çocuklarını sıkıca saran ve panik içinde çalılıklara atılan kadınları; hipopotam derisinden kırbaçlar tekrar tekrar vurduğunda titreyen siyah bedenlerden süzülen kanı; oraya buraya koşturan, köyleri yakan barbar askerleri; dehşet verici sayıdaki kesik elleri'[28] görebildiğini hissetmişti.

Şubat 1904'e gelindiğinde durum reformcular için umutlu görünüyordu. Nihayet İngiliz Vaftizcileri'nin bir kısmı onları açıkça destekleyecekti: Kongo Bolobo Misyonu (Vaftizci Misyoner Topluluğu olmasa da) tüm gücüyle bu hareketin arkasındaydı. Aynı zamanda Casement Morel'i kampanyanın Dilke ve Fox Bourne'ün eline bırakılamayacağına ikna etmişti. Morel - Casement'ın deyimiyle 'Buldog' Morel - bizzat öncülük etmeliydi. Morel, John Holt gibi Liverpool tüccarlarının paralarıyla desteklenen Kongo Reform Birliği'ni layıkıyla kurmuştu.

Aynı ay içerisinde Lansdowne Leopold'un lobisinin açıklamalarını reddederek Casement'ın raporunu - akıllıca davranıp uygun isimlerin çoğunu kaldırarak - yayınlamaya karar verdi. Casement küplere binmişti. Tanıkların isimleri olmadan raporu tam bir hayal kırıklığı olurdu. İşin aslı, rapor İngiliz basınında güçlü bir yankı uyandırmıştı - dünyaca kabul gören bir yankı. Stanley'nin zamanından beri Kongo bu kadar manşet konusu olmamıştı. Morel heyecandan yerinde duramıyordu. Casement, - Morel'in deyimiyle 'Kaplan' Casement - herkesin kahramanı olmuştu.

Ancak başta Morel'in Holt ve Liverpool tüccarlarıyla olan ilişkisi, onu doğrudan Kral'ın avucuna koyuyor gibi görünüyordu. Öfkeli Belçika halkının desteğini alan Leopold, br karşı atak planı yapmaktaydı: Morel ile Casement'ın karınlarına tekmeyi basma planı.

Kongo konusunda yeni bir konferansa Ne Fransa ne de Almanya'nın en ufak bir ilgisi vardı. Fransa'nın mevcut düzenlemelerden memnun olması için sağlam ekonomik nedenleri vardı; cebri çalıştırma kullanarak imtiyazlı şirketler aracılığıyla kauçuk toplamak - Leopold'dan ödünç alınan sistem - Fransız Kongo'daki hisselere kazandırmaya başlıyordu. Almanya Bismarck'ın eski politikasını, Kongo'yu Fransa'ya verirse diye Leopold'u destekleme politikasını sürdürdü.

Hem zaten Almanya'nın Afrika'da ilgilenmesi gereken daha acil sorunları vardı. O yılın, 1904'ün Ocak ayında, güneybatı Afrika'da yalnız Alman garnizonlarını çok geçmeden denize dökme tehdidi oluşturan büyük bir Herero ayaklanmasının raporları gelmişti.

[27] Aynı eserde.
[28] Louis ve Stengers, *Congo Reform*, 160-1.

33. BÖLÜM

KAYSER'İN İLK SAVAŞI

Berlin ve Alman Güneybatı Afrikası
18 Ocak 1904 ve sonrası

'Misyoner diyor ki, beyaz kardeşlerimiz gibi biz de Tanrı'nın çocuklarıyız... ama bir baksana halimize. Köpek gibi, köle gibi, kayalara tıranmış maymunlar gibi davranıyorsunuz bize.' Bir Hereronun Alman yerleşimciye hitabı

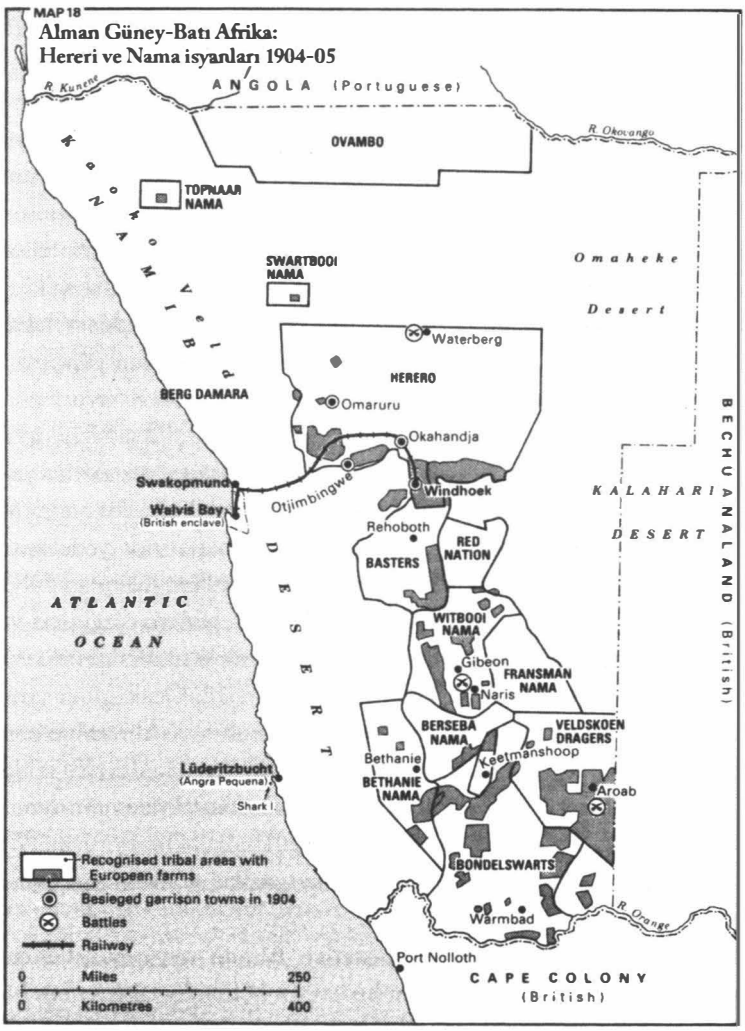
Ocak 1904'ün ikinci haftası her geçen gün, Berlin'deki Kolonialabteilung'ün şaşkına dönmüş haldeki uzmanlarına Vindhoek'ten gelen telgraflar daha da kötü haberler getiriyordu. Söz konusu uzmanlar, Wilhelmstrasse'de bulunan Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki ufak bir departmandan Alman koloni imparatorluğunu yöneten Dr. Oskar Stübel ve diğer on yetkiliydi.

İlk başlarda sığır hırsızlığı ve beyaz yerleşimcilere karşı itaatsizlik gibi haberler gelmişti. Alman yerleşimciler yirmi yıl önce Alman Güneybatı Afrika'ya azar azar gelmeye başladıklarından beri bu tip olayların yaşanması pek sıradışı olmamıştı. Ancak bu kez yetkililer işi şansa bırakmamışlar ve Ocak ayı başlarında yedekteki birlikleri devreye sokmuşlardı. Daha endişe verici olan ise Okahandja şehrinden 10 Ocak günü gelen, yerel Herero kabilesinin satılık olan tüm atları, eyerleri, dizginleri ve giysileri, fiyatlarının ne kadar olduğu fark etmeksizin aldıkları yönündeki rapordu.

Ardından isyan, başka hiçbir işaret vermeksizin 12 Ocak günü Svapokmund limanı ve Vindhoek arasındaki demiryolu üzerinde bulunan Alman yerleşim yerinin stratejik merkezinin tam ortasında patlak vermişti. Çevredeki çiftlikler saldırıya uğramıştı ve beyaz adamların katledildiğinden korkuluyordu. Birkaç gün içinde merkez bölgede bulunan ana Alman şehirlerinde - Okahandja, Omaruru ve Vindhoek'te - konuşlandırılmış haldeki yedek birlikler ve muvazzaflar, iyi derecede silahlı Hereroların kuşatması altında kalmışlardı.

Tek varlığı taş toprak olan, yıllık masrafları Alman vergi mükelleflerine dokuz milyon marka (425000 sterline) mâl olan bu zavallı kolonide yaşayan beş bin civarındaki Alman vatandaşlarına yönelik tehlikenin analiz edilmesi kolay değildi. Dr. Stübel

yalnızca Alman garnizonlarının 'vahim bir saldırı altında'[1] olduğunu söyleyebiliyordu. Telgraf hattı isyanın ilk günlerinde kesilmiş, ve 14 Ocak'tan beri Vindhoek'ten haber alınamamıştı. İsyan, tecrübeli Vali Albay Theodor von Leutwein'ı tamamen gafil avlamıştı. Bir önceki sonbaharda güneydeki Nama'da (Hottentot) bulunan Bondelswart kabilelerinden birinin isyanını bastırmak için şehirden ayrıldığında, yanında iki bölük asker götürmüş ve başkentte yalnızca bir bölük Alman askeri bırakmıştı. Leutwein'in güneyden dönmesi muhtemelen Şubat ayı ortalarını bulacaktı. Garnizon şehirlerine sığınabilecek kadar şanslı olanlara ulaşabilecek mesafedeki tek yardım, Güneybatı Afrika'nın sahillerinde devriye gezen ve telgraf hattı kesilmeden hemen önce alarm verilmesiyle şans eseri haberi alan silahlı Alman gemisi *Habicht*'te bulunan Alman Deniz Piyaelerinden gelebilirdi.

[1] Bülow in Reichstag, 18 Ocak 1904, *The Times*, 19 Ocak 1904.

Takvimler 18 Ocak'ı gösterdiğinde Wilhelmstrasse'deki bürokratlar hem Alman prestijine büyük bir darbe indirebilecek hem de kan ve para açısından masraflı olacak büyük bir koloni felaketinin yaşanması ihtimaliyle yüzyüze kalmışlardı. Almanya'dan aceleyle takviye gönderilmesi gerekecekti. Dr. Stübel'in fikri böyleydi amirleri İmparatorluk Şansölyesi Kont von Bülow ile Kayser bizzat bunu destekliyorlardı. O gün Bülow, Reichstag'da milletvekillerine korkunç gerçekleri açıklamak için kürsüye çıktı. 8 Şubat'a kadar Swapokmund'a inecek şekilde 500 gönüllü deniz piyadesi göndereceklerdi. O zamana kada garnizonlar, *Habicht* gemisindeki seksen beş piyade ile yetinmek zorunda kalacaklardı. Reichstag, ek bütçe talimatını - 2.8 milyon mark (yüz kırk bin sterlin) - normalde emperyalizmi tümüyle kınayan Sosyalist lider August Bebel'den en ufak itiraz dahi görmeden onayladı.

Fakat Almanya'daki kimse, son on yıldır sığır kadar uysal davranan bu Herero kabile üyelerinin neden birden bire aç kurtlar gibi efendilerinin başına üşüştüklerine anlam veremiyordu.

Koloni valisi Theodor von Leutwein da, felaketten yıllar sonra yazdığı anılarında olaya tatmin edici bir açıklama getirememişti. Kendisi ve askerlerinin büyük kısmı güneyde başka işlerle meşgulken Hereroların ideal fırsatı yakaladıklarını itiraf ediyordu. Fakat neden isyan çıkarmak istemişlerdi? Herhangi bir sebepleri olmadığını söylüyordu - tabii *Rassegegenfätzen* (ırksal nefret)[2] hariç. Gerçekten de, Büyük Şef Samuel Maherero, Almanlar ile işbirliği yapmanın en büyük savunucusu ve destekçisi olmuştu.

Afrikalılar konusunda insan sarrafı olmakla övünen, Demir Çağı kültürüne romantik anlamda duyduğu saygı ve Alman hemşehrilerinin durumuna karşı kazandığı, pek alaycı olmayan dürüst bakış açısıyla Leutwein'ın böylesine gafil avlanmış olması tuhaftı. Freiburg im Breisgaulu, iri çeneli bir askerdi, sert mizaçlı, akademik tipli ve gözlüklüydü, pratikte yeterince esnek düşünse de dogmatik görüşlere sahip bir adamdı. On yıl boyunca Berlin'deki amirleriyle kolonideki yerleşimciler arasında barışı muhfaza etmek için canını dişine takmıştı. Reich'ın bu koloniyi kaybetmesi ihtimaliyle Berlin korkudan titriyordu. Yerleşimciler, Afrikalıların topraklarını almak ve onları iş gücü olarak çalıştırmak konusunda açgözlüydüler ve Herero kabilesiyle savaşa girmek pahasına işleri zor kullanarak hızlandırmaktan çekinmiyorlardı. (Ne yazık ki Lüderitz, 1886 yılında Orange nehrinde boğulmuştu.)

1884 yılında Bismarck koloni kozunu oynamış ve güneybatı Afrika'ya o meşhur hamlesini yapmıştı. Onu bunu yapmaya ikna eden kişi, çorak sahil şeridinde bir imtiyaz hakkı elde etmiş olan ve iç kesimlerdeki keşfedilmemiş zenginlikleri sömürmek için sabırsızlanan Bremenli maceracı tüccar Lüderitz olmuştu.

O zamanlar platonun merkezindeki ince, kahverengi çimler, iki yarı göçebe halkın - platonun merkezindeki kurak bölgede sığır yetiştiren Herero kabilesi ve güneydeki daha da kurak bozkırlarda sığır yetiştiren ve de yağmalayan Namalıların ('Hottentotluların') - bölgeyi felç eden bir toprak kavgasına ev sahipliği yapmaktaydı. Sığır otlağı üzerine dönen bir savaştı bu - acımasız bir kır savaşıydı - ve her iki Afrikalı tarafın da

[2] Leutwein, *Elf Jahre*, 30. Bley, *South-West Africa*, 73-145.

Avrupalılardan aldıkları silah ve mermileri dahil tüm kaynaklarını tüketmelerine sebep olmuştu. Ayrıca uzun vadede, kimisi Alman olan tüccarların cepleri ve de Hereroları Hıristiyanlaştırmak için orada bulunan Rhenish Misyon Topluluğu'nun onca emeği de tehdit altındaydı.

Alman tüccarlar ve misyonerler tarafından desteklenen Lüderitz, Bismarck'ı yaşanan siyasi boşluğu doldurmaya ve düzeni yeniden sağlamaya ikna etmişti. Hererolara usulünce, Bismarck'ın gönderdiği ve getirdiği boş anlaşma formları ile 'koruma'[3] teklif eden İmparatorluk Temsilcisi Dr. Nachtigal'ın işin başına geçtiği bildirilmişti. Şu anki Şef'in aynı isimdeki babası İhtiyar Samuel Maherero, anlaşmayı imzalamak için öne atıldı. Bu yeni bayrağın - Reich'ın kara kartalının - koruması altında Herero kabilesi kesinlikle Nama ile giriştikleri felç edici savaşlardan rahat bir nefes alabilirdi.

Ancak 1880'lerde Alman yönetici Dr. Ernst Göring'in (Reichsmarshal Hermann'ın babası) elinde yalnızca bir avuç asker vardı ve kimseye destek veremeyecek kadar güçsüzdü. Diğer yandan Almanlar, Herero kabilesinden anlaşma formlarına imza atmaları dışında pek fazla şey talep etmiyordu. Hereroların, Alman ticaret firmalarından (Alman misyonerlerin kurduğu bir firma da bunlara dahildi) satın aldıkları modern tüfeklerini ellerinde tutmalarına müsaade edilmişti. Eskiden olduğu gibi kırsal yaşantılarına ve kırsal savaşlarına, yaptıkları anlaşmanın spesifik bir biçimde onların hakkını savunduğu güvencesiyle devam ediyorlardı. Şefe ve kabileye 'koruma' sağlamanın yanında Almanlar, yerli geleneklerine saygılı davranacaklarına ve kendi ülkelerinde yasadışı sayılabilecek tüm eylemlerden uzak durmaya söz vermişlerdi. Karşılığında Hererolar bağımsızlıklarından sembolik anlamda vazgeçeceklerdi - dış işleri üzerindeki hakimiyetlerini devredeceklerdi - ve Almanlara görünüşte zararsız ve engelsiz bir şekilde, Alman yetkililerinin kontrolünde ticaret yapma hakkı tanıyacaklardı.

1892'de Nama-Herero savaşı nihayet, Namalı Witbooi kabilesinin Şefi Hendrik Witbooi'nin Alman istilasına karşı ulusunu birleştirme talebinde bulunmasıyla sonlanmıştı. Fakat Hererolar o sırada bir taht kriziyle baş etmekteydiler ve eki Şef'in dördüncü oğlu Samuel Maherero, Alman müdahalesinden istifade etme şansı yakalamıştı. Tahta geçme sırasında bir sonraki kişi kendisi değildi fakat bir Hıristiyandı ve Alman misyonerlerinin desteklediği adaydı. Bölgeye yeni gelen Alman komutanı Theodor Leutwein, Mahrero'yu tahta geçme sırasındaki ilk kişi olan üvey ağabeyi Nikodemus'a karşı desteklemişti. Bu esnada, Leutwein'den önceki komutan Yüzbaşı von François, hâlâ inatla anlaşmayı imzalamayı reddeden Namalı Witbooi kabilesinin şefi Hendrik Witbooi'nin kampını işgal etmişti. Alman bombardımanı elli kadar kadın ve çocuğu öldürmüş, fakat Hendrik kaçıp kurtulmuştu.

Leutwein'in, geldiğinde hali hazırda devam etmekte olan gerilla savaşına sokabileceği yalnızca 250 civarında askeri mevcuttu, bu yüzden Witbooilere cömertçe olduğunu düşündüğü koşullar sundu. Hererolarda olduğu gibi onlar da tüfeklerini, cephanelerini ve geleneksel haklarını koruyacaklardı. Fakat yetkililer ile işbirliği yapmalılar ve hem sığır yağmacılığını hem de kabile savaşlarını sonlandırmaya teminat

[3] Drechsler, *Let us Die*, 27.

vermelilerdi. Samuel Maherero gibi Hıristiyanlığa geçmiş biri olan Hendrik Witbooi, barış şartlarını hevesle kabul etmişti. Fakat uzun vadede Avrupalılar ile Afrikalılar arasındaki çatışmadan kaçınmanın mümkün olmadığını görebilecek kadar açıkgözlüydü. Bir Avrupa kolonisinin başarıya ulaşması için Afrika toplumunda devrim yapması şarttı. Almanlar yerleşmek için toprak, ihraç etmek için sığır, madenlerden gelecek altın ve elmas istiyorlar - Afrikalıların da yok denecek kadar az bir para karşılığında uzun süreler boyu aralıksız çalışmalarını bekliyorlardı. Witbooiler de Hererolar da buna sıcak bakmıyorlardı. Babaları göçebeydi, atalarına taparlar, sığırları ve silahları ile yaşarlardı. Usül böyleydi ve eğer köşeye sıkışırlarsa bunu muhafaza etmek için gerekirse canlarını verirlerdi.

Ancak, bir süreliğine barış korunabilmişti. Hendrik Witbooi sözüne sadık kalarak, Almanların isyan eden kabilelere karşı mücadelesini desteklemek amacıyla asker göndermişti. Samuel Maherero Alman müdahalesinden öyle güzel istifade ediyordu ki, Nikodemus dahil iki ana rakibi Alman idam mangaları tarafından öldürülmüştü. Büyük şef makamının getirdiği otoriteye karşı gelmişlerdi ve Almanlardan, bu adamları ibretlik hale getirmelerini istemişti. Leutwein, isteğini yerine getirmiş ve el koyulan sığırlardan da Maherero'ya pay vermişti.

Sonraki on yıl boyunca üç gücün de - Almanlar, Hererolar ve Witbooiler - fakir düşmesi ve buna bağlı olarak askeri açıdan zayıflamaları, Leutwein'e arabuluculuk yeteneklerini konuşturma fırsatı tanımıştı. Diğer sömürgeci güçler gibi Almanlar da güçlenebilmek için barışa ihtiyaç duyuyorlardı. Fakat 1890'larda koloni telafi edilemeyecek kadar fakirleşmiş gibi görünüyordu. Berlin'deki Kayser, ciddi manada koloniyi İngilizlere devretme fikrini değerlendiriyordu. (1891 tarihli, Koloni Departmanı Direktörü tarafından mühürlü bir zarfta tutulan gizli bir muhtıra şöyle diyordu: 'İmparator tüm kaynakların Doğu Afrika'ya odaklanabilmesi için eğer gerekirse Güneybatı Afrika'dan vazgeçmeye hazırdır.')[4] İklimin tek özelliği sıkça kuraklık ve açlığa sebep olmasıydı; bunun dışında Alman Güneybatısı'ndan hiçbir şey beklenemezdi. Lüdertiz'in rüyalarından çıkmayan elmas parıltısını, ufak teknesi Orange nehrinde alabora olduğu gün kendisiyle birlikte nehrin dibine sürüklemşti. Güneşten kararan bozkırlarda yetişen sığırlardan hiç hayır gelmiyordu, fakat yine de Hererolar sığır ticareti yapmayı reddediyor, ataları için kutsal olan sürüyü ellerinde tutmayı tercih ediyorlardı.

Ardından 1897 yılında Herero ulusu felakete teslim olmuştu. 1890'ların ortasında Orta Afrika'yı kasıp kavuran sığır vebası adındaki bir hayvan hastalığı, Matabelelend'deki sürüleri teslim aldıktan kısa süre sonra Güneybatı Afrika'ya ulaşmıştı. Bir yıl içinde Hererolaın gururu kırılmıştı ve açlıktan ölüyorlardı. Sürüleri, otlakları gibi solup gitmişti. Bir zamanlar sığır sürülerinde 250000 kadar büyük baş hayvan vardı. Şimdi ise Herero köyleri neredeyse boşalmıştı. Çaresizlik içinde Hererolar birer birer topraklarını Alman yerleşimcilere aşı almak, yeni sığırlar satın almak ya da yalnızca ailelerini açlıktan kurtarabilmek için yiyecek alma amaçlı olarak satmaya başlamışlardı. Birkaç yıl sonra ilk nüfus sayımı yapıldığında, birkaç yüz Alman yerleşimcinin toplam

[4] Aynı eserde, 52.

40000 sığırı vardı, bu sayı tüm Herero halkının sahip olduğuyla neredeyse eşitti.

Sığır vebasının üstüne, sanki Almanların tanrısı Afrikalıları ezmeye kararlıymış gibi İncil kıssalarından fırlamış misali sıtma ve tifo salgınları (süt eksikliğinden kaynaklanıyordu) ve çekirge istilası patlak vermişti. Hastalığa teslim olan köylerdeki kıyamet yaşanıyormuş hissi berbat bir şey olmalıydı. Vaftiz edilmiş olanlar, Tanrı onlara sırtını dönmüş gibi hissediyorlardı. Paganlar ise misyon karakollarına doluşuyor, Hıristiyanlığa geçmek için yalvarıyor ve yiyecek dileniyorlardı.

Leutwein'a, yerleşimcilere ve misyonerlere bu felaketler sanki gerçekten gökten inmiş gibi geliyordu. Matabeleland ve Mashonaland'de 1896 yılında yaşandığı gibi isyana teşvik etmek şöyle dursun, bu salgınlar Alman kolonisinin gelişiminin önünü açmıştı. Leutwein'ın Berlin'e bildirdiğine göre Hereroların son duruma sağladıkları uyum hayranlık uyandırıcıydı. Artık şahsi çiftliklerde ya da kamu işlerinde kendilerine verilen iş gücü rolünü benimsemişlerdi. Sığır vebasının tüm hayvanları öldürmesinin ardından önemi tartışılmaz hale gelen Swapokmund ve Vindhoek arasındaki demiryolunun açılışı 1902 yılında muzaffer bir biçimde yapılmıştı. Yeni demiryolu ve de telgraf hattıyla koloni, nihayet daha fazla göç alıyor ve daha fazla Alman sermayesi cezbediyordu. Birçok eski asker ve eski memur, tüccarlığa ve çiftçiliğe başlamışlardı. Salgınların ardından Avrupalıların sayısı ciddi derecede yükselmişti: 1896 yılındaki 2000 kişiye karşılık 1903'te 4700 kişi vardı.

Yine de Alman Güneybatı Afrika'nın Avrupalı topluluğu diğer yerlere kıyasla hâlâ ufacıktı. Sınırın öteki tarafındaki İngiliz Cape Koloni'de yedi yüz bin Avrupalı vardı. Ve Alman Güneybatı Afrika sınırları içinde, yağmurun mısır yetiştirmeye ve de sıtmaya sebep olacak kadar iyi yağdığı Angola ile sınır komşusu olan Ovambo kabilesi dahil iki yüz bin kadar Afrikalı bulunuyordu. (Ancak Ovambo hâlâ o kadar savaşçıldı ki hiçbir Alman, Ovamboland'e burnunu sokmaya cesaret edemiyordu.)

Takvimler 1904'ü gösterdiğinde Leutwein, arabuluculuk yaparak aldığı riskin işe yaradığı kanısına varmıştı. Hereroları savaşmadan ehliletirmişti - gerçi savaşacak gücü de yoktu. Valilik yaptığı on yıl boyunca yerleşimcilerin Hereroları silahsızlandırmak ve kabilenin düzenini bozmak için askeri takviye gönderme taleplerini reddetmişti. Bunu yapmak savaş sebebi olurdu ve maliyetinin altından kalkılması mümkün değildi - Berlin'in hali hazırda yapmakta olduğu masraflara bir yenisi daha eklenmiş olurdu. Bunun yerine, doğal felaketlerin yardımıyla Hererolar zorluk çıkarmadan dize gelmişlerdi.

Leutwein daima kabilenin lideri Maherero'ya kasıtlı bir nezaketle ve sanki bu Afrikalı adam artık tebaanın bir parçası değil de hâlâ hükümdarmış gibi muamele etmişti. Pek tabii Leutwein'ın Alman hemşehrileri, sıradan Hererolulara pek nazik denebilecek şekilde davranmıyorlardı. Yerleşimcilerin 'barbarca'[5] davranışlarını - acımasız kırbaçlamaları, lakayıtça işlenen ve çoğu cezasız kalan cinayetleri, ve Herero kadınlarına sık sık yapılan tecavüzleri bizzat kınayan ilk kişi Leutwein idi. (Yerleşimciler bu türden tüm olayların adalete teslim edilmesine engel oluyorlardı.) En iyi ihtimalle, Almanlar için çalışan Hererolar sistematik bir biçimde aşağılanmaya maruz

[5] Aynı eserde, 168, not 13.

kalıyorlardı. Yüzlerine 'maymun' diye hitap ediliyordu. Yerleşimciler hükümete yazdıkları bir dilekçede 'onlara insan demek neredeyse imkansız'[6] demişlerdi. Leutwein bundan esef duyuyordu fakat kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Ne de olsa Berlin'e mümkün olduğunca dobra bir şekilde, Alman yereşimcilerin yerlilere yardım etmek için kendi rahatlarını bozmadıklarını söylemişti. Tüm koloni yerleşimcileri gibi onlar da Afrika toprağı ve iş gücünden istifade etmek için orayagelmişlerdi. İngilizlerin (ve Kral Leopold'un) şartlatanlığını yansıtarak Reichstag'da 'insani prensiplerden' bahsetmek suretiyle, Bebel gibi Sosyalist milletvekillerinin kendilerini kandırıyorlardı. 'Kolonileştirme işi her şart altında insanlık dışıdır,' diye yazmıştı Leutwein gözü kara bir üslupla. Almanların Hererolara boş anlaşma formlarını imzalatmak için 'bol keseden atarak' verdikleri sözler, 'o zamanki stratejik zayıflıktan kaynaklanan'[7] ve Almanların mecburen yaptıkları diplomatik bir oyundan ibaretti. Artık Almanya Ovamboland dışında tüm bölgenin efendisi oluğuna göre Leutwein, Maherero'nun baş kaldırma kararını öyle kolay veremeyeceği kanısındaydı. Bunu yapmak gerçekten de delilikti, çünkü tam da kana susamış yerleşimcilerin eline oynamış olurdu.

Leutwein bir açıdan haklıydı. Samuel Maherero, savaşa girme kararını öyle kolay vermemişti. Büyük ihtimalle şahsi görüşü bunun aksine olmuştu. Fakat halkının Almanların kışkırtmaları karşısında gittikçe daha da çaresizleşmesi, genç kabile üyelerinin de durumu başına kakmalarıyla birleşince, başka seçeneği kalmamıştı. Maherero bir gerilla savaşının başındaki isim olmak için gereken ve aksine Namalı Witbooi kabilesinin seksen yaşındaki emektar şefinin sahip olduğu kabiliyetlerin hepsinden, yiğitlikten ve sabırdan yoksundu. Maherero uzun boylu, yakışıklı bir adamdı, Renli misyonerler tarafından bir Hıristiyan olarak eğitilmişti; Avrupai takım elbiseleri, çiftçi şapkalarını ve Alman konyağını severdi. Tüm Hererolar gibi o da kendisini sığırlara adamıştı ve sabırlı bir müzakereciydi - ayık olduğu zamanlarda tabii.

Kurduğu plan, safça denecek kadar basitti. Leutwein'ın yokluğundan istifade eden şefler tüm Alman yerleşimlerine koordineli saldırılar gerçekleştireceklerdi ve Maherero da Hendrik Witbooi'yi kendi halkını aynı anda isyana kaldırması için ikna edecekti.

Ezeli düşmanların anlaşma yapması kolay bir şey değildir. Fakat Maherero'nun Henrik Witbooi'ye yazdığı önemli mektuplar, isyanın başlamasından hemen öncesine kadar gönderilmemişti. Ulusal seviyede bir ricaydı bu ve eski kabile meselelerinin ötesine bakıyordu:

> Almanlara gösterdiğimiz tüm itaat ve sabır, onlar sebepsiz yere her gün bir başkasını vurdukça manasını yitirmektedir. Bu yüzden sana sesleniyorum Kardeşim; bu başkaldırıdan kaçınmayasın ve sesini duyurup tüm Afrika'nın Almanlara karşı silahlanmasını temin edesin diye. Haydi son nefesimizi itilip kakılarak, hapsedilerek ya da başka felaketlere maruz kalarak değil, savaşarak verelim. Oradaki tüm şeflere de ki, ayaklansınlar ve cenk etsinler.[8]

[6] Bley, 97'de Koloni Bakanlığı'na gelen bir dilekçe, 21 Temmuz 1900'den alıntı yapmıştır.
[7] Bley, 68-9'da Leutwein, 4 Temmuz 1896 ve Kasım 1898'den alıntı yapmıştır.
[8] Drechsler, Bölüm 3, notlar 52, 53'te Maharero'dan Witbooi'ye, 11 Ocak 1904'ten alıntı yapmıştır.

'AH Afrika... Bırak da savaşarak ölelim.' Soyluca bir savaş çağrısıydı bu, fakat duymazlıktan gelinmişti - ya da daha kötüsü olmuştu. Mektupları Hendrik'e götürmesi istenen komşu halkın Şefi Rehoboth Nama, bunun yerine mektupları Almanlara teslim etmişti. Yine de Hendrik'in eline geçmiş olsaydılar bile fikrini pek değiştirecekleri söylenemezdi. Leutwein ile yaptığı anlaşmaya sadık kalan Leutwein, yüz kişilik bir Nama birliğini ezeli düşmanı Hererolara karşı Almanların yanında savaşmaya göndermişti.

İki haftadan biraz daha kısa bir süre boyunca, 12 Ocak 1904'ten 23 Ocak'a kadar, Maherero'nun birleşik ordusu dilediklerini yapmakta özgür kalmışlardı. Koloninin işini bitirmeye karar vermişlerdi. Bu yüzden silah tutabilen her bir Almanı öldürdüler. Bu vaziyete karşın Alman misyonerlerin, kadın ve çocukların hayatını, İngiliz ve Boerler dahil diğer tüm Avrupa vatandaşlarınınkiler ile birlikte bağışladılar. Birbirinden uzak konumdaki çiftliklere saldırmak kolay işti. Çoğunlukla yerleşimciler, güvendikleri Afrikalı hizmetçileri tarafından bıçaklanmış ya da doğranmışlardı. Kimisi, dehşet verici biçimlerde işkence görmüşlerdi. Birkaç gün içinde, en nefret edilen tüccarlardan bazıları dahil yüz kadar Alman yerleşimci öldürülmüştü.

Eğer yedek birlikler isyandan hemen önce garnizonlara geri çağırılmış olmasalar çok daha fazla kişi öldürülmüş olurdu. Taşlı bozkırın aslanları gibi cesur olabilen Hereroların, kum torbalarıyla istihkam edilmiş, dağ topları ve makineli tüfeklerin savunması altındaki kışlalara hücum etmeyi gözleri yemiyordu. Garnizon şehirlerine - Okahandja, Omaruru, Otjimbingwe ve hatta Vindhoek'e - tek tük gerçekleştirilen saldırılar, kum fırtınaları gibi dağılıp gitmişti. Yüzbaşı Franke komutasındaki tek bir kıta Alman askeri, güneyden yıldırım gibi gelmiş ve kuşatma altındaki kaleleri kurtarmışlardı. Ocak ayının sonuna gelindiğinde inisiyatif bir kez daha Almanların eline geçmişti ve Şubat ortalarında Leutwein Swapokmund'a dönmüş, Maherero ile müzakere etmeye hazır haldeydi.

* * *

Belki de yaklaşık 8000 kilometre uzaktaki Berlin'de insanların isyan haberlerine aşırı tepki göstermeleri kaçınılmazdı. Afrika'nın neredeyse hiç bilinmeyen bir köşesinde yaşanan ufacık bir savaş olabilirdi bu, fakat Kayser II. Wilhelm'in ilk savaşı, ve milliyetçi Almanya'nın, Rus Çarı'nın ordusundan sonra dünyanın ikinci en büyüğü ve tereddütsüz en etkilisi olan ordusunun gücünü göstermesi için ilk fırsatıydı. Fransız-Rus Savaşı biteli otuz iki yıl olmuştu. Yalnızca subaylardan çok azı ve askerlerin çok daha küçük bir kısmı dışında hiçbiri daha önce öfkeyle ateşlenen bir silahın sesini duymamışlardı. İngiliz denginin aksine, Kayser'in ordusu Asya ya da Afrika'daki sınır savaşlarında tecrübe kazanmamıştı. 1900-01 yılları arasında Çin'deki Boxer Ayaklanması'nın durdurulmasındaki geç (ve acımasızca) gelen destekleri dışında ordu, bir nesildir herhangi bir muharebe şeref şeridi kazanmamıştı. Şimdi binlerce askerin, sanki Anavatan büyük bir Güç'ün tehdidi altındaymış gibi cepheye gitmek için gönüllü olmalarına şaşmamalıydı.

En aşırı tepki veren kişinin Kayser olması kaçınılmazdı. Wilhelm daima düşünmeden çıkarımlara varmaya meyilli olmuştu. Bu durumda ise yerleşimciler lobisinin

vardığı aynı çıkarıma - Leutwein ve Wilhelmstrasse'deki koloni uzmanlarının, Herero kabilesini idare etmek konusundaki zayıflıklarıyla bu isyanı körükledikleri çıkarımına varmıştı. Artık İmparator olarak, isyan ile bizzat ilgilenmeye meşru bir hakkı vardı. Savaş sorumluluğunu Dr. Stübel'in ve Wilhelmstrasse'deki yaşlı kadınların omuzlarından almış ve Genelkurmay Başkanı Graf von Schlieffen'e vermişti. Ayrıca Leutwein'ın yerine başkomutan olarak (Vali olmayacaktı) ahlaki ya da siyasi sebeplerin yargısını etkilemesine müsaade etmeyecek kadar erkek, azimli bir asker olan General Lothar von Trotha'yı seçmişti. İmparator, Trotha'ya isyanı 'adilce de, adice de olsa'[9] ezip geçmesini söylemişti. Fakat işin siyasi bedelini ya da harcanacak Afrikalı canları umursamadan askeri bir çözüm yolunu tercih etmek, ufak bir savaşı büyük bir felakete dönüştürmek olurdu.

General von Trotha'nın Almanya'dan denize açılması Mayıs ayını bulmuştu. Bu süreçte Leutwein şansını denemiş ve başarısızlığa uğramıştı. 13 Nisan günü Oviumbo'da, ufak çaplı ordusunun etrafı 3000 Herero tarafından sarıldığında ve geri çekilerek küçük düşmek suretiyle canını zor kurtardığında, karşı saldırısı fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Aniden patlak veren isyan, ve kurtuluşlarını Afrikalılara misilleme yaparak kutlayan, kana susamış yerleşimcilerin verdikleri tepki bizzat onun da sinirine dokunmuştu. Alman kanunları kapsamında 'sığır hırsızları', jüri huzurunda yargılandıktan sonra ölümle cezalandırılabilirlerdi. O yılın bahar mevsiminde sayısız Afrikalı idam edilmiş, bu idamlar linçten farksız olmuştu. İsyan ile bağlantısı olmayan Afrikalı şüpheliler, yerleşimci grupları tarafından yakalanmış ve tamamı beyazlardan oluşan, onları her seferinde ölüme mahkûm eden jürilerin eline teslim edilmişlerdi. Bir kanun adamı olan Leutwein, yasaların böyle suiistimal edilmesinden esef ediyordu. Ancak Berlin'e sorduğu üzere, galip gelmekte olan histeriye karşı nasıl dayanacaktı?

Trotha'nın gelişiyle birlikte Herero orduları yenilebilir, barbar yerlilerin hadleri bildirilebilir ve barış tekrar hüküm sürebilirdi. Leutwein'ın planı böyleydi. Öyle ya da böyle taviz vermeleri gerekecekti. Kolonideki en üretken yerli kaynak Hererolar ve onların sığırlarıydı; her ikisini de yok etmek, yirmi yıllık emeği çöpe atmak ve koloniyi iflasa sürüklemek anlamına gelirdi. Kısacası, tamamen askeri nitelikler taşıyan bir çözüm yolunun izlenmesi siyasi ve ekonomik açıdan delilik olurdu - işin pratik açıdan getirdiği zorluklar ve ahlaki sıkıntılar da cabasıydı. Bu yüzden Leutwein, Vali sıfatıyla, Samuel Maherero'yla konuşmaya hazırdı. Berlin, koşulsuz teslimiyet elde etmekte ısrarcıydı. Fakat, katiller haricindeki Hererolara en azından mücadeleye son verirlerse canlarını kurtarabilme teklifi sunulması gerektiğini düşünüyordu. Savaş meydanına zafer kazandıktan sonra barış şartları dikte edilebilirdi.

General Lothar von Trotha, Swapokmund'a 11 Haziran günü ayak basar basmaz Leutwein'ın teklifini düpedüz reddetti. Boxer İsyanı sırasında, çelik iradeli biri olarak ün yapmıştı. Burada da hiçbir şeyden taviz vermeyecekti. Yalnızca ordusunu toplayacak ve isyanı ezip geçecekti. Ağustos ayına gelindiğinde Hererolların çoğu, stratejik açıdan bir çıkmaz sokak niteliğindeki, büyük Kalahari çölünün yanındaki

[9] Drechsler.

kumlu Omaheke bozkırının batı sınırında taşlık bir yayla olan Waterberg platosunda toplanmışlardı. Trotha, altı müfreze asker göndererek Waterberg'ün etrafını sarmak suretiyle isyancıları ağına düşürmeye karar verdi.

Barış şartları konusundaki önerisinin reddedilmesinden ötürü öfkeli olan Leutwein'ı, bu saldırı planının bir özelliği şoke etmişti. Orada, güneydoğuda, söz konusu ağda bir boşluk vardı ve bu boşluk, Omaheke bozkırına geçiş sağlıyordu. General, Hereroların bu boşluktan çöle sürülebileceklerinin farkında mıydı? Leutwein, en kurnaz kumandanlarından biri olan Binbaşı Estorff ile birlikte buna şiddetle karşı çıktı. Fakat Trotha durumu açıklamayı reddediyor, Nuh diyor, peygamber demiyordu.

11-12 Ağustos tarihlerinde gerçekleşen Waterberg savaşı, öngörülebileceği üzere net bir sonuca bağlanamamıştı. Bir yön hariç her taraftan saldırı altında kalan Hererolar, ağdaki boşluktan yararlanarak kaçmışlardı. Ardından Trotha, düşmanın Ovamboland'e ve kuzeydeki verimli topraklara dönmesini engellemek için onları kovalamaya başladı. Takvimler 20 Ağustos'u gösterdiğinde, dülmanlarını platonun doğu kıyısına kadar sürmüştü. Son kalan su kanalının da mühürlenmesi emrini verdi. Bunun üzerine, çöl sınırının 250 kilometrelik kısmını kapatacak bir çit gibi dizilen bir sıra Alman karakolu inşa ettirdi. Hereroların önünde fırın gibi sıcak olan, susuz, 320 kilometre genişliğinde, Bechuanaland'i Güneybatı Afrika'dan ayıran Omaheke kumlu bozkırı uzanıyordu. Dehşet içindeki Hererolar, 8000 civarında erkek, bunun iki katı kadar sayıda kadın ve çocukla birlikte sığır ve atlarından geri kalanını yanlarına alıp, aç susuz halde bu ölüm tuzağının tam ortasına girdiler.

* * *

Trotha'nın Herero kabilesini yok etme planının Almanya'da ulu orta tartışılmasından aylar öncesiydi. O zamanlar Sosyalist lider August Bebel, kendisine layık gördüğü Reich'ın vicdanı - ve de at sineği - rolüne tekrar bürünmüştü. Ocak 1904'te Sosyalistler bile, Alman emperyalistleri tarafından boğazlarının deşileceği korkusu içindelerdi. Bülow, isyanı bastırmak için yaptığı planı ortaya attığında Bebel'in partisi dişlerini göstermeyi bırakmış ve oy kullanmaktan kaçınmışlardı. Fakat iki ay sonra ateş püskürmüş, Alman emperyalizmini 'Hunlarınkine' benzeterek kınamışlardı.

Yerleşimciler, yerlilere karşı gösterdikleri kötü davranışlar ile isyanı tetiklemişlerdi: tecavüzler ve cinayetler, Hereroların gördüğü hayvan muamelesi cezasız kalmıştı. Artık yerleşimciler jüri kararıyla şüphelileri linç ediyor, ordu vahşetlere imza atıyordu. Mart 1904'te Bebel, Reichstag'ı ordunun hiç tutsak almadığına; Alman askerlerin de anavatandaki ailelerine bundan övünerek bahsettiklerine dair uyarmıştı. Mayıs ayında Leutwein 'Vekil Bebel bu kez haklıdır...'diye itirafta bulunarak tek bir tutsak bile alınmadığını söylemişti. 'Tüm bu olanlardan sonra askerlerimizin aşırı müsamahakar olmamaları normaldir,'[10] demişti. Özetle, Leutwein kendi askerlerinin kontrolünü yitirdiğini itiraf ediyordu.

Leutwein'ın beyhude bir biçimde askerlerinin şiddet eğilimini azaltmaya çalışırken, Trotha'nın planı bundan çok daha farklıydı. Hererolar Omaheke'de tuzağa düşmüşlerdi. 2 Ekim 1904 günü onlara gönderdiği resmi beyannamenin, (Üçüncü Reich kapsamındakiler hariç) modern Avrupa tarihinde pek fazla sayıda benzerlerine rastlanmamıştır.

[10] Aynı eserde, 151.

Ben, Alman askerlerinin Büyük Generali, bu mektubu Herero halkına hitaben yazıyorum. Hererolar artık bir Alman tebaası olarak görülmemektedirler. Cinayet işlemiş, hırsızlık yapmış, yaralı askerlerin kulaklarını ve başka uzuvlarını kesmiştirler ve artık, sırf korkaklıktan ötürü savaşa devam etmeyi reddetmektedirler. Onlara sözüm şudur ki, Hererolar bu ülkeden gitmelidirler. Aksi takdirde, kendilerini silah zoruyla bunu yapmaya mecbur edeceğim. Alman sınırları içinde bulunan her bir Herero, silahlı da silahsız da olsalar, sığırları olsa da olmasa da vurulacaklardır. Daha fazla sayıda kadın ve çocuğu buraya sokmayacağım. Onları kendi halklarının yanına süreceğim - eğer gitmezlerse onların da vurulması emrini vereceğim.

İmza: Kudretli Kayser'in Büyük Generali, von Trotha.[11]

Ha sürmek, ha silmek. Büyük generalin yazdığı *Vernichtungsbefehl*'in (soykırım emri) kabalığı Leutwein'ı şaşırtmamıştı. Fakat Leutwein'ın kendi politikası başarısız olmuştu ve deneme sırası Trotha'nınkindeydi. Ordunun ve Kayser'in kararı böyleydi. Leutwein yenilgiye uğramış vaziyette emekliye ayrıldı ve Trotha, Valilik görevine getirilerek onun yerine geçti. Fakat Ekim ayının sonlarında, Genelkurmay Başkanı Graf von Schlieffen bile dik başlı çırağına olan inancını kaybetmeye başlamıştı. Trotha, Herero halkını tamamen ortadan kaldırmak için bir yöntem bildiğini idda ediyordu. 'General von Trotha'nın niyeti takdire şayan da olsa,' diye yorumluyordu Schlieffen, 'bu niyetleri icraata dökmeye yetecek gücü yoktur. Omaheke'nin batı sınırında durmak zorunda kalacak, Hereroları oradan ayrılmaya mecbur edemeyecektir... Bu yüzden, Hereroları teslim olmaya ikna etmeye çabalamaktan başka seçeneğimiz olmayacaktıre. General von Trotha'nın her bir Herero vatandaşını vurma emri vermesi, bu durumu karmaşıklaştırmaktadır.'[12]

Vernichtungbefehl'in meseleyi karmaşıklaştırdığını söylemek, yetersiz bir ifadeydi. Berlin'deki Koloni Departmanı ve İmparatorluk Şansolyesi Kont von Bülow, Trotha'nın verdiği emir gün yüzüne çıktığında donakalmışlardı. Bülow, Kayser'e hürmetli bir üslupla telgraf çekmiş, emri iptal ettirmek için müsaade istemişti. Bunun için dört iyi sebep sunuyordu. İlki, bu emrin bir insanlık suçu olmasıydı. İkincisi, mantıksız olmasıydı. Üçüncüsü, ekonomiye zarar verecek olmasıydı. ('Eğer asi yerliler yok edilir ya da sürülürlerse, bu durum kalkınma potansiyelini ciddi derecede kötü etkileyecektir.') Dördüncüsü ise, 'dünyanın medeni ulusları arasındaki prestijlerini düşürücü'[13] olmasıydı.

Beş gün boyunca Kayser tereddütte kaldı. Ardından Bülow'a, Hererolar'a karşı 'merhamet göstermesi' yönünde Trotha'ya emir vermekte karar kıldı. Bülow, Trotha'ya verilecek talimatların daha açıklayıcı olmaları gerektiği hususunda ısrarcıydı. Bunun altından kalkmak sekiz gün daha aldı. Ardından Trotha resmi olarak, *Vernichtungsbefehl*'i iptal etmesi ve Hereroların teslimiyetini - katiller ve çete liderleri hariç - kabul etmesi söylendi. Bunu gerçekleştirirken, bizzat isyanın ilk olarak tetiklenmesinde en

[11] Bley, 162-4'te Rust, *Krieg and Frieden* (Berlin 1905), 385'ten alıntı yapmıştır.
[12] Dreschler, 163'te Schlieffen to Bülow, 23 Kasım 1904'dan alıntı yapmıştır.
[13] Bülow'dan Wilhelm'e, 11, 24 Kasım 1904, aynı eserde, 164.

büyük rolü oynadığını düşündüğü Renli misyonerlerin 'iyi niyetlerinden'[14] - Trotha'yı kasten öfkelendirmek için kullanılmış bir ifadeydi bu - istifade etmesi rica edildi.

Bülow'un telgrafıyla yüzleşen Trotha, oyuncağı elinden alınmış şımarık bir çocuk gibi tepki vermişti. Günler boyu işbirliği yapmayı reddetmişti. İşin doğrusu, Hereroları yatıştırma ihtiyacı artık her zamankinden daha da büyüktü. *Vernichtungbefehl*'ini Ekim ayında gönderdikten bir gün sonra, Hendrik Witbooi liderliğindeki Namalı Witbooi kabilesi, geç de olsa Samuel Maherero'nun çağrısına cevap vermişti. İsyan ateşi artık koloninin güneyini kaplamıştı, ve Trotha'nın askerlerinin kaypak Nama gerillalarının peşinde işleri başlarından aşkındı.

Hendrik'in asilere katılma kararı, askeri standartlar çerçevesinde tuhaf görünüyordu. Omaheke'de susuzluktan ölmekte olan on binlerce Herero'ya yardım edebilmek için artık çok geçti, ve bir avuç Namalı nişancı, Alman İmparatorluğu'nun muazzam gücüne karşı pek bir şey yapamazdı. Alman asker indirme gemileri, bahardan beri Swapokmund'a akın akın asker getirmekteydi. Ordunun toplam sayısı hali hazırda on bini bulmuştu. Hendrik sahaya dokuzyüz adamı ancak sürebilmişti. Üç komşu Nama kabilesiyle - Fransman Nama, Kızıl Ulus ve Veldskoendrager kabileleriyle - kurmaları beklenen ittifak ile dahi toplam sayı ancak 1,500'e ulaşıyordu, bunların da yarısından azında modern tüfekler vardı.

Yine de Hendrik Witbooi savaş yoluna baş koymaya (Namaların savaş sembolü olan 'beyaz tüyü takmaya') bile bile karar vermişti. Samuel Maherero gibi, aksini düşünmesine rağmen isyan etmeye ikna edilmemişti. Ezelden beri nefret ettiği Hereroları kurtarma umudu da denkleminde yer bulmamıştı. Almanlara karşı sabrı tükenmiş ve ittifakı sonlandırma vakti geldiğinde karar kılmıştı. 1899'da İngiliz kolonilerini işgal eden Boerler gibi o da 'Tanrıya ve Mavzere' güvenecekti. Diğer şeflere bizzat şöyle söylemişti: 'Artık boynumu bükerek yürümeye bir son verdim ve [Alman] Yüzbaşı'ya beyaz tüyü taktığımı, arkasında beni bulduğu zaman miadının dolduğunu anlayacağını söyleyen bir mektup yazacağım... Mesih bizzat elimizden tutacak, inayeti ve merhametiyle bizi özgür kılacaktır...'[15]

Bir bakıma Nama isyanının mistik bir kökeni vardı. Hendrik Witbooi seksen yaşındaydı ve Hıristiyanlığı bulunca yeniden doğmuştu, inancı her geçen yıl daha da bağnazca ve fanatik bir hal almıştı. (Kızını, evlilik dışı çocuk sahibi olduğu için idam ettirmeye çalışmıştı.) Fakat o yıl, sözümona peygamber olan, Tanrı'nın Afrika'yı beyaz adamlardan kurtarmaya geldiğini iddia eden Stürmann adındaki Cape'li bir Griqua tarafından ayakları yerden kesilmişti.

Bir diğer bakıma, Almanların ikisine gösterdikleri farklı davranış biçimlerine rağmen Nama isyanının kökeni, Hererolarınki ile ortaktı. Namalı Witbooiler hâlâ gururlu ve bağımsız bir halktı. Erkeklerinin 'babunlara' benzetilmesine, kadınlarına tecavüz edilmesine, kutsal sığırlarının tüccarlar tarafından katledilmelerine seyirci kalmak mecburiyetinde olmamışlardı. Fakat o yıl yaşanan haşin olaylar - Herero

[14] Genel Kurmay'dan Trotha'ya, 12 Aralık 1904, aynı eserde, 164-5.
[15] Bridgman, *The Revolt of the Heroes* (Berkeley 1968), 134-5.

isyanı ve bu isyanın ölümle bastırılması - Orange nehri boyunca ve Cape cephesinde bir şok dalgası yaratmıştı. Bu durum, Namaqualand'deki elzem bir bağı koparmıştı: Hendrik'i Almanya ile bağlayan şahsi sadakati. Güvendiği, hatta neredeyse sevgi duyduğu Alman olan Leutwein küçük düşürülmüş ve uzaklaştırılmıştı. Trotha ve de yerleşimciler, tüm Afrikalılara karşı besledikleri ırkçı nefreti ve Namalıların gururunu kırma planını gizlemiyorlardı. Trotha'nın Hererolara karşı kazandığı başarı bu şekilde Hendrik'i isyana teşvik etmişti. Yalnızca savaş yoluyla halkının hakkını savunabileceğine inanıyordu, ve Tanrı'nın yardımıyla güneydeki güvenli bölgede onları Hereroların başına gelen felaketten koruyabilirdi.

Tüm Afrikalı liderler arasında en kurnazı ve bir devlet adamı olmaya en uygunu olan Hendrik Witbooi, ölümcül bir hesap hatası yapmıştı.

3 Ekim 1904'te patlak veren Nama isyanı ilk başlarda Witbooilere gerilla usulü savaş konusundaki dehalarını ortaya koymak için bolca fırsat vermiş, Almanları da bolca küçük düşürmüştü. Herero isyanında olduğu gibi mücadele, silahsız sivillerin ve savunmasız askerlerin kana susamış biçimde katledilmeleriyle başlamıştı. İlk birkaç gün içinde yaklaşık kırk kişi öldürülmüş ve Nama kabilelerinin yaklaşık yarısını teşkil eden, beklenen Namalı müttefikler, Hendrik'in bayrağı altında toplanmışlardı. İlk başta bölgede yalnızca beş yüz Alman askeri vardı, fakat takviye kuvvetleri aceleyle güneye geldiler ve kısa süre içinde Trotha'nın askerleri inisiyatifi tekrar ele geçirdiler. Aralık ayında Hendrik'in Naris'teki kampı sürpriz bir saldırıya maruz kalmıştı. Hayatını kurtarmak için at üstünde kaçmak zorunda kalmış, adamlarından ellisini geride ölüme terk etmişti. Ocak 1905'te Aruob vadisinden Kalahari çölüne sürülmüştü. O noktada Alman taarruzu kelimenin tam anlamıyla kuma saplanmıştı.

Gerilla taktikleri uygulayan ufak Witbooi grupları, Alman ikmal hattını yağmalayarak karşılık verdiler. Trotha'nın kayıpları artmıştı; yüzlerce iyi asker hastalıktan, özellikle karahummadan ölmüşlerdi. Bu esnada bir o kadar daha kaypak olan başka asiler ile de başı beladaydı: Morenga adındaki Cape'li bir sığır yağmacısı ve önceden Herero savaşında Almanların tarafında savaşmış olan, Cornelius adındaki, Namalı Bethanie kabilesine mensup biri. Her iki Afrikalının da aklı yağmacılık işine yatkındı. Haziran 1905'te Trotha, teğmen rütbesindeki kendi oğlunu mükâleme etmek için Cornelius'un kampına göndermek suretiyle demir yumruğunun sertliğini azalttı. Teğmen von Trotha, Cornelius ile görüşürken bir Alman devriyesinin kazara kampa ateş açması sonucu görüşmeler felaketle sonuçlandı. Ağustos ayında Trotha, Waterberg'teki taktiklerini bu kez Witbooilere karşı kullanmayı denediyse de, kendisini küçük düşürmek dışında hiçbir başarıya ulaşamadı. 1905 yılının sonbaharına gelindiğinde bu yenişememe durumunun içinden çıkmak imkansız görünüyordu. Çorak tepelerden oluşan bir labirentten ya da Kalahari çölünün ulaşılmaz mahfazasından çıkan üç yüz kadar Namalı nişancı, hantalca ilerleyen 15000 Alman askerinin etrafında daireler çizmişti. Berlin, sonunda sabrını yitirmişti. Trotha'nın vatanına dönmesi emredilmişti, yerine ise bir sivil Vali olan Lindequist ile bir komutan olan Dame ikilisi atanmıştı.

Ancak, gerilla savaşı daima bir hayatta kalma yarışıdır. Namaların artık dayanacak

güçleri kalmamıştı ve yeni gelen Alman askerleri ülkeyi sel gibi basıyordu. 29 Ekim 1905 günü, Hendrik Witbooi, Alman ikmal hattına yapılan bir baskın sırasında ölümcül biçimde yaralandı. Son sözleri, 'Benden bu kadar, her şey bitti. Artık çocuklarımız huzur içinde olabilirler,' olmuştu. Trotha bu haberleri aldığında alaycı bir şekilde 'Ne güzel bir mesaj bu,'[16] demişti. Birkaç hafta içinde Hendrik'in oğlu Samuel'ın başını çektiği Witbooi kabilesinden geri kalanlar, Almanlara teslim oldular. Hayatlarına karşılık atlarını ve silahlarını teslim edecekler, eski başkentleri Gibeon yakınlarındaki bir kampa yerleştirileceklerdi. Cornelius önderliğindeki Namalı Bethanie kabilesi de benzeri şartları kabul etti. Kasım 1905'te, Trotha nihayet Almanya'ya doğru denize açıldığında her şeye rağmen savaşı kazandığını iddia edebilirdi - gerçi Cape'li yağmacı Morenga ve dürt yüz adamı, hâlâ görevi Trotha'dan devralanların başına bela olmaktaydı. Trotha'nın kati zafere ne kadar yaklaştığı, hayatta kalan ve mecburi çalışma kamplarında bulunan, bir deri bir kemik kalmış Herero ve Namaların sayılmaları sonucu anlaşılmıştı.

Trotha, politikası ile - soykırım ile - övünüyordu. Berlin bu emri geçersiz kılmaya çalışmıştı, fakat söz konusu politika büyük ölçüde aynı kalmıştı. Savaştan önce Hereroların en azından seksen bin kişi oldukları tahmin ediliyordu. Ağustos 1904'te kabilenin yarısından çoğu Omaheke'ye sürülmüşler ve su kuyuları kapatılmıştı. Orada kaç kişinin açlık ve susuzluktan öldükleri asla bilinmeyecektir. Aylar boyunca Alman devriyeleri batıya dönmeye çalışan artıklarla, yürüyen iskeletlerle karşılaşmışlar, pek tabii onları vurmuş ve süngüleriyle öldürmüşlerdi.

O dönemin popüler romanlarından biri olan, Alman ordusunun Güneybatı Afrika'daki başarısını yüceltmek için yazılan *Peter Moors Fahrt nach Südwest* kitabında Gustav Frenssen, Waterberg muharebesinden sonraki kovalamaca sahnelerinden bazılarını şu şekilde anlatmıştır:

> Yakıcı güneşe yaklaştıkça yolculuğumuz daha da cesaret kırıcı bir hal alıyordu. O vahşi, gururlu, yas dolu halkın gururu, ölümün dehşetiyle nasıl da derinden kırılmıştı. Yaralılar, ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklar birlikte, yerdelerdi... Diğerleri yalnız başlarına uzanıyorlardı, hâlâ canlıydılar, gözleri ve burunlarına sinekler doluşmuştu. Birileri siyahi sürücülerimizi oraya gönderdi, sanırım ölmelerine yardım etsinler diyeydi. Onca hayat oracıkta dağılmış halde yerde uzanıyordu, hem insanlar hem hayvanlar vardı, dizleri kırılmış, çaresiz, hareketsizlerdi: sanki buradaki her şey gökten aşağı düşürülmüş gibiydi. Öğlen vakti, ağzına kadar cesetlerle doldurulan kuyuların yanında durduk.'[17]

Samuel Maherero dahil yalnızca beş bin kadar insan bir şekilde Omaheke'yi aşmışlar ve Bechuanaland'e ya da Cape'e sığınmışlardı. Çoğunluğu kumlu bozkırda hayatlarını kaybetmişler ya da Trotha'nın ordusu tarafından oyun oynarmış gibi avlandıkları batıya dönmüşlerdi. Hereroların çoğu teslim olmuş ve mecburi çalışma

[16] Bridgman, 153.
[17] G. Frenssen (M. Ward tr.) *Peter Moor* (L. 1914), 192.

kamplarına gönderilmişlerdi - bunların sayısı 1905 yılı yaz mevsiminde dokuz bini bulmuştu. Fakat çok daha fazla sayıda insan açlıktan ölmüşler ya da Kasım 1905'e kadar devam eden, Herero köylerine düzenlenen baskınlarda hayatlarını kaybetmişlerdi. Trotha'nın geri çağırılmasından sonra, bir deri bir kemik kalmış altı bin Herero ve iki bin Nama daha tutsak alınmıştı.

Hastaların çalışma kamplarına gönderilmeleri, onlar için ölüm demekti. Yapılan iş ağırdı (demiryolu vagonlarını elleriyle sürüklüyorlardı), yiyecek kıttı, tıbbi malzemelerin izine bile rastlanmıyordu. 1907 yılında Almanlar, 15000 Herero ve 2000 Namalı tutsaktan *yarısından fazlasının* kamplarda öldüğünü bildirdiler. En kötüsü, Lüderitzbucht (Angra Pequena) açıklarındaki, Hendrik Witbooi'nin yürekli adamlarının ve diğer Namalı tutsakların Eylül 1906'da, teslim olma şartlarının bariz ihlaline rağmen gönderildikleri rüzgarlı bir kaya parçalı olan Shark Adası'ndaki koşullardı. Yedi ay içinde Bethanie lideri Cornelius dahil 1732 kişiden 1032'si soğuktan ve kötü muameleden ölmüşlerdi. Diğerleri de ölmekteydiler, onda biri dışında tamamı sakat kalmışlardı. 1911'de yapılan sayımda, on yıl önceki Nama sayısının yalnızca yarısının (20000'den) ve Hereroların baştaki nüfusunun dörtte birinden daha azının (80000'den 15000'inin) savaştan sonra hayatta kaldıkları görülmüştü.

Şüphesiz Trotha bu duruma 'ne güzel bir mesaj bu,' derdi. Belki patronu da öyle derdi. Trotha 1905 yılında Almanya'ya döndüğünde Kayser, Anavatan'a kendisini adamışlığından ötürü ona Liyakat Nişanı vererek Trotha'nın düşmanlarını kahretmişti.

Yine de, Alman ordusu açısından maliyeti yüksek ve küçük düşürücü olan, Herero ve Nama kabileleri için felaketle sonuçlanan Güneybatı Afrika'daki isyanların son bulmasından bile önce, sıradan Alman vatandaşları bir ders almışlardı. Reich'ın denizaşırı yönetiminde temelden bir sorun olduğundan şüpheleniyorlardı. Siyasi yenilikler yapılmazsa, daha da çok felaketler ile yüzleşilecekti. Bu şüphenin doğruluğu, Alman Doğu Afrika'da, 1905 yılının Temmuz ayında aniden patlak veren bir ayaklanma ile gayet tereddütsüz bir biçimde teyit edilmişti.

34. BÖLÜM

'MAJİ-MAJİ!'

Alman Doğu Afrika
Temmuz 1905 ve sonrası

'Hongolar mu Avrupalılar mı daha güçlüdür?'
'Hongolar!' Maji-Maji isyanı sırasında kullanılan parola

1905 yılı Temmuz ayının sonlarında, yağmurların bitişinden birkaç hafta sonra, o nefret edilen pamuk fidanları parlak Doğu Afrika güneşinde hızla olgunlaşırken bir sabah, Matumbi Tepeleri'nin labirent gibi topraklarındaki fakir bir köy olan Nandeteli iki ihtiyar, bir grup köylüye pamuk tarlasına giden taşlı yolda öncelik ediyorlardı. Daha fazla bekleyemezlerdi. Pamuk Avrupa'ya ihraç edilen bir mahsuldü, insafsız yabancı hükümdarlığının bir simgesiydi. Erkekler (ya da erkekler ortada yoksa eşleri), kendi bahçelerini ekmek yerine devletin ekim alanında her hafta saatlerce çapa yapmaya zorlanıyorlar; işçilere günlük yalnızca otuz beş sent yevmiye ödeniyor ve bir de üstüne çapa yaparken belini doğrultmaya cüret eden olursa hükümeti temsilen başlarında duran Arap *akida*lar tarafından yirmi beş kırbaçlık ikramiye veriliyordu.

İki ihtiyar, üç pamuk fidanını törensel biçimde köklerinden söküp yere attılar. Ardından çalmaya başlayan savaş davulları, bu mesajı dik ve ağaçlık tepelerin ötesindeki ilk köye kadar gönderdi. Nandete'de pamuğun kökü koparılmıştı. Bir başkaldırıydı bu - ve çok daha fazlasıydı. Almanlara karşı bir savaş ilanıydı.

Aylar boyunca Ngarambe'deki - kuzeyde, her yolun çıktığı bir köydeki - bir medyum, halkı Almanlara karşı birleştirmek için saçını süpürge etmişti. Bu adamın adı Kinjikitile Ngwale idi, birden bire, bölgenin ana tapınağında tapınılan meşhur bir ruh olan Bokero'nun hizmetindeki Hongo adındaki yılan ruhu tarafından ele geçirilmiş, silik bir göçmendi. Kinjikitile, seyyahların sanki bir düğüne gelirmiş gibi akın akın doluştukları bir ruh sığınağı inşa etmişti. Yüzlerce ibadetçinin atalarını 'ziyaret edip' muhabbet kurabilecekleri kadar büyüktü. Diğer medyumların aksine - Almanlar bunlara 'büyücü hekim' diyorlardı - Kinjikitile halkı ve ekinlerini korumak için ilaç dağıtıyordu. Fakat Kinjikitile, ya da artık kendisine verdiği isimle Bokero, devrim mesajı taşıyan bir peygamberdi: birleşin ve Almanları topraklarınızdan sürün diyordu.

Haberler alev gibi yayıldı. İhtiyaç duydukları tek şey *maji* (Svahili dilinde 'su'), biraz Hint yağı ve darı tohumuydu. Bu 'savaş ilacı'[1], Alman mermilerini su damlaları gibi etkisiz kılacak kadar güçlüydü. Tüm klan liderleri akın akın Ngarambe'ye, bu büyülü sudan ve büyülü tohumlardan almaya geliyorlardı. Klan liderleri yalnızca Matumbi'den değil, Kuzey'deki Kichi'den ve güneydeki Ngindo'dan da geliyorlardı. Yılan tarikatı Almanların kulağına gitmiş, fakat Kinjikitile'nin zararsız bir büyücü hekim olduğunu sanmışlardı. 1905 yılının yaz mevsimi geldiğinde söz konusu akım, doğuda ve batıda 160 kilometreden fazla mesafeye yayılmıştı. Ancak adamlarının hiçbirinde modern tüfekler yoktu, yalnızca mantar tabancaları, mızraklar ve okları vardı. Bu halklardan hiçbiri - Matumbi, Kichi ya da Ngindo - büyük bir şefin komutası altında savaşçılık eğitimi almamışlardı. Fakirdiler ve bölük klanların hükmündeki bir bölgede yaşıyorlardı, en büyük güçleri ise tüm otoritelere karşı içerlemişliklerinden, ve tüm isyancılara - güneyden gelen Ngoni savaşçılarına, Arap köle tüccarlarına ve Almanlara - karşı duydukları nefretten ileri geliyordu.

Haftalar boyu Kinjikitile iki arada bir deredeydi. 1905 yılı Temmuz ayının sonlarına gelindiğinde Nandete'nin ihtiyarlarının, yerel *akida*lara karşı sabrı tükenmişti. İşte tam o noktada, pamuk tarlasına giden taşlı yolu tırmanmış ve üç pamuk fidanını kökten sökerek Alman Reich'ının gücüne resmen meydan okumuşlardı.

193 kilometre kuzeydoğudaki Alman başkenti Darüsselam'dan çıt çıkmıyordu. Alman ordusu bilgisiz ve aşırı yayılmış durumdaydı, manda bölgesinin tüm güney kesimine ayrılmış yalnızca 588 Askarileri ve 458 kişilik yerel polis gücü bulunuyordu. Bu Afrikalı paralı askerlerin çoğu, sahil şehirlerine konuşlandırılmışlardı. İç kesimlerde, Almanya'dan daha büyük topraklara hükmeden sadece iki yüz Askarinin komutasındaki bir avuç Alman astsubayı mevcuttu ve muhafız karakolları, çatılarına saman örtülmüş kerpiç kulübelerden ibaretti. Güneydoğunun büyük kısmını hâlâ Araplar ve Svahililer, yani 1888-89 yıllarında gerçekleşen El Beşir isyanından önce de oraya hâkim olan *akida*lar ve *jumbe*ler yönetiyorlardı.

İlk başta işleri kolaydı: kendilerinden önce gelenlerin Sultan için yaptıkları gibi onlar da Almanlar için düzeni sağlayacaklardı. Ardından, kolonilerin yarattığı maddi açığı kapatmaya çalışan Almanlar kemer sıkma yoluna gittiler. Vergi toplama işi *akida*lara düşmüş, aynı zamanda zorla çalıştırdıkları işçileri kullanarak direkt nakit paraya çevrilebilecek pamuk gibi mahsullerin teşkil ettiği kotayı doldurmak zorunda kalmışlardı.

[1] Götzen, *Aufstand*, 45-70. Iliffe, *Tanganyika*, 170.

Yağmurun azlığı ve kotaların yüksekliğini hesaba katınca bunu başarmak en insancıl ve yozlaşmışlıktan en uzak devlet memurlarını dahi zorlardı ve ne *akida*lar, ne de *jumbe*ler o karaktere sahiptiler. Alman zorbalığının üzerine bir de onların yozlaşmışlıklarının eklenmesi isyanı tetikleyen, ve sığınmak için kıyıya doğru kaçmalarına sebep olan şeydi.

Maji'nin gücünü üzerinde hisseden ilk *akida*, Kibata'daki yerel temsilci olan Sefu bin Amri idi. Evine yapılan bir saldırıdan sonra kıyı bölgesine kaçmış ve Almanlar'a bir uyarı göndermiş, uyarısı Almanlar tarafından görmezden gelinmişti. 31 Temmuz 1905 günü, alınlarının etrafına mısır anızları dolamış Matumbili asiler, kıyıdaki Samanga'ya girdiler ve daha fazla pamuk fidanı kökleyip, Asyalı tüccar şehrini yaktılar. Bu durum nihayet Vali Adolf Graf von Götzen'in asker gönderme gerekliliğinin farkına varmasını sağladıysa da isyanı hâlâ pek ciddiye almıyordu; bu dönemin darı hasadı iyi gelmişti ve halkın yerel biralara gömüldüğüne dair haberler geliyordu. Ardından, Ağustos ayının başlarında bir Alman subayı Matumbi'ye geldi ve yerlilerin 'alışılmadık tarzdaki ruh hallerini'[2] fark etti. Kadınlarını ve çocuklarını saklıyorlar, Alman devriyelerini pusuya düşürüyorlardı. Kinjikitile dahi tutuklanmış ve Mohoro'daki bölge yönetim ofisine götürülmüş, ihanet gerekçesiyle asılmıştı. Ölmeden önce, elçilerinin savaş iksiri *maji*'yi dört bir yana, ülkenin merkezindeki Kilosa'ya ve güneydeki Dağlık Bölge'de bulunan Mahenge adındaki Alman garnizonunun olduğu yere kadar dağıttığını söyleyerek övünmüştü.

Övünmesi boş yere değildi. Gün geçtikçe isyan ateşi batıya ve güneye doğru yayıldı. Ungindo'da (Ngindoların bölgesinde) isyanın iki merkezi bulunuyordu, kuzeyde tüccar şehrinin kül edildiği yer olan Madaba, ve sazlık çatılı *boma*ların alevli okların yağmuru altında kaybolduğu, Alman garnizonunun içindekilerle birlikte ateşe verildiği Liwale vardı. 14 Ağustos günü bir Ngindo savaşçı grubu, safariye çıkmış olan bir avuç talihsiz Alman misyonerine rastladı. Başlarındaki kişi olan Piskopos Spiss, Darüsselam'ın Katolik piskoposuydu. Barışçıl seyyahlar olduklarını iddia ediyordu, fakat Ngindolara göre Almandan başka bir şey değildiler. Piskopos, beraberindeki Benedik Tarikatı'na mensup iki rahip ve iki Merhamet Kardeşliği[3] rahibesiyle birlikte mızrakların kurbanı oldular.

Beş misyonerin katledilmesi haberi ve de isyanın hızla yayılması, 320 kilometre kuzeydoğudaki başkent Darüsselam'da, ülkede bulunan yüz seksen Avrupalı çitfçiden çok azı tehlikede olduklarını düşünüyor da olsalar, doğal olarak sansasyon yaratmıştı. Ticaret merkezleri çok daha kuzeyde, kahve, susam ve sisalın bolca yetiştiği Kilimanjaro dağının serin tepelerindeydi. Fakat başkentteki Avrupalılar, en kötü ihtimale inanmak konusunda hızlı davranmışlardı. Vali'nin Berlin'e gönderdiği raporun özeti, 'burada paniğe dönüşmek üzere olan bir korku var,' şeklindeydi. Gönüllüler her akşam tren istasyonunun önünde talim yapıyorlardı. Başkentin hemen güneyindeki yanan köyler oradan görülebiliyordu. Götzen, Berlin'e telgraf çekip 'acilen takviye'[4] talep etti. Berlin, envanterlerinde birkaç makineli tüfek de bulunan yüz elli Deniz Piyadesine ek olarak, o sıralarda Çin Denizi ve Pasifikte seyir halinde bulunan iki ufak Alman kruva-

[2] Götzen, 54-6.

[3] Ç.N. Sisters of Mercy, 1831 yılında Dublin'de kurulan ve dünya çapında çeşitli misyonerlik görevleri yürüten bir topluluktur.

[4] Iliffe, Götzen, 26 Ağustos 1905'temm alıntı yapmıştır. *Tanganyika*, 176. Götzen, *Aufstand*, 64-5.

zöründen elli kadar Deniz piyadesi de göndermeyi kabul etti. Fakat Kilwa'nın palmiyelerle kaplı kumsallarından, Nyasa Gölü'nün etrafındaki sarp dağlara kadar koloninin tüm güney kısmını etkisi altına alan yangının alevlerini söndürmeye yetecek miydi?

İsyancılar cephesindeki ilk ayda, yani Ağustos ayında, Kinjikitile'nin kehanetindeki her şeyin mucizevi bir şekilde gerçekleşmesiyle geçmişti. Onlara göre, Alman silahlarının namlularından sudan başka hiçbir şey çıkmadığı kesindi. Tek bir hamleyle Almanlar, *maji*'nin koruması altındaki halkların - Matumbilerin, Ngindoların ve Kichilerin - topraklarından sürülmüşlerdi. Kuzeydeki Kichi bölgesinin ardında, başkente yakın taşkın ovasında, Kisangireli Zaramolar, Ngarambeden gelen sözde '*hongo*ları' bağırlarına bastılar. Başlarındaki kişi, Kibasila, pamuk yetiştirmeyi reddettiği için yakın zamanda hapise atılmıştı. Artık bölgede *maji* dağıtıyor, profesyonel fil avcılarını ve kanun kaçaklarını davaya katıyordu.

*Hongo*lar, yüz altmış kilometre güneydeki devletsiz Mwera kabilesine aynı nesil mesajını ilettiler. Kabile lideri Nkoweli Selemani Mamba, bu mesajı büyük keyifle karşıladı. 'Savaş değil bu,' dedi insanlarına. 'Ölmeyeceğiz. Yalnızca öldüreceğiz.'[5] Bir başka lider Rupotalı *jumbe* Gabriel Mbuu ile birleşerek, Nyangao'da bir misyonerlik merkezi inşa etmiş olan Alman Babalar'ın üzerine çöktüler. Adamların çoktan kırsala kaçtığını anladılar. Misyonun hizmetçileri, nerede saklandıklarını söylemek zorunda bırakıldılar. Ancak bunun ardından, el koyduğu ve üzerine yağmalanan kilisenin çanını yüklediği bir eşeğin sırtında tepelere dönerken Selemani Mamba'yı şaşkınlık içinde bırakan ve dilini yutmuşa döndüren bir şey oldu. Misyonerler, Lindi'ye kaçmadan önce *hongo*ları vurup öldürmüşlerdi. O mermiler suya dönmemişti. *Maji* neden işe yaramamıştı ki?

Bu esnada *hongo*lar, Ngindo'nun kuzeybatısındaki siyasi açıdan zayıf durumda olan Pogoro ve Mbunga halklarına şişeler dolusu *maji* getirmişlerdi. İlk başlarda onlar da azgın akan bir nehir gibi ileri atılmışlardı. Devrimin ortak parolasını onlar da kullanıyorlardı: 'Hongolar mı, Avrupalılar mı daha güçlüdür?' 'Hongolar!'[6] Darı anızları ve hintyağı otu tohumlarından oluşan armayı taşımayı reddedenlerin sayısı azdı. Eğer reddederlerse (sonradan söyleniyordu) mızraklara yem olup ölüyorlardı. 16 Ağustos günü Mbunga klanları, Ifakara'daki Alman karakoluna hücum ettiler. Çatışmada on üç Askarinin tamamı öldürülmüş ve ardından Alman Reich'ının kara kartalı, oradaki Alman astsubayın küle dönmüş başının yanındaki bayrak direğine yerleştirilmişti. Bunun ardından Mbungalar, güneydeki Yüksek Tepeler'de bulunan ana Alman garnizonu Mahenge'ye uzanan dik kayalıkları tırmandılar.

Garnizonun şansına, ve asilerin şanssızlığına, Ngindo ve Pogorolar, saldırılarını Mbungalar ile koordine etmediler. *Maji*'nin gücü hakkında Pogorolar kendi içlerinde ihtilaf yaşamaktaydılar. Yüksek tepelerin halkı genel olarak bu yeni savaş iksirine karşı şüpheciydiler. Geçmişte bazıları Alman Mavzerlerinden bir ders almışlardı. En güçlü iksir dahi olsa nasıl mermileri suya dönüştürebilirdi ki? Mbungaların bir kısmı kutsal darı armasını giymemeyi seçmişlerdi ve bunu yapmaya zorlanmaları mümkün değildi.

[5] Iliffe, *Tanganyika*, 174'te P. M. Libaba'dan alıntı yapmıştır.
[6] Gwassa ve Iliffe, *Maji-Maji*.

Kalmoto adındaki bir kabile şefi azası Mahenge'ye kaçmış ve Alman komutanını, asilerin dağa tırmanmakta oldukları ve onu öldüreceklerine dair uyardı.

Oradaki komutan, Yüzbaşı Hassel, bu haberleri önce pek ciddiye almadı. Ertesi gün bir Mbunga pususuna yakalanıp, savaşarak zar zor kurtulunca; Kalmoto'ya inanmaması işten olmamıştı. Aceleyle Mahenge'deki *boma*'yı güçlendirdi ve içine bir makineli tüfek, konserve yiyecekler ve birkaç kasa şarapla birlikte yerleşebileceği bir ahşap kule inşa etti. *Boma*, Benedik papazlarına ve - Hassel'ın şansına - Almanlara sadık kalan birkaç yüz Ubenalı silahlı kabile üyesine sığınak imkânı sağlıyordu. (Kurnaz şefleri Kiwanga, ancak *bongo*lar bir idam mangasının karşısında hayatta kalabilirlerse *maji* almayı kabul edeceğini söylemişti. Hayatta kalan olmamıştı.)

Asiler saldırmadan önce, Hassel, ihanet şüphesi altında bulunan herkesin köydeki ağaçlara asılması emrini vermişti. Ardından 30 Ağustos günü, şafak söktükten hemen sonra, Pogorolu ve Ngindolulardan oluşan birkaç kıta, bağırış çağırış haldeki binlerce adam, silah olarak yalnızca bir darı anızı taşıyan bir *bongo*yu önlerine katmış vaziyette direkt olarak *boma*ya doğru yürüdüler. Bir misyon hizmetlisi, *maji*ye olan inançlarının saldırganları nasıl da tam makineli tüfek namlularının ağızlarına kadar götürdüğünü üzücü biçimde tarif etmişti:

> Hepimizin sonunu getirmeye geldikleri için kendimizi savunmak ve ateş hattına katılmak zorundaydık, yaklaşık 1000 metre mesafede saldırganlara ateş açıldı. İki makineli tüfek, Avrupalılar ve askerler, ilerlemekte olan düşman hattına ölüm yağdırıyorlardı. Düşman hattının incelmeye başladığını görmüştük, fakat hayatta kalanlar yaklaşık on beş dakika boyunca düzenlerini bozmadan, mermi yağmurunun ortasında ilerlemeye devam ettiler. Fakat ardından hat bozuldu, adamlar çok sayıda ufak tefek kayanın arkasında siper aldılar... Bunun üstüne birden bir bağırış koptu: 'Gambira tarafında yeni düşman görüldü!' Herkes o yöne baktı, üç okulumuzun olduğu yerden büyük duman bulutları yükseliyordu ve en az bin ikiyüz adamdan oluşan ikinci bir birlik üzerimize doğru gelmekteydi... [Menzile] girer girmez, kulakları sağır edecek kadar güçlü bir ateş fırtınasına maruz kaldılar. İlk saldırganlar yere düştüklerinde ateş hattımızdan yalnızca üç adım uzaktaydılar... Etrafta düşman kalmadığında, karakol komutanı *boma*nın tepesinden indi ve herkese şampanya dağıttı.[7]

Hassel'in birkaç hafta boyunca böyle bir kutlama daha yapamayacaktı. Ertesi gün Mbungalar bölgeye yaklaştılar ve *boma*yı kuşattılar. Hassel kapana kısılmıştı. Ardından, 23 Eylül günü, Hehe kabilesinin (1897-98 yıllarındaki bir isyanın ardından nihayet teskin edilmişlerdi) topraklarındaki Iringa'dan gelen Alman komutanı Yüzbaşı Nigmann, aniden Mbungaların kampına ateş açtı. Hassel nöbeti devretmiş, Afrikalı destek kuvvetleri de Mbungalardan vahşice bir intikam almıştı.

Asilerin Mahenge'yi ele geçirmekte başarısız olmaları gidişatı belirleyici etkiye sahipti. Eğer olaylar henüz onların aleyhine dönmediyse de ivme kaybetmeye başlamışlardı. Ancak Almanların endişe etmeleri gereken daha çok şey vardı. *Maji* çoktan

[7] Kwiro misyon güncesi, 31 Ağustos 1905, Kwiro arşivleri, alıntıdır. Gwassa ve Iliffe, *Maji-Maji*.

güneye, bölgedeki en iyi silahlanmış ve en iyi organize olmuş halk olan ve Mfecane olayı sırasında kuzeye sürülen savaşçı bir halkın aristokratları denebilecek şeflere sahip Ngoni halkına kadar yayılmıştı. Bir zamanlar, Zulu kabilesindeki soydaşlarından kalan tutucu öğretiler ve alay sistemine ek olarak, büyük Zulu Kralı Shaka tarafından mükemmelleştirilen kısa menzilli mızrak ile çevredeki diğer kabilelerin korkulu rüyası olmuşlardı. 1897 yılındaki Hehe isyanına sempatiyle bakmışlar fakat katılmamışlardı. O zamanlar, mızraklarını Alman Mavzerlerine karşı doğrultmamak konusunda dikkatli davranmışlardı. Artık köle yağmacılığını yasaklayan ve soyluları tebaalarının gözünde küçük düşüren vergiler uygulayan beyaz adamlara karşı sabırları tükenmişti. Ağustos ayının sonlarında o büyük dedikodular, beyaz peştamal giymiş ve Kinjikitile'ye olduğu gibi bir yılan ruhu tarafından ele geçirildiğini iddia eden gizemli bir *bongo* tarafından Ngoni başkenti Songea'ya ulaştırılmıştı. Ekim ayının ortalarına gelindiğinde *maji*nin dağıtılmadığı yer kalmamıştı ve beş bin Ngoni savaşçısı mızraklarını Songea'daki Alman garnizonunun kanına bulamaya hazırdı.

Belki de Ngonili bilge aristokratların, Pogorolu köylülerdeki masumane inancı taşımıyor olmaları beklenebilir bir durumdu. Her halükarda Ngoniler, *maji*nin gücünü kanıtlaması için pek uzun süre beklemediler. 21 Ekim günü şafak vaktinde, Mahenge'den intikal etmiş olan ve kıpır kıpır haldeki Yüzbaşı Nigmann, Ngoni kampına bir çift makineli tüfekle saldırdı ve tüm Ngoni ordusu *maji* şişelerini bir kenara fırlatıp arkalarına bakmadan kaçtılar. '*Maji* bir safsatadır.'[8] Ağaçlar ve dağların arasından sızan bu kara mesaj, umut taşıyan ilk mesajda olduğu gibi davullar tarafından hızlıca yayıldı.

1990'larda, yasal yollarla bağımsızlık kazanılmasının üstünden kırk yıl geçtikten sonra, günümüz Tanzanya'sında (Alman Doğu Afrika'nın nihai mirasçısı) Kinjikitile ismi gururla anılmıştır. Bu durum, kulağa saçma gelebilir. Kendisi ne gerçek bir milliyetçiydi, ne de devrimci. İzlediği, olumlu sonuçlar doğuracak bir hedef yoktu. Yalnızca karşı devrimden - Almanların o topraklardan sürülmesi ve gücün geleneksel kabile şefleri tarafından güvenle paylaşıldığı eski düzene dönülmesinden yanaydı. Savaş, Alman ve Arapların zorbalıklarına son vermenin tek yolu gibi görünüyordu. Kinjikitile'nin 1990'larda hürmet görmeye devam etmesinin sebebi, Matumbi'nin köylü klanlarından Ngoni'nin savaşçı kabilesine kadar Tanganyika'nın parçalanmış haldeki tüm halklarına birlik hissini ilk tattıran kişi olmasından ileri gelmektedir.

Fakat şimdi, 1905 yılının sonlarında asiler kırsalda dağılmaya çalışırlarken ve Almanlar öldürücü darbeyi vurmaya hazırlanırlarken, bir kez daha her klan, her kabile kendi bacağından asılmaktaydı.

Son iki buçuk aydır yaşanan karmaşa boyunca Kont Götzen, karşı saldırıya geçmek için beklemişti. Ekim ayının ortalarında Berlin nihayet ikiyüz Deniz Piyadesinden oluşan bir takviye göndermişti, pek yeterli olmasa da Güneybatı Afrika'daki Herero ve Nama isyanları söz konusuyken yalnızca bu kadarını ayırabiliyorlardı.

Götzen'in planı, başkentten yayılarak çıkacak üç yeni kıta ile karşı saldırıya geçmek üzerineydi. Yüzbaşı Wangenheim, Sagara'ya saldırmak için batıya gitti ve ardından Pogo-

[8] Iliffe, *Tanganyika*, 178'de Kombo Ngalipa'dan alıntı yapmıştır.

rolar ve Mbungalar ile yüzleşmek için güneye yöneldi. Binbaşı Schleinitz güneybatıya, Vidunda dağlarındaki asileri ezip geçmeye gönderildi. Binbaşı Johannes, Ngonilere, Benalara ve Pangwalara saldırmak için Songea'ya doğru yola çıktı. Bu esnada, yerel garnizon komutanları da kendi bölgelerindeki asileri taciz edip ortaya sürme çabalarına devam ettiler.

General von Trotha'nın aksine, Vali von Götzen hoşgörülü davranmaya razı görünüyordu. Silahlarını teslim edip, liderlerini ve büyücü hekimleri ele vermeleri karşılığında asilerin aşağı tabakasına af vermek, Götzen'in öncelikli prensibiydi. İkinci prensibi ise bundan çok daha az insancıldı. Daha inatçı olan asileri, yalnızca bir kıtlık yaratmak suretiyle saklandıkları yerden çıkarabileceğine inanıyordu. Yüzbaşı Wangenheim da bu fikre katılıyordu: 'Yalnızca açlık ve ihtiyaçlar kati bir şekilde boyun eğmelerini sağlayabilir. Yalnızca askeri tedbirler uygulamak, etki açısından devede kulak kalacaktır.'[9] Haliyle Götzen, hoşgörü ve dehşeti bir arada kullanacaktı. Kabileler de klanlar da boyun eğene kadar aç bırakılacaklardı.

Üç birlik, mandanın güneyini baştan sona yakıp yıktılar. Küle dönmüş köyler ve telef olmuş ekinler, ilerleyişlerinin birer işareti gibiydi. Tahılları yükleyip götüremiyorlarsa (ya da kendilerine sadık olan kabilelere veremiyorlarsa), yakılıyordu. Götzen'in 'kıtlık stratejisi', Trotha'nın soykırım emrinden çok daha etkili olmuştu. Binbaşı Johannes, 29 Kasım günü Songea'ya ulaştı. 1906 yılı Ocak ayının ortalarında, kuzeydeki Ngonilerin Şefi Mptua'yı ele geçirmiş ve idam etmişti. Güneydeki Ngoni kabilesinin Şefi Chabruma, Mozambik'e kaçmış, orada da kendisini ağırlayan ev sahibi tarafından öldürülmüştü. Ngindo, Pogoro ve Matumbi liderlerinin ele geçirilmesi daha uzun sürmüştü. En nihayetinde onlar da vurulmuş, asılmış, ya da Almanlara sadık olanlar tarafından katledilmişlerdi. Takvimler Haziran 1906'yı gösterdiğinde, '*Maji-Maji*' bölgelerinin neredeyse tamamı barışa kavuşmuşsalar da, bu barış, yabani bir barıştı.

Devrim üzerine uzmanlaşan, önde gelen Afrikalı tarihçilere göre açlık, Almanlara karşı silahlananların sayısından on kat daha fazlasını - 250000-300000 kişiyi[10] öldürmüştü. En büyük darbeyi alan yer, kıtlığın daha uzun sürdüğü Yüksek Tepeler bölgesi olmuştu. Vidunda kabilesinin yaklaşık yarısı, Matumbi kabilesinin yarısından fazlası, ve Pangwa kabilesinin dörtte üçü isyan sırasında ya da sonrasında hayatlarını kaybetmişlerdi. Kıtlık sona erdiğinde hayatta kalanlar, tanınmaz hale gelmiş bir ülkeye döndüler. Miambo ormanları, mısır ve pamuk tarlalarının üzerlerini kapatmaya başlamış, ve kısa süre içinde bu ormanlar gergedanlara, mandalara ve fillere ev olmuştu. Eskiden insanlarla kaynayan Ungindo tepeleri, zaman içinde dünyadaki en büyük vahşi hayvan avlama parkına dönüşmüştü.

* * *

'*Maji-Maji*' isyanlarını bastırmak için, Güneybatı Afrika'daki isyanları bastırmaya harcanan 17000 Alman askeri ve yirmi milyon sterline kıyasla ufacık kalan beşyüz Alman askeri ve koloni açığına eklenen iki milyon sterlin yeterli gelmişti. Fakat bu isyan da yetkinin ciddi derecede kötüye kullanılması yönünde çeşitli durumları göz önüne sermişti. Aynı zamanda, denizaşırı Reich'ın nasıl yönetilebileceğine dair önemli

[9] Wangenheim'den Götzen'e, 22 Ekim 1905, Götzen, 149.
[10] Gwassa, *Outbreak*, 389.

bir sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştu, Reichstag'daki muhalefetin de bu sorudan istifade etmemesi mümkün değildi.

1906 yılı, Bülow'un ektiğini biçtiği, başına taş yağdığı yıldı. Altı sene boyunca Şansölye sıfatıyla Kayser'e hizmet etmişti. Koloni Departmanı'nı Dr. Stübel gibi önemsiz, teknikerden başka bir şey olmayan tiplere bırakmıştı. Birden bire, kimisi yakın zamanda çıkmış olan, diğerleri de uzun zamandır üzerlerinin örtüldüğü ve bu kez öylece hasır altı edilemeyecekleri belli olan bir dizi Afrika koloni skandalı baş göstermişti. Kanıtlar, Kamerun, Togo, hatta Alman Doğu Afrika ve Alman Güneybatı Afrika'da bulunan dört Alman kolonisindeki en yüksek rütbeli yetkilileri suçlu kılıyordu.

En dehşet verici skandal, uzun süredir yerlilerle ilgili sıkıntıların yaşanmakta olduğu, Batı Afrika'daki Kamerun kolonisinin 1895 yılından beri Valilik görevini üstlenen Jesco von Puttkamer ile ilgiliydi. Von Puttkamer aristokrat bir hovardaydı, sık sık aldığı borçları kumarda kaybetmesiyle tanınıyordu. Berlin, bu adamın 'ciddiyetsizlik' ve 'serseriliği'[11] hususunda uyarılmıştı, fakat von Puttkamer'in babası meşhur bir eski Prusya İçişleri Bakanıydı ve amcası Bismarck'tı. Jesco genç yaşında, kötü işlere burnunu sokmasın diye Kamerun'a Vali olarak atanmıştı. 1906 yılına gelindiğinde, yüksek rütbeliler arasındaki örtbas olayına öfkelenen kıdemsiz bir Koloni Departmanı yetkilisi, nihayet baklayı ağzından kaçırmıştı.

Puttkamer'e karşı komple kayıt altına alınmış üç suçlama bulunuyordu: yerlilere karşı uygulanan vahşet, maddi yolsuzluk ve ahlaki ihmalkarlık. Kırbaç cezalarında aşırıya gidilmesi, hatta insanların kırbaçlanarak öldürülmesi sık rastlanır olmuştu. Alman yetkililerin güçlerini kabalıkla suiistimal etmeleri de aynı şekilde sık rastlanıyordu. Örneğin, yargı sisteminin başındaki isimler - Müsteşar von Brauchisch ve Yargıtay Üyesi Dr. Meyer - hali hazırda nişanlı olan iki yerli kızı zorla cariye olarak kullanmışlardı.

Diğer Alman yetkililer, insanları kötürüm etmek ve katletmekten çekinmemişlerdi. Mesela, Jaune'daki karakol subayı Teğmen Schenneman, kendisine aldığı siyahi metresinin üç Afrikalı ile yasak ilişki yaşadığını duymuştu. Siyahi hizmetçisine, söz konusu üç adamı hadım etmesini söylemişti. Hizmetçisi talimatları yanlış anlamış, yanına bir grup asker alarak yakındaki bir köyde karşısına çıkan ilk üç adamı hadım etmişti. Bir başka olayda, Teğmen Dominik adındaki biri Bahoro kabilesiyle müzakere edip anlaşma yapmaya gönderilmişti. Bunun yerine köydeki tüm erkek ve kadınları vurup öldürmüş, ve hayatta kalan elli dört çocuğu sepetlere tıkıştırılıp yavru kediler gibi suda boğmuştu.

1902 yılında Kamerun'un önde gelen şefleri - Kral Acqua, Manga Bell ve Ekwala Dido - Puttkamer'in gösterdiği 'aşırı derecedeki kötü muameleye' itiraz etmek için Almanya'ya gitmişlerdi. Kendilerine, korkmalarına lüzum bulunmadığı; bu durumun telafi edileceği söylenmişti. Fakat Kamerun'a döndüklerinde Kral Acqua, Vali tarafından hapse atılmıştı. 1905 yılında kabile şefleri ve halk ortak bir resmi dilekçe yazıp Reichstag'a göndermişlerdi. Koloni Departmanı, söz konusu dilekçeyi Puttkamer'in yorumunu almak için geri göndermişti. Sonuç olarak otuz kabile şefinin tamamı Kamerun'da 'itaatsizlik'[12] gerekçesiyle yargılanmış ve uzun süreli hapisle cezalandırıl-

[11] Lewin'in Almanların koloni yönetimleri üzerine raporu, RCWS kütüphanesi (kasa A, 67).
[12] Aynı eserde, 84.

mışlardı; Kral Acqua'ya dokuz yıl verilmişti. Fakat artık Puttkamer haddini aşmıştı.

Koloni Departmanı'ndaki kıdemsiz yetkili baklayı ağzından kaçırınca, Puttkamer'in yerel ticaret firmalarından hisseler almak suretiyle avantadan para kazandığı ortaya çıkmıştı. Ayrıca, *Habicht* gemisinin kaptanını, pasaportuna sahte bir unvan yerleştirerek Hükümet Konağı'nda kendi yanına yerleştirdiği, 'Baroness' takma adlı Alman fahişeyi yemeğe çıkarmaya davet ederek Alman İmparatorluk donanmasını aşağılamıştı - ki devlet erkanı nezdinde bu çok daha büyük bir suçtu.

Halkın isyanı sonucu Kral Acqua serbest bırakılmış ve dilekçeyi izah etmek üzere Almanya'ya getirilmişti. Bir süre sonra Puttkamer, bir disiplin mahkemesinin huzuruna çıkarılmıştı. Kınama cezası almış ve metresine sahte pasaport vermek gibi bazı disiplin ihlali içeren durumlardan ötürü 1000 marklık para cezasına da çarptırılmıştı. Fakat ne o ne de diğer yetkililer Afrikalılara karşı estirdikleri terörden ötürü ceza almamışlardı.

1902 yılından beri Togoland Valisi olan Valdemar Horn ile ilgili skandal, yakındaki kolonide gerçekleşen bir o kadar vahim olayları gözler önüne sermişti. 1905'te Vali Horn bir koloni mahkemesinde - Togoland ve Kamerun Yüksek Mahkemesi'nde - yargılanmış ve Afrikalı bir oğlan çocuğuna karşı gösterdiği zulümden ötürü 900 mark ceza almıştı. Çocuk, bir para kutusu çalmaktan dolayı suçlu bulunmuştu. Horn, çocuğa yirmi beş kırbaç atılması ve ardından bir direğe bağlanıp, para kutusunun yerini söylemediği sürece yirmi dört saat boyunca yiyecek ya da su olmadan bırakılmasını emretmişti. Genç adam hayatını kaybetmişti. Horn sonradan, Almanya'daki bir disiplin mahkemesince cezalandırılmış ve emeklilik hakkının üçte birini kaybetmişti. Belki de Vali, kendi yaptıkları suiistimalleri örtbas etmek isteyen, emrindeki yetkililer tarafından günah keçisi ilan edilmişti. Söz konusu suiistimaller yalnızca Afrikalılara karşı değil, işlerini yapmaya çalışan Alman misyonerlere karşı da icra edilmişti.

Başkentin yüz altmış kilometre kuzeyindeki Atakpamé'deki bir bölge yöneticisi olan Schmidt, Adgaro isminde on üç yaşındaki bir Afrikalı kızı, 'Schmidt'in Palangası'[13] ismi verilen kötü ünlü haremine kapattıktan sonra onu kırbaçlamış ve tecavüz etmişti. Katolik misyonerler bu durumu yetkililere şikâyet etmişler ve itirazlarını yazıya dökmeleri gerektiği cevabını almışlardı. Ertesi sabah bölge hâkimi, on dokuz silahlı askerle birlikte tüm misyonerleri yataklarından sürükleyerek almışlar ve davadaki Afrikalı tanıkların çaresine bakılırken üç hafta boyunca tutsak alınmışlardı. Bir süre sonra Schmidt, yeterli tanık olmadığı için aklanmış ve Peder Schmitz adındaki bir misyoner de yalan ifade vermekten on dört gün hapis cezasına çarptırılmıştı. (Temyizden sonra serbest bırakılmıştı.) Haliyle bu hikaye Alman basınında yer bulduğu zaman bir feryat kopmuş, fakat kimse Schmidt'i disipline etmeyi başaramamıştı. Aksine, ona kadın temin eden patroniçe 'Jenusia'ya ('Kraliçe') yasal olarak alacak toplama ve ufak çaplı hukuk meseleleriyle ilgilenme hakkı tanınmıştı.

Üçüncü koloni skandalı, Alman Doğu Afrika'nın kurucu babası, Bismarck'ı yeni kurduğu Alman Kolonileştirme Şirketi'ne asli koloni fermanını vermeye ikna eden, ve maddi açıdan iflasa uğradığı için Şirket'in fermanını Reich'a geri vermek mecburiyetinde kalan Carl Peters ile ilgiliydi. Peters'ın, kendisine Nietzche'nin *Superman*'ini

[13] Aynı eserde.

örnek aldığı söyleniyordu. Kesinlikle *Rücklosigkeit* (amansız emperyalizm) akımının bir takipçisiydi. 'Sertliğin' önemi ve 'etkin tedbirlere' duyulan ihtiyaç gibi edebikelam, ona göre şeyler değildi. Okuyucularına, kendisine baş kaldıracak kadar cesur her Afrikalıyı vurup öldürmesiyle duyduğu 'iftihardan'[14], ve kısa süre sonra İngiliz Doğu Afrika olarak bilinecek olan Tana vadisinde bıraktığı yıkımdan bahsederek övünüyordu. (Afrikalılar ona Mkono-wa-damu, yani 'eli kanlı adam' diyorlardı.) Ne yazık ki Peters yalnızca hiperaktif biri değil, aynı zamanda aşırı derecede kavgacıydı.

1891 yılında Peters, Alman Doğu Afrika'ya İmparatorluk Temsilcisi olarak atanmıştı fakat Alman hemşerileri, Kont Pfeil gibi eski dostları, başına buyruk davranışlarını kınıyorlardı. Olayların ardından gelen halk isyanı sırasında, August Bebel ve Alman Sosyalistler Peters'ı 'canavarlıkla', saldırgan emperyalizmin bir simgesi olmakla suçlamışlardı. 1897 yılında Peters, Potsdam'daki bir koloni mahkemesine çıkarılmış ve Kilimanjaro bölgesinde 'disipline' ciddi derecede aykırı davranışlar sergilemekle itham edilmişti. Genç Afrikalı hizmetçisi Mabruk'u, purolarını çaldığı gerekçesiyle ('otoritesini pekiştirmek için yaptığını' söylemişti) öylesine, yasal gerekçesi olmadan idam edivermişti. Aslında Mabruk, Peters'ın metresi olan Jagodja adındaki genç bir kız ile ilişki yaşamakla suçlanıyordu. Zavallı kızcağız, sırtı 'kıymaya' dönene kadar kırbaçlanmış ve o da yasadışı biçimde asılmıştı.

Peters ayrıca, raporunda yetkililere durum hakkında yanlış bilgi vermekle suçlanıyordu. Koloni mahkemesi onu tüm iddialarda suçlu bulmuş ve Koloni Hizmetleri'nden, emeklilik maaşı olmaksızın kovmuşlardı. Fakat belirtilen suçu 'disiplinsizlik'[15] idi. İki cinayet işlediği kanıtlandığı halde hakkında herhangi bir yasal takip süreci başlatılmamıştı.

Tüm bunlar yıllar önce yaşanmıştı ve uzun süredir unutulmuş olabilirdi. Fakat şimdi, 1906 yılında, koloni skandallarının patlak verdiği o sene Sosyal Demokratlar, Carl Peters'a karşı tepkilerini yinelemişlerdi ve yalancının mumu yatsıya kadar yanıp, Bülow'un kucağına düşmüştü.

Görünüşe bakılırsa Peters'ın Muhafazakar parti lideri Dr. Otto Arendt dahil olmak üzere yüksek mevkilerde ahbapları vardı, ve bu kişiler Kayser'i, Peters'a iade-i itibar yapmaya kısmen ikna etmişlerdi. Peters tekrar İmparatorluk Temsilcisi konumuna getirilmiş, fakat maaşı tekrar tahsis edilmemişti. Sonradan Sosyal Demokratlar, bu söz konusu ahbapların, Peters'ı dava eden Dr. Hellwig'i Koloni Hizmetleri'nden istifa etmeye zorladıklarını keşfetmişlerdi. ('Bak hele, Herr Geheimrat, [meclis üyesi]', diye tıslamıştı Dışişleri Bakanı, 'Peters davası yüzünden kendine çok düşman buldun... Ben olsam emekli olmayı talep ederdim artık.')[16]

Bu koloni skandalları dizisi kamuoyuna açıklandığında, Reichstag'da sıra dışı sahneler yaşanmıştı. Aralık 1906'da günler boyunca, Bülow'un hükümeti Merkez Partili Katoliklerin, August Bebel yönetimindeki Sosyalistler ile oylamalarda birleşmek suretiyle tepelerine

[14] Peters, *New Light on Darkest Africa*, 139-41.
[15] Lewin, bahsedilen eserde.
[16] Lewin, Ek 1, s. 11-12.

binmelerine maruz kalmıştı. İlk başta Şansölye, kendisini eleştiren kişilerin huyuna gitmeye niyetliydi ve yapılacak reformlardan bahsediyordu. Ardından, herkesi şaşkına çeviren bir biçimde kendisini suçlayanları gafil avladı ve 13 Aralık günü Reichstag'ı resmi olarak dağıttı. Bunun için gösterdiği sebep, Herero ve Nama savaşlarının son aşamalarını tamamlamak için gereken fazladan masrafları karşılamak için hükümetin 29200000 marklık bütçeyi onaylayacak oy birliğine varamamasıydı. Aslında Bülow, düşmanlarının milliyetçilikten yoksun oldukları gerekçesiyle onları ifşa etme şansını görmüş ve bunu kullanmıştı.

Bunun ardından, Boer Savaşı'nın ilk yazında İngilizlerin yaptığı 'Haki Seçim'e denk olan 'Hotanto Seçimi' gelmişti. Kayser'in hükümeti buna karşı, Hotanto savaşında verdiklerinden çok daha iyi mücadele vermişti. Sanki meclisteki bir partinin lideriymiş gibi (yarı otokrat bir hükümdar değilmiş gibi) Bülow, kolonilerde yaşanan felaketler ile kendisine siyasi fayda sağlamıştı. İki yıl boyunca - 1905 yılında Sosyalistler ön plana çıkmaya başladığından beri - Reichstag'da işini zar zor devam ettirmişti. Şimdi ise hükümeti kati biçimde destekleyen partilerden oluşan bir blok kurmaya, ve Reichstag'daki en güçlü iki parti olan, kendisine işkence eden merkez Katolikler ve Sosyal Demokratların gücünü bozmaya kararlıydı. Bu uyumsuz müttefikler birleşebildikleri zaman, hükümeti durma noktasına getirebiliyorlardı.

Merkez parti, Reichstag'daki en güçlü parti olsa da koloni meselelerinde genellikle bölünme yaşıyorlardı. Anavatanda bir siyasi reform elde etmek için, söz konusu koloni skandallarına karşı birleşmeye çalışıyorlardı. Reichstag'da Bülow'a karşı çıkan hengameye öncülük eden otuz yaşındaki azimli Katolik okul müdürü Mathias Erzberger, aslında partinin emperyalist kolunun lideriydi. 1903 yılından beri Erzberger, milletvekillerini çok eski istatistikler ve yedi senelik maddi raporlarla başlarından savan Koloni Departmanı'nın beceriksizliği ve pişkinliğine itiraz etmekteydi.

August Bebel önderliğindeki Sosyal Demokratlar, Merkez'den de fazla bölünmüş durumdalardı. Bebel'in de dahil olduğu bir çoğunluk, hâlâ emperyalizmin sömürgecilikle aynı şey olduğunu iddia eden bir Marksist denkleme bağlıydı; onlara göre koloni mevzularının çaresi yenilik değil, oraları terk etmekti. Fakat buna ek olarak, koloniciliğin Alman işçilerine iyi istihdam sağladığı ve her şeye rağmen sosyalizm kapsamında bir yeri olabileceğini savunan 'tashihçiler' vardı.

Bu durumda Bülow'un, 1907 yılındaki 'Hotanto Seçimi' sırasında düşmanlarının ayaklarını kaydırmakta zorlanmamasına şaşmamak gerekirdi. Sosyal Demokratlar, meclisteki seksen bir koltuklarından otuz sekizini kaybetmişlerdi. Merkez parti hâlâ sağlamdı. Fakat 'asayiş partileri' - Muhafazakarlar, Ulusal Liberaller ve İlerlemeciler - 216 koltuk almışlardı. Sonunda Bülow net çoğunluğunu elde etmişti ve tıpkı bir İngiliz başbakanı gibi artık o da mecliste oybirliği sağlayarak idari görevlerini yerine getirmeye devam edebilecekti. Yeni Reichstag, Sağcıların hakimiyeti altındaydı. (Artık, Carl Peters'a duyduğu hayranlıkla böbürlenen eski bir Doğu Afrika Valisi General von Liebert gibi sabit fikirli kişiler de bu kesimin içindeydiler.) Herero, Nama ve *'Maji-Maji'* isyanlarının yaşattığı küçük düşmüşlüğe, ve Togo'da ve Kamerun'da yaşanan mide bulandırıcı vahşetlerin ortaya çıkmasına rağmen, Bülow'un koloni politikası yerinde sağlam görünüyordu.

Buna rağmen Bülow, koloni reformcularının isteklerini zımnen, seçimden beş ay önce kabul etmişti. Koloni Departmanı'nın pisliğini temizlemesi için bir başka suratsız Prusyalı bürokrat değil, kahverengi sakallı ve gözlerinin içi gülen, puro içen ve İngiltere Kralı VII. Edward'ın genç halini andıran tombul, genç bir bankeri seçmişti. Bu kişi, Yahudi kökenli bir İngiliz taraftarı gazetecinin oğlu, kırk bir yaşında Darmstadt Bankası'nın başına geçmiş ve Alman sosyetesinin en yeni üyelerinden biri olan Bernhard Dernburg idi.

Bülow'un seçim kampanyasının kahramanı olan kişi Dernburg idi. Bu genç ve ukala uzman, Teddy Roosevelt gibi bir havayla şeker dağıtır gibi puro dağıtarak seçim kampanyasının her alanında cirit atmış, Almanların denizaşırı imparatorluklarına tekrar inanç duymalarını sağlamıştı. Dernburg'un mesajı hayalperestçeydi ve görünüşe bakılırsa bu mesaja kendisi de inanıyordu. Ortadaki soruya bulduğu cevap, ekonomik emperyalizmdi. Denizaşırı imparatorluk medeni bir şekilde yönetilebilir *ve de* kâr getirebilirdi.

Almanya'nın Afrika'daki kolonilerinin, yani Reich'ın Külkedilerinin kısa süre sonra Kayser'in tacında birer mücevher gibi parlayacaklarını söylüyordu. Reich, kendisini Birleşik Devletler'in hemen ardında dünyanın ikinci en büyük çelik gücü olacağı kaderine taşıyacak yağ, pamuk, kakao ve kauçuk için böyle ucuz ve güvenli bir ham madde kaynağını başka nerede bulacaktı? Pek tabii Dernburg, Afrikalı balkabaklarını Alman at arabalarına dönüştürme işini bir sihirli değnek savurarak gerçekleştiremezdi. Çeşitli radikal reformların gerçekleştirilmesini öneriyordu.

Öncelikle, o Koloni Departmanı adındaki paslı değirmen, modern bir Koloni Bakanlığı haline getirilmeli ve Dernburg, Dışişleri Bakanı olarak atanmalıydı. İkinci olarak devlet, İngilizlerin Hindistan'da yaptıklarıyla aynı ayarda bir Koloni Hizmetleri teşkilatı kurup eğitmeliydi. Üçüncü olarak devlet, riski göze almalı ve vergi mükelleflerinin paralarını harcamaktan çekinmemeliydi. Yalnızca ihracat odaklı bir ekonomi kurmak adına derin temeller atarak - yol açmak için ormanları keserek, liman kurmak için denizleri tarayarak, demiryolu yapmak için dağları patlatarak - devlet, özel sektörün başarısına ön ayak olabilirdi.

Dernburg'ün bu hayalperestçe planının yalnızca bir kusuru vardı. Almanya'nın kolonileri hakkında hiçbir şey bilmiyordu.

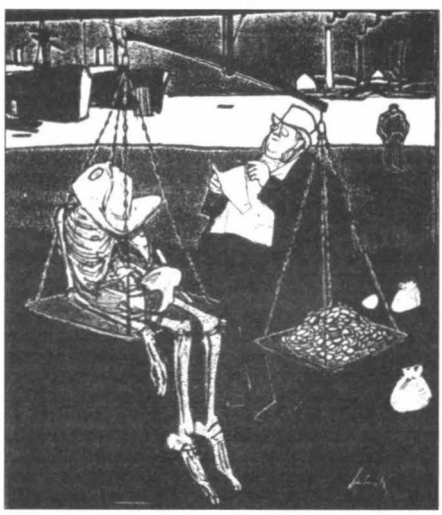
Temmuz 1907'de, yeni bir reformcu Vali olan Albrecht Freiherr von Rechenburg'ün meşakkatli fakat eğitici bir tur hazırladığı, dört koloninin en büyüğü olan Alman Doğu Afrika'ya yelken açtı. Dernburg, Uganda'ya uzanan muhteşem yeni demiryolunda hızlı bir geziye çıkarılmış, bir Alman buharlı gemisiyle Viktorya Gölü'nde gezdirilmiş, ardından eşek üzerinde Mwanza'dan Morogoro'daki tren garına kadar yaklaşık sekiz yüz kilometre yol kat etmişti. Ekim ayında Almanya'ya daha bilge - ve şüphesiz biraz kilo vermiş biçimde döndü. Yeni Alman Koloni Bakanlığı'nı yöneteceği zorlu yıllarda ona işkence çektirecek iki dersi almaya bu noktada başlamıştı.

Söz konusu ilk ders ekonomi hakkındaydı. Doğu Afrika'nın Avrupa'ya sunacak pek fazla potansiyel zenginliği yoktu. Ne altın ne de gümüş vardı, bakır bile yoktu. Çoğu bölgede toprak inceydi, yağmur azdı ve çiftçiliğe yatırım yapmak çok riskliydi. Genel olarak Afrikalı köylülere bel bağlayan bir tarım sistemi en iyi - ve en güvenli -

dönüşü temin edebilirdi. İkinci ders siyasiydi. Kuzeydeki birkaç verimli fakat ufak toprak parçasına kendilerini kaptıran birkaç bin yerleşimci ülkeye teker teker doluşmuştu. Artık, Anavatan'ın kuvvetli siyasi ve manevi desteğine sahip olduğu şüphe götürmeyen bir yerleşimci lobisi oluşmuştu.

Koloni Bakanı olarak Dernburg, dört kolonide gerçekleştirilmesi uzun zamandır ertelenen bazı reformları uygulamaya koyabilmişti. Afrikalıları umutsuzluğa sürükleyen ve üç isyanı tetikleyen korkunç suiistimalleri - cebri işçilik, kırbaçlamalar, Afrikalıların sanki köle ya da hayvanlarmış misali sömürülmeleri - azaltmak için elinden geleni yapmıştı. Fakat bir Avrupa yerleşiminin kurulabileceği kadar sağlıklı bir iklime sahip olan iki kolonide - savaş ile harap olmuş Güneybatı Afrika ve Alman Doğu Afrika'da - çabaları, yerleşimciler tarafından her köşe başında baltalanmıştı. Güneybatı Afrika'da 1908 yılında ufak bir elmas maden hattının keşfedilmesinin - bir sürpriz etkisi yaratsa da, Lüderitz'in öngördüğü talih kuşu olmaktan çok uzaktı - yarattığı tek etki, yerleşimcilerin Dernburg'e karşı tavırlarının daha da kötüleşmesi olmuştu. Bu beklenmedik sürprizi hem beyazların, hem de hayatta kalan Hererolar ve Namalar dahil siyahilerin yararına kullanmak istemişti. Yerleşimciler, tüm paranın üzerine konmak istiyorlardı. Alman Doğu Afrika'daki mücadele, sisal, kahve ve çay gibi en iyi ihracat mahsullerini yetiştirebilecek en uygun yeri seçmek üzerine odaklıydı. Bu mahsuller, fazladan bir demiryolu hattının kurulmasını ve Afrikalıların zorla çalıştırılmalarını gerektirecek kuzeydeki Alman ekim alanlarında mı daha iyi biçimde yetiştirilebilirdi? Yoksa hazır bulunan, koloninin vergileriyle masrafı karşılanmış olan merkezi demiryolunun etrafını kapsayan ufak köylü tarlalarında mı yetiştirilmelilerdi? Cevap barizdi, fakat Dernburg ve Vali Rechenburg'ün itirazlarına rağmen Berlin en nihayetinde yerleşimcilerin taleplerine teslim olmuştu. Yalnızca en ufak ve en fakir koloni olan Togo'da emperyalizm asgari miktarda ekonomik bir dönüş sağlayabilmişti.

1910 yılına gelindiğinde Dernburg, Reichstag'da çok fazla sayıda sağcı düşman kazanmıştı. Sonunda pes etti. Yerine, Güneybatı Afrika'nın eski Valilerinden biri ve yerleşimcilerin büyük dostu olan Lindequist geçmişti. Bu esnada Bülow da havlu atmıştı. Avrupa'da, Kayser'in rızası neyse ona göre şekil alan yeni bir Almanya - daha izole, daha saldırgan, daha pervasız bir Almanya doğuyordu. Bir kez daha Büyük Güçler kendilerini değirmen deresinde bulmuşken, Alman Afrika akıllardan çıkmıştı.

Fakat şimdi 1906 yılının Orta Afrika'sına, Fransız hükümetinin kurucu baba Savorgnan de Brazza'yı Leopold'un Kongo'sunun yaşattığı dehşeti fazlasıyla andırmaya başlayan koloninin durumunu öğrenmeye gönderdiği Fransız Kongo'ya dönmeliyiz.

35. BÖLÜM

FRANSIZ KONGO'YU KURTARMAK

Fransız Kongo ve Paris
29 Nisan 1905 ve sonrası

Brazza, 'imtiyazlı şirketlerin haris ve müstehzi bir biçimde köleliğin yeni bir çeşidini icat etmeye çalıştığını görmüştü...'. Félicien Chaltaye *Le Congo Francais*, 1909

29 Nisan 1905 günü Pierre de Brazza, çağdaş bir Commissaire-Générale yakışır şekilde parlak beyaz üniformasını giymiş vaziyette, Gabon'un başkenti ve Fransız Kongo'ya giden yolu teşkil eden Libreville'e indi ve Afrikalılar tarafından bir kahraman misali karşılandı.

Otuz üç yıl önce bu Afrikalılardan bazıları onu genç bir asteğmen olarak tanımışlardı. Şimdi ise eskiden köle olan bir aile, onun önünde diz çöküyorlardı. Onları özgürleştiren eski şef geri dönmüştü. Fransız tüccarlara karşı insanların tarafını tutan kişi o olmuştu.

Birkaç gün sonra bir buharlı gemi, uzun bacasından çıkan kıvılcım izleriyle karanlık ormanı aydınlatarak, bir yandan nehir kenarındaki köylerde davulların sesi dalga dalga yayılırken onu Ogowe'ye taşıdı. Njole'de ihtiyar bir adam, siyah elini törensel bir şekilde Brazza'nın beyaz tuniğine koyarak onu selamladı. Brazza'nın kader algısı geri dönmeye başlamıştı. İyi ki de gelmişti. Kendisi olmadan Kongo'yu Fransa'ya kaptırabilirlerdi.

Elli üç yaşındaki Brazza, neredeyse tamamen beyazlamış saçları, arka arkaya savaştığı sıtma ve dizanteri enfeksiyonlarıyla boğuşmaktan çökmüş uzun ve kemikli bedeniyle yaşlı bir adamı andırıyordu. 1890 yılından itibaren, Fransa'ya verdiği 'Fransız Kongo' imparatorluğunun ilk yöneticisi, Commissaire-Général sıfatıyla hizmet vermişti. (Bu imparatorluk artık Çad Gölü'ne doğru 2250 kilometre boyunca uzanıyordu ve uzaklara yayılmış dört bölgesi - Gabon, Kongo, Ubangi ve Çad - ile kısa süre sonra Fransız Ekvatoral Afrika olarak tanınacaktı.) 1898 yılında ise Brazza, kurtların önüne atılmıştı.

Eski bir İtalyan vatandaşı olarak Fransız toplumunda nispeten yalnız kalmıştı, huysuz Fransız koloni yerleşimcileriyle uğraşmaktansa bir kayık dolusu Afrikalıyla birlikte şakalar yapıp gülmek onu daha mutlu ederdi. Bir yönetici olarak başarılı

değildi. Nadiren Brazzaville'de durur, zamanını kırsalda geçirmeyi yeğlerdi. Kendisine düşmanlar edinmesi uzun sürmemişti. Emektar Fransız misyoner Piskopos Augouard, onun özgür fikirli biri olduğundan ve misyonerlerin yaptıkları işi desteklemediğinden - haklı olarak - şüpheleniyordu. Senegal'den Kongo'ya atanan Fransız Deniz Piyade subayları onu ilgisiz buluyorlardı. 'Barışçıl fetih' prensibini izliyordu - ki hırslı subaylar arasında pek sevilen bir yaklaşım değildi bu. Beraberinde kırbaçlanmayı, özellikle yarı aç köylülerin hamal olarak çalıştırmak için kırbaçlanmalarını getirdiği için cebren işçi çalıştırmayı onaylamak hususunda gönülsüzdü. Bu itidali, onun bir çatlak olarak tanınmasına sebep olmuştu. Marchand'ın 1898 yılında Faşoda'da küçük düşmesinin ardından, Fransız Deniz Piyade subayları Brazza'yı günah keçisi yapmışlardı. Yaşlı kadın kılıklı bu adamın, 750 tonluk erzakı Atlantik okyanusundan seyre müsait Kongo nehrine taşımaları için 25000 hamalı zora koşmadığından ötürü Marchand'a çok mühim bir süre olan altı aylık kayıp yaşattığı söyleniyordu. Fransız - ve de Belçikalı - sermayedarlar da onu benzeri şekillerde zayıflık ile itham ediyorlardı.

Kauçuğun en revaçta olduğu yıllardı bunlar. Neden, diye soruyorlardı, Kral Leopold'un Kongo'nun kendisine ait olan kısmında uyguladığı hayran olunası sistemde kauçuk çıkarılan bütün bölgeleri devlet tekeline bağlayıp, imtiyazlı şirketlerin kullanımına sunduğu gibi Fransa da Fransız Kongo'nun kauçuğundan istifade etmiyordu?

Böylece 1898 yılında Brazza görevden atılmış, işin Fransız basınındaki halkla ilişkiler kısmı Brüksel'deki kraliyet sarayından gizlice ayarlanmıştı. Onun yerine daha uysal bir meslektaşı olan Emile Gentil getirilmişti. Ardından, her biri bir Avrupalı imtiyazlı şirket tarafından, karayolu ya da demiryolu bulunmadığı için yerli hamallara yükleri başlarının üzerinde taşıtarak sömürülecek biçimde bereketli orman, kırk devasa bloğa ayrılmıştı.

Şimdi ise, yedi yıl sonra 1905'te, kendisinin tercih edeceği şekilde olmasa da Fransız hükümeti Brazza'ya durumu telafi etmekteydi. Georges Toqué ve Fernand Gaud isimli iki Fransız subayı, Kongo nehrinin kuzey ucunda bulunan Shari-Ubangi bölgesinin imtiyaza ayrılmış uzaktaki kısımlarından birinde bazı Afrikalıları katlettikleri gerekçesiyle Brazzaville'de mahkemeye çıkarılacaklardı. Bu skandal, Paris'te sanki Dreyfus olayının ufak bir kopyasıymış gibi patlama etkisi yaratmıştı. Tekil bir olay mıydı bu? Ya da yeni imtiyaz sisteminin kaçınılmaz sonucu muydu? İşte Brazza'nın, soruşturma heyetinin lideri sıfatıyla altı ay içerisinde cevabını bulup Paris'e iletmesi gereken soru buydu.

Paris'teki Fransız Koloni Bakanı Etienne Clémentel, Brazza'nın dönüşünü hevesle bekliyordu. Brazzaville'deki Toqué-Gaud mahkemesi zaten yeterince zarar verici olacaktı; neden ortaya daha fazla kirli çamaşır çıkarsınlar - ve neden Brazza'ya hali hazırda tiksindiği bilinen imtiyaz sisteminin iç yüzünü gözler önüne serme şansı versinlerdi ki? Hükümet, Brazza'nın soruşturmasına yalnızca araya Elysée Sarayı'ndan birileri girdiği için müsaade etmişti. Yeni Başkan, Emile Loubet, kendilerine açtıkları yaraları iyileştirmenin tek yolunun bu olduğunu savunmuştu.

Brazza politikanın dışında biriydi, siyasi açıdan masumdu, Afrikalıların hakları-

nın büyük bir savunucusuydu; bu yüzden kimse hükümeti bir şeyleri örtbas etmekle suçlayamazdı. Hükümet mevzuyu anlamıştı. Brazza'nın sağlığı, büyük ihtimalle yolun dışına fazla çıkamayacak kadar kötü durumdaydı. Vali ne görmesini isterse, o da onu görecekti. İngiliz hükümeti geçen yıl Casement raporunu yayımlamıştı ama Fransız hükümeti Brazza'nın raporu hususunda aynı şeyi yapacağına söz vermiyordu.

Casement'in soruşturması, Kongo'nun yalnızca Leopold'a ait olan kısmını ilgilendiriyordu; fakat Leopold'un sistemini kınayan Casement, dolaylı olarak Fransa'yı da onun izinden gitmekle itham ediyordu. Kongo Reform Birliği'nin lideri E. D. Morel, hali hazırda *Fransız Kongo'daki İngiliz Meselesi* başlıklı kitabında bu mevzuyu açıkça dile getirmişti. İki yıl önce basılan kitapta Morel, John Holt gibi İngiliz tüccarların, Leopold'un sistemine göre düzenlenen yeni imtiyaz sisteminden ötürü Fransız Kongo'dan nasıl sürüldüklerini gösteriyordu. Zorla işçi çalıştırmak - ve Afrikalılara karşı işlenen vahşet - bunun kaçınılmaz bir sonucuydu. Morel, Fransızların da imtiyaz sistemini sonlandırıp, Berlin Kanunu'nun en mühim prensibi olan özgür ticareti geri getirmeleri gerektiğini şiddetle savunuyordu.

Fransız hükümetinin şansına, ne Casement'den ne de Morel'den korkmalarına gerek vardı. 1905 yılı, Afrika'da kaybedecek en fazla varlığı bulunan iki devlet Britanya ve Fransa için balayı sayılırdı; *entente* henüz bir sene önce imzalanmıştı. Britanya'nın temkinli Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne'un, Kongo üzerinde yeni bir çatışma çıkarmaya niyeti yoktu. Afrika'daki dört kolonisinden ikisindeki isyanlar ile uğraşmaktan eli kolu bağlı olan Kayser'in hükümeti de aynı şekilde düşünüyordu. Hazır *entente* imzalanmışken Kayser'in Fransız politikasına karşı gittikçe daha da şüpheci yaklaştığı doğruydu, ve Fransa'nın bariz biçimde yaptığı Fas'ı alma planına karşı bir 'tazminat' elde edebilmek istiyordu. Fakat Kongo, Almanya'nın rakibine saldırması için hiç de münasip bir yer değildi. İşlendiği öne sürülen vahşetler, Fransa'yı ilgilendirdiğinden çok Leopold'u ilgilendiriyordu ve Kayser'in politikası - tıpkı Bismarck'ın olduğu gibi - Orta Afrika'daki dengeyi, Leopold'u kullanarak sağlamaktı.

İmtiyaz sistemini bozacak hiçbir şey yapılmamalıydı. Brazza'nın çıktığı göreve rağmen, bu Fransız politikasının değişmez bir kaidesi olmuştu. Sonunda artık, imtiyaz sistemi ve dünyadaki kauçuk talebinin aniden artışı sayesinde Fransa'nın yeni kolonilerinden en fakiri ve gelişmemiş olanının kendi masraflarını çıkarmasının bir yolu vardı. Paris'ten, Fransız Kongo'nun Valisi Gentil'e gizli bir mesaj gönderilmişti: Mösyö de Brazza'ya ihtiyacı olan her türlü destek sağlanacaktı tabii ki, Mösyö Gentil'in endişe duymasına gerek yoktu. Brazza'nın görevi, Mösyö Gentil'in 'ehemmiyeti büyük' yönetimini tehdit etmiyordu. Yalnızca '[Brazza'nın] zaman içinde artmış olan enerjisini, bir şeylerin farkına varmasına sebep olmadan yönlendirebileceği bir araç temin edilecekti'.[1]

Brazza eğer işin içinde bir bit yeniği sezdiyse de bu durumu hükümete çaktıramayacak kadar gururluydu, fakat yine de birkaç koşul öne sürmüştü. Mart ayında gerçekleşen, soğuk rüzgarların estiği bir toplantıda Clémentel'den, kendisine güvenebileceği

[1] J. Autin, *Brazza*, 242'de Paris *Chef de Concessions*'tan Gentil'e, 25 Mart 1905'ten alıntı yapmıştır.

bir ekip verilmesini istemişti. Böylece Brazza'ya saygın Koloni müfettişi Hoarau-Desruisseaux ve aynı zamanda le Temps gazetesi adına yazarlık yapacak olan genç ve zeki devlet memuru Félicien Challaye'dan oluşan ekip geçici olarak verilmişti. Bunlara ek olarak bir de Brazza'nın kıvrak zekalı ve coşkulu bir Katolik olan, babasının bir Fransız diplomat olarak görev yaptığı Başkent Washington'da eğitim görmüş mavi gözlü eşi Thérèse vardı. On yıl önce Brazza hastalık izni alıp Paris'e döndüğünde büyük kaşife kancayı takmış ve kalbini çalmıştı. Evlilik Brazza'nın gücünü yerine getirmiş, çocukları onu mutluluğa boğmuştu. Ancak Pierre'in sağlığı artık sallantıydaydı ve en büyük oğulları Jacques'ın bir apandisit rahatsızlığı sonucu yakın zamanda hayatını kaybetmesi, onu umutsuzluğun eşiğine getirmişti. Dolayısıyla Thérèse, bu tehlikeli görevde ona eşlik etmek hususunda ısrarcı olmuştu.

Brazza 1905 yılı Mayıs ayında, Gabon'da işlenmiş herhangi bir vahşet görmese de üzülmek için yeterince sebep bulmuştu. Onu Njole'de karşılamaya gelen ve siyah ellerini Brazza'nın beyaz tuniğine törensel bir selamlama ile koyan yaşlı adam, ona yerel imtiyaz şirketleri tarafından ne kadar kötü davranıldıklarını anlatmıştı. Kauçuğun bedelinin ödendiği doğruydu, fakat fiyatı berbattı ve kendilerine ödenen bedel de öyleydi - Afrikalıların nefret ettiği ve zararına takas ettikleri Avrupa ticaret mallarıyla ödeniyordu. Vergiler yüksekti ve adalet despotikti. *Chicotte* ile - su aygırı postundan yapılan bir kırbaç - atılan yirmi kırbaç, Afrikalılara hadlerini bildirmenin münasip bir yolu olarak görülüyordu.

Brazza bu adaletsizlik şikayetlerini soruşturmaya çalıştığında, önünün gizemli bir şekilde kapatıldığını gördü. Gemiler geç geliyordu, belgeler kayboluyor, telgraf hatları kesiliyordu. Bir köye vardığında, kanıtlar artık yerinde bulunmuyordu. Bir iki defasında yetkililerin gerçek yüzleri ortaya çıkmıştı. Zincirli tutsakların zincirlerinin Mösyö de Brazza'nın ziyareti sırasında çözülmeleri emri verdikleri anlaşılmıştı. Söz konusu emir bir şekilde nehrin kilometrelerce yukarısındaki karakollardan biri olan Sindara'ya ulaşmamış, ve Brazza ile beraberindekilerin gözleri önünde Avrupalı yolcuların bagajları ter içindeki zincirli bir grup tutsak tarafından taşınmıştı.

Sinir bozucu iki haftadan sonra Brazza, kendisi direkt hızlıca Kongo'ya yönelmeye karar vermiş ve Hoarau-Desruisseaux'yu Gabon ile ilgilenmesi için bırakmıştı. Bu kez Brazzaville'e hızlıca ve rahat biçimde seyahat edebilmişti. Yedi yıl önce Leopold'un ilk treni muzaffer biçimde bacası tüterek Leopoldville'e giriş yapmış, dumanı Havza'nın kahverengi sularının karşısındaki Brazzaville'den görünmüştü. Brazza'nın ekibinin Belçikalılara ait bir trenle Free State'in Matadi limanından 320 kilometrelik yolu kat etmeleri bir günden az sürmüştü. 15 Mayıs 1905 günü öğleden sonra saat 3 civarında Brazza, Leopoldville'deki güneşten yanmış tren peronuna adımını atmıştı.

Brazzaville'den feribotla karşıya geçmiş emektar bir Fransız misyoner ve iki Fransız madun tarafından yapılan karşılaması hoş sayılırdı. O emektar misyoner, eski düşmanı Piskopos Prosper Augouard idi. Peki ya Brazza'nın yerine Fransız Kongo Valisi olarak geçen ve belki de soruşturmak için geldiği vahşetlerden sorumlu kişi olan Gentil neredeydi?

Ertesi gün verilen resmi davet, tüm ziyaretin genel havasını belirleyici etkiye sahip olmuştu. Gentil nişanlarını takmayı reddetmiş, Brazza sanki 'eski günlerdeki gibi' bazı dost canlısı Batekeliler ile muhabbet etmek isteyince bunu reddederek onu hiçe saymıştı. ('Hayır,' diye cevap vermişti Genil, 'eski günlerdeki gibi falan değil. Bugün nasılsa öyle. Batekeliler, ben onları ne zaman emredersem o zaman gelecekler!')[2] Bunun ardından Gentil şampanya kadehini davettekilere doğru, Brazza'nın sağlığına kaldırdığında beti benzi atmıştı ve eli titriyordu. Brazza'nın yedi yıl önce 'durup dururken' oradan ayrılmasının ardından, dönüşünün kendisine karşı bir tür 'intikam' ve 'hakiki derecede tatmin edici' olduğunu düşündüğünü söyledi. Fakat 'ustaca' bir üslupla (Piskopos Augouard'ın anlattığına göre) Brazza'nın bir meslektaşının yaptığı işlere yönelik bir soruşturmayı asla üstlenmemiş olması gerektiğini belirtti. 'Tecrübeyle sabit olduğunu bilmelidir ki, üstlendiğimiz bazı görevler bize teşekkürden çok eleştiri getirmektedir.'

Buz gibi bir sessizlik oldu. Bırakın alkışlamayı, kimseden çıt çıkmıyordu.

Piskopos Augouard bunun ardından, eski düşmanı Brazza'yı kışkırtma amaçlı olarak Gentil'e methiyeler dizme şansını yakaladı. Brazza'yı bir kaşif olarak iyice övdükten sonra, Gentil'i arşa yüceltmeye koyuldu:

> Ancak, şanlı selefi tarafından çizilen yolda devasa bir adım atmak suretiyle en nihayetinde Kongo'muza bunca zamandır beklediği ekonomik ivmeyi kazandırmak, günümüzün Commissaire-Général'ine nail olmuştur... Kendisi, Kongo'yu Fransa'ya kazandıran şanlı üstadına layık bir çırak olmuştur...[3]

Yirmi yıl önce Brazza, böyle davetlerde yapılan kışkırtıcı konuşmalara ne tepki vereceğini bilirdi. (Özellikle Stanley'nin Paris'te kendisine yaptığı pervasız saldırıyı nasıl savuşturduğu düşünülürse.) Fakat şimdi Gentil'e - ya da Piskopos'a - basmakalıp usullerle karşılık veremeyecek kadar yaşlı ve hastaydı. Ayağa bile kalkmadı. Bir *va-nu-pieds* olarak yaşamanın nasıl bir şey olduğuna dair üç beş kelime mırıldandı, piskoposun ise tam aksine 'Stanley'nin koruması altında seyahat etmiş' olduğunu ekledi. Öngörülebileceği üzere bu sözler, piskoposu ayaklandırıp itiraz etmesine sebep oldu. Brazza'nın sözleri 'düpedüz iftira'[4] idi.

Şunu belirtmekte fayda vardır ki, günlüğünde Brazza'nın yaşadığı zorluklara büyük (ve kindar) ışık tutan piskopos, öyle sıradan bir düşman değildi. 'Yamyam Piskoposu' olarak toprağa açtı ve milliyetçi gururu Brazza'nınkiyle boy ölçüşür cinstendi. 1878 yılından beri, Brazzaville'deki katedralinin üzerinde duran haç ve dalgalanan üç renkli bayrakla simgelenen bir çifte görev üstlenmişti. Tanrı'yı Orta Afrika'ya, Orta Afrika'yı da Fransa'ya getirmişti. Diğer adamlar ya öldürülmüş, ya da sıtma yüzünden yatağa düşmüşlerdi. Elli üç yaşındaki Augouard ise Kongo ilkiminde daha da semiriyor gibiydi. Vivi ile Brazzaville arasındaki 380 kilometrelik zorlu, hastalık dolu yolu *on*

---

[2] Witte, *Augouard*, 315. West *Brazza*, 177.
[3] Aynı eserde, 315-16.
[4] Aynı eserde, 317-18

yedi defa yürüyerek kat etmişti. Tanrı nasıl da kutsamıştı o çetin yolculukları. Pek tabii sadakati öncelikle devlete değil Tanrı'ya idi, özellikle Fransız toplumunda bu iki varlık birbirlerinden gitgide uzaklaşırlarken. Ormanın içinde kendisine misyon okulları ve misyon hastanelerinden oluşan bir imparatorluk kurmuştu. İşte Kongo'daki imparatorluğunu devletin kıskanç elinden korumaya kararlı olan, Kilise'nin alıngan ve hırçın prensi bu adamdı - ve Brazza'nın bir şekilde onu kendi tarafına çekmesi gerekiyordu.

Piskoposu kilisenin dünyevi çıkarlarının korunacağına dair temin etmek şöyle dursun, Brazza her karşılaşmalarının şiddetli - ve de rezalet - bir didişmeye dönüşmesine aldırmıyordu.

O felaket dolu davetten sonraki gün, Brazzaville'deki misyon okuluna davet edilmişti. Orada, bir grup siyahi çocuğun onu karşılamak üzere hizaya sokulduklarını gördü. Çocuklar Santa Lucia melodisi üzerine, onun şerefine yazılıp bestelenmiş bir kantat söylediler:

Fondateur des cités
Paisible conquérant
Franceville est crée
Par lui triomphant...[5]

(Şehirlerin mimarı,
Barışçıl fatih,
Muzaffer bir eda ile
Kurdu Franceville'i.)

Bu iltifat Brazza'yı can evinden vurmuştu. Mutlu edici bir olay olacaktı bu. Piskopos ters bir bakış attı. Brazza, çocuklarla konuşurken Tanrı'dan tek kelime bile bahsetmedi. Kısa süre sonra, saçları ağarmış iki adam küçük okul çocukları gibi - Brazza'nın deyişiyle 'sokak kedileri' gibi - yirmi beş yıl önce Kongo'da neyin yapılıp neyin yapılmadığına dair kapışmaktaydılar. Piskopos, Brazza'yı zamanında şapkasına beyaz tüy iliştirmesi konusunda uyarmayarak Çavuş Malamine'in karşısında küçük düşürdüğü için asla affetmemişti. Şimdi ise her şeyin ilk başladığı o zamanlarda kimin daha büyük sıkıntılar çektiği konusunda didişiyorlardı. Brazza bir ahmaklık yapıp, kırsaldan hasta halde döndüğü vakit piskoposun ona iki şişe şarap gönderecek kadar çok şarabın içinde yüzdüğünü hatırlattı. Beyninden vurulmuşa dönen piskopos, o şarabın kilisede kullanılan *ayin* şarabı olduğu yanıtını verdi. Brazza'ya zar zor iki damacana gönderebilmişti. Tartışma dini konulara kaydı ve Brazza, bir ateist olduğunu söyleyerek övünmeden duramadı. Piskopos'a Kongo'da onca ciddi suçun cezasız kaldığını hatırlattığında Piskopos, 'Öteki tarafta kati adaletin, bu dünyada cezası çekilmeyen suçların cezasını temin edebilmek için ne kadar gerekli olduğunu anlayabiliyorsunuzdur Mösyö de Brazza,'[6] diye çıkıştı.

[5] Challaye, *Congo Français*, 35.
[6] Witte, 344, 326.

Brazza'nın verdiği tek cevap, tahmin edilebileceği gibi, şüpheci bir tebessüm oldu.

Soruşturma heyetinin şansına, Thérèse de Brazza, Brazzaville'deki saat yedideki ayine iki defa katılmış ve Pierre'den çok daha iyi bir diplomat olduğunu göstermişti. Piskopos nispeten teskin olmuştu. Thérèse'in yüce gönüllülüğünün de etkisiyle Piskopos, en nihayetinde Brazza'nın Kilise okullarının peşinde olmadığını kabul etmeye daha sıcak bakıyordu.

Diğer yandan Gentil'in fikirleri Piskopos'a Brazza'nınkilerden daha işe yarar görünüyordu ve Gentil ödenek olarak otuz milyon frank talep ettiğinde hükümetin de aynı kanıya varacağını düşünüyordu. Gentil ve Brazza arasındaki mücadele hâlâ çözüme ulaşmamıştı. Fakat Gentil 'başlarda bazı hatalar yapmış da olsa, Kongo'yu şimdiye kadar vazgeçilmez kılabilecek derecede ileriye götürebilen tek kişinin o olduğunu kabul etmek gerekirdi. Dahası, Mösyö de Gentil Hür Masonların bir düşmanıydı ve laikleştirmeye tamamen karşıydı. Bu iki mevzuda hakkını vermek lazımdı.'[7]

İş bu noktaya gelmişti. Augouard, Gentil'i soruşturmanın meraklı gözlerinden saklamaya yardımcı olmaya niyetliydi; Kilise'nin çıkarları bunu gerektiriyordu. Karşılığında ise Gentil, Kilise'yi devletin düşmanca planlarından korumaya devam edecekti.

Piskopos sözünü tutmuştu. Brazza iki aylığına, uzak mesafede kuzeyde bulunan Shari-Ubangi bölgesine gittiğinde Piskopos Paris'e gizli mektuplar yazmış, bu mektuplarla Gentil'in fire vermesine mâni olurken bir yandan da Brazza'ya bir darbe daha vurmuştu.

En büyük vahşetlerin işlendiği bildirilen yukarı Shari bölgesine ulaşmak için, balta girmemiş topraklardan tekneyle, kayıkla ve at sırtında geçen, gidiş-dönüş 2,800 kilometreye varan bir yolculuk yapmak gerekiyordu. Genç ve sağlıklı bir adam için bile çetin bir sınav olurdu bu. Brazza için ise işkence gibiydi.

Ancak ilk başlarda gösterişli bir şekilde, bir buz makinesi gibi lüks olanaklarla donatılmış çift katlı bir buharlı gemi olan *Dolizie*'de yolculuk yaptılar. Yer yer Kongo nehri, bir nehirden ziyade denizi andırıyordu. Nehrin iki yanındaki dev ağaçlar sıcağın buğusunda kayboluyor ya da araya giren adalar tarafından gizleniyordu. Suyun rengi açık kahverengiydi, içine azıcık süt katılmış çay gibiydi. İlk başarılarından birini gerçekleştirdiği yeri gördüğünde Brazza'nın keyfi yerine gelmişti - günler boyunca dikenli ormanları aşmış ve susuzluktan yarı ölü bir haldeyken, ay ışığında parıldayarak sessizce akan nehri ilk kez gördüğü yerdi burasıydı. 'Gerçeğe dönüşen bir rüyanın verdiği haz,' dedi beraberindekilere, 'ilahi, insan üstü bir şey.'[8]

Nehrin Free State'e ait olan Bolobo'daki kısmında, meşhur İngiliz misyoner ve kaşif George Grenfell ile karşılaştılar. Tuna uzunluğundaki bir nehir olan, Kongo'nun devasa kolu Ubangi'yi kazara, 1886 yılında keşfeden kişi Grenfell idi. Artık Kongo havzasını Shari ve Çad Gölü'nden ayıran alçak tepelerin kenarına kadar devam eden bin kilometrelik kısmı sayesinde Fransa'nın kuzeye uzanan ana yolu görevini görüyordu. Grenfell, Bolobo'da 400 Afrikalı çocuğa hizmet eden bir Protestan misyonunun

[7] Aynı eserde, 338.
[8] Challaye.

başındaydı. *Dolizie*'ye çıktı ve Brazza tarafından akşam yemeğine davet edildi. Augouard gibi bu adam da mucize gibiydi: Kongo'da geçirdiği otuz yıla rağmen sağlığı tamamen yerindeydi. Brazza, Bolobo'da yerlilerin nasıl muamele gördüklerine dair sorular sordu. Grenfell'in yanıtı neşeli bir üslupla gelse de hayra alamet değildi. 'Burada kötü muamele görmüyorlar. Kauçuk yok çünkü.'[9]

Leopoldville'in üç yüz elli kilometre doğusunda *Dolizie* kuzeye dönerek Ubangi'ye girdi ve suyun rengi değişti. Buradaki suyun rengi, içine azıcık çay katılmış süt gibiydi. Nehir kıyıları da değişmişti; daha sessiz, yeşilin daha az sayıdaki tonlarının hakim olduğu, kuşların ya da diğer hayvanların daha az bulunduğu, yalnızca arada bir suaygırı veya timsal görülen, kıyılarda daha az sayıda köylerin olduğu bir yerdi. Grenfell'in uyardığı üzere, birçok yerli evlerini terk edip ormana sığınmışlardı. Çünkü burası, Fransız ve Belçikalı kauçuk şirketlerinin hakimiyeti altındaki kauçuk bölgesiydi.

Bétou köyünde kendilerine, yerel Bondjo kabilesinin isyan halinde oldukları söylenmişti ve onlara yaklaşmamaları konusunda uyarılmışlardı. 'Oraya giderseniz yem olursunuz.'[10] Fakat Brazza ve grubu, kucağında siyahi bir çocuk taşıyan Thérèse de Brazza öncülüğünde, silahsız biçimde köye girmekte ısrar ettiler. Heyet, mutlu geçen birkaç saat boyunca ufak tuz çuvalları karşılığında köylü kadınlardan ıvır zıvırlar aldılar: demir halhallar, yılan derisinden bileklikler, inci kolyeler, burun halkaları, türlü türlü tapıncaklar vardı. Fakat Bétou istisnai bir yerdi. Yakındaki Lobaye'de Bondjolar, siyahi tüccarları tarafından kadınları çalınan ve kendilerini yabani kauçuk toplamaya zorlayan imtiyazlı şirketin zorbalığına karşı henüz ayaklanmışlardı. Yirmi yedi siyahi tüccar öldürülmüş ve yenmişti. Koloni yetkilileri Senegalli askerler göndermişti ve ormanda bir savaş yaşanması ihtimali vardı, ki kendilerine yüksek kâr ile silah ve barut satan imtiyaz şirketi sayesinde Bondjolar böyle bir savaşa fazlasıyla hazırlardı.

Brazza'nın grubu, daha küçük bir tekneye geçmek için ilk çağlayanlara gelmeden durdukları Bangui'de daha da tüyler ürpertici bir hikâye ile karşılanmıştı. Kendilerine, geçen yıl oranın yerel yöneticisi tarafından, eşlerini vergilerini usulünce - vahşi kauçuk ile - ödemeye zorlamak için rehin alınan altmış sekiz kadın ve çocuğun tutulduğu bir kulübe gösterilmişti. Genç bir doktor durumun farkına vardığında, bu zavallı tutsaklardan kırk yedisi açlık ya da havasızlıktan hayatlarını kaybetmişlerdi. Skandalı örtbas etmenin bir yolu yoktu ve yüksek mercilere şikayetler yağmıştı. Fakat Fransız yöneticiye verilen tek ceza onu Brazzaville'e atamak olmuştu - ki burası Bangui'den çok daha sevilesi bir görev yeriydi.

Brazza ve beraberindekilerin bölge karargâhı Crampel Kalesi'ne ulaşmaları, Ubangi ve Shari arasındaki kumluk havza boyunca at sırtında geçen on günün arından Temmuz ayının başlarını bulmuştu. Brazza'nın bir zamanlar verimli mısır tarlalarıyla dolu olarak hatırladığı bu sınır bölgesinin yabana dönüştüğünü gördüler. Nadiren bulunan tavuklar dışında artık yiyecek satın alınamıyordu. Köylülerin çoğu, hükümetin adamları tarafından zorla alıkoyulup hamal olarak çalıştırılmamak için kaçmışlardı.

[9] Aynı eserde.
[10] Aynı eserde.

Brazza, tabiatın ve halkın geçirdiği felaket dolu değişimin karşısında donakalmıştı. Gece gündüz, tüm yorgunluğuna rağmen imtiyaz sistemi konusunda Afrikalılar ile münazara ederek köle gibi çalıştı. Genç devlet memuru Challaye, amirinin kullandığı sıradışı yöntemlerin büyüsüne kapılmıştı. Tek bir adımda, Brazza'nın barışçıl fetih politikasının arkasındaki sırrı kavradı. Bu adamın 'diplomatik gerçekçilik' ile 'yarı mistik apostollüğü' birbirlerine karıştırarak kullanma konusunda doğal bir yeteneği vardı. Bu 'vahşileri' birer insan olarak tanımaya, temel ihtiyaçlarını anlamaya, sağlık, yiyecek, başlarını sokacak bir yer, düşmanlarından korunma gibi konulara neden önem verdiklerini öğrenmeye gayret ediyordu. Bunlara ek olarak, kendi emperyalist idealleri olan 'tarafsızlık, cömertlik, saygı'[11] kurallarını onlara benimsetmekte kararlıydı.

İşin ironisi, Fort Crampel'deki iki Fransız hemşehri Toqué ve Gaud'un en yabani Afrikalıların seviyesine düşmüş olmalarıydı. Bu düşünce Brazza'ya işkence gibi geliyordu. Challaye, durumu şöyle anlatmıştı:

> Tüm fiziksel ve zihinsel yorgunluğun üzerine bir de yoğun bir üzüntü biniyordu. Mösyö de Brazza, kendisi keşfettiği ve Fransa'ya verdiği, ardından yönetip organize ettiği Kongo'ya karşı tutku dolu bir sevgi besliyordu. Onu böyle korkutucu bir durumda bulmak içine dert olmuştu. Zorba ve aç gözlü bir yönetimin, yanlış düşünülmüş ve zararlı bir vergi sistemi kurup, söz konusu sistemi çoğu zaman acımasızca yöntemlerle yerlileri korkutarak, onlara etkin bir koruma sağlamak yerine onları hükümet yerleşimlerinden korkutup kaçırarak uyguladığına şahit oldu. İmtiyazlı şirketlerin, [Afrikalıların] sadakatlerini özgür ticaret yöntemiyle kazanmak yerine, haris ve müstehzi bir biçimde köleliğin yeni bir çeşidini icat etmeye çalıştıklarını gördü... En barbar siyahharın seviyesine düşen Avrupalılar tarafından sıkça uygulanan acımasızlıklardan haberdar oldu. Yukarı Chari'de olan bitenlerin tüm korkunç detaylarını biliyordu: cebri hamallık, rehine kampları, *razzia*lar ve katliamlar dönüyordu.[12]

Bu noktada Brazza'nın istikrarsız durumdaki sağlığı artık iflas etmişti. At sırtında beşyüz kilometre gitmek, sırılsıklam üniformanın içinde, sırılsıklam kulübelerde günler geçirmek, sağlıksız beslenmek ve hepsinden önemlisi bir zamanlar Afrikalılar ile canlı olan Kongo'nun, imtiyaz şirketleri tarafından bir deri bir kemik bırakılmak suretiyle yabana dönüşmesi, hem bedeni hem de zihnine fazla gelmişti. Bir açıdan yaşadığı şok, iki yıl önce Casement'in Leopold'un Kongo'suna düzenlediği doğruyu bulma yolculuğu sırasında hissettiği şey ile aynıydı. Fakat Casement o devletin kurucusu değildi. İncik boncuk ile anlaşmalar yapmaya çalışmamış, kabile şeflerini sözüne güvenip Avrupa'nın muhafazası altına girmeye ikna etmemişti.

Ağustos ayı başlarında Dolizie gemisi Ubangi nehri üzerinde son hızla ilerlemekteydi, Brazza dizanterinin tehlikeli bir çeşidine yakalanmıştı. Heyet 19 Ağustos günü, Gorges Toqué ve Fernand Gaud'un uzun zamandır beklenen mahkemelerine

---

[11] Aynı eserde, 95-7.
[12] Aynı eserde, 146-7.

yetişmek için tam zamanında Brazzaville'e varmıştı. Ancak Brazza çoktan odasından çıkamayacak kadar hasta düşmüştü ve ona mahkeme salonundan gelen kötü haberleri taşıyan kişi Challaye olmuştu.

Toqué-Gaud mahkemesi altı gün sürmüştü ve alınan karara - sunulan kanıtlara değil - karşı Brazzaville şehrinde bir öfke fırtınası koparmıştı.

Her iki adam da birden fazla cinayet ile suçlanıyordu. Gaud'a isnat edilen en sansasyonel suçlama, 14 Temmuz 1903 tarihinde Bastil Günü'nü, Papka adındaki bir mahkumu bir dinamit lokumuyla patlatarak kutlamasıydı. Ayrıca bir başka mahkumu, insan kalıntılarından yapılmış bir çorba içmeye zorlamak ile itham ediliyordu. Yirmi dört yaşındaki Toqué'a yöneltilen en ciddi suçlama ise, Ndagara adındaki bir kabile şefinin bir şelaleden aşağı atılıp boğulmasını emretmesiydi. Fakat eğer bunlar yukarı Shari'de düzeni sağlamak için kullanılan sıradışı yöntemler ise, cinayetlerin münferit olmadıkları barizdi. Mahkeme, genç Fransız yöneticilerin nezdinde bir Afrikalıyı vurup öldürmek ile bir köpeği vurup öldürmek arasında pek fark olmadığını göstermişti. Hamallar, rehberler, işçiler, vergiler - tüm bunlar zorla ve çoğunlukla cinayet işlenerek elde ediliyordu. Kadınların ve çocukların katledilmeleri, rehine olarak kullanmak için kaçırılmaları olağan şeylerdi. İşleyen tek ahlak kuralı, olan bitene dair yalan söylenmesiydi.

Daha da tuhaf olan şey iki Avrupalının, kıdemsiz bir yetkili olan Chamarande ve bir doktorun, kariyerleri pahasına Toqué ve Gaud'a karşı halka açık mahkemede tanıklık etmeye razı olmalarıydı. Afrikalı bölge muhafızlarının tanıklığı, hakimler tarafından kolayca yok sayılabilirdi. Muhafızların anlattığı hikayeler çoğunlukla yasal açıdan boşluklarla doluydu ve onların da elleri kanlıydı. Fakat Avrupalıların sunduğu kanıtın önemi büyüktü. Özellikle Chamarande hakimleri etkilemişti. Toqué'un genç bir astıydı, henüz çocuk sayılırdı ve bir dünya dehşetin ortasına atılmıştı. İlk başta yaşanan şiddet onu aptala çevirmişti. Fakat inadına, yukarı Shari'de işlenen önceki tüm vahşetlerin alenen örtbas edilmesini sağlayan sessizlik komplosunun bir parçası olmayı reddediyordu.

Altıncı günün akşamı saat 6'da, hakimler kararı açıkladılar. Her iki sanık da çoğu suçlamadan aklanmışlardı. Fakat her iki adam da birer kasıtsız cinayet vakasından suçlu bulunmuşlardı: Toqué Ndagara'yı boğduğu için, Gaud da Papka'yı dinamitle havaya uçurduğu için suçlu bulunmuştu. Beşer yıl hapis cezasına çarptırılmışlardı. 'Alt tarafı birer sales nègres'i ('pis zencileri') öldürdükleri için beş koca yıl almışlardı'[13]. Cezaların daha önce görülmemiş derecede ağır olması, mahkemeye katılan halkın çoğunu dehşete düşürmüştü. Özellikle Toqué popüler biriydi ve herkes tamamen aklanacağını tahmin etmişti. İnsanlar, davanın hakimleriyle - hatta onlarla aynı masada oturan kişilerle - el sıkışmayı bile reddediyorlardı.

Alınan karar Challaye'e yeterli gelmemişti. Çoğunluğu Çad'daki görevlerinden yeni dönmüş ordu subayları olan, Afrikalıların haklarına saygı duyan ufak azınlığın bu konuda nasıl düşündüğünü anlıyordu. Böyle ağır cezalar, onca cezasız suç ve skandal yaratan aklanmalar ile dolu o uzun listenin sonunu layıkıyla getirebilirdi. Yerlileri, Fransız hakimiyetinin bir işkence ve katliam hakimiyeti değil, kanunun hakimiyeti

[13] Aynı eserde, 139.

olduğuna ikna edebilir ve şiddet sergileyen insanları daha fazla vahşet işlemekten men ederdi. Fakat Challaye'i tedirgin eden, hatta ıstırap çektiren şey başkaydı. Bu suçların asıl sorumlularının kim olduğundan emin değildi. Toqué ve Gaud birer günah keçisi miydiler, kendi başlarına mı hareket etmişlerdi, yoksa vahşeti kaçınılmaz kılan bir sistemin mahkûmu muydular?

Challaye dava hakkında düşündükçe, iki sanığın sundukları savunmanın tuhaflığının daha da farkına vardı. Yukarı Shari bölgesi için hamal temin etmek mecburiyetinde oldukları insanlık dışı sistemi suçlayarak kendilerini savunmaya çalışmamışlardı. Fakat rehine kamplarını, yargısız infazları, kadın ve çocuklara düzenlenen katliamları onlar icat etmemişti. Gaud'un aksine Toqué, nazik karakteri ve Afrikalılar arasında şaşırtıcı biçimde popüler biri olmasıyla Challaye'i etkilemişti. Yirmi iki yaşında birden bire kendisini Ubangi'den Çad'a kadar olan havzanın tamamındaki taşıma sisteminin başında buluvermişti. Hamallara ödenecek para yoktu - yerliler de bu berbat iş için bayıla bayıla para kabul etmezlerdi zaten. Öyle vahşetleri icra edeceğine istifa etmeliydi; bir kahraman olmak bunu gerektirirdi. Fakat Toqué, kariyerinde başarılı olmaya hevesliydi. Gereken neyse onu yapmış ve çenesini kapalı tutmuştu.

Toqué'un ve Gaud'un mahkemedeki hallerinin, Challaye'e göre tek bir açıklaması vardı. Gentil onları rüşvetle susturmuş olmalıydı. Cezalarının ufak çaplı olması karşılığında, onun yönetimini fire vermekten korumayı kabul etmiş olmalılardı. Hakimler buna ayak uydurmayı reddetmişler miydi peki? Challaye bu sorunun cevabını bilmiyordu fakat iki mahkumun da beş yıl dolmadan özgürlüklerine kavuşacaklarına dair derin bir şüphe duyuyordu - ki iki yıl sonra bu şüphesinin doğruluğu teyit edilmişti.

Brazza'nın Gentil'i yerden yere vuran raporu artık şekil almaya başlamıştı. Önceliği Paris'e dönmek, hükümeti Gentil'i kovmaya ve imtiyaz sistemini bozmaya ikna etmekti.

29 Ağustos günü öfkeli bir gökyüzünün altında (kurak mevsim bitmek üzereydi) Brazza, kendi adını ve çok daha fazlasını verdiği şehre veda etti. İstasyona giden vapur çok uzakta, şehrin diğer tarafındaydı. Önce bir tahtırevan gelmesini emretti, ardından vazgeçip, ağırlığını şemsiyesine vererek bir ihtiyar gibi sendeleye sendeleye, yaya gitmekte ısrar etti. Neredeyse hiç konuşmuyordu ve yanından geçtiği hiçbir şeyi görmüyor gibiydi. Yüzü, rüya görmekte olan birinin yüzünü andırıyordu. Challaye onun o anda geçmişi mi geleceği mi düşündüğünü merak etti: acaba gençliğindeki başarılarına mı, Brazzaville'in gelecekteki ihtişamına mı kafa yoruyordu. Brazza tüm şehri yaya bir biçimde, 'solmuş ve benzi atmış, sessiz fakat gururlu' bir halde aştı.

İlk başlarda heyeti Fransa'ya götüren *Ville-de-Macéio* adındaki geminin doktorları, amirin durumu hakkında ihtiyatlı bir şekilde sessiz kaldılar. Fakat gün geçtikçe güçsüzleşiyordu - ve en kötü ihtimale hazırlanıyor gibi görünüyordu. Libreville'de heyetin sorumluluğunu, Kolonilerden Sorumlu Başmüfettiş Hoarau-Desruisseaux'ya devretti. Doktorlar, Dakar'daki hastaneye kaldırılması gerektiğine karar verdiler. Artık o kadar güçsüz düşmüştü ki zorlukla konuşuyordu, fakat Kongo meselesi hâlâ aklını kendi hastalığından daha fazla meşgul ediyordu. Mongala'dan, Leopold'un Kongo'sundaki adı çıkmış imtiyaz şirketinden bahsediyordu. 'Fransız Kongo'nun bir başka

Mongala'ya dönüşmesine müsaade edilmemeli.' O sözleri tekrar edip duruyordu, 'bir başka Mongala'[14] diyordu.

Dört denizci Dakar'da, Brazza'yı tekneden alıp taşıdılar. Artık ölmekte olduğu barizdi, vücudu kaskatı kesilmiş ve bir deri bir kemik kalmış, gözleri sabitlenmiş ve cama dönmüş, çekip küçülmüş yanaklarındaki tüyler beyazlamıştı. Challaye sedyenin yanına gidip, elini son bir kez sıktı. Heyetin çoğu ağlıyordu - döktükleri gözyaşları yalnızca kendileri için değildi. Afrika da bir lider kaybetmişti: Afrikalılar tarafından hürmet gösterilen sayılı emperyalistlerden biri, ismi Fransa'nın demokrasisi ile uyumlu olabilecek, Afrika'yı gerçekten medenileştirecek ve özgürleştirecek emperyalizmin cömertçe bir türünü simgeleyecek olan - Challaye böyle umuyordu - adam hayatını yitirmişti.

* * *

Brazza'nın 14 Eylül günü Dakar'da ölümünün haberleri ve kısa süre sonra tabutunun Paris'e ulaşması, hükümete reddedemeyecekleri bir fırsat sunmuştu. Yıllarca yetkililer tarafından hor görülmesini telafi etmek için kendisine resmi bir cenaze töreni düzenleyeceklerdi. Duygular delice akarken, Brazza'nın genç bir kaşifken nasıl tapıldığını anımsayan Paris halkı, Père Lachaise mezarlığındaki muzaffer uğurlama törenine akın etti. Koloni Bakanı Clémentel, şehidin mezarında bir anma konuşması yaptı. 'Brazza ölmemiştir... tutkusu hâlâ hayattadır... Artık işin başında olmasa dahi, Fransa'nın gururu olan ebedi adalet ve insanlık geleneklerinden umudun kesilmemesi gerektiğini gösteren bir ibrettir.'[15]

Ebedi martaval okuma geleneğinden de umut kesilmemeliydi öyleyse.

Brazza'nın defnedilmesinin ardından tahmin edilebileceği üzere birkaç ay içinde raporu da defnedilmişti. Brazza'nın Gentil'e ve sistemine ölümünden sonra saldırabilmesine fırsat vermenin çok fazla dezavantajı bulunuyordu. Kongo'daki Fransız yönetiminin cesaretini kırar ve Fransa'nın Avrupa'daki prestijine zarar verirdi; ayrıca kârları tehlike altına girince imtiyaz şirketleri mızıkçılık yapıp hükümeti dava edebilirlerdi.

Bu argümanlardan hiçbiri, Brazza'nın sadık öğrencisi Félicien Challaye'i, söz konusu örtbas harekâtını *Le Temps* gazetesinde gözler önüne sermekten vazgeçirmemişti. Brazza'nın kayıp raporunun bir özetini ortaya koyarak, durdurulması gerekenlerin yalnızca bireyler tarafından işlenen cinayetler ve Gentil yönetiminin yozlaşmışlığı değil, imtiyaz sisteminin ta kendisi olduğunu anlattı. Toqué-Gaud olayı sırasında gündeme gelen tüm o vahşetler - kadın ve çocukların sıkça kaçırılmaları ve öldürülmeleri, devlet Kongo'yu imtiyaz şirketlerinin elinde bir deri bir kemik kalıncaya kadar sömürülmeye bıraktığı sürece devam edecekti.

Şubat 1906'da üç günlük bir müzakere sonucunda, hükümete yapılan meydan okuma başarısız oldu. 167 oya karşılık 345 oy ile Meclis, kahraman Brazza'nın raporunun tıpkı kendisi gibi gömülü kalması gerektiğine karar verdi. Clémentel bir reform göstergesi olarak imtiyaz şirketlerinin sıkı kontrol altında tutulacağına söz verdi. Fakat bölgelerini devlete zorla geri vermeleri uzun yıllar sürecekti.

[14] Aynı eserde.
[15] Chavannes, *Congo Français*, 384-91.

On dokuz yıl sonra, 1925'te, meşhur roman yazarı André Gide, Koloniler Bakanlığı adına Fransız Kongo'da masum bir gezintiye çıktı. Şaşırtıcıdır ki, yazdığı rapor sonradan Bakanlık tarafından basılmıştı. Şaşırtıcı olmasının sebebi, raporun Brazza'nınkinden bile daha tahrip edici olmasıydı. İmtiyaz şirketleri artık çok daha az toprak sahibiydiler, fakat yalnızca kâr getirmeyen bölgeleri geri vermişlerdi. Hâlâ sömürdükleri yerleri terör estirerek sömürmektelerdi. Gide şöyle demişti: 'Şaşırtıcı olan şey bu korkunç rejimin, bu arsız sömürünün zararı ispatlanmasına, koloninin yöneticileri tarafından defalarca ifşa edilmesine rağmen hâlen ayakta olmasıdır...'[16]

Esasen 1925 yılında bu sorunun cevabı, Brazza'nın öldüğü 1905 yılındakiyle aynıdır. Brazza'nın iddialarının aksine, Fransız Kongo tropik bir hazine değildi. Neredeydi Avrupalı yatırımcıların sömürecekleri altınlar, elmaslar, hatta bakır? Neredeydi o zaman, çay ve kahve yetiştirmek için gereken o zengin kızıl toprak ve serin dağlar? Kongo'nun zenginliği, ormanın ıslak zenginliğiydi - fil dişleri, yabani kauçuk, maun ağaçlarıydı. Yüzlerce kilometrelik bataklıklara ince ince serpiştirilmiş bir zenginlikti bu. Böyle mahsulleri harman edebilmek için, on yıllar boyu kâr beklenmeksizin on milyonlarca franklık karayolları ve demiryolları yapmak gerekirdi.

Fransız hükümetinin Kongo'ya yatırım yapmaktan kaçınıp, bu işi imtiyaz şirketlerine bırakmalarına şaşmamak gerekirdi. Takvimler 1906 yılını gösterdiğinde, ilk baştaki kırk şirketten dokuzu iflas etmişti ve yirmi bir tanesi, Brazza'nın onlar adına keşfettiği zenginlikleri sömürmeye çalışırken zarara girmişlerdi. Atlantik okyanusundan uzanan, hayati öneme sahip demiryolunun Brazzaville'e ulaşması, ölümünden yirmi dokuz yıl sonrasını, 1934'ü bulmuştu. O noktaya kadar Fransız vergi mükelleflerine maliyeti 231 milyon frank (9,25 milyon sterlin) olmuştu. Buna ek olarak Afrika'da daha önce görülmemiş bir can kaybına mâl olmuştu: cebri çalıştırılan 17,000 işçi yetersiz beslenmekten ve hastalıklardan hayatlarını kaybetmişlerdi. Tüm bunlar, Brazza'nın yarım yüzyıl önce büyük umutlarla koyulduğu barışçıl fethe can ile biçilen bedelin yalnızca ufak bir parçasıydı.

Fakat şimdi, Kral Leopold'un Kongo'sunu yeniden şekillendirmeye dönük büyük mücadelenin zirve noktasına ulaşmakta olduğu, 1905 yılı Britanya'sına dönelim.

[16] V. Thompson & R. Adloff, *The Emerging States of Equitorial Africa* (Standford 1960), 17-18'de A. Gide *Revue de Paris*, 15 Ekim 1927'den alıntı yapılmıştır.

36. BÖLÜM

BRİTANYA'YI ESKİ İDEALLERİNE KAVUŞTURMAK

Britanya, Transvaal, Natal ve İngiliz Doğu Afrika
Aralık 1905 ve sonrası

'...Batı Afrika'nın olgunlaşmasını kötü etkileyen daimî katliam, tiksindirici ve endişe vericidir. Dahası, tüm bu girişimin, imparatorluk terminolojisinden bihaber kişiler tarafından yerlilerin öldürülmesi ve topraklarının çalınması şeklinde yorumlanması işten değildir.' Koloni Bakanlığı Müsteşarı *Winston Churchill* tarafından tutulan zabıt
23 Ocak 1906

1905 yılı Aralık ayı başlarında, Britanya'daki Kongo Reform Birliği'nin başını çeken, birbirinden alakasız iyilikseverler - tutkulu ve genç 'Buldog' Morel, emektar Liverpoollu tüccar John Holt, gözden düşmüş Liberal milletvekili Sör Charles Dilke, gayri resmi olarak onlara destek olan 'Kaplan' Casement - sonunda ufak umut ışıkları görebilmişlerdi. Gelecek sene, 'Afrika'nın yeni köleliği'[1] adını verdikleri sistemin çöküşünü getiren sene olur muydu?

Leopold 1904 yılında Kongo'yu soruşturması amacıyla, Emile Janssens adındaki Belçikalı bir yargıcın önderliğinde kendi komisyonunu kurmuştu. Britanyalı reformcular bu komisyondan, kraliyetin kendisini aklaması dışında hiçbir şey beklemiyorlardı. Tanık ifadeleriyle güçlendirilmemiş olan dikkatli hazırlanmış eleştiriler, nihayet 7 Kasım 1905 günü Brüksel'de yayımlanmıştı. Casement bu raporu, bir yığın 'yarı gerçek' ve 'yalan'[2] diyerek bir kalemde silmişti.

Fakat Aralık ayına gelindiğinde Kongo reformcuları, aslında kendilerini yanlış yönlendirmiş olduklarını fark ettiler. Kral'ın kendi komisyonu, Kral'ın kendi sistemini tam olarak kendilerininkiyle aynı sebepten; insan haklarının sistematik bir şekilde suistimal edilmesinden ötürü suçluyordu. Bu durum İngiliz basını ve gizliden Dışişleri Bakanlığı tarafından Leopold'a indirilmiş ciddi bir darbe olarak görülmüş - Casement'in raporunu ve Kongo Reform Birliği'nin çalışmalarını tamamen haklı çıkarmıştı.

[1] *West Africa Mail*'de Manşet, 25 Mayıs 1904.
[2] Louisve Stengers, *Congo Reform*, 187'de Casement'tan Morel'a, 18 Kasım 1905'ten alıntı yapmıştır.

Daha da önemlisi, Aralık ayı başlarında İngiliz basını, Balfour ve Torilerin nihayet son kozlarını oynamış olduklarını bildirmişti.

Birkaç yıl boyunca Kongo reformcularının harekâtı, Lansdowne yönetimindeki Dışişleri Bakanlığı tarafından bloke edilmişti. Morel'in pesimist görüşüne göre, 'tüm meselenin tekrar gündeme gelmesini'[3] istemiyordu. Amiri Arthur Balfour'un başında, Liberalleri yarı yolda bırakıp Birlikçi oluveren asi, eski Koloni Bakanı Joe Chamberlain'ın organize ettiği vergi tarifesi reformu derdi varken ondan yardım ummak mümkün değildi.

Ardından, 4 Aralık 1905 günü, Balfour boynunu eğip istifa etmiş ve Downing Caddesi'nden ayrılmıştı. Bir hafta sonra gazeteler, yeni Liberal Başbakan'ın Sör Henry Campbell-Bannerman olacağını, kendisine Hazine Bakanlığı'nda Henry Asquith'in ve Dışişleri Bakanlığı'nda Sör Edward Grey'in eşlik edeceğini duyurmuşlardı.

Yapılacak bir genel seçim, yeni yılın ilk birkaç haftasını tamamen kapatırdı. Herkesin aklında tek bir soru vardı: Liberaller, İrlanda partisi dahil herkese karşı çoğunluğu elde edebilirler miydi? Morel ve Casement için bu soru aslında, partinin İrlanda meselesinden ötürü yaşadıkları acı verici ihtilaf ve Paylaşım'ın uzun ayrılıklara sebep olan süreci boyunca yapılan hataları telafi etmeye başlayacak kadar güçlü, gerçek bir Liberal hükümet kurulup kurulamayacağına yönelikti.

Morel, 'güçlü' diyebileceği, kendisi tarafından söylenenleri yerine getirebilecek bir Dışişleri Bakanı görmek istiyordu. Temmuz 1905'te, artık devletin hizmetinde olmayan, Salisbury'nin eski çırağı Harry Johnston'ın baskısıyla Kongo Reform Birliği 'Belçika çözümü' dedikleri yeni bir politika benimsemişti. Bu politikanın özeti, Belçika devletine Kongo'yu Kral'ın elinden almaları için baskı uygulamaktı. Eğer bu reddedilirse, Britanya hükümeti Kongo'nun geleceğini kararlaştırmak amacıyla uluslararası bir konferans başlatmalıydı.

Morel, Grey'in işbirliği yapacağı konusunda umutluydu. Ne de olsa Grey, kölelik karşıtı bir soydandı. 1807 yılında köle ticaretini yasaklayan yasanın arkasındaki isim olan Earl Grey'in yeğeninin yeğeninin yeğeniydi. Fakat İrlanda milliyetçisi Casement ona güvenmiyordu. 'Grey'in Dışişleri Bakanlığı'na gelmesi beni üzdü - korkarım ki kendisi öyle ya da böyle Leopold'a karşı bir dost olacaktır. Hiç sevmiyorum şu Emperyalistleri!'[4]

Her iki adam da yeni İngiliz Dışişleri Bakanı'nın aklından geçenler hakkında pek fazla şey bilmiyorlardı.

Grey büyüleyici biriydi ve romantikti, ailesinin Northumberland'deki arazisi Fallodon'da ağaçlar, kuşlar ve açık bir gökyüzüyle büyümüştü. Itchen nehrinde alabalık yakalamakta olduğu kadar, Avam Kamarası'nda oy toplamakta da yetenekliydi. Jowett idaresindeki Balliol üniversitesinde üç yıl boş kalmış, ardından dedesi, Palmerston zamanının meşhur Liberal İçişleri Bakanı Sör George Grey gibi o da parlamentoya soyunmuştu. Fakat Grey'in aristokrat zekasının ve olta tutmaktaki beceresinin ardında başına buyruk

[3] Cline, 53'te Morel'den Dilke'ye, 22 Ocak 1903'ten alıntı yapmıştır.

[4] Louis ve Stengers, *Congo Reform*, 188'de Casement'tan Morel'a, 14 Aralık 1905'ten alıntı yapmıştır.

bir akıl, yalnızlığa duyduğu sevgi ve Morel'inki kadar samimi bir ahlak anlayışı yatıyordu. Dışişleri Bakanlığı'nda kendi başına çok iş çıkaracaktı. *Entente*'ı muhafaza etmeli ve Kayser'in Avrupa'daki 'Napolyonvari' hırsının önüne geçmeleri hususunda Fransa'ya yardımcı olmalıydı. Fakat bunu, Britanya'nın Kongo gibi karanlıkta kalmış yerlerde bulunan güçsüzlerin koruyucusu sıfatını zedelemeden yapması gerekiyordu.

Yeni Kabine'nin üyeleri yeni görevlerine 11 Aralık günü, kötü şans eseri Londra'nın o yoğun sislerinden birinin ortasında yollarını el yordamıyla bularak başlamışlardı. Grey'in makam mührünü devraldığı Buckingham Sarayı'ndan dönen fayton yolda kaybolmuş, Grey kendisi yaya gelmek zorunda kalmıştı. Sonunda ulaştığı Dışişleri Bakanlığı'ndaki yetkililer, Fas'ta çatışmakta olan çıkarlardan ötürü Avrupa'da tetiklenebilecek bir savaşa dair meşum muhabbetler yapmaktalardı. Britanya Fransa ile *entente* imzaladığından beri Almanya ile ilişkileri durma noktasına gelmişti. Nisan ayında Kayser, Tanca'da yatından inmiş ve İngiltere'nin, Almanya'ya hiç danışmadan Fransa'ya Fas'ta diledikleri gibi at koşturma hakkı tanıyan anlaşmasına karşı burun buruna gelme tehdidinde bulunmuştu. Lansdowne, Fransızlara diplomatik destek sağlama söz vermişti. Ayrıca Alman Büyükelçisi'ni, eğer Almanya Fransa'ya *entente* yüzünden saldırırsa, Britanya'nın başında hangi hükümet olursa olsun öylece durup izlemeyeceğine dair uyarmıştı. Grey'in ilk görevi, Afrika'nın stratejik öneme sahip bir köşesindeki bu fırtınayı - eğer hakikaten fırtınaysa - durdurmaktı.

Umut verici bir işaret olarak, hem Almanya hem de Fransa, 1906 yılının ilk zamanlarında Algeciras'ta başlayacak bir uluslararası konferansa katılmayı kabul etmişlerdi. Bu esnada Liberaller, genel seçimde o genel çoğunluğu elde etmek için ellerinden geleni arkalarına koymamak zorundalardı. Söz konusu mesele Kuzey Afrika'nın Paylaşımı ile tehlikeye giren Avrupa barışı değil, vergi reformu ve Güney'in Paylaşımı'nı düzene sokmak idi.

Yirmi yıldır Liberal Parti'yi yiyip bitiren İmparatorluk'un artık Torilerin sonunu getirmesi ve olumsuz biçimde de olsa Liberalleri birleştirmeye yardımcı olması ironikti. Vergi 'reformu' imparatorluğun rüçhan hakkına sahip olması ve özgür ticarete ihanet edilmesi anlamına geliyordu; Britanya ve İmparatorluk, dünyanın geri kalanına karşı istedikleri şekilde vergi dayatabilirlerdi. Özgür ticaret, koyu ve ılımlı tüm Liberaller için, Grey ve Asquith gibi 'Limpler' (Liberal emperyalistler) için olduğu kadar Campbell-Bannerman gibi Gladstoneculer için, parlamentodaki Dilke gibi yabancılar için ve parlamento dışındaki Morel gibi yabancılar için değişmez bir kaideydi.

Artık Güçler Afrika'yı ele geçirdiklerine göre - Liberya, Etiyopya, Trablusgarp, Sirenayka ve Kongo hariç - tüm Liberaller, Paylaşım'ın Toriler tarafından üzücü biçimde yanlış yönlendirildiği konusunda hemfikirlerdi. Torilerin Afrika'da izledikleri 'ele geçir ve övün' politikası, Boer Savaşı'ndaki 'barbarca yöntemlerde' doruk noktasına çıkmıştı. Campbell-Bannerman ve Dilke'nin hemfikir oldukları üzere, Toriler Britanya İmparatorluğu'na utanç kaynağı olmuşlardı. Yeni İrlanda Başkatibi Bryce, 'eski ideallerin'[5] önünü kapatan 'şoven fırtınasından' nefret ediyordu.

[5] Bryce'tan Smith'e, 12 Nisan 1901, H. A. L. Fisher, *James Bryce*, (L. 1927), 1, 317.

Asquith, Haldane (Savaş Bakanı) ve Kabine'deki diğer Limpler, Paylaşım'a aynı gözle bakmıyorlardı. Fakat Milner ve altın böcekleri arasındaki sinsi müttefikliğe ve Chamberlain'ın Boer Savaşı'ndan önceki aylarda izlediği saldırgan diplomasiye karşı aynı şekilde memnuniyetsizlik duyuyorlardı. Artık nihayet, emperyalizmin ahlaki yanı geri getirilmeliydi. Liberallerin, bir zamanlar Labouchère gibi 'Küçük İngilterelilerin' yaptıkları şekilde İmparatorluk'un defterini dürecekmiş gibi davranmalarının bir faydası yoktu. Bundan utanç da duymamalılardı. Yapmaları gereken şey, İmparatorluk'a reform getirmekti. Campbell-Bannerman'ın söylediği gibi 'ayrıcalık ve tekelcilikle değil, adalet ve özgürlük'[6] prensipleriyle hareket etmeliler; bir diğer değişle THM'ye odaklanmalılardı. Bu hayırseverlik ateşini Britanya'nın İmparatorluk'unun sınırlarının ötesine, Leopold'un Kongo'suna, Afrika'daki açık yaraya tatbik etmeliler, fakat Belçikalıları Almanya'nın kucağına atarak Avrupa'daki barışı baltalayabilecek sonuçların oluşmasına da engel olmalılardı.

Ocak 1906'daki genel seçimde oylar, Campbell-Bannerman'a akın akın gelmişti. Chamberlain'ın vergi reformu kampanyası Muhafazakarlar ve Birlikçiler için, yirmi yıl önce Liberaller adına felaket etkisi yaratan Özerklik Fermanı'na karşı yürüttüğü kampanyadan da daha büyük bir felaket etkisine yol açmıştı. Liberaller, toplam 157 Muhafazakar ve Liberal Birlikçiye karşı kendilerine ait 377 koltuk ve İşçi Partisi'ndeki 24 müttefik ile Avam Kamarası'nı hakimiyet altına almışlardı. Artık Paylaşım'da yapılan hataları telafi etmek için Avam Kamarası'nda diledikleri özgürlüğe sahiplerdi, tabii o hataların telafisi mümkünse.

Campbell-Bannerman, Grey ve Kabine'nin ilk öncelikleri, Fas üzerinde yaşanacak ve Avrupa'yı savaşa sürükleyebilecek, henüz dikkat çekmemiş bir didişmenin yaşanmasını önlemekti. Ocak ayında Grey, Londra'daki Alman Bakan Kont Metternich'i, kendi izlediği politikanın selefi Lansdowne'unkiyle denk olacağına dair uyarmıştı. Fransa, askeri açıdan desteklenmeyecekti. Fakat eğer Almanya *entente*'ı bahane ederek komşusunu işgal etmeye kalkarsa Grey, Britanya hükümetinin ufak kara kuvvetleri ve devasa donanmasını (denizde silahlanma yarışına rağmen Britanya donanması hâlâ dünyanın en güçlüsüydü) yeni dostlarını desteklemek amacıyla göndermek zorunda kalacağını düşünüyordu. Bu iddialı cümleler, Kayser'in aklını başına getirmiş gibi görünüyordu. Mart ayında Algeciras'taki Alman heyeti, Britanya, Fransa, Rusya ve İtalya heyetleri tarafından köşeye sıkıştırılmıştı. Almanya, itibarını kurtaracak bir anlaşmayı kabul etmişti. Tüccarları, Fas'ta istedikleri gibi ticaret yapabileceklerdi. Fakat Kayser, Fransa'nın kuzeybatı Afrika'daki en büyük güç olacağını kabul etmek zorunda kalmıştı.

Grey, tüm bu olaylar süresince kendisine yakışır biçimde sükunetini korumuştu. Fakat tam kriz zirve noktasına ulaştığında, kalbine asla saramayacağı bir yara almıştı. 1 Şubat günü sekreteri ona bir telgraf uzattı. Eşi Dorothy, Fallodon civarında at arabasından düşmüştü. Bilinci yerine gelemeden hayatını kaybetmişti. Çocukları yoktu ve Dorothy onun her şeyiydi. Tüm düşünceleri ve ilgileri ortaktı - özellikle yalnızlık sevgisi. Fallodon'da düzenlenen cenazenin ardından Grey, Dışişleri Bakanlığı'nın kırmızı

[6] Hyam, *Elgin*, 50'de C-B, *Speeches*, 188'ten alıntı yapmıştır.

kaplı kutularına kendisini gömerek acısını bastırmak için tekrar fırtınanın ortasına daldı. Fakat kendisinin söylediğine göre artık gerçekten 'yalnızdı'.

Ancak, Leopold'un haddini bildirmek için Lansdowne'dan daha fazla çaba sarf etmeye hazırdı. (Casement'in düşündüğünün aksine) Leopold'a sempati duymak şöyle dursun, Grey Kongo'daki sistemi bir 'suç' addediyor ve bundan sorumlu olan adamın karakterinden tiksiniyordu. Fakat halkının gururunu incitmek suretiyle Belçika'yı Kayser'in kollarına atmadan Leopold'a saldırmak zordu. Mart ayının sonunda Grey'in emrindeki yetkilileri, Dışişleri Bakanlığı'nda Morel'in Kongo Reform Birliği'ndeki ortağı Henry Fox Bourne'un tanıştırdığı, Belçikalı koloni uzmanı Félicien Cattier tarafından ziyaret edildiler. Cattier, Leopold'un hayırseverlik iddialarının ne kadar boş olduğunu en utanç verici detaylarıyla gözler önüne sererek resmen bir bomba patlatmış; Bağımsız Kongo Devleti'nin 'bir koloni gücü değil; yalnıca Kral'ın yararına çalışan ticari bir işletme' olduğunu açıklamıştı. Şimdi ise Britanya hükümetinin, KRB tarafından geçen yıl Temmuz ayında önerilen iki çözüm önerisinden ilkini uygulamaya koymasını teklif ediyordu. Britanya hükümeti, Belçika'nın Kongo'yu bizzat ilhak etmesini sağlamalıydı.

Grey, Belçikalı birinden geliyor da olsalar Cattier'nin argümanlarından etkilenmişti. John Bull'un, John Holt ve Morel'in Liverpool'daki diğer iş ortakları tarafından doğu Kongo'dan kendisine pay çıkarmaya sevk edildiğine dair Leopold'un ortaya sürdüğü ahlaksız suçlamalardan haberi vardı. Söz konusu iddia gülünçtü, çünkü eğer Leopold elindekileri geri vermek zorunda kalsa bile Fransızlar ön satın alma haklarını devreye sokarlardı. Son birkaç haftadır Grey de şahsen 'Belçika çözümüne', bu çıkmazdan kurtulmanın mümkün olan tek diplomatik yolu olmasından ötürü sıcak bakıyordu. Janssens komisyonunun sunduğu rapora Leopold'un vereceği cevabı duymayı bekliyordu. Fakat Belçika halkı bir koloni almaya nasıl ikna edilebilirdi? Dışişleri Bakanlığı yetkilileri bunun gerçekleşeceğinden şüpheliydiler. Belçika'nın ilhakta gözü yoktu, çünkü malum suistimaller son bulduğunda Kongo para kaybetmeye başlardı; ki reformlar uygulamaya koyulduktan sonra tekrar kârlı bir hale gelirse Kral'ın oradan vazgeçmek için hiçbir sebebi kalmamış olurdu.

Grey bu itirazları bir kenara koydu. 5 Temmuz günü Avam Kamarası'na usulünce yaptığı bildiride 'Belçika çözümüne' sıcak baktığından bahsetti ve 'Sonsuza dek bekleyemeyiz,'[7] diye ekledi. Fakat Morel'in, tüm Güçleri kullanarak Leopold'u Kongo'dan vazgeçmeye zorlama planının bahsi geçmemişti.

Bu durum Morel'i ve Kongo reformcularını memnun etmemişti. Uluslararası konferansın gerçekleştirilmesi için tüm güçlerini kullanmaya karar verdiler. Bu esnada, Grey'in Kabinedeki meslektaşları dikkatlerini, İngiliz Afrika'daki utanç verici suistimallere çevirmişlerdi. Mısır ve Sudan bir yana, İngiliz Afrika Dışişleri Bakanlığı tarafından değil Koloni Bakanlığı tarafından hükmediliyor - ya da nezaret ediliyordu. Koloni Bakanlığı'nın ilk önceliği, Britanya'nın Kongo Devleti'ne yöneltilen sömürü ve zulüm suçlamalarına karşı savunmasız kalmamasını garantilemekti.

Diğer bir deyişle, Grey'in Koloni Bakanlığı'ndaki dengine de hatırlattığı üzere,

[7] *Hansard*, 4. Seri, CLX 5 Temmuz 1906.

hükümet önce kendisine çekidüzen vermeli ve Leopold'u taşlamaya başlamadan önce Britanya'nın kırılgan bir durumda olmadığından emin olmalıydı.

Yeni Koloni Bakanı ne bir emperyalistti, ne de Grey gibi büyüleyici biri. 9. Elgin Earl'ü Victor Bruce, frak ceketinin kenarlarına ve gür sakalının uçlarına kadar Gladstone'cu bir Liberaldi. Elgin, yüce prensiplere bağlı ve oturaklı; çekingen, tutumlu, ihtiyatlı, sessiz ve fazlasıyla geri planda kalan bir adamdı. Keşke bu sıfatlardan en azından biri, Elgin'in Bakanlık'taki Müsteşarı, Oldham'ın dönek üyesi, eski asker, eski savaş muhabiri, eski Tori, eski mandacı, siyasette kabalığın numunesi, güvenilmez ve iflah olmaz adam, otuz bir yaşındaki Winston Churchill için de geçerli olsaydı. Fakat bu çift uyumsuz görünüyor da olsalar, birbirlerine yakışmıyor değillerdi.

Koloni Bakanı, zamanında Partenon'un kıymetli mermer işlemelerini söküp vatanı İskoçya'ya gönderdikten sonra bunları halka ucuza satıp, kendisi otuz dokuz bin sterlin zarara girerek Elgin ailesinin mirasını iki nesil boyunca felç eden Bab-ı Âli Büyükelçisi 7. Earl'ün torunuydu. Sonuç olarak şu anki Lord Elgin, diğer büyük toprak ağalarının aksine iş yapmaktan gocunmayan biri olmuştu. Emlak yönetiminde uzmandı, İskoçya Kraliyet Bankası'nın ve Kuzey Britanya Demiryolu Şirketi'nin yöneticilerinden biriydi, başarılı bir eski Hindistan Genel Valisiydi, aynı zamanda da İskoç Liberaller arasında parmakla gösteriliyordu. Ayrıca Churchill'in niteliklerinin - heves, orijinallik, cazibe - kendininkileri tamamlayacağını görebilecek kadar tarafsızdı. Ve tabii Churchill halk arasında sanki Kolonileri kendisi yönetiyormuş gibi doğal bir havayla konuşsa da, aslında siyasi eğitimini üstlendiği için Elgin'e karşı şahsen minnettardı.

Liberallerin ağzındaki 'eski ideallere kavuşturma' lafı, bir seçim vaadinden ibaret değildi. Torilerin Afrika'daki politikalarını tersine çevirmek - ya da en azından yenilemek anlamına geliyordu. Dürüst serbest ticaret icra eden kişilerin korkacak hiçbir şeyleri yoktu. Sermayedarlar ve tekelcilerin hadleri bildirilecekti. İmparatorluk daha az müdahalede bulunacak, koloniler kendilerini daha kapsamlı yönetecekler - yani siyasi özgürlüğe sahip olacaklardı. Fakat dikkat edilmesi gereken bir şey vardı. Eski ideallere tekrar kavuşmak demek, yeni bir 'adalet ve özgürlük' dengesi kurmak demekti - Afrikalılara adalet, İngiliz yerleşimcilere özgürlük verilmeliydi. Bu ideallerin birleştirilmesi mümkün müydü?

Bu kasvetli mesele, bürokrasi engeline takılan ve Elgin'in selefleri Chamberlain ve Lyttelton'dan kalan karman çorman zabıtlar ile dolu, Koloni Bakanlığı'ndaki dosya balyalarını getirtirken ne Churchill'in bakanlıktaki ilk işine duyduğu açlığı, ne de Elgin'in ulvi amaç anlayışını törpülemişti. En öncelikli meseleler, altı yıl önce Güney Afrika'da alınan iki Kraliyet Kolonisiyle - Transvaal ve Orange Nehri Kolonisiyle ilgiliydi. Koloni Bakanlığı, bu eski Boer cumhuriyetlerine kendilerini yönetme hakkını ne zaman geri verebilirdi? Daha da acil bir başka mesele ise, hali hazırda Rand'in altın madenlerinde düşük ücretle çalıştırılmak üzere getirtilen Transvaal'deki Çinli 'amelelerin' suistimaline son vermekti.

Genel seçim sırasında, bu sistemin denenmesini onayladıkları için Birlikçilerin başlarına taş yağdıran mesele, 'Çin köleliği' denilen, Rand'deki Çinli işçi kullanımı

olmuştu. 1904 yılında Liberaller bunu, on sekizinci yüzyılda Atlantik'te yapılan köle ticaretinin bir çeşidine benzeterek yerden yere vurmuşlardı. Campbell-Bannerman bu duruma, 'Orta Kanal[8] kullanılmaya başlandığından beri insanların harcandığı en büyük çaplı dalavere'[9] demişti.

Artık gücü ellerinde bulunduran Liberaller, Çinlileri suistimalden kurtarmaya adanmışlardı. İtirazlarının ana noktası, ödünç çalıştırılan amelelerin içinde yaşadıkları aşağılayıcı koşullardı. Ailelerinden uzak halde üç yıldır kamplara kapatılmışlar, kalifiye işçilik yapmaları yasaklanmış, nüfusun geri kalanıyla birlikte madencilik yapmalarına engel olunmuştu ve kaçmaya çalışırlarsa ağır şekillerde cezalandırılıyorlardı. Bu skandalı sonlandırmak, Liberal prensiplere yönelik bir sınav işlevi görecekti. Açgözlülük ve sahtekarlığa dayanan eski tip emperyalizmin numunesiydi bu durum. Maden sahipleri, ödedikleri düşük ücretten ötürü madenlerinde çalıştıracak yeterli sayıda Afrikalı bulamayınca Çin'den ucuz işçi getirmişler ve göçmenlere köle gibi davranmışlardı. Fakat Boer Savaşı'nın çıkmasından önceki dönemlerde Milner ile sinsi bir ittifak içerisinde olan Güney Afrikalı maden sahiplerinden daha fazlası da beklenemezdi. Aslında, 'Çin köleliği' mevzuuna duyulan öfkenin altında yatan şey, Boer Savaşı zamanlarında kapitalistler tarafından kazıklanmış olma hissiydi. Liberal siyasetçi ve tarihçi Herbert Paul şöyle yazmıştı:

> Bu topraklarda Çinli işçiler hakkında patlak veren böyle bir öfkeyi tetikleyen şey, o devasa boyuttaki üçkağıtçılığın, muazzam sahtekarlığın, Güney Afrika'daki eski Hükümetin politikasının bir sembolü olmasıydı. Beş buçuk yıl önce bu toprakların insanları kazıklanmış ve kandırılmışlardı... fakat artık Güney Afrika'daki eski hükümetin izlediği politikanın, kana susamış paragöz kişiler tarafından organize edildiğini görmüşlerdi... Ucuz işçilik için verilen bir savaştı [bu yaşananlar].[10]

Peki Liberaller, 1899 yılında Randlordlarına karşı duramamış olmalarını şimdi nasıl telafi edebilirlerdi? Bu tavuğu kışkışlamanın sıkıntısı, söz konusu tavuğun Güney Afrika'daki dört koloninin de sırtını dayadıkları altın yumurtlayan tavuk olmasıydı.

Taktiksel açıdan, Liberallerin yeni Transvaal'deki İngiliz (ve Boer) seçmenlerin - ki bu seçmenler zaman içinde kendi hükümetlerini seçiyor olacaklardı - anavatanı tüm bu utanç verici durumlardan muaf tutmalarını sağlamak mantıklı geliyordu. Bu esnada hükümet, 'kölelik' kelimesinin *mot juste* olmadığını duyurmuştu. (Churchill'in meşhur ifadesiyle 'terminolojik açıdan bir yanlışlık'[11] idi bu.) Downing Caddesi boynunu eğip, Randlordlarının siyasi nüfuzlarını tanıyordu. Nasıl olup da Çinli maden işçilerinin sayısının, 96000 Afrikalıya kıyasla 47000'den 63000'e çıkmasına sebep olacak bu akını

---

8 Ç.N (İng: Middle Passage) On sekizinci yüzyıldaki köle ticareti sırasında kullanılan, Atlantik okyanusu üzerinde köle taşınan güzergah.

9 Bkz. Hyam, 61-93.

10 *Hansard*, 4. Seri, CL, 11, 19 Şubat 1906.

11 A. M. Gollin, *Proconsul in Politics*, (1964), 70-2'de Churchill *Hansard*, CLIV 21 Mart 1906'dan alıntı yapılmıştır.

yasal olarak durdurabilecekti? Belki de Torilerin hali hazırda bu fazladan işçilerin lisanslarını hazırlatmış olmaları Liberallerin işine gelebilirdi. Peki kontratlarının süresi dolmadan ülkelerine dönmek isteyen 'ameleleri' vatanlarına iade etseler olur muydu? Fakat Koloni Bakanlığı, ellerine kaçma fırsatı geçen amelelerin üçte birinin Çin'e gidecekleri ve bu durumun (ülkenin para birimi) Rand'i felç ederek Güney Afrika'yı felakete sürükleyeceğine dair uyarılmıştı. Elgin ve Churchill, bir kez daha pes ettiler. Kamplar şaşkın Çinlilerle, Liberal gazeteler de maden sahiplerinin onlara ne kadar kötü davrandıklarına dair hikayelerle dolmaya devam etti.

Suistimalin en ünlü örneği olan olay, Liberaller yönetime gelmeden önce gerçekleşmişti. Torilerin beyaz atlı şövalyesi ve Liberallerin *bête noire*'ı Lord Milner, tabiri caizse elinde *jambok* ile yakalanmıştı. Sıradışı bir 'pot kırma'[12] sonucu (bu ifade Balfour'a aitti), Yüksek Temsilci görevindeki Milner'a 1904 yılında resmi olarak Çinli ameleleri kanunsuz bir şekilde kırbaçlama hakkı tanınmıştı. Tüyler ürperten olay bir yıl sonra ortaya çıkmış ve 2 Mart 1906 günü Avam Kamarası'nda Milner'a karşı güvensizlik oyu sunulmuştu. Churchill, zamanında Boer Savaşı'nda kendisine çıkar sağlamak için Milner'ın yardımından memnuniyetle istifade etmişti. Velinimeti yere düşmüşken bir de kendisi tekme vurmaktan çekinmiyordu (ona 'günahkar Parnell' diyordu)[13]. Churchill hayranları bile bu tavrının aşırı olduğunu düşünüyorlardı. Fakat hükümetin zor durumu değişmemişti. Sırt kırbaçlama hakkı çoğu beyaz işveren tarafından cepte görülürken, Downing Caddesi nasıl olup da Çinli işçileri bir Güney Afrika kolonisinde ağır şekilde disipline edilmekten kurtaracaktı ki?

1906 yılı Ağustos ayında Elgin, maden yöneticilerini hizaya getirmek için yeni bir hamle yaptı. Kuralları değiştirmişti. Gelecekte, kanuna aykırı ufak olaylarda Çinlilerin yevmiyeleri kesilmeyecek, toplu cezalara maruz kalmayacaklar, ya da maden müfettişleri tarafından gizlice yargılanmayacaklardı. Ancak, o nefret edilesi kamp sistemi Lord Elgin'in vicdanına yük olmaya devam ediyordu. En kötüsü de, maden sahiplerinin Çinlilerin aile hayatı yaşamalarına (hatta yerli fahişelere gitmelerine bile) engel olmaları, Lord Elgin'in Lordlar kamarasında söylemeye cüret edemeyeceği kadar korkunç bir uygulamanın doğmasına sebep olmuştu. Churchill ise Avam Kamarası'nı şok edecek etkiye sahip hiçbir şeyden çekinmiyordu. Küstahça bir keyif alarak o deprem etkisi yaratan kelimeyi ağzından kaçırıvermişti: 'oğlancılık'[14].

Bu sırada, Kabine Çinlilerin 'köleliği' - ya da Campbell-Bannerman'ın deyimiyle 'yarı kölelik' - mevzuundan kaçmanın tek bir yolu olduğunda hemfikirdi. Gözlerini karartmalı ve bir an önce Transvaal'e kendilerini yönetme hakkı vermelilerdi. (Orange Nehri Kolonisi'nin, yani eski Orange Free State'nin kendi sırasını beklemesi gerekecekti.) Bunu yapmak, geçen yıl Toriler tarafından onaylanan fakat uygulamaya koyulmayan, kendi kendini yönetme sistemine giden yol olan 'Lyttelton Yasası'nı değiştirmek anlamına gelecekti. Yeni anayasa, kendilerini Kanada ya da Avustralya

[12] Hyam, 84-5'te Balfour'dan alıntı yapmıştır.
[13] Churchill, *Hansard*, CLIV, 21 Mart 1906.
[14] Bkz. Hyam, 88.

gibi 'sağduyulu' idari bölgelerdeki şekilde yönetmeleri üzerine kurulmalıydı. Campbell-Bannerman'a göre Parti'nin Sol kanadının geçmişte yaşananlar ile damgalanmış gibi hissetmemeleri önemliydi. Ayrıca Boerlerin kendilerini yönetme hakkına tekrar kavuşmayı bariz bir cömertlik, hezimete uğramış bir halka Liberaller tarafından tanınan bir imtiyaz olarak görmeleri iyi olurdu.

İmtiyaz mı, jest miydi? Uygulamaya dair sebeplerden ötürü yeni anayasa, 1906 yılının sonuna kadar kullanıma hazır olmayacaktı. Fakat Liberaller, tıpkı kendilerinden önce Torilerin yaptıkları gibi, yeni Transvaal Parlamentosunda İngiliz destekçisi bir çoğunluğun oluşturulmasının sağlanabileceğini varsayıyorlardı.

* * *

1906 yılı Mart ayının sonlarında, kendi kendisini yöneten ve Güney Afrika'daki dört koloni arasında en 'İngilizvari' olan, 1879 yılında Lord Chelmsford'un ordusu tarafından ele geçirilen Zululand'i kapsayan Natal kolonisinde başka bir tür kriz peyda olmuştu.

Şubat ayında Natal polisi ile yeni nüfus vergisini ödemeyi reddeden, assegai mızrakları ile donanmış bir grup Zulu arasında bir çeşit sürtüşme yaşanmıştı. Sürtüşme sırasında iki beyaz polis memuru mızrakların kurbanı olmuşlardı. Natal hükümetinin tepkisi çabuk gelmişti. 9 Şubat günü sıkıyönetim ilan edilmiş ve aceleyle toplanan bir harp divanı iki Zuluyu idam etmişti. Mart ayının ortalarına gelindiğinde on iki Zulu da aynı suçtan idam cezasına çarptırılmış halde bekliyorlardı. İşte bu sırada Koloni Bakanlığı mevzudan haberdar olmuş ve verilen cezanın ağırlığına şaşıp kalmışlardı. Churchill, Natal Valisi'ne çektiği sıradışı derecede sert dilli telgrafı, 'Ben sizin durumunuzu gözden geçirme şansı bulana kadar idamları ertelemelisiniz,'[15] diyerek bitirmişti.

Natal'daki devlet görevlileri, Downing Street'in kendisini yönetme hakkına sahip bir kolooninin iç meselelerine müdahale etmeye çalışmasının tam bir rezalet olduğunu düşünüyorlardı. Koloni Bakanlığı'nda şaşkına dönmüş haldeki uzmanların başına, Güney Afrika'nın her yerindeki huysuz beyaz koloni yerleşimcilerinden (Boerler dahil) gelen itirazlar yağıyordu. Olayın yarattığı dalga Avustralya ve Yeni Zelanda'ya kadar ulaşmıştı. Natal hükümetinin tamamı protesto amaçlı olarak istifa etmişti. Yalnızca Elgin (kendi söylediklerine pek inanmadan) Natal ülkesinin siyahi halkı cezalandırma hakkını sorgulamak gibi bir niyeti olmadığını açıkladıktan sonra o istifalar geri çekilmişti. Koloni Bakanlığı'nın tek istediği, böyle durumlardan haberdar edilmekti.

Ortalık bu şekilde sakinleştikten sonra Elgin, Natal hükümeti beyaz gönüllüler ve siyahi paralı askerlerden oluşan bir ordunun demir yumruğuyla, koordine olmamış vaziyetteki bir dizi isyanı bastırmasını, eli kolu neredeyse tamamen bağlı biçimde izlemişti. İsyanın başını, Bambata adındaki düşük rütbeli bir Zulu şefi çekiyordu. Nihayet Koloni Bakanlığı, imparatorluğun asker göndermesine gerek kalmadığı için rahat bir nefes alabilmişti. Bambata'nın isyanı, on yıl önce Cecil Rhodes'un yeni kurulmuş kolonisinin varlığını temelden tehdit eden Ndebele ve Shona isyanlarına kıyasla ufacık kalıyordu. Yalnızca on iki beyaz adam - aralarında kadın veya çocuk yoktu - isyancılar

[15] Hyam, 240-1'de Churchill'den alıntı yapmıştır.

tarafından öldürülmüştü. İsyanlarda hayatını kaybeden beyazların toplam sayısı, bir kısmı kaza sonucu olmak üzere yirmi altıydı. Zulular ise gücün gerçek yüzü hakkında önemli bir ders almışlardı. Neredeyse silahsız sayılacak kadar kötü donanımlı en az üç bin kişi koloni kuvvetleri tarafından vurulmuşlar, birçoğu Tugela nehrinin kıyısında bulunan Cetshwayo'nun mezarının yanıbaşındaki Nkandla ormanlarında hayvanlar gibi avlanılmışlar, ya da nehrin Natal tarafındaki çalılık tepelerde bulunan inlerinden çıkarılmışlardı. Bambata Haziran ayında öldürülmüş, ve - iddialara göre kimlik tespiti amacıyla - başı bir askeri doktor tarafından kesilmişti.

Liberaller de bundan kendilerine bir ders çıkarmışlardı - fakat bu ders utanç verici olmaktan ziyade acıydı. Londra gazetelerinde koloni askerlerinin ve siyahi müttefiklerinin içinde bulundukları intikam havasına dair haberler tekrar basıldıkça, İmparatorluk'u yenileme sözleri havada asılı kalmış gibi görünüyordu. Tutsakların sırtları, resmi ve gayri resmi olarak kırbaçlanıyordu. Köylerin yakılması ve yağmalanması sık rastlanır haldeydi. Whitehall, bu konuda etkisiz kaldıklarını itiraf ediyordu. Elgin bu hüsranı sakin karşılamış, o esnada Churchill Koloni Bakanlığı dosyalarına öfke dolu zabıtlar düşmüştü. Natal Valisi, bu işleri yapan koloni kahramanlarına verilecek madalyaların parasının Britanya tarafından karşılanmasını önerdiğinde Churchill şöyle yazmıştı:

> O uzun süreli operasyonlar sırasında hayatını kaybeden sanırım bir düzine kadar kendilerini işlerine adamış adam, ve meydanlarda şerefleriyle ölen dört ya da hatta beş kişi vardı... Koloniye, üzerinde Bambata'nın başı bulunan bakırdan yapılma bir madalyanın takılması, bana bu adamların yaptıkları fedakarlıkları ve kazandıkları zaferi ölümsüzleştirmenin en münasip yolu gibi görünüyor.[16]

1907 yılında Elgin, resmi işlerdeki dikkatini Avrupalıların yetkilerini suistimal etmelerine ve bazı bölgelerdeki Afrikalıların isyan etmelerine sebep olan umutsuzluk hissine çevirmişti. Natal Yerli İşleri Komisyonu'nun raporu nazik bir dille, Komisyon'u kendileri bizzat kuran Natal hükümetinin suçlarını özetliyordu. Yetkililer, Afrikalı halktan tamamen kopmuşlardı. Önerdikleri yenilikler temkinliydi; Afrikalı kabilelerin fikirlerine daha etkili biçimde danışılması için daha uygun bir platform kurulması ve Afrikalı kabilelere kısmen de olsa kendilerini yönetme hakkı verilmesi gibi maddeler içeriyordu. Bu reformlardan bazıları uygulanmış fakat kısa süre sonra yaşanan olaylar tarafından üzerleri örtülmüştü. Çünkü aynı yıl içerisinde, yani 1907'de Natal hükümeti tüm gücüyle, Zulların milli gururu ve amaçlarını herkesten daha çok simgeleyen tek kişiye; Cetshwayo'nun oğlu ve varisi Dinizulu'ya saldırmaya karar vermişti.

Yaşanan sıkıntılar boyunca Dinizulu mantıklı davranarak, isyana kendi isminin getireceği prestijden istifade ettirmemişti. Resmiyette yalnızca bir kabile şefi olsa da, yirmi beş yıl önce Chelmsford'ın topları tarafından Ulundi'de yok edilen savaşçı devletin ayaklı sembolüydü. Onun ağzından çıkacak tek bir söz, her şeyi değiştirecek

[16] Marks, *Rebellion*, 244'te Churchill'den alıntı yapmıştır.

güce sahip olabilirdi. Fakat çıtını bile çıkarmamıştı - en azından toplum içinde. Ancak Natal hükümeti daha fazla risk almamakta kararlıydı. Onu damdan düşer gibi tahttan indirmek kıyameti koparırdı. 1907 yılında Natal yetkilileri, devlete ihanet içeren yirmi beş farklı suçtan tutuklama cesaretini bulmuşlardı.

Elgin ve Koloni Bakanlığı, bu tutuklamanın devamında gelen davaya büyük bir tereddütle yaklaşıyorlardı. Kanıtların çoğu kusurluydu; sıkıyönetim sırasında zorla elde edilmişti, ve her iki tarafın tanıkları da ifadeleri, hayatlarında yaşadıkları en büyük korkuya maruz kalırken alınmıştı. Koloni Bakanlığı en azından Dinzulu'nun halka açık mahkemede adil bir şekilde yargılanmasını sağlamıştı. Ücreti Downing Street tarafından ödenen, meşhur Güney Afrikalı avukat ve eski Cape Koloni Başbakanı William Schreiner tarafından yasal savunması temin edilmişti. Davanın Britanya'da büyük ilgi görmesi Liberaller adına büyük bir utanç olmuştu. 1909 yılında Dinzulu, asilere yataklık yapma kapsamındaki üç farklı suçtan hüküm giymişti. Dört yıl hapis cezası almış ve ertesi sene, Transvaal'deki ufak bir çiftlikte sürgüne gönderilmişti. O zamana kadar Elgin de, Churchill de Koloni Bakanlığı'na veda etmişlerdi. Fakat her iki adam da Natal'da gerçekleşen o acı verici olaylardan aynı sonucu çıkarmışlardı.

'Sağduyulu' hükümet deneyi Natal'da başarısızlığa uğramıştı. Beyazlardan oluşan yönetici sınıf, iki milyon Afrikalının emanet edilemeyeceği kadar zayıf ve güvensiz çıkmıştı. Fox Bourne ve bazı hayırseverlerin dedikleri gibi bu durum, Koloni Bakanlığı'nın Zululand'i bizzat yönetmeye dönmesi gerektiği anlamına mı geliyordu? Aksine, asıl çözüm Natal'ı Cape Colony ile ve yerlilere karşı daha insani politikalar uygulanması beklenebilecek diğer Güney Afrikalı devletlerle birleştirilmekti.

* * *

Bu esnada 1906 yılının ilk aylarında Liberaller, Paylaşım'ın diğer meyvelerinin - Kuzey Nijerya, İngiliz Doğu Afrika (Kenya) ve Uganda'nın - adalet ve barış ile yönetilmesini sağlamakta kararlılardı.

Çoğu bölgede 'uzlaştırmak' deyimi bir anlam taşımıyordu. Gizli raporlardan birini okuyan Churchill'in sonradan bunun yerine kullandığı kelime 'Kasaplık'[17] olmuştu. Lord Cromer hariç büyük Afrika valileri arasında en dobra (ve inatçı) olanı, Kuzey Nijerya Mandası Yüksek Temsilcisi Sör Frederick Lugard'a meydan okuyordu. Lugard nasıl olup da - hem ahlaki hem de somut anlamda - İngiliz vergi mükelleflerinin cebini o kadar yakan ve Nijeryalı kabilelerin onca can kaybına sebep olan bir 'uzlaştırma' politikasını haklı çıkarabilirdi?

Lugard anlaşılır şekilde, kendi sebeplerinin sorgulanmasından hoşnut kalmamıştı.

Aralık 1899'da, Boer Savaşı'nın Kara Haftası'nın düşürdüğü kara gölgenin içinde Lugard, Goldie'nin Chamberlain tarafından Nijer Şirketi'nin 'sahasından' vazgeçmeye zorlanmasının ardından, 778000 kilometre karelik alana ve 24 milyon kadar insana ev sahipliği yapan, Goldie'nin devasa ve balta girmemiş imparatorluğunu devralmak için yelken açmıştı. Hazine'nin Goldie ve şirketine verdiği 850000 sterlin tazminata mâl olan anlaşmanın böyle bol keseden yapılmış olması, Liberallerin homurdanmalarına sebep

[17] Hyam, 215'te Churchill'den alıntı yapmıştır.

olmuştu. Lugard'a Hazine Bakanlığı tarafından yıllık 88000 sterlin değerinde devlet yardımı tahsis edilmiş ve Koloni Bakanlığı da bu parayı hemen hemen dilediği gibi harcaması için ona müsaade vermişti. Bu parayla sıfırdan, yeni bir devlet kurması gerekiyordu. Kuzeyde, ormanların ve palm yağı ağaçlarının ötesindeki bu büyük düzlüklerde vergi geliri diye bir şey yoktu. Hazine'nin verdiği para ve gümrük gelirleri yalnızca derme çatma bir yönetim kurulmasına imkan tanıyordu: 1901 yılında sayıları en fazla yüz kişiyi bulan sivil memurlara ek olarak, yalnızca 200 subay ve Chamberlain tarafından kurulan Batı Afrika Sınır Kuvvetleri'ne ait 2000-3000 kadar siyahi asker vardı.

Goldie'nin zamanında kuzeydeki 'sahanın' büyük bir kısmı dolandırıcılık eseriydi. Şirketin, sahip olduğu bölgenin onda birinden fazlasını etkili biçimde kullanacak kaynağı yoktu. Yalnızca Nijer nehri hizasındaki pagan bölgesi ve Benue'nün haricinde, kısmen boyun eğdirilmiş olan Müslüman devletler Bida ve Ilorin'e hakimdi. Lugard bu anomaliyi sonlandırmaya ve kendisini tüm Manda'nın efendisi kılmaya kararlıydı, çünkü ülkeyi kölelikten arındırmak ve demiryolu inşaatlarına, yasal ticarete açmanın tek yolu buydu. Bunu başarmak için kuzeydeki Müslüman emirlikler olan, zenginlikleri ve güçlerinin çoğu pagan komşularını köle almak için yağmalamaktan gelen, ticari açıdan başarılı fakat kana susamış (Lugard'ın görüşü böyleydi) Fulani devletlerinin bağımsızlıklarına müdahale etmek gerekiyordu. Bu ülkeleri yok etmek gibi bir niyeti yoktu, yalnızca kurtaracak ve hükümdarlarına boyun eğdirecekti. İngilizlerin ilk olarak Hindistan'ın şahane topraklarında uyguladığı dolaylı hükümdarlık sisteminin aynısını kullanacaktı.

Böylece Lugard, kuzey Nijerya'nın rüzgarlı ovalarında ve de Whitehall'un dar koridorlarında bir dizi yıldırım harekatı başlattı. 1902 yılında Chamberlain'ın gözü başka yerdeyken (Transvaal'de konuşmalar yapmakla meşguldü) Lugard, Kano'yu işgal etmesi için yediyüz kişilik bir birlik gönderdi. Bu plandan haberdar olan Koloni Bakanlığı'nın dili tutulmuştu. (Kendi sözleriyle durumu şöyle anlatmıştı: 'Kano mevzuunda hükümet çıldırmıştı... *Pall Mall*'un deyimiyle 'Anamız'dan müsaade almadan' hamle yaptığım için bana demediklerini bırakmadılar ve ola ki işi batırsaydım, beş kuruşsuz kalacaktım.')[18] Sahra topları büyük şehrin kerpiç duvarlarını delik deşik etmiş, mazgallı kuleleri biçmiş, inek derisinden yapılma on üç kapıyı sanki bir oyuncak kaleymiş gibi yerle bir etmişti. Maxim topları, savunmacıları hayatlarını kurtarmak için kaçmak mecburiyetinde bırakmıştı. Ardından, gönderdiği birlik Sokoto'yu, kuzeye hükmeden Fulani federasyonunun başkentini işgal etmişti. Şehirdekilerin yalnızca kılıçları ve mızrakları olduğu için savunmacıların çoğu kaçmış, şehir el değmemiş biçimde teslim alınmıştı.

Koloni Bakanlığı bile Lugard'ın yayılmacı politikasının düşük maliyetle büyük başarı getirdiğini itiraf etmişti. Düşmanın yaşadığı kayıplar - Kano'da makineli tüfekler tarafından biçilen ya da toplar tarafından ezilen yaklaşık bin iki yüz kişi - Lugard'ın savaşta olduğu kadar yeni emirler seçmekteki yeteneğinden ötürü yok sayılmıştı. Birkaç yıl içinde tüm büyük Fulani emirliklerine boyun eğdirmişti ve geriye yalnızca ona karşı çıkabilecek kadar kafasız olan pagan kabilesi Munshi kalmıştı.

[18] Perham, *Lugard II*, 104-5'te Lugard'dan kardeşi Edward'a, 11 Mayıs 1903'ten alıntı yapmıştır.

Ancak, Elgin ve Churchill'in yarattıkları yeni ahlaki iklime göre Lugard'ın Maxim topları ve kafirleri dize getirmekte kullandığı şiddetli yöntem utanç verici bir zıtlık oluşturuyordu. Ocak 1906'da Lugard Koloni Bakanlığı'na kısa ve öz bir şekilde, Nijer Şirketi'nin Benue üzerinde bulunan Abinsi'deki karakolunu yakıp, birçok Hausa'yı öldürüp, nehri uluslararası seyre kapatmaya cüret eden Munshi kabilesine karşı 'muazzam bir askeri harekât'[19] düzenlemek niyetinde olduğu bilgisini vermişti. Elgin masaya yumruğunu vurmaya karar verdi. Cezai sefer falan düzenlenmeyecekti - hele ki Koloni Bakanlığı'nın onayı olmadan asla. Churchill öfke kusan bir not eklemişti: 'Batı Afrika'nın olgunlaşmasını kötü etkileyen daimî katliam, tiksindirici ve endişe vericidir. Dahası, tüm bu girişimin, imparatorluk terminolojisinden bihaber kişiler tarafından yerlilerin öldürülmesi ve topraklarının çalınması şeklinde yorumlanması işten değildir.'[20] Kısacası, yeni hükümet yayılmacı politikayı sineye çekmeyecekti. Lugard, Şirket'in malvarlıklarını koruması için ne kadar ilerlemesi gerekiyorsa yalnızca o kadar ilerleyecek ve Benue'yü seyre açacaktı.

Churchill ne kadar hırçınsa, Elgin de bir o kadar barışçıldı. Fakat eğer her ikisi birden 'Ana'dan' gelen bir telgrafın Lugard'ı pes ettireceğini düşünüyorlardıysa, ikisi de Lugard'ı tanımıyorlar demekti. Munshi kabilesine saldırmaya hazır altı yüz askeri vardı ve onları hayatta geri çağırmazdı. Kabileyi kati olarak bozguna uğratmak için fırsat bu fırsattı. Ve eğer bu meydan okumadan kaçarsa, güneydoğuda ciddi bir isyanın çıkması söz konusu olurdu. Koloni Bakanlığı'nın hâlâ eli ayağına dolaşmış haldeyken, askerleri geri çağırma emrini bizzat Lugard'ın vermesine sebep olan bir şey yaşanmıştı.

Sokoto'dan on dokuz kilometre ve kuzeybatı kesiminden 800 kilometre uzaktaki ufak Satiru köyünde, kendisine Mehdi diyen Mallam İsa adındaki biri, İngiliz gavurlarına karşı köylüleri ayaklandırmıştı. İki siyasi Daimi Temsilci ve bir beyaz subay, yetmiş siyahi atlı süvarinin çoğuyla birlikte doğranarak ya da biçilerek çapalar, baltalar ve mızrakların kurbanı olmuşlardı. 320 kilometre çapında başka İngiliz askeri yoktu. Sonraki altı gün boyunca Lugard telgrafın başında, özenle kurduğu kuzey imparatorluğunun bir domino hattı gibi yıkılıp yıkılmadığına dair haber almak için endişeyle bekledi. Fakat İngilizler tarafından atanan Sokoto Sultanı, Kuran'a el basarak ettiği sadakat yeminini bozmuyordu. Mallam Isa ne oldum delisiydi, Sokoto'ya ihanet etmişti. Çevredeki diğer Fulani emirleri de aynı tavrı paylaşıyorlardı. 1906 yılı Mart ayının başlarında Lugard, beş yüz kişilik bir orduyu hızla kuzeye, Satiru halkından intikam almaya gönderebilmişti.

'*Vae victis.*' Eğer intikam, Lugard gibi yüce gönüllü bir emperyalistin izlediği böyle bir politikayı tanımlamak konusunda ağır geliyorduysa bile bu durum, o kelimeyi kendi subaylarının ağzından düşürmemişti. Lugard işin ince kısımlarını onlara devretmişti. Müzakere edilmeyecek, suçluyu masumdan, ya da kadın ve çocukları erkeklerin başlarına gelecek felaketten ayırmakla uğraşılmayacaktı. Lugard, 'tamamen imha etmekte'[21]

[19] Lugard, 3 Ocak 1906, Cd 3620.
[20] Churchill'in notu, 23 Ocak 1906, Koloni Bakanlığı 446/52/2224, Hyam, 208.
[21] Perham, *Lugard II*, 260'ta Lugard'dan karısına , 9 Mart 1906'dan alıntı yapmıştır.

kararlıydı. Arkalarına Sokoto Sultanı'nı da alan intikam ordusu, şarjörlerini ellerinde çapa ve ufak baltalardan başka bir şey olmayan köylülerin üzerine boşaltmış, sanki haşerat avlar gibi vurup öldürmüşlerdi. Lugard'ın sonradan yaptığı hesaplara göre adamları, tek bir kayıp almadan iki bin kişiyi öldürmüşlerdi. Tutsaklar infaz edilmiş, başları kesilip kazıklara oturtulmuştu. Ardından köy yakılıp yıkılmıştı ve Sultan, Satiru'yu tekrar inşa etmeye ya da tarlalarını ekmeye cüret edeceklere beddua etmişti.

Bu cezai harekâtın haberleri Londra'ya ulaştığında, Koloni Bakanlığı'nın verdiği tepkiyi göz önüne getirmek zor olmasa gerekti. Churchill şöyle bir not düşmüştü:

> Neredeyse hiç silahları olmayan ayaktakımının yok edilmesiyle, Natal'da 12 kafirin yargıdan sonra infaz edilmesi arasındaki fark nedir? İtiraf etmeliyim ki bu konuda bizim nasıl bir duruş yansıtacağımızı, ya da direkt olarak bizim yönetimimiz altında böyle şeyler yaşanırken Natal hükümetine nasıl baskı uygulayabileceğimizi hiç bilmiyorum.[22]

Koloni Bakanlığının şansına, dikkatleri Güney Afrika'ya ve 'Çinlilerin köleliğine' çevrilmiş olan Parlamento'nun dikkatini Nijerya pek fazla çekmemişti. Fakat Koloni Bakanlığı ile Lugard'ın arasındaki ayrılık büyümeye devam ediyordu. Mayıs ayında Flora Lugard (Lugard'ın 1902'de evlendiği eşi) Blenheim'da Marlborough Dükü'yle görüşmekteydi. Orada, Dük'ün kuzeni, Lugard'ın tanımıyla 'o kendini beğenmiş madun' ile, yani Winston Churchill ile tanışmıştı. Fikirlerindeki toyluk Flora'yı şoke etmişti. 'Batı Afrika'daki saha kuvvetlerini dağıtmak lazım!' demişti Flora'yla konuşmasında. 'Nijerya'nın büyük kısmından vazgeçmek gerek, sahip çıkamayacağımız kadar büyük çünkü! Cezai harekât içeren sistemi komple kapatıp, yerine bütünün küçük parçalarını yönetmekle tatmin olmalıyız.' diyordu. Flora eşini, Churchill'in 'iflah olmaz bir cahil' olduğuna dair ve 'kendisine o kadar düşkün ki, verebileceği zararın haddi hesabı yok,'[23] diyerek uyarmıştı. Churchill ise tuttuğu Koloni Bakanlığı zabıtlarında, Lugard'ın kendisini 'aşırı sıcak Rusya'nın Çarı'[24] olarak gördüğünden memnuniyetsizce bahsetmişti.

Durum oydu ki, Liberaller olmadan Lugard bir hiçti ama durum Liberaller için öyle değildi: saldırganlığı, yayılmacı politikası, en ufak eleştiriye dahi katlanamaması, kendisi ve amirleri arasında hiçbir sempati kurulamamasına sebep oluyordu. Lugard ayrıca, Kuzey Nijerya'yı yılın altı ayında Londra'daki bir ofisten idare etme talebinde bulunarak Koloni Bakanlığı'ndaki yetkilileri şaşkına çevirmişti. 'Daimi yönetim' adı verilen bu gaip hükümet sistemi, İmparatorluk'a karşı yükümlülüğü ve Flora ile evliliğini yürütme çabasını bir arada götürme isteği dolayısıyla hayallerini süslüyordu. Flora'nın kendi sağlığını bahane ederek, Nijerya'da bir yılın ufacık bir kısmında dahi kalamayacak olduğuna karar vermesi Lugard'ın kör talihiydi.

Temmuz 1905'te bu fikrini Koloni Bakanlığı'ndaki Lyttelton'a açmış ve Lyttelton

---

[22] Perham, *Lugard II*, 271'de Churchill'in notu, 14 Mart 1906, Koloni Bakanlığı 446/53'ten alıntı yapmıştır.
[23] Perham, *Lugard II*, 276-7'de Flora Lugard'dan kocasına, 6 Mayıs 1906'dan alıntı yapmıştır.
[24] Churchill, Koloni Bakanlığı, 446.

da yardımcı olmaya söz vermişti. Fakat Mart 1905'da, Koloni Bakanlığı yetkililerini memnun edecek bir şekilde Elgin, planı düpedüz reddetmişti. Haliyle Lugard da Valilik görevinden istifa etmişti. Elgin önce ona İngiltere'de kafasını toplaması için neredeyse bir yıllık süre vermiş, ardından Hong Kong valiliği teklif etmişti. Biraz mahzunca da olsa Lugard - ve Flora - bu teklifi kabul etmişlerdi. Hong Kong unutulmuş bir koloniydi ve bir imparatorluk kurucu için çıkmaz sokak teşkil ediyordu. Fakat Liberaller ne düşünürlerse düşünsünler, bu Nijerya'nın Lugard'ı son görüşü olmayacaktı. Paylaşım'ın öncüleri arasında eşsiz bir yere sahip olan Lugard, Koloni Hizmetleri'ne hükmetmeye emekli genel vali sıfatıyla 1930'lara kadar devam etmiş ve ancak 1945 yılında, bağımsızlık çağına on yıldan az kala ölmüştü.

Aynı mevsimde, 1907 yılında Winston Churchill, İngiliz Doğu Afrika, Uganda ve Sudan'ı gezmek için yelken açmıştı. Chamberlain'ın deyimiyle Britanya'nın Paylaşım sırasında 'suyunu çıkardığı' o 'yüce toprakları' şahsen görmek için Elgin'in müsaadesini almıştı. Eğer Elgin ve Koloni Bakanlığı yetkilileri dört ay boyunca ayak altından almayı hevesle bekledilerse de, gittiği her yerde Koloni Bakanlığı'na yağdıracağı sürüsüne bereket muhtıraları beklemiyorlardı. Ayrıca Müsteşar Bey'in zararsız bir vahşi hayvan avını 'resmi gelişme'[25] olarak yorumlaması da onları pek bir şaşırtmıştı.

Churchill bu fırsata seve seve atlamıştı. Küvetinde pinekleyerek, zavallı sekreteri Eddie Marsh'a bir sürü bunaltıcı rapor yazdırmıştı. Ayrıca maceraları hakkında yazdığı bir dizi çocuksu yazı ile *Strand Dergisi*'nin okuyucularını heyecana boğmuştu. Onlara önce Mombasa'dan selam göndermişti ('Yeşilin onca parlak ve canlı tonlarıyla kaplı bu sahilleri tatmin ve memnun bir eda ile selamlamaya hazır olunuz'). Ardından okuyucularını Uganda'ya uzanan 5 milyon sterlinlik demiryolunda, lokomotifin önünde oturuyormuşçasına gezintiye çıkarmıştı. Müsteşar, istasyonlarda yarı çıplak Afrikalıların çığlıklarıyla karşılanmıştı ('Bu aktif biçimlerin, kendilerini çirkinleştirmeye yönelik tüm çabalarını hiç eden ince bir zarafeti var - yapmacık bronz heykeller gibiler').[26]

Hint Okyanusu ve Viktorya gölü arasında, Churchill lokomotifin önünden inmiş ve karşılaştığı - bazen de vurduğu - iki yabandomuzu ve bir gergedan gibi her türden meşhur Afrikalı ile fotoğraf çektirmişti. İngiliz Doğu Afrika (günümüz Kenya'sı) turunun biraz daha zorlayıcı kısmından Strand Dergisi okuyucularına (ya da *Afrika Yolculuğum*[27] isimli renkli seyahatnamesinde) bahsetmemişti. Bölgeye yeni gelen birkaç bin kadar beyaz yerleşimci, himayenin valisine - damarına basmak amacıyla - baş kaldırmaktalardı. Bazıları eski Etonyalı, diğerleri de Güney Afrikalı Boerlerden oluşan liderleri, silahları ve *jambok*ları ile kasıla kasıla dolaşıyorlardı. Koloniciler Birliği Başkanı ve 1899 yılında Cape'ten Kahire'ye yaptığı yürüyüş ile tanınan Ewart Grogan, Kenya'nın 'beyaz adamların toprağı' olduğunu göstermeye niyetliydi. 1907 yılı Mart ayında, Churchill'in gelişinden birkaç ay önce Grogan, üç Kikuyulu hizmetçiyi Nairobi'deki adalet sarayının tam önünde kırbaçlamıştı. Suçları, bir triportörü dürtmeye

[25] Hyam, 349'da Elgin'den alıntı yapmıştır.
[26] Churchill, *My African Journey*, 2, 30.
[27] Eserin İngilizce orijinal adı: *My African Journey*

'cüret' etmek ve kendilerine laf eden beyaz hanımefendilere cevap verme 'densizliği' göstermekti. Vali bu zorbalığı Londra'ya bildirdiğinde, Elgin ona duruşunu bozmamasını söylemişti. Bu olaylar 'kanunsuzluk ve adaletsizliğin aleni göstergeleriydi'[28] ve Grogan cezasını çekmeliydi.

Oraları gezmek için İngiltere'den ayrılmadan hemen önce Churchill, Grogan olayı hakkında yazdığı dokunaklı notta şöyle demişti:

> Böyle birkaç külhanbeyinin çıkıp da güzeller güzeli, gelecek vaat eden himayemizi - o çirkin 'sağduyu ile yönetilen bir koloni' olma bahanesiyle - orası için verdiğimiz onca emekten sonra elimizden almalarına müsaade etmemeliyiz. Avam Kamarası, asla yerlilere karşı sorumluluklarımızı terk etmemize müsaade etmeyecektir - çünkü barışçıl, çalışkan, kanuna saygılı halk her yerdedir.[29]

Fakat o zorbalığın gerçekleştiği Nairobi adalet sarayının önünde dururken, Churchill'in bu konudaki görüşleri zayıflamaya başlamıştı. Doğu Afrika'daki ırksal ilişkiler mevzuu 'tuhaf, derisine bir şey işlemeyen, uzakları göremeyen, boynuzlu, aşırı öfkeli ve en ufak sıkıntıda rüzgârın götürdüğü yöne doğru körü körüne atılıveren bir gergedan sürüsü gibi'[30] idi. Hükümetin, yerleşimcilerin davranışlarını kontrol edebilme yetisinden şüphe duyduğu yoktu. Fakat buranın asla beyaz adamların toprağı olup olmayacağını merak ediyordu. Beyaz adamlar, 'serin ve dingin meltemlerin estiği, ve ılıman, değişmez iklimin hüküm sürdüğü' bu enfes tepelerde yaşayıp aile kurabilirler miydi, ve hem sığırları, hem atları, hem de insanları etkileyen o korkunç tropikal hastalıkların üzerlerinden gelinebilir miydi?

Churchill, diğerleri gibi baş kaldırmayan fakat moralleri çökmüş haldeki birçok beyaz yerleşimciyle de karşılaşmıştı. Biraz şaşkına dönmüş bir halde Uganda'ya doğru yola çıktı. Bu kadar ucuz atlattığı için şanslıydı. Ertesi sene Nairobi Valisi Sadler, başını Lord Delamere'in çektiği ve Sadler'ın kellesini isteyen yerleşimciler tarafından linç edilmişti. Yerleşimciler, yerlileri zorla çalıştırabilmek istiyorlardı. Koloni Bakanlığı bu talebe karşı çıkmış, ve deli cesaretiyle bir süre boyunca en yaygaracı beyaz yerleşimcileri vatanlarına döndürmeyi deneme fikrini değerlendirmişti - fakat sonra bu fırsatı kaçırmışlardı.

Bu esnada Churchill lokomotifin önünden inip Uganda'ya giden bir tekneye binmiş, ve sözde 'beyaz adamların ülkesinden' çıkıp, siyahilere ait olduğunu kimsenin reddedemeyeceğini düşündüğü için memnuniyet duyduğu bir başka ülkeye geçmişti. Koloni Bakanlığı, Uganda'yı beyaz yerleşimcilerden koruyan o amansız hastalıklara - sıtma ve uyku hastalığına - çoğu zaman şükretmiş olmalıydı. Churchill, Uganda'nın bir 'inci'[31] olduğunu düşünmüştü. Burası nihayet, Paylaşım taraftarlarının umduğuna yaraşır olduğunu kanıtlayabilmiş bir yerdi. 'Tarafsız' İngiliz yetkilileri ihracat ekonomi-

[28] Hyam, 411'de Elgin, Koloni Bakanlığı, 533/28/15409'dan alıntı yapmıştır.
[29] Hyam, 412'de Churchill'den alıntı yapmıştır.
[30] Churchill, *My African Journey*, 61.
[31] Aynı eserde.

sinin kalkındırılmasına, yeni demiryolu aracılığıyla katkıda bulunmuşlardı. Churchill, demiryolu hattının en kısa zamanda uzatılmasını önermişti. Ayrıca İngiliz Protestan misyonerler tarafından işletilen okul ve hastaneler de onu fazlasıyla memnun etmiş, ve öğrencilerinden biri olan, babası Mwanga tarafından değil de İngilizler tarafından tahta geçirilen Kabaka Daudi Chewa onu büyülemişti. Namirembe'de, Lugard'ın Maxim topuyla savunduğu taş ve hasırdan yapılma katedralin yanı başındaki lise artık, mükemmel bir uyum içerisinde İngiliz ilahileri söyleyen siyahi erkek öğrencilerle doluydu.

Britanya'nın İmparatorluk'una - ve kendi talihine - dair pekiştirdiği inancıyla gözleri parlayan Churchill, Ocak 1908'de Elgin'in yanına döndü. Benmerkezci yolculuğu, ne kadar sütü bozuk biri olarak tanınmışlığını pekiştirmiş; ve teatral gezisi Koloni Bakanlığı politikasına hiçbir şey kazandırmamıştı. Her neyse, artık tüm gözler tekrardan, Leopold'un pençelerinden kurtarma mücadelesinin bir kez daha zirve noktasına geldiği Bağımsız Kongo Devleti'ne dönmekteydi.

Büyük Güçler'den hangisi Morel'in uluslararası müdahale talebine karşılık verecekti? Şaşırtıcıydı olsa da bu sorunun cevabı, Başkan Roosevelt'in Amerika'sı olmuştu.

Daha da şaşırtıcı olan şey, Leopold'un bu ihtimali düşünerek kafayı sıyırmasıydı. O ağdalı konuşmalar, medenileştirme muhabbeti, elini kalbine koymalar, gelecek için reform sözleri vermeler bitmişti. Onu Paylaşım'ın en usta diplomatı kılan dingin otorite gitmişti. 3 Haziran 1906 günü, kulağa meydan okuma homurtusu gibi gelen bir 'kraliyet mektubu' yazmıştı. 'Kongo üzerinde sahip olduğum haklar kimseyle paylaşılamaz; benim verdiğim emeğin, benim cebimden yapılan masrafın ödülüdür bunlar... Artık bunu dünyaya duyurmam icap etmektedir.'[32]

Yirmi beş yılın ardından foyası nihayet ortaya çıkmıştı. Kongo, Kral'a aitti, ve dünyaya sıkıysa gelip alın diyordu.

[32] A. Stenmans, *La reprise du Congo par la Belgique* (Brüksel 1949), s. 333'te Leopold, 3 Haziran 1906'dan alıntı yapmıştır.

37. BÖLÜM

LEOPOLD'UN SON HAMLESİ

Brüksel, Washington, Londra ve Güney Afrika
3 Haziran 1906 ve sonrası

'Yetmiş yıl önce köle ticaretini insanlık adına sonlandıran Avrupa vicdanının, günümüzde Kongo Devleti'ne katlanması pek sıra dışı bir şey. Sanki ahlaki değerlerin saati geriye doğru işliyor gibi...' *Joseph Conrad*'in Roger Casement'a sözü
Aralık 1903

O yıl, yani 1906'da Kral, hem vatanında hem yurtdışında kendisini çileden çıkaran bir dizi darbe almıştı.

Yetmiş bir yaşındaydı ve son birkaç yılda on beş kilo almıştı. Daima sağ bacağından daha zayıf haldeki sol bacağı, ona sürekli acı veriyordu. Artık seralarının arasında öyle uzun, dinlendirici yürüyüşlere çıkamıyor, ya da muhteşem üç tekerlekli bisikletine binerek parkın etrafında gezemiyordu. Kış aylarının büyük kısmını Güney Fransa'da, metresi Blanche Delacroix'nın ilk çocukları Lucien'ı yeni dünyaya getirdiği Ferrat Tepesi'ndeki arazisinde geçiriyordu. Laeken'daki hiçbir şey onu tatmin etmiyordu. O kadar ki, orayı yıktırmayı dahi düşünüyordu. Kongo'daki *Domaine de la Couronne* aracılığıyla kurduğu vakıf fonu *Fondation de la Couronne*'dan gelen 12.5 milyon frank (beş yüz bin sterlin) ile, orayı barok tarzda devasa bir saraya dönüştürmeye başlamıştı. (Halefi Prens Albert: 'Fakat Amca, küçük bir Versailles Sarayı gibi olacak burası! Kral Leopold: 'Küçük mü?')[1] Kral'ın Laeken'de kendi küpünü alenen doldurması tam da ona yaraşır bir hareketti.

Sıradan bir milyoner olsa, karşılığını aldığı sürece Kongo'dan çok daha uzun süre önce vazgeçmiş olurdu. Leopold ise Coburg'lü bir milyonerdi, meşruti bir kral *malgré lui* idi, bir Wall Street sermayedarının aklına ve bir Afrika gergedanının kalın ensesine sahipti. Yıllar önce Parthenon'dan aldığı o mermer parçasını Maliye Bakanı Frère-Orban'a vermiş, üzerine 'Il faut à la Belgique une colonie,'[2] yazdırmıştı. Küçük Belçika'nın olgunlaşması için bir koloniye ihtiyacı vardı. Aradığı koloniyi bulmuştu, fakat o küçük

[1] Stinglhammer, G. ve Dresse, P., *Leopold II au Travail* (Brüksel 1945), 256.
[2] Brabant Dükü'nden Frere-Orban'a, 27 Eylül 1860, AGR, Frere-Orban Belgeleri, no. 356.

Belçika tam da o koloniyi kabullenmeye hazırken yaşananların düşüncesi bir darbe etkisi yaratmıştı. İşte 1906 yılının 3 Haziran'ında yazdığı 'kraliyet mektubunda' isyan ederek 'Kongo üzerinde sahip olduğum haklar kimseyle paylaşılamaz,' demişti. O isyan herkesin soluğunu kesmişti, özellikle de Kral'ın zavallı Başbakanı Smet de Naeyer'ın.

İktidar partisini oluşturan muhafazakâr Katoliklerin lideri Smet de Naeyer, Kral'ın kendi eliyle, Kongo'daki suistimallerin incelenmesi amacıyla kurup başına Emile Janssens'ı geçirdiği, raporu 1905 yılında yayınlanan komisyonun ne derecede zarara sebep olduğunu herkesten daha iyi biliyordu. En ateşli monarşi savunucuları dahi Kral'ı bir utanç kaynağı olarak görmeye başlamışlardı. Eski savunma hatları hızla çökmekteydi. Artık, Kral'ın Kongo üzerindeki hakimiyetine karşı yürütülen mücadelenin, orayı kendilerine almak isteyen kalleş İngilizler tarafından ya da Katoliklerin mezarını kazmaya çalışan Protestan misyonerler tarafından, veya Kongo'yu sırf hükümetin başına kakabilmek için isteyen Sosyalistler tarafından kurulmuş bir komplo olduğunu iddia ederek işin içinden sıyrılmak mümkün değildi.

Janssens Raporu esasen Casement'i haklı çıkarmış fakat bir diğer yandan da Katolik misyonerleri, şahit oldukları vahşete karşı sessiz kalmakla itham etmiş oluyordu. Şimdi ise Katolik misyon yöneticileri kendilerini korumak adına, aslında o korkunç suistimalleri bildirdikleri, fakat söz konusu bildirileri birebir Kongo Devleti yetkililerine yaptıklarını itiraf ediyorlardı.

Janssens'ın nazik bir üslupla dile getirdiği suçlamaların ardından, Profesör Félicien Cattier tarafından yapılan ve çok daha büyük bir patlama etkisi yaratan hesaplamalar gelmişti. Yaptığı araştırmaya göre, Kral, Kongo'nun 1.08 milyon sterlinlik borcunu ödemek bahanesiyle 5.2 milyon sterlin borç almıştı. Peki neredeydi bu paranın gerisi? Kral'ın cebine mi girmişti? Cattier'nin sansasyonel hipotezi bu şekildeydi: yalnızca Brüksel ve Ostend'deki malvarlığına harcandığı tahmin edilen 0.73 milyon sterline ek olarak basına rüşvet olarak verilen daha da büyük miktar, ve bir yerlere tıkıştırılmış milyonlar söz konusuydu. Cattier'nin makalesi, başını Emile Vandevelde'in çektiği Sosyalistlere bir saldırı bahanesi daha vermişti. Smet de Naeyer'ın hükümetini asıl zora sokan şey ise Cattier'nin ilhak için - 'Belçika çözümü' için yaptığı dokunaklı ricanın ana muhalefetler tarafından - yani şimdiye dek tüm kolonileşme hareketlerine karşı durmuş olan Vandevelde'in sosyalistleri; Liberaller; ve bir zamanlar Kral'ın Kongo konusunda önde gelen işbirlikçisi olan fakat Kral'ın kendi tavsiyesini dinlememesinden bıkıp usanan Auguste Beernaert önderliğindeki Genç sağcılar tarafından benimsenmiş olmasıydı.

İktidar partisine karşı oluşan bu yeni ve tehlikeli koalisyona rağmen Smet de Naeyer, Mayıs 1906'da gerçekleşen genel seçimde bir felaketle yüzleşmekten her nasıl olduysa kurtulabilmişti. Hâlâ seçmenlerinin çekingenliğine oynayan, güçlü bir argümanı vardı. Belçika, Fransa ve Almanya'nın oluşturduğu bir cenderenin arasında savunmasız durumdaydı. Kongo'yu ele geçirmek Belçika'nın tarafsızlığını riske atabilir ve yurtdışında tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Birden bire bu argüman da suya düşmüştü. Temmuz ayında Sör Edward Grey, ilhak fikrini destekleyen 'Belçika çözümün-

den' yana olduğunu açıklayıvermişti. Ardından 3 Kasım günü, Belçika Parlamentosu Kongo mevzuunu görüşmeye dönmeden hemen önce, *The Morning Post* adındaki bir İngiliz gazetesi, daha da büyük bir tehlikeden haber getirmişti. Atlantik okyanusunun karşısındaki uzak köşelerde, el büyüklüğünde - kesik bir el - kara bir bulut toplanmaktaydı. Amerika Birleşik Devletleri hükümeti, Kral'ı Kongo'dan vazgeçmeye zorlamak amacıyla Britanya hükümeti ile işbirliği yapmaya hazırlanıyordu. Küçük Belçika nasıl olup da Kral'ını Büyük Güçler'in müdahalesinden koruyacaktı? Bunu başarmanın tek yolu kendisinin de bir koloni gücüne dönüşmesinden geçiyordu.

* * *

The Morning Post gazetesi haklıydı. Şaşırtıcı bir şekilde, Başkan Theodore Roosevelt'in hükümeti geleneği bozup, Avrupa'daki Pandora'nın Kutusu'nu açmaya karar vermişti. Roosevelt'in aldığı karar, iki karşıt tarafın - çoğunlukla Morel'in hayırseverleri tarafından alenen, Leopold rejimini destekleyenler tarafından gizlice - yaptığı, iki yıl süren yoğun lobicilik faaliyetlerinin sonunda alınmıştı. Bu kararı daha da şaşırtıcı kılan şey Roosevelt'in şahsen böyle çekişmelere hiç tahammülünün olmamasıydı, bu duruma 'Tam bir maskaralık... Mide bulandırıcı olduğu kadar aptalca,'[3] diyordu.

İki yıl önce Morel, Amerika'daki üç haftalık taşra turnesinden sonra Amerikan Kongo Reform Birliği'nin kurulmasını sağlamıştı. New York'ta, Mohawk Gölü'nde ve Boston'da pür dikkat dinleyicilerine Leopold rejiminin vahşetlerini anlatmış - küle dönen köylerden, parçalanan cesetlerden, kesik ellerden bahsetmişti. İngiliz mevkidaşları (ve Belçikalı Katolik misyonerler) korkakça sessiz kalırken, yaşanan vahşetleri gözler önüne serme yiğitliğini gösteren William Morrison gibi Amerikan Protestan misyonerleri, Kongo'nun Doğrucu Davud'larını yere göğe sığdıramamıştı. Boston Barış Konferansı'nda Morel, ABD'deki Katolik hiyerarşinin başındaki isim Kardinal Gibbons'ın da içinde bulunduğu Leopold hayranları tarafından kendisinin sesinin duyulmasına engel olmak için örgütlenen bir komplo ile yüzleşmek zorunda kalmıştı. John Holt'a yazdığı mektupta, elde ettiği başarıdan bahsederken hiç mütevazilik yapmamıştı. Yalnızca kendi çabası ve zekasıyla düşmanlarını alt etmişti ve gittiği her yerde 'ektiğini biçebilecekti'.

Washington'da Dışişleri Bakanı John Hay ve kendisine 'pek bir dost canlısı'[4] davranan Başkan Roosevelt tarafından hürmetle ağırlanmıştı. (Aslında Roosevelt, Morel'in ziyaretinin 'art niyetsiz bir münasebetsizlik'[5] olduğu yönünde Hay ile aynı görüşteydi.)

Kral'ın Birleşik Devletler'de insanların desteğini kazanma mücadelesi, Morel'inkinden çok daha etkili bir şekilde ve çok daha büyük maddi kaynaklar ile verilmişti. Propagandasını yöneten kişi, en ateşli hayranlarından biri olan Washington'daki Belçika Büyükelçisi Baron Moncheur idi. Her zamanki gibi Leopold, Belçika'nın resmi diplomatik kanallarını sanki Kongo'nunkilermişçesine, dilediği gibi sömürebileceği

3 T. Roosevelt, *Roosevelt Letters* (editör: E. E. Morrison, Harvard 1954), V, 439.
4 Morel'dan Holt'a (c. Ekim 1904) Kutu 18/2, Rhodes House Kütüphanesi.
5 T. Roosevelt, *Letters*.

kanısındaydı. Ayrıca ABD Meclisi'nde el altından lobicilik yapması için gizemli bir Kaliforniyalı avukatı, Albay Harry Kowalsky'yi işe almıştı. Siyasetçileri ve basını hizaya getirmeleri için özel kalemi Carton de Wiart dahil birçok temsilci göndermişti. Bu temsilciler, Morel'in ruhunu şeytana sattığını iddia ediyorlardı. Kauçuk ticaretinin merkezini Antwerp'ten kaydırmak için komplo kuran Liverpoollu tüccarlardan[6] oluşan bir sendikayı temsil ediyordu. (Aslında Kongo Reform Birliği gerçekten de Liverpoollu tüccar John Holt ve Birminghamlı çikolata imalatçısı William Cadbury tarafından finanse ediliyordu ama, bunu yapmalarının sebebi ticari değil insaniydi.)

Her halükarda, Morel'den etkilenen Amerikan Kongo Reform Birliği, Kongo'da şahit oldukları şeylerin korkunç detaylarını yalnızca bir noktaya kadar anlatabilen, günahsız Amerikan misyonerler ile doluydu. Morel'in sağ kolu Vaiz John Harris, 200 Amerikan şehrini bir duygu seliyle gezmişti. Birleşik Devletler'in her köşesinden Washington'a dilekçeler yağıyordu. Kilise organizasyonları, Protestanların oylarına ihtiyaç duyan Senatörler ve Milletvekilleri için hazır bir basamak teşkil ediyordu.

İlk başlarda iddialar ve bunlara karşılık ortaya atılan başka iddialar, Amerikan halkının kafasını karıştırmıştı. Mark Twain ve Senatör Henry Cabot Lodge dahil bazı meşhur yazar ve siyasetçiler, Leopold'un tarafını tutmaya meyillilerdi. Şubat 1906'da yeni Dışişleri Bakanı Elihu Root, Amerikan KRB'nin umutlarını yerle bir eden bir açıklamada bulundu. Root, KRB'nin Berlin Kanunu'na istinaden yaptığı uluslararası müdahale talebinin yasal geçerliliği olmadığını söylüyordu. Her halükarda, Birleşik Devletler hükümeti Berlin Kanunu'nu imzalamamıştı (fakat bunun arkasından gelen Brüksel Kanunu'nu imzalamışlardı). Daha kötüsü Root, Leopold'un yaşadığı sıkıntılara karşı duyduğu sempatiyi dile getirmişti. Kongo, Filipinler'in beş katı büyüklüğe ve nüfusa sahipti; eğer Amerika böyle bir ülkeyi yönetmeye kalksa, onun da eleştirilecek hataları olurdu. Root'un yazısı Leopold'u pek bir memnun etmiş, ve propaganda kampanyasını oluşturmasına ön ayak olmuştu.

Aynı zamanda, Morel'i Liverpool'dan rüşvet alan bir yalaka olmakla suçlayan Leopold, kendisi bizzat ruhunu Amerikan şeytanına satıyordu. Kasım 1906'da, Kongo'yu dört büyük uluslararası şirketin tekeline açacağını duyurdu: bunlar, İngiliz ve Belçika ortaklığı olan Union Minière; bir Fransız-Belçikalı demiryolu ve madencilik şirketi; Amerikan işadamları ve Kongo Devleti ortaklığındaki bir madencilik ve ormancılık şirketi; ve Thomas Ryan ve Guggenheim ailesi öncülüğündeki Amerikan milyonerlerin kurduğu, Amerikalı-Kongolu bir şirketti. Bu kodamanlar, Kral'ın paravanlarından ibaret değillerdi. Washington'da yüksek mevkilerde tanıdıkları vardı tabii. Elihu Root'un Dışişleri Bakanı olmadan önce avukatlığını yaptığı kişinin Thomas Ryan olması tesadüf değildi. Bu taktik, Amerikan KRB'nin ipini çekebilir miydi? Bunu asla bilemeyeceğiz. Birkaç ay içinde Kral'ın Amerika'daki lobisi kendi topuğuna sıkmıştı.

Görünüşe bakılırsa Kral'ın el altından lobicilik yapması için işe aldığı, gizemli Kaliforniyalı avukat Albay Henry Kowalsky, Kral tarafından 'yalnızca adı çıkmış bir Yahudi'[7] olduğu gerekçesiyle kovulmuştu. Buna karşılık Kowalsky intikam almak

[6] Morel'dan Holt'a (c. Ekim 1904) Kutu 18/2.

[7] Cookey, *Congo*, 176'da Mouncheur'den Favereau'ya, 11 Aralık 1906'dan alıntı yapmıştır.

için, Kral'ın özel yazışmalarını içeren hikayesini *New York American* gazetesine satmıştı. Skandal, 9 Aralık günü patlak verdi. Amerikalılar yataklarından kalktıklarında, kendilerini Meclis'te temsil eden kişilerin yabancı bir devletin temsilcileri tarafından yozlaştırıldıklarını - ve bu kişilerin Senato Dış İlişkiler Komitesi'ndeki bir yetkiliye rüşvet verdiklerini öğrendiler. Bu velvele, Amerikan KRB'nin ekmeğine yağ sürmüştü. Mark Twain ve Senatör Lodge dahil Kral'ın Amerikalı destekçilerinin çoğu artık taraf değiştirmektelerdi. Lodge, 11 Aralık günü, Bağımsız Kongo Devleti'nin Belçika tarafından ilhak edilmesi yönünde Britanya ile işbirliği yapacağını duyuran Başkan'ı desteklemek amacıyla Senato'ya bir yasa tasarısı dahi sunmuştu.

* * *

İki hafta önce, Kongo meselesine dair şiddetli tartışmalar Belçika Parlamentosu'nun pencerelerini sallamaya başlamıştı ve Comte Smet de Naeyer'ın hükümetini dibe sürükleme riski taşıyordu. Bu kez Meclis'te kendisini kurtarmanın bir yolunu göremiyordu. Yaşanan kriz, Kral'ın 3 Haziran'daki cüretkâr 'kraliyet mektubunun' hemen ardından patlak vermişti. Meclis'teki çoğunluk, ilhakın bir an önce gerçekleştirilmesinde ısrar ediyordu. Kral bu talebi, yalnızca *Fondation de la Couronne* ve *Domaine Nationale*'ın gelirlerini kendisi almaya devam etmesi şartıyla kabul edecekti. Diğer bir deyişle, bölgeyi bırakacak fakat Kongo'nun getirisinden feragat etmeyecekti. Meclis'in büyük kısmı için bu, hiçbir şekilde kabul edilemezdi. Liberal Parti lideri Paul Hymans'ın dediği gibi, Belçika böylesine 'bozuk'[8] bir hükümdarlığa asla tolerans göstermezdi.

Kimse Leopold'un taviz vermesini beklemiyordu, fakat o şaşırtıcı haber 14 Aralık günü gelmişti. Görünüşe göre Leopold inadı bırakıyordu. Smet de Naeyer, Meclis'e o malum mektuptaki ifadelerin ilhakı kabul etme 'şartları' değil sadece bu yöndeki 'tavsiyeler'[9] olduğunu, bunların da bir ehemmiyeti olmadığını söylemişti. Belçika, Kongo'yu nasıl isterse öyle alabilecekti. Hükümet ilhakın onaylanması için hızlıca hareket edecek ve Belçika'nın ilk kolonisinin insani bir şekilde yönetilmesi adına bir Koloni Yasası oluşturacaktı.

13 Aralık günü Brüksel'e telgrafile bildirilen, Başkan Roosevelt'in müdahil olacağına dair haberler, Kral'ı son bir taktik kurmaya mecbur bırakmıştı. Teslim oluyormuş gibi yapıp bir yandan Kongo'nun kalan neyi varsa kurutmak: işte Kral'ın son hamlesi buydu. Yeni yılın başlarında soğukkanlılığını geri kazandı ve kendi hükümetine, önlerine koyduğu engellerle işkence etmeye koyuldu. ABD'deki Büyükelçisi Baron Moncheur'ün, Senatör Lodge'un yasa tasarısının önünü kesmeleri konusunda Senato'yu başarıyla ikna ettiğini öğrenmek onu memnun etmişti. Kendi ülkesinde ise Smet de Naeyer tüm itibarını yitirmişti. Kral'ın sayesinde hâlâ koltuğunda oturabiliyordu. Kral, Koloni Yasası'nın oluşturulabilmesi için gereken maliye bilgilerini ona vermeyi reddediyordu. Smet de Naeyer'ın dahi sabrının bir sınırı vardı. Nisan 1907'de ateşten gömleği devredip, makamını, sağlık durumu Parlamento'daki çoğunluğun durumu kadar sallantıda olan Jules de Trooz'a devretti.

---

[8] P. Hymans'ın *The Times*, 29 Kasım 1906 için yazdığı rapordur.

[9] Cookey, *Congo*, 179'da Smet de Naeyer'den alıntı yapmıştır.

* * *

Kral'ın cüretkârlığının ve ilhak mevzuunu sabote etmek konusundaki kararlılığının geri gelmesi, Mayıs 1907'de Avam Kamarası'nın karşısında duran Sör Edward Grey'i bir ikilem içinde bırakıyordu. Zavallı Jules de Trooz yönetimindeki hükümetin tepetaklak olmasına sebep vermeden en fazla ne kadar baskı uygulanabileceğini merak ediyordu. Zaten zayıflara karşı zorbalık etmek Grey'in karakterinde yoktu; ve Avrupa için kurduğu büyük planda Belçika'nın sahip olduğu yeri kaybetmeyi göze alamazdı. Ağustos ayında imzalanacak yeni bir uluslararası anlaşma ile Britanya'nın ezeli düşmanı Rusya'nın işin içine dahil olması, Fransa ile aralarındaki *entente*'ı daha dişli bir hale getirecekti. Eğer Almanya ile savaş çıkarsa, Belçika en ön safta kalmış olurdu. Tüm bunlar Grey'i, kendisini tehditkâr göstermeden metin olmaya sevk ediyordu. Fakat Morel'i ve KRB'yi nasıl memnun edecekti?

Bir yıl önce bu iki adam ilk kez, yüz yüze tanışmışlardı. Morel, Grey'in 'dürüst'[10] olduğuna ikna olmuş ve sesini duyurması için ona yalvarmıştı. Belçikalılara, söz konusu ilhakın yalnızca Berlin Kanunu'na mutabık bir şekilde gerçekleştirilirse kabul edilebilir olacağını 'net bir şekilde beyan'[11] etmeliydi. Grey bunları dile getirmeyi reddetmişti. KRB'nin heyecana fazla kapılan bazı üyeleri, gösterdiği sabrı Leopold'un çıkardığı engeller kadar çileden çıkarıcı bulduklarını Grey'den tiksiniyorlardı. Holt dayanamayıp, 'Neden harekete geçmiyor ki? Onu durduran aptalca çekingenliğin ya da zayıflığın sebebi nedir...?'[12] diye çıkışmıştı. Lord Mayo, Kongo'ya bir İngiliz savaş gemisinin salıverilmesi için Lordlar Kamarası'na seslenmişti. Morel, ortamı sakinleştirmeye çalışıyordu. Eğer herkesin saygı gösterdiği Grey'i kızdırırlarsa ellerindeki en büyük kozu, yani Parlamento'daki tüm partilerin ortak desteğini kaybederlerdi. En azından Morel, Grey'e 'Size tuhaf gelebilir, fakat, KRB Konseyi'ndeki uzlaştırıcı güç benim,'[13] diyerek kendi içini rahatlatabilmişti.

Ardından, 1907 yılının Aralık ayı başlarında, o sakin ortamda fırtına kopuverdi. Zavallı Trooz, Kongo'yu Leopold'dan devralmanın şartlarını içeren Devir Anlaşması'nı yayımladı. Anlaşmada, Leopold rejimine karşı tutarsızca yazılmış bir kaside vardı ve suistimal suçlamalarına ufaktan değinilmişti. Reform konusunda tek kelime yoktu. Kesin olan tek şey, yeni rejimin, eski rejimden kalan tüm sorumlulukları, *Fondation de la Couronne*'u desteklemeye devam etme sözü dahil devralacağıydı. Kısacası Belçika, Leopold'un Kongo'sunda ne var ne yoksa devralacaktı; ülkeyi yönetmek için gereken gelirler hariç. Grey'den ise hâlâ çıt çıkmıyordu.

KRB'nin şansına, bunun sonucu olarak Belçika'da anında bir velvele kopmuştu. Cattier ve Vandevelde aynı ağızdan, bu ne rezalet diyorlardı. *Fondation de la Couronne*'un gelirleri pek tabii Kongo'nun olmalıydı. Anlaşmaya karşı birleşen Sosyalistler, Liberaller ve Beernaert'in önderliğindeki Katolikler, de Trooz'a karşı cephe almaya karar verdiler. *La Dernière Heure* gazetesinde, Belçika Kabinesini devasa bir kafatası

[10] Morel'dan Monkswell'e, 11 Ocak 1907, Rhodes House Kütüphanesi.
Morel'dan Grey'e (kopya), 28 Aralık 1906, Holt Belgeleri Kutu 1813, Rhodes House Kütüphanesi.
Holt'tan Morel'a, 17 May 1907, Morel Belgeleri, LSE, f 8.
Bkz. not 11.

yığınının önünde diz çökerken resmeden, durumu özetleyen bir karikatür çıkmıştı. De Trooz'un elindeki çoğunluk eriyip gitmişti. Fakat en azından sahneden çıkışı tam olmuştu. 31 Aralık günü, Kral'ın inatçılığına daha fazla dayanamayarak yığılıp kaldı ve hayatını kaybetti.

* * *

Bu esnada KRB'nin Amerika şubesi, Amerikan hükümetinin duruma müdahale etmesi yönündeki talepleriyle Beyaz Saray'ı bombardımana tutmaktaydı. İşte tam o zamanlarda, 1907 yılının Aralık ayında Bakan Root ve Dışişleri Bakanlığı, Kongo'daki kendi elçileri Başkonsolos Smith'in resmi raporuyla utanç içinde kalmışlardı. Ayak sürümelerine bahane olur umuduyla böyle bir raporun hazırlanması talimatını vermişlerdi. Fakat amirlerinin karşı karşıya kalacağı durumu hesaba katmayan Smith'in raporu, müdahalenin gerçekleştirilmesi gerektiğini daha net bir biçimde anlatamazdı. Raporu sanki Casement yazmış gibiydi. Kongo hükümetinin işlediği insan hakları ihlalleri ile 'Berlin Kanunu'nu açıkça ihlal ettiklerine' dair 'en ufak bir şüphe dahi' yoktu. Kongo Devleti medenileştirme falan yapmamıştı. Gaddarlık yapmıştı. Gerçek bir devlet bile değildi, 'muazzam bir ticari kuruluştu'.[14] Başının etini yiyen Amerikalı iyilikseverlere dayanamayan Bakan Root, mevzuyu daha fazla erteleyemeyeceğine karar verdi. Belçika'daki Amerikan büyükelçisine, yeni Belçika hükümeti ile bir *démarche* (diplomatik girişim) yapması talimatını verdi. Belçika artık Kongo'yu ilhak etmeliydi. Fakat yalnızca bunu yapmak kâfi değildi. Yeni hükümet, hem Berlin Kanunu hem de Brüksel Kanunu ile alay edercesine yapılan o suistimallere bir son verileceğini garantilemeliydi.

Brüksel'deki Amerikan Büyükelçisi'nin, Bakan Root'tan gelen talimatların Başkonsolos Smith'in raporunu onun bulduğu kadar utanç verici bulduğuna şüphe yoktu. Söz konusu Büyükelçi, öyle yüce bir insanın kendisiyle muhatap olmasından ötürü diğer birçok büyükelçi gibi koltukları kabaran, saf bir Leopold savunucusu olan H. I. Wilson idi. Wilson, Eğer ilhak olayı tatmin edici şartlar altında gerçekleştirilmezse, Franz Schollaert önderliğindeki yeni ve istikrarsız hükümete bunun Belçika adına tehlikeli sonuçlar doğuracağını iletmek mecburiyetinde bırakılmıştı. Wilson'ı hizada tutan kişi, Grey tarafından Sör Constantine Phipps'e konulan vahim bir Kongofili teşhisinin ardından onun yerine geçen, İngiltere'nin Belçika Büyükelçisi Arthur Hardinge idi.

ABD ve Britanya, 23 Ocak 1908 günü ortak bir *démarche* yaptılar. Schollaert'in hükümetine, kendilerinden önceki hükümetin Berlin ve Brüksel Kanunları kapsamında 'ticaret özgürlüğü, misyoner hakları ve yerlilere insani muamele edilmesi'[15] şeklindeki sorumluluklarını tanımaları gerektiği noktasını üsteleddiler.

Artık, Kral'ı iki Büyük Güç'ün - ve de Belçika'daki muhalefetin - iradesine boyun eğdirme görevi Franz Schollaert'teydi. Schoallert'e göre oyun bitmiş gibi görünüyordu. Kral, Morel'i nihayet karşısına çıkan, kendisi kadar kararlı ve modern dünyaya kafa tutmakta daha yetkin bir rakip olarak görüyordu. Morel, KRB'yi kullanarak uluslararası görüşleri, 'yeni köleliğe' karşı engel olunamaz bir mücadeleye sürüklemişti. Ne

[14] Smith'in raporu, Aralık 1907, Dışişleri Bakanlığı, 367/115 (kopya).
[15] Hardinge'den Grey'e, 23 Ocak 1908, Dışişleri Bakanlığı, 367/115.

kadar da saçma, diye düşünmüştü Schollaert, fakat alakası yoktu. Belçika tehlikeli derecede bölünmüş durumdaydı. İki Büyük Güç, Kral'a kendi kurallarını dikte etmeyi amaçlıyordu ve bu durumun Belçika'yı, monarşisini ve anayasasını nereye götüreceğini kimse bilmiyordu.

Bir hafta içinde Schollaert, kendi hükümetine ayakta kalmak için gerçek bir şans tanıyan yeni bir anlaşma peyda edivermişti. Kral her şeye rağmen *Fondation de la Couronne*'dan vazgeçmeyi kabul etmişti. Eğer alınamazsa, Belçika tarafından ilhak edildikten çok sonraları dahi Kongo'nun gelirlerini sınırsız biçimde sömürecek tropik hazinenin anahtarıydı bu. Buna karşılık Schollaert, Kral'ın ağzına bayağı bal sürmüştü. Belçika, kraliyet ailesi üyelerine yapılacak ödemeler dahil olmak üzere *Fondation*'un bazı sorumluluklarını devralacaktı ve hükümet de Kral'a bizzat yaptığı 'fedakarlıkların' karşılığını vereceğine söz veriyordu. Leopold'un Brüksel ve Ostend'i görkemli şekillerde süsleyip püsleme planlarını tamamlamak adına, Kongo'dan gelen kırk beş milyon frank (1.8 milyon sterlin) Belçika'da kamu çalışmalarına harcanacaktı. Majesteleri'nin cömertliğine duydukları minnettarlığa istinaden, yine Kongo'dan gelen elli milyon frank (2 milyon sterlin) on beş yıla paylaştırılarak Kraliyete ödenecekti.

Kongolu Afrikalılara doksan beş milyon franka (3.8 milyon sterline) mâl olan bu mütevazi şartlar altında Kral, Kongo'yu topluca küçük Belçika'ya devretmeyi kabul etmişti.

İngiliz-Amerikan démarche'ı ve Schollaert ile yapılan anlaşma arasında geçen günler boyunca Kral'ın aklından neler geçtiğini asla bilemeyeceğiz. Artık yakınında hiçbir siyasetçi kalmamıştı. Son otuz yılda edindiği tüm sadık işbirlikçilerini - Emile Banning'i, Lambermont'u, Thys'i, Beernaert'i kaybetmişti. Özel kalemi, Carton de Wiart, adamın aniden yaşadığı öfke patlamalarıyla iki büklüm oluyordu. Yalnızca Blanche Delacroix'nın ve iki sarışın oğulları Lucien ve Philippe'in yanında kendisini tekrardan canlı hissediyor ve Germen mizahına tekrar kavuşuyordu.

Bir açıdan, Kral'ın kendi bakış açısına göre kendi kazdığı kuyuya düşen Schollaert - ve de Belçika olmuştu. Bu ehemmiyetsiz kulları, koloniyi devralmanın sorumluluğundan kaçmaya çalışmışlardı. Kendisine münasip bir bedel ödemekten sıyırmak için didinmişlerdi.

Aslında Kral, Schollaert ile kimsenin tahmin edemeyeceği kadar sıkı bir pazarlık yapmıştı. Anlaşılan o miktarın üzerine bir de kendi yaptığı 'fedakarlıklar' için elli milyon frank (iki milyon sterlin) daha ödenmişti. Bu zamana kadar, kauçuğun gördüğü rağbetten önce Kongo'nun iflasın eşiğinde olduğu zamanlarda Kongo'ya harcadığı yaklaşık yirmi milyon franklık (0.8 milyon sterlin) servetten şahsen kâr elde etmediğini savunmuştu. Hayalperestçe bir iddiaydı bu: fakat dürüst olmak gerekirse, sahtekarlıktan ibaretti. Harcadığı paranın altı katını geri almıştı. Kongo'dan aldığı ganimeti - kırk beş milyon frank (1.8 milyon sterlin) - yasal varislerini ve Belçika halkını kandırmak için gizli bir fona, Almanya bazlı Niederfullbach Vakfı'na aktarmıştı.

Takvimler Şubat 1908'i gösterdiğinde artık görünürde Leopold, Kongo nehrinin ağzını kapatan granit tepeleri gibi bir engel teşkil etmiyordu; ve Belçika Parlamento-

su sanki Kongo kauçuğundan yapılmış gibi görünse de mevzuyu daha fazla kauçuk gibi uzatmaları mümkün değildi. Aylar süren tartışmalar ve hüsranın ardından, Devir Anlaşması'nı tasdik eden Yasa, koloninin gerçekten parlamento egemenliği ile yönetileceğini garantileyen ek Kanun ile birlikte, Parlamento'dan neredeyse itirazsız geçmişti.

Leopold, bunca zamandır kendisine katlanan yetkililerine, son bir çileden çıkarıcı şart koşuyordu. Eğer Belçika isterse Britanya ve ABD'nin söz konusu ilhakı tanımayacaklarını, çünkü bu iki gücün reform uygulanacağına dair garanti istediklerini herkes biliyordu. Peki öyleyse neden tanınırlık talep etmiyorlardı? Aslında Leopold, eğer Britanya ve ABD'nin anlaşma şartlarına karşı çıkma şansları olsa, Schollaert'in hükümetinin buna rağmen kendisiyle yaptığı o anlaşmayı yerine getireceğine güvenmiyordu. Güçler'e, Berlin Kanunu'na tabi olsa da olmasa da ilhakı durdurmaları için meydan okuyordu.

Böylece Belçika, Güçler'den hiçbir şey talep etmemiş ve onlara hiçbir şey söylememişti, tabii 20 Ekim 1908'de *Moniteur Belge* gazetesinde yayımlanan, ilhak anlaşmasını Belçika Kralı adına onaylayan kanun hariç. Yüce Kral'ın Kongo'su ölmüştü. Çok yaşasındı, Belçika Kralı'nın Kongo'su.

* * *

Bu *fait accompli*'nin haberleri Dışişleri Bakanlığı tarafından kendisine ulaştırıldığında Grey'in dili tutulmuş olmalıydı. Tanınırlık mevzuu büyük beceriyle araya sokulmuştu. Kral, harika bir hamle yapmıştı. Kongo'da işlenen vahşetleri öğrenmek Grey'i gerçekten sarsmıştı. Kral'ın yönetime reform getirdiği yönünde yakın zamanda yaptığı iddiaları araştırmıştı. Sahteydi. Dışişleri Bakanlığı, bünyesindeki Kongo uzmanlarına - üç konsolos yardımcısı ve bir konsolosa - danışmış, onlar da hep bir ağızdan sistemin hâlâ aynı olduğu yanıtını vermişti. Hâlâ olması gerektiği gibi bir koloni idare mekanizması mevcut değildi, yerlilerin faydalanabilecekleri okullar, hastaneler ya da diğer imkanlar yoktu, cebri işçiliğe dayanan kocaman bir ticari firmaydı yalnızca. Peki ya *fait accompli* ile nasıl baş edeceklerdi? Belki de Belçika çözümü aslında bir çözüm değil, Kral tarafından uydurulmuş bir başka dalavereydi.

Kral'ın emrindeki yozlaşmış yetkililer ve kendi imtiyaz şirketleri Kongo'yu hakimiyet altında tutmaya devam edecekti. Britanya ve ABD, Ocak ayında talep ettikleri 'Özgür ticaret, misyoner hakları, ve yerlilere insani muamele edilmesi' yönündeki radikal reformların uygulanması hususunda Belçika Parlamentosu'na güvenebilirler miydi? Grey, Morel ve KRB'nin Kongo'ya bu hüsnü zanı tanımayacaklarını net biçimde görebiliyordu. Yalnızca reformların garantilenmesi, yılanın eski derisini döktüğüne onları ikna edebilirdi. Ancak o zaman Grey, Morel'i yakasından düşürebilir, Afrika'daki bu ufak tiyatrodan kaçabilir ve asıl işine, Avrupa'da barışı sağlama planına geri dönebilirdi.

Berlin Kanunu'na meydan okur gibi yapılan bu *fait accompli*'ye verilebilecek tek bir cevap vardı ve Grey, bu fırsata atlamıştı. Berlin Kanunu'nu imzalamış tüm Güçler'e, Fransa'ya, Almanya'ya ve geri kalan hepsine seslenecekti. Eğer birleşirlerse, kötülüğe karşı verilen mücadelenin karşısında kimse duramazdı. Grey seslenmişti, fakat Güçler (Shakespeare'in IV. Henry eserindeki Owen Glendower'ın ruhu gibi) yanıt verme-

mişlerdi. Entente ortağı Fransa, sınırların düzenlenmesi ve diğer bazı ufak meselelerin çözülmesi karşılığında memnuniyetle Belçika'ya tanınırlık verebilirdi. Potansiyel düşman Almanya, aynı mantık çerçevesinde hareket edecekti. Daha küçük çaplı Güçler ise tüm bu meselenin sebebini anlayamıyorlardı.

Grey, 1908 yılını her geçen gün daha da şaşkın biçimde geçirmişti. Yalnızca Britanya ve ABD tanınırlık konusunda Nuh diyor, peygamber demiyorlardı. Fakat Belçika da ayağını yere sağlam basıyordu. Schollaert, Kongo reformunun Belçika tarafından finanse edilmesi gerekeceğinden korkuyordu. Bu yüzden reform garantisi vermekten çekiniyordu. Kördüğüm, bir Londra sisi gibi yine etraflarını sarmıştı. Morel, öfkelenen taraftarlarına daha ne kadar karşı koyabilecekti?

İlk başlarda hayırseverler, Grey'in sırtını sıvazlayarak onu teskin etmişlerdi. 1908 yılı Noel'inden iki gün önce, The Times gazetesi Grey'in izlediği politikadan duyulan 'büyük memnuniyetten'[16] bahseden bir yazı yayınlamıştı. Morel'in işiydi bu. Yazının altında ayrıca Cromer ve Balfour'a ek olarak on dokuz piskopos, yetmiş beş milletvekili ve başkalarının imzaları da bulunuyordu. Fakat Morel kısa süre içinde sabrını yitirmişti. Mayıs 1909'a gelindiğinde, Belçika hükümetine bir ültimatom göndermekten bahseder olmuştu. Dışişleri Bakanlığı'na kauçuk, fil dişi ve Kongo'nun diğer mallarının kölelikle üretildikleri gerekçesiyle kara listeye alınmaları gerektiğini söylemişti. İngiliz hükümeti tek çare olarak Nil yolunu Kongo ticaretine kapatıp Belçikalıların akıllarını başlarına getirmeliydi. Morel, Dışişleri Bakanlığı yetkililerini, kendisinin Britanya halkının tüm desteğine sahip olduğunu söyleyerek uyarmıştı. Grey bir yanıt vermezse, 'isyan edecek ve daha önce görülmemiş şiddette bir fırtına' koparacaktı. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri sinirlenmişlerdi. 'Dürüst bir fanatik olsa da Morel, kafasını bir yerlere çarpmış olmalıydı'. Grey, alaycı bir şekilde düştüğü notta Morel'in 'evren çapında bir savaşa hazır'[17] olduğundan bahsetmişti.

Doğrusu, Grey'in politikasını - Grey'in deyimiyle 'cömert belkenti' politikasını - kabul etmek, KRB'nin kendilerini aptal durumuna düşürmelerine sebep olmuştu. Barışçıl adam Morel, artık rolünü değiştirip hükümetin ayağına batan diken Morel olmuştu. Fakat Morel, Grey'i pas geçerek direkt İngiliz seçmenine maruzatta bulunmak suretiyle kördüğümü çözmeyi başaramıyordu. Sahip oldukları muazzam çoğunluk sayesinde hükümetin duruşu her zamankinden sağlamdı. Belçika'dan hiçbir taviz gelmeden aylar geçmiş ve hükümetin dikkati bir başka Afrika sorununa - seksen iki yıl sonra günümüze, hâlâ Paylaşım'ın en uzun süreli ve en talihsiz mirası olarak gelmiş bir soruna çevirmişti.

* * *

İngilizlere 200 milyon sterline ve 20000 cana mâl olan Boer Savaşı'nın bitiminden beş yıl sonra, Boerlerin Transvaal'i tekrar ele geçirmelerine seyirci kalmışlardı. Kendi kendilerini yönetme hakkı vermenin beklenmeyen sonucu işte buydu.

1907 yılında Louis Botha, Lord Elgin tarafından temin edilen yeni anayasa sayesinde kendi kendisini yöneten Transvaal kolonisinin ilk Başbakanı seçilmişti. Savaşın

[16] *The Times*, 23 Aralık 1908.
[17] Memo ve Grey'in notu, 21 Mayıs 1909. Dışişleri Bakanlığı, 376/165.

bittiği 1902 yılında Botha, 'son adama kadar çarpışma' taraftarı olarak, Vereeniging Anlaşması'na imza atan bir komando birliği lideriydi. Artık Başbakan olmuş, bir başka son adama kadar çarpışma taraftarı olan Jan Smuts da yardımcısı seçilmişti. İngiliz Liberaller, kendi 'cömertliklerinin'[18] sonuçlarından ötürü hayrete düşmüşlerdi. Yeni Transvaal Başbakanının, iki partili koalisyondan oluşan Het Volk üyesi, Boerleri, Ulusalcıları ve anadili İngilizce olan ayrılıkçı bir grubu da toplu halde temsil edebilecek, İngilizce konuşan bir Güney Afrikalı olacağından eminlerdi. Fakat İngiliz oyları daha da kötü derecede bölünmüşken, Boerler beklenenden daha organize bir şekilde oy kullanmışlardı. Boer partisi Het Volk, altmış yedi koltuktan otuz yedisini kaparak genel çoğunluk elde etmişti. Fakat Botha ve Jan Smuts için bu henüz başlangıçtı.

Ekim 1908'de İngiliz hükümeti, dört Güney Afrika kolonisinden - iki eski cumhuriyet olan Transvaal ve Orange Nehri Kolonisi dahil olmak üzere Cape ve Natal'dan - gelen delegelerin, yeni bir tekil Güney Afrika idaresi kurma planı yapmalarını teşvik ediyordu. 1909 yılı baharına gelindiğinde, Kongre bir anayasa taslağı oluşturmuştu. Londra'daki Asquith hükümeti bunu ister alsın, ister almasındı. Pek tabii Liberaller artık, Kanada ve Avustralya federasyonları ile kendilerini yöneten Yeni Zelanda ve Güney Afrika kolonileri ile vücut bulan 'yaratıcı' geri çekilme prensibini (günümüzde Commonwealth'in arkasında yatan fikrin ana dayanağı olarak görülür) çoktan uygulamaya koymuşlardı. Fakat bu geri çekilme yaratıcı mıydı, yoksa ihanet miydi?

Yeni anayasa bir Güney Afrika federasyonuna değil *birliğine* dayanıyordu, ki bu birlik de bariz bir şekilde altın zengini Transvaalli Boerler'in hakimiyetinde olurdu. Yeni anayasayı, sanki ikinci el bir takım elbisedeki leke gibi iyice bayat kılan şey ise eski cumhuriyetlerdeki renk engeliydi. Hiçbir 'yerli', Birlik Meclisi Parlamentosu'nda görev alamayacaktı. Hiçbir yerli, ne Transvaal eyaletinde ne de Orange Free State'nde oy kullanamayacaktı. Natal'da neredeyse hiç Afrikalı ya da Hintli seçmen kalmayacaktı. Cape'in o kıymetli - renk ayırt etmeyen, ırklara takılmayan - özgürlük geleneği bile tehlike altındaydı. Seçmenleri daima sınayan şey ırk değil, medeniyet olmuştu. Şimdi ise, oy kullanmaya layık görülen insanların yedide biri Afrikalıydı; ve eğitimli bir Afrikalı orta sınıf doğuyor, güç ve ayrıcalıklardan kendilerine usulünce pay çıkarıyorlardı. Yeni anayasa ile bu insanların oy kullanma hakları, iki Birlik Meclisi Parlamentosu'nun basitçe temin edebileceği üçte ikilik bir çoğunluk ile çöpe atılabilirdi.

Daha da büyük bir tehlike söz konusuydu. Anayasa taslağı, siyahilere ait üç Yüksek Komisyon Bölgesi'nin - Bechuanaland, Basutoland ve Svaziland'in - Birlik'in insafına bırakılmasını içeriyordu.

Asquith ve hükümeti, nasıl olup da liberal prensiplerini bu ırkçılıkla yozlaştırılmış anayasa ile bir tutabileceklerdi ki? Temmuz 1909'da, Güney Afrika'nın üç koloni parlamentosunun tamamı ve Natal seçmenlerinin çoğunluğu, bu anayasa taslağına biat etmişlerdi. Britanya hükümeti artık karar almaktan kaçamazdı. Bu kez iki Güney Afrika heyeti, birbirlerinin tam tersi sebeplerden Londra'nın tepesine binmişti.

Bunlardan ilki, yakın zamana kadar birbirlerinin boğazına yapışmış haldeki bir milyon

[18] J.C. Smuts, *Jan Christian Smuts* (L. 1952), 99.

beyazı temsil ediyordu. Heyetin başında Transvaal'den Botha ve Smuts vardı; Cape delegeleri ise Hofmeyr, Merriman ve Dr. Jameson (Rhodes'un eski yardakçılarındandı, yeni Başbakan olmuştu) idi. İmparatorluk hükümetinden - 'Büyükanne'den' tek istedikleri onay mührüydü. Arkalarında Büyükanne'nin Güney Afrika'daki ismi, Yüksek Temsilci Lord Selborne vardı.

Temmuz ortalarında durumu, Elgin'in Koloni Bakanlığı'ndaki halefi Lord Crewe'e sunmuşlardı ve mevzu şaşırtıcı derecede yalındı. Yüz yıl süren, felaketler getiren o çekişme son bulmuştu. Büyük Göç'te - ve iki Boer savaşında - düşman olan taraflar, geçmişi geçmişte bırakmakta karar kılmışlardı. Birliğin şartları, Cape dahil Güney Afrika'nın tüm beyaz toplulukları tarafından kabul edilmişti. (Bu bağlamda Cape, diğer üç devletin renk engeli konusundaki ısrarlarına karşı koymaya cüret edememişti.) Britanya hükümeti, imparatorluk tacının altın çerçeveli mücevheri olacak yeni, büyük bir egemenlik kurma fırsatını kaçırmamalıydı.

İkinci heyet, Güney Afrika'daki 'yerli' çoğunluğu teşkil eden en az dokuz milyon siyahi ve esmer insanı temsil ediyordu. Baş konuşmacıları bir beyazdı, Cetshwayo'nun oğlu Dinizulu'yu Natal'daki ihanet suçlamalarına karşı savunmaktan henüz dönmüş olan mücadeleci beyaz avukat (ve eski Cape Başbakanı) William Schreiner idi. Koyu bir federal sistem taraftarı olan Schreiner, yeni birliğin 'anayasasındaki bir leke'[19] olan renk engeli mevzuundan ötürü dehşete düşmüştü. Londra'ya, bu lekeyi çıkartmaya çabalamak için gelmişti. Sör Charles Dilke ve Afrikalıları Paylaşım'da suistimale uğramaktan koruma çabasının Aborijinleri Koruma Topluluğu ve Kölelik Karşıtı Topluluk'taki diğer emektarları onu sıcak bir şekilde karşılamışlardı. Fakat bu adamlara genel olarak çatlak gözüyle bakılıyordu. Schreiner'ın argümanları, *Manchester Guardian* gazetesindeki radikaller ve savaşta kati bir 'Boer taraftarı' tavır takınmış olan Ramsay MacDonald gibi İşçi Partisi milletvekilleri hariç kimseye sökmemişti. Schreiner, Morel'in Kongo adına verdiği insan hakları mücadelesinin, Kongo'nun yalnızca dolaylı olarak Britanya sorumluluğunda olmasına rağmen Torisi ve Liberaliyle tüm ulusun ellerini vicdanlarına koymalarına sebep olmasının ne kadar ironik olduğunu hatırlattı. Schreiner, Birlik'in bir ihanet olacağı konusunda Liberal emperyalistleri uyarmaya çalıştı. Ona kulağını açan pek fazla kişi olmamıştı.

Temmuz ayında Lord Crewe'e döndü ve siyahi ve esmer delegeleri tanıttı. Koloni Bakanı, durumlarına empati duyduğunu belirtti. Schreiner'a Bechuanaland, Basutoland ve Svaziland'in beyaz egemenliğindeki bir birlik altında paramparça edilmeyeceğinin teminatını verdi. Fakat daha aciliyeti olan konularda - Cape'teki Afrikalıların oy kullanma hakları ve Birlik Parlamentosu'nu siyahi ya da esmer vekillere açma konularında - Crewe, en ufak umut yok diyordu. Asquith'in hükümeti, Kongre tarafından belirlenen şartlarla birliğin kurulmasını kabul etmiş durumdaydı. Liberaller buna 'alicenaplık' diyordu - ve Botha da aynı fikirdeydi. Boer Savaşı'nda her iki tarafın çektiği acılar ve yaşadıkları küçük düşürücü olaylar, mucize eseri bir mutlu sona ulaşmış gibi görünüyordu.

Güney Afrika'nın savaş halindeki beyaz kabilelerini birleştirmenin bedeli yüksekti, ve bu bedel siyahiler tarafından ödenmişti. Milner, on yıl önce Asquith'e verdiği açık

[19] E. Walker, *Schreiner*, 316-17.

sözlü tavsiyede söylediklerini abartmamıştı: "'Siyahları" feda ettiğiniz zaman, oyunu oynamak çok daha kolay olacaktır.'

Lord Crewe'ün Güney Afrika Yasası, Parlamento'dan ustalıkla geçirilmişti. Yalnızca bir avuç İşçi Partili milletvekili bunun önüne geçmeye çalışmıştı. Sadece bir madde konusunda ihtilaf yaşanmış, o da üçe bir çoğunlukla geçirilmişti. 2 Eylül 1909 günü Yasa, Kral tarafından onaylanmıştı. Ertesi yıl, 31 Mayıs 1910'da, Vereeniging Anlaşması'nın sekizinci yıldönümünde Louis Botha, muzaffer bir şekilde Birlik'in ilk Başbakanı olarak koltuğuna oturmuştu. Günümüzde bir Commonwealth gücü diyebileceğimiz bir ülkenin lideri olarak Botha, Kruger ve Steyn'ın Boer Savaşı'ndan önce yönettikleri bölgenin üç katını ve nüfusun dört katından da fazlasına hakimdi.

* * *

Alicenaplık olsa da olmasa da, dekolonizasyon çoktan başlamıştı. İki yıl sonra Paylaşım tamamlanmıştı. Takvimler 1912'yi gösterdiğinde Fransa resmi olarak Fas'ın büyük bir kısmını yutmuş, 1885 yılından beri İspanya'nın çöl himayesi olan Rio de Oro gibi ufak tefek artıkları da onalra bırakmış ve burası İspanyol Batı Afrika olmuştu. Fransa, Almanya'ya Fransız Kongo'nun büyük bir kısmını vererek itirazlarını bastırmıştı. Aynı zamanda İtalya, ismen Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Trablusgarp ve Sirenayka'yı, onlarla ufak bir savaşa girmek suretiyle almıştı. Bu iki yer, en nihayetinde yeni Libya kolonisi olarak birleştirilecekti.

Yalnızca iki Afrika gücü bağımsızlıklarını koruyordu: Paylaşım'dan istifade ederek imparatorluğunun boyutunu iki katına çıkaran Etiyopya; ve Birleşik Devletler'den gönderilen siyahi yerleşimcilerin (eski kölelerin) yerleştirildikleri, emperyalizmin altın çağında fakirlik ve yanlış yönetimi özetleyen bir tiyatro gibi kurulmuş olan Liberya.

* * *

Fakat şimdi, 1909 yılı Afrika'sına dönmeliyiz. Schreiner, siyahi ve esmer Güney Afrikalılara siyasi haklar kazandırma mücadelesinde başarısız olmuştu. Kimse başarmasını beklemiyordu zaten; tarih, önüne çok fazla engel çıkarmıştı. Morel'in Kongo'daki Afrikalıların insan hakları konusunda verdiği mücadeleye gelince yalnızca tek bir karanlık engel görünüyordu - Kral'ın kendisi. Ancak, karanlık olsa da olmasa da bu adam tüm reformları bozguna uğratabilirdi. Morel'in 1909 sonbaharında vardığı, kör olası çıkarım böyleydi.

Ekim ayında Belçika Parlamentosu nihayet Kongo'ya reform getirme konusundaki planlarını duyurmuştu. Serbest ticaret aşama aşama kazandırılacaktı: Temmuz 1910'a kadar ülkenin ilk yarısında, sonraki iki yıl içinde de geri kalan yarısında uygulanacaktı. Zamanı gelince yerliler, kendi kauçuklarını diledikleri gibi alıp satabileceklerdi. Morel bu reformları kınıyordu. İyi niyetle sunulmuş olsalar dahi, ertelemelerin haddi hesabı olmazdı. Fakat pek tabii bu reformlar göz boyasından ibaretti. Her şey hâlâ gizliden, Kral'ın kontrolündeydi. Kölelik hâlâ devam ediyordu. Morel'in kendi deyimiyle, 'İsmi değişse de eski şirket işin başında ve eskiden olduğu gibi yağma ve kölelik oyununu devam ettiriyordu.'[20]

[20] Milner'den Asquith'e, 18 Kasım 1897, Asquith Belgeleri, Dep. 9 (özel koleksiyon).

Öfke içindeki Morel, Grey'e saldırmış, onu entente yüzünden ve hali hazırda Fransa ile görüşülmekte olduğu söylenen (fazlasıyla doğruydu bu iddia) askeri taahhütler için Kongo'yu feda etmekle suçlamıştı. Grey'e yapılan saldırı, Morel'in kendi destekçilerini, özellikle Lord Cromer gibi emperyalistleri uzaklaştırmaya başlamıştı. Morel'in bunca zamandır sırtını dayadığı KRB hareketinin birliği yavaş yavaş, karşılıklı ithamlar ile eriyip gitmeye başlamıştı.

Ardından, sözde reformların duyurulmasından iki ay sonra Morel, her şeye rağmen zafer elde ettiğini fark etmeye başladı. O eski şirketin günleri sayılıydı ve Kral'ın son hamlesi başarısız olmuştu.

* * *

Leopold ölüyordu. Laeken'in seralarından uzaktaki bir ek bina olan Pavillon des Palmiers'te abahlığına bürünmüş vaziyette uzanmaktaydı. Karnı, kalın bağırsağındaki bir tıkanıklık sebebiyle şişmişti. İlk başta doktorlar ameliyat etmekten çekinmişlerdi. Kral çok fazla yatıştırıcı kullanılmasını istiyordu, fakat Blanche Delacroix ile aralarındaki münasebetten ötürü bu isteği reddedilmişti. Günah çıkarmasına yardımcı olan rahibin, medeni kanuna aykırı olmasına rağmen (kendi deyimiyle) her şeyi 'usulünce' yapmış olmak için ikisini evlendirmiş olması mümkündür. İki kızı, Louise ve Stephanie, ölüm döşeğindeki babalarıyla aralarını düzeltmek umuduyla Laeken'a gelmişlerdi. Onlarla görüşmeyi reddetti. Varisi Prens Albert, yanı başında bekliyordu. Kongo'da reformların gerçekleştirilmesini bizzat denetleyen kişi Albert olacaktı.

14 Aralık 1909 günü doktorlar nihayet ameliyata giriştiler, fakat boş bir umutla. Kral, ameliyattan sonra yalnızca birkaç saat hayatta kalabildi. Blanche, oradan zorla uzaklaştırılmıştı. Ardından, biri tarafından Majesteleri'nin kasvetli fakat bir o kadar dokunaklı olan son arzularını okudu: 'Sabah erken saatlerde, şatafatsız biçimde defnedilmek istiyorum. Yeğenim ve bana en yakın olan kişi hariç herkesin merasim alayıma katılmasını yasaklıyorum.'

Naaşı, resmiyet gereği iki gün boyunca Brüksel'deki kraliyet sarayında kalmıştı. Ardından kendisine bir devlet cenaze merasimi düzenlendi. Bundan daha azının, yedi milyon Belçikalı tebaasına karşı yapılmış kasıtlı bir hakaret olacağından korkulmuştu. Ne de olsa o yedi milyon insana her şeyini vermişti, on altı milyon Afrikalı canın mesuliyeti dahil.

PAYLAŞIMIN SONU

Zimbabve, Afrika ve Avrupa
18 Nisan 1980, öncesi ve sonrası

'İki veya üç nesil boyunca Siyahlara ne olduğumuzu gösterebiliriz:
sonrasında bizim gitmemizi isteyeceklerdir. Ardından o toprakları,
bizim diğer beyazlara kıyasla daha iyi iş ortakları olduğumuzu düşünen sahiplerine
bırakarak terk etmeliyiz.' Lord Lugard

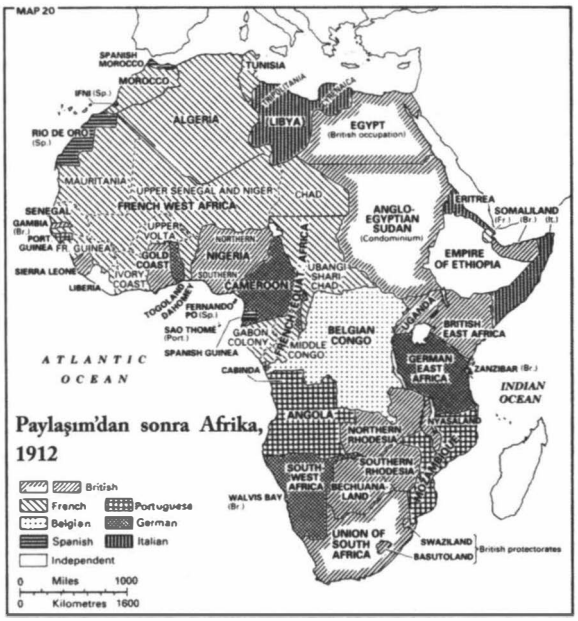
Son ana kadar gerçek olamayacak kadar iyi görünüyordu: Rodezya, Britanya'nın Afrika'daki on beşinci ve son kolonisi, Paylaşım'ın hâlâ Avrupa himayesinde bulunan son yaramaz çocuğu, barış içinde bağımsızlığa yükseliyordu.

Ancak 18 Nisan 1980 günü gece yarısı Afrika'daki iyimserler bir kereliğine haklı çıkmışlardı. Salisbury'deki Rufaro stadyumunda, bağımsızlık töreni tıpkı bir mezuniyet günü gibi sorunsuz geçmişti. Rodesya Muharebe Teşkilatı 'Tanrı Kraliçe'yi Korusun' marşını çalmıştı. Prens Charles, babasının, annesinin ve ailesinin diğer fertleri Afrika'daki önceki on dört bağımsızlık gününde yaptığı gibi, veda selamı verdi.

Bu törenleri görüp geçirmiş olanlar da Commonwealth'in yeni mezununu karşılamak için oradaydı: Başbakan Indira Gandhi (Hindistan, bağımsızlık 1947); Başkan Shagari (Nijerya, 1960); Başkan Kenneth Kaunda (Zambiya , 1964); Başkan Seretse Khama (Botsvana, 1966), ve ayrıca eski Commonwealth temsilcisi, Başbakan Malcolm Fraser (Avustralya, 1901).son İngiliz valisi Lord Saomes, Birleşik Krallık bayrağının gönderden indirilip yerine yeni bir Afrika ulusu olan Zimbabve'nin kırmızı, siyah, yeşil ve altın sarısı bayrağı çekilirken, stadyumdaki otuz beş bin Afrikalı kibarca alkışlıyordu.

Doksan yılın ardından, Rodezya artık özgürdü - daha doğrusu Rhodes ve adamlarının Lobengula'nın elinden aldıkları topraklardaki Rodezya ölmüştü. İngiliz Commonwealth'inin kırk üçüncü üyesi, Afrika'da bağımsızlığını kazanan kırk altıncı Avrupa kolonisi Zimbabve çok yaşasın.

Mavi bir sahne ışığı yeni bayrağın gönderin zirvesine çekilişini takip ederken ve yirmi bir top bozkıra gülle yağdırırken, sevinç hezeyana dönüştü. (Yakınlarda VIP bölümünde birkaç Rodezyalının uluorta mendillerine kapanıp ağladıklarını gördüm,

ama durum polisin yanlışlıkla onlara biber gazı sıkmasından ibaretti.) *'Pamberi, Comrade Mugabe!'* ('Yoldaş Magube'nin komutasında ileri marş!') Stadyumda eski savaşçılar - haki üniformalı Rodezyalı milis güçleri ile orman kamuflajı içindeki Yurtsever Cephesi gerillaları - sporcular gibi zafer turları attılar. On binlerce insanın öldüğü ve her iki tarafın da dehşet verici zulümler yaşattığı yedi yıllık bir 'kırsal savaşı'nı bitirmek için tuhaf bir yoldu bu.

1966'da, Rodezya'nın beyaz üstünlüğüne sahip bir devlet olarak kolonilikten çıkarılmasına (zira Güney Afrika'daki dört koloniye 1910'da bağımsızlık verilmişti) Londra'yı ikna edemeyen Ian Smith ve beyaz azınlık, tek taraflı bir bağımsızlık bildirgesi yaparak Londra'ya baş kaldırmıştı. Londra isteksiz bir ticaret boykotuyla karşı atakta bulunmuştu. Ancak beyazların İngilizlere karşı ayaklanması çok geçmeden siyahilerin Salisbury'e karşı ayaklanmasına zemin hazırladı. 1970'lerin sonuna gelindiğinde hâlâ askeri bir üstünlük sağlanamıyordu. Muhaliflerin ikisi de - Güney Afrika tarafından desteklenen beyaz isyancılar ile Angola, Zambiya ve Mozambikli, Rusya ve Çin tarafından desteklenen iki kampa bölünmüş olan siyahi isyancılar - diğer tarafa boyun eğdiremiyordu.

Güney Afrika ilk savaşın devam etmesini istiyordu. Topraklarının kalbini hedef alan ideolojik tehditle paniğe kapılan Güney Afrikalı Afrikanerler Rodezya'daki rakiplerini havlu atmaya zorluyorlardı. Her iki koloni isyanlarına da son veren bir anlaşma yapıldı. Ian Smith istifa etti. Britanya geçmişe, 1960'lara, bağımsızlık on yılına döndü ve görkemli güç olarak giydiği cüppesinin üzerindeki tozları silkeledi. Lord Soames Rodezya'nın koloni valisi olarak atanmıştı - ama yalnızca ilk demokratik seçimin yapılmasına ve yeni Zimbabve'yi meşrulaştırmaya yetecek kadar bir süreliğine. Beyaz azınlığa kısa vadeli güvenceler veriyordu. Ayrıca Britanya'nın Margaret Thatcher hükümeti ilk özgür seçimi, gücünü, kırsaldan gelen rakip gerilla ordularından oluşan Zanu-Zapu paktının müşterek lideri Yoldaş Mugabe'den ziyade, beyazlarla paylaşmaya hazır yeni siyahi başbakan Piskopos Abel Muzorewa'nın kazanmasını umduğunu gizlemeye lüzum görmüyordu.

Büyük Britanya bayrağı 1960'larda indirilirken sık sık İngiliz hükümetinin yüzünü kızartan şey, 1980'de Rodezya'da İngilizlerin yüzünü kızarttı. Yeni Afrikalı seçmenler öğütlerine hiç kulak asmıyordu. Ian Smith ile yaptığı işbirliğiyle adı lekelenen

Muzorewa, yuhalamalar eşliğinden görevden atıldı ve rakibi Mugabe oyları topladı. Fakat Mugabe tanıtıldığı gibi Çin Kırmızısı bir Marksist değildi. O faydacı Afrika milliyetçiliğine inanıyordu. 18 Nisan'da ulusuna 'geçmişin yanlışları affedilmeli ve unutulmalıdır,' diye seslendi.

Mugabe gelecek vaat eden bir devlet adamıydı. Ve Zimbabve bağımsızlığa giden yolda çoğu selefinde olmayan önemli bir avantaja sahipti. Yeni Afrikalı hükümdarları, yerine geçtikleri eski adamlar kadar iyi eğitim görmüşlerdi.

* * *

Afrika'da Paylaşım'ın 1957 ile 1968 arasındaki on bir yılda *sona ermesi*, dünyayı yarım asrı aşkın bir süre önceki Paylaşım süreci kadar şaşırtarak aynı haysiyetsiz hızda sürüyordu. Fransa, Belçika ve Britanya'yı *torschlusspanik* (Bismarck'ın günlerindeki fırsatı kaçırma korkusu) sarmıştı. Elbette imparatorlukların şimdiki bakış açısı 1880'lerde olduğundan çok farklıydı. Bir kere, bu ülkelerin yarıştan anladığı, kapı dışarı atılmadan o kapıdan çıkabilmekti. Ayrıca artık Almanya yarışta değildi. Kırk yıl önce Kayser'in siyah ve altın sarısı bayrağı dört alman kolonisinde indirilmişti.

Britanya'ya Gladstone'un - ve sonrasında Salisbury'nin - 'Mısır'daki esaret' nedeniyle Bismarck'a vermek zorunda kaldıkları uygunsuz imtiyazları tersine çevirecek şansı veren şey Birinci Dünya Savaşı olmuştu. 1919'daki Barış Konferansı'nda galipler özellikle Doğu Afrika'da yaşanan ağır savaşlarla ele geçirilen dört Alman kolonisini de içeren ganimetleri paylaştılar. Britanya aslan payında hak iddia etti ve bu payı aldı da: anavatan hükümeti için Alman Doğu Afrika (Tanganyika), ve Güney Afrika Egemenliği için Alman Güney Batı Afrika. Fransa ile İngiltere, bunlar arasındaki Togo ve Kamerun ormanlarını bölüştü. Belçika'nın önüne ise pitoresk bir kemik atılmıştı: Ay Dağları'nın yanında saklı olan Ruanda-Urundi.

Eski Alman kolonileri, Güçler'den herhangi birini semirtmeye yaramamıştı. Küçük Togo dışındaki kolonilerin tamamı, Berlin'den gelen büyük dağıtımlara muhtaçtı. Elbette değişiklikler harita üzerinde mantığa uygun görünüyordu. Cape-Kahire arası, Afrika'nın bir ucundan bir ucuna uzanan 'komple kırmızı' rota, artık gerçekti. Ama trans-Afrika demiryolu, Rhodes'un Cape-Kahire arası rüyasının kilit noktası, hayata geçirilemedi. Afrika, omurgasından geçen çukurlu bir araba yolu hariç her şey için fazlasıyla yoksuldu. Prestij bir yana, Britanya'nın asıl menfaati, İmparatorluğun güvenliğinin artırılmasında yatıyordu. Bismarck sinsice dört Alman kolonisini diken misali dört yalnız İngiliz kolonisinin arasına sıkıştırmıştı: Gold coast (sonradan Gana olmuştur), Nijerya, Güney Afrika ve İngiliz Doğu Afrika (Kenya). Kırk yılın ardından Britanya'nın Paylaşım'da yaşadığı en büyük sıkıntı giderilmişti.

Eski kolonilerin anıldığı şekliyle 'mandalar'ın tapuları, Afrikalılar'ın en büyük kazancı, ve bağımsızlık hayali kuranların da umudu olmuştu. Başkan Woodrow Wilson'ın idealizminden esinlenen 1919'daki barış konferansı Milletler Cemiyeti'ni, Cemiyet de 'modern dünyada henüz kendi başına ayakta kalamayacak' toplumlar için manda sistemini doğurmuştu. Görünüşte eski kolonilere diğer küçük uluslar gibi ne zaman hazır hissederlerse o zaman kendi kaderini tayin etme hakkı verilecekti.

Öte yandan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kalmadan manda sisteminin bir düzmece olduğu anlaşıldı. Britanya, Fransa ve Belçika mandalarında diğer kolonilerini yönettikleri gibi gelişigüzel bir yönetim uyguluyorlardı. Cemiyet hiçbir denetim gerçekleştirmiyor, bağımsızlığa doğru bir gelişim gösterilmiyor, ilköğretimden sonra çok az eğitim sağlanıyor ve halk perişan bir yoksulluk içinde yaşıyordu. Mandalar, tıpkı koloniler gibi, mala boğulmuş bir piyasada kakao, kahve, palm yağı ya da sisal satıyorlardı, çok geçmeden bunalıma gömülen dünya ekonomisinin tutsakları konumundaydı. (Buna karşın Güney Afrika altınını sekiz kat değer kazanmıştı.)

1935'te Milletler Cemiyeti yüz kızartıcı bir şekilde Mussolini'nin son bağımsız Afrika devleti (Liberya hariç) ve bizzat Cemiyet'in bir üyesi olan Etiyopya'yı işgal etmesini engellemede başarısız oldu. Bir yıl içinde yeni Sezar Mussolini genç İmparator Haile Selassie'yi İngiltere'ye sürgüne göndermiş ve Etiyopya'yı İtalya'nın eski kolonileri olan Eritre ve Somaliland ile birleştirmişti. Menelik General Baratieri'yi Adowa'da bozguna uğratıp İtalyan filolarını gerisingeri Eritre'ye kaçırarak Roma'daki Crispi hükümetini düşüreli kırk yıl olmuştu.

Ancak Mussolini'nin Kara Gömlekliler'inin intikamlarının tadını çıkarmaları için sadece üç yılları vardı. İkinci Dünya Savaşı meydana geldi; sıradan İtalyanların Afrika'da yaşanacak bir imparatorluk savaşı için yeterince cesaretleri olmadığı ortaya çıktı ve Mussolini'nin imparatorluğu kumdan bir kale gibi yerle bir oldu. Etiyopya, Afrika'da yeni bir sömürüden kurtulma örneği oluşturarak özgürlüğüne kavuşmuştu. Akla yatsa da yatmasa da, sonraki otuz yılın genel kuralı 'son giren ilk çıkar' olacaktı.

Etiyopya'yı özgür kılma kampanyası 1942'de tamamlanmıştı. İngiliz, Nijeryalı ve Güney Afrikalı birlikler Kralların Kralı tahtına yeniden Haile Selassie'yi çıkarmıştı. Ancak Haile Selassie'nin *kendi* imparatorluğunun bir parçası olduğunu ve kendisinden

1885'te İtalyanlar tarafından çalındığını öne sürdüğü Eritre nasıl özgür kılınacaktı? Bu İtilaf Devletleri için yüz kızartıcı bir soru idi. Ya ele geçirilen diğer İtalyan kolonilerine, Somaliland ve Libya'ya ne olacaktı? Kendi kendilerini yönetmeye hazır olana kadar, artık bu ne zaman olursa, bu devletlerin yönetilmesi gerekecekti. Bu, o güvenilmez manda sistemi oyununa dönüş anlamına mı geliyordu?

Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonraki yirmi yedi yıl içerisinde, dünyanın kolonilere bakışında kesin bir değişim yaşanmıştı. Paylaşım'ın başlatılmasına yardımcı olan Tanrı ve Para arasındaki imparatorluklar yaratan ittifak bitmişti. Emperyalistler şimdi savunmaya geçmişlerdi. Hem Tanrı'nın adamları, hem de iş adamları, eski imparatorluğun amaçlarına ters düştüğünü görmeye başlamışlardı. Kolonilerin modası geçiyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından önce bile Britanya, Hindistan'a beyaz egemenliği modeline dayalı bağımsızlık vereceğine ant içmişti. Bu söz, 1947'de İngiliz hükmü altındaki 400 milyon insanı, söz konusu imparatorluğun dörtte üçünü, bir anda bağımsız kılarak yerine getirilmişti. Birmanya da çok geçmeden özgürlüğüne kavuştu. Diğer emperyalist güçler de - Endonezya'daki Hollandalılar ve Hindiçin'deki Fransızlar - artçı olaylara için için karşı çıkarak Asya'da aynısını yaptılar.

Asya'daki eski koloniler de iflas eden Cemiyet'in halefi Birleşmiş Milletler Meclisi'nin konforlu koltuklarına üşüştüler. Farkları ne olursa olsun, ki bu farklılıklar yeterince boldu, yeni devletlerin koloniciliğe dair sarf edecekleri tek bir iyi kelime dahi yoktu. Aynı durum savaş düzeni alan ve BM'nin hem içinde hem dışındakileri kendi tarafına çekmeye çalışan Süper Güçler, yani Amerika ve Rusya için de geçerliydi. Soğuk Savaşın ve sonraki kırk beş yıl boyunca dünyayı titreten kutup rüzgârlarının temel ironisi, her iki Süper Güç'ün de köken itibarıyla saldırgan yerleşimci devletler olmalarıydı. Dünyanın zengin, az nüfuslu topraklarına yayılmış, buraları fethetmiş ve yerli halkları sömürmüşlerdi. Bu özellikleri sömürgecilik karşıtlığının şampiyonları olarak dünya sahnesine çıkmalarına engel olmamıştı.

1940'ların sonlarına gelindiğinde, bağımsızlığın *bir gün* Afrika'ya da geleceği açıktı - en azından doğrudan Britanya ve Fransa kontrolü altındaki siyahi Afrikalı kolonilerine. Peki, o gün ne zaman gelecekti? Güçler'in gitmeye pek acelesi yoktu, hükümleri altındaki kendilerinden daha iyi eğitim almış olan halk, geniş bir memnuniyetsizlik yelpazesine rağmen, Güçler'in gidecekleri zaman için kafa yormalarını sağlayamayacak kadar zayıf durumdaydı. BM, eski İtalyan kolonisi Libya'ya 1951'de bağımsızlığını vermeye kararlıydı. Bu da olmasa ortada bayrakları indirmeye yönelik hiçbir plan yoktu ve kimse değişim rüzgârlarından söz etmiyordu. Genç ve hevesli Oxford ve Cambridge mezunları yaşanacak güzel bir liman bulma beklentisiyle Afrika'daki İngiliz Koloni Hizmeti'ne katılıyorlardı.

Şubat 1948'de, Harold Macmillan metafora ün kazandırmadan on yılı aşkın bir süre önce, Afrika'daki rüzgar değişmişti ve çok geçmeden batıdaki bir fırtınayı getirmişti. Paylaşım'daki çoğu koloni gibi, birbirleriyle alakasız karman çorman bölgelerden bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış bir koloni olan Gold coast'nda başlamıştı. Asıl kıyı şeridi burada bulunuyordu, Kral Prempeh'in kısıtlı altın rezervleri bahşedilmiş saldırgan

Ashanti imparatorluğu buradaydı, ve kuzeyde el değmemiş araziler vardı. 1900'lerde kimse Gold coast'nın parlak bir geleceği olacağını öngörmemişti. Ama 1947'nin kış ayına gelindiğinde kakao, altın kadar değerliydi. Soğuk Savaş'ın ilk sert kışında adeta tüm dünyanın çikolata yiyesi gelmişti. Ve dünya kakao talebinin üçte birini koloninin hünerli Afrikalı çiftçileri temin ediyordu. Şubat 1948'de İngiliz valisi bir sabah uyandığında Akra'nın ayaklandığını gördü, örnek kolonisi gözlerinin önünde tepetaklak oluyordu. Beklentiler fark edilmeden büyümüş ve bir krize dönüşmüştü. Kakao, özellikle de sterlin krizinin ağrıları içindeki İngilizlere yeni bir umut getirmişti - ama Afrikalıları tatmin edecek kadar fırsat getirememişti.

Felaketin en çok faydasını gören elebaşı değil, Gold coast'nın yeni Milliyetçi Parti'sinin karizmatik, genç genel sekreteri Kwame Nkrumah olmuştu. Nkrumah siyahi bir kışkırtıcı ve Mesih özentisiydi. Ayrıca örgüt politikası için ciddi bir kabiliyeti vardı. On iki yıl boyunca ortadoks Komünist ve Troçkistlerin de bulunduğu pembe ve kırmızının çeşitli tonlarından çeşitli politika meraklılarıyla kadeh kaldırarak Avrupa ve ABD'de dolaşıp durmuştu. İnsanlar onun Kremlin'in bir ajanı olduğunu söylüyorlardı, ama o daha kişisel bir gayenin peşindeydi: halkçı milliyetçilik ve pan-Afrikanizm. 1945'ten beri Gold coast için 'tam ve mutlak bağımsızlık' istiyordu. Vali'nin isyanlara cevabı ilk genel seçimi koloninin daha gelişmiş olan güney bölgesinde yapma ve adım adım bağımsızlığa ilerleme planı idi.

Nkrumah yasadışı bir genel grev başlatarak Vali'ye meydan okudu, ve hapishaneyi boyladı. Ancak partisi seçimi ezici bir üstünlükle kazandı. Hapis cezasının, seçmen kitlesi açısından ona bir zararı dokunmamıştı; bunun üzerine Vali onu yeni hükümetin başına geçebilmesi için hapisten kapı dışarı atmıştı. Kendisini HM, 'hapis mezunu' olarak tanımlayan birçok Afrikalı Başbakandan ilkti. (Hatta altın üzerine HM baş harflerinin işlendiği beyaz bir şapkası vardı ve Parlamento'da devamlı onu takıyordu.)

Nkrumah ve partisi Gold coast'nı altı yıl boyunca koloni Valisi ile ortaklık içinde yönettiler. Sonra, 6 Mart 1957'de (hayranlarının ona taktığı isimle) 'Artist' Büyük Britanya bağrağını sarmalayıp kendi ülkesinin, ilk siyahi yönetimin bayrağını göndere çekti ve ülkenin adı Gana olarak değiştirildi. Bu olayı 'kıta için dönüm noktası' olarak niteledi ve bu sözü boş bir böbürlenme değildi. Nkrumah'ın pan-Afrikan halkçı milliteyçiliği çoktan köyden köye, kıyıdan kıyıya yankılanan bir özgürlük çağrısı yaratmıştı. Çağrısının en iyi duyulduğu yerler Paylaşım'ın yarattığı Afrika'nın yapaylığını karşıt biçimlerde yansıtan iç İngiliz kolonisi olan komşuları Nijerya, Sierra Leone, Gambiya kolonileriydi.

Gambiya, *reductio ad absurdum* idi. Gambiya nehri boyunca uzanan, üç yüz yirmi kilometre uzunluğunda ama sadece otuz iki kilometre genişliğinde, iki tarafından da Fransa'nın Senegal kolonisi tarafından kuşatılmış, kürdan kadar ince sulak bir arazisiydi. Koloni Bakanlığı iki kez Gambiya'yı uzaklardaki, güneydeki topraklarla takas ederek Fransa'ya kakalamayı denemişti. Ama kürdan olduğu gibi bırakılmıştı. Bağımsız Gambiya kendi ayakları üzerinde durabilir miydi?

Fransız Ginesi ile Liberya arasındaki yalnız Sierra Leone'un yaşayacağına dair de kuşkular vardı. Tıpkı Gold coast gibi kıyı şeridi ile vahşi iç kesim arasındaki bağ-

daşmaz bir yerdi. Nijerya'ya gelince, sorun neredeyse bunun tam tersiydi. Hayatta kalmak için fazla mı *büyük* idi? Bu Afrika devini Goldie ile Lugard'ın doymak bilmez iştahı ortaya çıkarmıştı: iki yüz dilin konuşulduğu, 31 milyon insanın - 1953'te kıta nüfusunun yedide biri idi (günümüzde ise 100 milyona yaklaşmakta) - yaşadığı bir dev. Bağımsızlık ya da başarısızlıktan sonra Hindistan gibi bir arada kalabilir miydi?

İngilizler o zamana kadar, tropik kolonileri ulus devletlerine çevirmek için onlarca yılları olacağını varsaymışlardı. Ne de olsa, uyumsuz kabileler serpiştirilmiş bu gelişigüzel fundalık ve çöl parsellerinin ne coğrafi ne de siyasi bütünlüğü vardı. Yönetimin kolay olması için birçoğu bölünmüş halde tutuluyordu. Ayrıca, elit olarak yetiştirilmiş Afrikalı sayısı hiç de yeterli değildi. Devlet memurluğu için ihtiyaç duyulan on binlerce mezun - öğretmenler, mühendisler, iş adamları; siyasetçilerden bahsetmeye lüzum dahi yoktu - neredeydi? Elbette koloni Güç'ü ilerlemenin hızını kontrol altında tutacaktı. Şimdi İngilizler ciddi bir hesaplama hatası yaptıklarını fark etmişlerdi. Britanya umutsuzluk içinde, ulus inşası üzerine hızlandırılmış bir program başlattı. Farklı yerlerden anayasalar alındı ya da bir gecede şekillendirildi, parlamentolar (Konuşmacı'nın peruğuna kadar Westminster modeline göre hazırlanan) sahne aksesuarları misali düzenleniverdi, seçimler yapıldı ve Başbakanlar İngiliz demokrasisinin karışıklıklarını konu alan konuşmalar yaptı.

En karmaşık sorun Nijerya'nın federal anayasasının oluşturulmasıydı. (Hong Kong'da geçirdiği beş yıl dışında) 1897'den 1919'a kadar genel valilik yapmış biri olarak Lugard, Hindstan'da prenslerin kullanıldığı gibi Müslüman emirleri kullanarak dolaylı yönetim sistemini dayatıp kuzeyin yalnız bırakılmasını teşvik etmişti. Buna karşın aslen pagan olan güney doğal kaynakların çoğuna sahipti ve demokratik siyasete doğru daha hızlı ilerliyordu. Ne fenadır ki, yeni federal anayasa ağırlıklı olarak kuzeyin lehine göre düzenlenmişti. Ancak o zaman kimse felaketi tahmin edememişti. Diğer her şey gibi anayasa da umarsız bir önlemden ibaretti. Nijerya bağımsızlığını almak için titrek elini uzatırken tüm bölgeler mutluluktan uçuyordu.

Bu sırada, İngilizler Nijerya'dan çıkışlarındaki zamanlama için kendilerini tebrik ederlerken, kıtanın kuzeyindeki bir Arap isyanı Fransa'yı parçalamaktaydo. 1954'te Yakın Doğu'daki Fransız mandalarından ve Güney Doğu Asya'daki Fransız kolonilerinden feyz alan Cezayir'in milliyetçi çoğunluğu Fransızlara karşı ayaklandı. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce milliyetçilerin amacı ılımlı bir reform programı idi. Teoride, Fransa asimilasyon idealini destekliyordu. 1848'de Cezayir'in, Fransa'nın 'ayrılmaz' bir parçası olduğu ilan edilmişti. Ancak Fransız İmparatorluğu'nun en zengin ve en önemli kolonisi olan bu kolonide, ırk ayrımı ta en başından beri adettendi. Asimilasyonun başarısızlığa uğramasının nedenlerinden biri, buradaki insanların İslamî olmayan her şeye karşı direnç gösteriyor olmalarıydı. Asıl nedeni ise bir milyon Fransız ve diğer Avrupalıların kolonideki hayata egemen olan *colon*ların gücüydü.

Nüfusun dokuzda biri etmeyen bu insanlar, üzüm yetiştirilen ve zeytin veren topraklar ile hemen hemen tüm madenleri ve fabrikaları kontrol ediyorlardı. Şehirlerin dışında okuyup yazabilen pek fazla arap yoktu. Kırsal nüfusun yarısı resmi olarak 'sefil'

olarak sınıflandırılmıştı. Çok geçmeden isyan öyle bir vahşet doğurmuştu ki, Akra'daki ayaklanmalar bunun yanında çocuk partisi gibi kalmıştı. Paris, Hindiçin'deki Fransız ordusunun Dien Bien Phu'da yaşadıkları bozgunu Afrika'daki çıkarlarıyla telafi etmeyi ümit eden gazilerinin de içinde bulunduğu 400,000 askeri mücadeleye gönderdi.

Cezayir'de boyunlarından büyük işe kalkışan Fransızlar, Fas ve Tunus'tan çekilerek Arap saldırısını geçiştirmeye çalıştılar. Bu ülkeler de Arap milliyetçiliğinin paralel dalgalarının etkisiyle isyanın eşiğindelerdi. Fas'ta milli hareketin liderliği, sultan V. Muhammed'in muhafazakâr ellerindeydi. 1912'de Fransız himayesini kabul etmek zorunda kalan Mulay Yusuf, onun amcası oluyordu. Tunus'ta ise 1881 yılında Bardo Anlaşması'nı imzalamaya zorlanan talihsiz Beyin ailesinden eser yoktu. Milli sancaktar, BM'de ülkesinin davasını savunan dilbaz avukat Habib Bourguiba idi.

1956'da, Mısır'da İngiliz ve Fransızların işgal fiyaskosunun yaşandığı yıl, Fas ve Tunus yavaş yavaş bağımsızlığa doğru ilerliyordu. Paris'teki hükümetler iskambil desteleri misali düşüyordu. Ama Cezayir'deki kıyımları durduracak hiçbir şey yok gibi görünüyordu.

Sonrasında Colombey-les-Deux-Eglises'in taşra kesiminden gelen Cincinnatus, General de Gaulle, Sağ'ın desteğiyle başa getirilmişti. Aşırı muğlak bir şekilde Cezayirli *colon*ları, onların ne istediğini bildiğine dair temin etti: '*Je vous ai compris!*' Ancak o Fransa'yı kurtarmak için oradaydı, Fransızların Cezayir'ini, Afrika'yı - hatta Dördüncü Cumhuriyet'i değil. Bir çırpıda Dördüncü Cumhuriyet'i mezara yollamış ve Fransa'yı, sanki kolonileri onu boğuyormuşçasına, tüm Afrika kolonilerinden kurtarmıştı. En başta Fransız Batı Afrika ile Fransız Ekvatoral Afrika'nın on iki bölgesine bir seçim hakkı sundu doğrudur. Bir tür Fransız Commonwealth'i olan *Communauté*'ye katılmak için *oui* mi diyeceklerdi? Yoksa tam bağımsızlık anlamına gelen *non*a mı oy vereceklerdi?

Yalnızca bir koloni, Gine, *non* diyecek kadar zevksizdi. Ama 1960'a gelindiğinde iyisiyle kötüsüyle, zenginiyle fakiriyle, on iki koloninin tamamına (ve iki eski manda, Togo ile Kamerun) apar topar bağımsızlık verildi. Britanya, kolonilerini yuvadan uçma şokuna hazırlamak için onlara evvelden işaret vermişti. Fransa ise onları iteleyip uçmalarını söylemişti.

De Gaulle'un tez canlı taktikleri, *Colon*ların pılını pırtını toplayıp Fransa'ya dönmeyi reddetmemeleri şartıyla Cezayir savaşına son verebileceğini görüştüğü 1962'de yapılan Evian sözleşmesinde doruğa ulaştı. Altı yıl sonra seçmenler tarafında pılı pırtı toplattırılarak Fransa'ya, Colombey-les-Deux-Eglises'teki malikânesine gönderildi.

Cezayir savaşının ölçeği (ve dehşeti) neyse ki Britanya'nın Afrika'da tecrübe ettiği hiçbir şeyle karşılaştırılamazdı. Başlarına gelenlerden en berbatı, 1952-58 Kenya'sındaki Kikuyular arasında ve İngiliz yerleşimcilerine - imparatorluk hükümetine ve onlarla iş birliği yapan Afrikalılar - karşı verilmiş karanlık bir iç savaş niteliğindeki Mau-Mau isyanıydı. Günümüzde dahi Mau-Mau'nun kökenleri ve özellikleri tartışılmaktadır. Bir tür Kikuyu bağımsızlık savaşı mıydı? Kikuyuların siyasi lideri Nkrumah'ın arkadaşlarından Jomo Kenyatta idi. Onun Mau-Mau'da bir parmağı var mıydı? Yoksa milliyetçiden ziyade atavist miydi, pagan Afrika'nın kanlı ritüellerine bir dönüş müydü?

İsyan şüphesiz Kenya halklarından politik anlamda en bilinçlisi olan Kikuyuların şiddetli hıncından da beslenmişti. İngilizler her düzeyde ayrımcılık yaparak onları kendi ülkelerinde yabancı durumuna soktular. Ancak en geniş çapta onları üzen konu, topraktı. Kenya'nın yarısından fazlası çorak bozkırlar ve çöllerden oluşur. İngiliz yerleşimciler ekilebilir arazilerin en iyilerini, Uganda demiryolu üzerindeki serin, yeşil 'Beyaz Yaylalar'ı özellikle kendileri ayırmışlardı. İsyan altı yıl boyunca kraliyet kolonisine eziyet etmişti ve 20,000 Kikuyu yargılanmaksızın mahkum edilmişti. Yüzlercesi infaz edilmiş ve binlercesi göz kırpmaksızın vurulmuştu. Sadece yüz tane beyaz kişi hayatını kaybetmişti. Ama bu ateşleri söndürmek Londra hükümetine 60 milyon sterline patlamıştı, ve elbette Londra tüm bunların bedelini ödetmişti.

1960'a gelindiğinde, yeni bir Muhafazakar Koloni Bakanı, Iain MacLeod göreve gelmişti. Kenya'nın her iki saldırgan komşusu da bağımsızlık hakkı iddialarını sonuca ulaştırmıştı: koruyucu bir meleğin - beyazları uzak tutan anofel sivrisineğinin - yardımıyla Lugard'ın ilk aşkı Uganda; şimdi BM korumasında özgür kılınacak olan Bismarck'ın eski kolonisi Tanganyika. Nüfusunun yüzde 1'i beyaz olduğu için Kenya'ya farklı davranılabilir miydi? MacLeod 1960'ta esrarengiz Kenyatta'yı hapisten salarak beyaz yerleşimcileri dehşete düşürmüştü. Ve üç yıl sonra Kenyatta ülkesini özgürlüğe götüren yoldaydı.

Kenya'daki bir avuç beyaz yerleşimcinin blöfüne meydan okumak yürek isterdi, ama işe yaramıştı. Güney Rodezya'da blöf tam tersi şekilde işliyordu. Cecil Rhodes'un ferman kolonisi politik anlamda her daim sorun teşkil etmişti. Teknik açıdan bakıldığında hâlâ Londra'nın sorumluluğu altındaydı, ama iş pratiğe gelince özerk olarak işliyordu ve Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden beri Güney Afrika usulü beyaz üstünlüğü üzerine kurulmuştu. Peki bu devlet nasıl çok ırklı bir devlete dönüştürülecekti?

1953 yılında Londra, Güney Rodezya'yı yerleşimcilerin hâlâ Koloni Bakanlığı'nın tesiri altında bulunduğu Kuzey Rodezya ve Nyasaland ile bir federasyon haline getirerek buradaki beyaz ırkçılığının gücünü zayıflatmaya çalıştı. Londra'dan görüldüğü kadarıyla, karışım artık daha umut verici, en azından daha az patlamaya hazır görünüyordu. Ama her iki bölgedeki Afrikalı milliyetçilerin görüşleri bu yönde değildi. Copperbelt'teki siyahi madencilerin ayaklanması ve Nyasaland'daki protestoların ardından federasyon parçalanmıştı. Londra yıkıntıların arasından kraliyet kolonilerini Kuzey Rodezya'yı Zambiya ve Nyasaland'i de Malavi olarak çıkarmıştı. Rodezya ile (artık 'Güney' diye belirtmeye gerek kalmadı) girilen çıkmaz hâlâ sürmekteydi. Afrikalılar için herhangi bir politik hak, gökyüzündeki bir pasta gibiydi.

Aynı yıl, 1960'ta Kongo'da, adeta dünya Belçikalıların başlarına yıkılmıştı. E.D. Morel ve Kongo Reform Birliği Leopold'u, Kongo'yu Belçika'ya devretmeye zorlayalı elli yıl olmuştu. O zamandan beri ülke Kralın tahmin ettiğinden de zengin bir hale gelmişti. Dünya fabrikaları bakıra açtı ve bakır, tıpkı elmas, kobalt, altın, krom ve çeşitli diğer stratejik mineraller gibi, Kongo'da bolca vardı. Kapitalist standartlara göre Kongo, ucuz ve uysal iş gücü ve çoğunlukla Belçika olmak üzere denizaşırı şirketler için sağladığı sağlıklı kârlar ile model ülke haline gelmişti.

İşin aslı, Belçikalılar, Kongo'nun diğer emperyal güçler için bir model olduğuna

inanıyorlardı. Umursanaz bir tavırla Afrikalılar'ın tıpkı çocuklar gibi olduklarını öne sürerlerdi. Adil ama katı olmalıydınız. Ve yirmi milyon Afrikalı arasından bir avuç insandan fazlasına yükseköğretim verme arzusuna karşı da katı bir duruş sergilemişlerdi. Yaklaşık yüz bin Belçikalı devletteki en vasıflı işleri tekellerine almışlardı. Ne beyaz yerleşimciler ne de siyahi tebaanın herhangi bir politik hakkı yoktu. İşin kilit noktası Avrupanın tehlikeli düşüncelerinin Afrikalıları kirletmelerine müsaade etmemekti. (Avrupa'da onları yüz üstü bırakan Kongolu bir denizcinin hikâyesi anlatılırdı; Belçikalılar bunun üzerine onun hayatının geri kalanı boyunca yurduna dönmesini yasaklamıştı.) Yükseköğrenim görmesine izin verilen bir avuç Kongolunun da yurt dışında eğitim görmesi engelleniyordu.

Ancak 1959'a gelindiğinde değişim rüzgârı batıdan bir fırtına getiriyordu. Rüzgâr, Nkrumah ve pan-Afrikanistlerin yaydığı Afrika milliyetçiliğinin -insan hakları ve ulusların özgürlüğü hakkındaki Batılı fikirlerin - tohumlarını taşıyordu. Belçika'nın bu rüzgârı Kongo'dan soyutlamasının hiçbir yolu yoktu. 1959'da Leopoldville'deki ayaklanmaların ardından Belçikalıların aniden cesaretlerini yitirmelerine yol açtı. Cezayir'deki gibi bir başkaldırı ihtimali eteklerini tutuşturmuştu. Genel seçim bir tarih beyan ettiler; bu seçimin on sekiz ay ardından bağımsızlık gelecekti.

Parti politikasına hazırlıksız yakalanan ülke, etnik ve bölgesel fay hatlarına bölündü. Belçikalılar Temmuz 1960'ta Kongo'dan tüydükleri zaman, ülkeyi iç savaşa ve anarşiye hazır halde bırakmışlardı. İki yıl gecikmeli de olsa Ruanda-Urundi'den ayrılma ihtimalleri de aynı feci etkiyi yapmıştı.

1968'e gelindiğinde İngilizler imparatorluklarının Zambezi'nin güneyinde yer alan son yoksul kırıntılarını da özgür bırakmışlardı: Basutoland (Lesoto), Bechuanalad (Botsvana) ve Svaziland. Afrika'da Paylaşım'dan çekilme süreci tamamlanmış, geriye sadece buraya gelen ilk Avrupa milleti olan Portekiz kalmıştı. Portekiz şimdi Angola, Mozambik ve Gine'de boğazlarına kadar kapana kısılmış haldelerdi. Benimsedikleri politikanın bu eski egemenlikleri asimile etmek olduğunu öne sürüyorlardı. Şüphesiz sistematik olarak onlardan faydalanıyordu. Belçika Kongo'su düştüğünde, Angola süregelen hararete kapıldı, ve çok geçmeden her üç bölgede de şiddetli gerilla savaşları patlak verdi.

Maalesef Soğuk Savaş da çekişmeyi daha da karmaşık hale getirmiş ve süreci uzatmıştı. Başta Amerika, Angola'daki milliyetçilere destek teklif etti, ama Portekiz NATO'dan ayrılmak ve Azores üssünü geri almakla tehdit ederek önünü kesti. Milliyetçiler yüzlerini para ve silah için Rusya ile Çin'e, çeşitli alanlarda uzmanlar için de Küba'ya çevirdiler.

Afrika'da üç tane gerilla savaşı verilmiş ve sonuca ulaşılamayarak bir çıkmaza girilmişti. Portekiz'de halk, tüm hükümet gelirlerinin yarısına mal olan gerginliğe daha fazla katlanamıyordu. 1974'te gerçekleşen bir askeri darbe Portekiz diktatörlüğünü yıktı ve ertesi yıl yeni bir hükümet tüm Afrika imparatorluğunu tasfiye etti. İşin özünde, Portekiz kolonileri Portekiz'i özgürleştirmişti. Üstelik sadece Portekiz'i değil. Angola ve Mozambik savaşları biter bitmez, Rodezya'yı özgürleştirmek için kırsalda bir savaş verilebilecekti. Bu savaş da bizi daha önce bahsettiğimiz 18 Nisan

1980'de yapılan, Lord Soames'in Büyük Britanya bayrağının gönderden indirilip yerie Zimbabve'nin kırmızı, siyah, yeşil ve altın renkli bayrağının çekildiği törene götürüyor.

* * *

Son on yılda Zimbabve, başta karamsar tutum sergileyenleri utandırmaya devam etti. Zanu-Zapu, Shona-Ndebele koalisyonları içerisinde yaşanan gerilimlere rağmen, bozkırda verilen savaşta yoğrulan bağlar kopmadı. Yeni devletin hapiste ya da sürgünde çeşitlilikle terbiye olan yöneticileri, ister beyaz olsun ister siyahi, azınlıklarına daha önce öngörülememiş bir şekilde kendilerini dizginleyerek yaklaştılar.

En önemlisi de, devlet idareleri beyaz üstünlüğünün son kalesi olan Güney Afrika'ya karşı verilen mücadelede girilen çıkmazı aşmalarını sağladı. Doğrusu, Zimbabve'deki sekiz milyon Afrikalı'nın ellerinden yirmi dört milyon Afrikalı kardeşlerine yardım etmek gelmezdi. Ama 1988'de - en sağlıklısından - bir küresel ısınma yaşandı; Soğuk Savaş sona ermişti. Süper Güçlerin Afrika'daki rekabetinin de bitmesiyle, her şey yerli yerine oturmaya başlamıştı.

Mart 1990'da özgürlüğünü kazanan kırk yedinci ülke olarak Namibya bağımsızlına kavuştu. Amerika ve Rusya, Güney Afrika'nın ona Cemiyet tarafından verilen Almanya'nın eski Güney Batı Afrika mandası olan Namibya'yı geri vermesi için ısrar etmişti.

Güney Afrika'daki siyasi ilerleme ise parmak ısırtacak bir nitelikte. Zulular'ın Inkathaları ile Afrika Ulusal Kongresi arasındaki kanlı düşmanlığa rağmen siyahilere mutluluk hâkim. Apartheid'ın[1] karanlık çağı sona eriyor. Beyazlar gözlerini ovuşturuyor. Düşünülemez sandıkları şey kaçınılmaz oluyor.

Keşke kıtanın geri kalanına dair haberler de bu kadar iyi olsaydı.

1963'te yeni Afrika devletleri arasında bir köprü niteliği taşıyacak Afrika Birliği Organizasyonu kuruldu. Bu dönemde Organizasyon üyeleri sağduyulu bir karara varmışlardı: birlik hayalinden vazgeçmek ve Paylaşım ile çizilen sınırlara saygı duymak. Bu kararın, zayıfı güçlüden koruyarak Afrika ülkeleri arasındaki barışın sürdürülmesine yardım ettiği kuşku götürmezdi.

Ancak ortalık halihazırda yeterince karışıktı. Kırk yedi ülkeden on ikisi (aralarında Kongo, Nijerya, Sudan ve Etiyopya, yani Mısır ve Cezayir hariç *bütün* büyük devletler de yar alıyordu) iç savaş sonucu özgür olduklarından beri muzdarip durumdalardı. Son on yılda kırk tan askeri darbe yaşanmıştı ve bunların çoğunda devletin başındaki kişi öldürülmüş ya da infaz edilmişti. Uganda'da art arda gelen iki terör döneminde nüfusun onda biri öldürülmüştü.

Daha medeni rejimler dahi tek partili yönetimi dayatmakta, insan haklarını suistimal etmekte ve temel özgürlükleri baskılamaktadır. Birçok hükümet absürt ölçüde verimsiz olmasının yanı sıra yüzsüzlükle yolsuzluk yapıyor. Yoksulluk çok sayıda Afrika ülkesinin, zenginlik ise çok sayıda Afrikalı hükümdarın ortak noktası. Zaire'deki (Kongo) kişi başı gelir yılda 200 doların altında. Ülkenin despot lideri Başkan Mobu-

[1] Ç.N. Güney Afrika'da 1948 ile 1900'lerin başları arasında uygulanmış beyazların üstünlüğüne dayanan ve diğer ırklara devlet baskısı uygulanmasını teşvik eden ırk ayrımı politikası ve/veya sistemi.

tu'nun dünyanın en zengin beşinci adamı olduğu söyleniyor. Kongo'nun zenginliğini Kral Leopold'dan çok daha etkin bir şekilde iliğine kemiğine kadar kuruttuğu kesindir.

Dekolonizasyonun Afrika'ya getirdiği eşitsiz yararlara karşın, durum Avrupa'nın çıkarlarına tamı tamına uymuştur. Misyonerler ihtiyaç durumundakilere Hıristiyanlık ve medeniyet sunmaya devam etmişlerdir. Beyaz işadamları Afrika üzerinden servet kazanmayı sürdürmekteler. Son otuz yılda, Afrika'nın dünyanın geri kalanından getirdiği ithal miktarı on kat artmıştır. Lugard haklıydı. Sömürgecilik sonrası dönemde, Britanya'nın hâlâ Nijerya'nın en iyi müşterisi olacağını tahmin etmişti. İşin aslı, Lugard'ın tahmini tüm eski imparatorluk güçleri için geçerli olabilirdi. Ticaret bayraklardan önce gelmiş ve bayraklar gittiğinde bile devam etmiştir. Avrupalı ve Kuzey Amerikalı dev şirketler çaylak Afrika devletlerinin ekonomilerine yön vermektedir. Bunun için yeni kelime neo-sömürgeciliktir, ve hemen hemen gayrıresmi imparatorlukla aynıdır: Paylaşım'ın öncesinde başlamış olan ticaretin ve nufüzun görünmez imparatorluğu.

Öte yandan, kaç Afrikalı zamanı geriye, 1880'lere sarmayı dilerdi? Şimdi dünya çapında buharlı gemiler ve havayolları kıtanın kırk yedi yeni ülkesine bir asır önce hayal bile edilemeyecek bir ölçekte maddi faydalar getirmektedir. Hepsinden öte Avrupa, kendisi bu arzulara pek de ulaşabilmiş olmasa da, Afrika'ya Livingstone'un insanî ideallerini, özgürlük ve insan haysiyeti arzusunu vermiştir.

KRONOLOJİ

Mısır, Sudan ve K. Afrika	Batı Afrika	Orta Afrika	Doğu Afrika	Güney Afrika	Avrupa ve Dünyanın geri kalanı
1870 öncesi					
1798 Napolyon Mısır'ı aldı, ama Fransızlar İskenderiye'deki İngiliz zaferinden sonra birliklerini tahliye etti (1801)	1787 Azat edilen kölelerin de aralarında bulunduğu İngiliz yerleşimciler Sierra Leone'da koloni kurdular	1853-56 Livingstone'ın ikiknci seferi; Afrika'nın uçtan uca geçilmesi ve Viktorya Şelaleleri'nin keşfi	1858-59 Burton ile Speke Tanganyika Gölü'nü keşfetti. Speke Viktorya Gölü'nü keşfetti	1795-1803 İngilizler Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nden ele geçirdikleri Cape Koloni'yi işgal etti	1807 Tüm Britanya İmparatorluğu'nda köle ticareti kaldırıldı
1805-47 Muhammed Ali Mısır'ın efendisi	1816 Fransızların çekilmesinin ardından İngilizler Gambiya'yı yeniden işgal etti		1858-61 Livingstone'ın üçüncü seferi; Nyasa Gölü'nün keşfi	1806 İkinci İngiliz işgali başladı	1834 Tüm Britanya İmparatorluğu'nda kölelik kaldırıldı
1820-22 Muhammed Ali'nin birlikleri köle ve altın arayışıyla Sudan'ı fethetti	1860 El Hâc Ömer Senegal'i Fransızlara bıraktı		1860-63 Speke ile Grant Viktorya Gölü'nü inceledi ve bu gölün Beyaz Nil'in kaynağı olduğunu saptadı	1814 Paris Anlaşması ile İngiliz egemenliği tanındı	1848 Tüm Fransız kolonilerinde kölelik kaldırıldı
1823 Hartum kuruldu	1861 ABD azat edilen köleler için kurulan Liberya'yı resmen tanıdı		1864 Baker Albert Gölü'nü keşfetti	1820 İngiliz yerleşimciler Doğu Cape'e geldi	1865 Belçikalıların Kralı II. Leopold'un tahta çıkışı
1830 Fransızlar Cezayir'i ele geçirdi	1861 İngilizler Lagos'u işgal etti		1866 Türkiye Sevakin ile Massawa'yı Mısır'a verdi	1820-34 Mfecane ('parçalama') Zulu krallığının Güney Afrika'dakiöncü güç olmasını sağladı	1867 Britanya Kanada'ya dominyon konumu verdi
1848-54 I. Abbas Mısır Hidiv'i	1862 El Hâc Ömer Segu'yu fethetti		1867-68 Etiyopya İmparatoru Theodore tarafından alınan rehineleri kurtarmak için Napier komutasında bir İngiliz seferi yapıldı	1835 Orange ve Vaal nehirleri üzerinden yapılan Büyük Göç'ün başlangıcı	1868 (29 Şubat-2 Aralık) Disraeli'nin ilk kabine görevi
1854-63 Said Mısır Hidiv'i	1863 Fransızlar Dahomey kıyısındaki Porto Novo üzerinde himaye ilan etti		1868 (11-13 Nisan): Napier Magdala'yı ele geçirdi. Theodore intihar etti	1838 Dingane ve Zulular Natal'da Piet Retief'i ve Voortrekkerleri öldürdü	1868-74 Gladstone'ın ilk kabine görevi
1854 Said Ferdinand de Lesseps'e Süveyş Kanalı imtiyazı verdi	1864 El Hâc Ömer Hamdullahi kuşatmasında öldürüldü, yerine Sultan Ahmedü geçti			1838 (16 Aralık) Boerler Kanlı Nehir Muharebesi'nde Dinganeları yendi	
1863-79 İsmail Mısır Hidiv'i	1866 Fransızlar Gine kıyısına karakollar kurdu			1842 İngilizler Natal'ı aldı (1845'te ilhak etti)	

1869 Süveyş Kanalı'nın açılışı	1868 Fildişi Sahili'ndeki Fransız himayeleri için anlaşmalar			1849-50 Livingstone'ın ilk seferi ve Ngami Gölü'nün keşfi	
				1852 Sand Nehri Anlaşması Transvaal'in bağımsızlığını onayladı	
				1854 Bloemfontein Anlaşması Orange Free State'in bağımsızlığını onayladı	
				1876 Cape Koloni, Hopetown'nda elmaslar bulundu	
				1868 İngilizler Kral Moshweshwe' nin isteği üzerine Basutoland'i ilhak etti	
1870-1879					
1871-73 Baker Mısır'ın gücünü Ekvatorya'da büyüttü ve Bugandalı Kabaka Mtesa ile müzakere etti	1874 İngilizler, 1868'de hakimiyeti Hollandalılardan devralınan Gold coast'nı bir İngiliz kolonisi ilan ettiler	1871 Livingstone, Beyaz Nil'in kayıp kaynağından geldiğine inandığı Lualaba nehrini keşfetti	1870 İtalyan birliği, Kızıl Deniz'deki Assab'ı aldı	1870 Lobengula, Ndebele Kralı olarak Mzilikazi'nin yerine geçti	1874 (18 Nisan) Livingstone, Westminster Abbey'de defnedildi
1874-76 Gordon, Ekvatorya Valisi olarak Baker'ın yerine geçti ve Mısır imparatorluğunu Viktorya Gölü'nün doksan altı kilometre yakınına kadar büyüttü	1874 İngilizler Ashanti'yi yendi. Wolseley Kumasi'ye girdi (4 Şubat)	1871 (10 Kasım) Stanley, Ujiji' de Livingstone ile buluştu ve ona ikmal yaptı	1872 Tigreli Ras Kassa, Etiyopya İmparatoru IV. Yohannes olarak taç giydi	1870 Batı Grikualand'da elmasa hücum	1874-80 Disraeli'nin ikinci Kabine görevi
1876-78 Mısır iflas etmekteydi. İngiliz ve Fransız kontrolörlerinin 'Çifte Kontrol' uygulaması milli geliri denetleyecekti	1879 George Goldie Birleşik Afrika Şirketi'ni kurdu (daha sonra Ulusal Afrika Şirketi ismini aldı)	1873 (1 Mayıs) Livingstone, Chitambo'nun köyü Ilala'da öldü	1873 Bartle Frere ve Zanzibar konsolosu John Kirk, Sultan'ı köle ticaretini bitirmeye ikna etti	1871 Kimberley kuruldu	1875 (Kasım) Disraeli, Hidiv İsmail'in Süveyş Kanalı'ndaki yüzde 44'lük hissesini Britanya adına satın aldı
1878-79 Gordon'ın Sudan Genel Valisi olarak köle tacirlerine karşı verdiği savaş		1875 (6 Kasım) Cameron, Afrika'yı geçtikten sonra Angola kıyısına ulaştı	1875 (16 Kasım) Yohannes, Gundet Savaşı'nda Mısırlıları yendi	1871 (17 Ekim) Britanya, Batı Grikualand'i Orange Free State'in itirazlarına rağmen Cape Koloni'ye ilhak etti.	1876 (12-14 Eylül) II. Leopold, Brüksel'deki coğrafya konferansına sponsor oldu

1879 (18 Şub.) Nubar Paşa ve Rivers Wilson'a Kahire'de saldırı düzenlendi. İsmail, Nubar Paşa'yı kovdu. (Nisan) İsmail, Rivers Wilson'ı kovdu: Güçler'e karşı darbe düzenlendi (Haziran 25) Avrupalı Güöler'in isteğiyle Sultan, Hidiv İsmail'i görevden aldı. Yerine Tevfik geçti		1875 Stanley, Buganda'yı inceledi ve İngiliz misyonerlere bir çağrı yaptı	1876 (7 Mart) Yohannes, Gura Savaşı'nda kati bir zafer kazandı	1872 Britanya, Cape Koloni'ye sorumlu hükümet hakkı tanıdı	1876-77 Leopold, Uluslararası Afrika Topluluğu'nu kurdu
		1875-78 Brazza, Ogowe nehri ve Alima nehrini inceledi	1877-78 İngiliz misyonerleri, Viktorya Gölü'nün kuzeyi ve güneyinde üsler kurdular	1873-75 Langalibalele olayı ve mahkemesi	1878 (13 Haziran-13 Temmuz) Berlin Kongresi. Bismarck, Fransa'ya koparılmaya hazır Tunus 'meyvesini' teklif etti
		1877 (17 Ekim) Stanley, Afrika'yı geçtikten ve Kongo'nun güzergahını keşfettikten sonra Boma'ya ulaştı		1876 Pedi savaşı, Transvaal'i iflas ettirdi	1878-79 Leopold, Comité d' Etudes du Haut Congo'yu kurdu ve Stanley'i beş yıllık süreç için hizmetine aldı
		1879 (4 Ağustos) Stanley, Leopold adına Kongo'yu geliştirmeye başladı		1877-80 Frere, Cape Town'da Yüksek Temsilci oldu	1879 Jules Grévy'nin Fransa Başkanlığı (1887'ye kadar)
				1877 (12 Mart) Britanya, Walvis Körfezi'ni Cape Koloni'ye ilhak etti 1877 (12 Nisan) Shepstone, Boerlerin itirazlarına rağmen Transvaal'i Britanya'ya ilhak etti 1877-78 (11 Aralık) Frere, Cetshwayo ve Zululara ültimatom gönderdi 1879 (12 Ocak) Zulu Savaşı'nın patlak vermesi (22 Ocak) İngilizler, Isandlwana'da Zulular tarafından yenildiler fakat Rorke Çayı'ndaki saldırıdan sağ kurtuldular (4 Temmuz) İngilizler, Ulundi'de Zululara karşı kati bir zafer kazandılar (28 Ağustos) Cetshwayo ele geçirildi	1879 (Kasım) Gladstone, Midlothian konuşmalarında emperyalizmi kınadı

				1879 (28 Kasım) Wolseley, Pedi'yi ezip geçti ve Sekhukhene'yi ele geçirdi	
1880-1882					
1881 (Nisan) General Bréart komutasındaki Fransız ordusu, Cezayir'den Tunus'u işgal etti (12 Mayıs) Fransızların Tunus Beyi'ne himaye dayatmalarını sağlayan Bardo Anlaşması (19 Haziran) Muhammed Ahmed, Sudan'da kendisini Mehdi ilan etti (9 Eylül) Mısır'da, Arabi Paşa önderliğinde Ulusalcıların gerçekleştirdiği darbe	1880 Gallieni, Takruri Sultanı Ahmedü ile Nango Anlaşması'nı müzakere etti (onaylanmamıştı)	1880 (10 Eylül) Brazza, Kral Makoko ile anlaşma imzaladı ve Brazzaville'i kurdu (21 Kasım) Brazza, Kongo Nehri'nde Stanley ile yüz yüze geldi	1881 Fransızlar, Somaliland'deki Obock'ı işgal ettiler (1862'de alınmıştı)	1880 (8-15 Aralık) Kruger yönetimindeki üçler erki idaresinde bulunan Transvaalli Boerler, Paardekraal'da bir araya geldiler ve cumhuriyet bayrağını göndere çekip Transvaal'i yeniden bağımsızlığa kavuşturma kararı aldılar (20 Aralık) Boerler, 94. Alay'ı Bronkhorst Spruit'te pusuya düşürdüler. Transvaal'deki İngiliz garnizonlarının etrafları kuşatıldı	1880 (Nisan) Disraeli'nin (Beaconsfield'ın) ikinci ve son kabine görevinin bitişi. Gladstone'un ikinci bakanlık görevinin başlangıcı (1885'e kadar) (23 Eylül) Jules Ferry'nin ilk kabine görevinin başlangıcı
1881 (Haziran-Temmuz) Güney Tunus'ta gerçekleşen isyanlar	1880 Kamerun 'kralları', İngiliz himayesi için talepte bulundular	1881-82 Stanley, Kongolu kabile şefleri ile anlaşmalar imzaladı ve Brazzaville'in karşısına Leopoldville'i kurdu	1882 İtalyan hükümeti, Assab'ı aldı	1881 Boerler Natal'ı istila ettiler ve Colley'nin destek birliğini Laing's Nek'te geri püskürttüler (28 Ocak), Ingogo (7 Şubat) ve Mecuba (27 Şubat). Colley öldürüldü. Ateşkes ve ardından barış müzakeresi (3 Ağustos) Pretoria Antlaşması. Britanya, İngiliz 'hükümdarlığına' tabi olması kaydıyla Transvaal'e bağımsızlık verdi	1881 Tunus felaketi, Jules Ferry'nin çöküşüne ön ayak oldu (5 Kasım), yerine Gambetta geldi (Ocak 1882'ye kadar)
1882 (Ocak) Arabi Paşa Savaş Bakanı oldu. İngiliz-Fransız ortak notası Hidiv'e gönderildi (10-12 Haziran) İskenderiye'deki isyanlarda elli Avrupalı öldü. (11 Temmuz) İngiliz filosu İskenderiye'yi bombardımana tuttu. (13, 15 Eylül) Wolseley'nin ordusu, Tel el-Kebir'de Arabi'yi bozguna uğrattı ve Kahire'yi işgal etti		1882 (Nisan) Stanley, Yukarı Kongo'da En Avant gemisini suya indirdi			1882 (Ocak) Freycinet'nin kabine görevi başladı

					1882 (6 Mayıs) Dublin'deki Phoenix Parkı cinayetleri 1882 (20 Mayıs) Üçlü İttifak (Almanya, Avusturya, İtalya)
					1882 Mısır felaketi, Freycinet'nin çöküşüne sebep oldu 1882 Gladstone hükümeti, Kamerun 'kralları' tarafından yapılan talebi reddetti 1882 (2 Haziran) Brazza, Paris'e dönüşünde bir kahraman gibi karşılandı (19 Ekim) Paris'teki Continental otelinde Stanley ile karşılaştı (Kasım) Fransız Meclisi, Makoko Anlaşması'nı onayladı
1883-1884					
1883 (5 Kasım) Mehdi, Hicks Paşa'yı ve 10,000 Mısırlı askeri El Ubeyd (Şaykan) Savaşı'nda ezip geçti ve Kordofan'ı ele geçirdi	1883 (7 Şubat) Borgnis-Desbordes, Yukarı Nijer'deki ilk Fransız dayanak noktası olan Bamako'daki kalenin temelini attı (Nisan) Fransızlar, Malinka savaş ağası Samori'nin kardeşi Fabou tarafından Bamako kalesine yapılan saldırıyı geri püskürttüler		1884 (Kasım ve Aralık) Carl Peters, Zanzibar'ın karşısındaki anakaradaki kabile şefleriyle ilk anlaşmaları imzaladı (Aralık) Buganda Kabakası Kral Mtesa öldü. Yerine istikrarsız genç oğlu Mwanga geçti	1883 (16 Nisan) Üçlü idarenin yıkılmasının ardından, Kruger ilk kez Transvaal Başkanı seçildi	1883 (21 Şubat) Ferry'nin ikinci kabine görevinin başlangıcı (21 Mart 1885'e kadar)
1884 (18 Şubat) Gordon, garnizonu tahliye etme emriyle Hartum'a ulaştı. (12 Mart) Kuşatma başladı (Eylül) Wolseley, Gordon'ı ve Hartum garnizonunu kurtarmak için seferi kuvvetleriyle Kahire'den ayrıldı	1883 Fransızlar, Dahomey'e bitişik olan Porto Novo'da himaye kurulmasını temin eden anlaşmayı Kral Tofa ile imzaladılar. Mattei, Brass şefleri ile Fransa adına anlaşma imzalamayı başaramadı ancak Emir'in isyanı bastırmasına yardımcı olduktan sonra Nupe'te fabrika kurdu			1884 (7 Ağustos) Angra Pequena'da Alman himayesi ilan edildi. (Şubat) Cetshwayo Zululand'den sürüldü, ardından (Mayıs) oğlu Dinizulu kral ilan edildi	1884 (26 Şubat) İngiltere-Portekiz anlaşması, Kongo nehrinin ağzını Leopold'a ve Fransızlara kapattı. Yapılan uluslararası itirazların ardından anlaşma geri çekildi

	1884 (Haziran) Hewett, Oil Rivers'ta anlaşmalar yapmak üzere yola çıktı			1884 (28 Ağustos) Transvaal bağımsızlığını kısıtlayan İngiliz hükümdarlığını aradan çıkaran Londra Transvaal Antlaşması (Aralık) Transvaal'in denizden genişlemesini engellemek için Britanya, St. Lucia Körfezi'ni ilhak etti.	1884 (22 Nisan) ABD, Leopold'un Kongo'sunu resmi olarak tanıdı. Fransızlar, Leopold ile rüçhan hakkı için anlaşma imzaladı (Temmuz-Ağustos) Mısır'ın maddi durumu hakkında sonuçsuz kalan Londra konferansı. Jules Ferry ve Bismarck, İngiliz planlarına mani olmaya devam ettiler
	1884 Bismarck'ın gönderdiği Nachtigal, Togo'da (5 Temmuz) ve Kamerun'da (14 Temmuz) Alman bayrağını göndere çekti				1884 (Mayıs) Gladstone'un kabinesi, Konsolos Hewett'ı Batı Afrikalı kabile şefleri ile anlaşmalar imzalamaya gönderdi (Haziran-Temmuz) Nijer ve Oil Rivers'da İngiliz Himayesi (15 Kasım) Batı Afrika ve Kongo hakkındaki Berlin konferansı. Bismarck'ın yardımı ile Leopold, Kongo üzerindeki hak iddialarının tanınmasını sağladı
1885 (17 Ocak) Ebu Tuleyh Savaşı (26 Ocak) Mehdi Hartum'u aldı ve Gordon dahil garnizonu katletti. (22 Haziran) Mehdi'nin ölümü, yerine Halife'nin geçişi. İspanya, Rio de Oro'da toprak aldı	1886 İngiliz silahlı tekneleri, Kraliyet Nijer Şirketi gemilerine yapılan saldırılara yanıt olarak, Nijer kıyılarındaki Brass köylerine cezai seferler düzenledi	1886 (Ağustos) Arap köle tacirleri, Stanley Çağlayanları'ndaki Congo Free State garnizonuna saldırdılar	1885 (Şubat) Mısırlılar Massawa'dan çekildi ve bölgeyi İtalyanlar devraldı. (7 Ağustos) Alman savaş gemileri Zanzibar'da gövde gösterisi yaptılar ve Sultan'ı, ana kıta imparatorluğunu kaybettiğini kabul etmek zorunda bıraktılar (Kasım) Sınır komisyonu, Alman ve İngiliz 'sahalarının' arasındaki sınırı kararlaştırmak için toplandı (Kasım) Piskopos Hannington, Buganda sınırında Mwanga'nın emriyle katledildi. İngilizler Berbera'yı ve Zeila'yı işgal ettiler	1886 (Eylül) Transvaal'de altına hücum başladı. Johannesburg kuruldu	1885 (17 Şubat) Bismarck, Doğu Afrika'nın bir kısmına hakim olan Alman himayesinin, Carl Peters tarafından kurulan imtiyaz şirketi tarafından yönetileceğini duyurdu (26 Şubat) Berlin Konferansı'nın, Uluslararası Topluluk'un da dahil olduğu güçler tarafından imzalanan Berlin Genel Kanunu ile sonuçlanması. (31 Mart) Britanya, Bechuanaland üzerinde himaye kurduğunu duyurdu (Nisan) Leopold, Congo Free State'in hükümdarı ilan edildi (Haziran) Gordon'ı kurtaramadıkları için küçük düşen Gladstone hükümeti istifa etti. Salisbury'nin ilk kabine görevi başladı

			1886 (Haziran) Protestan ve Katoliklerden oluşan, sonradan Hristiyanlığa geçenlenler Buganda'da şehit edildiler 1886 Junker, Emin Paşa'dan gelen yardım çağrısı ile Mackay'e ulaştı (Kasım) 'Sahalar' konusunda İngilizler-Almanlar arası anlaşmaya varılması		1886 (Ocak) Gladstone, Özerk Yönetim mevzuu ile ilintili olarak göreve döndü (10 Temmuz) Goldie, Kraliyet Nijer Şirketi için imtiyaz kazandı (Temmuz) Özerk Yönetim meselesinde Liberallerin bölünmesi ile hezimete uğrayan Gladstone istifa etti. Salisbury'nin ikinci kabine görevi (Ağustos 1892'ye kadar)
1887 Britanya'nın koşullu olarak Mısır'dan çekilmeyi kabul edeceği, Türkiye ile yapılacak fakat sonuçsuz kalan antlaşma	1887 İngilizler, Kraliyet Nijer Şirketi tarafından uygulanan tekelciliğe karşı çıktığı için Kral Jaja'yı Opobo'dan sınır dışı ettiler	1887 (Şubat) Hem Leopold hem de Mackinnon'ın desteğini alan Stanley, Emin Paşa'yı 'kurtarmak' için Zanzibar'dan ayrıldı	1887 Mehdiciler İmparator Yohannes'a saldırdılar ve Gondar'ı yakıtlar. Yohannes'ın rakibi Shoalı Kral Menelik, Harrar Sultanı'nı tahttan indirdi ve krallığını Galla topraklarına doğru daha da genişletti	1887 İngilizler Zululand'i (1897'de Natal'a verildi) ilhak ettiler	1887 Sadi-Carnot, Başkan olarak Grévy'nin yerine geçti (1894'e kadar) (26 Mayıs) Salisbury, Mackinnon'ın İİDAŞ'ına kraliyet imtiyazı tanıdı
1889 (Mayıs) Stanley ve Emin, Ekvatorya'dan ayrıldılar	1889 (10 Ocak) Fransa, Fildişi Sahili üzerinde himaye ilan etti	1888 (29 Nisan) Stanley, Emin Paşa ile Albert Gölü'nde buluştu	1888-89 Alman Doğu Afrikası'ndaki El Beşir isyanı. Fransızlar, Kızıl Deniz karakolunu Obock'tan Cibuti'ye taşıdılar. İİDAŞ, kıyı şeridini Zanzibar Sultanı'ndan kiraladı ve ana karada merkezler kurmaya başladı	1888 Portekizliler, Nyasa Gölü'nde köle tacirleriyle savaşan İngiliz misyonerlerin ihtiyaç duydukları silahların geçirilmesini reddettiler. Portekizliler iç kesimlere ilerlediler. Rhodes ve Beit, Kimberley'deki elmas madenlerini birleştirdiler ve De Beers Consolidated şirketini kurtular (Ekim) Rhodes, Mashonaland ve Matabeleland'de yalnızca kendisine madencilik yapma hakkı tanıyan Rudd İmtiyazı'nı Lobengula'dan aldı (29 Ekim) Salisbury, Rhodes'un İngiliz Güney Afrika Şirketi'ne kraliyet imtiyazı tanıdı	1888 Papa XIII. Leo, Kardinal Lavigerie'ye köleliğe karşı mücadele başlatma emri verdi. (15 Haziran) Kayser II. Wilhelm'in tahta çıkışı

			1889 (12 Mart) İmparator Yohannes, Meterna (Gallabat) Savaşı'nda Mehdiciler tarafından öldürüldü. Menelik, İtalyan desteği ile kendisini İmparator ilan etti (2 Mayıs) Menelik, İtalyanlar ile Wichale Anlaşması'nı imzaladı (6 Eylül) Kabaka Mwanga, İç Savaş'ta tahttan indirildi (Aralık) Stanley ve Emin, Bagamoyo kıyısına ulaştılar (Ekim-Aralık) Carl Peters kıyı ablukasından sıyrıldı, Masai kabilesini mağlup etti, Uganda'ya ulaştı (Şubat 1890)		1889 Britanya, Shire bölgeleri üzerinde (ve 1891'de tüm Nyasaland'de) himaye kurduğunu duyurdu
1890-1892					
	1890-91 Archinard, Segu'yu ve diğer Takruri şehirlerini ele geçirdi. Bambara isyanı	1891-92 Nyasaland'e ilk Temsilci olarak gönderilen Harry Johnston, köle tacirlerini mağlup etti. Kongo Devleti, Katanga'ya dört sefer kuvvet gönderdi, bunlardan Stairs komutasındaki sefer, Bunkeya'da Msiri'nin ölümüyle sonuçlandı. Van Kerckhoven, fil dişi tüccarlarına saldırı düzenledi	1890 (bahar) Carl Peters Uganda'ya vardı ve Kabaka Mwanga ile anlaşma imzaladı (Aralık) İİDAŞ tarafından Uganda'ya gönderilen Lugard, Mwanga'yı yeni bir anlaşmayı kabul etmeye mecbur bıraktı	1890 (16 Temmuz) Rhodes, Cape'te Başbakan oldu (Temmuz-Eylül) Rhodes'un öncü kuvveti, Mashonaland'e ilerledi ve Salisbury'i kurdu (13 Eylül)	1890 (18 Mart) Kayser II. Wilhelm tarafından görevden alınan Bismarck'ın yerine şansölye olarak Caprivi geçtiş (24 Mayıs) Leopold ile yapılan Mackinnon 'anlaşması' İİDAŞ'a Cape'ten Kahire'ye olan hattaki kayıp halkayı kapatacak bir koridor vermiş oldu (1 Temmuz) İngiltere-Almanya anlaşması, Almanya'ya Zanzibar, Uganda ve Witu karşılığında Heligoland'i verdi (2 Temmuz) Brüksel Kanunu. Köle ticareti hakkındaki konferansın sonuçlanması (3 Temmuz) Leopold'un Congo Free State'i Belçika'ya bırakmasını içeren vasiyetinin yayınlanması. Belçika, faizsiz borç verdi.

	1890 (5 Ağustos) Batı Afrika hususunda, Britanya'nın Akdeniz'den Gine Körfezi'ne kadar olan bölgeyi verdiği fakat Nijerya'nın Kuzey sınırını aldığı İngiliz-Fransız deklarasyonu. Archinard, Samori'nin Kan Kan'daki karargahına saldırı düzenledi	1892 (Mayıs) Hodister'ın ve Kongo Devleti'nin beş diğer temsilcisinin öldürülmeleri	1891 Lugard Ekvatorya'ya intikal etti ve Emin Paşa'nın orada bıraktığı Sudanlıları emrine aldı	1891 İngiliz hükümeti, İGA Şirketi'nin faaliyetlerini Barotseland'e (sonraki ismiyle kuzey Rodezya) genişletmesine karar verdi. İflasın eşiğindeki Portekiz, Britanya tarafından dayatılan Mozambik hududunu kabul etti	1892 Gladstone, genel seçimde Salisbury'i yendi ve (18 Ağustos) dördüncü ve son kabine görevine başladı
	1891-92 Humbert, onu doğuya doğru sürdü	1892 (23 Kasım) Dhanis'in kuvvetleri Sefu'nun saldırısını geri püskürttü, ve Sefu'nun binlerce adamını Lomani'ye sürdü	1891 Britanya, Etiyopya üzerindeki İtalyan himayesini tanıdı. Fakat Menelik, İtalyanların iddialarını reddetti	1892 (Eylül) Cape'ten gelen ilk tren Johannesburg ve (Aralık) Pretoria'ya ulaştı	1892 (28 Eylül) Rosebery, kabineyi Uganda'dan çekilme işini ertelemeye ikna etti
	1892 (Eylül) Fransızlar, Dahomey Kralı Behanzin'i mağlup ettiler ve (Aralık) himayeyi genişlettiler		1891-93 Alman Doğu Afrikası'ndaki Wahehe isyanı		1892 (Ekim) Lugard İngiltere'ye döndü ve Uganda'dan vazgeçilmemesi için kamuoyuna müdahale edilmesine yardımcı oldu
			1891 (25 Aralık) Lugard'a, İİDAŞ'nin Uganda'dan çekilmeye niyetli olduğu bilgisi verildi		
			1892 (24 Ocak) Lugard, Maxim topuyla birlikte, İngiliz destekçisi Protestanların Buganda iç savaşında Fransız destekçisi Katolikleri yenmesine yardımcı oldu. Mwanga firar etti		
			1892 (Aralık) Kabine, Uganda'nın geleceği hakkında rapor hazırlaması için Portal'ı gönderdi		
1893-1895					

1894 İtalnyanlar, Kassala'yı Mehdicilerden aldı	1893 (10 Mart) Gine ve Fil Dişi Sahili'nin resmen Fransız kolonileri olarak kurulmaları (Aralık) Fransızlar, Tuaregleri yendiler ve Timbuktu'yu ele geçirdiler	1893 (4 Mart) Dhanis Nyangwe'yi ele geçirdi, Arapları katletti ve şehri yaktı	1893 (10 Mart) İİDAŞ, Uganda'nın sorumluluğundan feragat etti. Portal, Britanya'nın bölgeyi elinde tutmasını önerdi	1893 (22 Nisan) Kruger, Transvaal Başkanlığı'ndaüçüncü dönemine seçildi (12Mayıs) Natal'a sorumlu hükümet hakkı tanındı (Ekim) Viktorya Kalesi'ndeki Ndebele baskınının ardından, Dr. Jameson Matabeleland'i istila etti, Lobengula'nın impilerini yendi ve Bulawayo'yu ele geçirdi (4 Kasım)	1894 (3 Mart) Lordlar Kamarası'nın ikinci Özerk Yönetim Yasası'nı engellemesinin ardından, Gladstone istifa etti. Rosebery, Başbakanlık görevini devraldı (24Haziran) Başkan Sadi-Carnot bıçaklanarak öldürüldü. Yerine Casimir-Perier geçti (Ekim) Caprivi'nin yerine Prens Hohenlohe geçti (Aralık) Dreyfus hüküm giydi ve Şeytan Adası'na gönderildi
	1893-94 Üçüncü Ashanti Savaşı	1893 (22 Nisan) Kasongo'nun ele geçirilmesi	1894 (18 Haziran) Rosebery, Uganda'yı resmi olarak İngiliz himayesi altına aldı	1894 (Ocak) Lobengula gizlenme sürecinde hayatını kaybetti (Eylül) Cape ve Natal'ı birbirlerine bağlamak için Britanya, Pondoland'i ilhak etti	1895 (21 Haziran) Rosebery hükümetinin çöküşüyle, Salisbury üçüncü ve son kabine görevine başladı. Chamberlain Koloni Bakanı oldu
	1894 (Ekim-Kasım) Lugard, sınırdaki kabile şefleri ile anlaşmalar imzaladı. Decoeur, karşıt iddialarda bulundu 1895 (1 Ocak) Nijer Şirketi, himayesinin Nikki ve Bussa'yı kapsadığı yönünde hak iddiasında bulundu	1894 (12 Nisan) Gizli Kongo anlaşması, Leopold'un Bahr-El Gazel'e erişimini onayladı, Britanya'ya Cape'ten Kahire'ye geçiş hattı sağladı. Fakat Fransa ve Almanya'nın itirazlarından sonra, Britanya bu hattı kaybetti ve Leopold'a yalnızca Lado bölgesi verildi	1895 (25 Mart) İtalyanlar, Eritre'den Etiyopya'yı istila etmeye başladılar (Temmuz) İİDAŞ'nin çöküşü ile birlikte Rosebery, İngiliz Doğu Afrika Himayesi'ni kurdu. Menelik, Amba Alagi'de Baratieri'nin öncü muhafızlarının ilerleyişini püskürttü (8 Aralık)	1895 (Haziran) Transvaal'i denizden kapatmak için Britanya, Tongoland'i ilhak etti (Temmuz) Kruger, Pretoria ve Johannesburg'den Mozambik'teki Delagoa Körfezi'ne kadar olan demiryolunu açarak Transvaal'in soyutlanmışlığına son verdi	1895 Félix Faure, Casimir-Perier'nin yerine Başkanlık görevine geldi (1899'a kadar) (Aralık 29) Dr. Jameson, Cape ve Bechuanaland'deki üslerden Baskın'ı başlattı
	1895 (29 Ocak) Brassmen kabilesi, Nijer Şirketi'nin Akassa'daki merkezine saldırdı, tutsakları öldürüp yediler (Şubat) Brassmen isyanı, İngiliz donanması tarafından bastırıldı				

1896-1898					
1896 (21 Eylül) Kitchener ve İngiliz-Mısır ordusu, Dongola'yı alarak Sudan'ın tekrar fethini başlattılar	1896 (18 Ocak) Dördüncü Ashanti Savaşı. İngilizler Kumasi'yi aldılar ve himaye kurdular	1897 (Şubat) Chaltin komutasındaki Congo Free State birliği, Yukarı Nil'deki Lado üssüne el koydu (Şubat) Dhanis'in ordusu Ndirfi'de isyan başlattı ve Leopold'un güney Sudan'ı alma umutlarını suya düşürdü. Marchand'ın birliği Faidherbe'i, Nil-Kongo boşaltma havzasının bazu kısımlarından sürükleyerek geçirdi	1896 (1 Mart) Menelik, Adowa Savaşı'nda Baratieri'nin istila kuvvetlerini ezici bir şekilde mağlup etti ve 4,000 tutsak aldı (26 Ekim) Italyanlar ile Etiyopya arasındaki anlaşma. Menelik, İtalyan tutsakları geri vermek karşılığında İtalya'yı Etiyopya'nın bağımsızlığını tanımaya mecbur bıraktı, fakat Italya'nın Eritre'yi elinde tutmasını kabul etti	1896 (2 Ocak) Jameson ve 500 Rodezyalı polis, Doornkop'ta Transvaal kasabalılarına teslim oldu (6 Ocak) Baskın'a karıştığı öne sürülen Rhodes, Cape Koloni Başbakanlığı'ndan istifa etmek zorunda kaldı (24 Mart) Rodezya polisinin geri çekilmesi, Matabeleland'de isyanları tetikledi (Haziran) Ardından Shona isyanı geldi (Ekim) Rhodes, Ndebele indunaları ile teslimiyet müzakereleri yapılmasına yardımcı oldu	1896 (3 Ocak) Kayser'in Kruger'a, kendisini Jameson'a karşı kazandığı zafer için kutlama amaçlı gönderdiği telgraf (12 Mart) Salisbury'nin hükümeti, İtalyanların Adowa'daki yenilgisi ile ortaya çıkan fırsatı Sudan'ın yeniden fethine başlayarak değerlendirmeye karar verdi (Mayıs) İngiltere-Fransa arasındaki Nijer müzakerelerinin bozulması (Haziran) Marchand'ın seferi kuvvetleri, Nil-Kongo boşaltma havzası ve ötesine ilerleme emirleri altında Fransa'dan ayrıldı
1897 (8 Ağustos) Kitchener, Ebu Hamid'e ilerledi	1898 (Nisan-Mayıs) Lugard ve BAHK, Nijerya'nın batı hududundaki Fransız hak iddialarına karşı çıktılar. İngilizler ve Fransızlar yumruk yumruğa geldiler (15 Haziran) Salisbury, Batı Afrika hakkındaki İngiliz-Fransız anlaşmasını müzakere etti ve Nijer krizini sonlandırdı (29 Eylül) Fransızlar Samori'yi ele geçirdiler ve Gabon'a sürgün ettiler		1897 (20 Mart) Fransa ile Etiyopya arasındaki anlaşma. Delcassé, burayı Nil nehrine ilerlemek için bir üs olarak kullanmayı umsa da iki Fransız seferi kuvveti, Etiyopya üzerinden Faşoda'ya ulaşmayı başaramadı (14 Mayıs) Britanya ile Etiyopya arasındaki anlaşma; Britanya Somaliland'in bir kısmından feragat etti fakat karşılığında hiçbir şey almadı (Temmuz- Ağustos) Mwanga, tekrar Uganda tahtına geçmeye çalıştı fakat firar etmeye mecbur bırakıldı (Eylül) Sudanlı askerlerin Uganda'daki isyanı, MacDonald'ın kuvvetlerini felce uğrattı	1897 (Ağustos) Sör Alfred Milner, Yüksek Temsilci olarak atandı	1897 Baskın hakkında Londra'daki soruşturmada önemli telgrafların gizli tutulması sayesinde, Joseph Chamberlain, Rhodes ve Beit ile işbirliği suçlamasından aklandı

1898 (8 Nisan) Kitchener, Mahmud'u ve Mehdicileri, Atbara Savaşı'nda ezici şekilde mağlup etti (10 Temmuz) Marchand Faşoda'ya ulaştı, Dinka meki ile anlaşma imzaladı ve üç renkli Fransız bayrağını göndere çekti (2 Eylül) Kitchener, Halife'nin ordusunu Omdurman Savaşı'nda ezip geçti ve Hartum'u geri aldı (19 Eylül) Kitchener, Marchand ile Faşoda'da yüzleşmek için silahlı tekneleri ile Nil nehriüzerinden gitti				1898 (Şubat) Kruger, dördüncü kez Transvaal Başkanı seçildi	1898 (Ağustos) Albay Henry, Dreyfus Olayı'nda sahte belge yaptığını itiraf etti, ve ikinci Dreyfus krizi Fransa'yı bölünmeye uğrattı (18 Eylül-3Kasım) Faşoda krizinin en vahim aşaması. Paris'teki Brisson hükümeti çöktü, yerine Dupuy hükümeti geldi. Britanya ile bir deniz savaşına girmesi mümkün olmayan Fransa, durumu kabullenip Marchand'a Faşoda'dan ayrılma emri vermeye razı oldu
1899-1902					
1899 (Ocak) Britanya ve Mısır hükümetleri, Sudan'da müşterek hakimiyet kurdular. (24 Kasım) Wingate, Mehdicilerin Kordofan'daki son savunmasında Halife'yi öldürdü	1899 (21 Mart) İngiltere-Fransa arasındaki anlaşma, Fransızları Bahr-El Gazel ve Darfur dışında bıraktı fakat onlara daha batıda özgür hareket imkanı sağladı. (9 Ağustos) Chamberlain, Goldie'nin Nijer Şirketi'nin satın alınması ve yerine İngiliz himayesi kurulmasına yönelik müzekereler yürüttü	1899 Fransızlar, uluslararası kauçuk şirketilerine Fransız Kongo'da imtiyaz verdiler	1899 (Haziran) Mwanga ve Kabarega yakalandı ve Seychelles'e sürgün edildi (Eylül'den itibaren) Ingiliz ve İtalyan Somaliland, kendisine Mehdi ünvanını veren kişi tarafından ('Deli Molla') yağmalandı	1899 (24 Mart) Transvaalli Yabancılar, Kraliçe Viktorya'ya siyasi ve ekonomik şikayetlerinin giderilmesi hususunda Britanya'nın müdahalede bulunması için dilekçe gönderdiler. (31 Mayıs - 5 Haziran) Bloemfontein'da, Milner ve Kruger arasındaki sonuçsuz kalan müzakereler. (11 Ekim) Kruger'ın ültimatomunun süresinin dolmasıyla savaşın patlak vermesi. (14-16 Ekim) Boerler, Kimberley'de Rhodes ve Kekewich'i, Mafeking'de de Baden-Powell'ı kuşatma altına aldılar. (30 Ekim) 'Yaslı Pazartesi'. Nicholson's Nek ve Ladysmith Savaşı. (2 Kasım) Ladysmith kuşatmasının başlangıcı	1899 (16 Şubat) Başkan Faure'un ölümü. Yerine Loubet geçti (1906'ya kadar) (Ekim) Hohenlohe, Alman şansölyeliğinden istifa etti. Yerine Bülow geçti.

1902 Menelik, Yukarı Nil üzerindeki hak iddiasından vazgeçtiği İngiltere-Mısır anlaşmasını kabul etti	1900 (Mart-Kasım) Ashanti'deki isyan bastırıldı ve kuşatma altındaki İngiliz garnizonu kurtarıldı. (Mayıs) Fransızlar, önceleri Sultan'ın kontrolü altında bulunan, Fas'ın güneyindeki vahalara el koydu		1901 (Aralık) Uganda demiryolundaki ilk tren, Mombasa'dan Viktorya Gölü'ne ulaştı ve ülkeyi kalkınmaya açtı	1899 (23 Kasım) Boerler, güneye doğru baskınları bıraktılar ve İngilizler Kimberley ve Ladysmith'i kurtarma denemelerine başladılar. (10-15 Aralık) Kara Hafta. Gatacre'ın Stormberg'deki talihsizliği. Methuen'in Magersfontein'da geri püskürtülmesi, Buller'ın ilk geri adımı: Colenso	1900 (Ağustos-Eylül) Salisbury, 'Haki Seçimlerini' kazandı. Savaş liberalleri böldü, Birlikçi çoğunluğu güçlendirdi
1902-03 Fas Sultanı, gittikçe büyüyen kargaşayı önleyememekteydi	1901 İngilizler, Ashanti'yi Altın Kıyısı'na ilhak ettiler		1902 (Şubat) Fransız hükümeti, Cibuti-Addis Ababa demiryolunu finanse etmeyi kabul etti	1900 (24 Ocak) Buller'ın ikinci yenilgisi: Spion Kop (11 Şubat) Robets, kanattan büyük intikal başlattı (15 Şubat) Fransızlar Kimberley'i kurtardı (27 Şubat) Cronje'nin Paardeberg'de teslim olması (14-27 Şubat) Buller nihayet Ladysmith'i kurtardı. (13 Mart) Roberts, Bloemfontein'ı aldı (17 Mayıs) Mahon ve Plumer, Mafeking'i kurtardı. (28 Mayıs) Roberts, Orange Free State'e ilhak etti. (31 Mayıs) Roberts, Johannesburg'ü ve (5 Haziran) Pretoria'yı ele geçirdi	1901 Belçika, Kongo'yu Leopold'dan alma hakkını kullanmamaya karar verdi. (22 Ocak) Kraliçe Viktorya'nın ölümü. Yerine VII. Edward geçti
			1902 Nairobi yakınındaki dağlık arazilerden yapılan 1,295 kilometre kare toprak tahsisi, büyük çapta beyaz yerleşimlerini başlattı	1900 (27 Ağustos) Roberts ve Buller'ın orduları birleştiler ve Bergendal'da görünüşe göre kati bir zafer kazandılar (19 Ekim) Kruger, Avrupa'ya yelken açtı (25 Ekim) Transvaal'in ilhakı Pretoria'da duyuruldu (29 Kasım) Kitchener, Başkomutan olarak Roberts'ın yerine geçti fakat Boerler gerilla savaşı başlattılar	1902 (15 Mayıs) Londra'daki Mansion House'da, Kongo'da yapılan vahşetlere karşı yapılan protesto toplantısı

				1901 (10-28 Şubat) De Wet, Cape Koloni'yi işgal etti. (e Eylül) Smuts, Cape Koloni'yi işgal etti (26 Eylül) Botha, Natal'daki kalelere saldırılar düzenledi	1902 (Temmuz) Salisbury emekliye ayrıldı ve yerine Başbakan olarak Balfour geçti
				1902 (Şubat-Kasım) Orange Nehri Kolonisi'nde ve Transvaal'de başarıyla sonuçlanan anti-gerilla mücadeleleri. (6 Mayıs) Zulular, Holkrantz'da Boerlere saldırdılar (31 Mayıs) Vereeniging'deki son toplantı. Pretoria'da barış anlaşması imzalandı	
1903-1906					
1905 (31 Mayıs) Entente'a içerleyen Kayser II. Wilhelm, Tangier'e indi ve ilk Fas krizinin yaşanmasına sebep oldu	1903 Lugard, Kano'yu (3 Şubat) ve Sokoto'yu (15 Mart) fethederek İngilizleri Kuzey Nijerya'nın efendileri konumuna getirdi	1903 (Haziran) Avam Kamarası, Kongo vahşetlerini görüştü ve hükümet Berlin Kanunu'nu imzalayan ülkeler ile 'kötülükleri kovmak' mevzuunu konuşmayı kabul etti. Konsolos Casement'e, Kongo'daki durumu soruşturma emri verildi	1905 (Temmuz) Maji-Maji isyanı Matumbi'deki saldırılarla başladı, ardından Ungindo'da, Kichi'de bulunan izole Alman garnizonları ile Alman Doğu Afrika'nın Dar-üs Selam'ın güneyindeki kısmının çoğuna sıçradı. Piskopos Spiss, iki rahip ve iki rahibenin öldürülmeleri (Ağustos 30) Almanlar, Mahenge'deki saldırıyı geri püskürttüler. İsyanlar koordineli değildi. Vali Götzen, isyancıları aç bırakmak suretiyle isyanı bastırdı	1904 (12 Ocak) Alman Güneybatı Afrika'da ana garnizonlara düzenlenen saldırı ile Herero isyanı başladı	1904 (8 Nisan) Britanya ve Fransa arasında düzenlenen Entente Cordiale, yirmi yıllık tatsız rekabeti sonlandırdı; Britanya'ya Mısır'da özgürlük tanırken, Fransa'ya da Fas konusunda özgürlük tanıdı
1906 (Ocak-Nisan) Almanlar, Algeciras konferansına katılarak Fas krizini sonlandırdılar	1906 Lugard, Sokoto'daki Satiru isyanını bastırmak için şiddetli tedbirler aldı	1904 (Şubat) Casement raporu, Kongo devlet yetkililerı tarafından işlenen vahşetleri gözler önüne serdi		1904 Trotha, 'imha emri' vererek 20,000 Hereroyu - erkekler, kadınlar ve çocukları - Omaheke çölünde ölüme mahkum etti (3 Ekim) Nama isyanı baş gösterdi	1906 Dernburg, Koloni Bakanlığı'na atandı. (Aralık) Reichstag, Bülow tarafından lağvedildi. 'Hottentot Seçimi', Sosyalistlerin elini zayıflattı (5 Aralık) Balfour hükümeti istifa etti. Campbell- Bannerman, 'Güney Afrika'da Çinli köleliğine yer yok' sloganıyla Liberaller adına ezici bir seçim zaferi kazandı

		1905 (kasım) Janssens'ın raporu, suistimallerin sistematik olduğu konusunda Morel'in iddialarını teyit etti		1905 (Ekim) Hendrik Witbooi öldü. Nama isyanı sona erdi	1906 (3 Haziran) Leopold'un, Güçler'e ithafen yazdığı ve Kongo'yu kendisinden alma konusunda meydan okuduğu 'kraliyet mektubu'. Başkan Loubet'in yerine Armand Fallières geçti. (11 Aralık) Başkan Roosevelt, ABD'nin Belçika'yı Kongo'yu devralmak konusunda ikna etmek için Britanya'ya destek vereceğini duyurdu
		1905 (29 Nisan) Brazza, Fransız Kongo'da yetkililer tarafından işlenen vahşetlere dair raporları soruşturmak üzere Brazzaville'e geldi		1905-06 Eski Boer gerillaları, Transvaal ve Orange Free State'te kendilerini yönetme haklarının geri verilmesi hususunda galeyana geldiler	
		1905 (Ağustos) Fransız yetkililer Toqué ve Gaud, işledikleri vahşetler için beşer yıl cezaya çarptırıldılar		1906 (10 Şubat) Zululand'de sıkıyönetim ilan edildi. Nüfus vergisi tarafından tetiklenen Zulu isyanını	
		1906 (Mayıs) Leopold nihayet Bahr-El Gazel üzerindeki hak iddiasından vazgeçti		1906 (Aralık) Campbell-Bannerman ve Liberaller, 'cömert bir şekilde' Transvaal'e sorumlu hükümet hakkı tanıdılar	
		1906 (14 Eylül) Brazza, Dakar'da hayatını kaybetti. (Şubat 1907) Raporunun üzeri örtüldü			
1907-1912					
1911 (2 Mayıs) Fransızlar, Fez'e girdiler. İtalyanlar, Trablusgarp'ı istila ettiler (1 Temmuz) Alman silahlı teknesi Panther, Agadir'e ulaştı, ikinci Fas krizini tetikledi. (4 Kasım) Fransa-Almanya arasında düzenlenen, Almanya'nın Fransa'ya, Fransız Kongo'nun bir kısmı karşılığında Fas'ta sınırsız eylem özgürlüğü tanıdığı anlaşma	1910 Kano'ya uzanan demiryolu tamamlandı		1907-08 Churchill'in Doğu Afrika turu. İmparator Menelik, inme sonucu felçli geçirdi	1907 Campbell-Bannerman, Orange Nehri Kolonisi'ne kendisini yönetme hakkı verdi	1907 (Nisan) Leopold'un Kongo konusunda koyduğu engeller Smet de Naeyer hükümetinin çöküşüne sebep oldu; yerine de Trooz geçti. (Aralık) Leopold'un Kongo'yu Belçika'ya vermesi için sağlanan şartların gereğinden fazla cömert olmasından ötürü yapılan uluslararası itirazlar. de Trooz'un ölümü. Yerine Schollaert geçti

1912 (30 Mart) Fas üzerinde resmi olarak Fransız himayesi ilan edilmesi, İspanya için de İspanyol Sahrası'nın alınması. İtalyanlar Sirenayka'yı istila ettiler. Senusi savaşının başlangıcı (1931 yılına kadar)			1908 Blantyre'a uzanan demiryolu açıldı	1908-09 (12 Ekim-Şubat) önce Durban'da, ardından Cape Town'da düzenlenen Anayasa Toplamarn	1908 (8 Nisan) Asquith, Campbell-Bannerman'ın yerine İngiltere Başbakanı oldu
				1909 (Eylül) Schreiner ve Afrikalıların siyasi haklarının diğer savunucuları tarafından yapılan itirazlara rağmen Güney Afrika Kanunu İngiliz Parlamentosu'ndan geçti	1908 (20 Ekim) Kongo'nun Belçika tarafından ilhakı resmi gazetede yayınlandı
				1910 (31 Mayıs) Güney Afrika Birliği (15 Eylül) Boerler ve Afrikanerler, Birlik'in ilk genel seçiminde kontrolü ele aldılar. Botha, ilk Başbakan oldu	1909 Belçika, Kongo reformları konusundaki planını yayınladı
					1909 (14 Temmuz) Bülow, Alman şansölyeliğinden istifa etti
					1909 (14 Aralık) II. Leopold'un ölümü

DİZİN

A

A. H. Baynes, 647
Abdül Aziz Fas Sultanı, 656
Abdül Kadir 189
Abdülhamid Türkiye Sultanı 144, 151, 152, 154, 378
Abir (şirket), 454
Aborijinleri Koruma Topluluğu 429, 645, 654, 655, 736
Abu Klea Savaşı 1885, 261-264, 302, 304, 305
Abu Kru Savaşı 1885, 264, 265, 304
Abuna Matthew 534
Adamawa 220-221, 505, 506, 507
Adigrat (Tigre) 523, 527, 528, 531, 538
Adisababa 584, 585, 586, 587
Adolf Lüderitz 230, 231, 232, 235, 242, 669, 670, 694
Adolph Woermann 230, 231, 232, 239
Adowa 525, 526, 527, 528, 531 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 563, 587, 742
Afganistan, 71, 72, 111, 112, 113, 143, 155, 305, 329
Afrika Birliği Organizasyonu 749
Afrika Boynuzu 316
Afrika Göller Şirketi 394, 428, 455
Afrika Ulusal Kongresi, 749
Afrikalıların çıkarları 641, 642
Ahmedü Takrurilerin Sultanı, 190, 192, 193, 194, 195, 200, 201, 202, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 589
Akassa (Nijer), 218, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 569
Albay Anstruther, 109, 110
Albay Anthony Durnford 61, 62, 66, 67, 68, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84
Albay Arabi (Mısırlı ulusal lider), 56, 99, 143, 144, 145, 146,147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 176, 177, 178, 181, 203, 258, 315, 377, 378, 379, 599, 630
Albay Artamanov 588, 606
Albay Arthur Harness 79
Albay Bryan Mahon 634, 763
Albay C. J. Long 630
Albay Evelyn Wood, 83
Albay Fred Burnaby 262, 264
Albay Gustave Borgnis-Desbordes 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 203, 293, 403, 404, 408, 410, 755
Albay Harry Kowalsky 728
Albay Liebrechts 649
Albay M. Strauch 171, 172, 179, 181, 184, 185, 273, 275, 280, 283
Albay Paul Flatters 125, 191
Albay Pulleine 77, 78, 79, 80, 81
Albay R. G. Broadwood 597, 603
Albay R. Martin 602, 603
Albay Robert Baden-Powell (*sonradan* Baden-Powell Baronu) 556, 557, 634
Albay Sör Charles Wilson 261, 263, 264, 265, 302, 303, 304, 308
Albay Sör Owen Lanyon 101, 105, 111, 112
Albay Theodor von Leutwein 660, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 679
Albay William Butler 155, 158
Albay William Hicks (Hicks Paşa) 240, 248, 254, 755
Albert Gölü 31, 90, 95, 359, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 371, 372, 436, 443, 489
Albert Grey 427
Albert Belçikalıların Kralı (öncesinde Prensi), 725, 738
Albrecht Freiherr von Rechenburg 693, 694
Alexander Broadley 128, 130, 136, 138, 139
Alexander Bruce 382
Alexander Mackay 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 392, 437, 445, 456, 498, 757
Alexander Taubman 207, 208
Alexandre Ribot 400
Alfred Beit 420-422, 433, 544-545, 623,
Alfred Graf von Schlieffen 675, 677
Alfred Ilg 529

Alfred J. Swan (Katanga misyoneri) 446
Alfred Lyttelton 713, 721
Alfred Sharpe 446, 448, 449
Alfred Tennyson, 1. Tennyson Baronu 308
Algeciras konferansı 1906, 710
Algernon West 470
Alhaji Ehchu Shagari 739
Ali Bey 136, 137, 138
Ali Wad Helu 601
Alice Pike 43, 50, 355
Alima Nehri 47, 48
Alman Doğu Afrika 354, 372, 373, 374, 376, 380, 385, 388, 443, 458, 478, 493, 495, 496, 646, 681, 682, 683, 687, 689, 690, 691, 693, 694, 741, 764
Alman Doğu Afrika Şirketi 385, 388, 458
Alman Güneybatı Afrika 660, 667, 672, 689, 764
Almanya 9, 10, 24, 59, 123, 124, 125, 127, 128, 152, 176, 186, 204, 211, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 267, 268, 269, 274, 275, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 307, 311, 316, 320, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 336, 342, 374, 378, 383, 386, 389, 390, 393, 395, 396, 402, 419, 439, 443, 469, 475, 496, 504, 507, 519, 542, 563, 566, 622, 624, 638, 639, 641, 653, 656, 657, 666, 669, 673, 674, 675, 676, 679, 680, 681, 683, 689, 690, 693, 694, 697, 710, 711, 726, 730, 732, 733, 734, 737, 741, 749, 755, 758, 760, 765
Alsace-Lorraine 123, 124, 125, 227, 657
altın 3, 10, 24, 29, 30, 32, 39, 41, 43, 45, 84, 130, 169, 173, 179, 192, 199, 202, 208, 254, 258, 269, 271, 274, 308, 310, 331, 358, 380, 409, 415, 420, 421, 422, 423, 429, 432, 433, 435, 437, 441, 442, 446, 452, 453, 480, 529, 530, 538, 540, 541, 542, 544, 545, 549, 554, 569, 606, 616, 617, 618, 621, 623, 628, 635, 640, 641, 649, 671, 693, 711, 713, 714, 735, 736, 737, 739, 741, 743, 744, 747, 749, 751
Amelia Taubman (*evlenmeden önceki soyadı* Grove-Ross) 208
Amerika Birleşik Devletleri 271, 727
Amerikan Kongo Reform Birliği, 727,728
Amiral Frederick Beauchamp Paget Seymour 1. Alcester Baronu 153, 154, 160
Amiral Jean Jauréguiberry 12, 166, 191, 402, 404, 466, 486, 520
Amiral Sör Edmund Robert Fremantle 391
André Gide 707
André Lebon 565, 566, 567, 568, 578, 583, 590
Angola 20, 23-29, 41, 172, 213, 230, 234, 235, 267, 271, 376, 428, 441, 672, 740, 748
Angra Pequena (şimdi Güney Batı Afrika'daki Luderitz), 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236,237, 238, 239, 241, 242, 243, 267, 314, 320, 419, 681
Antoine Mattei 218
Apfourular (halk) 47, 48
Apolo Kagwa Buganda Katikirosu (Başbakanı), 457
Aquibou Masina Sultanı 410, 411
Araplar 10, 42, 93, 140, 141, 142, 143, 144, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 262, 263, 322, 334, 335, 336, 337, 357, 358, 359, 362, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 444, 454, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 588, 683, 684, 685, 686, 687
Ardent (Fransız savaş gemisi) 518, 519
Argungu Emiri 568
Arthur Hardinge 56, 731
Arthur Hodister 454, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 488, 494, 759
Arthur James Balfour 542, 610, 615, 630, 641, 656, 657, 709, 715, 734
Arthur Stevens 272, 273
Asaba (Nijer) 217
Ashanti 559, 563, 568, 569, 744
August Bebel 669, 673, 676, 691-692
Auguste Beernaert 440-441, 453, 726, 730, 732,
Aussa Sultanlığı 528, 531
Austin Lee 274, 275, 559, 597, 599, 600
Avusturya 225, 226, 227, 238, 253, 254, 255, 266, 267, 277, 302, 333, 378, 504, 560, 564, 565, 566

B

Bagamoyo 19, 328, 333, 372, 385, 386, 387, 395, 448, 489
Baganda halkı 334, 346, 347
Bahrel Gazel 582, 591, 609, 613, 614
Bamako 187, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 403, 406
Bambaralar (halk) 188, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 404, 405, 406, 407
Bambata Zulu şefi 716, 717
Banana (Kongo) 48, 281
Bangui (Kongo) 702
Bardo Anlaşması 1881, 140, 746
Baring Kardeşler, 463
Baro Francis Dhanis 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 494, 581, 582, 583, 590, 651, 759, 760, 761
Baron Alphonse de Courcel 122, 123, 126, 128, 129, 237, 268, 276, 278, 279, 609
Baron Emile Borchgrave 355
Baron Jules de Greindl 51
Baron Moncheur 727, 729

Baron von Richtofen 34
Barotseland, 428, 553
Barruwa 504, 509
Barthélemy Saint-Hilaire 122, 127, 128, 130
Basanga halkı 445, 447-448, 451-152
Başkan Theodore Roosevelt 693, 724, 727, 729, 765
Basutoland (şimdi Lesotho) 60, 78, 418, 735-736, 748
Batetela halkı 483, 494, 582-583
Batholomeu Dias 29
Batı Afrika Konferansı 266, 269, 316, 320, 328, 329
Batı Grikualand 59
Battenbeng Prensi Henry ('Liko') 559, 563
Bechuanaland (Botswana) 242, 413, 418-420, 422, 424, 428-429, 544, 548-549, 556, 558, 676, 680, 735-736
Behanzin Dahomey Kralı 567
Belçika 9, 12, 23-28, 33-34, 51, 73-74, 90, 167-168, 171, 174, 179-183, 207, 267, 270, 272-273, 279-280, 283, 334, 353, 354-355, 358-359, 434-435, 437-441, 446-448, 450-453, 480, 482, 484, 487, 489, 492, 495, 561, 581-583, 590, 646-649, 651-654, 666, 696, 698, 702, 708-709, 711-712, 725-734, 737-738, 741-742, 747-748
Bellingwe (Matabeleland) 555
Benedetto Cairoli 128, 140
Benjamin Disraeli 1. Beasconsfield Earl'ü 27, 52, 56, 57, 61, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 84, 98, 101, 102, 104, 107, 108, 112, 113, 114, 123, 226, 266, 299, 300, 313, 315, 375, 381, 524, 619, 621, 751, 752, 754
Bentley (misyoner) 172, 275
Berber (Sudan) 245-250, 258, 304, 318, 572, 594, 598-599
Bergendal Savaşı 1900, 635
Berlin Antlaşması 136, 139, 378
Berlin Batı Afrika Konferansı 1884-1885, 238, 268, 275, 276, 279, 282, 283, 316, 320, 329, 439
Berlin Genel Kanunu 1885, 438, 440, 442, 453, 505, 517, 526, 567, 645, 646, 652, 653, 655, 697, 728, 730, 731, 733
Berlin Kongresi 1878, 123, 226, 228
Berlin 70, 72, 122, 123, 126, 129, 136, 142, 225, 231, 232, 234, 236, 237, 238, 242, 243, 266, 267, 268, 269, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 320, 327, 328, 329, 330, 331, 346, 359, 389, 390, 391, 395, 396, 412, 453, 544, 563, 653, 667, 669, 671, 672, 673, 674, 675, 677, 679, 680, 684, 687, 689, 694, 742
Beyaz Nil Anlaşması 1896, 584
Beyaz Nil 31, 89, 92, 247, 251, 253, 303, 316, 379, 521, 522, 566, 584, 587, 588, 591, 596, 604, 606,
Bezuidenhout (Boer çiftçi) 105-106, 109
Bida 570
Bill von Bismarck, 238
Binbaşı (*sonradan* Sör) Horace Smith-Dorrien, 77, 78, 81, 82, 606,
Binbaşı Allan Wilson, 549,
Binbaşı Claude MacDonald 516
Binbaşı Dartnell 76, 78
Binbaşı Edmund Barttelot 360, 362, 368-369
Binbaşı Francis Clery (*sonradan* General Sör) 70, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82
Binbaşı Fraser 116
Binbaşı Herbert Plumer (*sonradan* 1. Plumer Vikontu) 556
Binbaşı J. F. Maurice 103, 155, 171, 172, 179, 181, 183, 190
Binbaşı James MacDonald 572, 573, 575
Binbaşı Johannes 688
Binbaşı Ludwig von Estorff 676
Binbaşı Smith 82
Binbaşı Toselli 531
Binbaşı von Wissman 372, 373, 388, 390
Birleşmiş Milletler 743
Blanche Delacroix ('Baronne de Vaughan'), 647, 648, 649, 725, 732, 738
Bloemenfontein, 617, 623-624, 633-635
Boerler 11, 54, 58, 59, 60, 64, 65, 66, 85, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 126, 155, 242, 259, 315, 412, 420, 422, 424, 425, 431, 544, 547, 558, 574, 615, 616, 618, 619, 621, 622, 625, 627, 629, 630, 631, 632, 637, 640, 645, 674, 678, 716, 735, 751, 754, 762, 763, 766
Boma (veya Embomma) 48, 49, 50, 51, 53, 74, 170, 171, 444, 483, 488, 492, 493, 686, 753
Bonny (Batı Afrika), 214, 215, 216, 217, 218,
Boomplaats Savaşı 108
Bordeini Bey 303
Borgu 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 519, 567, 568, 569, 574, 575, 576, 577, 578, 579
Botsvana 739, 748
Brass (Nijer) 217, 218, 219, 220, 515, 516, 517, 755, 756
Brassmen 497, 513, 515, 516, 517, 518, 569, 574, 760
Brazzaville (önceden Ncuna) 169, 172, 279, 280, 508, 696, 698, 699, 700, 701, 702, 704, 705, 707, 754, 765
Brière de l'Isle, General Lous Alexandre 125, 188, 189, 191, 192, 410
Britanya 9, 10, 11, 12, 19, 25, 26, 27, 30, 36, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 64, 66, 72, 73, 85, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 107,

111, 112, 120, 123, 124, 125, 126, 136, 138, 142, 143, 144, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 161, 177, 186, 192, 204, 205, 206, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 241, 242, 243, 249, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 281, 282, 283, 289, 296, 298, 301, 306, 307, 311, 315, 316, 318, 320, 321, 323, 325, 326, 331, 332, 346, 348, 350, 351, 352, 358, 364, 371, 377, 378, 379, 380, 384, 387, 389, 390, 393, 396, 397, 399, 400, 402, 413, 414, 417, 438, 445, 463, 465, 472, 473, 474, 475, 477, 495, 496, 504, 507, 508, 509, 514, 518, 520, 521, 524, 542, 543, 544, 549, 551, 556, 559, 560, 561, 562, 563, 568, 569, 572, 581, 582, 595, 596, 598, 603, 604, 606, 609, 610, 612, 613, 614, 616, 618, 619, 620, 622, 624, 625, 627, 628, 629, 630, 631, 639, 641, 650, 652, 653, 655, 656, 657, 662, 665, 697, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 717, 718, 722, 724, 727, 729, 730, 731, 733, 734, 735, 736, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 764, 765

Bronkhorst Spruit 109, 111, 754

Brüksel Konferansı, 438, 460

Buganda 39, 94, 95, 333, 334, 336, 339, 342, 344, 346, 347, 372, 392, 393, 437, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 466, 498, 753, 755, 756, 757, 759

Bulawayo 423, 428, 429, 430, 431, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 760

Bulingugwe 458, 468

Bumbireh adası 40, 369

Bunkeya (Katanga), 434, 441, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 455, 758

Bunyoro (Uganda) 95, 347, 461, 462, 464, 573

Bussa (Nijer) 209, 512, 513, 518, 568, 569, 571, 572, 574, 575, 579, 760

C

C. P. Scott 9, 10, 46, 226, 427, 637

Caisse de la Dette Publique 92

Canon Balfour, 432

Cape Koloni 412, 417, 616, 622, 629, 630, 634, 636, 639, 672, 718, 751, 752, 753, 761, 764

Cape'ten Kahire'ye 428, 495, 567, 722, 758, 760

Çar III. Alexander, 238

Carl Mauch 415

Carl Peters 10, 293, 312, 320, 321, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 350, 353, 373, 382, 383, 385, 388, 390, 391, 392, 393, 395, 449, 458, 489, 690, 691, 692, 755, 756, 758

Carton de Wiart, Comte Edmond 728, 732

Çavuş de Bruyne 481, 486

Çavuş Frees 487

Çavuş Malamine 175, 505, 700

Cecil Rhodes, 10, 59, 380, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 442, 443, 446, 448, 453, 481, 495, 496, 511, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 556, 557, 558, 567, 616, 621, 622, 623, 633, 650, 716, 736, 739, 742, 747,

çekirgeler 553

Cezayir, 46, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 151, 189, 190, 191, 201, 218, 219, 220, 319, 400, 401, 437, 468, 641, 656, 745, 746, 747, 748, 749

Chamarande (Fransız Kongo memuru) 704

Charles Allen, 351

Charles D. Helm 424, 425, 431, 554

Charles de Freycinet 125, 128, 148, 150, 152, 153, 155, 176, 181, 190, 398, 399, 400, 401, 410, 497, 754, 755

Charles de Gaulle 746

Charles de Rothschild, 129, 380, 439

Charles Duclerc 177, 181, 185, 186

Charles Dupuy 497, 614, 762

Charles Neufeld 593, 594, 603

Charles Norris-Newman 80, 83

Charles Rudd 421, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 431, 433, 546, 550, 554, 757

Charles Stewart Parnell 103, 112, 113, 153, 154, 155, 349, 471, 715

Charlie Stokes 448, 458, 460, 467, 646, 647, 651, 654

Chester Alan Arthur, 271, 272, 274, 275

Chinistiaan De Wet 634, 636, 639, 640

Chitambo 2, 15, 16, 17, 18, 444, 752

Christopher Soames (1. Soames Baronu) 740, 749

Chuma (Livingston'un destekçisi) 13, 15, 16, 17, 18, 19, 131

Clement Hill (*sonradan Sör*) 374, 376, 515

Clyde (Lugard'ın aşkı) 445

Colenso Muharebesi 630, 631

Comte de Semellé 218

Corisco (gemi) 165, 166, 175, 178

Cornelius (Bethanie Nama lideri) 679, 680, 681

Crudington (misyoner) 172

D

Dahomey 125, 212, 214, 401, 509, 511, 512, 517, 518, 567, 568, 569, 572, 574, 578, 579, 751, 755, 759

Dame (askeri vali, Alman Güneybatı Afrika) 679

Dame Millicent Fawcett 638
Dan Crawford 445, 446, 448, 449, 450, 646
Darüsselam 325, 329, 350, 385, 386, 387, 683, 684
Daudi Chewa, Buganda Kabakası 724
David Livingstone 2, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 49, 50, 52, 56, 66, 73, 75, 90, 91, 94, 131, 171, 174, 176, 182, 270, 271, 283, 319, 322, 323, 325, 327, 331, 332, 336, 353, 372, 373, 381, 382, 383, 394, 418, 426, 428, 437, 441, 444, 445, 455, 475, 477, 627, 642, 649, 652, 750, 751, 752
David Lloyd George (*sonradan* 1. Lloyd-George Earl'ü) 635
David McIntosh 217, 223
Desaix Kalesi 589, 590
Diéna 407
Dinizulu (Cetshwayo'nun oğlu) 717, 736, 755
Doğu Afrika 10, 32, 51, 267, 311, 312, 316, 318, 320, 321, 327, 329, 330, 332, 333, 342, 346, 350, 352, 354, 357, 364, 372, 373, 374, 376, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 388, 389, 390, 395, 422, 436, 438, 443, 455, 456, 458, 464, 470, 476, 477, 478, 493, 495, 496, 511, 512, 514, 520, 542, 545, 563, 575, 646, 671, 681, 682, 683, 687, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 708, 718, 722, 723, 741, 742, 751, 756, 760, 764, 765
Doğu Afrika Topluluğu 382
Domaine de la Couronne (Kongo) 663, 725
Dongola (Sudan) 240, 250, 252, 253, 256, 259, 521, 522, 564, 566, 572, 594, 598, 761
Dorothy Tennant 356
Dr (Sör) John Kirk 19, 39, 75, 270, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 342, 348, 350, 351, 352, 353, 381, 382, 383, 384, 385, 439, 440, 516, 517, 752
Dr J. Emily 589, 591, 593, 612, 613
Dr Joseph Moloney 448, 449, 450, 451, 452
Dr Thomas Parke 360, 365, 370, 373
Dr Wilhelm Junker 346, 347, 348, 368, 757
Dr. W. E. Dillon 19
Dreyfus olayı 564, 573, 606, 607, 610, 612, 614, 696, 760, 762
Dualla (Lugard'ın tercümanı) 466, 467
Dugumbe (Swahili) 14, 41, 42
Dyula halkı 198, 199, 568
E
E. C. Dawson 341, 343, 344, 554
Edmond Morel 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 660, 662, 663, 665, 666, 697, 708, 709, 710, 712, 724, 727, 728, 730, 731, 733, 734, 736, 737, 738, 747, 765
Edmond von Eetvelde 478, 481, 580
Edward Fairfield 426
Edward Glave 651
Edward Hamilton (*sonradan* Sör) 113, 114, 118, 142, 143, 144, 153, 288, 296, 297, 298, 299, 471, 803
Edward Hewett 205, 206, 211, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 230, 231, 233, 240, 268, 316, 327, 756
Edward Lippert 550
Edward Marsh (Sör) 722
Edward Robert Bulwer, 1. Lytton Earl'ü, 66, 67
Egerton (bagaj kondüktörü) 109
Ekvatorya 86, 90, 91, 94, 95, 96, 253, 309, 317, 346, 348, 350, 353, 354, 357, 359, 363, 367, 368, 370, 372, 373, 379, 380, 383, 390, 392, 393, 395, 397, 434, 443, 444, 462, 480, 489, 495, 496, 582, 752, 757, 759
El Beşir bin Salim el-Harti, 385-388, 390, 438, 448
El Hac Ömer 195
El-Ubeyd (Şaykan) Savaşı, 1883, 240, 248, 254, 302
Elder Dempster Hattı 647, 650, 651, 652, 662
Elihu Root 728, 731
elmaslar 59, 707, 752
Emile Banning, 279, 280, 283, 440, 453, 732,
Emile Gentil 696, 697, 698, 699, 701, 705, 706
Emile Jamais 410
Emile Janssens 708, 726
Emile Loubet 656, 696, 762, 765
Emile Vandevelde 726, 730
Emile Zola 607
Emily Hobhouse 638, 639
Emin Paşa (Dr Eduard Schnitzer) 309, 317, 334, 346, 349, 351, 354, 357, 359, 361, 381, 383, 384, 395, 448, 489, 498, 582, 757, 759
Emir Osman Azrak 600
Emperyal 511, 631
Emperyal İngiliz Doğu Afrika Şirketi 511
emperyalizm 9, 72, 155, 189, 399, 400, 417, 422, 424, 428, 469, 471, 542, 567, 622, 650, 653, 691, 694
En Avant (buharlı gemi) 171, 172, 174, 175, 178, 362, 754
Enfida arazisi (Tunus) 127, 128, 140
Eritre 318, 521, 523, 524, 527, 530, 531, 532, 538, 539, 540, 583, 742, 743, 760, 761
Erlanger (banker) 129
Etiyopya 1, 309, 311, 316, 317, 318, 502, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 531, 539, 540, 566, 567, 572, 580, 583, 584, 587, 588, 612, 656, 710, 737, 742, 749, 751, 752, 759, 760, 761
Etiyopya İmparatoru 523, 751, 752

Eugène Etienne 401, 407, 611
Eugene Pirmez 279, 280
Evelyn Baring, 1. Cromer Earl'ü 240, 245, 246, 249, 252, 257, 351, 352, 378, 379, 463, 542
Evian anlaşması 746
Ewart Grogan 722, 723
F
F. R. Thompson 424, 429
Fabou (Samori'nin kardeşi) 196, 197, 200, 755
Faidherbe (gemi), 590, 591, 593, 612, 613
Fanny Colenso 62, 68
Farida, Emin'nin kızı 448
Farjala 18
Fas 194, 198, 400, 641, 656, 657, 697, 710, 711, 737, 746, 763, 764, 765, 766
Faşoda 507, 508, 509, 518, 519, 520, 522, 561, 564, 565, 566, 567, 572, 573, 579, 580, 582, 583, 584, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 598, 604, 605, 606, 607, 609, 611, 612, 613, 616, 622, 656, 658, 696, 761, 762
Félicien Cattier 712, 726, 730
Félicien Challaye 698, 700, 701, 703, 704, 705, 706
Félix Faure 607, 611, 612, 614, 760, 762
Ferdinand de Lesseps 34, 89, 91, 156, 166, 167, 175, 178, 180, 751
Fernand Gaud 696, 703, 704, 705, 706, 765
fildişi 31, 32, 42, 45, 92, 165, 176, 325, 351, 357, 358, 359, 363, 384, 385, 386, 409, 435, 439, 441, 448, 453, 454, 457, 460, 478, 479, 480, 481, 483, 489, 493, 494, 587, 646, 662
Fildişi Sahili 125, 212, 221, 376, 752, 757
fildişi ticareti 31, 357, 359, 441, 587
Fondation de la Couronne 725, 729, 730, 732
Forgemol de Bostquénard, General Léonard Léopold 130, 137
Francesco Crispi 520, 521, 526, 527, 528, 531, 532, 538, 742
Franceville 168, 175, 700
Frank Johnson 413, 414, 431, 432
Frank Pocock 45, 50
Frank Power 248, 249, 250, 252, 256
Fransa 9, 10, 12, 24, 46, 47, 85, 88, 89, 90, 92, 93, 122, 123, 124, 125, 127, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 176, 177, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 190, 193, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 223, 225, 227, 228, 230, 233, 236, 237, 238, 243, 266, 267, 268, 269, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 296, 300, 307, 311, 314, 318, 321, 325, 328, 377, 378, 379, 388, 389, 390, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 405, 438, 457, 459, 461, 465, 466, 467, 469, 470, 472, 475, 480, 496, 497, 504, 507, 508, 509, 510, 512, 519, 520, 524, 526, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 571, 572, 573, 579, 581, 582, 584, 586, 589, 591, 592, 593, 595, 605, 606, 607, 608, 609, 611, 612, 614, 624, 638, 639, 641, 653, 655, 656, 657, 666, 695, 696, 697, 699, 701, 703, 705, 706, 710, 711, 725, 726, 730, 733, 734, 737, 738, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 753, 755, 757, 760, 761, 762, 764, 765
Franz Josef, Avusturya-Macaristan İmparatoru 238
Franz Schollaert 731, 732, 733, 734, 765
Frau Emily Reute (Zanzibar Prensesi) 330, 332
Frederick Arnot, 442, 444, 445
Frederick Gifford, 3. Gifford Baronu 180, 232, 268, 272, 274, 276, 426, 427, 438, 440
Frederick Holmwood 320, 321, 346, 348, 349, 352
Frederick Jackson (avcı) 384
Frederick Jackson 373, 392, 393, 395, 449, 461, 611, 612, 613,
Frederick Lugard 10, 427, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 475, 476, 477, 489, 494, 495, 499, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 518, 519, 542, 543, 569, 570, 572, 573, 575, 576, 577, 578, 579, 627, 646, 650, 718, 719, 720, 721, 722, 724, 739, 745, 747, 750, 758, 759, 760, 761, 764
Frederick Roberts (General Frederick Sleigh Roberts'ın oğlu), 631
Frederick Selous 414, 430, 431, 432, 500, 554, 555
Frederick von Lindequist 679, 694
Free State *bkz.* Congo Free State veya Orange Free State 184, 271, 272, 276, 277, 346, 354, 357, 442, 444, 446, 447, 448, 451, 452, 453, 454, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 487, 646, 648, 651, 652, 654, 663, 698, 701
Friedrich, Almanya İmparatoriçesi (Veliaht Prenses Viktorya), 226, 389
Fulani federasyonu 190, 570, 574, 719, 720
G
Gabon 28, 47, 165, 166, 167, 168, 175, 176, 177, 178, 182, 186, 213, 230, 274, 279, 400, 505, 568, 652, 695, 698, 761
Gabunga (Bugandalı oğlan) 339
Galla halkı (Etiyopya) 385, 391, 540, 584, 587, 588, 595, 757
Gallabat Savaşı (Matema), 1889, 317, 521, 525, 533, 539, 758
Galler Prensi Charles 37, 83, 86, 91, 92, 112, 146, 190, 203, 205, 240, 242, 261, 263, 293, 302, 351, 398, 419, 421, 423, 425, 427, 437, 439, 554, 593, 603, 612, 630, 645, 654, 708,

736, 739
Gambiya 192, 205, 211, 212, 221, 224, 376, 377, 400, 402, 403, 744, 751
Gana 742, 744
Gando 220
Gardner Williams, 421
Gcaleka-Xhosalar 62
General Antonio Baldissera, 532, 538, 539
General Charles George Gordon 51, 63, 64, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 118, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 284, 287, 288, 289, 293, 294, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 310, 315, 316, 346, 351, 352, 353, 354, 362, 363, 367, 369, 370, 371, 379, 434, 462, 473, 477, 498, 510, 512, 521, 522, 524, 564, 573, 592, 593, 596, 598, 599, 602, 604, 627, 631, 752, 755, 756
General Christiaan Beyers, 636
General Frederick Sleigh Roberts (*sonradan* Roberts Earl'ü), 120, 259, 615, 620, 631, 633, 634, 635, 636
General Georges Ernest Jean Marie Boulanger 378, 388, 389
General Guiseppe Arimondi, 536
General Henry S. Sanford 270, 271, 272, 274, 275, 283, 440
General Lloyd Matthews 325, 326, 329, 386
General Lothar von Trotha 11, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 688, 764
General Matteo Francesco Albertone, 532-536
General Mussali 127
General Oreste Baratieri, 523, 524, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 537, 538, 563, 742
General P. H. Kritzinger 636
General Piet Joubert 108, 110, 117, 132, 625, 628
General R. A. P. Clements 636
General Robert Napier, 1. Madala, Napier Baronu 523, 524, 751
General Sör Arnold Kemball 382
General Sör Charles Warren 242, 419, 420, 426, 632
General Sör Donald Stewart 382
General Sör Frederick Carrington 557
General Sör Garnet Wolseley (*sonradan* Field Marshal Vikontu) 100, 101, 102, 103, 104, 112, 120, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 181, 240, 243, 245, 248, 250, 251, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 287, 288, 294, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 316, 349, 362, 377, 654, 598, 619, 620, 621, 627, 629, 631, 634, 752, 754, 755
General Sör George White 620, 621, 625, 628, 629, 630, 631, 633
General Sör Gerald Graham 304, 305, 307, 309, 317
General Sör Henry Brackenbury 259, 621
General Sör Herbert Stewart, 261, 302, 304, 305
General von Liebert 692
General William Earle 304
Georg von Kaprivi 394
George Buckle 471, 475
George Cawston 426, 427
George Clemenceau 201, 607
George Douglas Campbell, 8. Argyll Dükü, 111
George Grenfell 701, 702
George Joachim Goschen, 1. Goschen Vikontu 393, 394, 572
George Mackenzie 382, 384, 463, 464
George Pepple, Bonny Kralı 214, 216
George Shepstone, 78, 80, 81, 84
Georges Toqué 696, 703, 704, 705, 706, 765
Georges Trouillot 608
Gerhard Rohlfs 32
Gerson von Bleichroder, 98,439
Gine 26, 27, 29, 125, 192, 198, 218, 241, 400, 402, 746, 748, 751, 759, 760
Gold Coast 212, 221, 400, 402, 504, 512, 559, 562, 563, 567, 568, 569, 573, 742, 743, 744,
Goldfields Ltd. 421, 422, 427
Gongo Lutete, Batatele Şefi 483, 484, 487, 491, 492, 493, 582
Gordon Sprigg 63, 64
Goshen (bölge) 418, 419
Graf Joachim von Pfeil 327, 328, 329, 691
Grattan Guinness 647
Grikualand 59, 752
Groupe Coloniale de la Chambre (France) 411
Grover Cleveland, ABD Başkanı 560
Guggenheim ailesi 728
Güney Afrika 9, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 100, 101, 102, 103, 108, 109, 114, 120, 126, 161, 205, 231, 232, 242, 319, 380, 393, 412, 413, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 426, 427, 541, 543, 544, 545, 547, 550, 551, 552, 556, 557, 558, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 624, 625, 627, 629, 631, 633, 635, 638, 639, 640, 713, 714, 715, 716, 721, 725, 735, 736, 737, 740, 741, 742, 747, 749, 751, 757, 764, 766
Gura Savaşı 525, 753
Gustav Frenssen 680
Gustav Nachtigal 32, 224, 225, 228, 230, 232, 233, 236, 237, 239, 240, 327, 670, 756
Gustave Humbert 408, 409, 410, 759

Gwelo (Matabeleland) 555
H
H. I. Wilson 731
Habeşistan (Etiyopya), 281, 309, 311, 317, 318, 521, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 563, 566, 584, 585, 586, 587, 588, 742, 743
Habib Bourguiba 746
Habicht (Alman savaş gemisi) 668, 669, 690
Hagos Bahta 527
Haile Selassie, Etiyopya İmparatoru 533, 539, 742
Halife Abdullahi bin Muhammed, 308, 310, 310, 311, 378, 588, 596, 597, 599, 600, 601, 602, 603, 604
Halife Ali, 310
Halife Ebu Bekir, 309, 311
Halife Şerif 310, 311
Halil Paşa 98
Hamadi (Zanzibari) 451, 452
Hamid (hizmetkar) 378, 761
Hamon (denizci) 47
Hannah Rosebery, Rosebery Kontesi (*evlenmeden önceki soyadı* Rothschild), 471
Harar (Etiyopya) 317, 318, 530, 540
Harold Macmillan 743
'Harry Alis' (yani Henri-Hippolyte Percher), 402, 505, 506, 507, 508
Harry Johnston 270, 319, 320, 325, 374, 375, 376, 380, 384, 393, 394, 396, 428, 446, 542, 709, 758
Hartum 89, 92, 94, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 264, 265, 284, 287, 288, 289, 295, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 329, 348, 352, 354, 366, 367, 368, 379, 436, 437, 462, 473, 480, 508, 521, 561, 564, 572, 573, 579, 582, 588, 590, 594, 596, 598, 602, 604, 605, 608, 627, 631, 751, 755, 756, 762
Havza 165, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 278, 279, 362, 443, 505, 698
Heinrich von Kusserow 230, 231, 232, 239, 328, 329, 330
Heligoland 389, 390, 396, 758
Helmuth Moltke, Kont von Moltke 125
Hemedi bin Abdullah 252, 388, 595
Hendrik Witbooi 670, 671, 673, 678, 679, 680, 681
Henri Blowitz, 267-269, 276-268
Henri Brisson 607, 610
Henri Ward 506, 507, 680
Henri-Hippolyte Percher 402
Henry Austin Bruce, 1. Aberdare Baronu, 206, 207, 209, 210, 211, 223
Henry Barth: *Travels and Discoveries in North and Central Africa*, 207,
Henry Cabot Lodge 728, 729
Henry Drummond Wolff 377, 379
Henry George Grey, 3. Grey Earl'ü, 475
Henry Hope Stanley, 37
Henry Howent Molyneux Herbert, 4. Carnarvon Earl'ü ('Twitters') 56, 57, 61, 62, 64, 70, 71, 73, 85, 126, 211, 377, 417, 418, 542, 543, 616, 617
Henry Labouchère 550, 711
Henry Rawlinson (*sonradan* 1. Rawlinson Baronu) 24, 32, 596, 599
Henry Reed (buharlı gemi) 362, 663, 664, 665
Henry Solvyns 51, 73, 180, 184
Henry William Massingham 544
Henry Younger 382
Herbert Henry Asquith (*sonradan* 1. Asquith Earl'ü), 474, 709, 710, 711, 735, 736, 737
Herbert Rhodes, 415
Heredot 13, 15
Herero halkı 666, 667, 669, 670, 671, 672, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 687, 692, 764
Hlubi halkı 60, 61, 68
Hoarau-Desruisseaux, Koloniler Genel Müfettişi 698, 705
Holland & Jacques (şirket), 208
Horace Waller 475
Hubert Howard 275, 560, 603
Hubert Jospeh Walther Frère-Orban 25, 184, 725
I
I. Abbas, Mısır Hidivi, 89
I. Leopold, Belçika Kralı 24, 25
Iain MacLeod 747
Ian Smith 740
II. Leopold, Belçika Kralı ve Kongo *roi-souverain*'i 9, 10, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 50, 51, 52, 73, 74, 90, 95, 112, 124, 132, 161, 167, 171, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 207, 213, 214, 256, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 291, 316, 321, 328, 329, 346, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 369, 371, 381, 396, 427, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 448, 452, 453, 454, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 492, 494, 495, 496, 508, 509, 561, 562, 572, 579, 580, 581, 582, 583, 642, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 663, 665, 666, 673, 694, 696, 697, 698, 703, 705, 707, 708, 709, 711, 712, 713, 724, 725, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 738, 747, 750, 751,

752, 753, 755, 756, 757, 758, 760, 761, 763, 765, 766
II. Menelik, Habeşistan İmparatoru (önceden Shoa Kralı) 11, 318, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 539, 540, 563, 566, 579, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 592, 594, 595, 608, 613, 742
Ilala (buharlı gemi) 10, 13, 27, 42, 752
Ilorin (Nijer eyaleti) 569, 570, 571, 719
Indira Gandhi 739
İngiliz Doğu Afrika 380, 382, 384, 395, 436, 443, 455, 456, 470, 476, 477, 511, 691, 708, 718, 722, 742, 760
İngiliz Güney Afrika Şirketi (Ferman Şirketi), 380, 393, 394, 413, 415, 426, 427, 428, 430, 432, 433, 442, 444, 545, 547, 549, 557, 558
İngiliz-Fransız Anlaşması, 1890, 399, 504, 562, 567, 568, 569, 579
İngiltere-Kongo Anlaşması, 1894, 496, 509
Ingogo Savaşı (Transvaal) 114
İrlanda 1, 11, 57, 111, 112, 113, 114, 142, 143, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 165, 204, 205, 296, 306, 307, 313, 337, 349, 377, 448, 472, 474, 477, 561, 620, 621, 629, 631, 655, 662, 709, 710
Isandlwana 68, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 84, 85, 102, 120, 126, 423, 547, 627, 630, 753
Isangila (Kongo) 45, 170, 171, 172, 185
İskenderiye, 88, 90, 93, 99, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 236, 258
İsmail Paşa, Mısır Hidivi 85, 87, 88, 98, 138, 254, 358, 524, 525, 529
İsmaili 489, 490
İtalya 9, 10, 29, 123, 127, 128, 140, 161, 182, 227, 228, 277, 311, 317, 318, 337, 356, 378, 379, 438, 504, 520, 521, 522, 523, 524, 526, 527, 528, 531, 532, 540, 560, 563, 566, 595, 622, 641, 711, 737, 742, 755, 761

J

J. B. Murphy 651
J. B. Robinson, 422
J. J. Uys 68
Ja-Ja, Opobo Kralı 216, 217, 375
Jabez (Basuto) 80
Jacob Wainwright 18, 19
Jacques Brazza, 698
James Anthony Froude 71
James Edwards Hubert Gascoyne-Cecil, Cranborne Vikontu (*sonradan* 4. Salisbury Markizi) 635
James Grant 31, 33, 37, 41, 72, 336, 360, 442, 448, 751
James Hamilton, 2. Abercorn Dükü, 427
James Hutton 210, 271, 275, 321, 355, 382
James Jameson 362, 368
Jan Christiaan Smuts 624, 625, 626, 636, 639, 640, 735, 736, 764
Jan Hofmeyr 421, 736
Japonya 26, 657
Jean Bayol, 402
Jean-Baptiste Marchand 404, 520, 522, 564, 565, 566, 579, 580, 589, 590, 591, 592, 593, 605, 606, 608, 609, 611, 612, 613, 614, 656, 696
Jesco van Puttkamer 689, 690
Joachim Ferreira 117, 118
John Bright 111, 154, 275
John Colenso, Natal Piskoposu 61, 62, 65, 66, 68, 77, 84
John Ellis 637
John Hay 727
John Holt 646, 652, 653, 666, 697, 708, 712, 727, 728, 730
John Mackenzie 419, 426, 427
John Moffat 423, 430, 431
John Morley (*sonradan* 1. Morley Vikontu) 146, 300, 474
John Shepstone 60, 66
John Speke 31, 37, 39, 41, 319, 336, 751
John Taubman 208
John Wodehouse, 1. Kimberley Earl'ü 111, 112, 114, 115, 116, 120, 205, 211, 413, 415, 416, 417, 420, 421, 422, 425, 428, 510, 516, 521, 622, 625, 629, 630, 633, 752, 757, 762, 763
John X. Merriman 235,736
Jomo Kenyatta 746
Joseph Chamberlain 111, 120, 153, 222, 240, 241, 242, 288, 297, 301, 304, 314, 349, 390, 499, 541, 542, 543, 544, 557, 558, 559, 560, 562, 563, 564, 566, 568, 569, 570, 573, 574, 575, 576, 578, 579, 610, 615, 616, 617, 618, 619, 621, 622, 623, 624, 626, 629, 639, 650, 657, 709, 711, 713, 718, 719, 722, 760, 761, 762
Joseph Mkasa 345
Judge Barry Herzog 636
Jules de Burlet 581
Jules de Trooz 729, 730, 731, 765
Jules Devaux 25, 27, 28, 31, 32, 34, 184
Jules Ferry 47, 122, 127, 128, 166, 167, 168, 201, 212, 223, 238, 268, 272, 275, 291, 398, 399, 754, 756
Jules Méline 564, 572, 606, 607
Julius Wernher 421, 544, 545, 623

K

Kaarta 189, 194, 404, 406, 407
Kabarega halkı 347
Kabarega, Bunyoro Kralı 347, 461, 462, 464, 573
Kaffa halkı 540, 595
Kahire 29, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 95, 96, 98,

99, 144, 147, 149, 150, 152, 156, 157, 159, 160, 207, 240, 245, 246, 249, 252, 254, 256, 258, 268, 305, 352, 354, 373, 376, 377, 379, 380, 393, 394, 427, 428, 435, 443, 495, 567, 606, 612, 616, 722, 742, 753, 754, 755, 758, 760
Kamerun 203, 205, 206, 209, 211, 212, 214, 216, 218, 224, 225, 230, 231, 232, 237, 239, 240, 267, 316, 320, 327, 376, 489, 495, 505, 689, 690, 692, 741, 746, 754, 755, 756
Kampala 12, 455, 457, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 472
Kan-kan 408, 409
Kano 719, 764, 765
Kardinal Charles Lavigerie, Algiers Başpiskoposu 337, 437, 438, 457, 469, 757
Kardinal James Gibbons 727
Kasongo (Kongo) 479, 484, 486, 489, 491, 492, 493, 760
Kassala 309, 521, 538, 563, 760
Katanga 434, 441, 442, 443, 444, 446, 448, 451, 452, 453, 479, 481, 482, 583, 758
Kayser Friedrich (önceden Veliaht Prens) 226, 228, 229, 236, 238, 388, 389, 622
Kayser I. Wilhelm 224, 226, 227, 228, 238, 388
Kayser II. Wilhelm 372, 383, 389, 390, 394, 395, 396, 443, 544, 560, 563, 559, 560, 604, 608, 656, 667, 669, 671, 674, 677, 681, 689, 691, 692, 693, 694, 697, 710, 711, 712, 741
Kenneth Kaunda 739
Kenya 319, 350, 391, 718, 722, 742, 746, 747
Khama, Bechuana Şefi 420, 548
Khama, Ngwato Kralı 420, 423, 426, 428
Kiama (Borgu) 514, 577, 578
Kibare, Buganda Kral Naibi 335
Kibasila 685
Kikuyu halkı 342, 391, 392, 746, 747
Kilimanjaro 319, 320, 321, 325, 326, 329, 342, 350, 383, 684, 691
Kilise Misyoner Topluluğu (KMT) 333, 334, 336, 337, 339, 344, 457, 458, 463, 465, 467, 469, 475, 476
Kimberley 55, 59, 60,
Kineasmatch Tadesse 533
Kinjikitile Ngwale 682
Koko, Brass Kralı 497, 515, 516
Koko, Brass Kralı 515
Köle Sahili 401, 402
köle ticareti 10, 30, 32, 38, 90, 213, 318, 322, 411, 474, 714, 751
Kölelik Karşıtı Topluluk, 736
Kont Herbert von Bismarck, 226, 232-236, 238, 389-390,
Kont Münster 237, 238
Kont Nerazzi 539
Kont P. von Hatzfeldt 227
Kont Paul Wolff Metternich 711
Korgeneral Paul Methuen, 3. Methuen Baronu 414, 629, 633, 763
Korgeneral Sör William Gatacre 599, 630, 763
Kral Acqua, 203, 206, 211, 212, 213, 214, 218, 223, 224, 239, 679, 689, 690
Kral Bell 206, 212, 214, 218, 223, 224, 239, 689
Kral Bell, 206, 212, 214, 218, 223-224, 239
Kral Mandara 319
Kral Ntare 462
Kral Pass-All 218
Kral VII. Edward (önceden Galler Prensi) 641, 656, 693
Kraliçe Viktorya 14, 24, 27, 31, 33, 34, 37, 39, 40, 41, 69, 90, 94, 95, 112, 113, 203, 205, 206, 211, 214, 218, 228, 289, 306, 313, 319, 331, 332, 333, 351, 364, 372, 378, 379, 381, 383, 384, 391, 392, 395, 397, 429, 437, 463, 472, 473, 489, 496, 511, 521, 524, 546, 547, 548, 550, 559, 560, 561, 563, 564, 579, 604, 608, 610, 613, 617, 630, 633, 693, 722, 751, 752, 753, 760, 762, 763
Kraliyet Coğrafya Topluluğu 18, 23, 39, 40, 72, 342, 427, 436
Kraliyet Nijer Şirketi 375, 512, 756, 757
Kreli Sarhili, Gcaleka-Xhosa Şefi 62
Kumandan Browne 79
Kumandan Chaltin 493, 582, 583
Kumandan Frans Joubert 110
Kumandan Gillian 492
Kumandan Lonsdale 82
Kumandan Paul Monteil 402, 495, 508, 509, 512, 520, 608
Kumandan Ponthier 493
kuraklık 530, 671
Kwame Nkrumah 744, 746, 748
Kwana (Muri) 506
Kwilu-Niari nehri 177, 279, 280
L
Lado enklavı (Ekvatorya) 95, 367, 443, 496, 572, 582, 583, 591, 655, 760, 761
Lady Alice (gemi) 37, 40, 41, 43, 44, 45, 50
Ladysmith 628, 629, 631, 632, 633, 634, 762, 763
Lafia, Nikki Kralı 512, 514, 515, 518, 519, 569, 579, 760
Langalibalele 60, 61, 62, 68, 753
Le Boucher (Senegal Vali Vekili) 201
Le Libre Parole (dergi) 507
Leander Starr Jameson 414, 429, 430, 431, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 634, 736
Lengalama (Bugandalı oğlan) 339

Léon Bourgeois 519, 564
Léon Lambert 181
Léonce Lagarde 566, 584
Léonie Léon 122, 140, 148, 150, 168, 181, 186, 519, 564
Leopold S. Amery, 626
Leopoldville 175, 177, 185, 279, 362, 480, 482, 487, 662, 663, 698, 702, 748, 754
Levy (Maltalı Yahudi) 128
Leydi 'Pooey' Cecil, 375
Leydi Dorothy Grey, 711
Leydi Flora Lugard (önceki soyadı Shaw) 173, 427, 512, 543, 721, 722
Leydi Florence Baker, 91
Leydi Florence Dixie 111
Leydi Gwendolen Cecil, 375
Leydi Mary Ponsonby 288
Libya 737, 743
Licurgo Maccio 127, 136, 138
Lobengula, Ndebele Kralı 11, 242, 414, 415, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 541, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 554, 555, 631, 739, 752, 757, 760
Lomami nehri 477, 478, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489
Londra Anlaşması 242, 544, 616, 617, 618, 625
Lord Charles Beresford, 261-262, 264
Lord Frederick Cavendish 151, 296
Lord Randolph Churchill 240, 300, 307, 311, 314, 315, 375
Lotshe (Ndebele *induna*) 429
Louis Faidherbe 189, 190, 191, 201, 202
Louise, Belçika Kraliçesi 24
Louise, Belçika Prensesi 112, 738
Lozi Lewanika, Üstün Şef 428, 546
Lualaba nehri 13, 14, 19, 20, 31, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 48, 50, 445, 449, 478, 479, 480, 483, 484, 488, 490, 491, 492, 752
Lubwa, Buganda Şefi 340
Lucien Delacroix (Leopold'un oğlu), 648, 725, 732
Lupungu 483
Lusambo (Kongo) 446, 482, 484, 492, 493
Lutete Kuna 170
Lyttelton Yasası 715
M
Madagaskar 325, 326, 399
Madam Mussali 127
Madani (Ahmedü'nün oğlu) 404, 405, 406
Mafeking 556, 622, 625, 629, 634, 636, 641, 762, 763
Magdala seferi, 1867-1868, 523, 751
Magersfontein Savaşı 629, 630, 633, 763
Mahenge 684, 685, 686, 687, 764
Mahmud Sami Bey 145
Mahmut (Mehdici) 599, 630
Maji-Maji isyanı, 682-688
Makalle (Tigre) 527, 528, 531
Makanda (Msiri'nin evlatlık oğlu) 452
Makoko, Teke Kralı 165, 166, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 183, 184, 185, 213, 278, 279, 290, 754, 755
Malcolm Fraser 739
Mallam İsa (Mehdi) 720
Mangwe (Matabeleland) 555
Mansa Musa, Mali Kralı 29, 94
Manyema (Kongo) 436, 478, 479, 480, 481
Marcellin Berthelot, 519-522, 565
Mari-Diara 405, 406
Marie-Henriette, Belçika Kraliçesi 648
Marjorie Perham 456, 459, 465, 466, 469, 475, 495, 511, 575, 719, 720, 721
Mark Twain 728, 729
Marquis de Blignières, 149
Marquis di Rudini 538, 539
Marthinus Pretorius 105, 108
Marthinus Steyn, Orange Free State Başkanı 624, 626, 633, 636, 639, 737
Mary Kingsley 215
Masai halkı 319, 321, 334, 339, 342, 343, 350, 392, 758
Mashonaland 412, 413, 414, 415, 418, 420, 422, 426, 431, 432, 433, 500, 542, 545, 546, 547, 548, 550, 551, 672, 757, 758
Masina şehri ve sultanlığı 190, 194, 198, 410
Massawa 317, 318, 379, 521, 523, 751, 756
Matabeleland 412, 414, 418, 426, 542, 546, 547, 548, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 672, 757, 760, 761
Mathias Erzberger 692
Matilda Goldie (*evlenmeden önceki soyadı* Elliot) 208
Matthew Wellington 16
Mau-Mau isyanı, Kenya 746
Maurice Potter 588
Maurice Rouvier 190, 191
Mauritius (önceden İle de France) 125
Mbunga halkı 685, 686
Mecuba 115, 119, 120, 126, 132, 134, 155, 259, 418, 419, 574, 602, 616, 619, 620, 621, 624, 625, 626, 627, 628, 630, 631, 632, 754
Medine 189, 310
Mehdi 11, 161, 240, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 265, 288, 289, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 316, 329, 346, 348, 353, 367, 369, 379, 434, 491, 504, 512, 525, 593, 594, 595, 596, 597, 600, 603, 604, 627, 720, 754, 755, 756, 762

Mehdiciler 363, 370, 384, 443, 509, 512, 520, 521, 540, 561, 572, 588, 593, 595, 601, 757, 758
Melmoth Osborn 53
Mengo 95, 333, 334, 337, 339, 344, 348, 455, 457, 458, 460, 461, 462, 465, 467, 468, 498
Merkezi Arama Şirketi 427
Merkezi Madencilik Şirketi 422
Metema 317, 521, 525, 758
Metemma (Sudan) 256, 258, 261, 264, 265, 304, 317
Mhlaba (Lobengula'nın danışmanı) 546
Michael Henry Gallwey 66
Michaud (tamirci) 166
Middelburg 636, 639
Milletler Cemiyeti 742
Milo nehri 198, 199, 408, 409
Mısır 25, 56, 73, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 123, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 165, 176, 181, 182, 186, 193, 203, 204, 205, 212, 222, 223, 227, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 246, 248, 254, 256, 258, 267, 268, 277, 284, 287, 296, 298, 299, 301, 307, 309, 311, 314, 315, 316, 317, 320, 332, 346, 349, 351, 352, 363, 365, 366, 368, 376, 377, 378, 379, 389, 397, 399, 472, 474, 475, 494, 495, 496, 497, 508, 509, 510, 520, 522, 524, 525, 542, 560, 561, 563, 564, 565, 566, 567, 572, 579, 591, 597, 599, 600, 601, 602, 603, 605, 606, 608, 609, 613, 634, 641, 656, 657, 712, 741, 746, 749, 751, 752, 754, 755, 756, 757, 761, 762, 763, 764
Mkwati (Ndebele papazı) 555
Mlimo tarikatı 554, 555, 556
Moailles 122
Modder Nehri 633, 634
Moffat Anlaşması, 1888, 423
Mohara 479, 481, 482, 484, 485, 487, 488, 489, 491, 492
Mombasa 320, 325, 331, 334, 350, 351, 352, 373, 381, 383, 384, 463, 470, 474, 521, 722, 763
Monsignor Jean-Joseph Hirth 466, 468, 511
Monson 573, 575, 608, 609, 613
Morenga (kale akıncısı) 679, 680
Mori-Ule Sise 198, 199
Mossi 512
Motloutsi nehri 413, 414, 415, 430, 434
Mounteney Jephson 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 475
Möwe (Alman savaş gemisi) 224, 232, 233
Mpande (Cetshwayo'nun babası) 65, 66, 69
Mshete (Lobengula'nın elçisi) 429, 548
Msiri (Mushidi), Garanganja Kralı 434, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 455, 480, 758
Mtesa, Buganda Kabakası 39, 40, 94, 95, 334, 335, 337, 338, 339, 345, 457, 498, 752, 755
Müfettiş Five 42
Muhammed Ali Paşa 88, 247, 248
Muhammed es-Sadık, Tunus Beyi 127, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 140
Muhammed Muntaga, Nioro Valisi 194, 195
Muhammedü 570
Mulay Yusuf 746
Münirü, Masina Sultanı 410
Munshi halkı 719, 720
Mussolini Benito 402, 505, 742
Mustafa bin İsmail 127, 140
Mwanga, Buganda Kabakası 333, 334, 335, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 352, 353, 364, 392, 393, 395, 445, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 464, 465, 466, 467, 468, 489, 498, 573, 724, 755, 756, 758, 759, 761, 762
Mwari tariktı 555, 556
Mzilikazi, Ndebele Kralı 58, 422, 752

N

Nama (Hottentot) halkı 661, 668, 670, 674, 678, 679, 681, 687, 692, 764, 765
Namibya (Güneybatı Afrika) 230, 749
Nandete 682, 683
Nango Anlaşması 754
Natal 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 100, 101, 105, 107, 108, 111, 114, 115, 119, 142, 243, 380, 543, 552, 616, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 628, 629, 630, 631, 634, 635, 638, 639, 708, 716, 717, 718, 721, 735, 736, 751, 754, 757, 760, 764
Ncuna 169, 172, 175
Ndebele halkı 11, 58, 414, 415, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 431, 433, 546, 548, 550, 552, 554, 555, 716, 749, 752, 760, 761
New York Herald 15, 36, 38, 39, 40
Ngaliema 172, 173, 174, 175
Ngami Gölü 14, 752
Ngoni halkı 15, 683, 687, 688
Nicholas Tobback 478, 480, 481, 484, 493
Nijer (nehir ve bölge), 28, 30, 31, 32, 177, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215 ,216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 237, 238, 243, 267, 268, 269, 273, 277, 278, 281, 283, 316, 318, 327, 331, 374, 375, 375, 376, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 497, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 512, 513, 515, 516, 517, 218, 519, 520, 521, 522, 542, 543,

558, 559, 562, 564, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 578, 579, 580, 609, 631, 641, 719
Nijer Anlaşması, 1898, 578
Nijer Şirketi *bkz.* Kraliyet Nijer Şirketi, 219, 375, 402, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 515, 516, 517, 518, 567, 569, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 718, 720,
Nijerya, 125, 181, 205, 224, 400, 504, 564, 567, 571, 573, 575, 631, 657, 718, 719, 721, 722, 739, 742, 744, 745, 749, 750,
Nikodemus Maherero 670,671
Nil 13, 14, 15, 20, 28, 31, 32, 35, 37, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 144, 145, 147, 207, 208, 212, 214, 215, 240, 243, 244, 247, 248, 250, 251, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 273, 287, 300, 303, 304, 309, 311, 316, 348, 351, 352, 358, 362, 363, 364, 366, 376, 377, 379, 380, 383, 384, 428, 434, 437, 443, 444, 454, 461, 462, 472, 475, 477, 480, 481, 494, 495, 496, 504, 507, 508, 509, 510, 512, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 540, 542, 543, 558, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 572, 573, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 590, 591, 596, 597, 600, 603, 604, 605, 606, 608, 609, 610, 612, 613, 614, 655, 734, 751, 752, 761, 762, 763
Nil Nehri 212, 215, 240, 258, 287, 300, 303, 304, 309, 351, 358, 364, 512
Nioro 194, 404, 406, 407
Noblesse (Hodister'ın ajanı) 482
Noel Ballay, 47, 175
Nokki (Kongo) 278, 280, 281
Nserera (Arap Şef) 454
Nubar Paşa 86, 87, 91, 92, 94, 96, 145, 149, 753
Nupe 208, 217, 219, 220, 512, 513, 514, 517, 518, 569, 570, 571, 755
Nyangwe 14, 15, 41, 42, 43, 44, 479, 488, 489, 491, 492, 494, 760
Nyasa Gölü 14, 27, 31, 322, 329, 380, 394, 396, 428, 685, 751, 757
Nyasaland 73, 394, 396, 415, 428, 446, 455, 542, 747, 758

O

Odo Russell, 1. Ampthill Baronu, 232, 233, 234, 268
Ogowe nehri 46, 47, 166, 167, 168, 175, 177, 695, 753
Oil Rivers 205, 206, 214, 216, 217, 221, 222, 223, 240, 241, 268, 316, 327, 756
Omdurman 11, 247, 250, 302, 303, 308, 309, 310, 311, 592, 593, 594, 596, 600, 601, 602, 603, 606, 609, 762
Onbaşı Benga, 487
Orange Free State 11, 752, 763, 765
Orange Nehri Kolonisi 715, 735, 764, 765
Orta Afrika Ticaret Şirketi 208
Oskar Stübel 667, 669, 675, 689
Osman Digna 307, 600
Oswell Livingstone 19
Otto Arendt, 691
Oussébougou 406
Ovambo halkı 672
Oviumbo Savaşı 675

P

Pall Mall Gazette 650
Pangani 385, 386
Papaz John Harris 728
Papaz Joseph Ohrwalder 310
Pataniler (halk) 217
Paul Bert, 190
Paul Crampel 402
Paul de Smet de Naeyer, Smet de Naeyer Kontu 726, 729, 765
Paul Hymans 729
Paul Kruger 54, 64, 104, 106, 107, 108, 109, 112, 114, 115, 120, 132, 242, 419, 431, 432, 544, 545, 547, 553, 558, 559, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 626, 628, 633, 634, 635, 659, 737
Paul Le Marinel 446
Paul Reichard 441
Peder Schmitz 690
Pedi halkı 54, 103, 107, 753, 754
Penfiel (Portekizli diplomat) 281
Percy Fitzpatrick 623
Pére Lourdel 337, 340, 344, 345, 347
Perkins (Tunus'taki İngiliz işadamı) 136, 137, 138
Philip O'Flaherty 337, 347
Philippe Delacroix (Leopold'un oğlu) 648, 732
Pier De Wet 640
Pierre Savorgnan de Brazza 10, 39, 46, 47, 48, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 203, 210, 212, 213, 221, 223, 229, 243, 273, 278, 279, 290, 291, 327, 358, 434, 505, 542, 653, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 753, 754, 755, 765
Pierret (Hodister'ın vekili) 483
Piet Cronje 105, 106
Piskopos Abel Muzorewa 740, 741
Piskopos James Hannington 334, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 352, 392, 456, 458, 477, 756
Piskopos Prosper Augouard, 696, 698, 699, 701, 702

Pokino (Buganda'da bakan) 346
Portekiz 9, 23, 26, 29, 177, 212, 213, 214, 223, 230, 267, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 316, 350, 447, 748, 755, 759
Porto Novo (Dahomey) 214, 221, 401, 751, 755
Prempeh, Ashanti Kralı 569, 743
Prens Alexei Borisovich Lobanov 566
Prens d'Arenberg, 505
Prens Otto von Bismarck, 9-11, 70, 98, 123-124, 128, 140-141, 142-143, 150, 161, 186, 204, 208, 211, 214, 223-224, 225-243, 266-269, 276-283, 314, 316, 320-321, 328-330, 332, 374, 377, 388-390, 393-395, 419-420, 438-439, 443, 474, 542, 560, 610, 622, 666, 669-670, 689-690, 697, 741-742, 747
Prenses Carolath 226
Prenses Charlotte (IV. George'un kızı) 24
Prenses N'Sabou 506, 507, 513
Pretoria Anlaşması 242
R
Ramazan (Arap tecüman) 328, 386
Ramsay MacDonald 736
Rand (Transvaal'de Witwatersrand) 415, 417, 420, 421, 422, 428, 432, 544, 616, 617, 623, 628, 635, 713, 715
Ras Malamine 170, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 505, 700
Recaf (Sudan) 366, 367
Regionald Baliol Brett, 2. Esher Vikontu, 287, 288, 298
Reute (Alman tüccar) 330
Riba-Riba 478, 479, 481, 482, 493
Richard Bickerton Pemell Lyons, 1. Lyons Earl'ü 10, 123, 211, 212
Richard Böhm 441
Richard Burdon Haldane, Haldane Vikontu 711
Richard Fox Bourne 645, 646, 648, 649, 650, 652, 654, 666, 712, 718
Richard Lander 31
Rider Haggard 53
Rigby (Konsolos, Zanzibar) 323
Rivers Wilson 86, 88, 92, 99, 145, 146, 149,
Riyaz Paşa 145, 146
Robert Ashe, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 352
Robert Moffat 19, 418
Robert Offley Ashburton Crewe-Milnes, Crewe Markizi 736, 737
Robert Robertson 65, 69
Robert W. Felkin 351, 368
Robin Herbert 212

Robinson (Bombacı Muhafızlardan) 448
Rochford Maguire 424
Rodezya 412, 415, 433, 541, 544, 545, 549, 550, 553, 554, 557, 558, 739, 740, 747, 748, 759, 761
Romolo Gessi 97, 246, 254, 256
Rorke Çayı 66, 68, 75, 76, 77, 78, 81, 83, 84, 120, 753
Roundell Palmer, 1. Selborne Earl'ü 241
Royal (buharlı gemi) 171, 172
Ruanda-Urundi 741, 748
Rubaga (Uganda) 465, 467, 468
Rudolf Slatin 253, 254, 255, 256, 294, 302, 303, 310, 594
Rupotalı Gabriel Mbuu 685
Rusya 72, 89, 227, 238, 266, 267, 301, 305, 306, 314, 378, 497, 519, 526, 560, 563, 565, 566, 595, 608, 656, 657, 711, 721, 730, 740, 743, 748, 749
Ruwenzori dağları (Stanley Sıradağları) 365, 371, 443, 461
S
Sadi Carnot 508
Sahra 10, 29, 32, 124, 125, 187, 194, 198, 207, 397, 398, 399, 400, 406, 504, 508, 601, 719
Samori (Gine'deki) 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 402, 403, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 491, 519, 568, 755, 759, 761
Samuel Maherero, Baba, Herero şefi 669, 670
Samuel Maherero, Oğul, Herero şefi 670, 671, 672, 673, 674, 675, 678, 680,
Sandile, Ngquika Şefi 63, 76, 81
Savaş Generali Nicolas Smit 117
Saville Lumley 26, 27
Schmidt (Togoland bölge müdürü) 690
Scott Keltie 9, 10, 427
Scrivener (misyoner) 663
Sebwato, Buganda Şefi 339
Şef Ekwala Dido 203, 206, 689
Şef Gobila 179
Şef Kalmoto 686
Şef Kiwanga 686
Şef Manga Bell 689
Şef Mankurwane 242
Sefu (Tippu Tip'in oğlu) 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 684, 759
Sefu bin Amri 684
Segu 189, 190, 192, 193, 194, 195, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 751, 758
Segulu Fama Bodian, 406
Selim Bey 462, 463, 467, 489
Senegal 29, 47, 125, 126, 166, 177, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 200, 201, 209, 210, 212, 218, 221, 224, 319, 376, 400, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 409, 696, 744, 751
Senegal nehri 189, 201, 406

Senegal Şirketi 218
Seretse Khama 739
Şerif Paşa 98, 145, 146, 148, 160
Servatius (Senegal valise) 201
Şeyh Muhammed Şerif 253
Şeyh Ubeyd 248
Seyid Bargaş bin Seyid, Zanzibar Sultanı, 323, 324, 325, 326, 330, 333, 335, 381, 382
Seyit, Zanzibar Sultanı 323, 324
Shaka, Zulu Kralı 58, 422, 687
Shangani nehri 548, 549, 550
Shark Adası 681
Shire Dağları 31, 322, 758
Shona halkı 422, 433, 500, 546, 547, 548, 551, 556, 631, 716, 749, 761
Sidikoro 197
Sidney Shippard 416, 424, 425, 429
Sierra Leone 125, 192, 198, 230, 400, 402, 407, 410, 504, 509, 514, 569, 744, 751
Sihayo, Zulu Şefi 77
Sikasso kuşatması, 1887 409
Simonstown 57, 380
sığır vebası 554, 671
Smith (Kongo'daki ABD Başkonsolosu) 731,
Sokoto 219, 220, 504, 509, 510, 567, 568, 569, 574, 575, 579, 719, 720, 721, 764
Somaliland 317, 318, 350, 519, 521, 526, 540, 553, 566, 584, 742, 743, 754, 761, 762
(Sör) Constantine Phipps 497, 504, 507, 509, 510, 520, 647, 731
(Sör) Henry Morton Stanley 10, 15, 19, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 72, 73, 74, 75, 95, 161, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 210, 213, 229, 256, 266, 269, 271, 272, 273, 275, 278, 279, 283, 319, 322, 327, 334, 336, 338, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 560, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 381, 382, 384, 392, 393, 395, 396, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 447, 448, 449, 454, 456, 457, 459, 462, 463, 475, 478, 479, 480, 489, 505, 507, 582, 583, 627, 662, 665, 666, 699
(Sör) Richard Burton 31
(Sör) Roger Casement 645, 647, 655, 660, 662, 663, 664, 665, 666, 697, 703, 708, 709, 712, 725, 726, 731, 764
Sör Alfred Milner (*sonradan* 1. Milner Vikontu) 499, 615, 617, 618, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 639, 640, 711, 714, 715, 736, 737, 761, 762
Sör Bartle Frere 23, 25, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 85, 102, 103, 107, 112, 114, 126, 132, 324, 543, 619, 621, 725, 752, 753
Sör Bartle Frere 23, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 85, 102, 103, 107, 112, 114, 126, 132, 324, 543, 619, 621
Sör Benjamin Pine 61
Sör Edward Grey (1. Fallodon Vikontu), 518, 709, 711, 712, 713, 726, 730, 731, 733, 734, 738
Sör Edward Malet 143, 146, 147, 268, 277, 279, 281
Sör Edward Monson 573, 575, 608
Sör Evelyn Wood 156, 259
Sör George Goldie (Taubman) 208, 209, 210, 211, 212, 214, 217, 218, 219, 220, 223, 232, 271, 402, 422, 505, 506, 507, 511, 512, 515, 516, 517, 518, 520, 562, 567, 568, 569, 570, 571, 574, 575, 576, 578, 579, 650, 718, 719, 745, 757, 762
Sör George Grey 709
Sör Gerald Portal 469, 472, 476, 477, 495
Sör Gilbert Thomas Carter, 569, 570
Sör Henry Bulwer 66, 67
Sör Henry Campbell-Bannerman 473, 626, 627, 635, 636, 638, 709, 710, 711, 714, 715, 716, 764, 765, 766
Sör Henry Loch 431, 547, 558
Sör Henry Ponsonby 289, 470
Sör Hercules Robinson 114, 418, 424, 427
Sör Hussey Crespigny Vivian, 3. Vivian Baronu 86, 87
Sör Lewis Pelly 382
Sör Michael Hicks Beach (*sonradan* 1. St Aldywn Earl'ü) 64, 71, 72, 75, 84, 100, 103, 126, 572, 574, 615, 619
Sör Percy Anderson, 210, 221, 222, 223, 224, 268, 277, 283, 284, 316, 317, 318, 320, 321, 331, 332, 349, 350, 351, 352, 382, 390, 395, 442, 469, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 494, 504, 509, 510, 511
Sör Redvers Buller 155, 160, 259, 304, 618, 620, 627
Sör Robert Meade 212, 215
Sör Robert Thompson 287, 288
Sör Samuel Baker, 31, 33, 37, 40, 41, 72, 90, 91, 94, 247, 254, 363
Sör Stafford Northcote, 1. Iddesleigh Earl'ü 300, 314
Sör Theophilus Shepstone, 53, 54, 55, 56, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 78, 80, 81, 84, 85, 100, 101, 103, 104, 107, 126
Sör William George Vernon Harcourt 123, 299, 471, 473, 474, 475, 476, 495, 541, 557, 558, 610

Sör William Mackinnon 270, 271, 274, 275, 283, 321, 325, 331, 350, 351, 352, 355, 356, 357, 358, 359, 363, 364, 371, 372, 373, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 391, 392, 393, 395, 396, 422, 428, 434, 436, 440, 443, 456, 470, 472, 476, 542, 545, 757, 758
Spion Kop Savaşı 631, 632, 763
St John Brodrick, 1.Midleton Earl'ü, 637, 638
St Lucia 242, 243, 700, 756
Stellaland 418
Stephanie, Belçika Prensesi 738
Stephanus Roos 116, 117, 118, 119
Stormberg Savaşı, 1899 630, 763
Stürmann (Griqua elçisi) 678
Suakin 90, 207, 258, 317
Sudan 11, 32, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 125, 156, 161, 186, 188, 191, 194, 198, 201, 202, 206, 207, 208, 211, 220, 240, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 253, 254, 256, 258, 259, 261, 284, 287, 288, 289, 294, 298, 299, 301, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 315, 316, 317, 334, 346, 358, 363, 368, 370, 376, 379, 380, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 436, 461, 472, 494, 495, 504, 509, 510, 512, 518, 520, 521, 524, 525, 540, 561, 563, 564, 566, 567, 568, 572, 579, 580, 581, 582, 584, 587, 588, 589, 593, 594, 596, 597, 598, 600, 601, 604, 611, 613, 630, 641, 712, 722, 749, 751, 752, 754, 761, 762
Süleyman (Zebir Paşa'nın oğlu) 96, 97, 246, 254, 385
Susi (Livingstone'ın destekçisi) 13, 16, 17, 18, 19, 131, 171, 174
Süveyş Kanalı 26, 28, 56, 57, 87, 89, 91, 92, 153, 156, 222, 301, 318, 319, 418, 420, 751, 752
Swayne (İngiliz topçu subayı) 384
Syndicat français du Haut Benito 505
T
Tagamoio (Swahili) 41, 42, 44
Taitu 530, 534, 535
Takruriler 199, 404, 405, 406, 407
Tanganyika Gölü, 13, 15, 31, 36, 37, 38, 41, 319, 329, 396, 439, 443, 449, 478, 495, 496
Tanganyika, 444, 687, 741, 747
Teğmen Albert Ernest Augustin Baratier, 611, 612, 613
Teğmen Bartholin, 585, 587
Teğmen Braconnier 171
Teğmen Bretonnet 568, 571, 572
Teğmen Cazemajou 568
Teğmen Charles Michel 583, 585, 586, 587, 588
Teğmen Eugène Mage 190, 194, 404
Teğmen Hans Dominik 689
Teğmen Harou 171
Teğmen Hourst 568
Teğmen Ian Hamilton (*sonradan* General Sör) 118, 119
Teğmen James Willcocks 576, 577, 578
Teğmen Jean-Désiré Scheerlinck 485, 486, 493
Teğmen Joseph Lippens 481, 484, 485, 486, 489, 494
Teğmen Legat 451
Teğmen Louis Alexandre Antonie Mizon 175, 402, 505, 506, 507, 513
Teğmen Maund 426, 427, 428
Teğmen Michaux 487, 488, 492
Teğmen Rawson 157, 158
Teğmen Schenneman 689
Teğmen Verney Cameron 18, 31, 32
Tekla Haimanot 535
Tel el-Kebir 156, 157, 158, 160, 181, 182, 258, 599, 629, 630, 754
The Daily Telegraph 36, 40
The Speaker 652
The Times 13, 23, 24, 27, 51, 52, 77, 111, 113, 120, 128, 130, 139, 165, 178, 183, 241, 248, 267, 269, 273, 274, 314, 351, 376, 434, 438, 442, 471, 475, 507, 560, 580, 603, 626, 627, 628, 639, 645, 668, 729, 734
Theodore (Habeşistan İmparatoru) 523, 524
Théodore Roustan 127, 129, 130, 136, 138, 139, 140
Thérèse Brazza, 631
Thomas Burgers 54, 103, 106, 107, 108
Thomas Carter 119
Thomas Ryan 728
Thomas Scanlen 418
Thomas Villiers Lister 210, 213, 214, 215, 269, 275, 276, 277, 383
Tieba, Sikasso Faması 404, 409
Tiekoro 197
Tigre 524, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 538
Timbuktu 29, 125, 189, 190, 193, 210, 211, 221, 403, 410, 411, 568, 760
Tippu Tip (Hamid bin Muhammed) 41, 42, 43, 44, 45, 292, 357, 359, 362, 368, 369, 436, 449, 478, 479, 481, 483, 484, 485, 487
Titi, Bamako Şefi 200
Tofa, Porto Novo Kralı 214, 755
Togoland (Little Popo) 212, 690
Toro Kralı (Uganda) 189, 191, 198, 461, 462, 464
Trans-Sahra Komisyonu ve Demiryolu 399
Transkei 62, 63, 64
Transvaal 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 71, 72, 99, 100, 101, 102, 103, 104,

105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 120, 121, 126, 132, 143, 160, 242, 243, 315, 376, 380, 412, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 432, 442, 541, 543, 544, 545, 546, 547, 551, 553, 556, 558, 559, 574, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 621, 622, 624, 625, 628, 636, 638, 639, 640, 641, 708, 713, 714, 715, 716, 718, 719, 734, 735, 736, 752, 753, 754, 755, 756, 760, 761, 762, 763, 764, 765
Transvaal Başkanı 617, 755, 762
Truth (gazete) 550
Tsushima Savaşı 657
Tuğgeneral Hector MacDonald 118, 602
Tümgeneral (Sör) Archibald Alison, 158
Tümgeneral Fitzroy Hart 630
Tümgeneral John French (*sonradan* Field Marshall, 1. Ypres Earl'ü) 633
Tunus 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 147, 149, 151, 152, 161, 176, 193, 198, 200, 201, 204, 227, 237, 267, 318, 325, 329, 398, 400, 401, 439, 746, 753, 754
Türkiye 12, 123, 526, 751, 757
U
Ubangi 453, 496, 695, 696, 701, 702, 705
Ubangi nehri 495, 590, 702, 703
Üçlü İttifak 227, 504, 520, 560, 563, 566, 656, 755
Uganda 39, 40, 52, 73, 90, 94, 334, 339, 342, 348, 350, 351, 352, 353, 364, 373, 379, 380, 383, 385, 390, 393, 395, 396, 397, 428, 443, 445, 449, 455, 456, 461, 462, 463, 464, 465, 468, 469, 470, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 480, 489, 494, 495, 496, 509, 511, 522, 542, 553, 561, 562, 564, 567, 572, 573, 575, 591, 627, 631, 641, 646, 693, 718, 722, 723, 747, 749, 758, 759, 760, 761, 763
Ulundi 68, 75, 76, 77, 80, 102, 120, 133, 423, 717, 753
Ulusal Afrika Şirketi 206, 207, 208, 211, 217, 271, 752
Uluslararası Afrika Topluluğu 33, 34, 51, 74, 90, 167, 183, 184, 269, 270, 274, 753
Uluslararası Kongo Topluluğu 184, 267, 271, 274
Umlugulu (*induna*) 554
Union Minière 728
Uwini (Ndebele lideri) 555
V
V. Muhammed, Fas Sultanı 746
V'Intransigeant (gazete) 506, 507
Vaal Krantz Savaşı 632
Vaftizci Birliği, 654
Vaftizci Misyoner Topluluğu, 654, 663, 666
Vaiz J. Whitehead 664
Valdemar Horn 690
Valentine Verlaine 497
Valke (Belçikalı kaşif) 174
Vasco da Gama 29
Vereeniging Barışı, 1902, 640, 641, 645, 735, 737, 764
Verschoyle (*Fortnightly Review*'den) 427
Victor Ballot, 518, 519, 569
Victor Bruce, 9. Elgin Earl'ü 713, 715, 716, 717, 718, 720, 722, 723, 724, 734, 736
Victor Prompt 508
Viktorya Anlaşması 1894, 550
Viktorya Gölü, 31, 34, 37, 39, 40, 41, 90, 94, 95, 319, 331, 332, 333, 364, 372, 379, 381, 383, 384, 391, 392, 395, 463, 489, 496, 521, 613, 693, 722
Viktorya Kalesi 432, 546, 760
Vivi (Kongo) 168, 171, 177, 178, 185, 278, 280, 281, 699
Voltigeur (Fransız gemisi) 214, 218, 221
von Brauchisch 689
W
W. T. Stead 427
Walker (KMT misyoneri) 458, 736
Walvis Körfezi 233, 235, 753
Waterberg Savaşı, 1904, 676, 679, 680
Wernher-Beit (şirket) 623
Weyanko (Bambara böyü) 196, 197
Wichale Anlaşması 521, 526, 539, 758
Wilfred Blunt, 143, 144, 145, 147
William Baikie, 31, 219
William Bonny, 368
William Burdett- Coutts 382
William Cadbury 728
William Ewart Gladstone 84, 85, 103, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 120, 121, 126, 128, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 180, 181, 186, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 214, 221, 222, 223, 225, 226, 233, 234, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 249, 258, 259, 268, 277, 284, 288, 289, 293, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 320, 330, 331, 346, 349, 377, 382, 418, 419, 420, 469, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 494, 495, 524, 541, 561, 574, 616, 619, 713, 741, 751, 753, 754, 755, 756, 757, 759, 760
William Grant Stairs 360, 365, 442, 448, 449, 450, 451, 452, 455, 480, 583, 758
William Jones 342
William Morrison 651, 654, 655, 727
William Schreiner 718, 736, 737, 766
William Waddington 123, 125, 128, 267, 398, 401, 469, 472, 504

William Waldegrave Palmer, 2. Selborne Earl'ü, 573, 736
Windhoek 660
Winston S. Churchill (*sonradan Sör*) 596, 597, 602, 603, 627, 630, 632, 634, 708, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 720, 721, 722, 723, 724, 765
Witbooi Namaları *bkz.* Nama halkı 670, 671, 673, 678, 679, 680
Witu 326, 329, 383, 395, 396, 758
Wollolu Ras Michael 535
Woodrow Wilson 742
Y
Yabancılar, 544, 558, 622, 623, 624, 625, 628, 634
Yambuya 359, 360, 361, 362, 364, 368, 369
Yarbay E. G. Pennefather 414, 432
Yarbay Henry Hope Crealock 70, 76, 77, 78, 80, 84
Yarbay J. D. Stewart 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256
Yarbay James Hayes Sadler 723
Yeni Gine 26, 27, 241
Yerlileri Koruma Komisyonu 646
Yohannes, Habeşistam İmparatoru (Tigreli Ras Kassa) 99, 309, 317, 318, 379, 521, 524, 525, 526, 530, 533, 539, 540, 752, 753, 757, 758
Yukarı Volta 568
Yüksek Yargıç Dr Meyer 689
Yüzbaşı Albert Thys 359, 479, 732
Yüzbaşı Curt von François 670
Yüzbaşı Gardner 79, 262, 263, 264, 421
Yüzbaşı Georges Toutée 518
Yüzbaşı Grove-Ross 208
Yüzbaşı Guilaumme van Kerckhoven 444, 454, 480, 481, 484, 495, 758
Yüzbaşı Guy Burrows 654
Yüzbaşı Hassel 686
Yüzbaşı Henri Decoeur 511, 512, 515, 518, 519, 569, 760
Yüzbaşı J. Germain 613
Yüzbaşı Joseph Simon Gallieni 192, 193, 195, 403, 404, 407, 409, 410, 754
Yüzbaşı Laver 385
Yüzbaşı Lothaire 493, 646
Yüzbaşı Louis Archinard, 187, 188, 196, 197, 200, 401, 404, 511, 589
Yüzbaşı Louis Gustave Binger, 402
Yüzbaşı Lucien Bia, 452
Yüzbaşı Morgan 515
Yüzbaşı Nigmann 686, 687
Yüzbaşı Ömer Bodson, 448, 451, 452
Yüzbaşı Péroz 408
Yüzbaşı Pietri 196, 197, 200
Yüzbaşı Robert Nelson 125, 240, 360
Yüzbaşı Sidney Hinde 483, 486, 488, 491, 492, 493, 494, 651
Yüzbaşı Underberg 406
Yüzbaşı Viktor Franke 674
Yüzbaşı W. H. Williams 460, 462, 464, 465, 466, 469,
Yüzbaşı Wangenheim 687, 688
Z
Zaire (önceden Kongo) 749
Zambezi vadisi 14
Zambezi vadisi 14, 19, 28, 31, 57, 71, 85, 322, 394, 412, 425, 428, 444, 445, 546, 553, 748
Zambezya 376, 393, 415, 545, 557
Zambiya 13, 739, 740, 747
Zanzibar 14, 17, 18, 19, 33, 34, 36, 39, 40, 41, 42, 45, 49, 50, 56, 75, 171, 185, 270, 292, 311, 312, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 342, 344, 348, 352, 354, 358, 359, 362, 364, 372, 373, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 390, 396, 397, 399, 439, 440, 449, 455, 469, 472, 477, 481, 484, 752, 755, 756, 757, 758
Zanzibar Sultanı 14, 36, 320, 323, 329, 381, 384, 757
Zebir Paşa 96, 246
Zeila (Somaliland) 519, 521, 530, 540, 756
Zimbabwe 423, 432
Zulu 11, 55, 56, 60, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 102, 104, 133, 422, 424, 640, 687, 716, 751, 753, 765
Zulu Kralı Dingane 58, 100, 109, 751
Zululand 60, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 75, 76, 77, 80, 102, 103, 126, 546, 552, 716, 718, 755, 757, 765
Zulular 54, 55, 58, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 120, 155, 423, 546, 557, 627, 717, 749, 751, 753, 764
Zuluların Kralı Cetshwayo 11, 53, 55, 60, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 102, 104, 133, 423, 430, 546, 549, 717, 736, 753, 755

Thomas Francis Dermot Pakenham: 14 Ağustos 1933'te dünyaya geldi. İrlanda'da bulunan Longford'ın 8. Earl'ü olan İngiliz-İrlandalı asıllı tarihçi ve ağaç bilimci yazar, Oxford'daki Belvedere College ve ardından 1955'te Magdalen College'dan mezun olmasının ardından Etiyopya'ya seyahat ederek buradaki anılarını ilk kitabı olan *The Mountains of Rasselas*'ta bir araya getirdi. Etiyopya'dan döndükten sonra *The Sunday Telegraph*, *The Observer* ve *Times Educational Supplement* gazetelerinin editör kadrolarında yer aldı. Yazdığı üç tarih kitabı, *The Year of Liberty: The History of the Great Irish Rebellion of 1798*, *The Boer War* ve *The Scramble for Africa* [Afrika'nın Paylaşımı] büyük yankı uyandırdı ve Pakenham'ın bir tarihçi olarak kariyerini perçinledi.

Dilan Pamuk: 19 Mayıs 1994'te Çorum'da doğdu. Lise öğrenimini bitirdikten sonra Bilkent Üniversitesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Üniversite yaşamı sırasında çeşitli dergiler için makale çevirileri yaptı. Mezuniyetinin ardından Hece Yayınları ile özellikle Afrika üzerine öykü ve makaleler çevirmeye devam etti. Günümüzde çevirmenlik, serbest habercilik ve İngilizce öğretmenliği yapmaya devam ediyor.

AFRİKA'NIN PAYLAŞIMI

THOMAS PAKENHAM

Afrika'nın Paylaşımı, pek çok yönüyle Batılı gözün Afrika'yı nasıl ötekileştirip yoksullaştırdığının yanısıra insan dışı olarak gördükleri kara kıtayı nasıl bir vahşetin içine çektiğinin fotoğrafıdır açıkçası.

'Muazzam, bilgece ve enfes'

Spectator

'Pakenham, hikayeyi hızını iyi ayarlayarak ve çekici bir okunurluk ile anlatıyor... bir tarihçinin eline bundan daha muhteşem bir konu geçemez ve Pakenham bunun hakkını vermiş... devasa bir boyutta, usta bir sanatçının tüm renkleri ve hakimiyeti ile tasavvur edilmiş'

Evening Standard

'Koloniden metropole ve tekrar geriye dönmek suretiyle aksiyonu akıcı kılarak Pakenham bir kez daha, hikayeyi baş döndürücü ve neredeyse bir film gibi anlatma yeteneğini gözler önüne sermiş'

Independent on Sunday

'Ustaca, süratli ve karakter dolu'

TLS

Kapak Resmi:
Photo by Trevor Cole on Unsplash

9 786057 547415

HECE YAYINLARI
hece@hece.com.tr heceyayinlari